Vani Vilas Grantha Ratna Mala's Fourth Ratna.

THE

PRAUDHA MANORAMĀ

OF

M. M. BHATTO JEE DIKSHIT.

Avyayi Bhavanta.

With

'Laghu Shabda Ratna' & 'Shabda Ratna Prakashika' commentaries

By

Pt. Shri Hari Dikshit & Pt. Shri Bhairava Mishra.

Explanatory Notes 'Ratna Prabha'

By

Pt. Shri Sabhapati Sharma Upadhyaya
Head Pandit, Birla Vidyalya, Benares.

Edited by

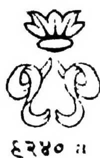
Pt. Shri Chandra Shekhar Mishra
Vyakarnacharya

Published by
Kanhaiya Lal Brij Bhushan Das
Sanskrit Pustak Bhandar
Kachauri Gali, Benares City.

With great generosity of
B. Shiva Das Jee Lohia, Tamluk.

1933

प्रकाशक-
कन्हैयालाल बृजभूषणदास
संस्कृतपुस्तकभण्डार,
कचौड़ीगली, बनारस ।

मुद्रक-
कृ० ब० पातगी
हितचिन्तक प्रेस, रामघाट,
बनारस सिटी ।

भूमिका

इह विविधकल्मषोपनीतचतुरशीतिलक्षयोनिराशिप्रसूताचिन्त्याप्रमेयदुःखजालाकुले जगतीतलेऽनेकजन्मार्जितपुण्यजातप्रतापैरेवात्र भारते मनुष्यशरीरमासाद्यते प्राणिनिवहैः। यतस्तच्छरीरेणैवात्रैव जन्मवतामाध्यात्मिक्यावुन्नत्यवनती सम्भवतः। तदुक्तं विष्णुपुराणे:—

यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः।

कदाचिल्लभते जन्तु र्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात्॥

इति। 'अत्रोन्नत्यवनती द्विविधे। ऐहलौकिक्यौ पारलौकिक्यौ च। द्विविधेऽपि ते पुण्यापुण्यनिबन्धने इति सर्वसिद्धान्तः। के च पुण्यापुण्ये इति जिज्ञासायां वेद एव तज्ज्ञापकत्वेनाश्रयणीयो भवेत्। तदुक्तम्भर्तृहरिणाः—

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः।

एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नातः पृथक् पृथक्॥ इति।

भगवान् मनुरपि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्, स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥ इति।

आत्मनस्तुष्टिश्च वेदानुमते वैकल्पिके प्रमाणम्, न तु स्वातन्त्र्येण। अन्येषां वैयर्थ्यापत्तेः, उच्छृङ्खलत्वापत्तेश्च। किं बहुना, निखिलोऽपि व्यवहारजातो वेदादेव नियतः। तदप्याहः—

सर्वेषां स तु नामानि, कर्माणि च पृथक् पृथक्।

वेदशब्देभ्य एवादौ, पृथक्संस्थाश्च निर्ममे॥ इति।

शारीरकेऽपि—"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" इति सूत्रेण (१-३-२८)। तदेवं धर्माधर्मप्रमाणभूतानां स्मृतिसदाचाराणामपि वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यम्। एवञ्च वेदस्य तन्मूलकस्मृतिपुराणादीनाञ्च संस्कृतवाग्रूपत्वेन तद्घटकशब्दार्थादीनां सम्यक् परिज्ञानाय वक्ष्यमाणरक्षोहादिभाष्योक्तप्रयोजनकं

व्याकरणं पाणिनिर्निर्ममौ। न च व्याकरणस्थशब्दज्ञानायाप्युपायान्तरापेक्षेत्यनवस्था, तत्तदुपज्ञापकाचार्यैरेवालौकिकज्ञानशालिभिस्तदर्थबोधनात्।

एक एव वेद उपाधिवशात् त्रयो वेदाः, चत्वारो वेति व्यवहारविषयताम्प्राप्तः।

एतदप्युक्तंहरिणाः—

स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः।
तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्यो वेदविद्भिः प्रकाशिताः॥ इति।

तत्र त्रित्वन्तु तद्गतमन्त्राभिप्रायम्। तदुक्तं जैमिनिनाः—"तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" (२-१-३५)। "यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र ऋङ्नामा" इति शवरः। "गीतिषु सामाख्या" (२-१-३६) विशिष्टा काचिद् गीतिः साम इत्युच्यते। प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ताः उपदिशन्ति" इति शवरः। "शेषे यजुः शब्दः" (२-१-३७) यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम्। ऋग्लक्षणसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन। या न गीति र्न च पादबद्धं तत्प्रश्लिष्टपठितं यजुरिति। एवञ्च ऋग्लक्षणोपेतमन्त्रसमुदायात्मको वेद ऋग्वेद इति। गीतिलक्षणोपेतमन्त्रकदम्बात्मकः सामवेद इति। यजुर्लक्षणविशिष्टमन्त्रजातात्मको यजुर्वेद इति त्रयीत्वेन व्यपदिष्टाः।

चतुष्ट्वन्तु याज्ञिककर्मभेदेन मन्त्राणां भेदमाश्रित्य। तथा च ब्राह्मणम्ः—ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युम्, सामविदमुद्गातारम्, अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम् इति। एवञ्च होतृकर्मोपयोगिमन्त्रसमूह ऋक्। अध्वर्युकर्मोपयोगिमन्त्रसमूहो यजुरिति। उद्गातृकर्मोपयोगिमन्त्रसमूहः सामेति। ब्रह्मकर्मोपयोगिमन्त्रसमूहोऽथर्वेति च व्यवहारः। अथर्वाख्येन ब्रह्मणा दृष्टत्वात्तन्नाम्नाऽयं वेदो व्यपदिश्यते। कतिचिद्भाष्योक्तानि व्याकरणप्रयोजनानि प्रदर्श्यन्ते।

१—वेदरक्षा-'भद्रं कर्णेभिः, इत्यत्र 'कर्णेभिः, इत्यादिवैदिकशब्दस्य स्थाने लौकिकशब्दज्ञा अशुद्धिं ज्ञात्वाऽन्यथा न कुर्युरिति रक्षा वेदानाम्प्रयोजनं व्याकरणस्य।

२—ऊहः-'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि, इत्यत्र सूर्योद्देश्यताविवक्षायाम् 'सूर्याय त्वा' इतिपरिवर्तनशक्तिलाभः।

३—आगमः-ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदेन बोधितो ब्राह्मणधर्मः ।

अङ्गानि चः—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनश्चक्षु र्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव, ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥

इत्युक्तेः 'शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिंषि षट् ।

१—शिक्षा-तत्र वर्णानां स्थानप्रयत्नोच्चारणादिक्रमप्रदर्शको ग्रन्थविशेषः । वर्णानां शास्त्रानुसारेणानुच्चारणे तु—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति दूषणम्, सविध्युच्चारणे 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति, इति फलश्चोक्तम्भाष्ये ।

२—कल्पः-केषाम्मन्त्राणां कुत्र प्रयोग इति प्रयोगक्रमकल्पक आपस्तम्बादिमुनिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः । तेऽपि बहवः ।

३—व्याकरणम्-शब्दसाधुत्वबोधकः सूत्रात्मको लक्ष्यलक्षणात्मको वा ग्रन्थविशेषः तदुक्तं भाष्ये लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्, लक्ष्यञ्च लक्षणञ्चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किम्पुनर्लक्ष्यं लक्षणञ्च ? शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् ' इति । अथवा पुनरस्तु ' सूत्रम् , इति च । व्याकरणमपि बहुविधम्—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतञ्चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ १ ॥

इत्युक्त्या नवसंख्याकानि । स्फोटायनम्, पौष्करसादि, दौर्गम् , हैमम् , कातन्त्रम् , इत्यादीन्यपि श्रूयन्ते ।

४—निरुक्तम्-वैदिकशब्दानामेवार्थादिनिर्वचनात्मको यास्कमुनिप्रणीतोग्रन्थविशेषः ।

५—छन्दः-लौकिकान् वैदिकांश्च वाक्यविशेषान् पादविरामा-

दिव्यवस्थापनेन छन्दयति नियमयतीति छन्दः। पिङ्गलादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः।

६—ज्यौतिषम्-सूर्यचन्द्रादिज्योतिर्द्वारा तत्तद्वेदशास्त्रादिविहितकर्मानुष्ठानकालनिर्णयेष्टानिष्टफलप्रदर्शको ग्रन्थविशेषः। तेऽपि बहव इति।

व्याकरणस्य बहूनि प्रयोजनानि प्रदर्श्योक्तं भाष्ये—"समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च तत्र धर्मनियमः क्रियते। शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति" इति। तथा चाभ्युदयफलकमपि व्याकरणम्। तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते। मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे, वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने। तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः। साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च।

सत्स्वपि बहुषु व्याकरणान्तरेषु अद्यत्वे पाणिनीयस्यैव वेदाङ्गत्वम्। अन्यत्र वैदिकानां लौकिकानाञ्च सर्वेषां व्युत्पादनाभावात्, अस्यैव वेदमूलकत्वाच्च। अ इ उ ण् सूत्रमुपक्रम्य ऋक्तन्त्रव्याकरण उक्तम्:—'इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद्ब्रह्मराशिः" इति। "वेदानां वेदः" इति श्रुतेरस्य वेदमूलकत्वम्।

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः।
द्वापरे शङ्खलिखिताः, कलौ पराशराः स्मृताः॥

इतिव्यवस्थावत्, अद्यत्वे शब्दसाधुत्वासाधुत्वव्यवस्थापि पाणिनीयव्याकरणानुसारेणैव विधेया। तदुक्तं पराशरोपपुराणे—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥ इति॥

"शताच्च ठन्यतावशते" (५-१-२१) इति सूत्रे कैयटोऽपिः— 'शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः, इतिभाष्यवार्तिकमुपादाय 'एवं सति शतं परिमाणमस्य शतको गोसङ्घ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति। आपिशलकाशकृत्स्नयोस्तु 'अग्रन्थे' इति वचनादन्यप्रतिषेधाभावः।

नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साधुत्वासाधुत्वविभागः" इति । किञ्च पाणिनीयव्याकरणेनैव साधुत्वासाधुत्व निर्णय इति भाष्येऽपि ध्वनितम् । तथाहिः—

"कथन्तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम् । येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् ।" किम्पुनस्तदुत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । इति । अद्यत्वे व्याकरणान्तरस्य साधुत्वनिर्णायकत्वे शब्दानां प्रतिपत्तौ यत्नस्य कृतत्वेन भाष्योक्तप्रश्नोत्तरयोरसङ्गतिर्दुर्वारैव स्यादिति पाणिनीयव्याकरणस्यावश्यकत्वम् । ज्ञाते च व्याकरणे—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तासु सर्वासु विद्यासु सुकरप्रवेशतेति न तिरोहितं मतिमताम् ।

ननु व्याकरणस्यावश्यकत्वेऽपि तत्तात्पर्यनिर्णायकानां भाष्यादीनां शब्दसाधुत्वबोधनप्रकारप्रदर्शकानां काशिकादीनाञ्च सत्त्वे सिद्धान्तकौमुदीनिर्माणवैयर्थ्यमिति चेन्न, भाष्यादीनां साधारणबुद्ध्यवेद्यत्वात्, काशिकादीनां बहुत्र भाष्याद्याकरग्रन्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाच्च तैः सिद्धान्तज्ञानासम्भवेन तदर्थं कौमुदीनिर्माणस्यावश्यकत्वात् । नन्वेवमपि मनोरमानैरर्थक्यमितिचेन्न, कौमुदीकर्तुरेव मनोरमायाः कर्तृत्वेन तदभिप्रायस्य कात्स्न्येन तद्विरचितविवृतेरेव सम्भवात् । न चैवमपि शब्दरत्नविषयकप्रयासनैष्फल्यम्, शरीरस्यालङ्काराणामिव मनोरमोक्तार्थानां प्रेक्षावदुत्प्रेक्षितप्रामाणिकरहस्यार्थप्रकाशनेन गौरवाधायकत्वात् । एवञ्च सर्वमनवद्यम् ।

❃ समासतः पाणिन्यादीतिवृत्तम् ❃

श्रीमहामाहेश्वरजयद्रथनिर्मितहरचरितचिन्तामणेः शब्दशास्त्रावतारनामकं सप्तविंशप्रकाशमाश्रित्य किञ्चिदुच्यते:—

श्रीभगवतो महेश्वरस्नेहास्पदीभूतः पुष्पदन्त नाम गणो दैववशादद्रिजया शप्तः कौशाम्बीनगरे सोमदत्तशर्मद्विजपत्न्यां वसुदत्तायां जनिमवाप्य वररुच्यभिधानेन ख्यातिङ्गतः । दिव्यधिषणाधि-

ष्ठितस्वान्तं तमिन्द्रदत्तव्याडिनामानौ पितृविहीनौ जनन्येकशरणौ विद्याभिलाषया तपसा तोषितकार्तिकेयौ स्वप्ने—

नन्दस्य नृपतेरस्ति पुरं पाटलिपुत्रकम् ।
वर्षाख्यस्तत्र विप्रोऽस्ति तस्माद्विद्यामवाप्स्यथ ॥

इति लब्धवरौ द्विजन्मानौ पाटलिपुत्रनिवासिशङ्करस्वामितनूजात् बाल्ये बालिशादपि स्वामिकुमारप्रसादेन प्राप्तसकृद्ग्राहित्वात्, आप्तसकलविद्याच्च वर्षनामकाचार्य्याल्लब्धविद्यौ कदाचित्सङ्गतौ। वररुचेरपि सकृद्ग्राहित्वमवेक्ष्य वर्षगुरोरशेषविद्याशिक्षणाय तन्मातरमभ्यर्थ्य मात्रा—

"अयं श्रुतधरो लब्ध्वा विद्यावर्षादशेषतः ।
लोके व्याकरणं दिव्यं प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥
रोचते हि वरं यस्मान्नाम्ना वररुचिः सुधीः ।
प्रतिपाद्येति सा वाणी व्यरमच्च नभस्तलात् ॥

इत्याकाशवाचमुक्त्वा दत्तं तमवाप्य सर्वज्ञवर्षगुरोः सविधं नीतवन्तौ। सकृच्छ्रुतग्राहिवररुचिम्, द्विःश्रुतग्राहिव्याडिम्, त्रिःश्रुतग्राहीन्द्रदत्तमवाप्यातीवख्यातिङ्गतस्य वर्षाचार्य्यस्यान्तिके बहवः शिष्याः समागताः। तेष्वेकः पणिनाम्न ऋषेस्तनयात्पाणिनाद् दाक्ष्यामवाप्तजनिः पाणिनिरपि समायातः। स च जडबुद्धिस्तत्रत्यच्छात्रैरुपहसितो हिमगिरिं गत्वा तपसाऽऽराधितमहेश्वरो दिव्यं व्याकरणमवाप्य सर्वान् वादायाजुहाव। वररुचिना (कात्यायनापरनाम्ना वार्तिककारेण) साकं सप्तदिनानि यावद्वृत्ते शास्त्रार्थे जितकल्पे पाणिनौ नभस्तलाद्घोरशङ्करहुङ्कारतः पाणिनिर्वररुचिं जिगाय। जितो वररुचिं विस्मृतशास्त्रो मूर्खतामापन्नः पुनस्तपसेश्वरं सन्तोष्याशेषपाणिनीयशास्त्रमवाप्य पाणिन्यनुक्तार्थपरिपूरकम्, तद्दुरुक्तनिरासकं वार्तिकनामकं ग्रन्थं व्यरचत्। तेन खिन्नः पाणिनिस्तं शशाप। 'अचिरात्त्वं पतिष्यसि, इति। वररुचिरपि तं तथैव शप्तवान्। ततोऽरण्ये गच्छन्तं पाणिनिं त्रयोदश्यां व्याघ्रोनिहतवान् तस्यामेव तिथौ वार्तिककारोऽपि तनूं त्यक्तवान्। ततोऽध्यापनद्वारेण पाणिनिशिष्येण व्याघ्रभूतिना पाणिनिव्याकरणम्, कात्यायनशिष्येण श्वोभूतिना च सवार्तिकं तत् प्रकाशितं सज्जगति विख्यातिमाजगाम।

व्याडिरपि पाणिनीयव्याकरणेऽतिविस्तृतं सङ्ग्रहाख्यं ग्रन्थमभ्यधात्। नाद्यत्वे उपलभ्यते सः।

शेषोऽपि तदानीमेव भगवतेश्वरेणाज्ञप्तः कस्मिंश्चिद्दृषौ सन्ध्यामुपासीने अर्घ्यदानसमये जले प्रविश्य भूमौ पतितः। भयात्को भवान्, इति तेन पृष्टः। सर्पोऽहमिति प्रत्युवाच। रेफः क्व गत इति पृष्टे, त्वयापहृत इत्यब्रवीत्। श्रीमता भगवताऽर्केणायं पुत्रो दत्त इति पुत्रार्थं तपस्यतर्षिणातीव प्रसेदे। 'सर्पोऽहम्' इत्युत्तरप्रदानेन, पुत्रबुद्ध्या जातमुनिप्रसादेन च पतनसमये सर्पशरीरं धृतवताऽपि भगवता तदनन्तरं मानवं शरीरं धृतमिति प्रतीयते। महेश्वरप्रसादाद्दिव्यदृष्टिः पतञ्जलिः "पाणिनिवाक्यस्य महाभाष्यं विधाय 'दिवं व्रज' इति महेश्वरेणाज्ञप्तो भाष्यञ्चकार। सहस्राधिकशिष्यप्रार्थनया "जवनिकाभ्यन्तरस्थेन मया यूयं महाभाष्यमध्यापयितव्याः। तत्स्थश्चाहं कदापि केनापि न द्रष्टव्यः" इति समयेन सहस्रफणामण्डिताच्छेषात् द्वात्रिंशदाह्निकानि तेऽधीतवन्तः। ततोऽभाग्यवशात् 'कृदतिङ्' इतिसूत्रमहाभाष्याध्ययनान्ते 'कति मुखान्यस्य सन्ति यैः सर्वान् पृथक् पृथक् पाठयति"। इति द्रष्टुकामः कश्चिज्जवनिकामपनिन्ये। दर्शनमात्रेणैवोग्रविषज्वालया ते छात्रा भस्मीबभूवुः। तदानीं जलोत्सर्जनायतेषु कश्चन गतवान् आसीत्। स आगत्योवाच। "नाहमपराधी क्षन्तव्योऽहम् प्रसीद" इति भूयोभूयः पतञ्जलिम्प्रार्थितवान्। पतञ्जलिराह पाठारम्भे शान्तिपाठमकृथाः, अध्ययनान्ते तु तमकृत्वैव बहिर्गतोऽतो राक्षसो भव" इति। ततः स्तुत्या तोषितः स "पच् धातोः क्ते कीदृग्रूपमिति सर्वैः प्रष्टव्यः। यः पक्वम्, इति ब्रूयात् स मदीयं भाष्यमध्यापनीयः। तेन त्वं शापाद्विमोक्ष्यसे। मदनुग्रहान्मदीयं सर्वं भाष्यं ते स्फुरतु" इत्युक्त्वाऽन्तरधात् तेनैवाशिष्टं भाष्यमभ्यधात्।

एते सर्वेऽपि पाणिन्यादय ईशवीयवर्षात् प्राक् सप्ततमवर्षसन्निहिते आसन् इति केचन पुरातत्त्वविदः। अन्ये तु ईशातः प्राक् चतुर्थे वत्सरे एव बभूवुरित्याहुः। नात्र सम्यङ् निश्चेतुं शक्यते। भाष्याब्धिमथनोपलब्धशब्दकौस्तुभकौस्तुभतत्त्वज्ञानकिरणध्वस्तध्वान्तस्वान्ताः, भट्टवंशावतंसाः विद्वन्मूर्धन्यलक्ष्मीरमणसद्वृत्तलक्ष्मीधरशर्मतनूजाः, निखिलविद्यापारावारीणश्रीकृष्णशेषशर्मान्तेवासिनः, स्वीयाप्रतर्क्यतर्केण जितभट्टतयाऽन्वर्थनामानो भट्टोजिदीक्षिताः।

ईशवीये मिते वर्षे शून्यवह्निरसेन्दुभि—
भट्टोजीदीक्षिता जाता इति भाति प्रमाणतः।

एभिः शब्दकौस्तुभादयो व्याकरणग्रन्थाः, त्रिस्थलीसेत्वादयो बहवो धर्मशास्त्रग्रन्थाश्च लिखिता विस्तरभयान्नोपन्यस्यन्ते। श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितकृता मनोरमा तदात्मजभानुदीक्षितसूनुना निखिलविद्यामृतगम्भीरमानसेन श्रीहरिदीक्षितेन विद्वन्मानसोल्लासकरेण शब्दरत्नेनालङ्कृता। शब्दरत्नोऽपि सर्वथोपयोगिन्या योगिन्येव हृदयभावप्रकाशिन्या सरयूपारीणभैरवमिश्रव्याख्यया विलसित एवेति नास्ति टीकान्तरस्यावश्यकता, तथापि गेयवैचित्र्यस्येव वाङ्मयव्याख्याया आनन्त्यात् प्रातःस्मरणीयानां पाणिनेरिव व्याकरणसारामृतपरिपूर्णमानसानां महर्षिकल्पानां पूज्यगुरुवराणां नवनवोन्मिषितानां परिष्काराणां सिद्धान्तानाञ्च प्रदर्शनस्यावश्यकत्वाच्च मदीयटिप्पन्यपि नानुपयुक्ता भवेदिति विद्वद्वरेभ्यः सादरमुपह्रियते। छात्राणामप्युपकारः स्यादिति तेभ्यः समर्प्यते।

एतद्ग्रन्थमुद्रणविषये विहितबहुविधायासः, ई. आई. आर, रेलवे वायज स्कूलसंस्कृतप्रधानाध्यापको गिरिजाप्रसादपाण्डेयः संशोधने दत्तस्वान्तो व्याकरणाचार्यचन्द्रशेखरमिश्रः, व्याकरणाचार्य पञ्चोल्युपनामकबालकृष्णशास्त्री चैते मदीयशिष्या आशीराशिना समुद्यन्तु।

अस्य प्रकाशने स्वीयधनव्ययविधायकलोहियापदवीक श्रीशिवदासजीगुप्तः, आपतितानेकबाधानिराकरणेन कृतप्रयत्नः कन्हैयालाल वज्रभूषणदासजी गुप्तश्च धन्यवादानर्हतः। टिप्पन्या सूक्ष्माक्षरत्वेन प्रकाशप्राथम्येन मानवौत्सर्गिकमनोऽनवधानाद्यात्मकदोषवशेन च मुद्रणे जातवैगुण्यानां तूर्णमेव द्वितीयसंस्करणे मार्जनं भवेत्। ततः प्राग्गुणैकपक्षपातिनो दोषज्ञा जातत्रुटिसंशोधनायानुगृह्णन्त्विति सादरमभ्यर्थयते:—

भवदीय—

सभापतिशर्मोपाध्यायः

काशीस्थबिरलाविद्यालय-

प्रधानाध्यापकः।

अथ सभैरवीकशब्दरत्नसहितप्रौढमनोरमास्थप्रकरणानाम्

अनुक्रमणिका ।

॥ इति ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

अथ शब्दरत्नः ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । (१) णमुलन्तमेतत् ।

अथ शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवम्परम्ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।
विदुषां प्रीतिदां लघ्वीमृज्वीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥
नत्वा तातञ्जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।
सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवो ऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

'ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यात्' इति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपमङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्च शेषवी,

---

१—एतेन 'ध्यायम्' इत्यस्य ब्रह्मविशेषणत्वे 'ध्येयम्' इत्यस्यैवौचित्येन घमन्तप्रयोगासङ्गतिः, द्वित्वानुपपत्तिश्चेति निरस्तम् ।

परम् = सर्वं (१)जगदुपादानम्। (२)कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये (३) इदम्। ध्यानम् = चिन्तापरपर्यायं(४)स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम्। स्मरणं

भूषयतस्ते भूषणे यस्य तं विष्णुं शेषशायिनं गरुडवाहनमिति फलितोऽर्थः। कस्मै प्रयोजनाय–शेषाशेषार्थलाभाय। शेषस्य योऽशेषोऽर्थस्तल्लाभाय। आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हर्षावस्थापन्नस्य स्मरणे ऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव। अन्त्ये शेषस्याशेषोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य। यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः। तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः। अशेषशब्दे च विरोधार्थकनञ्तत्पुरुषोऽसुरपदे यथा। गरुडपुराणोक्तोऽर्थः सदसद्विवेकस्तस्य लाभः। प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहारः, तं कं यत्कृपादृष्टिः सकलमभीष्टफलन्दातुमीष्टे। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात् यच्छब्दः शिवस्य विष्णोर्वा बोधकः। ईष्टे इत्यनेनेश्वरत्वस्य लाभः। तथा चेश्वरस्य भूपतेः प्रसादेन तदाज्ञयैव लौकिकसकलार्थलाभो यथा दृश्यते लोके, तथा शिवस्य विष्णोश्च कृपापूर्वकदृष्ट्या सकलार्थलाभो भवत्येवेति। तदन्तर्गतत्वेन प्रारिप्सित ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि भविष्यत्येवेति ध्वनितम्।

१—सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपम् अज्ञानपदवाच्यम्। तस्य शक्तिद्वयम्–आवरणशक्तिः, विक्षेपशक्तिश्च। तत्रादित्यमण्डलाच्छादकमेघवदात्मस्वरूपाच्छादिकाऽऽवरणशक्तिः, सर्पादिकोद्भावकरज्ज्वज्ञानवदज्ञानावृतात्मनि आकाशादिप्रपञ्चोद्भावयिका विक्षेपशक्तिरिति। तथा च आवरणशक्तिविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यस्यैव प्रपञ्चकारणतया कारणान्तराभावेऽपि चैतन्यप्राधान्यविवक्षया निमित्तकारणत्वम्, अज्ञानरूपोपाधिप्राधान्यविवक्षया चोपादानकारणत्वं बोध्यम्।

२—पूर्वोक्ताज्ञानस्य समष्टिव्यष्टिरूपत्वात्, यथा वृक्षाणां समूहस्य 'वनम्' इति एकत्वबुद्धिवत् जीवगतानामज्ञानानां समुदायस्यैकत्वविवक्षया समष्टिरूपत्वेन, 'वृक्षाः' इति अनेकत्वबुद्धिवत् तदनेकत्वविवक्षया च व्यष्टिरूपत्वेन व्यवह्रियते। एतच्च ज्ञानेन्द्रियसहितबुद्धिरूपविज्ञानमयकोश ज्ञानेन्द्रियसहितमनोरूपमनोमयकोश कर्मेन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकरूपप्राणमयकोशा तादृशसप्तदशावयवात्मकसूक्ष्मशरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यम् 'सूत्रात्मा' 'हिरण्यगर्भः' इति चोच्यते। अयमेव जीवसृष्टौ प्रथमः। [illegible] नित्यत्वेऽपि उपाधेरनित्यतया अनित्यं [illegible]।

३—ननु 'परम्' इति विशेषणस्यैतादृशार्थकत्वे नपुंसकब्रह्मशब्दनिर्देशेनैव तत्सत्त्वालाभात्तद्व्यर्थम् इति चेत्, न, "ब्रह्मणा लोककर्त्रा"...... इति रामायणात्, "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इति श्रुतेश्च कार्यब्रह्मवाचकस्यापि नपुंसकत्वलाभात्।

४—व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिमते ध्यानम् स्मृत्यनुकूलचिन्तापरपर्यायव्यापाररूपम्, अनन्यथासिद्धिमते तु संस्काररूपव्यापारेण व्यापारिणोऽनुभवस्यान्यथासिद्धत्वाभावादनुभवरूपमेव बोध्यम्, स्मृत्यनुकूलो व्यापारः स्मरणादिति पञ्चम्यन्तं [illegible]। ध्यै चिन्तायाम्, स्मृ चिन्तायामित्यर्थनिर्देशस्तु 'गम्लृ गतौ, सृप्लृ गतौ' इतिवत् सामान्यरूपाभिप्रायेण।

नु तज्जन्यमिति विशेषः। गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति (१) सूचितम् ।(२) 'प्रौढानां मनोरमयति' इत्यर्थिकां मनोर-

---

ननु ध्यायमिति यदि द्वितीयान्तं तदाऽभ्यामानुपपत्तिरत आह—ध्यात्वा-ध्यात्वेति । ध्यायशब्दो यदि घञन्तस्तदोक्तार्थालाभो ऽत आह—णमुलन्त-मिति । एवञ्च क्त्वाणमुलोःसमानार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभः सुकर एव । एतेन-स्मारंस्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयन्तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥

इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्तये—परमिति । एवञ्च हिरण्यगर्भस्यापि जगदन्तःपातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्व्यावृत्तिरिति भावः । नच हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्यच "नित्यंविज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" इति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथङ्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अपञ्चीकृतसकलभूतसम-ष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वात् हिरण्य-गर्भस्य जन्यत्वव्यवहारः । अतएव

"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" ।

इति श्रुतिः सङ्गच्छते । इदम् = परमिति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोरतुल्यार्थ-कत्वस्य प्रसिद्धत्वादुभयोरुपादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापार

(१— [illegible] ([illegible]) इतिसूत्रे "[illegible]प्रयोगाच्च, दृश्यन्ते खल्वपि प्रयोगाः [illegible] [illegible] मे [illegible] पादौ मे सुकुमारौ इति" इति भाष्यसूचितत [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] एकवचनस्यौचित्येऽपि [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ।

(२— [illegible] मनांसि [illegible] विग्रहे "कर्मण्यण्" (पा० सू० ३ । २ । १) इति कर्त्तर्यणि [illegible] [illegible] आह—इत्यर्थिकामिति [illegible] भावः ।

[illegible] प्रौढानां मनांसि रमयति इति [illegible] वाक्ये 'प्रौढमनांसि रमयति', इति [illegible] इति [illegible] तन्त्रान्तपाद्याभिप्रायः । [illegible] विशिष्ट[illegible] [illegible] दृश्यते नातः केवलात् [illegible] [illegible] 'कर्मोपपदेभ्यश्च ततो णिश्च' इति पाठात् । [illegible] पूर्वाननुवर्त्य रमयन्तात्म-[illegible] [illegible] । [illegible] "अनमा [illegible] स चारो विधिः" इति [illegible], "[illegible] स्मार्त्यो" इति "सूत्रारम्भो" इति [illegible] न भाष्यं संगच्छते । किञ्च पचादौ विशिष्टपाठाभावे कर्तृत्वस्याविवक्षायां [illegible] च विवक्षायाम्, [illegible] फलसमानाधिकरण व्यापारवाचित्वस्य विवक्षायाम्, फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्याविवक्षायामतिगौरवम् । इत्येव जातीयेषु [illegible] अपि विशिष्टपाठ एव पचादौ कल्पनीयः । अत एव रमा, मनोरमेति द्विविधः प्रयोगसिद्धिः । 'प्रौढानां मनोरमयतीत्यर्थिकाम्' इत्युक्तिस्तु नित्यसाकाङ्क्षत्वादजुत्तरंषष्ठी तत्पुरुषः, तत्पुरुषोत्तरं वाऽजिति द्योतनाय । अतएव मूले 'मनोरमाम्' इत्येवोक्तम् इति दिक् ।

"ह य व र ट्" (मा० सू०)। हकारोपदेशः, अट्अश्हश्-इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः। 'अर्हेण' "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वम्। 'देवा हसन्ति' "भोभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति रोर्यत्वम्।

माम्। (१) प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्॥ इण्ग्रहणेष्विति। नन्विदं न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात्। फलं तु 'बहुपुमकुह्' इत्यादौ "पुमः खय्यम्" (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्वम्। (२) 'गवित्ययमाह' इत्यादिवत् अपदान्तत्वात्ककारादेर्न जश्त्वमिति चेत्, न, "सुट्तिथोः" (पा० सू० ३।४।१०७) इत्यादाविकारा-

---

रूपमिति। स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः। तज्जन्यम् = तादृशसंस्कारजन्यम्। ननु गुरुशब्दार्थस्य पूज्यत्वेन 'गुरवः समागताः' इत्यादौ बहुवचनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—गुरोरित्येकेति। एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्येश्वर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाभ इति ध्वनितम्। प्रौढानाम्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थश्चेत्तदा कर्मण्यणित्यण् प्रत्यये 'टिड्ढे'ति' ङीप् स्यादत आह —प्रौढानामित्यादिना। एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु गङ्गाधर इत्यत्रेव रमयतेः

१— चिन्त्यमिदम्, उक्तप्रौढत्वशालिनां मनोरमाया अकिञ्चित्करत्वात्। अतोऽधीतमनोरमार्थबोधोपयोगिकौमुद्यादिकत्वे सति विशिष्टबुद्धिशालित्वमेव प्रौढत्वम् बोध्यम् इति केचित्।

२—अनुकरणं हि अनुकार्य्याद भिन्नम् "मतौ छः" इति सूत्रे (अ० ५-२ ५९) भाष्ये 'अस्यवामीयम्' इत्यत्र छसिद्ध्यर्थम् अस्यवामशब्दस्यानुकरणत्वसमर्थनाय "सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्" इत्युक्त्वा, "एवं योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्येऽम्नाय शब्दा अन्य इमे! ओमित्याह" इत्युक्तेरनुकार्यशब्दस्वरूपनिरूपितायाः शक्तेरनुकरणे सत्त्वाद् वृत्त्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयो जायन्ते। "ऋलृक्" सूत्रे "प्रकृतिवदनुकरणं भवति, किम्प्रयोजनम्,? द्विःपचन्त्वित्याह 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो यथा स्यात्, 'अग्नी' इत्याह—ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञाभवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात" इति भाष्यादनुकरणमनुकार्य्यादभिन्नमिति च लभ्यते। अत्र पक्षे हि स्वसदृशशब्दमात्रार्थतात्पर्य्यकोच्चारणविषयरूपानुकरणं सादृश्यमूलाभेदविवक्षया स्वसादृश्येनानुकार्य्यस्वरूपार्थमुपस्थापयतीति वृत्त्याऽर्थोपस्थापकत्वरूपनिमित्ताभावान्न प्रातिपदिकत्वमिति स्वाद्यभावात्पदत्वाभावः, शिष्टप्रयोगाच्च साधुत्वम्। ननु 'घटोऽस्ति' इति वाक्यात्समवायेनाश्रयतयाऽऽकाशस्याप्युपस्थित्या शाब्दबोधवारणाय शाब्दे वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव हेतुतयाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्यस्य बोधानापत्तिरिति, चेन्न, शाब्दं प्रति निरूपकताऽऽश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टविषयकोपस्थितेरेव हेतुत्वकल्पनात्, अनुकार्य्यविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुकरणजन्योपस्थितित्वेन कारणताया विशेषरूपेण स्वीकाराच्च।

'देवो हसति' "हशि च" (पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वम्। 'लिलिहिढ्वे' 'लिलिहिध्वे' "विभाषेटः" (पा० सू० ८।३।७९) इति वा ढः।

द्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात्। अत एव "उच्चैरुदात्तः" (पा० सू० १।२ २९) इति सूत्रे भाष्यम्-" न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति। स्को रित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। अत एवाष्टि हकारप्रयोजनकथनावसरे

पचादित्वस्य, मूलविभूजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढमनसां रमेति कार्य इति सूचितमिति केचित्। वस्तुतस्तु यदि रमयतेः पचादित्वादि कल्प्यते तदा प्राप्तस्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽजित्यादिना बाधे ङीबभावः सुकर एवेति। प्रौढमनांसि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम्। प्रकृतोपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह—प्रौढत्वमिति। एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने मत्येवेति सूचितम्, भाष्यकृतां विचारसमये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात्। अतएव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते। एवंविधप्रौढत्वोपपादनेन तादृशज्ञानवतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेनेयं मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तम्भवति॥

हयवरडित्यत्र यः प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावसरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयोजनमुपात्तम् तत्र न्यूनत्वमाशङ्क्य निराचष्टे–नन्वित्यादिना। अम् ग्रहणेऽपीति। अम् गृह्यते यस्मिंस्तस्मिन् "पुमः खय्यम् परे" इति सूत्रे। ग्रहणादिति। निमित्तत्वेन ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः। एतत्प्रयोजनमाह—फलन्त्विति। क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनाय तुशब्दः। बह्विति। अत्र बहवः पुमांसो यस्येति बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषेत्यत्र विभाषाग्रहणात् उरःप्रभृतिषु एकवचनान्तस्य पुंस्शब्दस्य पाठान्नकप्। सकारस्य तु संयोगान्तलोपः। कह् इति प्रत्येकमनुकरणद्वयम्। ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन ककारहकारयोरर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्येकम्पदत्वाजश्त्वढत्वयोः कृतयो र्न हत्वस्य प्राप्तिरतआह—गवित्ययमाहेत्यादीति। इत्यादाविवेत्यनेन अत्रैवाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु सान्तप्रातिपादिकानुकरणम्, भेदवि-

भाष्ये "शश्छोटि" (पा० सू० ८।४।६३) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रस-

---

वक्षा च। अत एव सकारस्य संयोगान्तलोपः। ककारादेरित्यादिना हकारपरिग्रहः। जश्त्वमित्युपलक्षणं ढत्वस्यापि। "सुटतिथोः" इति–आदिपदद्वयेन झपस्तथोरित्यस्यात्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेति । अचा अव्यवहितोऽजव्यवहितः अजव्यवहितश्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो यो ऽजव्यवहितहल्समुदायस्तस्यासाधुत्वमित्यर्थः। शास्त्राबोधितत्वञ्च = शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज्ञ इत्यादौ शास्त्रबोधितत्वं लोपस्य नतु अव्यवहितत्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति, चेन्न' शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्यापभ्रष्टवदसाधुत्वेन शास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन 'अम्' प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणरूपप्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्वमेव नेत्याह –अतएवेति । तादृशसमुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति। एकस्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशसमुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयो र्लाभः । यत्त्विदम्भाष्यं किम् मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशसमुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् । आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य मंक्ष्वप्रसिध्यानर्थकत्वापत्तिः । "लोपश्चेति द्विशकारकोनिर्देश" इति भाष्यस्य चासंङ्गतिः । नान्त्यः, एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्यासाधुत्वाबोधकत्वादिति, तन्न, वाच्यवृत्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वेवं शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे 'स्कोः' इत्यादौ सकारककारयोस्तादृशसमुदायस्याप्यसाधुत्वापत्तिरत आह––स्कोरिति । आदिना ष्योरित्यस्य सङ्ग्रहः । सोऽत्र इति । एतच्च शास्त्रबोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव = तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयोजनम् = हकारग्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम् = शश्छोटीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहुव्रीहिः । असम्भवश्चोक्तरीत्या बोध्यः । उक्तार्थे कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इतिचेति। चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनमुक्तम्, तन्न, सङ्गच्छते 'भोभगो' इति सूत्रेऽशग्रहणेन यद्यपि 'देवाः सन्ति' 'छन्दःसु' 'पयःसु' इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राशग्रहणस्य न प्रयोजनम् । नच 'वृक्षव्करोति' इत्यस्य

"हल्" इदं सूत्रं वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम्। 'रुदिहि' 'स्वपिहि' "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (पा० सू० ७।२।७६) इति वलादिलक्षण इट्। 'स्निहित्वा' 'स्नेहित्वा' "रलो व्युपधाद्" (पा० सू० १।२।२६) इति वा कित्त्वम्। 'अदाग्धाम्' "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः। 'अलिक्षत्' "शल इगुपधात्" (पा० सू० ३।१।४५) इति क्सः॥

ङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यानम्। 'अमि' हकार प्रयोजनम् 'इति' च भाष्ये नोक्तमिति दिक्॥

इदं सूत्रमिति। वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु। हरन्त्यमित्यत्र (१) अन्योन्याश्रयपरिहारस्तु 'रन्त्यं हर्' इति न्यासेनावृत्त्या, हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यर्थेन वा सुकर इति भावः।

साधुत्वाय "हलि सर्वेषाम्" इति सूत्रे ऽश्ग्रहणानुवृत्त्यर्थमश्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात्। अन्यथाऽशित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि 'वृक्ष ह्सति' इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव। अत एव "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। अत एव भाष्ये ऽश्ग्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति, चेन्न, प्रथमहकारस्याट्हश्ग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात्। अत एवेण्ग्रहणेन ग्रहणस्य 'लिलिहिढ्वे' इति प्रयोजनभाष्यानुक्तमपि मूले उपात्तम्। अतएव भाष्यकृता द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा, "यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः" इत्युक्तमित्याहुः। वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन। यदि किञ्चिदित्यादिना सदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानुमीयते। कैयटेनापि तस्य प्रयोजनञ्चोपन्यस्तम्। एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमित्याशयेनाह—दिगिति॥

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति। लकारसाध्यप्रयोजनानामन्यथासिद्धिमाह—वलादीति। आदिना हलादिसंग्रहः। रेफेण = सकारोत्तरवर्त्तिरेफेण। ननु हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्यमाणरीत्यान्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अधुना कथमत आह—अन्योन्याश्रयेति।

१—स्वग्रहमाणेन ग्रहकत्व, स्वोत्पत्त्यधीनोत्पत्तिकत्वान्यतरसम्बन्धेन परस्परविशिष्टत्वमन्योन्याश्रयत्वम्।

"हलन्त्यम्" (पा०सू०१।३।३)॥ सूत्रेऽन्त्यमिति। 'हलि अन्त्यम्' इति विग्रहे 'सप्तमी' इति योगविभागात् (१) "सुप्सुपा" इति (पा० सू० २।१।४) वा समासइति भावः। यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्।

ग्रहणार्थमिति। शषसहरित्येव तु नोक्तम्, खरि हकारग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः। सप्तमीति। (२) अधिकरणकारकस्य

रन्त्यं हरिति न्यासेनेति। अत्र वाक्यद्वयम् रन्त्यमित्येकम्, हरिति द्वितीयम्, द्वितीयेऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः। अतएव मध्ये पाठः। र इति पृथक् पदम्, अन्त्यं र. इति स्वरूपमित्, अन्त्यो हर्वा इत्। इतिन्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह-आवृत्त्येति। हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः। तत्र प्रथमस्यार्थमाह—हर्प्रत्याहारबोधकेति। इदं स्वरूपकथनम्, हकाररेफबोधकस्य हर्शब्दस्य स्वघटितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा, नातो दुर्ग्रहत्वं दोषः। द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर् हप्रत्याहारबोध्य इदित्यर्थ एव। नन्विदं सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं तद्द्वितीयहकारमात्रस्यैव तथाच स हकारस्सकारानन्तरं पाठ्यः, तत्सूत्रन्तु नारब्ध-

---

१ सुप्सुपेतीति—सुपिन्यनुवर्त्तमाने 'सुपा' इत्यनेनेत्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तम्, तादृशन्यासाभावात्।

२ 'करोति=स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपत्वं सम्पादयति' इति व्युत्पत्त्या कारकस्य साक्षात्क्रियायामेवान्वयः। तत्रान्वयनियामकश्च सम्बन्धः साक्षाद्रूपः, अधिकरणस्थले स्ववृत्तिवृत्तित्वरूपश्च। तथा च क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति फलितम्, अत एव 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणादेर्न कारकत्वम्। न च 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र क्रियान्वये शौण्डेन सामर्थ्याभावात्समासानापत्तिः, शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षणया शौण्डपदार्थभूतासक्तिक्रियान्वयेन सामर्थ्यस्य सत्त्वात्। नन्वेवमपि 'मातुः स्मरति' इतीत्यादौ कारकत्वापत्तिः, कर्तृत्वादिरूपकारकान्यतमसम्बन्धेनान्वयस्यैव कारकत्वनियामकत्वात्। 'कारकाणां क्रियान्वय.' इत्यत्र शाब्दबोधस्तु कारकपदस्य संकेतसम्बन्धेन कारकपदवत्त्वरूपस्त्वर्थतावच्छेदकावच्छिन्नपरतया नेय इति मनोरमाकारादयः।

तन्मते हल्रूपाधिकरणस्य क्रियान्वयादन्त्यपदार्थेनासामर्थ्यात्समासाभावाशङ्कायाम् 'क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्' कर्त्रादिकारकाणां क्रियायामेव साक्षादन्वयेऽपि अधिकरणकारकस्य परम्परयैवान्वय इति हल् पदार्थस्यान्त्यपदार्थे एवान्वयेन सामर्थ्यात्समासोपपत्तिरिति नवीनमतानुसारेणसमाधत्ते अधिकरणकारकस्येत्यादिना। अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मणोरेवान्वयेन 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र न लक्षणोपयोगः। 'अक्षशौण्डस्य धनम्' इत्यादौ तु अगत्या लक्षणा स्वीकार्य्या। 'मातुः स्मरति' इत्यादौ तु क्रियाजनकत्वेन विवक्षितत्वस्य निवेशाददोषः। 'ब्राह्मणस्य पुत्रम्' इत्यत्र तु ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वेन दण्डत्वादेरिव क्रियाजनकत्वाभावान्न कारकत्वम्।

स्यादेतत् (१)। हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु।

कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमितिभावः। अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह–सुप्सुपेतीति। अनेनापि(२)साधनस्यागतिक(३)गतिकत्वादाह–यद्वेति। हलः = हलितिसूत्रस्यान्त्यमितिविग्रह इतिभावः। "षष्ठीस्थाने" (पा० सू० १।१।४९) इत्यस्य त्र "ऊदुपधायागोहः" (पा० सू० ६।४।८९) इत्यादाविव, (१)

ध्यमत आह–शषसेति। विसर्गापत्तेरिति। नच 'प्रेप्यब्रवोर्हविष' इत्यत्र हे परे विसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, 'सुगण् हसति' 'प्रत्यङ् हसति' इत्यत्र 'ङ्णोः कुक्टुक्' इत्यस्यापत्तेः। अस्यापि "एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः" इति ज्ञापकाद्धकारे परे ङमुट् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत्! अनेकस्य ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां मौत्रत्वेनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे मानाभावाच्च। ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नम्, अधिकरणकारकस्य क्रियायामेवान्वयेनान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादत आह–अधिकरणेति। आदिना कर्मपरिग्रहः। यद्द्वारा यस्य क्रियाजनकत्वं तद्द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भावः। अस्य योगविभागस्य = सप्तमीति योगविभागस्य। अगतिकगतिकत्वादिति। अगतिकप्रयोगसाधकत्वादित्यर्थः। विग्रहः = हलः अन्त्यमिति विग्रहः। हलिति सूत्रस्येति कथनं तु फलितार्थसूचनाय। ननु "षष्ठी स्थाने योगा" इति परिभाषया हलः स्थाने योऽन्त्यः स इत् इत्येव सूत्रार्थः किन्न स्यात्, उदाहरणञ्चैतस्य "ङे प्रथमयोरम्" मित्यनेन सुस्थाने जातो ऽम् भविष्यतीत्यत आह–षष्ठी स्थाने इत्यादि। गोह इत्यादाविवेति। तत्र यथोपधापदसन्निधानेनावयवार्थकत्वं षष्ठ्या निर्णीतमिति "षष्ठी स्थाने" इति परिभाषाया अप्रवृत्तिः, तथात्रान्त्यपदसन्निधानेन तदप्रवृत्तिरिति भावः। इति न्यायेनेति। गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेनेत्यर्थः। अत्र गुणानाम्परार्थत्वात्समत्वादसम्बन्ध इत्यन्वयः। संज्ञासूत्रस्य परिभाषायाश्च विध्युपकारकत्वेन गुणत्वात्तयोः समत्वमस्त्यतःपरस्परमनयोरुपकार्योपकारकभावो न भवतीति भावः।

१—एतद् वक्ष्यमाणं सम्भाव्यत इत्यर्थः, सम्भावनायां लिङः सत्त्वात्।

२—समासरूपकार्य्यस्येत्यर्थः, साध्यते यत्तत्साधनमिति, बाहुलकात् कर्मणि ल्युड्विधानात्।

३—मूले "अगतिक गतिकत्वात्" इति पाठः, "बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषः, स्वार्थे क इतिभावः" इति भावप्रकाशात्।

'हस्य ल्' इति च व्याख्यास्यते। सामीप्यं षष्ठ्यर्थः। यद्वा मास्तु

'गुणानाञ्च परार्थत्वात्' इतिन्यायेन (२) वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम्। तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतमर्मास्त्विति। (३) यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणम् बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धम्, तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः।

हलन्त्यमिति संपूर्णसूत्रावृत्त्यपेक्षयैकदेशस्यैवावृत्तिरस्त्विति शङ्कते मूले—स्यादेतदित्यादिना। एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षशब्दो देवनाक्षरथाक्षविभीतकाक्षस्य बोधकस्तथात्रापि हल्शब्द उभयपरोऽस्तु। 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मीनघोषौ स्तः' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादनाश्रयणमिति भावः। इदमेकशेषस्य प्रत्या-

१—"गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" इति न्यायशरीरम्। इदञ्च "नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके" इति भाष्योक्तन्यायमूलको न्यायः।

२—"षष्ठी स्थाने योगा" (पा० १। १। ४९) इति सूत्रे भाष्ये "अवयवषष्ठ्यादीनाञ्च नियमस्याप्राप्तिः, किं कारणम्, योगस्या सन्दिग्धत्वात्। सन्देहे नियमः, न चावयवषष्ठ्यादिषु सन्देहः" इत्युक्ते लोकाच्च 'निरपेक्षांशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नवाचकपदसमभिव्याहृतषष्ठ्या येन सम्बन्धेन साकाङ्क्षत्वं तदितरसम्बन्धाबोधकत्वम्' इति नियमात्। स्वघटकत्व- स्वघटकान्त्यालव्यवहितपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वरूपोपलक्षितस्यावयवावयविभावसम्बन्धेन समुदाये साकाङ्क्षतया 'गोः' इति षष्ठ्या अवयवावयविभावबोधकत्वमिव 'हल—अन्त्यम्' इत्यत्रापि स्वघटकत्व- स्वघटकोच्चारणप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्व स्वघटकोच्चारणध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वेतित्रितयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वरूपान्त्यत्वस्य समुदाये नित्यसाकाङ्क्षतया हल इति षष्ठ्या अवयवावयविभावसम्बन्धबोधकत्वनिश्चयस्य सत्त्वेन सन्देहाभावात् "षष्ठी स्थाने" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः।

३—अयम्भावः—'श्रोतॄणामनेकार्थविषयकबोधो भवतु' इति तात्पर्येणैकोच्चारणम् तन्त्रम्। तत्र 'घटाः' इत्यादिस्थले श्रोतॄणामावृत्तिमन्तरा बोद्धुरेकशब्दानुसन्धानेनाविरुद्धानेकार्थबोधसम्भवेऽपि, यत्र "सुखिते, दुःखिते चेतसि दवदहनदीधितिराशिस्तुहिनदीधितिः" इत्यादौ 'सुखिते चेतसि दवदहनदीधितिराशिः=वनाग्निसमूहः। तुहिनदीधितिः=चन्द्रकिरणः।' दुःखिते चेतसि तुहिनदीधितिः दवदहनदीधितिराशिः इत्युद्देश्यविधेयभेदेन विरुद्धार्थतया यथाऽऽवृत्त्यैव बोद्धुर्बोधः। तथा हलन्त्यमित्यत्रापि हल्पदार्थस्याप्रसिद्धार्थतया 'हसभापो लृइत्' 'हलरूपान्त्यश्च इत्' इत्यर्थयोर्विरुद्धतया बोद्धुः केवलावृत्त्यैव बोधेनैच्छिकविकल्पबोधकान्यतमशब्दप्रयोगोऽसङ्गतस्त्याशङ्क्याह—ईदृश इति—विरुद्धानेकार्थविषयेऽप्यत्र वक्तृबोद्धृन्यतरसम्बन्धित्वेन त्रयाणामैच्छिकविकल्पस्य विवक्षितत्वात्। तन्त्रावृत्तौ, एकशेषावृत्तौ, आवृत्तिर्वास्तु इति त्रयाणां सत्ताया बोधनात् प्रत्येकसम्बन्धित्वेन बोधेऽन्यतमशब्दप्रयोगासङ्गतत्वेऽपि उक्तरूपेण अन्यतरसम्बन्धित्वेन, नियतसत्तायाः सम्भवाददोष इति।

तन्त्रादि । अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ल् चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्मैवम् ॥

एकशेषश्च प्रत्याख्यातः (१) ऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति । "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च "इको गुणवृद्धी" (पा० सू० १।१।३) इति सूत्रे (२) तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि

ख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्वाह—एकशेषेति । यत्र सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या, लक्षणया

१—एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेणैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयरूपायामित्यर्थः । एकधर्मश्च समुदायत्वरूपः । तथा च 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व' इति प्रत्येकान्वयाभिप्रायेण प्रयोगे एकस्य कर्तृतयाऽपरस्य कर्मतयाऽन्वये, ध्यान भजनरूपविभिन्नक्रियायामन्वये च सहविवक्षाया अभावात्समासाभावः । तत्रैव लौकिकलक्ष्याणां सिद्धया "सरूपाणाम्" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानत्वेऽपि सर्वादीनि "सर्वनामानि" (पा० सू० १-१-२७) "द्विर्वचनेऽचि" (पा० सू० १-१-५८) इति सूत्रयोः "एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्" इति तदुक्त्याऽसहविवक्षायामपि सौत्रमात्रप्रयोगार्थं तस्यावश्यकत्वं सूचितम् । 'सर्वनामानि' इति पदे एकशेषेण 'सर्वनामानि सर्वार्थवाचकानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि=सर्वनामसंज्ञकानि, इत्यर्थे एकत्रान्वयाभावेन, "द्विर्वचनेऽचि" इत्यत्र 'द्विर्वचने' इत्यस्यैकशेषेणाचस्य द्विर्वचने कर्तव्ये इत्यर्थेकत्वात् क्रियायामन्वयेन, द्वितीयस्य 'द्वित्वनिमित्तेऽचि' इत्यर्थकतयाऽऽद्यो प्रत्ययेऽन्वयेनैकत्रान्वयाभावादुक्तरूपासहविवक्षा नास्तीति तत्रैकशेषार्थं सूत्रमित्याशयेन मनोरमाकृता तस्मात्पृथगेकशेष उक्त इति भावः ।

२—"इको गुणवृद्धी" (पा०सू०१-१-३) इति सूत्रे भाष्ये-"किं पुनरयमलोन्त्यशेषः ? आहोस्विदलोन्त्यापवादः ? कथञ्चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः ? यद्येकं वाक्यं तच्चेदञ्च, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम्—अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इकोगुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति" इत्युक्तम् । अस्यायम्भावः—"सार्वधातुकार्ध" इति गुणविधायके 'अङ्गस्य' इति स्थानषष्ठ्या "अलोऽन्त्यस्य" इत्युपतिष्ठते, गुणश्रुत्या च 'इक' इति, तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशिष्य इगन्ताङ्गस्य गुणो भवति स च भवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्येत्युच्यते, तदा सः=अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रम्, अस्य=इको गुणवृद्धी, इत्यस्य शेषो भवतीति तच्छेष इत्यत्र बहुव्रीहिः । यदा तु 'अङ्गस्य' इति षष्ठी पूर्वमन्त्येनाला विशेष्यते अङ्गान्त्यस्य गुणो भवति इति स च भवन्निगात्मकस्येति 'इगात्मकस्यान्त्याल:' 'अन्त्यालात्मकस्येकः' इति विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासकल्पनेन द्विधा तच्छेषपक्षो भवति । उभयथापि यत्रेगात्मकान्त्याल् स्यात्, तत्रैवोपस्थितेरनयोः स्यादिति 'मिदेर्गुणः' इत्यादावुपस्थितिरेव न स्यादिति सर्वस्यमिदेर्गुणः स्यादिति तच्छेषपक्षोऽसङ्गतः । यदि तु 'अङ्गस्य' इति अवयवषष्ठी तदा अङ्गावयवस्येको गुण इत्याद्यर्थ इति स्थानषष्ठ्यभावेन 'अलोन्त्यस्य' इत्यस्य उपस्थितेरभावात्तदपवादपक्ष इतिपरिभाषयोरपि गुणगणिभावदर्शनादत्रापि "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य प्रवृत्तिःस्यादिति भावः ।

गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः''अलोऽन्त्यस्य''इकोगुणवृद्धी' इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहा(१)वाक्ये विशेष्य

वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेकार्थबोधकत्वासम्भवः। यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ। अत्र हि 'पुण्यजनाश्रयः' इत्यर्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकसत्त्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यार्थान्तराबोधकत्वम्। यदा तु रूढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वम्, न तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं विना नानेकार्थप्रतीतिरिति। प्रकृते हल्शब्दस्य विरुद्धार्थकतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च समानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। ईदृशे विषये = विरुद्धानेकार्थविषये। व्यवस्थितैवेति। एवकारणैच्छिकत्वस्य व्यावृत्तिः। सा च व्यवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया। वक्तुस्तन्त्रेणैकशेषेण वोच्चारणम्, बोद्धुस्तूभयत्राप्यावृत्तिरेवेति। एवञ्च तन्त्रावृत्तौ वा एकशेषावृत्तौ इति बोध्यम्। न दोष इति। वक्त्रभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः स नेत्यर्थः।

नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह—एकशेषश्चेति। प्रत्याख्यात इति। लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत इत्यर्थः। प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां सजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वादर्शनेन तन्त्रेणैकेनैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेकशेषो नारब्धव्य इति रीत्या कृतः। नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यात इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगासाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थात्। नन्वेवम्पाणिनेः सूत्रकरणासङ्गतिरत आह—असहविवक्षायामिति। तदेतदुक्तम् सर्वादिसूत्रभाष्ये तत्र हि संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिसमये "सर्वादीनि" इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते, पाठश्च विशेष्यते, कथम्पुनरेकेन यत्नेन उभयं लभ्यम्? लभ्यमित्याह "एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति। इत्याशयेनेति। भाष्यकृत इतिशेषः। पृथगुक्त इति। मूले दीक्षितैरिति शेषः। असहविवक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव।

ननु सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इत्यनुपपन्नम्, "षष्ठी स्थाने इति परिभाषायाः सत्त्वादत आह—षष्ठी स्थान इत्यस्येति। ननु हस्थानिकलकाराभावात्तत्परिभाषायाः

१— सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यत्र परिभाषोपस्थाप्यार्थस्य 'इकः' इत्यस्य, 'अन्त्यस्यालः' इत्यस्य च विशेष्यविशेषणभावेन सार्वधातुकार्धधातुकान्यवहितपूर्वस्याङ्गावयवस्य 'अन्त्यालमिकः' 'गुणमित्रान्त्या लोऽन्त्यगुणः' इति महावाक्यार्थे विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छ्लेष व्यवहार इति भावः।

आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात्। न हि 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते। न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणां

विशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु (१) गुणगुणिभावेन (२) परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्तः, (३) एतन्मूलकनयैव तत्पक्षासम्भवस्य (४) तेनोक्तेश्चेति भावः॥

क्लिष्टत्वादिति। 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्, तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे, सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भावः। तदेतदाह—नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन। (१) चित्र-

---

कथम्प्रवृत्तिः। नचोपानल्लुनातीत्यस्त्यैवेति वाच्यम्, उपदेशेऽतथात्वादिति चेत्, न, लक्ष्याभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनाऽपेक्षया, न्यायेन तदप्रवृत्तिकल्पनं युक्तमित्याशयात्।

'गुणानाञ्च' इति न्यायस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेत्यादिना। तच्छेषशब्देन = तस्य शेषः, सशेषो यस्येति वेत्यर्थकतच्छेषशब्देन। परिभाषयोः = 'अलोन्त्यस्य' 'इकोगुणवृद्धी' इत्यनयोः परिभाषयोः। लक्ष्यसंस्कारकेति। एतेन तेषां स्वस्वप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्त्येवेति ध्वनितम्। गुणगुणिभावेन = अङ्गाङ्गिभावेन। परस्परापेक्षत्वेन = परस्परनिमित्तनिमित्तिभावेन। यथा—'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यादेः "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रपरामर्शं विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोः परस्परनिमित्तनिमित्तिभावस्तथात्र नास्तीति भावः। विशेष्यविशेषणभावमात्रेण तच्छेषत्वकल्पनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया = उक्तन्यायमूलकतया। तत्पक्षासम्भवस्य = परिभाषयोरेव तच्छेषत्वमिति पक्षासम्भवस्य।

प्रतीतिवदिति। यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोगं विना सामीप्यं न प्रतीयत इति वैपरीत्ये दृष्टान्तः। षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति। तथाच सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति

१—परिभाषयोरिति शेषः।

२—"इको यणचि" "तस्मिन्निति निर्दिष्टे" इत्यनयोर्यथा परस्परसाकाङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्वं तथाऽत्र नास्तीत्यर्थः।

३—गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायमूलकतयेत्यर्थः।

४—कैयटेनेति बोध्यम्।

गवीणामिति। "कुमति (१)च" (पा० सू० ८।४।१३) इति णत्वम्। दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादात्। एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थ-

भावः। ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—तत्प्रयोग इति। लेखकप्रमादादिति। अत्राहुः–प्रमादाभिधानमनवधानेन

१–सरूपसूत्रे भाष्ये कृतद्वन्द्वानां एकशेष इति पक्षे "ऋक्च ऋक्च ऋचौ" इत्यत्र असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इति भाष्योक्तेः, 'ऋचौ' इत्यत्र 'ऋक्पूर्' इत्यप्रत्ययस्य समासावयवत्वे पूर्वोत्तरपदयोः सरूपत्वसत्त्वेनासङ्गत्यापत्त्या समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं ध्वनितम्। तथा चैकस्याकारान्तत्वेनापरस्य हलन्तत्वेन "असारूप्यात्" इति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते। अत एव "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इति वार्तिकात् 'द्विधुरी' इत्यादौ अकारान्तत्वान्ङीप्सिद्धिः। अत एव समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतम् इति सरूपसूत्रे कैयट इति प्राचीनाः। नवीनास्तु समासान्ताः समासावयवा एव, उक्तभाष्यस्य कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेषः इति पक्षे प्रवृत्तत्वेन विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य 'ऋचः' इत्यदन्तस्य सारूप्याभावेन समासावयवत्वपक्षेऽपि विरोधाभावः। 'द्विपुरी' 'द्विधुरी' इत्यादि तु 'अर्धनावम्' 'द्विरात्रम्' इतिवत् "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति भाष्योक्त्या लिङ्गविधायकशास्त्राणां प्रत्याख्यानरीत्या सिद्धम्। अत एव 'बहुकुमारीकः' इत्यादौ "गोस्त्रियोः" इति ह्रस्ववारणाय "समासान्ताः" इत्यत्र समासपदस्य लक्षणया अलौकिकविग्रहवाक्यपरत्वमाश्रित्यान्तरङ्गत्वात् कपं विधाय ह्रस्वाभावसाधनपरं भाष्यं सङ्गच्छते। उत्तरपदावयवत्वे तु यदागमन्यायेन कबविशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततया ईपो निर्दिश्यमानत्वेन ह्रस्वत्वापत्त्या भाष्यासङ्गतिः स्यात्।

अत एव "अन्तः" इतिसूत्रे समासस्य, उत्तरपदस्य वाऽन्तोदात्तत्वमिति शङ्कायाम् आद्ये 'इह प्रथमकाः' इत्यत्र कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः, द्वितीये 'अनृचः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरिति भाष्यसङ्गतिः। उत्तरपदावयवत्वे तूभयसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एतेन 'उपशरदम्' इत्यादावुत्तरपदावयवत्वेऽपि 'अवयवावयवः समुदायावयवः' इति न्यायेनाम् सिद्धिरित्यपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधेन मूलस्यैवाभावात्। नन्वेवमपि "कुमति च" इत्यस्यासिद्धतया "एकाजुत्तरपदे णः" इति णत्वं न्याय्यम्, इति, चेन्न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थितया फले विशेषाभावेन तदप्रवृत्तेः, प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया "कुमतिच" इत्यस्यैव प्रवृत्तेश्च। न च "पदव्यवायेऽपि" इति निषेधः उत्तरपदत्व इति निषेधस्तु न, अपदादिविधाविति पर्युदासेन प्रत्ययनिमित्तके विधावेव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अतद्धित इतिपर्युदासेन, प्रत्याख्यानपक्षे वाक्यतया च निमित्तनिमित्तिनोर्मध्यवर्तिपदस्य प्रत्ययभिन्नाव्यवहितपरकस्यैव ग्रहणात्, प्रकृते वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षे गोशब्दस्य इनि निमित्तकभत्वेन पदत्वस्य, तद्योग्यत्वस्य वा ऽभावेन निषेधाप्राप्तेश्च। अत एव 'रथ्याविणा' 'चतुर्वंशेन' इत्यादौ णत्वसिद्धिः। यत्तु 'निष्कृतम्' 'दुष्पीनम्' इत्यादौ सत्वस्यासिद्धतया षत्वाप्राप्त्या 'प्रकरणे प्रकरणान्तरमसिद्धम्' भाष्योक्तरीत्या परत्वात् "कुमति च" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति, तन्न, 'सर्पिष्कुण्डिका' 'सगोशिङ्कुन्धि' 'हरिशिङ्कुन्धि' इत्यादौ "नश्छव्यप्रशान्" (पा० सू० ८।३।७) इत्यस्य "मतुवसो रु" (पा० सू० ८-३-१) इत्यपेक्षया परत्वात् तेनैव रुत्वे "अत्रानुनासिकः" इत्यस्याधिकारपक्षे तदुत्तर "नश्छव्य" इति सूत्रविहितरुत्वसत्वेनानुनासिकाद्यापत्त्या कैयटेनैव तत्पक्षस्य "उपसर्गादसमासे" (पा० सू० ८।१४) इति सूत्रे दूषितत्वात्, 'निष्पीनम्' इत्यादौ विसर्गस्यैव षत्वसिद्ध्या फलाभावेन तत्पक्षस्यैकदेशयुक्तत्वाच्चेतिदिक्।

तथाहि-चित्रशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे "गोरतद्धितलुकि" इति टच्। अयमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम्। समासान्तस्योत्तरपदावयवत्वादेव 'द्विपुरी' इत्यादावदन्तोत्तरपदकद्विगुत्वसत्त्वात्स्त्रीत्वमिति ङीप्सिद्धिः। 'उपशरदम्' इत्यत्राव्ययीभावस्यादन्तत्वन्त्ववयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति "नाव्ययीभावाद्" इति सूत्रप्रवृत्तिरिति, तन्न, "समासान्ताः" इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समासार्थवाक्यलक्षणयाऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये सुबन्तसमुदायात्समासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणतया, टचः समुदायावयवत्वेनैकाजुत्तरपदकसमासत्वमस्त्येवेत्याशयात्। 'द्विपुरी' इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रकृते लोकादेव सिद्धम्। अत एव "परवल्लिङ्गम्" इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः। समासान्तानां समुदायावयवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्रोत्तर पदग्रहणञ्चरितार्थम्। यत्तु टचः समुदायावयवत्वेऽपि "कुमति च" इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याक्षेपे, विभक्त्या च प्रकृतेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकाजुत्तरपदकसमासरूपप्रकृतिकविभक्तिग्रहणमिति नात्र णत्वस्य प्राप्तिः, विभक्तिप्रकृतित्वं ङीबन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति, तन्न, स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन "प्रातिपदिक ग्रहणे" इति परिभाषया ङीबन्ते सुप्प्रकृतौ समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्य सत्त्वेनोभयोर्भेदाभावात्, आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे भाने मानाभावाच्च।

न चैवं सति "कुमति च" इति सूत्रभाष्ये 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकसमासे नित्यणत्वेन भवितव्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्यमिति प्रतिपादितम्, तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयण एव सङ्गच्छते। अन्यथा वैकल्पिकणत्वापवादस्य "कुमतिच" इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्, एतस्य भाष्यस्य यथाकथञ्चिदत्र णत्वस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात्। णत्वन्तु तत्र "पदव्यवायेऽपि" इति निषेधान्न भवत्येव। किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे 'बहुचतुरङ्गेण' इत्यत्र "विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्" इति बहुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुज्विशिष्टस्यैकाजुत्तरपदकसमासत्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाण्णत्वन्न स्यात्। नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात्, "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्यः, 'अपदादिविधौ' इति पर्युदासबलेन पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति, चेन्न, 'अतद्धित इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्।

कैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम्। 'अस्तेरनन्तरे समीपे वा इत्यादिभाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका, स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम्। अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुरङ्गेण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः। आद्ये आङो नाभावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय णत्वाश्रयातिरिक्तेति। द्वितीये मयटो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन् परे यत्पदङ्गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति। तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति। एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोशब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वम्भवत्येव।

नन्वेवमपि "कुमति च" इति णत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् "एकाजुत्तरपदे णः" इत्यस्य प्राप्तेः। "कुमति च" इति सूत्रस्य "एकाजुत्तरपदे णः" इति सूत्रापवादत्वन्तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गेण' 'माषकुम्भाणाम्' इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति, चेन्न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेःस्वीकारात्।

"किञ्च प्रतिपदविधित्वेन" "कुमति च" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या। प्रतिपदविधित्वन्निरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशालः' इत्यत्र 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्यङ्गीकारात्।

यदि निरवकाशत्वे एवेति नियमस्तर्हि "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्वक्तव्या, ननु स्वीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वम्पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव।

प्रकरणान्तस्थेति। त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः। मूले अनन्तरादिष्विति—आनन्तर्यादिष्वित्यर्थः। ननु यद्यानन्तर्यन्न षष्ठ्यर्थस्तदा "अस्तेर्भूः" इति सूत्र षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिपादनपरम् 'अस्तेरनन्तरे समीपे वा' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि। तन्निरूपितेति। आनन्तर्यनिरूपितो यः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका। अध्याहारेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति। नच स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्रतिपत्तये ऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकर-

समीपवर्त्ती वृक्षादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासः, अनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति (१)व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वासामर्थ्यम् ? तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः ।

गपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथा स्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमितितूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यः सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्त्तकभावः स एव षष्ठ्यर्थः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थ इति ध्वनितमेव । नचास्य दृष्टान्तपरतया योजनायां वाशब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् , अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात्, 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरात् । एवञ्च "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रपर्यालोचनात्प्राग्वाक्यार्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यङ्कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । न तु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धा बहवस्तथापि निर्णयाय 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह–अनएवेति । सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य सौत्रास्तिपदप्रतिपाद्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः प्रकृत्यर्थस्य गोपदार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे 'गोमानासीत्' इत्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशव्यवहारविषये 'गोमान्' इत्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । तत्र = गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यत्र । षष्ठ्यर्थत्वेत्विति । आनन्तर्यस्येत्यादिः । 'अनन्तराः' इति बहुवचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च 'सापेक्षमसमर्थवत्' इति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र = 'गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित्' इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीतिः = आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

१—असमस्त इत्यर्थः ।

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भात्, तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६)

तत्रास्तिग्रहणाभावे(१) तस्यान्यफलकत्वे(२) वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनन्तरादेरिदमर्थत्वे(३) "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये। तदुक्तम् अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति। तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम्। अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव। 'ग्रामकूपः'

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—तत्रेत्यादि। तत्र मतुब्विधायकसूत्रे यथा बहुव्रीहिसमासे वर्त्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्वभावान्मतुबन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः। नन्वनर्थकमेवास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे वेति। सूत्रकारस्याज्ञानकल्पनापेक्षयाऽन्यफलकत्वकल्पनमेव वरमिति भावः। अन्यत्फलम् अस्तिमानिति। अत्र हि—सत्ताकर्तृधनवाचकोऽस्तिशब्दो ऽव्ययम्, तस्यास्तिमासामानाधिकरण्याभावान्मतुप्प्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः। सूत्रानुपात्तेति। यथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः। तथाभूतेति। सूत्रानुपात्तेत्यर्थः। उक्तार्थे प्रमाणान्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति। तदुक्तम् = तदेतत्सर्वम्मनसि निधायोक्तम्। नन्वेवमनन्तरशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह अनन्तरादिशब्दैरिति। असामर्थ्यस्य वृत्त्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः। नन्वेवम् 'ग्रामकूपः' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामकूप इत्यादि। यदा ग्रामशब्दः

१—"चित्रा गावः सन्ति अस्य" इत्यर्थेऽस्त्यर्थान्तर्भावेण शब्दशक्तिस्वभावाद्बहुव्रीहिवन्मतुबपि भविष्यतीति नास्ति तत्फलमित्याशय इति भावः।

२—तथा च भाष्यम् "नह्ये क्रियमाणमपि प्रत्ययार्थविशेषणार्थं नोपात्तमर्थम्' अस्तिमान्" इति मतुब्यथा स्यात् अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते, न चाग्नेरस्तिना सामानाधिकरण्यम्" इति। अयम्भावः शब्दशक्तिस्वभावात् अस्त्यर्थे मतुपो विधानात् "घटो घटः" इतिवत् सत्ताविशिष्टकर्तृवाचकात् अस्त्यव्ययात् समानार्थकत्वेन "अस्ति" इति तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययेन सामानाधिकरण्याभावेऽपि मतुपा "अस्तिमान्" इत्यस्य "सत्ताकर्तृत्वेन धनवान्" इत्यर्थे सिद्ध्यर्थमस्ति ग्रहणमिति।

३—"राज्ञ इदम् अनन्तरम्" इत्येवंरूपेणानन्तर्यस्येदमर्थत्वे इत्यर्थः।

इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च। किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः, सहविवक्षाया(१)अस-

---

'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः। स्पष्टा चेयं रीतिः "मपर्यन्तस्य" (पा०सू०७।२।६१) इति सूत्रे कैयटे। किं च हस्य लित्यर्थे "हल विलेखने" इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः। न च फलाभावः? 'देवदत्त हल्' इत्यादौ ङित्त्वसामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लो पवल्लित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वस्य वक्तुं(२) शक्यत्वादित्यपि वाच्यम्। यद्यपि "हलसीरात्" (पा०सू०४

शालासमुदाये वर्तते तदाप्ययं व्यवहार एवमेवोपपाद्यः। आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह किञ्चेति। आपत्तिरिति। नन्वियमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवलकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः। इत्त्वापत्तिरिति। तथाच लोपः स्यादिति भावः। अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति भाष्ये उक्तम्, अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न, आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्, अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च।

नचेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्रेट्प्रतिषेधरूपन्दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात्। लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तम्फलन्नास्तीति शङ्कान्निराकुरुते-नचेत्यादिना। फलाभावः = लोपातिरिक्तफलाभावः। समाधत्ते-देवदत्तेति हलिति क्विबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, 'अस्ति' इति शेषः। लित्त्वसामर्थ्यादिति। व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, तथात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव सुकरत्वात्। किन्तु फलान्तरमपि। तच्च फलं लितीत्येतत्प्रवृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रकृतोदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावान्न प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः। ननु "हलसीरात्" इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्येत्त्वव्यापकतया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते-

---

१—सहविवक्षाया अन्वयरूपतया अन्वयस्य च पृथगुद्भूतयोः पदार्थयोः सम्बन्धरूपत्वेन बोधाभावे तदभाव एव स्यादिति भावः।

२—"न च फलाभावः" इत्यत्र हेत्ववपक्षायाम् 'फलत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्' इत्येव पाठो युक्तः।

३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् ।

झलो लोपेति । सौत्रलोपाश्रयणे तु (१)मूलोक्तमेव लघु । असम्भवादिति । नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथा(२)सङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतः 'लकारो हल्पदवा-

---

च्यार्थेऽपीति । लघीयसीति । कण्ठताल्वादिव्यापारगौरवापेक्षया मनो व्यापारगौरवमधिकमिति भावः ।

मूलोक्तम् = सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् । ननु "कर्मवत्कर्मणा" (पा० सू० ३।१।८७) इति सूत्रे " व्यत्ययो बहुलम् लिङ्याशिष्यङ् " (पा० सू० ३।१।८६) इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकस्य लकारस्य "संयोगान्तलोपः" इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि झल्ग्रहणं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिदझलोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश्" (पा० सू० ७।१।४०) इति सूत्रस्थशकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः। तत्र हि शकाराभावे मकारस्य मकारादेशे प्रयोजनन्नास्तीति सर्वादेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते, मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारबाधनार्थो भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते, एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र 'द्विमकारकः' इति प्रतीकमुपादाय "एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते" इति कैयटेनोक्तम्। एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—किञ्चेति । अयं यत्न इति। 'हल् च ल् च' इति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः। अस्याञ्चावस्थायाम् = हल्पदार्थाज्ञानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्कान्निरस्यति—नचेत्यादिना। यथासंख्यमन्वयेऽपीत्यस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति। आद्यन्तसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य टित्कित्समूहस्य अन्वयः। समानविभक्तिकतया अभेदान्वयः । वक्ष्यमाणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य

१ —सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् ।

२ यथासंख्यमन्वयेऽपीति लक्ष्यसंस्कारवेलायाम् आदिपदार्थस्य टिति, अन्तपदार्थस्य किति, प्रत्येकमन्वये समुदायस्य समुदायेऽन्वयाभावेन द्वन्द्वो न प्राप्नोतीति 'आद्यन्तौ टकितौ' इति वाक्यप्रयोगवेलायाम् आद्यन्तसमुदायस्य टित्कित्समुदायेऽन्वयं कृत्वा समासः, समूहान्वयाभिप्रायेण वाक्यार्थबोधः, ततो यथासंख्यसूत्रबलात्प्रत्येकान्वयेन वाक्यार्थबोधो यथा जायते तथाऽत्रापि प्रथमम् 'हल् ल्' इति समुदायस्य 'हल्' इति पदार्थेऽन्वयेन समासे पुनः प्रत्येकान्वयेन बोधः स्यादिति भावः ।

च्यश्चेत्'इति (१) सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वम्, ततो विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" (२) इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं(३) च, सहविवक्षा = सहवक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च (४) सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु(५) क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्य-

---

विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथाऽज्ञम्प्रति 'नागरम्भक्षय' इत्युक्ते नागरपदवाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथमतो जायते, ततो 'नागरपदवाच्यः कः' इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । ततः = सामान्यतो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथग्वाक्यार्थबोधे किं साधकमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः = हल्त्वादिना विशेषरूपेण, वाक्यार्थः = वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुर्हल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम् = आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात् = हकारादिलकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण = प्राग्लकारस्यत्वेन ज्ञानम्, ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानम्, ततो

१ 'न हि निर्विशेषं सामान्यं भवति' इति नियमात् सामान्यज्ञानस्य विशेषज्ञानहेतुत्वेन 'हल्' इति पदम् अर्थविषयकबोधजनकतावत्, पदत्वात्, 'पटः' इति पदवत्' - इत्यनुमानेन सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या कल्पितं बोधमादायेत्यर्थः ।

२ 'अन्त्येनेता=लकारेण सहादिर्हकारो हकारादिलान्तसमुदायघटकानां संज्ञा' इत्येवं वाक्यैकवाक्यतयेति भावः ।

३ ननु "आद्यन्तौ" इत्यत्र वक्तुराद्यन्तपदार्थज्ञानसत्त्वेन तथात्वसम्भवेऽपि प्रकृते हल्पदार्थज्ञानाभावेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्क्य साम्यमाह—किं चेति ।

४—"हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रणयनेत्यर्थः । यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीक्रियते तावच्छब्दोच्चारणाभावात् "हलन्त्यम्" इति सूत्रं प्रणयतः पाणिनेः प्रत्याहारसंकेतग्राहकादिरन्त्येनेति सूत्रनिर्माणात्प्रागपि हल्पदार्थज्ञानं वर्तत एवेति सहविवक्षाऽक्षतैवेति भावः । वस्तुतस्तु अर्थज्ञानाभावेऽपि शब्दोच्चारणदर्शनात् सूत्रप्रणयनेत्यस्य आदिरन्त्येनेतिसूत्रप्रणयनानुपपत्त्येत्यर्थः, हल्पदनिष्ठसंकेतज्ञानाभावे तद्ग्राहकसूत्रप्रणयनासम्भवादिति तत्त्वम् ।

५—हल्प्रत्याहारसाधनक्रमेणेत्यर्थः ।

न्तौ" (पा०सू०६।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रा(१)रम्भसामर्थ्येन तथासाधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्य (२) प्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने माना-भावात्। किं च, (३) 'श्रोतॄणां सहबोधो भवतु' इतीच्छया सह वक्तु-मिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः। (४) तादृशेच्छया (५) तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणि-

---

हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण। समाधत्ते आद्यन्तावित्यादि। सूत्रा-रम्भसामर्थ्येनेति। यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके।

"शत्रुम्मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय"

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रन्न तदर्थङ्किन्तु द्वन्द्वार्थमेव। लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यन्न प्रतीयते तथा शास्त्रेऽपि न स्यात्। अत एव "अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता-वित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनङ्कस्याविय." इति भाष्ये उक्तम्। अतस्तथान्व-यबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रसहायेनास्तु साधुत्वमिति भावः। अन्यप्रकारेण = श्रोतुर्वक्तुश्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथमतो लत्वेन, ततो हल्पदवाच्यत्वेनेति, य उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण। अयम्भावः प्रकृते यथासंख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं ततः प्राथ-मिको बोधश्चान्योन्याश्रयान्न सम्भवतीति पूर्वपक्षयुक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भव-दुक्तिक इत्याह—किञ्चेत्यादिना। श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकसत्त्वेच्छा सह-विवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्, तथात्र तु न सम्भ-वति, अन्योन्याश्रयादिति सहविवक्षैव नास्तीति कल्पनीयम्। ननु पाणिनेस्ता-

---

१ लोके द्वन्द्वाभावस्थले "शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय" इत्यादौ योग्यतया क्रमेणा-न्वयदर्शनात् शास्त्रेऽपि यथासंख्यसूत्रमन्तरेव क्रमेणान्वयसिद्धेः "अजाविधनौ देवदत्त यज्ञदत्ता-वित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्याविय:" इति भाष्याद् द्वन्द्वस्थले यत्नं विना क्रमेणान्वयासिद्ध्या तदर्थमेव यथासंख्यसूत्रस्य निर्माणेन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः।

२—यत्नं विनैव एकस्य हल्पदवाच्यत्वेनापरस्य लत्वेन ज्ञानरूपप्रकारेणेत्यर्थः।

३—ननु अत्रापि आदिरन्त्येनेति सूत्ररूपमानमस्त्वित्यरुचेराह—किञ्चेति।

४ श्रोतॄणां सहबोधभवनेच्छयेत्यर्थः।

५—श्रोतॄणामित्यर्थः।

नेर्भ्रान्त (१) त्वापत्तिः। (२) 'मुखनयनं पश्य' इत्यादौ तु न दोषः, उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात्। तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः, प्रमा वेत्यन्यदेतत्। किं च पाणिनेः पूर्वं हलपदार्थज्ञानेऽपि तदाभिप्रायेण न प्रयोगः। अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्प (३) र्यानुपपत्त्या (४) "लट् स्मे" (पा० सू०३।२।११८) इति सूत्रस्थके-

---

दृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति। भ्रान्तत्वापत्तिरिति। इच्छाप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया 'श्रोतृसमवेतं सहज्ञानं मदिष्टसाधनम्' इति ज्ञानम्पूर्वम्पाणिनेः कल्पनीयम्। श्रोतुस्तु सहज्ञानञ्च भवतीति पाणिनिसमवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः। तादृशबोधाजनकेति। सहबोधाजनकेत्यर्थः। ननु लोके यः पुरुषो ऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतूभयविषयकज्ञानवांस्तम्प्रति 'मुखनयनम्पश्य' इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह—मुखनयनमिति।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति। हलपदार्थज्ञानेऽपि"आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल् पदार्थज्ञानेपि। तदभिप्रायेण=हल्पदार्थज्ञानतात्पर्येण। न प्रयोगः=न हलिति प्रयोगः। अन्यथा=तादृशतात्पर्यकल्पने। व्याख्यात्रिति। पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेपाम्परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तद-

१ श्रोतुः सहबोधाभावेन सहविवक्षाकारणीभूतं यत् 'श्रोतृसमवेतः सहबोधो मदिष्टसाधनम्' इत्याकारकमिष्टसाधनताज्ञानम्, तस्य श्रोतृसमवेतत्वाभाववत्सहबोधविशेष्यकज्ञानविषयकत्वेन स्वयमभ्रमत्वेऽपि स्वविषयज्ञानस्य भ्रमत्वेन तस्यापि तत्त्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरिति भावः।

२ ननु हल्पदार्थाज्ञानेऽपि लपदार्थस्य ज्ञानात् एकपदार्थस्य ज्ञानसत्त्वेऽपि 'मुखनयनं पश्य' इत्यत्रेव न दोषोऽत आह—मुखेति।

३ पाणिनिना 'हल्—हकारादिलान्तसमुदायघटकः' इत्येवं व्याख्यानेन शिष्या बोधितास्तैश्च स्वशिष्या इत्येवं बोधदर्शनेन 'हलपदं हकारादिलान्तसमुदायघटकबोधजनकं भवतु' इति वक्तृतात्पर्यानुमानेन शाब्दबोधजनकतात्पर्यस्य च तत्तदर्थवृत्ति विनाऽसम्भवेनानुमितलक्षणया, शक्तिं विना शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवेन शक्त्यनुमानाद्बोधसम्भव इति तत्त्वम्।

४—"लट् स्मे" इति सूत्रादारभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागेन प्रत्ययविधानार्थं भाष्ये—"स्मपुरा भूतमात्रे" "न स्म पुराद्यतने" इति वार्तिकद्वयं पठितम्। तत्र विधायकनिषेधकवार्तिकयोः 'स्मपुरा' इति एकनिमित्तस्यैवोपादानादेकस्मिन्नेव निमित्ते भूतमात्रे विधानस्याद्यतनभूते निषेधस्य चासंभवात् आद्यवार्तिके स्मपुरा शब्देन "लट् स्मे" (पा० सू० ३।२।११८) इति

यटोक्तरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का "लश्चेतिवक्तव्यम्" इत्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात्। "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति "पङ्क्तिविंशति" (पा०सू०५।१।५९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः।

न्यथानुपपत्त्येति समुदितार्थः। "लट् स्मे" इत्यादि लक्षणाया अनुमानस्य च हेतुसद्भावात् "लट् स्मे" इति सूत्रे यथा कैयटेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति. "लट् स्मे" इति सूत्रे वार्तिककृता "स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुरा ऽद्यतने" इति वार्तिकम्पठितम्, तत्र 'स्मपुरा' इत्याकारकसूत्राभावादन्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां "लट् स्मे" "अपरोक्षे च" "न नौ पृष्टप्रतिवचने" "नन्वोर्विभाषा" "पुरि लुङ् चास्मे" इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम्। तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन "लट् स्मे" "अपरोक्षे च" "पुरि लुङ्" इति सूत्रत्रयस्य भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता, तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविशेषे विधानमिति लभ्यते, ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति, यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तथा च "लट् स्मे" "अपरोक्षे च" "पुरि लुङ्" इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृतिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते। "न नौ पृष्टप्रतिवचने" "नन्वोर्विभाषा" इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति। एवञ्च तत्रत्यभाष्यप्रघट्टकबलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुदायघटकतत्तत्सूत्रान्त्ये

स्मशब्दादारभ्य "पुरि लुङि चास्मे" (पा० सू० ३।२।१२२) इति सूत्रस्थपुराशब्दपर्यन्तनिमित्तवाचिपञ्चसूत्री लक्षणयोच्यते, उत्तरवार्तिकस्य च स्म, पुरा शब्दनिमित्तके एव प्रवृत्तिः। तथा च "लट् स्मे" "अपरोक्षे च" इति सूत्रद्वयस्य स्मनिमित्तकस्य, "पुरि लुङ् चास्मे" इत्यस्य पुरा निमित्तकस्य चोत्तरवार्तिकेन निषेधादद्यतनभूते न प्रवृत्तिः, "न नौ पृष्टप्रतिवचने" "नन्वोर्विभाषा" इत्यनयोश्च पूर्ववार्तिकेन भूतमात्रे प्रवृत्तिर्यथा तथाऽत्रापि लक्ष्यानुरोधादन्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हलपदेन हकारादिलान्तसमुदायस्पदशसूत्रीघटकवर्णाः लक्ष्यन्ते—इत्याह—लक्षणयेति। ननु हल्पदस्य शक्यार्थाभावे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवः, न च हपदस्य हत्वावच्छिन्ने लपदस्य च लत्वावच्छिन्ने शक्त्या तत्संभवः, उभयोर्लक्षणाऽङ्गीकारे गौरवादाह शक्त्यनुमानाद्वेति। अनुमानप्रयोगश्च—'हल्पदम् हकारादिलान्तसमुदायवर्णनिरूपितशक्तिमत्, तन्त्रान्तरे हकारादिलान्तसमुदायघटकवर्णबोधकत्वेन व्यवहारविषयत्वात्

तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य मप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी, ध्वनितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय "वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरमणुदिदिति सवर्णग्राहकमित्येतेन (१) समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नपि स्वाङ्गे" इत्येवं (२) वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि। अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि

लक्षणाऽङ्गीकार्या। अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यग्राहकम्भविष्यति, 'गभीरायान्नद्यां घोषः' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिकरणप्रतिपादकत्वे गभीरायामिति तात्पर्यग्राहकं तद्वत्। लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः।

शक्त्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीयेत्यादि। यथा तन्त्रान्तरे 'स्वौजस्' इति प्रथमा, 'अमौट्शस्' इति द्वितीया, इत्यादि उक्तन्तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापदार्थग्रहस्तद्वत्। अनुमानादिति। हलपदम्, हकारादिषु शक्तम्, हकारादिबोधतात्पर्येण पाणिन्युच्चरितत्वात्' इत्यनुमानादित्यर्थः। एवम् = अनुपदोक्तरीत्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य वाऽङ्गीकारे। नियमाभावादिति। व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोपपत्तिरिति भावः। नासूयेति। प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानन्न सम्भवति, तत्र केषाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् "पङ्क्तिविंशति" इत्यादिना, शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम्, नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति। उपसंहरति तस्मादिति। करिष्यमाणेति। करिष्यमाणः शक्तिग्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदन्तस्य, तदभिप्रायेण = प्रागज्ञातार्थाभिप्रायेण, आचार्यस्य = पाणिनेः, पूर्वम् = शक्तिग्रहोपायात्पूर्वम्। अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमप्याह ध्वनित इत्यादिना। अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वयः। ग्रहणाभावायेति। अच्पदेनेत्यादिः। न स्वस्मिन् = नाणपदे, न स्वाङ्गे = नाज्झलावित्यत्र। वाक्यापरीति। वाक्यस्य = परिष्कृतवाक्यार्थस्य। अपरिसमाप्तिः = अनिश्चयः। अन्यथा = करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकस्य पदस्य स्वस्य

१—महावाक्यचतुष्टयसहितेनाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः। एतेन दिग्योगलक्षणपञ्चम्या समुदितादित्यस्य वक्तुमुचितत्वात् समुदितेनेत्यसंगतमिति परास्तम्, ग्रहणं प्रत्येव करणे तृतीयासत्त्वात्।

२—वाक्यस्य अणुदित्सूत्रस्य स्व-स्वाङ्गान्यतरबोधकाले अपरिसमाप्तिः—सवर्णग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः।

म्भवात् । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ॥

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय (१) आक्षिप्यते, तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवे-

---

सत्त्वेनाचार्येण तथाप्रयोगे, बोद्धॄणामपि क्रमेण तथाबोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा नाऽज्झलावित्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यतां तदाह—तस्मादिति

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ज्ञानसत्त्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण = पाणिनिना । क्रमेण = उपदेशादिक्रमेण । तथाबोधे = आचार्यज्ञानवद्बोधे । सङ्गतं स्यादिति । पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्तत्सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगेणाच्पदेन सवर्णग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः । विभाव्यतामिति । द्वन्द्ववादिनेति शेषः । तदाह = तदेतत्सर्वम्मनसि निधायाह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य

---

१ - अन्येनेता सहादिः=अच अक्, इत्यादिसमुदायः संज्ञा, संज्ञायाश्च संज्ञिनि साकाङ्क्षत्वात्सूत्रे च तदनुपादानात स्वघटकत्व स्वघटकोच्चारणध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्व—स्वघटकोच्चारणप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनादेः, स्वघटकत्व- स्वघटकोच्चारणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्व—स्वघटकोच्चारणप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनान्त्यस्य च समुदायविशिष्टतया समुदायं विना तयोरनुपपत्त्या 'येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते' इति न्यायात आद्यन्तघटितसमुदायरूपः संज्ञी आक्षिप्यत इति भावः । नन्वाऽऽक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तिः, वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दाङ्गत्वात्, अन्यथा घटादिपदादाश्रयतयोपस्थिताकाशादेरपि शाब्दे भानापत्तिरिति वाच्यम्, अर्थापत्त्याऽऽक्षिप्तस्य शाब्दे प्रवेशस्येष्टत्वात् । आक्षेपो द्विविधः - तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वेन, अर्थापत्त्या च ! यथा शरीरसत्ताधीनसत्ताकत्वेनावयवानाम । द्वितीयः—पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनस्य । अर्थापत्तिश्च—उपपाद्यज्ञानेनोपपादकज्ञानकल्पनरूपा । उपपाद्यस्य=पीनत्वस्य ज्ञानेनोपपादकस्य रात्रिभोजनस्य कल्पनं प्रत्यक्षादिभिन्नं ज्ञानमित्यर्थः इति वेदान्तसरणिः । 'परस्परविरुद्धत्वेनावभासमानधर्मद्वयघटितहेतुसाध्यानुमितिरर्थापत्तिः' इत्यन्ये । तद्यथा—प्रकारितासम्बन्धेनाद्यवयवत्वान्तावयवत्वविशिष्टबोधजनकम् आद्यन्तपदम्, स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितावयवित्वावच्छिन्नविषयताश्रयसमुदायविशिष्टम्, सत्त्रघटकपदप्रयोज्यावयवित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति अवयवित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमित्या समुदायरूपसंज्ञिलाभः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च—स्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपः । स्वरूपसम्बन्धश्च हेतुताऽवच्छेदक इति दिक् ।

ष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु (१)विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति। "स्वं रूपम्" (पा० सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्तेः। स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य, अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्, सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्।

तस्येति। समुदायस्य। तयोः पारार्थ्येति। सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाल एव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः। परामर्शित्वादिति। वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न संज्ञाकार्यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम्। भाष्येऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति। सञ्ज्ञा (२) स्वरूपत्वविशिष्टस्यास्तु, प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं चास्तु को विरोधः। यथा "अच्च घेः" (पा० सू० ७।३।११९) इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोध्यत्वं तद्वद् (३) वाजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकैकारा-

---

सम्भवः। तृतीयार्थः प्रकारिता। तयोः = आद्यन्तयोः। पारार्थ्येति। सञ्ज्ञिबोधकत्वनिर्णयात्। संज्ञा हि संज्ञिनमवबोधयति नतु संज्ञास्वरूपमपि। प्राचामनुरोधेन मूलकृतोक्तं व्याख्याय सिद्धान्तमाह–वस्तुत इति। अस्यापि = संज्ञास्वरूपघटकान्त्यस्यापि। अपिना समुदायघटकेतरसञ्ज्ञकवर्णपरिग्रहः। प्रकारान्तरेण = ज्ञापकादिभिन्नप्रकारेण। अनुवृत्तिपदोत्तरश्चकारो भिन्नक्रमः फलपदोत्तरन्द्रष्टव्यः। तेन तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यस्य लाभः। नन्वेवमनुवृत्तिपरभाष्यकारीयव्याख्यानविरोध इत्यत आह–भाष्येऽप्येतदिति। को विरोध इति। यत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकविधेययोरेकरूपेणोपस्थितिस्तत्रोद्देश्यविधेययोर्नान्वयबोधः 'दण्डवान्दण्डवान्' इत्यत्र यथा। नहि तथा प्रकृतेऽस्ति। अकारादिचान्त-

---

१–सम्बध्नातीत्यर्थः।

२–स्वविधेयघटितस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवः–यथा 'घटवति भूतले घटः' इत्यत्र नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः, एवं विधेयभूतः 'अच्' इति शब्दस्तद्घटितस्याकारादिचान्तसमुदायस्योद्देश्यत्वं न स्यादिति 'स्वम्' इत्यनुवृत्त्यादेरपि संज्ञाविधेयेति मूलाशयं खण्डयति–संज्ञास्वरूपत्वमिति–अयम्भावः–अकाराव्यवहितोत्तरत्वविशिष्ट 'च'शब्दस्य संज्ञात्वेन विधेयतया समुदायघटकस्य नोद्देश्यतयोद्देश्यदले 'अच्' इति समुदायस्याप्रवेशान्नास्ति नियमविरोध इति।

३–तद्वदेवेतिपाठः, तद्वदेवमिति मूलस्थस्यानन्वितार्थकत्वात्।

आद्योच्चारणमिति(१)। यद्यपि 'उपदिश्यतेऽनेन' इति करण-व्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम्, तथापि

दिग्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव। किं च स्वशब्देन केवलान्त्य-परामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे न बाधकम्, तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति। तस्माज् ज्ञापकादिनैवा-न्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्य (२) लम्।

भाष्येति। तत्र हि 'उपदेश इति किम्, अभ्र आँ अपः, प्रत्यक्ष (३)-

समुदायपर्याप्तसमुदायत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकम्, अजित्यानुपूर्वी तु विधेयतावच्छे-दिकेति भावः। प्राप्नोत्येवेति। एतेन भवदुक्तरीत्या आद्यन्तयोर्वारणाभावः, स्वं रूपमित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यञ्च ध्वनितम्। यन्मूले 'स्वं रूपम्' इत्यस्यानुवृत्ति-ङ्कृत्वा स्वपदेनान्त्यपरामर्शाभाव उक्तस्तद्वैयर्थ्यमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति। विशिष्टेति। अजित्यादिविशिष्टेत्यर्थः। तस्मात् = उक्तप्रकारद्वयात्॥

तत्र हीति। 'उपदेशेऽच्' इतिसूत्रव्याख्यानपरभाष्ये हीत्यर्थः। प्रत्यक्ष-

---

१—उच्चारणं = आद्यन्यतमवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकतानवच्छिन्नविधेयताकबोध-प्रयोजकत्वरूपम्। तथा च धर्मविशिष्टोच्चारणमात्रोच्चारणमिति फलितम्, विशिष्टस्य स्वेन-सामानाधिकरण्यावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्व-स्वप्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वेतदुभयसम्बन्धेन। धर्मश्चात्र यत्रोपदे-शत्वं चिकीर्षितं तद्वृत्त्यानुपूर्व्यपि ग्राह्यः। तथा च 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्र अनुनासिकपदेन विधीयमाने 'आँ' इति शब्दे अनुनासिकपदवृत्त्यानुपूर्व्याः सविषयता नास्तीति न दोषः। उच्चारणञ्च पाणिन्याद्यभिमतमेवेति नातिप्रसङ्गः।

२—वस्तुतस्त्वत्र बोधकतायाः समुदायपर्याप्तत्वादवयवेऽपि 'माठरपरिवेषण' न्यायेन बाध्यबाधकभावो दुर्वारः। 'तत्र ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम्' इति हि न्यायस्वरूपम्। अनेन चैतत्कार्यविनियोगोद्देशेन प्रकृतवाक्यघटकव्यापकपदार्थे तदाक्षेपघटकव्या-प्यपदार्थातिरिक्तत्वेन संकोचः क्रियते। तथा च प्रकृते इकारादिचान्तसमुदायरूपव्यापकपदार्थे आद्यन्तरूपव्याप्यपदार्थातिरिक्तत्वेन संकोचे आदेरपि संज्ञा न प्राप्नोतीति 'स्वम्' इत्यनुवृत्तिपरभा-ष्यसंमतमूलोक्तमार्ग एव ज्यायान्, तथा च 'माठरपरिवेषणन्यायाभिप्रायेण 'गुदभ्युपारगः' इत्यादौ तु स्थानिनि निमित्तत्वमिति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकात्तद्वारणे'' इति शेख-रोक्तिरपि सङ्गच्छतेतिदिक्।

३—ननु 'प्रत्यक्ष [illegible] शब्दोच्चारणवेलायामिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वम्' [illegible] आख्यानस्य क्रियारूपत्वात्तस्याश्चाप्रत्यक्षत्वादिति चेन्न, यत्रोपदेशत्वं चिकीर्षितं तस्य शब्दोच्चारणवेलायां प्रत्यक्षविषयत्व एवोपदेशत्वस्येष्टतयाऽऽरोपितप्रत्यक्षत्वस्य तत्रापि सम्भवात्। अनुनासिकत्वस्य श्रावणप्रत्यक्षाविषयतयोपदेशत्ववारणाय शब्दोच्चारणवेलायामिति। तथा च पाणिनिकर्तृकानुनासिकपदोच्चारणवेलायाम् 'अँ' इत्यत्रानुनासिकत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वा-भावान्नातिप्रसङ्ग इति भावः।

तत्प्रौढिवादमात्रम्, करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युटा बाधात् । न च घः, असंज्ञात्वात् । 'प्रायेण संज्ञायाम्' इति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च ।

माख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशः" इति "नासावुपदेशः"इत्युक्त्वोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमाशङ्क्य "उपदेशनेऽजनुनासिकः" इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञुपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रम् = शासनकरणम्, प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ॥

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात्, न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भावः । घञ इति । "अकर्त्तरि च" (पा. सू. ३—३—१९) इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । बाधादिति । वा सरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः । न च तत्र साहचर्येण भावल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यम्, 'ईषत्पानः सोमो

भिति । अत्र प्रत्यक्षशब्दः अर्शआद्यजन्तस्तेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यस्याख्यानमित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यक्षमिति त्वाख्यानक्रियाविशेषणम् । गुणैः प्रापणम् = साधारणधर्मोपादानेन कथनम् । नासाविति । अनुनासिकशब्देन "आङोऽनुनासिकः" इति सूत्रेण विधानम्, अनुनासिकत्वन्तु साधारणमिति भावः । सङ्कीर्णत्वमिति । प्रत्यक्षाख्यानेऽप्युद्देशप्रयोगदर्शनेन सङ्कीर्णत्वम्, यथा शिष्येण 'अनुवाकम्भवानुद्दिशतु' इत्युक्ते, गुरुणा 'शन्नो देवीयकमधीष्व' इत्युक्ते, शिष्य आह—'उद्दिष्टो मेऽनुवाकः' इति । इदञ्च सङ्कीर्णत्वम् "लृटः सद्वा" इति सूत्रविहितसंग्रहायावश्यकमिति भावः । वार्तिकेति । "सिद्धन्तूपदेशनेऽजनुनासिक इति वचनात्" इति वार्तिकेत्यर्थः । इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्याहारेण व्याख्येयम् । प्रत्याहारसम्पादकं सूत्रम् 'अइउण्' इत्यादिसूत्रमिति प्रत्यासत्त्येत्यस्यापस्थितत्वेनेत्यर्थः ।

'प्रौढिवादमात्रम्' इति अस्य महत्त्वेनोक्तं वस्तुतोऽसङ्गतमित्यर्थः प्रतीयते, स तु न युक्तः, भाष्यकारोक्तावसङ्गतत्वकथनस्यायुक्तत्वादतस्तद्व्याचष्टे—वार्तिककृदिति । कथञ्चित् = बाहुलकरूपागतिकगत्या । प्रायिकत्वादिति । अत एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादिप्रयोगा इति भावः, ननु वा सरूपविधिना ल्युड्विषये घञपि भविष्यतीत्यत आह—वा सरूपेति । प्रतिषिद्ध इति । अत्र ज्ञापकम्—"अर्हे कृत्यतृचश्च" (पा० सू० ३।३।१६९) इति सूत्रे

अत एव घापवादः "हलश्च" (पा० सू० ३।३।१२१) इति घञपीह न। बाहुलकं त्वगतिकगतिः। अत एव 'प्रक्रियन्ते शब्दा याभिः' इति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथा च वार्त्तिकम्

भवता' इत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः। क्लिष्टत्वादिति। गुणप्रधानसन्निधौ प्राधनस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वे इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह- नहोत्यादिना। भाष्यकृतेति। अस्यार्थस्येति शेषः। एवं च "उभयप्राप्तौ कर्मणि" (पा. सू. २--३-६६) इति नियमान्न कर्त्तरि षष्ठीति बोध्यम्। अवहेलनाच्चेति। चो हेतौ यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। घापवाद इति। ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम्. तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः। अगतिकगतिरिति। न च "खनो घ च" (पा० सू० ३।३।१२७) इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टम्,

---

कृत्यतृज्ग्रहणम्, तद्धि चकारसमुच्चये लिङ्गा कृत्यतृचोर्बाधा माभूदिति क्रियते, यदि वा सरूपविधिर्नित्यः स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। साहचर्येण = परतुमुन्साहचर्येण। खल् नेति। किन्तु "आतो युच्" (पा० सू० ३।३।१२८) इति युजेवेति शेषः। यदि साहचर्याश्रयणमत्र स्यात्तदा तुमुन्साहचर्येण भावार्थकखलविषय एव वा सरूपविधिनिषेधेन प्रकृते कर्मार्थकत्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। क्लिष्टत्वमुपपादयति- गुणेति। विशेषणे इति। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः, तस्याऽऽकाङ्क्षायामन्वयः। एवञ्च विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे 'इतरान्वय' इत्यर्थो लब्धः। इतरान्वयः = इतरस्मिन् प्रधानातिरिक्ते गुणे। तस्य = गुणस्य। अयुक्त इति। किन्तु प्रधानान्वय एव न्याय्यः। प्रकृते च विधेयतया प्रत्ययः प्रधानम्, तद्विशेषणमेव प्रायेणेति, न तु संज्ञायामित्यस्येति। एवञ्चोक्तन्यायत्यागे एव 'प्रायेण संज्ञायाम्' इत्यन्वय इति भावः।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात्कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कावारणायाह-अस्यार्थेति। मूले-अत एवेति। तथा व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वादेवेत्यर्थः। ननु ल्युटो बाधकत्वशङ्कायां घापवादत्वकथनमनुपपन्नमेवेत्यत आह—ल्युडपवाद इति। तत्रापि = "हलश्च" इति सूत्रेऽपि। अगतिकगतिरित्यस्य न विद्यते गतिर्यस्य तस्य गतिरित्यर्थे अगतिकगतिरित्यनुपपन्नकृत्याश्रयस्यैव स्वत्वादित्याशयेन शङ्कते—न चेति। अन्यतोऽपीति। खनभिन्नादपी-

"अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन" इति। अतो भावे एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः।

तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम्, तस्याप्यगतिकगतित्वात्, 'भगः पदम्' इत्यादौ यत्र घित्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च। पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं किन्तु क्वाचित्कं वाक्यं तत्। किं च "उच्चार्य हि वर्णानाह–उपदिष्टा इमे वर्णाः" इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपत्त्या

त्यर्थः, खनूधातौ घित्वस्य फलाभावादिति भावः। तत्रैवेति। तावतैव घित्वस्य चारितार्थ्यादिति भावः। ननु पदमित्यत्र न तथेति कथन्तत्प्रदर्शनमित्यत आह–पदस्येति। घञर्थे केन सिद्धेरिति। "घञर्थे कविधानम्" इति वचनेनेत्यर्थः। ननु 'स्नानीयञ्चूर्णम्' 'राजभोजनाः शालयः' इत्यत्र यथा बाहुलकत्वेनार्थान्तरे प्रत्ययस्य स्वीकारस्तथा बाहुलकादुपदेशपदेऽपि करणे घञ्कल्पने किम्बाधकमत आह—किञ्चोच्चार्येति। उच्चारणार्थत्वेति। आद्योच्चारणार्थत्वेत्यर्थः। अत एवैकाच उपदेश इति सूत्रे "इत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते" इति कैयटः सङ्गच्छते।

ननु लोके चैत्रम्प्रति यज्ञदत्तेन 'स्रुघ्नङ्गमिष्यामि, पन्थानम्भवानुपदिशतु' इत्युक्ते चैत्रेण अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्यः, अमुष्मिन्हस्तवामः, इत्युक्ते यज्ञदत्तो वदति–'भवतोपदिष्टः पन्थाः' इति तदनुपपन्नम्, पथ उच्चारणासम्भवादत आह–सङ्कीर्णेति। लक्षणयाऽपीत्यपिना शक्तिपरिग्रहः। एतेन पाणिन्यादिवाक्यादिव लौकिकव्यवहारादपि शक्तिसिद्धिर्भवतीति सूचितम्। न च भावघञन्तेनोपदेशशब्दसमभिव्याहृतेनाद्योच्चारणक्रियोपस्थाप्यते, तथा च तदन्तत्वमनुबन्धत्वाभिप्रेतस्य न सम्भवतीति वाक्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम्, "उद्देशश्च प्रातिपदिकानाञ्चोपदेशः" इति भाष्यात् 'येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशः' इति "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) इति सूत्रस्थकैयटाच्चोपदेशशब्दस्याद्योच्चारणपरत्वव्यवस्थितावन्त्यपदार्थान्वयाय तस्य शब्दस्याद्योच्चारणविषये लक्षणाया अङ्गीकारात्। नन्वेवं "लृटः सद्वा" (पा० सू० ३।३।१४) इति "निष्ठा" (पा० सू० (३।२।१०२) इति सूत्रविहितशत्राद्यवयवस्य "राजसूयसूर्य" (पा० सू० ३।१।११४) इत्यादिनिपातनानुमितक्यबाद्यवयवस्य चेत्संज्ञानुपपत्तिः। यदुक्तरीत्या लौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्योभयार्थकस्येह ग्रहणमिति ब्रूषे तदा "अाङोऽनुनासिकः" इति सूत्रविहितेऽतिव्याप्तिरत आह–

यत्तु—धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते—करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वम्, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादी-

---

भावे घञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् । धातुसूत्रेत्यादीति ।

"धातु(१)सूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः" ॥ १ ॥ इतीत्यर्थः ।

किञ्चोपदेशेति । प्रत्ययादिपरत्वे = भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्या प्रत्ययार्थकत्वे । यत्किञ्चिदिति । धात्वादिभिन्नेत्यर्थः । तदर्थम् = यत्किञ्चित्समुदायान्त्यवारणार्थम् । सामर्थ्यादीति । अन्त्यपदोपादानेत्यादिः । 'आदि' पदेन तस्य पदस्य व्यवसितान्त्यपरत्ववर्णनस्य "के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः" इति प्रदर्शनस्य च परिग्रहः । न च भावघञन्तस्योपदेशशब्दस्य पूर्वोत्तरसूत्रयोराश्रयणे मनिनाद्यवयवेकारनकारयोरित्त्वानापत्तिः, इका(२)रस्याद्योच्चारणविषयान्त्यत्वाभावात् । किञ्च—णिनिप्रत्ययावयवनकारस्योत्तरसूत्रेण मनिनवयवनकारवदित्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'यस्योपदेशे ऋषेस्तात्पर्यन्तस्य तदुपदेशप्रयुक्तेत्संज्ञा' इत्यर्थ आश्रीयते, णिनि प्रत्यये समुदायोपदेशप्रयुक्तैव, मनिनादौ त्ववयवोपदेशप्रयुक्ता सेति व्याख्यातृवचनप्रामाण्यादाश्रीयत इत्याशयात् । व्याख्यातृवचनमप्रमाणमिति तु न, भाष्योक्तरीत्या व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणे सिद्धे भावघञन्तत्वपक्षेऽपि दोषपरिहाराय तथा वर्णनात् । उपदेशशब्दस्य भावघञन्तत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—उद्देशश्चेत्यादिना । न च भावघञन्तस्य स्वीकारे "लृटः सद्वा" इति सूत्रविहितशत्रवयवस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्, "व्यवसितान्त्यग्रहणम्" इति भाष्यैकवाक्यतयाऽस्मिन्नपि पक्षे सत्पदार्थज्ञानापत्तौ सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यः सच्छब्दबोध्यस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्याशयात । एवमेव "निष्ठा" इत्यत्र निपातनस्थले बोध्यम् । वस्तुतस्तु एवंविधक्लेशपरिहाराय बाहुलकात्करणे घञ् स्वीकार एवोचित इति बोध्यम् । अत

१—इयं कारिका प्रक्रियाकौमुद्यामुक्ता, तट्टीकायां प्रसादनाम्न्यां व्याख्याता च ।

२—नकारस्येत्युचितम ।

नाम्। उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं (१)गोबलीवर्दन्यायेन। एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि।

अत्रेदं वक्तव्यम्--किमेषामुपदेशसंज्ञा, उत योगमात्रम्। नाद्यः, संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः, "असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो न" इति भा-

---

उपदेशत्वमिति। उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः। धातोरपीति। प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्तिकम्। शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनङित्युदाहरणानि। उपदेशसञ्ज्ञेति। उपदेशपदं योगरूढमेष्विति भावः। ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह—आद्य इत्यादि। न चाकारोच्चारणं व्यर्थम्, तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः। आदिना यकारादी चुञ्चु-

---

एव "भवतष्ठक्छसौ" इति सूत्रविहितान्त्यस्येत्त्वसिद्धिः। अत एवाह—दिगिति। एतेन शेखरोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः॥

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिबोधकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वप्रत्ययान्तत्वे वक्ष्यमाणमूलोक्तदूषणानामापत्तिरत आह—उपदेशशब्देति। वाक्यशब्दो न सुप्तिङन्तचय इत्यादिप्रसिद्धार्थः, किन्तु रूढ इत्याशयेनाह—वाक्यशब्देनेति। ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विकल्पम्प्रदर्श्य तन्मतखण्डनमयुक्तमत आह—उपदेशपदमिति। तथाच भवत्कृतं योगार्थवर्णनम्पङ्कजादिशब्दार्थवर्णनसदृशम्, उत पाठकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतात्पर्यमिति भावः। मूले संज्ञयामिति। संज्ञारूपत्वं विनाऽस्य शब्दस्य रूढत्वञ्च

१—सामान्यविशेषोऽयं न्यायः, तथा हि—

"त्यदादीनि (पा० सू० १। २। ७२) इति सूत्रे भाष्ये "सामान्यविशेषवाचिनां द्वन्द्वाभावात्सिद्धम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्। यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, शूद्राभीरम् गोबलीवर्दम् 'तृणोलपम्' इति न सिद्ध्यति। नैष दोषः, इह तावत् 'शूद्राभीरम्' इत्याभीरा जात्यन्तराणि। 'गोबलीवर्दम्' इति गाव उत्कालिकपुंस्का वाहाय च विक्रियाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते।" अयम्भावः—गोशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टगोत्वम्, पुंस्त्वविशिष्टगोत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थकत्वम्। उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च ये, ते बलीवर्दाः। केवलेन गोपदेन च स्त्रीत्वविशिष्टगोत्वावच्छिन्नस्यैव प्रसिद्धत्वाद् बोध इति सामान्यविशेषभावो नास्तीति द्वन्द्वसाधुत्वम्, तथा च गोपदेन बलीवर्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे तदुक्तिः प्राधान्याभिप्रायेणेत्याशयेनायं न्याय असङ्गत एव, भाष्यकारेण तयोः सामान्यविशेषभावस्य खण्डितत्वात्। 'ब्राह्मणवसिष्ठ' इत्यत्र तु सामान्यविशेषभावसत्त्वाद 'ब्राह्मणेन सहितो वसिष्ठः' इत्यर्थो बोध्यः।

च्योक्तेश्च। अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, 'आमोऽमित्त्वमदन्तत्वात्' (१) इत्यादिस्वपरग्रन्थविरोधाच्च, न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं येन मित्त्वं न भवेत्। किं चैवं प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सन्नेवादेशोऽस्त्वित्या-शङ्क्योपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत। किञ्च "न धातुलोपः" (पा० सू० १।१।४) इति सूत्रे "धातुग्रहणं किम्? लूञ् लविता, पूञ् पविता" इति भाष्यम्, 'उपदेश एवानुब-

न्धत्यागपावित्यादिसंग्रहः। उपदेशाभावादिति। आदेशस्योपदेशाभावादि-त्यर्थः। ततो धातुसञ्ज्ञेति। लूशब्द एव धातुसञ्ज्ञकः केवलमसौ ञित्कार्यं लभत इति भावः। नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणां ग्रहणम्, तेषां धात्वादिव्यव-हारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन 'धातुपाठ' इत्यादिव्यवहारवदिति

सम्भवतीति भावः। ननु शास्त्रकृत्कृतसंज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मत्कृतैव साऽस्त्वि-त्यत आह। मूले—अस्मदादीति। अतिप्रसङ्गादिति। रघुनाथादिशब्दे बालकविशेषसङ्केतिते पूर्वपदादिति णत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः। संज्ञात्वा-भावेऽपि न तद्ग्रन्थीयसंज्ञापदमनुपपन्नम्, तस्य व्यवहारलाक्षणिकत्वादित्याह—संज्ञाशब्देनेति। अभिमत इति। तस्येति शेषः। अस्मत्पक्षेति। भाव-घञन्तपक्ष इत्यर्थः। किमत्र विनिगमकमिति चेत्, क्लृप्तार्थकल्पने लाघवमे-वेति गृहाण। यकारादी इति। चुञ्चुबादिप्रत्ययादेः "चुटू" इति सूत्रेणे-त्ववारणाय तेनेत्थमुक्तम्।

ननूपदेशाभावादित्यसङ्गतम्, स्थानिनस्तस्य सत्त्वादत आह—आदेश-स्येति। अभ्युपेत्य वादोऽयम्। वस्तुतस्त्वसङ्गत एव। अथवा "नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्" इत्यादिना भाष्य एव दूषितत्वात्। लूशब्द एवेति। यस्य क्रियावाचकत्वन्तस्य धातुसंज्ञा, क्रियावाचकता चार्थबोधनाय प्रयुज्यमानशब्दघटकस्यैवेति भावः। असौ = लूशब्दः। अनुबन्धस्येत्संज्ञया निवृत्तिस्तूच्चारणाव्यवहितोत्तरकाल एवात आह—केवलमिति। ञित्कार्य-मिति। ञकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भावः। अत्र = धातुसूत्रगण इत्यत्र।

१—"अदन्तत्वादिति" आदिशब्दरहितपाठोऽसङ्गतः, आदिना यकारादौ" इति शब्दरत्नोक्तेः।

न्यलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञा' इत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत। अपि च "ध्वसोरेद्धौ" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे 'लोपश्च'इति द्विशकारको निर्देशः, द्वितीयः शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत। न द्वितीयः, योगस्यैव पुरस्कारे

त्वेन्न, आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात्। इत एव वाऽरुचेराह—अपि चेति।

अलोऽन्त्यसूत्रेति। उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः। विरुद्ध्येतेति। तत्र हि 'लोपश्' इति भिन्नं पदम् 'श्' इति च। पूर्वस्य श्चुत्वेन शः। असन्देहाय झलपरसंयोगादित्वेऽपि "स्कोः" (पा० सू० ८।२।२९) इत्यस्य न प्रवृत्तिः, "झलां जश्" (पा० सू० ८।४।५३) इत्यादौ जश्त्वस्येव।

साहचर्यात् = सादृश्यात्। एतस्य = उक्तार्थलक्षणाकल्पनस्य। भावघञन्तोपदेशशब्दस्य सप्तम्यन्तस्याद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थे लक्षणेति तात्पर्यम्। कर्मकरणव्युत्पत्तिकल्पनम्, साहचर्यकल्पनम्, लक्षणाकल्पनञ्चानुचितमिति भावः। इत एवारुचेः = उक्तरीत्योक्तदोषपरिहाररूपारुचेः।

अलोऽन्त्य सूत्रेतिशब्दात्तावन्मात्रं सूत्रमिति प्रतीतावसङ्गतिः, अप्रसिद्धेरत आह–उपधासंज्ञेति। उपधासंज्ञाविधायकसूत्रेत्यर्थः। विरोधमुपपादयति—तत्र हीति। भिन्नम्पदमिति। एतेन शकारस्य संज्ञाशब्दावयवत्वेन समुदायाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः, यथाकथञ्चित्ततो विभक्त्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः स्यादिति 'द्विशकारको निर्देश' इत्यनुपपन्नमिति परास्तम्। श् इति चेति। भिन्नम्पदमित्यनुषज्यते। स्वरूपेणार्थेन प्रातिपदिकत्वादेतस्मात्सुप्, हल्ङ्यादिलोपः। न चास्य शकारस्य लोपशब्दावयवत्वेन कथन्तस्य शित्त्वमिति वाच्यम्, "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षेणास्य पक्षस्य सत्त्वात्, तत्पक्षे हि समीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहेः स्वीकारात्। "अनुबन्धा एकान्ताः" इति पक्षे तु न शकारान्तरस्य प्रश्लेषः, किन्तु लोपग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशः। असन्देहायेति। "द्विशकारकोऽयन्निर्देशः" इति भाष्याक्षरस्यान्यथानुपपत्त्या चेति शेषः। एतद्भाष्याक्षरमूलकव्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिकल्पनापेक्षया संयोगादिलोपस्य कसाहचर्येण सलोपविषये ऽखण्डपद एव प्रवृत्तिकल्पनमुचितमिति भावः। नचायस्मयादित्वेन भत्वाद् दृष्टान्ते जश्त्वाप्रवृत्तिर्न्याय्यैवेति वाच्यम्, छन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशस्य प्रवृत्तिं विना भत्वस्यासम्भव इति तस्य प्रवृत्तिरवश्यं

परिगणनस्य व्यर्थत्वात्, धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्य-

---

शकारस्य धात्वाद्यन्यतमत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः । किं च "नमोवरि-वश्चित्रङः (पा० सू० ३।१।१९) (१) इत्यस्यासंग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि बोध्यम्, एवं तस्य रूढिरित्युक्तेः परिगणनताया एव लाभात् । (१) योगस्यैवेति । न तु रूढेरित्यर्थः । परिगणनस्येति । धात्वादिगणनस्येत्यर्थः । वैषम्येति । भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहादिति भावः । उपदे-शताप्रयोजकेति । योगमात्रस्वीकारे उपदेशता = उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः (२) । सञ्ज्ञात्वे तु उपदे-

---

वाच्या, तथा च तत एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः संस्कारकशास्त्रस्याप्रवृत्तिः स्यादि-त्याशयात् । ननूक्तपक्षस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वेनैकदेशयुक्तित्वेन तद्विरोधेऽपि न क्षतिरत आह–किञ्चेति । इत्यस्येति = सूत्रस्थचित्रङ् इत्यस्य । अत्र पक्षे = उपदेशपदस्य धातुसूत्रेत्यादिना पठितेषु योगरूढिरिति पक्षे । भाष्यसम्मतकरण-व्युत्पत्तिरिति पक्षे तु नासंग्रहः । त्वदुक्तरीत्या भाष्यकृताऽपरिगणनात् । व्यत्ययितान्त्यस्य ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासङ्ग्रहः, = प्रातिपदिकान्त्यत्वादिति च ध्वनितम् । ननु मन्मतेऽपि परिगणनं त्यत आह–एवं तस्येति । अस्य = धातुसूत्रे-त्यादिना पठितस्य । परिगणनस्यैवेत्यत्र पठितैवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति ।

नन्वन्यत्र यथा परिगणनङ्कर्तव्यमित्युच्यते तथा अत्र नोक्तमिति परि-गणनमिति कथनं नोचितमत आह—धात्वादीति । मूले–दुरुपपादत्वादि-ति । सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यैवार्थबोधकत्वन्नतु तत्र व्युत्पत्तिद्वयसम्भवः, एकार्थबोधकतया चारितार्थ्यादावृत्तौ मानाभावादिति भावः । करणतेति । प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यैव भावप्रत्ययार्थतयोपदेशशब्दो यदि करणघञन्तस्तदा करणताया एव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः । न हीत्यादि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्या-न्वयव्यतिरेककल्पनया यथा चैत्रे चैत्रत्वधर्मसत्त्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न सम्मतम्, किन्तु विक्लित्यनुकूलव्यापारसत्त्वमेव पाचकत्वप्रयोजकम्, तथा धातु-त्वादिकन्न करणताप्रयोजकम् । पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तद्ग्रन्थविरोध इत्याह—संज्ञा-

---

१—उपदेशसंज्ञकेषु धातुसूत्रेत्यादिषु प्रातिपदिकस्यानुक्तेः 'चित्रङ्' इति प्रातिपदिकघटकङका-रस्येत्त्वं न स्यादिति भावः ।

२—उपदेशशब्दस्य यौगिकत्वस्वीकारे धात्वाद्यन्यतमत्वापेक्षयोपदेशकरणताया धात्वाद्यतिरिक्त-प्रातिपदिकप्रत्ययादिष्वपि सत्त्वेनाधिकवृत्तितया प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य च समनियतयोरेव नियतत्वेन " उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादि " इत्याग्रग्रन्थो विरुद्धेनेति भावः ।

वच्छिन्नसमुदायान्त्यं हलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् , लोपश्श्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च । "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) "उपदेश-

---

शता = उपदेशशब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं (१)शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भावः । ननूपदिश्यते = ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः, धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यरुचेराह—आदेच इति ।

त्वे त्विति । उपदेशशब्दत्वमिति । भावप्रत्ययप्रकृतिभूत उपदेशशब्दः स्वरूपपरः, ततस्तल्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्म्मपर इति भावः । तदवच्छिन्नस्येति । उपदेशतायाः प्रयोजकमिति विग्रहे या षष्ठी तस्यास्तदवच्छिन्नसम्बन्धित्वमर्थ इति कल्पनेन तदवच्छिन्नस्येत्यदस्य लाभः । प्रयोजकपदन्तु रूढ्यर्थतावच्छेदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह—रूढ्यर्थतेति । यथा हर्यादिनानार्थपदस्य विष्णुत्वादिरूपा नानाधर्माः शक्यतावच्छेदका भवन्ति, तथेहाऽपि धातुत्वादिकं रूढ्यर्थतावच्छेदकं सम्भवतीत्याशयः । नचास्मिन्पक्षे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तदा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदके लक्षणाऽस्तु तथा चोपदेशकरणतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया धातुत्वादेन्यूनवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

केचित् उपदेशतेत्यत्रोपदेशशब्दस्य संज्ञाशब्दतया संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव संज्ञिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशतेत्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थ एवोचित इत्याहुः, तन्न योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारणं दूषणमाह—लोपश्चेतीति आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रहः स्पष्टः । द्वितीये तमुपपादयति —न ह्यनेनेति । तदर्थः—उपदेशपदार्थः । सर्वसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणाम्भाष्यसम्मतार्थ एवाग्रह इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु करणव्युत्पत्तिस्तर्ह्यप्रसिद्धार्थिकैव स्यादत आह—यत्र त्विति ।

१—पङ्कजपदवद्योगरूढित्वाभ्युपगमे तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यादुपदेशशब्दस्याभेदेनैव धात्वादिबोधकत्वा, तदुत्तरभावप्रत्ययस्य तद्वृत्त्यानुपूर्वीबोधकतया, उपदेशता—उपदेशशब्दत्वम् तदवच्छिन्नः= उपदेशशब्दः संकेतसम्बन्धेन तद्वत्ताप्रयोजकस्य रूढ्यर्थतावच्छेदकधातुत्वादिधर्मस्यान्यतमत्वेन रूपेणोपदेशशब्दसमानियततया प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य सुलभत्वेनाग्रिमग्रन्थो न विरुध्यत इत्याह—वक्तु शक्यमिति ।

ऽत्वतः" (पा० सू० ७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥ (१)

सर्वेति। भाष्याकारादीत्यर्थः। यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसङ्गतिः, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युटः" (पा० सू० ३।३।११३) इति बाहुलकाल्ल्युडभावः। यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ" इत्यादाविति (१)दिक् ॥

इत्यादाविति। आदिना भाष्ये यस्य सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणमिति वाक्यस्य सङ्ग्रहः। मूले-दिगिति। दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्त्तिकस्वारस्येन "लृटः सद्वा" इत्यादिसङ्ग्रहानुरोधेन सकललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाश्रयणमेवोचितमिति ॥

नन्वनुनासिकपदात् 'अनु = पश्चान्नासिकाङ्गत.' इति, 'नासिका पश्चाद्याप्रियते यस्मिन्' इति वार्थः प्रतीयते, तथा चानुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहितानां स्वरूपोपलम्भात्तद्विषये मतभेदेन यद्यप्युक्तस्यार्थस्य सम्भव इति तेषां संग्रहो भवति, तथापि ञादीनान्तद्गुणरहितानामनुपलम्भात् युगपदेवोभयावच्छेदेनोत्पन्नाभ्यां वायुसंयोगाभ्यामुत्पत्तिरिति विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमतः कथं योगाश्रयणेन गतार्थता। किञ्च-

"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते"

१—दिगर्थस्तु भावे घञि अज्ञानस्वरस्य पञ्चाद्यपकारस्य पापंरुपदेशपदार्थत्वाभावे "लृटः सद्वा" "निष्ठा" इति विहितशतृ-शानच्-क्त-क्तवतूनां शकारककारादेरित्संज्ञानापत्तिः, प्रत्याख्यानत्वाभावात्। तथा "राजसूयसूर्य" "ऐकागारिकट् चौरे" इत्यादिनिपातानुमितक्यप्ठगादीनाम्, "कालेभ्यो भववत्" "चरणेभ्यो धर्मवत्" "गोत्रादङ्कवत्" इत्यादिनिर्देशबोधितप्रत्ययानाञ्च पादेरित्संज्ञानापत्तिः। किञ्च "उणादयो बहुलम्" "प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति भाष्योक्तेः 'चित्रङ्' अवगल्भक्लीबहोडेत्यादिप्रातिपदिकानाम "चोः कुः" इत्यादीनाञ्चेत्त्वानापत्तिः, इति करणे घञा उपदेशपदेन व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्तानां धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ग्रहणं कार्यमिति नातिप्रसङ्गः। न च 'अग्न आ अपः' इत्यत्रादेशत्वेनेत्त्वापत्तिः धातुप्रातिपदिकेत्यनेन धात्वादिबोधकानां ग्रहणेनादोषादिति। अन्ये तु "लृटः सद्वा" "निष्ठा" इत्यनयोः परिभाषात्वेन, यत्र 'सत्' निष्ठा' इति पदं तत्र "शतृशानचौ" क्तक्तवतू इत्युपतिष्ठते इति स्वीकारेण राजसूयेत्यादौ राजपूर्वकसुवतेः सरतेर्वा क्यप' इत्यादिनिपातानुमितवचनेन ककारपकारेत्संज्ञकस्यैवानुमानेन वा "कालेभ्यो भववत्" इत्यादावपि लुप्तानुबन्धस्यैवातिदेशेन "उणादयश्च प्रातिपदिकानाम्" इत्यत्र निपातातिरिक्तत्वेन संकोचात् "ऐकागारिकट्" इत्यादौ प्रत्याख्यानसत्त्वेन, "चित्रङः क्यच्" इत्यत्र चित्रङित्यस्य तु पञ्चमीकतया "ङः क्यच्" इत्यस्य लक्षणया ङिद्वत्क्यजित्यर्थेन च निर्वाहे नास्ति दोषलेश इति वदन्ति। अत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया करणव्युत्पत्तिस्वीकार एव श्रेयानिति तत्त्वम्।

"उपदेशेऽजनुनासिक इत्" (पा० सू० १।३।२)॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथाऽपि 'नासि-

---

नासिकामनुगत इति। नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः। प्रातिशाख्यशिक्षादौ, लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम्॥

अत एव मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो (१) यमानुस्वार-

इति शिक्षोक्तेस्तेषाञ्चासङ्ग्रहोऽत आह— नासिकामभीति। तथाच नायमुक्तरीत्या यौगिकः। किन्तु 'नासिकामनुगतः' इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहत्येति, गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थ इति सर्वेषां सङ्ग्रह इति भावः। उक्तयोगाश्रयणमावश्यकमित्याह–प्रातिशाख्येति।

न केवलं प्रातिशाख्यादावेव तथा, किन्तु प्रकृतशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत एवेति। योगाश्रयणादेवेत्यर्थः। प्रत्याख्यानेति। तत्र ह्यादौ मुखगृहणस्य मुखगृहणं यमानुस्वाराणामेव माभूदित्येवमर्थम्, इति प्रयोजनमुक्त्वा ये उभयवचनास्तेषाम्प्रासादवासिन्यायेन सङ्ग्रहो मुखगृहणाभावेऽपि भविष्यति, यमानुस्वाराणान्तु सङ्ग्रहेऽपि 'नैव दोषो न प्रयोजनम्' इत्यनेन क्षत्यभावमुक्त्वा मुखगृहणप्रत्याख्यानेत्यर्थः। ध्वनितमिति। 'भवेदुभयवचनानां सिद्धम्' इति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः। उभयवचनमुभयावच्छिन्नवायुसंयोगप्रयोज्याभिव्यक्तिविषयत्वेनैवेति तथा कथनेनायमर्थो लभ्यते। नन्विदं सूत्रं यद्यारभ्यते तदा 'अश, इ:संज्ञा इति निषेधात् 'यरोऽनुना

---

१. अत्र सूत्रे भाष्ये हि "मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम। केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति? प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा—केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः। तत्र ये प्रासादवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिगृहणेन। ये भूमिवासिनः, गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये उभयवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, भूमिवासिग्रहणेन च। एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः, केचिन्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखवचनाः गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन, ये नासिकावचनाः, गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन, य उभयवचनाः, गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन, नासिकाग्रहणेन च। भवेदुभयवचनानां सिद्धम्, यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति। "नैव दोषो न प्रयोजनम्" इत्युक्तम्। इत्थमुभयवचनानां ङमङ्णनानामनुनासिकसंज्ञां समर्थ्य यमानुस्वारयो, "नैव दोषो न प्रयोजनम्" इत्युक्त्या अनुनासिकत्वस्येष्टत्वसूचनेन 'नासिकामनुगतः' इत्यत्रानुशब्दस्याभिहत्यार्थे, गतशब्दस्याभिव्यञ्जितार्थे च लक्षणाऽवश्यं स्वीकार्या। 'अनु पश्चाद् गतः' इत्यर्थकत्वे तु "अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते" इति शिक्षोक्तेस्तेषां नासिकामात्रस्थानकत्वेन पश्चान्नासिकागतत्वाभावात्संज्ञानापत्तिरिति सूत्रभाष्ययोः फलैक्यायोक्तार्थकत्वमावश्यकमिति तत्त्वम्।

कामनुगतः' इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्। उपदेशे

योरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते। "यरोऽनुनासिके" (पा० सू० ८।४।४५) इत्यादौ (१) स्वरूपग्रहणाभावस्तु 'पशुः' 'अपत्यम्' इत्यादिवदिति ध्येयम्। मन्दप्रयोजनमिति। मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः। एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभिज्ञं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः। अभ्र आँ अप इति। अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः। विधानेति। इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। नेरत्र-

---

सिकः इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावो भवति, सूत्रानारम्भे तु स्वरूपग्रहणम्प्राप्नोतीत्यत आह—यरोऽनुनासिक इत्यादाविति। इत्यादिवदिति। आदिना देवदत्तादिशब्दपरिग्रहः। तथाच—स्वं रूपमित्यंशः पश्वादिविषये व्यभिचरित इति तस्यानित्यत्वानुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति न तु स्वातन्त्र्येण निषेधविधायकम्, इति पश्वादिशब्दोच्चारणस्थलवदत्रापि स्वरूपग्रहणाभाव इति भावः। अनुनासिकाकारादिविषये मतभेदश्च कैयटीये प्रसिद्धः। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। अत्र प्रासादवासिन्यायो नास्ति, भागस्यैव मुखेन, नासिकया चोच्चारणात्। यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च, तदा प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणम्भाष्यकारः प्रत्याचष्ट इति॥

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविशेषणमन्दशब्दघटितः समानाधिकरणपदको बहुव्रीहिः, उक्तरीत्या प्रयोजनालाभात्। किन्तु "सप्तमी विशेषणे" इति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदक इत्याशयेनाह—मन्देष्विति। लोपः स्यादिति। अत्र स्यादित्यनेन सम्भावनामात्रं नतु प्रसक्तिः, वेदे आपाद्यमानरूपाभावात्। यद्यपि "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "अभ्र आँ अटितः" इत्यत्रेट्प्रतिषेधः फलं सम्भवति, तथाऽप्येकान्तपक्षे तदसम्भव एवेति वक्ष्यते। "आङ इदिति वक्तव्यः" इति आङ इच्छन्दसीति वक्तव्य इत्यर्थः। यत्तु "तस्य लोपः" इति सूत्रानन्तरम्

१—"हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ" (सू० ३-२-२५) "तस्यापत्यम्" इत्यादौ स्वरूपग्रहणं हि पशुशब्दस्य नाथहरणकर्तृत्वासम्भवेन, गोत्रार्थे प्रत्ययविधानेन च यथा स्वरूपग्रहणाभावस्तथाऽत्र "ङमुणनन्यस" इति निर्देशात्, 'ध्वनयति' 'प्रतिनयति' 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यनुनासिकः "प्राप्नोति" इति "हयवरट्" सूत्रस्थभाष्याच्च स्वरूपग्रहणाभाव इति भावः।

किम् ? 'अभ्र आँ अपः' । यद्यपीह "उञः" "ऊँ" (पा० सू० १।१।१७।१८) इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् ।

मिति । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः । ननु 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्र "अनेकान्ता (१) अनुबन्धाः" इति पक्षे "आदितश्च" (पा० सू० ७।२।१६) इतीट्प्रतिषेधः फलम् । न च लोपाभावे (२) इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्संज्ञाऽपि नेति वाच्यम्, महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्धया "तस्य लोपः" (पा० सू० १।३।६) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, "इक" (३) इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेन्न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् ।

'आङश्छन्दसि' इति लाघवाद्वक्तव्यमिति तन्न, अचीत्यस्य कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वस्थाने तथापाठे तु 'प्लुतप्रगृह्य' इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव । ननु विधानसामर्थ्यादस्य लोपो मा भूदित्संज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह— तत्फलेति । तस्येत्त्वस्य फलं लोपः स प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्याद्व्यापकस्य तस्याभावे व्याप्यस्येत्वस्याप्यभाव इत्यर्थः । फलान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वभ्रेति । महासंज्ञेति । इदिति व्यञ्जनमात्रं संज्ञा कर्त्तव्या तथा च लाघवम् । इदिति त्वेतीतीदित्यर्थकमिति लोपो भविष्यतीत्याशयः । इक इत्यादाविति । प्रत्याहारार्थमित्त्वन्तस्यावश्यकमेव । तथाच महासंज्ञया तन्निवृत्तिः स्यादिति भावः (२) । ननु न तस्येतस्तत्रोच्चारणङ्किन्तु तत्सदृशस्यैव, अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रव्याख्यानावसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम्, अत एव वैयाकरण इत्यत्र चित्स्वरो नेत्यत आह—आदाविति । तेनाड्डुडिणत्यादौ णादिश्रवणानापत्तिः समुन्नीयते । मुख्यत्वन्तस्योपपादयति— तदा हीति । एवं हलन्त्यमित्यादौ लक्षणाया अकल्पनेनापि लाघवम्बोध्यम् ।

१—अनवयवा इत्यर्थः, एकान्तशब्दस्यावयवरूपार्थे प्राचीनसंकेतात् ।

२—इति—एतच्छब्दीति 'इत्' इत्यन्वर्थसंज्ञेत्यर्थः । एतेन सार्द्धमात्राधिकमात्रिकसंज्ञाया एव महासंज्ञात्वेन टि, घु, भादिवन्महासंज्ञात्वाभावेनेदमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

३—ननु इत्संज्ञाविधायकशास्त्रेण 'इत्' इत्यन्वर्थसंज्ञया लोपस्य सिद्धावपि संज्ञाशास्त्राणां साधुत्वाबोधकतया लोपघटितस्य साधुत्वार्थम् "तस्य लोपः" इति सूत्रं सार्थकमित्यरुचेराह इक इति । केचित्तु 'इकः' इत्यादीनामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वरूपोपदेशत्वाभावेनेत्त्वाप्राप्त्या चिन्त्यमिदमित्याहुः ।

अच् किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् । 'प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा' "आतश्चोपसर्गे" (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । 'प्रतिज्ञा (१) आनुनासिक्यं येषाम्' इति विग्रहः । एवं च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' (२) इति क्लिष्टं व्याख्यानं नाश्रयणीयम्, "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" इत्यादिष्विव लक्षणां

तदा हि मुख्ये (३) ऽवयविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । न चायमाकारोऽङ्धातोरवयवः, इत्यदोषात् । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाङन्तस्येत्यर्थः । क्लिष्टेति । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । लक्षणां विनैवेति । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतोऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्त (४) रीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्, "लः कर्मणि"

ननु दोषाभाव इति प्राग्लिखितमेव, पुनरिहेत्यदोषादित्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति, चेन्न, पूर्वस्य दोषपदस्येट्प्रतिषेधप्रसङ्गरूपं दोषपरत्वम्, अस्य तु दोषसामान्यपरत्वमिति भेदात् ।

प्रतिज्ञानुनासिक्या इत्यत्र 'प्रतिज्ञा' शब्दः कर्मबोधकाङन्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति । लक्षणावादिमतमुपपादयति—भावेति । लक्षणेति । क्लिष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति प्रतीयते, स तु न युक्तः, लक्षणाया

१—प्रतिज्ञा चात्र—'इदमेवम्' इति बोधनरूपा, न तु न्यायनिकायप्रसिद्धा पक्षे साध्यनिर्देशरूपा । बोधनञ्च सर्वान् 'अयमनुनासिकः' इति भाष्यकारादीनां साक्षात्कथनेन 'प्रत्ययः' इत्यादिनिर्देशादिरूपव्यवहारेण च ।

२—भावाङन्तमते प्रतिज्ञाशब्दार्थस्य क्रियारूपत्वेन आनुनासिक्यस्य च गुणत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रतिज्ञाशब्दस्य प्रतिज्ञासमधिगम्ये=प्रतिज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषये लक्षणया सामानाधिकरण्येन बहुव्रीहिरिति तत्त्वम् ।

३—अनेकान्तपक्षे हि सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात् अवयवत्वस्य च बाधात् "आदितश्च" इत्यादौ बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीति तत्सिद्धयेऽनुबन्धे सामीप्यमूलकमवयवत्वमारोप्यते, इत्यारोपितावयवरूपषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः, एकान्तपक्षे तु वास्तविकावयवरूपषष्ठ्यर्थे इति भावः ।

४—उपशब्दस्याद्यर्थकत्वात् ज्ञाधातोश्च ज्ञानार्थकत्वात् कर्मण्यङश्च विषयार्थकत्वात् पाणिनेरिति कर्तरि षष्ठ्या समासे 'पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयो व्याकरणम्', इत्येवं रूपेण शक्यार्थमादायैव व्याख्यातमिति भावः ।

विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः।

ननु रलयोरिति न्यूनम्, टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्विति। व्यवह्रियन्ते इति। 'प्रत्याह्रियन्ते = संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र' इति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि

(पा० सू० ३।४।६९) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङां कर्त्रादौ शक्तिः' इति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः, व्याकरणस्याभि(१)युक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च॥

टकारस्यापीति। अत्र यद्वक्तव्यं (२) तदन्यत्रोक्तम्। बाहुलकादिति।

उच्छेदापत्तेरतो भावार्थमाह—शक्तीति। मूले पाणिन्युपज्ञमिति। आद्यर्थकोपशब्दपूर्वकाज्ज्ञाधातोः कर्मण्यङ्। पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः। पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयभूतमित्यर्थः। तत्र = दृष्टान्ते। उभयोः = भावकर्मणोः। तथात्वापत्तौ लाक्षणिकार्थबोधकत्वापत्तावित्यर्थः। अभियुक्तोक्तेति।

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥"
इति वृद्धोक्तेत्यर्थः॥

अत्र—रप्रत्याहारविषये। अन्यत्र = लघुशब्देन्दुशेखरे। "लण्सूत्रस्थाकारो यद्यनुनासिकः स्यात्तर्हि "अतो लान्तस्य" इति सूत्रे पाणिनि लकारमोच्च।

१—याथातथ्येन सकलविषयकज्ञानवन्तो रागादिवशादपि नान्यथावादिन आप्ताः = अभियुक्ता इत्युच्यन्ते।

२—शब्देन्दुशेखरे इत्यर्थः। तत्र हि रप्रत्याहारसत्त्वे "अतो लान्तस्य" इति सूत्रे लकारग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, रप्रत्याहारेणैव सिद्धेः। किञ्च रप्रत्याहारवत्, अकारेण यप्रत्याहाराश्रयणे "इको योऽचि" इति लघुभूतन्यासेनैव सिद्धेः यण् इति णकारेण प्रत्याहाराश्रयणवैयर्थ्यम्। किञ्च प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणाभावे भाष्यकृता "आचारात् = अनुनासिकेत्यादिनिर्देशरूपव्यवहारात्, अप्रधानत्वात् = प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वाभावरूपात्, अत्यघटकत्वरूपाद्वा, बलवत्तरलोपात् "आदिरन्त्येन" इति संज्ञातः प्रागेव परत्वान्नित्यत्वानुबन्धलोपे संज्ञाकाले तदभावेन तस्य संज्ञित्वाभावादिति हेतुत्रयमुक्तम्, तत्र लणोऽकारस्यानुनासिकत्वेऽन्योन्याश्रयदोषपरिहाराय प्रथमं हल्प्रत्याहारसिद्धिसमये लणोऽकारस्येत्त्वाभावाल्लोपाप्राप्त्या इत्संज्ञकस्याग्रहणे नर्नायहेतोरत्याप-कत्वापत्तिश्चेत्याद्युक्तमिति बोध्यम्।

रयेत्, रप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । एवं यणूर्घटितसूत्रेषु लाघवाय प्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यात् । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्" इत्यादि तत्रोक्तम् । वस्तुतस्तु लेत्यत्र रेत्येव सिद्धे लकारोच्चारणं लण्सूत्रस्थाकारनिष्पाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वचिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन 'शुल्कमाचष्टे शुल्कयति', 'शुल्कयतीति शुक्' इत्यत्र रात्सस्येति नियमाप्रवृत्त्या संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव "रदाभ्याम्" इत्यत्र "रोऽसुपि" "वनो रच" इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो नत्वनुनासिक इति भ्रमितव्यम्, विधेयविषये इत्संज्ञां विना निवृत्त्यसिद्धेः । "रदाभ्याम्" इति सूत्रे प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'प्रफुल्तः' इत्यत्रादितश्चेतीट्प्रतिषेधाल्लकारात्परस्य तस्य नत्वापत्तिः । यदपि लण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति तत्स्थवीयः, "इणो यण्" "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र लाघवाभावात् "इको यण्" इत्यत्र मात्रालाघवसत्त्वेऽपि योऽचीत्युक्ते प्रक्रियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च—लण्सूत्रस्थाकारनिष्पन्नयप्रत्याहारनिर्देशस्य काचित्कत्वं यप्रत्याहारेणैव निर्दिशेदिति वादिनापि वाच्यम्, अन्यथा 'महाशूद्री' इत्यत्रायोपधादिति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या "जातेः" इति सूत्रविहितङीषभावस्य "ङेर्यः" इत्यनेन यकारादिचतुष्टयादेशघटितानिष्टरूपाणामिष्टरूपाभावानां चाऽपत्तेः । न चास्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारेऽनुनासिकाकारस्य ग्रहणापत्तिः, हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽजित्यस्यार्थबोधाभावेनास्याकारस्येत्त्वानापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, 'मा माँ त्रायस्व' इत्यत्रान् धातोः क्विपि दीर्घे तत्प्रकृतिकसम्बुद्धौ नलोपाभावे "नश्छवि" इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः" इत्यनुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तेरिति वाच्यम् । " लण्सूत्रस्थाकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयते, किन्तु कार्यार्थन्तथाप्रतिज्ञात इति वाच्यम्, तच्च कार्यम्प्रत्याहारसिद्धिरूपम्, तच्चेत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्याहारसिद्धिकाले तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञायाः प्राप्त्यभावेऽपि "मोऽनुस्वारः" इति सूत्रजवाक्यार्थनिष्पत्तिकाले लण्सूत्रस्थाकारस्येत्त्वप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात्तत्र तस्य लोपप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्, तावताऽपि भवदुक्तबलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुसत्तायाः सत्त्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य सिद्धेः ।

किञ्च—यत् 'प्रत्याहारे जातिनिर्देशमाश्रित्य "सोऽस्ति" इत्यत्र सुलोपापत्तिः' इति तदतिस्थवीयः, "अदेङ् गुणः" इत्यादौ सुलोपाकरणेन हलन्तात्परत्वादेव सुलोपे सिद्धे "एतत्तदोः" इति सुलोपविधानेन, ज्ञापकेन च लण्सूत्राकारस्य रप्रत्याहारातिरिक्तप्रत्याहाराप्रयोजकत्वकल्पनात् । यदपि लण्सूत्रस्थाकारस्यानुबन्धत्वे तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपदोषोद्भावनं तदपि

योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः। चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिद्भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः। तेन मुमिङ्गादीनाम्, रप्रत्याहारस्य, "चयो द्वितीया" इति वार्तिकस्थ-'चय्'प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः। यत्तु"–ञमन्ताड्डः" इति, "यमिञ्मन्तेष्वनिडेक इष्यते" इति च 'ञम्' वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्भ्रमसाभिधानम्, आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य

'भावघञन्तादर्शआद्यच्' इत्यपि वाहुलकादविशिष्टमिति भावः। एकचत्वारिंशदिति।

मनोरमम्, अइउणित्यादौ सन्धिकार्यम्प्राप्नोतीति शङ्कायां वर्णोपदेशकाले "अजादिसंज्ञाया अनिष्पादात्सन्धिर्नेति परकृतसमाधानस्य खण्डनावसरे 'वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारं च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनाम् 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यताऽवच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशेऽपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति यथाभिहितम्, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमच्प्रत्याहारे निष्पन्ने भवत्वादिशब्दोकारं यथोपदेश इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते लण्सूत्रस्थाकारेऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारेति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेदकमनुबन्धत्वं तद्व्यापकत्वम्बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतोरस्त्येव। हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् पक्षे परं हेतोः पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयोगस्य वृक्षे द्रव्यत्वानुमापकताया दर्शनात्। यदपि प्रत्याहारे ऽनुबन्धानामित्यादिनाच्प्रत्याहारेऽनुबन्धानाङ्ग्रहणशङ्का कृता न तु हल्प्रत्याहारे, यदि लण्सूत्रस्थाकारो ऽनुनासिकः स्यात्तदा हल्प्रत्याहारेऽकारस्यानुनासिकस्य ग्रहणशङ्काऽपि कर्तुमुचितेति तदकरणान्न्यूनतापत्तिः, अतोऽस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमिति भाषितं तदपेशलम्, तत्रत्याज्ग्रहणस्योपलक्षणत्वात्। यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मतेऽपि उक्प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणाशङ्कासमाधानयोरकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात्। उक् प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणमिष्टमेवेति तु न, 'रणितो भणितः' इत्यादौ "श्र्युकः किति" इतीण्निषेधापत्तेः। न च तस्योपलक्षितार्थकत्वं यथभिमतं तदाऽइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, हल्प्रत्याहारे एवानुबन्धाग्रहणस्तेन भाष्येण साध्यते इति भ्रमो हयवरेत्यादिसूत्रव्याख्यानोक्तं शङ्कासमाधा-

व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात् । इत्यास्तां तावत् । एष च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

"ऊकालोऽज्झ्रस्व" (पा० सू० १।२।२७) ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत

---

(१) "एकस्मान् ङञणवटा, द्वाभ्यां ष, स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः"
इति तदुक्तेरिति भावः ॥

नयोः करणान्माभूदित्याशयेन तत्राइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयस्य लेखनात् । हल्प्रत्याहारसाधकसूत्रव्याख्याने मध्ये तथा शङ्कासमाधानयोः करणेन हल्प्रत्याहारेऽपि तैर्हेतुभिरनुबन्धाग्रहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनसम्भवादिति कैयटानुयायिनः ॥

यत्तु—बाहुलककल्पनापेक्षया भावघञन्तप्रत्याहारशब्दादेश आद्यजिति व्याख्यानन्तद्दूषयति—भावेत्यादिना । अविशिष्टमिति। गणविशेषे पाठकल्पने गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वात् ।

"एकस्मान्ङञणवटाः" इति । ङञणवटा एकस्मात्परं ग्राह्या इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ङञणवटा इत्यत्र णकारः प्रथमसूत्रस्थो ग्राह्यः । अणिति यथा । इण् प्रत्याहारस्तु न तेन, "अचिश्नु" इति सूत्रे सम्यग् ग्रहणात् । "आदिरन्त्येन सह" इति सूत्रस्यानित्यत्वे नैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु—"इको झल्" "अज्झनगमां सनि" इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह यस्य यस्यादेरुच्चारणसम्भवस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहारे इङपि प्रत्याहारः स्यात्, तथा चार्द्धधातुक इत्यनेन धातोराक्षेपे इङन्तस्य धातोः सनि इङश्चेत्यनेन गाऽदेशे सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकारोक्तेरित्यर्थः ।

१—प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी, तथा च एकैकमादिवर्णमवधिमादाय ङ, ञ, ण, व, टाः एङादिप्रत्याहारं प्रयोजयन्तीत्यादिक्रमेणार्थः । तद्यथा-एकस्मात् एङ् , यञ् , अण् , छव् , अट् , । द्वाभ्याम् झष् , भष । त्रिभ्यः अक् , इक् , उक् । अण् , इण् , यण् । अम् , यम् , ङम् । चतुर्भ्यः अच् , इच् , एच् , ऐच् , यय् , मय् , झय् , खय् । पञ्चभ्यः—यर् , झर् , खर् , चर् , शर् । षड्भ्यः—अश् , हश् , वश् , झश् , जश् बश् । अल् , हल् , वल् , रल् , झल् , शल् । वर्णसमाम्नायेऽन्त्यसंख्याकाः । सर्वादिग्रहणं तु [illegible] अन्त्यादिप्रत्याहाराः ।

इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। वां काल इवेति। फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु 'वः कालो यस्य' इति बोध्यः। ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते। आ ये इति। "निपाता आद्युदात्ताः" (फि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्तः। यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण। अर्वाङ् इति। अकारोऽनुदात्तः।

सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यम्, तथापि 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितम्, न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः। फलितार्थेति। ऊपदेन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया, (१) कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत् फलतीति भावः। 'वां कालः' इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत आह—विग्रहस्त्विति। 'कालः' इति जात्याख्यायामेकवचनम्। (२) स्वोच्चारणकाल इति। स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः। सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये (३) तु यथाश्रुतमेव साधु।

फिट्सूत्रेणेति। अन्तोदात्त इत्यर्थः। जस. सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। "एका-

---

पुंस्त्वैकवचनयोरेकस्य सौत्रत्वाश्रयणे न विशेष इत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। ऊपदेनेति। अस्य बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। लक्षणयेति। ऊपदस्येत्यादिः। अभेदाध्यवसायः = अभेदारोपः। अत एव 'मृगचपला' इत्यत्र पुंवद्भावः। यथाश्रुतमेव = सदृशे लक्षणां विनैव।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिट्स्वरेणेत्युपादाने आद्युदात्तः फिट्स्वरेणेत्यर्थः प्रतीयेत तथाचानुपपत्तिः, तस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वादत आह अन्तोदात इति। अर्वाङ्शब्दाद्याकारस्यानुदात्तत्वमुपपादयति—फिडित्यादिना। अव्यु-

१—अस्य 'ऊपदस्य' इत्यादिः, कालशब्देनेत्यस्य कालशब्देन चेत्यर्थः, मिथ इति शेषः तथा च 'ऊपदस्य स्वोच्चारणसदृशलक्षणया ऊपदेन कालशब्देन च मिथः समानाधिकरणबहुव्रीहौ इत्यन्वयेन तृतीयान्तद्वयमसङ्गतम्' इत्यापास्तम्।

२—कालशब्दस्यात्र त्रिविधकालबोधकतया बहुवचनाशङ्कायामाह—जात्याख्यामिति।

३—देवदत्तसादृश्यसत्त्वेऽदेवदत्तेऽपि 'देवदत्तोऽयम्' इतिवद् भिन्नेऽपि काले मात्राकृतसाम्येनाभेदारोपे तु "स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते" इति मूलोक्तमेव युक्तम्, सादृश्यविशिष्टे लक्षणाया नोपयोग इति भावः।

"तस्यादितः"(पा०सू०१।२।३२)।(१)अतन्त्रमिति।"उपेयिवान्"(पा०सू०३।२।१०२) इत्यत्रोपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र "ईयिवांसमतिस्रिधः" इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम् ?, इति चेल्लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि–'येऽराः' इत्यत्रैकारः, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पदपाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्"

देश उदात्तेन" (पा०सू० ८।२।५) इत्यैकार उदात्त इति भावः । अनुदात्त इति । फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमवर्जित । अविवक्षितमित्यर्थ इति । (२) इदं च वक्ष्यमाणं प्राति (३) शाख्यं यच्छाखायाम्, तच्छाखास्थवैदिकोदाहरणविषयम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति । अस्य यद्यपीत्यादिः । शेषनि-

---

घातमिति । फिट्स्वरप्रवृत्तयेऽभिहितन्तत्र किम्मानमिति ? "आङभिमुखः" इति वेदभाष्योक्तिरेव । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमित्यनेन स्वरितार्द्धमात्रस्याद्यस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते. एवञ्चासङ्गतिः, दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया उदात्तत्वस्य लोके दर्शनात् । अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखासाधारणत्वेन सर्वोपकारकव्याख्यानस्यौचित्यात् । "अर्द्धह्रस्वशब्दो ऽर्द्धमात्रायां रूढ" इति भाष्यविरोधश्चेत्यत आह–इदञ्चेति । इदम् = अविवक्षितमित्यादिकथनम् । लक्ष्यदर्शनमित्यनेन बोधितलक्ष्यन्दर्शितम्–'ये ऽराः' इत्यादि. तत्र तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना शङ्का-

१—तन्त्रशब्दस्य विवक्षितार्थकत्वं मतं मृग्यम् । केचित्तु प्रोक्तदिशा तन्त्रशब्दस्यार्थमाश्रित्य, स्वार्थकताऽभ्युपगमे तु लक्षणया विवक्षितार्थकत्वं कथञ्चित्सम्भावेगम् ।

२—ह्रस्वग्रहणस्याविवक्षया समांशोदात्तत्वबोधनमित्यर्थः ।

३—'शाखां शाखां प्रति' इति प्रतिशाख्यम्, प्रतिशाख्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः प्रातिशाख्यम् दिगादित्वाद्यत् । वेदतरोः शाखाश्चत्वारः ऋग्वेदादयः, तत्रत्यशब्दानां स्वर—वर्ण- संहिता-ध्ययनक्रम मन्त्रलक्षणादिनिरूपको ग्रन्थविशेषः शौनकादिप्रणीतः प्रातिशाख्यमित्युच्यते वैदिकव्याकरणमिति यावत् । तच्च प्रतिवेदं भिन्नम् । कठादिशाखाश्च तत्तत्प्रचारानुसारेण तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धिमागताः, ताश्च बह्व्यः । प्रातिशाख्यघटकशाखापदेन तु चतुर्णां वेदानामेव ग्रहणम् । एव तत्प्रातिशाख्यस्य चतुःपञ्चसंख्याकत्वमुपपद्यते । अन्यथा तेषामपि बहुत्वापत्तिः । शाखापदेन वेदानां ग्रहणे प्रमाणन्तु व्यासमधिकृत्य 'चक्रे वेदतरोः शाखाः" इति वृद्धोक्तिरेवेति दिक् ।

(पा० सू० ६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्तं पदमेकवर्जम् " (पा० सू०६।१।१५८) इति शेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूशची एतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् ।

" जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयोः" इति ।

वात इति । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदात्तौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भावः । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

" अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते (१) पदे "।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थितः स्वरितो (२) जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत्, अस्यान्त

ग्रन्थ इति प्रतीयते, तदसङ्गतिः, शङ्काबोधकशब्दानुपादानादत आह—अस्येति । अस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । आद्युदात्तत्वे कृत इति । वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्द आद्युदात्तो निपात्यते, "न आङ्" इति सूत्रे निपातितः 'तत्पुरुषे तुल्य" इत्याद्युदात्तो नपाच्छब्दः, एतयोः समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इत्येनन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरे सति द्वयोरप्याद्युदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तत्वादाद्युदात्तः । पतिश्च डतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । तेन = शेषपूरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते ।

स्वरितत्वविधायकप्रातिशाख्यमाह मूले—जात्यवदित्यादि । जात्यवदिति वाक्यस्थपूर्वशब्दः प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्यलक्षणघटकं यदत इति प्रतियोगिबोधकन्तत्स्वरूपजिज्ञासाशान्तये प्रतियोगिनन्दर्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वश्चासौ स्वरितश्चेति समासः । तस्मादन्यः स्वरित इत्यर्थः। एवञ्च यः स्वरित उदात्तपरकः, स्वरितपरको वा तस्मान्तानुदात्तश्रुतिकस्य स्वरितस्य अत इत्यनेन बोधनमित्युक्तं भवति । तद्भिन्नस्योदात्तस्वरितपरत्वाभावे

१—अखण्डपदे इत्यर्थः ।

२—जात्या=स्वरान्तरसम्बन्धं विनैव जातो जात्यः, दिगादित्वाद् यति साधुः । यथा 'क्व' 'स्वः' इति । अत्र "तित्स्वरितम्" "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" इति विहितं स्वरितत्वं न हि स्वनिमित्तत्वेन "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इत्यादिवत्स्वरान्तरमपेक्षत इति तत्त्वम् ।

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

"एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् ॥" इति ।

अस्यार्थः—पूर्वयोः = उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः । एकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः । तस्य = स्वरितस्य, स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोध्येति । "क्व वोऽश्वाः" इत्यादिहस्वाभिप्रायम् ।

उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । (१)तथा वा असंहितवद्वा । संहितवद्वेत्यर्थः,

(२) "पद्यार्दीस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।"

इत्युत्तरमस्य पाठात् । असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रोदात्तोपेक्षयेति । श्लोके "उदात्तात्" इति स्वतन्त्रोदात्तादि-

---

मति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्येति । इत्यर्थ इति । पर्यवसितार्थः । तथा वेत्येतद्व्याचष्टे—असंहितवदिति । जात्यवद्भावासंहितवद्भावयोर्विकल्पार्थो वा शब्दः । द्वितीयकोटौ वाशब्दोपादानेन विकल्पेऽर्थात्तत्कोटिविपरीता कोटिर्लभ्यते, तेन संहितवदित्यस्य लाभः । 'तथा' शब्देनासंहितवदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाह—पद्यार्दीस्त्विति ।

स्वतन्त्रोदात्तादित्येतल्लाभायाह—श्लोक इति । ननु लौकिकप्रयोगे इतर-

---

१—जात्यवद्भावस्य वैकल्पिकतया पक्षे वैकल्पिकं स्वरान्तरमाह- तथा वेति पूर्वकारिकयाऽसंहितवत्स्वरस्य विधानात्तथा शब्देनासंहितवदित्यस्य परामर्शः, तथा च जात्यवद्भावसंहितयोर्विकल्पेन विधानात्पक्षे संहितवद्भावस्यापि सिद्ध्या स्वरत्रयं लभ्यत इति भावः ।

२—अवग्रहः—समस्तपदविभागस्तद्विषयस्य पदद्वयघटितसमूहस्यार्द्धं पूर्वमुत्तरञ्च पद्यमित्युच्यते । द्व्युदात्तानाम्पदानाम् = उदात्तद्वयघटितपदसमुदायस्य प्रागर्धान् । उत्तरान् पद्यादीन्— उत्तरार्धादीन्स्वरान्, असंहितवत्—केवलानुदात्तश्रुतिकान् जानीयात् । यथा—'अन्वे तवे' अत्र 'अनु' इति "निपाता आद्युदात्ताः" इत्याद्युदात्तः । 'एतवे' इति प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः तथा चोदात्तद्वयघटितपदसमूहः 'अनु-एतवे' इति अस्योत्तरं पद्यम् 'एतवे' इति तत्र एकारस्य पद्यादेः केवलानुदात्तश्रुतिकस्वरितत्वम्' इति रहस्यम् ।

"अर्धं वा" इति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहा-द्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। "अनुदात्त" इत्यादिपरिशेषसिद्धार्थकथनम्। सः = शेषः। उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेण? नेत्याह—न चेदित्यादि। उदात्तस्वरितपरं विहाये-त्यर्थः। शाकल्योऽप्याह—

त्यर्थकमिति भावः। एवकार इति। तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समां-शोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः। एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिका-वित्यपास्तम्। 'वा'शब्दस्तु पादपूरणार्थेति बोध्यम्। अप्राकृत इति। स्वरित इत्यर्थः। स्वार इति। स्वर एव स्वारः, स्वार्थे ऽण्। स्वरि-तोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णेन इत्यर्थः। लक्ष्यते इति। तदुक्तं भाष्ये—"अर्द्ध-ह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति। हरिरप्याह—

शाखायाञ्च समांशोदात्तकत्वं नास्तीति नियमानुपपत्तिरत आह—तच्छाखाया-मिति। ऋक्शाखायामित्यर्थः। एतेन = एवकारस्योक्तार्थसूचनफलकत्वेन। एतौ पक्षौ = अर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षौ। ननु यदि नैतौ वैकल्पिकौ तदा वाशब्दस्य वैयर्थ्यमत आह—वाशब्देति। मूले—अप्राकृत इति। स्वरितो द्वेधा—अप्राकृतः, प्राकृतश्च। आद्यः "उदात्तस्वरितयोर्यणः" इति "स्वरितो वा ऽनुदात्ते" इति "तित्स्वरितम्" इति सूत्रविहितः। द्वितीयः "उदात्तादनुदात्त" इति विहितः। स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति। न च 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इत्यत्र यथा स्वरशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेनै-जागमो भवति, तथाऽत्रापि स्यादिति वाच्यम्, स्वरशब्दो द्वेधा—अव्युत्पन्नो, व्युत्पन्नश्च, व्युत्पत्तिश्चास्यान्यत्र दर्शिता 'स्वयं राजन्ते ते स्वराः' इति द्वारादिगणे 'स्वग्राम-स्वाध्याययोः' पाठो नियमार्थः—स्वशब्दादैश्चेदेतयोरेवेति। अन्यथा स्वशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्च योऽव्युत्पन्नस्तस्य स्वार इति रूपम्, तेनार्थवत्स्वशब्दघटितनियमेनैचः प्राप्त्यभाव इत्याशयात्। बहुव्रीहिभ्रमवारणायाह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति। मूले कम्पितमिति—क्रिया-विशेषणम्। कम्पो निघातविशेषः। हरदत्तग्रन्थो भाष्यसम्मतार्थाभिधायकत्वेन युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति।

"अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।
उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम्" ॥ इति ॥

उदादाय = उदात्तं कृत्वा। 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेयाः । क्वेति । "किमोऽत्" "तित् स्वरितम्" । व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादौ" (पा० सू० ८ । १ । १८) इत्यधिकारादनुदात्तम् । अश्वा इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा० सू० ८ । २ । २५) इत्योकार उदात्तः । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकदेश-

---

"प्रमाणमेव ह्रस्वादावनु (१) पात्तं प्रतीयते" इति ।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत (२) इत्यर्थं तस्य हेलाराज (३) आह । एवं च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्ध-मात्रैवोदात्तेति भावः । मतान्तरेति । प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः । कथंचिदिति । लक्ष्यते इत्यंशपरमिदम्, भाष्यतो रूढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः । इत्युक्तेरिति । "नोदात्तस्वरितोदयम्" (पा० सू० ८।४।६७) इति निषेधस्तु "उदात्ताद-

---

अनुपात्तम् = शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यम् । तस्य = हरिग्रन्थस्य । तथा सति यत्सिद्धन्तदाह—एवञ्च = अर्द्धह्रस्वशब्दस्यार्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च । अन्यशाखास्विति । तदुक्तं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये—"आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः" इति । तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्द्धं ह्रस्वस्येति सम्बध्यते । एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावद्ध्रस्वस्यार्द्धं ह्रस्वार्द्धं कालस्स उदात्तसमो भवति, शेषस्त्वनुदात्तसम।इत्याचार्या इति तदर्थम्भाष्यकार आह "प्रातिशाख्योक्तं पूर्वोक्तं "यादृक् प्रातिशाख्यमर्द्धमेव" इति तदुक्तमत इत्यर्थः । ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो बहुसम्मतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपत्तिरत आह—लक्ष्यते इत्यंशेति ।

१—'अर्द्धह्रस्वशब्दनिष्ठशक्त्यप्रतिपाद्यमपीत्यर्थः ।

२—निरूढलक्षणया बोध्यते ।

३—वाक्यपदीयटीकाकारः ।

स्तु पक्षे स्वरितः, "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" (पा० सू० ८ । २ । ६) इत्युक्तः ।

'मुखं च नासिका च' इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे 'मुखनासिकम्' इति स्यादत आह- मुखसहितेति (१) ॥

(२) "तुल्यास्य" (पा० सू० १ । १ । ६) । आस्ये भवमास्यम्, "शरीरावयवाद्यत्" । इत्यभिमेत्याह- —तात्वादीति ।

नुदात्तस्य" (पा० सू० ८।४।६६) इत्यस्यैव, "अनन्तरस्य" इति न्यायादिति भावः ॥

'आस्य'शब्देन कथं तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्दबलादिति । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । प्रकर्षश्च–वर्णोत्पत्त्य-

---

इति भाव इति । मूलकृतोऽभिप्रायः ।

मुखञ्च नासिका चेतीति । अत्र नासिकाशब्दसमभिव्याहारान्मुखशब्दो मुखावयवताल्वादिस्थानपरः । आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्दस्यास्यन्दतेऽन्नम्प्राप्य द्रवीभवतीत्यर्थे "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्यये कर्तरि सति मुखपरत्वम्, अथवाऽन्नेन द्रवीक्रियत इत्यन्तर्भावितण्यर्थात्स्यन्दधातोः परिखेत्यत्रेव कर्मणि डप्रत्ययेन मुखपरत्वम्, तथाऽपि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तदुपादानवैयर्थ्यमत आस्यभवताल्वादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह–ताल्वादीतीति ।

१—भाष्ये–'मुखद्वितीया वा नासिकावचनमरय सोऽयं मुखनासिकावचनः, मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः' इत्युक्तभाष्योक्तस्यैव शाकपार्थिवादौ पाठकल्पनान्मुखसहितनासिकाशब्दस्य तत्र पाठे मानाभावात्, 'शाकपार्थिवादौ मुखसहितनासिकाशब्दस्य पाठेन मुखसहितनासिकया इति वृत्तिरसङ्गता' इत्यपास्तम् । वस्तुतस्तु-' द्विविधविग्रहप्रदर्शनेन द्वयोरतत्र पाठकल्पने गौरवान्मुखशब्दस्य तादृशार्थे लक्षणेत्यत्र भाष्यतात्पर्येण शाकपार्थिवादित्वकल्पने मानाभाव इति शङ्कासमाधाने निर्दले ।

२—ननु इकारानिरूपितस्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वकृततुल्यत्वस्यैकारेऽपि सत्त्वात्सावर्ण्यापत्तिरिति, चेन्न, स्वजनकयावत्स्थानप्रयत्नजन्यत्व स्वाजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वैतदुभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वरूपतुल्यत्वस्यैव सवर्णसंज्ञाप्रयोजकत्वात् । एकारादेरिकारादिषु द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमादाय सावर्ण्यवारणायाद्यसम्बन्धनिवेशः । इकारादेरेकारादिषु प्रथमसम्बन्धेन वैशिष्ट्यसत्त्वात्तद्व्यावृत्तये द्वितीयसम्बन्धोपादानम् । नन्वेवं द्वितीयसम्बन्धेन ककारस्य ङकारे, प्रथमसम्बन्धेन ङकारस्य ककारे च, वैशिष्ट्याभावात्कङयोः सावर्ण्यानापत्तिरिति, चेन्न, भाष्ये आस्यशब्देन मुख-

आभ्यन्तरेति। एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते। तुल्यास्यं किम्। तृप्तो अत्र पकारस्य तकारे परे "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इति लोपो मा भूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्। वाक् श्च्योतति। शस्य लोपो न। अमङणनानामिति। 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते। "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तीरीयाणां प्रातिशाख्यम्। "यमानुस्वा-

---

व्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप (१) इति भावः। चकारेणेति। अत्र यथा

मूले प्राक्कालिकत्वरूप इति। नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम, ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः, तत्रोत्पत्तेः प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि सम्यक् स्पृशन्ति, तदा स्पृष्टता, जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्यः। ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा

स्पष्टस्थानग्रहणे सर्वेषां तत्तुल्यतया तत्सावर्ण्यमाशङ्क्य बाह्यप्रयत्नसाम्यमादाय सावर्ण्यनिवृत्तये तुल्य आस्यभवप्रयत्नो यस्येत्यन्येन तदर्थलाभाय "प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्" इत्युक्त्वा स्थानकृततुल्यत्वाभावेऽपि जबगडदशां मुखभवप्रयत्नसाम्येन सवर्णसंज्ञाशङ्कायाम् "सिद्धन्त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्" इति तुल्यास्यसूत्रस्थाने न्यासान्तरं प्रदर्श्य, आस्ये तुल्यो देशः=स्थानम् प्रयत्नश्च येषां तेषां सवर्णसंज्ञेत्यर्थेन जबगडदशामप्राप्तिं परिहृत्य आस्यग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वे व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान्प्रदर्श्य "यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जमानुनासिक्यपार्थक्येन गुणः" इतिः भाष्येणानुनासिक्यस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्या नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेऽपि 'तुल्यास्य' सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन, नासिकाभवप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनेन "अचोऽन्त्यादि" इत्यादिसूत्रे अकारादिघटितनिर्देशेन च वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धघटकस्थानपदेन नासिकाया अग्रहणात्, स्वाजनकनासिकातिरिक्तस्थानप्रयत्नाजन्यत्वसम्बन्धनिवेशनादोषाभावादिति यावत्। 'नासिका आस्यबाह्या' इति मते मुखभवस्थानतुल्यत्वस्यैवापेक्षणेन नासिकास्थानातुल्यत्वस्याकिञ्चित्करत्वाच्च। यत्तु 'मुखनासिका' इति सूत्रे नासिकाग्रहणान्नासिकाऽतिरिक्तस्यैव तत्र मुखशब्दबोध्यतया तत्साहचर्यादत्रसूत्रेऽप्यास्यशब्देन नासिकातिरिक्तस्यैव ग्रहणमिति, तन्न, निरपेक्षतया सूत्रान्तरसाहचर्यग्रहणे मानाभावात्, "अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते" इति शिक्षोक्त्याऽनुस्वारयोः सावर्ण्यापत्तेश्चेत्यलम्।

१—आभ्यन्तरप्रयत्नाः वर्णोत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा प्राक्कालिकाः, बाह्यप्रयत्नास्तूत्पन्नेष्वभिव्यक्तेषु वा वर्णेषु गुणसम्पादकतयोत्तरकालिकाः। अत एव गुणशब्देन व्यवहारस्तेषाम्। तस्मादुक्तप्रकर्षस्य आभ्यन्तरप्रयत्ने एव सत्त्वात्प्रयत्नशब्देन तेषामेव ग्रहणम्। "बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा" इति मूलोक्त्या यत्नप्रयत्नयोः पर्यायत्वे तु 'तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्य' इति जनकत्वरूप षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणा प्रयत्नशब्देनाभ्यन्तरस्य ग्रहणं बोध्यम्, जनकत्वस्य तत्रैव सम्भवादिति दिक्।

रनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गोत्तमा अमङणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः" इति तद्भाष्यं च । "एदैतोः" इत्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं, न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥

"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ८।२।१) ॥ यद्यपि

नासिकायाः स्थानत्वम्, तथाऽन्यत्र (१) निरूपितम् । न तु तत्कालेति । एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रेण संवृतता । बाह्यास्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते, निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । गलविवरसङ्कोचात्संवारः, तस्यैव विकासात् विवार; इत्यादिरीत्या भवन्तीत्येषां न वर्णोत्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम् । उदात्तत्वादीनामेतेषु गणनन्तु, सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपधर्मसादृश्यात् । यद्यपि-वर्ग्याणाञ्चादीनामेकमेव स्थानन्तालिवति भेदाभावात् तुल्यत्वन्नोपपद्यते, तथाऽपि कार्यभेदेन स्थानेषु भेदारोपेण भेदघटिततुल्यत्वस्योपपत्तिः ।

यत्तु–नासिका न स्थानङ्किन्तु करणमिति मतन्तन्न युक्तम्, अस्यन्त्यनेन वर्णानिति भाष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतेः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वारोपेण । एवञ्च ञादीनान्नासिक्यव्यवहारस्य प्रातिशाख्यशिक्षादौ दर्शनेन, नासिकायाम्भवा इत्यर्थकरणेन, नासिक्या अमङणना इति व्याख्यातृवचनेन च नासिकाऽपि स्थानमित्याशयेनाह–अत्र यथेति । "अनुस्वारो यमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानान्नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानन्द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यञ्च । शिक्षेति ।

१—शब्देन्दुशेखरे इत्यर्थः । तथथा 'यद्देशावच्छिन्नवायुसंयोगाद्वर्णस्वरूपोपलब्धिस्तद्देशायत्वमेव तस्य' इति नियमः, अत एवाकारादीनां कण्ठाऽऽदिदेशावच्छिन्नवायुसंयोगेन स्वरूपोपलब्ध्या तत्तद्देशत्वमेव तेषाम्, नासिकायास्त्वकारादिषु आनुनासिक्यगुणजनकत्वात् तत्स्थानत्वम् । वर्गपञ्चमानान्तु तत्तद्वर्गीयस्थाननासिकोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरूपोपलब्ध्या उभयस्थानत्वम् ।

नच "अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते" इति शिक्षायां ञादीनां नासिकास्थानानुक्त्या तद्विरोधः, तत्रानुक्तसमुच्चयार्थक 'च' शब्देन तेषामपि संग्रहात् ।

स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि 'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह—अधिकारो-

---

नाऽसिद्धं स्यादिति। ततश्च 'गोधुङ्मान्' इत्यादौ धत्व (१) जश्त्वा-

---

"ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ"।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः। तत्र तपरत्वाभावेन प्लुतानामपि संग्रहादत्र तपरसूत्रस्य प्रवृत्तावनुवादभङ्गापत्तिरतस्तदप्रवृत्तिः। शिक्षायुक्तानुवादत्वेनेत्यत्रादिपदेन लोकानुभवपरिग्रहः॥

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्ट्या सिद्धत्वाभावे दोषमाह—ततश्चेति। धत्वेत्यादि। अस्य सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्यामपूर्वम्पठितं यच्छास्त्रन्तदृष्ट्या परस्यासिद्धत्वबोधकत्वाभावेन गोदुह् मानिति स्थिते धत्वजश्त्वयोः प्राप्तयोः पदान्ते धत्वस्य जश्त्वापवादत्वेनादौ धत्वम्, ततो जश्त्वानुनासिकत्वयोर्जश्त्वम् अन्तरङ्गम्। न चानुनासिकत्वं जश्त्वापवादः, 'सुगण्वान्' इत्यादौ 'पर्जन्य' न्यायेन णकारादेर्णकाराद्यादेशविधायकत्वेन चारितार्थ्यसम्भवेन येन नाप्राप्तन्यायविषयाभावात्। किन्तु विजातीयादेशाभावेन निरवकाशत्वेन तद्बाध्यमिति तत्रादावपवादविषयेऽ

१—नन्वत्र 'कृतेषु' इति 'प्राप्तेषु' इति वा शेषः। नाद्यः, एषु कृतेषु सर्वथा भष्भावाप्राप्त्या भष्भावानापत्तेरिति मूलासङ्गतेः। नान्त्यः, धत्वं विनाऽनुनासिकाप्राप्त्या एषु प्राप्तेष्वित्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति, चेन्न, सिद्धान्तसम्मत्या धत्वजश्त्वानुनासिकेषु धत्वे कृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु जश्त्वापवादत्वात्प्राप्तस्यापि भष्भावस्य परत्वान्नित्यत्वाच्चानुनासिकत्वं भष्भावो न स्यादित्याशयात्। अधिकारत्वे तु धत्वानन्तरं जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद् भष्भावेनेष्टसिद्धिः।

वस्तुतस्त्वत्राधिकारत्वाभावेऽप्यपवादत्वेन जश्त्वम्, अन्तरङ्गत्वेनानुनासिकत्वं च बाधित्वा भष्भावेनेष्टसिद्धिरिति धत्वे कृते "झयः" इति वत्वापत्तिर्दोषो बोध्यः। एतेन धत्वे कृते भष्भावोऽपवादत्वाज्जश्त्वम्, भष्भावं च परत्वान्नित्यत्वादनुनासिकत्वम्, अनुनासिकत्वं चान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम्, जश्त्वं चापवादत्वाद्भष्भावो बाधते इत्येवंरीत्या चक्रकापत्तिरित्यपास्तम्, अनुनासिकापत्त्यान्तरङ्गत्वेन भष्भावप्रवृत्त्या चक्रकाभावात्। उक्तरीत्या भष्भावे कृतेऽनुनासिकापत्त्याऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं जश्त्वं निरवकाशतया, प्रतिपदविधित्वेन च बाधित्वा "झयः" इति वत्वं स्यादिति तद्व्यावृत्तयेऽधिकारत्वं स्वीकार्यम्।

न च "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वविषये 'तडित्वान्' इत्यादौ चारितार्थ्यादुक्तरीत्या जश्त्वानुनासिकयोरिष्टसिद्धिः, एवमपि "झयः" इति प्रत्याहाराश्रयणस्य वैयर्थ्येन जश्त्वापवादत्वस्य सुवचत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। अधिकारत्वे तु धत्वस्यासिद्धतया वत्वाप्राप्त्या जश्त्वापवादत्वादनुनासिकत्वस्यासिद्धत्वाच्च भष्भावेऽनुनासिकत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वे ततोऽनुनासिकत्वे च रूपसिद्धिरिति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः।

ऽयमिति । यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति 'मनोरथः' इत्यादावुत्वं न स्यात्, परत्वाद् " रो रि" (पा० सू०

नुनासिकेषु भष्भावो न स्यात्। (१) न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः, सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः। (२) मध्ये पाठस्य, विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे

प्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्जश्त्वम्, ततोऽनुनासिकः। नन्वत्र घत्वोत्तरं "झयः" इति वत्वापत्तिः, जश्त्वस्य पदसंज्ञामात्रापेक्षत्वेनाधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्। "झयः" इत्यस्य तु तदनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम्। न चास्य जश्त्वापवादत्वात्प्राक् प्रवृत्तिरिति, 'उदश्विस्वान्' इत्यादौ तान्तात्परत्वेन "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञाविषये तत्प्राप्त्याऽपवादत्वासम्भवात्। अत एव परत्वादादौ जश्त्वमिति न। किञ्चाविरोधेनैतादृशस्थले परत्वन्न नियामकम्। एवमेव वत्वस्य भष्भावात्प्राक् प्राप्तिः, ततो जश्त्व-भष्भावा-नुनासिकत्वानामप्राप्त्या 'गोधुङ् वान्' इति स्यादिति चेन्न, घत्वोत्तरं वत्वभष्भावजश्त्वानामप्राप्तौ परत्वात्,'अन्तरङ्गत्वाच्च जश्त्वस्यैव प्राप्तेः।

न च जश्त्वाद्वत्वमुत्कर्षात्यान्तरङ्गम्, "झय" इति सूत्रस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्। न च स्थानभेदेनाविरोधात्परत्वन्न नियामकमिति, वाच्यम्, विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। भष्भावाज्जश्त्वस्यान्तरङ्गत्वन्तु स्फुटमेव। ततो वत्वात्परत्वादनुनासिकः, अनित्यत्वन्तूभयोः सममित्याशयात्। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वे तु घत्वात्प्राग् भष्भाववत्वयोरप्राप्त्या प्रथमतो घत्वम्, ततो जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्राग् भष्भावः, वत्वन्तु न प्रवर्तते घत्वादीनामसिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या हस्यैव सत्त्वात्।

१—स्थानिवत्सूत्रादिवदित्यर्थः। न च वतिघटितत्वस्यैवातिदेशत्वेन "अतिदेशान्तरवत्" इत्युक्तिरसङ्गता, "अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते" तद्यथा-'एष ब्रह्मदत्तः' 'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त' इत्याह। तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति" इति भाष्यबलात् 'सिंहो माणवक' इतिवत्सिद्धेऽसिद्धत्वबोधनेन 'असिद्धवत्' इत्यर्थे पर्यवसानात्। एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं बोधयति, बोधकस्य बोध्यत्वाभावात्। एतस्यासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गः। यथा 'सर्वं मिथ्या ब्रवीमि' इति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति। स्वस्यापि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्व न स्यादित्यनर्थकमेतद्वाक्यं स्यात्।

२—सामान्यतः पूर्वं प्रति परासिद्धत्वं परिभाषाप्रकरण एव पाठस्यौचित्येन सपादसप्ताध्यायीत्रिपाद्योर्मध्ये पाठानर्थक्यमेव स्यादिति भावः।

८ । ३ । १४) इत्यस्य प्रसङ्गात् । तथा च "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति

तु विनिग (१) मनाविरहात् त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति । सिद्धेऽसिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि 'देवदत्तहन्तृहत'न्यायेन स्थानिभूतरोर-भावात् "हशि च" (पा० सू० ६।१।११४) इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।५७) इत्यत्र, "षत्वतुकोः" (पा० सू० ६।१।८६) इत्यत्र च भाष्ये ।

इदं विधिसूत्रमेवास्तु, तथाऽप्युक्तप्रयोगस्य सिद्धिर्भविष्यतीति शङ्कानिराचष्टे—न चेत्यादिना । अतिदेशान्तरवत् = स्थानिवत्त्वातिदेशान्तादिवद्भावातिदेश वत् । न चास्मिन्सूत्रे वतिनिर्देशाभावादस्य सूत्रस्यातिदेशाविधायकत्वेनातिदेशा-न्तरवदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'विनाऽपि वतिं वत्यर्थो गम्यते' इति भाष्यकारो-क्त्या वत्यर्थलाभात् । अस्य परिभाषात्वं वाऽस्तु पूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रत्वमस्या-लिङ्गम्भविष्यतीति पूर्वपक्षकर्त्रभिप्रायः । उभयथाऽपि दोष इत्याशयेन समाधत्ते—सपादेत्यादिना । ननु मध्ये पाठसामर्थ्यात्स्वापेक्षपूर्वत्वाश्रयश स्त्रेषु प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राह—मध्य इति । एवं चेष्टासिद्ध्या नास्यातिदेशशास्त्रत्वम्, नापि परि-भाषाशास्त्रत्वम्, नापि स्वतन्त्रविधित्वम्, मूलोक्तदोषात, किन्त्वधिकारसूत्रत्वमेवेति भावः । रोरित्यस्य प्रसङ्गादिति मूलमसङ्गतम्, रलोपोत्वयोः प्राप्तौ रलोपस्या-सिद्धत्वेनोत्वे 'मनोरथ' सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात, अतो मूलाशयम्प्रकटयति—सिद्ध इत्यादिना । परत्वादिति । कार्याऽसिद्धत्ववादिमते शास्त्रेऽसिद्धत्वारोपा-भावेन तत्र विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यात । तथा च तद्विधेयकार्यस्यापि तदद्वारा प्रवृत्तिर्जायेत, कार्यमसिद्धमिति बुद्धिस्त्वधुना न सम्भवति, कार्यस्या-सिद्धत्वादिति भावः । तत्र जाते कार्ये अस्य जननोत्तरमित्यादिः । शास्त्रयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधशास्त्रस्य विरोधे एव प्रवृत्तिः, स च विरोधः कार्यद्वारा बोध्यः । देवदत्तहन्तृहतन्यायेनेति । देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य यथा न दर्शनं तथात्र देवदत्तस्थानीयस्य रोर्हननमदृशलोपसंपादकं "रो रि" इति शास्त्रं,

१—न च पूर्वत्रेत्यस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ 'अट् श्च्योतति' इत्यत्र धुडभावाय "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" इति वार्तिकवैयर्थ्यमेव विनिगमकम्, तस्यैतत्सिद्धार्थानुवादकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्, वार्तिकस्य सूत्रनियामकत्वे "प्रत्ययस्थात्" इति सूत्रे "मामकनरकयोरुपसंख्यानम्" इति नियमेनैव 'शका' इत्यत्र दोषवारणसम्भवे "प्रत्ययस्थात्" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अमू, अमी,

---

तथा चेति। शास्त्रस्य, तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि" (पा० सू० ८।३।१४) इत्यादेः प्रसङ्ग चेत्यर्थः। व्याकुप्येतेति। त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किन्तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं (१) वाच्यम्। एवं च विप्रतिषेधाभावोपपाद (२) कहे-

---

तस्य प्रवृत्तिरेव हननम्, तस्मिन्कृते रोरदर्शनमस्तीति "हशि च" इति न स्यात्। आरोपेति कथनं वस्तुतोऽभावो नास्तीति सूचनाय, पूर्वत्वस्य सावधिकतया यदि परस्य सत्त्वैव न स्यात्तदा पूर्वत्वमपि तस्य वक्तुमशक्यमिति पूर्वत्रासिद्धमिति वाक्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतो वस्तुतः परसत्ताऽपेक्षितैव, तथा च तत्र न तत्कालिकाभावप्रतियोगित्वम्, किन्तु शास्त्रबलादभावप्रतियोगित्वारोप एवेति भावः। स्थानिभूतेति। उत्वलोपयोरित्यादिः। एतेन पूर्वत्रेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिर्ध्वनिता।

सिद्धान्तव्याकोपमुपपादयति शास्त्रेत्यादिना। शास्त्रस्य—त्रैपादिकशास्त्रस्य। अधुना शास्त्रासिद्धत्वपक्षाभावेऽपि शास्त्रस्येत्यस्य कथनन्दृष्टान्तार्थम्। शास्त्रजज्ञानवेलायाम्—त्रैपादिकशास्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञानसमये इत्यर्थः। भवन्मते विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिविघातो निमित्तमिति वक्तव्यम्, तच्च न सम्भवति, तस्याजातत्वादिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः। पूर्वादिपदे लक्षणाऽस्तु, तथा च लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिर्नापेक्षिता, किन्तु तात्कालिकज्ञानविषयपूर्वशास्त्रजन्यज्ञानविषयकार्यज्ञानमात्रमपेक्षितं तच्चास्त्येवेति मनोरथस्य सिद्धिः स्यादेव, अभावादुत्तरस्येत्यत्राप्युत्तरपदमुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यपरमिति न सिद्धान्तव्याकोप इत्याशयकशङ्कां निराचष्टे न चेति। ममापि—कार्यासिद्धत्ववादिनो ममापीत्यर्थः। पूर्वपरपदयोः अत्र पूर्वपदमुपात्तम्, परपदन्त्वाक्षिप्तं बोध्यम्।

१—ननु लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकताया दृष्टत्वेन प्रकृते सिद्धेऽसिद्धत्वारोपस्य च बाधसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानरूपाहार्यारोपत्वेन शास्त्रप्रवृत्ति-निवृत्तिनियामकत्वानापत्तिरिति चेत्, न, अतिदेशशास्त्रारम्भसामर्थ्यादत्र शास्त्रेऽहार्यारोपस्यापि प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रयोजकत्वकल्पनात्।

२—लक्ष्ये जातकार्यासिद्धत्ववादिनये शास्त्रस्य, तज्जन्यबोधविषयीभूतकार्यस्य वाऽसिद्धत्वाभावेन त्रिपाद्यां विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बाधकाभावेन "अभावादुत्तरस्य" इति भाष्योक्तहेतोरसिद्ध्यापत्तिरिति भावः।

इत्यादि च न सिध्येदत आह—त्रिपादीति, परं शास्त्रमिति च।

तोरसिद्धिरिति भावः न च ममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया (१) शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्, लक्षणायां मानाभा (२) वात्, फलाभावात्, गौरवाच्च। ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषः, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह—अमू इत्यादि। 'अद अ औ' 'अद अ अस्' इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य स-

---

शास्त्र एव='विषयता'सम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञानविशिष्टकार्य एव। 'एव' कारेण लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिव्यावृत्तिः। ननु "पूर्वत्रासिद्धम्" इति शास्त्रारम्भ एव मानमत आह—फलाभावादिति। ननु फलमप्युक्तमेवेत्यत आह—गौरवादिति। कार्यासिद्धत्वपक्षम्परित्यज्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षः स्वीकार्यस्तथा सत्युक्तार्थे लक्षणां विनापि प्रयोजनानाम्, उक्तसिद्धान्तस्य च निर्वाहो भविष्यति, यद्येवन्न क्रियते, किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते, उक्तः प्रकारोऽप्याश्रीयते, तदा गौरवं स्पष्टमेवेति भावः। कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथ इति। दर्शने निरस्येत्यादिः। रूपत्वेनेति। अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः। जातस्येति-निरधिष्ठानारोपासम्भवेनारोपार्थञ्जातस्येत्यर्थः। पूर्वरीत्या 'देवदत्तहन्तृहत' न्यायेन अकाराभावेन उकाराभावस्याकाररूपत्वाभावादिति भावः। आदिपदेन औकारस्थानिकस्योत्वस्यैकारस्थानिकेत्वस्य परिग्रहः। ननु नाभावे कर्तव्ये मुत्वासिद्धत्वनिषेध एवं सति व्यर्थः स्यात्, आङोऽकारेण व्यवधानाभावाप्राप्तेरिति 'देवदत्तहन्तृहत' न्यायोऽत्र नाश्रयणीयस्तथा सत्यकारबुद्ध्या पररूपम्भविष्यतीत्या-

---

१—'शास्त्र' इत्यस्य 'स्वजन्यबोधविषयता सम्बन्धेन लक्षणया कार्ये एवेत्यर्थः।

२—ननु "अभावादुत्तरस्य" इति भाष्यमेव मानम्, अत आह—फला भावादिति, यत्तु—"पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रमेव मानम्, अत आह फलाभावादिति, तन्न, शास्त्रासिद्धत्वपक्षेऽपि तच्चारितार्थ्यात्।

न च शास्त्रासिद्धत्वपक्षे पूर्वपरशास्त्रयो र्युगपत्प्राप्तावेव "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा०-सू०-८-२-१) इत्यनेन पूर्वं प्रति परासिद्धत्वबोधनसम्भवेन 'हरय एहि' इत्यादौ पूर्वस्य वृद्धिविधायकशास्त्रस्याप्राप्त्या निष्प्रतिपक्षतया यलोपे ततो वृद्धिप्राप्त्या एतदवृष्टयाऽनेन लोपशास्त्रासिद्धत्वेऽपि जातस्य यलोपस्य 'जातसंस्कारो न निवर्तते' इति न्यायेनानिवृत्त्या वृद्धिः प्राप्नोति, कार्य्यासिद्धत्वपक्षे तु जातस्यैव कार्य्यस्यानेनासिद्धत्वातिदेशेन मध्ये यकारबुद्ध्या वृद्ध्यभाव एव फलमिति वाच्यम्, शास्त्रासिद्धत्वपक्षेऽपि स तच्छास्त्रे एवासिद्धत्वारोपेण विधायकशास्त्रसत्त्वाज्ञाने तद्विहितकार्यस्याप्यज्ञानेन यकारव्यवधानस्य सत्त्वेन वृद्धेरप्राप्त्या तत्फलत्वासम्भवात्।

पादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररू(१)पाद्यनापत्तिः। मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत्? तेन शास्त्रासिद्ध(२)त्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम्।

शयेन शङ्कते–मुत्वस्येति। युक्तमिति। लाघवादिति शेषः। एतच्चाभ्युपेत्यवादेन। वस्तुतस्तूक्तज्ञापकेनापि न लक्ष्यस्य सिद्धिः। उत्वेऽसिद्धत्वारोपेणाकारबुद्धौ प्रवृत्तेन "अतो गुणे" इति शास्त्रेण पररूपे सत्यकारो भविष्यति, ततो वृद्धावप्युकारस्य लक्ष्ये श्रवणन्न स्यादेव, पररूपेण तस्य निवर्तनात्। न चोकारासिद्धत्ववन्मकारोऽप्यसिद्ध इति तात्पर्यबुद्ध्या पुनर्मुत्वस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्ये लक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः शास्त्रविरुद्धत्वात्। यदि पुनः प्रवृत्तिरपि "नमुटादेशः" इति वार्तिकैकवाक्यतापन्न "नमु ने" इति शास्त्रारम्भसामर्थ्याद्भविष्यतीति कल्प्यते, तर्हि कार्यासिद्धत्ववादिनां महान् क्लेशः।

१—इष्टस्य पररूपस्यासिद्धिरित्यर्थः। एतेन मुत्वे कृते 'अमु अ औ' इत्यवस्थायां मुत्वस्यासिद्धत्वेनोक्तन्यायेनाकारस्थानिनोऽकारस्यालाभेऽपि सकारस्थानिकाकारमादाय पररूपसिद्धेरिदमसङ्गतमित्यपास्तम्, तादृशपररूपे सिद्धेऽपीष्टपररूपासिद्धेरनादवस्थ्यात्। अन्ये तु 'यद्वा' इत्यादपभ्रंशेषु शास्त्रप्रवृत्तिवारणाय वार्तिकान्तरशास्त्रबोधितसाधुत्ववत्त्वेन लक्ष्ये लक्षणप्रवृत्त्या 'अमु अ औ' इत्यस्य मुत्वविधायकेन साधुत्वबोधनेऽपि 'अ अ औ' इत्यस्यासाधुत्वात्, तत्रापि पररूपाप्रवृत्त्या यथाश्रुतमेव मूलोक्तं साधु इति वदन्ति। यत्तु मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि तदधिकरणकालस्यासिद्धत्वाभावेन स्वाभाविकार्धमात्राव्यवायात्मकमहिम्ना अप्रमादान्मुत्वे कृते पररूपाप्राप्त्या 'पररूपाद्यनापत्तिः' इति यथाश्रुतमेव साधु इत्याहुस्तन्न, सार्धमात्राकालेऽर्धमात्राकालत्वस्याप्यतिदेशबोधनात्। अत एव 'इमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादौ 'गङ्गे' इत्यस्याविद्यमानवद्भावेन 'मे' शब्दात्परत्वमाश्रित्य 'यमुने' इत्यस्य निघातः सिद्ध्यति। अत एव "सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः" इति वार्तिकमपि चरितार्थम्, अन्यथा सिज्लोपस्य सिद्धत्वेऽपि तदधिकरणकालस्य व्यवधानेन एकादेशाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

२—न च कार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि 'पूर्वत्र कर्तव्ये परशास्त्रविहितं कार्यं न जातम्' तत्कृता 'स्थानिनिवृत्तिर्न जाता' इत्येवं सम्भावनायाम् 'यत्प्राप्नोति तत्कर्तव्यम्' 'यन्न प्राप्नोति तन्न कर्तव्यम्' इत्यर्थस्वीकारेण कृतेऽपि मुत्वे तदभावस्य, तत्कृतस्थानिनिवृत्त्यभावस्य च "पूर्वत्र" इत्यनेन बोधनात्स्थानिनोऽकारस्य सत्त्वबुद्ध्या वस्तुतो जाते उकारे पररूपप्रवृत्त्या उकारनिवृत्तौ 'सन्नियोगशिष्ट' इति न्यायेन मकारस्यापि निवृत्तौ 'अद औ' इति जाते वृद्धौ तद्घटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तौकारघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् पुनर्मुत्वे 'अमू' 'अमी' इत्यादिलक्ष्याणां सिद्धिरिति वाच्यम्, 'अमूभ्याम्', 'अमीभि' इत्यादौ मुत्वमीत्वयोः कृतयोरसिद्धतयोक्तरीत्या पररूपे "सुपि च" (पा० सू०-७-३-१०२) इत्यनेन दीर्घे "बहुवचने झल्येत्" (पा० सू० ७-३-१०३) इत्यनेनैत्वे च कृते तयोश्च स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्ताघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वसत्त्वात्पुनर्मुत्वमीत्वाप्राप्त्या तदसिद्धिरूपदोषस्य सत्त्वात्। न च "अमू, अमी, इत्यादि च न सिध्येत्" इति मूलासङ्गतिः, 'अमू'–'अमी' इति आदिर्यस्य तत् 'अमू'–'अमी' इत्यादिलक्ष्यम्–'अमूभ्याम्' 'अमीभिः' इति तन्न सिध्येदिति तदर्थात्।

एवं शीभावात्पूर्वम् "अदसोऽसेः" (पा०सू०८।२।८०) इति मुत्वे दात्पऐकाराभावेन "एत ईत्" (पा०सू०८।२।८१) इति सूत्रमपि व्यर्थ सदत्रैव ज्ञापकमस्तु। न च "तौ सत्" (पा० सू०३।२।२७) इत्यादिनिर्देशे देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्, 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनम्, हतत्वारोपे तु सुतराम्, हन्तुमुद्यतस्य हननं तूज्जीवनमस्त्येव' इति न्यायशरीरम्, 'तौ' इत्यादौ वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननाद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रम्, न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात्। स्पष्टं चेदम् "स्वादिष्वसर्व" (पा०सू०४।१।१७) इति सूत्रे कैयटे। प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननसजातीयं

एवम् = "न मु ने" इति सूत्रवत्। अत्रैव = शास्त्रासिद्धत्वे एव। ननु 'देवदत्तहन्तृहत' न्यायस्यानित्यत्वमन्यत्र दृष्टम्, तद्रीत्याऽत्रापि निर्वाहे ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमित्याशङ्कांनिराचष्टे–न चेत्यादिना। "तौ सत्" इत्यादिनिर्देशस्य न्यायानित्यत्वज्ञापकत्वं शिथिलयति–हत इत्यादिना। सुतरामित्यस्य नोन्मज्जनन्देवदत्तस्येति शेषः। तेन = "तौ सत्" इति निर्देशेन। ननु ताविति वदत्रापि न्यायाविषयत्वमस्त्वित्यत आह–प्रकृत इति। ननु कार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि न कार्यमसिद्धम् = अनिष्पन्नम् इति प्रकृतसूत्रेण प्रतिपाद्यते, जाते कार्ये तन्निष्पत्त्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु पूर्वत्र कर्तव्ये परम् = परशास्त्रबोध्यङ्कार्यमसिद्धम्, तत्कालिकाभावप्रतियोगिप्रवृत्तिकर्तृत्ववदित्यर्थोऽस्तु। एतेन कार्ये स्वकर्तृकप्रवृत्त्यभावकत्वबोधनेन, त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेव कल्प्यते तथा च न 'अमू' इत्याद्यसिद्धिरिति, चेन्न, 'राजभ्याम्' इत्यत्र राजन् भ्यामिति स्थित्यवस्थायाङ्कस्यापि सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्राप्त्यभावेन त्रैपादिकनलोपस्य प्रवृत्त्यभावबोधनासम्भवेन नलोपे जाते ततो भवदुक्तार्थे पक्षे दीर्घस्य प्रवृत्त्यापत्तेः। एवं 'वृक्ष इह' इत्यादौ यलोपे जाते गुणापत्तेः। न चात्र सूत्रेऽसिद्धमिति न कार्यम्, अविद्यमानवदित्यनुवर्तनीयं तावतैवेष्टसिद्धिर्भविष्यति, पूर्वत्र कर्तव्ये परम् = परशास्त्रबोध्यम्, अविद्यमानवदित्यर्थोऽस्त्वित्यर्थादिति वाच्यम्, अप्रवृत्तस्याविद्यमानवद्भावविधानासम्भवेन पूर्वम्प्रवृत्तेरावश्यकतया मूलोक्तदूषणापत्तेः। न च शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि 'राजभ्याम्' 'वृक्ष इह' इत्यस्यासिद्धिरेव, शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दीर्घादेः प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रस्यासिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात्। एवञ्च यत्र सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रस्य त्रैपादिकस्य युगपत्प्राप्तिस्तत्र परं शास्त्रमसिद्धम् = अप्रवृत्त-

एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थः परास्तः ।
विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एषां प्रयत्न इति भावः ।
वर्गयमगा इति । वर्गगाः, (१)यमगाश्चेत्यर्थः । कादय इति । लोक-

प्रयोगे कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । परास्त इति । 'विहितं कार्यम्' इत्यध्याहारे गौरवाच्च । किञ्च, त्रिपादी शास्त्रं तद्धि विधाने करणं न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण विहितं कार्य-मिति व्याख्याने त्वत्यन्तं क्लिष्टतेत्यपि बोद्धव्यम् ।

मित्यनेन बोधने सति परशास्त्रेण लक्ष्ये कार्यसंस्कारबुद्धि र्न भवति । यत्र तु न द्वयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र औपादिके ज्ञानेऽपि शास्त्रेऽभावारोपे तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तत्वज्ञानेन प्रसक्तं सपादसप्ताध्यायीस्थं कार्यम्भवत्येव । 'अमी इति' इत्यत्र प्लुतस्थानिकप्रगृह्यत्ववत् । यत्र तु शास्त्रासिद्धत्वज्ञानद्वारा कार्यासिद्धत्वज्ञानेन सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाज्ञानं तत्र तस्याप्रवृत्तिरेव । 'राज-भ्याम्' इत्यादौ यथा, तथा च मूलोक्तप्रयोजनस्य प्रथमरीत्यासिद्धिरित्याशयेनाह—अन्यत्र विस्तर इति । मूले एतेनेति । उक्तरीत्या कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादना-सम्भवेनेत्यर्थः ।

१—यजुःप्रातिशाख्ये "अन्तः पदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम्" (अ-४-सू-१६०) इति सूत्रेण पदमध्येऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु विच्छेदमापद्यते—यमत्वं प्राप्नोतीत्यर्थकेनापञ्चमवर्गीयेभ्यः पञ्चमे परे यमो भवतीत्युक्तम् । 'विच्छेदः' 'यमः' इत्यनर्थान्तरम् । "अनन्तःसंयोगमध्ये यमः पूर्वगुणः" इत्यौद-व्रज्यादिवचनात् पूर्ववर्णसदृशो यमः । तत्र "कुँ, खुँ, गुँ, घुँ इति यमाः" (अ० ८—सू०—१४) इति यजुः प्रातिशाख्यसूत्रात् "चत्वारश्च यमाः स्मृताः" इति पाणिनीयशिक्षातश्च चत्वार एव यमाः । ते च न, क, ख, ग, घ स्वरूपाः, भाष्येऽयोगवाहेषु यमानां परिगणनात्, स्वरूपतः सादृश्यसत्त्वेन "सादृश्यञ्च प्रयत्नकृतम्" इति शेखरासङ्गतेः । "अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते" इति शिक्षाविरोधाच्च । अयोगवाहाश्च वर्णसमाम्नायेष्वनुपदिष्टाः सन्तः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहिका एव । कादयश्च न तथा । तस्माद्वर्णान्तराण्येव यमाः । न च "कुँ खुँ गुँ घुँ" इति प्रातिशाख्यविरोधः, 'अं अः' इतिवत् ककारादिसाहाय्येनोच्चारणविषयत्वस्यैव तेन बोधनात् । न च पञ्चमं विहाय वर्गीयवर्णेभ्यः पञ्चमे परे पूर्वसदृशयमस्वीकारे पञ्चविंशति-संख्याकत्वापत्तिः, वर्गाणां प्रथमेभ्यः पञ्चमे परे एकः, द्वितीयेभ्य एकः, तृतीयेभ्य एकः, चतुर्थेभ्य एक इति जातिचतुष्टयावच्छिन्नानामेव स्वीकारेण जातिगतसंख्यामादाय चतुष्ट्वव्यवहारात् 'पलिक्क्निः' इत्यादौ कादिस्वरूपेण यमानां लेखनन्तु कादिसादृश्यमादाय, 'यमत्वव्यवहारप्रयोजक-सङ्केतान्तराभावादित्युपाध्यायाः ।

प्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् , चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । अर्द्ध-विसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे,लेखने च बोध्यम्।ऋलृवर्णयोरिति। ऋ च लृ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः(१) । उश्च उल्

लोकप्रसिद्धेति । "त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैः" इति भाष्यपर्यालोचनया क-ख-ग-घ-ङेत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः । उच्चारणेति । पाद-मात्रिकाविमाविति भावः। लेखने चेति । अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वा-दिति भावः। रलाविति। "ऋ लृ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" (पा०सू० ६। १ । १२८) इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे,गुणे,यणि च रलावित्य-स्य सिद्धिः । उश्च उल् च ऋलोरिति पाठः। रलोरिति पाठे आगन्तुना

न च पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि 'ऊर्णुनविषति' इत्याद्यसिद्धिः, णत्वविधायकशास्त्र-स्यानिष्पन्नत्वज्ञानद्वारानकारबुद्ध्या द्विर्वचनेऽपि वस्तुतो णकारघटितस्यैव द्विर्वचनञ्जातमिति परभागेऽपि णकारः श्रूयेतेति वाच्यम्, "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति ज्ञापकेन सपादसप्ताध्यायीस्थकार्ययोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात ।

ननु लोकप्रसिद्धपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षा नोचितेत्यत आह-त्रिभिश्चेति पादमात्रिकाविति। विसर्गस्य व्यञ्जनरूपतयाऽर्द्धमात्रिकत्वेन तदर्द्धस्यास्य पादमात्रिकत्वम्, अत एतस्य तथैवोच्चारणङ्कार्यमिति भावः । यत्तु-ऋ लृ औ इति स्थिते 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावप्रवृत्तिपक्षे 'ऋ अलौ' इति स्यादिति कस्यचिदुक्तिस्तान्दूषयितुमुपक्रमते-ऋलृ आवित्यादिना । न च गुणोत्तरमपि यणादेशः "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावेन "ऋत्यकः" इति प्रकृति-भावप्रवृत्त्या न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या ऋकाररूपाज्निमित्तककार्यस्यैव प्रकृतिभावेन प्रतिबन्धात् । इति पाठ इति । एतेन तस्यासाम्प्रदायिकत्वन्ध्व-नितम् । 'आगन्तूनामन्ते सन्निवेशः' इति न्यायविरोधात् । ननु ऋलृवर्ण-योरित्यनुपपन्नम् , षष्ठीसमासस्य 'समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' इति निषे-धात्, कर्मधारय इत्यपि न सम्भवति, तस्यापि प्रकृते षष्ठ्यन्तपदसम्बन्धितया

"न पदान्ता हलोऽणः सन्ति" इति भाष्येण लृकारान्तेभ्यः सुपोऽनभिधाने तु 'ऋ च लृवर्णश्च' इति विग्रहो बोध्यः । वस्तुतस्तु लृवर्ण इति शब्दोऽपि समासेनैवोपपाद्य इति सुपोऽभावे समासानापत्तिस्तस्मात् लृशब्दे उक्तभाष्यबलेन सामान्ये नपुंसकत्वं स्वीकृत्य नपुंसकेन विग्रहो विधेय इति नास्ति भाष्यविरोध इत्युपाध्यायाः ।

च ऋलोः, तयो र्वर्णयोरिति वा, प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात्। "ऋत्यकः" (पा०सू०६।१।१२८)

ऽकारेण निर्देश इति बोद्धव्यम्। तयो र्वर्णयोरिति। "पूरणगुण" (पा०सू० २।२।११) इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलग्रहणेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः। प्रथमान्तेनेति। प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अयं पक्षः "अनेकमन्यपदार्थे" (पा०सू० २।२।२४) इति सूत्रे भाष्ये। परिनिष्ठितेति। अत्र च "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" (पा०सू०१।२।४४) इति ज्ञापकम्। अन्यथा 'मालामतिक्रान्तः' इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालाभः। एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय "एकविभक्ति" इति सार्थकम्। परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव। अत एव

तेन निषेधस्य प्राप्तेरित्याशङ्कान्निराचष्टे—पूरणेति। न तु कर्मधारयस्येति। अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः। ननु तस्य निषेधस्य विषये कर्मधारयाभावोऽप्यन्यत्र दृष्ट इत्यत आह बहुलग्रहणेनेति। भाष्योक्तेति। 'यजुषः पीयमानाय' इत्यादौ। न च 'समानाधिकरणमसमर्थवत्' इत्यतिदेशात्कथङ्कर्मधारय इति वाच्यम्, समानाधिकरणाधिकारे पूर्वकालैकेत्यादिवचनपाठेन तस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्। न चानामर्थ्यादेव समासाप्राप्तौ 'समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' इति निषेधवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, 'सर्पिः कालकम्' इत्यादौ "इदुदुपधस्य" इति षत्वाभावार्थमावश्यकस्य तस्य वचनस्य 'सर्पिष्पीयते' इत्यत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वारणाय 'अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवति' इति कल्प्यते। एवञ्च 'यजुषः पीयमानस्य,' इत्यत्र षष्ठीसमासवारणाय समानाधिकरणेति निषेधस्याऽवश्यकत्वात्। न चैवं 'पूर्वः पचन्' इत्यादौ "पूर्वापर" इत्यस्य सूत्रस्य चारितार्थ्येनान्यस्मिन्कर्मधारये 'समानाधिकरणमसमर्थवत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते कर्मधारयो न स्यादिति वाच्यम्, 'पूर्वः पचन्' इत्यादौ "वचनप्रामाण्यात्" इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन समासाभावस्य स्वरत्वात्। एवञ्च प्रकृते कर्मधारये न किञ्चिद्बाधकम्। अयम्पक्षः = प्रथमान्तेनेति पक्षः। अत एव = 'परिनिष्ठितविभक्त्या समासः' इति पक्षस्वीकारादेव। यदुक्तम्प्राग्भाष्योदाहृतेति तत्र मानन्तु अस्य वर्णस्येत्यर्थकः "सहिवहोः" इति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगः, "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रस्थान्यस्य पदस्येत्यर्थकोऽन्यपदेति प्रयोगश्चेति बोध्यम्।

इति प्रकृतिभावः ।

"ना(१)ज्झलौ (पा०सू०१।१।१०)॥ आका(२)रसहित-इति । अत्र च "कालसमयवेलासु" (पा०सू०३।३।१६७) इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम् । न चैवमपि 'यिया३सो' इत्यादौ "गुरो-

---

"तत्पुरुषे तुल्यार्थः" (पा०सू०६।२।२।) इति सूत्रे भाष्ये परमे कारके, परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः ।

"एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति समुदायाभिधानमेकविभक्तिग्रहणाभावेऽपूर्वनिपात इत्यस्यानर्थक्यमित्यभिप्रायेण । ज्ञापकन्त्वेकविभक्तिग्रहणमेव । अतिप्रसङ्गम् = तेन सूत्रेण पूर्वपदस्वरप्राप्तिरूपातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीति पदोपादानेन यः समासो विधीयते तस्य ग्रहणम्परिभाषया भवतीति भावः ।

यत्तु—"कालसमयवेलासु" इति निर्देशेनाकारहकारयो र्न सावर्ण्यमित्येव कल्प्यताङ्किमस्मिन्सूत्रे आकारस्य प्रश्लेषणेति तन्मतन्निरस्यति—निर्देशेनेत्यादिना वेलास्वितीति । निर्देशस्य ज्ञापकत्वमर्थविशेषे चेदत्र ज्ञापकाभिधानन्तत्र तज्ज्ञाप्यं वचनमानुमानिकार्थाभिधायकमेव भवति । अनुमितिस्तु व्याप्तिज्ञानादिघटितगुरुतरसामग्रीप्रयोज्येति गौरवमिति भावः । अत्र न्यायः—'आकारः, हकारसावर्ण्याभाववान्, पत्वाप्रयोजकत्वात्,' इति कल्पनीयः ।

१—ननूत्सर्गशास्त्रस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्तिरावश्यकी, अन्यथा 'उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते' इति नियमभङ्गः, एवञ्च "तुल्यास्यम्" इत्यस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्तौ "नाऽज्झलौ" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः, "भुक्तवन्तं प्रति मा भुक्थाः" इति न्यायेन निषेधस्याकिञ्चित्करत्वादिति निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचोऽभ्युपेयः, स च न अज्झल्भिन्नत्वेन, तथा सति अज्झल्भिन्नवर्णानामभावात् सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गादिति चेन्, न, 'अज्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नमज्भिन्नं सवर्णसंज्ञं भवति' 'हल्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नं हल्भिन्नं सवर्णसंज्ञं भवति' इत्यावृत्त्या तुल्यास्यमित्यस्यार्थद्वये नाऽज्झलावित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेनादोषात्, अत्र प्रथमवाक्येन हलाम्, द्वितीयेन चाचां सवर्णसंज्ञाबोध्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

२—अत्र 'आश्च आ३श्च औ' 'औ च अच् च हल् च' इति द्वन्द्वे बहुवचनान्तत्वापत्तिः 'औ' च 'अच्' च इति समाहारं कृत्वा 'आच्च हल् च' इति इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति टजापत्तिरित्यत आह—आकारसहित इति ।

रनृतः" (पा०सू०८।२।८६) इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, आश्च, आ ३ श्चेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात्। यणादिक-मिति। शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः।

अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः। यद्यपीति। ग्रहणकशास्त्रस्याप्राप्यनि-

---

व्याख्यानादिति। एवं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेन "नाऽज्झलौ" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम्। तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितमिति। शीतलशब्दे इति। शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः। न च शीङः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीङोऽभावात्। किन्तु श्याधातोः क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" (पा०सू०६।१।२४) इत्यनेन सम्प्रसारणे, "श्योऽस्पर्शे" (पा०सू०८।२।४७) इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीत-शब्दात्सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात्। शीतशब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्ने, वृत्तौ च पठ्यते। किं (१) च तेनापूर्ववचन-कल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणन्चमेव तस्य युक्तमिति भावः। अत्रैवेति।

ननु "नाऽज्झलौ" इत्यत्र दीर्घस्य सत्त्वेन प्लुतस्य सद्भावे मानन्नास्तीत्यत आह—व्याख्यानादिति। प्रयत्नभेदेन = ईषद्विवृतेति प्रयत्नभेदेन। भाष्य-मिति। प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्याभावः सूत्रप्राप्त्यभावप्रयोज्य एव भवति, यदा तु प्रयत्नभेदकल्पना तदा चेत्सावर्ण्यन्तदा फलभेदः स्पष्ट एवेति। शस्य ईकार इति सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छकारस्याक्त्वात्सवर्णदीर्घप्राप्तिः, ईकारस्य तु तस्याच्त्वादिति विशेषः। सिध्मादिगणे सम्प्रति शीतशब्दपाठानुपलम्भा-दाह—शीतशब्दो हीति। नन्वेतादृशक्लेशेन शीतलशब्दसाधनापेक्षया लाघवेन शीङ एव रूपमित्यस्तु तथाचोक्तं ज्ञापकं सुस्थमेवेत्यत आह—किञ्चेति। युक्त-मिति। लाघवादिति शेषः। अन्यथा 'शकारोऽच्कार्यानिष्पादकः' इति वच-नान्तरकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्पष्टमेव। किञ्च—शीङः शकारोच्चारणं 'शिश्ये' इत्यादौ चरितार्थम्, तत्रोत्तरखण्डे "एरनेकाचोऽसंयोग" इति यण् शकारसत्त्व एव भवति,

---

१—ननु शीङः शकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'शकारस्येकारे सन्धिकार्य्याभावः' इति ज्ञापनाद्दोषा-भावोऽत आह-किञ्चेति।

ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः। अत्र च "उरृत्" (पा०सू०७।४।७) इति सूत्रे तपरत्वं मानम्—तद्धि चुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र दीर्घाकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम्। पूर्वेणात्राण्ग्रहणे तूद्देश्येन, विधेयेन च ऋकारेणानण्त्वाद्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात्। न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत्, स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात्। न चैवं ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्, तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधे (१)

दीर्घस्तु पूर्वन्न प्रवर्तते, वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वात। मूले सूत्रविशेषस्य प्रतीकमधृत्वा व्याख्याने सन्देहो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे—ग्राहकेति। अत्र च = परेणाण्ग्रहणे च। ननु तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थतया ऌकारस्य ग्रहणार्थन्तपरकरणमस्त्विति शङ्कान्निरस्यति न च तपरेत्यादिना। विध्यर्थत्वमभ्युपेत्यैव समाधत्ते—स्थानेऽन्तरतमेति। एवं ज्ञापितेऽपि = परेणाण्ग्रहणमिति ज्ञापितेऽपि। वैयर्थ्यमिति। स्वविषये चारितार्थ्याभावादिति भावः। स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थेति। यद्यनेनादेशविधानन्न स्यात्तदा 'अचीकृतत्' 'अवीवृधत्' 'अमीमृजत्' इत्यादिष्विररारामप्रवृत्तिः स्यादिति दीर्घऋकारस्य स्वरूपोपलम्भो न स्यात्, इरादेशेनापहारात्, सति त्वस्मिन्दीर्घस्वरूपोपालम्भ इति स्वरूपाभ्यनुज्ञेत्यर्थः।

यत्त्वस्य 'ऋतः' इति स्थानषष्ठ्यर्थान्वययादेशत्वेन "भाव्यमान" इति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादतोऽयमेव तकारो भाव्यमानोऽपि सवर्णग्राहको भवतीत्यर्थे ज्ञापक इति, तन्न, अपूर्वबोध्यत्वमेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात्, अपूर्वबोध्यत्वञ्च—स्थानिस्वरूपविजातीयनिष्पाद्यत्वम्, भाव्यमानोकारविषय एव सवर्णग्राहकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च। तावतैवादसोऽसेरित्यत्र सम्भवात।

१—अयम्भावः—"उरृत् इत्यत्र तपरग्रहणेन परणकारेणात्राण्प्रत्याहारस्वीकारे उद्देश्यदले, विधेयदले च सवर्णग्रहणात् सूत्रेण कार्यान्तरव्यावृत्तये ह्रस्वऋकारस्य स्थाने ह्रस्वऋकारस्यैव दीर्घऋकारस्य स्थाने दीर्घऋकारस्यैव विधानादपूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वाभावेन "अप्रत्ययः" इत्यस्याप्राप्त्या सवर्णग्रहणं स्यादिति तद्व्यावृत्तये तपरत्वं चरितार्थम्। न चोद्देश्यदले सवर्णग्रहणेऽपि विधेयदले "भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न" इति परिभाषया सवर्णग्रहणाभावेन दीर्घस्य ह्रस्वविधानेनापूर्वबोध्यत्वसत्त्वात्तपरत्वं व्यर्थमिति, वाच्यम्, 'परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे दीर्घस्यापि ह्रस्वविधानेऽपूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वम्, अपूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वे च परिभाषाप्रवृत्तिः' इत्यन्योन्याश्रयेण परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति।

ष्पत्तेरिति भावः ॥

"हो ढः" (पा०सू०८।२।३१ इत्युपलक्षणम्, रमास्वित्यत्र षत्वम्, वागाशी(१) रित्यत्र "झयो हः" (पा०सू०८।४।६२) इत्याकारस्य घकारः, दासीप्टेत्यादौ "दादेः" (पा०सू०८।२।३२) इति घत्वं च नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदि-

---

यत्वात् । कृते (१) तु तपरत्वे भाव्यमाननाऽपीत्यन्यदेतत् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्,तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा, तदुत्तरम्"आदिरन्त्येन"(पा०सू०१।१।७१)इति प्रत्याहारः,तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरकालं "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणम्' इति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। अयं भावः–"आदिरन्त्येन" इति, प्रत्याहारसिद्धौ "नाऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति, निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावतां ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति । यत्तु–निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध-

---

ननु ग्राहकशास्त्रस्याचार्येण पठितत्वादनिष्पत्तेरित्ययुक्तमतो भावार्थमाह वर्णानामित्यादिना । तावत् = आदौ । नन्वेतादृशक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तावन्यत्र = "अस्य च्वौ" इत्यादौ सवर्णग्रहणवत् "नाऽज्झलौ" इत्यत्रापि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिः कुतो नेत्यत आह–अयम्भाव इति । एतत् = नाऽज्झलावित्येतत् । परिहारेणेति । अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । अन्यथा = "नाऽज्झलौ" इत्येतद्वाक्यार्थापर्यालोचने । अनापत्तिरिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धिहेतुत्वादिति शेषः । न चेति । न हीत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थबोधात् = "नाऽज्झलौ" इति वाक्यार्थबोधात् । तन्निश्चयः = सव-

---

१—न च 'उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन तपरकरणानन्तरं विधेयतया प्रवर्तिष्यमाणापवादभूतस्य "अप्रत्ययः" इति सूत्रस्य विषयसंभावनया पूर्वमपि "अणुदित्" सूत्राप्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव विधानेन तपरकरणवैयर्थ्यम्, उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावना तत्रैवैतन्न्यायप्रवृत्तिस्वीकारेण प्रकृते 'यदि अणुदित्सूत्रं न प्रवर्तेत तदा "अप्रत्ययः" इति निषेधः प्रवर्तेत' इति सम्भावनाया निषेधस्य निषेध्यविधिसाकाङ्क्षत्वेन वक्तुमशक्यतयोक्तन्यायाप्रवृत्तेः ।

त्यनुवर्त्य, स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य, प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा "नाज्झलौ" इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ॥

"वृद्धिरादैच्"--(पा०सू ०१।१।१।) ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन 'कृष्णैकत्वम्' इत्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रे ऽपि । तेन 'गङ्गोदकम्' इत्यादौ त्रिमात्रो न ॥

एव नेति, तन्न, पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्, निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । रमास्वित्यत्र षत्वमिति । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽकारप्रश्लेषे मानं दर्शितम् ।

सादृश्यं चेति । वाधातौ वासादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आतो धातोरिति । न च ङ्यर्थनिमित्तकटापो वहिरङ्गासिद्धत्वम् । "नाजानन्तर्ये" (परि०५१) इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानि-

---

र्णपदार्थनिश्चयः । तथाच तुल्यास्यसूत्रार्थबोधो यद्यपि प्राग् भवति तथाऽपि निश्चितो न सम्भवतीति तस्याप्रवृत्तिः । बाधकाभावादिति । प्रतिबन्धकबाधबुद्ध्यभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेनेति । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावबुद्धिकारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । षत्वमितीति । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वादादौ ढत्वं, ततः "षढोः कः सि" इति कत्वं, ततः षत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु ढत्वादीनामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोतीत्येव कुतो नोक्तमत आह—सर्वस्येति । एकया युक्त्या = आकारप्रश्लेषरूपया युक्त्या । न्यायानादरादिति । न्यायस्य = पूर्वत्रासिद्धमिति युक्तेः, प्रवृत्तिविषयेऽनादरादित्यर्थः ।

ननु सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वाधातौ धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह—वाधातावििति । अत एव 'याति' 'वाति' इति निर्देशसङ्गतिः । ङ्यर्थनिमित्तकेति । बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात । नन्वत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः, यत्राचः पञ्चम्यन्तशब्दबोध्यस्यान्यनिरूपितानन्तर्याश्रयणन्तत्रैव तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । यत्रान्तरङ्गे, बहिरङ्गे वा अजानन्तर्यमित्यर्थस्तु न युक्तः 'पचावेदम्' इत्यादावसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादत आह ततोऽपीति ।

"भूवादयो धातवः"(पा०सू० १।३।१)॥ भूश्च वाश्चेति(१) द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः। भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वासदृशाः। सादृश्यञ्च क्रिया-(२)वाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति। क्रियावचिनः

मित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहि (३)

टापोऽपीत्यर्थः। यद्यप्यर्थापेक्षत्वमुभयत्र, तथाऽपि लोपस्याधिकापेक्षत्वम्, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायापेक्षत्वात्। किञ्च—टापो लिङ्गापेक्षा, तच्च लिङ्गम्प्रथमत उपस्थितम्भवति, सङ्ख्या तु तदुत्तरं प्रतीता भवतीति टाप एवान्तरङ्गत्वमिति भावः। ननु 'भत्वावच्छिन्नम्प्रति विभक्तित्वेन कारणता' इत्येवं कार्यकारणभावो न सम्भ-

१—ननु एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंसर्गेणैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयरूपसाहित्यस्य सत्त्वे एव द्वन्द्वः। अत एव भाष्ये समुच्चयान्वाचययोरेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावोक्तिः सङ्गच्छते। प्रकृते च भाष्ये—'भू' इत्यत्र य आदि शब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, 'भू' इत्येवमादयो 'वा' इत्येवं प्रकारा इति" इत्युक्ते भूशब्दस्याभेदेन व्यवस्थारूपावधौ, वाशब्दस्य 'स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्व' सम्बन्धेन प्रकारेऽन्वयेनोक्तरूपसाहित्याभावाद् द्वन्द्वो न प्राप्नोति।

किञ्चैकपदोपस्थापितार्थद्वयस्य परस्परमभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया भूप्रभृतयो वासदृशाः इत्येवमभेदान्वयोऽपि दुर्लभ इति, चेत्, न, "आद्यन्तौ" इत्यत्रेव स्वतादात्म्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वतदन्यतररूपसर्वविशिष्टत्वरूपकसम्बन्धेन समुदायस्य समुदायेऽन्वयेन साहित्यसत्त्वाद् द्वन्द्वस्य सुवचत्वात्, 'भूवादयः' इत्यत्र तन्त्रस्वीकारेण द्वयोरेव भवाशब्दयोर्व्यवस्थारूपार्थे, प्रकाररूपार्थे चान्वयेनोक्तदोषद्वयस्य निरासात्।

२—ननु 'वासदृशाः' इत्यत्र क्रियावाचकत्वस्यैव सादृश्यनियामकत्वं मूलकाराद्यभिप्रेतम्, तच्च न सम्भवति, सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्यैव सर्वत्र सादृश्यनियामकत्वेन दृष्टतया प्रकृते सादृश्यप्रतियोगिताऽवच्छेदकवात्वस्य तु अव्ययवाशब्देऽपि सत्त्वात् क्रियावाचकत्वस्य च तत्रासत्त्वेनाव्यापकत्वादिति, चेत, न, परस्परसाहचर्येण क्रियावाचकत्वस्य लाभात्। तथा हि वाशब्दोऽसत्त्ववाची उपलभ्यते, तत्साहचर्याद् भूशब्दोऽप्यसत्त्ववाची एवात्र गृह्यते। असत्त्ववाची भूशब्दश्च क्रियावाचक एवेति तत्साहचर्याद्वाशब्दोऽपि क्रियावाचक एव इति क्रियावाचिन इत्यर्थलाभः। नन्वेवमपि क्रियावाचिन इत्यस्य वृत्त्याऽनुपस्थितत्वात् शाब्देऽप्रवेश इति, चेत्, न, व्यञ्जनाख्यवृत्त्यैव तदुपस्थितेरिति दिक्।

३—'स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-कारकरूप पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति मते लिङ्गस्य स्वान्वयिद्रव्यज्ञानाधीनज्ञानविषयतया तन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वम्, संख्यायास्तु अपेक्षाबुद्धिसापेक्षतयाऽनेकद्रव्यरूपधर्मिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वेन बहिरङ्गत्वात् तन्निमित्तककार्यस्य बहिरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः।

किम्? "याः पश्यसि" इत्यादौ धातुत्वं मा भूत्। सति हि

रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च। नाप्ययं लाक्षणिकः,

"नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।
सकारजः शकारश्चुे षाट्टवर्गस्तवर्गजः" ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्ते र्भ्वादिषु लाक्षणिका(१)नामपि दर्शनेन तद्विषये

वति, 'वृषण्वसुः' 'वृषणश्वः' इत्यत्र व्यभिचारात्। यदि भसंज्ञासामान्यं प्रति विभक्तेर्निमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभसंज्ञा विभक्तिनिमित्तिकैवेति विभाव्यते, तदा 'याः पश्यसि' इत्यादौ भसंज्ञानिमित्तविभक्तिनिमित्तकाचपररूपनिमित्तकत्वेन टापो लोपाद् बहिरङ्गत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह— अर्थनिमित्तकेति। अभावादिति। अयम्भावः शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्याद् असिद्धम्बहिरङ्गमिति परिभाषाघटकनिमित्तबोधकाङ्गशब्देन शब्दरूपं तद् गृह्यते इति नियमः, अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधः" इति वार्तिकं सङ्गच्छते। अन्यथा स्त्रीत्वापेक्षतिस्रादेशापेक्षया तदनपेक्षत्रयादेशस्य पूर्वं प्रवृत्तौ ततस्तस्य स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वात्तस्य स्थाने तिस्रादेशे 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः' पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ वार्तिकासङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव 'गोधेरः' 'पचेत्' इत्यस्य सिद्धिः। अन्यथा "अतो येयः" इत्यस्याङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वलि लोपो न स्यात्। अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वाभावे "नलोपः सुप्" इति सूत्रस्थं कृति तुग्ग्रहणं ज्ञापकमिति। अन्यथा 'वृत्रहभ्याम्' इत्यादौ पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्य बहिरङ्गत्वादेव तुगभावस्य सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च 'भ्याम्' निमित्तकत्वमेव नलोपस्य, न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्याङ्गशब्देन ग्रहणेऽपि दोष एवेति वाच्यम्, भ्यामः पदसंज्ञां प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्। परम्परया निमित्तत्वाश्रयणे तु मानाभाव इति। लाक्षणिक इति। लक्षणशब्दोऽत्र भीम इतिवदेकदेशशक्त्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषापरः' ततोऽर्हतीत्यर्थे ठञ्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अविषय इत्यर्थः।

तदविषयत्वे हेतुमाह नकारजाविति। तद्विषये = धातुसंज्ञाविषये। दर्श-

१—ननु धातुसंज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्याऽनुस्वारादीनां त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धतया लाक्षणिकानामभाव एवेति, चेत्, न, 'लाक्षणिकानाम्' इत्यस्य लक्षणज्ञानाधीनज्ञानविषयस्वरूपकाणामित्यर्थात्। एवञ्च अनुस्वारादीनामसिद्धत्वेऽप्युक्तलाक्षणिकत्वाक्षतिः। असत्यादीनां प्रतिपदोक्तानामसिद्धत्वारोपेऽधिष्ठानज्ञानस्य कारणतया परशास्त्रज्ञानापेक्षा, ततः परशास्त्रापेक्षतया स्वस्य पूर्वत्वज्ञाने हि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वं बोधनीयमिति "न श्चापदान्तस्य झलि" इति 'सूत्रावधिकपूर्वत्वविशिष्टमिदम्' इत्येवं रूपेण लक्षणज्ञानाधीनज्ञानविषयस्वरूपकत्वेन लाक्षणिकत्वं बोध्यमिति भैरवमिश्राः।

तस्मिन्, "आतो धातोः" (पा०सू०६।४।१४०) इति स्यात्।

तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। "आतो धातोः" (पा०सू०६।४।१४०) इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यते इति तु वक्तुमप्यशक्यम्, 'पशुपः' इत्यसिद्धयापत्तेः। पशुं सनोतीति विट्, "विड्वनोः" (पा०सू०६।४।४१) इत्यात्वम्। "आतोऽनापः" इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः।

नेनेति। एवञ्च येषां लक्षणप्रवृत्तिज्ञानेनोत्तरकालिकज्ञानविषयस्वरूपकत्वं तेषामपि धातुपाठे पाठसामर्थ्येन धातुसंज्ञाविधौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः न च "भूवादयः" इति सूत्रदृष्ट्या तेषामसिद्धत्वान्न लाक्षणिकानां दर्शनमिति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेति वाच्यम्, यादृशानुपूर्वीकस्य धातुसंज्ञाऽभिप्रेता तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य ज्ञानं धातुसंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकं लक्षणज्ञानपूर्वकालिकं भवति, ततोऽसिद्धत्वारोपेऽधिष्ठानङ्कारणमस्ति, अधिष्ठानस्य परस्य ज्ञाने सत्येव हि परत्वज्ञानसापेक्षपूर्वत्वज्ञानं धातुसंज्ञाविधायकसूत्रविशेष्यकम्भवति, ततोऽसिद्धत्वारोप इति "न श्वापदान्तस्य" इत्यादिसूत्रज्ञानसापेक्षत्वमस्त्येवेत्याशयात्। यत्तु—वर्णग्रहणे "आदेच उपदेशे" इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति, तन्न, ओत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि—'हे चित्रगोऽग्रम्' इत्यत्र 'ओत्' इति सूत्राप्रवृत्तिः परिभाषया साधिता। तस्मादादेच इति सूत्रस्थमुपदेशग्रहणम्परिभाषया अनित्यत्वे एव ज्ञापकम्। वर्णग्रहणेऽपि तस्याः क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारादेव 'पशुपः' इत्यस्य, 'चिकीर्षति' 'जिहीर्षति' इत्यस्य च सिद्धिः। आद्ये 'पशुं सनोऽतीति' विग्रहे "जनसन" इति विट्प्रत्यये "विड्वनोः' इत्यात्वे आकारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति। अन्त्ययोः "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घेऽपि "वृतो वा" इतीड्विकल्पो न, ऋकारस्य लाक्षणिकत्वात्। अनित्यत्वस्य फलान्तरन्तु 'वापयति' 'क्षापयति' इत्यादौ पुक्सिद्धिरिति, एतदेवाह—आत इति। ननु 'त्कः' 'श्नः' इत्यादिसिध्यर्थम् "आतोऽनापः" इति वार्तिककृतोक्तन्तद्विरोधात्कथं 'या: पश्यसि' इत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत आह—आतोऽनाप इति। पदत्वानापत्तिरिति। ततश्च 'देवदत्तः पचति वा गच्छति वेत्यत्र निघातापत्तिः। एवं 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति, इत्यत्र "त्वामौ" इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यनापत्तिः। ननु सत्ताद्यर्थनिर्देशाद्धातुसंज्ञा न भविष्यतीति, चेन्न, तस्यापाणिनीयत्वात्। अत एव "सेधते गतौ" इति सङ्गच्छते।

र्भ्वादयः किम् ? 'हिरुक्' 'पृथक्' इत्याद्यव्ययानाम्, (१) 'शिश्ये'

क्रियात्वम्-साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वञ्चोत्पा(२)द्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि । एषां क्रियासमानाधिकरणत्वात्, लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः । एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वेऽप्यकजर्थः स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धा(३)तुत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषां क्रियाऽऽकाङ्क्षादर्शनेन न

ननु 'क्रियावाचिनि' इत्युक्तावपि 'वाति' इत्यत्र 'विकल्पयति' इत्येतेव च निपातवाशब्दादपि विकल्परूपा क्रिया प्रतीयत एवेत्यत आह–क्रियात्वञ्चेति । उत्पाद्यमानत्वमिति । एतत्प्रतीतिस्तु नात्र, शब्दशक्तिस्वभावात् । अत एव विकल्पो विकल्पावित्यत्रेव न लिङ्गसंख्यान्वयः । ननु हिरुगाद्यर्थस्योक्तरीत्या क्रियात्वाभावादेव धातुसंज्ञा न भविष्यतीत्यत आह एषामिति । नन्वेषां धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावादेव सुबभावे सिद्धेऽव्ययेषु पाठवैयर्थ्यापत्तिरत आह एषामव्यय इति । अभिमानपदेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति– नन्वेषामिति । ननु 'शिश्ये' इति तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीतिसत्त्वात्तस्यापि तादृशसमुदायवाच्यत्वं

१––ननु प्रथमोपस्थितत्वात् 'शय्यते' इत्यत्रैव दोषदानस्योचित्यादिदमसङ्गतमिति, चेत्, न, अष्टाध्याय्या लकारेषु लिट एवादौ विधानेन तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वमस्त्वात् ।

२––ननु उत्पाद्यमानत्वस्यापि क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकताऽवच्छेदकविलक्षणरूपतया साध्यत्वलक्षणे क्रियायाः, क्रियात्वलक्षणे साध्यत्वस्य च प्रवेशादन्योऽन्याश्रयः, इति चेत्, न, कालान्वयिताऽवच्छेदकविलक्षणरूपवत्त्वस्य, कारकान्वयिताऽवच्छेदकविलक्षणरूपवत्त्वस्य वा साध्यत्वस्य स्वीकारेणादोषात् । कालस्य, कारकस्य च "क्रियाभेदाय कालः स्यात्" इति हर्युक्तेः "साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति" इत्यादिभाष्याच्च क्रियायामेवान्वय इति नान्योऽन्याश्रयः ।

३––अथ किमिदं धातुत्वम्––क्रियानिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम्, इति चेत्, न, दरिद्रासंकद्रागकर्तृत्वेनोच्चरिते दरिद्राशब्देऽतिव्याप्तेः । क्रियामुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वं तत्, इत्यपि न, कर्तृक्विबन्तधुगादावव्याप्तेः "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति निरुक्तात् कर्तृमुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्यैव तत्र सत्त्वादिति चेदत्रोच्यते, क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वं धातुत्वम्- वै० स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व-स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वैतदुभयसम्बन्धेन । एवञ्च दरिद्रासंकद्रागकर्तृक'दरिद्रा'शब्दे दुर्गतित्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधजनकताऽवच्छेदकानुपूर्व्याः सत्त्वेन शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः, तादृशार्थमुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणानुच्चरितत्वात् । धुगादौ तु दोहनमुख्यविशेष्यकबोधानुकूलशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य, दोहनविषयकशक्तिनिरूपको यो दोहनकर्तृमुख्यविशेष्यको बोधस्तत्तात्पर्येणोच्चरितत्वस्य च सत्त्वान्नाव्याप्तिः । नन्वेवमपि उक्तदरिद्राशब्दे दोषतादवस्थ्यम्, स्वाभिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वघटितत्वस्यापि निवेशात् । घटितत्वञ्चात्रनिविष्टं ग्राह्यमिति दिक् ।

इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन

क्रियावाचकत्वमत आह—शिश्ये इति। कालोऽपि(१)धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः। तस्य च धातुत्वे "आदेच उपदेशे" (पा०सू०६।१।४५) इत्यात्वं स्यात्। तद्धि अनैमित्तिकम्, धातुत्वनिमित्तकञ्चेति स्पष्टमेव। अत्र च प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्ति र्बोध्या, तिङन्तस्य तूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः। ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणा (२) सम्बन्ध उक्तो भाष्ये, इति न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितीति

वाच्यम्, तथा च न क्रियामात्रवाचकत्वमिति कथन्धातुसंज्ञाप्रसक्तिरत आह—कालोऽपीति। अपिशब्दः फलसंग्रहार्थः। पचकन्धात्वर्थः, तिङ् तु द्योतकः, अत एव तिङ्द्योत्यकालप्रकारक एव बोधः। फलस्यापि क्रियात्वव्यवहारविषयत्वमिष्टमेव। अत एव कर्मणः फलान्वयित्वेऽपि 'कारकाणां क्रियान्वयित्वम्' इति व्यवहारस्य न क्षतिः। ननु क्रियावाचकस्य समुदायस्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, न च तिङापत्तिः, उक्तत्वात्, आत्वापत्तिरपि न, उपदेशाभावादत आह—अत्र चेति। अत्र सूत्रे = "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे। उक्त इति। अत एव 'गोभ्याम्' इत्यादावुपदेशपदव्यावृत्तिप्रदर्शनसङ्गतिः। प्रसज्यप्रतिषेध इति। पर्युदासे तु प्रत्यये शिद्भिन्ने एवात्वं स्यात्तथा चाकारान्ताद्विधीयमानः प्रत्यय एजन्तान्न स्यादत आह—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति। शित्परत्वयोग्यस्यात्वमिति स्वीकारान्नात्रात्वप्रसक्तिरिति यदि स्वीक्रियते, तदा तिङन्तघटकतिङ्मात्रस्यापि न प्रसक्तिरित्याह—किञ्चेति। उक्तार्थे प्रमाणन्तु विप्रयोगस्यापि संयोगवत्तादृशार्थोपस्थितिजनक-

१—ननु 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन क्रियावाचित्वपदेन क्रियामात्रवाचकत्वस्यैव ग्रहणेन 'शिश्ये' इत्यत्र च कालवाचित्वस्यापि सत्त्वाद्दोषाभावोऽत आह कालोऽपीति। तथा च तन्मात्रवाचित्वमसम्भवतीति भावः।

२—"लिटि धातोरनभ्यासस्य" (पा० सू० ६।१।८) इति सूत्रादनुवर्तमानस्यापि धातोरित्यस्य "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रेऽयोग्यत्वादननुवृत्तौ "आदेच उपदेशे" इत्यत्रापि मण्डूकानुवृत्तौ प्रमाणाभावादसम्बन्ध इति भावः। नचैवम् 'गोभ्याम्' 'नौभ्याम्' इत्यादावतिप्रसङ्गः, "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति भाष्येण तत्रोपदेशग्रहणेनैवानतिप्रसङ्गात्। न च "गोपयसो र्यत्" "नौद्वयचष्ठन्" इत्यादौ प्रत्याख्यानसत्त्वादुपदेशत्वेन दोषतादवस्थ्यम्, येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणम्, तेषामेवोपदेशत्वस्य भाष्यसिद्धत्वेनोक्तस्थले प्रत्ययविधावुद्देश्यतयोपादानेनोपदेशत्वाभावात्। न च "गमेर्डोसि" "नयतेर्डोः" इति विहितप्रत्यययोरुपदेशत्वस्यानतत्वेन दोष एव, "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इत्यस्य स्वीकारात्।

सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण सङ्ग्रहः ॥

"चादयः" (पा०सू०१।४।५७) अद्रव्यार्थाः किम् ?

प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिः । अपि (१) च वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेषभाष्योक्तेषु 'आणवयति' 'वट्टयति' इत्यादिषु च धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधु(२)त्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः । उदित्करणेनेति । इदमुपलक्षणम् . तत्प्रकृतिकच्लयनुवादेनाङ्विधानेन, सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । "जुचङ्क्रम्य" (पा०सू०३।२।१५०) इत्यत्र पठितजोः "जपजभ" (पा०सू०-

---

त्वमेव । उक्तार्थानङ्गीकारेऽप्याह—अपि चेति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे योग्यता यदि निमित्तन्तदाऽवसाने जायमानविसर्गादेर्द्वित्वञ्च स्यादतस्तथा स्वीकारो न युक्त इति यदि स्वीक्रियते, तदाप्याह—अपि चेति । वासादृश्यमिति । भ्वादाविति शेषः । वाचकत्वेनेति । स्वीक्रियत इति शेषः । आणवयतीति । आज्ञापयतीत्यर्थः । वट्टयति—वर्तयतीत्यर्थः । आदिपदेन वड्ढयतीत्यस्यार्थे प्रयुज्यमानस्य वड्ढयतीत्यस्य समुच्चयः । अपभ्रंशनामर्थबोधकता सुप्रसिद्धैव । साधुत्वापत्तिरिति । तथा च यागादिष्वपि तादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः । न च साधुत्वनिश्चयस्य तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगे कारणताऽस्ति, स च निश्चय एतादृशशब्दविशेष्यकासाधुनिश्चयेन प्रतिबध्यत इति नायन्दोष इति वाच्यम्, साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यद्येतेषु शास्त्रप्रवृत्तिः स्यात्तदाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितासाधुत्वज्ञानञ्च स्यात्, तथा च प्रतिबन्धकाभावात्तेषु एतेषाम्प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात् ।

ननु स्तम्भ्वादीनामुदित्करणन्धातुत्वानुमापकमित्यसङ्गतम्, तेषान्धातुत्वाभावे प्रातिपदिकसंज्ञायान्ततः सर्वनामस्थाने 'उगिदचाम्' इत्यनेन नुम्सम्पादकत्वेनोदि-

१—नन्वेकारमात्रस्यापि धातुत्वं प्रत्ययोत्पत्तिसम्भावनया शित्प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपशित्परत्वयोग्यत्वमस्त्येवात आह—अपि चेति ।

२—गगर्यादीनां प्रातिपदिकत्ववारणाय "यत्र विधिच्छास्त्रबोधितसाधुत्ववत्त्वैव लक्ष्ये लक्षणप्रवृत्तिः" इति नियमात् लाघवात् धातुसंज्ञाविधायकस्य "भूवादयो धातवः" इत्यस्यैवाऽवृत्त्या, 'भूवादयः साधवः' 'ते च धातुसंज्ञकाः' इत्येवरूपेणोभयविधायकत्वस्वीकारेण धातुसंज्ञाप्रवृत्तौ साधुत्वं स्यादिति भावः ।

'पशुः' । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—'लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः' । 'पशु' इति सम्यगर्थे ॥

"उपसर्गाः" (पा०सू०१।४।५९) ॥ निस्, दुस् इति सान्तौ, "निसस्तपतौ" (पा०सू०८।३।१०२) इति निर्देशात् .

७।४।८६) इत्यत्र पठित'पसः' ऋतिप्रभृतीनां च केषाञ्चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम । एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य भ्रंशोऽनुमीयते इति भावः । मैत्रेयाद्यन्यसंमतं समाधिमाह—बहुलमिति । सम्यगर्थे इति । न च "लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः" इति निरुक्ते 'पशुम्' इति सानुस्वारपाठात् तत्र पश्विति लुप्तविभक्तिकं सत्त्ववाचीति वाच्यम् । 'लोधम'इत्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके(१) निरुक्ते, पशुशब्दांशेऽन्यथापाठे मानाभावात् । स्पष्टं चेदं प्रकृत्करणस्य चारितार्थ्यादत आह—इदमिति । तत्प्रकृतिकेति । स्तम्भ्वादिप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु च्ल्यनुवादेनाङ्विधानात्स्तम्भेर्धातुत्वमभवतु स्तुम्भुप्रभृतिषु कथन्तदनुमानमत आह—सार्वधातुक इति । स्तुम्भुस्कुम्भुप्रभृतिधातुभ्यः कर्त्रर्थकसार्वधातुके परे 'श्ना' प्रत्ययस्य, 'श्नु' प्रत्ययस्य च विधानन्तासूशधातुत्वानुमापकम्भविष्यतीत्यर्थः । धातुत्वमिति । बोध्यमित्यस्यापकर्षः । ननु जुप्रभृतीनामुक्तरीत्या धातुसंज्ञाऽनुमानन्न सम्भवतीत्यत आह जुचङ्क्रम्य इत्यादिना । ऋतिप्रभृतिग्रहणं कास्यनेकाज्ग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकपठितानाम्, कण्ड्वादिपठितानाञ्च सङ्ग्रहाय, स्तम्भुप्रभृतीनामप्युक्तप्रकारेण धातुत्वानुमानकरणे गौरवमनेकानुमानकल्पनाप्रयुक्तं स्यादतो लाघवायाऽऽह—एतैश्चेति । ननु 'बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यप्रामाणिकमत एव "पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते, सा न प्राप्नोति" इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते । व्याख्या च तस्य भाष्यस्य 'स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपि तु इयत्ता प्रतिपादनार्थः' इति कैयटेन कृतेत्याशयेनाह—मैत्रेयाद्यन्येति । एतेन तदुक्तेः स्वीयभाष्यासम्मतत्वन्ध्वनितम् । सानुस्वारपाठादिति । केषुचित्पुस्तकेष्वित्यादिः । तद्भाष्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्यर्थः । तन्मात्रनिर्णायके—लोधशब्दार्थमात्रनिर्णायके । यदि तस्य भाष्यस्य पशुशब्दार्थनिर्णायकताऽपि स्यात्तदा तथा भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः । अन्यथा पाठे = निरनुस्वारपाठाद्भिन्ने सानुस्वारपाठे, यथा लुब्धमिति विशेषणबोधकमृषिमिति विशेष्यसन्निधाने

१—निरुक्तम् – वेदाङ्गम्, पदविभाग-मन्त्रार्थदेवतानिरूपणं शास्त्रमिति यावत् ।

अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे 'निष्कृतम्' 'दुष्कृतम्' इत्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः" इति भाष्यकारोक्तेश्च। "उपसर्गस्यायतौ" (पा०सू०८।२।१९) इति सूत्रे वामनोऽप्येवम्। "निरः कुषः" (पा०सू०७।२।४६) "सुदुरोरधिकरणे" इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

तसूत्रे हरदत्तग्रन्थे, दृशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक्।

वामनोऽप्येवमिति। तत्र हि 'दुस् सान्तः' इति तेनोक्तम् ॥

संज्ञाप्रकरणं समाप्तम्।

पठितस्तथा तत्सन्निधाने एव पशुमित्यस्यापि पाठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम्। किञ्चाद्युदात्तत्वदर्शनमप्यस्य निपातत्वनिर्णायकम्। लोमवलाङ्गूलावच्छिन्नवचनस्य तु "पशुं स्तांश्चक्रे वायव्यान्" इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव दृश्यते, तदेतद्दर्शयितुमाह—दिगिति।

"उपसर्गस्यायतौ" इति सूत्रे वामनेन निसः सान्तत्वमनुक्तम्, इत्येवमिति कथमत आह—तत्र हीति। उपसर्गेति सूत्रे हीत्यर्थः। इति संज्ञेति। अष्टाध्यायीस्थसूत्रविहितानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानाम्प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः। तेनाङ्ग-प्रगृह्य-लोपा-म्रेडित-भ-लोपादिसंज्ञानामस्मिन्प्रकरणे पाठाभावेऽपि न न्यूनतापत्तिः। एतेन संज्ञानामेवेदम्प्रकरणन्तु संज्ञानामिदमेवेत्यत्र तात्पर्यम्, पूर्वत्रासिद्धमित्यादिसूत्रार्थकथनन्तु प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणविवरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

"इको गुणवृद्धी" (पा०सू०१।१।३) गुणवृद्धिशब्दौ-

योजनयेति । (१) यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धं सामर्थ्याच्छब्दद्वया-

इको गुणवृद्धी । नेदमधिकारसूत्रम्, "न धातुलोप" इति सूत्रस्थनकारस्य पृथक्पाठात् । अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषात्तत्रा संयुज्यैव पठेत् । संज्ञासूत्रमपि

१—अत्र प्राञ्चाः—संज्ञाशास्त्रादन्यत्र सूत्रेऽनुवर्तमानानि संज्ञापदानि स्वरूपपराण्येव, यथा "सुप्तिङन्तं पदम्" इत्यत्र पदपदं स्वरूपपरं न तु संज्ञिपरम्, असम्भवात्, तथा "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इत्यत्रानुवृत्तमपि पदपदं स्वरूपपरमेव, अथाधिकारानुरोधात् । न चैवम् "बहुगण" इति सूत्रात् "ष्णान्ताः षट्" इति सूत्रेऽनुवृत्तस्य संख्यापदस्यापि स्वरूपपरता स्यादिति वाच्यम्, तत्र स्वरूपपरकत्वे संख्याशब्दस्य ष्णान्तत्वासम्भवात् 'ष्णान्ताः' इति विशेषणानुपपत्त्या संज्ञिपरकत्वस्यैव लाभात् । एवञ्च "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रघटकगुण-वृद्धिपदयोरर्थपरत्वेन, अनुवृत्तयोश्च तयोः स्वरूपपरकत्वेनान्वयानुपपत्त्या 'इति' 'उच्चार्य' 'विधीयते' इति पदत्रयमध्याहृत्य गुण इति, वृद्धिरिति चोच्चार्य यत्र गुणो विधीयते, वृद्धिर्वा विधीयते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा पदत्रयाध्याहारे गौरवात् संज्ञाशास्त्रे स्वरूपपरस्यापि प्रत्ययपदस्य "आद्युदात्तश्च" इत्यत्रानुवृत्त्या संज्ञितत्वादिप्रत्ययपरकत्वस्य दर्शनाच्च प्रकृते अनुवर्तमाने अपि गुणवृद्धिपदे संज्ञिपरके एव, तथा च सूत्रस्थयोरनुवृत्तयोश्चैकार्थतया यत्र विशेष्यताऽवच्छेदक-प्रकारताऽवच्छेदकधर्मयोर्भेदस्तत्रैवाभेदान्वयस्य नियमात् 'घटो घटः' इतिवत् 'अदेङ्' 'आदैजौ' इत्यन्वयस्य बाधात् अनुवृत्तगुणवृद्धिपदयोः स्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकपदे सूत्रघटकगुणवृद्धिपदयोर्लक्षणायां तात्पर्यग्राहकतया यत्र गुणपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकं गुणपदम्, वृद्धिपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकं वृद्धिपदं वा तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इत्यर्थो बोध्य इत्याहुः ।

नव्यास्तु सूत्रघटकगुणवृद्धिपदयोः संज्ञिमात्रपरत्वे अनुवर्तमानस्य संज्ञिपरकत्वमाश्रित्य गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैवाभीष्टसिद्धेः पुनः सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रघटकगुणवृद्धिपदयोरेवोक्तार्थे लक्षणया तदर्थलाभादनुवृत्ति-योजनादिविषयकः प्रयासो विफल एवेत्याहुः ।

अन्ये तु पूर्वसूत्राभ्यामादैच्पदम्, अदेङ्पदञ्चानुवर्त्य, संज्ञाविधायकशास्त्रीयविधेयताऽवच्छेदक-धर्मेतरधर्मानवच्छिन्नविधेयताप्रयोजकेऽनुवर्तमानमपि संज्ञापदं संज्ञिपरमेवेति नियममाश्रित्य वा 'यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेकः इत्युपतिष्ठते' एतावन्मात्राभार्थलाभे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् सिद्धान्तार्थलाभ इत्याहुः । अत्र नव्यमतमेव ज्यायः, अनुवृत्त्यध्याहारयोजनाद्यकल्पनालाघवादिति दिक् ।

भ्यामिति। एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुण--वृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति।ये गुण--वृद्धी इति योजनया लभ्यते, तेनेह न, "दिव औत्" (पा०सू०७।१।८४) द्यौः। "त्यदादीनामः" (पा०सू०-७।२।१०२) सः, इमम्। षष्ठ्यन्तमिति। सूत्रे षष्ठ्यन्तस्या-

---

पाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थः, तथाऽपि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेव (१) वोक्तम्। स इति। अत्र नैव स्यादिति भावः। इममिति। अत्रेकारस्यैव स्यान्नत्वन्त्यस्येति भावः। सा लुगिति। अत एव दीर्घो नेति भावः। तच्चेति। इक इति पदं चेत्यर्थः। अनेनात्र सूत्रे

न, विरुद्धविभक्तिनिर्देशात्। विधिसूत्रमपि न, तत्तद्विधायकसूत्रसामर्थ्यादतः परिभाषासूत्रमेवेत्याशयेन प्रकरणान्तरेऽस्य पाठः। अत्र पूर्वसूत्राभ्यां गुण-वृद्धिपदे अनुवर्त्य योजनयोक्तार्थलाभः, इति मूलीयव्याख्यानं गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरविरुद्धमित्याशयेनाह—यद्यपीत्यादि। तदनुवृत्त्यैव = गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव। न च तयोः सूत्रयोर्गुणवृद्धिपदे स्वरूपपरे, इह तु तयोः संज्ञिपरत्वङ्कथमिति वाच्यम्, 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्र सङ्ज्ञापदवच्छब्दाधिकारेण संज्ञिपरत्वसम्भवात्। सामर्थ्यात् = पुनरस्मिन्सूत्रे तयोः पाठसामर्थ्यात्। लभ्यत इति। लक्षणयेति शेषः। सा च गुणवृद्धिशब्दकरणकविधानाधिकरणे कार्या। मन्दबुद्धीति। किञ्च—यदीहोक्तार्थे गुण-वृद्धिपदयोरनुवर्तमानयो लक्षणाऽऽश्रीयते, तदा "न धातु" इत्युत्तरसूत्रयोः पुनरर्थान्तरेऽकारादिमात्रे लक्षणाऽऽश्रयणीयेति गौरवं स्यादतो लाघवायास्मिन्सूत्रे तयोरनुवृत्त्या योजनाकल्पनमेव युक्तमिति बोध्यम्। शब्दव्यापारपरतया व्याख्यानस्य फलं 'द्यौः' इत्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शितं यथा, तथा 'सः' इत्यत्र न सम्भवतीति तदुपादानन्निष्फलमित्याशङ्कां निरासायाह—अत्र नैवेति। तथा चातिव्याप्तिवदव्याप्तिनिरासोऽप्येवं व्याख्यानस्य तस्य फलमिति ध्वनितम्। नन्विममित्यत्र पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धम्, 'द्यौः' इत्यस्यातिव्याप्त्यधिकरणस्याग्रे एतदुपन्यासस्योचितत्वात्, अतो भावमाह—अत्रेकारेति। तथाचान्त्यादेशस्य विषये दोषमुद्भाव्यानन्त्यादेशप्रसक्त्यातिव्याप्तिप्रदर्शनाय पुनरेवं दोषः। अत एव = लुकः प्रवृत्तेरेव। दीर्घ इति। "अस्वसन्तस्य" इति सूत्रविहित इत्यादिः। ननु तच्चेत्यनेन सम्पूर्णसूत्रपरामर्शेऽर्थासङ्गतिरत आह—इक इति पदञ्चेति। अनेन = पदपदोपादानेन। ननु

१—गुरुभूतयाऽप्यनुवृत्त्योजनादिकाश्रयणीयेत्यर्थः।

नुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुगिति भावः । पद-

पदोपस्थितिपक्ष (१) इति सूचयति । "अचो ञ्णिति" (पा०सू०७।२।११५।) "ओर्गुणः" (पा०सू०६।४।१४६) इत्यादौ तु नास्याः

विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदोपादानं यत्र तत्रास्योपस्थानञ्चेत्, "अचो ञ्णिति" इति सूत्रे, "ओर्गुणः" इत्यत्र च तथा सत्त्वादत्रापीक इत्यस्योपस्थानं स्यात, तथा च सूत्रोपात्तयोर्वैयर्थ्यमत आह—अच इति । न च निर्दिष्टस्थानिकत्वमिक इत्यस्यानुपस्थाने नियामकम्भविष्यतीति वाच्यम्, अच इत्यस्य स्थानिबोधकत्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात् । लिङ्गस्य = वृध्यादिपदनिष्ठस्य लिङ्गस्य, इक्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य । श्रुत्यपेक्षया = अच इत्यादिश्रुत्यपेक्षया । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । दुर्बलत्वेनेति । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (जै० अ० ३ पा० ३

१—अत्र भाष्ये-"यद्येकं वाक्यं तच्चे दं च"-अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, "इको गुणवृद्धी", "अलोऽन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः" इत्युक्तम् । अयम्भावः 'अङ्गस्य गुणः' इत्युक्तेः स्थानषष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गात् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते, गुणश्रुत्या तु 'इकः' इति, तत्र विशेष्यविशेषणभावेनान्वये यदि पूर्वमिकाऽङ्गं विशेष्यते, तदा इगन्ताङ्गस्य गुणो भवति, स च भवन् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्येति, यदि पूर्वम् 'अङ्गस्य' इति षष्ठी अन्त्यमलं नीयते, अङ्गान्त्यस्यालो गुणो भवति, स च भवन्, 'इकः' इति वा उभयथापि सः = अलोऽन्त्यस्येति सूत्रम्, शेषः = विशेषणमस्य "इकः" इत्यस्य, इति व्युत्पत्त्या, तस्य = अलोऽन्त्यस्येत्यस्य, शेषः=विशेषणम्, अयम्-"इको गुणवृद्धी" इति व्युत्पत्त्या वा तच्छेषपक्ष इति व्यवहारः । तथाचान्त्यालोऽङ्गस्येकः गुणवृद्धिविधायके एवानयोरुपस्थितिः, लघूपधादिहलन्ताङ्गेषु उभयोरनुपस्थित्या सर्वस्य गुणप्रसङ्गः । यदि उक्तदोषवारणाय 'अङ्गस्य' इति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी, किन्तु इगपेक्षयाऽवयवषष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावात् "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यस्य सम्बन्धेन स्थानषष्ठीस्थले एव प्रवर्तमानस्यालोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थिति गुणवृद्धिविधायके इत्यनुपस्थित्यैवापवादत्वव्यवहारः । अत्र पक्षेऽङ्गावयवस्येको गुण इत्यर्थे "जुसि च" इति 'अनेनिजुः' इत्याद्यनिगन्तेषु "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति 'ईहिता' 'ईहितुम्' इत्याद्यनिङ्गन्तेषु गुणः प्राप्नोति इत्युभयपक्षे दोषमाशङ्क्योक्तम्,-"एवं तर्हि नायं तच्छेषः, नापि तदपवादः, अन्यदेवेदं परिभान्तरमसम्बन्द्धमनया परिभाषया" इति । ततः "एवन्तर्हि वृद्धिर्भवति, गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्" इत्युक्तम् । अत्रैव इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्त्या पदोपस्थितिपक्ष एवोक्तो भवतीति स्पष्टमेव ।

मिति। तच्च सम्भवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादि-

प्रवृत्तिः, लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन (१) प्रथमतः श्रौताच्पदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकपदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयात्। "सार्वधातुक" (पा०सू०७।३।८४) इत्यादौ तु तदुपस्थितिं विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन

सू०:१४) इति सूत्रे मीमांसायां हि तथोक्तम्। दुर्बलत्वमुपपादयति—प्रथमत इति। श्रौत इति। श्रुतेरयं श्रौतः। श्रुतिश्चाच्पदादिरूपा, अत एवाह—अच्पदार्थादीति। आदिना वृध्यादिपदार्थपरिग्रहः। वृत्ते = निष्पन्ने। वाक्यार्थबोधस्य या पदार्थोपस्थित्यादिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेषः। एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसद्भावो ध्वनितः। उपस्थितस्यापीत्यपिनाऽनुपस्थितौ सम्यक्त्वं सूचितम्। लिङ्गस्य तु पदोपस्थापकत्वं ततस्तस्य पदस्य शक्तिस्मरणं ततस्तदर्थोपस्थितिस्ततस्तस्यार्थस्य वाक्यार्थघटकत्वसम्भावनेति विलम्बः स्पष्ट इति भावः। यथा—"इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" इति मन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेन गर्दभरशनाग्रहणेऽपि प्रसक्तस्य तस्य मन्त्रस्य तदीयब्राह्मणे "अश्वाभिधानीमादत्ते" इति विधिबोधकलेडन्तशब्दोच्चारणेनाश्वरशनाग्रहणे श्रुत्या तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यते इति। निर्दिष्टस्थानिकत्वादित्यनेन स्थान्यन्तराकाङ्क्षाऽभाव उक्तः। अनन्वयेति। अर्थद्वारेति शेषः, जनितान्वयबोधादिति च भावः।

प्रकृतसूत्रोपयोगस्थलमाह सार्वधातुक इत्यादिना। तदुपस्थितिम् = एतत्सूत्रस्थेक्पदोपस्थितिम्। शान्त्यभावेनेति। गुणादीनामनेकाल्त्वाभावेन "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इत्यस्यानुपस्थितेः अङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थस्य समीपादिपदाध्याहारेण "अस्तेर्भूः" इत्यत्रेवानेकस्य सम्भवेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयाभावाद् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याप्यनुपस्थितिः, अन्यस्य तु निर्णायकस्य स्वरूपत एवा-

---

१—अयम्भावः—"श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति मीमांसादर्शने जैमिनिना उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य बलवत्त्वमुक्तम्, लिङ्गज्ञानप्राप्तविध्यपेक्षया श्रावणप्रत्यक्षविषयश्रुतिप्राप्तविधेर्बलवत्त्वम्। तत्र अर्थविप्रकर्षात् इति बलवत्त्वे हेतुः। यथा—'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र इन्द्रस्तुतिरूपं लिङ्गं लिङ्गस्य स्वतो विनियोजकत्वाभावेन "अनया ऋचा इन्द्रम् उपतिष्ठेत" इति वाक्यं प्रकल्प्य इन्द्रोपस्थाने विनियोजकं स्यात् "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुतिः, तु स्वत एव गार्हपत्याग्न्युपस्थाने इमामृचं विनियोजयतीति शीघ्रोपस्थापकतया यथा बलवत्त्वम्, तथा प्रकृते श्रौताच्शब्दार्थमन्तरङ्गमादाय जाते वाक्यार्थबोधे सूत्रान्तरेणोपस्थापितस्य बहिरङ्गस्येक्पदार्थस्य निराकाङ्क्षतया वाक्यार्थेऽनन्वय इति।

क्रमेण संबध्यते । "मिदेर्गुणः" (पा०सू० ७।३।८२) "मृजेर्वृद्धिः"

बोध एव नेति विशेषः । एवञ्च(१)पदश्रुतिनिमित्तैषा पदैकवाक्यतया-ऽन्वयवत्यन्तरङ्गा । स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिताऽलोऽन्त्यपरिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वय इति बहिरङ्गा सा, तदाह—इगन्ताङ्गस्येत्यादि । मृज्योरवयवस्येति । एवं च स्थानष-

---

भावादिति अङ्गसम्बन्धिगुण इत्यर्थबोधस्तु सामान्यतो जातोऽपि न लक्ष्यसंस्कारक इति भावः । बोध एव नेति । सम्बन्धविशेषविषयकः षष्ठीजन्यबोध एव नेत्यर्थः । न चैवमस्याः परिभाषाया अप्युपस्थिति र्न स्याद्विधेयसमर्पकत्वनिर्णयाभावेन लिङ्गानिश्चयादिति वाच्यम्, असति बाधके विधिवाक्यस्था प्रथमा विधेयबोधकपदावयव इति सामान्यतः सिद्धवाक्यतः 'गुणः' इति पदस्य प्रथमान्तस्य लिङ्गत्वसम्भवात् । मौलन्तच्चेत्यादिग्रन्थमवतारयति—एवञ्चेत्यादिना । एवञ्च = सामान्यतो बोधे च । पदश्रुतिनिमित्ता = विधेयबोधकत्वज्ञानविषयगुणादिपदश्रवणनिमित्ता । एषा = "इको गुणेति" परिभाषा । अन्तरङ्गत्वादस्याः प्रथमतः प्रवृत्तिमाह—पदैकेति । "अलोऽन्त्यस्य" "आदेः परस्य" "अनेकाल्" इत्यस्य च यथाऽन्यत्र व्यवस्थापकत्वम्, तदाह -स्थानषष्ठीत्वेति । "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा, प्रकृते सार्वधातुकेत्यादिसूत्रे स्थानषष्ठीत्वस्य "क्ङिति च" इत्यस्य निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितावव्यवहितस्य गुणनिषेधकत्वेन तत्प्रतिबध्यसूत्रस्थपदघटितवाक्यघटकषष्ठ्या निर्णये इत्यर्थः । एवञ्चालोऽन्त्यस्येत्यस्य बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव । अनन्त्यस्येति । 'कृष्णर्ति' इत्यादावृकारादेरित्यर्थः । वाक्यैकवाक्यतेति । तस्याः परिभाषायाः यत्र स्थानषष्ठी तत्रालोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थेन वाक्यैकवाक्यतेत्यथः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निधायाऽहेत्यर्थः । एवञ्च = "मिदेः" इत्यादिषष्ठ्या अवयवषष्ठीत्वनिर्णये च । स्थानषष्ठीत्वेति । इक

१—ननु पदोपस्थापकत्वेऽपि वाक्यार्थबोधानन्तरं स्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्येव विधेयताप्रयोजकत्वनिर्णयस्यापि वाक्यार्थबोधानन्तरभावितया 'इकः' इति परिभाषाया अपि अन्तरङ्गत्वाभाव इति, चेत्, न, विधेयताप्रयोजकत्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावविशिष्टप्रथमान्तपदज्ञानमात्रस्यैव 'इकः' इति परिभाषोपस्थितौ हेतुत्वात् । विधेयताप्रयोजकज्ञानप्रतिबन्धकश्च—"यच्छब्दयोगप्राथम्यं स्यादुद्देश्यस्य लक्षणम्" इति वृद्धोक्तोद्देश्यताप्रयोजकज्ञानादि । एवञ्च "वृद्धिर्यस्याचाम्" इत्यादौ यच्छब्दयोगस्य, प्राथम्यस्य च सत्त्वान्न दोषः ।

न च "गुणो यङ्लुकोः" इत्यत्र प्राथम्यज्ञानस्य सत्त्वादिक इत्यस्योपस्थिति र्न स्यादिति, वाच्यम्, स्वघटितसूत्रघटकप्रथमान्तपदान्तरापेक्षप्राथम्यस्यैवोक्तनियमे निवेशात् । "गुणो यङ्लुकोः" इत्यत्र तु प्रथमान्तपदान्तराभावः । यस्य प्राथम्यं चिकीर्षितं तत् स्वपदग्राह्यमिति दिक् ।

(पा०सू०७।२।११४) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते। यत्तु–'इक एव स्थाने स्तः' इति प्राचा व्याख्यातम्, यच्च–तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्, तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः। तच्छेषपक्षेऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्माभिः।

ष्ठीत्वाभावनिर्णयेन "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।५२) इत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः। नियमार्थमिदमिति। तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योः "अलोऽन्त्यस्य" इतिवदिदमपि स्थानिनियामार्थमिति तदाशयः। तत्सर्वं भाष्येति। द्वयोर्नियमयोः "सार्वधातुक" इत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः, अन्त्यस्येक इति वा। उभयथाऽपि द्वयोर्विशेष्यविशेषणभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यवसानम्। सः "अलोऽन्त्यस्य" इति नियमः शेषः विशेषणमस्येति तदर्थः। तस्य="अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्य विशेषणमिति वा। एवञ्च "मिदे गुणः" इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्त्या तद्विरोध इति भावस्तदाह—तच्छेषपक्षमिति।

इत्यस्य तथात्वेऽपि परिभाषाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावादिक इत्यस्य पदस्यैकवर्णोपस्थापकतयाऽल्समुदायबोधकत्वाभावेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य तत्रानुपस्थितिरिति भावः।

नन्विको गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभाषात्वकथनेन विधिसूत्रत्वमेव नास्ति, नियमसूत्रत्वन्तु कुत इत्याकाङ्क्षानुत्थानायाह—तत्तदिति। इदमपि=इको गुणेति सूत्रमपि। नियमार्थमिति। अन्यथा गुणादिविधायकवाक्यस्य निर्णयाजनकतया वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति तद्भावः। अलोऽन्त्यस्येतिवदिति। यथाऽन्त्यस्यानन्त्यस्य च प्राप्तावन्त्यस्येति तेन नियमः क्रियते, तथाऽनेनापीकोऽनिकश्च गुणवृद्धिप्रसक्तौ इक एवेति नियमकल्पनया परिभाषात्वमस्याः सिद्धमिति भावः। भाष्यविरोधमुपपादयति–द्वयोरित्यादिना। द्वयोः=इको गुणाऽलोऽन्त्यस्येत्यनयोः। इत्यर्थ इति। फलितार्थः। विशेषणमिति। विशेषणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः। सर्वादेश इति। सूत्रसामर्थ्यात्सर्वादेश इत्यर्थः। तद्विरोधः=भाष्यविरोधः। प्राचामिति शेषः।

दूषणोद्धारस्त्विति । "मिदेः" इत्यत्र मिद इर्मिदिस्तस्येति व्याख्यानान्न दोषः । "पुगन्त' (पा०सू०७।३।८६)-इत्यत्र पुक्यन्तो लघ्वी उपधेति व्याख्येयमित्यादि (१) भाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः । न च 'यापयति' 'क्ष्मापयति' इत्यादौ दोषः, गुणे कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत

दूषणोद्धारप्रकारन्दर्शयति–मिदेरित्यादिना । इत्यादीत्यादिना मृजेर्वृद्धिरित्यस्य परिग्रहः । तत्र हि अच इत्यपकृष्यत इत्यादि द्रष्टव्यः । भाष्योक्तेति । नन्वेवम्भाष्यानुक्तार्थस्य स्वयङ्कथनेन स्वस्य प्रौढत्वप्रदर्शनमनुचितमिति, चेन्न, सम्भवमात्रेण तदुक्तेः । दोष इति । पुक्यनन्तरस्याकारस्य गुणापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । ननु सन्निपातपरिभाषया पुकि कृते गुणो न भविष्यति । यत्तु–गुणे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिरिति, तन्न, अङ्गवृत्तपरिभाषया तदप्राप्तेरिति, चेन्न, पुग्निमित्तके कार्ये कर्त्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात्, अत एव 'अदिद्रपत्' इत्यत्र ह्रस्वस्य सिद्धिः, क्ष्मापयतीत्यत्र सन्निपातपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि यस्य गुणापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । यदि "चेले क्नोपेः" इति निर्देशेन पुकि कृते क्वचिद्गुणो भवतीत्युच्यते, तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति प्रदर्शयन्नाह- गुणे कृत इति । न चाङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्न भविष्यतीति, वाच्यम्, तस्या द्वयोरिति निर्देशेनानित्यत्वात्, असत्त्वाच्च । अत

१—भाष्ये–तच्छेपपक्षमभ्युपेत्य भिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिद्दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वापतिताः दोषा वक्ष्यमाणरीत्या परिहृताः । तथाहि–"मिदेर्गुणः" इत्यत्र लुप्तषष्ठ्यन्तं 'मिद' इति 'एः' च, इति पृथक्पदम्, मिद इ मिदिस्तस्य मिदेरिति षष्ठीतत्पुरुषं वा स्वीकृत्य मिदेरिकारस्य गुणविधानान्न दोषः । "मृजे र्वृद्धिः" "अचो ञ्णिति" इत्यस्य स्थाने "मृजेर्वृद्धिरचः" "ञ्णिति" इत्येवं न्यासेन मृजेरच एव वृद्धिरिति दोषाभावः "पुगन्तलघूपधस्य" इत्यत्रापि 'भिनत्ति' इत्यादौ दोषवारणाय 'पुकि अन्तः पुगन्तः' 'लघ्वी चासावुपधा च लघूपधा,' 'पुगन्तश्च लघूपधा च' पुगन्तलघूपधम्" इति व्याख्यानेनं 'अङ्गावयवस्य पुगन्तस्य, लघूपधायाश्च गुणः, इत्यर्थकरणान्न क्षतिः । "ऋदृशोऽङि गुणः" अत्रापि "उरङि गुणः" ततो दृशेरिति योगं विभज्य पूर्वसूत्रं दृशेरित्यत्रानुवर्त्य दृशेरृकारस्याङि गुणः, इत्यर्थाद्दोषाभावः । क्षिप्रक्षुद्रयोरपि "स्थूल-दूर युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरम्" इत्येको योगः, ततः "पूर्वस्य च गुणः" इत्यपरः, तत्र यण। दीति यण आदिर्यणादिः तस्माद्यणादि लुप्तपञ्चमीकं पृथकपदम् । पूर्वयोगस्य स्थूलादीनां यणादेः परं लुप्यते इत्यर्थेन यणादेः परभागस्य लोपे "ओर्गुणः" इत्युकारस्य गुणे 'स्थविष्ठः' इत्यादीनां सिद्ध्या परत्र क्षिप्रक्षुद्रयोरेवानुवृत्तिः, तत्रैव स्वरितत्वात्, अन्यानुवृत्तौ फलाभावाच्च । तथाच यण आदिर्यणादिः तस्मात्परं यणादिपरं लुप्यते, यणादेरेव पूर्वस्य च गुणः, इति व्याख्यानात् यण आदी=क्षिप्रक्षुद्रयोः पकारदकारौ ततः परस्य रशब्दस्य लोपे, गुणे च 'क्षेपिष्ठः' इत्यादीनां सिद्धिरिति न दोष इत्यलम् ।

अचां मध्य इति । यत्तु–प्राचोक्तम् अन्त्यादचः परः इति, तन्न, "शे मुचादीनाम्,, (पा० सू० ७।१।५९) इत्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवात् । तस्यैवान्तावयव इति । तेन त्रपूणीत्यादौ

एव "समयाच्च यापनायाम्" (पा०सू०५।४।६०) इति निर्देशः सङ्गच्छते, तदाह–कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु–लघूपधांशे इक्परिभाषाऽनुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाच्छिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभिया स उपेक्षित इति । क्नोः कित्त्वस्यानिग्लक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥

इत्यादाविति । आदिना झलन्तलक्षणो नुम् , इदितो नुमित्यादि च । अचोऽसम्भवादिति । नुमो मित्त्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मुचादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः । दीर्घः सिद्ध इति । तच्छब्देन यस्य

एव "पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्यः" इत्येव तस्याः प्रयोजनम्भाष्ये उक्तम् । अत एव = गुणोत्तरं वृद्धिप्रवृत्तिस्वीकारादेव । पकारस्य गुणापत्तिरपि यापनेति निर्देशेन नेति यदि कल्प्यते तदाधिकङ्गौरवम्, पुक्यन्त इति व्याख्यानमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । एवम् = पुक्यन्त इत्यादिरीत्या दोषाभावे सति । क्नोः = "त्रसिगृधि" इति सूत्रविहितक्नोः । उचितमिति । ज्ञापकमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षयाऽस्मिन्पक्षे प्रतिपत्तिलाघवादौचित्यम् । किञ्च–"मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राच इत्यस्यापकर्षेऽमार्ट् इत्यत्राटो गुणापत्तिवारणायानन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्वीकार्या । "ऋच्छत्यृताम्" इति सूत्रे ऋकारान्तरस्य प्रश्लेषः कार्यः, "ऋदृशोऽङि" इत्यत्र योगविभागश्च कर्तव्यः, इत्यधिकन्तच्छेषपक्षे गौरवम् । किञ्च–परिभाषयोर्गुणगुणिभावो "गुणानाञ्च परार्थत्वात्" इति न्यायविरोधान्न युक्तः । किञ्च–व्यञ्जनस्य गुणवारणे जनेर्डविधानस्य ज्ञापकत्वमाश्रयणीयं तदपेक्षयाऽस्य सूत्रस्य पदोपस्थापकत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह- दिगिति । अत एवेग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्येति भाष्योयोपसंहारः साधु सङ्गच्छते ।

अन्त्यस्यैवेति । न च "अनिदिताम्" इति सूत्रेऽनिदिद्ग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तिरतोऽनेन ज्ञापकेनान्त्यस्य न भविष्यतीति, वाच्यम्, अनिदिद्ग्रहण-

अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। परादित्वे स न सिध्येत्। अभक्तत्वे तु 'वहंलिहः' इत्यत्र "वहाभ्रे लिहः" (पा० सू० ३।२।३२) इति खशि "अरुर्द्विषद्" (पा० सू० ६।३।६७) इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वात्। यत्तु—अभक्तत्वे 'त्रपूणि' इति दीर्घो न स्यादिति, तत् "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्" इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम्।

विहितः स समुदायः परामृश्यते इति भाव (१)। यद्यपि 'तस्यान्त्याचः' इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य "दीधीवेवीटाम्" (पा० सू० १।१।६) इति निषेधारम्भेण, लोकव्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषः, तथाऽपि तथा न व्याख्यातम्, पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ "इगन्त" (पा० सू० ६।२।२६) इति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ। त्रपूणीत्युपलक्षणम्, 'ता ता पिण्डानाम्' इति नलोपसिद्धेः। तानि तानीत्यर्थे "शेश्छन्दसि" (पा० सू० ६।१।७०) इति शेलोपे तदुदाहरणम्॥

न्यायार्थान्तरे ज्ञापकत्वकल्पनापेक्षयोक्तार्थे ज्ञापकताया उचितत्वात्। ननु तच्छब्देनोपस्थितत्वादन्तावयवपरामर्शः स्यात्, एवञ्चाङ्गस्य नान्तत्वन्दुरुपपादनमेवेत्यत आह—यस्येति। यद्यपीति। अस्य न दोष इत्यत्रान्वयः। अत्र='त्रपूणि' इत्यादौ। इगन्तेतीति। द्विगुसमासे इगन्तोत्तरपदे परे सङ्ख्यावाचि पूर्वपदम्प्रकृत्येत्यर्थकेनेगन्तेति सूत्रेण स्वरानापत्तिरित्यर्थः। नलोपसिद्धेरिति। प्रातिपदिकान्त्यावयवस्य हि लोपविधानात्॥

१—परशब्दस्योत्तरत्वविशिष्टावयवत्वावच्छिन्ने शक्तया उत्तरत्वस्यावयवत्वस्य च निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षतया पदार्थैकदेशे उत्तरत्वे, अन्त्याचः, स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्वसम्बन्धेन समुदायस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन अवयवत्वेऽन्वयः। तथा च अन्त्याजवधिकपरत्वविशिष्टः, स्वोद्देश्यरूपसमुदायनिरूपितावयवत्वविशिष्टो भिद् भवतीत्यर्थः सम्पद्यत इति भावः।

स्थानेयोगेति। स्थानेन (१) योगोऽस्या इति विग्रहः। निपातनादेत्वम्।

स्थानेनेति। स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः। तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठ्यर्थो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति। एत्वमिति। व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम्॥

ननु 'स्थानं योगो यस्याः' इति समानाधिकरणपदकबहुव्रीहिणैव सामञ्जस्ये व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमत आह तन्निरूपित इति। स्थाननिरूपित इत्यर्थः। सम्बन्धः = निवर्त्यनिवर्तकभावः। अनेन = व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनेन। अत एव = निपातनादेव। न चेयं स्वकल्पनेति भ्रमितव्यम्, भाष्यकृतैवोक्तत्वात्।

१—स्थानशब्दार्थश्चात्र अवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितोच्चारणत्वावच्छिन्ना या साधुत्वप्रकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता तदवच्छेदकोच्चारणत्वधर्मावच्छिन्ना या साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता, तदवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतारूपः। "इको यणचि" इत्यादिशास्त्रेण हि अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेङ्निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणं साधु, इत्याकारकं ज्ञानं भ्रमः। अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेङ्निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणं साधु, इत्याकारकं ज्ञानं प्रमा इति ज्ञानद्वयं बोध्यते। तथा च पूर्वज्ञाने उच्चारणस्य मुख्यविशेष्यतया तत्र साधुत्वस्य प्रकारतया तज्ज्ञानस्य इङ्निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणं साधुत्वप्रकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावत्, इत्याकारकतया उच्चारणे प्रकारतया भ्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या इङ्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितोच्चारणत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यताऽवच्छेदकोच्चारणत्वावच्छिन्ना या यण्निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणम् साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावत् इत्याकारकज्ञानीयसाधुत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता, तन्निरूपिता या कर्मत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या यण्निष्ठावच्छेदकता स एव स्थानपदार्थस्तदाश्रयो यणादेशः, उक्तस्थानपदार्थस्वीकारे इङ्निष्ठस्थानितानिरूपितोऽदेशतावान् गुणः, इत्यादिव्यवहारवारणाय, विकल्पस्थले स्थानिनः, आदेशस्य च साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावदुच्चारणकर्मतया स्थानपदार्थानन्वयवारणाय च अवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता स्थानपदार्थः।

वै०—स्वावच्छेदकोच्चारणत्वावच्छिन्नत्व—स्वप्रयोजकशास्त्रप्रयोज्यत्व—स्वनिरूपितप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। सम्बन्धघटकप्रकारतावैशिष्ट्यञ्च—प्रकारतायाम्—स्वावच्छेदकं यद् भ्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वं तद्घटकसाधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकसाधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन समन्वयश्च "इको यणचि" इत्यादौ इङ्निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणम्—साधुत्वप्रकारकभ्रमा-

अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः । बलीय

गुणप्रमाणेति । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि (१)ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः । गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन "अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्" इत्यादिस्थानेऽन्तरतमसूत्रस्थभाष्येण न

ह्रस्वत्वादेरिति । एतेन "प्रमाणे द्वयसज्" इति सूत्रप्रसिद्धस्य नैयायिकमते प्रसिद्धानां चानुपयोगान्न ग्रहणमिति ध्वनितम् । स्वशास्त्रप्रसिद्धगुणपदार्थन्दर्शयति-गुणशब्देनोक्तेति । गोशब्दाज्झटिति स्त्रीव्यक्तेः प्रतीतिरतो गोबलीवर्दन्यायम्परित्यज्य ब्राह्मणवसिष्ठन्याय उक्तः । तेन = तादृशधर्ममात्रस्य गुणशब्दाद्बोधनेन । इत्यादीनि । आदिना सोष्मणः सोष्माण इत्यस्य, "गेव-श्चोत्तरभूयस्त्वात्" इत्यस्य, पादादीनां पदादयो वर्णसाम्यादित्यस्य च परिग्रहः । स्थानेऽन्तरतमेति तत्तत्सूत्रोपलक्षणम् । आनन्तर्यपदं सादृश्यपरन्तस्य प्रयोजकाः समानस्थानिकत्वादयो वर्णधर्मास्ते च यत्र न सन्ति तत्रापि भाष्यप्रामाण्यादनान्तर्यस्यानुरूपप्रतिसम्बन्धिराहित्यस्यापि सादृश्यप्रयोजकत्वङ्कल्पनं-

---

त्मकज्ञानीयविशेष्यतावत् यणनिष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणम्—साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावत्, इत्याकारकज्ञानद्वयमादाय बोध्यः । तथाहि—प्रथमज्ञानीयविशेष्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितोच्चारणत्वावच्छिन्नविशेष्यतावैशिष्ट्यं द्वितीयज्ञानीयविशेष्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितोच्चारणत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां स्वावच्छेदकोच्चारणत्वावच्छिन्नत्वस्य, उभयोर्विशेष्यतयोः "इको यणचि" इति शास्त्रप्रयोज्यत्वेन स्वप्रयोजकशास्त्रप्रयोज्यत्वस्य, प्रथमज्ञानीयोच्चारणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठप्रकारतायाः द्वितीयज्ञानीयोच्चारणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठप्रकारतायां स्वावच्छेदकं यत्साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वं तदवच्छिन्नं यत् साधुत्वं तत्प्रकारकज्ञानीयविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन वर्तते इति यणि यणनिष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणम् इत्यंशमादायोच्चारणनिष्ठविशेष्यताऽवच्छेदकता कर्मतायाम्, तदवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता यण्निष्ठा, सैव विशिष्टाऽवच्छेदकता स्थानपदार्थः । "जराया 'जरस्'" इत्यत्र जरानिष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणं प्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावत् 'जरस्' निष्ठकर्मतानिरूपकमुच्चारणं प्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतावत् इति ज्ञानद्वयमादाय पूर्ववद् वैशिष्ट्यं संघटनीयम् । इयानेव विशेषः यत् प्रथमज्ञानीयविशेष्यतानिष्ठप्रकारताया द्वितीयज्ञानीयविशेष्यतानिष्ठप्रकारतायां स्वावच्छेदकं यत्साधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वं तदवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम् । पूर्वत्र प्रकारतावैशिष्ट्यन्तु स्वावच्छेदकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वघटकसाधुत्वप्रकारकप्रमात्मकज्ञानीयविशेष्यतात्वाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनेति दिक् ।

१—ब्राह्मणेन सहितो वसिष्ठो ब्राह्मणवसिष्ठस्तस्य न्यायेनेत्यर्थः । द्वन्द्वस्तु न, "त्यदादीनि" इति (पा० सू० १।२।७२) सूत्रभाष्ये सामान्यविशेषवाचिनो द्वन्द्वस्य निषिद्धत्वात् ।

इति। तेन 'चेता' 'स्तोता' इत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः।

“तस्मिन्” इति सप्तम्यन्ता (१) नामनुकरणम्। निःशब्दो

विरोधः, अन्तरतमाभाव एव गुणविधौ ऋकाराकारयोः सादृश्यमिति तदर्थः। बाह्यानां साक्षाद्वर्णावृत्तित्वेऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम्।

अनुकरणमिति। अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य

यम्। ननु “झयो होऽन्यतरस्याम्” इत्येतदुदाहरणविवेचनसमये बाह्यप्रयत्नस्य गुणपदव्यवहार्यस्य सादृश्यप्रयोजकत्वं सर्वैः स्वीकृतम्, तच्च नोपपद्यते, बाह्यप्रयत्नस्य वर्णावृत्तित्वात्, ते हि काकलकाधस्तात्कण्ठविवरनिष्ठविकासादिकार्यजनकाः, अत एव तेषां बाह्यत्वमत आह—बाह्यानामिति। अत्र साक्षादिति कथनेन परम्परासम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वं ध्वनितम्। साक्षात् = समवायसम्बन्धेन पररीत्या, स्वमते तु तादात्म्येन, परमते आत्मधर्मत्वम्, स्वमते मनोधर्मत्वमिति त्वन्यत्। परम्परासम्बन्धश्च—स्वप्रयोज्यविकासाश्रयसमीपताल्वादिनिष्ठवायुसंयोगाभिव्यङ्ग्यत्वात्मकः। गुणत्वम् = वर्णगुणत्वम्।

नन्वनुकरणमनुकार्यगतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रायोऽत्र शास्त्रे दृश्यते “तस्थस्थमिपाम्” इत्यादौ यथा, तथाऽत्रापि चेदनुमतम्, तदा तस्मिन्निति सूत्रस्य “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इत्यत्रैव प्रवृत्तिः स्यान्न तु “इको यणचि” इत्यादाविति तेष्वभिप्रेतार्थलाभः स्यात्तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यञ्च “तस्मिन्नणि” इति सूत्र एव निर्दिष्टपदोपादानेन तत्रेष्टार्थलाभसम्भवादत आह—अचीत्यादीति। सप्तम्यन्तार्थकस्य

१—औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तानामित्यर्थः। अत्र मानम्—“उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी” इति न्यायः, “संहितायाम्” (पा० सू० ६-१-७२) इति सूत्रञ्च। “अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्,—व्यापकम्, औपश्लेषिकम्, वैषयिकमिति। शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात्। “इको यणचि” अचि उपश्लिष्टस्येति” इति भाष्यम्। सत्सप्तम्यां तु नाऽस्य प्रवृत्तिः। अत एव 'कृतिः कृष्णस्य' 'कर्ता कृष्णो जगतः' इत्यत्रापि “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यनेन षष्ठी सिद्ध्यति।

'अत्र 'कृति' इति सत्सप्तमी' इत्यत्र “तस्मिन्निति” सूत्रमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यामेव प्रवर्तते, अन्यत्र न “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्रमपि मानं बोध्यम्। अन्यथा तस्मिन्नितिसूत्रस्य सत्सप्तम्यामपि प्रवृत्तौ कृत्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वस्योभयप्राप्त्यैकत्र कर्तरि, कर्मणि चाऽसम्भवेनोभयप्राप्तेरभावात् सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत्र तत्पदं सप्तम्यन्तपदपदार्थकम्, 'ततः सप्तमी तु 'निर्दिष्टे' इत्यनेन सामानाधिकरण्याय अभेदेनान्वयस्थले विशेष्यविशेषणयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियमात्' इति ब्रुवता शब्दरत्नकृता, 'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चरिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः' इत्यभिदधता शेखरकृता च—'अव्यवहितोच्चारितसप्त-

नैरन्तर्यपरः। दिशिरुच्चारणक्रियः। अचि यणित्युक्ते व्यवहिते,

निर्देशो न स्वरूपपरम्, व्याख्यानाद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय, तद्बोध्या-

---

सप्तम्यन्तानि पदान्यर्थो यस्येत्यर्थः स्वतन्त्रस्येत्यनेनानुकरणत्वाभाव उक्तः। तस्मिन्नणि चेति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वे फलन्तु "यौष्माकीणः अस्मभ्यं देहि" इत्यादावादेशाभाव इति। व्याख्यानादिति। तस्मिन्नणीति सूत्रबोध्ययोः खञणोः प्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितौ तदादेरित्यस्योपस्थित्या तत्र सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वयोरित्येवेष्टसिद्धेऽस्य सामान्यसूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिरित्येतन्मूलकादित्यर्थः।

भ्यन्तार्थनिरूपितोपश्लिष्टसम्बन्धि यत्कार्यं पूर्वस्य भवति' इत्येवं रूपेण पूर्वसम्बन्धित्वमात्रस्य परिभाषाविधेयत्वं सूचितम्, तत्र, पूर्वस्य भवति इत्येतन्मात्रस्य विधेयत्वे उद्देश्यताऽवच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षिततया तादृशोद्देश्यस्य च परिभाषाप्रवृत्तिं विनाऽसिद्धतया "तस्मिन्" इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। सप्तम्यन्तार्थे उच्चारिते उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितपूर्वस्य इत्येवमव्यवहितपूर्वसम्बन्धित्वस्य विधेयत्वमपि न सम्भवति, एवं सति निर्दिष्टे इत्यस्य विधेयकोटौ निविष्टतया तस्मिन्नित्यस्यापि तत्रैवान्वययोग्यतया उद्देश्यत्वाप्रसिद्धेः, "तस्मिन्नित्यत्र सप्तमी निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय" इति ग्रन्थासङ्गतेश्च। यदपि अव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थनिरूपितोपश्लिष्टस्य यत्कार्यमिति उद्देश्यमिदमन्यथाऽनुपपत्त्या 'सप्तम्यन्तार्थे उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितस्य भवति' इति वाक्यान्तरं [illegible], [illegible], निष्फलगौरवकल्पनानुचितत्वात्। तस्मात् 'यत्रौपश्लेषिकसप्तम्या [illegible] तत्र 'निर्दिष्टे' 'पूर्वस्य' इति पदद्वयानुपादाने' इति प्राचीनोक्तमेव ज्यायः। तस्मिन्नित्यत्र सप्तमी तु [illegible], यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैव प्रवृत्तिरिति बोधनाय [illegible] "इको यणचि" इत्यादौ [illegible] प्रवृत्तिरिति दिक्।

नन्वौपश्लेषिकसप्तम्याः 'पूर्वस्य' इत्यस्याध्याहारप्रयोजकत्वेन 'परसप्तमी इयम्' इति व्यवहारानुपपत्तिः, 'यजादौ सुपि परे' इत्यादेः शाब्दत्वानुपपत्तिश्चेति चेत्, न, अस्याः परिभाषायाः औपश्लेषिकसप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैवाव्यवहितस्यैवेति नियमः प्रयोजनम्। तस्य च परशब्दाध्याहारेऽपि निष्पत्तेः। अत एव "तस्मिन्" (पा० सू० १–१–६६) सूत्रे भाष्ये "तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति सन्देहः" इत्युक्तिः सङ्गच्छते। परशब्दाध्याहार एव ज्यायान्।

अत एव "श्नान्नलोपः" इति भाष्ये नैषा परसप्तमी, का तर्हि सत्सप्तमी क्ङिति सति इति परसप्तमीत्येन व्यवहारोऽप्युपपन्नः। न च "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सूत्रविरोधः, 'औपश्लेषिकसप्तम्या निर्दिष्टं कार्यम् अव्यवहितपूर्वस्य यथा स्यात्तथा कार्यम्' इत्येन परशब्दाध्याहारेऽपि तदुक्तार्थलाभेन विरोधाभवात्। किञ्च-पूर्वशब्दाध्याहारे "स्यतासी" इत्यत्र 'लृलुटोः' परयोरित्यर्थस्य फलविधया भासमानत्वेऽपि शब्दालभ्यत्वेन शाब्दान्वये प्रवर्तमानस्य "प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः" इत्यस्य प्रवृत्त्ययोगात् तत्र तदन्तविधेर्दुर्वारत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

ऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहित एवेति । पूर्वस्य, परस्य च प्राप्तं

र्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति भावः। शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् । दिशिरुच्चारणेति । अत एव "जनपदे लुप्" (पा०सू०४।२।८१) इत्यादौ न दोषः। नह्यर्थ उच्चारितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः । अचि यणित्युक्त इति । अचि उपश्लिष्टस्य

नन्वेवमनुकरणमिति व्यर्थमत आह–शब्दार्थकत्वेनेति । तस्मिन्निति प्रकृत-सूत्रस्थस्तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः । सर्वनाम्नां प्रधानार्थपरामर्शकत्वमेवेति न नियमः । तथा च यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैवास्योपस्थितिः । यत्र सूत्रे सप्तम्यन्त-पदोपादानन्तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तु न, "नेड्वशि कृति" "ह्रः सि धुट्" "तस्मान्नुडचि" इत्यादावस्य प्रवृत्त्यदर्शनात् । एतेन यत्रास्य प्रवृत्तिरभिप्रेता तेषां सङ्ग्रहाय सप्तमी निर्दिष्टा इत्येवास्त्विति निरस्तम् । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थेऽव्यव-हितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः । तथाच सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदयोरर्थो-पस्थितिर्यत्र तत्र तद्रूपलिङ्गसद्भावात्तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाद्वयस्य यथायथमुप-स्थितिरिति सिद्धम् । निर्दिष्टपदस्य प्रयोजनमाह–अत एवेति । सप्तम्यर्थतात्प-र्यकपदघटितेऽस्योपस्थितेरेवेत्यर्थः । आदिना "कारनाम्नि" "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादेः सङ्ग्रहः । न दोष इति । तत्र चेदुपस्थितिः स्यात्तदा जनपदरूपेऽर्थे देशे इति लक्षणया तादृशार्थबोधकशब्द इति वा तेषां सूत्राणामर्थ ऽनिष्टापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—न ह्रीति । अर्थः = देशरूपः । अचि उप-श्लिष्टेति । एतेन यत्रौपश्लेषिकाधारे सप्तमी तत्रास्योपस्थितिरिति सूचितम् । उपश्लिष्टस्य = पूर्वोच्चारितत्व–परोच्चारितत्वान्यतररूपस्य । यत्रौपश्लेषिका-धारत्वं तत्रैव सम्भवात्, अवध्यवधिमतोः साजात्यात् । पूर्वत्वादिव्यवहारस्य व्यवहितेऽपि दर्शनादस्मिन्सूत्रे निर्दिष्टपदम् । यथा 'काश्याः प्रयागः पूर्वः' 'पाट-लिपुत्रः परः' इत्यादिलोके । अचः परस्मिन्पूर्वस्येति शास्त्रे अस्य सूत्रस्योपस्थितौ यादृशार्थोऽपस्थिति र्भवति तदुदाहरणम्मूले प्रदर्शितमचि यणीत्यादिना । केचित्तु-"इको यणचि" इत्यादिसूत्रे क्रियावाचकपदाश्रवणात् "अस्तिर्भवन्तीपरः" इति न्यायेन सतीत्यस्याध्याहारेणाचि सति यण् भवतीत्यादिरीत्या तत्र तत्रार्थ इति, तन्न, युक्तम्, भवनक्रियायामप्रधानार्थप्रतिपादिकायामन्वये सम्भवति सति गुण-भूतायामन्वयस्यानौचित्यात् । औपश्लेषिकाधारे एवास्योपस्थितेः स्वीकारादेव "कृत्नृ कर्मणोः कृति" इत्यत्र नास्योपस्थितिः, कृति सति तत्प्रकृत्यर्थक्रियानिरूपि-तकर्तृत्वकर्मत्वविशिष्टार्थवाचकात्षष्ठीति तदर्थात् । यदि तु "यस्य च भावेन"

पूर्वस्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्।

परस्य यदिति। "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति तु न सूत्रितम्,

यणित्युक्ते इत्यर्थः। इदं "संहितायाम्" (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। फलितेति। सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते षष्ठ्यन्तार्थोऽप्यव्यवहित एवेति भावः।

न सूत्रितमिति। "स्वं रूपम्" (पा०सू०१।१।६८) इत्यतः प्रागिति शेषः। तत्र "आदेः" (पा०सू०१।१।५४) इति पृथग्वाक्यम्, तत्र "उत्तरस्य"

इति सूत्रविहितसप्तम्यन्तपदस्य सतीत्यस्याध्याहारेऽपि कर्तृकर्मणोरित्यत्रास्योपस्थितिः स्यात्, तदा कृदन्ते निरन्तरोच्चारित इत्यर्थापत्तौ 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यत्रैव षष्ठी स्यात्, न तु 'कृतिः कृष्णस्य' इत्यत्रेत्यनिष्टापत्तिः, अतः "इको यणचि" इत्यादौ "उपपदविभक्तेः" इति न्यायेनौपश्लेषिकाधार एव सप्तमीत्याशयेनोपश्लिष्टस्येति व्याख्यातम्। उपश्लिष्ट इति पदमेतेऽध्याहर्तव्यम्। उप = समीपे, श्लेषः = सम्बन्धस्तत्कृताधिकरणमौपश्लेषिकाधिकरणम्। अत एव "तत्र च दीयते" इति सूत्रभाष्ये "मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तम्। वर्णयोः समीपवृत्तित्वन्तु बौद्धं बोध्यम्। इदम् = इको यणचीत्यत्रौपश्लेषिकमधिकरणमित्येतत्। तत्र हि—तस्मिन्नित्यादसूत्रद्वयस्य प्रयोजननिरूपणावसरे "पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनम् 'दध्युदकम्' 'पचत्योदनम्' इति वार्तिककृतोक्तम्, तदर्थनिरूपणावसरे भाष्यकृता "इको यणचि" 'दध्युदकम्' 'पचत्योदनम्' 'उभाविकौ' 'उभावचौ' अचि पूर्वस्याच परस्येति सन्देहः, इष्यते चात्राचि पूर्वस्य स्यात्, तच्चान्तरेण यत्नं सिध्यतीति नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते" इत्युक्तम्। अत्र तथा सन्देहप्रदर्शनेनौपश्लेषिकाधारे सप्तमीति स्पष्टम्प्रतीयते। उक्तञ्च कैयटेन—"उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतेति। न सूत्रितमिति।

अत्र केचित् "अनेकाल्" इति सूत्रात्प्रागिति शेष इति वदन्ति, तन्न युक्तम्, एवं सत्यनेकालिति सूत्रस्यादेरित्येतदपेक्षया परत्वात्सर्वाधमिति वक्ष्यमाणस्यादेरिति ग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेरत उत्तरग्रन्थसङ्गमनायाऽह—स्वं रूपमिति। नन्वेतादृशसूत्रकरणे यत्रादेरित्यस्यानुपस्थितिस्तत्र तस्मादित्यस्याप्यप्रवृत्तिः स्यात्तथा च "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ दोष इत्यत आह—तत्रेति। तत्र = एकस्मिन्सूत्रे। पृथगिति। उत्तरस्येति व्यस्तपाठात्। अस्यैकपदत्वेऽपि वाक्येति कथनमुत्तरस्येत्यस्य तत्र सम्बन्धाभिप्रायेण, तत्र आदेरित्यंशे एकसूत्रस्यांशभे-

आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति।

"अनेकाल्" (पा०सू० १।१।२५)॥ शित उदाहरणम्—"इदम

इत्यनुवर्तते स्थानषष्ठी चेयं, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि, उत्तरस्य स्थाने विधीयमानं चादेर्बोध्यमिति वाक्यार्थद्वयम्, वाक्यभेदसामर्थ्याच्च "आदेः" इत्यंशं विनाऽपि क्व(१)चिदंशान्तरप्रवृत्तिः। "आदेः" इत्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्या परत्वबोधकशब्देन यत्र विधानं तत्रैवेति "नित्यं ङितः" (पा०सू०३।४।९९) इत्यादौ न प्रवर्तत (२) इति भावः। वक्ष्यतीति। न च "अनेकाल्" इत्यतः पूर्वमेव "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" (पा०सू०१।१।६६) "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति सूत्रे कुतो न पठिते इति वाच्यम्, "आदेः" इत्यंशे "षष्ठी

देन व्याख्यानेंऽशान्तरे पूर्वांशानुवृत्तेः, "णेरणौ" इति सूत्रे क्लृप्तत्वात्, तथांशभेदेन व्याख्यानेऽनुवृत्तस्यार्थान्तराभिधायकत्वमपि दृष्टमित्याशयेनाह—इयमिति। इयम् = पृथग्भूते आदेरित्यंशे ऽनुवर्तमानं यदुत्तरस्येति तत्र स्थिता। चः त्वर्थे। क्वचित् = "गांकुटादिभ्यः" इत्यादौ। ननु यथा आदेरित्यंशाप्रवृत्तावपि तस्मादित्यस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्तथा तस्मादित्यंशं विनाप्यादेरित्यस्यापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति "नित्यं ङितः" इत्यादौ दोष एवेत्यत आह—आदेरित्यंशस्त्विति। आवृत्त्येति। अत्र प्रमाणन्तु—'पचावेदम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनम्। ननु "आदेः परस्य" इति न क्रियते, तस्मादित्यनेन सहादेरिति पठ्यते लाघवाभिप्रायेण, तच्च लाघवमधुना नोपपद्यते, वाक्यभेदस्यावृत्तेश्च करणात्, उत्तरस्येत्यत्र शब्दाधिकाराश्रयणाच्च, परस्येत्यस्यानुपादानेऽपि मनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वाच्चेति, चेन्न, सिद्धान्तेऽप्यादेरित्यस्य "नित्यं ङितः" इत्यत्र दोषवारणायावृत्तेः सत्त्वात्। एतदेव ध्वनयितुमधुनोत्तरस्येत्यस्यावृत्तिमप्रदर्श्योत्तरत्वबोधकशब्देनेत्यनुवादाय परत्वबोधकेत्युक्तम्। तत्रैवेति। प्रवर्तते इति शेषः। ननु मूलोक्तदोषोऽपि स्थानभेदेन

१—अतिदेशविधायकेषु, आगमविधायकेषु चेत्यर्थः।

२—"एत ऐ" (पा सू० ३-४-९३) इति सूत्रस्थभाष्ये 'एत ऐत्वे आड्गुणप्रतिषेधः' 'पचावेदम्' इत्युक्तेरावृत्त्या धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्याश्रयणादेतदर्थाश्रयणमिति भावः।

ननु वस्तुस्थित्या परस्य कार्यविधानेऽपि आदेरित्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते निर्दिश्यमानपरिभाषया तद्बाधेन दोषाभावः इति, चेत्, न, "टित आत्मनेपदानां टेरे" इत्यादावपि प्रवृत्त्यापत्तौ 'पचेते' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः।

इश्" इतः। यत्तु-वृत्तिकृता "जश्शसोः शिः" (पा०सू०७।१।२०) इत्युदाहृतम्, तन्न, सर्वादेशतायाः प्राक् शित्त्वस्यैवालाभात्। तत्र हि डाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः इत्यादाविति। आदिशब्देन "अतो भिस ऐस्" (पा०सू०७।१।९)

स्थाने" इत्यस्यासम्बन्धे "आज्जसेरसुक्" (पा०सू०७।१।५०) इत्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः। सम्बन्धे मध्ये "तस्मिन्निति-" "तस्मादिति-" अनयोरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक्।

डाणलोरिवेति। आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि वाक्यार्थबो-

सूत्रपाठाद्वारयितुं शक्य इत्याशयेन शङ्कां प्रदर्शयन्निराचष्टे—न चेत्यादिना। न चैवं न्यासेऽप्युक्तरीत्या वाक्यभेदाद्यावश्यकमेवेति 'सूत्रे' इति द्विवचनोपादानमसङ्गतमिति, वाच्यम्, द्वितीयस्य सूत्रस्यादौ पाठे एकत्वमेवेत्याशयेन द्विवचनोपादानात्। "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य सम्बन्धासम्बन्धेन समाधत्ते आदेरित्यंश इति। तस्य = आदेरित्यंशस्य। प्रवृत्त्यापत्तेरिति। तथा चाऽऽदेर्जसवयवाकारस्यासुगागमे आगमेऽकारोच्चारणसामर्थ्याद् "अतो गुणे" इति पररूपाभावे सकारोच्चारणसामर्थ्यात्संयोगान्तलोपाभावेऽनिष्टरूपापत्तिः स्पष्टैव। सम्बन्धे इति। "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य सम्बन्ध इत्यर्थः। अत्र निर्दिष्टस्येत्यस्याध्याहारेण स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यंन्तत्तस्यादेरित्यर्थेन "आज्जसेरसुक्" इत्यत्र नोक्तदोषः, तत्रासुकः कित्त्वेन जसेरिति पष्ठ्या अवयवार्थकत्वनिर्णयात्। मध्य इति। पठितयोरिति शेषः। तयोः = मध्ये पठितयोः। आगमविषय इति। "आने मुक्" "छे च" इत्येतद्विहितागमविषय इत्यर्थः। एवं सति विपरीतरूपापत्तिर्दुर्वारैवेति स्पष्टमेव। एतादृशन्यासपक्षे आदेरित्यस्य यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टादेशस्य तस्मादित्यनेन नियमस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात्। एवञ्च "ज्यादादीयसः" इत्यत्र ज्यादिति पञ्चम्याः परस्येत्यस्याध्याहारेणोपपत्त्या तत्रानियमाप्रवृत्तेस्तस्मादित्यस्य तत्राप्रवृत्तावादेरित्यस्याप्यप्रवृत्त्यापत्तावलोन्त्यस्य प्रवृत्तावनिष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम्। सिद्धान्ते तु परस्येत्यस्याध्याहारेऽपि परत्वविशिष्टबोधकशब्देन परस्यादेशविधानमस्त्येवेत्यादेरित्यस्य प्रवृत्त्या न दोषोऽत एवाह—दिगिति॥

ननु डाणलोरिवेति दृष्टान्तोपादानमप्रकृते विरुद्धम्, तयोः प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययतया आनुपूर्व्यनुपयोगादत आह—आदेशानामिति। आदेशानामिति बहुवचनं व्यादेशसङ्ग्रहाय। वाक्यार्थबोधोत्तरम् = "षष्ठी स्थाने" इति

इति गृह्यते । **परत्वादिति** । अत एव "आदेः परस्य" (पा०सू०१।१।५४) इति पृथक् क्रियते इत्युक्तम् । 'उत्तरस्य' इत्यंशस्तु ओशैसोरपि प्रवर्तत एव । यत्तु—प्राचा "आदेः" इति सूत्रं विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशेनेन्त्याद्युक्तं तदसम्बद्धमिति स्पष्टमेव ।

परनित्येति । परान्नित्यं यथा—तुदति, रुणद्धि । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ । तथा रन्धेर्णिच् रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः" (पा०सू०७।१।६१)

धोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशे णकारे इत्त्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तकाले इत्त्वेऽप्यनेकाल्त्वाक्षतेरिति भावः । प्रवर्तत एवेति । उपपादितमेतत् ।

शब्दान्तरप्राप्त्येति । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः । कृताकृतेति । व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः । "वृध्यौत्त्वतृज्वद्भाव"

शास्त्रैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधोत्तरम् । एतेन तत्र वाक्ये प्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि क्षत्यभावो ध्वनितः । उपदेशे = पाणिनिकर्तृकाद्योच्चारणे । प्रवृत्तिकाले इति । 'बभूव' इत्यादिलक्ष्यसंस्कारकाले यो वाक्यार्थबोधस्तस्योत्तरकाले इत्यर्थः । एतच्च दीक्षिताभिप्रायवर्णनमेव । वस्तुतस्तु प्राचोक्तम् "जश्शसोः शिः" इत्युदाहरणमपि युक्तमेव, शकारस्यानुबन्धत्वयोग्यतया "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति परिभाषाविषयत्वसत्त्वात् । शित्त्वञ्चेत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव । इत्संज्ञायाः—प्रवृत्तिर्यद्यप्यादेशोत्तरम्भवति, तथाऽपि योग्यताऽस्त्येव । अनुबन्धत्वमपीत्संज्ञायोग्यत्वमेव । अत एव काणो नासारूप्यप्रयुक्तो विकल्पः । अन्यथा तत्रापि वाक्यार्थबोधोत्तरप्रत्ययत्वज्ञानेनेत्संज्ञाप्रवृत्तावप्युपदेशेऽसारूप्यमस्त्येवेति । उपपादितमिति । न सूत्रितमित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥

मूले—शब्दान्तरप्राप्त्येति कथनं सर्वस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरे वा प्राप्त्येत्यर्थकम्, सम्बन्धसामान्यार्थषष्ठ्या समासः, अत एवाह—यद्व्यक्तीति । अनाश्रयणेनेति । अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनायां लाघवमिति लाघवमेव नित्यस्यानित्याद्बलवत्त्वे साधकम्, तच्च लक्ष्यानुरोधेन कश्चिद्व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽऽश्रीयते, कचित्सामान्यतः प्राप्तिमात्रेणेति भावः ।

इति नुम् । न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताऽभ्युपगमात् । (१) अन्तरङ्गं यथा--'उभये देवमनुष्याः' । इह "प्रथमचरम'-(पा० सू० १।१।३३) इति परमपि विकल्पं बाधित्वा "सर्वादीनि" (पा० सू० १।१।२७) इति सर्वनामसञ्ज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यत एव । तद्यथा—'अ-

---

इत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः, साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्ध्यादीनां तत्र ग्रहणात्, नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाऽऽश्रयणे फलाभावाच्चेति दिक् । अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच्प्रत्ययान्तरं न तु तयबादेशः, 'उभयी' इत्यत्र ङीप् मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन (२)

ननु व्यक्तिविशेषचिन्तायामप्यत्र न बाधकम्, वार्तिकेन निर्वाहादित्याशङ्कां निराकरोति—"वृध्द्यौत्व" इत्यादिना । अत्र = रन्धयतीति लक्ष्यसाधनावसरे । तृज्वद्भावपदम्—तत्र वार्तिके स्त्रियाञ्चेत्येतद्व्यतिरिक्तपरम्, तेन न तदंशे साहचर्यभङ्गः । ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वार्तिकेन रन्धयतीत्यस्य सिद्धावत्र नित्यत्वाश्रयणवैयर्थ्यमत आह–नित्यत्वेनैवेति । दिगिति । दिगर्थस्तु विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचकत्वमाश्रित्य सर्वेषां पूर्वविप्रतिषेधसाधकवचनानां संग्रह इति यदि, तदा "स्वरितेनाधिकारः" इत्यस्य स्वरितत्वयुक्तेनाधिकञ्च कार्यमित्यार्थाश्रयणेन नुमागमस्य व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽनित्यत्वेऽपि स्वरितत्वेनैव प्रवृत्ति र्भविष्यतीति न नित्यस्य बलवत्त्वोदाहरणम् तत्, किन्तु तुदतीत्येवेति । मौलम्–"अन्तरङ्गत्वात्" इति तु "तयपः स्थानेऽयजादेशः" इति मतेन, "अन्त-

१—नित्यादन्तरङ्गमित्यस्य 'ग्रामणिनी' इत्युदाहरणम् । नित्यमपि नुमं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः ।

२—"स्थानिवत्" (पा० सू० १—१—५६) इति सूत्रे भाष्ये—'उभये' इत्यत्र तयपो अयजादेशत्वेन "प्रथमचरम" इति विकल्पमाशङ्क्य "अयच्प्रत्ययान्तरम्" इति समाधाय 'उभयी' इत्यस्यासिद्ध्याशङ्कायाम् "मात्रच इत्येवं भविष्यति, कथं ? मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्, किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्" इत्युक्तम् । स च प्रत्याहारः "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" (पा० सू० ५—२—३७) इति मात्रशब्दादारभ्य "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" (पा० सू० ५-२-४३) इत्ययचश्चकारमादाय बोध्यः । डतेस्तदन्तर्गतत्वेऽपि 'कति' इत्यत्र न ङीप्, "टिड्ढाण" इति सूत्रे 'अतः' इत्यनुवृत्तेः, "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इति निषेधाच्च ।

यजे इन्द्रम्' 'ग्रामे इह' 'सर्वे इत्थम्' अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्—"इण्ङ्शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति॥

असिद्धमिति। तेन 'पचावेदम्' इत्यादावेत एत्वं न।

अकृतव्यूहा इति। यद्यपि "कृतमपि कार्यं निवर्त्तयन्ति" इति परिभाषान्तरं पठ्यते, फलं च तुल्यम्, तथाऽपि 'अकृत' इत्येव लघु, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः। न कुर्वन्तीति। यथा 'निपेदुषीम्' इत्यादौ

साधितः। एवञ्चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम्। अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम्। बाध्यत एवेति। निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात्।

तेनेति। पूर्वा तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयो र्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः।

रङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीयः" इति परिभाषान्तरमिति पक्षे च बोध्यम्। वस्तुतस्तु भाष्यकारीयसिद्धान्तरीत्या न तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—भाष्ये त्वर्यजिति। ज्ञापकमिति। युगपत्प्राप्तिविषयकस्यान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति वचनस्य बोधकमित्यर्थः। प्रपञ्चितमिति। लौकिकोऽयन्दृष्टान्तः "मनुष्योऽयम्प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनामिति" प्रत्यासन्नवर्तित्वस्य लोके दृष्टत्वात्तन्मूलकमेवेदं वचनमिति एतस्य वचनान्तरत्वम्मूलकृतोऽप्यभिमतम्। अत एवासिद्धमिति प्रतीकमुपादाय पचावेदमित्यस्य साधनं सङ्गच्छते। सापवादत्व–निरपवादत्वाभ्यान्द्वयोः परिभाषयोर्भेदः। अन्यथाऽन्तरङ्गत्वेनायजे इन्द्रमित्यस्य साधनन्न स्यात्, "नाजानन्तर्य" परिभाषाविषयत्वादिति बोध्यम्॥

तेन = अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थकपरिभाषान्तराश्रयणेन। अत एवाह—पूर्वा त्विति। अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्। अत एव कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्येषा प्रवर्तते इति वृद्धाः। पक्षद्वये तत्र न प्रवर्तते इति तु भाष्यतत्त्वविदः। वाह ऊडिति सूत्रस्थमूठ् इति ज्ञापकमिति स्फुटीभविष्यति। न च सा विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, तस्य

क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति । यदि तु 'संदुषः' इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने (१) 'संद् वस् अस्' इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः

भाष्यस्य प्रौढिवादत्वात् । नाजानन्तर्यपरिभाषायाम् "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रस्थन्तुग्ग्रहणं ज्ञापकम्, तद्धि 'अधीत्य' 'प्रेत्य' इत्यादौ समासोत्तरं ल्यपः प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया तुकः सिद्धौ तत्सूत्रस्थन्तुग्ग्रहणं व्यर्थम् । नाजान्तर्यपरिभाषासत्त्वे तु तुकि अजानन्तर्यस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाद्बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधे तुकः प्रवृत्त्यर्थन्तत्र सूत्रे तुग्ग्रहणमावश्यकमेव । परिभाषार्थस्तु—अचोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समासमाश्रित्य बाध्यासिद्धपरिभाषायामुभयोपादानादधिकरणाकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेनान्तरङ्गे, बहिरङ्गे वा यत्कार्येऽजानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति हरदत्तेन प्रतिपादितः, स तु न युक्तः, पचावेदमित्यत्रासिद्धपरिभाषया "एत ऐ" इति सूत्रप्रवृत्तिवारणपराऽकरविरोधात् । किन्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्नेति । अत्र जातस्येति निवेशादेवौमाङोश्चेत्यत्राङ्ग्रहणञ्चरितार्थम्, तद्धि 'खट्वा आ ऊढा' इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घम्बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे वृद्धिप्राप्तौ तद्बाधनार्थं क्रियते । युगपत्प्राप्तस्याप्यन्त रङ्गस्य बलवत्त्वाभावश्चेत्परिभाषाबोध्यः

(१) अन्वाख्यानं नाम शब्दसंस्कारः, तच्च त्रिविधम् कार्मिकम्, पदावधिकम्, वाक्यावधिकञ्चेति । तत्र प्रयोगायोच्चारणक्रमानुरोधेन संस्काररूपमाद्यम् । तच्च स्वाभाविकत्वात्प्रमाणनिरपेक्षम् । पदम्, वाक्यं वोच्चार्यैककालावच्छेदेन तद्घटकानां संस्कारे द्वितीयम्, तृतीयञ्च, द्वितीयमपि विप्रतिषेधसूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणदानावसरे 'वैयमाणिः' 'सौस्थितिः', वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च, परत्वाद् वृद्धिः स्यात्, एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः" इति भाष्योक्त्या ध्वनितम्, पदावधिकान्वाख्यानं विना वृद्ध्येकादेशयोर्युगपत्प्राप्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तृतीये प्रमाणन्तु "न पदान्त" (पा० सू० १-१-५८) इति सूत्रस्थम् "अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम्। आहोस्विद्दोषान्तरमेवेति। अस्तीत्याह। इह 'कानि सन्ति' 'यानि सन्ति' 'कौ स्तः' 'यौ स्तः' । योऽसौ पदान्तो यकारः वकारो, वा श्रूयेत स न श्रूयते इति" भाष्यमेव । वाक्यान्वाख्यानाभावे पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्याभावात् स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या तदसङ्गतमेव स्यात् ।

प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे (१) वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न, लक्ष्यानुरोधाच्चात्र पदावधिकमे-

---

स्यात्तदाऽनया बाधादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वात्सवर्णदीर्घे, ततो गुणे रूपसिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दीक्षिताशयः। वस्तुतस्तु न परिभाषाद्वयम्, किन्त्वन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातम्, तत्कालप्राप्तिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धमित्येतदर्थिका परिभाषा एकैव। यद्वाऽऽनन्तर्यपरिभाषायां "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रस्थन्तुग्ग्रहणं ज्ञापकन्तदसिद्धमिति परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति सर्वेष्टसिद्धिः।

असिद्धपरिभाषाया अपवादभूतामन्यामपि परिभाषाम्पठन्ति प्राञ्चः–अकृतव्यूहा इतीति। 'विशिष्ट ऊहो येषु तानि व्यूहानि = शास्त्राणि, ऊहः = तर्कः, स च बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशरूपस्तद्घ्नन्ति शास्त्राणि अकृतानि यैरित्यर्थः। 'भाविनिमित्तविनाशः' इत्याध्याहारः। एवञ्चान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तस्य बहिरङ्गशास्त्रेण विनाशसम्भावनायामन्तरङ्गशास्त्राणां प्रवृत्तिं लक्ष्ये न कुर्वन्ति पाणिनिप्रोक्तशास्त्राध्येतार इति फलितम्। अस्याञ्च समर्थानामिति सूत्रस्थं समर्थग्रहणं ज्ञापकम्, तद्धि कृतसवर्णदीर्घात्सूत्थितशब्दादिञ् यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते चेत्तत्परिभाषाभावेऽन्तरङ्गे सवर्णदीर्घ कृत एव भविष्यतीति व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम्। अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तु भाविन्या आदिवृद्ध्या दीर्घनिमित्तस्य सवर्णाच्त्वस्य विनाशः सम्भावित इत्यकृतदीर्घात्सु उत्थितशब्दादिञ् प्रत्ययः स्यात्, तथा च 'सावुत्थितिः' इति रूपं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति तेषामाशयः।

ननु प्राचीनसम्मतायाः अकृतेति परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनाऽऽवश्यकतया भाष्यकृतैषा कुतो नोक्तेत्याशङ्कायान्तदभिप्रायमाह–यदि त्विति। क्रमेणान्वाख्यानेऽकृतेति परिभाषां विना न निर्वाह इत्याह–पदेति। एवञ्च 'नि सेद् वस् इ अम्' इति स्थितिङ्कल्पयित्वा वस इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्सम्प्रसारणे कृते वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति 'निषेदुषीम्' इत्यादिसिद्धिरित्येषा निष्फलेति नवीनाः। "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थसमर्थग्रहणन्तु–'विषुणः' इत्यत्राकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेन सूत्थितादावपि तथाऽकृतसन्धेर्वार्णादाङ्गमिति परिभाषया प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव "चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः"

१ – न च लाघवान्नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्त्या प्रकृते "वस्वेकाजाद्घसाम्" इत्यनेनैवेटः प्राप्त्या तस्यापि वसुशब्दमुच्चार्य विहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वादिटः प्राप्तिरस्त्येवेतीदमसङ्गतमिति वाच्यम्, 'सद् वस् अम्' इति स्थितौ कृतद्विर्वचनैकाच्त्वाभावेनेटोऽप्राप्त्या द्वित्व–सम्प्रसारणयोश्च प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे वलादित्वाभावेनेटोऽप्राप्त्या प्रकृतासङ्गतेरभावात्।

वान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते तदेषा परिभाषा निष्फलेति बोद्धव्यम् । अत एव एषा भाष्ये न क्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

इति वचनं वार्तिककृताऽऽरब्धम्, भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गम् = अन्तरङ्गम् । अस्याम्परिभाषायां सत्यान्तु 'प्रतीचः' इत्यादिरूपाणामनयैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव "च्छ्वोः" इति सूत्रे "अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्त्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति" इति भाष्ये उक्तम् । परिभाषायाः सत्त्वे तु 'विश्नः' 'प्रश्नः' इत्यादौ तुगभावस्य परिभाषयैव सिद्धेरावश्यकत्वकथनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव = अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव । ननु प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकम्, तच्चात्र नास्ति, 'लुलुवुपः' 'चिच्युपः' इत्यादावस्य चारितार्थ्यात् । अत्र हि "वस्वेकाजात्" इति नियमादिडभावस्य सिद्धेरिति कथमेतदिति, चेन्न, तथात्वाभावेऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वप्रयोज्यप्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोजकं भवत्येवेत्याशयात् । अत एव "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रव्याख्यानावसरे "पर-नित्या-न्तरङ्ग-प्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्" इति कैयट आह । अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वं सम्बुद्धौ चेत्येत्वे आकारप्रश्लेषाद्वङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम् । अन्यत्र = परिभाषेन्दुशेखरादौ ॥

इति परिभाषाप्रकरणविवरणम् ।

अथ अच्सन्धिप्रकरणम् ।

"इको यणचि" (पा०सू०६।१।७७) । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वा-

ननु व्यक्तिपक्षे इक्पदोप(१)स्थाप्योकारादिभि र्दीर्घादिग्रहणं

इको यणचि । 'पदानां वाच्या व्यक्तिः' इत्येकः पक्षः, आनयनादिकार्या-न्वयस्य व्यक्तिष्वेव दर्शनात् । ननु व्यक्तेरानन्त्यात्सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासम्भवः, यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहश्चेद्व्यक्त्यन्तरस्य शक्तिग्रहाविषयतया शाब्दबोध-विषयत्वञ्च स्यादिति चेन्न, जात्यादिरूपानुगमकधर्माणां शक्यताऽवच्छेदकत्वस्वी-कारेण समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावाभ्युपगमा-न्नानुपपत्तिरिति तेषामाशयात् । न चाशक्तत्वेन कथं शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यताऽवच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यताऽवच्छेदकत्व-सम्भवात् । 'जातावेव पदानां शक्तिः' इति पक्षान्तरम् । व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपात् । आनयनादिकार्यान्वय आक्षिप्तव्यक्तिद्वारैव, जातेरेकत्वाल्लाघवमत्र पक्षे । अत एव "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्ये उक्तम् । तत्राद्यपक्षाभिप्रा-

१—ननु "आदिरन्त्येन सहेता" इत्यनेन इगादिपदानाम् इकारादिकान्त्यघटितसमुदायघटकवर्ण-निरूपिता शक्तिर्बोध्यते, तच्च न सम्भवति 'अक्' 'इक्' 'अच्' इत्यादिपदघटकान्त्यवर्णानामित्संज्ञकत्वा-भावेन, मध्यगवर्णाभावेन च "आदिरन्त्येन" इत्यस्य तत्र प्रवृत्त्यभावात् । यत्र च "ऋलृक्" "ऐऔच्" इत्यादावित्संज्ञा तत्र चतुर्वर्णव्यवहितत्वेन अन्त्येनेता ककारादिना सह ऋकारादेरभावा-दिति चेत्, न, अन्त्येत्सदृशसहितादिसदृशघटितं पदम्, स्वविशिष्टानां संज्ञा इत्यर्थात् ।

वै०—स्वघटकाद्यवर्णनिष्ठानुयोगितानिरूपकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितवर्णनिष्ठाद्यवयवता-निरूपकसमुदायघटकत्व—स्वघटकान्त्यवर्णनिष्ठानुयोगितानिरूपकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितवर्ण-निष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । यथा—अन्त्येत् "ऐऔच्" घटकचकारस्त-त्सदृशः "इको यणचि" इत्येतदच्पदघटकचकारः, तेन सहितः=आदिसदृशः, आदिः—अइउण्घट-काकारः तत्सदृशः "इकः" इति सूत्रस्थाच्पदघटकाकारः, तद्घटितं पदम् 'अच्' इति तत् पदम्—स्वघट-काद्यकारनिष्ठानुयोगितानिरूपकसादृश्यप्रतियोगिताश्रयत्वेन विवक्षिताइउण्सूत्रघटकाकारनिष्ठाद्यवयव-तानिरूपकः, स्वघटकान्त्यवर्णचकारनिष्ठानुयोगितानिरूपकसादृश्यप्रतियोगिताश्रयत्वेन विवक्षितैऔच्-सूत्रघटकचकारनिष्ठचरमावयवतानिरूपकश्च यः समुदायः "अइउण्" "ऋलृक्" "एओङ्" "ऐऔच्" इति तद्घटकत्वसम्बन्धेन विशिष्टानामकारादीनां बोधकम्, एवमन्यत्रापि समन्वयो बोध्यः इति दिक् ।

न स्यात्, "उच्चारित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति 'अणुदित्' सूत्रे भाष्योक्तेः। न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह–प्रत्याहारग्रहणेष्विति । एतेन दीर्घेकारादे-

---

येणाशङ्कते–नन्विति। (१) उकारादिभिरिति। इकारविषये तु शङ्का न कृता, तस्योच्चारितत्वेन तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिसम्भवात् । दीर्घादीत्यादिना प्लुतानुदात्तादीनां सङ्ग्रहः । उच्चारितः = उच्चारितत्वेन गृहीतः । प्रत्यायकः = स्वार्थबोधनसमर्थः । तत्रापि = पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि । सूक्ष्मेति । जपे मन्त्राणां त्रैस्वर्येण ज्ञानस्यावश्यकतया त्रैस्वर्यस्य ताल्वाद्युर्ध्वदेशाद्यधिकरणकोच्चारितत्वरूपतया तत्र सूक्ष्मोच्चारणमावश्यकम्, तद्वद्रहसि पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन 'उच्चारित एव प्रत्यायकः' इत्यसङ्गतम्। लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तेरिति परास्तम्, तत्रापि सूक्ष्मोच्चारणसत्त्वात् । यत्र नोच्चारणन्तत्र नार्थप्रत्ययः । यथा ऋगित्युक्ते विशिष्टसन्निवेशा ऋक् प्रतीयते । न तु तस्या उच्चारणमिति यदा, तदा नार्थप्रत्ययः, अनुकरणवत् ।

मूले-तद्वाच्यवाच्येति । प्रत्याहारवाच्याक्षरसमाम्नायपठ्यमानवाच्या

---

(१) ननु व्यक्तिपक्षे इक्पदस्य इकारादिककारान्तसमुदायघटकवर्णनिरूपितशक्तिमत्त्वेन दीर्घकारादीनामपीक्पदनिष्ठवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन 'इकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात्' इत्यस्य वक्तुमुचितत्वेनेदमसङ्गतम्। न च "आदिरन्त्येन" इति बोधितैक्पदनिष्ठशक्त्या इकारादिवर्णचतुष्टयस्य, "अणुदित्" मत्रबोधितैकारपदनिष्ठशक्त्या अष्टादशाकाराणां बोधसम्भवान्नासङ्गतिरिति वाच्यम्, 'अवयवनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्' इति नियमात् । प्रकृते ककारघटितोच्चारणेन इक पदम्-'इकारादिवर्णचतुष्टयविषयकबोधजनकम्भवतु' इति पाणिनितात्पर्यानुमानेन तदवयवनिष्ठशक्त्या दीर्घेकारादिबोधासम्भवात् । न च शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवात्, शब्दरत्नेऽणुदित्सूत्रस्य प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चारितार्थ्यप्रदर्शनाच्च ककारादेस्तात्पर्यमात्रग्राहकत्वेन प्रत्याहाराद्यवर्णे एव स्वसवर्णनिरूपितशक्तेः, प्रत्याहारबोध्यवर्णनिरूपितशक्तेश्च सत्त्वेन अवयवावयविनोः शक्तिद्वयस्थले एवोक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्य विषयतया प्रकृते तदभावेन पूर्वोक्तग्रन्थासङ्गतिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, हरिशब्दस्थल इव 'एकशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भिन्नशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकम्' इति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावविषयत्वस्य सत्त्वेनोभयबोधासम्भवादिति, चेत्, न, इकारेणैव तन्त्रादिना दीर्घकारादेः, वर्णचतुष्टयस्य च बोधसम्भवेऽपि दीर्घेकारादीनां कथमपि बोधासम्भवात् तादृशग्रन्थप्रवृत्तेः । नन्वेवमयुक्तरीत्या बोधद्वयस्य कल्पकाभाव इति, चेत्, न, इग्घटककारस्य वर्णचतुष्टयमात्रबोधकत्वेऽणुदित्सूत्रेऽण् ग्रहणस्यैव वैयर्थ्यं न, स्वसवर्णमात्रबोधकत्वे ककारसमभिव्याहारवैयर्थ्यं न चोभयबोधकपाणिनितात्पर्यस्योन्नेयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ग्राहकशास्त्रबलेन इकारादिभि र्बोधेऽपि तेषामिक्पदवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्य (१) यार्थानन्वयापत्तिरित्यपास्तम्, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च। ननु "अणुदित्" सूत्रं व्यर्थम्, न च प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्, अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि

इत्यर्थः। अक्षरसमाम्नायवाच्यत्वग्राहकञ्चाणुदित्सूत्रमेव। रत्नाकराद्युक्तिं दूषयति एतेनेति। इक्पदवृत्त्या = इक्पदशक्त्या। अनन्वयापत्तिरिति। प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अत एव "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रे 'पच्यमानः' इत्यादौ 'कर्तरि शानच्' 'कर्मणि यक्' इति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययाविति नियमेन कर्मार्थविशेष्यकबोधानापत्तिः, कर्तुरेव प्रथमतो जातप्रत्ययार्थत्वादित्युक्तम्। परास्तमिति। लक्षणायां दीर्घादाविक्पदस्य लक्षणारूपा या वृत्तिस्तदाश्रयत्वान्निरस्तुमित्यर्थः। वृत्तिप्रयोज्येति। प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः। प्रयोज्यत्वन्तु जन्यजन्यत्वम्। न चैवं सति 'घटमानय' इत्यत्र घटोपस्थितिविषयघटे विभक्त्यर्थान्वयापत्ति घटस्य योपस्थितिः सा घटपदजन्यैव, न तु घटपदजन्यजन्येति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य प्रकृताभिप्रायकत्वात्, सामान्यत. क्लृप्तस्तु नियमः प्रकृतिजन्यत्वघटित एव, जन्यत्व–जन्यजन्यत्वान्यतरवत्त्वमेव प्रयोज्यत्वमित्यस्य सामान्यतो नियमे प्रवेश इत्यभिप्रायाद्वा। प्रत्याहारग्रहणे यदि लक्षणा तर्ह्यणुदित्सूत्रस्थाणग्रहणं विनाऽपि निर्वाहात्तद्वैयर्थ्यम्।

यत्र न प्रत्याहारग्रहणं किन्त्वेकवर्णमात्रबोधकशब्दोपादानं तदर्थन्तदस्त्विति वाच्यम्, तत्रापि वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणाया आवश्यकत्वादित्याशयेन शङ्कते–नन्विति। अणुदित्सूत्रमिति। उदितः सूत्रमुदित्सूत्रम्, अण्विशिष्टमुदित्सूत्रमणुदित्सूत्रमित्यर्थः। एवञ्चोदिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेऽपि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेन 'स्वर्गी ध्वस्तः' 'शिखी विनष्टः' इत्यादिस्थल इव विशेषणे पर्यवसानं बोध्यम्। आद्यवर्णेष्विति। तत्रानुबन्धसमभिव्याहारेणाऽक्षरसमाम्नायिक एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः सम्भवेनाणपदबोध्यत्वस्य सम्भवादिति भावः। अन्यसवर्णानामिव = द्वितीयादिसवर्णानामिव। तत्सवर्णानाम्—आदिसवर्णानाम्। प्रत्याहारवाच्यत्वस्यादि-

१—'घटं पश्य' इत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताऽऽकाशादेरपि अमर्भकर्मत्वेऽन्वयवारणाय 'प्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयता' सम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तत्प्रकृतिनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनतद्विषयकोपस्थितेः कारणत्वेन दीर्घादीनां वृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरङसर्थं अनन्वयाऽपत्तिरिति भावः।

च्यवाच्ये(१)निरूढा लक्षणा,"दीर्घाज्जसि च"(पा०सू०६।१।१०५)
लक्षणयैव ग्रहणसिद्धेः। न च "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ चारितार्थ्यम्, व्यक्तिपक्षेऽस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनाऽण्त्वाभावादिति स्पष्टम् "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रे भाष्ये इति, चेन्न, लक्ष्यताऽव (२) च्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारित्र्यर्थात्। प्रत्याहारेत्युपलक्षणम्, तद्वाच्यवाच्येति च, "अस्य च्वौ" इत्यादावपि

वर्णेऽपि सत्त्वादिति भावः। "अस्य च्वौ" इत्यादाविति। आदिपदेन "एरच्"इत्यादिसङ्ग्रहः।एतेषु प्रत्याहारग्रहणाभावादित्याशयः। अत एव 'शुक्लीभवति' इतिवत् 'मालीभवति' इत्यस्य सिद्धिः। शङ्काऽनुरोधेनाह—व्यक्तिपक्ष इति अस्य = "अस्य च्वौ" इत्यादिसूत्रस्थाकारादिवर्णस्य। भेदेनेति। यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्तत्र यथा आद्यवर्णस्यानुबन्धसमभिव्याहारेण स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तथाऽत्राभावेनैतेषु तादृशप्रत्यभिज्ञाया असम्भवेन भेदस्य निश्चितत्वेनेत्यर्थः। अत एवाह—अण्त्वाभावादिति। ननु "ष्वादीनां ह्रस्वः" इति निर्देशेन ज्ञापकेन, 'अप्रत्ययः' इति निषेधारम्भेण च तत्सदृशेऽपि प्रत्याहारनिर्देशबोध्यकार्यंम्भवतीति निश्चयो भविष्यति, अन्यथा "सनाशंसभिक्ष उः" इत्यत्रोपात्तोकारस्यापि "अस्य च्वौ" इत्यकारवद्भेदेन ग्रहणकशास्त्राप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव 'अवात्ताम्' इत्यत्र तकारद्वयस्य झल्प्रत्याहारबोध्याक्षरसमाम्नायिकतकारसादृश्येन "झलो झलि" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति, चेन्न, "इणो यण्" इत्यत्र णकारचिह्नेन यकारांशे तत्त्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तत्राप्रत्यय इत्यस्य चारितार्थ्यात्। "ष्वादीनाम्" इति निर्देशस्यापूर्वार्थज्ञापकत्वकल्पनापेक्षया मूलोक्तार्थे एवोपष्टम्भकत्वस्य सम्भवात्।

१—असति प्रयोजने अनुपपत्तिप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्ध्यपरार्थबोधे निरूढा लक्षणेति व्यवह्रियते। यथा 'त्वचा ज्ञातम्' इत्यादिस्थले त्वक्पदस्य त्वगिन्द्रिये निरूढा लक्षणा। प्रकृते 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्रातिशयितशैत्यपावनत्वादिबोधनरूपफलमिव लक्षणया बोधे फलाभावेन "ष्वादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशाद्यनुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानसत्त्वेन निरूढात्वव्यवहार इति भावः।

२—शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा। इक्पदशक्यश्च—वर्णसमाम्नायस्थेकारादिवर्णचतुष्टयम्। लक्ष्येषु तत्सम्बन्धश्च-स्ववृत्तिजातिमत्त्वरूपः। तथा च इक्पदम् 'स्ववाच्यवृत्तिजातिमत्त्व'सम्बन्धेन स्ववाच्यवाच्ये लाक्षणिकम्। तत्र लक्ष्यताऽवच्छेदकरूपेण ज्ञातपदार्थस्यैव लक्षणया बोधदर्शनात् लक्ष्यताऽवच्छेदकीभूतप्रत्याहारवाच्यवाच्यत्वज्ञानमणुदित्सूत्रं विनाऽसम्भवि, दीर्घादिष्विकारादिवाच्यत्वस्य तदधीनत्वादिति तज्ज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यमिति भावः।

इति ज्ञापकात्, "ल्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इति निर्दे-

स्वसदृशवाच्येषु लक्षणाऽवश्यकत्वात्। अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यताऽवच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव, "अप्रत्ययः" इत्युक्तेः। अत एव "त्यदादीनामः" (पा०सू०७।२।१०२) इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा। "नाऽज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) "अणुदित्" इत्यत्र तु न लक्षणा, तद्बोधकाले लक्ष्यताऽवच्छेदकाग्रहादिति भावः। तत्र प्रमाणमाह—दीर्घादिति। अकपदीया-

---

लक्ष्यताऽवच्छेदकज्ञानार्थमिति। तद्वाच्यवाच्यत्वरूपस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकधर्मस्य लक्ष्येषु ज्ञानार्थमित्यर्थः। प्रत्याहारवाच्यत्वस्याऽक्षरसमाम्नायपठितेषु "आदिरन्त्येन सहेता" इति सूत्राज्ञानसम्भवेऽपि तद्वाच्यत्वस्य दीर्घादिषु ग्रहो ऽणुदित्सूत्रादेवेति भावः। प्रत्याहारग्रहणेष्विति सामान्यत उपादानेनावर्णविषयेऽपि लक्षणयैव निर्वाहे, शक्त्या तत्र बोधनस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम्। यत्तु—युगपद्वृत्तिद्वयकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणयैव बोधनमनुचितम्, किन्तु "दीर्घाज्जसि च" इति ज्ञापकादकपदस्य दीर्घेकारेऽस्तु लक्षणा, ह्रस्वोकारादीनान्तु शक्त्यैव बोधनम्भविष्यतीति तत्र यणादेशासिद्धिः, "ल्वादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशस्य दीर्घोकारादिष्वपि लक्षणया बोध्यत्वसाधकत्वे त्वनेकज्ञापककल्पनापेक्षया जातिपक्ष एव ज्ञापकमस्त्विति, तन्न, सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य "गङ्गायां मीनघोषौ स्तः" इत्यादिषु दर्शनेन तयोर्विरोधस्याभावात। इति चेति। उपलक्षणमिति शेषः। आवश्यकत्वादिति। अन्ययोकरीत्याऽनुपपत्तिपरिहाराभावादिति शेषः। ननूक्तार्थयो लक्षणास्वीकारे "अस्य च्वौ" इत्यत्रेवोकारादिप्रत्ययविषयेऽपि लक्षणायाः सम्भवाद्दोष एवेत्यत आह—अणुदिदित्यत्रेति। अत एव = विधीयमानातिरिक्तविषयैवेति स्वीकारादेव। नन्वेवं "नाऽज्झलौ" इत्यादावनुवादस्थले दोष एवेत्यत आह—नाऽज्झलाविति। अग्रहादिति। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन "नाज्झलौ" इत्यादिघटकप्रत्याहारस्य स्वशक्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वस्यैव सम्भवादिति भावः। तत्र = लक्षणायाम्।

ननु "प्रथमयोः" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यदगिति पदं तत्राकारस्योच्चारणेन तस्याणत्वात्तत्राणुदित्सूत्रस्य प्रवृत्त्या 'विश्वपाः' इत्यादौ प्राप्तस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य व्यावृत्त्यर्थं "दीर्घाज्जसि च" इति सूत्रमस्त्विति कथं तस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आह—अकपदीयेति। ननु दीर्घाकारविषये नादिचीत्येव सिद्धमिति कथनं नोपपद्यते,

शाच्च । तेनेकूशब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते । यणूशब्देन सप्त, भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकाना-

---

कारेण स्वसवर्णग्रहणेऽपि तत्र "नाऽ(१) दिचि" इत्येव सिद्ध-मिति भावः । तेन=लक्षणाऽङ्गीकारेण । भाव्यमानत्वेनेति । विधीयमानविषये लक्षणाऽभावस्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः । अभेदकत्वेनेति । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृतभेदमादाय

"अस्य च्वौ" इत्यकार इवास्याप्यकारस्यानाक्षरसमाम्नायिकत्वेन तत्राणुदिति सूत्राप्रवृत्तेरिति, चेन्न, "अमि पूर्वः" इति सूत्रेऽनुवृत्ताक्पदस्य "नाऽदिचि" इत्यत्रापि सम्बन्धस्तस्य च विशेष्यत्वमिति प्रत्याहाराद्यवर्णेन नादिचीत्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । यदि निराकाङ्क्षत्वात्तत्र तस्यासम्बन्ध इति ब्रूषे, तदा "त्वादिभ्यः" इति निर्देशस्यैव ज्ञापकत्वमस्तित्वत्याशयेन मूले तदुक्तिः सङ्गच्छते ।

ननु यथासङ्ख्याभावोपपादनाय गुणाभेदकत्वप्रदर्शनमनुचितम्, यणिवषयेऽप्युक्तरीत्या लक्षणया निर्वाहादत आह—विधीयमानेति । ननु यद्यभेदस्तदा भेदनिबन्धनसप्तत्वसङ्ख्याविरोध इत्यत आह—शास्त्रे इति । एतेन लोके भेद एव, यदभेदकत्वेन ज्ञापकमस्त्यिदधीति सूत्रे 'उदात्तः' इति कथनन्तच्छास्त्रे एव तथा कदानेत्यत्र ज्ञापकमिति ध्वनितम् । भेदकत्वाभावेऽपीति । एतेन गुणकृतो भेदः

---

१ ननु "प्रथमयोः" अत्र "अकः सवर्णे" इत्यतोऽक इत्यस्यानुवृत्त्या तत्राकारेणाणुदित्सूत्रबलाद्दीर्घाकारस्य ग्रहणात् प्राप्तदीर्घनिवारणाय "दीर्घाज्जसि च" इत्यस्य चारितार्थ्यन्तु न, तत्र "नादिचि" इत्यनेनैव सिद्धेरित्युक्तम्, तन्न सम्यक्, "नादिचि" इति सूत्रघटकाकारेण दीर्घाकारग्रहणासम्भवात्, वर्णसमाम्नायस्थत्वप्रत्यभिज्ञाया अभावेनाणुदित्सूत्राप्राप्तेः, साम्प्रतम् लक्षणायाः प्रमाणसिद्धत्वाभावाच्चेति चेत्, न, 'अकः' इत्यस्य "अमि पूर्वः" इत्यत्रानुवृत्तेरावश्यकतया मण्डूकानुवृत्तिवारणाय "नादिचि" इत्यत्रापि तदनुवृत्तेः सत्त्वेन तत्रत्याकारस्य च ककारसमभिव्याहारेण वर्णसमाम्नायस्थत्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वादणुदित्सूत्रेण दीर्घाकारेऽपि तत्प्रवृत्तिसिद्धेः । यद्वा—'अश्च, आश्च, अम् तस्मात् आत्, इत्येवमाकारप्रश्लेषेण नादिचीत्यनेनैव दीर्घाकारादपि निषेधसिद्धिरित्याशयात् । न च लक्षणातः प्राक् आकारे परे "अकः सवर्णे" इत्यस्याप्राप्त्या आकारप्रश्लेषेण आदिति निर्देशासम्भवः, अणुदित्सूत्रेण अगृहीतावर्णेन दीर्घाकारस्यापि ग्रहणेन दीर्घे, नपुंसकह्रस्वेन चोक्तनिर्देशसिद्धेः । न च प्रत्याहाराद्यवर्णेषु अणुदित्सूत्राप्रवृत्तिः, तथात्वे पूर्वत्राक्पदानुवर्तनेन ग्रन्थोपपादनासङ्गत्यापत्तेः । केचित्तु—"नाऽदिचि" इत्यत्र 'आत्' इति प्रथमान्तम्, तथाच 'अक इचि परे आद्रूपः पूर्वसवर्णदीर्घो न' इत्यर्थः, आकारादिचि परे आद्रूप एव पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोतीति तस्यानेन निषेधः । आद्रूपः पूर्वसवर्णदीर्घो नेत्युक्तेः 'हरी' इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घः सिध्यति इत्याहुः ।

मपि यवलानां ग्रहणात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथासङ्ख्यमस्त्विति

समत्वसंख्या न विरुध्यते । यदि तु अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणाद्यण्विषये गुणानां भेदकतैवोचितेति विभाव्यते, तदाऽपि चत्वारो यण इति यथासङ्ख्यमसङ्गतमेव । तद् ध्वनयन्नाह—अतोनास्तीति । तत्खण्डने एवाग्रहो न तु समत्वसंख्यायामिति भाव । शक्यार्थबोधमादायेति । "ल्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इत्यादिनिर्देशाहित (१) तात्पर्यानुप (२) पत्तिग्रहस्य तत्सत्त्वे एव सम्भवेन स बोध आवश्यकः । तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने "ल्वादिभ्यः" इत्यादि-

---

शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धको नेति ध्वनितम् । स्वरूपकृतेति । तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यस्य भेदसाधकतया सप्तत्वसङ्ख्याया उपपत्तिरिति भावः । अणुदित्यत्राजुदिदित्येव सामञ्जस्येनाण्ग्रहणं भिन्नानां यणां संग्रहार्थमेवेति यण्विषये भेदकत्वपक्ष एवो-चित इत्याशयेनाह—यदि त्विति । चत्वार इति । निरनुनासिकानामेव यादीनां यण्छब्दबोध्यत्वात् । तत्खण्डन इति । यथासङ्ख्यखण्डन इत्यर्थः । ननु-शक्यार्थबोधमादायेत्यसङ्गतम्,उक्तरीत्या सर्वत्र लक्षणया बोधकत्वस्येष्टत्वादत आह—ल्वादिभ्य इत्यादीति । "ल्वादिभ्यः" इति निर्देशेनाहितः = कल्पितो यस्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्तस्य शक्यार्थबोधसत्त्वे एव सम्भवः इति शक्यार्थबोध आवश्यक', लक्षणायाः शक्यार्थोपस्थितिमूलकत्वादिति भावः । उक्तरीत्या दीर्घोऽजसीत्यस्य चारितार्थ्यादत्र ल्वादिभ्य इत्येवोक्तम् । तत्र चेति । शक्यार्थबोधानन्तरज्ञायमाने वाक्यार्थबोध इत्यर्थ । शक्यार्थोपस्थितिमूलकवाक्यार्थबोधेऽपि "ल्वादिभ्यः, इत्यादिनिर्देशानुपपत्तिरस्त्येवेत्यत आह—ल्वादिभ्यइत्यादीति । स्ववा-

---

१—निर्देशानुमितेत्यर्थः । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—"ओ यणांच" इति शास्त्रघटकाग्निपदम्, इत्वादिजातिमनुष्यावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकपाणिनितात्पर्यविशिष्टम्, "ल्वादिभ्यः" इत्यादिघटकयणनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धश्च—स्वीयविशिष्यतावत्त्वरूपः ।

२—प्रकृते षष्ठ्यर्थे इकपदशक्यार्थान्वयसम्भवेन अन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावेऽपि "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" इति श्रुतिः मौनव्रतिनो नक्षत्रदर्शने सति वाग्विसर्जनं विधत्ते । मेघावरणे तदसम्भवेन किं कर्तव्यमित्याशङ्कायां नक्षत्रपदस्य तदुपलक्षितकालबोधनतात्पर्यगोचरितत्वं स्वीकृत्य तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया कालबोधकत्वं यथाऽभियुक्तैरुक्तं तथाऽत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति भावः ।

वाच्यम्, एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्याम् ऋकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य, ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात्। तस्मादिह "स्थानेऽन्तरतमः" (पा०सू० १।१।५०)

निर्देशाल्लक्षणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षितदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः। स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति। व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासम्भवाल्लक्ष्यासिद्धेश्चेति भावः।

परे तु व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादम्। न हि तत्र लक्षणा वक्तुं शक्या, लक्ष्यताऽवच्छेदकाग्रहात्। एवञ्च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा। एवं च "अइउण्" इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः, अर्द्धज (१)

त्वकेति। दीर्घऽवाचकह्रस्वान्वयिनीत्यर्थः। स्थानेऽन्तरतम इति। सूत्रेणैवेति-मूलस्थचकारेण यथासंख्यसूत्रं व्यवच्छिन्नमित्याह व्यक्तिपक्ष इति। एवं व्यक्तिपक्षे दोषमुद्भाव्य तस्मिन्पक्ष एव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न, किन्तु जातिपक्षेऽपीत्याह लक्ष्यासिद्धेश्चेति। निरनुनासिकवकारघटितानाम्ब्वादीनामित्यादिलक्ष्याणामसिद्धेरित्यर्थः। यदि यथासङ्ख्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽनुनासिकोऽपि वकारः कदाचित्स्यात्, भाष्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्नेत्यतिरिक्ता तु परिभाषा गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्य सवर्णग्रहणस्य न बाधिका, किन्त्वणुदित्सूत्रप्राप्तसवर्णग्रहणस्यैवास्तीत्याशयेनाह--भाव इति। मूलकाराशय इत्यर्थः। नन्वेवं सति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये "किमुदाहरणम्" "इको यणचि" 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' इत्युक्तं तद्विरोध, इति चेन्न, तस्य भाष्यस्य प्राथमिकोपस्थितिकवर्णाभिप्रायकत्वात्।

अथ मूलकाराशयमुपवर्ण्य भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेणाह–परे त्विति। प्रत्याहारसूत्रेषु = प्रत्याहारघटितेषु 'झलो झलि' इत्यादिषु सूत्रेषु। अग्रहादिति। झलामणभिन्नत्वादिति शेषः। तत्र = तेषु। प्रत्याहारसूत्रेषु = प्रत्याहारघटितेषु सूत्रेषु। इदमुपलक्षणम् "अस्य च्वौ" इत्यादेः। जातिनिर्देश एव। तत्तज्जातेरेवोद्देश्यत्वनिमित्तत्वतात्पर्यकत्वादेव यद्यपि साक्षाज्जातौ तदसम्भवस्तथाऽपि व्यक्तिद्वारा बोध्य इत्युक्तमेव। निर्वाहः = अत्तामित्यादिलक्ष्याणान्निर्वाहः। एवञ्च = जातिपक्षावश्यकत्वे च। उचित इति। प्रत्याहारनिर्देशस्थले तत्तत्प्रत्याहा-

---

१—अणंशे लक्षणा, झलंशे जातिपक्षः, इत्येवं रूपस्येत्यर्थः। अर्द्धजरतीव अर्द्धजरतीयम्

रतीयस्थानौचित्यात्। अत एव "अणुदित्–" सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु, "अस्य च्वौ" इत्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव कृतम्। यथासङ्ख्यसूत्रञ्च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते। "स्यतासी लृलुटोः"(पा०सू०३।१।३३)इत्यादौ यथा। नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ लकाराद्यापत्तिः, लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात्। न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने "उपसर्गादृति"(पा०सू०६।१।

रेणोद्देश्यबोधनायेत्यादिः। अत एव = जातिपक्षाश्रयणतात्पर्यकत्वादेव। उक्तामिति। व्यक्तिपक्ष इत्यादिः। तत्र हि प्रत्याहारनिर्देशे सवर्णग्रहणमनणत्वात् तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णग्रहणमनण्त्वादित्यनेनोक्तामित्यर्थः। एव कृतमिति। एवकारेण लक्षणाव्यवच्छेदः। लक्षणावादिमतेऽणिवषये व्यक्तिपक्षाश्रयणमणिभन्नप्रत्याहारग्रहणस्थले जातिपक्षाश्रयणमिति यद्वैरूप्यं, तदस्मन्मते नास्ति। एवञ्च यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यमिति लक्षणाऽश्रयणमप्रामाणिकमिति भावः। जातिपक्षाश्रयणस्याभिप्रेतत्वादेव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये–"किमुदाहरणम्? इको यणचि" 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' यथासङ्ख्येनाप्येतत्सिद्धम्, यत्तु–यथासङ्ख्यसूत्रे 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' इत्यस्य स्थानेऽन्तरतमसूत्रोदाहरणत्वप्रदर्शनपरम्भाष्यं तदिकोयणचीत्यादौ सूत्रे, तदुदाहरणे चोभयपक्षे फलांशे वैलक्षण्याभावतात्पर्यकमित्याशयेनाह– यथासङ्ख्यसूत्रञ्चेति। यथेति यदि व्यक्तिसाम्यस्य विवक्षा स्यात्तदा लृशब्देन लङ्लृटोर्बोधनेन तत्र यथासङ्ख्यसम्बन्धो न स्यात्। नचेको यणचीत्यत्र स्थानसाम्यमपि नियामकमिति यदि फलाभेदाय कल्पयसि, तदा लृकारस्य वकारोऽपि स्यादिति वाच्यम्, "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यत्र तमब्ग्रहणेनान्यूनानतिरिक्त-

---

इदश्च—"समासाच्च तद्विषयात्" (पा० सू० ५। ३। १०६) इति सूत्रेण छप्रत्यये सिध्यति। भाष्यसम्मतोऽप्ययम्। तथाहि—'अचिश्नुः' (पा० सू० ६। १। ७८) इति सूत्रे भाष्ये–'ष्यङः प्रत्ययत्वम्, आदेशत्वं वेति विकल्प्य प्रत्ययत्वेऽनुबन्धाकरणत्वं समर्थ्य, आदेशत्वेऽप्यनुबन्धो न कर्तव्यः, इत्याश्रित्य इत्रो यादेश' 'यङश्चाप्' इति चापोऽभावे 'वाराह्या' इत्यत्र "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति प्राप्ताद्युदात्ताभावाय इत्संज्ञामकृत्वैवादेश इत्युक्तम्। ततः प्रत्ययत्ववादिनाऽदेशत्वे स्वरसिद्धावपि वृद्धिर्न स्यादित्यर्धजरतीयन्याय्यमिति दूषणमुक्त्वा प्रत्ययत्वाभिप्रायेण 'न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम्, वृद्धिर्मम भविष्यति स्वरो नेति। तद्यथा—अर्द्धं जरत्याः कामयन्तेऽर्द्धं नेति। इति प्रत्ययत्वपक्षे अर्द्धजरतीयन्यायाऽपत्तिः परिहृता। अत्र कैयटः–"मुखं न कामयन्तेऽङ्गान्तरन्तु कामयन्ते जरत्याः" इति। अस्य कैयटस्य 'कामिनः' इति शेषः। तथाऽन्यत्रापि "न न जानीमो विषयसन्ध्यामिवान्तरालेऽवस्थानेऽर्द्धजरतीयकौशलम्' (बृह० उप० भा०) अत्र आनन्दगिरिः–"यथा न जागर्ति न स्वपिति ...... इति अन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटम्। यथा चार्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्धं च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते" इति।

सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानत आन्तर्यादिति ।
"अनचि च" (पा०सू०८।४।४७) द्वे वेति । "यरोऽनुनासिकः" (पा०सू०८।४।४५) इति सूत्राद् वाग्रहणमनुवर्तते इति

---

६१) इत्यादौ ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्थाने लृवर्णस्य ऋवदतिदेशाद् लृकारे रेफापत्तिरिति वाच्यम्, क्लृप्तशिखार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वाऽवश्य (?) कत्वात्। तत्पक्षेऽणग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि 'अप्रत्ययः' इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रवदिति "त्यदादी-

---

स्थानिकादेशस्य ग्रहणात । यथासङ्ख्यसूत्रस्येको यणचीत्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारपक्षे मूलोक्तदोषापत्तिपरिहरति–नाप्यत्रेति । अतिदेशादिति । समानजातित्वातिदेशादित्यर्थः । वस्तुतो ऋत्वजाति र्लृकारे नास्ति, पृथक्पाठस्याक्षरसमाम्नाये कृतत्वात । अनित्यत्वेति । ऋलृक्सूत्रे पृथक्पाठस्य. धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथक्करणस्य चात्र ज्ञापकत्वसम्भवादिति शेषः ।

ननूद्देश्यांश इव विधेयांशेऽपि जातिनिर्देश एव वाच्यः, तथा च 'त्यदादीनामः' इत्यादौ 'दीर्घापत्तिरत आह–तत्पक्ष इति । जातिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्याख्यान इति । "सवर्णे ऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात" इत्यनेन भाष्यकृता प्रत्याख्यान इत्यर्थ । वाक्यभेदेन = योगविभागेन । "चोः कुः" इत्यादौ विधेयविषये उदित्करणसामर्थ्यात्सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया तदेकवाक्यत्वस्यावश्यकत्वेन योगविभाग आवश्यक इति भावः । न चोच्चारणार्थ एवोकार इति शङ्क्यम्, उद्देश्येऽपि तथात्वापत्तेः । उदिद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत्? विनिगमनाविरहेणोभाभ्यां सवर्णग्रहणन्दुर्वारमेव । निषेधक इति । एतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नञिति बोधितम् । अन्येनैकवाक्यतायां हि पर्युदासस्य प्रसक्तिः । सर्वनिषेधकत्वे दृष्टान्तमाह–तपरसूत्रवदिति । यथाऽत्र पक्षे तपरसूत्रस्य तद्धृत्व तपरकरणमित्यङ्गुणसूत्रभाष्योक्त्या सूत्रस्य सार्थक्याय च सर्वनिषेधकत्वम्, तथाऽप्रत्यय इत्यत्रापि कल्पनेति भाव । न च जातिपक्षेऽप्रत्यय इत्यंशोऽपि प्रत्याख्येय इति भ्रमितव्यम्, "सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्यनेनाणग्रहणप्रत्याख्यानस्यैव भाष्यकृदभिमतत्वनिर्णयात् । तपरसूत्रस्य सवर्णपदानुवृत्त्या नियमार्थत्वपक्षेऽपि फलि-

---

१ धात्वादिपु ज्ञानकृतलाघवानुरोधेन सर्वत्र ऋकारे, लृकारे वा एकरूपे एवानुबन्धे कर्तव्ये पृथगनुबन्धकरणमतिदेशानित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः ।

"नाऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे कैयटः। एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा०सू०८।४।५१) इति सूत्रम्, तत्प्रपञ्चभूतं, पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः। यत्तु—"दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२) इति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य

नामः" इत्यादौ न दोषः। एवञ्चात्र यण्पदेन जात्याश्रयणेनापि न सवर्णबोधनमिति "स्वौजस्" इत्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निरननुनासिक एव। अत एव "स्थानेऽन्तरतमः" सूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य "यथासंख्यम्" इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम्। तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः। "उञः" (पा०सू०१।१।१७) इति सूत्रे नव्यानां प्रमाद एव। न च झलादिषु झकारादिभी रूपसादृश्येनैव सर्वझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादी-

---

तनिषेधमादाय दृष्टान्ततयोपन्यास इति बोध्यम्। यत्तु "त्यदादीनामः" इत्यादौ "पथिमथि" इत्यत्रेव प्रश्लेषेण निर्वाह इति, तन्न, "पथिमथीत्यत्राऽप्रत्यय इत्यनेन निषेधात् प्रश्लेषानुपयोगात्, प्रश्लेषेऽनेकाल्त्वेन सर्वादेशतापत्तेश्च। एवञ्च = अप्रत्यय इत्यनेन निषेधे च। अपिना गुणभेदकत्वस्य परिग्रहः। निरनुनासिक एवेति। यत्र यत्र विधेयता तत्र तत्र सर्वत्रानेन निषेधादेव मतोर्मस्य निरनुनासिक एव वकारः। अत एव तद्वानासामुपधानसूत्रनिर्देशसङ्गतिः। अन्यथा प्रत्यये भाषायामित्यनेन दस्य स्थानेऽनुनासिकापत्तिरित्येवकारेण ध्वनितम्। एवं "यवलपरे यवला वा" इत्यनेनापि निरनुनासिक एव।

अत एव = जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव। उक्तमिति। भवन्मते प्रागुक्तरीत्या यथासङ्ख्यासम्भवेन तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तेन = उक्तभाष्येण। अत्र = इको यणित्यत्र। उक्त इति। जातिपक्षबोधनद्वारेति शेषः। तयोः = द्वयोः परिभाषयोः। ननु ञमिति सूत्रोदाहरणसमये "किम्विति" इति प्रयोगेऽनुनासिकवकारस्य प्रदर्शनपरदीक्षितादिग्रन्थस्य कथमुपपत्तिरत आह—उञ इति सूत्र इति। नव्यानाम् = दीक्षितप्रभृतीनाम्। जातिपक्षानाश्रयणेऽपि झलादिप्रत्याहारग्रहणस्थले निर्वाहमाशङ्क्य निराचष्टे—न चेति। रूपसादृश्येन = स्वरूपस्य सदृशत्वेन। यथाऽल्पत्व-महत्वकृतभेदापरामर्शेनाल्पत्व-महत्वस्थूलत्व कृशत्वविशिष्टास्वपि व्यक्तिषु 'घटः' 'गौः' इति प्रत्ययो भवति तथा 'अवत्ताम्' इत्यत्र द्वयोरपि तकारयोर्झल्पदबोध्यत्वं भविष्यतीति भावः। किञ्चित्सादृश्यमिति। तुल्यध्वनिव्यङ्ग्यत्वकृतमधुना सादृश्यम्, दृष्टान्ते तु समानावयवसंस्था-

'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यन्ते, तन्मुधैव, पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः, "त्रिप्रभृतिषु" (पा०

मामपि ग्रहणोपपत्तौ "अणुदित्–" (पा० सू० १।१।६९) सूत्रस्य, तद्वाच्येत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः, । "ल्वादिभ्यः" इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकताया युक्तत्वात् । तदप्युक्तम्–"अइउण्" सूत्रे भाष्ये- "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्" इति । अणुदित्सूत्रेऽग्रहणन्तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिन्हैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽयमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम्, "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् । इदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ।

नकृतम् । न तु जातिकृतम्, जातिपक्षपरित्यागस्य कृतत्वात् । ग्रहणेति । ह्रस्वादिभिरिति शेषः । उक्तार्थे मुनिसम्मतिमपि दर्शयति—"ल्वादिभ्य इति । ईषदिति । एतेन दीर्घाभिव्यञ्जकध्वनेराधिक्येऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । युक्त्वादिति । लक्षणाज्ञापकताऽपेक्षयोक्तार्थज्ञापकतायां लाघवादिति शेषः । स्वोक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्मतिमाह—तदप्युक्तमिति । तदपि- रूपसादृश्येन सिद्धमित्यपि । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । न चात्र पक्षे ऋकारेण ऌकारगृहणानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापीषत्सदृशध्वनिव्यङ्ग्यत्वस्य सत्तायाः सत्वात् अण्गृहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमत्र मानम्, अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

ननु पक्षद्वयमपि सूत्रकारस्याण्गृहणकरणेन नाभिप्रेतमत आह–अणुदित्सूत्र इति । अयम् = अणादिप्रत्याहारघटकोऽकारादिः । उपायान्तरपरमिति । तत्रैवोपायान्तरमित्यर्थः । एतेनास्यच्वावित्यत्र तादृशचिह्नाभावेन तस्य सूत्रस्य दीर्घेऽपि प्रवृत्त्यर्थमुपायान्तरस्यावश्यकत्वेन सूत्रकृतो न्यूनतेति ध्वनितम् । इदमेव । न्यूनतारूपं दोषमेवेत्यर्थः । भाष्य इति । यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याज्जातिपक्षाश्रयणमेव वरन्तु लक्षणाऽश्रयणमित्येतेन ध्वनितम् । यत्तु–"ह्रस्वस्य" इति सूत्राद्ध्रस्वग्रहणस्य दीर्घादिति सूत्राद्दीर्घगृहणस्य चानुवृत्त्या दीर्घादिति पञ्चम्याः "सेनासुराच्छाया" इति ज्ञापकात्पञ्च्यर्थकत्वस्य लक्षसततया ह्रस्वदीर्घयोर्यणादेशेनेष्टसिद्धाविकोयणचीति सूत्रे इग्गृहणन्त्याज्यम्, 'रामेश्वर.' रमेशः, दैत्यारिः, श्रीशः, इत्यादौ गुणेन सवर्णदीर्घेन बाधादेवेष्टसिद्धेः तयोर्बाधकत्वे मानन्तु निरवकाशत्वादपवादत्वमेवेति, तन्न, 'यवी उ इत्याह' 'करभोरू उ इत्याह' इत्यादौ "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रेणाप्लुतवद्भावे कृते यणादेशानापत्तेः । न च प्लुतस्य स्थाने-

सू० ८।४।५०) इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, संस्स्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्, स्वग्रन्थविरोधाच्च। अत एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि "आ त्वां रथम्" इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवञ्च 'धात्त्रंशः' इत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक्॥

क्लिश्यन्त इति। "अनचि" इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भावः। विकल्प उक्त इति। एवञ्च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा० सू० ८।४।५१) इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः। असतीति। यत्तु—"नादिनी" (पा० सू० ८।४।४८) इत्यादौ वृत्तौ "अनचि" इति प्रतिमुद्भाव्य

ऽप्लुतस्य श्रवणानापत्तेः। न च यणादेशदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धतया न दोष इति वाच्यम्, "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति सिद्धान्तात्॥

अनुवर्त्येति। दीर्घाद्राचार्याणामित्यत्रेत्यादिः। पर्युदासेति। शब्दाधिकारेण प्रकृतसूत्रे पर्युदासे इत्यर्थः। तेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेध एव, अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इति निषेधस्य प्राप्त्यभावो यद्यपि पर्युदासेनोपपादितस्तथाऽपि द्वित्वस्याप्राप्त्या भाष्योदाहरणस्यासङ्गतिरेवेति शङ्काया नावकाशः। पर एवेति। अत्रैवकारेणावसानव्यावृत्तिः। नित्येति। तन्मते आचार्यग्रहणस्य पूजार्थतया निषेधस्य नित्यत्वमिति भावः। व्याख्यानेनेति। तन्मते व्याख्यानेन। एतेन हलीति वक्तव्येऽनचीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैवेति ध्वनितम्। ननु सर्वत्रेति सूत्रे शाकल्यपदस्य विकल्पार्थकत्वेनात्त्वेत्यादिप्रयोगस्य निर्वाहेऽत एवेत्यादि उक्त इत्यन्तग्रन्थस्य प्रकृतेऽनुपयोग इत्यत आह—एवञ्चेति। माधवाद्युक्तविकल्पाङ्गीकारे चेत्यर्थः। इतिवदिति। अनचीति सूत्रे विकल्पानुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन तेनैव सर्वेष्टसिद्धौ सर्वत्रेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं यथा भवन्मते, तथा दीर्घाचार्येति सूत्रस्याप्याचार्यपदघटितत्वे विकल्पार्थकतयाऽस्यापि प्रपञ्चरूपत्वमेवेति वैयर्थ्यन्दुर्वारमिति भावः। इदम् = दीर्घादिति सूत्रम्। अपिना सर्वत्रेत्यस्य संग्रहः। प्रक्रियाव्याख्यानपरतत्पौत्रोक्तिमनुवदति–यत्त्विति। वृत्ताविति। उक्तमिति शेषः। उद्भाव्य = उपपत्तिपूर्वकं व्याख्याय। तेन समानकर्तृत्वस्योपपत्तिः। एवञ्चक्थमङ्काशिकापदमञ्जर्योर्नादिन्येति सूत्रे प्राप्तिविचारस्य क्वचित्पुस्तके

स्थानिवदादेशः । (पा० सू० १।१।५६) 'धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः' इति प्राचोक्तम् । तत् परिगणनम्, उदा-

---

"त्रिप्रभृतिषु" (पा० सू० ८।४।५०) "सर्वत्र" इत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनः "दीर्घात्" (पा० सू० ८।४।५२) इत्यत्र "अनचि" इति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन । तस्यायमाशयः निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नाऽवश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्पसम्भवाद्, नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति तन्न, विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्नञुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात्, मध्ये नञोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च, "सर्वत्र" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च, "त्रिप्रभृतिषु" इत्येतद्विषये नकारपकारयोर्द्विर्वचनाभावः" इति मिश्रग्रन्थेन

उपलम्भाभिप्रायेण । पदमञ्जर्यामेव प्राप्त्युल्लेखे तु वृत्तावित्यस्य व्याख्यानभूते पदमञ्जरीग्रन्थे इत्यर्थः । एवं पौत्रोक्तेरयमाशयः—पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्युक्तम्, मुनित्रयस्यौदासीन्येनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वलाभात् माधवोक्तिस्त्वयुक्ता, उक्तस्य वाक्क् इत्यादिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तेः । एवञ्च यथा "नादिनीति" नित्यो निषेध इति तत्रानचीत्यस्य प्राप्त्युद्भावनं तथा दीर्घादित्यपि नित्यमित्यत्रापि प्राप्त्युद्भावनमावश्यकमेव । 'त्रिप्रभृतिष्विति' सर्वत्रेति च वैकल्पिकम्, शाकटायनग्रहणशाकल्यग्रहणयोर्विकल्पार्थत्वादिति । फलितत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिपक्षे विधेरप्राप्त्या फलितत्वेनेत्यर्थः। तथाऽत्र प्राप्त्युद्भावनमावश्यकमिति भावः । नित्यनिषेधे त्विति । 'नादिनी' 'शरोऽचि' 'दीर्घात्' इति सूत्रत्रये इत्यर्थः । अभावस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति शेषः । एवञ्च राष्ट्रादिसिद्धये त्रिप्रेति सूत्रमावश्यकमेव । सर्वत्रेत्यस्य तु तत्र वापदस्य सम्बन्धेन विकल्पस्य सिद्धत्वादनावश्यकत्वमेवेति सूचितम् । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वयेऽप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिति । नादिनीति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधार्थकनञः सर्वत्र सम्बन्धादिति भावः । आवश्यकत्वादिति । एतेन तत्र प्राप्त्यकथनेन तस्य ग्रन्थस्य न्यूनतेति बोधितम् । ननु तयोः सूत्रयोर्नञोऽसम्बन्धेन न प्रकरणलाभ इत्यत आह—मध्य इति । द्वित्वमात्रेति । अत्र मात्रपदग्रहणात्स्यैतेन "अचो रहाभ्याम्" इत्यस्यापि सङ्ग्रहः । नकारपकारयो—इन्द्रः राष्ट्रमित्युदा-

हरणमात्रं वा ? । नाद्यः, सिच्क्सचङ्ङादीनां श्नादेशस्य शान-शश्वासङ्ग्रहापत्तेः । नान्त्यः, अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैय-

---

प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च, वृत्तिहरदत्तयोः "नादिन्या" "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् ।

चङ्ङादीनामिति । आदिना चिण् । न केवलं च्ल्यादेशानामेवासङ्ग्रह इत्याह—श्नाऽऽदेशस्येति । तदभावे ह्यबादिषा (१) तामित्यत्रेड् न स्यात्,

---

हरणघटकयोरिति शेषः। उल्लेखस्येति। द्विर्वचनशब्देन प्रथमोच्चारितेन प्राप्तेर्लाभादिति भावः। अनुपलम्भादिति। एतेन भवदीया कल्पना असङ्गतेवेति ध्वनितम्। दिगिति। दिगर्थस्तु आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे राष्ट्रमित्यादौ विकल्पार्थं "त्रिप्रभृति" इत्यस्य प्रवृत्तिरवश्यमेव वक्तव्येत्याशयेन त्रिप्रभृतीत्यस्य सूत्रस्य राष्ट्रमित्युदाहरणप्रदर्शनपरवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे दीर्घादित्यस्यासिद्धत्वात् त्रिप्रभृतीत्ययमेव प्रतिषेधो भविष्यतीति मन्यत इति मिश्रोक्तिविरोधः, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्योदाहरणविरोधश्च। न चानचीत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानान्न तदुदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्, मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायाम्मानाभावात्, तथा कल्पनायामपि शब्दाधिकारकल्पनायां साधकाभावेनोक्तार्थालाभाच्च ॥

नन्वादिशब्दोपादानमसङ्गतम्, च्ल्यादेशानां सर्वेषामुपादानादत आह—आदिनेति। तदभावे स्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः। यदि विकरणादेशस्य स्थानिवद्व्यवहाराविषयत्वं तदा तेषामादेशानामार्द्धधातुकत्वेन, प्रत्ययत्वेन, अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेन च ग्रहणं न स्यात्, इष्टापत्तौ क्रमेण दूषणान्याह- आवादिपातामिति। अत्राबाविषातामिति युक्तः पाठः। इड् न स्यादिति। आर्द्धधातुकत्वाभावादिति शेषः। केचित्त्ववादिपातामित्यत्रात्मनेपदसमर्थनाय कर्मव्यतिहारे तङिति वदन्ति।

१—वदधातोरात्मनेपदस्य दुर्लभत्वात् कर्मव्यतिहारे तत्त्वेऽपि वृद्धेर्दुर्वचत्वाद 'अवादिपाताम्' इत्येवोचितम्। अन्ये तु वादशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्मणि लुङि एतद्रूपम्। न चात्र सिच आर्धधातुकत्वाभावेऽपि चिण्वदिटोऽसिद्धिः, अस्योपदेशाभावेन तदप्राप्तेरित्याहुः। वस्तुतस्तु स्यसिजित्यस्य उपदेशेऽजन्तानामित्यर्थे गयन्तेऽव्याप्तिः, उपदेशे योऽच् तदन्तानामित्यर्थे 'आदिना' इत्यादौ नित्यत्वाद् गुणे, रपरत्वे च चिण्वदभावासिद्धिः, किञ्च 'अवादिपाताम्' इत्यत्रापि औपदेशिकं घञोऽचमादाय चिण्वद्भावेनैव सिद्धिः, नचार्धधातुकत्वाभावे चिण्वदिटोऽप्यप्राप्तिः, तत्रार्धधातुकस्य अप्रकृतत्वेनानुवृत्तेरसम्भवात् तस्मात् स्यादिप्रत्ययोपदेशकालेऽजन्तानां चिण्वद्भाव इति सिद्धान्तः, तथात्वेऽप्यत्र चिण्वद्भावो दुर्वार एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्युपाध्यायाः।

क्सादेः कादीनामित्त्वं न स्यात्, शानचः शस्य च तन्न स्यात्, मा हि (२) दर्शदित्यादौ अङि गुणो न स्यादिति भावः। ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् श्नम्वत् प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः। न च तेषां प्रत्ययत्वे च्लिविधानं व्यर्थम्, "मन्त्रे घस-(पा०सू० २।४।८०) इति सूत्रे चङङ्सिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः, सिचो लुकि तद्विषये "आदिः सिच" (पा० सू० ६।१।१८७) इति

प्रत्ययत्वस्य फलमाह—क्सादेरिति । आदिना चङादेशस्य परिग्रहः । बहुवचनम्प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण । तन्न स्यादिति । प्रत्ययत्वस्याभावेन लशक्वतीत्संज्ञा शस्य न स्यात् । तृतीयस्य फलमाह—मा हीनि । ऋदृशोऽङीत्यस्याङ्गाधिकारे पाठादिति भावः । प्रत्ययाधिकारे पाठात्प्रत्ययत्वे फलमाह—श्नमृवदिति । यद्यप्यस्य मित्त्वसामर्थ्यादागमत्वन्तथाऽपि प्रत्ययत्वम्प्रत्ययाधिकारे पाठादत एव शस्येत्त्वसिद्धिः स्थानिवत्त्वोपयोग इति । औपदेशिकाद्धेधातुकत्वे प्रत्ययत्वमादायेष्टसिद्धेरिति । भावः। एतन्मते आदेशत्वेऽपि प्रत्ययत्वन्द्रढयितुं शङ्कते—न चेति । व्यर्थमिति । च्लेः क्वाप्युच्चारणाभावेन सिज्लुङीति वाच्यम्, चङादयस्त्वपवाद इति भावः । शङ्काम्परिहरति—मन्त्र इति "मन्त्रे" इति सूत्रे भवन्मते च्लिविधानस्याभावेन च्लेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । त्रयाणामिति । ग्रहणमिति शेषः । घयतेराकारान्तात्परयोश्चङ्सिचोर्लुगर्थमेतयोर्ग्रहणं, घसर्थमङोऽन्यार्थसिच इति विवेकः। सिचो लुकि दोषान्तरमाह— सिचो लुकीति । इदञ्च यत्र सिजस्वादप्रत्ययस्याप्राप्तिस्तद्विषयं बोध्यम् । तेन घसॢणशृगमृधातोः सिचोऽसत्त्वेऽपि न ग्रन्थासङ्गतिः। स्वरापत्तेरिति । प्रत्ययलक्षणेनेत्यादिः । "सिचः" इति सूत्रेण सिजन्तस्याद्युदात्त इत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः न च "न लुमता" इत्यस्य प्राप्त्या न दोष इति वाच्यम्, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तदुद्देश्यककार्ये एव निषेध इति सिद्धान्तात् । अत एव 'पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतङ्कुलं 'पञ्चक्रोष्टु' इत्यत्र तृज्वत्वन्भवति, अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमित्यर्थेन तद्धितार्थेति समासे ठको "अध्यर्द्ध" इति लुकि लुक् तद्धितेति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि "स्वमोर्नपुंसकात्" इति सोर्लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य सत्त्वात् । न चैवं सति वृषण्वस्वश्वयोरित्यनेन वृषण्वसुरित्यत्र भसंज्ञायामल्लोपोऽन इति सूत्रेणान्नन्तस्य भसंज्ञकाङ्गस्यानोऽकारस्येत्यर्थकेनालोपापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽङ्गसंज्ञा--भसंज्ञयोरेकनिमित्तकत्वं तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारात् ।न चैवमपि 'ममृष्टः' इत्यत्र मृजेर्न् द्विर्दुर्वारा, भवद्रीत्या मृजेरङ्ग-

२—"ऋदृशोऽङि गुणः" (पा० सू० ७-४-१६) इत्यस्याङ्गाधिकारीयत्वात्प्रत्यासत्त्याऽङ्गाधिकारीयकार्याणामङ्गसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकत्वनियमादिति भावः

थ्यात् । प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम्, क्त्वामात्र·

स्वरापत्तेश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यरुचेराह—चेति । तेना (१) ग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईटोऽसंग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोद्ध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र त्वस्यैव दोषत्त्वमिति भावः । नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्त्या कथं तेनाव्ययसंग्रहोऽत आह—

स्वात् । "न लुमता" इति निषेधस्याङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तेर्भवतेवोपपादनादिति वाच्यम्, 'क्ङिति च" इति सूत्रेण ङिन्निमित्तप्रतिषेधस्य प्राप्तेस्तत्राङ्गसंज्ञाया अनपेक्षणेन "न लुमता" इति निषेधेन न क्ङितीत्यस्य प्राप्तिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, 'धातोः । कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये' इति निषेधाच्च ।

नन्वादिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन न स्वरापत्तिरूपदोष इत्यत आह- चेतीति । तेन सिच एव स्थाने क्साद्यादेशविधानमिति पक्षे ऽपुषन्नित्यत्र जुसापत्तेर्लौकिके तादृशप्रयोगे स्वरापत्तेश्च परिग्रहः । यदि तु च्लिरुत्सर्गः, क्सादयो ऽपवाद इत्याश्रीयते तदा न दोषः इत्यवधेयम् । परिगणने तु दोष एवेत्याह—तेनेति । परिगणनेनेत्यर्थः । नचात्र स्थानीत्संज्ञकटकारोपलक्षितो नत्वादेश इतीट इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् स्थाने निष्ठस्येत्संज्ञकटकारोपलक्षितत्वस्यारोपाभिप्रायेणैवमभिधानात् । इदम्—अग्रहीदित्याद्यसिद्धिरूपदूषणम् । अव्ययस्येति । अस्य पृथग्ग्रहणेत्यत्रान्वयः ॥

अत्र = अन्त्यपक्षे । दोषत्वमिति । 'ब्राह्मणवशिष्ठ' न्यायानाश्रयण इत्यादिः । अत एवाह -इति भाव इति । एतेनायम्पक्षो निर्दुष्ट इति ध्वनितम् । "अव्ययादाप्सुपः" इति यस्मिन्काले प्रवर्तते तस्मिन्काले आकडारीयसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तौ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयेनाह—अङ्गत्व इति । उक्तरीत्या पञ्चेत्यत्र पदसंज्ञा यथा प्रवर्तते, भाविफलसत्त्वात्, तथाऽत्र फलं नास्तीति भावः । ननु फलाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेनाङ्गसंज्ञा भविष्यति, लुक्प्रवृत्तिसमकालमेव संज्ञायाः प्राप्तेः सत्त्वात् । यद्येकस्मिन्काले स्थानित्व निमित्तत्वयोर्विरोधेन, लुग्विधेः सर्वतो बलवत्त्वेन च तस्यैवादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीति ब्रूपे तर्ह्यस्त्वादौ लुक्, तथाऽपि प्रत्ययलक्षणेन लुगुत्तरमपि सा भाविष्यतीत्यत आह---लुका लुप्त इति । अयम्भावः--" न लुमताङ्गस्य " इति सूत्रे 'नलुमता तस्मिन्'

१—"ग्रहोऽलिटि" इत्यनेन दीर्घीभूतेकारस्य स्थानिवत्त्वेनेट्त्वात् "इट ईटि" इति लोपः सिध्यतीति भावः ।

स्यानव्ययत्वात्, कृत्त्वेन सिद्धत्त्वाच्चेत्याशयेनाह—आदेश इति। अनल्विधाविति किम् ? तेन, तस्मात, तस्य, तस्मिंश्च विधौ मा भूत् ।

पदेति। तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः। सिद्धत्वाच्चेति। अत एवात्र तुक्। न च "सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायेन 'प्रस्तुत्वा' इत्यस्य स्थाने 'प्रस्तुत्य' इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम्, अर्थवत्येव स्थानित्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने

इति न्यासो वार्तिककृता 'लुमति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्' इत्यनेन बोधितः, लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परे यत्पूर्वन्तदुद्देश्यकं यत्कार्यन्तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमेति तदर्थः। एवञ्च तद्वार्तिकैकवाक्यतया सूत्रकारमतेऽपि फलभेदाभावाय लुमता लुप्त प्रत्यये परे यदङ्गं यत्पूर्वन्तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन् कर्तव्ये निषेध इत्येवार्थो, न तु लब्धाङ्गसंज्ञकत्वस्यापि निवेश इति निषेधस्याङ्गसंज्ञायामपि प्रवृत्तिर्भविष्यतीति। न च पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतङ्कुलं पञ्चक्रोष्टृ" इत्यस्य सिद्धये लब्धाङ्गसंज्ञकत्वनिवेश आवश्यकः, अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमिति सूत्रार्थात्, तत्र हि--तद्धितार्थेति समासे ठको लुकि 'लुक्तद्धिते' इति स्त्रीप्रत्ययस्य ङीपो लुकि सोर्लुकि कृतेऽपि तृज्वद्भावस्य सिद्धिः। स्पष्टञ्चेदं "युवोरनाकौ" इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य "न लुमता" इत्यस्यानित्यत्वाभिप्रायकत्वात्। अत एव प्रियतिसृ कुलमिति प्रयोगोपपत्तिः। तदप्राप्त्या = अङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या। तेन = अङ्गशब्देन। ननु सुपो लुकि पदसंज्ञाऽपि कथमत आह–तत्त्वञ्चेति। पदत्वञ्चेत्यर्थः। निघातार्थमिति। 'प्रातर्भवति' 'प्रस्तुत्य भरती'त्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातार्थमित्यर्थः। एतेन फलसत्त्वमुक्तम्। सुबन्तत्वाच्चेति। एतेन न लुमतेति निषेधाप्रवृत्तिं सूचयति पदसंज्ञाया लुप्तप्रत्यये यः पूर्वस्तन्मात्रोद्देश्यकत्वाभावात्। चस्त्वर्थे। तत्त्वम् = पदत्वम्।

कृत्त्वस्यावश्यकतां ध्वनयति--अत एवेति। कृत्त्वास्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः। अत्र = प्रस्तुत्येत्यत्र। ननु कृत्त्वमात्रस्यानव्ययत्वेऽपि तदन्तस्याव्ययत्वेन तदादेशस्य समुदायस्याव्ययत्वेनाव्ययोदाहरणमूलोक्तं सम्यगेवेत्यर्थः, सोपपत्तिकमनूद्य दूषयति-न चेति। अर्थवत्त्वेन = भावार्थाभिधायकत्वेन। अस्य तत्त्वम् 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इत्यत्र पदशब्दो ह्यर्थवत्पर इत्याशयः। क्त्वादीनां क्वचिदनर्थकत्वेन व्यवहारस्तु प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थाभावेन बोध्यः। तादृशेति। समुदाये इत्यर्थः ! माना-

तत्र अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य "अड्व्यवाये" (पा०सू०८।४।२) इति णत्वं

मानाभावादिति दिक्। अनल्विधाविति किमिति। विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वं प्राप्तमिति। न च सकारे स्वतोऽड्भिन्नत्वसत्त्वादड्भिन्नव्यवाये नेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम्, अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसि-

---

भावादिति। श्रौतस्य स्थान्यादेशभावस्य यत्र स्थानिन आनर्थक्यन्तत्र समुदायस्य स्थानित्वमिति आनर्थक्यमेव तादृक्कल्पनायां मानन्तथाऽत्र नास्तीति भावः। ननु जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे समुदायादेशत्वकल्पनमेव युक्तमत आह—दिगिति। रूढेरभावेन जहत्स्वार्थायास्तस्या अङ्गीकाराभावः। प्रक्रियादशायान्तदनङ्गीकारश्चावश्यकोऽत एव 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वस्य, प्रकृते प्रयोगे तुकश्च सिद्धिरिति।

नन्वनल्विधाविति। 'द्युकाम' इत्यादिप्रयोगसिध्यर्थमावश्यकमेवेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—विधिग्रहणविशिष्टमिति। 'द्युकामः' इत्यादिसिध्यर्थमनल्येव वाच्यमित्याशयः। उत्तराशयस्तु षष्ठीसमासेनालाश्रये विधौ नेत्यर्थेन सकलमूलोक्तप्रयोजनसिध्यर्थं तस्यावश्यकत्वमिति। ननु तृतीयन्तार्थाभावेऽपि "व्यूढोरस्केन' इत्यस्य नासिद्धिः,? "रषाभ्याम्" इति पञ्चमीनिर्देशेन 'तस्मादिति' परिभाषायाः प्रवृत्तिसम्भवात्। अत एव "आदर्शेन" इत्यत्र न णत्वम्। न च सौत्रव्यवायपदविरोध इति वाच्यम्, अडादिभिन्नव्यवधानेनेत्यर्थात्। अत एव क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठस्य चारितार्थ्यम्। भाष्यकारमतेऽपि योगविभागेनोक्तार्थलाभाच्च। तच्चाड्भिन्नत्वं स्वतोऽस्त्येवेत्याशयिकामाशङ्कान्निराकरोति—नचेति। निषेधादिति। नियमशास्त्राणान्निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निषेधः स्पष्ट एव। विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोच इति पक्षेऽपि फलितनिषेधमादायेत्थमभिधानम्। अतिदिश्यमानो यो धर्मस्तद्विरुद्धो यः स्वाश्रयधर्मस्तत्प्रयुक्तकार्याभाव इत्यर्थः। स्वाश्रयः = आदेशनिष्ठः। कार्येति। कार्यातिदेशस्य प्राधान्याभिप्रायेण। शास्त्रातिदेशोऽपि कार्यातिदेशादभिन्न एव फलत इत्यभिप्रायेण—स्वभावेनेति। यथा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधेन जहीत्यत्रासिद्धवदत्रेत्यनेनासिद्धत्वातिदेशेऽपि स्वाश्रयो हेर्लुङ्न भवति,। असिद्धवत्सूत्रन्तु शाधीत्यत्र स्थानिप्रयुक्तस्य धिभावस्य झलन्तत्वस्य बुद्ध्या प्रवृत्तिसम्पादनेन

भात्रम् । अलः परस्य—द्यौः, पन्थाः, हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ—द्युकामः, वलि लोपो न । अलि विधौ—यजेः क्तः, क इष्टः, "हशि च" (पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वं न । अल् चेह

द्ध (१)त्वात् । इदञ्चासिद्धवत्सूत्रे कै (२) यटे स्पष्टम् । द्युकाम इति ।

चरितार्थम् । इदम् = स्वभावसिद्धपूर्वोक्तम् । नच ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्रातिदिश्यमानो धर्मो ब्राह्मण्यन्तत्प्रयुक्तकार्यविरुद्धस्याध्यापनप्रतिगृहनिवृत्तिरूपस्य क्षत्रिये दर्शनेन भवदुक्तः स्वभावो व्यभिचरित इति वाच्यम्, तत्रापि न ब्राह्मण्यातिदेशः, किन्तु अभ्युत्थानसत्कारादिरूपस्य तद्विरुद्धन्यूनत्वबुद्धिप्रयोज्याभ्युत्थानाभावाप्रवृत्तिसम्पादनेनातिदेशस्य चारितार्थ्यात् । "सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" इति हि परिभाषा लोकप्रसिद्धा यथा "ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्" इत्यनेनाग्र्यासनाद्यतिदेशो दृश्यते, नतु माठरकौण्डिन्यसम्बन्धिपरिवेषणादिधर्मस्य । एवञ्च वत्वस्य, वलत्वस्य वा हल्त्वापेक्षया विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशो न भविष्यति, किन्तु हल्त्वस्यैव । तथा च कथमतिदेशेन "द्युकामः" इत्यत्र

* ननु "अडादिभिन्नव्यवाये न" इति वचनाभावादिदमसङ्गतमिति, चेत्, न, भाष्ये—'आदर्शेन, इत्यादावडादिव्यवायसत्त्वात् प्राप्तणत्ववारणाय "व्यवाये" इत्येको योगः, तस्य च रषाभ्यामपरस्य नस्य व्यवाये णत्वमित्यर्थः । तथा चानेन 'रामेण' इत्यादावविवादर्शनेऽन्यत्रापि प्राप्तणत्वस्यैव "अट्कुप्वाङ्नुम्" इति नियमसूत्रकल्पितेन 'अडादिभिन्नव्यवाये णत्वं न' इति वचनेन निषेधस्य वक्तुं शक्यत्वात् । "व्यवाये" इत्यनेनाडादिव्यवधानेऽपि णत्वसिद्ध्या "अट्कुप्वाङ्नुम्" इति नियमार्थम् । तस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तौ लक्षणया अडादिभिन्नव्यवाये णत्वं नेत्यर्थ इति कल्पितवचनमादाय तद्ग्रन्थप्रवृत्तेः । नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तौ तु आर्थिकार्थकथनं तत् । * इयं १२० पृष्ठे 'निषेधात्' इतिशब्दरत्नप्रतीके द्रष्टव्या ।

१—'घटाभाववद्भूतलम्' इति निश्चयसत्त्वे 'घटवद्भूतलम्' इति बुद्धेरदर्शनात् 'तद्वत्ताबुद्धिम्प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्' इति नियमः । प्रकृते—'सकारोऽङ्भेदवान्' इति बुद्धे अतिदेशसामर्थ्यात् स्थानिवत्सूत्रबोधितया 'सकारोऽट्त्ववान्' इति बुद्ध्या बाधादङ्भिन्ननिमित्तककार्याभावः । न चाङ्भेदवत्ता बुद्धिम्प्रति अङ्भेदाभाववत्तानिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् 'सकारोऽट्त्ववान्' इति अतिदेशबोधितनिश्चयस्य अतथात्वात् प्रतिबन्धकत्वाभावः, 'समनियतधर्मयोरैक्यम्' इति सिद्धान्ताद् अङ्भेदाभावस्याट्त्वस्य चाट्येव सत्त्वेनाट्त्वस्याप्यङ्भेदाभावरूपत्वात् भेदस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकेनैव विरोधात्तत्त्वस्य सुवचत्वादिति भावः ।

२-—"असिद्धवत्" (पा० सू० ६-४-१९) इति सूत्रे भाष्ये—"इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थञ्च । तत्र आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—'आगहि' 'जहि' इत्युक्तम् । तत्र वतिग्रहणाभिप्रायेण "इहापि" इति भाष्यप्रतीकमादाय कैयटेनोक्तम्—"अन्ये त्वाहुः—स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । तेन 'देभतुः' इत्यत्र स्वाश्रयैकह-

यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशे (१) षधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुते 'वकारवदूकारः' इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम्, सूत्रक्लृप्तस्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादिति भावः ॥

वलि ककारे लोपस्य प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। हल्त्वादीत्यादिना वल्त्वपरिग्रहः।

न च वत्वस्य विशेषधर्मत्वेपि न तद्रूपेण निमित्तत्वं, किन्तु वल्त्वेनैवेति वत्वातिदेशापेक्षाया एवाभाव इति तस्य विशेषधर्मत्वोपपादनपूर्विका कथमियमाशङ्केति वाच्यम्, "दिव उत्" इत्यत्र दिव इति षष्ठीनिर्देशादलोन्त्यपरिभाषाया उपस्थित्या दिवोन्त्यस्य वस्येत्यर्थस्य प्राप्तौ वत्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वेन तस्योपस्थितौ तद्व्यापकं वल्त्वमप्युपस्थितं भविष्यतीत्याशयात। परिभाषाघटकसामान्यविशेषशब्देन यस्य कस्यचिद् ग्रहणे प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्मापेक्षया विशेषधर्मत्वं सर्वस्यापि धर्मस्यास्तीति कस्याप्यतिदेशो न स्यात्, अतः सङ्ग्राहकवाक्यादुपप्लुतलक्ष्यसंस्कारकवाक्यघटकशब्दोपात्तधर्मापेक्षया विशेषधर्म एव विशेषशब्देन ग्राह्यः। "आशंसायां भूतवच्च" इत्यत्र भूतत्वापेक्षया ऽनद्यतनत्वविशिष्टभूतत्वं यथा। एवञ्च प्रकृते स्थानिवदादेश इति यदतिदेशसूचकं वाक्यं तत्र यत्स्थानिपदन्तदुपात्तधर्मस्यैवातिदेशो नतु तद्व्यापकस्येत्यर्थो वाच्यः; स त्वनुपयुक्तः, स्थानित्वातिदेशस्य निष्फलत्वात्। किन्तु तस्मादुपप्लुतं यद्वकारवदुकार इत्याकारकं वाक्यन्तद्घटकशब्दोपात्तत्वापेक्षया विशेषधर्मत्वमेव वक्तव्यन्तच्च वत्वे नास्तीत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति। एतादृशवाक्योपप्लवे मानमाह—सूत्रेति। अलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया सूत्रक्लृप्तेत्यर्थः।

ल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ भवत इति। एतदपरे न मृष्यन्ति—सत्यसति ऽवावतावाऽतिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः, सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात कथं वतिना सिद्धत्वस्य 'प्रापणम्' इति। 'जहि' अत्र हि जादेशस्येत्यादि तु वैयाघ्रे नोपलभ्यते।

१—"सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" इति न्यायेन हल्त्वापेक्षया वत्वस्य, वत्वादेश्च विशेषधर्मत्वेनातिदेशाप्राप्त्याऽनन्विताविषयस्य 'ऊकामः' इत्यादावरूपे... इति, नेत, न, सामान्यतः स्थानिवृत्तिधर्मातिदेशस्वीकारे 'प्रगः' इत्यादावपि उरत्वातिदेशापत्त्या उरत्वापत्तिरिति संग्राहकवाक्यस्य "स्थानिवदादेशः" इत्यस्यावृत्त्या तत्तदेकवाक्यतया 'वकारवदुकारः' इत्यादिकल्पनाया आवश्यकत्वेन प्रत्यासत्त्याऽतिदेशबोधकवाक्यजन्यज्ञानविषयसामान्यविशेषधर्मयोरेव परिभाषाविषयतया 'वकारवदुकारः' इत्यत्र वत्वोत्वयोरेवोपात्ततया सामान्यधर्मस्यानुपादानात परिभाषाविषयाभावादिति भावः।

स्थान्यव(१)यव एव गृह्यते । तेन रामायेत्यादौ "सुपि च" (पा० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घः सिद्धः । तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितं

क इष्ट इति । यद्यपीदं रूपमुत्वे, गुणे, अवादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि पक्षे कविष्ट इति स्यात् कयिष्ट इति चेष्यते इति भावः ।

स्थानिवद्भावाङ्गीकारेऽपि लक्ष्यस्य सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । पक्षे = लोपाभावपक्षे । यत्तु "हलि सर्वेषाम्" इति नित्यलोपस्य वैकल्पिकलोपापवादतया क इत्येव स्यादिति, तन्न, हलीति सूत्रे वकारस्याप्यनुवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव् करोति' इत्यत्र नित्यलोपस्य चरितार्थतया ऽपवादत्वासम्भवात्, नित्यलोपविधायके ऽश्ग्रहणानुवृत्त्या ऽशूरूपहल्येवप्रवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि वृक्षवित्यत्र विज्निमित्तकवलोपस्य प्राप्त्या वृक्षवादेरनभिधानाच्च । नच "लोपो व्योः" इति वलोपे "अचः परस्मिन्" इति टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति वाच्यम्, "न पदान्ताः परे ऽग्गः सन्ति, ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ" इति भाष्याद्वृक्षवादेरनभिधानेन नित्यलोपविधायके वग्रहणानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । अत एव "भोभगो" इति सूत्रस्थम् "अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूले—स्थान्यवयव एवेति । अत्र एवकारो भिन्नक्रमः स्थानिपदोत्तरन्द्रष्टव्यः । अत एवादेशावयवाश्रयणेऽपि न निषेध इत्येतद्दर्शयति—तेनेति ।

ननु स्थान्यवयवालो ग्रहणे स्थान्यवयवालवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्याश्रयणे निषेध इत्यर्थलाभेन प्रपञ्चेत्यस्य व्यावर्त्यस्य सिद्धावपि विधिग्रहणविशिष्टस्यानल्विधावित्यस्य यद्व्यावर्त्यं मूले दर्शितं तदनुपपत्तिः, प्रकृतसूत्रभोभगो इति सूत्र-

१—'भिन्नो मागावकः' इत्यादिस्थल इवानिर्देशवाक्येन स्थानादेशयोः स्वरूपतो भेदस्यापलपितुमशक्यत्वात् स्थानिवृत्तिधर्मवत्त्वमेवातिदेशेन बोध्यते । तथा च "अनल्विधौ" इत्यस्य स्थान्यल्विधौ नेत्यर्थे स्थानिनोऽभावेन तदलोऽप्यभावात्तन्निमित्तककार्याप्राप्त्या निषेधवैयर्थ्यमिति, "अनल्विधौ" इत्यस्य लक्षणया स्थान्यलवृत्तिधर्मनिमित्तके विधौ स्थानिवत्त्वन्नेत्यर्थः फलतीति भावः । न चैवम् 'रामाय' इत्यादौ सुप्त्वस्य स्थान्यलवृत्तिधर्मत्वेन तन्निमित्तके दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधः, अल्मात्रवृत्तिधर्मानिमित्तके विधौ नेत्यर्थेनादोषात् । अल्मात्रवृत्तित्वञ्च—अल्वृत्तित्वे सत्यलितरावृत्तित्वरूपम् । यद्यपि सुप्त्वमेकारादिरूपालवृत्ति, तथाऽपि अलितरभ्यामादिरूपसमुदायवृत्तित्वान्न तस्य तत्त्वम् । ननु तण्डुलराशौ 'तण्डुलो न' इति व्यवहारादर्शनात्, अल्समुदायरूपे भ्यामि 'अल् न' इति भेदस्य वक्तुमशक्यतयाऽलितरे घटादयः पदार्थास्तद्वृत्तित्वस्य [illegible] मत्वा [illegible]तादवस्थ्यम्, 'अल्त्वव्याप्यधर्मनिमित्तके' इत्यर्थेनाद्यतेः । अलोऽल्समुदायस्य चाभेदेऽपि,

यश्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—

स्थान्यवयव एवेति। उपलक्षणमेतत्स्था (१) निरूपोऽपीति बोद्धव्यम्। अत एव "आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः" इति भाष्ये उक्तम्। न तु स्थान्यवयव इति। अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति

स्थभाष्यविरोधापत्तिश्च इत्यत आह---उपलक्षणेति। अत एव = स्थानिरूपस्याप्याश्रयणादेव। आदेशिन्यलि = स्थानिन्यलि, आदेशिन्यलीत्यत्र समानाधिकरणे सप्तम्यौ, आदेशिनीत्यत्र सम्बन्धिन आधारत्वविवक्षया सप्तमी। सम्बन्धश्चेतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावोऽवयवावयविभावश्च तेमोभयोर्लाभः। अत्र प्रपठ्येत्याद्युदाहरणप्रदर्शनपराकर एव मानम्। अतः = स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालो गृहणात्। प्रत्ययत्वमिति। प्रत्ययत्वस्य सत्तायां विशिष्टसत्तात्वस्यैवाल्त्वस्यालसमुदायेऽवृत्तितया सुप्त्वस्य च सत्त्वात् सुप्त्वेऽल्त्वव्याप्यत्वाभावात्।

१ 'स्थानिरूपो योऽल् तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवत्' इत्यर्थः। स च धर्मोऽल्त्वव्याप्य इति नाऽऽग्रहः। अत एव 'धिन्वन्ति' इत्यत्र उप्रत्ययवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य वकारेऽनतिदेशात् 'आर्धधातुकस्य' इतीण्न। नन्वेवम् 'रामाय' इत्यादावपि यादेशस्यालरूपैकारस्थानिकत्वेन सुप्त्वस्य तादृशधर्मतया दीर्घेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इत्यर्थेनादोषात्। षष्ठीप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकधर्मस्यैव स्थानिताऽवच्छेदकत्वनियमेन प्रकृते ङेत्वस्यैव षष्ठीप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकतया तस्य च ङेरूपसमुदायवृत्तित्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेः।

नच 'रामायेह' इत्यत्र वाक्यसंस्कारपक्षे 'राम ए इ' इति दशायाम् "एचोऽयवायावः" इत्यस्यापि प्राप्त्या एवृत्तिसुप्त्वस्य एत्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणत्वात्पुनरपि निषेधापत्तिरिति वाच्यम, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपिताऽऽदेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मनिमित्तके विधौ स्थानिवत्त्वं नेति व्याख्यानात। प्रकृते आरोपश्च--'यादेशः सुप्वान्' इत्याकारक एव, स च न एत्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकः, किन्तु ङेत्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताऽऽश्रयधर्मिक एवेति न दोषः।

नन्वेवमर्थस्वीकारे सूत्र-भाष्य-वार्तिकविरोध आपद्येत, तथाहि--'ह्रस्वादेश आप्वान्' इत्यारोपेणैव 'अतिखट्वः' इत्यादौ सुलोपप्राप्तेर्वक्तव्यतया तत्र च स्थानितायाः अच्त्वावच्छिन्नतयाऽनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवत्त्वाऽप्राप्त्या आपः परत्वाभावेनैव सुलोपाप्राप्तेर्दीर्घादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः। 'अतिखट्वाय' इत्यस्य सिद्धये ङ्याम्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदित्यर्थकेन "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वक्तव्यम्" इति वार्तिकेन 'अतिखट्व' इति ह्रस्वाकारे स्थानिवत्त्वनिषेधनाप्त्वाभावे 'अतिखट्वाय' इत्यत्र दीर्घेऽपि आप्त्वाभावाद्दोषाभाव इत्येवं परकवार्तिकविरोधः, प्रश्लेषेण प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधः, तत्राप्यनल्विधाविति निषेधेनैव सिद्धेः। एवम् 'आधये' 'चिकीर्षवे' इत्यत्रैजन्तकृदन्तत्वादव्ययत्वमाशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया वारणपरभाष्यविरोधश्च, उक्तनिषेधेनैव

भावः । अग्रहीदित्यादौ "ग्रहोऽलिटि" (पा० सू० ७।२।३७) इत्यनेनेट्

सुप्त्वव्यापकतया व्यापकासत्तायां व्याप्यासत्त्वमप्यवश्यं स्थास्यतीति तदभावसूचनायेत्थमभिहितम् । तेन रामायेत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा ऽप्रत्ययान्ततया समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुप्त्वातिदेशाल्लोपापत्तिरपि वारिता । भाष्ये आश्रीयमाणपदोपादानेन स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता यत्राल्त्वावच्छिन्ना तत्र निषेध इति ध्वनितमित्याशयेनाह--अग्रहीदित्यादाविति । नचैवं सति " क इष्टः " इत्यत्र वचिस्वपीतिसम्प्रसारणन्तत्र वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे 'वच्यादीनां यण् इक् संप्रसारणाभिन्नः' इत्यर्थो भविष्यति । एवञ्च स्थानिबोधकः शब्दो यण् इति, तज्जन्योपस्थितिविषयता यण्त्वावच्छिन्ना नतु अल्त्वावच्छिन्नेति कथमल्विधावित्यस्य तदुदाहरणमिति वाच्यम् ; अल्त्वावच्छिन्नेत्यस्याल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यर्थात् । तथाच यण्शब्दजन्योपस्थितिविषयता यद्रूपावच्छिन्नस्य यणसंज्ञा तत्तद्रूपावच्छिन्नेति यत्त्वरूप तादृशो धर्मः स चाल्पर्याप्त एवेति तदुदाहरणं युक्तमेव । एवमेव प्रत्याहारनिर्देशे सर्वत्र बोध्यम् । "दिव औत्" इत्यादौ चालोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया ऽल्पर्याप्ताल्त्वावच्छिन्नैव सेति तत्रापि निषेधस्य प्रवृत्तिः ।

सिद्धिरिति, चेत्, न, अलधव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपिताऽदेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्यर्थस्वीकारात् । सुलोपादिविधौ च नहि आप्त्वादिधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यतेति दोषाभावः ।

अत्रार्थे मानम्— "भोभगो" (पा० सू० ८-३-१७) इतिसूत्रस्थं भाष्यमेव । तथाहि— अशिग्रहणाभावे 'छन्दःसु' 'पयःसु' इत्यत्र दोषं प्रदर्श्योक्तं भाष्ये--"किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयम् 'वृक्षस्तत्र' 'प्लक्षस्तत्र' इति । अस्त्यत्र विशेषः, विसर्जनीये कृते न भविष्यति, इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति 'छन्दःसु', 'पयःसु' इति, स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति 'वृक्षस्तत्र' 'प्लक्षस्तत्र' इति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशिग्रहणमवक्तुम् ? बाढं शक्यम्, अल्विधिस्तर्हि भविष्यति । कथम् ! इदमस्ति रोरीति । ततो वक्ष्यामि 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः रः' ततो "रोःसुपि विसर्जनीयः । र इत्येव" इति उक्तार्थस्वीकारे एव भाष्योक्तवैषम्यमुपपद्यते, 'वृक्षस्तत्र' इत्यत्र स्थानितायां रेफत्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य, ' छन्दःसु ' इत्यत्र रुत्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य च सत्वेन वैषम्यात् । नन्वेमप्युक्तार्थस्वीकारे फलाभावः, 'भिन्दन्ति' इत्यस्य 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावात्, "आर्धधातुकस्येड्" इत्यत्र लक्ष्यानुरोधादौपदेशिको यो वल् तदादेरित्यर्थनादोषाच्चेति, चेत्, न, एरजो यजस्तस्यापत्यं याजिरित्यत्र स्थानिवत्त्वेन पदान्तत्वात्प्राप्तस्यैचोवारणायोक्तार्थस्यावश्यकत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः ।

एव दीर्घविधानान्नाल्त्वेन तस्य स्थानितेति तद्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य सिचो

यत्तु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते. तस्य निमित्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेध इत्यर्थ आश्रयणीयस्तथा च सुप्त्वस्य भ्यामादौ समुदायेऽपि सत्त्वान्नाल्साधारण्यमिति न तत्र निषेध इति, तन्न, "तन्वन्ति" इत्यत्रोकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य तव्यादिसमुदायेऽपि सत्त्वेन नाल्साधारण्यमिति तस्यातिदेशेनेट् स्यात्। नच "अपरविधौ" इति करणेन "अचः परस्मिन्" इति सूत्रेण स्थानिवद्भावेनेट् तत्र भाष्यकृतैव वारित इति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्। तस्यैकदेश्युक्तित्वसाधकच्छायन्नासन्निति तदुदाहरणप्रदर्शनमेव, तस्योदाहरणस्यासिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः। नच "कृन्मेजन्त" सूत्रभाष्ये 'आधये' 'चिकीर्षवे' इत्यत्रेकारोकारवृत्तिकृत्त्वस्याल्पर्याप्ततया निषेधयोग्यतायाः सत्त्वेन कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरुक्तेति वाच्यम्, तत्र स्थानिबोधकस्य घिशब्दस्य प्रथमतः समुदायोपस्थापकतया स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता नाल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यदोषात्। नच तथापि "कुम्भकारेभ्यः" इत्यत्र "बहुवचने झल्येत्" इत्येत्वे कृते स्थानिवद्भावेन कृत्त्वमाश्रित्याव्ययत्वप्राप्तिशङ्का कृता, सा कथं संगच्छताम्? स्थानिबोधकादत इति शब्दादल एव प्रथममुपस्थितिसत्त्वादिति वाच्यम्; तत्रापि प्रथमतोऽत्त्वेनोपस्थिति न त्वत्त्वेन, अत्त्वन्तु समुदायपर्याप्तमिति न निषेधविषयतेत्यदोषात्। इत्थमेवान्यत्रापि बोध्यम्। अस्याङ्कल्पनायां "विशिष्टं ह्येपो ऽनलमाश्रयते इत्यलाम" इति भाष्यमेव मानम्, कृन्मेजन्तसूत्रस्थं भाष्यञ्च साधकमिति दिक्।

अत्रानल्विधावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव। नचासमर्थसमासापत्तिः, बहुषु स्थलेषु तस्य दर्शनात्। पर्युदासे हि स्थान्यल्भिन्नाश्रयके विधौ स इत्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र णत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। स्थानिपदस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरपरतया स्थानिस्थान्यवयवालाश्रितविधिभिन्नविधाविति व्याख्यानेन व्यूढोरस्केनेत्यस्य निर्वाहेऽपि बभूविवेत्यस्यानिर्वाह इत्यसमर्थसमासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः। नचान्यतराल्वृत्तिधर्मस्य वल्त्वस्याश्रयणादेवमपि बभूविवेत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, यद्धर्मवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्यान्यतराल्निष्ठस्यातिदेशे कर्त्तव्ये निषेधस्य सूत्रस्वीकारात्। यदि तु ङेयं इत्यादौ ङकारोच्चारणेन ङकारोपलक्षिते स्थानित्वस्य बोधनेनाग्रहीदित्यत्रेट इव सर्वत्र सूत्रोपात्तसमुदाये स्थानित्वमिति ङेशब्दनिष्ठं सुप्त्वं प्रत्ययत्ववदनाल्धर्म इति यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल्निष्ठधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधिभिन्नविधौ स्थानिवदित्यर्थ आश्रीयते तदाऽस्तु पर्युदासः। एवं सति लाघवमपि

न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्रा (१) धान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न । तन्निषेधादिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ॥

लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम् । यथा कथं चिदिति । व्याख्या(२)नादिति भावः॥

भवति । पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातृग्रन्था नेयाः । पर्युदासपरतया व्याख्यानञ्च "विशिष्टं ह्येषो ऽनलमाश्रयते इटमाम" इति वदता भाष्यकृता ध्वनितम् । असंङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसाधकं वाक्यमिड्वद्दीर्घ इति 'ङ्वद् यः' इति रीत्या कल्पनीयम् स्थानिताऽवच्छेदकशास्त्रोपात्तमेव रूपम् ।

१—ननु एवमपि 'प्रदीव्य' इत्यादौ स्थानिवत्त्वादिड् दुर्वारः, प्रधानाप्रधानन्यायेन प्रधानस्यै-वाल्त्वव्याप्यधर्मस्य ग्रहणेन नाल्त्वस्य चाप्राधान्यादिति, चेत्, न, स्थानिघटकाल्वृत्त्यल्त्वव्याप्य-धर्मघटितधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवदित्यर्थात् । न चैवम 'बभूविथ' इत्यत्रानापत्तिः, इटो [illegible] निमित्तकत्वादिति [illegible] उक्तधर्मघटितधर्मस्यातिदिदि-क्षितस्यैव ग्रहणात् । [illegible] जिपयत्वम् । तथा च इण्धातुं प्रति सिद्धः [illegible] 'वलादित्ववान् आर्धधातुकः प्रत्ययः' इति निश्चयात्मक-सिद्धेः सत्त्वेन वलादित्वस्यातिदिदिक्षितत्वाभाव । [illegible] प्रतिबन्धकत्वस्वीकारे 'रामाय' इत्यादौ 'यादेशः सुप्त्वाभाववान्' इति निश्चयस्य सत्त्वेनातिदेशानापत्त्या दीर्घासिद्धिः. अतिदेशसूत्रारम्भ-सामर्थ्येन तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् , तथा चातिदेष्टव्यधर्मस्यादेशावृत्तित्वे एव तन्निषेध इति फलितम् । 'बभूविथ' इत्यत्र चातिदेष्टुमिच्छाविषयीभूतमार्धधातुकत्वम्, तच्च नाल्त्व-व्याप्यधर्मघटितो धर्मः, यच्चाल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मं वलादित्वम्, तच्च नातिदेष्टुमिच्छाविषयीभूतमिति न कश्चिद्दोषः। नन्वनल्विधावित्यनेनार्थद्वयमलभ्यम , सकृदुच्चरितन्यायविरोधादिति, चेत्, न, आवृत्त्या तत्त्वस्य सुवचत्वात् , स्थानिघटकाल्विशिष्टविधौ न स्थानिवदित्येकार्थेनैवादोषाच्च वै, स्ववृत्त्यल्त्व-व्याप्यधर्मघटितो योऽतिदिदिक्षितो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावत्त्व- अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानि-तानिरूपितोदेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मस्य साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यतावत्त्वैतदन्यतर सम्बन्धेन । अत्राद्यसम्बन्धे उद्देश्यतापदेन उद्देश्यतायाः, तदवच्छेदकसाधारणविषयतायाः वा ग्रहणं कार्यम् । अत्र शास्त्रे स्थानिता स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिता रूपा, आदेशता च—स्थानपदार्थ-प्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगिता रूपा बोध्येत्यलम् ।

२—प्रकृतसूत्रे भाष्ये—"अलमाश्रयतेऽलाश्रयः । अलाश्रयोविधिरल्विधिरिति । इतरथाहि यत्र प्रधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्, किं प्रयोजन 'प्रदीव्य' 'प्रसीव्य' इति । वलादिलक्षण इड् माभूदिति" इत्युक्तिरूपादित्यर्थः ।

"अचः" (पा० सू० १।१।५७)। अल्विध्यर्थमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया "न संप्रसारण" (पा०सू० ६।१।३७) इति निषेधात्। न चोरदत्त्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात्, 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पक्षं दूषयित्वा 'आसप्तमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात्। किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते,

---

दूषयित्वेति। "अङ्गस्य" (पा० सू० ६।४।१) इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः। एतदसिध्यैव दूषयित्वेत्यर्थः॥ विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। अनेन तु वार्यत इति। स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, तत्र

व्याख्यानादिति। 'अनलिति शब्दसंस्कारार्थं प्रथमोपादेया तत्तल्लक्ष्योपपत्त्यर्थञ्च विधिशब्दाध्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्त्तव्येतिरीत्येष्टसिद्धौ विधिशब्दोपादानरूपादधिकाद्यत्नादित्यर्थः। परमूले—"निषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात्" इति ग्रन्थस्य तच्छब्देन निषेधपरामर्शेऽसङ्गतिरत आह मूले--स्थानिवत्त्वेति॥

तेन = अल्विध्यर्थमस्य सूत्रस्यारम्भेण। "उरत्" इति सूत्रे उरित्यनेनाल एव स्थानित्वबोधनादिति तात्पर्यम्। "अचः परस्मिन्" इति सूत्राप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—नचोरदत्वमिति। दूषयित्वेति। सामान्यत उपादानेन प्रकृतसूत्र इति भ्रमोऽपि स्यादिति तन्निवारणाय—अङ्गस्येतीति। अत्र दूषणे हेतोरनुक्तेः प्रसिद्धस्य हेतोरनुपलम्भाच्चाह—एतदिति। वव्रश्चेत्याद्यसिध्येत्यर्थः। यदा "न संप्रसारण" इति निषेधारम्भादन्त्यस्य यणः प्रथमतः सम्प्रसारणम्पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति स्वीक्रियते, तदा वव्रश्चेत्याद्यसिद्धिरूपो दोषः। "प्रागभ्यासविकारेभ्यो ऽङ्गाधिकारः" इति पक्षे, यदा तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रस्थसम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणभाविनि लक्षणाऽऽश्रीयते, सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्राक्काल एव प्रतिषेधो निषेधसामर्थ्याच्च, कृते परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्रवृत्तिरित्याश्रीयते, तदा नेदं प्रयोजनमचः परस्मिन्निति सूत्रारम्भस्य इत्याशयेनाह-मूले-किञ्चेति। न केवलमल्विध्यर्थमिदं सूत्रमित्येव, किन्त्वपरोऽपि विशेष इति भावः। अत एवाह—विस्तरस्त्विति। कैयटादिग्रन्थ इत्यर्थः।

नायकः, पावक इत्यादौ "एचोऽयवायावः" (पा०सू० ६।१।७८) इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अनेन तु वार्यते शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । न पदान्त" (पा०सू० १।१।५८) इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् ।

सति यत्र भवति तदादेशेऽपि न भवती (१) त्यर्थात् । अजादेशो ऽचकार्यं लभते, न लभते चेति वाच्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—शब्देति । पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थ-

---

ननु मूले तु 'वार्यते' इत्येवोक्तम्, हेतुस्तु नोक्तः, इति न्यूनतेति तल्लाभायाह—स्थानिनीत्यादि । उक्तार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञापकेन लाभे सति यथा लक्ष्यसिद्धिसम्पादकवचननिष्पत्तिस्तथाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । नन्वत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत्सौत्रस्थान्यादेशभावस्य ग्रहणन्तेन णिलोपस्यानेन स्थानिवद्भावसिद्धिः । अवधारणफलन्तु मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादिसिद्धिः । ननु सर्वत्र शब्दस्यैवाधिकारो दृष्ट इति शब्दाधिकार इत्यनर्थकम्, क्लृप्तार्थस्य त्यागेन शब्दमात्रस्यात्र सूत्रे सम्बन्धे च किम्मानमत आह—पूर्वसूत्रेति । इत्येतन्मात्रेति । तेन नायकादिसिद्धिः । उभयार्थकत्वेति । भावाभावोभयार्थकत्वेत्यर्थः । क्लृप्तार्थपरित्यागेन शब्दमात्रस्य सम्बन्धो यत्र तत्र शब्दाधिकार इति व्यवहारः, यत्र तु क्लृप्तार्थसम्बद्धशब्दस्याभ्यत्र सम्बन्धस्तत्रार्थाधिकार इति । यद्यपि दीर्घशब्दस्याल्गत्वन्तथापि सूत्रे प्रागुपादानादिह यलोपदीर्घावादौ इत्युक्तम् । द्वन्द्वान्ते श्रूय-

---

१—नन्वेवमर्थस्वीकारे 'दयूः' इति न सिद्धयेत् तथाहि—रायन्ताद् दिवधातोः क्विपि ऊठि अयादेशे 'द्यूः' इति जायते तत्र णिलोपस्पेऽजादेशोऽभावानिर्देशो णौ सति ऊठोऽभावेनाभवतोऽयादेशस्य णिलोपे ऊठि च कृतेऽपि प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् न, आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मारोपसम्भावनायां यत्प्राप्नोति तद्भवति यत्र प्राप्नोति तत्र भवति इति व्याख्यानेनादोषात् । एवञ्च लोपादेशे णिच्त्वारोपेऽपि क्विन्निमित्तकोठः सत्त्वेन तन्निमित्तकायादेशप्रवृत्तौ बाधकाभावः । नन्वेवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे 'एषो गमयति' इत्यत्रेणो गमादेशे स्थानिवृत्तीणत्वरूपधर्मारोपसम्भावनायामपि गमादेशघटकगकारे हल्त्वस्य सत्त्वेन गकाररूपं हलमादाय "एतत्तदोः" (पा० सू० ६-१-१३२) इति सुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, 'आदेशो न जातः, स्थानी न निवृत्तः,' इति सम्भावनायां यत्प्राप्नोति तद्भवति, यत्र प्राप्नोति तत्र भवति, इत्यत्रैव तात्पर्यात् । तथा च 'गमयति' इत्यत्र 'इणो निवृत्तिर्न जाता, गमादेशो न जातः' इत्येतत्सम्भावनायाऽभावातिदेशेन सुलोपाभावः । 'द्यूः' इत्यत्रापि 'णिज्निवृत्तिर्न जाता, लोपादेशो न जातः', इति सम्भावनायामपि जातस्योठोऽनिवृत्त्याऽयादेशः सिद्धतीति सर्वं सुस्थम् ।

अत एव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः, स्थानिनि सत्यभवन्त्यास्तस्या आदेशे ऽप्यभावातिदेशात् । उक्तं च "काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति" इति । स्यादेतत्—पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम् । सन्निहितं चेह त्रयम् स्थानी, आदेशो, निमित्तं च । तत्र न तावत् स्थानी अवधिः, तस्यादेशेनाप-

---

कत्वात्तदाश्रयणमिति भावः । यलोपदीर्घादीति । यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थः । यलोपादयो दीर्घादयश्चेति यावत् । तेन स्वरादीनामपि सङ्ग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याय । न हि यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः । न वृद्धिरिति । "अत उपधायाः" (पा० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्नेत्यर्थः । "क्विलुगुपधात्वे"—(वा०) इति निषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति (१) भाष्ये स्पष्टम । अयादेशापत्तेरिति । यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वा-

---

माणमिति न्यायेनाह – यलोपादय इति । वैचित्र्यायेति । अहरशब्दोपादानेन लभ्योऽप्यर्थः क्वचित्स्पष्टप्रतिपत्तयेऽधिकशब्दोपादानेन बोध्यते; तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तन्दुष्टत्वमित्येतद्वैचित्र्यध्वननायेत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति – नहीत्यादिना । ननु यलोपादीत्युक्तौ न्यूनता, यथा यलोपादिग्रहणस्य ज्ञापकता तथा द्विर्वचनग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादिति चेन्न, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्यीयोदाहरणस्योपपत्त्यर्थमनचीतिसूत्रे ऽनचीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य सर्वैरङ्गीकृततया स्थानिनि सति भवतो निषेधस्यादेशे ऽतिदेशप्रसक्त्या ऽभावातिदेशमन्तरेणापि तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । अभावातिदेशस्य फलमाह मूले – अत एवेति । अभावातिदेशादेवेत्यर्थः । ननु गणयतीत्यादौ "अचोञ्णिति" इति शास्त्राद् "अतो लोपः" इत्यल्लोपविधायकशास्त्रस्य बलवत्त्वादकारस्य लोप एव भविष्यतीति न वृद्धिरित्यसङ्गतमत आह – अत उपेति ।

ननु तस्य प्रवृत्तिरभावातिदेशेऽपि दुर्वारा "क्विलुगिति" वार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह – क्विलुगिति । प्रत्ययेति । यथा 'पारिखीयः' इत्यत्र परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके ऽणि तदन्ताद्वृद्धच्छस्य बाधको "जनपदतदवध्योः" इति वुञ् प्राप्तस्तम्बाधित्वा "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इति छो भवति । एवकारस्य क्विलुगिति वार्तिके चङ्परनिर्ह्रासग्रहणाज्ज्ञापकाल्लब्धस्य व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति ।

१—ननु "नपदान्त" (पा० सू० १-१-५८) इति सूत्रे भाष्ये—लवमाचष्टे 'लौः' पन्चेन्द्रा-

हारात् । नाप्यादेशनिमित्ते 'वैयाकरणः' इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । (१) पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु (२) विशेषणमिति भावः । एतेन "अचः पूर्वत्व-

---

दिति भावः । पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्, स्वरे निषेधात् । अतो यण्निमित्ताकारापेक्षयाऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति

तेन कथयतीत्यादेः सिद्धिः । ननु वैयाकरण इत्यत्र निमित्तापेक्षया पूर्वत्वाश्रयणपक्षेऽप्यायादेशापत्तिरुक्ता सा न सङ्गच्छते, निमित्तादेकारस्याव्यवहितपूर्वत्वाभावादत आह—पूर्वत्वञ्चात्रेति । स्वरे निषेधादिति । तस्य हि चिकीर्षक इत्याद्युदाहरणं, तत्र रेफषकाराभ्यां व्यवधानेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेः स निषेधोऽव्यवहितपूर्वत्वाश्रयणे व्यर्थः स्यात् । अतः—व्यवहितस्यापि पूर्वशब्देन ग्रहणात् । अपिशब्दाभ्यामादेशापेक्षया पूर्वत्वस्य ग्रहणपक्षे दोषः सूचितः । नचान्तरङ्गपरिभाषया ऐजागमस्यासिद्धत्वान्नोभयपक्षे वैयाकरण इत्यात्रायादेशापत्तिः "किरतौ लवने"

गयो देवता अस्य 'पञ्चेन्द्रः' परिखाया अदूरभवः पारिखस्तत्र भवः पारिखीयः । वादितवन्तं प्रयोजितवान् 'अवीवदत्' अवयतेः 'अवः' एषु आद्ये ऊठि यलोपयोः, द्वितीये आनुकः स्थितये ङीपो लुकः, तृतीये "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इति खोपधनिमित्तक छ प्रत्यये आलोपस्य, चतुर्थे "णौ चङि" इति ह्रस्वे णिलोपस्य, पञ्चमे "चजोः" इति कुत्वे णिलोपस्य च, स्थानिवत्वनिषेधाय "क्वि-लुग्-उपधात्व-चङ्परनिर्ह्रास-कुत्वेषूपसंख्यानम्" इति वार्तिकं पठितम् । तत्रोपधात्वनिमित्तके प्रत्ययविधावेव निषेधः, अत एवोपधात्वनिमित्तकत्वेऽपि चङ्परनिर्ह्रासग्रहणस्य न वैयर्थ्यम् । तदुक्तं भाष्ये—"ननु चैतदप्युपधात्वविधिम्प्रति न स्थानिवदित्येव सिद्धम् । विशेषत एव तद्वक्तव्यम् । क्व 'प्रत्ययविधाविति' इह मा भूत्, 'पटयति', 'लवयति', इति । तथाचोपधात्वनिमित्तकनिषेधस्य 'पटयति' इत्यादौ स्थानिवत्वनिषेधाभावाय प्रत्ययविधावेवप्रवृत्तिरिति न 'गणयति' इत्यादौ तेन सिद्धिरिति भावः ।

१—विशेष्यानन्वयित्वे सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । अविद्यमानं सद् व्यावर्तकमिति यावत् यथा—'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः' इत्यत्र काकः । स्वाधिकरणवृत्तित्वासामान्यकालिकस्वाभावप्रतियोगित्वमिति फलितोऽर्थः । तथाचेदानीं पूर्वत्वाभावेऽपि कदाचित्पूर्वत्वस्य सत्त्वान्न क्षतिरितिभावः ।

२—विशेष्यान्वयित्वे सति व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वम् । विद्यमानं सद् व्यावर्तकमिति यावत् । यथा—"रूपवान् घटः" इत्यत्र रूपम् ।

विज्ञानादैचोः सिद्धम्” इति वार्तिकं (१) व्याख्यातम् ॥

न पदान्त (पा०सू०१।१।५८)। पदस्य चरमावयव इति। वृक्णं वेतीति वृक्णवीः। वातीति वृक्णवाः। तमाचष्टे वृक्णव्। विच्। इह “लोपो व्योः—” (पा०सू० ६।१।६६) इति वलोपो न स्थानिवत्त्वात्। न च “न पदान्त—” (पा०सू० १।१।५८) इति निषेधः, इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्। (२) पदान्तस्य

तत्पक्षेऽप्ययं दोष इति भावः। आदेशेनापहारात् कथं स्थानिनोऽवधित्वमित्यत आह—उपलक्षणमिति ॥

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येवं व्याख्याने (३) फलमाह—

इति ज्ञापकादतिदेशविषयेऽपि तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, ज्ञापकमूलकवचने कल्पनापेक्षया स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वाश्रयणे लाघवात् ॥

मूले—“ऐचोः सिद्धम्” इत्यत्रैच इत्यस्य श्रवणमिति शेषः। परमूले—“न पदान्त” इति सूत्रस्थविधिशब्दस्य भावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं कृतं, नतु तस्य कर्मसाधनत्वं तस्य फलम्मूले आह—वृक्षां वेतीत्यादिना। एतदेवोपपादयति—अन्तशब्दस्येति। यत्तु कैयटेन “वृक्षं वृश्चति” इति क्विपि तत आख्याने णिचि विजुक्तः, तथा व्याख्यानफलनिरूपणावसरे स तु प्रकारो न युक्तः,

१—उपलक्षणतया स्थानिभूतानन्तर्निरूपितपूर्वत्वस्य स्वीकारादैचोः श्रवणं सिद्धमित्यर्थः। आदेशनिमित्तापेक्षपूर्वत्वस्य स्वीकारे तु ‘वैयाकरणः’ इत्यादावायादेशापत्तौ वार्तिकविरोधः स्यादिति भावः।

२—विधिरित्यत्र कर्मणि कि प्रत्यये कर्मण उक्तत्वात् पदान्तस्येति शेषषष्ठ्या समासे पदचरमावयवसम्बन्धिनि विधानकर्मणि सति स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थो लभ्यते। तथाच भावरूपेऽभावरूपे वा, विधानकर्मणि पदचरमावयवसम्बन्धित्वं चेत्तदाऽस्य प्रवृत्तिः। एवञ्च ‘वृक्णव’ इत्यत्र लोपादिस्थलेऽपि विधानकर्मणि लोपे पदचरमावयववकारस्य स्वनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशतावत्त्वसम्बन्धस्य सत्त्वात् पदचरमावयवसम्बन्धिनि लोपेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात्। पूर्वोक्तार्थे तु न दोषः, पदचरमावयववकारनिष्ठकर्मतानिरूपकविधानाभावात्, लोपस्यैव तत्र विधानकर्मत्वात्। अत एव तत्र लोपविधायकशास्त्रत्वेन व्यवहारः संगच्छते इति भावः।

३—पदचरमावयवनिष्ठकर्मतानिरूपकविधाने इत्यर्थः। येन शास्त्रेण यत्कार्यं विधीयते तत्कार्यनिष्ठकर्मतानिरूपकं विधानं तत्र प्रतीयते। यत्र यत्र भावरूपकार्यविधानं तत्रैवैतत्प्रवृत्तिः,

स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत्, "सुबन्ताण्णिच्" इति हरदत्तादिमते ऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् । न च "इष्ठवत्" इत्यतिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाधो, णेर्लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम्

वृक्षमिति । विजिति । क्विपि तूठ् स्यादिति भावः । स्थानिवत्त्वादिति । णिलोपस्य, टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । नन्वस्य पदत्वाभावा-त्कुतोऽसिद्धिरतआह सुबन्तादिति । अन्तर्वर्त्तिसुब्निमित्तकपदत्वस्यै-कदेशविकृतन्यायेन वान्तेऽपि सत्त्वमिति भावः । (१) प्रत्ययलक्षणमिति ।

उपधावृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतो ऽयमेव साधनप्रकार आदृतः । ऊठ्स्यादिति । तस्य वलोपापवादत्वादिति भावः । अस्य—वृक्षवृशब्दस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले-हरदत्तादिमत इति । "तत्करोति तदाचष्टे" इति वचनस्य "द्वितीयान्तात्" इति तेन व्याख्यातत्वादिति भावः । नच "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुबन्तादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, "तेनातिक्रामति" इत्यत्र तेनेत्यस्य तृतीया-न्तादिति व्याख्यानदर्शनेन तत्सादृश्यात्प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकात् सुबन्तादित्यर्थ इति तद्भावात् । अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वमीकाराद्यन्ते नतु वान्त इत्या-शङ्कायामाह—अन्तर्वर्तीति । एकदेशेति । तस्य न्यायस्य लौकिकत्वादिति भावः । मूले – न चेष्ठवदिति । इदमपि परत्वात्सुप्तिङन्तमित्यस्य बाधकमिति

भावस्यैव चरमावयवयाग्यत्वात् अभावविधायकस्थले तु अभावस्य शून्यरूपतया चरमावयवत्वासम्भ-वात् पदचरमावयवनिष्ठकर्मतानिरूपकविधानाभावेन नास्यप्रवृत्तिरिति भावः । यो विधीयतेऽसाविति कर्मणि किप्रत्ययः, पदान्तश्चासौ विधिरिति कर्मधारयस्तदापि पदचरमावयवाभिन्नविधानकर्मणि सति स्थानिवत्वं नेत्यर्थः इत्यभावरूपं विधानकर्मणि नास्य प्रवृत्तिः ।

१—"स्थानिवदादेशः" इति स्थानिस्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे "प्रत्ययलोपे" (पा० सू० १—१—६२) इति सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यकारः । 'अतृणेट्' इत्यादौ तिपो लोपे "अनल्विधौ" इति निषेधेन स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या इत्यादि पित्सार्वधातुकपरत्वाभावात्तत्र विशेषणतयाऽलाश्रयणेऽपि प्रत्ययलक्षणार्थं विध्यर्थमिति वार्तिककारः । तत्र भाष्यमते नियमशास्त्रस्यान्यत्र निवृत्तिमात्रतात्पर्य-कतया "प्रत्ययलोपे" इत्यतिदेशाप्राप्त्या वार्तिकमतेऽल्विध्यर्थतया "वर्णाश्रयत्वात्" इत्युत्तरग्रन्था-संगतेश्च "नच प्रत्ययलक्षणम्" इत्यादिग्रन्थमन्यथा व्याचष्टे स्थानिवत्वेनेत्यादिना । तथा च—नच "प्रत्ययलक्षणम्" इत्यनेन स्थानित्वमाशङ्क्य "वर्णाश्रयत्वात्" इत्यनेन "अनल्विधौ" इत्यस्य प्रवृत्तिप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थ इति भावः । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिपक्षेऽपि नास्य प्रवृत्तिः, भत्वस्य 'वृषण्वसुः' इत्यत्रापि सत्त्वेन प्रत्ययस्यासाधारणधर्मत्वाभावात् ।

वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय

स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति। "णाविष्ठवद्–" इत्यनेन "यचि भम्" इति शास्त्रस्यैवातिदेशः तच्च वर्णाश्रयम्, एवं च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः। कार्यातिदेशे ऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णा (१) श्रयत्वाक्षतिः। प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं (२) न त्वप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थमिति

भावः। ननु प्रत्ययलक्षणमित्याशङ्का कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति। एवञ्च स्थानिवत्सूत्रस्यैव प्रसक्तिशङ्केयमिति भावः।

अल्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति—णाविष्ठवदित्यादिना। वर्णाश्रयमिति। यजादीत्यस्य स्वादीत्येतद्विशेषणत्वेऽपि प्रपञ्च्येत्यत्रेवाप्राधान्येनाश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः। ननु स्थानिवत्सूत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृत्तिरत आह–कार्यातिदेशेऽपीति। अङ्गीकारादिति। अतएव सर्वस्मिन्नित्यत्र दीर्घो न, अतिदिष्टकार्यस्यापि यत्रादित्वनिमित्तकत्वात्। ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तककार्यार्थम्प्रत्ययलक्षणसूत्रमस्त्वित्यत आह—प्रत्ययेति। स्थापितमिति। नच "अतृणेट्" इत्यत्र कथ-

१—ननु 'वृत्तव्' इत्यत्र "यचिभम्" इत्यस्य यजादित्व-कप्रत्ययावधिकस्वादित्वोभयानिमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्रवृत्तिरिति इष्ठवद्भावस्य तद्धर्मातिरिक्तनिमित्तकत्वेऽपि यजादित्वस्य निमित्तत्वाभावेन "वर्णाश्रयत्वाक्षतिः" इत्यसंगतमिति चेत् न, यन्निमित्त इत्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणात् 'णिजिष्ठवत्' इत्यतिदेशे णिच्त्वस्य सादृश्यानुयोगितावच्छेदकतया तद्व्यापकत्वस्य यजादित्वाभावे वक्तुमशक्यतया कप्प्रत्ययावधिकस्वादित्वाभाव एव सत्त्वात् तत्प्रतियोगिनः स्वादित्वस्यैव यन्निमित्तेत्यत्र निमित्तपदेन ग्रहणात्। तदतिरिक्तयजादित्वस्य 'इष्ठवत्' इत्यतिदेशे निमित्तत्वात्तत्ते:।

२—ननु भाष्यमते—"प्रत्ययलोपे" इति सूत्रेऽपि "अनल्विधौ" इत्यस्यानुवृत्तावेव नियमत्वं वक्तुं शक्यम्। अन्यथाल्विधौ चारितार्थ्येन नियमत्वासम्भवः। तथा च 'अतृणेट्' इत्यादेरसिद्धिरल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वप्रत्ययलक्षणयोरभावादिति चेत् न, "तृणह इम्" इत्यत्र हलित्यस्याननुवृत्तेः। नचैवम् 'तृणहानि' इत्यादाविमापत्तिः, "नाभ्यस्तस्याचि" इत्यतो न, अचि, इत्यस्यानुवृत्तेः। नन्वेवमपि 'मित्रशीः' इत्यादौ हलादिपरत्वाभावात् "शास इदङ्हलोः" इत्यस्याप्राप्तिः, तत्रापि योगविभागेन हल्ग्रहणाकरणेन सिद्धेः। तथाहि—"शास इत्" इत्येकोयोगः, अत्र

आदिशब्दग्राह्याः । 'वरे' इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवद्भावः । न च "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।७५ इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम्, णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः, "प्रकल्प्य चापवादविषयम्" इति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय

मिमागमस्तस्य हलादौ पिति सार्वधातुके प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, हलीत्यस्य तत्र सम्बन्धमकृत्वा ऽचि नेत्यस्य सम्बन्धात् । अनिवृत्तेरिति। अभ्युपेत्य वादोऽयम् । वस्तुतो "अचः परस्मिन्" इत्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्याह – प्रक-

'क्ङिति' इत्यनुवर्तते तेन शास उपधाया इत्स्यात् क्ङिति इति 'शिष्टः' 'मित्रशीः' इत्यादीनां सिद्धिः। ततः "अङि" इति द्वितीयो योगः । तत्र पूर्वाननुवर्त्य–'शास उपधाया इत् अङि' इत्यर्थकरणेन पूर्वेणैवाङि इत्वस्य सिद्धतया 'अजादौ क्ङिति इत्वं चेत् अङ्येवेति' नियमार्थतया 'शासति' इत्यादौ दोषाभावेनेत्वस्याल्विधित्वाभावेन स्थानिवत्त्वेनैव सिद्ध्या "प्रत्ययलोपे" इति सूत्रं नियमार्थम् प्रत्ययपर्याप्तनिमित्तावे लोपे प्रत्ययलक्षणमेव न तु स्थानिवत् एवञ्च स्थानिवत्सूत्रे आदेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संकोचात् 'सुदृषत्प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवत्त्वेनामन्तत्वमादाय न दीर्घः । "अनिनस्मन्" इति परिभाषया वर्णनिमित्तककार्यप्रवृत्तये 'अन्त्वादिषु' वर्णकत्वारोपे "अनल्विधौ" इति निषेधेन स्थानिवत्त्वप्रत्ययलक्षणयोरभावे तु तेन शोभना दृषद यस्यां सा सुदृषद् नगरी' इत्यत्र स्थानिवत्त्वेन सुगतोगित्वमादाय "उगितश्च" इत्यनेन ङीप् नेति फलं बोध्यम् । अनल्विधाविति निषेधस्तु न अनुबन्धकार्ये तदप्रवृत्तेः। "प्रत्ययलोपे" इति सूत्रे "प्रत्ययस्य लुक्" प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या "लोपे प्रत्ययलक्षणम" इत्येव सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्ययपर्याप्तस्थानितानिरूपितादेशताश्रयलोप इत्यर्थलाभः ।

तेन 'आधीय' इत्यत्र प्रत्यावयवसकारलोपे प्रत्ययलक्षणेन झलादित्वमादाय "अनुदात्तोपदेश वनति" इति सूत्रेण न लोपो न नच प्रत्ययनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयलोपे 'प्रत्ययलक्षणम्' इत्यर्थेऽप्यत्राप्राप्त्या प्रत्ययग्रहणं व्यर्थम्, प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादेव प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य ज्ञापनात् । नन्वेवं सकारस्यापि प्रत्ययत्वात्तन्निष्ठस्थानितायाः प्रत्ययपर्याप्तत्वस्याक्षततया दोषतादवस्थ्यमिति चेत् न, प्रत्ययत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुपयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगीभूतस्थानितानिरूपितादेशताश्रयलोपे प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थेनादोषात्, नच "स्थानिवत्" इत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहे प्रत्ययलक्षणग्रहणं व्यर्थम्, प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम्, यथास्यादित्यर्थलाभार्थम्, तत्सत्त्वात् । तेन 'सुदृषत्' इत्यत्र दीर्घो न, नच "प्रत्ययलोपे तल्लक्षण" इत्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणं निष्फलम्, प्रत्ययप्राधान्ये एव तत्प्रवृत्तये तत्सत्त्वात् । तेन "गोहितम्" इत्यादौ न दोषः । नच "प्रत्ययलोपे प्रत्ययवत्" इतिन्यासेन सर्वसिद्धे लक्षणग्रहणवैयर्थ्यम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव यथा स्यान्नतु प्रत्ययस्थानिकम् इति ज्ञापनाय तत् सत्त्वात ।

तेन 'पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतम् पञ्चखट्वम्" इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन भिस ऐस न । वार्तिकमते तु स्थानिवद्भावेन दीर्घादिर्दुर्वार एव स्यात् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

दिति व्याख्येयम्। सहविवक्षाऽभावे ऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः, सप्तम्यलुक् च। अथोदाहरणानि, पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः।

---

(१) स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च। हरदत्तादिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यसंमत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति। चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु 'एषो (२) यन् हसति' इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् "एतत्तदोः" (पा० सू० ६।१।१३२) इति सुलोपाभावः। इणः शतरि यन्निति रूपम्। उत्वे च न स्थानिवद्, अनेन निषेधादिति तत्त्वम्। कानि सन्तीति। वाक्यसंस्कारपक्ष एतत्। तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्त-

---

लप्येति। अयम्पक्षः-सुबन्ताण्णिजिति पक्षः। सम्मत इति प्रातिपदिकादिति। तत्करोतीत्यादि च "टेः" इति सूत्रस्थस्य "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इत्यस्यानुवादः। तत्र वार्तिके प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकरणे प्रातिपदिकपदोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः।

मूलोक्तस्य भावसाधनविधिशब्दस्याश्रयणे तर्हि प्रयोजनङ्किमत आह—चरमावयव इति। ननु "एषोयन्" इत्यत्र तत्र्युत्वमपि न स्यादत आह-उत्वेचेति। तस्य भावरूपत्वेन पदचरमावयवत्वसम्भवात् "कानि सन्ति" इत्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपपादयति—वाक्येति। तत्रपक्षे।

१—अयम्भावः—"अचः परस्मिन्" इत्युत्सर्गः, "नपदान्त" इति चापवादः, इत्युत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचात न पदान्तसूत्रविषये तदप्राप्त्या न पदान्तसूत्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धाय "अचः परस्मिन्" इत्यनेन स्थानिवत्वाभाव इति।

२—नच पदसंस्कारपक्षे सोः सकारस्य स्थानिभूतेणः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् स्थानिवत्वाप्राप्त्योदाहरणासम्भव इति वाच्यम्, पय उपपदात्। ण्यन्तादिण्धातोः "कर्मण्यण्" इत्यणि 'पयोगमः' इत्यत्र रोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं न दृष्टत्वसत्त्वात्तत्फलसम्भवात्। वस्तुतस्तु 'पयोगमः' इत्यत्र फलाभावः, उत्वस्यैव प्राप्त्या तस्य च पदान्तस्य स्थाने विधावित्यर्थेनापि निषेधप्रवृत्त्योक्तरूपसिद्धेः, सपादसप्ताध्यायिस्थानां पूर्वं प्रवृत्त्या रुत्वपर्यन्तं गमादेशाभावे प्रमाणाभावेनात्रापि स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं न दृष्टत्वाभावाच्च। तस्मात् 'गिरिं वातीति गिरिवाः तमाचष्टे गिरिव्, तस्य ग्रामः, गिरिव्ग्रामः' इत्यत्र "अचः परस्मिन्" इतिस्थानिवत्वात् "लोपोव्योः" इति वलोपो नेतिफलं बोध्यम। पदान्तस्य स्थाने विधावित्यर्थे तु स्थानिवत्त्वनिषेधात् वलोपो दुर्वार एव स्यात्।

द्विर्वचने-सुद्ध्युपास्यः । वरे-यायावरः । "यश्च यङः" इति वरच् । अतो लोपः । स च "आतो लोप इटि च" (पा० सू० ६।४।६४) इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यल्लोपे-यातिः ।

कत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम् । एत(१)न्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति । न स्थानिवदिति । तेन आतो लोपो नेति भावः । न च पूर्वमलोपस्ततो वलि लोप इति क्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेन तल्लाभः, सम्भावनामात्रेणापि तल्लाभस्य वरेग्रहणेन ज्ञापनात् । अस्ति चात्रापि 'यदि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाऽकारेण प्रत्ययत्वं लभ्यं स्यात्, इति

वाक्यसंस्कारपक्षे । एतन्मूलकमेव—तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेव । एतेन तस्यापूर्ववचनत्वन्निराकृतम् । श्रुतवर्णक्रमेण । यस्य प्रथमतः श्रवणन्तन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तस्य पूर्वम्प्रवृत्तिरिति क्रमेण । ननु जातिपक्षमुपादायाण्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानवत्पदसंस्कारपक्षाश्रयणं कृत्वा पदान्तग्रहणम्प्रत्याख्यायतामिति, चेन्न । "अदद्रीचः' इत्याद्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् । पदान्तग्रहणाभावे तत्राच इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात् । नचाद्र्यादेशस्योभयाश्रितत्वमच इत्यस्य तु न तदाश्रितत्वमित्यच इत्यन्तरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्र्यादेशस्येति नेकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम्, भसंज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तन्तस्याद्र्यादेशस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धे मानाभावेनाल्लोपात्प्राक् प्रवृत्तेः "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" इति सूत्रे "प्रतीच" इत्यत्र यणादेशस्याकरणेनाच इत्यल्लोपस्य पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वमित्यर्थकल्पनायां तु ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थसाधकमेव पदान्तग्रहणमस्त्वित्याशयेन भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानन्न कृतमिति । तेन—यायावर इत्यत्र यङन्तयवाकारलोपस्य स्थानिवद्भावाभावेन । तल्लाभः—आर्द्धधातुकत्वालाभः । यद्यकारस्यार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदा तदादेशस्य लोपस्यातिदेशेनार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदेव तु न सम्भवतीति भावः । ननु सम्भावनामादाय वरेग्रहणस्य चारितार्थ्येऽपि नापूर्वम्फलङ्किञ्चिन्निष्पन्नमत आह—फलन्त्विति । ननु मूले यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य "यायावर" इत्युदाहरणमेव कुतो नोक्तमिति चेन्न । यातिरित्याद्यर्थं यलोपग्रहणस्यावश्यकतया तेनैवात्रापि स सिद्ध इति न तदंशे उदाहर-

---

१ पदसंस्कारपक्षे "पदान्तविधौ न स्थानिवत्" इत्यस्य 'प्रतीचः' इत्युदाहरणं बोध्यम् ।

यातेर्यङन्तात् क्विच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः, चिणोलुङ्न्यायेनातो लोपस्यासिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे—चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो "लिति" (पा० सू० ६।१।१९३) इति

सम्भावना । फलं तु यातिरित्यादिसिद्धिरिति दिक् । क्विजिति । "क्विचक्तौ च संज्ञायाम्" (पा० सू० ३।३।१७४) इत्यनेन । क्विन् तु न, "अ प्रत्ययात्" (पा० सू० ३।३।१०२) इत्यनेन बाधात् । न स्थानिवदिति । स्थानिवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात् । अकारस्य

णत्वमित्याशयात् । इत्यादिसिद्धिरिति । यदि सम्भावितमार्द्धधातुकत्वमाकारलोपनिमित्तन्न स्यात्तदा यातिरित्यत्र यङन्तात् क्विचि कृते ऽकारयकारयोः क्रमेण लोपे ऽकारस्यार्द्धधातुकत्वाभावेनाकारस्य लोपो न स्यादतः सम्भावितमप्यार्द्धधातुकत्वमाकारलोपस्य निमित्तमित्याश्रयणीयम् । अत्रादिना 'लोलुवः' 'पोपुवः' इत्यस्य संग्रहः । अत्राच्प्रत्ययविषये यङवयवाकारस्य "नधातु" इतिसूत्रस्य प्रत्याख्यानपक्षे "यस्येति" योगविभागेनादौ लोपे "यङोऽचि च" इति यलोपे ऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्प्रत्ययनिमित्तको गुणो यथा न भवति, तथोवङादेशोऽपि न तत्र तन्निमित्तकः । किन्तु यङवयवाकारनिमित्तक एव वाच्यः । स यदि सम्भावितप्रत्ययत्वमाश्रीयेत कार्यप्रयोजकत्वेन तदा न स्यात् ।

ननु मूले यातिरित्यस्य साधनावसरे नच पुनरालोपः शङ्क्यः चिणोलुङ्न्यायेनातो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्चेत्युक्तम् । तत्र लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदकल्पनयाऽसिद्धत्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्येत्यस्तु स्थानिवद्भावादिति तु न युक्तम् । "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यनेनाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्थानिवत्त्वन्नेति ज्ञापनेन यथा आरतीत्यस्य सिद्धिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादिति, चेन्न । अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य स्थाने कार्ये कर्तव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकीभूतमित्यर्थस्य तेन ज्ञापनात् । नचैवं सति परिभाषेन्दुशेखरविरोधस्तत्र हि अरियृयादित्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादित्युक्तम् । अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य प्रवेशे तु तस्येयङो ऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्थानित्वन्तत्र नेति निषेधाप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतेत्यस्य तत्र प्रयोजनकथनासङ्गतेरिति वाच्यम् । तस्य ग्रन्थस्य वस्तुतो ऽभ्याससम्बन्धिकार्य इत्यर्थाभिप्रायकत्वात् । अभ्यासावयवा-

ककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः—शिण्ढि। दीर्घ—प्रतिदीव्ना। जशि—सग्धिश्च मे। अदनं ग्धिः।

तु न, स्वविधौ (१) स्थानिवत्त्वनिषेधात्। लित्त्वं तु कारक इत्यादौ सावकाशमिति भावः। शिण्ढीति। नन्वत्रानुस्वारस्यादि(२)ष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। नचा(३)स्मादेव ज्ञापकात्तस्याशा-

---

देशस्याप्यभ्याससम्बन्धित्वमित्याशयात्। वस्तुतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वनिवेशो न कार्यो ऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेश एव कार्यो लाघवायेति दिक्।

अप्रवृत्तिरेवेति। चिकीर्षक इतीकारस्येति शेषः। मूले सवर्णानुस्वारग्रहणस्य शिण्ढीत्युदाहरणन्तत्र शिषेर्लोटि तस्य "हेर्धिः" 'श्नम्' 'श्नसोरल्लोपे' अनुस्वारे, ष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णेषु, झरो झरीति, वा डकारलोप, इति प्रक्रिया। तत्र डकारलोपे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्वन्न, आदिष्टादचः पूर्वत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्च। तत्र शिण्ढीत्युदाहरणं खण्डयितुमाशङ्कते—नन्वित्यादिना। अप्रवृत्तिरिति। अल्लोपस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः। नकारनिष्ठमनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवदादेश इत्यनेनानुस्वारे ऽतिदिष्टमस्तु, यद्यप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमशास्त्रीयन्तथापि सवर्णग्रहणाज्ज्ञापकात्तदतिदेशो भविष्यति। एवञ्चातिदिष्टन्तदेवादाय परसवर्णे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेति।

फलाभावादिति। पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादित्यर्थः। उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थम्पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पनं कृत्वा सवर्णपरग्रहणकरणापेक्षया

---

१ स्थानिवत्त्वेन यद्व्यक्तिविषयिणी बुद्धिरुपजायते। साक्षात्तदुद्देश्यकविधौ न स्थानिवद् इति हितदर्थः।

२ ननु आदिष्ट आदेशः, तथा च आदेशाभिन्नादच इत्यर्थो लभ्यते। सचानुपपन्नः, अचोऽनादेशत्वादिति, चेत्, न, आदिष्टादित्यस्य आदेशत्वेन बुद्धिविषयीभूतादादेशादिति यावदित्यर्थेनादोषात्। शब्दनित्यतापक्षे हि अच्येवादेशबुद्धिकरणात्। यद्वा अच इति षष्ठ्यन्तमचः स्थाने आदेशादित्यर्थः।

३ ननु नकारवृत्तिस्थानिभूतादचः पूर्वत्वम् "स्थानिवदादेशः" इत्यनेन स्थानिवत्त्वादनुस्वारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वमचतम्, नच "स्थानिवदादेशः" इत्यस्य शास्त्रत्वात्प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयधर्मातिदेश एव तत्प्रवृत्तिरुक्तधर्मश्च न शास्त्रीयः मुखप्रविष्टशास्त्रकारीयसंकेतविषयतावच्छेदकधर्मस्यैव शास्त्रीयत्वादिति, वाच्यम्, परसवर्णे निषेधसामर्थ्येनाशास्त्रीयत्वेऽपि तेनातिदेशस्य ज्ञापनादिति मनसि निधायाह नचेति।

अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि" (पा० सू० २।४।३९) इति

स्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्व(१)म्, फलाभा(२)वात्, तद्घ-(३)टितसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वाच्च,(४) "भोभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रस्थ-

---

" प्रक्षालनद्धि " (१)इति न्यायेन पूर्वसूत्रात् वृत्तिरेवोचितेति भावः । किञ्च यत्र ज्ञाप्यार्थस्यान्यत्र फलन्तदेव ज्ञापकम्भवति नथात्र वक्तुमशक्यम् । नच "समाद्या" इत्यस्य सिद्धिरेव फलम् । अत्र सन् अद् ईय इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्वं णिलोपे ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्यवृध्या वृद्धौ कृतायामेकदेशविकृतन्यायेनाद्ग्रहणेन ग्रहणाज्जग्ध्यादेशस्य प्राप्तौ " अचः परस्मिन् " इति स्थानिवत्त्वमिष्यते स चानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यातिदेश एव घटत इति वाच्यम् ; णिलोपादन्तरङ्गत्वेनोपधावृद्धेः प्रवृत्तेरनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सुलभत्वात् । "सन्वल्लघुनि " इतिसूत्रे प्रत्याहारे ग्रहणेन 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति तु यत्रैकस्थानिकत्वं वृद्धिलोपयोस्तद्विषयम् । नच 'लोलुवः' इत्यत्रोर्वाङ "पुगन्त" इति प्राप्तस्याजिन्मित्तकगुणस्य " न धातुलोप " सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिबन्ध एव फलमस्त्विति वाच्यम्; " न धातुलोप " इति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे फलसत्त्वेऽपि सूत्रकारमते फलाभावात् । अत एव पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य सवर्णग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्य सङ्गतिः । अन्यथोक्तार्थज्ञापकतयैव सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया " वरेयलोपस्वरवर्जन्द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानि " इति भाष्यञ्च सङ्गच्छेत ।

---

१ स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वमित्यर्थः ।

२ अशास्त्रीयत्वेऽप्युक्तधर्मस्यातिदेशस्वीकारे फलाभावादित्यर्थः । फलाभावादशास्त्रीयस्याप्यंशं स्वीकृत्य परसवर्णग्रहणं न कार्यमिति भावः ।

३ ननु " नधातुलोपे " इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे यङन्तलूधातोः " नन्दिग्रहिपचादिभ्यः " इत्यचि " अतोलोपः " इत्यल्लोपे " यङोऽचि च " इति यलोपे " अचिश्नु " इति उवङादेशे प्राप्तस्य लघूपधगुणस्याभावाय उकारवृत्तिस्थानिभूतादचः पूर्वत्वमुवङि आदायाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ' लोलुवः ' इत्यस्य सिद्धिरेव फलमित्यरुचेराह—तद्घटितेति—स्थानिभूताज्घटितनकारसन्निवेशापेक्षस्येत्यर्थः । सन्निवेशः=पूर्वोत्तरभावेन स्थितिः । ततः=स्थानिभूतादचः ।

४ नन्वत एव धर्मस्यारोपार्थमतिदेशशास्त्रमत आह—भोभगोरिति—

अनुस्वारनिष्ठादेशतानिरूपिता या न निष्ठा स्थानिता तस्या अल्त्वव्याप्य नत्वधर्मावच्छिन्नतया, ' अनुस्वारः ' स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्ववान् भवतु ' इत्यारोपप्रकारीभूतस्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वरूपधर्मनिमित्तके " अचः परस्मिन् " इति स्थानिवद्भावरूपे कार्ये " अनल्विधौ " इति निषेधादनुस्वारे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वालाभ इति भावः ।

घस्त्रादेशः। "घसिभसोर्हलि–" (पा० सू० ६।४।१००) इत्युपधालोपः। "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सलोपः।

भाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूताल्वृत्तिधर्मत्वेन "अनल्विधौ" इति निषेधाच्च, विशेषण(१)तया ऽल्लाश्रयणाच्च। भा(२)ष्ये "पूर्वत्रासिद्धे" इत्यत्रष्टस्य वरे—यलोप—स्वर—भिन्नानां द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादिदमुदाहरणं चिन्त्यम्। णत्वग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युपपन्न(३)दयि-

---

तद्घटितेति। अकारयुक्तो नकार इत्येवमानुपूर्वीघटितेत्यर्थः। अशक्यत्वादिति। नचाविद्यमानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम्; तस्यानुपूर्वीरूपतया कार्यातिदेशस्याद्यसूत्रेण करणेऽपि रूपानतिदेशात्। स्थानिभूताल्वृत्तीति। नकारवृत्तीत्यर्थः। नन्वसाधारण्यनिवेशत्रादिमूलकृन्मते नायमल्वृत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणतयेति। अत्रूपस्यालो विशेषणत्वादिति भावः। पूर्वोक्तं सर्वमत्र सवर्णादेशपक्षे। वस्तुतोऽत्र तस्याभावेन णकारो ऽयुक्त इत्याशयेनाह—भाष्य इति। प्रतिप्रसवेनेति। "तस्य दोषः" इति वचनेनेति शेषः। स्थानिवत्त्वेनेति। स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य भवत्सम्मतस्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः। ननु प्रतिपदोक्तणत्वस्य प्रतिप्रसवसूचकवार्तिके

---

१ नन्वारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्याकविधानेन निषेधप्रवृत्तेः "अचःपरस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वस्य चातथात्वाददोषोऽत आह—विशेषणतयेति—स्थानितायामेव साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशे तु "नश्चापदान्तस्य" इत्यत्र 'अपदान्ततकारभिन्नस्य निर्दिश्यमानस्यानुस्वारः' इत्यर्थेन नकारनिष्ठस्थानितायाः निर्दिश्यमानत्वेन साक्षादवच्छिन्नतया तस्य चाल्त्वव्याप्यत्वाभावेनादोषो बोध्यः। अच्त्वस्याल्त्वव्याप्यधर्मतया तद्घटितस्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्यात्र निमित्तत्वेन अल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवदिति द्वितीयार्थेन "अनल्विधौ" इति निषेधः स्यादिति भावः।

२ ननु "अनल्विधौ" इति निषेधोऽल्त्वव्याप्यधर्मस्य स्थानिघटकाल्वृत्तित्वे एव प्रवर्तते, प्रकृते चाच्त्वरूपाल्त्वव्याप्यो धर्मो न नकाररूपस्थानिघटकाल्वृत्तिरिति निषेधाप्राप्तिरत आह—भाष्य इति तथाचात्र भाष्यप्रामाण्याद् णत्वरूपपरसवर्णाभावो लभ्यते इतिनेदमुदाहरणं सम्भवतीति भावः।

३ रषाभ्यामित्यादिणत्वविधायकेऽपि "अपदान्तस्यमूर्द्धन्यः" इत्यस्य सम्बन्धं कृत्वाऽऽन्तरतम्यान्नकारस्य णकाररूपमूर्द्धन्यादेशेनैव सिद्धे "रषाभ्याम्" इति सूत्रे णग्रहणस्य, "पदान्तस्य" इति णत्वनिषेधकसूत्रस्य च भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेन प्रतिपदोक्तणकाराभावेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः।

धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । "सहस्य सः–" (पा० सू० ६।३।७८)

ष्यते । किं च " दीर्घादाचार्याणाम् (पा० सू० ८।४।५२)" इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि" (पा० सू० ८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।५९) "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०) "उदः-स्था" (पा० सू० ८।४।६१) "झयो हो–" (पा० सू० ८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठात्तरं "झलां जश् झशि" (पा० सू० ८।४।५३) "अभ्यासे चर्च" (पा० सू० ८।४।५४) "खरि च," (पा० सू० ८।४।५५) वाऽवसाने," (पा० सू० ८।४।५६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू० ८।४।५७) इति, पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या "झलां जश् झशि" (पा० सू० ८।४।५३) इत्यस्य, "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इत्यस्य चासिद्धत्वेन ययूपरत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत्, सत्यम्, पादयतेः क्विपि पाद्धसतीत्यादौ "झयो ह—" इति पूर्वसवर्णे पञ्चमी-

---

ग्रहणमत आह—णत्वग्रहण इति । उपपादयिष्यत इति । अष्टन्शब्द इति शेषः । णग्रहणस्य " अपदान्तस्य मूर्धन्य " इति सूत्रान्मूर्धन्यपदानुवृत्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्तस्य णत्वस्याभावेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । एवञ्च " शिण्ढी " इति न सवर्णानुस्वारयोरुदाहरणम् , किन्तु अनुस्वारग्रहणस्यैव । आद्यसूत्रेणाभ्युपेत्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं शिण्ढीत्येतत्परसवर्णग्रहणोदाहरणं न, एतत्साधयति—किञ्चेति । इदम्पाठव्यत्यासप्रदर्शनं जश्त्वस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, नतु लोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय । व्यत्यासाभावेऽपि लोपस्यासिद्धत्वसम्भवात् । पाठव्यत्यासपक्षे शिण्ढीत्यत्र प्रक्रिया त्वित्थम्बोध्या - शिनष् हि इत्यत्राल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि अस्यामवस्थायामनुस्वारस्य ययूपरत्वाभावादप्राप्तिः परसवर्णत्वस्य, एवं लोपस्यापि सवर्णपरत्वाभावादप्राप्तिः, किन्तु जश्त्वम् , तस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः ।

सवर्ण इति । कर्तव्य इति शेषः । प्राप्तस्थानिवद्भावेति । ' क्वौ लुप्तञ्च स्थानिवत् ' इति तु क्वाचित्कमित्याशयः । ननु " क्वौ लुप्त " मित्यस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि तेन निषेधेनास्य रूपस्य सिद्धेर्नैतदसाधारणं सवर्णग्रहणोदाहरणमत आह—हरितेति । हरिद्धसतीत्यत्र । ननु हरिद्धसतीत्यपि पञ्चमीसमासस्यानाश्रयणपक्षे सुवचमत आह—हरिन्नमतीति । भाष्यरीत्येति । तत्र हि—" स्वर्नयति " ' प्रातर्नयति ' इत्यादौ " यरो ऽनुनासिक " इति रेफस्य स्थाने

इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने "समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु" इति सूत्रेण सः। चरि—जक्षतुः॥

समासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात्, हरि(१)तशब्दादाचक्षाणण्यन्तात् क्विपि हरिद्धसती(२)त्यादौ उक्तरीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च, अत्राल्लोपस्यापि तत्प्राप्त्या क्वौ लुप्तमित्यस्य विषय एव न, हरिन्नमती(३)त्यादौ अनुनासिके तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च। "हयवरट्" सूत्रभाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः। सूत्रेण स इति। "सग्धिः स्त्री

ऽनुनासिकादेशवारणाय वार्तिककृता "रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः" इति कथितं, तत्प्रत्याख्यानाय "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णग्रहणस्यापकर्षो दर्शितः। नच हरिन्नमतीत्येतदपि पदान्तविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेन सिद्धमिति वाच्यम्; पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेशो न स्थानिवदिति सिद्धान्ते तस्याप्रवृत्तेः। अन्यत्र—'चतुर्मुखः' इत्यस्य साधनावसरे। स्त्रीति। इदम्पूर्वान्वयि। नचैवं सति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम्; वृत्त्यनुरोधेनैवं कथनात्। वस्तुतस्तु समाना जग्धिः सग्धिरित्यत्र सहशब्दस्यैव सादेशः समानशब्दस्य विग्रहवाक्ये प्रयोगस्तु सहार्थस्य

---

१ ननु 'पाद्धमति' इत्यत्रानित्येनापि "क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्" इति न्यायेनेष्टानुरोधात् स्थानिवत्त्वस्य निषेधाद्दोषाभावोऽत आह—हरितेति।

२ ननु 'हरिद्धसति' इत्यत्र "झयोहः" इत्यस्यासिद्धतया "झलां जशोन्ते" इति तकारस्य दकारे तस्य च स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् ततः परस्य हस्य पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पञ्चमीसमासेन पि स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरिति, चेत्, न, उक्तहरित्शब्दस्याशब्देन समासे जश्त्वे हरिद्शब्दात् णिचि टिलोपे 'हरिद्धमति' इत्यत्र दकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वात् प्राप्तस्थानिवत्त्वस्य 'परसवर्णे' इत्यस्य चारितार्थ्यात्। ननु सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनया जश्त्वाप्रवृत्त्या णिचि टिलोपे ततो जश्त्वे दस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभाव इति, चेत्, न, हरिं ददातीति हरिदस्ततो णिचि टिलोपे दकारस्य तत्पूर्वत्वेन तद्घटिते एव 'हरिद्धमति' इत्यत्र ग्रन्थतात्पर्यात्।

३ ननु 'प्रविगण्य' इति भाष्यात् पञ्चमीसमासस्यानित्यतयोक्तलक्ष्यस्य सिद्ध्या अनन्यथासिद्धोदाहरणासम्भवोऽत आह—हरिन्नमतीति नच "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे भाष्य ते एव सवर्णग्रहणापकर्षणेन तन्मते उदाहरणत्वसम्भवेऽपि सूत्रमते नेदमुदाहरणमितिवाच्यम्, उक्तहरित्शब्दात् लुनातिशब्देन योगे 'हरिल्लुनाति' इत्यस्य तन्मतेऽप्युदाहरणत्वस्य सुवचत्वात्।

"संयोगान्तस्य" (पा० सू० ८।२।२३) । तदन्तस्येति ।

सहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते । "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सिच एव लोप इति पक्षे छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः । स्पष्टं चेदं "घ्रि च" (पा० सू० ८।२।२५) इति सूत्रे (१) भाष्ये । लोके तु सग्धिरित्यसाध्वेवेति बोध्यम् ॥

विशेषणेन = पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन । एकत्व-

---

सम्प्रत्ययप्रदर्शनाय । रूढश्चायं शब्द इति "सहस्य सः संज्ञायाम्" इति सादेशः । छान्दस इति । नचैवं सत्यमरग्रन्थे कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम्; अस्य छान्दसानुकरणत्वात् ॥

प्राप्तविशेषणेनेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यस्य द्विवचनान्तेनापि समासे एकत्वमेव भासत इत्यर्थः ? उत एकवचनान्तेनैव समासः, सङ्ख्या तु सैव भासत इति । अथवा हुग्फडादिभ्य इवौत्सर्गिकैकवचनान्तेन साधु-

---

१ सिच एव लोप इति पक्षे 'चकाद्धि' इति फलमुक्त्वा 'आशाध्वम्' इत्यत्र दोषमाशङ्क्य "एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नास्ति" इति स्वसिद्धान्तेन श्रवणे भेदाभावेन—धातुसकारस्य जश्त्वेन सर्वत्र सिद्धिमुक्त्वा "इणः षीध्वम्" इति सूत्रे व्यञ्जनपरस्य व्यञ्जनस्योच्चारणे भेदाभावाभिप्रायेण लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्, सिचः षत्वे ष्टुत्वादिना रूपसिद्धिं प्रदर्श्य 'अलविढ्वम्' इत्यत्र विकल्पेन ढत्वासिद्ध्या, घसेः सग्धिः, भसेः 'बब्धाम्' इति रूपासिद्ध्यभिप्रायेण च सिच एवेति नियमो नाश्रयणीय इत्यभिधाय पुनः सिच एव लोप इत्याश्रित्य सघ् धातुना 'सग्धिः' इति, बन्धिना 'बब्धाम्' इति च संसाध्य, अथ छान्दसत्वात्सलोपः, यथा 'निष्कर्तारमध्वरस्य' इति प्राप्ते 'इष्कर्तारमध्वरस्य' इत्यत्र नलोप इति सिच एव लोप इति समर्थितम् । वस्तुतस्तु समासस्य लोप इति "इष्टमेवैतत्संगृहीतम् चकाधीत्येव भवितव्यम्" इत्युक्त्या सिद्धान्तितम् । तथा च भाष्यकारिका—

"धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वन्तु कथं ते स्याज्जश्त्वं तस्य भविष्यति ॥
सर्वथैवं प्रसिद्धं स्यात् श्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
घसिभसयोर्न सिद्ध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥"

इति भाष्योक्तदिशा सग्धिबब्ध्योस्तु लोकेऽप्येतयोः साधुत्वम् ।

अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितम्, तथाऽपि प्रत्येकं संयोग-

---

संख्येति । अभेदैकत्व(१)संख्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत् । विग्रहे एक(२)वचनं तु औत्सर्गिकं सुबन्तत्वसम्पत्तिमात्र-

---

स्वार्थमुत्पन्नैकवचनान्तेनैव समास इत्यर्थ इति । नाद्यः । " द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने " इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायामेव द्विवचनस्य विधानेन तस्य विवक्षापि, तस्य तु न भानमिति न सम्भवति वदतो व्याघातात्, गौणी मुख्या वोत्तरा सङ्ख्या पूर्वसंख्याम्बाधत इति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणष्ठन्न स्यादिति शङ्कायामावृत्तिः कृता द्व्यज्व्यपदेशादिति भाष्यकृतोक्तम् । न द्वितीयः " ईदूदेद " इति सूत्रभाष्ये कुमार्योरगारमिति विगृह्य कुमार्यगारमिति समासप्रदर्शनविरोधापत्तेः । अत एव—न तृतीयः । उदक्षरत्वापत्तेश्च, इत्यत आह—अभेदैकत्वेति । अभेदलक्षणा एकत्वसंख्येति तदर्थः । अभेदो-भेदाभावः । उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावः । एतेन यत्र भेदभानन्तत्रापेक्षाबुद्धिसत्त्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादिभानम्, वृत्तौ तु तस्याभानेन द्वित्वादेर्न भानम्, एकत्वमपि प्रसिद्धं न भासते, समुदायस्यैकार्थीभावविवक्षायां साधुत्वस्य समासविधायकशास्त्रैर्बोधनेन तत्रोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकरूपेणोपसर्जनपदार्थस्य भानम् । राजपुरुषादिशब्देभ्यो राजसम्बन्धी पुरुष

---

१ मूले—" एकत्वसंख्यौत्सर्गिकी ' इत्युक्तम् । तस्य द्विवचनाद्यन्तेनापि समासे एकत्वमेव भासते इति नार्थः, संख्याभानानुरोधेनैव विभक्तेर्विधानात् । एकवचनान्तेनैव समास इत्यपिनार्थः, " ईदूदेत् " (पा० सू० १।१।११) इति सूत्रे ' कुमार्यगारम् ' इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाऽपादनपरभाष्यासंगतेः । संख्यामनपेक्ष्यौत्सर्गिकैकवचनान्तेन समास इत्यपि न, ईदूदेदिति भाष्यविरोधादित्यत एकत्वसंख्येत्यस्यार्थमाह—अभेदैकत्वेति । वृत्तौ यत्किञ्चिदजन्यपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयकैकशक्त्यैवोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावबलादेवोपसर्जनपदार्थे संख्याविशेषानवगतेरित्यभेदैकत्वसंख्येत्युक्तम् । अभेदरूपा एकत्वसंख्येति तदर्थः । तत्राभेदश्च न भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, यत्किञ्चिद्भेदस्य सर्वत्र सत्त्वेनाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । किन्तु उपसर्जनीभूतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावरूपः । 'राजपुरुषः' इत्यत्र राजत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य राजमात्रे सत्त्वेन ' राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषः ' इत्येव विशिष्टविषयको बोध इति संख्यासामान्याभाव एव फलति तत्र तात्पर्यवशात्तु एकत्वादिविशिष्टस्य बोधः पर्यवस्यतीतिभावः ।

२ उपलक्षणमेतद्द्विवचनादेरपि, " संख्याविशेषो भवति वाक्ये ' राज्ञः पुरुषः ' ' राज्ञोः पुरुषः ' ' राज्ञां पुरुषः ' इति, समासे न भवति ' राजपुरुष इति ' इति भाष्यात् ।

सञ्ज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम्। वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकी, द्वित्वादिकं तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम्॥

फलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। भाष्ये स्थितमिति। संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्थे इत्यर्थः। एवं च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति सूत्राक्षर(१)स्वारस्यविरोधेन, फला(२)भावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततया ऽत्रत्यमन्तग्रहणं व्यर्थमेव, न तु फला(३)न्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः। यत्तु संयोगेति लुप्तषष्ठी-

---

इत्याद्याकारक एव बोधो भवति। तत्र तात्पर्यग्राहकसत्वे तेन रूपेणैकानेकत्वाभिभानम्। 'तावकीनो' 'यौष्माकीण' इत्यादौ यथा। यत्र न तत्सत्ता तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः। अत एवोक्तं संख्यासामान्याभाव इति। अयञ्चोपसर्जनपदार्थे यत्र संख्याविशेषबोधकशब्दाभावस्तत्रैव यत्र तत्सत्ता तत्र भवत्येव 'द्विपुत्र' इत्यादिषु यथा समर्थसूत्र इत्यस्य प्राक्कथनाद्भाष्ये स्थितमित्यत्रापि भाष्यं समर्थसूत्रस्थमेव विवक्षितमिति भ्रमः स्यादत आह—संयोगेति। "यद्वृत्तौ हि" इत्यादिना भाष्ये स्थितमित्यन्तेनाभिहितं, तत्तु सम्यगेव। यत्तु यद्यपीत्यादिना लाभार्थमन्तग्रहणमित्यन्तेन ग्रन्थेन संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यसंवादेन बोधितमन्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तत्तु तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तितया समञ्जसन्नेत्याह—

---

१ अविद्यमाना अन्तरा येषां ते अनन्तरा अव्यवहिता इत्यर्थः। "द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते न वा" इति भाष्येण, स्वाव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्य—स्वाव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्वस्तुविशिष्टद्वित्ववतोरेव व्यवहितपदार्थतया पर्युदासन्यायेन तद्भिन्नस्यापि द्वित्वविशिष्टस्यैव ग्रहणेनित्येन च सूत्राक्षरस्वारस्यभङ्गः स्पष्ट एवेति भावः। अत्र यत्किञ्चिद्वस्तुपदेन व्यवधायकवस्तुनो ग्रहणं बोध्यम्। यथा रामशब्दे आविशिष्टद्वित्ववत्वं रेफमकारयोः, द्वित्वस्य रेफमकारवृत्तित्वात्। रेफमादाय स्वव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यम्, मकारमादाय स्वाव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्यमिति लक्षणसमन्वय ऊहनीयः।

२ संयोगसंज्ञासूत्रभाष्ये—"किमाश्रयाद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात्" इत्युक्त्वा आपतितदापत्तिमुद्धृत्य गर्गदण्डन्यायेन समुदायस्यैव संयोगसंज्ञास्थापितेति प्रत्येकसंज्ञायां फलाभाव इति भावः।

३ "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इत्यत्र "द्विसकारकोऽयं निर्देशः" इति भाष्यात् प्रत्येकसंज्ञापक्षे प्रश्लिष्टसकारस्य पदत्वात्, संयोगत्वाच्च, लोपरूपफलान्तर इत्यर्थः। उक्तभाष्यात् "अस्तिस्सिचोऽपृक्ते" इति पाठस्यैव लाभेन लोपाभावस्यैवेष्टत्वात्। प्रश्लेषं विनैव विद्यमानार्थलाभस्य कौमुद्यामुक्तत्वाच्च तादृशफलाभाव इति भावः।

"यण्—" इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा—"झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इत्यतो

कम्, तच्च पदस्येति चान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्ये-त्यर्थमन्तग्रहणमिति । तन्न, तादृशलक्ष्याभावात् । अत एव "स्वसोः" (पा० सू० ६ ४) इति सूत्रे "द्विशकारको निर्देशः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तद्-(१) संगतिः स्पष्टैव ॥

अपकृष्येति । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते ।

एवञ्चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्योक्तभाष्यारूढत्वे च । सूत्रान्तरेति । न विद्यते ऽन्तरं येषान्ते ऽनन्तरा, इत्यर्थेन समुदायस्य प्रतीतिः । ध्वनिततरेति । समुदायसंयोगसंज्ञासिद्धये सहग्रहणं कर्तव्यमिति प्रथममभिधाय गर्गदण्डन्यायेन समुदायस्य तत्सिद्धौ सहग्रहणन्न कार्यमित्येवोक्तन्नत्वेकस्य संयोगसंज्ञायाः किञ्चिद-साधारणम्प्रयोजनमभिहितं तेन ध्वनितमित्यर्थः । फलान्तर इति । अन्तग्रहस्ये-त्यादिः । अस्तीति । 'अस्ति सिचः' इति सूत्रे सिच्छब्दात्प्राक्सकारस्य प्रश्लेषेऽपि तस्य सकारस्य संयोगान्तलोपेन निवृत्तिरित्येतत्फलस्याभिनिवेशः । अत्रान्तपदोपा-दानेनैकम्प्रागुक्तं द्विवचनान्तेन समासलाभरूपं यद्यपि सम्भाव्यते तथापि प्रत्येकसंयोग-संज्ञापक्षस्यैवास्त्वेन तन्नास्ति "अस्ति सिचो ऽपृक्ते" इत्यत्र 'विद्यमानास्ति सिच' इत्यर्थस्य लाभस्तु 'सिच्च अस् चेति' द्वन्द्वघटितास्तिपदावयवककर्म-धारयेन सिद्धः । तथाच तदपि फलन्नास्तीति भावः ।

प्रक्रियाप्रकाशोक्तिं खण्डयितुन्तामनुवदति—यत्त्विति । अस्यार्थस्य फलन्तु सरूपसंज्ञासूत्रभाष्ये पृथग्विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे वृक्षसस् इति प्राप्नोती-त्यभिधाय संयोगान्तलोपात्सिद्धमिति भाष्यकारोक्तिसङ्गमनम् । तादृशलक्ष्येति । पूर्वोक्तार्थाकरणे यादृशलक्ष्यन्न सिध्यति तादृशलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्याभावादि-

---

१ सिद्धान्ते संयोगान्तस्येति पदे 'विशेषणम्' तदन्तस्य लोप इत्यर्थे "लोपश्च" इत्यत्र प्रश्लिष्टशकारस्य लोपो न प्राप्नोति, प्रथमान्तलोपशब्दस्य शकारमादाय द्वयोः शकारयोः संयोगत्वेऽपि शकारद्वयान्तस्यापदत्वेन संयोगान्तपदस्याभावात् । संयोगेत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वे तु 'एकत्र द्वयम्' इति रीत्या संयोगावयवः, पदावयवश्च योऽन्तस्तस्य लोपः संयोगान्तः सन् पदान्तो यस्तस्य लोप इति यावत् । तथाच—"लोपश्च" इत्यत्र प्रश्लिष्ट शकारः लुप्तस्वन्त-त्वात्पदसंज्ञकः, तदन्तत्वव्य—व्यपदेशिवद्भावेन, शकारद्वयमादाय संयोगान्तश्चेतिलोपापत्त्या द्विशकारको निर्देश इति भाष्यविरोधः स्यादिति भावः ।

झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठी असिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम्, कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"

तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदझल्यपि प्रवृत्तिः (२)। उत्तरवाक्येन च तस्य काचित्कत्वं ज्ञाप्यते। तेन च नातिप्रसङ्गः। ध्वनितं चेदम् "अमो मश्" (पा० सू० ७।१।४०) इत्यत्र भाष्ये। तत्र हि मद्वयात्मकमादेशं विधाय शित्वं प्रत्याख्यातम्। एकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति च कैयटेन व्याख्यातम्। अनित्यत्वादिति। तत्र च ज्ञापकं

स्यर्थः। सरूपसूत्रस्थन्तद्भाष्यन्तु तादृशार्थकरणेनैकसकारस्य निवृत्तावपि वृक्षस् इत्यस्य प्राप्त्यैकदेशयुक्तिरेवेति तादृशार्थकरणं व्यर्थमेव। अत एव कैयटेन तादृशार्थस्य लक्ष्यासाधकतया वस्तुतः संयोगान्तस्य लोपाद्धलङ्यादिलोपादिति व्याख्या कृता। अत एव = तादृशार्थाभावादेव। भाष्ये उक्तमिति। यदि तादृशोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः॥

अपकृष्येति। मुनिसंमत एवायमपकर्षः। यथा—पूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकपदोपादानेऽपि लक्ष्यानुरोधेनोत्तरत्र सम्बन्धो भवति तथा पूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंसक्तमनसा प्रयोजनास्मरणेनाकृतस्य शब्दस्योत्तरसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकस्य पूर्वत्र सम्बन्धोऽपि, स च क्वचिद्योगविभागेन भाष्यकृता प्रदर्श्यते, क्वचित्त्वन्यथा, यथा—"रायो हलि" इत्यत्र 'हलीत्युभयोः शेषः" इत्युक्तम्। अत्र तु 'संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः, न वा, झलो लोपात्, बहिरङ्गलक्षण-

---

१ 'अच आनन्तर्यम् = अन्यनिरूपितव्यवधानराहित्यम् यस्मिन्नन्तरङ्गे तदजानन्तर्य्यम्, इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। बहुव्रीहिघटके 'अचः' इत्यत्र षष्ठी च सम्बन्धसामान्ये, नतु स्थानपदार्थनिरूपिते, ज्ञापकपरभाष्यविरोधात्। आनन्तर्य्यञ्च—उद्देश्यमुत्ताजिनष्ठप्रतियोगिताकभेदवन्निरूपितम्। बहिष्ट्वम् = बहिरङ्गत्वम्। प्रकृते बहिष्ट्वपदं लक्षणया बहिरङ्गत्वनिमित्तकासिद्धत्वपरम्। प्रक्लृप्तिः = सिद्धिः। तथा च —'सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरबोध्यानन्तर्य्यविशिष्टो योऽच् तदुद्देश्यकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये—बहिरङ्गत्वप्रयुक्तासिद्धत्वस्य सिद्धिर्न = बहिरङ्गासिद्धत्वन्न' इति फलितोऽर्थः।

२ क्वचिदझल्यपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा० सू० ३-१-८७) इति सूत्रे भाष्ये "व्यत्ययो बहुलम्" "लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितया पाठेऽङ्कारं प्रश्लिष्य तस्य चात्रानुवृत्त्या 'लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत्' इति व्याख्याने "ईषद्भेदं कुसूलेन"

इति निषेधः, तस्यानित्यत्वात्, उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावाच्च। तथा च वार्तिकम्—"संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः," "न वा झलो लोपात्," "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति। इह यथो-

---

"केऽणः" (पा० सू० ७।४।१३) इति निर्देशः। 'क इ अणः' इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त इकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते। "अन्तरङ्गं बलीयः" इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति

त्वाद्वा" इति वार्तिककृतोक्तम्। षष्ठ्येति। उत्तरत्र पञ्चम्यन्तस्य तस्य सत्त्वात्। वाक्यभेदेनेति। 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येकं वाक्यम्। एतदर्थः प्रसिद्ध एव। 'झलः" इति द्वितीयं, तस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनुवर्तते, संयोगान्तस्य झलो लोप इत्यर्थः। एवञ्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यमतः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्कत्वज्ञापनमेव फलम्। पूर्ववाक्यस्य झलि प्रवृत्तिस्वीकारादेव "ङे प्रथमयोरम्" इति सूत्रे मकारान्तरप्रश्लेषेऽपि तस्य निवृत्तिसिद्धिः। नातिप्रसङ्ग इति। 'सुध्युपास्य' इत्यादौ यकारादिनिवृत्त्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः। ध्वनितञ्चेदमिति। अपकर्षकरणादिकमित्यर्थः। पूर्ववाक्यस्य क्वचिदझलि प्रवृत्तेः फलान्तरमाह—तत्र हीत्यादिना। हरदत्तसम्मतार्थाभिप्रायेण।

नाजानन्तर्यपरिभाषायाः प्राप्तिं वारयति मूले—नचेति। तत्र च = अनित्यत्वे च। ननु पदसंस्कारपक्षमादाय "केऽणः" इति निर्देशस्योपपत्तिर्भविष्यतीति कथन्तस्योक्तपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकतेत्याशयेनाह—वस्तुत इति। परम-

---

इत्यत्र कर्मकर्तरि खल् न, किन्तु भावे एवेत्युक्तिः सङ्गच्छते। वस्तुतस्तु झल्ग्रहणं सम्बन्ध्य वाक्यभेदेन व्याख्याने प्रमाणाभावः। अत एव भाष्ये वाक्यभेदो नोक्तः। अत एव "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे "द्विलकारको निर्देशः" इत्युक्तिः सङ्गच्छते। अन्यथा "अमो मश्" इति सूत्रे भाष्ये "किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः" इतिवत् "किं लकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो लकारः" इति वदेत्। किञ्च लकारस्य संयोगान्तलोप इत्यप्यसगतम्, "लोपश्च" इतिवत् लान्ते संयोगान्तत्वस्याभावाल्लोपाप्राप्तेः। "अमो मश्" इत्यत्र मकारद्वयकरणपरं भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिः। तत्रैव भाष्ये "यदि द्विमकारकः, अपृक्तश्च इड् न प्राप्नोति। "बंधीं, वृत्रं मरुत इन्द्रियेण" वकारादौ न दुष्यति। किं यकारो न श्रूयते "लुप्तनिर्दिष्टो यकारः" इतिस्योक्तस्यैव दूषितत्वात्। अत एव तत्रापि भाष्ये "द्विमकारको निर्देशः करिष्यते" इत्युक्तम् नतु लुप्तनिर्दिष्टो मकार इति। तस्मात् 'वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्येवोचितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति' इति मूलोक्तं ज्यायः। 'तत्पक्षेऽपि गिरिवेडित्येव' इति शब्दरत्नोक्तिश्चिन्त्येत्युपाध्यायाः।

देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः । यत्त्वाहुः—वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति, तन्निर्मूलम्, मतभेदे प्रमाणाभावात् । यदप्याहुः—क्राव्यं, कलत्रं, शाल्वं, चाचक्षाणः काव्, कलत्, शाल्, अदभ्रयतेरधब्, इति, तदपि न, पक्षत्रये ऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आद्य-

---

भावः । वस्तुतः "ओमाङोश्च" (पा० सू० ६।१।९५) इत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम् । तद्धि 'शिव आ इहि' इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् । उदाहरणं तु अक्षद्यूरिति । अन्यथा अन्तरङ्गे यण्यूठसिद्धः स्यात् । मतभेद इति । न वेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु 'तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्' इत्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे, इति सर्वं वार्तिककृत एवेति भावः । काविस्यादि । संयोगान्तलोपादिति भावः । ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः (१), किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव । किं च प्राति-

---

पिसवर्णेत्यनेन लक्ष्यगतपरत्वानाश्रयणेनाधुना सौकर्यमपीति ध्वनितम् । वृद्धिबाधनार्थमिति । अत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाया यत्रान्तरङ्गे शास्त्रेऽजानन्तर्याश्रयणन्तत्र बहिष्ट्वस्य प्रक्लृप्तिर्नेति पक्षेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता । वस्तुतोऽयमेवार्थः—'असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्युक्त्वा 'नाजानन्तर्ये' इति वक्ष्यामि" इत्युक्त्या पूर्वपरिभाषास्थस्यान्तरङ्ग इत्यस्य तत्रानुवृत्तिसूचनात् । यदि नाजानन्तर्यपरिभाषा नित्या स्यात्तदाऽनया ऽन्तरङ्गस्य गुणस्याप्रवृत्तिसम्पादने कृते परत्वात्सवर्णदीर्घे गुणेन लक्ष्यस्य सिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । अस्याः = नाजानन्तर्यपरिभाषायाः । एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा नाजानन्तर्यपरिभाषा नास्तीति न शङ्कनीयमिति ध्वनितम् ।

---

१ "प्रकृत्यैकाच्" (पा० सू० ६-४-१६३) इति सूत्र प्रयोजनखण्डनावसरे भाष्ये 'स्रजीयान्' इत्यादौ "विन्मतोर्लुक्" (पा० सू० ६-३-६५) इति विनेर्लुकि पुनः प्राप्तस्य "टेः" (पा० सू० ६-४-१५५) इति टिलोपस्य 'पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन टिलोपमात्रस्य जातिपक्षमाश्रित्य बाध उक्तः । पूर्वपूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वे तु विनोऽपेक्षया 'स्रज्' इत्यस्यपूर्वत्वेन तल्लोपस्यान्तरङ्गतया जातस्य विनो लुको बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेनेष्टाधव्यवहितपूर्वत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्या जातिपक्षाश्रयेण बाधोक्तिरसंगतैव स्यादिति भावः ।

पक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्लयतेः क्विपि शुक्लू इत्युदाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात्। न च स्थानिवत्त्वम्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात्, विचि "लोपो व्योः–" (पा० सू० ६।१।६६) इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिवेश्मयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्।

पदिकाद् णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह–वान्तयोरिति। काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योः" (पा० सू० ६।१।६६) इति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारः, अन्त्ये च स्वत एवेति तत्र यलोपं बाधित्वोठ् दुर्वार इत्यर्थः। विचीति। काव्यशब्दे इति शेषः, यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। एवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति

परोपपादितो मतभेदोऽक्षरस्वारस्यविरुद्ध इत्येतदुपपादयति–नवेतीत्यादिना। सर्वमिति। आरम्भप्रत्याख्यानरूपम्।

वक्ष्यमाणदूषणसङ्गमनायाह—संयोगान्तेति। न भाष्यसम्मत इति। अत एव प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्य प्रयोजनखण्डनावसरे 'स्रजिष्ठः' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि कृते "विन्मतोर्लुक्" इति विनो लुकि प्राप्तस्य टिलोपस्य बाधनार्थं "प्रकृत्यैकाच्" इत्यस्यारम्भ इति वाच्यम्, जातिपक्षाश्रयणेन टिलोपत्वावच्छिन्नस्य लोपोविन्मतोर्लुग्विषयेऽवश्यं प्राप्त इति विन्मतोर्लुगपवाद इति तद्विषये टिलोपस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यकृता प्रतिपादितम्। यदि पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वमपि भाष्यकारसम्मतं स्यात्तदोत्तरकालप्राप्तटिलोपापेक्षया विनो लुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया 'स्रजिष्ठः' इत्यस्य सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणप्रयासस्य नैष्फल्यापत्तिरिति। परोक्तमभ्युपेत्याह—किञ्चेति। बहिरङ्ग इति। एवञ्च यदुक्तम्मूले 'अल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य' इति तदयुक्तमिति भावः। वान्तयोरिति। द्विर्वचनस्य सङ्गमनायाह—काव्य इति। इति कृत इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यादिः। अन्त्ये=शाल्वे। दुर्वार इति। एवञ्च त्वदुक्तरूपासिद्धिरिति शेषः। ननु शाल्वे ऽल्लोपस्य विच्पक्षे स्थानिवत्त्वेन न वलोपस्य प्राप्तिरत आह—काव्यशब्द

इति पक्ष इति। पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः।

बोध्यम्। मान्तमेवेति। अस्य प्राप्नोतीति शेषः। तस्मात्तत्पक्षे ऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेडित्येव। अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु संयोगान्तलोप-संयोगादिलोपविषयकता ऽऽरब्धस्य "यणः प्रतिषेध-" इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य "झलो लोपात्" इति प्रत्याख्यानम्। अत एव तत्र "संयोगान्तलोपो झलो लोपः" इति भाष्ये व्याख्या कृता। "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यस्य तु बहिरङ्गो यणादेशो ऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन, वार्तिकस्वारस्येन चेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव। वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीयसूत्रभाष्ये

इति। नन्वेवम्मदुक्तं 'कौ' इतिरूपन्दुर्वारमेवेत्यत आह—एवञ्चेति। ननु मूलोक्तम् 'गिरिवेट्' इत्युचितम् प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति तदनुचितम्, आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य क्वाप्यदर्शनादत आह—अस्येति। तत्पक्ष इति। झल्ग्रहणापकर्षपक्ष इत्यर्थः। अन्यथा = शेषपूरणेन व्याख्यानाभावे। दिगर्थः = दिक्शब्दोच्चारणेन सूचितार्थः। संयोगादिलोपविषयकतयेति। "स्कोः" इति सूत्रे यण्ग्रहणसम्बन्धेन यणन्तसंयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो नेति तदर्थः। तेन 'वाक्यर्थं' 'वास्यर्थम्' इत्यत्र कसयोर्लोपो न। यद्यप्यनयोः कसयोर्लोपे कर्त्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावोऽपि वक्तुं शक्यः, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु 'तस्य दोषः' इत्यनेन निषिद्धः, तथापि स्थानिवद्भावानाश्रयणेनोपायान्तरमेतदिति बोध्यम्। एवञ्च प्रकृते एवञ्चकथनं 'यणः प्रतिषेधः' इति संयोगान्तलोपस्यैव निषेध इति या कस्य चिदुक्तिस्तत्खण्डनतात्पर्यिकेति ध्येयम्। अत एव = तस्यैव प्रत्याख्यानादेव। तत्र = तत्र तत्र। अतएवात्र मूले 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' इति व्याख्या कृता। प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति। स्वारस्येनेति। अन्यथा ऽन्तरङ्गो लोपः, अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्वेत्येव वदेत्। ईदृशानाम् = अकृत्रिमयणघटितानाम्। अभिधानमेवेति। अन्त्यपक्षरीत्या लोपप्राप्त्या आद्यपक्षे तस्याप्राप्त्या फलभेदापत्तेस्तादृशानामनभिधानमेवेत्यर्थः। तृतीयसमाधानं त्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरिति मतेन। वस्तुतस्तु त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्रकृते लक्ष्यस्य साधनं न युक्तं, तत्समर्थनाय पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यस्य स्वीकारक्लेशश्चायुक्त इत्याह–वस्तुत इति। विसर्जनीयसूत्र = "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रे।

चत्वारि रूपाणीति। यत्तु वदन्ति—यकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वे च नव रूपाणि। तथा हि—एकधं त्रिधा, एकयं द्वियं त्रियं च। एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति। न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम्, 'त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते' इति विसर्जनीयसूत्रे भा(१)ष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्—पुनर्द्वित्वमशुद्धम्,

---

कार्यकालपक्षमनुपक्रम्य "असन्नोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन दूषितमित्यलम्।

उभयद्वित्वेति। द्विधं द्वियमेकम्। (१) पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम्। (२) अन्यतरेति। एकधं द्वियं त्रियं च (३) (४) एकयं द्विधं त्रिधं च (५) (६) द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम्, (७) त्रिधं द्वियं च (८) अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम्। (९) लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता, सम्भवमात्रेण तु तदुक्तिः। एकः पूर्वपरयोरिति। तत्र हि यथा—'अनयोः शूलयोः कटं कुरु' इत्यादौ

दूषितमिति। एतदग्रे स्फुटीभविष्यति॥

ननु यदि लोपस्य वैकल्पिकत्वेन तत्कृतो न विशेषस्तर्हि तस्योपन्यासो व्यर्थ एवेत्यत आह—सम्भवमात्रेणेति। तदुक्तिः=लोपविकल्पोक्तिः। यत्तु "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे यथा आधानादिसंस्काराणां सकृदेवानुष्ठानं, तथा गुणादीना-

---

१ "खरवसानयोः" इति सूत्रे भाष्ये "विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इति वक्तव्यम्" इह मा भूत् नार्कुटो नापित्य इति "नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्" न वा वक्तव्यम्, किं कारणम्, बहिरङ्गलक्षणत्वात्, बहिरङ्गो रेफः, अन्तरङ्गो विसर्जनीयः, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, नैष युक्तः परिहारः, अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति। प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतौ पक्षौ, सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गम्, सति बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति। न चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति, किं कारणम्? असिद्धत्वात्" इत्युक्तम्। अन्तर्भूतान्यङ्गानि=निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गमित्यत्र किमपेक्षयान्तर्भूतत्वमित्यपेक्षया बहिर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तद्बहिरङ्गमित्यत्र च किमपेक्षया बहिर्भूतत्वमित्याकाङ्क्षया च सनिरूपकान्तरङ्गबहिरङ्गयोः परस्परज्ञानसापेक्षत्वेन "खरवसानयोः" इत्यस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धतया परस्परज्ञानासम्भवादयुक्त एष परिहार इति भावः।

ईदृशानाम्=लोपद्वयविषयाकृत्रिमयणघटितानाम् 'कास्य्' 'शाल्व्' इत्यादीनामित्यर्थः।

एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तत(१)इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६।१।८४) इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च "झरो झरि" (पा० सू०

एकवाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्ध्येककार्यकरणप्रतीतिस्तथा आद्गुणः पूर्वपरयोर्गुण इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्-शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं, यथा ऽऽधाने-

---

मपि सकृदेव स्यात्, तथा च प्रतिपुरुषमेक एव गुणघटितः साधुः स्यादन्ये ऽपशब्दा स्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रतिप्रयोगङ्गुणादिविधायकशास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याद्युक्तया 'लक्ष्ये लक्षणस्ये' ति न्यायस्याविषयोऽयमिति प्राचीनोक्तिखण्डनपरः 'पुनर्द्वित्वम्' इत्यादिग्रन्थो न युक्त, इति केचित्; तन्न, भाष्याशयानवबोधादिति ध्वनयितुम्भाष्याशयम्प्रकटयति—तत्र हीत्यादिना। तत्र = "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रभाष्ये। बोधादिति पूर्वयोरिति द्विवचनस्वारस्येनैकवाक्यतया उचिततयेत्यादि। एतेन 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्यत्रोद्देश्ये

---

१ नन्वेवं क्वचिल्लक्ष्ये प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य लक्ष्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादिति, चेन्न, 'तल्लक्ष्ये तल्लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति तदर्थात्। नचैवमपि 'सुद्ध्युपास्यः' इत्यत्र धकारस्य द्वित्वे सकारादेः द्वित्वानापत्तिस्तल्लक्ष्यत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रविशिष्टत्वस्यैव तल्लक्ष्यत्वात्, वै० स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तद्घटको घटितत्वसम्बन्धेन। तथा च—'सुद्ध्युपास्यः' इत्यत्र "अनचि च" इत्यस्य प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणशब्दसमुदायः 'ध्य्' इति तद्घटकश्चाघटकः सकारस्तद्घटितत्वसम्बन्धाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्सकारद्वित्वे न तत्प्रवृत्तिः। नन्वेवमपि 'पथः' इत्यत्र पुनर्लोपापत्तिः, विधेयवृत्तिविषयतया साक्षान्निरूपिता या विषयता तस्या [illegible] "भस्य टेर्लोपः" इत्यत्र टेरुद्देश्यत्वेन प्रथमप्रवृत्तौ तत्त्वेनाश्रीयमाणः शब्दसमुदायः 'इन्' इति, तद्घटकः पकारादिस्तद्घटितत्वं यत्र 'पथ्' इति समुदाये सत्त्वात् तल्लक्ष्यत्वसम्भवात् इति चेत्, न, उद्देश्यतापदेनोद्देश्यदलप्रविष्टविषयतामात्रस्य ग्रहणेनादोषात्।

तथा च—'पथ्याद्यन्तस्य भस्य टेर्लोपः' इत्यर्थे पथिन्शब्दत्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकतया तद्घटकपकारादावुद्देश्यदलीयविषयताया अक्षतत्वेनोद्देश्यदलीयविषयताश्रयसमुदायाघटक उदासीन एव, नतु पकारादिरिति, तद्घटितत्वसम्बन्धेन तल्लक्ष्यत्वसम्भवात्। उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतामात्रस्य ग्रहणे च "षष्ठः संख्याव्ययादेः" इत्यादयो निर्देशाः लिङ्गम्। नचैवम् 'सर्वेषाम्' इत्यादौ

यदागमन्यायेन सामोऽप्यागमत्वादुद्देश्यदलीयविषयाश्रयसमुदायः ' सर्व आम् ' इति, तद्घटकस्सुटः सकारस्तद्घटितत्वस्यैव सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्पुनरपि सुडापत्तिः । किञ्च—' उदवोढाम् ' इत्यत्र लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्वृद्धिवारणपरभाष्यासङ्गतिः, ' उद् वह् स् ताम् ' इति समुदायाघटकौकारघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वासत्त्वादिति वाच्यम्, तादृशसमुदायाघटके स्वघटकोद्देश्यकविकारागमानिरिक्तत्वविशेषणदानेनादोषात् । सुटः स्वघटकोद्देश्यकागमत्वेन, ओकारस्य च स्वघटकोद्देश्यकविकारत्वेन तादृशसमुदायाघटकतया ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नचोकारे ' उद् वह् स् ताम् ' इति समुदायघटकोद्देश्यकविकारत्वाभावः, वृद्धिनिष्पन्नाकारस्यैवौकारादेशत्वादिति, वाच्यम्, परम्परया तद्विकारत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । एतन्निवेशे मानञ्च लक्ष्येलक्षणन्यायेन वृद्धिवारणपरम् " मिचि वृद्धिः " (पा० सू० ७—२—१) इति सूत्रस्थं भाष्यम्, " हलि सर्वेषाम् " इत्यादिनिर्देशाश्च । नन्वेवमपि " ह्रस्वो नपुंसके " इति सूत्रस्थस्य ' काण्डे ' इत्यत्र गुरुमतोपायेन ह्रस्ववारणपरभाष्यस्यासंगतिः, स्वघटकोद्देश्यकविकारेत्यत्र स्वघटकोद्देश्यकविभक्त्यनुद्देश्यकविकारस्यैव ग्रहणेनाक्षतेः । प्रकृते चैकारस्य विभक्त्युद्देश्यकत्वेन स्वघटकोद्देश्यकविभक्त्यनुद्देश्यकोऽन्य एव—विकारस्तदतिरिक्तश्च ' काण्डे ' इत्यत्रैकारस्तद्घटितत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्, प्रकारान्तरेण ह्रस्ववारणापरभाष्यविरोधो नेति भावः । यत्तु ' काण्डे ' इत्यत्रत्य भाष्यविरोधाभावाय विकारपदेन स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारस्यैव निवेशेन स्वघटकोद्देश्यकत्वे सति स्वघटकेतरानुद्देश्यकत्वरूपस्यैव स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वेन एकारस्य च ह्रस्वे प्रथमप्रवृत्तावाश्रीयमाणपररूपसमुदायाघटकविभक्तीकारोद्देश्यकत्वेन स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारोऽन्य एव, तदतिरिक्तश्च—' काण्डे ' इत्यत्रैकारस्तद्घटितत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन न भाष्यविरोध इति, तन्न, ' या ' ' मा ' इत्यादौ टाप एकादेशोत्तरं पुनरत्यदाद्यत्वापत्तेः यदपि ' गोपाय अन्ति ' इत्यवस्थायां द्वितीयतृतीयाकारयोः पररूपसमये " अतो गुणे " इत्यस्य प्रथमप्रवृत्तावाश्रीयमाण प्रथमो द्वितीयश्चाकारस्तद्घटको यः पररूपनिष्पन्नोऽकारस्तस्य स्वघटकोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वाभावेन तादृशविकारातिरिक्ताघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वादप्राप्तपररूपार्थं विकारे स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वनिवेश इति तदपि चिन्त्यम् । प्रथमप्रवृत्तावाश्रीयमाणसमुदायघटकतृतीयाकारघटितया तस्य च स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमभिन्नत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्तदर्थं तन्निवेशस्यानावश्यकत्वात् । नन्वेवमपि ' राजन्ङस् पुरुष सु ' इत्यादिसमासस्थले " सुपो धातु " इत्यस्य प्राथमिकप्रवृत्तावाश्रीयमाणसमुदायाघटकावघटितत्वस्य सत्त्वेन द्वितीयसुपः पुनर्लुक् न स्यात् । किञ्चैवमेव एककालिकानेकत्रप्राप्तिस्थले ' एधिषीष्ट ' इत्यत्र षत्वस्य, ' भवेत् ' ' भूयात् ' इत्यादौ सलोपस्य च निवारं प्रवृत्त्यनापत्तिरिति, चेत्, न, स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावुद्देश्यदलीयविषयतत्राश्रयतानाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तद्विशिष्टाघटितत्वे सति—स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वस्यैव तल्लक्ष्यात् । वै० स्वघटकोद्देश्यकागमातिरिक्तत्व,—स्वघटकोद्देश्यकविभक्त्यनुद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वस्वाघटकत्वेतत्त्रितयसम्बन्धेन । तथा च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकी प्राप्तिः—समानकालिकी, पूर्वकालिकी चेति, तत्र समानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वाभावेन समासे, ' एधिषीष्ट ' इत्यादौ च तल्लक्ष्यत्वाभावः ' पठ् ध् सन्तः ' इत्यादौ च धुटः प्राक् चर्त्वप्राप्तिविषयडकारघटितत्वेन पूर्वकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वाभावान्न दोषः । एतन्निवेशे मानञ्च—" न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् " इति सूत्रमेव ।

८।४।६५) इति "हलो यमाम–" (पा० सू० ८।४।६४) इति च

नाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकं 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मण सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च। अत एव पुनः पुनराधानादिसंस्कारः, तथा व्याकरणशास्त्रस्य "अचगां-दचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्यः" इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्। अतस्त-त्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यः। तद्धत्पूर्वपर-विषये ऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति तत्र गुणो भवती-त्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव यथाऽऽधानमग्निसंस्कारकं, शास्त्र-

---

बोधकपदोत्तरैकवचनस्य यथा ऽविवक्षया 'नेकप्रहाणां सम्मा'र्गस्तथा ऽनयोः पूर्वयो-रित्यत्रापि सम्भाव्यते. तथापि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न न्याय्यः' इति न्यायस्य सञ्चारो ध्वनित. एकत्वविवक्षणेन कर्ममित्यस्य विधेयबोधकतया तत्रैक-त्वस्य विवक्षणेन द्वन्द्वनिर्देशात् इतरेतरयोगे तस्य द्वन्द्वस्य विधाने ऽोद्भूतावयवस-मुदायस्यान्यत्रान्वयात्। शङ्कितमिति। अस्यावश्यकमित्यत्र न्वयः। दृष्टान्त-प्रदर्शनेन शङ्कां योजयति–यथेति। स्वविषये = आधानाख्यसंस्कारे। व्यापा-रादिति। प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया बोधकत्वादिति शेषः। वाक्यभेदो ऽवश्य-मिति। पुरुषकर्तव्यादिति शेषः। तत्र पूर्वपरयोरित्यवाक्यार्थत्रयमध्ये पुरुषसंस्कारकः = पुरुषस्य धर्मजनकक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकः, "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति भाष्यात्।

नित्यत्वम् = यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्त्वम्, "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति यथा। निषेधविधिरपि नित्यः, "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति। नैमित्तिकम् = निमित्तसद्भावे स्वबोध्यार्थे आवश्यकप्रवृत्तिसम्पादकम्, यथा "पूर्ववया ब्राह्मण प्रत्युत्थेयः" इति। काम्यम् = तत्फलेच्छाधीनतद्विषयप्रवृत्तिसम्पादकशाब्दबोध-जनकम्, यथा– "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि। तत्र नित्यविधिस्थले शुचि तत्कालजीवितस्याधिकारसम्पादकतया यावज्जीवं तद्रूपसद्भावे स्वबोध्यक्रिया-प्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्याकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते। नैमित्तिकस्थलेऽपि निमित्त-प्राप्तेः क्रियाप्रवृत्तिसम्पादकतया यदा यदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिः अन्यथा त्वनिष्टं स्यात्। यथा 'वृद्धे समागते तस्य ह्यूर्ध्वंप्राणा ह्युत्क्रामन्ति, प्रत्युत्थाना-भिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते" इति दोषप्रतिपादकवाक्यात्तथा कल्पनात्। एवं

तात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्—यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां (१) तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वम्। तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेः। "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति। एवं प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्का-

---

"राहूपरागे स्नायात" इत्यादावपि बोध्यम्। एवं काम्येषु कामानामानन्त्यात्तत्सद्भावे ज्योतिष्टोमादौ त्रैवर्णिकानामप्यधिकारात्प्रवृत्तिः सा च यदा यदा तदा तदेति न सकृदेवानुष्ठानम्। तत्राऽपरो विशेषः, नित्यस्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पत्तिरेव फलम्। क्षैमिकत्वस्या फलत्वम्, नैमित्तिके दोषपरिहारः, काम्यं फलञ्च भवति। काम्यस्थले कामनाविषयसिद्धिरेवेति। तत्तद्विषयकेति। तत्तत्क्रियाविषयकेत्यर्थः।

प्रत्यवायश्रवणादिति। 'तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै=नापभाषितवै" इति श्रुत्या दोषश्रवणादित्यर्थः। नित्यसमत्वमिति। शास्त्रसंस्कारविरुद्धोच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन नित्यत्वमर्थबोधनार्थप्रवृत्तेरर्थस्य बोधो भवतीति फलसम्बन्धेन काम्यत्वमपि। अतः समशब्दस्य प्रयोगः। यथा काम्ये दर्शादियागे पुनः-पुनःप्रवृत्तिस्तथात्रापि तत्तत्सुखरूपस्वर्गकामनया खट्वेन्द्रमालेन्द्रमेशादिसाधनाय तेषां सुप्रयुक्तत्वशास्त्रान्वितत्वसम्पत्तये पुनःपुनः प्रवृत्तिः। एवम्=उक्तप्रकारेण। एवञ्च=शुद्धसंस्कारार्थत्वे च।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—सम्प्रसारणाच्चेतीति। तत्र हि-

---

१ नित्य—नैमित्तिक, काम्यभेदेन त्रिविधानि कर्माणि तत्तत् कर्मविधायकत्वञ्च—तत्तद्विधित्वं बोध्यम्। तत्र 'अनुष्ठाने चित्तशुद्ध्यतिरिक्तफलाजनकत्वे सति, अननुष्ठाने प्रत्यवायजनकत्वं नित्यकर्मत्वम्, यथा—"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इति, "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति च। नैमित्तिककर्मत्वञ्च अनुष्ठाने फलविशेषजनकत्वे सति अननुष्ठाने प्रत्यवायजनकत्वम्, यथा—"यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत् सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत्" इति, "राहूपरागे स्नायात्" इति च। काम्यकर्मत्वञ्च—"अनुष्ठाने फलविशेषजनकत्वे सति अननुष्ठाने प्रत्यवायाजनकत्वम्, यथा—"सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः" इति, "उद्भिजा यजेत पशुकामः" इति च।

लोपेन निर्वाहः, लोपस्य वैकल्पिकत्वात् । कथमन्यथा त्रियं त्रियं चेति

गार्थत्वमेवोक्तम् । एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्ना-देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम् । एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धा-न्तयोरयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः । "संप्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम् । वैकल्पिकत्वादिति । एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः । न च त्वदुक्तरीत्या ऽऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्त-मपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते । तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात् ।

शकृद्वर्थमित्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वमाशङ्क्य वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञापक्षमादाय पूर्व-रूपनिष्पन्नस्य न सम्प्रसारणत्वमिति समाधानोत्तरं समाधानान्तरं कृतम् "कार्य-कृतत्वाद्वा" इति । शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति तदर्थः । तत्र दृष्टान्ततयेत्थम्भाष्यकृताऽभिहितम् । तद्यथा-"वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत" इति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः, इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति विषम उप न्यासः, उक्त यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति" तत्र कैयट—'परार्थमग्न्याधानम् यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनःक्रियमाणफलभेदाभावान्नानुष्ठीयते' इति । ततः यत्तु तदाश्रयम्प्राप्नोति न तच्छक्यम्बाधितुं तद्यथा वसन्ते 'ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत' इति अग्न्याधाननिमित्त वसन्ते इज्यत इत्यभिहितम् । यत्तु 'तदा श्रयमिति यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्क्रियमाणमसकृदनुष्ठीयत' इति कैयटः । एवञ्च कार्यकृतत्वादित्यपरिहार इति तेनोपसंहृतम् । अस्ति चात्र फलं शास्त्रीय-प्रक्रियापूर्वकप्रयोगाद्धर्मोत्पत्तेः शास्त्रान्वित इत्यनेन बोधनाच्छकृद्वर्थमित्यादौ सम्प्र-सारणाच्चेति सूत्रस्य पुन समुदायोच्चारणात्प्राक् स्मरणे ऽधिकस्य धर्मस्य लाभ एवेति भाव । एवम्प्रतिपादनेन लक्ष्यभेदेन पुनः प्रवृत्तिर्भवति, यत्र तु न तथा लक्ष्यभेदस्तत्राप्रवृत्तिरेवेति न्यायो ध्वनितः । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन जातेऽपि द्वित्वे भावकार्यानुष्ठानात्पुनः प्रवृत्तावपीष्टापत्तिरिति मा शङ्किष्ठा इत्याह—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । परोक्तिन्दूषयितुन्तदुक्तिमनुवदति—तदुक्तमित्या-दिना । नचेत्यस्य वाच्यमिति परेणान्वयः । त्वदुक्तरीत्या = लोपस्य वैकल्पि-कत्वरूपोक्तरीत्या । सम्भवादिति । एतावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति शेषः । परिनिष्ठितत्वस्य स्वरूपम्प्रतियोगिज्ञानसम्पादनायाह —अप्रवृत्तेत्यादि । हि हेतौ ।

भवदुक्तिः सङ्गच्छते । किं चैवं सति "सर्वस्य द्वे" (पा० सू०

अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्, आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्या त्रिधमित्यादिष्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात्। तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तु न युक्तम्, उदवोढामित्यादौ 'उद् अवह् स् ताम्' इत्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धावोकारे "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति "सिचि वृद्धिः-" (पा० सू० ७।२।१) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम् । "समः सुटि" (पा०सू० ८।३।५) इति सूत्रं चास्यां मानम् । अन्यथा "समो वा लोपम्-" इत्यनेना-

---

अस्ति चेदपरिनिष्ठितत्वं यणादेशप्रवृत्त्युत्तरं 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ, अत्र यणादेशविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वेनाप्रवृत्तो नित्यविधिर्द्वित्वोऽव्यवायात इति तदुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वन्तस्येति रीत्या सम्प्रोहनीयम् । न च 'अग्नी इति' इत्यादावप्रवृत्तो नित्यविधिः सवर्णदीर्घस्तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वसत्त्वेनापरिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यम्, एषु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्य प्रवृत्त्या प्लुतप्रगृह्यभिन्नत्वविशिष्टसवर्णाच्परत्वविशिष्टाक्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य सत्त्वात् । प्रवृत्तत्वम्— भासत्वम्, जातत्वं वा । वैकल्पिकेडादिविषये सेद्धादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये —नित्येति ।

तद्रीत्या समाधत्ते —आनन्त्यापत्तेरिति । पञ्चादीत्यादिना यावच्छक्तिद्वित्वपरिग्रहः । त्रिधमित्यादीति । अत्रादिना त्रियमित्यस्य परिग्रहः । असङ्गतैवेतीति । यद्यप्युक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वस्योपपत्तिर्भवति तथापि नवत्वोक्तेरसङ्गतिरेव दूषणमिति भावः । खण्डनकृदादिमतन्दूषयति— आनन्त्यापत्तिरेवेति । इति न्यायेनेति । 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति न्यायेनेत्यर्थः । सा च वृद्धिराकाररूपा जाता । ओकारे "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योकारे जात इति शेषः । पुनर्वृद्धिर्न = ओकारस्य पुनर्वृद्धिर्न । विकारकृतभेदेनेति । विकारकृतो यो व्यक्तिभेदस्तेनेत्यर्थः । तस्य न्यायस्य समूलतामाह—समः सुटीत्यादिना । अस्याम् = उक्तन्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा = तन्न्यायानङ्गीकारे । सिद्धाविति । लोपस्य रुप्रकरणस्थत्वेनेष्टसिद्धावित्यर्थः । तद्वैयर्थ्यमिति । "समः सुटि" इतिसूत्रन्त्रिसकाररूपसिद्ध्यर्थं, तच्चाधुनापि सिद्धमिति भावः । लोपः

८।१।१) इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्त्तेत । अत एव "लिटि

न्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धयैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । "इरयोरे" (पा० सू० ६।४।७६) इति सूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वाप्राप्त्या (१) तत्प्राप्तये इति न तदस्यां

पाणिनिसम्मतो नेति तु न शङ्कनीयम् "अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवति" इति न्यायेन तस्य पाणिनिसम्मतत्वात् । शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामिहाश्रयणस्य भाष्यकारसम्मतत्वमपि । अत एव 'मृजन्ति' 'मार्जन्ति' 'ममृजतुः' 'ममार्जतुः' इत्यादिरूपाणाम् 'इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषावृद्धिमारभन्त" इति भाष्यकृतोक्तम् । अन्योक्तन्तन्न्यायबीजं खण्डयति—इरयोरितीति । तद्धि सूत्रं "प्रथमन्तद्ध आप" इत्यस्य साधनायारब्धम् । तत्र धाञो लिटि तस्य झादेशे "लिटस्तझयो." इतिसूत्रेणेरजादेशे तस्यानेन रे आदेशे कृते तस्येडागमे पुनरनेन रेभावो भवति ।

---

१ नन्वेवम् अशब्दादाचारक्विबन्तात् "हेतुमति च" इति णिचि "अतो लोपः" इत्यलोपे णिजरूपाद्धातो पुनर्णिजन्तः स्यात्, स्वविधेयस्य णेः स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवादिति चेत्, न, स्वविधेयतावच्छेदकस्य स्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वं न भवति इति तदर्थात् । एवञ्च 'हेतुमति च' इति सूत्रे धातुत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया विधेयतावच्छेदकस्य, णित्वस्य च तदभावेन णितो णिज्विधाने बाधकाभावः । अत एव 'वाग्मान् धीमान्' इत्यत्रोद्देश्यविधेयभावेन न शाब्दबोधः ।

नन्वेवम् "इरयो रे" इत्यत्र इरत्वस्य, उद्देश्यतावच्छेदकतया रेत्वस्य च विधेयतावच्छेदकतयोर्नियमाप्राप्त्या तद्बाधाय द्विवचनवैफल्यम्, स्वविधेयतावच्छेदकघटितस्य स्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वं न भवतीति नियमात् । तथा च—स्वीयविधेयतावच्छेदकरेत्वघटितस्येरेत्वस्य स्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वं न स्यादिति तत्प्राप्तये द्विवचनसाफल्यम् । अत एव विधेयांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य प्रामाण्यं, तथाऽपि उद्देश्यांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य न प्रामाण्यम्, तत्रोद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयतावच्छेदकघटितत्वात् ।

भावप्रकाशकारास्तु—'नहि गुरुमतेऽस्मिन्नवच्छेदकयोर्भेदः उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते । किन्तु उद्देश्यत्वम्, विधेयत्वञ्च मिथो विरुद्धम्, भेदे तत्सम्भवादित्युक्तम् । एवञ्च सामान्यविशेष्यधर्मभेदेन वस्तुना भिन्ने तत्सम्भवेन विरोधाभावेऽपि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सामान्येन रेत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषेण रेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सामान्ये इरशब्दः यदागमाः इतिन्यायेन रेत्वत्वेऽपि इरेति तदसत्त्वेन, रेत्वस्य विशेषत्वस्य इरयोरित्युद्देशे स्थितिवद्भावेन—सर्वादिरेत्वस्य सामान्यत्वस्य निर्बाधत्वात् अत्र व्याप्यव्यापकभावस्य बहुवचनस्यवैशिष्ट्येन बाध्यमतिसम्बोधनयोगात्मके रेशब्दे रेत्वसत्त्वेऽपि न दोषः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाप्राप्त्येत्येवोक्तमिति दिगित्याहुः —

मानम् । न च तत्र "सहिवहोरोत्" (पा० सू० ६।३।११२) इति तपरत्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम्, अशाब्दत्वात्, अनन्यकालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात्। एतेन सुद्ध्युपास्ये पूर्वधस्य द्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम्, पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदवोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् विकारान्यानुपूर्व्यैकत्वेन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति दिक्। इति द्वित्वमपीति। एतेनाधुनिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदोऽस्तीति परास्तम्, पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः। वस्तुतस्तत्पाप्त-

---

रेभावविधानसामर्थ्येन तस्येडागमो नेति तु न वाच्यम्, 'चक्रे' इत्यादावविट्प्रतिषेधविषये तस्य चरितार्थत्वात्। स्वविधेयस्य रेभावस्येडागमेऽपि "यदागमा" इति न्यायेन रेशब्दवाच्यत्वात्पुनस्तस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्या रेभावो न स्यादिति द्विवचनं सफलमिति भावः। 'उदवोढाम्' इत्यत्र "सहिवहोरोत्" इतिमन्त्रे तकारोच्चारणेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तिरिति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति–नच तत्रेति। अशाब्दत्वादिति। आदित्यत्र तपरकरणेन वृद्ध्यप्राप्तेः शब्दमर्यादयाऽलाभादित्यर्थः। तदुपपादयति — एतेन = वक्ष्यमाणदूषणेन। ननु 'सुद्ध्युपास्य' इत्यत्र जश्त्वरूपविकारातिरिक्तवर्णकृतानुपूर्वीकृतलक्ष्यैक्यमस्त्यात्पुनर्द्वित्वं न भविष्यतीत्याशङ्क्य वारयति विकारेति। ममापि = उदवोढामित्यत्र लक्ष्यैक्यवादिनो ममापि। एवञ्च तपरत्वसामर्थ्यादिति त्वदुक्तिर्व्यर्थेति भाव.।

दिगिति—दिगर्थस्तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवे बीजमुद्देश्यत्वं सिद्धस्य, स्वविधेयस्य त्वसिद्धतया तस्योद्देश्यत्वासम्भव इति। तथा "इरयोरे" इति सूत्रभाष्ये 'दध्रे' इति प्रयोगे नास्ति रेभावे कृते तस्येडागमे कृते कालविलम्बेनोद्देश्यस्य सिद्धतया द्विवचननिर्देशाभावेऽपि रेभावस्य पुनर्विधानञ्चरितार्थमिति द्विवचननिर्देशस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायबीजत्वमेव यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकधर्मैक्यं तत्र विधेयस्योद्देश्यत्वासम्भवो यथा 'घटो घटः' इत्यादौ। अवच्छेदकभेदेन तत्सम्भवस्तु 'घटो नीलः' इत्यादौ प्रसिद्ध इति केचिदूचुः, तन्न, यत्रोद्देश्यविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देश्यविधेयभाव इति नियमः। 'घटो घटः' इत्यादौ च तथात्वाभावेन तस्याभावः। घटो नीलः' इत्यादौ तु घटः सामान्यं नीलो विशेष इति विवक्षास्तीति सम्भवत्युद्देश्यविधेयभावः। एवञ्च प्रकृते रेभावे कृते इडागमे तस्येरेत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेऽपि सामान्यविशेषभावाभावेन तस्यासम्भव इत्याशयात्। यदि चेडागमविशिष्टस्य रेशब्देन ग्रहणम्

धातोः—" (पा० सू० ६।१।८) इति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये

छित्ववन्न स्था (१)नेद्विर्वचनमित्यन्यत्र निरूपितम्। प्रत्याख्यातमिति।

यमुद्दिश्यागमो विहितस्तद्बोधकेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थात्। तथाच रेत्वेरेत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेन ताभ्यां धर्माभ्यामाश्रययोरुद्देश्यविधेयभावसम्भव इति ब्रूषे, तर्हि कृतेऽपीडागमे तस्यादेशो न प्राप्नोतीति इरेत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वेन शास्त्रघटकशब्देनोपस्थितत्वात्। एवञ्चेडागमे कृते यो धर्मः स्थानितावच्छेदकत्वेनाश्रितस्तत्प्रकारिका प्रतीतिरस्येति भवति शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति वक्तव्यम्, तथा चेरेत्वेन विधेयस्यैवोद्देश्यत्वं वक्तव्यम्, तच्च न सम्भवतीत्याशयः। यदपि रेभावोत्तरमिडागमेऽपि तस्येरेशब्दस्य लाक्षणिकत्वादादेशो न स्यादतो द्विवचननिर्देश इति तदपि न, कृतेऽपि द्विवचननिर्देशे प्रकृते लाक्षणिकत्वस्यापगतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेनैव तस्य चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वादिति।

ननु द्विर्धमित्यादिना धकारस्य द्वित्वमादाय यन्मूले चतुष्ट्वमुक्तन्तन्न युक्तं,

---

१ "नित्यवीप्सयोः" (पा० सू० ८-१-४) इत्यत्र "सर्वस्य द्वे" (पा० सू० ८-१-१) इति सूत्रभाष्ये वाक्यादेर्द्विर्वचनवारणाय 'पदस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि" "पदस्य" "पदात्" (पा० सू० ८-१-१६-१७) इति वक्ष्यति, तत्पदग्रहणं न कर्तव्यं भवति" इत्युक्तेरेकाजुद्विर्वचनन्यायेन सर्वावयवरूपपदस्य द्वित्वं सिद्धं 'सर्वस्य' इति द्वितीयपदस्योच्चारणेन "उपपदविभक्तेः" इति न्यायाप्रवृत्त्या स्थाने द्विर्वचनत्वबोधनात् स्थाने द्विर्वचनत्वपक्षो लभ्यते। तथा च 'द्वे' इत्यस्य सम्बन्धे विवक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावात् 'द्वे' शब्दरूपे प्रत्यासत्त्या स्थानिसमानाकारे 'सर्वस्य पदस्य स्थाने भवतः' इत्यर्थः।

तेन "पौनःपुन्यम्" 'पौनःपुनिकः' इत्यत्र स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वात् ष्यञ्-ठञौ सिद्धौ। नच स्थानिनः पदस्याप्रातिपदिकत्वात् स्थानिवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वालाभः, द्वित्वात्प्रागेवाव्यपदेशात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रातिपदिकत्वे स्थानिवत्त्वेनादेशे तत्सम्भवात्। तत्र द्विरावृत्तशब्दरूपादेश इत्यर्थे 'द्विरिति वक्तव्ये 'द्वे' इति द्विवचनबलेनानन्तर्यनिर्दिष्टयत्नभेदमसहस्यैवादेशस्योरस्यैकपदसमुदायरूपस्य विधानात्प्रत्येकमप्यत्र पदत्वमिति 'अग्नेऽग्ने' 'अश्नन्नश्नन्' इत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः। यदा कस्कादिषु 'कौतस्कुत' शब्दपाठेन 'कृताऽऽर्थमिकद्वित्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि तद्धितोत्पत्तिः' इति ज्ञापने तु 'सर्वस्य' इत्यस्य फलाभावेन "उपपदविभक्तेः" इति न्यायात् 'द्वे' इत्यनेन संख्येयापेक्षायां उच्चारणरूपे संख्येये आक्षेपे तदा "द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्" इति पक्षेऽपि दोषाभावः। "आमपचसि पचसि देवदत्त" इत्यत्राम एकान्तरता तु द्विःप्रयोगपक्षेऽपि समुदाये सुबन्तत्वादित्वस्याक्षततया निर्वाह्येति दिक्।

प्रत्याख्यातम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यज वा पञ्चमादीनि

"अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकश्छन्दसि वावचनात् नोनूयतेर्नोनावेत्यादौ न दोषः" इति भाष्यम् । "एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्व्यपदेशे हेतोरचो द्विरुक्तत्वाद्, अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्" इति च

दकारस्य द्वित्वमादाय रूपाधिक्यस्य सम्भवादिति, चेन्न, द्वित्वे कर्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । नच 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यसिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्याः परिभाषात्वेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फलविशेषो यत्र तत्रैव प्रवृत्तेः ।

लक्ष्यभेदसम्पादनाय खण्डनकारोक्तामन्यां युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । वक्ष्यमाण कारणेन । तमेव दर्शयति यदेति । तथाच क्रियासमभिहारे लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादौ पुनर्द्वित्वापत्तिः, क्रियासमभिहारे द्वित्ववद्वीप्सायामपि पुनर्द्वित्वापत्तेश्च । क्रियासमभिव्याहारवत्तस्या अप्यनेकव्यङ्ग्यत्वसम्भवादिति भावः । परोक्तमभ्युपेत्य प्रतिबन्धयुत्तरमिदम् । वस्तुतः पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयेनाह – वस्तुत इति । ननु = आष्टमिकवर्णद्वित्वम् । अयं भावः षाष्ठद्वित्वस्थले "एकाच" इति षष्ठी स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका 'द्वे' इति शब्दस्वरूपात्मकसङ्ख्येयपरमिति स्थाने द्विर्वचनस्य लाभः, यदा तूच्चारणे इत्यस्याध्याहार उच्चारणक्रियायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वादुपस्थितस्य 'द्वे' इत्यस्यैव कर्मसमर्पकत्वन्तदा "द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्" इति पक्षस्य लाभः । तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्तः । अधिकमन्यत्रोक्तम् ।

यत्तु षाष्ठाष्टमिकपदद्वित्वयोर्नित्यतया क्वचित्तस्य विश्रामो ऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च लाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रामः कल्प्यते, अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति, तन्न, उक्तरीत्या आनन्त्यापत्तेरभावात्, सकृत्प्रवृत्त्यैव वाप्सादिद्योतनसम्भवाच्च । अन्यथा "परिवर्जने" इति द्वित्वस्य वैकल्पिकतया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तेः । केचित्तु "लिटि धातोः" इतिसूत्रे ऽनभ्यासग्रहणाल्लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायो ऽनित्य इति पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तिसम्भव इति वदन्ति, तन्न, भाष्यविरोधात्तमेवाह—अनभ्यासेति । अनर्थक इत्यस्य लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तेरिति शेषः । तथाच तन्न्यायमाश्रित्याभ्यासप्रतिषेधो बभूवेत्यादौ पुनर्द्वित्ववारको न कार्य इति कल्पनेन लाघवस्य सम्भवे तन्न्यायानित्यत्वेऽभ्यासप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वकल्पनम्भाष्यविरुद्धमिति भावः ।

रूपाणि, स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्तिरसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् । यदप्युक्तं त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे इत्यादि । तदपि न, 'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यत्र विसर्गवा-

---

तदाशयः(१)कैयटेनोक्तः । कैयटादिभिरिति अत्रारुचिबीजं तु भाष्यप्रामाण्येन "तेषामनभिधानम् । "स्तौतिण्योः -" (पा० सू० ८।३।६१) इति सूत्रस्थः सोपुष्यतेः सन् 'सोपुपिरत' इति भाष्यप्रयोगोऽपि छान्दस इत्याहुः । रूपानन्त्यमिति । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । सकारद्वित्वे इति । अच्परयत्त्वावच्छिन्नं लक्ष्य लक्ष्य न, तत्रैकस्मिन् धकारे प्रवृत्तावपि तादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । एवं संप्रसारणादिविधौ यत्त्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न "न संप्रसारणे" (पा० सू० ६।१।३७) इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । तदपि नेति । यथोद्देशपक्ष इत्युक्त्वा सामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः । तस्मा-

---

ननु नोनावेत्यत्र "सन्यङोः" इति द्वित्वोत्तरं लिटीति द्वित्वापत्तिरतोऽनभ्यासप्रतिषेध आवश्यको ऽत आह—छन्दसीति । न दोषः = न पुनर्द्वित्वापत्तिः । पुनर्द्वित्वापत्तौ कैयटोक्तिप्रमाणयति—एकस्यैकाच इति । एतेन 'जुगुप्सिषते' इत्यादौ पुनर्द्वित्ववारणायोत्तरार्थमनभ्यासस्येति कथितमिति परास्तम् । उक्तरीतेररुचिबीजम् कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितन्तद्बीजमित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन = अभ्यासप्रतिषेधो ऽनर्थक इति भाष्यप्रामाण्येन । तेषाम् = सन्नन्तादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् । अनभिधानमिति । लोक इति शेषः । अत एवाह—स्तौतीत्यादि । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । रूपानन्त्यस्य खण्डितत्वादाह रूपाधिक्यमिति । ननु 'सुध्युपास्यः' इत्यस्य लक्ष्यस्यैकत्वात्सकारस्यापि तेन शास्त्रेण द्वित्वं स्यादत आह —अच्परेति । ननूक्तन्यायाङ्गीकारे "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह एवमिति । अत्र 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेत्यनेन संयोगान्तलोपाप्रवृत्तिसम्पादनमसङ्गतं, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे त्रिपाद्या असिद्धेस्तत्राप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति, तदपि नेत्यादिनोक्तमसङ्गतमतो मूलाशयमाह—यथोद्देशइत्यादिना । मूले तस्मादित्यत्र यदिहेति तदर्थमाह—यणो मय इति ।

---

१ भाष्ये नैतादृशोक्तिः कैयटे नोपलभ्यते ।

रणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात्, "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः" इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्, स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च। तस्मादिह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तये। तथा च भाष्ये—मयः परस्य यणो द्वित्वं दध्यत्रेत्युदाहृतम्। न चैवमपि "इकोऽसवर्णे—" (पा० सू० ६।१।१२७) इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम्, समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम्, भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन "संप्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति पूर्वरूपापत्तेरिति, चेन्न,

---

द्विहेति। 'यणो मयः" इत्यत्रेत्यर्थः। विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते। मूलं तु कैयटा-

---

भाष्यकारोक्तसिद्धान्तमाह—विसर्जनीयेति। तत्र हि 'नार्कुटो' 'नार्पत्य' इत्यादौ रेफस्य विसर्गवारणाय "विसर्जनीयो ऽनुत्तरपदे" इति वार्तिककृतोक्तं, तत्प्रत्याख्यानपरान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु न युक्ता; पूर्वत्रासिद्धमिति प्रत्यक्षसिद्धमित्येतद्विरोधात्। अत एवोक्तं तत्र "नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्" इति, ततोभयपक्षेऽपि त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव। नन्वेवं सति मूलविरोधोऽत आह—मूलं त्विति। परं=भाष्यतत्त्वविद। मूले—समानाङ्गग्रहणमिति। अत्र समानपदमेव परम्। एवञ्च यत्र सम्प्रसारणस्याचश्चैकाङ्गावयवत्वं तत्र पूर्वरूपमित्याश्रयणे 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिर्दुर्वारैव, समासोत्तरोत्पन्नसुनिमित्ताङ्गसंज्ञायाः समुदायनिष्ठतया सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गावयवत्वस्य सत्त्वात्। यदि तु सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तैकाङ्गसंज्ञाविशिष्टावयवत्वमित्यर्थस्तदा 'कारीषगन्धीपुत्रः' इत्याद्यसिद्धिः, तत्र सम्प्रसारणस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्, अतोऽङ्गशब्दस्य सम्प्रसारणनिमित्ताव्यवहितपूर्ववर्तिसमुदायपरत्वमेव वक्तव्यम्। नन्वेवमपि 'हूतो जीनः' इत्यादौ पूर्वरूपोत्तरं दीर्घो न भविष्यति, सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यल्धर्मतया तदादेशे पूर्वरूपनिष्पन्ने ऽतिदेशेन वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्; 'हल', इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तत्रानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः।

"संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्(१)" इति वार्तिकोक्तेः, संप्रसारणस्थानिकस्यातथात्वाच्च । न चैवमपि "न भूसुधियोः" (पा० सू० ६।४।८५) इति, यण्निषेधः शङ्क्यः, आङ्गत्वेन प्रत्यये परत

नुसारेणेति परे । संप्रसारणस्थानिकस्येति । स्थाने जातस्येति शेषः । साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेः "हलः" (पा० सू० ६।४।२) इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वाङ्गीकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य "हलः" (पा० सू० ६।४।२) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन

नचैवमपि शकहूर्थमित्यादौ पुनः पूर्वरूपापत्तिवारणाय समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकवैयर्थ्यमेव । पूर्वरूपनिष्पन्ननिष्ठस्यातिदेशलभ्यसम्प्रसारणत्वस्यालधर्मतया तदादेशे दीर्घे अतिदेशेन तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, अनयैव रीत्या वार्तिकानारम्भस्य भाष्यकाराभिप्रेतत्वादत आह—सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । सम्प्रसारणस्थानिकस्य तत्त्वं "हलः" इति सूत्रेण ज्ञापितमेवेत्यत आह—स्थाने जातस्येति । ननु 'हलः' इति सूत्रस्य सम्प्रसारणत्वस्यालधर्मत्वेऽपि तदतिदेशे कर्तव्ये ऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थज्ञापकत्वमेवास्त्वित्यत आह—साक्षादिति । अल्विधाविति । दीर्घे इत्यर्थः । कर्तव्य इति शेषः । एतावतैव हल इति सूत्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः । नन्वेवं सति 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ 'सुधि आ' इतिस्थिते ऽपवादत्वात् "हलः" इति दीर्घे पूर्वरूपं न स्यात्, "हल." इति सूत्रस्य कृतार्थतया ऽल्विधावपि स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणादेशस्य सम्प्रसारणत्वमित्यर्थज्ञापकत्वासम्भवात्, सम्प्रसारणमित्यस्य विध्यर्थेऽन्यत्र चारितार्थ्यादिति चेन्न, 'निरुतं' 'दुरुत' मित्यस्य 'सुतम्' इत्यादेश्च सिद्ध्यर्थेऽन्यस्यावृत्त्या—

१ ननु समानाङ्गेत्यस्य सम्प्रसारणघटिताङ्गघटकेऽपि पूर्वरूपमित्यर्थे न दोषः 'सुद्ध्युपास्यः' इत्यत्र पूर्वरूपापत्तेः, सुनिमित्तकाङ्गसम्बन्धियकारस्य टकोकारस्य सम्प्रसारणघटिताङ्गघटकत्वात् । सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गघटकेऽपीत्यर्थो नार्थः, 'वागपत्याभूत्रः' इत्यादावव्याप्तेः, सम्प्रसारणस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् । नच सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपमित्यर्थः, वैः—स्वघटिताङ्गघटकत्व—स्वघटिताङ्गघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेनेतिनोक्तदोषः, 'सुधियौ' इत्यादौ पूर्वरूपापत्तेः । नच स्वघटिताङ्गघटकत्वस्यापि वैशिष्ट्यनियामकतया दोषाभावः, तथापि 'सुधियोः पुत्रः' इत्यादावलुक्समासे दोषापत्तेरिति चेन्न, समानाङ्गेत्यस्य सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपमित्यत्रैव तात्पर्यात् । वैः—स्वाव्यवहितोत्तरत्व-स्वस्थान्यव्यवहितोत्तरत्वेन दृष्टत्वैतदुभयसम्बन्धेन । तथा च—स्वस्थान्यव्यवहितोत्तरत्वेन दृष्टत्वाभावान्नोक्तदोष इति दिक् ।

एव तस्य प्रवृत्तेः, अनन्तरस्येति न्यायेन "एरनेकाचः—" (पा० सू० ६।४।८२) इति, "ओस्सुपि" (पा० सू० ६।४।८३) इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च । धात्र्यंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधात् । 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ तु स्थानित्वेन

संप्रसारणान्वे मानाभाव इति भावः । द्वित्वं नेति । "यणो मयः" इति प्राप्तं नेत्यर्थः । द्वित्वप्रकरणे इति । तथा च भाष्यम्—"रेफास्यानुनासिकपरसवर्णद्विवचनप्रतिषेधो वक्तव्यः । 'स्वर्नयति' । 'कुण्डं रथेन' । 'मद्रह्रदः' । 'भद्रह्रदः' । न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा(१)न सन्ति । नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्येति" ।

'अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणन्तस्याङ्गस्य दीर्घः' इत्यर्थस्याश्रयेण दीर्घस्य पूर्वरूपात्प्राक् प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननु 'धात्र्यंशः' इत्यत्र रेफस्यानचीति सूत्रेण द्वित्वाप्राप्त्या द्वित्वन्नेत्यसङ्गतमत आह—यणो मय इतीति । मय इति पञ्चमीति । पक्ष इति शेषः । नन्वेवमपि यत्र रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वप्रसक्तिर्हर्यनुभव इत्यादौ यथा तत्रास्तु स्थानित्वबाधः "धात्र्यंश." इत्यादौ च न तथेति कथम्बाध इत्यत आह—तथाचेति । अस्मिन्प्रकरणे स्थानित्वबाधे च । भाष्यमिति = हयवरट्सूत्रस्थमित्यादिः । आद्यदोषवारणायाह—रेफोष्मणामिति । एतेन "यरो ऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णपदापकर्षो ध्वनितः । तथाच सवर्णोऽनुनासिको नास्तीत्यर्थः । यथाश्रुते रेफस्य रेफ एव सवर्ण इति रेफस्य सवर्णो नास्तीत्यसङ्गतमेव स्यात् । अत एव 'महिष्मान्' इत्यत्र षस्य नानुनासिकः । एतेन "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रे "यरः ऽनुनासिके" इति सूत्रादनुनासिक इत्यस्य सम्बन्धश्च ध्वनितः । अत एव द्वितीयातिप्रसङ्गवारणप्रकारो विशिष्यात्र नोपपादितः । तृतीयातिप्रसङ्गवारणायाह—नेमाविति । रहावित्यत्र हकारोपादानन्दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय यथा हस्य कार्यित्वन्न तथा रेफस्यापि कार्यित्वन्नेति तात्पर्यम् ।

---

१ "हयवरट्" सूत्रे भाष्ये—"अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत् प्रतिषेधो नवक्तव्यः" "रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति" इत्युक्त्या "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोऽवा" (पा० सू० ८-४-४५) इत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (पा० सू० ८-४-५८) इत्यतः सवर्णग्रहणापकर्षबोधनेन 'यरः स्थाने सवर्णोऽनुनासिकः' इत्यर्थलाभादिति भावः ।

निमित्तत्वमिकः "तस्मादित्युत्तरस्य" (पा० सू० १।१।६७) इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः । तकारस्य तु

अन्यथा वचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः । साक्षाच्छब्देन = विशेषशब्दबोधितेन । यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेण "अनचि" (पा० सू० ८।४।४७) इत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यित्वं बाध्यते इति भावः ।

न बाध्यत इति । इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा 'अकः सवर्णे—' (पा० सू० ६।१।१०१) इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रीशः' इत्यादिविषयकस्य शास्त्राभावकल्पनस्य संग्राहकवाक्ये इकः स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको

अन्यथा = एतत्प्रकरणस्थवचनसामान्यप्राप्तद्विर्वचनस्य बाधानङ्गीकारे । ननु कार्यित्वमपि यणयरशब्दाभ्यां साक्षात् श्रूयत इत्यत आह—विशेषेति । अनचीत्यनेन = "अनचि च" इति सूत्रेण । एतेनानचीत्यस्य निषेधबोधकतया ऽनचीत्यसङ्गतमिति परास्तम् । अनवकाशेनेत्यनेन निमित्तत्वस्यापि तस्मात्कार्यित्वबाधकता बोधिता । नचानचीत्यस्याचो रहेत्येतद्दृष्ट्या प्रसिद्धत्वात्कथमबाधकतेति वाच्यम्, तावतापि तदप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यस्यापवादत्ववाजस्यानपायात् । अनचीत्यस्य वैकल्पिकतया द्वित्वाभावपक्षे चारितार्थ्यात्कथङ्कार्यित्वस्य निमित्तत्वेन बाध इति शङ्काया नावकाशः ।

इदम् = ज्ञापकाश्रयणम् । व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकमिति । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । अयम्भावः - व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणानां भेदेन यणादिकार्यविधायकशास्त्रस्थले सर्वलक्ष्यसङ्ग्रहाय तत्तद्वाक्योच्चारणमित्यावश्यकम् । एतच्च 'श्रीशः' इत्यादिविषयकमपि यणविधायकशास्त्रं स्यादित्यनिष्टापत्तिः अतो यदपवादशास्त्रविषयता तद्विषयकबाधकशास्त्रस्याकल्पनमेवेति यथा, तथा यणादेशस्थानिन्यामिको विशेषतः श्रुतमिति तस्य निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यात्, तथाच 'सुध्युपास्य' इत्यादिलक्ष्याणामसिद्ध्यापत्तिः, अत इकामपि निमित्तत्वं यणादेशेऽस्तीत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्यादीनां ज्ञापकतैव, तथा जातिपक्षेऽपि लक्षणस्य सर्वविषयकत्वम् । अत एव भाष्यकृता "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धये जातिपक्षाश्रयणमेव दर्शितम् । एवञ्च श्रीशविषयकत्वं यणादेशविधायक-

यणचि" (पा० सू० ६।१।७७) इत्यत्र कैयटे । कैयट इति । अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्य नानवकाशत्वं, मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात् । तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं "तद्धितेष्वचाम्—" (पा० सू० ७।२।११७) इति सूत्रे भाष्ये । तदप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायो विधेयविषय एव, विशेषवि-

---

शास्त्रे नास्तीति कल्पनीयम् । अन्यथा तत्र विकल्पापत्तिः । एवमिकोऽनिमित्तत्वाकल्पनमपि स्यादतो ज्ञापकत्वमावश्यकमिति । एतदेव दर्शयति—अन्यथेति । अन्यथा = ज्ञापकानाश्रयणे । तद्विषयकेति । इको निमित्तत्वविषयकेत्यर्थः । अत्र = यणविषये । तत्र = इकि । चारितार्थ्यादिति । एतेनेग्विषये येन नाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावेनेको निमित्तत्वबाधाप्रसक्त्या पक्षद्वयेऽपि ज्ञापकानुपयोग एवेति ध्वनितम् । नन्वत्र येन नाप्राप्तिन्यायस्य सञ्चारो मया न क्रियते, किन्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायविषयतायाः सत्त्वेन तेन न्यायेन बाध उच्यत इत्यत आह—तक्रेति । स्पष्टमिति । तत्र हि—क्रौष्टः, 'नामतः' इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधमुक्त्वोक्तन्यायेन तयोर्बाधमाशङ्क्य 'सौश्रुतः' इत्यत्रादिवृद्धेश्चारितार्थ्येन न्यायेन तयोरादिवृद्ध्या बाधस्याप्राप्तिमुपन्यस्यानुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठस्यादिवृद्धिविषये तयोरप्रवृत्तौ ज्ञापकतोक्ता । एतेन तत्र यथोक्तन्यायेन नास्ति बाधस्तथेहाप्येकस्त्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावाभाव इति भावः । एतद्विषये = तक्रकौण्डिन्यन्यायविषये । तथा च तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलक एव येन नाप्राप्तिन्याय इति सूचितम् । सर्वथा निरवकाशत्वप्रयुक्तन्तु बाधकत्वन्त्वन्यत् ।

परोक्तमुपन्यस्य खण्डयति—नचेति । विधेयविषय एवेति । तथाचोभयोरविधेयत्वान्न तक्रकौण्डिन्यन्यायसञ्चारः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचामादे" इति भाष्यमूलकादित्यादिः । अपूर्वबोध्यत्वेन = अज्ञातज्ञाप्यत्वेन । अपिना कार्यित्वस्य सङ्ग्रहः । तत्त्वम् = निमित्तत्वङ्कार्यित्वञ्च । अत्र केचित्—एवं "मतिबुद्धि" इति सूत्रे 'राजपूजितः' इत्यत्र "भूते क्तान्तेन तृतीयान्तस्य समासः" इत्युक्तम् । सा चोक्तिर्भूतवर्तमानकालयोर्भेदं हृदि निधाय तत्र मत्यादिबोधकधातुविहितक्तयोत्यवर्तमानकालस्य विशेषत उक्तत्वेन सामान्यत उक्तस्य भूतकालस्य बाधं सम्भाव्य, तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन कालयोर्बाध्यबाधकभावाभाव इत्युक्तं, तस्य तेन निर्देशेन विधेयविषय एव विशेषत उक्तस्य सामान्यतो बोधितबाधकतेति लौकिकन्यायस्य सञ्चार इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ।

भवत्येवेत्युक्तम्। तच्च वा, इत्यतोऽत्र रूपद्वयम्। लाकृतिरिति त्वेकमेव॥

हलो यमाम् (पा० सू० ८।४।६४) लोपः स्याद्वेति।

"झयो हः–" (पा० सू० ८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्य-

हितेन सामान्यविहितं बाध्यत इति अभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यम्, अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। न हि निमि(१)त्तवत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् (२)। एकमेवेति। यण्तत्प्राग्वर्तियरोर्द्वि-

---

तत्र परेत्वाहुः—लौकिकेन तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, युगपद्विषयतायां लौकिकन्यायसञ्चारः। सा चेह विरुद्धत्वान्नास्ति। यथा—द्वन्द्वापवाद एकशेष इति। व्यवहारो—यदीदम् स्यात्तदा "चार्थे" इति सूत्रम्प्रवर्तेतेति रीत्या साध्यते। तथा कालयोर्वक्तुमशक्यमित्युक्तं, तदेतेन बोध्यते। तत्रापि सत्यादिसम्बन्धित्वेन वर्तमानकालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वस्य सत्त्वेन तस्य बाधकत्वसम्भवादिति, तन्न, कालानाम्प्रत्ययद्योत्यतया ऽविधेयत्वात्। नच तत्र क्तप्रत्ययवत्का-

---

१ अयम्भावः—यथा लोके—यण्निमित्तभूतानामकारादीनां ज्ञानम् "इको यणचि" इति सूत्ररूपशब्दप्रमाणातिरिक्तश्रोत्रेन्द्रियरूपप्रमाणेनैव सिद्धम्। नहि तथा यण्निष्ठविधेयतानिरूपिताकारादिनिष्ठनिमित्ततारूपविषयताया अपि ज्ञानम् "इको यणचि" इति सूत्रातिरिक्तप्रमाणगम्यमिति मानान्तरागम्यत्वरूपापूर्वबोध्यत्वं निमित्तत्वस्यास्त्यत एवेत्याह—निमित्तत्वादीति। निमित्तभूतवर्णानां ज्ञानं यथा लोकतः सिद्धम्, नहि तथा तत्त्वमपि तद्गतनिमित्तत्वमपि "इको यणचि" इति सूत्रातिरिक्तमानगम्यमिति भावः।

२ वस्तुतस्तु तक्रन्यायेन बाध्यबाधकत्वेनाभिमतशास्त्रजन्यबोधीयविषयतयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावस्तत्र बाधकशास्त्रीयव्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयविषयताश्रये संकोचः। अत एव "तद्धितेष्वचामादेः" (पा० सू० ७-२-११) इति भाष्ये तक्रन्यायविषयत्वाभावोपपादनाय "इदं पुनरप्राप्तायामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धौ अचामादिवृद्धिरारभ्यते, 'सुश्रुत' 'सौश्रुतः' इति। पुष्करसद्ग्रहणाद्वा, यदयमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽचामादेर्वृद्धावन्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति" इति भाष्यं संगच्छते।

अन्यथा उद्देश्यदलप्रविष्टधर्मयोरेव व्याप्यव्यापकभावमादाय न्यायप्रवृत्तौ 'सौश्रुतः' इत्यत्रापि "तद्धितेष्वचामादेः" इति शास्त्रीयविषयतायाः सत्त्वेन "अचो ञ्णिति" "अत उपधायाः" इत्यनयोर्विषयताया असत्त्वेऽपि ञ्णित्प्रत्ययत्व–ञ्णित्तद्धितत्वरूपधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन तक्रन्यायेनैव बाधसिद्ध्या तक्रन्यायविषयाभावेनानुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्येन बाधकत्वोपपादनं भाष्यकृतोऽसंगतं स्यात्। किञ्चोद्देश्यदलप्रविष्टधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावेन बाध्यबाधकभावस्वीकारे 'आट' 'आटतुः' इत्यादौ द्वित्वानापत्तिः, "लिटि धातोः" "अजादेर्द्वितीयस्य" इति शास्त्रयोरुद्देश्यदलप्रविष्टधातुत्वाजादिधातुत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन अजादि-

धातुत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन धातुत्वावच्छिन्ने संकोचे "लिटि धातोः" इत्यस्याजादिधातुभिन्नधात्ववयवस्यैकाचो द्वेस्त इत्यर्थे द्वित्वाप्राप्तेः। एवं व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने संकोचोऽपि न, उक्तदोषतादवस्थ्यात्। तावताऽपि अजादिधातुत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनैव संकोचस्य लाभात्। यत्तु—उक्तरूपेण संकोचस्वीकारे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति सूत्रीयोद्देश्यतारूपव्यापकविषयतावच्छेदकप्रथमैकाच्त्वरूपधर्मावच्छिन्ने "अजादेर्द्वितीयस्य" इतिसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतारूपव्याप्यविषयताऽवच्छेदकाजादिप्रथमैकाच्त्वरूपधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनसंकोचे "लिटि धातोः" इत्यनेन 'आट' 'आटतुः' इत्यादौ द्वित्वं न स्यादिति, तन्न, "अजादेर्द्वितीयस्य" इति शास्त्रीयविषयताया अजादिप्रथमैकाच्त्वस्यानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तत्संकोचासम्भवात्। तस्मात् विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये एव संकोचः।

तथा च—"लिटि धातोः" इति शास्त्रीयधात्ववयवप्रथमैकाच्त्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः "अजादेः" इति शास्त्रीयाजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठायाः "स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व" सम्बन्धेनैव वक्तव्यतया तेन सम्बन्धेन द्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तो यः प्रथमैकाच्त्वावच्छिन्नस्तस्य द्वित्वमिति लिटि धातोरित्यस्यार्थेन 'आट' 'आटतुः' इत्यादौ द्वित्वं सिद्ध्यति, 'अट्' इत्यस्य स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन अजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वात्।

एवञ्च प्रकृते—न यणत्व-यत्वादिरूपव्यापकधर्मावच्छिन्ने रेफत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचः, उक्तन्यायेन वक्तुं शक्यः किन्तु "अचो रहाभ्यां द्वे" इति शास्त्रीययरव्यवहितपूर्वत्वाजव्यवहितोत्तरत्वसमानाधिकरणरेफत्वावच्छिन्नव्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन "अनचि च" इति शास्त्रीयाजव्यवहितोत्तरत्वसमानाधिकरणयत्वावच्छिन्नव्यापकविषयताश्रये संकोच एव तथा चाजव्यवहितोत्तरत्वयरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरेफस्य 'हर्य्यनुभवः' 'कृष्णर्द्धिः' इत्यादौ द्वित्ववारणेऽपि अजव्यवहितोत्तरत्वाभाववतः 'मद्रह्रदः' 'धात्रंशः' इत्यादौ रेफस्य "अचो रहाभ्यां द्वे" इत्यनेन, "यणो मयः" इत्यनेन च, यरव्यवहितपूर्वत्वाभाववतः 'अर्हेण' इत्यादौ च रेफस्य "अनचि च" इत्यनेन द्वित्वापत्तिस्तदवस्थैवेति, तक्रन्यायातिरिक्तेन माठरपरिवेषणन्यायेन द्वित्वबाधपरा "नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्य" इति भाष्योक्तिः। तत्र हकारोक्ति दृष्टान्तार्था, तस्य द्वित्वाप्राप्तेः। हस्यायत्वे यथा द्वित्वं न तथा निमित्ततया बाधाद्रेफस्यापि द्वित्वं नेति भावः। तथा चानेन न्यायेन "एककार्यविनियोगोद्देश्येन प्रवृत्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकधर्मावच्छिन्ने तादृशवाक्यकदम्बघटकव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचः क्रियते। यथा—ब्राह्मणभोजनरूपैककार्यविनियोगोद्देशेन प्रवृत्तं वाक्यकदम्बकम् 'सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम्' इति तत्र माठरत्व-कौण्डिन्यत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन ब्राह्मणत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचस्तथा प्रकृते पाणिनेरतः 'परं वर्णद्वित्वं वक्ष्यामि' इतीच्छया प्रवृत्तं वाक्यकदम्बकम्, "अचो रहाभ्यां द्वे" "अनचि च" इत्यादि तादृशवाक्यघटकव्यापकधर्मावच्छिन्ने यरात्मके, यणात्मके च रेफत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचात् 'अर्हेण, 'मद्रह्रदः' 'धात्रंशः' इत्यादौ न कापि रेफस्य द्वित्वप्राप्तिरिति तत्त्वम्।

नुवृत्तेः । एतच्च लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **माहात्म्यमिति** । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । “हलो यरां यरि सवर्णे लोपः” इति तु न सूत्रितम्, आग्नोत, मूर्ध्नः, शार्ङ्गम्, आर्त्त्वीः, इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥

त्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः । वकारस्तु नात्र(१), अन्यूनातिरिक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः । लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

आर्त्त्वीः इति । आङ्पूर्वा (२) दृतेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः । धनुषः

लक्ष्याप्यपूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वम्, तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य कालोपसर्जने च तुल्यमित्यनेन प्रतिपादितत्वात्, कार्ययोर्युगपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन बाध्यबाधकभावाप्राप्तेश्चेत्याह—**दिगिति** ।

ननु विसर्गस्य द्वित्वेनाधिक्याल्लाकृतिरिति त्वेकमेवेति मूलासङ्गतिरत आह—**यणित्यादि** । तथा च—यथा सुध्युपास्य इत्यादौ यण् तत्प्राग्वर्ति यरो द्वित्वकृताधिक्यं तथात्र नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्यमिति बोध्यम् । वकारस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात्स्थानकृतसादृश्यमादाय तत्प्राप्तिशङ्कां वारयति—**वकारस्त्विति** । तमप उपादानेनातिशयितमान्तर्यं यत्र तस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । एवं “स्थानेऽन्तरतमः” इति सूत्रभाष्ये “किमुदाहरणमिको यणचि दध्यत्र, मध्वत्र, यथासंख्येनाप्येतत्सिद्धम्” इति उक्तम् । तेनाप्यत्र वकाराभावो बोध्यः । **ईदृशानाम्** = ऌस्थानिकलादेशयुतानामनार्षप्रयोगाणाम् । तत्र भाष्ये “न पदान्ताः परेणः सन्ति” इत्युक्तम् । आर्षप्रयोगमादायेको यणचीति सूत्रे यथासंख्यनिर्वाहः ॥

---

१ “स्थानेऽन्तरतमः” इत्यत्र तमब्ग्रहणेन स्थानिनाऽत्यन्तसदृश एवादेशो भवतीति लभ्यते । आदेशेऽत्यन्तसादृश्यञ्च स्थानिविशिष्टधर्मवत्त्वरूपम । वै० स्ववृत्तित्व-स्वनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयवृत्तित्व—स्वनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयेतरयावदादेशावृत्तित्वेतत्त्रितयसम्बन्धेन, तथा च—‘लाकृतिः’ इत्यत्र दन्तस्थानमात्रजन्यत्वरूपधर्मं स्ववृत्तित्वस्य, स्वनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयलकारवृत्तित्वस्य, स्वनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयलकारेतरयावद्वकाराद्यादेशावृत्तित्वस्य च सत्त्वेन दन्तस्थानमात्रजन्यत्ववान् लकार एवादेशः, न तु वकारः, दन्तोष्ठस्थानजन्यत्वे स्ववृत्तित्वस्य, दन्तस्थानजन्यत्वे स्वस्थानिकादेशेतरयावदादेशावृत्तित्वस्य चासत्त्वेन तद्धर्मवतो वकारस्याप्राप्तेः ।

२ “ऋतेः” इति पाठः, “ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य” इति निरुक्तात्, शितप्रत्यये ‘ऋच्छतेः’ इत्यस्यापत्तेश्च ।

वान्तोयि (पा० सू० ६।१।७९) यकारादाविति । विशेषणमात्मान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य "येन विधिः-" (पा० सू० १।१।७२) इति सूत्रस्यापवादभूतेन " यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे " इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । आदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र " हलि सर्वेषाम् " (पा० सू०

कोटी उच्यते । "आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते । अर्तिरिति पाठान्तरम् । वार्तिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् ।

पूर्वसूत्रे इति । वान्तज्ञानाय तत्पर्यालोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः । ऋधेर्धस्येति । न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन " पू(१)र्वत्रासिद्धमद्वित्वे " इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे

आर्त्नी इति । प्रयोगे 'आर्त्नी इमे दीर्घे' इति वैदिकप्रयोगानुकरणम् । तत्र निप्रत्ययो बाहुलकात्तदन्तात्कृदिकारादिति ङीप्, द्विवचनम्, छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । उच्यते इति । तद्भाष्ये तथा व्याख्यानात् । लौकिकप्रयोगे त्वाह—आर्तिरिति । वाचनिकत्वम् = वार्तिककृता वचनरूपेण पठितम् । यत्तु "येन विधिः" इति सूत्रे "आदिरन्त्येन" इति सूत्रादादिरित्यस्य, इतेत्यस्य चानुवृत्तिः । इत्पदञ्चाल्लि लाक्षणिकं, सप्तम्यन्तत्वेन तस्य विपरिणामः, एवं येनेत्यस्यापि सप्तम्या विपरिणामः, वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः, विधिरित्यस्यावृत्तिश्चेति यस्मिन्नल्लि विधिस्तदादिविधिर्बोध्य इत्यस्य लाभ इति, तन्न, भाष्यानुक्तत्वात् । किञ्च क्लेशेन तादृशार्थकल्पनापेक्षया वाचनिकत्वकल्पने लाघवमिति भावः ।

इति भाव इति । प्राचीनानुसारिणो मूलकारस्येत्यादिः । 'एतेन पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि तज्जन्यवाक्यार्थबोधस्य तेनोपप्लुतस्य लक्ष्यसंस्कारक-

---

१ "सर्वस्य द्वे" (पा०सू०८-१-१) इति सूत्रभाष्ये तु-"पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति पाठः । पूर्वत्रासिद्धशब्दोऽधिकारपरः । ततो गहादेराकृतिगणत्वात् भवार्थे छप्रत्ययः । ततश्च पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यच्छास्त्रं तत्र 'अद्विर्वे' इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । 'अद्वित्वे' इति 'पूर्वत्र' इत्यस्य विशेषणम् । तथा च – तत्तत्सूत्रैकवाक्यतया द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थ इति पूर्वत्र कर्तव्ये परस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वं भवत्येव । तेन 'धुभ्याम्' इत्यत्र परत्वात् दिवो वकारस्य द्वित्वे तत उत्वे पूर्ववकारस्य श्रवणापत्ति नं द्वित्वे कर्तव्ये त्रैपादिकासिद्धत्वं नेत्यर्थे तु वकारश्रवणापत्तिर्दुर्वारैव स्यात् ।

८।३।२२) इति, " लोपः शाकल्यस्य " (पा० सू० ८।३।१९) इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह-**वान्त इति**। **लव्यमिति**। लुनातेरचो यत्। "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (पा० सू० ७।३।८४) इति गुणः। **अवश्यलाव्यमिति**। "ओरावश्यके" (पा० सू० ३।१।१२५) इति ण्यत्॥

क्षय्यमिति। "शकि लिङ् च" (पा० सू० ३।३।१७२) इति चात्कृत्याः। **क्षेयमिति**। " अर्हे कृत्यतृचश्च " (पा० सू० ३।३।१६९) इति यत्। **इह एहीति**। इह " ओमाङोश्च " (पा० सू० ६।१।९५) इति पररूपं प्राप्तम्॥

उरण् रपरः (पा० सू० १।१।५७)॥ आन्तरतम्यादिति। रेफशिरस्कस्यार् इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्या-

---

दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन तदनादरणात्। न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वम् अनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात्। यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ, तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। यद्वा धस्य

वाक्यान्तरस्य पर्यालोचनन्नावश्यकमित्यादौ गोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकमूलकाद्व्याख्यानादेतादृशार्थलाभ इति ग्रन्थेनास्य विरोध इति परास्तम्॥

अस्याः = पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्यस्याः। यत्तु "द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्, संय्यन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वार्थम्" इति भाष्यवार्तिकप्रामाण्येन वर्णद्वित्वेऽस्याः प्रवृत्तिर्न। अत एव ' णत्वं द्वित्वं चतुर्णाम्" इति परममूलसङ्गतिरिति, तन्न, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्यीयप्रयोगासङ्गतेः। अत्र चस्य कुत्वे जश्त्वे द्वित्वचर्त्वयोः प्राप्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वेन द्वित्वे परस्य गस्य चर्त्वे तस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाभावेन पूर्वगकारस्य चर्त्वाप्राप्तौ गस्यैव श्रवणापत्तेः। नचावसाने चर्त्वस्य जश्त्वमिति, वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिबाधकद्वित्वविषयता सत्त्वेन चर्त्वाप्रवृत्तेः। रामावित्यादौ वृध्यपवादपूर्वसवर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वेन निषेधात्प्राग्वृद्धेरप्रवृत्तिवत्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति परिभाषाया उपस्थितौ लिङ्गन्तु तदधिकारभवशास्त्रत्वम्। यत्र तदधिकारभवशास्त्रत्वन्तत्राद्वित्व इत्युपतिष्ठत इति तस्या अर्थः। एवन्तदधिकारीय-

दित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥

लोपो वेति । "झयो होऽन्यतरस्याम्" (पा० सू० ८।४।६२) इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः । एतच्च "नाज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—"अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्" इति, तन्न, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वे "अचो रहाभ्याम्—" (पा० सू० ८।४।४५) इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च "शरोऽचि" इत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुमर्तव्यम् । भाष्य-

---

तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ॥

नाज्झलाविति सूत्रे इति । "हयवरट्" सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । अनुक्तेरिति । "हलो यमाम्" (पा० सू० ८।४।६४) इत्यत्र "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इत्यत्र चेति भावः । ज्ञापकमिति । उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः । लोपस्य हीति । लोपमात्रस्येत्यर्थः । लोपापवाद इति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । ज्ञापकान्तर-

---

शास्त्रे ऽद्वित्व इत्यस्योपस्थितौ 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये' इति न्यायेन द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये इदमसिद्धमित्यर्थो भवति । एतेनैनाम्परिभाषामाश्रित्य "झलां जश" इति जश्त्वस्य प्राक् प्राप्त्या 'द्धिधमिति' परममूलम्, ऋधेर्धस्येति मूलग्रन्थासङ्गतमिति खण्डनकारोक्तिः परास्ता ॥

हयवरट्सूत्रस्थभाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेरुभयत्र विकल्पानुवृत्तिः सप्रमाणेति प्रदर्शनायाह—हयवरडिति । मूले—ज्ञापकमभिप्रेत्येति ज्ञापकमुपन्यस्येत्यर्थः । तत्र = ज्ञापकतायाम्, संवादार्थं = संमत्यर्थम् । लोपमात्रस्येति । अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्ये । लोपापवाद इतीति । अत्रापवादशब्दो बाधकपरः । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः । अपवादो यथोत्सर्गस्य प्राप्तिम्प्रतिबध्नाति तथेदमपि लोपयोः प्राप्तिं वारयेत्, नत्वपवादत्वमेव सम्भवति, यत्रोत्सर्गे प्रवृत्तेऽप्यपवादत्वेना-

कारादिव्याख्यानमेव वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तन्न, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधमिति । "यणो मय" लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्धमपि बोध्यम् ॥

एत्येधत्यूठ्सु (पा० सू० ६।१।८९) ॥ अत्र एचीत्यनुवर्त्तते तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात् । नाप्यूठः, असम्भवादिति प्राञ्चः । अत्र कैयटः—'एधतेरपि विशेषणम्, मा

मिति । "अणुदित्" (पा० सू० १।१।६९) सूत्रस्थमणग्रहणं[1] हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य "हलो यमाम्—" (पा० सू० ८।४।६४) इति विशेषापेक्षत्वे आह—व्याख्यानमेव वेति । यदि तु "हलो यमाम्—" इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन " झरो झरि " इत्यत्र तदनुवृत्तौ "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव, परं तु प्राचां भाष्यसंमतिलेखः प्रामादिकः, तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः ।

असम्भवादिति । न च आ अवतीति औंजनस्य औंजनोरित्यादावदेः

भिमतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वात् । द्वित्वस्य लोपमात्रबाधकत्वे साधकमाह—आरम्भेनि । अणग्रहणमिति । एतद्धि संय्यन्तेत्यादावनुनासिकयकारादेर्द्वित्वार्थं, यदि लोपो नित्यः स्यात्तदा कृतेऽपि द्वित्वे तस्य लोपेन निवृत्तौ यकारादिद्वयस्यैव श्रवणमिति तत्राज्ग्रहणेन सिद्धावक्लृप्तस्य परणकारसाध्यप्रत्याहारान्तराश्रयणस्य व्यर्थत्वमिति भावः । तस्य = उक्तसूत्रस्थाणग्रहणस्य । सिद्धमिति । अणग्रहणादित्यादिः । तद्विषये = "हलो यमाम्" इति लोपविषये 'हर्यनुभव' इत्यादौ । "शरोऽचि" इति ज्ञापकमिति । एतद्धि चतुर्ष्वित्यादौ द्वित्वस्य निषेधाय । यदि तु "झरो झरि" इति लोपो नित्यस्तदा जातेऽपि तस्य द्वित्वे लोपेन निवृत्तावित्वस्य सिध्या निषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । प्राचाम् = प्रकाशकृताम् । तद्भाष्यस्य = "अनुवर्तत" इति भाष्यस्य । उभयविषयत्वं तथेति ।

[1] लोपस्य नित्यत्वे 'सय्ँय्ँयन्ता' इत्यादौ अनुनासिकयकारादेर्यग्रहणेन ग्रहणाद् द्वित्वार्थं कृतस्य परणकारेण प्रत्याहारस्य वैयर्थ्यापत्तिः, तत्राज्ग्रहणेनैव सिद्धेरिति भावः ।

भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात्' । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि क्वचिद् दृश्यत एव । न च "णौ चङि-" (पा० सू० ७।४।१) इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि "अजादेर्द्वितीयस्य" (पा०

कावूठयाद्गुणे परादिवत्त्वेनोठ्त्वात्सम्भवोऽस्ति । न च "वृद्धिरेचि" (पा० सू० ६।१।८८) इति सिद्धिः, "ओमाङोश्च" (पा० सू० ६।१।९५) । इत्यनेन बाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद् बाध्यत इति वाच्यम्, तस्यानभिधा(१)नादित्याशयात् । किं च "ओमाङोः—" (पा० सू० ६।१।९५) इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन, लक्ष्यानुरोधेन च "एचि" इत्यस्यासम्बन्धकल्पनैवोचिता । ह्रस्वे कृते इति । वृद्धेः

तेन ज्ञापकेन झरो झरीत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थत्वेन "हलो यमाम्" इत्यत्रापि तत्सम्बन्ध इत्युभयविषयकता तस्येति भावः ॥

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुं तन्मतमनुवदन्नाह—नचेति । ओरिति । "गोतो णित्" इति सिद्धस्य रूपस्यायं लेखः । प्रातिपदिकस्वरूपन्तु ओ इति । गुणे इति । तदा एच्परत्वाभावेन वृद्धेरप्राप्तेः । तद्बाध्यते = ओमाङोश्चेति पररूपम्बाध्यत इति भावः । अनभिधानादिति । "सिचि वृद्धि-" इतिसूत्रस्थकैयटोक्तिरत्र मानम् । अनभिधाने भाष्यसम्मत्यभावादाह—किञ्चेति । सामर्थ्येन—एचीत्यस्य ऊडंशेऽपि सम्बन्धेनैजादावूठि वृद्धिरिति वाक्यार्थसामर्थ्येन । लक्ष्यानुरोधेनेति । ऊडंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्धेनैजादावेवोठि वृद्धिस्वीकारे येन नाप्राप्तन्यायेन ओमाङोश्चेत्येतद्बाधेनात्रैव स्यान्न तु 'विश्वौहः' इत्यादावित्ति तादृशलक्ष्यसिध्द्यनुरोधेनेत्यर्थः । असम्बन्धेति । ऊडंश इत्यादि । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । मूले—एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृतस्ये-

---

१ कैयटमते—' एचि ' इत्यनुवर्तते, तच्चैधते'ि विशेषणमिति ' प्रेदिधत् ' इत्यत्र न वृद्धिः, रत्नाकरमते ' उपेतः ' इत्यादौ वृद्धिवारणाय कृतस्य " इणीकारादौ प्रतिषेधः " इति वार्तिकस्य भाष्यकृता-' एचि ' इत्यनुवर्त्य प्रत्याख्यातत्वेन वार्तिकसत्त्वे ' प्रेदिधत् ' इत्यत्र वृद्धेः प्राप्त्या, भाष्यमते ' एचि ' इत्यस्य सम्बन्धे च तदप्राप्त्या फलभेदवारणाय ' प्रेदिधत् ' इत्यस्यानभिधानमित्याह—अनभिधानादिति गुरवस्तु इणीकारादौ इति वार्तिके इणीत्यस्यैधतेरप्युपलक्षणत्वेन फलभेदवारणसम्भवात्, ' प्रष्ठौहः ' इत्यादौ वृद्धिसिद्धये योगविभागेन एत्येधत्योरेवै'चां'त्यस्य सम्बन्धबोधकभाष्याच्च ' प्रेदिधत् ' इत्यादेरनभिधाने न मानमित्याहुः ।

सू० ६।१।२।) इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्, द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठ-

---

पूर्वमित्यादिः । वार्णपरिभाषयेति भावः । अनन्यत्वादिति । न च "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।५७) इति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात् । पूर्वस्यैव(१)विधौ हि सः । मध्येऽपवादन्यायेनाद्गुणं बाधित्वा इहैव स्यात् । उपैधत इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । संमोह इति । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम् । न स्यादिति । न च "णेरनिटि" (पा० सू० ६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः । "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेनैधीन्यस्यैधिधिइत्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशोऽपि

स्यर्थः । अनन्यत्वादिति । स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । नत्वत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषायाः सञ्चारः, अर्द्धाधिकविकारसत्त्वात्, एजादित्वन्तु न, स्थानिवद्भावेन अल्विधित्वादिति भावः । एचीत्यस्यैधत्यंशे सम्बन्धेऽपि स्थानिवद्भावेन 'माभवान्प्रेदिधत्' इत्यत्र वृद्धिवारणासम्भव इत्याशङ्कां वारयति—नचेत्यादिना । पररूपमेवेति । तथा चेष्टानिष्टव्यवस्थाया असिद्धिरिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशो दार्ष्टान्तिके तु न तथेति वैषम्यम् । किञ्च स्थानिवद्भावेनैधतित्वमपि वक्तुं शक्यमत आह—एधतेरिति । तत्त्वम् = एधतित्वम् । दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेश इह तु प्रकृत्यवयवधकारप्रत्ययघटितसमुदायस्यादेश इति वैषम्यं यद्यप्यस्ति तथापि सम्मोहे दृष्टान्तोऽयम् । सर्वे सर्वपदा-

---

१ अत्र प्रमाणञ्च - प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेव । तथाहि " किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य " इत्युपक्रम्य ' इन्द्रेष्मा ३ इन ' इत्यादौ कार्यार्थत्वात्संज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधौ स्थानिवत्त्वे प्लुतो न प्राप्नोतीत्युक्त्वाऽनन्तरस्य विधित्वेऽपि संयोगसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य " न पूर्वविधिः संयोगः किं तर्हि पूर्वपरविधिः संयोगः " इत्युक्तम् । पूर्वपरोभयविधेरपि पूर्वविधिशब्देन ग्रहणे तु भाष्यमसंगतमेव स्यात् । भाष्याभिमतस्तत्र प्लुतश्च न सिद्ध्येत् । यद्वा पर्याप्तिमानस्यौत्सर्गिकत्वेन पूर्वपर्याप्तोद्देश्यताकविधावित्यर्थलाभाज्ज्ञापकस्य नोपयोगः ।

" ऋच्छत्यृताम् " इत्यत्र ' ऋ ' ग्रहणन्तु क्वसुप्रत्यये ' आरिवान् ' इत्यस्य सिद्धये, इति न तस्य ज्ञापकत्वमित्युपाध्यायाः ।

मिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" (पा० सू० ६।१।११) इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्, ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि "णौ चङि" (पा० सू० ७।४।१) इति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् । अत्र माधवः—'मा भवान् प्रेदिधत्' इत्यत्र नातिप्रसङ्गः, ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि "न भाभूपूकमिगमि–" (पा० सू० ८।४।३४) इत्यत्र "ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्" इत्युक्तम् । तत्रैव

स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यम्, अलोऽन्त्यपरिभाषया, निर्दिश्यमानपरिभाषया च "णेरनिटि" (पा० सू० ६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् । अन्ते णेरसत्वात् । सूत्रं तु आट्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । कुत्वं च न स्यादिति । हन्त्यवयवहकाराभावात् । सन्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः । भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्व-

---

देशा इतीति । एधीत्यस्य समुदायस्यार्थवत्त्वे नास्ति सर्वं इति न्यायसञ्चारः, श्रौतस्तु, धीत्यस्यैव, अजादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः । परिभाषया चेति । द्वयोः परिभाषयोर्बाध्यबाधकभावाभावादेकवाक्यतयेत्थं व्याख्यातम् । "पादस्य लोप" इत्यादौ यथा । दोषादिति । णिलोपस्य प्राप्त्यभावरूपदोषात् । असत्वादिति । सम्मोहेन णिबुद्धेरसत्त्वादित्यर्थः । सूत्रन्तु आट्यादिति । अत्र णिति प्रत्यये परतो वृद्धेर्विधानेन णिबुद्धेरविघाताद्भवति णिबुद्धिरिति भावः । मूले—सनः सकारेणेति । "सन्यङोः" इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया सकारविशिष्टस्य "नटभार्यावद्वचनानि भवन्ति" इति न्यायेनैकाच्पदेन ग्रहणादिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोक्ताभावस्य समुच्चायकः । तथा च मूलोक्तमुख्यन्दूषणमिति ध्वनितम् । शङ्काभिप्रेतमन्तरङ्गत्वमुपपादयति—चङ्परेति । भाष्यं त्विति । एतेन नित्यत्वेनैव निर्वाहेऽन्तरङ्गत्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति भावः ।

शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे "उपसर्गात्सुनोति–" (पा० सू० ८।३।६५) इत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च "हेरचङि" (पा० सू० ७।३।५६) इति लिङ्गात् "प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्" इति भ्रमितव्यम्, ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्–"हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्" । 'ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्य' इति । तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः, पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावता ऽपि प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् । नह्युपैधन इत्यादौ तिङन्तस्यैधरूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे सा हीयते । तथा च–"उपसर्गात्सुनोति–" इति सूत्रे वार्तिकं–"सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इति । यत्त्वभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनं तद्विपरीतम्, यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्, कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रह-

---

स्योक्तम् । ज्ञापितत्वादिति । इदं च "णौ चङि–" (पा० सू० ७।४।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । असङ्गतं स्यादिति । सुनोतिग्रहणेन सावयवैरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः । अवयवानन्यत्वादिति । ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः ।

मूलोक्तत्वोक्तयोः सप्रमाणत्वसूचनायाह–इदमिति । इदम् = बहिरङ्गस्यापि पूर्वंप्रवृत्तिरित्येतत् । शङ्काया एवेति । शङ्काया अभावे समाधानमप्यसङ्गतमित्येवकारेण ध्वनितम् । "सुनोतिरूपेत्यत्र रूपशब्दोऽर्थपर." इति, स्वं रूपमित्यत्र यद्यपि प्रतिपादितं तथापि षष्ठ्यर्थान्वयायाह-सुनोतित्वेति । त्वदुक्त-

णादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । को ह्येधयतिसावयत्योर्विशेषः । यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति । यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्, विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् । अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः, स्वोक्त्या वा विरोधः । प्रत्युत तत्रैव विरोधः, पाष्ठे भाष्यवार्तिकयोः "एत्येधत्योः–" (पा० सू० ६।१।८९) इति योगं विभज्य "एचि" इति विशेषितत्वात् । तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्याभिप्रेत्य व्याचष्टे–एजाद्योरिति ॥

अक्षौहिणीति । ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" (पा० सू० ८।४।३) इति णत्वम् । यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति । तदपि ऊहिनीशब्देन

सुनोतिरूपानपायादिति । सुनोतित्वानपायादित्यर्थः । असङ्गतैवेति । ण्यन्तेनाभियोगादिति शङ्का, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव स्यात्, त्वदुक्तरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह—को हीति ॥

रीत्या = ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वमित्युक्तरीत्या । मूले-असङ्गत एवेति । अत्र एवकारेण प्रकृतिभागस्य शब्दान्तरत्वे 'उपेधयते' 'प्रैदिधिषते' इत्यादौ वृद्ध्यभावः स्यादिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु 'इणीकारादौ प्रतिषेधः'' इति वार्तिकविरोधात्प्रेदिधदिष्यस्यानभिधानमावश्यकमिति तदुपादानेन सर्वोऽपि विचारोऽत्र निष्फल एव । एत्येधत्योरवयवे ऽचीति भाष्यकारीयव्याख्यानन्तूपरञ्जकतया एधत्यंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्ध इत्यभिप्रायेणेत्याहुः । अपरे तु वार्तिकस्थमिण्ग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव भाष्यकृता ऽत्र्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेचीति विशेषणं कृतमिति वदन्ति ॥

षष्ठीतत्पुरुष इत्येवंपरतयैव कथंचिन्नेयम्। ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। तथा चोक्तं प्राक्— "इण्—ङि—शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति ॥

"**स्वादीरेरिणोः**"। इरेरिण्योरिति क्वचित्कोऽपपाठः, स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात्। स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या। यत्तु व्याचख्युः लिङ्गविशिष्ट-परिभाषयेति तन्निष्फलम् ॥

विग्रह इति। समस्यमानपदस्वरूपबोधक इत्यर्थः। तत इनाविति। "अत इनिठनौ (पा० सू० ५।२।११५) इति विहित इत्यर्थः। अन्त-रङ्गेणेति। प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेः, तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। चरितार्थत्वादिति। तद्घटकोहिनीशब्दस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैत(१)त्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

ननु "अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते" इति न्यायविरोधादिति विग्रह इत्यसङ्गतमत आह-**समस्यमानेति**। 'वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इत्यादौ यथा। स्पष्टार्थमाह—**तत इनीति**। नन्वसिद्धपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तिकस्य चासिद्धत्वप्रतिपादनेनान्तरङ्गेणेत्ययुक्तमत आह—**प्रथमेति**। समासे संहिताया नित्यत्वेन इन्प्रत्ययोत्पत्तिपर्यन्तन्विलम्बासम्भवादिति भावः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषया प्रथमतो गुणो न भविष्यतीत्यत आह-**समर्थग्रहणेनेति**। इदमकृतव्यूहपरिभाषायाः सत्त्ववादिमतेन। वस्तुतः सा नास्तीत्याशयेनाह-**तस्या इति**। **तद्घटकेति**। प्राचोपपादितो यः समुदायस्तद्घटकेत्यर्थः। **कल्पितेनार्थेनापीति**। समासे समुदायस्यैवार्थवत्त्वम्, अवयवस्य कल्पितं तत्त्वं, तच्चात्र नास्तीत्यर्थः, इन्प्रत्ययस्य समासादुत्पत्तेरिति भावः। **एतत्सूत्रेति**। नचाक्षाद्वूहिन्यामिति वार्तिकं, न तु सूत्रमित्येतत्सूत्रमित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, तद्धितप्रकरणारम्भे शब्दरत्ने एवोपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

---

१ नन्वस्य वार्तिकत्वात् 'सूत्र' इत्युक्तिरसङ्गतेति चेत्, न, "क्रतूक्थादि" (पा० सू० ४-२-६०) इति सूत्रे 'वार्तिकसूत्रिकः' इति भाष्योदाहरणात्, "सूत्राच्च कोपधात्"

"**प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु**" । अत्रोहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव । **नानर्थकस्येति** । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदेवस्त्वाह—"व्रश्च—" (पा० सू० ८।२।३६) इतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम्, फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाभूतस्यैव पत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत्, विभ्राट् विभ्राडिति रूपद्वयं हि साध्यं तच्च व्रश्चादिसूत्रे

ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद् व्यर्थं सज्ज्ञापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । फणादेरेवेत्यर्थः । राज् इति पठित्वेति । न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम्, यङ्लुकश्छान्दसत्वात्, "श्तिपा शपा" इत्यस्या-नित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन

भ्राजौ राजेरपीति । अत्रापिशब्दो भ्राजावित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । परोक्त दूषणमुद्धर्तुमाह-नचैवमिति । छान्दसत्वादिति । एतेन "श्तिपाशपा" इति परिभाषासत्त्वे छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन तदप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । अनित्यत्वात्="गुणो यङ्लुको." इति सूत्रेण यङ्लुकि गुणविधानेनानित्यत्वात् । सिद्धान्तरीत्याह-भाष्येति । एतेन=तस्या असत्त्वेन । यङ्लुकि – राराष्टी-

---

(पा० सू० ४-२-६५) इति सूत्रभाष्ये—"संख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिति वाच्यम्" यथा –'अष्टकः' इति, नेह 'माहावार्तिकः' इत्युक्तेः, वार्तिकस्य सूत्रत्वाभावे कर्मधारयात् 'वार्तिकसूत्रिकः' इत्युदाहरणस्य 'महावार्तिकः' इतिप्रत्युदाहरणस्य चासङ्गत्यापत्तेश्च "स्वरितो वाऽनुदात्ते" (पा० सू० ८-१-६) इति सूत्रभाष्ये च वार्तिकमुपक्रम्य "नचेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति" इत्यभिधानाच्च वार्तिकेऽपि सूत्रत्वस्येष्टत्वात् । यद्यपि—

"अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यश्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।"

इतिसूत्रलक्षणानाक्रान्तत्वं वार्तिकानाम्, तथापि भाष्ये तादृशव्यवहारदर्शनेन सूत्रत्व-व्यवहारोऽप्यास्थेयः ।

" राजृ " इति पठित्वा ऽपि सुसाधम्, एकस्य भ्राजतेर्ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्—ऋभ्राज इति, " भ्राजभास-" (पा० सू० ७।४।३) इति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेष्योऽपि अनव्ययं गृह्यते । तेन ण्यन्तादिपेः क्तो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्य गतः ॥

प्रवत्सतरेति । अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति । अपरे तु वत्स-

---

ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या, राशब्दपूर्वकजृधातोः क्विपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुंसके न षत्वं, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "भ्राजभास" इति सूत्रे भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । सीरदेवोक्तमिति । अत्रारुचिर्बीजं तु ग्रथ्यादिसा-

---

स्यादौ । निर्देशाभावादिति । यत्र गणबोधकशब्दस्य साक्षादुच्चारणं तत्रैव गणेन निर्दिष्टमिति व्यवहारादित्याशयः । अत्र हि—फणादित्वङ्ग्राह्यतावच्छेदकन्नतु प्राक्कनावच्छेदकम् । तच्च राजत्वमेव । भूतपूर्वगत्येति । अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सर्वत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धेति भावः । साम्प्रतिकस्य सत्त्वे भूतपूर्वगत्या श्रयणमशक्यमित्याशयेन शङ्कामन्यकृतां वारयति—राशब्दपूर्वकेति । रातीति राः तज्जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । अत्र क्विपशब्द क्विबविवाचरतीत्यर्थपरत्वेन क्विप्परः, तेनेत्वतुकौ न । तुकि बहिरङ्गस्य ह्रस्वत्वस्यासिद्धत्वमपि बोध्यम् । पाठादिति । लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । आवश्यकश्चानुनासिकपाठः । अन्यथा राजृइतिसूत्रे पाठसामर्थ्यादिहैव लाक्षणिकत्वाय स्यात्, नतु राडित्यादौ, राजृइतिस्वरूपानुपलम्भात् । अत्र = सीरदेवोक्तमिति विशेषोपादानस्थले । आवश्यकमिति । भ्राजन्तर्गतराजेरधातुत्वात्तस्य ग्रहणासम्भवादिति भावः । नन्व-

शब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम् ॥

अन्तादिवच्च (पा० सू० ६।१।८)। इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चेत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं(१)सूत्रम् । न चालिव्ध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम्,

---

हचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादिति भ्राजि(‡)ग्रहणस्यावश्यकत्वम् । किञ्च भ्राजन्तर्गतराजेर्न ऋकारानुबन्धत्वं,(†) तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति । भाष्यादिविरुद्धमिति । तदनुक्तत्वादिति भावः ।

कारानुबन्धत्वमिति । तेन राजग्रहणेन तद्ग्रहणासम्भव इति शेषः । यत्र भाष्यकारपठितवचनविरुद्धार्थस्य प्रसक्तिस्तत्रैव भाष्यविरुद्धमिति व्यवहारस्तथात्वत्र नास्तीत्याशयेनाह—तदनुक्तेति ।

ननु "आद्गुणः" इत्यादौ स्थानषष्ठ्या निर्देशात्कथङ्गतार्थतेत्यत आह—पूर्वपरयोरिति । अपिशब्दः प्रत्येकपदोत्तरं योजनीयः । समुदायस्यैव स्थानित्वाभि-

---

‡ नन्वत्र सूत्रे भ्राजिग्रहणेन 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयं साध्यं तस्य च समानार्थकभ्राज्-भ्राशृधातुभ्यां सिद्धेर्भ्राजिग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, न विभ्राज् शब्दादाचक्षाणण्यन्तात्कर्तरि क्विपि सौ एकदेशविकृतन्यायेन, स्थानिवत्त्वेन वा भ्राजधातुत्वारोपात् 'विभ्राट्' इत्यस्य सिद्धये तत्सत्त्वात् । अत्र भ्राजिग्रहणादेव धातुपाठे 'भ्राशृ' इत्यस्य प्रक्षिप्तः पाठ इति अनुमीयते इति रामाज्ञापण्डिताः ।

† यदुपदेशप्रयोज्या यस्येत्संज्ञा तदनुबन्धत्वमेव तस्येति भावः ।

१ 'अन्तादिवत्' इत्यत्र 'तृतीयान्ताद् वतिः, अन्तादिभ्यामवयव्याकाङ्क्षायाञ्च "पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यम्प्रति अन्तवद् भवति, परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति," इति भाष्यात्, प्रत्यासत्तेश्च 'पूर्वपरयोः' इति यथासंख्यं सम्बद्ध्यते । तत्र लक्षणया पूर्वपद पूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायपरम्, परपदम्—परस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायपरम् । अत्र "अन्तादिवच्च" इत्यस्य स्थाने 'तद्वच्च' इति न्यासेनैव सिद्धे सामर्थ्यादन्तादिग्रहणमेव तादृशार्थे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकम् । यद्वा अन्तादिवदमेव सामर्थ्यात् पूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये, परस्थानिनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकसमुदाये च क्रमेण लाक्षणिकम् । तथा च एकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायःअन्तवत् = पूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायार्थवत् पर्य्याप्तधर्मवान् इव, एकादेशनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकसमुदायश्च आदिवत् = परस्थानिनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकसमुदायार्थवत्पर्य्याप्तधर्मवान् इव भवति इत्यर्थः पर्य्यवस्यति

तथाचानेनासंहिताऽवस्थायाम् अन्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यामन्तघटितसमुदायस्य, आदिघटितसमुदायस्य च ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्याप्यतिदिश्यन्ते इति लब्धम्। वै० स्वनिष्ठान्तावयवतानिरूपकत्व—स्वनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेन। एवश्च—वर्णमात्रवृत्तिधर्माणामत्वादीनां, तद्घटितानामदन्तत्वादीनां चातिदेशेनास्य सामर्थ्यम्। अत एव 'अयजे इन्द्रम्' 'खट्वाभिः' इत्यादावकृत्वादन्तादिप्रयुक्तसवर्णदीर्घैसादयो न। उक्तरीत्या अनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्माणां तद्घटितानाञ्चातिदेशो न प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणैव वार्तिककृदुक्तवचनस्य "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधः" इति वार्तिकस्य "नवाऽताद्रूप्यातिदेशात्" इति वाक्येन भाष्यकृतः प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते, अस्य सूत्रार्थतात्पर्यलभ्यत्वेनापूर्वत्वाभावात्। वचनस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्याने तु भाष्यासंगतिरेव स्यात्, स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसंगात्।

वस्तुतस्तु एतत्साध्यलक्ष्याणां स्थानिवत्त्वेन सिद्धयङ्गीकारेऽपि 'प्राच्छंति' इत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमावश्यकमेव। तथाहि—शब्दानित्यत्ववारणायानुमानिकस्थान्यादेशभावानामर्थवत्त्वेव स्वीकारात् प्रकृते 'प्र' इत्यस्य 'ऋच्छ' इत्यस्य 'प्र–ऋच्छ' इति समुदायस्य चार्थवत्त्वेन त्रयाणां स्थानितया 'प्र' इत्यस्य स्थाने 'प्रार' इत्यादेशस्य, 'ऋच्छ' इत्यस्य स्थाने 'आर्च्छ' इत्यादेशस्य, 'प्र-ऋच्छ, इत्यस्य स्थाने 'प्राच्छं' इत्यादेशस्य च न्यायसिद्धतया प्रवृत्तिपदत्वस्य 'प्रार्' इत्यत्रातिदेशेन तुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यायेन रेफे पदान्तत्वस्य सिद्धतया विसर्गापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नच स्थानिनो भेदेऽप्यानुमानिकस्थान्यादेशभावपक्षे आदेशेक्यमेवेति—'प्र' इत्यस्य स्थाने 'प्राच्छं' इत्यस्यैवादेशत्वेन विसर्गाप्राप्तिरिति वाच्यम्, 'स्व—अश्वः' इत्यत्रापि 'स्व' इत्यस्य स्थाने "स्वादिरेरिणोः" इत्यनेन 'स्वाश्व' इत्यादेशापत्त्या तत्र स्वशब्दत्वातिदेशेन स्वादिवशब्दात् इरिन् शब्दे परे 'स्वाश्वेरा' इत्यत्र वृद्ध्यापत्तेः। किञ्च सुधाभिरुपास्य इत्येतदर्थक 'सुधी-उपास्यः' इत्यस्य स्थाने 'सुधीरुपास्यो यस्येत्येतदर्थक 'सुद्ध्युपास्यः' इत्यादेशवारणाय "स्थानेऽन्तरतमः" इति परिभाषासहकारेण 'यदर्थाभिधानसमर्थः तस्यादेशः' इति न्यायाश्रयणेनैव स्थान्यादेशभावनियमस्य वक्तव्यतया 'प्र' इत्यत्र स्थानितायाः, 'प्रार्' इत्यत्रादेशतायाश्च दुर्वारत्वेन—विसर्गापत्त्तिर्ज्ञापकमन्तरा दुष्परिहरैव। आनुमानिकस्थान्यादेशभावेऽप्यर्थकृतान्तरतम्याश्रयणे तु 'स्व' इत्यस्य स्थाने 'स्वा' इत्यस्यैवादेशत्वम्, तदर्थाभिधानसामर्थ्यस्य तत्रैवानुभवसिद्धत्वात्। इति स्वाश्वशब्दे स्वशब्दत्वाभावान्नोक्तदोषः। नचास्य स्थानिवत्त्वेन गतार्थत्वाङ्गीकारे 'क्षीरपेण' इत्यत्र 'पे' इत्यत्र एवृत्येकाजुत्तरपदत्वस्य लाभो न स्यात्, एकाजुत्तरपदत्वस्याच्त्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वेन "अनल्विधौ" इति निषेधादिति वाच्यम्, एकाच्त्वस्य तत्र स्वतः सिद्धतया उत्तरपदत्वमात्रस्यातिदेशेनादोषात्।

नच तस्याशास्त्रीयत्वम्, सूत्रप्रविष्टशास्त्रकारीयसंकेतविषयतावच्छेदकधर्मघटितधर्मस्यैव शास्त्रीयत्वेन वृत्तिचरमावयवत्वरूपोत्तरपदत्वे शास्त्रीयत्वापत्तेः। नच "अन्तादिवच्च" इत्यस्याभावे "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्, इत्यस्यासंगतिः, उभयत आश्रयणे न स्थानिवदित्यस्य स्वीकारेणापत्तेः। नचैवम् 'सायते' इत्यत्रापि "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वनिषेधे "उपसर्गस्यायतौ" इति लत्वापत्तिः, उभयत आश्रयणे स्थानिवदिति स्थानिवन्नेति कल्पनेन दोषाभावादित्यन्यत्र विस्तरः।

अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्ण दीर्घापत्तेः। तथा च वार्तिकम्—"न वा अताद्रूप्यातिदेशात्"

गतार्थमिदमिति। पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयो(१)रपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः। ए(२)वं च प्राच्छतीत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं, यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं, तस्य तत्स्थानि(३)धर्मत्वाभावात्। आनुमानिकवचनकल्पनया प्र ऋच्छतीत्यस्य प्राच्छर्यादेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभे ऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम्। न वेति। "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो

मतत्वे समाहारद्वन्द्वेनैव निर्दिशेदिति भावः। अत एव कृष्णर्द्धिरित्यादौ रपरत्वसिद्धिः। उभयोः = पूर्वपरयोः। इति भाव इति। मूलकारस्येति शेषः। एवञ्च—स्थानिवद्भावाश्रयणे। च ज्ञापकाश्रयणमिति—उभयथर्द्धित्रिति निर्देशस्य ज्ञापकत्वाश्रयणप्रकाशकारादिकृतन्न कार्यमित्यर्थः। तत्स्थानिधर्मत्वाभावात् = एकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात्। समुदायस्य प्रत्येकञ्च स्थानित्वं, नहि तत्र पदत्वमस्तीति भावः। नन्वानुमानिकवचनकल्पनया भविष्यतीत्यत आह—आनुमानिकेति। मूले—"अन्तादिवच्च" इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशो नास्तीत्यर्थे वार्त्तिकं,—"नवा अताद्रूप्यातिदेशात्" इत्युक्तं तद्विवृणोति—वर्णाश्रय इत्यादिना। वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशे साधकमाह—अत एवेति। वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादेव। अत एवेति। उक्तोऽर्थः। एतत्फलम्—तुक्यसिद्धवचनेन ज्ञापकेनान्तादिशब्दौ सौत्रावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ पूर्वपरयोरित्यस्य चानुवृत्तिः, तौ च तद्घटितसमुदायपरौ यथासंख्यञ्च तेनोक्तार्थलाभः। दिगिति। दिगर्थस्तु यन्मूले ऽभिहितं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति तदभिप्रायवर्णनमेवैतत्। तथाहि—

---

१ अपिः प्रत्येकमित्युत्तरं योज्यः। अपिना—समुदायस्थानित्वसंग्रहः। प्रत्येकं स्थानित्वात् 'कृष्णर्द्धिः' इत्यादौ रपरत्वम्, उभयोः स्थानित्वात् 'सुब्रह्मण्योम्' इत्यादौ उभयगुणकः स्वरित आदेशश्च सिद्ध्यति।

२ स्थानिवत्त्वेन गतार्थत्वे चेत्यर्थः।

३ प्रत्येकं स्थानिता, पूर्वपरवर्णघटितसमुदाये च। तत्र च पदत्वं नास्तीति भावः। नच पूर्ववर्णस्थानिवृत्तिपदचरमावयवत्वं स्थानिवत्त्वेन सुलभमिति विसर्गवारणाय ज्ञापकावश्यकत्वम्, 'आर्' इत्यादेशे पदचरमावयवत्वेऽपि रेफे तदलाभात्।

इति । न विसर्ग इति । एतच्च 'सुखार्तः' इत्यादावपि तुल्यम् ।

वाच्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत्—न वा वक्तव्यं ताद्रू(१)प्यस्य= वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य

स्थानिवत्सूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि न प्रवर्त्तते प्रपठय्येत्यादौ यथा । इदञ्च सूत्रप्राधान्येनालाश्रयणे "षत्वतुकोरसिद्ध." इति सूत्रे तुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् यद्यपि न

---

१ ताद्रूप्यञ्च एकादेशस्थानिविशिष्टाल्मात्रवृत्तिधर्मत्वम । वै० स्ववृत्तित्व-स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्च—'अयजेन्द्रम्' 'खट्वाभिः' इत्यादौ अक्त्वस्य, ह्रस्वत्वसमानाधिकरणात्वस्य चोभयसम्बन्धेन एकादेशस्थानिविशिष्टतया अन्तादिवत्त्वाप्रवृत्ति 'क्षीरपेण' इत्यादावच्त्वस्य तु द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावात्ताद्रूप्यत्वाभावेनैकाजुत्तरपदत्वातिदेशात् "एकाजुत्तरपदेण" इति नित्यं णत्वं सिद्ध्यतीति । नच परिभाषेन्दुशेखरे—'सोमेन्द्रः' इत्यत्रोत्तरपदाद्यच्त्वस्य ताद्रूप्यत्वमुक्तं तद्विरुद्ध्येतेति वाच्यम्, उक्तपरिष्कारेऽल्मात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसंकुचितस्यैव ग्रहणेन उत्तरपदादित्वविशिष्टात्त्वस्य स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वेन ताद्रूप्यत्वाच्चतेः, स्वविशिष्टाल्मात्रवृत्तिधर्मरूपस्य ताद्रूप्यस्य स्वीकाराद्वा, वै० स्ववृत्तित्व स्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । अभावश्च—स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वं स्वनिष्ठा या अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारताऽवच्छेदकता तदवच्छेदकत्वञ्चैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । एवञ्च—'खट्वाभिः' इत्यादावन्तादिदितिनस्यादभिन्नान्तावयवविशिष्टत्वरूपादन्तत्वस्य घटकीभूतात्वे स्ववृत्तित्वस्य, स्वाभाववत्त्वस्य च सत्वेन ताद्रूप्यत्वापत्तिः । तथाहि स्वं स्थानीभूतटवशब्दाकारस्तद्वृत्तित्वं स्वाभाववत्त्वञ्च वर्तते, स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वरूपसम्बन्धस्यासत्त्वेन विशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितान्तावयवनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता अत्राकारे, तदवच्छेदकताया अत्वे सत्वेऽप्युभयसम्बन्धावच्छिन्नस्व (स्थानि) प्रतियोगिकाभाववत्त्वस्य सुलभत्वात् । एकाजभिन्नावयवविशिष्टत्वरूपैकाजुत्तरपदत्वघटकाच्त्वे तु न ताद्रूप्यत्वम्, स्ववृत्तित्वस्य सत्वेऽपि स्वाभाववत्त्वस्यासत्त्वात्, अच्त्वे स्वस्थानिकैकाररूपादेशावृत्तित्वस्य विशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावयवनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता अपि च, तदवच्छेदकताच्त्वे इत्युभयसम्बन्धस्य सत्वेनाच्त्वे स्थानिप्रतियोगिकाभाववत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'सोमेन्द्रः' इत्यत्रोत्तरपदाद्यवयवाभिन्नाच्त्वरूपोत्तरपदाद्यच्त्वघटकाच्त्वे तु ताद्रूप्यत्वमेव, तदच्त्वे स्ववृत्तित्वस्य, स्वाभाववत्त्वस्य च सत्त्वात्, प्रतियोगितानियामकस्य स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वस्य सत्वेऽपि तदच्त्वस्य मुख्यविशेष्यतावच्छेदकतयाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वाभावात् ।

ननूक्तरीत्या "अन्तादिवच्च" इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मातिदेशाप्राप्तावपि अदन्तत्वादेः समुदायवृत्तिधर्मस्यातिदेशे बाधकाभावात् 'खट्वाभिः' इत्यत्रैसापत्तिः, नच "अङ्गस्य" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन 'अतः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन तदन्तविधेरप्राप्त्या 'अतः परस्य अङ्गसम्बन्धिनो भिस ऐस्' इत्यर्थेनात्वस्याल्मात्रवृत्तिधर्मतया ऐसोऽप्राप्तिः, "अत इनिठनौ" इत्यत्र 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्याधिकारात् 'अतः' इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया तदन्तविधित्वे खट्वादि-

अत्र च कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाजानन्तर्य-" इति निषेधः, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरा(१)नन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमानेऽजानन्त-

---

च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व-सुबन्तत्व-प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा ऽधीत्येत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव खट्वाभिरित्यत्रैस् नेति दिक् । अत्र चेति । सुखार्त इत्यत्र, प्रार्च्छतीत्यत्र चेत्यर्थः । आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः । अचोरानन्तर्यमिति । अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः । पश्चात्प्रवर्तमाने इति ।

प्रवर्तते तथापि यत्राप्राधान्येनालाश्रयणन्तत्र प्रवर्तत एव । अत एव 'क्षीरपेण' इत्यादौ 'पे' इत्यस्यैकाच्विशिष्टोत्तपदत्वातिदेशाण्णत्वस्य प्रवृत्तिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तस्य नातिदेशो ऽप्राधान्येनालाश्रयणात् । किञ्च तेन स्थानिनिष्ठधर्मस्यैवातिदेशो भवतीति भीईभियइत्यादौ वर्णयोरेव स्थानिवत्त्वेन भीइतिसमुदाये धातुत्वानापत्तिरियङ् न स्यात् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावे 'भीई' इतिसमुदायस्य 'भी' इत्यादेशे स्थानिनि समुदाये धातुत्वस्यासत्त्वेन 'भी' इत्यस्य धातुत्वमलभ्यम् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि 'भीई' इत्येतत्घटकयोः प्रत्येकं स्थानित्वमित्यत्र मानाभावः । प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पने तु स्वशब्दाऽश्वशब्दयोरेकादेशे स्वाश्वशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोऽपि स्यादिति तत ईरिन्शब्दे स्वाश्वेरीत्यत्र वृद्ध्यापत्तिः । अस्य सूत्रस्याप्राधान्येनाश्रयणेऽपि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वादेव भाष्यकृतामप्रत्याख्यानमिति ।

सन्निहितसुखार्तशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याशयेनाह—सुखेति । धातुत्वादीत्यादिना ऽवर्णान्तरत्वस्य परिग्रहः । हरदत्तसम्मतपरिभाषार्थपक्षे

शब्दादित्याद्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति, चेत्, न, "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्यत्र तुग्ग्रहणेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मस्याप्यनेनातिदेशाभावबोधनात् । अन्यथा ह्रस्वत्वस्यातिदेशाभावेऽपि ह्रस्वान्ततदादित्वातिदेशेन 'अधीत्य' इत्यत्र तुक्सिद्धौ तुग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥

१ 'हरदत्तमिश्रा हि निमित्तनिमित्तिभावापन्नाजुद्वयनिरूपितपरस्परानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे, बहिरङ्गे वा बहिरङ्गासिद्धत्वन्नेत्यर्थं इत्याहुस्तदसत्, फलाभावात्, 'पचावेदम्' इत्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणपरभाष्यविरोधाच्चेति दिक् ।

र्यमिति कैयटमते निषेधाप्राप्तेः । बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वे ऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ॥

उपसर्गेणेति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्ग-

---

अन्तरङ्गे इत्यर्थः । अत्र च "षत्वतुकोः—(पा० सू० ६।१।८६) इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथा ऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तये पूर्वं समासे तत्र जाते संहिताया नित्यत्वात् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितया ऽवस्थानासम्भवेन एकादेशे ल्यपि तुगपत्तया पदद्व(१)यसम्बन्धिवर्णद्वयापन्नैकादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचो ऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्न दोषः । अजानन्तर्यमिति । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ॥

यत्क्रियेति । यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः । इत्युक्तत्वादिति । भाष्यकारा-

---

ऽज्द्वयस्यान्यानन्तर्यमिति, उतान्तरङ्गे, बहिरङ्गे वेत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्तरङ्गे, बहिरङ्गे चाचोराश्रयमाणत्यर्थो वाभिमतः । नाद्यः, अक्षद्यूरित्यत्र यणादेशे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य ऊठो ऽसिद्धत्वनिषेधानापत्त्या इष्टप्रयोजनसिद्धेः । नान्त्यः, वाशब्दोपादानस्वारस्यविरोधात्, अक्षद्यूरित्यस्यासिद्धेश्च, इत्यत आह—अचोऽजानन्तर्यमिति । मूले—हरदत्तपक्ष इत्यनेनारुचिः सूचिता । तद्बीजन्तु पचावेदमित्यत्राप्यसिद्धमिति परिभाषाया निषेधापत्त्येष्टार्थासिद्धिः । तुक्यसिद्धत्वविधायकवचनस्यावश्यकतया ज्ञापकस्योपपत्तावपि भाष्ये—असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्त्वा, नाजानन्तर्यमिति वक्ष्यामीत्युक्त्वा ऽन्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिसूचकाक्षरास्वारस्यमिति । एतच्च 'पश्चात्प्रवर्तमान' इत्युक्त्या मूलकारेणापि ध्वनितम् । अत्र च = परिभाषायाञ्च । तद्वैयर्थ्यम् = तुग्ग्रहणवैयर्थ्यम् । षत्वग्रहणन्तु न ज्ञापकम्, कोसिचदित्यत्रेणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेन षत्वस्याप्युभयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अजानन्तर्यमित्यत्र न द्विवचनान्तेनाच्छब्देन समासः, किन्त्वेकवचनान्तेनैवेत्याशयेनाह—अचोऽन्यानन्तर्यमिति ॥

"यत्क्रियायुक्ता" इति वचने 'यस्य क्रिया' इतिसमास इत्याशयेन व्याचष्टे—

---

१ नच वेञ् धातोः क्विपि सम्प्रसारणे 'उभ्याम्' इत्यत्र "सम्प्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयानपेक्षत्वेन, पदान्तपदाद्योरेकादेशत्वेन चासिद्धतया तुग्वारणाय तुग्ग्रहणस्य चारितार्थ्यम्, ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपदान्तोत्तरपदाद्योरेवैकादेशस्यासिद्धत्वस्वीकारात्, तत्र तुक इष्टत्वाच्च । नचाधिपूर्वकाङ्धातोर्ल्यपि 'अधीय' इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन-तुगभावाय तुग्ग्रहणम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशानामनभिधानात् ।

सञ्ज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः । **प्रार्षभीयतीति** । "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः । **प्रेजत इति** । एजृ दीप्तौ । कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । एजते कम्पते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव । एङ्येडित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम्, एङि पर इत्येव सिद्धेः । यथा "अमि पूर्वः" (पा० सू० ६।१।१०७) इति । **नियोगोऽवधारणमिति** । यदाहुः—

"अवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ॥
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्" ॥ १ ॥ इति

दिभिरिति शेषः । उत्तरार्थमिति । तेनाद्यश्यात्, भिन्द्युः, पचन्ति, इत्यादिसिद्धिः । "अतो गुण इत्युत्तरार्थम्" इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च शिवायेत्यत्र "अणो ऽप्रगृह्यस्य-" (पा० सू० ८।४।५७) इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परमोमित्यस्य "ओमाङोश्च" (पा० सू० ६।१।९५) इति पररूपे ऽनुनासिकाभावार्थं परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम् । स्पष्टं चेदं "ऐऔच्"

यदर्थेति । अस्यार्थस्य सप्रमाणत्वमाह—भाष्यकारादिभिरिति । क्रियायोगे एवोपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञायाश्च विधानेन प्रत्यासत्त्या ऽस्यार्थस्य लाभः । तेन-'प्रभूत ऋद्धः' 'प्रर्द्धः' इत्यत्र वृद्धिर्न । तेन = उत्तरार्थस्य परग्रहणस्य करणेन । अद्यश्यादिति । अद्य आ ऋश्यादिति छेदः । आङो योगात्पञ्चमी, वैकल्पिकत्वात् "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इत्यसमासः । ऋश्यो = मृगः । "ओमाङोश्च" इति पररूपम् । ततो गुणः ! भिन्द्युरित्यत्र " उस्यपदान्तात् " इति, पचन्तीत्यत्र " अतो गुणे " इति पररूपम् । अपपाठ इति । उक्तप्रयोगाणामसिद्धेरिति शेषः । परोक्तन्दूषणमुपन्यस्य दूषयति—नचेति । पररूप इति । प्राप्त इति शेषः । अनुनासिकाभावार्थमिति । पूर्वसादृश्यात्प्राप्तस्यानुनासिकस्याभावार्थमित्यर्थः । कैयटे = "इको गुण" इतिसूत्रस्थ इति शेषः । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र यथा स्वरस्य रूपत्वन्नेत्युक्तं, तथा नुनासिकत्वस्यापीति भावः । गुणस्य = आनुनासिक्यह्रस्वत्वादेः । ननु पृथिव्यादिद्रव्यनिष्ठगुणानां शब्देऽसम्भव एव,

एतेन 'नियोजनं नियोगो व्यापारः' इति व्याख्यानं परास्तम्, "यदेव पूर्वं ज्वलने शरीरं" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात्, उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधात्, "लङः शाकटायनस्यैव" (पा० सू० ३।४।१११) "तपस्तपःकर्मकस्यैव" (पा० सू० ३।१।८८) इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्तिकमिदमित्याहुः, तद्भ्रमसात्।

इत्यत्र भाष्ये, कैयटे चेति वाच्यम्, "तृज्वत्क्रोष्टुः" (पा० सू० ७।१।९५) इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः। रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान्। अत एव तृज्वत्सूत्रे न हि स्वरो रूपवानित्युक्तम्। वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वानिति शब्दत्वादिवन्न स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः। तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम्। परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते। तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च। परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितस्य ग्रहणं, प्रयोगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रे परमुच्चारितो गुणो ऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैवैकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः।

यदि तु जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नधर्ममात्रमिह रूपपदार्थस्तदा इदमपि स्यादेवेत्यत आह—रूपशब्देनेति। अवयवेति। वर्णरूपेत्यादिः। नचावयवसंस्थानवान्समुदायो नत्ववयवा इति कथमवयवानां रूपत्वमिति वाच्यम्, धर्मधर्मिणोरभेदात्। एतदेव प्रकटयति—वर्णरूपेत्यादिना। तद्वान् = अवयवसंस्थानवान्। शब्दत्वादीति। यथा शब्दत्वन्न शब्दस्य रूपन्तथा स्वरोऽपीत्यर्थः। तत्र सङ्गतिं दर्शयति-तत्र सूत्र इति। एतेन रूपशब्देनानुनासिकस्य व्यावृत्ति र्न सम्भवतीति दर्शितम्। एवं तद्युक्तप्रयोगे ऽनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह—परः किं गुणक इति। लभ्यत इति। अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः। तत्र = पूर्वोक्तलक्ष्ये। तद्गुणकस्य = शुद्धस्येति शेषः। परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह—परशब्देनेति। भेदकः = विभिन्नव्यवहारसम्पादकः। अभेदकः = अस्थिदधीतिसूत्रे उदात्तग्रहणाज्ज्ञापकादभेदकः। असम्भवादित्युक्तेः फलमाह—यत्र

शकन्ध्वादिष्विति। शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अत एवाह—तच्च टेरिति। यदि तु 'आव'

यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव। अत एव स्वरितान्त-सुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाङोः–" (पा० सू० ६।१।९५) इत्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरित इति "तस्यादित–" (पा० सू० १।२।३२) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। "ऐऔच्" इति सूत्रे एकादेशे "आद् गुणः" (पा० सू० ६।१।८७) इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्त्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णे–" (पा० सू० ६।१।१०१) इत्यत्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६।१।८४) इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने पचन्तीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं–रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्यं, तत्तु ह्रस्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन। सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम्। "इको गुण–" (पा० सू० १।१।३) इति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। तत्र हि—इकपरिभाषाऽभावे जनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम्। तस्य मदु-

---

त्विति। अत एव=सति सम्भवे उभयगुणकस्य स्वीकारादेव। स्वरितान्तेति। "तत्र साधुः" इति यदन्तस्वात्स्वरितः सुब्रह्मण्यशब्दान्तः। ततश्च स्वरितानुदात्तयोरेकादेशोऽपि आन्तरतम्यात्स्वरित एव। स्वरित इति। स्वरितस्य समाहाररूपतयोभयगुणकत्वात्सम्भवोऽस्तीति भावः। इति सूत्रभाष्य इति। एतेनैतद्भाष्यप्रामाण्यात् "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति सूत्रेऽनुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति ध्वनितम्। भाष्यान्तरविरोधपरिहारायाह—ऐ औजितीति। एकदेशिनेति। "आद्गुणः" इत्यादौ तात्परत्वात् द्विमात्रस्य संज्ञा, न तु त्रिमात्रचतुर्मात्राणामिति। शङ्काया एवाभावेन तादृश शङ्कायां योगविभागादिप्रदर्शनमेकदेश्युक्तिरिति भावः। अत एवाह–अभिमानेनेति। सिद्धान्त इति। संज्ञासूत्रस्थे 'तपरे गुणवृद्धी' इति सिद्धान्ते इत्यर्थः। तत्रैव=ऐ औजितिसूत्र एव। एवन्तर्हि कैयटविरोध इत्यत आह—इको गुणेतीति। चिन्त्य एवेति। रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यावृत्तेरिति शेषः। स्वमते तत्रत्यभाष्यविरोधपरिहारायाह–तत्र हीति।

इत्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा, इति न सिद्ध्येत। केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः=कूपः–शकन्धुः। कर्काणां राज्ञामन्धुः। बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः "अन्धूदृम्भू–" इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा पचाद्यच्। कुलस्य अटा कुलटा। ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु, आभ्यां "गुरोश्च हलः" (पा० सू० ३।३।१०३) इत्यप्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा=लाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तु

"प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके॥"

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे "आद्गुणः"

करीत्या उपपत्तेः। "एऔज्" इति सूत्रस्थकैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति दिक्॥

नावक्लृप्तौ यदेति पाठे न च्छन्दोभङ्गः। तद्रभसादिति। वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्त्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः। विषय इति। शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमीति भावः। अत एवाहेति। ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः॥

आहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः, पृषोदरादित्वाट्टिलोपेनैव सिद्धेरिति। देशविशेषाणामिति। देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावात् "विशेषणानां चाजातेः" (पा० सू० १।२।५२) इति न निषेध इति बोध्यम्। कुलस्याटेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः।

किं चित्साम्येनेति। तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तशब्दे एव

खण्डनकारोक्तिद्दूषयति–वृत्ताविति। आहुरित्यस्वरसबीजन्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति॥

ननु शकदेशस्यैकत्वाद्देशविशेषाणामित्यत्र बहुवचनासंगतिरत आह–देशविशेषेति। मूले–"एकत्र समासो" इति समास इत्येकत्वस्य विवक्षया ऽस्यार्थस्य लाभः।

(पा० सू० ६।१।८७) इत्येव भवति, हलेशा । पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः । **मार्तण्ड इति** । केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः । परा मार्ताण्डमास्यत्, पुनर्मार्ताण्डमाभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजदित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥

ओत्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न, तृपलप्रुतौष्ठत्रणस्ते इति ॥

अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—**ध्वनेरिति** । **अनुकरणस्येति** । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम्—अतः किम् ? दकारान्ते मा भूदिति । यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्, मरुत्, इत्यादेरपीति, तन्निःसारम्, प्रश्नस्य, दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात् । यत्तु व्याचख्युः—"अतो गुणे" (पा० सू०

स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः । निरालम्बनत्वादिति । अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य, दान्ते मा भूत् , वटक् , मरुदित्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः । शब्दाधिकारेति ।

किञ्चित्साम्येनेति । ध्वन्यन्तरव्यवच्छेदकत्वेन । तदभावे = अनुकरणस्येत्यस्याभावे । अव्यक्तशब्दे = अव्यक्तशब्दानुकरणे । तत्राव्यक्तत्वकथमत आह—अव्यक्तत्वञ्चेति । चस्त्वर्थे । एतेनानुकार्यस्याच्छब्दाभावेनानुकरणस्य लाभेऽनुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ।

निरालम्बनत्वमुपपादयति—अद्ग्रहणमिति । एतेनादितिप्रश्नस्य "अतो भिस ऐस्" इत्यत्रेव ह्रस्वाकारबोधकता वाच्या, तथाचैतदुपादानं व्यर्थम् , "अतो गुणे" इत्यतस्तदनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । दान्ते माभूदित्युत्तरस्य त्वदिति न ह्रस्वाकारबोधकम् , नाम्रेडितेतिसूत्रेऽन्त्यस्य तु वेत्युपादानसामर्थ्यात्किन्तु समुदायानुकरणमेव वाच्यम् , तथा च तान्तानुकरणमेव, न तु दान्तानुकरणमित्यभिप्राय इति मौलनिःसारमित्येव । निःसारमिति प्रागनुपात्त्युक्तिः प्रत्युक्ता । बालानामपि भवदुक्तान्त्यस्य तु वेति ज्ञापकवशाद्ग्रहणमञ्जिन्नव्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञानम्भविष्य-

६।१।९७) इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति, तच्चिन्त्यम्, जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः, "नाम्रेडितस्य–" (पा० सू० ६।१।९९) इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति, दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गत्रित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः, उत्तरग्रन्थविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च। ननु तदपि नित्यं तथा

तदाश्रयणाच्चाच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः। तदाऽपि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः। जश्त्वशास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वे ऽपीत्यादिः। तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादितिभावः। ननु पुनरद्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह–नाम्रेडितेति। उदाहरणस्य = वृत्त्यादिस्थस्य। अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं तेनेति बोध्यम्। उत्तरग्रन्थेति। नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः। ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह–जश्त्वेति। तस्यासिद्धतया। पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः। एवं च यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति

तीत्याशयेनाह–तच्चिन्त्येति। "अतो गुणे" इति सूत्रे ऽत इत्यस्य ह्रस्वाकारबोधकतया ऽनुवर्तमानस्याच्छब्दस्य तन्मात्रबोधकता स्यादत आह–शब्दाधिकारेति। ननु जश्त्वविधायकशास्त्रस्यानुकार्यानुकरणयोरभेदे ऽपदान्तत्वान्न प्राप्तिरत आह–अनुकार्येति। ननु प्रक्रियायाम्पटत्पटेति पररूपोदाहरणम्पटत्पटदिति तदभावस्योदाहरणमुक्तं, नन्वव्यक्तेनिमूत्रप्राप्तियोग्यस्य तत्र कथनमिति न भवदुक्तदूषणावसर इत्यत आह–वृत्त्यादीति। प्रकृते ऽनुकार्येत्यादि। तदुक्त्याशयं प्रकटयति–सर्वत्रेति। मूले पटत् इतीति पाठः। पुनर्हि पूर्वसूत्रस्य प्राप्तियोग्यप्रक्रियावाक्यम्।

ननु समकक्षयोर्बाध्यबाधकभावो भवति, प्रकृते तु जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया

च कथं पररूपपरिग्रहेण प्रयोग इति, चेन्न, अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्, संहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक् ॥

"अकः सवर्णे" (पा० सू० ६।१।१०१) अचि पर इति । यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य "नाज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहाचीति नानुवर्त-

---

यन्थासंगतिरिति सेयमुभ(१)यतः स्पाशा रज्जुरिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव । एतेन पुनरद्ग्रहणं औतनान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम् । ममाद्ग्रहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमिति दिक् ॥

सुवचमिति । जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः । एवं रीत्या यथासंख्यं "इको यणचि" (पा० सू० ६।१।७७) इत्य-

---

बाधादित्यनुपपन्नमत आह—तस्यासिद्धतयेति । स्पाशेति । स्पशधातोर्बाधनार्थादङि स्त्रियामेतद्रूपम् । खण्डनकारोक्तिनिरासायाह—दिगर्थस्त्विति । नन्वद्ग्रहणं तद्भिन्नेत्यादि पूर्वोक्तरीत्या व्यर्थमेवेति भवता कथन्तदुपपत्तिः क्रियते ऽत आह—ममाद्ग्रहणमिति । दिगर्थमध्ये दिगर्थस्तु मया यथा शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमित्युक्तन्तथा भवतापि वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि प्रकाशकारादिकृता कल्पना व्यर्थैवेति ॥

व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्तीनान्तत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवात्सङ्ख्याज्ञानमपि न सम्भवतीत्याशयेनाह—जातिपक्षेति । सूचितमिति । एतेन यदि सुवचमिति

---

१ बाधनार्थात्स्पशधातोः भावे यति 'उभयतः स्पाशः=बाधो यथा इति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा उभयतःस्पाशा' इति सिद्ध्यति । अयञ्च "हलङ्याप्" (पा० सू० ६-१-६८) इति सूत्रे भाष्ये उक्तः "सैषोभयतस्पाशारज्जु र्भवति" इति । यत्तु अङि रूपम् इति, तन्न, भिदादिपाठकल्पने गौरवात् ।

नीयम् । अकोऽ(१)कि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकारः, ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

त्रापि बोध्यमिति सूचितम् । तद्भाष्येति । "तुल्यास्य" (पा० सू० १।१।९) सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । तत्र(२) हि "अकः सवर्णे-" (पा० सू० ६।१।१०१)

मूलकारोक्तिर्जातिपक्षाभिप्राया, तदा परममूले स्थानत आन्तर्यादितीको यणचीतिसूत्रे या ग्रन्थकृतोक्तिः सा व्यर्था, यथासङ्ख्येनैवेष्टसिद्धेरिति परास्तम्, तस्य ग्रन्थस्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायकत्वात् । वस्तुतस्तु जातिपक्ष एवेति । तद्भाष्येत्यस्य "ऋति ऋवा" इत्येतद्भाष्येत्यर्थः प्रतीयते स तु न युक्तः तस्य विशिष्याव्याख्यानादत आह—तुल्यास्येति । अन्यथासिद्धिरिति । तद्वार्तिकसाध्यफलान्यथासिद्धिरित्यर्थः । उद्भावितेनेति । यदि विजातीयादेशार्थं वार्तिकारम्भस्तदाऽनयोर्विधानमात्रं स्यान्नत्वच्कार्यमित्यनयोरच्त्वमवश्यं वाच्यं, तथासति दीर्घसंज्ञा-

---

१ न च अत्र न्यासे यथासंख्येनैव सम्बन्धस्य वक्तव्यतया 'होतृ-ऌकारः' इत्यत्र दीर्घानापत्तिः, "ऋ ऌवर्णयोः" इति वार्तिकेन परस्परं जातेरेवातिदेशविधानेनादोषात् ।

२ "तुल्यास्य" सूत्रे (पा० सू० १-१-९) भाष्ये हि ऋऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञाप्रयोजनखण्डनावसरे ऋवर्णात् ऌवर्णे परे दीर्घसिद्धये 'ऋत ऋति ॠ वा' इति न्यस्य 'ऌति ॡ वा' इति न्यासं कृत्वा ऋत इत्यनुवर्त्य ऋत ऌति ॡ वेत्यर्थेन समाधायोक्तम्—'सवर्णसंज्ञापक्षे वार्तिकं न कर्तव्यं भवति' इति एतत्पर्यन्तं भाष्यं वार्त्तिकद्वयमपि दीर्घविधायकमित्यभिप्रायेण । ततो रेफद्वयघटितॠकार-लद्वयघटितॡकारविधायकं वार्तिकद्वयमित्यभिप्रायेण अवश्यं तद्वक्तव्यम् "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" इत्युच्यते । नच ॠकारः, ॡकारो वाऽजस्ति, ॠकारस्य, ॡकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि । नच्चावश्यं वक्तव्यम्, प्लुतो यथा स्यात् । होतृ-ॠकारः । होतॄकारः, होतृ ३ कार इति होतृ-ऌकारः, होत्ॡकारः । होत्ॡ३कार इति । किं पुनरत्र ज्यायः ? सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वञ्चैव सिद्धं भवति इत्युक्तम् । अयम्भावः - विलक्षणॠकारॡकारयोः प्लुतसिद्धये वर्णसमाम्नाये पाठेनाच्त्वस्यावश्यकत्वम् । एतच्च—दीर्घसंज्ञाऽपि भविष्यति । तथा च वार्तिकद्वयमकृत्वा सवर्णसंज्ञाविधायकं वचनं कर्तव्यमिति दीर्घत्वमपि सूत्रेण सिद्धं भवति सवर्णसंज्ञापक्षे "तन्न कर्तव्यं भवति" इत्यनेन सूत्रेणैव रेफद्वयवत्तासाम्येन दीर्घस्य विलक्षणॠकारस्य शुद्धऌकारस्य दीर्घत्वाभावेन लकारवत्तासाम्येन विलक्षणस्य दीर्घॡकारस्य, कदाचित् विवृतत्व-द्विमात्रकत्वसाम्येन उभयत्र दीर्घॠकारस्य सिद्ध्या वार्तिकं न कर्तव्यम् किन्तु सवर्णसंज्ञैव विधेयेति ।

"एङः पदान्तात्" (पा० सू० ६।१।१०९) ॥ "ङसिङसोश्च" (पा० सू० ६।१।११०) इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ॥

"सर्वत्र विभाषा गोः" (पा० सू० ६।१।१२२) यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाऽपि "यजुष्युरः" (पा० सू० ६।१।११७) इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत, अतः

इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता। आरम्भादिति। अपदा(१)न्ताच्चेन् ङसिङसोरेवेति नियमादिति भावः। उत्तरार्थमिति। "इकोऽसवर्णे" (पा० सू० ६।१।१२७) इत्याद्यर्थम्। स्पष्टार्थमिति। विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवेति नि(२)यमशङ्कावारणार्थमिति भावः।

इत्यनुवर्त्यैति। षष्ठ्या विपरिणमय्येत्यपि बोध्यम्। प्रतिपदोक्तस्येति।

नयोर्भविष्यतीति "अकः सवर्णे" इत्यनेनैवेष्टसिद्धिर्वार्तिकवैयर्थ्यमिति रीत्योद्भावितेत्यर्थः। "एङः पदान्तात्" इतिसूत्रे पदान्तादित्यस्याभावेऽपि पदान्तविषयकत्वङ्कथमत आह—अपदान्ताच्चेदिति। विभक्तौ चेदिति। हरय इत्यादि विभक्ताविति नियमव्यावर्त्यम्भविष्यतीति भावः।

ननु तत्र 'एङ' इति पञ्चम्यन्तमत आह-षष्ठ्येति। गोरिति षष्ठ्यन्तमिति तेन सामानाधिकरण्यार्थमित्यादिः। वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमताभिप्रायेणाह—अप्रवृत्त्येति। "ओत्" इतिसूत्रस्य "अद्योभवत्" इत्यत्र प्रवृत्तिवारणपरभाष्याद्वर्णग्रहणेऽपि सा प्रवर्तत इत्याशयेनाह—प्रतिपदोक्तेति।

---

१ वस्तुतस्तु 'ङसिङसोश्चेत्तर्हि अपदान्तादेव' इति विपरीतनियमापत्तिः, नच फलाभावः, 'परमहरेः' इत्यादौ "उत्तरपदत्वे" इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् भाष्यमते भत्वाच्चेति वाच्यम्, 'पचति, गच्छति इत्येवं सततमभिधीयते' यत्रव्यापारे स पचतिगच्छतिर्व्यापारस्तस्य 'पचतिगच्छतेः' अत्र "उत्तरपदत्वे" इतिनिषेधाविषयत्वात् पदत्वसत्त्वेन पूर्वरूपाभावस्यैव फलत्वात्। नच प्रत्याख्यानपक्षे "सुप्तिङन्तम्" इत्यस्यानुवृत्त्याऽन्तर्वर्तितिङन्तस्यापि भत्वम्, वार्तिकारम्भप्रत्याख्यानपक्षयोः फलभेदप्रसङ्गादितीहार्थमेव 'अपदान्तात् इति' इति गुरुचरणाः।

२ यद्यपि 'असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः' इति लाघवमूलकेन न्यायेन विशेषापेक्षो नियमो नैव स्यात् तथापि नियमस्य साजात्यापेक्षत्वेन विभक्त्यंशविषयक एव नियमः स्यादिति 'भवति' इत्यादौ पूर्वरूपं दुर्वारं स्यादिति शंकामात्रवारणार्थमिति भावः।

सर्वत्रेत्युक्तम्। तद्व्याचष्टे—लोके वेदे चेति। इह "एङ" इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्, तेनेह न—चित्रग्वग्रमिति। प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह हे चित्रगोऽग्रम्। प्रकृतिभाव इति। "प्रकृत्याऽन्तः पादम्" (पा० सू० ६।१।११५)

एङ्ग्रहणाऽवृत्त्येति भावः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञा (१) पकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम्। ध्वनितं चेदम्

अनित्यतेति। तेन वर्णग्रहणेऽपि चेत्प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा चक्रे ऽत्रेत्यादावेव "एङः" इति सूत्रं प्रवर्तेत, नतु हरे ऽव इत्यादाविति शङ्कायां नावकाशः। वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः सप्रमाणेत्याह—ध्वनितञ्चेदमिति। इदम्=तत्र तत्प्रवर्तनम्। तत्र हि-अनदः अदः सममवददोभवदित्यत्र प्रकृतिभाववारणायारब्धस्य "ओतश्चिचप्रतिषेधः" इति वार्तिकस्यान्यथा सिद्धिरनया परिभाषया कृता, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः। नन्वेवमर्थाधिकारानुरोधात् "एङः" इति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैङो ग्रहणं स्यादिति शार्ङ्गो ऽर्थ इत्यादौ तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—एङ इति। अत्र च=प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्त-

---

१ अत्र हि "आदेच उपदेशे" (पा० ६-१-४१) इति सूत्रे उपदेशग्रहणं ज्ञापकम्। तथाहि—अत्रोपदेशग्रहणाभावेऽपि "लिटिधातोः" (पा० ६-१-८) इति सूत्राद् धातोरित्यनुवृत्त्या 'गोभ्याम्' 'नौभ्याम्' इत्यादौ दोषाभावेन 'अचैषीत्' 'अनैषीत्' इत्यादौ च प्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्वाभावे सिद्धे उपदेशग्रहणं व्यर्थं सत्तदनित्यत्वं ज्ञापयति। तेन वर्णग्रहणेऽपि 'अदोऽभवत्' इत्यत्रानया "ओत्" इत्यनेन प्राप्तप्रगृह्यसंज्ञावारणपरभाष्येण न विरोधः। "आदेच उपदेशे" (पा० १-१-१४) इति सूत्र शेखर रीत्या "नधातुलोपे" इति सूत्रे धातुग्रहणं किं लूञ लविता इति भाष्येणानुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वेन 'धातोः' इत्यनुवृत्तौ "उदीचां माङो व्यतिहारे इत्यत्र ङकारसत्वेधातुत्वाभावेनात्वाप्राप्त्या मेङित्यस्य 'माङः' इति निर्देशासम्भवेन भाष्यविरोधात्, एशिरेचोः "अशिति" इत्यत्र प्रसक्तप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानेनात्वाप्राप्तेश्च 'धातोः' इत्यस्यानुवृत्त्यभावे तु 'गोभ्याम्' 'नौभ्याम्' इत्यादावात्वाभावायोपदेशग्रहणाभ्यावश्यकत्वे तु "ह्वावामश्च" (पा० ३-२-२) इति सूत्रे ह्वाग्रहणं ज्ञापकं बोध्यम्, तद्धि "आतोऽनुपसर्गेक" (पा० ३-२-३) इति प्राप्तकबाधनार्थम्, वर्णग्रहणेऽप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ नु ह्वेञ् आकारस्य लाक्षणिकतया कप्रत्ययाप्राप्त्या 'स्वर्गह्वायः' इत्यादीनां "कर्मण्यण्" (पा० ३-२-१) इत्यणासिद्धया ह्वाग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलम्।

इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः । यद्यपि भाष्ये "इको गुणवृद्धी" (पा० सू० १।१।३) इति सूत्रे "नान्तःपादम्" इति पाठः स्थितः । पाष्ठभाष्येऽप्येवम् । तथापि शाकलसूत्रे "ह्रस्वश्च" इति चकारेण "प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते" इति भाष्यदर्शनात् "प्रकृत्यान्तःपादम्" इति पाठोऽपि साधुरेव । "न" इति पाठे तु "सर्वत्र" इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम् ।

"ओत्" (पा० सू० १।१।१५) सूत्रे (१) भाष्ये । "एङः पदान्तात्" (पा० सू० ६।१।१६) इत्यत्र तु "हलो ऽनन्तरा" (पा० सू० १।१।७) इत्यादिनिर्देशाच्च प्रतिपदोक्तग्रहणम् । अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र विस्तरः । पूर्वरूपमेवेति । पूर्वरूपमपीत्यर्थः । गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तःपादमित्यनेनैव पूर्व-

---

परिभाषाप्रवृत्तौ च । स्थानिवदित्यादि । तत्र हि—गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेष्विव्यारब्धस्य प्रतिषेधस्यैनामाश्रित्य प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । ननु विभक्तौ चेदिति विपरीतनियमो न भविष्यति 'भवतेर' इत्यत्र शपि पूर्वरूपादर्शनादिति तेन सामान्यापेक्षेन ज्ञापकेनापदान्ताच्चेदित्युक्तनियमस्यैव लाभादेङ इति सूत्रे पदान्तादिति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यस्तु, इति चेन्न, स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्ये 'हे चित्रगो ऽग्र' मित्यत्र पूर्वरूपप्रदर्शनपरभाष्यविरोधादित्याशयेनाह—अन्यत्रेति । उद्योतादौ । यद्येङ इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणन्तदा "हलोऽनन्तराः संयोगः" "मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः" इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरिति प्रतिपदोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिः, तथाच साधारण्येन ऽवृत्तौ "ङसि ङसोश्च" इत्यस्यापदान्ताच्चेदिति प्रथमोक्तनियमबोधकतया सार्थक्यमेव वाच्यम्, अत एव "भवतेः" इति निर्देशस्योपपत्तिरिति पदान्तादित्युत्तरार्थमेव । पूर्वसूत्रे करणन्तु विपरीतनियमशङ्कावारणार्थैवेति तत्त्वम् । गोशब्दस्य 'नान्तः' इति पाठपक्षे पूर्वरूपस्यैव विकल्पेन निषेधपक्षे ऽवादेशापत्तिरत आह—पूर्वरूपमपीति । अप्यर्थकोऽत्रैवकारः । अपिनाऽवादेशस्य सङ्ग्रहः । तल्लाभोपायमाह-गोशब्दस्येत्यादिना । एवञ्च 'निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलति" इति

---

१ तर्हि च्विप्रत्ययान्ते 'अदोऽभवत्' इत्यत्र "ओत्" इति प्राप्तप्रगृह्यवारणायारब्धम्, "ओत् च्विप्रतिषेधः" इति प्रतिपदोक्तपरिभाषया दोषवारणेन प्रत्याख्यातम् । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिनियमे तु तद्भाष्यमसंगतमेव स्यात् ।

त्वादिकं विकल्पेन निषिध्येतेत्यर्थः। तेनावादेशोऽपि न।

एङन्तस्य गोरिति। प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यम्। ननु "गोरग्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमन्यथावङ् कदा(१) चिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्" इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोऽस्तु, तत्रागवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात्। चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङभावकल्पने किं मानमिति, चेन्न, उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात्। चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि तस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात्। आद्युदात्तत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः

न्यायेन पक्षे ऽवादेशबाधकस्य पूर्वरूपस्य प्रवृत्तिः, तदभावे स्वरूपेणावस्थानमिति गोअग्रमित्यस्यावङादेशे गवाग्रमित्यस्य सिद्धिः।

अवङिति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवङो ग्रहणमित्येतद्व्याख्यायाशङ्कते–नन्विति। स्वसिद्ध्यर्थमिति। 'गवादयः पशव आगता' इति वाक्ये 'गवादयः' इति शब्दे, गवाग्रमिति शब्दे च बहुव्रीहिसंज्ञके स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। अत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गोशब्दस्य यो व्यपदेशस्तस्यैवावस्थानम्बोध्यते। गोशब्दश्चोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्तः प्रत्ययस्वरेण, अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तो व्यपदिश्यते। यद्यवङादेशस्तदा आद्युदात्त इति व्यपदेशपक्षे आन्तरतम्यादवङादेशोऽप्याद्युदात्तो व्यपदिश्यतेति गवादय इत्यादावाद्युदात्तत्वव्यवहारस्योपपत्तावपि उणादयोऽव्युत्पन्नानीति सिद्धान्तपक्षे ऽवङादेशो ऽन्तोदात्तः स्यादिति वाशब्दाकारस्य "एकादेश उदात्तेन" इत्युदात्तस्य श्रवणापत्तिः। अगागमे त्वागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तस्यैवैकादेश इत्यनुदात्तस्यैव श्रवणसिद्धिरिति भावः। गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषत्वे तु समासस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति स्वरे न विशेषः। एतत्सूत्रस्थेति। स्वरभेदप्रतिपादकैतत्सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः। अस्त्वित्ति। अत्रावङादेशे चित्रगवाग्रमिति रूपम्, अगागमे तु चित्रग्वाग्रमिति रूपभेदापत्तिरिति रूपाभेदसिद्धये एङ्ग्रहणानुवृत्तिरस्त्विति भावः। किम्मानमिति। अस्य गवाग्रतुल्यतया रूपे विशेषाभाव इति भावः। निपातनेनेति। एकश्रुत्या पाठे

---

१ व्युत्पत्तिपक्षे हि गोशब्दस्य "गमेर्डोः" उणा० (पा० २-२-३५) इति डोप्रत्यये "आद्युदात्तश्च" इत्यनेनोप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वे आद्युदात्तत्वसाम्येन अवङ् इत्यादेशस्यान्तरतमपरिभाषयाऽऽद्युदात्तत्वम्, अव्युत्पत्तिपक्षे "फिषोऽन्तउदात्तः" इत्यनेनान्तोदात्तत्वे अन्तोदात्तत्वसाम्येन चान्तोदात्तत्वमिति भावः।

"अवङ् स्फोटायनस्य" (पा० सू० ६।१।१२३)॥ अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अगिति सूत्रयितुमुचितम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। गवीति। यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम्, तन्न, सत्यप्यत्राङि—"अतो गुणे" (पा० सू०

स्पष्टः। न च गवाक्ष इत्यादाववङ आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम्, गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञासापेक्षत्वंबहिरङ्गगुणापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात्। तद् ध्वनयन्नाह—अगितीत्यादि। यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्यौचित्यमिति भावः। स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं "गोः

कर्तव्ये आद्युदात्तस्योवङ्शब्दस्योच्चारणेनेत्यर्थः। पूर्ववार्तिके "स्वरसिध्यर्थमित्युपादानात्स्वराभेदसिद्धावेव वार्तिकतात्पर्यन्तच्चाद्युदात्तनिपातनेनापि निर्वहति। यदि हे चित्रगो ऽग्रमित्यत्र पक्षे ऽवङादेशोऽपि स्यात्तदा निपातनपक्षे स्वरे भेदः स्यात्तदेवोपपादयति—चित्रगोशब्द इत्यादिना। स्पष्ट इति। अतः प्रतिपदोक्तस्येत्यावश्यकमिति शेषः। अन्यकृतां स्वराभेदशङ्कामनूद्य दूषयति—नचेति। इत्यादावित्यादिना गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषस्य सङ्ग्रहः। तस्य = निपातनेन साधितस्याद्युदात्तत्वस्य। माभूदिति कथनेन सतिशिष्टत्वात्तस्य श्रवणापत्तिरुद्भाविता। इवेति। स एवादौ प्रवर्तत इति कल्पनयेति शेषः। परत्वेनेति। कथमत्र विरोध इति चेत्? इत्थम् 'गो आम् अक्षि सु' इति स्थिते ऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्ते "अक्ष्णो दर्शनात्" इत्यचि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः, पूर्वभागस्य समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङः समासान्तोदात्तत्वस्य युगपदसम्भव इति। अङ्गसंज्ञासापेक्षेति। अङ्गेति संज्ञा यस्मिन्प्रत्यये तत्सापेक्षेत्यर्थः। एतेन संज्ञाकृतस्य बहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वशङ्काया नावकाशः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेत्यादिः। अस्य = उपदेशिवद्भावस्य। औचित्यमुपपादयति—यथान्यास इति। अस्य = अगागमस्य। उक्तार्थे भाष्यकारोक्तिरपि

६।१।७७) इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात्, स्त्रियां तु टाप् स्यादिति, वाच्यम्, सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् । नच सा ऽनित्येति वाच्यम्, तात्-तात्पर्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । **गवाक्ष इति** । गवामक्षीवेति विग्रहः । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽ

पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं "सर्वत्र विभाषा गोः" (पा० सू० ६।१।१२२) इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, 'एङ' इति वर्त्तते, तत्र " अनल्विधौ " इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोति" इति । अत्र पूर्वत्वशब्देन तदपवादप्रकृति-भावावङो,(१)विनिगमनाविरहात् । " सर्वत्र " (पा० सू० ६।१।१२२) इति "अवङ्-" (पा० सू० ६।१।१२३) इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके, भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः । एङः प्रतिपदोक्तस्याश्रयणे तु तत्र कार्यमिति लाघवमिति दिक् । टाप्स्यादिति । ङीप उपलक्षणमिदम् । इष्टसिद्धेरिति । गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्ग्रन्थव्याख्यानमपि न समञ्जसम्(२) ।

साधिकेत्याह—स्थानिवत्सूत्र इति । पूर्वत्व इति । कर्तव्य इति शेषः । वार्तिकैकदेशोऽयम् । अत्र पूर्वत्व इत्युपादानेन सर्वत्रेत्यस्य अवङादेशस्य च कथं लाभ इत्यत आह—अत्रेति । अत एव = उभयबोधनस्येष्टत्वादेव । स्थानिवत्त्वाप्राप्ताविति । अतिदेशविषये सामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । तत्र कार्यम् = गोः पूर्वेति वचनेन कार्यम् । दिगर्थस्तु यथा सूत्रत्रयस्य भाष्यस्य चैकवाक्यता भवति, तथैव कल्पनमुचितमित्येङ्ग्रहणानुवृत्तिः, प्रतिपदोक्तस्य च तस्य ग्रहणमित्युचितमिति ।

ननु जातिलक्षणङीषः प्रकृते प्राप्तिसत्त्वेन टाप्स्यादित्यनुचितमत आह—ङीप इति । खण्डनकारोक्तिङ्खण्डयति—गवीत्यस्येति । न समञ्जसमिति । उदक्षरत्वादिति शेषः ।

---

१ अत्र 'प्राप्तौ ' इति शेषः । अन्यथा 'विनिगमनाविरहात्' इत्यत्र हेतुत्वासिद्धिः, प्रकृतिभावावङो स्वहेतुत्वबाधात्, ग्रहणे तद्घेतुत्वसम्भवाच्चेत्युपाध्यायाः ।

२ नाक्षरमर्यादयालभ्यमित्यर्थः । एवंरीत्या ग्रन्थकारस्य असाधुशब्दोल्लेखस्य काप्यदर्शनात् ।

यम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥

"इन्द्रे च" (पा० सू० ६।१।१२४) आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । "इन्द्रे च नित्यम्" इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ॥

एहि कृष्णेति । "दूराद्धूते च" (पा० सू० ८।२।८४) इति प्लुतः । यत्तु कृष्ण ३ एहीति प्राचोक्तं तन्न. "दूराद्धूते च" (पा० सू० ८।२।८४) इत्यादौ "वाक्यस्य टेः–" (पा० सू० ८।२।८२) इत्यधिकारात् । **चक्रयत्रेति** । इह "स्कोः–" (पा० सू० ८।२।२९) इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च । "पूर्वत्रासिद्धीये न–" इति तु नास्ति, "तस्य दोषः संयोगादिलोप–" इत्याद्युक्तेः ॥

"**दूराद्धूते च**" (पा० सू० ८।२।८४) हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह–**दूरात्संबोधन इति** । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति–**सक्तून् पिबेत्यादि** ॥

"**गुरोरनृतः**" (पा० सू० ८।२।८६) अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः । **देवदत्तेति** । अस्यैहीत्यादिः । एवमग्रेऽपि ।

भाष्यासंमतत्वादिति । "इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्" इति तदुक्तेरिति भावः ।

प्लुत इति । प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः । उपलक्षणेति । एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः ।

एहित्यादिरिति । "वाक्यस्य टेः" (पा० सू० ८।२।८२) इत्युक्तेरिति

ननु प्रकृतिभावविधायकवचनषष्ठ्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथं प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानमत आह — प्रकृतिभावेति ।

उपलक्षणस्य फलमाह—एवञ्चेति । अपिना तत्सत्ता समुच्चीयते ।

पदसमूहो वाक्यमिति परमतम्, स्वमते तु एकतिङ् वाक्यमिति शास्त्रीय-

सर्वः प्लुत इति । तथा च "अप्रीतप्रेषणे परस्य च" इति सूत्रे भाष्यम्—"सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता ऽपि विभाषा कर्तव्यः" इति । साहसम्=शास्त्रत्यागः, तदनिच्छताऽपि—शास्त्रमनुरुन्धानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये । एतेन "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति" इति भागवतं व्याख्यातम्, प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्, आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणमसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः,

---

भावः । हरदत्त इति । कैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे "विभाषा पृष्ट—" इत्यत्र विभाषाग्रहणमवयु(१)त्यानुवादः । "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे—" इत्यादि पस्पशास्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यातप्राग्गिति । पुत्र एहीति वाक्यस्थस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

प्रक्रियायामाश्रीयत इत्याशयेनाह—वाक्यस्येति । कैयटोऽपीति । एतेनायमेवार्थो युक्त इति ध्वनितम् । परममूले–'सर्वः प्लुतः' इति कथनेन प्राचामित्यस्य सर्वप्रकरणाङ्गत्वं ध्वनितम्, भाष्यकृता तु 'विभाषा' इति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वमुक्तम् । तत्र पक्षे प्राचामिति पूजार्थम् । यदा तु प्राचामित्यनेनैव सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं साध्यते, तदा "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कायामाह—अत्र पक्ष इति । प्राचामिति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनपक्ष इत्यर्थः । "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहणमुपलक्षणम् । वार्तिकपठितवाशब्दोऽप्येवम् । अवयुत्यानुवाद इत्यत्रावयुत्येति ल्यबन्तम् । पृथक्कृत्येत्यर्थः । अवयुत्येति तृतीयान्तं वा, तदाऽवयुत्येत्यस्य पृथक्करणेनेत्यर्थः । नन्वेनमविद्वांस इत्यनेन भाष्यकृता प्लुतयुक्तस्य प्रत्यभिवादवाक्यस्य कर्तव्यता सूचिता सा प्लुतस्य नित्यत्व एवोपपद्यते, यदि सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं तदा प्लुताकरणेऽपि दोषाभावेन सा नोपपद्यत

---

१ 'अवयुत्या' इति तृतीयान्तम्-अवपूर्वकयुधातोः "क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्" इति क्तिच्प्रत्ययः । अवयवपर्यायोऽवयुतिशब्दः । तथा च सिद्धस्यैव वैकल्पिकत्वस्य किञ्चिदंशावच्छेदेनानुवाद इत्यर्थः ।

प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च " ई चाक्रवर्मणस्य " (पा० सू० ६।१।१३०) इति सूत्रे भाष्यम्—" ईग्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति " । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोऽपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्द-स्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्थापि

वैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिक(१)त्वेन तत्त्व-मित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह—अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

इत्याशयेनाह—अविद्वांस इति । शास्त्राज्ञानेन या निन्दा तत्परमित्यर्थः । दूराद्धोयतेति । एतेन "दूराद्धूते च" इति सूत्रे दूराद्धूतपदं दूराद्बोधनोपलक्षण-मिति सप्रमाणमिति सूचितम् । अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे 'गार्गी बन्धुः' 'वात्सी बन्धुः' इत्यत्र "गुरोः" इति प्लुतः । "नदीबन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमित्युक्तन्तत्सङ्गच्छते । ननु मूलोक्तप्रकृतिभावस्य वैक-ल्पिकत्वमयुक्तं, किन्तु तस्य नित्यत्वमेवेष्टमत आह-अस्येति । तत्पक्षे = अप्लु-तवद्भावपक्षे अस्याभावेन = प्रकृतिभावस्याभावेन । तत्त्वम् = वैकल्पिकत्वम् । खण्डनकारोक्तिम्परिहर्तुमाह —तस्य मते इति । तस्य = चाक्रवर्मणस्य, तथाच मूलोक्तं फलितार्थपरमेवेति भावः । एतेन = फलितार्थकथनपरत्वकथनेन । अवै-दिकत्वमिति । उपस्थितशब्दस्य प्रकृतसूत्रे ऽवैदिकेतिशब्दपरत्वमित्यत्र किम्मा-नमिति चेत् ? उपस्थित इत्युच्यते, किमुपस्थितन्नाम ? अनार्ष इति करण इति भाष्यमिति गृहाण ।

---

१ भैरवीभावप्रकाशदर्शनेन ' शब्दरत्ने ' अस्याप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षे-चास्याभावेन तत्त्वम् , इति पाठः प्रतीयते ।

निर्वाहे स्पष्टे आर्षप्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या (१) ॥

द्विवचनमिति " सुप्तिङन्तम् " (पा० सू० १।४।१४) इति अन्तग्रहणेन " सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति " इति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह न, कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव । हरी एताविति । इह शाकलं न, "प्लुतप्रगृह्या–" (पा० सू० ६।१।१२५) इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारः । " मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः " इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः । एवं स्थिते–

"मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम" ॥

इति भारतप्रयोगं समर्थयते । इवार्थ इति । वशब्द इति ।

"वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥

कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं श्रुत्या चेदन्तत्वमस्तीति भावः । इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे । ईदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसम्भव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शात्रवं वेति । शात्रवं यश इवेत्यर्थः ।

इदञ्चेति । कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गकथनं चेत्यर्थः । असम्भव एव संज्ञाविधाविति निषेधादिति शेषः । एवकारेण प्रगृह्यसंज्ञाप्राप्तिनिरासः । इत्युक्तमिति कथनमात्रेण मूलोक्तस्यैव टीकायाम्पुनः कथने पौनरुक्त्यमिति या शङ्का तस्या निरासो न जातो ऽत आह—मूल इति शेषः । तथाच पुनः स एवार्थो नोच्यते, किन्तु मूलोक्तार्थस्य दार्ढ्याय स्मरणं क्रियते ऽतो न पौनरुक्त्यम् । " वःप्रचेतसि " इति मेदिनीकोशव्याख्यानावसरे 'सत्या' 'भामा' इतिवदिवार्थेवशब्दप्रयोग इति तद्व्याख्यात्रोक्तं तन्न युक्तमित्याशयेनाह—वेत्यादीति ।

---

१ तत्वविदस्तु तत्रादरार्थम् 'पुत्राः' इति बहुवचनान्तस्य सत्वेन, इति शब्दे परे स्त्वयलोपयोरसिद्धतया सन्धेरप्राप्त्या आर्षत्वात्सन्धिः, इति श्रीधराभिप्रायेण 'नादर्तव्या' इत्युक्तिरेव नादर्तव्येत्याहुः ।

"व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे "शात्रवं व पपुर्यशः" इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्, "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः। यत्तु पाठान्तरं "वद्रा यथा तथा" इत्यादि तदयुक्तम्, नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात्, अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्फिञ्चुआदीनामनुक्तेश्च ॥

"अदसो मात्" (पा० सू० १।१।१२) ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असम्भवात्। इत्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति। ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था, स्त्रियौ फले वा 'अमू आसाते' इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः। मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति। पुंसि पूर्वेण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः। "अदसो मात्"

ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः, स्वतन्त्र एव न तु सत्याभामादिवत् एकदेश इति सूचयति, "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पनेऽप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात्।

आरम्भसामर्थ्यादिति। ननु कार्यकालपक्षे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ८।२।१) इति चातिदेशः कार्यार्थः। कार्यज्ञानं वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशवाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य। किं च अधिकारः सः। एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपि तद्दृष्ट्याऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासि-

---

कोशान्तरमात्रेण निर्णयाभावादाह—विनापीति। तादृशस्थले = सखण्डस्थले। तथाकल्पने = लोपस्य कल्पने।

मूलोक्तमारम्भसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति। न पृथग्बोधकत्वमिति। लक्ष्यसंस्कारकपृथग्बोधजनकत्वन्नास्तीत्यर्थः। अत्र मानन्तु—"अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा" इति भाष्यमेवेति। अत्र "अदसोमात्" इति सूत्रस्थभाष्ये संज्ञापदोपादानेन संज्ञाविषये प्रदेशीयपरत्वेनैव व्यवस्थेति

(पा० सू० १।१।१२) इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । **एकारोऽपीति** । तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ईदूतमप्तम्यर्थे प्रगृह्यम् अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणम्, प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ॥

"शे" (पा० सू० १।१।१३) ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्धय-

द्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतयापन्नस्य "अदसो मात्" (पा० सू० १।१।१२) इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन सञ्ज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति, चेन्न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" (पा० सू० ६।१।१२५) इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् । 'हे ऽमुक' 'अमुका' (१) इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमतेऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥

दर्शितम् । तस्य = प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य । नन्विदमभवदुक्तं कार्यासिद्धत्वपक्षे, तत्त न युक्तम्, शास्त्रासिद्धत्वस्यैव प्राग्व्यवस्थापनादतस्तत्पक्षेऽप्याह—किञ्चाधीति । संज्ञाया अपीति । कार्यकालत्वादिति शेषः । असिद्धत्वमिति । किन्तु सिद्धस्यैव पूर्वशब्देय बोधनं युक्तमिति शेषः । एतेन अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रप्रवृत्तावनियामकत्वेन एतावता ग्रन्थेन सामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्युपपाद्य समाधत्ते—अप्रगृह्येति । नन्विदमप्रगृह्यादस इति कथनं यथान्यासपक्षे यथाफलसिद्धिस्तथैव चेत् युक्तं तथाऽधुना न सिध्यति 'हेऽमुका ३' तयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—हेऽमुकेति । अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेनाप्रगृह्यस्यादसो ऽनुनासिको नेति सूत्रार्थादत्राप्राप्तिरिति भावः । ननु व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्थल एवेत्यत आह—अनभिधानेति । भाष्ये इति —प्रकृतसूत्रस्थे । तत्र हि—"तत्रैवायमप्युयादणो प्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो न" इत्युक्तम् ।

---

१ द्विवचनस्यानुपयोगात् " तयोरनभिधानात् " इत्युक्तौ द्विवचनदर्शनाच्च ' हेऽमुक इति ' ' अमुका ' इति च पाठः । एकः सम्बोधनेऽदन्तः, अपरः प्रथमैकवचने आबन्तः ।

र्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव, 'त्वे रायो' 'मे रायः' इत्यादौ त्वे इति, मे इति इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । **अस्मे इति** । अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः "सुपां सुलुक्" (पा० सू० ७।१।३९) इति शे आदेशः । "शेषे लोपः" (पा० सू० ७।२।९०) ॥

"निपात" (पा० सू० १।१।१४) अनाङिति पर्युदासादेवाऽरूपनिपाते लब्धे निपातग्रह (१)णमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । **आ एवमिति** । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽ

छान्दसमिति । शे आदेशस्य च्छान्दसत्वादिति भावः । मे इतीत्यनुकरण इति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र, तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न (२) । त्वे राय इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणेऽतिदेशेनासिद्धयोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ॥

अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह-नामंस्था इति । स्मरणेति ।

यत्तु तद्भाष्यस्य "अदस" इत्यावर्त्य न दस्य सो यस्येत्यर्थेनोक्तप्रयोगयोर्न निषेधस्य प्राप्तिरिति, तन्न, आवृत्तिकल्पने, तत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिकल्पने च, गौरवात्. "शे" इति सूत्रे "छन्दसि" इत्युपादानाभावाच्छान्दसमपीदमित्यनुपपन्नमत आह—शे आदेशस्येति । नन्वपदत्वादनुकरणे कथमफलमत आह—प्रकृतीति । नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्यापि सिद्धौ सूत्रस्य तर्हि वैयर्थ्यमत आह—तेनातिदेशेनेति । फलाभावेनेति । अच्परत्वस्याभावेन प्रकृतिभावो न फलम् । एवमवसानाभावेनानुनासिकाप्राप्त्या तन्निषेधोऽपि न फलम् ॥

ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वेत्यसङ्गतमत आह—अनभीति । ननु

---

१ एकाच्त्र्यस्य निपातस्यैवार्थवत्त्वम्, प्रत्ययस्य तु नार्थवत्त्वम्, नापि केवलप्रत्ययः इति नियमेन केवलप्रत्ययस्य प्रयोगाभावेनानर्थक्यात्, नच कल्पितार्थवत्वेन तत्त्वम्, कल्पनाया अनित्यत्वादिति मते 'अनाङ्' इति पर्युदासेन निपातत्वसादृश्यमादाय (चकारात्र, इत्यत्र दोषाभावेऽपि-अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्वमितिमते निपातानां द्योतकत्वमितिमते च अर्थवत्वेन सादृश्यमादाय 'चकरात्र' इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणायापि निपातग्रहणमिति भावः ।

२ दुर्वचत्वादितिशेषः ।

यमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः तथा च भाष्यम्—

"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥" १ ॥ इति ।

अत्र आङिल्लक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एवं च 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (पा० सू० ६।१।१२६) इति प्रवर्तते इति भावः ॥

"ओत्" । (पा० सू० १।१।१५) निपातः किम ? देवोऽसि । वायवायाहि ।

"संबुद्धौ" ॥ ऋषिर्वेदः, "तदुक्तमृषिणा" इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । सम्बुद्धौ किम ? अहो

विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः । तत्सहिते ऽभिविधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । तद्वृत्तित्वं च तस्य नि(१)रुक्ते स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद् बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः । इतिशब्दा-

"एवङ्किल तत्" इत्यनेन स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते, न तु स्मरणं द्योत्यते ऽत आह—विस्मृतस्येति । "मर्यादाभिविधौ" इत्येकवचनस्योपपत्तये आह—तद्वृत्तित्वम् । निरुक्ते इति । तत्र हि-"अभ्र आँ आप" इत्युक्तम्, विभक्त्यर्थे विहिताव्ययीभावस्य नित्यस्य प्राप्तिशङ्कायामाह—अव्ययीति ॥

मूले परत्वादित्यस्य "ओत्" इति सूत्रापेक्षयेत्यादिः । परत्वस्य शास्त्रद्वयचरितार्थ एव प्रवृत्तिनियामकत्वमित्याशयेन तद्दर्शयति—इतिशब्दातिरिक्त

---

१ अथापि कदाचिदध्यर्थे दृश्यते । अर्धात्युपरि भावमेश्वर्ये वा इति । यथायमध्यर्थे भवति, तथा "अभ्र आँ अपः" इत्येषनिगमः । इति (नि. अ० ५-पाद १ खं० ६) निरुक्ते उक्तम् ।

तिरिक्ते "ओत्" (पा० सू० १।१।१५) इत्यस्य निपातातिरिक्ते "सम्बुद्धौ-" (पा० सू० १।१।१६) इत्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावादेव च फले ऽविशेष इति वाच्यम्, परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्त(१)मप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन "ओत्" (पा० सू० १।१।१५) इत्यस्य तदभावे ऽप्रवृत्तेः। अत एव "न यदि" (पा० सू० ३।२।११३) "विभाषा साकाङ्क्षे" (पा० सू० ३।२।११४) इति सूत्रे निषेधीयोभयत्र विभाषेति सङ्गच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात्।

इति। एवञ्च विकल्पेन संज्ञाविधायकशास्त्रसामर्थ्यन्नास्तीति "सम्बुद्धौ" इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशयः। अत एव = विकल्पाभावे नित्यस्याप्रवृत्तेरेव। अन्यथा = वैकल्पिकशास्त्राभावे नित्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारे। निषेधीयेति। अनेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनैतदभावे "न यदि" इति पूर्वस्य प्राप्तिसत्त्वेनोभयत्र विभाषात्वमस्य दुर्लभं स्यादित्युक्तम्। प्रगृह्यसंज्ञाया आकडारीयत्वाभावेन परत्वादित्यसङ्गतमित्याशयेन शङ्कान्निरस्यति नन्वित्यादिना। अन्यत्र = तदधिकाराभावस्थले। केचिदिति। मूलकारानुयायिनः। अनेनारुचिर्बोधिता। तथाहि—तज्ज्ञापकं संज्ञाया भेदविषयकत्व एवेति यदि ब्रूषे तदा "साक्षात्प्रभृति" इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि—"च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्य:, लवणीकृत्य, नवा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इत्युक्तम्भाष्यकृता। तत्र कैयटः-'अत्र

---

१ विभाषा हि त्रिविधा = प्राप्तविभाषा अप्राप्तविभाषा प्राप्ताप्राप्तविभाषा च। तत्र प्राप्तविभाषायां कार्यसत्तायाः सिद्धतया भावसमानाधिकरणाभावमात्रस्य विधानम्। अप्राप्तविभाषायाम् अभावस्य सिद्धतया भावसमानाधिकरणभावमात्रस्य विधानम्, सिद्धांशस्यापि विधाने भावाभावयोरेकेन वाक्येन विधानस्यासम्भवादावृत्तिकल्पने गौरवम्, "मुनोऽकर्मकस्य गुणोवा" (पा० ८ ७-४-५७) इत्यनेन गुणाभावस्यापि विधाने अत्र प्रकरणे यद्विधीयते तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थकेन "अत्रलोपोऽभ्यासस्य" (पा० ७-४-५८) इत्यनेन गुणाभावपक्षेपि "मुमुक्षते वत्स: स्वयमेव" इत्यत्राभ्यासलोपापत्तिः, किञ्च 'नॄन्पाहि' इत्यादौ "नॄन्पे" (पा० ८-३-१०) इत्यनेनाभावविधानपक्षेऽपि "अत्रानुनासिकः" इत्यनेन "अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इत्यनेन च अनुस्वारागमानुनासिकापत्तिरित्यभावस्तादृशस्थले न विधेयः। प्राप्ताप्राप्तविभाषास्थले तु "नवेति विभाषा" इति सूत्रबलात् पूर्वं न इत्यस्योपस्थितत्वा प्राप्तस्यापि निषेधे ततः सर्वत्रैकरूपेणाभावसमानाधिकरणभावमात्रस्य विधानम्। प्रकृते "सम्बुद्धौ" इत्यस्याभावेतु "ओत्" इत्यनेन प्रगृह्यत्वस्य सिद्धतयाऽभावमात्रस्यैव विधानेन परत्वात्प्रगृह्यत्वबाधः स्यादिति भावः।

इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत्। यत्तु "ओत्" इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति, तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वे ऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः।

न च "आकडार" (पा० सू० १।४।१) सूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम्, सञ्ज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित्। परे तु "ओत्" (पा० सू० १।१।१५) इत्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं "सम्बुद्धौ" (पा० सू० १।१।१६) इति तु निपातपदाननुवृत्तये। अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः, नित्य-विकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः। एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरो(१)द्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्या(२)र्थमेव सम्बु-

---

परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा इष्यत इति। सा च पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कल्पनीया एकसंज्ञाविषये ऽभावपर्यन्तं व्यापारेण विकल्पाभावे नित्यस्याप्राप्तिरिति यदि स्वीकारस्तदा तत्रत्यवार्तिकस्यावश्यकतया तत्प्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव।

ननु तर्हि कथम्मूलस्य सङ्गमनमत आह-परेत्विति। ननु सम्बुद्धाविति तर्हि व्यर्थं स्यादत आह-संबुद्धावितितिवति। अन्यथा = निपातपदानुवृत्तिस्वीकारे। तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादित्यत्र तात्पर्यम्। अभावपर्यन्तमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव इति भावः। उत्कृष्टत्वादिति। निरवकाशत्वेनेति भावः। ननु यदि निपातपदाननुवृत्तितात्पर्यकं सम्बुद्धिग्रहणं, तदा तन्न कार्यम्, सम्बुद्धिपदन्त्यक्त्वा प्रकृतसूत्रेऽप्योद्ग्रहणङ्कार्यं, तत्सामर्थ्यादेव निपातपदाननुवृत्तिः

---

१ यदि निपातपदाननुवृत्तिरेव सम्बुद्धिग्रहणफलं तदा " सम्बुद्धौ " इत्यकृत्वा ' ओदशाकल्यस्य " इति कर्तव्यम्। इत्योद्ग्रहणेनैव निवृत्तिर्भविष्यति, इत्याह-ओद्ग्रहणेति।

२ वस्तुतस्तु उक्तरीत्या निपातपदाननुवृत्तावपि निपातभिन्नस्य स्वरादिपठितस्य " मिथो " इत्यस्य, चादेराकृतिगणत्वात्संगृहीतस्य ' अहो ' इत्यस्य चानार्षे इतौ परतो विकल्पापत्तिवारणार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणम्। यद्वा उक्तरीत्या निपातपदाननुवृत्त्या, अनार्षे इति पर्युदासेन च विभक्तिनिमित्तकौकारस्यैव ग्रहणेन सर्वदोषनिरासे पदलाघवस्यैव सार्वत्रिकत्वं न मात्रालाघवस्येति ज्ञापनार्थमेव सम्बुद्धाविति। अत एव वैचित्र्यार्थमित्युक्तम्। इत्यलम्।

"इकोऽसवर्णे" (पा० सू० ६।१।१२७) इत्यत्र हि पदान्तग्रहण-मनुवर्त्तते इत्याकरे स्पष्टम्। एवं च "प्लुतप्रगृह्या" (पा० सू० ६।१।१२५) इति सूत्रे तत्सम्बन्ध आवश्यकः। गविति च न पदम्, अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्ते-रनुत्पादात्॥

"उञः" (पा० सू० १।१।१७) "निपात एकाज्-" (पा० सू० १।१।१४) इति प्राप्ते विभाषेयम्॥

द्धिग्रहणमित्याहुः। आवश्यक इति। अन्यथा "इकोऽसवर्णे" (पा० सू० ६।१।१२७) इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः। सा च सम्बन्ध-तदभावो-भयकल्पनापत्त्या ऽन्याय्येति भावः। अनुत्पादादिति। अत एव तस्याः श्रवणं न। अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते। न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक्, ह्रस्वापत्तेः। न च सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे "ऋलृक्" सूत्रभाष्यो-

---

सिध्यतीत्यत आह—ओद्ग्रहेति। वैचित्र्यार्थमिति। वैचित्र्यायेत्यर्थः। स्वार्थस्य विवक्षया सम्बुद्धिनिमित्तकस्योकारस्य ग्रहणेन तादृशस्थले प्रसक्ताव्याप्ति-निरासार्थम्, अन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा चाव्याप्तिः स्यात्। निपात-पदासम्बन्धे तु स्वरादिपठिते मिथोशब्दे ऽव्यये ऽतिप्रसङ्गस्यापि निरासो भवती-त्येतद्वैचित्र्यार्थमित्यर्थः। मूले-अनुवर्तत इति। "एङः पदान्तात्" इति सूत्रादि-त्यादिः। अन्यथा = "प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रे तदसम्बन्धे। अत एव "अदसो मात्" इति सूत्रभाष्ये "पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव" इति भाष्यं सङ्गच्छते। अत एव = विभक्त्यनुत्पत्तेरेव। लिङ्गसर्वनामेति। सर्वनाम इव सर्वनाम लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्वनाम, तस्य नपुंसकतापदेन कर्मधारयः। सर्वनाम-सादृश्यञ्च-सर्वत्र स्थितिः सत्त्वादिगुणानामस्तीति तन्मात्रविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्ति-सत्त्वेन। अत एव सन्दिग्धे ऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रयोगः। स्वरूप-परता = गोशब्दस्य स्वरूपपरता। तेन = इतिशब्देन। यत्र हि लौकिकविग्रहे व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पिते ऽलौकिकविग्रहे एकार्थीभावारोपात्समासो

"ऊँ" (पा० सू० १।१।१८) अनुनासिक इति। तेनास्मिन्पक्षे "यरोऽनुनासिके—" (पा० सू० ८।४।४५) इति विकल्पः। यदेतन्नूँ इति पठसि, यदेतद्दूँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि।

क्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्, "क्षियो दीर्घात्" (पा० सू० ८।२।४६) इति सूत्रभा(१)ष्योक्तेन तदनिर्देशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधुत्वेनासाधारण-प्रयोजनत्वाभावादिति भावः॥

एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्विपि सम्बुद्धावान् चिनोपीत्यत्र "नश्छवि" (पा० सू० ८।३।७) इति रुत्वे "अत्रानु-नासिकः" (पा० सू० ८।३।२) इति पूर्वस्यानुनासिके 'यदेतनांश्चि-नोपि' 'कमलँ आँश्चि(२)नोपि' इत्यत्रापि फलसत्त्वात्। अवश्यदिति।

भवति। प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वानन्तर्येणार्थबोधनाय प्रयोगाभावेन नैकार्थीभाव इति भावः। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—नत्वेति। अनित्यत्वेनेति। अन्यथा धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ "क्षियः" इति निर्देशानुपपत्तिः। सुसाधु-त्वेनेति। गविति प्रयोगस्य सुसाधुत्वेन॥

नन्वेतदर्थमेवेत्यत्रैवकारस्य वैयर्थ्यम्, अन्यत्रापि प्रयोजनसत्त्वादत आह—एतदर्थमपीति। एवञ्च निपातानामनेकार्थतया एवकारोऽप्यर्थक इति भावः। अन्यत्र फलमाह—अनितेरित्यादिना। आपत्तिरिति। "हलो यमाम्" इत्यत्रेव यथासङ्ख्यापत्तिः। तस्य=यथासङ्ख्यस्य। ननु तस्यासार्वत्रिकत्वे न मानमत आह—आन्महन इति। ननु मूलोक्तस्थले सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थम् "यरो

---

१ तत्र हि 'क्षियः' इतीयङ् निर्देशेनैव दीर्घादित्यस्य लाभः। अन्यथा "विपराभ्यां जेः" इतिवत् गुणः स्यादिति "दीर्घात" इति व्यर्थमित्याशंकायाम्। यथा सौत्रत्वादत्र विभक्तिस्तथा इयङादेशोऽपीति न निर्देशेन दीर्घस्य ग्रहणं वक्तुं शक्यम् इत्युक्त्वा सौत्रत्वानाश्रयणेनैवोभयं सिद्धमित्याशयेनोक्तम्—सिद्धात्रविभक्तिः। प्रातिपदिकादिति। नैष धातुः। धातोरनुकरणम्। यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति। प्रकृतिवदनुकरणम्। भवतीतीयङादेशो भविष्यति। यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। स्वाद्युत्पत्तिर्नप्राप्नोति। एवं तर्ह्यतिदेशे स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते, इत्युक्तम्। इयङ्निर्देशेन परिभाषा, प्रातिपदिकत्वेन च तदनित्यत्वं ज्ञाप्यत इति भावः। यदि तु 'क्षियः' इति कृतेऽयङादेशस्यैवानुकरणं तदा परिभाषाज्ञापकान्तरं मृग्यम्।

२ 'चिनु' इति तूचितम्, सम्बोधनान्तार्थस्य विधेयभूतक्रियान्वय नियमात्।

एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत् ॥

"**मय उञो वो वा**" ॥ (पा० सू० ८।३।३३) **मयः परस्येति** । परादिति तु प्राचः प्रमादः, "षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते" इति भाष्यात्, आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च । **असिद्धत्वादिति** । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते । प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि "इको यण्–" (पा० सू० ६।१।७७) इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् । यणं चान्ववर्त्तयिष्यत् । इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपा(१)

न चैवं न्यासे यथासंख्यापत्तिः, तस्या(२) सार्वत्रिकत्वात्, "आन्महतः" (पा० सू० ६।३।४६) इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । पूर्वोक्ते कमलाँश्चिनोपीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावननु-

---

ऽनुनासिक" इति सूत्रे निमित्तस्याऽनुनासिकशब्देनोपादानमस्तु, विधेयसमर्पकस्यानुनासिकपदस्य तूपादानं किमर्थमत आह–पूर्वोक्त इति । नकारापत्तीति । "यरो ऽनुनासिके ञम्" इत्युपादाने स्थानत आन्तर्यान्नकारापत्तिरित्यर्थः । प्रत्याहारे त्विति । तदा यम्पदेन लकारस्याप्युपस्थितौ स एव भविष्यतीति भावः । **लस्यैवेति** । आन्तरतम्यादिति भावः । इदम्मूलकाररीत्या । वस्तुतस्तु कमलादेरनभिधानमेव । अनुनासिकेति संज्ञाया वर्णमात्रे तात्पर्येण लाघवाभाव

---

१ ननु "त्रिकृसंख्येसंज्ञायाम्" इति नियमात् । अष्टाविंशतिरूपाणि, इति समस्तपदमसंगतम् इति चेत्, न, वहत्र शिष्टानामेतादृशप्रयोगदर्शनेन संख्यात्वव्याप्यधर्मप्रकारकसंख्याविशेष्यकबोधाजनकैकादिदशान्तसंख्येयवाचकेष्वेव तादृशनियमप्रवृत्तिस्वीकारात् । "विंशत्यादानाश्च" विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः (का० २ ९–८३) इत्यमरात् संख्यासंख्येयोभयबोधकत्वात् ।

२ "यथासंख्यं" (पा० १–३–१०) इति सूत्रभाष्ये । अथवैवं वक्ष्यामि । "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" "स्वरितेन" ततः "अधिकारः" 'अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति' इति न्यासकरणेन यत्र स्वरितत्वं तत्रैव यथासंख्यसूत्र प्रवृत्तिबोधनात् ।

णि। तथा हि–" उञः " इति प्रगृह्यत्वे किमु इति, वत्वपक्षे किम्विति। ऊँआदेशे किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन " मय उञ–" (पा० सू० ८।३।३३) इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँिति। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोः " मयो यण " इति द्वित्वस्य, मकारस्य " अनचि च " (पा० सू० ८।४।४७) इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वयमिति दशकम्। प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे " मय उञ–" (पा० सू० ८।३।३३) इति वत्वस्यासिद्धत्वात् " इको यण्–" (पा० सू० ६।१।७७) इति यणेव, तस्य सिद्ध-

---

सिक इति। विधेयकोटौ(१)यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु।

इत्येवावक्ष्यदिति। न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यम्, त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञाप(२)नादिति भावः॥

अनुनासिके वकारे इति। इदं कैयटानुरोधेन। "मय उञः-" (पा०

इत्येव दूषणमत्र बोध्यम्। अत एवाह--यथान्यासमेवेति। मूले—अत एवेति। किम्वितीत्यत्रानुस्वाराभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः॥

सन्निपातपरिभाषयेति। मयः परत्वमुपजीव्य तस्य करणादित्यादिः।

---

१ तेन दध्यौँश्चिनोपि " मध्वौँश्चिनोपि " इत्यादौ अनुनासिकयकारवकारादेशयोः सिद्धिः लकारमारभ्य ' लम् ' प्रत्याहाराश्रयणे तु ' कमलौँश्चिनोपि ' इत्यस्य सिद्धावपि–तदसिद्धिरेव स्यादिति भावः।

२ वस्तुतस्तु ' प्रत्यङ्ङु उक्तम् ' इत्यवस्थायाम् त्रिपादीस्थस्य " मयउञः " इत्यस्यासिद्धतया " ङमोह्रस्वाद् " इति ङमुटि वत्वे ' प्रत्यङ्ङ्वुक्तम् ' इति रूपं सिध्यति। ' इको यणचि ' इत्यनन्तरं पाठे तु ङमुटाऽप्राप्तया तदसिद्धिरिति परिभाषानित्यत्वज्ञापनासम्भवः।

स्वान्मोऽनुस्वारे "वा पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।५९) इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "हलो यमाम्" (पा० सू० ८।४।६४) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्पाक्षिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकारस्य "अणोऽप्रगृह्यस्य-" (पा० सू० ८।४।५७) इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ॥

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

सू० ८।३।३३) इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेनानेन सानु(२)नासिकविधानाभावेन कथमत्र सः । अन्यथेदमो मस्यानुनासिको ऽकारः स्यात् । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ।

इत्यच्सन्धिः ।

तथापाठेन = "मय उञो वो वा" इति पाठेन । स इति । अनुनासिको वकार इत्यर्थः । अन्यथा = विधेयेऽपि सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारे । अत एव = अनुनासिकाकारापत्तेरेव ।

अच्सन्धिरित्यत्र । "अचो ऽक्ष्" इत्यत्रेव कुत्वापत्तिवारणायाह—इति स्वरसन्धिरिति । सन्धिद्वयमित्यर्थः । द्वित्वञ्च प्रकृतिभावमादाय । अत एव "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति भाष्ये ऽभिहितम् । तत एव पञ्चसन्धिरित्यस्योपपत्तिः इति ॥

श्रीमच्छब्दरत्नप्रकाशिकायामचां सन्धिद्वयं समाप्तम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

"स्तोः श्चुना" (पा० सू० ८।४।४०) ॥ स्तोरिति (१)समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । श्चुनेति । "सह युक्त–" इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते। योगइत्येतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं, निमित्तकार्यिणोस्तु न । "शात्" (पा० सू० ८।४।४४) इति (२)ज्ञापकात् । "अल्पाच्तरम्"

विनापि तद्योगमिति । साहि(३)त्यं च योगक्रियायाम् । एतदिति । संयोग इति तदर्थः । सन्या भामेतिवन्निर्देशः । संयोगश्चाव्यवहित-योरेवेति चित्तं कटु तैलमित्यादौ न दोषः । यथासंख्यमिति । तथ-

---

तद्योगमितीति । श्चुना योगमित्यर्थः । क्रियादावन्वये सति साहित्यस्य दर्शनादाह—साहित्यञ्चेति । चित्तमित्यादावतिप्रसङ्गवारणायाह—संयोग इति । यथासङ्ख्योपपत्तये आह—तथेति । अनादितयेति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ?

---

१ अत्र "आद्यन्तौ" इत्यादाविव समूहस्य सहैवान्वयेन द्वन्द्वसाधुत्वानन्तरम् "यथासंख्यम्" इति सूत्रबलेन प्रत्येकमन्वयेन बोधः । अन्यथा सहविवक्षाया अभावेन द्वन्द्वो न स्यादिति भावः । यद्वा 'स्' इति स इति च लुप्तविभक्तिकं पृथक्पदम् ।

२ भाष्ये "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" "स्वरितेनाधिकारः" इत्यत्र 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम् स्वरितेन' ततः "अधिकारः" इति न्यासेन यत्र स्वरितत्वं तत्रैव तस्य प्रवृत्तिरुक्ता तथा च यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिप्रयोजकं स्वरितत्वं क्व वर्तते क्व नेत्यस्य व्याख्यानमात्रगम्यत्वेन "शात्" इति सूत्रमत्रांशे स्वरितत्वाभावे एव गमकम् । उक्तार्थस्य ज्ञापकसिद्धत्वे तु उक्त-न्यासपरभाष्यविरोधः स्यादित्युपाध्यायाः । ननु यथासंख्यमन्वयेऽपि विश्नशब्दादाचक्षाण-णिजन्तात् क्विपि 'हे विश्न्चिनुहि' इत्यत्र चवर्गयोगमादाय प्राप्तश्चुत्वप्रतिषेधेन "शात्" इत्यस्य चारितार्थ्यम् । नच ज्ञापनात्पूर्वं यथासंख्यमन्वये नकारस्य ञकारयोगे श्चुत्वविधान-वैयर्थ्यम् सामान्यतो विधानेन नकारस्य ञकारयोगे श्चुत्ववैयर्थ्याभावात् । राजन् ञुडप इत्यत्र चारितार्थ्याच्चेति चेत् , न, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन उक्तप्रयोगाणामनभिधानात् ।

३ "सहयुक्त" इति तृतीयाया अप्रधानस्य द्रव्यगुणक्रियासु आर्थान्वयित्वे एव विधानादाह योगक्रियायामिति । तथा च श्चुप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टस्य स्तोः संयोगे स्तोः श्चुत्वमित्यर्थः फलति ।

(पा० सू० २।२।३४) इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न। तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव। स्तोः श्चौ श्चुरिति सुवचम्। न च "तस्मिन्निति निर्दिष्टे–" (पा० सू० १।१।६६) इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याञ्चा इत्यादि न सिध्येत्। "शात्" (पा० सू० ८।४।४४) इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात्॥

ष्टुना (पा० सू० ८।४।४१)॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथा-

ध्यनेत्यादेरप्यनादितया तमादाय "परस्मैपदानां णल्" (पा० सू० ३।४।८४) इत्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणैव यथासंख्यमिति भावः। च्वादिशब्दैश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम्। ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुयोगाभावान्न स्यादत आह—तज्ज्ञानमिति। जञयोगे तथोच्चारणमात्रं न त्विदं वर्णान्तरमिति भावः। अनुपस्थानेति। पूर्वत्वां(१)शानुपस्थानेत्यर्थः। तेन चितमित्यादौ न दोषः॥

पत्वमिति। न च पस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्तश्च परतो यदि।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥

इति नारदीयशिक्षेव। नन्विति। ञेत्यस्य वर्णान्तरत्वाभिप्रायेणेयमाशङ्का। यद्वा 'वर्गस्य पञ्चमे परे पूर्वस्य स्थाने यमसंज्ञकादेश.' इति पक्षे 'तज्ज्ञान' मित्यत्र दकारस्य चुत्वन्न स्यात्, यमयोगस्यात्र सत्त्वान्नतु चुयोगस्येत्याशङ्का बोध्या। उत्तराशयस्तु यमो नादेशः, किन्तु पञ्चमे परे ऽनन्त्यात्परत्र यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णान्तरो भवति, नत्वनन्त्यस्य यमो नामादेशः। तत्पक्षस्यान्यत्र निराकृतत्वादिति। ननु "शात्" इति लिङ्गेन 'तस्मिन्नि'ति परिभाषाया इहानुपस्थाने 'चितम्' इत्यादौ चुत्वापत्तिरत आह—पूर्वत्वांशेति। एतेनाव्यवधानांशस्य बोधिका परिभाषा इहोपतिष्ठत एव, तत्र शादित्यस्य ज्ञापकत्वासम्भवादित्याशयः॥

---

१ अयम्भावः—तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वत्वम्, अव्यवहितत्वम् पञ्चम्यर्थश्चेत्यंशत्रयमुपस्थाप्यते यत्र यावानंशः सिद्धो बाधितो वा तमपहायावशिष्टांश उपस्थाप्यते "इको यणचि" इत्यत्र षष्ठ्यंशस्य सिद्धत्वादशद्वयस्यैवोपस्थितिः। अत्र "शात्" इति बाधकसत्त्वात्पूर्वत्वांशानुपस्थानेऽपि 'स्तः' इत्यनेन षष्ठ्यंशस्यापि सिद्धत्वेऽपि अव्यवहितत्वांशस्योपस्थितिर्भवत्येवेति 'चितम्' इत्यादौ न दोषः इति।

संख्यं न। 'तोःषि" (पा० सू० ८।४।४३) इति ज्ञापकात्। ष्टौ ष्टुरिति सुवचम्। ईट्टे, ईष्टे, इत्यादौ "न पदान्तात्–" (पा० सू० ८।४।४२) इति ज्ञापकान्न दोषः। **सर्पिष्टममिति।** "ह्रस्वात्तादौ" (पा० सू० ८।३।१०१) इति षत्वम्।

प्रत्यये भाषायामिति। यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम्। यच्च हलन्तप्रकरणे षण्णां, षड्णामित्युदाहृतम्। यच्च "यरोऽनुनासिक–" (पा० सू० ८।४।४५) इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। **यवादिगण इति।**

वाच्यम्। षत्व(१)स्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात्।

भाष्येति। प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः। दकारमिति। चर्त्वेनेति भावः। मृच्छब्दस्य यवादिगणे पाठे न मानमिति तत्र "झयः"

तद्व्यर्थमिति। षकाररूपस्य व्यावर्त्यस्याभावेन "टो" रिति व्यर्थमित्यर्थः। **अस्य**–षस्य॥

नचैवमपि स्थानी यः सकारस्तद्बुद्ध्या स्यादेव जश्त्वमिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहतन्याये तद्बुद्धेरिहासम्भवादित्याशयात्। दकारस्य प्रश्लेषे तस्य श्रवणापत्तिं वारयति—चर्त्वेनेतीति। लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्न कृतः। तत्र—तत्प्रकृतिकमतुपि। तात्पर्यमिति। दकारस्य चर्त्वेन प्रश्लेषं कृत्वा समाधानकर्तुरिति शेषः। अत्र मौलं यच्छक्यमिति, तदग्रे—इति केचित्तन्न मृन्मानित्यादावति-

---

१ "ह्रस्वात्तादौतद्धिते" (पा० ८–३–१०१) इत्यनेनात्र षत्वम्। तच्च "झलांजशोऽन्ते" (पा० ८–२–३९) इति दृष्ट्या असिद्धमिति भावः। ननु (सर्पिस्तमम्) इत्यवस्थायां जश्त्वं प्राप्नोति, तदपवादत्वाद् रुत्वम्, तदपवादत्वात् "ह्रस्वात्" इति षत्वम्, तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वम्, इति चक्रकापत्त्या षत्वानापत्तिरिति, चेत्, न, (चतुष्टवम्) इत्यादौ "विसर्जनीयस्य सः" (पा ८–२·६६) इत्यस्यासिद्धतयारुत्वजश्त्वयोरप्राप्त्या तत्र षत्वस्य चारितार्थ्येनापदत्वाभावात् षत्वस्यासिद्धतया रुत्वे, विसर्गे, षत्वे च चक्रकाभावात्। नच सन्निपातपरिभाषया षत्वाभावः त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

"यचि भं नसौ मत्वर्थे" इति संहितया पाठे तमावितीति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ॥

उदः स्थाः (पा० सू० ८।४।६१) ॥ " अनुस्वारस्य ययि- " (पा० सू० ८।४।५८) इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहण-

---

(पा० सू० ८।२।१०) इति वत्वे मृद्वानित्येवेति तात्पर्यम् अतः इति (१) केचित्तन्न, मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गात्" इति क्वाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः ।

ननु सवर्णपदमधिकं "परसवर्णः" इत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यात्तल्लाभः, "चुटू" (पा० सू० १।३।७) इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः, "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०)

प्रसङ्गादिति पाठाभिप्रायेण । तमनूद्य, तन्न, "झयः" इति वत्वेन तद्रूपस्यैवासम्भवादिति खण्डनकारेणोक्तम् तत् खण्डयति —इतीत्यादिना ॥

अधिकमिति । सूत्रे तदभावादिति शेषः । ननु "अनुस्वारस्य" इति सूत्रस्थस्य सवर्णपदस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह —परसवर्णेति । प्रकारान्तरेण तस्य लाभोऽन्येनोक्तस्तन्मतमनूद्य दूषयति —न चेत्यादिना । एवमेव भवदुक्तप्रकारेणैव । स्वरितत्वेति । सवर्णपद इत्यादिः । "तोर्लि" इत्यत्र समुदायस्य सम्बन्धसूचकतया स्वरितत्वस्य चारितार्थ्यमुक्तं यद्यपि, तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेव सम्बन्ध इत्येतदुपपादयति —पकारमात्र इत्यादिना ।

---

१ मूले ' भत्वेनापि समाधातुं शक्यम् ' इत्यस्मात्परम् , इति केचित् , तन्न, मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गात् इति पाठः । तमभिप्रेत्य शब्दरत्नग्रन्थः ।

शब्दरत्नेऽपि ' तात्पर्यम् ' इत्यतः परम् ' अतः इति केचित् तन्न ' मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गात् ' इति क्वाचित्कोऽसंप्रदायिकः पाठः' इति पाठः ।

तथा चायमर्थः । अतः = उक्ततात्पर्यात् ' मृद्वान् ' इत्यस्यैवेष्टत्वादिति यावत् । तदुक्तम् ' इति केचित् , तन्न, ' मृन्मान् ' "इत्यादावतिप्रसंगात् " इति स क्वाचित्कोऽसंप्रदायिकः पाठः, ' मृद्वान् इति रूपस्यैवेष्टत्वेन ' मृन्मान् ' इत्यस्यासिद्धेरकिञ्चित्करत्वादिति हृदयम् ।

मिह निष्कृ(१)ष्य सम्बध्यते। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह—**पूर्वसवर्णः स्यादिति। अघोषस्येत्यादि।** एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ताः। यदपीह "चयो द्वितीयाः शरि" इत्यस्योपन्यसनं तदतिरभसात्।

तच्छिव इति। यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते

इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारितार्थ्यादित्यत आह—अनुस्वारस्येत्यादि, एकदेशे इति च। पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०) इत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतांऽप्यंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः। तदतिरभसादिति। चयोऽभावात्। "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा० सू० ८।४।५२) इत्युत्तरं "अनुस्वारस्य ययि" (पा० सू० ८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।५९) "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०) "उदः स्था" (पा० सू० ८।४।६१) "झयो हो" (पा० सू० ८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" (पा० सू० ८।४।५३) "अभ्यासे चर्च" (पा० सू० ८।४।५४) "खरि च" (पा० सू० ८।४।५५) "वाऽवसाने" (पा० सू० ८।४।५६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू० ८।४।५७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठे भाष्य-

---

अतिरभसमुपपादयति—चयोऽभावादिति। ननु "उदः स्थात्" इति सूत्रनिष्पन्नस्य थस्य स्थाने चर्त्वेन तकारे तस्य द्वितीयादेश इति तेषामभिप्राय इत्याशङ्कायामाह—दीर्घादिति। सम्प्रति श्रूयमाणाष्टाध्यायीपाठपक्षे "खरि च" इत्येतदृष्ट्या "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इत्यस्यासिद्धत्वात्कथं थस्य स्थाने चर्त्वेन तकार इत्याशङ्कानुत्थानायाह—इत्युत्तरमिति। एवञ्च "खरि च" इत्यस्य परत्वान्न तद्दृष्ट्या पूर्वसवर्णनिष्पन्नथकारस्यासिद्धत्वशङ्केति भावः। भाष्यसम्मत इति। "उत्कन्दो रोगः" इति भाष्योदाहरणाद्भाष्यसम्मत इत्यर्थः। नचैतद्भाष्योदाहरणबलेन महाप्राणत्वघटितान्तरतम्यस्पूर्वसवर्णस्य प्रवृत्तौ न नियामकमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तकारस्य लाभेन चयो लाभ एवेति वाच्यम्, महाप्राणत्वन्न नियामकमिति यदि ब्रूषे तदा भाष्यकाराज्ञानकल्पनन्तदपेक्षया ऽष्टाध्या-

१ शब्दान्तरसम्बन्धमसम्पाद्येत्यर्थः।

"खरि च" (पा० सू० ८।४।५५) इत्युक्तम्। तन्न। तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्। यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदो "वाऽवसाने" (पा० सू० ८।४।५६) इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" (पा० सू० ८।२।३९) इति जश्त्वे "खरि च" (पा० सू० ८।४।५५) इति चर्त्वमिति तदतिस्थवीयः। जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात्। जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च। भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" (पा० सू० ८।४।५६)

सम्मते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छ्रुपरत्वाभावाच्चेति भावः॥

चर्त्वमिति। ततः श्चुत्वे "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इति प्रक्रियेति भावः। चर्त्वापवादत्वादिति। एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः। न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम्। तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात्। एतदेवाभिप्रेत्य "मिदचोऽन्त्यात्" (पा० सू० १।१।४७) सूत्रे भाष्ये उक्तम्—सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति। अन्यथा कौण्डिन्याय तक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात्। तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात्। अत एव "अजादेर्द्वितीयस्य" (पा० सू० ६।१।२) इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथम-

---

द्याम्पाठव्यत्यासस्य कल्पनमेवोचितमित्यभिप्रायात्। तस्य—चर्त्वनिष्पन्नतकारस्य। एतत्सर्वञ्चयो द्वितीया इत्यस्य चयः सत्तायामप्रवृत्तिस्तदभावे तु नेत्यभिप्रायेण। वस्तुतो निमित्ताभावादिह तस्य प्राप्तिरेव नेत्याशयेनाह—शर्परत्वाभावेति॥

अथ तनोतीत्यादिना वक्ष्यमाणपक्षे मूलोक्तदोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियाम्पूरयति—तत इति। एवञ्च—अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वे च। तत्र कृते—चर्त्वे कृते। अपवादे प्रवृत्ते पुनरुत्सर्गाऽप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात् निरवकाशो विधिरपवादो भवति, नचेह निरवकाशत्वमित्याशयिकामुक्तिन्निरस्यति—नचेति। उक्तरीतेः—अवसाने चर्त्वे कृते जश्त्वमिति रीतेः। तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यमपवादबीजन्तदिहास्त्येवेति भावः। एतदेव—उक्तबीजमेव। अत एव—

इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च। प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात्। उक्तं च "अकृ(१)तव्यूहाः पाणिनीयाः" इति "कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति" इति च। अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम्। अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं ब्रूषे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु। चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम्, श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु "न मु ने" (पा० सू० ८।२।३) इत्यत्र "न" इति योगं विभज्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः। तदपि न असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात्॥

आक्रंस्यत इति। "आङ उद्गमने" (पा० सू० १।३।४०) इति तङ्। "स्नुक्रमोः—" (पा० सू० ७।२।३६) इति नेट्॥

द्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये। एवं च "दयतेर्दिगि-" (पा० सू० ७।४।९) इति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्था असम्भवे एव बाधकतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः। केन वार्यतामिति। एवं चेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम्। अन्ये तु पदसं-

---

तदप्राप्तियोग्ये विषये ऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वप्रयोजकत्वादेव। कैयटादिग्रन्थाः—द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येनाबाध इत्येवंरूपा इत्यर्थः। वार्तिकेति। एवञ्च भाष्यकृता तन्मतस्य खण्डितत्वान्न लक्ष्यसंस्कारकतेत्यत्र तात्पर्यम्। एवञ्चेति। विसर्गापत्तौ चेत्यर्थः। ईदृशे विषये—पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपप्राप्तिविषये। इष्टापत्तिरिति। यदकृतव्यूहपरिभाषया साध्यं तद्वाक्यसंस्कारेणैव साधनीयम्, पदसंस्कारस्तत्र त्याज्यः। तथाच प्राचीनोक्तं वावसान इति चर्त्वे कृते इत्यादिना यत्तदसङ्गतमेवेति भावः। पदसंस्कारपक्षमवलम्ब्यादौ

---

१ न कृतो विशिष्ट ऊहो निमित्तकारणनाशेऽपि कार्य्यस्थितिविषयकस्तर्को यैस्तेऽकृतव्यूहाः। समवायिकारणासमवायिकारणयोर्नाशे भाव कार्य्यनाशोभवतीति नियमः। व्याकरणे तु निमित्तनाशेऽपीति भावः।

समसम्बन्धी विधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् । अनुवाद्ययोरपि यथा(१)संख्यस्येष्टत्वा । "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (पा० सू० ३।४।३६) इत्यत्र यथा ॥

ङ्णोः (पा० सू० ८।३।२८) कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साय इत्यत्र "सात्पदाद्योः" इति षत्वं न । सुगण्ट्साय इत्यत्र "न पदान्तात्" (पा० सू० ८।४।४२) इति ष्टुत्वं न ।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

डः सि धुट् (पा० सू० ८।३।२९) ॥ "उभयनिर्देशे

स्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गमपि साध्वेव सत्यभिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदर्शनादित्याहुः प्रमाणाभावादिति । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

यथासंख्यस्येति । "ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम् ॥

परत्वादिति । "तस्मिन् (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रापेक्षया

विसर्गं कृत्वा पश्चात्तिङन्तसम्बन्धं कार्यः, इत्यभिप्रायेण सविसर्गरूपमपि साधुरिति केनाप्युक्तन्तन्मतमाह—अन्येत्वित्यादिना । नन्वकृतव्यूहपरिभाषया तथा न भविष्यतीत्यत आह--परिभाषाया इति । आहुरित्यस्वरसबीजन्त्वेतादृशरूपानभिधानमेवेति ॥

"यथासङ्ख्यम्" इति सूत्रे यत्प्रथमान्तं यथासङ्ख्यमिति पदं तदनुकरणम्मान्तमेव भविष्यतीति यथासङ्ख्यस्येत्यत्यसङ्गतमत आह—ख्यान्तैकेति । एवञ्च यथासङ्ख्ये त्येकदेशयुक्तसूत्रप्रवृत्तेरिष्टत्वादिति मूलार्थः ॥

ननु न "डः सि" इति सूत्रे पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वं, किन्तु सप्तमीनिर्देशस्यैवेति 'पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्यसङ्गतं परत्वस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनात्तच्च परत्वमत्र नास्तीत्यत आह—तस्मिन्नितीति । परिभाषाविषये कार्यकालपक्षेऽपि

---

१ यथासंख्यशब्दस्याव्ययीभावत्वेनाव्ययतया षष्ठ्या लुगौचित्येन यथासंख्यस्य' इति चिन्त्यम् । यद्वा सूत्रघटकख्यान्तस्यानुकरणेन लक्षणया यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थकतया समाधेयम् ।

पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्, परत्वात्'' इत्यभिप्रेत्याह—सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्त्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः। यत्त्वाहुः—"चयो द्वितीया" इति पक्षे तस्य थ इति तन्न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। अत एव धुडभावे षट् सन्त इत्यत्र टस्य ठो

"तस्मात्-" (पा० सू० १।१।६७) इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। डकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन्-" (पा० सू० १।१।६६) इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं "तस्मात्-" इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः। स्पष्टं चेदं "तस्मिन्" (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थ इति। षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। अत एव तुडिति नोक्तम्। अत एव-चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव। ननु "धुक् डः सि" इत्यस्तु सप्तमी च यथाश्रुतैव, ड इति

पाठकृतमेव परत्वन्नियामकन्तु संज्ञाशास्त्रवत्प्रदेशीयं साधकाभावात्। किञ्च भाष्यकृता—"अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति" इत्यभिहितम्। कश्चित्परिभाषारूपः' इति व्याख्या च कैयटेन कृता। तेनाष्टाध्यायीपाठ एव तद्विषये नियामक इत्यभिहितम्। ननु विरोधे सति परत्वेन व्यवस्था स एव तु कथमत आह—डकारादिति। तत्त्वम्—आगमित्वम्। असम्भवः—कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसम्भवः। निर्णय इति। परत्वात्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तौ निर्णयः फलित इत्यर्थः। ननु यदि न षष्ठीनिर्देशस्तर्हि प्रकृतिमात्रस्य प्रयोग एव न स्यादत आह—षष्ठ्या इति। अत एव—चर्त्वस्यासिध्या तकारस्य थकाराभावादेव।

धातोः कर्त्रर्थकसार्वधातुके शप् भवतीत्यर्थेनोभयोर्मध्ये ऽनवयवः शप् भवति यथा, तथा डः सि धुड् भवतीत्यर्थे ऽनवयवो धुट् स्यादिति तु शङ्का न भवति। आगमलिङ्गटकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अतस्तस्यागमत्वमेव। एवञ्चागमित्वं डकारस्य सकारस्य वेति सन्देहे "उभयनिर्देशे" इत्यादिना सस्यागमित्वनिर्णयः कृतः तत्र 'डः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे पूर्वोक्तः सन्देहो भवति, यदि 'डः' इति षष्ठ्यन्तन्तदा न सन्देहः, परन्तु धुडागम एव चेत् क्रियते तदा डकारात्पूर्वं सस्यादितीष्टरूपासिद्धिरित्याशयेन 'धुगिति' कृत्वा डकारस्यागमित्वनिर्णयाय सूत्रानुपूर्वीव्यत्यासङ्कृत्वा शङ्कते—नन्विति। 'धुक् डः सि' इतिन्यासे सकारात्पूर्वं डकार-

न । टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयः शर" इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् । न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इत्युक्तेः । न च "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव "शरः खयः" इति वार्तिकस्य वत्सः अप्सरा:, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । धुटः परादित्वं "न पदान्तात्—" (पा० सू० ८।४।४२) इति ष्टुत्वनिषेधार्थम् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । यत्त्वाहुः—एवमपि प्रक्रियालाघवार्थम् तुडेव

च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्ततावच्छेदकभेदोऽत आह—धुटः परादित्वमिति । श्रोतनिरुपदेश

स्योपादानेन विधेयानन्तरोपादानेन च डकारस्यागमित्वनिर्णयो भविष्यतीत्याशयेनानुपूर्वीव्यत्यासो दर्शितः ।

नन्वेवमपि शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्सङ्ख्याया बोधानापत्तिरत आह—परमार्थत इति । एतेन पदानुपूर्वीभेदादिष्टार्थाप्रतीतिः स्यादिति शङ्का न कार्येति दर्शितम् । न शक्ततावच्छेदकभेद इति । वाक्यानुपूर्वीभेदाभावादिति शेषः । मूले—ष्टुत्वेनेति । धुट इत्यादिः । अत एव—ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव । ननु तुगागमे "चयो द्वितीया" इति थकारस्यापत्तिरपि दोषः । नचास्य पदान्तत्वान्न द्वितीयादेशापत्तिरिति वाच्यम्, हलन्ते वक्ष्यमाणरीत्या पदान्तेऽपि क्वचित्प्रवृत्तेरिति चेन्न, तुकि कृते द्वितीयष्टुत्वयोः प्रसक्तौ ष्टुत्वदृष्ट्या द्वितीयादेशस्यासिद्धतया ष्टुत्वस्यापत्तिरेवेत्याशयेनात एवेत्यवधारणस्य करणात् तुडागमे द्वितीयापत्तिरितित्वन्यत् । केचित्तु । "चयो द्वितीया" इत्यस्य ।

उष्मोदयम्प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम् ॥

इति प्रातिशाख्यादपदान्त एव वेदे प्रवृत्त्या तदेकवाक्यतया लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषाया आश्रयणेनापदान्त एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणात एवेत्यवधारणमित्याहुः । अपरे तूष्मोदयं स्पर्शन्द्वितीयमाहुरित्येव द्वितीयेत्यस्य प्रथमसापेक्षतया द्वितीयस्योपादानेन प्रथमलाभे प्रातिशाख्ये प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमलाभार्थमिति नात्र द्वितीयादेशस्य प्रसक्तिरित्याशयेनावधारणमित्याहुः । तुडेव कर्तुमुचित इति । 'ङः सस्य तुट्' इति न्यासः कार्य इत्याशयः ।

कर्तुमुचित इति तन्न। "चयो द्वितीया" इति पक्षे थकारापत्तेः ॥ "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" अटतीत्यट् श्चोतति। इह धुड् न।

शि तुक् (पा० सू० ८।३।३१) ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः "नः" इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह–**नस्येति**। ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका। मैवम्। "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकारे स्थितः। एवं च धुटः परादित्वात् सञ्च्छम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात्। विपूर्वाद्रिपेरौणादिके शप्रत्यये "मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्" इत्यादौ यथा। अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः। नन्वेवं कुर्वञ्च्शेते इत्यत्र "पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।३७) इति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न, कार्यकाल(१)पक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसि-

---

सादिः। श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुकयसिद्धत्वात्मन् श्चोततीत्यत्र तुग्नेति बोध्यम्।

षष्ठीं कल्पयतीति। न च "शि" इति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः। द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात्। धुडेवास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः। विरप्शमिति।

अट्श्चोततीत्यत्र धुडागमप्राप्तिः सकारसद्भाव एवेत्याशयेनाह—श्चोततीति। सादिः। नकारजेत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति शेष। "श्चुत्वन्धुटि" इति वार्तिके धुटीत्युपादानस्य फलमाह—श्चुत्वस्येति।

लाघवार्थ इति। "ङः सि" इति सूत्र इवेत्यादिः। अन्यथा—उभयोरचरितार्थ्याभावे। 'शीति चे'ति सप्तमीति शेषः। ननु छान्दसत्वादेव 'विरप्श'मिति भविष्यतीत्याशङ्कायामाह–छान्दसार्थमपीति। असिद्धत्वन्तु नेति सम्प्रति प्राप्तमसिद्धत्वन्नेत्यर्थः। पक्षद्वयं—यथोद्देशकार्यकालभेदेन पक्षद्वयं। इदमेवेति। अत्रैवकारेण यत्तु वदन्तीत्यादिना यदभिहितन्तन्न युक्तमित्यभिहितम्।

---

१ अत्र पक्षे परिभाषादृष्ट्या त्रिपादीस्थान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि अन्तरङ्गदृष्ट्या 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थपरिभाषायाः सिद्धतया अदृष्टपिशाचन्यायेनान्तरङ्गेण परिभाषायास्तद्देश एवावर्पणेन तद्देशमाहात्म्यात्परिभाषादृष्ट्याऽन्तरङ्गस्य सिद्धतया तया बहिरङ्गासिद्धत्वबोधने बाधकाभाव इति प्राञ्चः।

द्धत्वात् । यथोद्देशपक्षे "स्तोः श्चुना" इति योगो विभज्यते "न" इति वर्तते "णः" इति च । स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । ततः "श्चुः" इति पूर्वमनुवर्तते । एवं "नश्च" (पा० सू० ८।३।३०) इति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र "पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।३७) इति णत्वप्रतिषेधो धुटः परादित्त्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः । यत्तु वदन्ति । इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात्प्रत्युक्तमिति । तत्पाक्षिकम् । त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुद्ध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत् । **सञ्च्छम्भुरिति** । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्य "नश्छवि–" (पा० सू० ८।३।७) इति रुत्वं न न शङ्क्यम् । छत्वस्यासिद्धत्वात् ।

च्छान्द(२)सार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः । णत्वं न स्यादिति । एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसामर्थ्यादिति भावः । त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम् । यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ।

सञ्ज्ञायाम्–ञमिति प्रत्याहाररूपायाम् । विकल्पद्वयस्य मध्ये इति । "विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्याः" इति "पूङः क्त्वा च" (पा० सू० १।२।२२) इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः । न च तन्मध्ये पाठेन

असिद्धत्वादिति । असिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । इति भाव इति । अत्रारुचिर्बीजन्तूक्तमेव । यत्तु परममूले मध्ये अचछावितिपद्यन्तत्पदचन्द्रिकास्थमनूदितमिति बोध्यम् । एतेन चयो द्वितीया इति छादेशविकल्पेन रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः प्रत्युक्ता । तुगादिविकल्पमात्राभिप्रायकत्वाद्वा ।

ननु मूले ञम्प्रत्याहारइत्यस्यानन्तरं संज्ञायामिति कथनम्भ्रामकन्तत्र चेत्येतावन्मात्रेण प्रस्तुतार्थनिर्वाहादत आह—ञमितिप्रत्याहाररूपायामिति । ननु

ङमो ह्रस्वात् (पा० सू० ८।३।३२) ॥ ङम् प्रत्याहारः । सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः सम्बध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट्—णुट्नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । "हे मपरे—" (पा० सू० ८।३।२६) इति "मय उञो वो वा" (पा० सू० ८।३।३३) इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् । **सुगण्णीश इति** । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव ङमो ह्रस्वादचि द्वे इति नासूत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः । यत्त्वाहुः—बहिर-

---

नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां "नपरे नः" (पा० सू० ८।३।२७) इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः । तन्निषेधादिति । "तस्य दोष" इत्यस्य तु न प्राप्तिः । लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । परादित्वमिति । ततः परस्याच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः । ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदा-

---

ङमुडित्यत्र टित्वन्दृश्यते तत्रोकारान्तस्य टित्वन्नतु संज्ञाया इति संज्ञायामिति मूलमसङ्गतमिति चेन्न, उकारस्योच्चारणार्थत्वात् एतेनोकारान्तस्य टित्वं सा च न संज्ञेति संज्ञायामित्यसङ्गतमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नचेति । अस्य नित्यत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः । विभाषामध्यइत्यपूर्वं वचनमिति शङ्काभिप्रायः । भाष्यकारोक्तन्नापूर्ववचनङ्किन्तु न्यायसिद्धमित्याशयेन समाधत्ते—स्वरितत्वेत्यादिना । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । पूर्वेति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु 'सुगण्णीशः' इत्यत्र ङमुटः परविधित्वेन स्थानिवद्भावशङ्कैवासङ्गतेति, तन्न "प्रत्यैषिषन्" इत्यर्थम्पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वात् । अनित्यत्वादिति । प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणादस्यानित्यत्वादित्यर्थः । यत्तु प्राञ्चेत्यादिना ऽजादेः पदस्येति व्याख्यानस्य स्वयन्दूषयिष्यमाणत्वान्ङमुटः परादित्वमिति

ङ्परिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतामिति । तदपि पाक्षिकम्, राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तामिति दिक् ॥

वयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम् । "पदस्य" (पा० सू० ८।१।१६) इति च "मादुपधायाः" (पा० सू० ८।२।६) इत्यादाविवावयवषष्ठी । अजादौ पदे इत्युक्तेर्म्नो अभ्यामे इत्यतः शतरि मननन्नित्यादावनन्त्यस्य नेति भावः । बहिरङ्गपरिभाषयेति । नुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । उभयम्-ङमुटः परादित्वं, छे इति सूत्राकरणं च । पाक्षिकम्—कार्यकालसम्बन्धि । दिगिति । दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव

कथनं विरुध्यत इत्यत आह—तन इति । ङन इति पञ्चमी पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धाय पञ्चम्या विपरिणम्यते, सा चानवकाशा, अचीति सप्तमी तूत्तरत्र चरितार्थेति सा ऽत्र षष्ठ्यर्थे इति कल्प्यते । एवञ्च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थ इत्याशयात् । मूले—णत्वप्रतिषेधार्थमिति । "पदान्तस्य" इति णत्वप्रतिषेधस्य सिध्यर्थमित्यर्थः । ङम इत्यस्येति । अस्यान्यथेत्यादिः । षष्ठ्यन्तत्वमिति । अस्मिन्पक्षे पदस्येत्यत्र विभक्तिविपरिणामो न कार्य इति लाघवम् । एवमचीति सप्तम्यपि चरितार्था । ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्याचि पर इति तु नोक्तं "दण्डिना" इत्यादौ दोषापत्तेः । अस्मिन्पक्षे पदे इत्यनुवृत्तं तद्विशेषणमचीति, तेन तदादिविधिः । यदि तु पदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमोऽजादौ पद इत्यर्थ आश्रीयते तदा दण्डिनेत्यत्र दोषः परिहर्तुं शक्य एव । ननु नन्दनानन्नित्यत्र सर्वथा दोष एव, नन्दनशब्दो ल्युडन्तः, अनन्शब्दस्त्वन्प्रकृतिकशत्रन्तः, तेन नन्दनशब्दस्य कर्मधारयः, ङमन्तम्पदन्नन्दन्निति तदवयवस्यान्त्यनकारस्य परादिवद्भावेनाजादिपदमानन्निति तस्मिन्परे ङमुट् स्यादिति चेत् ? न । परममूलोक्तव्याख्यानेऽप्यस्य दोषस्य सत्त्वात् । यदि तूक्तदोषवारणाय पदस्येत्येतत्पदपदार्थे ङमन्ते पदे इत्येतत्पदपदार्थनिमित्तकपदत्ववद्भेदोऽपि विवक्षित इत्युच्यते, तदा तु न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् । मूले—अत एवेति । णत्वाभावार्थमेवेत्यर्थः । कार्यकालेति । परनीत्यैवेदम् । एतस्य पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थ इति भ्रमस्तु न कार्यो, विकल्पस्याप्रक्रान्तत्वात् । अभाव एवेति । स्पष्टञ्चेदमन्यत्र ।

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुड्

एव । किं च यदि यदागमा इति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथासति स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति । स्पष्टम् चेदं सर्वं भाष्ये ।

यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—तद्धर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—स आगमीयेन शब्देन गृह्यते, तेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति चार्थः । आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते आगमोऽपि तेन धर्मेण गृह्यते इत्यर्थे किम्मानमिति चेत् ? प्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रन्थ एवेति गृहाण । तत्र हि—"दण्डिना" 'शकटिना' इत्यत्र ङमुड्वारणाय 'पदादिग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति वार्तिकस्य पदादित्यस्यानुवृत्तिम्प्रदर्श्य, "एवमपि परमदण्डिना परमछत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति' इत्याशङ्कायाम् "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः" इति वचनेन दोषम्परिहृत्य "एवमपि पदादिग्रहणं कर्त्तव्यं, यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्नुपि कुत्सनादित्येवन्तत्" इति कथनानन्तरम् 'एवन्तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते, कथम् पदस्येति वर्तते ङम इति च. नैषा पञ्चमी, का तर्हि ? सम्बन्धषष्ठी, पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्य अचीति यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते "रषाभ्यान्नो णः समानपदे" इति णत्वम्प्राप्नोति, पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति, पदान्तस्येत्युच्यते, नैषः पदान्तः, पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते" इत्युक्तम् । णत्वम्प्राप्नोतीति । आगमस्येत्यादिः । अत्र पदान्तभक्त इत्यादिना उक्तः परिभाषार्थो ध्वनित । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण मूले व्याख्या कृता । तथासति ह्रस्वादिति प्राधान्यात्पदस्य विशेषणं स्यादेव ङम इति षष्ठ्यन्तमपि तस्य विशेषणं स्यात् । एवं सति यादृशः सूत्रार्थः सम्पन्नस्तमाह —तर्हि ह्रस्वात्परस्य पदस्येति । ङमन्तस्येति शेषः । तथासति—पदस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सति । न प्रागुक्तः । शङ्काकृतः । महदनिष्टमिति । अस्ति 'पराङात्मा' देवदत्तरामानिनि वद' इत्यादावतिव्याप्तिः, कुर्वन्नास्ते सन्नच्युत इत्यादावव्याप्तिः, स्यादित्यर्थः । तथाच लक्ष्यानुरोधान्मूलोक्त एवार्थः कार्यः । सर्वमिति । शङ्कासमाधानावसरोक्तम् ।

स्यादिति चेन्न। "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा "उञि च पदे" (पा० सू० ८।३।२१) इत्यतः "पदे" इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्या-

---

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्त्तव्यत्वादिति। यदि तु स निषेधो "अपदादिविधौ" इति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति 'न लुमता-" (पा० सू० १।१।६३)

मूले—अत एव। "उत्तरपदत्वे" इति वचनस्वीकारादेव। तत्-तादृशं-व्याख्यानम्। अनेन—उत्तरपदत्व इति वचनस्यात्र संचारणेन। इहैव—परमदण्डिनावित्यादावेव। अनुसर्तव्यत्वादिति। एतेन वास्तविकस्परिभाषाश्रयणस्येदन्नलोपात्मकदूषणापत्तिवारणमेव फलन्नतु नुटप्रसक्तिर्नलोपस्यापि नुटोऽसिद्धत्वादिति ध्वनितम्। नचैवं सति यदि प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते तर्हि उत्तरार्थम्पदग्रहणमिति उञिति सूत्रस्थपरममूलविरोधः। पदे इत्यस्य सम्बन्धं विनापि निर्वाहस्य मूले कृतत्वादिति वाच्यम्, तदन्तं यत्पदमित्यर्थसम्पादनार्थन्तथोक्तमित्याशयात्। वस्तुतस्तु पदस्येत्यधिकारान्ङम इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद्विभक्तिविपरिणामेनोक्तार्थस्य लाभान्नेदम्प्रयोजनं, किन्तु विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव। यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्त्याऽजादेः पदस्येति व्याख्यानलाभार्थमेव पदे इत्युत्तरार्थमित्युक्तम्। नचोत्तरपदत्व इति परिभाषया निर्वाहेऽजादेः पदस्येति व्याख्यानन्निष्प्रयोजनमिति वाच्यम्, 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र 'पदव्यवायेऽपीति' निषेधस्य सिध्यर्थं उत्तरपदस्य कार्यित्व एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यस्य स्वीकारात्। एवमन्योऽपि तत्र विशेष इत्याह—यदि त्विति। कार्यित्व एवेति। नच पदान्तत्वनिमित्तक इति पूर्वोक्तार्थेन माषकुम्भवापेनेत्यस्य निर्वाहे कार्यित्व एवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, किञ्चेत्यादिना भेदेनोपादानेन पक्षभेदसूचनात्। नचैवमपि 'पूर्वदण्डिप्रियः' इति त्रिपदबहुव्रीहावन्तरतत्पुरुषे दण्डिन्नित्यत्र नलोपार्थम्पदत्वमावश्यकं तच्चोभयथोक्तनिषेधान्न सिध्यतीति वाच्यम्, मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणमित्यस्य निवेशेनादोषात्, नचैवम्पूर्वोक्तकार्यित्वनिवेशवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वनिवेशेन माषकुम्भस्य वाप इति समासे कुम्भशब्दस्य पदत्वसिध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। प्रत्यासत्तिफलन्तु

नाद् ङमुण् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्, इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥

समः सुटि (पा० सू० ८।३।५) ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वात्रिसकारत्वासिध्द्यर्थमिदम् ॥

अत्रानुनासिकः (पा० सू० ८।३।२) ॥ अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैत(१)म् । आद्ये ऽत्रग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वेएव तत्प्रवृत्तिरत एव मापकुम्भवापेनेत्यादौ "पदव्यवायेऽपि" (पा० सू० ८।४।३८) इति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे "उञि च पदे" (पा० सू० ८।३।२१) इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत् ।

त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् ॥

अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि

"दधिसेचिशय" इत्यदावलुक्समासे सेक्शब्दे कुत्वाभावः । नचैवम्पूर्वं दण्डिप्रिय इत्यत्रावान्तरतत्पुरुषीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्पुनरनुपपत्तिः, तत्समासप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वनिवेशात् । नचैवंसति परमवाचेत्यादौ विशिष्टाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् , मध्यमपदशब्देन तत्समासीयचरमपदपूर्वत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणात् । "अतद्धित" इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदव्यवाय इत्यस्य पदे व्यवाय इत्यर्थस्य करणेन मापकुम्भवापेनेत्यत्र वापशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । नच पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वं शङ्क्यम् , स्वशास्त्रसङ्केतितोत्तरपदलक्षणापेक्षया शास्त्रान्तरसङ्केतितोत्तरपदलक्षणाया उचितत्वमित्याशयात् ।

ननु सूत्रे ऽत्र ग्रहणसत्त्वे रुप्रकरण एव सम्बन्धो नतु "ढो ढे लोप" इत्यत्रेति लभ्यते, इत्यनर्थकमित्यसङ्गतमत आह–इदमिति । उपलक्षणम् दोषान्तरस्यापीति

---

१ द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितम्=ज्ञातं द्वीतम् तत एव स्वार्थेऽणि द्वैतम् विरुद्धधर्मद्वयप्रकारकज्ञानविषयीभूतम् । सन्दिग्धमिति यावत् ।

रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दः त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः, परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम्, "अनुनासिकात्पर—" (पा० सू० ८।३।४) इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ॥

"**अनुनासिकात्** (पा० सू० ८।३।४) ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—**अनुनासिकं विहायेति** । एवं च संसर्गवद् विप्रयो-

---

बोद्धव्यम् । स्पष्टार्थमिति । अनेन तु ग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य रुस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षे ऽत्रग्रहणं तु एतत्प्रकरणे इत्यर्थलाभार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । "मतुवसो रुः-" (पा० सू० ८।३।१) इति सूत्रे कृतयोः "वन उपसंख्यानं" "विभाषा भवत्-" इत्यनयोरुदाहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारत्वे तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

शेषः । तदाह—प्रतीति । इत्यर्थस्येति । सूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः । विविधपक्षे मूलानुक्तमत्र ग्रहणस्य प्रयोजनं स्वयमाह—विधिपक्ष इति । अत्र केचित् । यद्यप्युभयत्र पाणिनितात्पर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचितम्, सकृद्विधेयबोधकशास्त्रस्य व्यापारेणाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति तन्नेत्याह—वस्तुत इति । परमपूले रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः । तेन लोपस्यापि सङ्ग्रहः । इति सूत्रे कृतयोरिति । एतेन यदुक्तमत्र ग्रहणस्य विधित्वपक्षे प्रयोजनन्तथाकल्पनेऽपि दोष एव । यद्यपि "वन उपसङ्ख्यानम्" इति छान्दसन्तथापि विभाषेति लौकिकमप्राप्त तत्र दोष एवेत्याशयः । उत्तरत्रैवेति । अत एवास्य सूत्रस्य "मतुवसोः" इत्यनन्तरम्पाठः कृतः ॥

परशब्दस्य श्रवणेन दिग्योगलक्षणा पञ्चमीति भ्रान्तिवारणायाह—दिग्योगेति । इति न्यासेनेति । नचैवन्न्यासे "आतोऽटि नित्यम्" इत्यत्राप्यु-

गस्यापि विशेषावग(१)तिहेतुत्वादत्रतमाऽऽनीयतामित्यत्रेव सम्भावितानुनासिक्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह— **रोः पूर्वस्मादिति । अनुस्वारागम इति ।** आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते "पूर्वौ तु ताभ्यामैच्—" (पा० सू० ७।३।३) इत्यत्र पूर्वशब्देनैचोरिवेति भावः ॥

"विसर्जनीयस्य (पा० सू० ८।३।३४) खरीति । एतच्च मण्डूकप्लुत्या "खरवसानयोः (पा० सू० ८।३।१५) इति सूत्रादनुवर्तते । नन्वनुस्वारस्याच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह— **अनुस्वारविसर्गेत्यादि । अकारोपरीति ।**

ल्यब्लोपे इति । दिग्योगलक्षणा तु न, अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु इति न्यासेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर-" (पा० सू० ८।३।४) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । परशब्देनैवेति । प्रसिद्धावेवकारः ॥

मण्डूकेति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपि बोद्धव्यम् । अत एवावसाने न सः । पूर्वेण संनिकर्षरूपा संहिता त्ववसाने ऽप्यस्त्येव । अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः सङ्गच्छते । षत्वं स्यादिति । अत एव पुंस्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव "नुम्विसर्जनीय" (पा० सू० ८।३।५८)

भयसम्बन्धापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, 'महाँ इन्द्र' इत्यस्मिन्तदुदाहरणे ऽनुस्वारानुपलम्भादिति वाच्यम् , एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेः अवधारणपरत्वे आगमलिङ्गस्य मित्त्वकित्त्वादेरभावे परशब्द एवागमलिङ्गमिति लभ्यते, तच्चासम्भवि, पूर्वशब्दस्याप्यागमलिङ्गस्य दर्शनादत आह—प्रसिद्धावेवेति ।

नन्वेकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायेनावसानपदसम्बन्धोऽपि स्यादत आह—एकदेश इति । ननु संहिताधिकारादेव तत्र न भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेणेति । नत्वाकडारीयत्वाद्बाध्यबाधकभावः । संज्ञिभेदात् । एतेन पूर्वमादाय सन्निकर्षसत्त्वन्ध्वनितम् । अत एव उत्तरीत्या तयोः समावेशस्येष्टत्वादेव । सङ्गच्छत इति । अन्यथा "तोलिं" इत्यादौ पुनस्तस्य सम्बन्धे मण्डूकप्लुत्यापत्तिरिति भावः । अत एव अयोगवाहानामकारोपरि पाठादेव । दुर्वारमिति । नचैवं

यदि त्विकारोपरि पठ्येत तर्हि पयःसु यशःसु, इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः । **अच्त्वादिति** । न चैवं हरिः कर्त्ता, हरिं स्मरेत्यादौ यणादिप्रसङ्गः । त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । **अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति** । अपिशब्दात्ककारस्य । **वचनान्तरेणेति** । "अचो रहाभ्याम्" (पा० सू० ८।४।४६) इति कृतेऽपि "यणो मयः" इति भवत्येवेति भावः ॥

पुमः खयि (पा० सू० ८।३।६) पुंमः संयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । **पर्युदासादिति** । "इदुदुपधस्य–" (पा० सू० ८।३।४१) इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः । अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम् । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

इति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यं सङ्गच्छते । इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्व दुर्वारं स्यादिति भावः । यणादीति । पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । अयं पाठोऽनित्यः । "अट्कु" (पा० सू० ८।४।२) इति सूत्रे ऽनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात् । अत एव हरिं जयतीत्यादौ "झलां जश् झशि" (पा० सू० ८।४।५३) इति नेति बोद्धयम्" इति कश्चित् । भवत्येवेति । एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन

सति नुम्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, 'सुहिन्सु' इत्यत्रानिष्टसम्पादकत्या तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । आदिशब्दार्थ इति । एतेनानिष्टापत्तौ तात्पर्यमिति भावः । अत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्राप्तिः, द्वितीयेत्वच्त्वेऽपि द्वितीयान्तत्वविरहेण न दीर्घस्य प्राप्तिः । वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि यणादेशस्यैव प्राप्तिर्नतु दीर्घस्य, अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावात् । अत एव—अनित्यत्वादेव "झलां जश् झशि" इति "झलाञ्जशोऽन्ते" इत्येतद्दृष्ट्याऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्तत्यागः । यदि जश्त्वं स्यात्तदा ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ।

इति शिक्षोक्तरीत्या तालव्यत्वेन जकारः स्यात् । कश्चिदिति । अनेनारुचिः

ख्याञादेश इति । आदेशो हि उपदेशे खशादिः । असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं खशाञः शस्य यत्वं विकल्प्यते । तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वात "धन्वयोपधात्—(पा० सू० ८।२।१२१) इति वुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽमपरत्वाभावात् "पुमः खयि" (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्वं नेत्यर्थः । **पुंख्यानमिति** । चक्षिङो ल्युट् । ख्याञादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । "वर्जने प्रतिषेधः" "असनयोश्च" इति वार्तिकादिति चेत् । सत्यम् । "बहुलं[?]तणि" "अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्" इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । तथा च खशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् कविभिः—पुंख्यानमिति । णत्वं-पर्याख्यानमिति । निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः'

साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः ॥

वक्ष्यमाणरीत्येति । प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः । वस्तुतस्तदसङ्गतम् । कविभि· कृतमित्यादौ दोषापत्तेः । एतश्चान्यत्र "तु" इति तुना ऽरुचिबोधकेन सूचितम् । यदा तु सूतेः सस्य

सूचिता । तथाहि—अट्कुप्वाङितिसूत्रस्थनुम्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन ज्ञापकान्तराभावेन चानित्यत्वे न मानम्, भाष्यानुक्त चानित्यत्वम् "झलाञ्जश" इति जश्त्वापत्तिस्तु "अभ्यासे चर्च" इतिसूत्रसान्निध्येनानन्त्यझल एव ग्रहणेन वारयितुं शक्येति । एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह—एकस्येति । एकेन—"अचो रह" इत्यनेन । अन्येन "यणो मयः" इत्यनेन ॥

एतत्—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्यम् । एतच्च—असाङ्गत्यञ्च । सिद्धान्तरीत्या ऽऽह—यदेति । "सूतः सप्रसवे पुमान्" इति तत्रोक्तम् सतेः सस्य प् इति तदर्थः । मूलकारोक्तं योजयति—पातेरिति । ख्याञादेशे नेति ।

[पा० सू० ८।४।२९] इति णत्वं न । तथा आख्यातमित्यत्र "संयोगादेरात—" [पा० सू० ८।२।४३] इति नत्वं न । यत्वस्यासिद्ध्या यण्वत्ताविग्रहात । एवं च "न ध्याख्या— [पा० सू० ८।२।५७] इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः। न च ख्या प्रकथने, इत्यतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च "सस्थानत्वं नमःख्यात्रे" इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न । "शर्परे विसर्जनीयः" [पा० सू० ८।३।३५] इत्यस्य प्रवृत्तेरिति

पकारोऽन्त्यस्य ह्रस्वो म्सुः प्रत्यय इति "स्त्रियाम्" (पा० सू० ४।१।३) इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यण्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च तद्उत्तरभावप्रत्ययेन सस्था(१)नशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वामूलीयो-

---

नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति-मूले-आदेशो हीत्यादिना । बहुलन्तण्यन्नेत्यादि । तणिति संज्ञाछन्दसोः संज्ञा । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह-अन्नेत्यादि । अत्रादेः के जग्ध्यादेशाभावः । वधकेत्यत्र "हन्तेर्वुल" अनेन वधादेशः । गात्रेत्यत्रेणो गादेशः । विचक्षणे ख्याजादेशाभावः । अजिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । यत्वस्यासिद्धतयेति । तद्विधायकशास्त्रस्यासिद्धतयेत्यर्थः । एवञ्च—सस्थानशब्दस्य संज्ञारूपत्वे च ॥

---

१ सस्थानशब्दस्य संकेतसम्बन्धेन सस्थानशब्दत्वपरत्वात् प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भावत्वादिप्रत्ययार्थ इति न्यायेन सस्थानत्वशब्दस्य सस्थानशब्द एवार्थः । सस्थानशब्दस्य च केनाप्यविधानात्तदर्थे जिह्वामूलीये लक्षणेति भावः । एवं कुत्वशब्दस्यापि कुशब्दार्थतया लक्षणया कवर्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

भावः। यदि स्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसङ्गतं स्यात्। यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिर्यत्वविधिरप्यभयसाधारण इति। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये चाक्षिङ एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्। सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। स्यादेतत्। बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्याताऽत्र रुत्वं स्यात्। "उरः प्रभृतिषु [पा० सू० ५।४।१५०] पुमुशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप्। सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः। संहिताया अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचा "ख्याधातो नेति केचित्" इत्युक्तं तत्र यदि ख्याआदेशे इत्यर्थस्तर्हि क्वचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। निर्मूलत्वात्।

चक्षिँङ्स्त्रायस्वेति। यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपद-

---

वार्त्तिके लक्ष्यते। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः। क्शादीति पाठे योगे चर्त्वप्रवृत्तिरिति भावः। इत्युक्तत्वादिति। एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्ह इत्यर्थः। अनभिधानस्यैवेति। ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः। गौरवेति। ख्शादित्वं स्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः। सत्वं स्यात्-रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च। नमः ख्याति, निःख्यातीत्यादौ।

त्रायतेर्ङित्वादिति। अत्र त्रायते इत्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्राये-

---

उच्यते इति। संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। एवञ्च। तथा माधवोक्तौ च। ख्यातेः स्वतन्त्रस्येति शेषः। त्रायेत्यस्य प्राप्तेरिति। एवञ्च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वस्याप्युपलक्षणम्।

मयुक्तम् । त्रायतेर्डित्त्वं तु । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोद्धव्यम् । **प्रशानिति** । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । "अनुनासिकस्य क्वि—" (पा० सू० ६।४।१५) इति दीर्घः । "मो नो धातोः" (पा० सू० ८।२।६४) इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

नॄन्पे (पा० सू० ८।३।१०) पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । "उभयथर्क्षु—" इत्यत "उभयथा" इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—**रुः स्याद्वेति** ।

त्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता । आचारक्विपि वेति । नामधातो मूलधात्वादेर्ङित्त्वाद्याश्रित्य "अनुदात्तङित" (पा० सू० १।३।१२) इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः । अत एव "त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्गच्छते इति भावः । आर्षं तत्र तदित्यन्ये । शाम्यतेरिति । न(१)तु शान तेजने इत्यतः, तस्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः । न च "अप्रशान्" इति पर्युदासेन नान्तग्रहणेन सिद्धे "नः" इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशासम्पन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ॥

अभिमान इति । उपदेशे यो ङि तदन्तत्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । अत एव—उक्ताशयादेव । कथन्तर्हि त्राहि मामित्यस्य सिद्धिरत आह—आर्षमिति नकारान्तानामेवेति । भूतपूर्वेत्यादिः ।

लोपश्चेति । चो ह्यर्थे । एवञ्च—विसर्गस्य लोपे च । अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठे ऽयमेव निर्देशो ज्ञापक इति बोध्यम् । नच जिह्वामूलीयस्यैव पाठो ज्ञापक इति वाच्यम् . एकदेशानुमत्या सर्वेषान्तथात्वे ज्ञापकत्वसम्भवात् ।

---

१ ननु सूत्रे 'अप्रशान्' इति पर्युदाससमर्पके प्रपूर्वकशान्धातोः क्विपि निष्पन्नस्यैव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणं कस्मान्नेत्याशङ्कायामाह—नत्विति ताहशस्य ग्रहणे 'अप्रशान्' इत्यत्र नलोपप्राप्त्या सौत्रनिर्देशासङ्गत्या न तस्य ग्रहणम् । मान्तस्य ग्रहणे तु नत्वासिद्धतया नलोपाप्राप्त्या ताहशनिर्देशः सङ्गच्छते । एतेन सम्बोधने नान्तप्रयोगलाभेन 'नान्तत्वासम्भवादित्युक्तिश्चिन्त्येत्यपास्तम् , नान्तत्वासम्भवादित्यस्य सूत्रे नान्तनिर्देशासम्भवादिति तदर्थात् । न च सूत्रे सम्बुद्ध्यन्तस्यानुकरणेन नान्तनिर्देशसम्भवः, नञ्समासानुरोधेन सुबन्तत्वस्यावश्यकतया नलोपस्याशक्यवारणत्वादिति भावः ।

कुप्वोः । (पा० सू० ८।३।३७) ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । "खर्परे शरि" इति विसर्गस्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । "वा शरि" (पा० सू० ८।३।३६) । इति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चा(१)रणार्थौ । **चाद्विसर्ग इति** । यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न । ≍क≍पाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥

कानाम्रेडिते (पा० सू० ८।३।१२) ॥ कान् कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । कान् कान् पश्यामि । अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ।

ननु "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सश्रवणापत्तिरत आह—सूत्रे इत्यादिशर्त्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्वापवादः । एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठेऽप्याह—"वा शरि" (पा० सू० ८।३।३६) इति । स च सत्वापवादः । "खर्परे" इति च वैकल्पिकमिति भावः । उच्चारणार्थाविति । तयोरुच्चारणस्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम् । किं तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः । चाद्विकल्प इति । निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः । सत्वप्रसङ्गादिति । चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः ॥

गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्य-

---

तयोः—जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः । तौ विना—कवर्गपवर्गौ विना । असंभवेन नान्तरीयकतयेति । अन्तरा भवमन्तरीयम् अन्तरीयमेवान्तरीयम् नित्यसमस्तम् अन्तरा तदभाववति भवं वर्तमानन्नञा तदभिन्नो बोध्यत इति, तदभाववद्वृत्तिभिन्नत्वरूपव्याप्तिलाभ इति भावः । तयोः—कुप्वोः । तन्मात्रे—जिह्वामूलीयोपध्मानीयमात्रे । तयोः—समुदितयोः । ननु समुदायाद्विधेयसमर्पकविभक्तिसत्वेन समुदायस्यैव विधेयत्व कुतो नेत्यत आह—व्याख्यानादिति । लक्ष्यदर्शनमूलकादिति शेषः । प्राचां व्याख्याने बीजमाह—निपातानामिति । स्वमते दोषम्परिहरति—चानुकृष्टेति । मूले—कान् कानिति । आद्य

कस्कादिषु च (पा० सू० ८।३।४८) ॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ᳲकᳲपौ नेत्युक्तं, नासौ सूत्रार्थः । ᳲकᳲपयोरश्रुतत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात् । किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह—**ᳲकᳲपयोरिति** । **कौतस्कुत इति** । कुतः कुतः आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । "नित्यं समासे" (पा० सू० ८।३।४५) इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । **"सनासुरा-"** इति । यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु च्छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

यादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः" (पा० सू० ४।३।७४) इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्" इति टिलोपः । सन्निपातेति । असिद्धविषये ऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वे ऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः। वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

इति हल्सन्धिः ।

किम्शब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम् , द्वितीयन्तु कुत्सितार्थककशब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम् ॥ मूले—गणपाठेति । अत एव निपातानामव्ययत्वेऽपि ल्यब् न ।

एतेन – समुदायस्य गणे पाठेन । ननु चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया कथमत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह – असिद्धविषयेऽपीति । प्रवर्तत इति । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति लोकन्यायसिद्धत्वन्तस्या इत्यसिद्धत्वविषये प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । इदञ्च चर्त्वस्यासिद्धत्वात्कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिति शङ्कामात्रेण । वस्तुतस्त्वस्यात्र न प्राप्तिरित्याह —यद्वेति । ननु " पदान्ताद्वा " इति विकल्पविषयतासत्त्वेन तुगभावेन सौत्रनिर्देशस्योपपत्तौ कथं ज्ञापकतेत्यत आह —वैकल्पिकेष्वपीति इति ॥

श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां हल्सन्धिविवरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

शर्परे (पा० सू० ८।३।३५)॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ

अथ विसर्गसन्धिः ।

नेत्येवोच्येतेति । "कुप्वो." (पा० सू० ८ ३।३७) इत्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्यमिति भावः । स्यातामिति । सत्वनिषेधे "खरव-सानयोः" (पा० सू० ८।३।१५) इति विहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः । विकारमात्रमिति । तत्सामर्थ्याच्चानेन तस्यैव प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः । एतेनतद्विहितस्य स्थानेऽपि तौ ·स्याताम् । किं चास्यैव तौ स्यातां "खरवसानयोः-" इति विहितस्य त्वेतयोरसिद्ध-त्वात् "विसर्जनीयस्य" (पा० सू० ८।३ ३४) इति सत्वमेव स्यादि-

---

अथ विसर्गसन्धिः ।

ननु 'शर्परे" इति सूत्रे विसर्जनीयपदाभावे "कुप्वोः" इति सूत्रे चाद्विसर्ज-नीय इत्यस्य कथं लाभः ? इत्यत आह—कुप्वोरिति । चकारेण नेत्यस्यानुकर्षः । तत्राभावस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वात्पूर्वसूत्रे यो निषेधः प्रतियोगित्वेन क्लृप्तस्तस्यै-वात्रापि प्रतियोगित्वम् । एवञ्च स्थानिनो विसर्गस्यैवावस्थानमिति भावः । ननु नेत्यनेन विसर्जनीयस्य स्थाने प्राप्तं विकारमात्रम्बाध्यतामत आह—सत्वनिषेध इति । येन नाप्राप्तिन्यायेनास्य सत्वमात्रनिषेधकता स्यादिति भावः । विहित-स्येति । एतेन "विसर्जनीयस्य स" इति सूत्रप्राप्तियोग्यता सूचिता । तत्साम-र्थ्यात्—विसर्गस्यविसर्गविधानसामर्थ्यात् । चो ह्यर्थे । अनेन—"शर्परे" इति सूत्रेण । तस्यैव-खरवसानयोरिति सूत्रविहितविसर्जनीयस्यैव । प्रत्यापत्ताव पीति । प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेऽपीत्यर्थः । खण्डनकृदुक्तं दोषं परिहरति—एतेनेति । उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः । एतद्विहितस्य । शर्परे इति सूत्रविहितस्य । तौ—जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । एतयोः—उक्तयोः । स्यादिति "शर्परे" इति सूत्रविहितस्य तु न सत्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वादिति भावः । परास्त-मिति । अनेन नापूर्व आदेशः क्रियते, किन्तु "खरवसानयोः" इति विहितस्यैवा-वस्थानम्बोध्यते । एवञ्च "कुप्वोः" इत्यस्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्य च "खर-वसानयोः" इति विहितविसर्गादेशत्वमेवेति तदुक्तम्परास्तमित्यर्थः ।

स्याताम् । वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सानमिति । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति । इहेति ।

सोऽपदादौ (पा० सू० ८।३।३८)॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यतेऽपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु "खरि" इति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न चानवृत्तरुत्तरत्राप्यावश्यकता । खरं विना विसर्गस्य

व्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण "खरवसानयोः" (पा० सू० ८।३।१५) इति विहितविसर्गस्यैवातिदेशाच्च । विसर्जनीयस्य सोऽशर्परे इति तु न सूत्रं कृतम् । "वा शरि" (पा० सू० ८।३।३६) इत्यनेन सत्वस्य विकल्पेन सिद्धावपि "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शपरे ऽप्रवृत्तावपि "कुप्वोः–" (पा० सू० ८।३।३७) इति सूत्रे चाद्विसर्गलाभानापत्तेः ॥

व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । इति क्लेश इति । किं च पूस्त-

---

अर्थाधिकारेणेति । प्रकृते शब्दाधिकारे मानाभाव इति भावः । अतिदेशाच्चेति । "कुप्वोः" इति सूत्रेणेति शेषः । एवञ्च "कुप्वो" रिति सूत्रं सत्वापवाद इति यद्यपि, तथापि "शर्परे" इत्यस्य सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्तिं कृत्वा वाक्यभेदेन शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । लाघवानुरोधनीमन्यकृतां शङ्कान्निरस्यति—विसर्जनीयस्येति । सत्वविकल्पेनेति । स इत्यस्यैव विधेयसमर्पकस्य पूर्वत्र सत्त्वादिति भावः । सिद्धावपि । 'हरिः शेते' 'हरिश्शेते' इत्यादिरित्यादिः । अनुवृत्त्येति । अशर्परयोः कुप्वोरिति व्याख्यानेनेति शेषः । अनापत्तेरिति । विधेयबोधकविसर्जनीयपदाभावादिति शेषः ।

नच "कुप्वो" इति सूत्रे चकारो न पाठ्यः, 'विसर्जनीय' इत्येव पठनीयन्तावतापि लाघवमेवेति वाच्यम्, अशर्परे इत्यत्र प्रसज्य प्रतिषेधे वाक्यभेदस्यापत्तिः पर्युदासे तु हल्परयो कुप्वोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्टापत्ते । एवं मध्यपठितस्य वा शरीत्यस्यापि हल्परशर्य्येव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्टापत्तिरिति यथाश्रुतस्यैवोचितत्वात् ।

ननु खरीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे क्लेशमात्राभिधानम्मूलकारकृतमसङ्गतम् पूस्तरे·

दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम् । अन्यस्यासम्भवात् । **प्रातः कल्पमिति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम् । दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत् । **गीः काम्यतीति** । इह "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इति षत्वं न । तत्रापि "काम्ये रोरेव" इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्त्वं स्यात् ॥

"इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) ॥ पूर्वस्यापवादः । इदं सूत्रं "सः" इति च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते । यथा सम्भवामिणः

रेत्यादौ षत्वादिवारणाय "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्य तदन्तर्गते खर्गीति व्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोद्धव्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः । अपदे इत्येव "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्य "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थम् । तेनोरः कायतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ऽप्युरःकेणेत्यादौ न सत्वम् । आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति । शक्तिमत्परत्वमिति । अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या

त्यत्र दोषस्य स्फुटत्वादत आह—किञ्चेति । आदिना यशः पठतीत्यादेः सङ्ग्रहः । सुतरामिति । मण्डूकप्लुतिप्रयुक्तं नूक्त एव, कुप्वोरिति सूत्रे श्रूयमाणा सप्तमी औपश्लेषिकाधारे ऽस्ति, "सोऽपदादौ" इतिसूत्रे तु सा निर्धारणे इति कल्पनाक्कुप्वोरित्यस्यानुवृत्त्या च सुतरामित्यर्थः । मूले अन्यस्येति । प्रत्ययान्यस्येत्यर्थः । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे 'उरः केण' इत्यत्रान्यस्यापि सम्भवोऽस्तीतीदमसङ्गतमत आह—अयम्भाव इति । नन्वादिग्रहणमपदाद्योः कुप्वोरित्यर्थमस्त्वित्यत आह—तल्लब्धेति । सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः । "उरः केण" इत्येतदवयवककारस्य तु यदि सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासः स्यात्तदा पदावयवत्वं स्यादिति सम्भावनया न तत्त्वमिति भावः । नच पाशबादीनामपि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वमस्त्येवेति तेषामसङ्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम्, एवंसति वैयर्थ्यमिति तदारम्भसामर्थ्येन तद्धितान्तप्रातिपदिकभिन्नयत्पदत्वयोग्यम्प्रातिपदिकं तदनवयवस्य ग्रहणमित्याशयात् ।

परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः । पुरः प्रवेष्टव्या इति । पॄ पालनपूरणयोः "भ्राजभास–" (पा० सू० ३।२।१७७) इत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥

"इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१) ॥ इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैय्यधिकरण्येन

बोद्धयमिति भावः । षत्वं नेति । सत्वं नेत्यपि बोद्धयम् । तत्रापि–षत्व विधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपि नेति बोद्धयम् ॥

समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यात्–" (पा० सू० १।१।६५) इति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपि(१)तत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य(२)विसर्गान्तस्य पदस्येति

नन्वीषदसमासयाद्यन्वयाय यदिशक्तिमत्परत्वङ्कल्प्यते तदा कथमव्ययत्वमत आह – अव्ययत्वमिति । ननु रोरेवेति नियमेन षत्ववत्सत्वव्यावृत्तिरपीष्टेति तन्मात्रोपादाने न्यूनतेत्यत आह—सत्वमिति ।

ननु "इदुदुपध" इति बहुव्रीहिसमासे ऽन्यपदार्थत्वेन विसर्गस्योपस्थितत्वात्कथं समुदायस्य लाभोऽत आह—अलोऽन्त्यादितीति । एवञ्च विसर्गापेक्षया समुदायस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पदार्थोपस्थितिकाले तस्यैवान्यपदार्थत्वं कल्पनीयमिति भावः । लाघवादाह—इदुदुपधस्येति । अन्य इत्यरुचिस्तु पदाधिकारस्य

---

१ उपधात्वस्य स्वघटकत्व—स्वघटकान्त्यालव्यवहितपूर्वत्वैतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टतया अन्त्यशब्देनाक्षिप्तसमुदाय एवोपधात्वनिरूपक इति भावः ।

२ ननु 'इदुदुपधसमुदायावयवो यो विसर्गस्तस्य षत्वमित्यर्थे 'अयः कुण्डलसोमसुत्' इत्यादावपि षत्वापत्तिरत आह इदुदुपधस्येति 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यम्' इति लाघवमूलकन्यायात् सामानाधिकरण्येनैवान्वय इति भावः । अतएव "स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्" (मी० ६-६-१-५१) इति जैमिन्युक्तिः संगच्छते । तथा हि – 'वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत् यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत् । इत्येतामिष्टिं प्रकृत्योच्यते ।

'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति निषादस्थपतिं प्रति सन्देहः । किमधिकृतानामन्यतमः, उतान्य एवेति । अन्यतम इति ब्रूमः । स हि समर्थः, विद्वत्त्वादग्निमत्वाच्च । अन्योऽविद्वत्त्वादनाग्नित्वादसमर्थ इति । ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र नोपपद्यते । उच्यते ननोपपद्यते, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासो भविष्यति, श्रेष्ठो निषादानाम् (अत्र श्रेष्ठः शब्दः स्वामिपर्य्यायः, यज्ञेऽधिकृताभिप्रायेण निर्धारणषष्ठ्यसम्भवात् "ननिर्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधाच्च ।

सम्बन्धः । "अप्रत्ययस्य" इति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सम्बद्ध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या

सामानाधिकरण्येनान्वयः । एत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।५२) इत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये । व्याख्यादर्शोक्तरीत्याऽऽह- अप्रत्ययो य इति । तत्प्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति । गोरसुप्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । चरितार्थ इति । ननु तत्रापि पुनर् सु इत्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते

विशेषणत्वमित्यर्थप्रतिपादकभाष्यविरोध इति । लक्षणामकृत्वा सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे वक्ष्यमाणदोषापत्तिरत आह—व्याख्यादर्शोक्तेति । गोरसुप्त्वेनेति । अतिदेशाप्रवृत्तावित्यादिः । खण्डनकाराद्युक्तिं खण्डयितुं शङ्कते—नन्विति । अतिदेशेन—प्रत्ययलक्षणेन । एवञ्चैतदृष्ट्या स्वरवसानयोरित्यस्यासिद्धतया ऽतिदेशस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । लौकिकेन न्यायेन सिध्द्या शङ्कान्निराचष्टे—नचेति । समत्वादिति । रुत्वस्य सिध्द्यर्थंप्रवृत्तं यत्पदत्वन्तस्य तेन न्यायेन

तस्मादधिकृता । मधिकारमेतच्छास्त्रमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्थपतिर्निषादः स्यात् ।

शब्दसामर्थ्यात् निषाद एव स्थपतिर्भवितुमर्हति । कस्माच्छब्दसामर्थ्यात् । निषादं हि निषादशब्दः शक्नोति वक्तुं श्रवणेनैव । निषादानां स्थपतिं तु लक्षणया ब्रूयात् । (मीमांसकैः समासे शक्त्यस्वीकारात् । षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणा स्वीक्रियते) श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान् । तत्र हि स्वार्थे शब्दौ वृत्तौ भवतः । द्वितीया च विभक्तिस्तन्त्रेणोभाभ्यां सम्बध्यते । तत्र षष्ठ्यर्थं कल्पयन् न श्रुतं गृह्णीयात् तस्मान्निषाद एव स्थपतिः स्यात् "लिङ्गदर्शनाच्च" (मी० द० ६-१-५२) लिङ्गं दृश्यते ।

कूटं दक्षिणा इति निषादस्य द्रव्यं दर्शयति कूटं हि निषादानामेवोपकारकं नार्याणाम् । एवं स्वमेव तन्निषादानामिति इति शाबरभाष्यम् । मुख्ययुक्त्या लक्षणाश्रयणेन बहुव्रीहिरपि निरस्तः । अनेन सति सम्भवे लाघवात् समानाधिकरण्येनैवान्वय इति स्पष्ट मुक्तम् । ननु षष्ठीसमासे बहुव्रीहौ वा यथा लक्षणाश्रयणे गौरवम्, तथा अत्रैवर्णिकस्याना हिताग्नेस्तावद्विद्याया- मधिकारकल्पनेऽपि गौरवमिति चेत्, न, अपूर्वविद्याध्यापनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया अदोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

असिद्धत्वं शङ्क्यम् " अप्रत्ययस्य " इति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिद्ध्यति। अन्यथा ऽपदान्तत्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं

आनयनमिति को विशेषः। न चैकदेश(१)विकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथा अतिदेशापेक्षणेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। (२)किं च रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्। (३)किं च विसर्गस्थान्यल्रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो

रेफान्तेऽपि लाभस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। एवञ्च ज्ञापकानुपयोग इति तात्पर्यम्। "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः" इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे—नचाग्निरिति। आदेशस्य—रुत्वस्य। अतिदेशलभ्येति। परम्परयेत्यादिः। कार्यस्य—विसर्गस्य। अकिञ्चित्करत्वादिति। यद्यतिदेशस्यापेक्षा न भवेत्तदा ज्ञापकानुसरणाभावो न्याय्यः स्यात्तथा तु नास्तीति भावः। रुत्वासिद्धत्वेनेति। पदसंज्ञाप्रयोजकशास्त्रदृष्ट्येत्यादिः।

एवञ्च ज्ञापकवर्णनपरग्रन्थासङ्गतिरिति मूलकारोक्तिमपि खण्डयति— कि-

---

१ लौकिकन्यायेनैव सिद्धौ ' अप्रत्ययस्य ' इत्यनेन स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्यानासिद्धत्वम् , इति ज्ञापने फलाभाव इति भावः।

२ ननु स्वप्रवृत्तये सिद्धे स्थानिनि अतिदेशं प्रवर्त्य चरितार्थो विसर्गविधिरतिदेशदृष्ट्या असिद्धे स्थानिनि नातिदेशं प्रवर्तयेदिति विशेषस्य सत्वेन "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः" इति आत्मतत्वविवेके मथुरानाथोक्तन्यायेन तादृशविशेषस्याकिञ्चित्करोक्तिरसंगतेत्यत आह किञ्चेति।

३ नन्वत्र रुत्वस्यासिद्धत्वम् "कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इत्यभिप्रायेण "यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्" इत्यभिप्रायेण वा ? नाद्यः, तत्पक्षेऽतिदेशशास्त्रस्य विधिदेशे एव सफलवाक्यार्थतया विधिदेशीयत्वेन विसर्गशास्त्रैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य रुत्वविधायकशास्त्रैकवाक्यतापन्न "पूर्वत्रासिद्धम्" इति शास्त्रीयपूर्वपदेन ग्रहीतुमशक्यतया रुत्वासिद्धत्वासम्भवात्। न द्वितीयः तत्पक्षे पूर्वजातपदसंज्ञयैव कार्यसिद्धे रुत्वस्यासिद्धत्वेन पदत्वसुलभोक्तेरसंगतत्वमित्यरुचेराह किञ्चेति। अनेन स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या नासिद्धत्वम्" इत्यत्र "अप्रत्ययस्य" इत्यस्य ज्ञापकत्वंखण्डयति।

दुर्लभः। स्पष्टा चेयं रीतिः "भोभगो-" (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रे भाष्ये। (१)किं चैवं सामानाधिकरण्ये "असोः" इति वक्तव्ये ऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं स्यात्। (२)किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा० सू०

ञ्चेति। सूत्रे भाष्य इति। स्फुटीभविष्यति तत्रैवैतत्। एवं सामानाधिकरण्ये—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये। नचासोरिति न्यासेऽपि पदलाघवाभाव इति वाच्यम्, सूत्रोपात्तस्य प्रत्ययपदस्य प्रत्ययपदावच्छिन्ने शक्तस्य सुमात्रपरत्वे लक्षणायां ज्ञानगौरवम्, असोरिति न्यासे तु न लक्षणेति लाघवस्य सत्त्वात्। ननु न मया लक्षणा ऽऽश्रीयते किन्तु शिवमात्रस्य पूजनकाले चैत्रो देवम्पूजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषबोधकता यथा देवशब्दस्य तथात्र प्रत्ययपदस्यापि भविष्यतीत्यत आह—किञ्चैवं। नित्यमिति। एवं—उक्तरीत्या

---

१ ननु "भोभगो" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन अन्त्यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवत्, इत्यनल्विधावित्यस्यार्थस्वीकारे "कृन्मेजन्तः" (पा० १-१-३९) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तथाहि। "कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम्" इहमाभूत्। 'आधये' 'आधेः' 'चिकर्षवे' 'चिकर्षोरिति' अथवा अनन्यप्रकृतिः कृद् अव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं पुनरत्र ज्यायः। अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति 'नगरकारेभ्यः कुम्भकारेभ्य इति तत्तर्हि वक्तव्यम् नवा "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति" इति भाष्ये उक्तम्। उक्तार्थस्वीकारे हि "घेर्ङिति" "बहुवचने" इत्यनयोः स्थानितायाः अन्त्याल्त्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नतया 'एकारादेशः कृत्त्ववान् भवतु' इत्यारोपप्रकारीभूतकृत्त्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके "कृन्मेजन्तः" इत्यव्ययत्वे "अनल्विधौ" इति निषेधेन कृत्त्वस्य स्थानिवत्त्वेनालभ्यतयाऽव्ययत्वाप्राप्त्या उक्तवार्तिकेन सन्निपातपरिभाषया वा संज्ञावारणपरभाष्यासंगतिः स्यात्।

अव्ययसंज्ञायां सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिश्च "अव्ययात्" इति लुका सन्निपातविघातमादाय बोध्या। तस्मात् तद्भाष्यविरोधपरिहाराय तादृशारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताके न स्थानिवदित्यर्थ आवश्यकः। तथाचाव्ययसंज्ञीयोद्देश्यतायाः कृदन्तत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेऽपि कृत्त्वेन साक्षादनवच्छिन्नतया निषेधाप्राप्त्या भाष्यं संगच्छते। साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशे च प्रकृते "इदुदुपधस्य" इति शास्त्रीयोद्देश्यतायाः "अलोऽन्त्यस्य" इत्युपस्थित्या अन्त्याल्त्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेऽपि आरोपप्रकारीभूतप्रत्ययत्वरूपधर्मेण साक्षादनवच्छिन्नतया "अनल्विधौ" इति निषेधाप्राप्तिरत आह किञ्चेति।

२—ननु अत धातोः कर्तरि क्विपि निष्पन्नात्शब्देन षष्ठ्यन्तादशब्दस्यसमासे "षष्ठ्या आक्रोशे" इति षष्ठ्यलुकि निष्पन्नात् अमुष्यात् शब्दादाचक्षाणणिचि टिलोपे अमुष्ययतीति विग्रहे कर्तरि क्विपिनिष्पन्नामुःशब्दघटिते अमुः करोति इत्यत्र षत्ववारणाय 'अप्रत्ययस्य' इत्यावश्यकम्' 'असोः' इति न्यासेतु निषेधो न स्यादत आह किञ्चेति।

८।३।४५) इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्थस्य" इत्यस्य वैयर्थ्यम् । परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात् । (१) किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तथा हि-अथाऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते "इसुसोः सामर्थ्ये (पा० सू० ८।३।४४) इति विभाषा आरभ्यत इति तत्रोक्तम् । प्रत्यय(२)त्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नित्यषत्वप्राप्तेरथाऽव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्येऽथेति यद्यर्थे । तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् । तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं प्रत्ययसम्बन्धिभि-

---

सामानाधिकरण्याङ्गीकारे । अनेन षत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वाद् । एवम्—उक्तो ऽर्थः । एतेन नित्यं समास इति सूत्रस्थमनुत्तरपदस्थस्येत्युत्तरार्थमिति कल्पनायामपि भाष्यविरोधः स्फुट एवेति दर्शितम् । तेन—यद्यर्थकस्याथशब्दस्योपादानेन । अस्य सूचितमित्यत्रान्वयः । षत्वसिद्धये— "आदेशप्रत्यययो." इति सूत्रविहितस्य षत्वस्य सिद्धये । नत्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवञ्चेसुसन्ते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्रीत्याऽयुक्ता स्यादिति भावः । इदम्परया रीत्या, अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुलकत्वेन षत्वस्य सिद्धिरित्यन्यतोऽनुसन्धेयम् । तस्मात्—उक्तभाष्याक्षरस्वारस्यात् । प्रत्ययसम्बन्धीति । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः एतेन "अग्निः करोति" इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्त्वाद्दोषो ऽस्त्येवेति परास्तम् ।

---

१ ननु "अप्रत्ययस्य" इत्यस्य सामानाधिकरण्येनान्वयवादिमते "सर्पिष्कुण्डिका" इत्यादौ समासे व्युत्पत्तिपक्षे अव्युत्पत्तिपक्षे च "अप्रत्ययस्य" इति निषेधाप्राप्त्या "इदुदुपधस्य" इत्यनेनैव नित्यषत्वसिद्धतया तदंशे "नित्यं समासे" इत्यस्यानुवादकत्वस्येष्टत्वेन उत्तरपदस्य विसर्गस्य षत्वनिषेधार्थमेव तस्यावश्यकत्वेन "अनुत्तरपदस्थस्य" इत्यस्य सूत्रस्य वा वैयर्थ्याभावोऽत आह किञ्चेति ।

२ ननु प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहार, इति नियमेन व्युत्पत्तिपक्षे "अप्रत्ययस्य" इति निषेधः प्राप्नोति, अव्युत्पत्तिपक्षे तु नेति भाष्याशयोऽत आह प्रत्ययत्वपर्याप्तीति—प्रत्ययत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगीभूतस्थानिताश्रयभिन्नविसर्गस्येत्यर्थः । इति व्युत्पत्तिपक्षेऽपि 'सर्पिष्कुण्डिका' विसर्गवृत्तिस्थानितायाः प्रत्ययत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिकतावच्छेदकीभूत 'इस्' 'उस्' वृत्तिद्वित्वानवच्छिन्नतया निषेधाप्राप्त्या भाष्यविरोधो दुरुद्धर एवेति भावः ।

च विशेषापेक्षम् । तेन "अचः परस्मिन्-" (पा० सू० १।१।५७) इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौ-

---

स्तुभे विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न दोषः । "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थानुत्तर-पदस्थस्येत्यस्य, कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञा-पकतैवोचितेति चेत्सत्यम् । व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्ग्रन्थसत्त्वात्तद् ध्वनयन्वक्ष्यति-नातीवादर्त्तव्यमिति । न प्रवर्तत इति । अत एव तिग-श्चेत्यादौ सस्य श्चुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपल-त्वणत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति "तस्य दोष-" इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तव्या-

---

अत एव—प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थाङ्गीकारादेव । न दोष इति । न षत्वा-पत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्वाद्दोषः स्यादेवेति भावः । आदिना "पेचुः काष्ठे" इत्यस्य सङ्ग्रहः । उक्तमेवार्थन्दार्ढ्याय पुनराह—नित्यं समास इतीति । अनुत्तरपदस्थस्येत्यस्यो-त्तरार्थत्वमुक्तमेवात आह—कस्कादिष्विति । ननु कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाश-ब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायान्नित्यार्थतया चारितार्थ्यमस्त्येवेत्यत आह—चेति । एतेनोक्तभाष्यपरिग्रहः । एतद्ग्रन्थेति । मौलग्रन्थेत्यर्थः । तथाच प्रत्ययपदस्य-प्रत्ययावयवलक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वय एवोचित इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेध एवोचितः अत एव 'अग्निः करोति' इत्यत्र प्रतिषेधात्मककार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्यप्रवृत्तिरपि सूपपादा । अत एव— "अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरेव । श्चुत्वसिद्धिरिति । अन्यथा ऽल्लोपस्य स्थानिवत्वात्तन्न स्यात् ।

ननु "नपदान्त" इति निषेधेन सिद्धिः? निषेधविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वन्तु वक्तमशक्यम्, द्विर्वचनादिग्रहणात् । अत एव "नपदान्त" सूत्रभाष्ये वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'पदेऽन्त ? इति सप्तमीसमासेन समाहितम् । नच सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे परस्य पदत्वाभावेन कथमत्र निषेधस्य प्राप्तिः । धनक्रीतेत्याद्यर्थङ्कारकांशे गतिकारकानामिति वचनस्य क्वचित्प्रवृत्ति-स्वीकारात् । अत एव 'गोचा' इत्यादाववङादेशो न । गोचेत्यादिसिध्यर्थं पद

स्तुभेऽस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोः अत उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापनात्। एवं च अप्रत्ययस्य इत्येतदपि व्यधिकरण-

---

ख्याने ऽप्यत्र दोषः। तथा हि सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात्। यस्तूत्वे कृते ऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव। न च "अन्तादिवच्च" (पा० सू० ६।१।८५) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरुमित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वा-

---

इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आवश्यकत्वाच्चेत्यत आह—आदाविति। तेन "राज्ञ" इत्यादिसङ्ग्रहः। एतच्चेति। "अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतच्चेत्यर्थः। अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः। वस्तुतो "नपदान्त" सूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणेन वतिघटितान्यातिदेशानान्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिर्भवत्येव। अतएव "अमी क्षीरपेण" इत्यादिसिद्धिरिति स्फुटीभविष्यति। द्विर्वचनादिग्रहणन्तु न्यायसिद्धानुवादः। "तस्य दोषः" इति तु वाचनिकमिति बोध्यम्।

मूले—नन्वेवमिति। एवम्-प्रत्ययभिन्नस्येति रीत्या सामानाधिकरण्येन व्याख्याने। षत्वं स्यादिति। विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वादिति भावः। अत्रैवमित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिनि लक्षणा, पक्षे नायन्दोषः इति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायाह—सिद्धान्तेति। अकारः—असोऽवयवाकारः। समुदायनिवेशितत्वात्—असिति समुदायपर्याप्तत्वात्। तदादेशस्य—अकारादेशस्य। अस्याकारादेशत्वेऽपि "द्वयोः" षष्ठीनिर्दिष्टयोः" इति न्यायेन ऋवर्णादेशत्वमपीति रपरत्वस्य सिद्धिः।

"सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायानुसारिणामाशङ्कान्निराचष्टे-नचान्तादीति। प्रत्ययतयेति। तदवयवसस्य—प्रत्ययावयवतया तदादेशस्य विसर्गस्य, तत्वसत्वेनेति शेषः। ननु स्थानिवत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरुपपादितेति तेनोरसित्यस्य प्रत्ययत्वम्भविष्यतीत्यत आह—स्थानिवत्त्वेनेति। ननूपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्याप्रत्ययत्वेऽपि सकारनिष्ठप्रत्ययसम्बन्धित्वमतिदेशेन विसर्गोऽस्त्वित्यत आह—प्रत्ययसम्ब-

मेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादर्तव्यम् । मातुरिति । अत्र हि "ऋत

प्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्ययसम्बन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् । "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन मातृ असित्यस्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य स्थानित्वालाभेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे "उरण् रपरः" (पा० सू० १।१।५१) इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम् "इह कस्मान्न भवति पितुः करोति, "अप्रत्ययस्य" इति षत्वं प्राप्नोति, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं, लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो "रात्सस्य" (पा० सू० ८।२।२४) इति" । लुप्यते ऽत्रेत्यादेरयमर्थः । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्तवाभिमतः स लुप्यते, न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोद्धव्यम् । ज्ञापनादिति । त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः । अत एवाम्नी, नीरूपेणेत्यादौ मोन्त्वणत्वे सिद्ध्यतः । अकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पं इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोद्धव्यम् । व्यधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य

न्धित्वमिति । मातृ असित्यस्येति । अस्मिन्पक्षे ऋअसिति समुदायो नार्थबोधक इति स परित्यक्तः । एतदेव—उपपादितपदार्थसत्त्वमेव । अत्रैवकारेण कैयटेन "लुप्यते ऽत्र प्रत्ययः" इति प्रतीकमुपादाय 'स सन्निधावकारेण प्रत्ययत्वञ्च लब्धं समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशो तत् उत्वे कृते ऽवशिष्टस्तु प्रत्ययसंज्ञोऽपि लुप्त इति भाव' इति यदुक्तन्तन्न युक्तमिति ध्वनितम् । सकारसन्निधावकारे यद्यपि न प्रत्ययत्वं तथापि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टेऽकारे प्रत्ययत्वस्यानपायात् ।

ननु "रात्सस्य" इत्यनेन सकारस्य लोपो विधीयते, न तु विसर्जनीयस्येति लुप्यते, अत्र—"प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्य' इति भाष्यस्य कथं योजनेत्यत आह—लुप्यतेऽत्रेत्यादेरिति । यः—विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव –सस्यैव । ज्ञापनद्वारेति । एवञ्च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव, णत्वन्नेति तु फलितार्थकथनमिति ध्वनितम् । अत एव—त्रिपाद्यामन्तादिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । एवञ्चोर्सित्यस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययतया सकारे गतेऽप्युरित्यस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययतया तदादेशस्य विसर्गान्तस्योरित्यस्यापि प्रत्ययत्वमिति विसर्गो प्रत्ययावयवत्वमर्थादेव लब्धमिति तदानयनार्थन्नातिदेशापेक्षेति भावः । एकाजुत्तरपदत्वमिति कर्मधारयः । अधीनमिति । ननु स्थानिवद्भावेन अशास्त्रीयत्वात्

उत्" (पा० सू० ८।१।११) इत्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु एकादेशशास्त्रनिमित्तात्" इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

मुहुः कामेति । इह "कुप्वोः ≍क≍पौ" (पा० सू० ८।३।

नेत्यर्थ इति तद्भावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽसमर्थसमासवैय्यधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः । नातीवेति । वैय्यधिकरण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसम्भवादिति भावः । व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावादतीवेत्यसङ्गतमेव स्यादिति । अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम् । परम्परयेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । प्रचुरः पाठ इति । आपधींस्कृधीत्यादौ शसैकादेशे "कः करत्करतिकृधि-"

---

(१) एते नान्तादिवत्सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति प्राचोक्तमपास्तमिति सूचितम् । 'पे' इत्यस्यैकाच्त्वं यद्यपि स्वतः सिद्धन्तथाप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेन तदलाभादित्थमुक्तम् । हरदत्ताभिमतं वैयधिकरण्यमुपपादयति—प्रत्ययस्येत्यादिना । अगत्या—'कविभिः कृतम्' इत्यादौ गत्यन्तराभावेन । अभिमान इति । प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिबोधकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवतोऽभेदेन विसर्गविशेषणत्वम् । एतेन सर्वेष्टसिद्धौ क्लेशानुसरणं व्यर्थमिति भावः । लेशतोऽपीति । स्वस्य तस्य च मते प्रत्ययपदम्प्रत्ययसम्बन्धिपरम् एतावानेव विशेषः । स्वमते सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, तन्मते वैयधिकरण्येन फलञ्च तुल्यम् । व्याख्यादर्शोक्तमते तु प्रत्ययपदस्य न लक्षणा, कविभिरित्यत्र दोषावारणञ्चेति तदादराभाव इति भावः । अनेन—अतीवेतिकथनेन । अलमिति । उक्तदोषगणापत्त्या स्वीयव्याख्यैवोचितेति सूचितम् ।

एकादेशशास्त्रमुकारादेशे निमित्तं न तु विसर्गे इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत आह—एकादेशेति । प्रचुर इति । "इदुदुपध" इतिसूत्र "उरण्रपर" सूत्रयोरेवन्दर्शनम्भाष्ये ऽस्तीत्यस्य प्रचुरत्वम्, तादृशपाठसाध्यफलन्त्वन्यथासिद्धमित्याह—ओषधीस्कृधीत्यादाविति । ओषधिशब्दाच्छसि पूर्व-

---

१ शिलामुद्रितपुस्तके विद्याविलास नाम्नि मुद्रणालये मुद्रिते च पुस्तकेऽपि एतादृशपाठो दृश्यते ।

३७) इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुस्कामेति सकारः क्वचित् पठ्यते, तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति (पा० सू० ८।३।४३) इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम् । साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन "दीधीवेवीटाम्" (पा० सू० १।१।६) इत्यत्र धातुसाहचर्येऽपि

(पा० सू० ८।३।५०) इति पत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य फलस्य च्छान्दसत्वात् "छन्दसि वा प्र-" (पा० सू० ८।३।४९) इत्यतः "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोषाच्च पञ्चम्यन्तमेव पठितमिति दिक् ॥

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन "सोऽपदादौ" (पा० सू० ८।३।३८) इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥

सवर्णदीर्घे शसः सकारस्य रुत्वविसर्गयोः कः करदित्यस्य प्राप्तिः । इति पत्वेति—इति सूत्रप्राप्तषत्वेत्यर्थ. । तत्र "इणः षः" 'सः' इति च सम्बध्यते । कः प्रभृतिषुपरेषु अदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येणः परस्य षो ऽन्यस्य तु स इति " कस्कादिषु च " इति सूत्रस्यैव तदर्थात्प्राप्तिः षत्वस्य । अन्यथा परम- मूले तस्य सूत्रस्य सकारविधायकत्वेन व्याख्यातत्वादसङ्गतिः स्यात् । तत्फलम्— पञ्चम्यन्तपाठफलम् । चो ऽप्यर्थे । मूले, परममूले, तस्य फलस्य छान्दसत्वा- दिति सकारघटितस्य षकाराभावदर्शनविषयप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः । छन्दसीति । एवञ्चेण इत्यस्य "कस्कादिषु च" इत्येतत्पर्यन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तेन सूत्रेण सकार एव विधीयत इति भाव । दिगिति—दिगर्थस्तु पञ्चम्यन्तपाठो भाष्यसम्मत एवोचितः । अत एव "अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः" इति सूत्रे—प्रकृतं षग्रहणमनुवर्तते तेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपदङ्किमर्थमिति विचारे "क्व प्रकृतमिणः ष" इति भाष्यं सङ्गच्छत इति षग्रहणस्य कः करदिति सूत्रे सम्बन्धो भवत्येवेति, परममूले तु कः करदितिसूत्रस्य सकारादेशमात्रविधायकत्वेन व्याख्यानं वृत्त्यनुसारेण । अत एव वृत्तौ अदितिः करदित्यत्र सकारादेशो इत्युक्तम् । हरदत्तेन तु पूर्वोक्त—"अपदान्तस्य" इति सूत्रस्थभाष्यदर्शनेन "सकारादेश" इति प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् ।

आगमस्येटो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेयम् । चतुरित्यस्य "इदुदुपधस्य—" (पा० सू० ८।३।४१) इति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च तयोरपि "इसुसोः सामर्थ्ये" (पा० सू० ८।३।४४) इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या । इमः प्रत्ययस्य अर्थवतश्च तत्र ग्रहणात् । चतुष्कपाल इति । "इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१) इति नित्यं षः । व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानये-

---

साहचर्यमिति । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियामकत्वं दृष्टम् । न चैषां क्वापि साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (पा० सू० २।३।१०) इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीशङ्कायां "यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात् । यथा ऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः" इति "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू० २।३।८) इति सूत्रस्थभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्तेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य

दृष्टसाहचर्येति । लोकादावित्यादिः साहचर्यसम्बन्धस्य एकस्मिन्कार्ये परस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्य नियामकत्वमिति युगपदेवोभयोः प्रसिद्धार्थबोधकत्वमित्यर्थः । 'संयोगो विप्रयोगश्च' इत्यादिना हरिणा ऽयमर्थः सङ्गृहीतः । तदर्थस्तदुदाहरणानि चान्यत्र स्पष्टानि ॥ नचेति—नहीत्यर्थः । एषाम्—सुजन्तद्विरादीनाम् । अयम्परिः—अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीयः । परिः—दृष्टापचारः, दृष्टव्यभिचारः । व्यभिचारमेवाह—वर्जने चावर्जनेति । अवर्जने— लक्षणादौ । अपशब्द इति—अपेति शब्द इत्यर्थः । सहायेनार्थ इति । सहायेन प्रयोजनमित्यर्थः । अक्तेरिति—प्रकृतसूत्रे द्वयोः सुजन्तयोः प्रयोगेण चतुःशब्दस्य सुजन्तस्य तयोः सदृशत्वेन तस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीति मूलासङ्गतिरूपाक्षतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु हरितात्पर्यमन्यदेवास्ति भवता त्वन्यथैव व्याख्यायत इत्यत आह—परिभाषायामिति । सहचरितासहचरितयोरिति परिभाषायामित्यर्थः । सदृशयोरेवेति । अत एव 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति लोके प्रसिद्धिर-

त्यादावित्यर्थः। **व्यपेक्षायामिति**। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रे-त्यर्थः। यत्तु पारायणिका आहुः—कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वे ऽपि षत्वार्थः" इति। तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। **अयः सहितेति**। न त्वयसो विकारः। "जानपद—" (पा० सू० ४।१।४२) इति ङीष्प्रसङ्गात्। **अयस्कर्णीति**। अय इव

भावः साहचर्यम्। सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते। सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सह प्रयोगः। रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक्। अथव-तश्चेति। प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोद्धव्यम्। नित्यं ष इति। भाष्यप्रा-माण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धि-त्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्। अत एव "चतुष्पाद्भ्यो ढञ्" (पा० सू० ४।१।१३५) इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः। इत्यर्थ इति। अत्रत्यन्तत्वं पूर्वं सूचितम्। तद्भाष्येति। "अनुत्तरपदस्थस्य" इति किं परमसर्पिः

स्तीति भावः। सदृशयोरेव—सदृशार्थकशब्दयोरेव। सहविवक्षेति—धवख-दिरावित्यादौ छेदनयोग्यत्वेन सादृश्यस्य सत्त्वात्सा। एवमन्यत्र यथायथमूहनीयम्। तयोरेव—सदृशयोरेव। चो—हेतौ। दिगिति—दिगर्थस्तु हरिकारिकाव्या-ख्यानावसरे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति सूत्रे साहचर्ये उदाहृतं हेलाराजादिभिः वर्जनार्थापशब्दसाहचर्यात्तदर्थकस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति चोक्तमिति तद्ग्रन्थानुसारि मूलमिति।

ननु "इसुसोः" इति सूत्रे इसेः प्रत्ययस्यार्थवतश्च ग्रहणमित्येतदुणादयो व्युत्पन्नानीति पक्षे सम्भवदुक्तिकन्नस्त्वव्युत्पत्तिपक्षे ऽत आह—प्रतिपदोक्त-स्येति। द्विस्त्रिस्शब्दस्यावयवश उत्पन्नत्वेनैतयोरिस्शब्दो लाक्षणिक इति भावः। भाष्यप्रामाण्येनेति। प्रकृतसूत्र "आयनेयी" इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येने-त्यर्थः। अत्र—चतुःशब्दे। वस्तुतस्तु शास्त्रे इत्यर्थः। अत्र मानं तु "अत कृकमि" इति सूत्रे कंसग्रहणम्। अत एव—अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादेव। आदिना—चतुष्प-ञ्चाशदित्यस्य प्रयोगस्य सङ्ग्रहः। तत्त्वमिति। "इदुदुपधस्य" इति सूत्रेऽप्रत्ययप-दस्य प्रत्ययभिन्नार्थकत्वेन व्याख्यातृव्याख्यादर्शोक्तरीत्याऽव्यपेक्षायान्नित्यं षत्वन्ते-नैव सिद्धम्। प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिपरत्वमिति सिद्धान्तिमते तु

कर्णौ यस्याः । "नासिकोदरौष्ठ—" (पा० सू० ४।१।५५) इत्यादिना ङीष् ।

अधः शिरसी ॥ (पा० सू० ८।३।४७) एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धव्या । अधस्पदमिति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

कुण्डकेति "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । आबन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह—नत्वयस इत्यादि ।

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

तत्र नित्यषत्वाप्राप्त्या विकल्प एव । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपीतिनूभयमतेऽपीति तत्त्वमित्यर्थः । परमसर्पिःकुण्डकेतीति । अत्र षत्वादर्शनेन तदुक्तिर्भाष्यविरुद्धेति स्पष्टमेवेति भावः । मूले—ऽयः सहितेति प्रतीकन्धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्तन्तद्ग्रन्थादयस्कुशेत्यत्र न तथा विग्रह, किन्त्वयः सहितत्येवेति प्रतीयते, सा च न युक्ता, कुशापदस्य टाबन्तस्यैवोभयथा समस्तत्वेन "जानपद" इति ङीष्प्रसङ्गादिति हेत्वसङ्गतिरत आह—आबन्तेति । आबन्तं यत्सूत्रं 'ऽतः कृतमी-त्यत्र कुशेति तदनुवादः परममूले कृशेति कुतो विशेष्यबोधनाय न त्वयसो विकार इत्यर्थः कुशशब्दार्थस्य च विशेष्यत्वञ्जानपदेति ङीष्प्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् एवञ्च विशेषणप्रतीकधारणं विशेष्यविशेषणबोधनतात्पर्यकमेवेति भावः ।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससजुषो रुः (पा० सू० ८।२।६६) पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति" इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात् स चालोऽन्त्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह—**पदान्तस्येति । सजुष्शब्दस्येति** । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुष इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः "व्यपदेशिवद्भा-

---

अथ स्वादिसन्धिः ।

तस्य प्रत्ययविधीति । अत एव "येन विधिः—" (पा० सू० १।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने "अप्तृन्" (पा० सू० ६।४।११) इत्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहृतं च सङ्गच्छते । अस्य "समासप्रत्ययविधौ—" इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च । यत्त्वस्य ज्ञापकं "सपूर्वाच्च" (पा० सू० ५।२।८७) इति सूत्रम् । अन्यथा "पूर्वादिनिः" (पा० सू० ५।२।८६) इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन । तन् "प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये "समास—" इत्यादिनिषेधवदस्य न

अत एव– ग्रहणवतेति वचनस्य प्रत्ययविधिविषयत्वादेव । सङ्गच्छते इति । यदि सर्वत्र तस्य वचनस्य प्रवृत्ति स्यात्तदा "परमस्वसा" इत्युदाहरण· विरोध स्पष्ट एव । अस्य—ग्रहणवतेति वचनस्य । अनुवादकता—तद्वार्तिकस्थनिषेधानुवादकनेत्यर्थः । युक्तत्वादिति— क्लृप्तार्थबोधकत्वकल्पने लाघवस्य सम्भवेन युक्तत्वादित्यर्थः । नन्वस्मिन्वचने ज्ञापकवर्णनं वृत्तौ कृतमित्यस्यातिरिक्तत्वमेव युक्तमत आह—यत्वस्येति । ज्ञापकमिति । उपक्रमे उक्तमिति शेषः । वस्तुतस्तु तस्य वार्तिकस्य जागरूकत्वाज्ज्ञापकमेव तत्सूत्रन्नेति बोध्यम् । इत्यस्यैवेति । एतेन ज्ञापकत्वासम्भव एव ध्वनितः स्वकल्पनायाम्मानमाह--

वोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधादिति वाच्यम्। "येन विधिः" इति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्। "व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-

---

कथनमिति बोद्धयम्। प्रत्याख्यातत्वादिति। अस्याः फलाभावात् "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" (पा सू० ५।२।४५) इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः। ननु "एकगोपूर्वात्-" (पा० सू० ५।२।११) इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सा ऽऽवश्यकी "सूत्रान्तात्—" (पा० सू०) "दशान्तात्" (पा० सू० ५।२।४५) इत्यर्थं च। तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या। न च भया(१)ढ्यादाविव "सूत्रान्तात्—"

अत एवेति। अनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अस्याः—व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः। प्रत्याख्यानन्तत्रत्यं स्पष्टयति—फलाभावादिति। ननु केवलसूत्रादिशब्दाट्ठगादिवारणमेव फलमस्त्वित्यत आह—सूत्रान्तादिति। इति भाव इति। कौस्तुभ इत्युक्त्यनन्तरम्प्रत्याख्यातत्वादिति कथनस्य भावः। एतेनारुचिर्ध्वनिता। तामेवाह—नन्वेकेत्यादिना। पूर्वोक्तमन्तग्रहणसामर्थ्यं खण्डयति—तत्रान्तेति। आवश्यकमिति। एतेन चारितार्थ्यन्दर्शितम्। भयाढ्यादाविवेति। "येन विधिस्तदन्तस्य" इति सूत्रे। एवम् वार्तिकभाष्ये तस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरमस्ति तत्र भयञ्चाढ्यादयश्चेति समासः। एतेन क्षेमादिषु नेति सिद्धम्। तेषु तथा कथनेन विशेष्यत्वमेव स्वीक्रियते इति

---

१ अयम्भावः तदन्तविधिनिषेधकं यद्वचनं तत्सर्वं विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासे तात्पर्यग्राहकम् साक्षाच्छास्त्राबाधापेक्षया एताद्दशार्थस्यौचित्यात्। एवं निषेधविषये तदन्तविधिविधायकमपि ताद्दगानात्पर्यग्राहकमेव तथा च यत्र तदन्तत्वमिष्टं तस्यविशेषणत्वम्, यत्रनेष्टं तस्य विशेष्यत्वं कल्पनीयम्। इति "मेघर्तिभयेषुकृञः" (पा० ३-२-४४) इत्यत्र "आढ्य सुभग" (पा० ३-२-५६) इत्यत्र 'कर्मणि' इत्यनुवर्तते।

तत्र उपपदविधौ भयाढ्याद्यन्तग्रहणाय 'भयाढ्याद्यन्तग्रहणम्' इति "येनविधिः" इतिसूत्रभाष्ये प्रयोजनवार्तिकेन भयस्य, आढ्यादेश्चविशेषणत्वमिति तदन्तविधिः। अन्यत्र च कर्मणीत्यस्य विशेषणत्वम् मेघादीनाञ्च विशेष्यत्वमिति न तैस्तदन्तग्रहणम्। तथा "सूत्रान्तात्" इत्यत्र सूत्रविशेषणतया यद्यपितदन्तविधिर्भवितुमर्हति तथापि तत्र "समासप्रत्ययविधौ" इत्यनेन सूत्रोपात्तस्य विशेष्यत्वम्। प्रातिपदिकादित्यस्य च विशेषणत्वमेवेति नियम्यत इति न तत्रैव तदन्तविधिर्वक्तुं शक्यते येनान्तग्रहणस्य सामर्थ्यं सूपपादं स्यादिति भावः।

पदिकेन" इति, "ग्रहणवता—" इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्यय-

इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः। "समासप्रत्ययविधौ—" इत्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वेतात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न चास्यां मानाभावः। "पूर्वात्सपूर्वादिनिः (पा० सू० ५।२।८६) इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात्। न च "इष्टादिभ्य" (पा० सू० ५।२।८८) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः, अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्। एकयोगे ऽपि तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च। व्यपदे-

---

यथा, तथेह कल्पनया ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादम्। तद्यथा—"कर्मण्यण्" इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, तच्च मेघर्तीति सूत्रे सम्बध्यमानस्मेघादिघटितवाक्ये विशेषणबोधकमेव, भयशब्दघटिते तु विशेष्यबोधकं तेन 'भयङ्करः' 'अभयङ्करः' इति भवति, एवमाढ्यङ्करणम् स्वाढ्यङ्करणमिति भवति। एवं सुभगादिषु बोध्यम्। तेनानुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः। प्रत्ययविधाविति। निषेधस्त्वेतन्मात्रतात्पर्यग्राहको न तु स्वार्थतात्पर्यग्राहक इति कल्प्यते। एवञ्च सन्नान्तादिति सूत्रे ऽन्तशब्दाभावेऽप्यनुवृत्तस्य प्रातिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्वीकारेण सूत्रान्तात्प्रत्यये सिद्धे ऽन्तग्रहणन्तत्र व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ ज्ञापकम्भविष्यतीति भावः। समाधानमाह—समासेत्यादिना। आदिपदेन ग्रहणवतेत्यस्य सङ्ग्रहः। विशेष्यत्व इति। एवञ्च तत्रान्तग्रहणाभावे सूत्रशब्दान्तान्न स्यादित्यन्तशब्दोपादानमावश्यकमेवेति भावः। विपरीतस्य—उपात्तस्य तत्र विशेषणत्वमित्येवंरूपस्य। तस्य—विशेषणविशेष्यभावस्य।

नचेति—अस्य मानाभाव इत्यत्रान्वयः। अस्याम्—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाम्। परोक्तन्दोषमुद्धरति—नचेष्टादिभ्य इत्यादिना। अत एव—सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तेरेव। ज्ञापकपरेति। अस्य "येनविधिः" इति सूत्रस्थेत्यादिः। एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशो ऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामाश्रित्याह—एकयोगेऽपीति। तस्यां परिभाषायां ज्ञापकान्तरमपि सुवचमित्याशयेनाह—व्यपदेशीति। तद्वैयर्थ्यम्—सूत्रवैयर्थ्यम्।

विधिविषयकमिति "दिव उत्" (पा० सू० ६।१।१३१) सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् । एवं स्थिते इह सजुष्शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इत्यवधेयम् ।

"भोभगो (पा० सू० ८।३।१७) ॥ असन्धिः सौत्र इति । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वा-

---

शिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्यादेः—" (पा० सू० ५।२।४९) इति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह—व्यपदेशिद्भाव इत्यादि । दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः । एवं च "दिव उत्" (पा० सू० ६।१।१३१) इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रे च" (पा० सू० ६।१।१२४) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः । "येन विधिः—" (पा० सू० १।१।७२) इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता । "असमासे निष्कादिभ्यः" (पा० सू० ५।१।२०) इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् । इत्याद्यपीति । आदिना सजूर्भ्यामिति ।

एवञ्च सूत्रसार्थक्यन्तत्फलमिति भावः । खण्डनकारोक्तन्दोषमुद्धरति—दिव उत्सूत्रमिति । अन्तादिशब्देति । यत्रैषामुपादानन्तत्रैव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मत इति मूलोक्तं सप्रमाणमेवेति भावः । अनयोः—मूलोक्तपरिभाषयोः । तत्र भाष्ये ऽसमासग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे "आर्हादगोपुच्छे" इत्यत्र तदन्तविधौ पारिमगोपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् सिद्धो भवति, ततस्तदन्तविधिप्रतिषेधसम्भावनायां विधौ प्रतिषेध. प्रतिषेधश्चार्यमित्युक्तम्; तेनोक्ता प्रत्ययविधिविषयता ध्वनिता । कैयटेन च स्पष्टीकृता । दिगिति—दिगर्थस्तु यदगोपुच्छेत्यस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वसम्पादनं, तन्न युक्तम् उक्तभाष्यविरोधापत्तेरिति । नन्वपिशब्देनैव निर्वाहे आदिपदोपादानमनर्थक-

न्नेत्यर्थः । यदि तु भोस् , भगोस् , अघोस् , इति सान्तं रान्तं वा अनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव । युक्तं चैतत् । अन्यथा विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः । भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम् । "विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य" इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् । अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् । रुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् । ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि तथा च "अनल्विधौ" इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—**न ह्ययमिति** । यथाऽग्रहीदित्यत्र "ग्रहो

ननु सान्तानुकरणे 'विभाषा भवत्—' इति वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह—रान्तं वेति कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति । न च भो राजसे इत्यादौ "रो रि" इति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोः शब्दत्वादन्त्यस्योकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । नेयामभिधाने परां रोरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः । अत्र पक्षे ऽघोशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोद्धव्यः । अवधेयमिति । यदि "ग्रहोऽलिटि" (पा० सू० ७।२।३७) इति सूत्रे इटः स्थानित्वेन

मत आह—आदिनेति । तथाचापिशब्दः । परमसजुरित्यस्य समुच्चायकः ।

न स्यादिति । उत्तरग्रन्थानुरोधेनोभयोरपि तयोर्ग्रहणमिति भाव । कृतरुत्वेति । तन्त्रेण वार्तिकेन कृतरुत्वस्याप्यनुकरणमित्यर्थः । तथाचोभयोरपि सङ्ग्रहः । लोप इति । यत्वासिद्ध्येति शेषः । अभिधान इति । स्वीक्रियमाण इति शेषः । एतेनानभिधानकल्पनया ऽत्र समाधानेऽपि "भो राजन्" इत्यस्य दर्शनेनानभिधानकल्पनायाम्मानाभाव इति दर्शितम् । अपूर्वस्येति । अ. पूर्वो यस्येत्यर्थः । एवञ्च "रोः सुपि" इति सूत्रस्थं रोरित्युभयत्र सम्बध्यत इति सिद्धम् । अत्र पक्षे—कृतरुत्वानुकरणपक्षे । अन्यथा ऽपूर्वान्तद्वन्द्वात्पष्ठीकल्पने क्वचिद्वैयधिकरण्येन क्वचित्सामानाधिकरण्येनान्वयो दुर्घटः स्यादिति भावः । अत्र पक्ष

ऽलिटि" (पा० सू० ७।२।३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वात् "इट ईटि" (पा० सू० ७।२।२८) इति प्रवर्त्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तेतेति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम" इति। इतोऽपि हेतोर्धात्वङ्गेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्। निपाता इति। "भोभगो—"

निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं, प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वैषम्यं "अनल्विधौ" इत्यस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये च नेत्यर्थस्तत्र स्थान्यल्रेफवृत्ति रुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात्स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा पयः

इति कथनेनायम्पक्षो न युक्त इति ध्वनितम्। एवं सति वाक्यभेदस्य षष्ठ्याः सौत्रलुकश्च कल्पनायाङ्गौरवस्य स्फुटत्वात्। परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तद्वन्द्वस्य पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति न दोषद्वयमिति भावः। अवधेयमिति कथनेन ध्वनितमर्थं स्पष्टयति—यदीत्यादिना। तत्र—"इट ईटि" इति सूत्रे। प्रकृते—"भोभगो" इत्यत्र। वैषम्यम्—अलाश्रयणम्। यथा प्रकृते ऽलाश्रयणन्तथोपपादयति—अनल्विधेति। तत्र—"देवाः सन्ति" इत्यत्र। दुर्लभमिति। एवञ्च सिज्लोपविधायकं यदिट ईटीति ततोऽस्यवैषम्यं स्पष्टम्।

नचैवं हे रामेत्यादावपि स्थानिसकारवृत्तिसुत्वस्यादेशे लोपे आगमनन्दुर्लभमिति कथम्पदत्वमिति वाच्यम्, सान्तनिष्ठपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन सान्तस्य समुदायस्याकारान्तादेश इति "सर्वे सर्वपदादेशा" इति रीत्या समुदायादेशत्वकल्पनेन स्थानिवद्भावेन पदत्वस्य सुलभत्वात्। आवश्यकञ्च समुदायादेशत्वकल्पनम्। अन्यथा आदेशस्य लोपस्याभावरूपतयाऽर्थबोधकत्वासम्भवेन स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यादेशत्वमिति प्रवादव्याकोपः स्यात्। नचैवमपि 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यत्रादेशे सुप्त्वाभावेनासुपीति निषेधाप्रवृत्तौ रेफापत्तिरिति वाच्यम्, तावपि पदम्भवतीति पक्षाश्रयणेन हल्ङ्यादिलोपात्प्राक् तेन निषेधेन रत्वाभावे रुः, ततो रुशब्दान्तस्यौकारान्तादेश इति कल्पनया साधुत्वस्य सम्भवात्। यत्र ह्यभावरूपादेशस्तत्र ह्येवं कल्पना यत्र तु भावरूपादेशस्तत्र तु श्रौतस्थान्यादेशभावमादायाल्विधित्वम्। अत एवानल्विधाविति चरितार्थम्। अन्यथा "व्यूढोरस्केन" "द्यौः" "पन्था" इत्यादावपि समुदायादेशत्वकल्पनेनाल्विधित्वन्न स्यात्। द्यौः पन्था इत्यादौ हलन्तत्वस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यातिदेशासम्भवाच्च। विशेषणतयाऽलाश्रयणस्य

स्वित्यत्र यत्ववारणायाशीति । तत्र हि "रोः सुपि" (पा० सू० ८।३।१६) इति विसर्गः । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव(१)प्रवृत्ति-

---

तावतापि सम्भवाच्च । नचैवमपि 'अतिखट्वः' "निष्कौशाम्बिः" इत्यत्र ह्रस्वे आप्त्वादेरतिदेशोऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति "हल्ङ्यादि" सूत्रे दीर्घग्रहणवैयर्थ्य-मिति वाच्यम्, रानुबन्धकनिष्ठस्य स्त्रीप्रत्ययत्वस्य परादिवद्भावेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्य ह्रस्वेऽतिदेशसम्भवात् । स्त्रीशब्दाद्येन रूपेण "गोस्त्रियोः" इति सूत्रजन्यबोधे मानन्तस्य समुदायनिष्ठत्वात्तत्रानल्विधाविति निषेधासम्भवाच्च । अत एव तत्र सूत्रे गोटां ग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्तिककारोक्तिः, स्त्रियामित्यधिकृत्य ये विहितास्तेषा-ङ्ग्रहणमिति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवद्भावेनाह्रस्य सुपि चेति दीर्घे ऽतिदेशो ऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति वाच्यम्, "अचः परस्मिन्" इत्यनेन सम्भवात् ।

स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि--"अशृग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, ननु चायमस्ति छन्दःसु पयःसु किम्पुनः कारणम् सुपर एवोदाह्रियते, न पुनरयं, वृक्ष-स्तत्र प्लक्षस्तत्रेति, अस्त्यत्र विशेषः, विसर्जनीये कृते न भविष्यति इहापि विसर्जनीयेकृतेन भविष्यति छन्दःसु पयस्वित्यादौ, ननु चेहापि स्थानिवद्भावा-त्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति अनल्विधौ स्थानिवद्भावः, अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशा-ग्रहणमवक्तुम्, बाढं शक्यम्, अल्विधिस्तर्हि भविष्यति कथमिदमस्ति रोरीति ततः खरवसानयोर्विसर्जनीयः र इत्येव रोः सुपि विसर्जनीयः रोः रः" इति प्रतिपादितम् । एतेन भाष्यप्रघट्टकेन स्थानिनावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतस्यातिदेशेन प्राप्तस्य यत्राल्समर्प-कस्थानिबोधकशब्दबोध्यवृत्तित्वन्तत्रानल्विधाविति निषेधः प्रवर्तते, नान्यत्रेति स्पष्टमेव लभ्यते । उक्तभाष्यरीत्या समाधत्ते—तदा पयः स्वित्यत्रेति । देवाः सन्तीत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमस्तीत्याह—तत्र हीति । नन्वस्य सूत्रस्य नियामकत्वेनेति

१ नियामकशास्त्राणां द्विधा प्रवृत्तिः, विधिमुखेन निषेधमुखेन च तत्र यदि नियम्यशास्त्रीयो-द्देश्यतावच्छेदकव्याप्यम्, नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकञ्च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्न-न्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे नियामकशास्त्रस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिः । यथा पदत्वतत्वयोग्यपूर्वोत्तरभागघटितसमुदायत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अर्थवत् सूत्रीयार्थवत्त्वावच्छिन्ने संकोचे वाक्यस्येव—समासस्यापि प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या विधिमुखेन प्रवृत्तिः । निषेधमुखेनप्रवृत्तौ तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताप्रयोजकपदस्य स्वार्थभिन्नं यत् नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नं तत्र, भवनीत्यस्य न भवतीत्यर्थे च लक्षणा । यथा—समासभिन्नं यत् पदत्वयोग्यपूर्वोत्तरभाग-

इति (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रे निर्दिष्टाश्वादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः। तथा च "विभाषा भवद्भगवत्—" इति वार्तिके

रिति तत्र रुविशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः। यदि तु "रोः सुपि" (पा० सू० ८।३।१६) इत्यत्रापि "रः" इत्यनुवर्त्य रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदा ऽशुग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम्। तत्रेति चादिष्वित्यर्थः। वार्तिकं नाश्रय-

---

विसर्ग इत्यसङ्गतमत आह—नियमशास्त्राणामिति। विधिमुखेनैवेति। इदमन्यत्र स्पष्टम्। उत्तरार्थमिति। अत एवोक्तभाष्यानन्तरम् "उत्तरार्थन्तर्हि तत्कर्तव्यम् "हलि सर्वेषां" अशि हलि यथा स्यादिह माभूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति" इत्युक्तम् परोक्तन्दोषमुद्धरति—यदि त्विति। उत्तरार्थम्—हलि सर्वेषामिति सूत्रार्थम्। अवधेयमिति। मूलोक्तार्थावधेयपदार्थ एतावानित्यवधेयमित्यर्थः।

मूले—अन्यथेति। वार्तिकस्यैव स्वीकारे। इत्यादिसिद्धावपीति "मतु-

---

घटितसमुदायत्वावच्छिन्नं तत्प्रातिपदिकसंज्ञं न भवति, इत्यर्थेन वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः, समासस्य च तत्वं सिद्ध्यति।

तत्र सति सम्भवे विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः, निषेधमुखेन प्रवृत्तेः स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना शास्त्रबाधरूपदोषत्रयग्रस्तत्वात्। विधिमुखेनप्रवृत्तौ निषेधार्थकत्वं तु उक्तरीत्या संकोचेन फलितार्थमादायैव। यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तौ शास्त्रवैयर्थ्यम्, स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गः = तत्रागत्या निषेधमुखेनैवप्रवृत्तिः,। यथा " हन्ते " " अत्पूर्वस्य " इत्यत्र नियामकशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकं यद् पूर्वपदस्थनिमित्तपर हन्त्यवयवात्पूर्वकनत्वम् तद्व्यापकमप्यन्यासम्भवेन तदेव स्वस्यापि स्वव्यापकत्वात्। नियम्यशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकपूर्वपदस्थनिमित्तपरहन्त्यवयवव्याप्यनत्वव्याप्यश्च तत। इति पूर्वपदस्थनिमित्तपर हन्त्यवयवात्पूर्वकनकारातिरिक्तत्वेन " हन्ते. " इत्यस्योद्देश्ये संकोचे ' प्रहण्यात् ' इत्यत्रात्पूर्वस्येत्यनेनणत्वमिव ' प्रघ्नन्ति ' इत्यत्र " हन्तेः " इत्यनेनणत्वापत्तिः। तथा च स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गः, " अत्पूर्वस्य " इति सूत्रवैयर्थ्यञ्च " हन्तेः " इति सूत्रेणोभयत्र प्राप्तस्यैव णत्वस्य योगविभागेन समर्थितत्वात्। अतः " अत्पूर्वस्य " अत्पूर्वभिन्नस्य हन्त्यवयवनत्वस्य णत्वं न भवति, इति निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरिति न दोषः। "रोः सुपि" इत्यस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः सप्तमीबहुवचनाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टोकारेत्संज्ञकरेफत्वव्यापकन्तदेव तदवच्छिन्नातिरिक्तोयः खरवसानाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टः पदान्तरेफस्तस्य विसर्गः इत्यर्थेन 'चतुर्षु' इत्यादौ विसर्गव्यावृत्तिरूपकफलसत्त्वेन न स्नुषाश्वश्रून्यायावसरः, नापि सूत्रवैयर्थ्यम्। नच रुत्वनिरूपित व्याप्यत्वस्य रुत्वेऽभावः, रुत्वावच्छिन्नविषयताव्याप्यत्वस्य, स्वघटकाद्यलवृत्तित्वरूपव्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य वा स्वीकारात्। तथा च 'पयः सु' इत्यत्र " रोः सुपि " इत्यनेनैव विसर्ग इति स्थानितायाः अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् स्थानिवत्त्वेन रुत्वं सुलभमिति भावः॥

नाश्रयणीयम् । अन्यथा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्ग, इत्यादि न सिध्येदिति भावः । एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम् । भाष्यस्वरसरीत्या तु "विभाषा--" इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव । किं तु निपातोऽपि

णीयमिति । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति । "भवदादि" इत्यत्र भोः शब्दस्याप्यादिना ग्रहणात्तत्रभोः इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा = साधारणानामभावे । भो विद्वद्वृन्देति । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वेन वार्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः । भो गङ्गे इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणान्ङीपा व्यवधानाद्भवतः सम्बुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः । "स्युः प्याड्–" इत्यस्य 'निपातमात्राङ्गीकारे' इत्यादिः । ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति

वसोः" इति सूत्रे पठितस्य तस्य वार्तिकस्यैषान्त्रयाणामन्त्यस्य रुः स्यात्सम्बुद्धौ भवस्य चौदित्यर्थः । तत्र—नानर्थक इति परिभाषाया अस्वीकारपक्षे । अलोन्त्यपरिभाषातु न प्रवर्तते वस्येतिवाच्ये ऽवस्येत्युपादानसामर्थ्यात् । एवञ्च पुंल्लिङ्गे हल्ङ्यादिलोपेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धावपीत्यर्थः । भो हरिहराविन्त्यादि । आद्ये, सम्बुद्धिपरत्वाभावात् । अन्त्ये, सम्बुद्धेर्लुका ऽपहरात् रूपन्न सिध्येदित्यर्थः ।

वार्तिकाभावेऽपि लक्ष्याणां सिद्धिमाह—भोइत्यादीत्यादिना । ननु निपातमात्रस्वीकारे आमन्त्रितकार्यसिद्धिः कथमत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेन—सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेन । प्लुतादिसिद्धिमप्याह—भवदादीति । भवदादीत्यत्र भवदादियोग एवेष्यत, इत्यत्र । तत्र भोइत्यादीति । आदिना ततो भो इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानाम्—सर्वलिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दसामानाधिकरण्येन तस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत ङीप्स्यादिति भावः हे भो इति प्रयोगानुपपत्तिर्निपातमात्राङ्गीकारे सूचिता तां स्पष्टयति—स्युः प्याडित्यस्येति । अयम्—भोः शब्दः । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत

भोः शब्दोऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः। युक्ततरं चैतत्। हे भवान्नितिवत हे भो इति प्रयोगस्यापाष्टत्वात्। तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः। "स्युः प्याट्पाडङ्गहैहेभो" इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात्। किं चात्रभवान हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिद्ध्यति। "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा० सू० ५।३।

हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः। अत एव भाष्यकैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च(१)इत्यन्यत्र स्पष्टम्। किं च व्यतिलुनीत इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोग(२)सम्भव इत्यरुचेराह— किं चेति। पदात्परस्येति। इदं च न भोः शब्दे फलनुभयोरपि भोः शब्दयोः सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रि-

---

एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि भाष्योपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—विभक्त्यन्तेति। अर्थतश्चेति। विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति भावः। अन्यत्रस्पष्टमिति। मतुप्सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यर्थः। तत्र हि—अस्तिमानित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययेष्वप्रामाणिकः पाठ इत्युक्तम्।

सहप्रयोगस्याप्युपपत्तिमाह—किञ्च। व्यतीति—समुच्चितस्य द्योतकत्वस्य सम्भवादिति भावः। इत्यरुचेरिति। यद्वार्तिकारम्भस्य फलमुक्तन्तदन्यथासिद्धिरुक्तैव, त्रलादिसिद्धिरपि भवदादीत्यत्रादिशब्दोपादानेन साधितैवेत्यरुचेरित्यर्थः। किञ्चेतीति। किञ्चामन्त्रितत्व इत्यादीत्यर्थः। मूले—पदात्परत्व इत्यादिना वार्तिकारम्भस्य 'तत्र भो' इति 'तिष्ठति भो' इत्यत्र वा आमन्त्रितस्य

---

१ ननु "उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च" इति चाद्यन्तर्गणसूत्रेऽव्ययत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञाविधानेन स्वरांशेऽर्थतः प्रतिरूपकत्वासम्भवात् स्वरूपत एव प्रतिरूपकस्य ग्रहणेन तत्साहचर्याद्विभक्तिप्रतिरूपकत्वमपि स्वरूपत एवेति न तेनेष्टसिद्धिरिति चेत्, न, 'युगंपतति' इति व्युत्पत्त्या निष्पन्नविभक्त्यन्तयुगपच्छब्दप्रतिरूपकत्वस्य चादिपठिते समकालार्थकयुगपच्छब्दे सत्त्वात्तेनैवाव्ययत्वे सिद्धे तस्य गणेपाठवैयर्थ्येनार्थतोऽपि विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्यावश्यकत्वात्।

२ अतएव व्यावक्रोशी, व्यावहासी, इत्यादौ "कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम्" (पा० सू०३-३-४३) इति विहितणचः, तदन्ताच्च "णचः स्त्रियाम्" (पा० सू० ५-४-१४) इति विहिताञः, अञन्ताच्च "टिड्ढाणञ्" इति विहितङीपश्च पाणिन्युक्तः सहप्रयोगः संगच्छते।

१.४) इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवद्दादियोग एवेष्टत्वात् । किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः । "आमन्त्रितं पूर्वम्—" (पा० सू० ८।१।७२) इत्यविद्यमानवद्भावः । "आमएकान्तरम्-" (पा० सू० ८।१।५५) इति विधिः । "वाक्यादेरामन्त्रितस्य-" (पा० सू० ८।१।८) इति द्विर्भावः । "सुबामन्त्रित—" (पा० सू० २।१।२) इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्ध्यति, न

त्वात् । किं तु तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अघो इत्यादौ भगवन्, अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके "आमन्त्रितस्य-" इति निघातसिद्धिः। निपातयोस्तु तयोः सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् । भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम् । आम् देवदत्तभगो इत्यादौ, एकान्तरता । भगोभगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भावः । धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः । यदि प्रामाणिकाविति । यदीत्यनेनेदं

चेत्याष्टमिकसूत्रेण निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम्, तदपि निपातस्य सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वस्वीकारप्रदर्शनेन साधितमेवेति मूलोक्तनिघातसिद्धरूपप्रयोजनस्भगो अघो, शब्दांश इत्याह—इदञ्चेत्यादिना । भावादित्यन्तेन । सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनेति । सा च प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति सामन्त्रितमिति सूत्रे शक्तोभविष्यतीति भावः । सिद्धिरिति । फलमित्यस्यानुषङ्गः । मानाभावेनेति । " भगो हरिहरौ " इत्यतो भगवत्त्वप्रकारेण " अघोदेवदत्त " इत्यतो ऽघवत्त्वप्रकारेण, बोधस्यानुभवसिद्धतया सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वे मानाभावेनेत्यर्थः । निपातयोर्भगोअघोःशब्दयोर्न पूर्वोक्तमेव फलं किन्त्वन्यदपीत्याशयेनाह—भगोस्तिष्ठसीत्यादाविति । आम् भगो देवदत्तेत्यादाविति । आमित्यङ्गीकारे । अत्राम् देवदत्त भगो इति पाठः । अत्र भगोः शब्दस्यामन्त्रितस्य चेत्यनेन प्राप्तस्य निघातस्य " आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके " इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः फलम् । नच देवदत्तेत्यस्याविद्यमानवद्भावेन नैकान्तरता प्राप्नोतीति वाच्यम् , " नामन्त्रिते समानाधिकरणे " इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भावस्य प्रतिषेधात् । नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रम्फलङ्किन्त्वन्यदपीत्याह—भगो आगच्छेति । इदं द्विर्भावप्रवृत्तियोग्यमुदाहरणम् । भगो भगो आगच्छेति तदा भविष्यति । धनेन भगो इति । धनेन भगवन् ऐश्वर्यवन्नित्यर्थः अत्र मत्वर्थसत्तायान्धनस्य करणत्वेनान्वयादामन्त्रितम्प्रति कारकत्वमस्तीति पराङ्गवद्भावस्य प्राप्तिः ।

स्त्वन्यथेति दिक्। भगो, अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति—सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वैत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तदतिरभसात्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु सम्बुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात् इति चेन्मैवम्। "स्वरितेनाधिकारः" (पा० सू० १।३।११) इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्।

सूचितं तौ न प्रामाणिकौ। अत एव भाष्ये "विभाषा भवत्—" इति व्याख्याय भोः ब्राह्मणा भो ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोःशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम्। एवं च भगो हरिहराविन्याद्यसाध्वेव। तदतिरभसादिति। "भोभगो—" (पा० सू० ८।३।१७) "मतुवसोः—" (पा० सू० ८।३।१) इति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः। उभयग्रहणादिति। वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि "कुलटाया वा" इत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृताऽनुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति। एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः। "विभाषा भवत्—" इति वार्तिके भो ब्राह्मणा

न प्रामाणिकाविति। भोशब्दस्येव तयोः कोशे ऽनुपादानादिति शेषः। अतएव-'भगोस्' 'अघोस्' इति निपातयोरप्रामाणिकत्वादेव। असिद्धिमिति। एषा प्रागुपपादिता। इत्येवोक्तमिति। "नत्वव्ययान्येते" इति तत्रक्तमिति तयोरप्रमाणिकत्वस्य सिद्धिः। इत्यादीति। आदिना 'भगो गङ्ग' इत्यस्य सङ्ग्रहः। तदिति। प्रकाशकृदुक्तमित्यर्थः मूले—उभयग्रहणादिति। निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणादित्यर्थः। ननु सूत्रकारस्य सूत्रकरणसमयेवार्तिकासत्वेनैतद्बोधितसाधुत्वकानामनुकरणासम्भवेनोभयग्रहणादित्यसङ्गतमत आह—वार्तिकेति। अत्र वार्तिकं "शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" इति बोध्यम्। एवञ्चैकदेशानुमत्या तद्वार्तिकस्यापूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यरूपाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ध्वनितमिति भावः। मूले—महाव्याहृतिग्रहणमिति। "भुवः" इति सूत्रे भुव इत्यनेनान्तरिक्षवाचकस्यभुवरिति रान्तस्य महाव्याहृतेर्ग्रहणम्, उत क्विबन्त-

"भुवश्च महाव्याहृतेः" (पा० सू० ८।२।७१) इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च। न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः। परस्पर (१) साहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्।

व्योर्लघु (पा० सू० ८।३।१८) लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः। स चान्तरतम्याद्ध्रस्य वो यस्य य इत्याह—वयाविति।

ओतो गार्ग्यस्य (पा० सू० ८।३।२०) ओकारादिति। यत्त्वोकारान्तादङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्न। अङ्गस्याप्रकृतत्वात्

भो ब्राह्मणी इत्यसिध्याशङ्कायामव्ययमेव भोः शब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणान्न भादिति बोध्यम्। परस्परसाहचर्येणेति। तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम्। अन्येषाम् अनर्थकानां। सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिध्या भोइत्यादिपूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भोइत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दा-

---

पृथ्वीवाचकभूप्रकृतिषष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमिति सन्देहस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निवृत्तौ महाव्याहृतिग्रहणस्यपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः।

प्रकृतसूत्रे उभयोर्ग्रहणे भाष्यमपि साधकमित्याह—विभाषाभवदितीति। मूले—नचैवमिति। एवम्-लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारे। तेन साहचर्येण। न केवलं साहचर्यमात्रं साधकङ्किन्तु परिभाषापीत्याह—अर्थवदिति। ननु मूलकृता साहचर्यपरिभाषा सञ्चारिता नत्वर्थवत् परिभाषा इत्यत्र किम्बीजमत आह—सान्तेति। भोशब्दादीनामेवेति। एवकारेण प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिः। तथाचौकारान्तानुकरणमिति पक्षाभिप्रायको ऽयङ्ग्रन्थ इति भावः। मूलात्सिद्धान्तानिर्णयात् स्वयं सिद्धान्तमाह—अत्रेदन्तत्त्वमिति। रान्तानामेवेति। लक्षणवशसम्पन्नरान्तानामेवेत्यर्थः। एवञ्च लाक्षणिकत्वाविशेषान्निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणसिद्धिः। प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिस्त्वनर्थकत्वेन साधितैव। एवकारेण सान्तौकारान्तपक्षयोर्व्यावृत्तिः। न्याय्य एवेति। एतेनैतत्पक्षे सौत्रसन्ध्यभावकल्पनेन लाघवमिति सूचितम्।

१ चिन्त्यमिदम्, परस्परसाहचर्य्यनियामकधर्मस्य दुरुपपादत्वात्।

असम्भवाच्च । न ह्युदाहरणेष्वोकारान्तप्रसङ्गमस्ति ।

हलि सर्वेषाम्(पा० सू० ८।३।२२) अकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव् करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः। अशीत्यनुवर्त्याशा हलो विशेषणात् । वृक्षव्हसतीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति । गव्यूतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् । ननु देवा नम्या इत्यादौ "लोपो व्योः—" (पा० सू०

दीनामेव ग्रहणमिति भाव । अत्रेदन्तत्वं-गान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः ।

लघूच्चारणतरो(१)लघुतरोच्चारणः ।

हलो विशेषणादिति । स्पष्टं भाष्ये । इत्याहुरिति । हरदत्तादयः । वकारलोपे ततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः । एवं च करोत्यादिपरेऽपि

ननु लघूच्चारणतर इति मौलव्याख्यानादुच्चारणक्रियागतस्य प्रकर्षस्य लाभो भवति नतु क्रियाप्रयोजकप्रयत्नगतस्येति कथन्तदित्यत आह--लघुतरोच्चारण इति । एवञ्च लघूच्चारणतर इत्यत्रान्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वर्तिपदार्थस्य लाघवस्य प्रकर्षविवक्षेति भावः । शुक्लतरः पट इत्यादावपि विशेषणप्रकर्षविवक्षया साधुत्वस्य सर्वत्र दर्शनात् । एवञ्च 'शिखी ध्वस्तः' इतिवत्साधुत्वमस्येति बोध्यम् ।

भाष्ये इति । एतच्च प्रागुपपादितम् । हरदत्तादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति —वकारलोप इत्यादिना । अनवगतेरिति । पदानुपूर्वीज्ञानस्यार्थोपस्थितिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । न च शास्त्रस्य प्राप्ति कथं वारणीयेति वाच्यम्, शास्त्रस्यानिष्टार्थप्रवृत्तेरदर्शनात् । एवंच—उक्तरीत्या लोपाभावस्य सिद्धौ च । ततएव—अर्थानवगतेरेव । उक्तभाष्यविरोधम्परि-

---

१ अयम्भावः "गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य" इति भाष्यात् युगपद् गुणप्रकर्षविवक्षायाम्, अन्यपदार्थविवक्षायाश्च, तरपि बहुव्रीहौ च प्राप्ते "पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः "सूक्ष्मवस्त्रतरार्थः" इति वार्तिकबलात् परमपि तरपं बाधित्वा बहुव्रीहिस्ततोगुणगतप्रकर्षबोधकस्तरपि साधुत्वम् । एतेन लघुप्रयत्नतर इत्यसंगतमित्यपास्तम् । नन्वेवं लघुतरोच्चारण इत्यसंगतमितिचेत्, न, पूर्वप्रकर्षविवक्षया तरपि ततोऽन्यपदार्थविवक्षायां बहुव्रीहिणासिद्धेः । युगपद् विवक्षायामेव बहुव्रीहेर्बाधकत्वात् ।

६।१।७६) इत्येव सिद्धम् । मैवम् । तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् । देवा यान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च । **अहोरात्र इति** । "रात्राह्नाहाः-(पा० सू० २।४।२९) इति पुंस्त्वम् । **अहरादीनामिति** । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन 'स्वर्चक्षो रथिनः सत्यशुष्मः" । विप्रः कविः काव्येन स्वर्चनो" इत्यादि ग्राह्यम् ।

तृढो वृढ इति । उदित्त्वेन वेट्कत्वात् "यस्य विभाषा"(पा० सू० ७।२।१५) इति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न । तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । तथा हि । "दृढः स्थूलबलयोः" (पा० सू० ७।२।२०) इति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते । न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः "दादेर्धातोः-" (पा० सू० ८।२।३२) इति घत्वेन बाधात् । न च इडभावो ढत्वं च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु

तत एव लोपेन भविष्यतीत्यशा हलो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितम् । भाष्यमपि तदेकदेशयुक्तिरेव । "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति "लण्" सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च ।

इडभावो ढत्वं चेति । चेन नलोपसङ्ग्रहः । ढलोप इति । 'ढो ढे

हरति—भाष्यमपीति । वृक्षव् करोतीत्यत्र प्राप्तिप्रदर्शकभाष्यमपीत्यर्थः । एकदेशयुक्तिरिति । तदर्थानवगतेरित्युक्तरीत्यैकदेशयुक्तिरित्यर्थः । भाष्यान्तरसंवादादपि तस्यैकदेशयुक्तित्वमित्याह—न पदान्ताः परेण इति । अत्रेदमबोध्यम् , अनेन सूत्रेण लघ्वलघूच्चारणयोर्लोपः क्रियते यदि हलीति प्रकृतसूत्रे नोच्येत तदा 'देवा इह' इत्यत्रालघूच्चारणस्य यस्य लोपः स्यादित्याशयेन परममूले—"हलि किम् देवायिह" इत्युक्तम् । लोपः शाकल्यस्येति सूत्रन्तु "देवा इह" इत्यत्र लघूच्चारणस्य यस्य लोपविधायकत्वेन चरितार्थम् । एतद्विषये यकारस्य यत्र वैकल्पिको लोपस्तत्रैतद्विषयकशास्त्रारम्भान्नित्यो लोपो हल्ग्रहणाभावेऽपि न प्रवर्तत इति । एतेन वैकल्पिकलोपविषये नित्यलोपस्वीकारे विकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति परास्तम् ॥

भाष्ये स्थितमित्यत्र भाष्ये "ढ्लोपे" इति सूत्रस्थङ्ग्राह्यमिति भ्रमानुत्पत्तये

भविष्यन्त्यवेति वाच्यम् । तथा सति परिद्रढय्येत्यत्र "ल्यपि लघु-पूर्वात्" (पा०सू०६।४।५६) इति णेरयादेशो न स्यात् । पारिद्रढी-कन्येत्यत्र "अणिञोः–" (पा० सू० ४।१।७८) इति ष्यङ् च स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम् । यत्तु प्राचा व्याख्यातं दृंहेरेवेदं निपातनं, दृह वृद्धाविति तु प्रकृत्य-न्तरम् । तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावे "वा द्रुह"-(पा०सू० ८।२।३३) इत्यत्र "वा" इति योगविभागात् पक्षे घत्वा-भावे ढलोपे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति । तन्न । उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् । तदाह वामनः— अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि अस्माद् णेरय् न स्यात्, ष्यङ् च स्यात् ।

लोप" (पा० सू० ८।३।१३) इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वं तु नासिद्धं साम-र्थ्यादिति भावः । भाष्येस्थितमिति । "दृढ स्थूल-" (पा० सू० ७।२।२०) इति सूत्रे शेषः । द्रष्टव्यमितीति । ष्यङि णेरयाभावे चेष्टापत्तिरिति भावः । उभयोरपीति । त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः । तदाह— वामन इति । अत्रारुचिबीजं तु दृंहेर्नकारहकारलोपार्थमिति भाष्य-विरोधः । अनिदितो दृहेस्तु दृहितमित्येवेष्यत इति कैयटविरोधश्चेति ।

आह—दृढः स्थूलेतीति । द्रष्टव्यमिति योक्तिः सा दृढ इति प्रक्रियोक्तप्रत्यु-दाहरणस्योपपादनाय प्रसादस्य, तस्माद्दृढशब्दाण्णौ ततो ल्यपि "ल्यपि लघूपूर्व" इति सूत्रन्नैव प्रवर्तते इति । तदभिप्रेतमित्याह—अस्येति । मते इति शेष. । एतेनेयमुक्तिरपसिद्धान्त इति ध्वनितम् । अत एवाह–त्वदवलम्बेति । अत्रारुचीति । वामनोक्तावरुचिबीजन्त्वित्यर्थः भाष्यविरोध इति । नकार-हकारलोपार्थमित्युपादाने ऽनिदितो न निपातनमिति स्पष्टमेवेति भाष्यविरोध इत्यर्थः । वामनेन—उभयोरपीति यद्यप्युक्तं, तथापि प्रक्रिया कृता तथा नोक्तम्, अतः स्वस्योभयोरपीति नेष्टमिति । प्रसादानुयायिशंकां वारयति—किञ्चेति ।

उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन "विप्रतिषेधे परम्–" (पा० सू० १।४।२) इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्– पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इत्यादि व्याख्यातम् ।

सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह–एतत्तदोर्यः सुरिति । एतत्तद (१) र्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्वि-

---

किं च प्रसादोक्तरीत्या दृहेरपि इडभावढत्वयोः सिद्धाविडिनषेध-प्रकरणे दृढ इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् ।

अलमिति । योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रमाणत्वम् । सर्वावलम्ब-भूतदृढस्थलेतिभाष्यविरोधश्चेत्यस्यार्थः ।

ननूत्तरस्याभावादित्यसङ्गतमष्टाध्याय्यान्ततत्सत्त्वोपलम्भादत आह-आहार्येति ।

---

१ "एतत्तदोः" इत्यत्र सम्बन्धे षष्ठी स च सम्बन्धोन स्थानपदार्थनिरूपितः, असम्भवात्, किन्तु प्रत्यासत्त्या सुप्पदार्थनिरूपित एव । स च नानन्तर्यलक्षणः, तस्य षष्ठीवाच्यत्वाभावात् । नचानन्तर्यादिपदाध्याहारेण तदर्थनिरूपितः, 'रामः सगच्छति' इत्यादौ तच्छब्दाव्यवहितपूर्वस्य सोर्लोपापत्तेः । नच परपदाध्याहारेण तदर्थनिरूपित सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः इति नोक्तदोषः, दिग्वाचकपदयोगे पंचम्या एव विधानेन षष्ठ्यसम्भवात् । नचसम्बन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय परपदार्थनिरूपितसम्बन्धे लक्षणा, 'सुपांसुलुक्' इत्यत्र सुपां सुविधानेन विभक्तौ लक्षणाया निरस्तत्वात् । नच "छन्दोवत सूत्राणि भवन्ति" इति "वृद्धिरादैच्" (पा सू १-१-१) इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छान्दसत्वात् 'व्यत्ययोबहुलम्" (पा. सू. ३-१-८५) इति पंचम्यर्थे षष्ठी "सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्" इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्चाव्यवहितपरत्वस्यैव ग्रहणेन 'स ब्राह्मणोगच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणपदोत्तरसोर्लोपाभावोऽपि सिद्ध्यतीति वाच्यम्, वासुदेववाचकाशब्दघटिते 'स स कः' इत्यत्र सार्वत्वेगुणे पूर्वरूपे च 'सोगच्छति' इति प्रयोगेपूर्वान्तवद्भावेन पूर्वरूपविशिष्टे सो शब्दे तच्छब्दत्वेन सो शब्दाव्यवहितोत्तरसोर्लोपापत्तेस्तादवस्थ्यात् । एतेनानन्तरादिपदाध्याहारेऽपि इतव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैतच्छब्दानन्तरस्य सोरेतच्छब्दात्परस्यैव सम्भवेन तस्याङ्गचर्य्यात् तच्छब्दादपि परस्यैव सोर्ग्रहणेन 'रामःसगच्छति' इत्यादौ न दोषः । इत्यपास्तम् । तस्मात्तदर्थमाह-एतत्तदर्थगतेति-तथाच स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वं षष्ठ्यर्थः इति भावः । नन्वेवमपि 'सोगच्छति' इत्यत्र दोष एव तत्र तच्छब्दार्थस्य अशब्दार्थस्य चाभेदेन अपदोत्तरसोरपि तच्छब्दार्थभूतो यो वासुदेवरूपोऽर्थः तद्गतसंख्याभिधायित्वादितिचेत्, न,

हित इति व्याख्याने तु परमस ददाति परमैष ददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु "अनञ्समासे" इति बोध्यम्। अकोः किमिति। साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एषक इति। "अकोः" इति प्रतिषेध एव "तन्मध्य-पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः।

अभावादुत्तरस्येति। आहार्याभावारोपादित्यर्थः।

लिङ्गमिति। विहितविशेषणे, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः।

सास्मा अरमिति। सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्त्तेः। न च "प्रकृत्यान्तः पादम् -" (पा० सू० ६।१।११५) इति पूर्वरूपस्याभा-

---

" पूर्वत्रासिद्धम् " इति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः। वस्तुनो विद्यमानेऽपि शास्त्रे इच्छाया प्रतियोगितासम्बन्धेनाभाव आरोप्यत इति तस्याभावज्ञानस्याहार्यत्वम्।

तद्वैयर्थ्यम्–अनञ्समासग्रहणवैयर्थ्यम्। तद्धि 'असः शिवः' इत्यादौ लोपाभावार्थं कृतम्। यद्यत्र विहितविशेषणं स्यात्तदाऽसोस्तच्छब्दाद्विधानाभावेन लोपाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। वस्तुतस्तु विहितपदाध्याहारेण तद्योगे पञ्चमी कल्पनायामक्लृप्तकल्पनापेक्षया ऽनन्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवोचितमत एवात्र 'इतिभाव' इत्युक्तम्। इदमेवानञ्समासग्रहणम् 'नञ्समास उत्तरपदार्थप्रधान' इत्यत्र ज्ञापकम्। अन्यथा नञर्थाभावस्य विशेष्यत्वे उत्तर-

एतत्तत्पदविशिष्टस्य सोर्लोप इत्यर्थेन सर्वदाषोद्धारात्। वै. स्वपर्य्याप्तप्रयोजकतानिरूपित प्रयोज्यतावद्बोधीयधर्मिता निरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन। 'मोऽऽ' इत्यत्र बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभिन्ना वासुदेवः' इति बोधेन पदार्थयोरैक्येऽपि प्रयोजकभेदेन प्रयोजकताया भेदात् तत्पदपर्य्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद् बोधीयवासुदेवत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्य निष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य तत्पदविहितसोरेवसत्त्वेन अपदविहितसोर्लोपप्राप्तेः। पर्य्याप्तत्वनिवेशेन 'तत्त्वम्' इत्यादावपि न दोषः, बोधीयधर्मितायास्तत्पदपर्य्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्वाभावात्। यद्वा एतत्तद्विशिष्टस्यसोर्लोपइत्यर्थः। वै. स्वाव्यवहितोत्तरत्व-स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वैतदुभयसम्बन्धेन। यत्तुएतत्तत्पदविशिष्टस्य सोर्लोपः, वै. स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिता निरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वमित्युभयसम्बन्धेन। 'मोऽऽ' इत्यत्र अपदोत्तरसोः तत्पदार्थतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयतावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वम् नास्तीति तन्न तत्पदजन्यबोधीयधर्मितायाः बुद्धिविशेषविषयतावच्छिन्नत्वासम्भवात्, उपलक्षणीभूतस्यतद्धर्मस्य बोधीयविषयताया अनवच्छेदकत्वात्। इति दिक्।

बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क चिद्भवति । सास्मा अरम् । सः अस्मै इति च्छेदः ॥

इति स्वादिसन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

वेन न पादपूर्त्तिः । "सोऽयमागात्" इत्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम् । "सोऽहमाजन्म-" इत्यादौ बहुलग्रहणेन क्व चिदप्रवृत्त्याऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥
इति भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ।

पदस्योपसर्जनत्वेन त्यदाद्यत्वाप्राप्तया हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारतया तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । पूर्वरूपस्येति । अवादेशस्य चेत्यपि बोध्यम् । इत्यादाविवेति । अत्र यथा " अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च " इति सूत्रप्राप्तस्य प्रकृतिभावस्याभाववदित्यर्थः । केचित्तु " सो ऽहमाजन्म " इत्यादिसिध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने " सस्माअर "मित्यत्र सुलोपानापत्तिः यदि बहुलग्रहणानुवृत्त्यैव तत्साध्यते, तदा तेनैव सो ऽहमाजन्मेत्यादेरपि सिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानस्य वैयर्थ्यमित्याहुः । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेन लौकिके प्रयोगे शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमन्याय्यमित्याशयात् । किञ्च लोके लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो भवति नान्यत्रेत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्रावधारणपरतया व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन कृतम् । वस्तुतो बहुलग्रहणेनैव सर्वेष्टसिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानस्याकार्यमित्याह-एवञ्चेति बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । अस्य तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । सिद्धेरिति । लोपाभावस्य सो ऽहमाजन्मेत्यादौ सिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति । अत एवेति वदतो मूलकृत इति शेषः । एवञ्च परममूलप्राचामनुरोधेनैतदेव ध्वनयितुं तत्र सत्येवेत्यवधारणान्विते 'तु' शब्दो ऽरुचिबोधक उपात्त इति बोध्यम् ॥

इति श्रीमदगस्त्यकुलवंशावतंससर्वपण्डितसार्वभौमभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां रत्नप्रकाशिकायां

पञ्चसन्धिविवरणम् समाप्तम् ॥

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदधातुः प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः । तथा हि प्रत्ययस्यैव पर्युदासे "कृत्तद्धित" इति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम्, "अर्थवत्" इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणात् । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिके

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

व्यर्थं स्यादिति । न च 'अस्यापत्यम्–इः' इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनेन तच्चरितार्थम् । 'अ अस् इ' इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृ (१) तन्यायेन सुलभत्वात् । एकार्थीभावेनेति । न चैत-

---

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

सूत्रे तन्त्रादिनेति । सकृदुच्चरितः शब्दोऽनेकार्थपरो यत्र तत्र तन्त्रेति व्यवहारः । उभयम्—प्रत्ययपदम्प्रत्ययान्तपरमित्येतदुभयम् । तद्धितान्तस्येति । कृद्ग्रहणन्तु लिडित्यादौ धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धये आवश्यकमिति भावः । नचात्रापि लिह् क्विबित्यवस्थायां जातायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन लिह् इत्यत्र सौलभ्यमिति वाच्यम्, फलाभावेन तदानीमप्रवृत्तेः, परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चापृक्तलोपस्य प्राक्प्राप्तेश्च । वस्तुतः 'इदन्तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं, कृद्ग्रहणन्तु प्रतिषिद्धार्थम्, भिदुच्छिदित्यत्र निषेधस्य प्रसङ्गात्, इति कैयटेनोक्तम् कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थमिति भाष्यव्याख्यावसरे, इति तदनुरोधेन यथोद्देशपक्षाश्रयणे तु कृद्ग्रहणमपि तदन्तप्रतिषेधे ज्ञापकमेव । इत्यादाविति । आदिना अधुनेत्यस्य सङ्ग्रहः । असहायतया व्यपदेशिवद्भावेनास्य तद्धितान्तत्वम्, कृत्तद्धितेति तु साजात्याल्लब्धम् । इत्यवस्थायामिति । तदा तादृशसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतया तद्धितग्रहणं विनापीष्टसिद्धेः । वस्तुतोऽत्र सूत्रे ऽधातुग्रहणमप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यम्, कृत्तद्धितग्रहणन्तु धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति

(१) वस्तुतस्तु—अर्धविकारे अर्द्धाधिकविकारे तत्त्वव्यञ्जकाभावात्तन्न्यायाप्रवृत्त्या आनुमानिकस्थान्यादेशभावमादाय प्रातिपदिकत्वमुपपाद्यम् ।

प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । न च "अर्थवत्" इत्यस्य

प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः । एकार्थीभावश्च—यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः । तेन 'पञ्चनावप्रियः' इति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम्, प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो

नियमार्थन्तेनेष्टसिद्धेरिति । एकदेशविकृतन्यायेनेति । शास्त्रीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ।

नचेति । नहीत्यर्थः । एतत्—प्रशस्तार्थवत्त्वम् । प्रत्ययमात्रस्य = केवलकृत्तद्धितमात्रस्य । एवञ्च तत्र तदन्तविधिलाभार्थमुपात्तनियमार्थन्तयोरुपादानमिति कल्पनायान्तु न प्रशस्तार्थवद्विषयको नियमः, किन्तु वृत्त्याऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितन्तादृशार्थवद्विषयकमेव, अत एव भाष्ये-"अप्रत्यय इति किम् ? काण्डे, कुड्ये अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्, कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति ? कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थम्भविष्यति, कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्य" इति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययग्रहणप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । तन्मात्रे = प्रत्ययमात्रे । भावाभावादिति । अर्थवद्द्वितीयाभावादिति शेषः । यत्तु 'वागृदषदृप्रियः' इत्यादौ तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिमुद्भाव्य सुप्प्रागवर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावान्न दोष इति समाधानं, तत् तु न युक्तम्, सुप्प्रकृतिमात्रस्य कृत्तद्धितान्तस्य क्वापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः । यदित्वर्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुबन्तसमुदायघटकत्वमित्यर्थस्तदा 'वागृदपदृप्रियः' इत्यादावप्यस्त्येव, तत् इत्यतिप्रसङ्गवारणासम्भवः, कृत्तद्धितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थबोधकवृत्तिप्रकृतिकसुबन्तसमुदायघटकत्वस्य सत्त्वेनैतादृशार्थकरणेऽपि तदन्तग्रहणालाभश्च स्यात् । वाग्दपदमिति समाहारे टजन्तस्य प्रयोगदर्शनाच्च, काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च । तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमतुप्प्रत्ययबलादेतल्लभ्यते । तद्धितान्तञ्चेति । समासान्तानामलौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वसिद्धान्तेन टजन्तस्य तद्धितान्तत्वस्य समाससंज्ञाप्युत्तरपदनिमित्तिकाऽस्तीति समासत्वस्य च सत्त्वमिति भावः । एतेन समासग्रहणकृतनियमेनाव्यावृत्तिः सूचिता ।

नचैकार्थीभावो ऽर्थवत् द्वितीयसत्त्व एव, प्रकृते तु टचो निरर्थकतया कथन्तदन्ते एकार्थीभावस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, तस्यानर्थकत्वेऽपि तत्प्रकृतेरर्थवत्त्वेन तत्रैकार्थीभावस्य सत्त्वेन टचस्तादृशसमुदायावयवत्वात्तत्राप्येकार्थीभावस्य सत्त्वमित्या-

पूर्वसूत्रे चरितार्थता, धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वेत्युचितमेव। यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि "सात्पदाद्योः" इति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। "अर्थवत्" इति

न तु तन्मात्र इत्यदोषात्। न च, क्विबन्ते दोषः। तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्द्वितीयाभावेन पृथग(१)र्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम्, अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थी-

---

शयात्। अत एव बहुगोमत्केत्यादावपि कबन्ते एकार्थीभावव्यवहारः। नचार्थवद्द्वितीयसत्त्व एव चेदेकार्थीभावव्यवहारस्तदाऽत्यन्तस्वार्थिककान्ते कथमेकार्थीभावव्यवहार इति वाच्यम्, तस्यार्थवत्तद्धितान्ततुल्यतया आरोपेण तन्मात्रेप्येकार्थीभावस्य व्यवहारात्। न प्रातिपदिकत्वमिति। अतस्तादृशटजन्तान्न टाप्, यदि तु यस्य समुदायस्य टिदन्तत्वन्तदर्थम्प्रत्युपसर्जनत्व एव ङीपोऽप्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा ङीबापत्तिरपि दोषः। एतेन 'अधातुरतिप्प्रातिपदिकम्', तिबिति सुप् पकारेण प्रत्याहारः, तन्त्रेण तिपन्तिबन्तञ्च वर्जयित्वेत्यर्थः। समासश्चेति द्वितीयसूत्रम्। यद्वा ऽविभक्तिप्रातिपदिकम्, समासश्चेत्येवास्त्विति परास्तम्, उक्तदोषापत्तेः। किञ्च तिप्प्रत्याहार आद्यन्यासे प्रत्यासत्त्या सिपः पकारेण गृह्येतेति थसाद्यन्ते ऽतिव्याप्तिः। व्याप्तिन्यायश्चेद्विवक्षितस्तदा कपः पकारेण तदापत्तिः। एवञ्च टाबादिकबन्तानामप्रातिपदिकत्वाय तद्धितस्त्रीप्रत्ययग्रहणङ्कार्यम्। टापष्टाशब्दमारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टाब्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवम्। वक्ष्यमाणरीत्या दशदाडिमानीत्यादिसमुदायस्य व्यावृत्तयेऽर्थवद्ग्रहणस्याऽवश्यकत्वाच्च। किञ्चाहन्नित्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या ऽतिबन्तत्वेन तत्र नलोपापत्तिवारणायाधातुग्रहणमप्यावश्यकम्।

१ यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोके दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितोऽर्थः। नन्वेवम् 'औपगवः' इत्यादावेकार्थीभावासिद्धिः, वृत्तिघटकप्रत्ययस्य पृथगर्थानुपस्थापकत्वादिति चेत्, न, यत्किञ्चिच्छक्तिविशिष्टत्वमेकार्थीभावत्वमिति स्वीकारेणादोषात्। वै०—स्वपर्य्याप्त्यधिकरणघटितत्व-स्वनिरूपकेतरनिरूपितशक्तिपर्य्याप्त्यधिकरणघटितत्व— स्वज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्य्याप्त्यधिकरणत्वैतत्त्रितय—सम्बन्धेन। शक्तिपदेन वृत्तिघटकपदनिष्ठा शक्तिर्ग्राह्या। यथा 'राजपुरुषः' इति वृत्तौ राजपदनिष्ठराजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्य्याप्त्यधिकरणराजपदघटितत्वम्। स्वम्—राजपदनिष्ठा राजत्वावच्छिन्ननिरूपिता शक्तिस्तन्निरूपको राजरूपोऽर्थस्तदितरः पुरुषरूपोऽर्थस्तन्निरूपिता शक्तिः पुरुषपदनिष्ठा तत्पर्याप्त्यधिकरणं पुरुषपदं तद् घटितत्वम् तस्याः, राजपदनिष्ठशक्तिज्ञान-

किम् ? धनं, वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावात् न भविष्यन्तीति चेत्,

---

भावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात् । व्यर्थं स्यादिति । अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । सातेः प्रातिपदिकत्वे हि तत औत्सर्गिकैकवचने तस्यापि

केचित्तु वृत्तिमदर्थवत् प्रातिपदिकमित्येव लक्षणं कार्यम् । एवञ्च सूत्रद्वयाकरणेन लाघवम् । अर्थवदित्यत्र भवदुक्तमप्रशस्तार्थवत्त्वं विवक्षितमनो न 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ दोषः । नचाव्युत्पन्नानां प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, सर्वत्र प्रकृत्यादिकल्पनेन व्युत्पन्नत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यपि पचतकीत्यादिभ्य एवं सति सुबुत्पत्तिः प्राप्नोति, तथाप्येतादृशानां नपुंसकत्वाभ्युपगमेन सुपां लुका सिद्धम् । नचैवमेधतके इत्यादौ नपुंसकह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति ज्ञापकेन विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वाभावज्ञापनात् । "सुपो धातु" इति सूत्रे प्रातिपदिकपदोपादानमात्रेण सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनाद्वा । न चैवम्पचतिकल्पमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनात् । 'भोक्तुं पाकः' इत्यादौ धात्वधिकारीयप्रत्ययसत्त्वेऽपि धात्वर्थविशेष्यकबोधाजनकतया न क्षतिः । सर्वत्र व्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकमपि न स्वीकार्यमित्याहुः तन्न, वृत्तिपदस्य कृदन्तादिबोधकतया तद्वत्त्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्चैको 'द्वौ' 'बहव' इत्यादावविवानन्विनार्थकविभक्तिकल्पनापेक्षयाऽनुवादकविभक्तेर्न्याय्यतया पचनक पचतकीत्यादिभ्यो द्विवचनबहुवचनयोरेवोत्पत्त्या लुका तयोरपहारासम्भवेन श्रवणापत्तेः, किञ्च—विभक्त्यर्थप्रधानस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो

प्रयोज्यज्ञानम्, राजपुरुषत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानम्, तद्विषयीभूता शक्तिर्विशिष्टशक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वञ्च तत्रास्तीति लक्षणसमन्वयः । लिडित्यादावपि लेहनत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमादाय लक्षणसमन्वयः । तथाहि—लेहनत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं लिडिति, 'लिह आस्वादने' इत्युक्तेः, लेहनत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्त्वात् । स्वनिरूपकेतरः कर्तृरूपोऽर्थस्तन्निरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं लिडित्येव, 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायात् तत्पर्याप्त्यधिकरणघटितत्वं व्यपदेशिवद्भावेन, लेहनत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानप्रयोज्यशक्तिज्ञानं लेहनकर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानं तद्विषयशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वमपि तत्रेत्यदोषः ।

वस्तुतस्तु—अवयवशक्त्यसहकृतसमुदायशक्त्या बोधकवृत्तिस्थले रथन्तरादौ, वाक्यशक्तिनये वाक्ये च दोषवारणाय कृत्तद्धितसनादिसमासैकशेषान्यतमविधायकशास्त्रप्रयोज्यसाधुत्वसमानाधिकरणशक्तिविशेषरूप एवैकार्थीभाव इति बोध्यम् ।

न, एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात्। हुंफडादिभ्य इव

सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमिति भावः। सोर्दुर्वारत्वादिति। तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक्।

नास्तीत्यस्य भाष्यसम्मतत्वेन पचतीत्यादिभ्यः परस्य सोर्लुकापहारस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। किञ्च सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन सामान्यतो विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वन्नेति कल्पनेऽन्तरङ्गानप्यपीति न्यायेन प्ररि कुलमित्यादौ पूर्वं सुपो लुकि ह्रस्वत्वानापत्तिः। किञ्च—'पुत्रीयति' इत्यादौ क्यजन्तस्य धातुसञ्ज्ञया सुपो लुग्भवति, तस्य धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वन्तु नास्तीति धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भवः। यदि च वृत्तिमदित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन वृत्तेर्वृत्तिमत्त्वम्मनुपस्यागेन वृत्तिरित्येवाश्रीयते तदा प्राथमिकदोषोद्धारेऽपि टिघुभादिशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनैषाम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञानापत्तिरिति दिक्॥

तेनेत्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—प्रियशब्दान्त एवेति। तत्र 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ अर्थाप्रियशब्दान्तनिष्ठैकार्थीभाव एवोत्तरपदनिमित्तकट्टिगुप्रयोजकौ, नतु नौशब्दान्ते अन्यस्यैकार्थीभावस्य स्वीकारः, वृत्तिधर्माणामेकार्थीभावफलानाम्प्रियशब्दान्तनिष्ठेन तेनैवोपपत्तेरिति भावः। प्रियशब्दान्ते इत्यस्य प्रियशब्दप्रकृतिकसुबन्ते इत्यर्थः। अदोषादिति। प्रशस्तार्थवत्त्वानापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः। दोषः इति। प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया अप्राप्तिरूपदोष इत्यर्थः। दोषमुपपादयति—तत्रेत्यादिना धातोरेवेति। "यः शिष्यते" इति न्यायेनावशिष्टः श्रूयमाणो लिहृइत्यादिशब्दे एव लेहनकर्त्रादिबोधके इति भावः। अलौकिके वाक्ये लिह् क्विबित्यत्र अस्य वाक्यत्वञ्च शक्तशब्दसमुदायत्वरूपम्, तस्यार्थबोधनाय प्रयोगाभावेन नैकोपस्थितिजनकत्वस्य सद्भावोऽत आह—कल्पित इति। तत्र=लुप्तक्विबन्ते। अदोषादिति। वास्तविकस्य विशिष्टार्थबोधकत्वस्य तत्राभावेन प्रातिपदिकत्वाभावापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः।

एतेन यदेकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तमनूद्य, तन्न, "औपगवो वृक्षः" इत्यादौ सुब्विशिष्टस्यैव तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। किञ्च—समासग्रहणं व्यर्थम्, वाक्ये एकार्थीभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात्। किञ्च—'भोक्तुं' 'भुक्त्वा' 'शुक्लतरः' 'पाचकतमः' इत्यादावव्याप्तिः, तुमुन्नन्तादेः प्रत्ययान्ततया ऽस्य सूत्रस्य, अप्रशस्तार्थत्वेनाग्रिमसूत्रस्य चाप्राप्तेः। एकार्थीभावः स्वार्थिकेषु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। तस्मात्सूत्रद्वयसाधारणं यदन्वय—व्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययभिन्नत्वे सति अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वम्प्रशस्तार्थवत्त्वमिति रत्नाकरोक्तन्तदपास्तम्॥

सोर्दुर्वारत्वात् । न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा ऽनर्थके न स्यादिति

समुदाय(१)संज्ञा चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते, इति तस्य तदवयवत्वमक्षतम् । पचति, ध्वनतीत्यादौ नावयवानां सा, धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्निषेधात् । तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरापाद्या । धनशब्दस्य

प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य औपगवादौ सुब्रहिते सत्त्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमप्येवमेवोपपादनीयम् । अनेन व्यर्थं स्यादित्यन्तग्रन्थेन सातेरुपादानेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया क्लृप्तप्रत्ययपदस्यावृत्तावेव तस्य तात्पर्यग्राहकत्वं युक्तमिति भावः । औत्सर्गिक इति । सङ्ख्याकर्मादेरभावादित्थमुक्तम् । तस्यापीति । सातेरपीत्यर्थः । अपिः प्रकृतिसमुच्चायकः । नचैवमप्रकृतिप्रत्यययोः समासापत्तिः, बहुचश्छित्वसामर्थ्येन प्रकृतिप्रत्यययोः समासाभावस्य कल्पनात् । इति भाव इति । मूलकारस्येति शेषः । एवमभिधानेनारुचिर्ध्वनिता, सा वस्तुतस्त्वित्यादिना ऽग्रे स्फुटा । तस्य च मोक्ष, न केवलेति निषेधविषयतायाः सत्त्वेन सोरुत्पत्तिरुचितैवेति भावः । प्रातिपदिकावयवत्वन्तस्योपपादयति—समुदायेत्यादिना । एतेन प्रत्येकं सोरुत्पत्तौ तच्छ्रवणापत्तिरिति दूषणम्परिहृतम् । नन्वेवन्तत्र लुक्प्रवृत्तावपि धात्ववयवादुत्पन्नस्य श्रवणापत्तिरत आह—पचतीति । तन्निषेधादिति । प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्राप्तिनिषेधादित्यर्थः । अत्र धात्ववयवादुत्पन्नस्यापि लुकापहारस्तु नोक्तः, अधातुरिति पर्युदासात् । प्रत्ययावयवस्याप्येवं श्रवणापत्तिः । समुदायस्य प्रातिपदिकावयवत्वन्तु न, 'अप्रत्यय' इति पर्युदासात् । न च यदि धातुप्रत्ययपदयोस्तदवयवे लक्षणा, तदा तयोरेव निषेधो न स्यादिति वाच्यम्, प्रागुक्तकृत्तद्धितग्रहणकृत नियमेन तयोर्वारणात् । तस्मात् = व्युत्पन्ने उक्तरीत्या दोषवारणात् । आपाद्या = आपादनार्हा । एतेन भाष्योक्तं धनं वनमिति प्रत्युदाहरणमेतयोरव्युत्पन्नत्वाभिप्रायेणेति ध्वनितम् । व्युत्पत्तिपक्ष इति । अत्र ह्येवं व्युत्पत्तिर्यास्केनोक्ता, वनशब्दे तु नोक्ता । अत एव वनशब्द एव दोषस्य मुख्यतया भाष्ये प्रथमतस्तदुल्लेखः । इदम् = अव्युत्पन्ने एव दूषणमित्येतत् । ध्वनितमिति । एतस्यैवोदाहरणत्वप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । नलोपाद्यापत्तिरिति । अत्रादिपदेन वनशब्दे वकारस्य "लोपो व्योः" इति लोपापत्तिः,

---

१ 'गौः' इत्यत्र "यावद् गकारे वाक् न तावदौकारे" इति भाष्येण, अनुभवेन च समुदायापेक्षयाऽवयवस्य प्रथमोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । तदाह—समुदायसंज्ञा चेति । अस्य प्रवर्तते इत्यत्रान्वयः ।

वाच्यम्, तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। "अधातुः" इत्यादि-

धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनादृयुदाहरणं बोद्धव्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः। तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इव तेभ्योऽपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके, यथाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति गमकम्, नान्यत्र, "एकवचनम्" इति महासंज्ञाकरणात्। प्रकृते तु न तथा गमकम्। अत एव "ङ्याप्—" (पा० सू० ४।१।१) इति सूत्रे प्राति-पदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादीनामुक्तत्वा-न्नेति समाहितं भाष्ये, त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं दुर्वारमेव। अत एवाग्रे भाष्येऽर्थवत्पदस्य दशदाडिमानीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितः। तत्र हि "सुपो धातु" इत्यस्य प्राप्तिरिति

धनशब्दावयवधकारस्य जश्त्वापत्तिश्च दोषः। इदम् = प्रतिवर्णम् प्रातिपदिकसं-ज्ञापत्तौ सुबुत्पत्त्यापत्तिरूपं दूषणम्।

अभ्युपगमेनेत्युक्तिसूचितमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—वस्तुतस्त्विति। अत्र यदीति क्वचित्पाठः। तदुत्पत्तिः = सुबेकवचनोत्पत्तिः। अत्र सुबिति कथनेन समानामपि विभक्तीनामेकवचनानीति पक्षः सूचितः। इदमुपलक्षणम् - औत्सर्गि-कैकवचनस्यापि। अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एकवचनमिति। महासंज्ञाकरण-मन्वर्थत्वाय। यदि गमकाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तदा महासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यादिति भावः। एवमर्थनियमादिप्रकारत्रयं वक्ष्यमाणमपि सत्येव गमके इति च बोध्यम्। प्रकृते = धनं वनमित्यादौ। अत एव = गमकं विना तदनुत्पत्तेरेव। त्वद्रीत्या = साधकाभावेऽप्यौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरिति प्रकारेण। अत एव प्रकृत-सूत्रे भाष्ये—"निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या, खञ्जति, निखञ्जति, लम्बते, प्रलम्बते, किम्पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते प्रातिपदिकादिति स्वाद्यु-त्पत्तिः सुबन्तमिति पदसञ्ज्ञा "पदस्य पदात्" इति निघातो यथा स्यात्। नैत-दस्ति प्रयोजनम्, सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति, किङ्कार-णम्? न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा, किन्तर्ह्येकत्वादिष्वप्य-र्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैषामेकत्वादयः सन्ति" इत्यादिकमुक्तम्। अत एव च प्रकृतसूत्रशेषे भाष्ये—'काण्डे' 'कुड्ये' इत्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्व-त्वमाशङ्क्य "ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य" इति न्यासान्तरेण तद्वारणम्प्रदर्शितम् तु तत्र सुबुत्पित्तिर्दर्शिता। उक्तार्थे साधकान्तरमाह—अत एवेति। प्रातिपदिकावयवा-

पर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते, तथाऽपि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् ।

तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम् । पचतः कल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपप्सूत्रस्थं भाष्यं गमकम् । समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्स(१)मुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक् । यद्यप्यर्थवत्त्व-

---

नामव्यावर्त्यत्वादेव । एतेनार्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानाम्मा भूदित्युपक्रमभाष्यमेकदेशयुक्तिरिति सूचितम् । निरर्थकः = परस्परान्वितार्थबोधाभावेन निरर्थकः । **मुख्यमिति** । इदमपि यथाश्रुतरीत्या । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या प्रत्ययस्य, 'पञ्चगवधनः' इत्याद्येकदेशस्य पञ्चगवेत्यादेश्च व्यावर्त्यत्वमस्त्येव ।

ननु 'पचतः कल्पम्' इत्यादौ गमकाभावेऽपि स्वाद्युत्पत्तिवद्धनाद्यवयवादपि स्यादेवेति कस्यचिच्छङ्कां वारयति—**पचत इति** । **भाष्यङ्गमकमिति** । तत्र हि—'पचतः कल्पम्' इत्यादौ लिङ्गसङ्ख्यायोगाभावादमोऽभावमाशङ्क्य 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' क्रिया चैका, न द्वित्वादिमती, तिङन्ताद्भेदानवगतेः, क्लीबत्वञ्च स्वभावादिति समाधाय 'पचतः' इत्यादौ द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय, कल्पबाद्यन्तात्सुबुत्पत्त्यभावमाशङ्क्य "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः" इति तत्रोक्तम् । अयम्भावः तिङन्ताद्भेदानवगमेऽपि शब्दशक्तिस्वभावात्स्वगतैकत्वमादाय कल्पबाद्यन्तादौत्सर्गिकमेकवचनम्भवति, तेषामभावे तु साधनापेक्षन्द्विवचनादि भवति द्व्यादिभ्यस्तु नौत्सर्गिकैकवचनम्, किन्तु न केवलेति समयपरिपालनायानुवादकविभक्तिर्भवति । अत एव बहुषु द्वयोरेकस्य निजां त्रयाणामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । अन्यत्र त्वौत्सर्गिकैकवचनमेवेति । ननु 'दशदाडिमानि षडपूपा' इत्यादिसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन वारणम्भविष्यतीत्यत आह—**समासेति** । **अर्थवत्समुदायेत्यादि** । ननु पूर्वसूत्रे पर्युदासबलादर्थवत्त्वलाभादर्थवत्पदाभावेऽग्रिमसूत्रे तदसम्बन्धादनर्थको योऽसूर्यादिसमासस्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थञ्च समासग्रहणमिति कथमर्थवत्समुदायविषयकत्वन्तस्येति, चेन्न, असूर्यमित्यादेः समाससंज्ञासिद्धये ज्ञापकाश्रयणमावश्यकं, तत एव प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्यनुमानम्भविष्यतीति तत्र समासग्रहणमर्थवत्समुदायविषयकमित्याशयात् । तल्लाभश्च नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन भवति । **दिगिति** । दिगर्थस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्त एव ।

नन्वधातुरिति पर्युदासादर्थवत्त्वेन सादृश्यलाभ इति कुतः असत्त्वार्थकत्वेनापि

---

१ अर्थवान् यः समुदायस्तद्विषयक इत्यर्थः । दशदाडिमानीत्यादिसमुदायस्तु नार्थवानिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति भावः ।

एतच्च "सुप्तिङन्तम्" (पा. सू. १।४।१४) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । यत्त्वाहुः-पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति, अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् । अधीते, यावकः इति अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान्, न तु केवलः, इङ् अध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात् । एवं कन्नप्यनर्थकः, यावशब्दादपि

मिति । व्याख्या(१)नादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः । उक्तमिति । एतेनेदमुक्तमेव पुनर्दार्ढ्यायोच्यत इति सूचितम् । भाष्ये इति । एवं हि तत्र भाष्यम्—"अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति "कृत्तद्धित-इति सूत्रेऽन्तग्रहणं न कार्यम्" इति । "अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभः" इति कैयटः । समुदायार्थारोपादिति । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धन-

---

सादृश्यसम्भवादत आह—व्याख्यानादिति । बहुलक्ष्यसंस्कारमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । यतो अत्रार्थवत्वेन सादृश्यं विवक्षितमतः "सुप्तिङन्तं पदम्" इति सूत्रस्थभाष्यमपि सङ्गच्छते । "तस्मिन्" सूत्रे ऽन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नेति ज्ञापनोत्तरं—"कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यन्तग्रहणङ्कर्तव्यम्, न कर्तव्यम्, अर्थवदिति वर्तते, न केवलाः कृत्तस्तद्धिता वा" इति भाष्ये उक्तम् । तत्रान्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति 'न केवला' इत्यसङ्गतमित्याशङ्कायाम् 'अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो यो ऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते' इति कैयटेनोक्तम् । तत्र सामर्थ्यवर्णनमनुवृत्त्यभावेऽपि तस्य लाभश्चेद्भवति तदा धातुपर्युदासात्तस्य लाभो भविष्यतीति तदभिप्रायकमेवेति । इत्युक्तमित्येतावन्मात्रकथनेऽपि पौनरुक्त्यभावो न लभ्यत इत्यत आह—एतेनेति । तेन = आरोपेण । तन्मात्रस्य = इङ्मात्रस्य । ननु तदर्थेत्येव वाच्यं, तावतैव प्रक्रान्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधसम्भवेन तत्तदर्थेति वाच्यम्, नच स्पष्टम्प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधनाय द्वन्द्वनिर्देशो ऽयमिति वाच्यम्, एकशेषप्रसङ्गादत आह—तस्येति । कृतद्विर्वचनेन वीप्सायामित्यादिः । षष्ठीसमासे अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्य वेति शेषः । एकदेशान्वयापत्तिभिया आह—स स इति । अत्रापि स स इति वीप्सायामेव द्विर्वचनम् । इदम् = तत्तदर्थ-

---

१ अनर्थकनिपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाय "अनर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या इति वार्तिकमूलादित्यर्थः ।

तदर्थप्रतीतेः । "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" "अकर्तरि च कारके-" इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां 'नञिवयुक्त' न्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति । अत्रेदं वक्तव्यम्—धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम्, क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् । आरोपितं तदिति चेत्, सत्यम्, तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थविभागश्च

धातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् = क्रियावाचकत्वम् । तत्तदर्थविभागश्चेति । तस्य तस्येति कृतद्विर्वच(१)नेन षष्ठीसमासे, स सोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु । एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति "अपादाने पञ्चमी" (पा० सू० २।३।२८) इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुबन्तत्वमपि द्विःप्रयोगपक्ष इव स्थाने द्विर्व-

---

विभाग इति पदम् । उक्तरीत्या साधुत्वे उपष्टम्भकं सूचयन्नाह—एतेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृतद्विर्वचनस्य षष्ठ्यन्तत्वसुबन्तत्वयोरभावात्कथं षष्ठीसमासस्य, कर्मधारयस्य वा प्रसक्तिरत आह—सुबन्तत्वमपीति । अपिना षष्ठ्यन्तत्वपदत्वयोः परिग्रहः । द्विःप्रयोगपक्ष इवेति । यद्यपि समासग्रहणकृतनियमेन समुदायस्याप्रातिपदिकत्वन्तथापि कस्कादिगणे कौतस्कुत इत्यस्य पाठेन तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति ज्ञापनवदाद्योच्चारणविषये यस्माद्विहितस्तत्त्वबुद्धिः अन्त्यस्यशब्दादौ सुप्त्वषष्ठीत्वबुद्धिरित्यपि कल्पनीयम्, उक्तापादाने "पञ्चमी" इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगादिति यथेत्यर्थः । वस्तुत उक्तप्रयोगाभ्यां स्थाने द्विवचनपक्ष एव ज्ञाप्यतामित्याशयेनाह-स्थाने द्विर्वचनपक्षे ऽपीति । अस्योपमानत्वेन निर्देशो युक्तत्वस्य सूचनाय । यद्यप्यस्मिन् पक्षे स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वं सूपपादम्, तथापि

---

१ 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेन द्वित्वे तस्य तस्य अर्थः 'तद् अस् तद् अस् अर्थ स्' इति विग्रहे तत्तदर्थः तस्य विभागस्तत्तदर्थविभागः, इति षष्ठीसमासे साधु । न च द्वित्वनिष्पन्नसमुदाये षष्ठ्यन्ततदादित्वाभावात् समासाभावः, स्थाने द्विर्वचनपक्षे स्थानिवद्भावेन तत्त्वस्य लाभात् । नच स्थाने द्विर्वचने सुपो लुगनापत्तिरादेशघटकस्यासः सुप्त्वे मानाभावादिति वाच्यम्, अनस्तमितावयवभेदस्यैवादेशत्वेन सुपो लुकि बाधकाभावात् । नच द्विः प्रयोगपक्षेऽपि समुदायस्या सुबन्ततदादित्वाभावात् समासाप्राप्तिः. आद्यतच्छब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यासूशब्दे षष्ठीत्वबुद्ध्या षष्ठ्यन्ततदादित्वस्य सौलभ्यात् । शेखरकृता तु 'तत्तदर्थविभागः' इत्यत्र लुप्तषष्ठीकं तदित्यव्ययम्, अत एव "त्यदादीनि" इति नैकशेष इत्युक्तम् ।

सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट (१) एवार्थवानिति सिद्धान्तात्। उक्तं च हरिणा—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।

चनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यस्यशब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम्। सर्वं इति। धातूपसर्गविभागः, वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भावः। स्फोट एवेति। पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तत्रैव, शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वम्,

---

त्वदुक्तरीत्यैव निर्वाह इत्याशयेनाह—आद्येति। अत्राद्यशब्दः सुलभत्वध्वननाय। नन्वस्मिन्पक्षे समुदाये स्थानिवद्भावेनोक्तरीत्या वा सुबन्तत्वबुद्धिर्भवतु, तथापि तदवयवे सुप्त्वबुद्धिर्न स्यात्, वस्नसादिषु प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहो यथा। अत एव 'आटिटत्' इत्यत्र स्थाने द्विर्वचनपक्षे णिलोपानापत्तिरूपन्दूषणमभिहितम्। तथाच—"सुपोधातु" इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न, उक्तभाष्यप्रयोगेणानस्तमितादेशत्वस्य समुदाये कल्पनेनादोषात्। एवञ्चाकृते द्विर्वचने स्थानिनि, समुदायावयवे वा या या बुद्धिः, सा साऽधुनापीति सुब्लुकः सिद्धिः। अतएवाऽग्रेऽग्रे वृक्षान् वृक्षानपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वरूपणत्वप्रतिषेधङमुडागमादीनां सिद्धिः। अत एवास्मिन्पक्षे तावेव सुप्तिङौ, यौ ततः परौ, सैव प्रकृतिराद्या, समुदायपदत्वमेतेन, इति षाष्ठे "एकाच" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम्।

सर्वपदार्थमाह—धातुपसर्गेति। एवमेव = कल्पित एव। स्फोटः = स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः वाचकः शब्दः, स च हृदयप्रदेशेऽभिव्यक्तः कर्णपिधानेन सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेन स्वमात्रश्राव्यः, प्रणवापरपर्यायनादशब्दबोध्यः आन्तरो व्यञ्जकतद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तो अभिधीयते। अधिकमन्यत्र स्फुटम्। यद्यप्यष्टौ स्फोटा अन्यत्रोक्तास्तथापि निष्कर्षे वाक्यस्फोटस्यैवावस्थानमित्यत्रान्ते लेखः। तस्य परमार्थत्वे साधकमाह—लोकानामिति। व्युत्पित्सूनामित्यर्थः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारेणावग्रहस्य तत्रैवोत्पत्तेः। नन्वेवं शास्त्रेण तस्याप्रतिपादनेन शास्त्रानार्थक्यमाप्नोतीत्यत आह—शास्त्रेणेति। पाणिनीयेनेति शेषः। पदस्यैवेति। तद्द्वारा

१ ध्वनिव्यङ्ग्यो नित्योऽर्थवाचकः शब्दः 'स्फुटत्यर्थोऽस्मात्' इति व्युत्पत्त्या 'स्फोटः' इत्युच्यते। स च न तात्त्विकरूपेण प्रत्यक्षविषयः, किन्तु पदादिरूपेणैवेति पदादीनामप्यर्थवत्त्वव्यवहारः। वास्तविकवाचकत्वन्तु अक्षिगोलकगतेन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वमिव स्फोटस्यैवेत्यन्यत्र विस्तरः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ १ ॥

इति । कथमन्यथा इको द्विर्वचनमडादयश्च स्युः । तथा च प्रत्याहाराह्निके (अर्थवन्तो वर्णाः) इति प्रघट्टके 'अध्येति' 'अधीते' इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम् । एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव, स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । कल्पनामात्रमिदमिति चेद्, न, उक्तोत्तरत्वात् । नैषा कल्पना शास्त्रकृत्सम्मतेति चेत्, न, " द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि " इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थताया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । 'प्रत्ययः, (पा. स. २।२।३)

लोके बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते । ' उपलालनाः ' इत्यस्य भवन्तीति शेषः । न तु वास्तवा इति भावस्तदाह—असत्ये इति । आरोपिते इत्यर्थः । लोकानान्तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् । सत्यं विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः । स्युरिति । अधिजगे, अध्यागीष्टेत्यादौ । अर्थवत्त्वादिति । आरोपितार्थवत्वादित्यर्थः । शास्त्रकृत् = भाष्यकृदादिः । सम्मतेति । तद्धितविषये इति शेषः । औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह–इष्टस्थलेऽपीति । (चः) पञ्चम्यर्थहेतु-

---

वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम् । प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवाल्लघुतर उपायः शास्त्रेण बोध्यते शाखाचन्द्रन्यायेन । एवञ्च तत्तदवयवस्य तत्तदर्थानाञ्च प्रदर्शनं वाचकस्य समुदायस्य विशिष्टार्थस्य च बोधनतात्पर्यकमेवेति भावः । स च समुदायो बौद्ध एव परम्परया बोध्यते । अर्थोऽपि बौद्ध एव । अतएव वन्ध्यासुत इत्यादेरुपपत्तिः । क्रियापदरहितस्य बोधकत्वाभावादाह—भवन्तीति । उपलालनाः इति । वञ्चनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इत्यर्थः ।

पर्यवसितार्थमाह—नत्विति । तस्यारोपितत्वमुपपादयति—लोकानामिति । मुख्यार्थवत्त्वाभावादाह—आरोपितेति । गौतमादिभ्रमापगमायाह—भाष्यकृदादि । त्रिषु प्राधान्याद्भाष्यकृत एवात्रादावुल्लेखः । अत्र निर्विसर्गः पाठो युक्तः, शास्त्रकृच्छब्दस्य मूले समस्तत्वात् । ननु प्रत्याहाराह्निक इत्यादिना स्पष्टमित्यन्तेन भाष्यकारमतस्य दर्शितत्वान्नैषेति शङ्काया अनुत्थितिरत आह—तद्धितविषय इति । तथाच तद्धितविषये प्रत्याहाराह्निकेनोक्तमिति शङ्काया

इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम् । यदपि "ओष-धेश्च" इत्यादि, तदपि न, अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्ट-सिद्धेः, इष्टस्थले अप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च, अनित्य, त्वज्ञापनस्य कथं चिदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च । उत्तरार्थस्यापि इह किंचित् (त्रपो) इति न्यायेन इह करणस्य सफ-

---

ल्यानुवादकः । कथञ्चिदिति । अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति । ननूत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—उत्तरार्थस्यापीति । "इकोचि" (पा. सू. ७।१।७३) इति सूत्रेऽज्ग्रहणस्योत्तरार्थता-मुक्त्वा भाष्ये उक्तम्-इह किं चित् 'त्रपो' इति । "न लुमता" इति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा 'त्रपो' इत्यत्र गुणः फलमिति तदर्थः । इत्थं सतीति । लघुना ऽनेनैवोनित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसम्भव इति भावः । नलोप इति । सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता, "भूवादयो" इत्यस्य लविधौ, तिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाश-

---

उपस्थितिरिति भावः । वचनस्यौत्सर्गिकी प्रवृत्तिर्गमकसापेक्षेति प्रकृते गमकाभा-वात्कथम्प्रवृत्तिरत आह—औत्सर्गिकेति । अत्र गमकान्तरानुक्तेश्चकारस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इत्यत आह—चः पञ्चम्यर्थेति । पातादिति । पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । एवञ्च चकारो व्यर्थ एवेति तात्पर्यम् । अनेन =कथञ्चिदितिपदेन । एतेन तज्ज्ञा-पनस्य भाष्यसम्मतन्दढतरम्फलन्नास्तीति ध्वनितम् । "इह किञ्चित्त्रपो" इति न्यायसत्ताम्प्रदर्शयति—इकोचीत्यादिना । यद्यप्युत्तरार्थन्तथाऽप्युत्तरार्थस्योत्तर-त्रैव करणमुचितमिह करणङ्किञ्चित्फलसाधकन्तत्किम् ? त्रपो इतीति, तदर्थः । अनित्यत्वेति । एतेन तस्य निषेधस्य पाक्षिकी प्रवृत्तिरिति प्रदर्शितम् । तत्फल-न्त्वेङ्ह्रस्वादितिसूत्रस्थभाष्ये 'त्रपु' इति प्रयोग एव ।

इत्थं सतीति अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे सतीत्यर्थः लघुनेति । एकफलद्वयसाधकत्वसम्भवे ऽनित्यत्वज्ञापनमात्रफलकं यत्तद् द्वयं तद्व्यर्थमिति तात्पर्यम् । ननु धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायान्ततः सुबुत्पत्त्यापत्तिर्वक्तव्या, द्वयोः संज्ञयोराकडारीयान्यत्वेन समावेशेऽपि परत्वात्सुब्विधायकशास्त्रस्य तत्प्रवृत्तेर्न्या-य्यत्वात् । लडादयः पुत्रीयतीत्यादौ सावकाशाः, "भूवादयः" इतिधातुसंज्ञापि "श्रियौ" इत्यादावियङादिसम्पादकत्वेन चरितार्थेति, नलोपमात्रस्य फलत्वेन प्रदर्शनमफलमत आह—सुबुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । अस्य सर्व-

लत्वौचित्यात्, "ओषधेश्च" इत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेति दिक्। "अधातुः" इति किम्? 'अहन्' (१) नलोपो मा भूत्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽ-

---

तया (२) अपवादैस्तिबादिभिर्बाधात्। कार्यकालपक्षे इति। न च यथोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषाया फला-

---

थेत्यादिः। एतेन पूर्वं लडादीनामुत्पत्तिरिति ध्वनितम्। एतेनापवादविषये बाध्य-प्रातिपदिकसंज्ञायाः कथम्प्रवृत्तिरिति शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम्। अपवाद-शब्दोऽत्र बाधकपरः। तिबादिभिरित्यादिशब्देन तत्स्थानिकलडादेरपि सङ्ग्रहः। येन नाप्राप्तिन्यायस्य नात्र विषयता, सम्प्रति प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तविषये चारितार्थ्याभावात्। गमकाभावादौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरपि नोक्ता। ननु नलोप-वारणस्य यथोद्देशपक्षेऽपि सम्भवेन विशिष्यात्र कार्यकालपक्षस्यैवोपादानमफल-मित्याशङ्कां वारयितुमुपक्रमते--नचेत्यादिना। अत एव भाष्ये ऽप्रत्यय इत्यत्र

ननु "नलोपोऽतिङः" इति न्यासेनादोषः। नच 'पचेरन् पचेरन् यस्मिन् व्यापारे स पचेरन्पचेरो व्यापारः' इत्यत्र तिङन्तावयवत्वान्नलोपानापत्तिः, तिङन्ततदादिभिन्नावयवस्य पदान्तस्य नस्य लोप इत्यर्थेन समुदायस्य तिङन्ततदादिभिन्नतया नलोपसिद्धेः। नच 'अ अहन् यस्मिन् व्यापारे सः 'आह्न' इत्यत्र परादिवद्भावेन तिङन्ततदादित्वस्य सत्त्वेन दोषः, समासग्रहणनियम-परभाष्येणेदृशानामनभिधानात्। अन्यथेदृशेषु प्रत्ययान्ततदादित्वस्योक्तरीत्या सत्त्वेन 'अर्थवत्' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वेन नियमानुपपत्तिः। नच 'सर्वस्मिन' इत्यत्र नलोपापत्तिः, उच्चारणसामर्थ्यात्। नच 'हे सर्वस्मिन्नत्र' इत्यत्र नलोपस्यासिद्धतया संयोगसंज्ञया गुरुत्वेन "गुरोरनृतः" इति प्लुत एव फलम्, "न लोपः सुप्" इति सूत्रे भाष्ये संज्ञायाः 'दण्डिदत्तौ' 'दत्तदण्डिनौ' इति क्लेशसाध्यफलदानेन संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणेन संयोगसंज्ञायां नलोपासिद्धत्वाप्राप्तेः "नलोपः सुबयतः" इति न्यासेन दोषाभावा-च्चेति, चेत्, न, एवं सति "अधातुः" इति पर्य्युदासाकरणस्येष्टत्वात्, यथाश्रुतन्यासानुरो-धेनैतद्ग्रन्थसत्त्वाच्चेति दिक्।

२ ननु "भूवादयः" (पा० सू० १-३-१) इत्यस्य, "अर्थवत्" (पा० सू० १-२-४५) इत्यस्य चाकडारीयबहिर्भूतत्वेन "आकडारात्" (पा० सू० १-४-१) इत्यस्य विषयाभावेनोभयोः समावेशे सुबापत्तिरपिवक्तुमुचितेति नलोपमात्रापत्तिरसंगता। न च "भूवादयः" इत्यस्य वैयर्थ्यम्, 'भुवौ' इत्यादौ उवङादिसम्पादनेन चारितार्थ्यादित्याशङ्कायामाह—उपस्थितेरिति—अयम्भावः—"कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इति पक्षे आवृत्त्या संज्ञाशास्त्राणां विधिशास्त्रैः सहैकवाक्यता जायते। तथा च—उवङादिविधायकशास्त्रे उपस्थित "भूवादयः" इत्यस्य चारितार्थ्येऽपि लट्-तिबादिविधायकशास्त्रे उपस्थितस्य "भूवादयः" इत्यस्य वैयर्थ्येन तिबादिभिस्सुपो बाधात्र-

ऽस्त्विति वाच्यम्, प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः "न ङिसम्बु-

---

भावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरितिवाच्यम्, अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्, असत्त्वाच्च, भविष्यति किं चित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेणात्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देश(१)पक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने अत्र निर्दले। न हि

पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोराशङ्काङ्कृत्वा अन्त्ये राजा तक्षेत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोतीति शङ्कायां "नङि" इति ज्ञापकान्न दोष इति साधारण्येनोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः। फलाभावेनेति। तस्मिन्काल इत्यादिः। अप्रवृत्तिरिति। तदानीमिति शेषः। मूलस्योक्तभाष्यस्य च तात्पर्यन्दर्शयितुमादौ कैयटादिरित्याऽऽह— अकृतेति। अनित्यत्वादिति। प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनानित्यत्वादित्यर्थः। स्वसिद्धान्तरीत्याह—असत्त्वेति। पूर्वोक्तन्द्वितीयहेतुन्निराचष्टे—भविष्यतीति। अत्र पक्षे = यथोद्देशपक्षे। यथाश्रुतभाष्यस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमने मूलकारोक्तरीत्या तद्योजनमुचितमित्याशयेनाह—यथोद्देशेति। पर्युदासे=लाघवादधातुरिति पर्युदासे। लक्ष्यसिद्धेः = अहन्नित्यस्य राजेत्यस्य च लक्ष्यस्य सिद्धेः। शङ्का-

---

लोपापत्तिरेवोक्ता। नच प्राथम्याल्लडादिभिरित्येव वक्तव्यम्, तिप आदिः = प्रथमः लडादिरिति यावत् इति, तिप् आदिर्यस्य इति वा विग्रहे समासेनोभयोः संग्रहात्।

वस्तुतस्तु—उपस्थितेर्वैयर्थ्ये तदभाव एव स्यात्, उपस्थितिं कल्पयित्वा शास्त्रबाधकल्पनापेक्षयोपस्थित्यभावकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात्। तथा च सुप्त्वापत्तिरपि वक्तुं शक्या। भाष्ये "नलोपो माभूत्" इति तूपलक्षणम् इति।

१ यथोद्देशपक्षेणेति—अत्र शास्त्रे पक्षद्वयम्-यथोद्देशपक्षः, कार्यकालपक्षश्च। तत्र यथोद्देशपक्षे लडादेः प्रागेव धातुसंज्ञा प्राप्नोतीति तद्वारणाय "अधातु" इति पर्युदासे 'अहन्' राजा, इत्यादि लक्ष्याणां सिद्धेः पक्षान्तरमादाय शंकादिकम् संगतम् इत्याह यथोद्देशपक्षेणेति।

२ कश्चिदिति अनेनारुचिना तत्र बीजन्तु अर्थवदिति सूत्रे भाष्ये "अप्रत्ययः" इत्यस्य पर्युदासत्वम्, प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वेत्याशंक्य आद्ये पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वात 'काण्डे' 'कुड्ये' इत्यत्र दोषं प्रदर्श्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन 'राजा' तक्षा, प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधा प्राप्नोति, नैवदोषः। आचार्यं प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं "नङिसम्बुद्ध्योः" इति प्रतिषेधं शास्ति इत्युक्तम् तत्र यथोद्देश्यपक्षे प्राप्तनलोपवारणाय "नङिसम्बुद्ध्योः" इत्यस्य चारितार्थ्येन कार्यकालपक्षाभिप्रायेण तज्ज्ञापनासंगत्यापत्तिरेव वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे ज्ञापकत्वस्यावश्यकत्वमेव उपसंजनिष्यमाण न्यायेन यथोद्देशेऽपि प्रतिपदिकत्वाप्रवृत्या उभयपक्षाभिप्रायेण ज्ञापकपरभाष्यप्रवृत्तेरिति कश्चिदित्युक्तिरसंगतैव।

द्ध्योः" इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ।

व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित् । कथमन्यथेति । न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः, तत्रापि "अप्रत्ययः—" इत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव 'दाक्षी', 'दिद्रक्षू' इत्यादौ परादिवद्भावेन न

समाधाने = नच कार्यकालपक्षे इत्यादिना शङ्कासमाधाने । निर्दले = निःसारे । शङ्केति । दोषस्येत्यादिः । अत एव भाष्यकृता पर्युदासपक्षे राजा तक्षेत्यत्र दोषशङ्का न कृतेति बोध्यम् । तत्र = अहन्नित्यत्र । तिङन्तपरेः प्राक् प्रातिपदिकसंज्ञाया व्यावर्तकतया धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम् । राजेत्यस्य तु प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकसंज्ञया सुबुत्पत्त्या नलोपस्य प्रवृत्त्या च सिद्धिः । पर्युदासेत्युपादानन्तु यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्तदा "निषेधाश्च बलीयांसः" इति न्यायेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपि निषेधविषये बाध्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयेन । एतेन कैयटोक्तिरपि पर्युदासपक्षे नञोत्यस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरा निस्सारेति दर्शितम् । नहीति । अत्र हिशब्दो यत इत्यर्थे वर्तते । पक्षयोः = कार्यकालयथोद्देशपक्षयोः ।

भाष्ये ध्वनितत्वादिति । तत्र हि—"अग्नी इत्याह" इत्यत्र प्राक् प्रगृह्यसंज्ञायान्तस्य स्थाने "गुरोरनृत" इति प्लुते "ईदूदेत्" इति तपरकरणात्पुनः प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावफलिका न प्राप्नोति, प्लुतसंज्ञाकृतस्य प्रकृतिभावस्य त्वप्रवृत्तिरप्लुतवदुपस्थित इत्यप्लुतवद्भावस्य विधानात्, प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वन्तु न भवति, कार्यकालपक्षे प्रगृह्यसंज्ञायाः प्लुतप्रगृह्येत्येतदेकवाक्यतया स्वरसन्धिस्थत्वसम्पत्त्या सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्यनेन सिद्धत्वस्य बोधनादित्याशङ्क्य यथोद्देशपक्षाश्रयणेन समाहितं तेनास्य ध्वनितत्वादित्यर्थः । कश्चिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु यथोद्देशपक्षे यद्यप्युक्तरीत्या निर्वाहस्तथापि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदस्योक्तार्थज्ञापनपरत्वम्भाष्यकृदुक्तमनुपपन्नमेवेति ।

वस्तुतस्तु पर्युदासाश्रयणेऽपि कार्यकालपक्षे ज्ञापनमावश्यकमेव । नच स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेन तत्सिद्धिः ? अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वादत एव रामानित्यादौ न स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वेन नलोपः । एवञ्च शङ्कासमाधाने निर्दल इत्युक्तिरसङ्गतैवेति ॥

मूले—कथमन्यथेति । अन्यथा—प्रत्ययलक्षणेन पर्युदासस्य प्रवृत्तौ कथ.

सुपो लुक् । न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम्, असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । अन्यथा सूत्रोपस्थि-

---

स्यादिति योजना । राजेत्यादेरुत्तरसूत्रेण सिद्धेः कथमन्यथेत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराचष्टे —नन्वेत्यादिना । अत एव = उत्तरसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धादेव । न सुपां लुगिति । एतयोस्तद्धितान्तकृदन्तत्वे पूर्वान्तवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन च बोध्ये । ज्ञापकम् = " न ङिसम्बुद्ध्योः " इति ज्ञापकम् । ज्ञापनादिति । अधातुग्रहणेनेति शेषः । अन्यथा = " नङि " इतिसूत्रस्य विशेषापेक्षज्ञापकत्वे । यत्तु 'दाक्षी' 'दिदृक्षू' इत्यत्रोभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधाद्दोषाभावेन नोत्तरसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्ध इति तत् तुच्छम्, पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वस्य, परादिवद्भावेन सुप्त्वस्य बुध्या लोपस्य प्रवृत्तिरित्येकत्रोभयोर्नाश्रयणमिति यवद्भक्तन्यायविषयताया अभावात् । अप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धे तु तत्र प्रत्ययपदङ्कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययपरम् । एवञ्च कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययान्ताभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्य फलिततयाऽस्य तत्त्वबुद्ध्या सा नेति भावः । नचात्र ईप्यादेः परादिवद्भावेन कृत्तद्धितातिरिक्तप्रत्ययत्वबुद्धावपि स यस्माद्विहितस्तदादित्वम्पूर्वान्तवद्भावेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणमेकदैवेति निषेधः स्यादिति वाच्यम्, 'दाक्षी' इत्यादावेवैकदेशविकृतन्यायेन क्षान्तं यस्माद्विहितस्तत्त्वस्य बुद्ध्या परादिवद्भावेन ईकारादौ तदन्यप्रत्ययत्वबुद्ध्या निषेधस्य प्रवृत्ते. ।

नन्वत एवेत्याद्युक्तमसङ्गतम्, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावस्य ज्ञापनादित्यस्य वक्ष्यमाणतया पूर्वान्तवद्भावेन कृत्तद्धितान्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न, उपायस्योपायान्तरा दूषकत्वमिति न्यायेन वक्ष्यमाणज्ञापकम्परित्यज्यात्राप्रत्यय इत्यस्य झटितिस्मृतत्वेन तेनैव वारणस्य सुकरत्वप्रदर्शनायेत्थमभिधानात् । पूर्वोक्तरीत्या क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वम्परादिवद्भावेन द्विवचनत्वम् अत एवेदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञेत्यवश्यं वाच्यमिति यथा, तथैव तदतिरिक्तप्रत्ययबुद्धिरपि भविष्यतीत्यस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमभिधानाच्च । आवश्यकश्चोत्तरसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धः । अन्यथा प्रकृतसूत्रभाष्ये राजा तक्षेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालपक्षे प्रतिषेधमाशङ्क्य "न ङिसम्बुद्ध्योः" इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति पर्युदासाप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वप्रदर्शनङ्कृतं तद्विरोधः स्यात् । सम्बुद्धौ प्रतिषेधस्य " हे सुराजन् " इत्यत्र समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालपक्षेऽपि सत्त्वेन नलोपनिषेधायावश्यकत्वात् । अतस्तद्भाष्यसङ्गमनायोत्तरसूत्रे समासांशेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धेन समासानवयवप्रत्ययान्ताभिन्नसमासस्य ग्रहणमित्यर्थो यथा तथा कृदाद्यंशेपीत्याशयः कल्प्यः । अत एव समा-

अप्रत्ययान्तः किम्? तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्। न चान्तव-

---

तङ्सिम्बुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः। स्पष्टा चेयं रीतिः "सार्वधातुकमपित्" (पा. सू. १।२।४) इत्यत्र भाष्ये। प्रकृत-सूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम्। अत्र सुप्तिपोरिति। तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सा-मर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने तच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरू(१)पायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक्। तत्सत्त्वे तु पदा-

---

समग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनपरभाष्यग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते। अन्यथा 'सुराजा' 'सुतक्षा' इत्यत्र कार्यकालपक्षे नलोपाय समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकत्वेन समासग्रहणस्य चरितार्थतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति। सामान्य पक्षपात इत्यस्य यथान्यत्रोप-स्थितसामान्यधर्माक्रान्ते कार्यसिद्धिः, स्वविषये इष्टस्य च सिद्धिस्तादृशार्थज्ञापकत्व-मित्यर्थः। अन्यथा स्वविषये यथा चारितार्थ्यं तन्मात्रज्ञापकतापि स्यादिति राजपुरुषा-दिपदे पूर्वपदस्य प्रत्ययान्ततया प्रातिपदिकत्वानापत्तौ नलोपानापत्तिरित्यर्थः। नच तादृशविशेषापेक्षत्वे राजा तक्षेत्यस्याप्यसिद्धेर्जागरूकत्वाद्राजपुरुषपर्यन्तानुधावनम-फलमिति वाच्यम्, सूत्रोपस्थितेन विशेषणस्य विशेषत उपादानेन सम्बुद्धिसंज्ञा-विधायकं यत् "एकवचनं सम्बुद्धिः" इति सूत्रन्तस्यापि क्रोडीकारेणैकवचनविषय-तायान्तात्पर्यन्नतु सम्बुद्धिसंज्ञकमात्रविषयतायामित्यभिप्रायात्। एवञ्च ङिसुविष-यकता स्यादित्यस्य फलितत्वेन राजा तक्षेत्यस्य सिद्धिर्भविष्यतीति पष्ठ्यन्ते दोषो-पपादनं युक्तमेव। तथाच ज्ञापकसामान्यस्य यः स्वभावः स्वातिरिक्ते फलनिष्पा-दकत्वरूपः सोऽपि यथा "नञि" इत्यस्य निर्वहति तथैव ज्ञापनं युक्तमिति भावः।

एवम्प्रकारस्य ज्ञापकविषयेऽन्यत्र प्रक्लृप्तत्वप्रदर्शनायाह–स्पष्टा चेयमिति। इयं रीतिः = ज्ञापकानां सजातीयापेक्षत्वमङ्गीकृत्य स्वविषये चारितार्थ्यमिति रीतिः। इत्यत्र भाष्य इति। तत्र हि –सार्वधातुकपदस्य प्रयोजननिरूपणावसरे तदभावे 'कर्ता' 'हर्ता' इत्यादौ तृजादेरपि ङित्वप्राप्तिशङ्काया आर्द्धधातुकेषु चङ्ङा-दिषु ङित्करणरूपज्ञापकेन निरासङ्कृत्वा सजातीयापेक्षत्वेन धातुभ्यो विहिता ये प्रत्ययास्तद्विषयकत्वशङ्कां सार्वधातुके अव्याप्त्यापत्त्याऽर्द्धधातुकत्वेन साजात्यमादाय नियमकरणेन निरस्य यद्येवङ्कल्प्यते तदा चङङौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ, नजिङ् वर्तमानकालानाम्, अथ ङौणादिकानाम्, नङ्शब्दो घञर्थानां ज्ञापको भविष्यति।

---

१ लिङ्गनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकशाब्दबोधं प्रति प्रातिपदिकपदजन्योपस्थितेरेव कारणतया प्रातिपदिकार्थे एवान्वयितावच्छेदकधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः।

भावेन काण्डे, कुड्ये, इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च "ह्रस्वो नपुंसके—" इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्, कार्यकालपक्षेणेष्ट(२)सिद्धेः। यथोद्देशेऽपि 'विभक्त्येकादेशो नान्तवत्'

दित्वेन षत्वनिषेधापत्तिर्दोष इति भावः । तत्रैवेति । अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः, "सुपो धातु—" इति लुगापत्तिश्च, पचेरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः । स्यादेवेति । पूर्वं विभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः । यथोद्देशेऽपीति । अपिना कार्यकालपक्षे(१)ऽपि । न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति, अतिदेशैकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् । प्रातिपदिकग्रहणं वेति । नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे-

---

तथाच तृजादेर्ङित्वापत्तिरिति सार्वधातुकग्रहणङ्कर्तव्यमित्यभिहितम् । एवञ्च यथा बाधकसत्त्वात्तत्र न सामान्यापेक्षत्वङ्किन्तु विशेषापेक्षत्वेन चारितार्थ्यमित्युक्तं तथा अत्रापि बाधकसत्त्वे विशेषापेक्षत्वन्तदभावे तु सामान्यापेक्षत्वम्भविष्यतीति तात्पर्यम् । भाष्ये चेदमिति । अत्र चस्त्वर्थे । इदम् — प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधाभावे नङीतिसूत्रस्य ज्ञापकत्वम् । स्पष्टम् = कण्ठरवेणोक्तम् ।

ननु सुप्तिपोः प्रातिपदिकत्वे पदत्वापत्तौ पत्वानापत्तिरूपो दोषः सुबुत्पत्तावेव वाच्यः, स तु न सम्भवति गमकाभावेन सुबुत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यत आह— तयोरिति । तत्सामर्थ्यादिति । प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः । तथाचेदमवगमकमिति भाव. । अन्येन तूक्तन्तयोर्लुकापहारङ्खण्डयति—विभक्त्यर्थस्येति । अत एव 'ह्रस्वो नपुंसक" इति सूत्रभाष्ये 'काण्डे' 'रमते' इत्यनयोरर्थयोः सुबर्थक्रियारूपयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति, विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामित्यभिहितम् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुंसकत्वसत्त्वे त्वित्यर्थः । अत्र तुना प्रागुक्तभाष्यवि-

---

१ परादिवद्भावेन प्रत्ययान्ततया "अप्रत्ययः" इत्यनेन निषेधादिति भावः ।

२ ननु कार्यकालपक्षे परादिवद्भावेन प्रत्ययान्ततया प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या "विभक्त्येकादेशः" इति ज्ञापनस्य नोपयोग इति चेत्, न, "अन्तादिवच्च" इत्यनेन पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकसंज्ञाया एवातिदेशेनास्यापि संज्ञाशास्त्रतया संज्ञाशास्त्रेषु पक्षद्वयस्य सत्वात् कार्यकालपक्षे "अन्तादिवच्च" इत्यस्य "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेनैकवाक्यतयैव ह्रस्वत्वस्य प्राप्त्या तत्पक्षेऽपि ज्ञापकत्वस्यावश्यकतेति भावः । एतदेवादाय विधिशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे संज्ञाविधायकशास्त्रेणैवैकवाक्यता न संज्ञातिदेशबोधकेन इत्यत्र मानमस्तीति । इति तत्त्वम् ।

"सप्तम्यधिकरणे च" इत्यादिनिर्देशात् । "ह्रस्वो नपुंसके-" इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तार्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ।

नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे = विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे । सामान्यापेक्षमिति । अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः । यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्व(१)प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थम्, तेनात्र न ह्रस्वः,

---

रोधापत्तिरूपाऽरुचिर्ध्वनिता । मूले—तत्रैवेति । हरिषु करोषीत्यत्रैवेत्यर्थः । नन्वत्र नौत्सर्गिकैकवचनापत्तिर्गमकाभावात् न च पूर्ववत् प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, फिट्स्वरप्रवृत्त्या साफल्यात् सुबिति पकारस्य प्रत्याहारनिष्पादकतया सिबादेः पित्त्वस्याङित्त्वसम्पादकतया चारितार्थ्यसम्भवात् । न च समासस्येत्यन्तोदात्तविधानसामर्थ्यात्सखण्डेषु फिट्स्वराप्रवृत्तिरिति वाच्यम् पदसंज्ञकपूर्वोत्तरभागकसमुदायविषये ऽप्रवृत्तिज्ञापनेन तस्य साफल्यादत आह—सुप इति । तिङन्ते दोषमाह—पचेरन्निति । आदिना सर्वस्मिन्नित्यस्य सङ्ग्रहः ।

मूले—इष्टसिद्धिरिति । प्रत्ययान्तपर्युदासेनेष्टसिद्धेरित्यर्थः । अतिदेशेन = अन्तवत्त्वातिदेशेन । एतेन लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न्यायाविषयत्वं ध्वनितम् । अत्रातिदेशेनेतिकथनेनौपदेशिकप्रातिपदिकत्वस्याप्रवृत्तिः सूचिता । परादिवत्त्वेनैकारे प्रत्ययत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन क्वान्ते तत्त्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन तन्निषेधात् । ननु "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रस्थपूर्वोक्तभाष्यादिलिङ्गत्वेन निर्देशस्योपपत्त्या न तस्य ज्ञापकत्वमिति चेन्न, अभ्युपेत्यवादेन मूलकृता तथाभिधानात् । प्रातिपदिकग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—नपुंसकेति । नपुंसकवृत्तित्वं वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन । लाभे सिद्धे = लाभे जाते । अन्यथा = सामान्यापेक्षज्ञापकत्वानङ्गीकारे । अप्रत्ययः किमित्यारभ्यास्त्वित्यन्तो मौलग्रन्थो ऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह—यद्यपीत्यादि । सत्त्वप्रधानेति । कल्पितसत्त्वप्रधानकेत्यर्थः । एवञ्च यदर्थो शास्त्रे नपुंसकत्वेन प्रसिद्धस्तादृशस्य प्रातिपदिकस्य तादृशेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थः । 'ननु मूलोक्तमुपायान्तरमस्त्वित्यत आह-मूलोक्तार्थ इति । दुर्निरूपञ्चेति । तथाच ज्ञापकतैवा-

१ सत्त्वप्रधानत्वञ्च—यस्य ह्रस्वत्वं चिकीर्षितं तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या उपस्थितीया प्रधानता तदसमानाधिकरणा या लिङ्गान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितीयप्रधानता तादृशप्रधानप्रयोजकत्वम् ।

यत्तु वदन्ति—प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वा-

---

मू(१)लोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्यं दुर्निरूपं च । संख्याकर्माद्ययोगात्स्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचनमपि न, गमकं विना तदनुत्पत्तेः ।

द्युक्तेति भावः । प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति—सङ्ख्येति । गमकं विना = साधकं विना । यथाऽव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति गमकन्तथात्र नास्तीति भावः । प्रत्ययान्तपर्युदासस्य 'हरिषु' 'करोषि' इत्यादौ समुदायप्रातिपदिकत्वापत्तौ लुगापत्तिरिति प्रयोजनन्निरस्यति—धातुसाहचर्येणेति । धात्ववयवस्य यादृशस्य सुपो लुग्भवति तादृशस्यैव प्रातिपदिकावयवस्य तस्य लुग्भविष्यति साहचर्यात् । ननु साहचर्यं सादृश्यं तच्च साधारणधर्मप्रयोज्यमेवान्यत्र स्पष्टं प्रकृते तु तादृशो धर्मः कः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—सुबित्यादि । समभिव्याहृतस्येत्यनन्तरं 'सुपः' इति शेषः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, प्रथमषष्ठ्यन्तार्थः सुप इत्यत्र या षष्ठी तत्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणम् । स चार्थस्तत्प्रकृतिकत्वमेव । एवञ्च सुप्तिङ्भिन्नसमभिव्याहृतप्रातिपदिकप्रकृतिको यः सुप् तस्य लुगिति फलितम् । अस्ति चायन्धर्मः पुत्रीयतीत्यादौ, तिङ्भिन्नः क्यच् तत्समभिव्याहृतम्प्रातिपदिकम्पुत्रशब्दस्तत्प्रकृतिकत्वन्धात्ववयवस्येति लुकः प्रवृत्तिः । तथा राजपुरुष इत्यादावप्यस्ति, सुप्तिङ्भिन्नेत्यत्र सुपस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशात् । सुप्तिङ्पदञ्च तदन्तपरम् । चालनीन्यायोऽत्र बोध्यः । एवञ्च राजन्शब्दप्रकृतिकसुबन्तभिन्नः पुरुषशब्दस्तत्समभिव्याहृतम्प्रातिपदिकं राजन्निति तत्प्रकृतिकत्वं ङसो यथा, तथा स्वान्तभिन्नराजन्शब्दसमभिव्याहृतम्प्रातिपदिकम्पुरुषेति तत्प्रकृतिकत्वं सोरित्युभयोर्लुकः सिद्धिः । अत्र सुप्तिङ्भिन्नसमभिव्याहृतत्वन्न तत्र पूर्वोत्तरभावरूपम्, पुरुषाभ्यामित्यादौ सुब्भिन्नो भकारस्तत्समभिव्याहारस्य पूर्ववृत्तित्वरूपस्य पुरुषशब्दे सत्त्वेन तत्प्रकृतिकस्य भ्याम एव लुगापत्तेः । नापि तदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं समभिव्याहारः, अत्यन्तस्वार्थिकतद्धितान्तावयवस्य सुपो लुगनापत्तेः, 'राजपुरुषः सुन्दरः' इति वाक्यावयवस्य राजपुरुषशब्दप्रकृतिकसुपो लुगापत्तेश्च । किन्तु सुप्तिङ्भिन्नसमभिव्याहृतत्वन्तद्घटितवृत्तिघटकत्वरूपं विवक्षितम् । एवञ्च सुप्तिङ्भिन्नघटितवृत्तिघटकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुपो लुगिति सूत्रार्थः । नचैवमपि 'राजपुरुषः' इत्यत्र

१—'प्रातिपदिकस्य' "विभक्त्यर्थैकादेशो नान्तवत्" इत्यत्र ज्ञापकत्वे स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति भावः ।

दिति, तन्न, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्य च अतथात्वात्। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात्

"सुपो धातु-" इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङित(१)रसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम्। पचेरन्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपः, तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्य-

समुदायप्रकृतिकसुबन्तभिन्नो राजन्शब्दः, पुरुषशब्दो वा तद्धटिता वृत्तिः समुदायरूपा राजपुरुष इति तद्धटकत्वस्य तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य तत्रैव सत्त्वेन तत्प्रकृतिकसुपो लुगापत्तिरिति वाच्यम्, वृत्तिघटकत्वस्य स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रम्, किन्तु स्वाविषयकप्रतीत्यविषयवृत्तिकत्वे सति वृत्त्यविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपमिति न कश्चिद्दोषः। अत्र तिङोऽभिधानं तिङन्तावयवकाच्समभिव्याहृतस्य सुपः पुत्रीयतीत्यादौ लुकः प्रसिद्धत्वसूचनाय। वस्तुतः सुबितरेत्येवास्तु, एवञ्च हरिषु करोषीत्यादौ लुगप्राप्तिः स्फुटैवेति भावः।

१—सुप्तिङितरेति अत्र "सुप्तिङ्भ्यामितरो यस्तत्समभिव्याहृतस्य सुपो लुक्" इत्यर्थे सुप्तिङितरप्रकृतिसमभिव्याहृतस्य 'हरिभ्याम्' इत्यादौ सर्वस्यैव लुगापत्तिः। सुप्तिङभिन्नो य इतरः = सुप्तिङनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्। सुप्तिङभिन्नौ सुप्तिङाविति यावत् तत्समभिव्याहृतस्य सुपो लुक् इत्यर्थः। तथा च 'राजन् अस् पुरुषस्' इत्यत्र स भेदस्य अस्ति, असभेदस्य च सशब्दे सत्त्वेन तयोः परस्य समभिव्याहारस्यापि सत्त्वाल्लुक् सिध्यति। यद्वा सुप्तिङ्पदं स्वविशिष्टपरम् वै० स्वेतरत्व-स्वप्रकृतिघटकेतरत्वोभयसम्बन्धेन। तथा च 'पुत्र अम क्यच्' इत्यत्र सुब्विशिष्ट उक्तसम्बन्धेन क्यच् इति तत्समभिव्याहृतस्य सुपो लुक्। 'राजन् ङस् पुरुष सु' इत्यत्र ङस्विशिष्टः पुरुष इति, सुब्विशिष्टो राजन् इति, तत्समभिव्याहृतयोर्लुक् 'काण्डे' इत्यत्रतु नास्ति सुविशिष्टसमभिव्याहार इति लुगभावः। न च पदान्तरसम्बन्धे 'काण्डे' इत्यत्रापि लुगापत्तिः, समभिव्याहारस्य नियतपूर्वापरभावरूपत्वात् पदान्तरसम्बन्धस्य चानियतत्वात्।

"काण्डे" इत्यत्र तु एकस्यैव सुपः सत्त्वेन एकसुपः सुपसमभिव्याहाराभावान्न लुक्। केचित्तु सुप्तिङ्पदं स्वप्रकृतेरप्युपलक्षणम्, एवञ्च सुप्तिङ्तत्प्रकृतिभिन्नो यस्तद्घटकस्तत्समभिव्याहृतस्य सुपो लुगित्यर्थः। पुत्रीयति, इत्यादौ उभयभिन्नक्यच्समभिव्याहारेण, 'राजपुरुषः' इत्यत्र स्-पुरुषोभयभेदवद्राजसमभिव्याहारेण, अस् राजन् उभयभेदवत्पुरुषसमभिव्याहारेण च द्वयोः सुपोर्लुक्सिद्धः। उपाध्यायास्तु धातुसाहचर्येण वृत्तिविशिष्टस्यैव सुपो लुक्। वै० स्वघटकत्व-स्वविधायकशास्त्रघटकतदप्रयोज्यविषयताश्रयत्वाभ्याम्। इति न कापि दोष इत्याहुः।

पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु, करोषि, इत्यादौ षत्वं न स्यात्, "सात्पदाद्योः" इति निषेधात् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयो-

यान्तपर्युदास एवोचित इति भावः । अतथात्वादिति । यस्माद्विहितस्त-दादित्वस्याशा(१)स्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः। निषे-धादिति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्या-तिदेशेन लाभसंभवः, अतएव भवतीत्यादौ भवतेः शब्निरूपिताङ्गत्व-

---

सूत्रशेषे = प्रकृतसूत्रशेषे । ध्वनितमिति । तत्र हि—अप्रत्यय इत्यत्र "किम्पुनरयम्पर्युदासः यदन्यत्प्रत्ययादिति आहोस्वित्प्रसज्यो ऽयम्प्रतिषेध. प्रत्ययो नेति, कश्चात्र विशेषः, अप्रत्यय इति चेत् रतिबेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात्काण्डे कुड्ये, अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः ? प्रत्ययो नेति, न प्रत्यय इति चेदृङेकादेशे प्रतिषेधः आदिवत्त्वात् " इत्युक्तम् । परस्य कार्ये प्रतिषेधे कर्त्तव्ये परादिवद्भावः स्यात्तथाच प्रतिषेधाप्राप्तिरिति भावः । एवञ्च ब्रह्मबन्धूरिति न सिध्यति इत्थम्पक्ष-द्वये दोषमभिधाय, द्वितीयपक्षे, "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति, यदयन्नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति" इत्यनेन दोषोद्धारं कृत्वा अथवा पुनरस्तु पर्युदासः, ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वादिति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः, द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि, गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन, तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्ध्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किञ्च नपुंसके, नपुंसकं यस्य गुणः, प्रातिपदिकस्येत्युक्तत्वेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र कैयटः—यत्तस्येति विभक्त्यन्तञ्च शक्तिसंख्याप्रधानम्, नच तयोर्लिङ्गयोगः नवान्तवद्भावेनार्थः शक्यो-ऽतिदेष्टुमिति, न भवति ह्रस्व इति ।

नन्वेवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवेत्यत आह—पचेरन्निति । लाघवात् = ज्ञानलाघवात् । केवलस्यातथात्वादिति मूलमसङ्गतम्, यस्माद्विहित इत्येत-द्घटितपरिभाषाया अधिकग्रहणाभाव एव प्रयोजनन्नतु व्यपदेशिवद्भावस्य तया

१ शास्त्रीयत्वञ्च मुखप्रविष्टशास्त्रकारीयसंकेतविषयतावच्छेदकधर्मघटितधर्मत्वम् । मुखप्रविष्टे-त्यस्य निवेशात् "एकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्य" इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन न विरोधः । अत्र मुखप्रविष्टत्वञ्च विशेष्यतानाश्रयत्वम् ।

पादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे

सिद्धिः, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च, इरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत इञन्तत्वनिबन्धनफक्सिद्धिश्च । तथाप्यसहाय(१)एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये, तेनेतरावयवे तदप्रवृत्तिः । स्पष्टा चेयं रीतिः "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) इत्यत्र कैयटे । अत एव सभासंनयने व्यपदेशिवद्भावेनाकारस्य नादित्वं, दरिद्राधातुविकारस्य नान्तत्वं, तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तश्छः, इवर्णान्तत्वप्रयुक्तोऽच्प्र-

---

बाध इति केनचिदुक्तं तदसङ्गतमिति सूचयन्नाह—यस्माद्विहित इति । किञ्चैतादृशे विषये मन्त्रेषु, सर्वेषामित्यादौ षत्वनिषेधाकरणेन व्यपदेशिवद्भावो नेत्यपि बोध्यम् । उक्तज्ञापकाननुसन्धानेन शङ्कते—यद्यपीति । अत एव = अशास्त्रीयस्याप्यतिदेशादेव । व्यतिसे इत्यादाविति । आदिना 'व्यतिध्वे' इत्यस्य सङ्ग्रहः । फगिति । "यञिञोश्च" इत्यनेनेति शेषः । सामान्येनोक्तस्यापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्प्रकृते आह—तेनेति । इयं रीतिरिति । तत्र हि—ढौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वादुपदेशसत्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तत्वमिति तेनोक्तम् । अत

१ असहायत्वञ्च—मुख्यधर्मवदसमभिव्याहृतत्वे सति, मुख्यधर्मवदघटितत्वे सति, मुख्यधर्मवदघटकत्वे सति मुखप्रविष्टधर्मवत्त्वम् । मुख्यधर्मश्चातिदिश्यमानधर्मो बोध्यः । प्रथमविशेषणेन 'सभासन्नयनघटकपकारोत्तराकारगतस्यादित्वस्य भाशब्दाकारे नारोपः । द्वितीयेन भासन्नयनवृत्तिवृद्धत्वस्य सभासन्नयने नारोपः । तृतीयेन सभासन्नयनवृत्तिप्रातिपदिकत्वस्य भासन्नयने आरोपाभावः । चतुर्थेन रामशब्दे जराशब्दान्तत्वारोपेण न जरसादेशः ।

वस्तुतस्तु मुख्यधर्मवदघटकत्वे सति मुखप्रविष्टधर्मवत्त्वमेवासहायत्वम् । आद्येन 'हरिषु' इत्यत्र सुशब्दे सुबन्तत्वादित्वारोपो न । अन्त्येन रामशब्दे जराशब्दान्तत्वारोपो न । न चैवं सभासन्नयनघटकभाशब्दाकारे आदित्वारोपेण वृद्धत्वापत्तिः, मुखप्रविष्टधर्मवत्त्वाभावात् । मुखप्रविष्टधर्मवत्त्वाभावादेव सभासन्नयनवृत्तिप्रातिपदिकत्वस्य भासन्नयनशब्दे आरोपेण न दोष इत्युपाध्यायाः । मुखप्रविष्टत्वञ्चात्र स्वघटकनिष्ठाया अवयवत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नाविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वम् । यथा अदन्तत्वे अत्वम् । अदन्तत्वं नाम अदभिन्नान्तावयवघटितत्वम् । तत्र स्वघटकावयवत्वव्याप्यान्तत्वावच्छिन्नान्तनिष्ठविशेष्यतानिरूपितान्निष्ठप्रकारतावच्छेदकत्वम् अत्वे वर्तते इति लक्षणसमन्वय ऊहनीयः ।

पठ्यते—"को धातुः ? किं प्रातिपदिकं ? कः प्रत्ययः" ? इति । डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमत्र ज्ञाप-

त्ययश्च स्यात् । ततोऽत्र न किंचिद्वैषम्यम् । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारः, विजातीयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । "निजौ चत्वार एकाच" इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेशयुक्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादत्र सूत्रेऽपि वि(१)भक्तीतरानपेक्षयाऽर्थबोध-

एव = असहाय एव = व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । तथासति=ससहायेऽप्यनयोर्व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारे । सा च = परिभाषा । लोकन्यायसिद्धेति । लोके यादृशी व्यवस्था तादृश्येवात्र शास्त्रे तत्परिभाषाविषये । इत्याह-लोक इति । अत एव=ससहाये तदप्रवृत्तेरेव । नन्वेवं सति निज्धात्ववयवेकारमात्रे व्यपदेशिवद्भाव. ससहायत्वान्न स्यादिति "निजौ चत्वार एकाच" इति

१ अत्र मनोरमाकृता "अर्थवत्, सूत्रे वृत्तिमत्स्वरूपमर्थवत्त्वमाश्रीयते । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतररूपा । "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यत्र "शास्त्रीयार्थतद्ग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते ' इति पदसंज्ञासूत्रस्थां कैयटोक्तिमनुसृत्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् ' एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धरूपमर्थवत्त्वम् । अतएव वृत्तिमत्स्वरूपार्थवत्त्वस्य केवलप्रत्ययेऽपि सत्वात्तस्य प्रातिपदिकत्ववारणाय "अप्रत्यय' इति पाणिन्युक्तः पर्युदासः सङ्गच्छते ।

अत्र शेखरकाराः—पूर्वोत्तरसूत्रे विभिन्नार्थवत्वग्रहणे अर्थवदित्यत्र गुरुभूतशब्दाधिकाराश्रयणम्, "अप्रत्यय" इति पर्युदासकरणम्, लक्षणाद्वयमाश्रयणमिति बहुगौरवं पर्यालोच्य पूर्वोत्तरसूत्रसाधारण्येन "विभक्तीतरानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वम् इति मन्यन्ते, तथा च "अप्रत्यय" इति न कर्तव्यम् "हरिषु" सुप्प्रत्ययस्य प्रकृतिसापेक्षतयैवार्थबोधजनकत्वेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तेः, शब्दाधिकारः लक्षणाद्वयञ्च नेतिलाघवम् । रामादीनाञ्च विभक्तीतरघटाद्यनपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन प्रातिपदिकत्वं सिद्ध्यति । यद्यपि शेखरे एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरेत्याद्युक्तम् तथापि तस्योपलक्षणत्वेन तत्रोक्तत्वादत्र नोक्तम्, नच विभक्त्यपेक्षया इत्येव वक्तव्ये विभक्तीतरानपेक्षयेति व्यर्थम्, "दधि" "मधु" इत्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तेः, विभक्त्यनपेक्षयार्थबोधकत्वात् । नच "खट्वा' "पवित्रमम्" "सांकुटिनम्" इत्यादीनां क्रमेण विभक्तीतर-टाप्-मयट्-अण्समभिव्याहारेणैवार्थबोधजनकतया प्रातिपदिकत्वा-

कत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिचेद्-मप्यलौकिके आरोपितमस्ति इति 'दत्त अस् इ' इत्यवस्थायां प्रातिप-

---

भाष्यमनुपपन्नमत आह—निजौ चत्वार इतीति । तात्पर्यमिति । प्रत्ययप-र्युदासाङ्गीकर्तुर्मूलकृत इति शेषः । एतेनारुचिर्ध्वनिता, तामुद्घाटयति—वस्तुत-स्त्वित्यादिना । अत्र = सूत्रेऽपीति । अपिनोत्तरसूत्रसङ्ग्रहः । तेनैकरूपता द्वयोर्भवति, मूलरीत्यातु वैरूप्यं स्फुटमेव । ननु भवदुक्तार्थवत्त्वमलौकिकविग्रहवा-

---

प्राप्त्या टाबाद्यनापत्तिः विभक्त्यन्तरेत्यत्र विभक्तिपदस्य प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वात् । नन्वेवमपि "एधाञ्चक्रे" इत्यत्र एधामित्यस्य प्रातिपदिकत्वानुपपत्तिः विभक्तौनरचक्रे पदसमभिव्याहारापे-क्षयैवार्थबोधजनकत्वात् । नच एधामित्यस्य प्रातिपदिकत्वाभाव इष्ट एव "लकारः कृत्" "कृत्प्रातिपदिकम्" इति प्रातिपदिकसंज्ञा, तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकत्वाश्रयत्व त्स्वाद्यु-त्पत्तिर्भविष्यति । यद्येवं सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग्भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । अव्ययत्वमकारान्तत्वात् । इति "आमः" (पा० सू० २-४-८१) इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् प्रातिपदिकत्वस्येष्टत्वात् । नच मान्तं कृदन्तमव्ययम इत्यर्थे "प्रशाम्" इत्यादेरव्ययत्वापत्तिः, "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति । यद्वयं स्वरादिषु "प्रशाम्" शब्दं पठति इति भाष्येणैव समाहितत्वादिति चेत्, न, प्रत्ययेतरो यः पदेतरस्तत्समभिव्याहारान-पेक्षयेत्यस्य निवेशेनादोषात् । ननैवं "पञ्चनावप्रियः" इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन टाबापत्तिः प्रिय इत्यस्य पदत्वेन तदितरानपेक्षत्वादितिवाच्यम्, प्रत्ययेतरो यः स्ववृत्तिसमासत्वा-भावपदेतरस्तत्समभिव्याहारानपेक्षयेत्यस्य निवेशेन स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पदमुदासीनं तदितर-प्रियपदसमभिव्याहारापेक्षयैवार्थबोधकत्वात् । अत्र न स्वपदेन यस्य प्रातिपदिकत्वं चिकीर्षितं तद्ग्राह्यम् । ननु "स्युरुत्तरपदेत्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतिकाशोपमादयः" "अमर-का० २ व०-१० कोशप्रमाणेन 'निभ' इत्यादीनाम् "तिङश्च" इति कल्पप्प्रत्यये आ तुः कल्प इत्यादेः उपपदसापेक्षत्वेन 'कार' इत्यादेश्च प्रातिपदिकत्वानापत्त्या 'तन्निभः' 'एधामासतुः कल्पम्' 'कुम्भकारः' इत्यादीनामसिद्धिः । नच प्रत्ययेतरो यः स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पदेतरः पूर्वपदेतरश्च इति निवेशेनादोषः, तथा सति 'हरिपु' इत्यादौ 'सु' इत्यादेः प्रातिपदिकत्ववारणाय 'अप्रत्यय' इति पर्य्युदासकरणापत्त्या त्वदुक्तलाघवभङ्गापत्तेः । नच पूर्वपदशब्देन समासावय-वस्य ग्रहणान्नोक्तदोषः एवमपि 'एधामासतुः कल्पम्' इत्यत्र समासाभावे 'आसतुः कल्पम्' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः, 'पञ्चनावप्रियपुत्रः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वापत्तेश्च । नच पूर्वपदशब्देन सुबन्तस्य ग्रहणेन 'हरिपु' 'हरि' इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेनादोषः 'चञ्चा इव पुमान् चञ्चा' इति कन् लुबन्तघटिते 'चञ्चासु' इत्यत्र चञ्चा इत्यस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या सुबन्तत्वेन 'सु' इत्यस्य तत्त्ववारणाय प्रत्ययपर्य्युदासकरणापत्तिरिति चेत्, न, प्रत्ययेतरत्वे सति स्ववृत्तिसमा-सत्वाभाववत्पदेतरत्वे सति स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयसुबन्तभिन्नं यत्तत्समभिव्याहारानपेक्षया शक्त्या, लक्षणया वा लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यीयविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्व-

कामिति प्राञ्चः । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेद-मिति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम्, तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भ-वात् । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैवं 'बह्वच्पूर्वः' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति

दिकत्वात्ततिः । तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव न, इति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः । ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये । "सुप्तिङन्तम्-" इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम् । इत्याद्यर्थमिति । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् । प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वं विभ-क्तिलुकि टकारोकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकारोकारोदात्तत्वसिद्धि-रिति भावः । कृदन्तत्वेनेति । न च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम्, समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयो-

---

क्यस्य नास्तीति तस्यैषा न स्यादत आह—एकेति । उक्तपर्युदासलभ्यार्थे विभक्तिपदमेतत्साध्यप्रत्ययोपलक्षणन्तेन टाबादिप्रकृतिसङ्ग्रहः । स्वोक्तार्थस्य भा-ष्यकाराभिमतत्वसूचनायाह—ध्वनितमिति । सुप्तिङन्तमिति सूत्रभाष्ये- 'कृत्त-द्धित" इति सूत्रेऽन्त इत्यस्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या लाभप्रतिपादनपरभाष्यस्योत्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वात्तात्पर्यकत्वं यन्मूलकारसम्मतन्तदपि नेत्याह —सुप्तिङन्तमिति । अत्रैव = उभयोरप्यर्थवत्त्वमेकरूपमेवेत्यत्रैव । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । अन्यथा = बहुपटव इति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अस्वीकारे । स्यादिति । चितः' इति सूत्रे 'सप्रकृतेः' इति वार्तिकादिति शेषः । समासेति । "तृतीयाप्रभृति" इत्यनेनेत्यादिः । एकस्वरश्रवणमिति । समासस्येत्यनेनैकस्यान्तोदात्तस्वरस्य श्रवणमित्यर्थः । फिष् इत्यस्य तु सखण्डे

मर्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषादित्यन्यत्रविस्तरः । परे तु गुरुतरलक्षणेन प्रत्ययपर्युदासखण्डना-पेक्षया पर्युदासं स्वीकृत्य किष उभयत्रापि वृत्त्यार्थविषयकबोधजनकत्वमेवार्थवत्त्वं ग्राह्यम् । नच "कृत्तद्धितान्ताश्चार्थवन्न केवलाः कृत्तद्धिता वा इति भाष्यविरोधः" "संज्ञाविधौ" इति परिभाषया कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति न केवलाः कृतस्तद्धिता वा प्रातिपदिकसंज्ञका इत्यर्थे भाष्यतात्पर्य्येण तद्विरोधाभावादित्यन्यत्रविस्तरः ।

निस्तारः, अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । "अर्थवत्" इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतां तद्धितानां चार्थोऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह–**कृत्तद्धितान्ताविति** । लिट्, धुक्, इत्यादौ "अधातुः" इति, कर्तेत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । **नियमार्थमिति** । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम्, वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु

भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्, दधि उपदंशमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा संज्ञाविधित्वान्न स्यात् । न प्रत्ययमात्रेणेति । प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः । अधातुरिति । कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भाने ऽपि क्रियावाचकत्वात्तत्या धातुत्वाद्वृतेरिति भावः । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः । तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः । राजकुमारीति । नन्वत्र प्रातिपदिकत्व-

---

ऽप्रवृत्तिरिति भावः । लौकिकप्रयोगे स्वरस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह—दधीति । पक्षे = समासाभावपक्षे । प्रकृतिभावेति । "न समासे" इति निषेधस्य तदाऽप्राप्तेरिति भावः । नच दधि उपदंशमित्यत्र दधिशब्दात्तृतीयान्तत्वेन तदन्तस्य भुजिक्रियायां सम्बन्धात्कथमत्र णमुलिति वाच्यम्, त्वरायां "द्वितीयायाञ्च" इति णमुलो ऽत्र सत्वात् । अत एव "कृद्ग्रहणे" इति परिभाषायां प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकस्य ग्रहणेऽपि विशिष्टस्य कृदन्तत्वनिर्वाहः ॥

प्रकृतेरपेक्षणेति । एतेन विभक्तीतरावपेक्षत्वाभावः सूचितः । ननु लिट्-धुगित्याभ्यां जायमानशाब्दबोधः कर्तुः प्राधान्येन भानात् प्रधानीभूतक्रियावाचकत्वमिति कथमत्र धातुत्वमत आह –कर्तृरूपेति । अवृत्तेरिति । क्रियामात्रेऽपत्य

स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः, एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्य-र्थमास्थिवति चेन्मैवम्, अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये ऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन अप्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभ-त्वात्। अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागन्तर-ङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवद-

---

स्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न, प्रातिप-दिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनयाऽतिदे-शेन तस्या अप्राप्रवृत्तेः। न हि ङीब्रहिते राजकुमारेत्यादौ तदस्ति, कृयात्वग्रहणं त्वन्यार्थमिति वक्ष्यते। शक्तित्रभिमानानुसारेणेवास्तग-मति—अन्तरङ्गस्यापीति। सुलभत्वादिति। यथोद्देशे इदम्। यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वं एवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति "उगितश्च" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, तथाऽयं निषेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्यय-ग्रहणे इत्युच्यते तदा न दोषः, समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति

प्राधान्येनेत्यस्य वा धातुसंज्ञाविधावनिवेशाद्धातुत्वाक्षतेः। अतएव "अत्वसन्त" इति सूत्रे धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम्। 'स्त्रीप्रत्यये' इति परिभाषाया न तावन्मा-त्रत्वमिति न्यूनताभङ्गायाह—अनुपसर्जनेति। तस्य = स्त्रीप्रत्ययस्य। तन्निषेधः = तदादिनियमनिषेधः। अभिमान इति। परिभाषायाः स्त्रीप्रत्ययमात्र-ग्रहणे प्रवृत्तिरिति कल्पनाया प्रमाणमिति तद्भावः। तत्कार्येति। प्रातिपदिकत्व-कार्येत्यर्थः। तद्विशिष्टे—स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे। स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणमत्र नास्ती-त्येव वक्तव्येऽन्तरङ्गस्यापीत्याद्युक्तिर्विफलेत्यत आह—शक्तित्रेति। शेषत्वमिति। एतेनास्यामपि परिभाषायाङ्ग्रहणपदसम्बन्ध इति सूचितम्। फलितार्थमाह—एवञ्चेति। सा = प्रत्ययग्रहणपरिभाषा। प्रत्ययग्रहण एव = प्रत्ययमात्रग्रहण एव। अत एव गोमतो निष्क्रान्ता "निर्गोमती" इत्यत्र "उगितश्च" इति ङीप्सि-द्धिः। इत्युच्यते इति। अत एव पुरुषो अस्ति ते युवते इति समुदायस्य तिप्र-त्ययरूपतद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा न। यदि समासग्रहणकृतनियमेनैतद्व्यावृत्ति-रिष्युच्यते, तदा 'भक्त्या परमगतिः' इत्यत्र "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासाभावरूपफलम्बोध्यम्। न दोष इति—न प्रातिपदिकत्वासिद्धिरूपो

नर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न, "अर्थवत्" इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् । कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण । "असूर्यललाटयोः–" इत्यनेन हि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते । उपोच्चारितं पदं चोपपदम् । पदं च "सुप्तिङन्तम्" इति ।

दिक् । असमर्थसमासे इति । असूर्यम्पश्या इत्यादावित्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । प्रातिपदिकसंज्ञा ध(१)र्मः, तद्धर्मी असमर्थसमासः, ग्राहकं मानं खश्विधायकम् । अन्यथा परस्परसम्बन्धेनैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात् । असूर्यशब्दे इति । तत्प्रकृ(२)तिके सुबन्त इत्यर्थः । सुपीत्यधिकारात्, उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च । तदेतदाह = पदं चेत्यादि । शशशृङ्गादिपदानां च बौद्धे तस्मिन् शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम् । यत्र संघाते इतीति । अर्थवतीति शेषः, सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम् । प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः, तेन राजा इयानित्यादौ न दोषः । जन्मवानित्यादाविति । तत्र

राजकुमारीत्यत्र दोष इत्यर्थः । ध्वनितश्चेदमर्थवत्समुदायानां समासग्रहणान्नियमार्थमित्युक्त्या भाष्यकृता । अत एवाह—दिगिति ।

इत्यादाविति । अत्र नञो दृश्यर्थे सम्बन्धादसामर्थ्यं द्रष्टव्यम् । खश्विधायकसूत्रस्य मानत्वमुपपादयति—अन्यथेति । समास इति । असूर्येत्यादावित्यादिः । ननूपपदं विभक्त्यन्तमत्वसूर्यशब्द एवेत्यत आह—तत्प्रकृतिक इति । सुप् चात्र द्वितीयैव, प्रकृत्यर्थस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वाल्ललाटसाहचर्याच्च । तस्मिन्निति—शशादिशृङ्गे । एतैरत्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य बोधनात् । स्वभाद्यनुरोधेन बौद्धस्यार्थस्य स्वाकारात् । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । येषां रथन्तरादिशब्दानामवयवा अत्यन्तानिरर्थकास्तेषामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्त्या साधुत्वान्वाख्यानञ्च बोध्यम् । ननु यदि समासग्रहणेन मौलो नियमो बोध्यते तदा पूर्वसूत्रस्थ-

१ असूर्यशब्दवृत्तिप्रातिपदिकसंज्ञारूपो धर्मः । स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन, अत्रात्यासमर्थसंज्ञायां वर्तते । यतः "कृत्तद्धित" इति सूत्रीयप्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता समाससंज्ञावन्निष्ठा, तदवच्छेदकता समाससंज्ञानिष्ठेति तादृशावच्छेदकतावत्त्वं तत्र ।

२ तत्प्रकृतिक इति—सः प्रकृतिर्यस्मिन्सुबन्ततदादौ तस्मिन्नित्यर्थः । एतेन सुबन्ते तत्प्रकृतिकत्वं बाधितमित्यपास्तम् ।

नियमशरीरमाह—यत्र संघाते (१) इत्यादि । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम, अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् । पूर्वो भागः पदमिति किम् ? बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्, तेन

पूर्वभागस्य पदत्वादिति भावः । ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह—तद्धितेति । तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः । नन्वत्र पक्षे गवित्ययमाहेत्यादौ दोषः, गो इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात् । वृषण्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभा-

---

स्यार्थवत्पदस्य 'दशदाडिमानीत्यादिसमुदायव्यावृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इत्यत आह—अर्थवतीति । तत्र साधकमाह—सजातीयेति । उत्तरसूत्रेऽप्यर्थवत्पदानुवृत्तः । 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यादेस्तदभावस्य प्रयोजनत्वमन्यत्राभिहितमेव । खण्डनकारीयन्दोषमुद्धरति—प्रत्ययो नेत्यस्येति । इदं साजात्यप्रदर्शनाय । न दोषः—न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः । तत्र—जन्मवानित्यादिसमुदाये । तत्र = औपगवादौ । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन हि पदमित्यत्रेति । एतेन शक्तस्यान्यमते पदत्वस्य सुप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र पक्षे = परममूलोक्तनियमाकारपक्षे । दोषः । इदं समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः । वस्तुतः साजात्यप्रदर्शनमुक्तरूपेण न सम्भवतीत्याह—वृषण्वस्वित्यादिना । ननु यद्वेति मूलोक्तद्वितीयनियमस्वीकारे डित्थाद्यव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञानापत्तिः, अर्थवत्सूत्रन्तु 'बहुपटवः' इत्यादौ चरितार्थम् । नच प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नपदसङ्घातविषयको नियमोऽस्त्विति वाच्यम्, 'गवित्ययमाह' इत्यत्र 'वृषण्वसुः' इत्यत्र च यो दोष उक्तस्तस्य तदवस्थत्वात् । किञ्च लाघवादर्थवत्समुदायस्य चेत्समासस्यैवेत्येवास्तु गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्व्यावृत्तिः, तथा 'राजा' 'इयान्' इत्यादेश्च नियमेन सा न । नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वस्वीकारादेव 'जन्मवान्' 'बहुपटवः' इत्यादीनां सङ्ग्रहः ।

---

१ पदत्वयोग्यपूर्वोत्तरावयवकार्थवत्समुदायस्य चेत्समासस्यैवेति नियमाकारः । पदयोग्यत्वञ्च संकेतसम्बन्धेन प्रातिपदिकपदवत्त्वम्, स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं वा । उत्तरस्यापि पदत्वयोग्यस्य ग्रहणात् "पुत्रकाम्या" इत्यादौ न दोषः । प्रकृतिसमभिव्याहारेणैव काम्येत्यस्यार्थविषयकबोधजनकत्वात् ।

बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति । यद्वा प्रकृति(१)प्रत्ययभावानापन्नत्वं-

---

सम्भवश्चेत्यत आह—यद्वेति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम् । अत्र त(२)न्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगा-

---

नचैवं सरूपसूत्रस्थभाष्ये "समुदायादेकविभक्त्यावेकशेष" इति पक्षे भिक्षाम् इति स्थितिरुक्ता तद्विरोध इति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । किञ्च परमसूलोक्तधर्मेण न सर्वसमासमसाजात्यम् अलुक्समासे पूर्वभागस्याप्रकृतित्वात् । विभक्तिपूर्वभागे तत्र प्रकृतित्वमस्तीति चेत्; उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्येतद्विरोधादिति चेत्तथैवाह—प्रकृतसूत्र इति । अत्र भाष्यकारीयवाक्ये तन्त्रेण सकृदुच्चरितस्याप्यर्थवत्समुदायपदस्यार्थवतां यः समुदायः स्वयमर्थवांश्च, तत्परत्वविवक्षया षष्ठीतत्पुरुषस्य फलमव्युत्पन्नं इत्यादिसंग्रहः, एवमर्थवतः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य च सः । कर्मधारयफलन्तु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः । अन्यथा ऽर्थवतामनर्थको यः समुदायो ऽनर्थकसमासो ऽश्राद्धभोजी ब्राह्मणो ऽलवणभोजी चेत्या-

---

१ प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वञ्च प्रत्ययविशिष्टत्वम् । व० स्वान्तत्व— स्वविशिष्टघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च + स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्व-स्वान्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन । तृतीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च ÷ स्वाघटकत्व-स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाघटकत्व — स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतैकार्थीभावानाश्रयत्व-स्वान्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयाघटकत्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । आद्यसम्बन्धः स्वरूपकीर्तनपरः । द्वितीयसम्बन्धस्तु —'बहुपटु अम्' इत्यस्य, 'जन्मवत्' इत्यादेश्च प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वलाभाय । तृतीयसम्बन्धनिवेशस्तु 'राजन् अस् पुरुषम्' इत्यादिष्वतिप्रसङ्गवारणाय । तृतीयसम्बन्धेऽन्त्यसम्बन्धाभावे 'बहुपटवः' इत्यत्राव्याप्तिः । प्रथमद्वितीययोरभावेऽपि तत्रैवाव्याप्तिः स्यात् । तृतीयसम्बन्धाभावे 'परमगार्ग्यायणः' इत्यत्र फक्प्रत्ययवैशिष्ट्यमादाय 'परमगार्ग्यायण' इत्यस्य भाष्याभिमतप्रातिपदिकत्वं न स्यात्, परमशब्दमादाय स्वविशिष्टाघटितत्वाभावात् । स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतैकार्थीभावानाश्रयत्वनिवेशे तु भाष्यप्रयोगात् समस्तपरमगार्ग्यघटकगार्ग्यशब्दमादाय "यञिञश्च" इत्यनेन सामर्थ्यविशिष्टाद् गार्ग्यरूपप्रातिपदिकादेकदेशात् फग्विधानेन फङ्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतसामर्थ्यस्य परमगार्ग्यशब्दे सत्त्वेन परमशब्दस्यैकार्थीभावानाश्रयत्वाभावेन न दोष इत्यलम् ।

२ "अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्" इति भाष्ये "अर्थवत्समुदायानाम्" इत्यस्य तन्त्रेणोच्चारणम् । तथा च वोद्ध्रुरावृत्त्या 'अर्थवतां समुदायाः अर्थवत्समु-

घातविषयको नियमोऽस्तु । न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम्, अर्थवत्त्वेनैव वारणात् । प्रत्य-

र्हार्थवदित्यर्थः । गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः, प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात् । सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोद्धव्यम् । पुरुषावित्यादेरिति । तत्पूर्वभागस्य "उत्तरपदत्वे च-"

दिस्तेषाम्प्रातिपदिकसंज्ञानिष्पादकत्वेन समासग्रहणचारितार्थ्येन नियमत्वानुपपत्तिरेव । किञ्च·कर्मधारयासत्वे पञ्चगवधनाद्येकदेशस्यार्थवत्समुदायरूपसमासत्वात्तत्रापि स्यादिति तद्व्यावृत्तिरपि । एतस्य कर्मधारयस्य लाभस्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वमित्यनेन । नन्वेवम्बहुपटवादौ दोष एवेत्यत आह—तत्रेति । अर्थद्वयविवक्षायाम् । स्वातन्त्र्येणार्पीति । अत्रापि पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । स्वातन्त्र्यञ्च तावन्मात्रस्याप्यर्थबोधनाय पृथक्प्रयोगयोग्यत्वम् । प्रयोगार्हार्थवदित्यस्य प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः । ननु गवित्ययमित्यादेरधुना व्यावृत्तिर्न स्याद्गो इत्यादेरिति शब्दसमभिव्याहारेणैव प्रयोगादत आह—गवित्ययमिति । तत्त्वमिति । तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । 'खाट्कृत्य' इत्यादौ यथा । 'बहुपटवः' 'पुत्रकाम्य' इत्यादेः सङ्ग्रहमाह—प्रकृतीति । अभावादिति । निरुक्तस्वातन्त्र्यभावस्य सत्त्वेन विशेषणाभावप्रयोज्यविशिष्टाभावस्य तत्र सत्त्वमिति भावः । नचैवङ्कुम्भकाराद्युपपदसमासासङ्ग्रहः, उपपदासन्निधानेनोत्तरपदस्याप्रयोगादिति वाच्यम्, वेदव्यासाद्यवयवस्य व्यास इत्यस्य प्रयोगदर्शनेनारण्यकदण्डवत्स्वरूपयोग्यत्वरूपयोग्यताया अनपायात् ; एषाम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तु पूर्वसूत्रेण कृदन्तत्वेन वा स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणत्वध्वननायाह—भाष्य इति । सरूपसूत्रे इति पाठः क्वाचित्कः । अर्थवत्सूत्रभाष्ये एव सुबन्तानामिति प्रतीकमुपादायैतच्चोपलक्ष-

---

दायाः' 'अर्थवन्तः समुदायाः । अर्थवत्समुदायाः' इति विशेष्यविशेषणभावेन अर्थवद्भिन्ना येऽर्थवतां समुदायास्तेषाञ्चेत् समासस्यैवेति नियमः फलति । तत्रार्थवतामित्यत्रार्थवत्पदं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्परम् । 'अर्थवन्तः समुदायाः' इत्यत्रार्थवत्पदम् निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषताप्रयोजकपरम् । तथा च षष्ठीसमासमात्राश्रयणे नियमेनैव 'दश दाडिमानि' इत्यादि समुदायव्यावृत्त्याभाष्यविरोधवारणाय कर्मधारयाश्रयणम् । इति समुदायस्यानर्थकत्वान्न दोषः । कर्मधारयमात्राश्रयणे तद्धितादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरित्युभयथाश्रयणम् ।

यार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे येन पुरुषावित्य-स्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह—तेनेत्यादि। नन्वेवमपि मूल-केनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा, कृद्ग्रहणे गतिकारकपू-र्वस्यापि ग्रहणात् इति चेन्मैवम्, समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्

इति निषेधेनापदत्वात्। परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययन्त्वाभावादिति भावः। अर्थवत्त्वेनैवेति। उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। वाक्यस्येति। कृदन्तत्वादिति भावस्तदाह-कृदिति। न चास्य भुजौ करणत्वेनोपदंशं प्रति न कारकत्वम्। मूलकस्योपदंशे कर्मत्वे-नान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयैवेति तं प्रत्यपि

णमित्यादिना भेदसंसर्गद्वारकेतिशब्देन तेन कथनात्। इदमेव—स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवतामित्येव। पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे कृते सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा-भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामिति तद्वाक्यार्थः।

ननु मूले पुरुषावित्यादेः संज्ञाप्राप्तिरुद्भाविता स न सङ्गच्छते समुदायस्य प्रत्ययान्तपर्युदासेन व्यावृत्तिः स्यादत आह—परस्येति। आवित्यस्येत्यर्थः। प्रत्ययान्तपर्युदासबोधकशब्देऽपि प्रत्ययपदेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थिति-रस्त्येवेति भावः। अत एव भाष्ये दशदाडिमानीत्यादिवाक्यस्यानर्थे कस्यार्थवत्पद-व्यावर्त्यत्वोक्तिः सङ्गच्छते। यत्तु परस्येत्यनेन नियमस्याचरशाप्रवृत्तिर्ध्वन्यते तस्मि-न्नुत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यस्य निवेशोऽपि परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययान्तत्वाभावादिति व्याख्यानं, तत्तु स्वीयसिद्धान्तविरुद्धम्। यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदमित्यनेनैव नियमाप्रवृत्तिलाभात्। नच "उत्तरपदत्वे च" इति निषेधेन पुरुषेत्यस्य पदत्वमा-स्तीति वाच्यम्, उत्तरपदस्य कार्यित्व एव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्। कृद-न्तत्वं वाक्यस्य परिभाषयोपपादितं, तच्च सङ्गच्छते, यत्क्रियायुक्त इति न्यायस्थल इव प्रत्यासत्त्या कारकस्यापि तद्धात्वर्थक्रियासम्बन्धिन एव ग्रहणेनास्य भुजिप्रत्ये-वकारकत्वादित्याशङ्कां निवारयति—नचेत्यादिना। समाधानं सूचयति—मूल-केति। अपिभुजिनापि सम्बन्धं व्यनक्ति। अन्वयः। शाब्द इति शेषः। प्रधानेति। तिङन्तार्थक्रियायाः समुदायजन्यशाब्दबोधे विशेष्यतया भानादस्याः प्राधान्यम्। प्रधानानुरोधीति। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्ति-गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यत इति न्यायात्। तम्प्रत्यपीति-उपदंशम्प्रतीत्यर्थः।

ननु नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निर्वाहेऽपि विधिमुखेन

बाधात् । एवं च "कृत्तद्धित—" इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम् । यत्तु वदन्ति—समासग्रहणं

कारकत्वमित्याशयात् । परत्वाद् बाधादिति । नियमस्यार्थतो निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भावः । निषेधानां(१)बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । निष्फलत्वादिति । स्पष्टं चेदं "पुंयोगात्" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । न च

प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तिते पक्षे कथन्निर्वाहोऽत आह नियमस्येति । अर्थतः = प्रयोजनतः । निषेधेऽपि तात्पर्ये "उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध" इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । इति भाव इति । परत्वादिति वदतो भाव इत्यर्थः । वस्तुतो निषेधे तात्पर्ये 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति "कर्मणिङ्" इति सूत्रपठितवार्तिकरीत्याबलवत्त्वसम्भवे परत्वादित्येतन्न युक्तमित्याशयेनाह—निषेधानामिति इत्यपीति । अपिना विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियमस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्र सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यसङ्कोचः क्रियत इत्यपि पक्षोऽस्तीति प्रकृते बाध्यसामान्यचिन्तयाऽर्थवत्पदस्यार्थवत्पदसमूहान्यपरत्ववत्कृदंशस्यार्थवत्पदसमूहान्यकृदंतपरत्वमित्यपि सम्भवतीति निषेधस्य यत्फलन्तस्यार्थतो लाभस्तथाच न प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । स्वोक्तार्थः सिद्धान्तसम्मत एवेति ध्वनयितुमाह—स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि—"गतिकारकोपपादानाङ् कृद्भिः सह समासवचनम्प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषाया प्रयोजनम्प्रथमतः 'साङ्कूटिनम्' 'व्यावक्रोशी' इत्येतदभिहितम् । अत्राद्ये "अभिविधौ भाव इनुण्" इतीनुण् प्रत्यय "अणिनुण" इत्यण्प्रत्ययस्य सुपश्च प्रसङ्गे अण्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गत्वादुत्पत्तिर्भवति यदि, तदा कूटिन्नित्यस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासः । अण्प्रत्ययस्त्विनुणन्तत्वसापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति विशिष्टादेवाणप्रत्ययः । यदि समासे सुबुत्पत्तेरपेक्षा तदा सुबुत्पत्तेः प्राक् समासाप्राप्त्या सुपश्च प्राक् पूर्वोक्तरीत्याऽण्प्रत्यय रूपासिद्धिः स्फुटैव । द्वितीये तु "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" इति णचि समासोत्तरं "णचः स्त्रियामञ्" इति विशिष्टादञि रूपसिद्धिः । अन्यथाऽस्यापि पूर्ववदसिद्धिः स्यात् ।

१—नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिपक्षे अर्थवत्पदार्थे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत् पूर्वोत्तरभागघटितसमुदायभिन्नत्वेन संकोचे संकुचितस्यैवात्रानुवृत्त्या 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यत्र कृदन्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

न नियमार्थं किं तु विद्ध्यर्थमेव । अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा । शक्तिर्लक्षणा च । न च सा समासेऽस्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव । मीमांसकमतेऽपि लक्षणाऽस्त्येव । यदाहुः—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयायिकरीत्योच्येत, तदपि न, बहुपटव इत्याद्यसिद्धेः ।

समासे इति । नापि वाक्ये इति बोध्यम् । एकार्थीभावेति । एकोपस्थिति-नियामिका समुदायशक्तिरेवात्रैकार्थीभाव इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्येऽपि शक्तिरस्ति । विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात् । लक्षणेति । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः । असिद्धेरिति । समास इव तद्धितेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः ।

ततः सत्यामप्येतस्याम्परिभाषायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया ऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्याशङ्कायाः 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण' मिति परिभाषाया निराकरणे कृते गतिकारकोपपदानामिति परिभाषायाः 'साङ्कूटिनम्' इत्यादिप्रयोजनन्तर्हि न स्यादकृत एव समासे कृद्ग्रहणे परिभाषाया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिरित्याशयेन—"नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम्भवति, एतयैव सिद्धम्" इति भाष्यकृतोक्तम् । अस्याः = गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाया. । एतया = कृद्ग्रहणपरिभाषया । ततो न सिध्यति, किङ्कारणमप्रातिपदिकत्वादित्याशङ्क्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति समाधाने परेण कृते सति, कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां नोपतिष्ठते, "मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते" इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् । तत्राप्रातिपदिकत्वादिति प्रतीकमुपादाय 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषासत्त्वान्न कृदन्तत्वात्सार्थवत्सूत्रेणापि न समासग्रहणकृतनियमेन सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्' इति कैयटेनोक्तम् । सुब्लुगिति समासग्रहणकृतनियमेन कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च फलाभावान्न तत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः । अत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाधस्य प्रकारस्तूपपादित एव । एतेन प्रघट्टकेन स्वोक्तार्थः सिद्धान्तसम्मत इति स्पष्टमेव ।

अत्र मूले—यत्त्वित्यादिना नैयायिकमतानुवादे न्यूनतापरिहारायाह—नापिवाक्य इति । वृत्तिः सिद्धा = शक्तिरूपा वृत्तिः सिद्धा । न्यूनताभि-

तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न, पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवे-त्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन "निपातस्यानर्थ-कस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या" इति गतार्थम्। येषां द्योत्योऽ-

---

पचतकीत्यादाविति। न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्त्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्, विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरि-त्याशयात्, किं च (१) बहुपटवस्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञा-पत्तिः। एवं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे। न चार्थवत्त्वाभावा-द्वारणं, न्यायनये उत्तरसूत्रे तदसम्बन्धात्। "तृतीयाप्रभृतीनि-" इति तु स्वरे विशेषार्थम्। अभेदविवक्षायामिति। सादृश्यमूलाभेदवि-

---

राचष्टे—वाक्येऽपीति। अत एवाह—वृत्तौ वाक्ये चेतीति। समास इवेति। तद्धीत्येन्यादिः। तद्धितेऽपि = तद्धितविशिष्टेऽपि। मूलेऽतिव्याप्तेरिति। तस्यापि तद्धितविशिष्टत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया आपत्तेरित्यर्थः। इष्टापत्तिस्तु कर्तुम-शक्या पचतकि भवतीत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातापत्तेरित्यभिमानः। प्रातिपदिकसंज्ञायाम्फिट्स्वरापत्तिरिति तु न वित्तः सप्रकृतेर्ग्रहणेनान्तोदात्तत्वस्येष्ट-त्वात्। तद्धितवैशिष्ट्यम्—अन्यतरसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायत्वम्, मध्यवर्तित्वम्—स्वनिष्ठावयवत्वनिरूपितावयवित्वम्। एवञ्चोक्तातिव्याप्तिर्दृढैव। नन्वत्र लक्ष्यानुरोध एव विनिगमकोऽस्त्वित्यत आह—किञ्चेति। संज्ञाप-त्तिरिति। तथाच सुब्लुक् स्यात्।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यथा भवन्मते प्रकृत्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् भवति तथा मया प्रत्ययादिप्रकृत्यन्तस्यापि ग्रहणमिति कल्प्यत इति न भवदुक्तो दोष इत्यत आह मूले—किञ्चैवमिति। अत्र यदेवमिति, तद्विशिष्टपरमिति, चेदित्यर्थकमिति भ्रमवारणायाह—समासग्रहणस्येति। अर्थवत्त्वाभावादिति तन्मये विशिष्टे शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः उत्तरसूत्रे = "कृत्तद्धित" इति

---

१ लक्ष्यानुरोधात्, व्याख्यानाच्च तद्धितविशिष्टं प्रातिपदिकसंज्ञकं भवति, इत्यर्थाश्रयणे तु न कोऽपि दोषः। वै० स्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्व स्वनिष्ठाद्यवयवतानिरूपक-त्वैतदन्यतरत्व-स्वनिष्ठ-विधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्व - स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठ-चरमावयवतानिरूपकत्वैतदन्यतरत्वोभयसम्बन्धेन। नचैवमपि 'एत्' इति तिङन्तादकचि 'अकैत्' इत्यत्र दोषः, तत्र प्रातिपदिकत्वस्येष्टत्वे बाधकाभावात्।

प्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवयतीति । अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव प्रातिपदिकत्वम् । "भू सत्ता-

---

वत्तायामित्यर्थः । अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति, तथोपस्थितस्य शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । एवं च वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः । अत एव "भू सत्तायाम्" इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह—भू इति । अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अ(१)स्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम् । भेदविवक्षायामिति । अर्थवत्(२)शब्दोऽपि वृत्तिविषय एवैत-

---

सूत्रे कृदन्तादिष्वपि तत्र, ये वृत्यसत्वादिति भावः । ननु यदि मूलकेनोपदंशमिति वाक्यैरपि प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुक् तर्हि "तृतीयाप्रभृतीनि" इति समाससंज्ञाविधानङ्किमर्थमत आह—तृतीयेति । स्वरे विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरकृतो यो विशेषस्तदर्थम् । एवं स्वरेऽधिको विशेषः । दधि उपदंशमित्यादौ "न समास" इत्येतत्प्रवृत्तिकृतो यो विशेषस्तदर्थमित्यप्यर्थः । यदि तु "ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्रे' ति परिभाषामाश्रित्य कद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वादिष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा क्लेश इति बोध्यम् । ननु विरुद्धधर्मवत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदः कथमत आह—सादृश्यमूलकेति । वृत्त्याऽनुपस्थितस्य तर्हि शाब्दबोधविषयत्वङ्कथमतआह—तथोपेति । शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वम्—शाब्दविषयसंसर्गप्रतियोगित्वम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्—कार्यकारणभावे वैचित्र्यात् । अनुकार्यविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रत्यनुकरणजन्यार्थोपस्थितित्वेन कारणतायाः स्वीकारात् । एवञ्च = उक्तरीत्या निर्वाहे च । अत एव = उक्तरीत्याऽनुकरणस्य प्रातिपदिकत्वाभावादेव । एवञ्च भू सत्तायामित्यादिनिर्देश एवाभेदविवक्षाज्ञापक इति भावः । ननु "अनुकरणञ्चानितिपरम्" इति गति संज्ञायान्निपातत्वादव्ययसंज्ञायां लुका रूपसिद्धिरिति चेन्न, कृञो योग एव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नन्वपदस्य कथम्प्रयोगोऽत आह—अपदमिति । एतत्पदन्न इति भेदविवक्षापक्षे इत्यर्थः । यथार्थो वृत्तिविषयस्तथा शब्दोऽपीत्यर्थः । अनुकरणन्द्विविधम्—व्यक्तशब्दसमानानुपूर्वीकम्, अव्यक्तशब्दसदृशं च । एतदुभयसाधारणन्तत्वं स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम् ।

१—अभेदानुकरणस्य चेत्यर्थः ।

२—अर्थ इवेत्यर्थः । भेदानुकरणपक्ष अनुकरणे अर्थनिरूपितवृत्तिरिव अनुकार्यशब्दनिरूपितापि वृत्तिरस्तीति भावः । तत्त्वं पूर्वं निरूपितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ।

याम्" इति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव । "भुवो-वुक्" इति यथा ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु अयस्कुम्भी, "अतः कृकमि" इति सत्वम्,

---

त्पत्ते इति भावः । अयं पक्षो "मतौ छः सूक्त" पा. सू. ४।२।५९ इति सूत्रे भाष्ये । अनयोश्च लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थेति दिक् ।

विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टे अतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं "बहुव्रीहेरूधस" पा. सू. ४।१।२५ इत्यत्र भाष्ये । इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तद्ध्यनयन्नाह—अयस्कुम्भीति, किं चेत्यादि च । उत्तरपदेष्विति ।

व्यक्तशब्दानुकरणस्थलेऽनुकार्यस्योपस्थितस्यार्थोपस्थापकतास्ति । अव्यक्तानुकरणात्तुपस्थितस्य सा नास्तीति विशेषः । एवञ्चार्थविशिष्टशब्दमात्रतात्पर्यकत्वध्वनितात्पर्यकत्वे अनुकरणयोरनुकार्ये तूभयधर्माभाव इति विरुद्धधर्माभ्यामनुकरणमनुकार्याद्भिन्नमिति भेदविवक्षाबीजम् । एवञ्चोभाभ्यां शाब्दबोधो वृत्त्या भवति वृत्त्यार्थवत्त्वमस्त्येवेति भवत्येव प्रातिपदिकसंज्ञा । "भुवो वुग्" इति निर्देशस्तत्र ज्ञापकः ।

'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यस्य—लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः, तत्र तद्विशिष्टस्य ग्रहणे मानमाह—प्रातिपदिकत्वेत्यादिना । स्पष्टमिति । तत्र हि-'कुण्डोध्नी' इत्यत्र नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थो "नद्यृतश्च" इति सूत्रस्येत्यर्थाभिप्रायेण कबापादितः । यदि नद्यन्ते बहुव्रीहित्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य व्याप्यस्यातिदेशः परिभाषया क्रियते तदाऽपादनसङ्गतिरितिऽनद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाद्बहुव्रीहेरित्यर्थेन परिहार इति त्वन्यत् । ननु 'अयस्कुम्भी' इत्यत्र प्रकृतिभागमादाय "अतः कृकमि" इत्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न परिभाषोपयोगोऽत आह मूले—तद्धीति । उत्तरपदस्येत्यस्य लाभस्तु "नित्यंसमासे" इति सूत्रात्समास इत्यस्य, अनुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वानुवृत्त्या विसर्गान्तस्य पूर्वपदत्वलाभे उत्तरपदस्याक्षेपेण प्रत्यासत्त्या कंसादिरूपन्तद् गृह्यत इति परिभाषाया उक्तार्थकत्वमावश्यकमिति भावः । एतादृशार्थस्वीकारं विना न'अयस्कुम्भी' इत्यत्र "अतः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्येतदुपपादयति—अत्र चेति । पुंवद्भावस्य टिलोपबाधकत्वाभिप्रायेणाह—इदमिति । ननु प्रकृते कुमारीशब्द औषधिजाति-

तद्धि कंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते। किं च, कुमारीमाचष्टे कुमारयति। "णाविष्ठवद्" इति टिलोपः।

एवं यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे क्विबपि फलम्। ङ्या-

अत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदमिति भावः। टिलोप इति। इदमुपलक्षणं पुंवत्त्वस्य, णिचश्च। सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टा माला, दृष्टा गौरीति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः, ङ्याब्रहितस्य दृष्टा(१)माला इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः। एवं चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन, प्रातिपदिक-

---

वाची गृह्यत इति भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावस्य प्राप्तिरत आह—णिचश्चेति। एवञ्चोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वयोविशेषविशिष्टवाचकत्वेऽपि तस्य प्रकृते नानुपपत्तिः। परिभाषायां ज्ञापकस्य "कुमारः श्रमणादिभिः" इति निर्देशस्य विशेषविषयत्वाद्विशेषग्रहण एवेति भ्रमवारणायाह—सामान्येति। मूले- 'इत्येव सिद्धे' इति यत्तदसङ्गतमित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निराचष्टे—नचेत्यादिना। तदस्तु = ङ्याब्ग्रहणमस्तु।

नन्वस्तु दृष्टा मालेति समुदायात्सुस्तथापि हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धमत—आह—एवञ्चेति। समुदायात्सुबुत्पत्त्या एकपदत्वे चेत्यर्थः। एकान्तरतापत्तिः—"आम एकान्तरम्" इति सूत्रेणैकपदान्तरितत्वप्रयुक्तस्य निघातनिषेधस्यापत्तिः।

१ नच मालवृत्तिप्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे 'दृष्टामाला' इति समुदाये आरोपः स्यादत एव भाष्ये "दीर्घ मुखमानिनी" इत्यत्र दीर्घमुखीमानिन् शब्दात् ङीपि मानिन्वृत्तिमानिन्शब्दत्वस्य 'मानिनी' इत्यत्रातिदेशेन 'अमानिन्' इति प्रतिषेधः साधित इति चेत्, न, अस्य स्त्री ई दृषद् ई 'दृषदी' इत्यत्र दृषद्वृत्तिप्रातिपदिकत्वारोपेणापत्यार्थे ढगापत्त्या प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकलिङ्गबोधकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयवृत्तिधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे आरोप इत्यर्थात्।

वै० स्वघटितत्व—स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च-स्वाघटकत्व-स्वप्रकृत्यघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेन। उद्देश्यताश्रयत्वञ्चापर्याप्त्यापि, अत एव 'भयस्कर्णी' इत्यत्र विशिष्टानुङ्ग्यपि सत्वं सिद्ध्यति। 'दृष्टामाला' इति समुदाये स्वविशिष्टाघटितत्वं नास्तीति नारोपः।

भ्यां प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्यका च सिद्ध्यति। तथा हि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च "लोहितान्मणौ" इति कन् ङीपं बाधेत। ततो लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते तूभयम्। ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम्, "वर्णादनुदात्तात" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्यशब्दात्तु "न सामिवचने" इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽ-

---

साहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादो (१) पात्, प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसंख्याबाध(२)कत्वात्। नियमार्थं तु न, त्र्यूङन्ते दोषापत्तेः। कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां "कुत्सिते" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या ङ्याबन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह—तथा हीत्यादिना। स्वार्थिकत्वेन = अत्यन्त(३)स्वार्थिकत्वेन। परश्चेत्यभ्यु-

---

पेतभाष्येति। ङ्याब्ग्रहणस्योक्तनियमार्थत्वप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः। पृथगिति पृथगर्थोपस्थापको विभक्त्यन्तोऽनवयवो यस्य समुदायस्य तस्य ग्रहणमित्यर्थः। समासघटकस्य चित्रगवीत्यादिसमुदायस्थस्य व्यावृत्तये आह—पृथगिति। अजेत्यादिसङ्ग्रहाय—विभक्त्यन्तेति। पूर्वोक्तं यदाम् इत्यस्य प्रवृत्तिरूपफलन्तद्विघटयति—प्रत्येकमपीति। बाधकत्वादिति। गौणी मुख्या वा उत्तरसंख्या पूर्वसंख्याया बाधकेति "अइउण्" सूत्रीयभाष्यसिद्धान्तादिति भावः। नचैवम् आमतिसुन्दरपुरुष इत्यत्र तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, एकान्तरमिति पदे स्वरितत्वकल्पनेनाधिकं कार्यमिति "स्वरितेनाधिकार" इति सूत्रार्थात्प्रकृतैकपदेन समासात्मकैकपदस्यापि ग्रहणमित्यर्थेनादोषात्। ननु प्रकृतसूत्रस्थं ङ्याब्ग्र-

---

१ दृष्टा-माला इत्यनयोः पृथगर्थोपस्थापकत्वेन तद्घटिततादृशसमुदायस्य न ङ्याबन्तग्रहणेन ग्रहणमिति भावः।

२ 'नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यवहारं लभते' इति दर्शनादिति भावः। वस्तुतस्त्विदमयुक्तम्, समानाधिकरणसंख्ययोरेव बाधकत्वाङ्गीकारात्।

३ "अनत्यन्तगतौ क्तात्" (पा. सू. ५-४-४) इत्यनेन प्रकृत्यर्थक्रियया क्तार्थकारकस्य साकल्येनासम्बन्धे कन् विधीयते। यथा 'छिन्नकम्, ईषच्छिन्नमित्यर्थः। "न सामिवचने" (पा. सू. ५-४-५) इत्यनेन 'सामिकृतम्' इत्यत्र पूर्वेण प्राप्तः कन् निषिध्यते। तत्र सामिशब्दस्यार्धवाचितया तेनैवानत्यन्तगतेरुक्तत्वात् कनोऽप्राप्त्या इदं सूत्रं व्यर्थं सत् 'प्रातिपदिकात्कन् भवति स्वार्थे' इति वचनं ज्ञापयति इति ज्ञापितवचनेन प्राप्तकन्निषेधाय स्वांशे सूत्रस्य चारितार्थ्यम्। द्योत्यार्थरहितो ज्ञापितकन् एवात्यन्तस्वार्थिक इत्युच्यते।

त्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्त्तते। तेन "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इति इत्वाविकल्पः सिद्ध्यति।

स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत, कपः प्रागु-

ब्ययः। एव च "लोहितालिङ्गबाधनं वा" इति न वक्तव्यमिति भावः। विकल्पः सिद्ध्यतीति। अन्यथा ऽऽर्यशब्दात्कनि समुदायोत्तरटापैव लिङ्गसम्बन्धबोधनसम्भवादेका (१) ज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापि कनः पूर्वं टाबभावे आतः स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः।

हणं स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेन् ङ्याबन्तादेवेति नियमार्थमस्त्वित्याशङ्क्य निराचष्टे—नियमार्थन्त्विति। त्यूङन्त इति। तिप्रत्ययान्ते, ऊङन्ते चेत्यर्थः। 'युवतिः' 'श्वश्रूः' इत्यादिसङ्ग्रहाय नियमार्थता तस्य नोक्ता। नन्वेतयोः सुबुत्पत्तौ किम्मानमिति चेन्न, 'युवतीः पश्य' 'युवतिका' युवतितरा' इति भाष्यप्रयोगस्य, "श्वशुरः श्वश्र्वा" इति सौत्रनिर्देशस्य च मानत्वात्। एवमूङन्ताद्विभक्त्युत्पत्तौ "नोङ्धात्वोः" इति सूत्रमपि ज्ञापकम्। नच ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिस्वीकारे 'यूनीतिः' इति स्यादिति वाच्यम्, तद्धितपदस्य तिप्रत्ययान्यतद्धितपरत्वात्।

भाष्योक्तरीत्येति। इयं रीतिरग्रे स्फुटा। फलमिति। येषाङ्कुत्साद्यर्थद्योतकत्वेन स्वार्थिकता, तेषु "कुत्सिते" इति भाष्योक्तरीत्या फलाभावेऽपि, य एतद्भाष्योक्तन्यायाविषयास्तेषु फलमित्यर्थः। "कुत्सिते" इति सूत्रभाष्योक्तन्यायाविषयतासूचनायाह—अत्यन्तेति। अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाद्बहिरङ्गशास्त्रमतुल्यबलमिति "परश्च" इत्यनुपपन्नमत आह—अभ्युच्चय इति। विप्रतिषेधाभाव स्वीकृत्य वाद इत्यर्थः। एवञ्च=ङ्याब्ग्रहणस्य परम मूलोक्तार्थसाधकत्वेनावश्य-

१ "एकाचो द्वे" (पा० सू० ६-१-१) इति सूत्रे भाष्ये 'निज्, इज्, नि, इ' इति चत्वार एकाचः। तत्र इज् शब्दस्य द्वित्वे रूपासिद्धिः। निशब्दस्य, इशब्दस्य वा द्वित्वे रूपासिद्धिः, 'नेनिजुः' 'नेनिजति' इत्यादौ जकारेण व्यवधानाज्जुसाद्यप्राप्त्या दोषश्चेत्युक्त्वा "सिद्धन्तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः" इत्युक्तम्। अयम्भावः—एकाचो द्विरुच्यते, चत्वारश्चैकाचः, तत्रैकस्यैकाचो द्वित्वे लक्ष्ये लक्षणन्यायेनापरस्य द्वित्वाभाव इति शास्त्रस्यापरदेशावच्छेदेन त्यागो भवति, यदा तु 'निज्' इत्यस्य द्वित्वं तदा चतुर्णामेकाचां द्वित्वमुक्तं भवतीति न शास्त्रत्यागस्तस्मात् 'निज्' इत्यस्यैव द्वित्वम्। तद्वदत्राऽपि प्रकृत्यर्थगतस्त्रीत्वे द्योत्ये टाब् विधीयते। यदा 'आर्य' शब्दादेव टाप्स्यात्तदा कन्विशिष्टप्रकृत्यर्थगतस्त्रीत्वद्योतकता न स्यादिति शास्त्रं हीयेत। वशिष्टात्तु टापि उभयार्थगतस्त्रीत्वद्योतकत्वलाभात् शास्त्रं न हीयत इति भावः।

गिल्लक्षणङीप्प्रसङ्गादिति चेन्मैवम्, अकृत एव समासे ऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात । स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु तद्धितान्तत्वात सुब्लुकि पुनः सुपि चाकृते समास इति सिद्धान्तः।

ङीप्प्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः । अकृत एवेति । इदं "गोस्त्रियोः" पा. सू. १।२।४ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समासान्ता इत्यत्र "तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्" इति हि तत्र भाष्यम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्त्तत इत्यनेनान्वयः । क्व प्रवर्त्तते तत्राह—उत्तरपदस्येति । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयवत्वे प्रमाणमाह—समासान्त इति । तच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः । समासस्यैवायमन्तावयव इति "अन्तः" पा. सू. ६।२।८२ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्रारुचिबीजं तु समासार्थवाक्यस्य अन्तः इति "गोस्त्रियोः" इति सूत्रस्थभाष्यस्य वाक्यार्थविरोधः । न हि सुब्रहितं समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञायां सुब्लुकि टापि बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वादित्वा(१) नापत्तिः । तत्र

कतया चेत्यर्थः । नन्वस्तूक्तरीत्या कनः पूर्वमुत्पत्तिस्तथापि कन्प्रकृत्याऽर्थशब्दान्मध्ये टाबुत्पत्त्येष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—अन्यथेति । उक्तनियमाभाव इत्यर्थः । नचात्रैकाजुद्विर्वचनन्यायोपन्यसनन्निष्फलङ्कत्साद्यर्थेने कार्थीभावापन्नस्याऽर्थशब्दस्य निष्कृष्य तस्य स्त्रीत्वेन योगासम्भवेनैव नतष्टाबभावस्योपपादयितुं शक्तत्वादिति वाच्यम्, अस्य कनोऽत्यन्तस्वार्थिकतया तादृशयुक्तेरभावात् ।

इदम = अकृते एवेत्यादिना यदुक्तन्तत् । एवञ्च यस्य स्त्रीत्वेन योगोऽन्यपदार्थबोधकन्तत्तस्यागिदन्तत्वाभावान्न ङीपः प्राप्तिरिति भावः । आवश्यकश्चायमर्थोऽन्यथा बहुकुमारीक' इत्यादौ कबुत्पत्तेः प्रागुपसर्जनह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्तौ तु अन्यपदार्थविशेषणतापन्नार्थप्रातिपदिकान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ह्रस्वस्य प्राप्तिः । उत्तरपदस्येत्यादिकथनस्य

१ सुपः पूर्वं कपि 'बहु अस् चर्मन् क अस्' इति जाते सुब्लुकि टापि च 'बहुचर्मिका' इति तथा चान्तर्वर्तिविभक्त्या टापः सुपः परत्वेनेत्वानापत्तिरिति भावः । ननु सुब्लुकः पूर्वमेव प्रापि टाबपेक्षया सुप एव परत्वमिति नदोष इत्याशङ्क्य खण्डयति तत्रेति ।

तस्मादन्तरङ्गादपि तद्धितात्प्राक् ङ्याप्पोः प्रवृत्त्यर्थं ङ्याब्ग्रहणमिति स्थितम् ।

विभक्त्यन्ते ऽन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वस्य तदन्ते(१)ऽसत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वं कबन्ताट्टाबिति वक्तुमशक्यमिति । परस्तादिति पक्षे त्विति । न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः, तेषामतिरिक्तार्थाभावेन परि(२)पूर्णम्पदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समासान्तविषये ऽभावात् । एवं च समासान्तेषु "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इत्यस्यासम्बन्ध एव, तस्यामव(३)स्थायां वाक्य-

---

प्रकृतानुपयुक्तत्वशङ्कां वारयति—एतत्स्वरूपेति । तच्छब्देति । चरमावयववाच्यत्वादित्यर्थः । यद्यस्य चरमावयवत्वं विवक्षितन्नाभविष्यत्तदा समासादित्येवावक्ष्यत् । समासस्यैव = समासार्थवाक्यस्यैव । एवकारेणोत्तरपदावयवत्वमतनिरासो ध्वनितः । नचास्योत्तरपदानवयवत्वे द्विपुरीत्यत्र समुदायस्य कथं स्त्रीत्वमिति वाच्यम्, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेन खट्वादिशब्दवत्समुदायस्य स्त्रीवाचकत्वस्वीकारात् । इति सूत्र इति । स्वरविधायक इति शेषः । अत्र—पुरस्तादिति पक्षे । सूत्रस्थभाष्येति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्युक्तभाष्येत्यर्थः । नहि सुपः पुरस्तादिति पक्षस्वीकारे भाष्यकारीयवाक्यवाच्यार्थविरोधमात्रमेव दोषः, किन्तु लक्ष्यासिद्धिरपीत्याह—किञ्चेति । ततः पूर्वम्—सुपः पूर्वम् । ननु सुब्लुकः पूर्वमेव कबन्ताट्टापि कृते लुकः प्रवृत्त्या न टापः सुपः परत्वमत आह—तत्रेति । तदन्ते = कबन्ते । असत्त्वादिति । तन्मते कबन्ते स्त्रीबोधकत्वस्य

१ सति सुपि कबन्तेऽसत्वादित्यर्थः । २ 'स्वार्थेन । परिपूर्णं पदमर्थान्तरमाकाङ्क्षते' इतिन्यायस्वरूपम् । अत्र मानञ्च "कुत्सिते" (पा० ५-३-७४) इति सूत्रस्थभाष्यम् । "स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् समवेतस्य लिङ्गम्, वचनम्, विभक्तिञ्च" इति । एतेन क्रमेण स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-कारकाभिधानमुक्तम् । ततः "अभिधाय तन्विशेषानपेक्षमाणश्च "कृत्स्नयात्मानम् प्रियकुत्स्नादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः" इत्यभिहितम् । इदमुक्तम्भवति । शब्दः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकरूपमात्मीयमर्थं कृत्स्नमपेक्षमाणः, विभक्त्यन्तः सन् प्रियकुत्स्नाद्यर्थैः सम्बद्ध्यते । एतेन स्पष्टमेव 'स्वार्थेन परिपूर्णम्पदमर्थान्तरमाकाङ्क्षते' इति न्यायो ध्वनित इति ।

३ अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासान्तप्रवृत्त्या तदानीं ङ्याबन्तत्वप्रातिपदिकत्वयोरसम्भवादिति भावः ।

यत्त्वाहुः—आब्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति, तदनेन प्रत्युक्तम्।

स्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। तद्धितान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। पुनः सुपि चाकृते इति। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्समास (१) संज्ञा। कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणम्। सुपि च कृते इति क्वाचित्कः पाठः प्रामादिकः। यद्यपि तत्र पाठे अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि अन्यपदार्थान्तर्भावेण एकार्थीभावारोपात् स्त्रीत्वसत्त्वेन पूर्वं टापि ततः सुपि, आपः सुपः परत्वाभावाद् बहुचर्मिकेत्यत्र (२) त्वसिद्धिरस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात्। न च सुबन्तत्वाभावः, अनेन सुपा समुदायस्य सुबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात्। पूर्वपदस्य सुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवं च पूर्वं तत्करणे फला-

---

वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। आरोपितस्यान्यत्रारोपे मानाभावादिति भावः। परत्वादिति पक्षेन्विति। तुना न पूर्वोक्तभाष्यावाच्यार्थोपपत्तिरेव फलं, किन्तु विशेषान्तरमपीत्याह—पुनः सुपि त्वकृत इति। तथाच 'बहुचर्मिका' इत्यस्य सिद्धिः स्पष्टैव। विशिस्यष्ट = वाक्यस्य। समाधत्ते—तेषामिति। समासान्तानाम्। यद्यपि प्रत्ययेतिमहासंज्ञाकरणेन प्रकृत्यर्थेनार्थवत्वमस्ति, तथापि तदतिरिक्तोऽर्थो नास्त्यत एवात्यन्तस्वार्थिकत्वव्यवहारस्तेषाम्। एवञ्च = उक्तन्यायस्य समासान्तविषये अभावे च। तद्धितान्तत्वस्य सुब्लुगप्रयोजकत्वादाह—प्रातिपदिकत्व इति।

ननु यदि पुनर्न सुसदा समाससंज्ञैव कथमत आह—प्रत्ययेति। ननु यदि प्रत्ययलक्षणेन समाससंज्ञां स्वीकरोषि तदा समासान्तम्परित्यज्य सा स्यादिति कथं समासान्तस्य समासग्रहणेन ग्रहणमत आह—सुपि चेति। समुदायस्य = सुबन्तसमुदायस्य। तद्ग्रहणेन = समासग्रहणेन। तदन्तेति—समासान्तप्रत्ययान्तेत्यर्थः. अत्र क्वचित्कपस्तद्वाक्येत्यादिपाठः। उक्तार्थमेव शङ्कासमाधानाभ्यान्द्रढयति

१ कपः प्राग्भागस्येत्यर्थः।

२ 'बहु अस् गोमत् अस्' इति विग्रहे कपि 'बहु अस् गोमत् अस् क' इति जाते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुब्लुकि पुनः समुदायात् चिकीर्षितात्सुपः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाट्टापि ततः समुदायात्सुपि च कृते समाससंज्ञा इति मतेऽपि यद्यपि 'बहुचर्मिका' इत्यत्र ह्रस्वप्रवृत्तौ सुपः प्राक् कप् पक्षे इव बाधकं नास्ति तथापि तत्सुपः समाससंज्ञयानपेक्षितत्वेन तदप्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः।

भावः, बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायां तदनभिव्यक्तयाऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम्। यौगपद्यासम्भव एव शास्त्राणां क्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति दिक्।

यत्त्वाहुरिति। ङीग्रहणन्तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्य साधनेनेत्यर्थः।

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ, प्रागेव ङ्यापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह—स्वा-

---

नचेत्यादिना। उत्तरपदत्वेचेति। प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधादुत्तरपदस्य सुबन्तत्वसिद्धये सुबुत्पत्तिरवश्याभ्युपेयेति तद्भावः। अनेन = समुदायोत्तरजायमानेन तत्त्वाभावादिति। सुबन्तत्वाभावादित्यर्थः। नच 'उत्तरपदत्वे' इति निषेधोऽस्त्येवेति वाच्यम्, उत्तरपदस्य यत्र कार्यित्वन्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारात्। एवञ्च = प्रत्ययलक्षणेनोपपत्तौ च। पूर्वमिति—समाससंज्ञातः पूर्वमित्यर्थः तस्यामवस्थायाम् = समाससंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकवस्थायाम्। तदनभिव्यक्तया = संख्याकारकानभिव्यक्तया। पूर्वोक्तः शास्त्रप्रवृत्तिक्रमोऽभ्युपगमवादेनेत्याशयेनाह—वस्तुतस्त्विवति। दिगिति।

दिगर्थस्तु यत्तु सरूपसूत्रस्यभाष्यात्समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमिति लभ्यते। तत्र हि—"कृतद्वंद्वानामेकशेष" इति पक्षे ऋक्च, ऋक्च, ऋचावित्यत्र "ऋक्पू" इति समासान्ते कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न स्यादिति दूषणमुक्तं तस्यावसरे समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वपक्ष इति मूलोक्तः समुदायावयवत्वपक्षो ऽयुक्त एवेति तन्न समासान्तानामलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि कृतद्वंद्वानाञ्चेदेकशेषः, तदा 'ऋग्भ्याम्' इत्यत्राप्यकारप्रत्ययस्य पूर्वम्प्रवृत्तिः स्यादिति रूपासिद्धेः स्फुटत्वात्। नचैवमपि ऋक्च ऋक्च ऋचौ समासान्ते कृते "असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इति भाष्याक्षरास्वारस्यमिति वाच्यम्, कृतद्वंद्वानामेकशेषपक्षे तस्य भाष्यस्य प्रवृत्तत्वादिति तस्य द्वन्द्वे कृते लुकि च समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य न सारूप्यमित्याशयात्। किञ्च यदि प्राग्भागस्य सारूप्यमादायैकशेषस्य प्रवृत्तिस्तदा 'ऋचे' इति स्याट्टापः प्रसङ्गादिति ऋचावित्यस्यासिद्धिप्रतिपादने तात्पर्यात्। यदि समासपदस्य 'तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्" इति न्यायेन समासालौकिकवाक्ये लक्षणा कल्पनायाङ्गौरवमिति तदपि न उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि समासतत्पुरुषादिपदस्य समासतत्पुरुषादिसम्बन्ध्युत्तरपदे लक्षणा कल्पनाया अविशेषादिति यद्यप्यकृतेति सिद्धान्तग्रन्थमनूद्य बहुचर्मिकेत्यत्र सुपः प्राक् समासान्तप्रवृत्तावसुप इति प्रतिषेधादित्वानापत्तिरिति दूषणाभिधानन्तत्स्थ-

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः। सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्तेते, स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्।

र्थादीति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं, ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं, ततो विजातीय(१)क्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं, ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा, तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति "कुत्सिते" पा. सू. ५।३।७४ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च ज्ञान-

---

वीयः। सुपः प्रागिति पक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात्। यच्च 'प्रियपथः' 'प्रियगव' इत्यत्रालौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्तानाम्प्रवृत्तावात्वत्रध्योः प्रवृत्त्यापत्तिरिति तदपि न। "सुपोधातु" इति लुग्विषये विभक्तिनिमित्तककार्याप्रवृत्तेः सुप्रसिद्धेरिति।

यन्मूले आब्ग्रहणस्यैव स्पष्टार्थत्वमुक्तन्तत्र बीजमाह--ङीब्ग्रहणं त्विति। ङ्यापोर्विषये व्यवस्थायाः समत्वादाह-मूलकारो वस्तुत इत्यादि। क्रमेण बोधे बीजमाह—स्वार्थ इत्यादिना। जात्यादीति। आदिना गुणक्रिययोः परिग्रहः। स्वमात्रेति। सङ्ख्याकारकयोस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति तयोरुपस्थितेरादौ न सम्भव इति भावः। तज्ज्ञानमिति। पूर्वमाकाङ्क्षितत्वेनेत्यादिः। आकाङ्क्षेति। इतरान्वयार्थामिति शेषः। लिङ्गादौ ङीबादीति। उभयत्रादिना ङ्याबन्तात्स्वादेः परिग्रहः। अत एव = परिपूर्णस्यैवान्यत्रान्वयादेव। फलितार्थमाह—एवञ्चेति। उक्तन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः। अनुवाद एवेति। एतेन

---

१ वैजात्यञ्च सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वेन, लिङ्गान्वयितावच्छेदकधर्माभाववत्त्वेन वा बोद्धव्यम्। आर्यिकेत्येकमेवेति—अयम्भावः। 'स्वार्थेन परिपूर्णपदम्' इति न्यायप्राप्तायाः सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरनुवादकमेव ङ्याब् ग्रहणम्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिस्वीकारे अर्थोपस्थितिक्रमेण ङ्यापोः सुपः प्रागेव प्रवृत्त्या ङ्याबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः कृता भवतीत्युक्तं ङ्याब्ग्रहणं न्यायसिद्धार्थानुवादकमेव। तथा च न्यायस्य सार्थकतद्धिते एव प्राप्त्याऽत्यन्तस्वार्थिकानामर्थोपस्थितिक्रमेण ङ्यापः प्रागेव प्रवृत्तिः स्यादिति 'आर्यिका' इत्येकमेव स्यात् टापः प्राक् कप्रत्ययस्यैव प्रवृत्त्या आतः स्थानिकाकाराभावात्। 'लोहिनिका' 'लोहितिका' इति रूपद्वयन्तु भाष्यकारादिभिः स्वीकृतम्। तच्च "लोहितालिङ्गबाधनंवा" इति वार्तिकेनैव साध्यम्, 'आर्यका' इति रूपन्तु प्रमाणाभावादसाधु एवेति दिक्।

मुङस्योरिति । सोऽककारो "अर्वणस्त्रसौ" इत्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च "वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु" इति न सिध्येत् । ङसेरिकारो "युष्मदस्म-

---

क्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव । यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण, तथाऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः । अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात् । प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौ ङीबादिविधानादिति बोध्यम् । अत एव "घकालतनेषु–" इति (१) चरितार्थम् । स्पष्टं चेदम्– "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याब्ग्रहणम् । अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तस्यनिवृत्तेउक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः । अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्यिकेत्येव, यद्यभिधानमस्ति । लोहिनिकेत्येतत्सिध्यर्थं च "लोहितात्लिङ्गबाधनं वा" इति का(२)र्यमेवेति भावः । स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र

सूत्रभाष्ययोरविरोध इत्येतदभिहितम् । यत्तु ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यलब्धनियमाकारे यत्तद्धितपदन्तस्य तद्धितसामान्यपरत्वमिति बुध्वा मौलग्रन्थोपरि 'यद्येवन्तर्हि बहुगोमतीका इति स्यादिति दूषणाभिधानं, तन्न युक्तं, तत्रत्यतद्धितपदस्य सार्थकतद्धितपरत्वादित्येतद् ध्वनयन्नाह—**अत्यन्तेति** । तस्य ङ्याब्ग्रहणस्य । निवृत्तौ हेतुमाह—**उक्तन्यायेति** । तेषामर्थाभावेनोक्तन्यायविषयताया अभावादित्यर्थः । **इत्येवेति** । एतेनार्यकेत्यस्य सिध्यर्थन्तत्रापि ङ्याब्ग्रहणसम्बन्ध इति निरस्तम् । **कार्यमेवेति** । अत एव भाष्ये सामान्यतो नियमाभिप्रायेण समासान्तेषु दोषः । बहुगोमतीकेति स्यादिति । परेण दोषोद्भावने कृते "न दोषः तेऽपि स्वार्थिकाः" ततः "परत्वात्समासान्ताः" इत्युक्तम् । ततः "कथं हरिणिकेति, प्रकृत्यन्तरं सः कथं लोहिनिकेति वक्ष्यत्येतत्, लोहितालिङ्गबाधनं वा" इति प्रतिपादितम् । एवञ्चैनिका आर्यका इत्यनयोरभाव एवेत्याशयवानाह—**स्पष्टञ्चेदमिति** । अत्यन्तस्वार्थिकतरवादेरपि ङ्याबन्तादनभिधानमेव ।

---

१ अन्यथा प्रातिपदिकादेव स्वार्थिकतरवाद्युत्पत्तौ घपरकसुपोऽभावेन तत्रालुग्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

२ ङ्याब्ग्रहणस्य न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वेऽत्र न्यायविषयाभावेनान्तरङ्गत्वात्कनि 'लोहितिका' इत्येव स्यादिति कनः प्राक् "वर्णात्" इति ङीपि रूपद्वयसिद्धये वार्तिकं कार्यमिति भावः ।

द्भ्यां ङसोऽश्” इत्यत्र अस्य ग्रहणं मा भूदिति। यदि तु “एकवचनस्य च” इत्यत्र “पञ्चम्या” इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते, तर्हि “टाङसिङसाम्” इत्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ “जसः शी” “तस्माच्छसो नः” इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न, जसो जकाराभावे औ इत्यस्याव् स्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत। एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्त्वं सम्भाव्येत। अतोऽसन्देहार्थं तत्करणौचित्यात्। औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहा-

---

विस्तरः। पञ्चम्याइत्यनुवृत्तेरिति। तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः। टाङसीति। तत्रैकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः। ङित्त्वमिति। ततश्च टिलोपः स्यादिति भावः। विशेषणार्थं इति। तत्फलन्तु “सुपां सुलुक्” इति सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः। घेर्ङितीति। न च घेः सुपि गुण इत्येवास्तु(१) “जसि च” इति नियमात्तु नाङिति

तृतीयेति। एतेन तदनुवृत्तिरवश्यङ्कर्त्तव्येति सूचितम्। तत्र टाङसीतिसूत्रे। इष्टस्येति। सौत्रत्वादेकशेषस्याभावेपीत्यादि। यदि त्वत्र विधिसूत्रस्थक्रममादाय प्रवृत्तिरित्युच्यते तदा ‘ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ” इति सूत्रे ङसित्युच्चारणे षष्ठ्येकवचनस्य ग्रहणापत्तिर्दोषो बोध्यः। मूले—विभागार्थाविति। उभयोरनुच्चारणे इष्टस्य विषयविभागस्यालाभस्यात्। नन्वेकस्योच्चारणमस्तु तावतापि तादृशविषयविभागो भविष्यतीत्याशयेनाह—अन्यतरस्येति। सम्भाव्येतेति। यदि तु “नाज्झलौ” इति सूत्रनिर्देशान्न वकारान्तत्वन्तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। ततः=ङित्त्वसम्भावनायाम्। टिलोप इति। ङित्त्वसामर्थ्यादभत्वेपि टिलोपो लिहावित्यादौ स्यादित्यर्थः। आकारादेश इति। “ये सुरथा रथीतमा” इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथाविति प्राप्ते “सुपाम्” इति सूत्रेण प्रश्लेषेणाकारादेशोऽपि

---

१ ननु “नियमात्तु नाङि प्रवृत्तिरिति कथनेन ‘ङिद्भिन्ने गुणश्चेज्जस्येव’ इति नियमाकारः प्रतीयते सचासम्भवी इदानीं ङित्प्रत्ययाभावादितिचेत्, न, अनुनासिकवर्णाघटितं यद्गुणाद्येकवचनं तदितरविभक्तौ गुणश्चेत्तर्हि जस्येवेति नियमेनादोषात्, तादृशमेकवचनञ्च ‘ए’ असि, ‘अस्’ इति तदितरविभक्तौ नियमेन गुणाभावः सिद्ध्यति। अनुनासिकवर्णाघटितेत्यस्यानिवेशेऽमोऽपि गुणाद्येकवचनत्वेन तत्र गुणः स्यादिति तद्वारणाय तत्। नच सप्तम्येकवचनेऽपि गुणानापत्तिः, इष्टापत्तेः।

रार्थः। टाटकारस्तु "टाङसि–" इति विशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनां ङकारो "घेर्ङिति" इति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्गत एव। सम्यग् ज्ञानं संज्ञा तदर्थाः विशेषणार्था इति यावत्। इति भङ्क्त्वा व्याख्यानेऽपि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम्।

'सुपः'॥ तिङस्त्रीणि त्रीणि" इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणि इति पदं "तान्येकवचन–" इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। "सङ्ख्यैकवचनाच्च" इति वीप्सायां प्रथमान्तात् शस्। यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात्।

प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, पतय इत्यर्थं "जसि च" इत्यस्यावश्यकत्वात्।

तान्येकेति। तत्रानुवृत्ततानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसञ्ज्ञानीत्यर्थः।

विधीयत इति भावः। इत्यवास्त्विति। घेरित्येवास्त्वित्यत्र तात्पर्यम्। इतरांशस्यानुवृत्त्या लाभात्। नियमादिति। सुपि चेजस्येवेति नियमादित्यर्थः। इत्यर्थमिति। अत्र हि "पतिः समास एव" इति नियमाद् घित्वाभावेन घेरित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। न च ह्रस्वस्य गुण इति सूत्रस्य नियमार्थत्वकल्पनेनान्यत्र गुणो न भविष्यतीति वाच्यम्, हे सखे इत्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात्। "आण् नद्याः" इति सूत्रे ङितीत्यस्य सम्बन्धार्थं ङितीत्यावश्यकमिति ङकार आवश्यक इति भावः। मूले–प्राच इति। प्रक्रियाकृत इत्यर्थः। व्याख्यानेऽपीति। तट्टीकाकारकृत इति शेषः।

तत्र–"सुप" इति सूत्रे। एवञ्च व्याकरणान्तरोक्तार्थस्य क्रोडीकार एव तानीत्युपादानस्य फलमिति ध्वनितम्। एतेन तानि पदघटितसम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिप्रदर्शनमत्रासङ्गतं, तानीत्यस्य प्रकृते ऽनुपयोगादिति यत्तदेवासदिति सूचितम्। नच तासां संज्ञानामप्रक्रान्तत्वात्कथन्तच्छब्देन तासां लाभ इति वाच्यम्, तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्। प्रथमादीति। आदिना द्वितीयादिसङ्ग्रहः। ताश्च संज्ञाः स्त्रीलिङ्गाः, "प्रथमायाश्च द्विवचने" इति निर्देशात्। मूले–उभयमिति। शसि परे वा द्विर्वचनमिति वचनस्य ज्ञापनादिति शेषः।

यत्त्वाहुः "सर्वस्य द्वे" पा. सू. ८।१।१ इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् "तान्येक" इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति, तन्न, उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। "यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं" इत्युपक्रम्य हि "तद्यथा एकैकशो ददाति" इति भाष्ये उदाहृतम्। व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने "बह्व-

---

वीप्सायां द्विर्वचने इति। शसः कारकाद्विधानेन, मङ्गलामङ्गलरूपार्थापेक्षणेन च बहिरङ्गतया द्विर्वचने कृते शस् इति भावः। यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति, तथाऽपि यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। यथैकैकशो ददातीत्यादिभाष्योक्त्या, अल्पार्थकैकशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचने "बह्वल्पार्थात्—" इति शसिति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम्। न चैवं 'ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः" इति "अइउण्" सूत्रस्थभाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, एकेति प्राधान्यार्थकसम्बोधनसत्त्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचन-

---

अर्थापेक्षणेनेति। एतत्प्राचामनुरोधेनोक्तमधिकापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्य स्वमते भावात्। यदुक्तम्मूले शसैव वीप्साया उक्तत्वेनेत्यादि, तदेवायुक्तमुक्तार्थानामपि 'द्वौ व्यतिलुनीते' इति प्रयोगदर्शनादिति खण्डनकारोक्तिखण्डयति—यद्यपीत्यादिना। वक्तुमशक्यमिति। तद्धितेनैव वीप्सोक्तिसम्भवादिति भावः। एवम्=उक्तरीत्या। एकैकश इति। प्रयोगस्यासाधने ऋषिसहस्रमित्यत्र कर्मधारयसमासः सहस्रमृषय इत्यर्थः। एतद्वाक्यं वित्तेन क्रीत्वा पुनर्दत्त्वेति रीत्याऽन्यत्र व्याख्यातम्। सहस्रदक्षिणा इत्यस्य सहस्रन्दक्षिणा गोरूपा येषान्दातॄणामित्यर्थः। एतेन सहस्रगोदानफललाभस्तेषामिति सूचितम्। असङ्गतिरिति। कैयटोक्तरीत्या असङ्गतिरित्यर्थः। अत एव तद्भाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीत्यनुमीयते। अतएव 'प्रायशः' इत्यस्यापि सिद्धिरिति स्वार्थिकशसन्तस्य द्विर्वचनमिति तद्भावः। उक्तस्य भाष्यप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिमाह—एकेतीति। नच त्यदादीनां सम्बोधनाभावात्कथमेतदिति वाच्यम्, 'हे सः' इति भाष्यीयप्रयोगदर्शनेन तस्य निषेधवचनस्यौत्सर्गिकत्वात्। ननु स्वार्थिकमत्र द्वित्वमित्येव

ल्पार्थात्–" इति शस्प्रत्यय इति । न चैषोऽर्थः प्रकृते सम्भवतीत्यास्तां तावत् । राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षेऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । "करणाधिकरणयोश्च" इत्यधिकारे घापवादेन "हलश्च" इति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु "कृत्तद्धित–" इति सूत्रेणेति विवेकः ।

"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" ॥ एकविभक्तौ-

कल्पनापेक्षया मदुक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । किं च ना(१)यं भाष्यप्रयोगः, किं तु गौ(२)ण्यप्युत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इत्यत्र श्रौतो वा स्मार्त्तो वा ऽयं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र च्छान्दसत्वान्न दोषः । "एकैकशः पितृसंयुक्तान्" इत्यादिवदिति दिक् । रमन्ते ऽस्मिन्निति । योगिन इति शेषः ।

इति भाव इति । एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः । एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् । उत्तर-

---

कल्पना ऽत्रास्त्वित्यत आह—एतद्भाष्येति । परोक्तं यत्स्वार्थिकः शसिति तत्तु सर्वथा नोचितम्, तथा कल्पने तस्य शसो ऽन्तरङ्गत्वेनादौ प्रवृत्त्या ततो द्विर्वचनेऽनिष्टरूपापत्तेः । वस्तुतस्तु यदुपष्टम्भाद्भवतामेतादृशी कल्पना तदेव शिथिलमित्याह—किञ्चेति । गौण्यपीति । उत्तरा = मुख्या, यथा पूर्वसङ्ख्याया बाधिका तथा गौण्यपीत्यर्थः । तत्र = एकैकश इति प्रयोगे । दिगिति । दिगर्थस्तु लोके यत्र तद्धितमात्रेण वीप्साया अनभिधानन्तत्रोभयोस्सत्त्वं, नतु केवलशसो यथैकैकश इत्यत्र माषश इत्यादौ तु तावन्मात्रेणापि वीप्साभिधानान्न द्वित्वमिति भाष्याशय इति । योगिन इति । एतेनागस्तिसंहितोक्ता ।

" रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परम्ब्रह्माभिधीयते " ॥

१ "ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः" इत्यादिरित्यर्थः ।

२ यथा दानक्रियागतसहस्रसंख्याम् एकस्यां गवि आरोप्य सहस्रसंख्याकगोदानफलमाकृत्वव्यवहारः तथा अकारादेरेकत्वेऽप्यावृत्त्या घटशब्दादावनेकात्त्वव्यवहारः स्यादिति दृष्टान्तत्वेनोक्तः स्मार्तः श्रौतो वा प्रयोगः इत्यर्थः । अत्रारोपिताऽपि सहस्रसंख्या मुख्यामेकत्वसंख्यां बाधत इत्युक्तं गौण्यपीति ।

यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्, द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः । सरूपाण्येवेति । एतच्चोत्तरसूत्रस्थैवकारस्येहानुक-

---

सूत्रस्थस्येति । "वृद्धो यूना-" इतीत्यर्थः । अनुकर्षणादिति । अनुपश्चात्कर्षणादाकर्षणादित्यर्थः । क्वचिदपकर्षणादित्यपि पाठः । नैकशेष इति । भ्यामादावपीत्यर्थः । भ्यामि स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनु(२)

इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता—

एतावता—पूर्वोक्तरीत्या । द्वन्द्वाप्राप्त्युपपादनेन अनुकर्षणशब्दस्यानुवृत्तिपरत्वमन्यत्र दृष्टमित्याशयेनाह—अन्विति । एतेन योगिकोऽयं शब्द इति सूचितम् । यत्तु यत्र द्विवचनादौ वैलक्षण्यन्तत्र माभूदेकशेषः, भ्यामादौ तु भवत्येवेति मतं, तन्न युक्तमित्याशयेनाह—भ्यामादावपीति । अपिना औजसादिसमुच्चयः । परोक्तङ्खण्डयति—भ्यामीति । अनुप्रयोगविरोधादिति । औजसादिष्वनुप्रयोगविरोधादित्यर्थः । ताविल्युक्ते पुमर्थस्यैवाभिव्यक्तिः, ते इत्य-

---

१ नतु विशेषणमितिभावः । उपलक्षणत्वञ्च स्ववृत्तिप्रति योगिसमानाधिकरणविभिन्न कालिकाभाव प्रतियोगित्व रूपम् । यथा काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः इत्यत्र स्वं गृहं तद् वृत्ति प्रतियोगिसमानाधिकरणविभिन्न कालिकोऽभाव । काको नास्ति इति तत्प्रतियोगित्वं काकस्येति काक उपलक्षणम् । प्रकृते स्वं सारूप्यं तद् वृत्ति प्रतियोगिसमानाधिकरणविभिन्नकालिकोऽभावः स्वाव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणय सम्बन्धेन विभक्तिर्नास्तिइत्याकारकस्तत्प्रतियोगित्वं विभक्तेरिति उपलक्षणत्व सुलभम् । यन्निरुपितमुपलक्षणत्वं चिकीर्षितं तत् स्वम् । तथा च अविद्यमानत्वे सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । विद्यमानत्वेसति व्यावर्तकत्वं विशेषणत्व मिति च फलितम् ।

२ सरूपाणामिति निर्धारणे षष्ठी । तथा च सरूपाणामित्यस्य सरूपारब्ध समुदाय घटकानामित्यर्थः । तत्रापकृष्टैवकारार्थस्य न घटक पदार्थेऽन्वयः, सरूपारब्धसमुदाय घटकानामेवकः शिष्यते इत्यर्थेऽपकर्षणवैयर्थ्यापत्तेः । नापि समुदाये सरूपारब्ध समुदायमात्र घटकानामित्यर्थेप्युक्तापत्तेः । नापि सरूपे सरूप मात्रारब्ध समुदाय घटकानामित्यर्थेऽपि जननी परिच्छेतृ वाचिनोर्मातृ शब्दयोरेकशेषावारणेन तद् वैयर्थ्यात् । नापि सारूप्ये सारूप्यमात्रवदारब्ध समुदाय घटकानामित्यर्थे मृगी हरित वर्ण विशिष्ट वाचिनोर्हरिणी शब्दयोस्तद्धितादौ वैरूप्येणैकशेषानापत्तेरितिचेत्न, सारुप्य पदार्थे एवान्वयेन विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छेदेन सारुप्यमेव येषां दृष्टं तेषामेकः ? शिष्यते इत्यर्थेनादोषात् । यद्वा एव पदं शब्द विशिष्ट समुदायघटक एकः शिष्यते

पणाल्लभ्यते तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः । मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । एक ए-

प्रयोगस्य समत्वात् । एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् । "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषोऽपि न । तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाणामेवेत्य-

नेन तु स्त्रिया एवेति शिष्यमाणपदप्रतिपाद्ययोरर्थयोः समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यार्थाभेदान्वयाभावेन नैकशेष इति परोक्तत्खण्डितम् । ननु 'मातृमातारौ' इत्यादावेकशेषवारणायैवकारापकर्षो व्यर्थः । प्रकृतसूत्रे प्रवृत्तेस्तेन वारणे ऽप्युत्तरसूत्रप्रवृत्ते-

इत्यर्थे एव न तस्यर्यं ग्राहकम् । वै० स्वारब्धत्व-स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवदनारब्धत्वोभयसम्बन्धेन । रूपेरूपवैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नत्व-स्वाश्रयप्रकृतिक विभक्ति वृत्त्या नुपूर्वीमद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववृत्ति त्वोभयसम्बन्धेन । तथा च मातत्वं रूप विशिष्टं रूपं मातात्वम् स्वभिन्नत्वस्य स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्ति वृत्यानुपूर्वीमद्विभक्त्यव्यवहित पूर्वत्वस्य च मातात्वे रूप सत्वेन तादृशरूपवदारब्धत्वस्यैवसत्वेन्नादृश रूपवदारब्धत्वस्यैव जननी परिच्छेत्तृ वाचक मातृ मातृ समुदाये सत्वेन नेकशेषः । नच जरात्वरूप वैशिष्ट्यस्य जरस्त्वरूपे सत्वेन तद्रूपवदनारब्धत्वस्य जरा जरा समुदायेऽपि सत्वेनैकशेषानापत्तिः, स्वभिन्नत्व सम्बन्धमपहाय स्वविशिष्टभिन्नत्व सम्बन्धस्य दानेनादोषात् । वै० स्व सामानाधिकरण्य-स्वाश्रय प्रकृतिक विभक्ति वृत्त्यानुपूर्वीमद्विभक्त्यव्यवहित पूर्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्च जरात्वरूप विशिष्ट भिन्नत्वस्य जरस्यामभावेन घटत्वादौ सत्वेन च जरा शब्दे दोषाभावः । संज्ञाभूत सर्वशब्द सर्वनामसर्वशब्दयो रेकशेषाप्राप्तावपि न दोषः तत्रैकशेषस्यानिष्टत्वात् । नचैवं द्व्येकशब्दयोरेकशेषापत्तिरिति वाच्यम् । शब्द विशिष्ट समुदाय घटक एकः शिष्यते इत्यर्थेन सर्व दोष वारणात् । वै० स्वारब्धत्व-स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवदनारब्धत्व-स्ववृत्तिरूपाभाव वदनारब्धत्वैतत्त्रितय सम्बन्धेन । रूपे रूप वैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टभिन्नत्वस्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वीमद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । स्वविशिष्टत्वञ्च-स्वाश्रयसामानाधिकरण्य-स्वाश्रय प्रकृतिक विभक्ति सजातीय विभक्त्यव्यवहित पूर्ववृत्तित्वोभय सम्बन्धेनेति तृतीय सम्बन्धाभावात् द्व्येक शब्दयोर्नैकशेष इति दिक् ।

२ यत्रानुप्रयुज्यमान सर्वनाम पदार्थस्य एकशेषत्वेन चिकीर्षितानां पदानां मध्ये यस्य कस्याप्येकशेषे तदर्थेऽभेदान्वयस्तत्रैवैकशेषः । यथा 'तौ वृक्षौ' 'ते वृक्षाः' इत्यत्र कस्यापि वृक्ष शब्दस्यैकशेषे तदर्थे तत्पदार्थस्य पुंस्त्वविशिष्टस्यान्वयः स्यादिति तत्रैकशेषोऽनेन । 'तौ पीलू' इत्यत्र वृक्षवाचकमेव पदं पीलू शब्द द्वयं तदा कस्यापि एकशेषे तत्रापि अनुप्रयुज्यमान तत्पदार्थान्वयोऽभेदेन सम्भवतीत्येकशेषः स्यात्, यदा तु एको वृक्ष वाचकोऽपरः फल वाचकस्तदा फलवाचकैकशेषे तस्य नपुंसकविशिष्टार्थोपस्थापकतया पुंस्त्वविशिष्ट तत्पदार्थस्य तत्राभेदान्वयासम्भवेन नैकशेष इति कस्यचिन्मतम् तदभिप्रायेणाह अनुप्रयोगस्यसमत्वादिति । स्त्रीत्वविशिष्टार्थोपस्थापकस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थोपस्थापकस्य वा मातृशब्दस्यैकशेषे तदर्थे 'ताभ्याम्' इति पदार्थस्याभेदान्वयसम्भवादेकशेषः स्यात्, पुंस्त्व विशिष्टस्य स्त्रीत्व

नुवृत्तेः । अत(१)एव "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिककृतोक्तम् । न(२)नु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्ययुक्तम् । विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि जननीमातृधान्यमात्रर्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः । न(३)च तत्पक्षे इष्टापत्तिः । "किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण" इति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न । इष्ट(४)शविरुद्धम-

---

दुर्वारत्वादत आह—पुमानिति । अनुवृत्तेरिति । अपकृष्टैवकारसहितस्य "एकविभक्तौ सरूपाणि" इत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । अतएव सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेरित्युक्तम् । तादृशस्यानुवृत्तौ मानमाह—अत एवेति । एवसहितस्य तस्यानुवृत्तेरेव । वार्तिककृतोक्तमिति । तथाच स्वोक्तार्थे वार्तिककृदुक्तिस्तात्पर्यग्राहिका । स्वोक्तार्थन्दूषयितुं शङ्कते—नन्विति । मात्रर्थक इति वाक्ये इति शेषः । अत्रेत्यस्य सम्बन्धो वा । चेन देहीत्यस्य सम्बन्धः । तेन समानविभक्तिकत्वमेवेति ध्वनितम् । नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः । तत्पक्षे—विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे । इष्टापत्तिरिति । प्रातिपदिकशेष इत्यस्य विशिष्टोपादानेन तत्पक्षे सूत्रस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेति भावः । इष्टापत्तौ भाष्यकारोक्तिम्प्रमाणयति—किमुच्यत इत्यादिना । न पुनरिति वाक्यालङ्कारे, न निषेधे, तस्यापि एवं रीत्या सूत्रव्याख्यातृमतेऽपि लक्ष्यस्य प्रकृते तु लक्ष्य वाक्यमेव ।

विशिष्टस्यापि तत्र तत्पदार्थत्वात् । यदा तु 'तौ' इत्यस्यानुप्रयोगस्तदा स्त्रीत्व विशिष्टार्थोपस्थापक मातृशब्दैकशेषे तदर्थेऽभेदान्वयासम्भवेन औजसादिषु नैकशेषः । एतन्मतेऽपि भ्रामि 'ताभ्याम्' इत्यनुप्रयोग माभ्यामेवकारापकर्षं विनैक शेषो दुर्वारएव स्यादिति भावः ।

१ एवकारसहितस्यानु वृत्तेरेवेत्यर्थः । अन्यथा तेनैकशेषे वार्त्तिकवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः ।

२ ननु प्रतिषेध आवश्यक इत्यस्य इति चेन्न इत्यत्रान्वयः ।

३ 'नच' इत्यस्य वाच्यमित्य नेनान्वयः । इष्टापत्तौ हेतुमाह 'कि मु' इत्यारभ्य "भाष्योक्तः" इत्यन्तेन तथा च अथ मतमेतदितिभाष्योक्तेस्सुबन्तैकशेष पक्षे एकशेषस्येष्टापत्तिरिति नच वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह सूत्र व्याख्यानेति ।

४ एकस्मिन्पक्षे एकशेषस्य, पक्षान्तरे तदभावस्य च स्वीकारेण मातृ मातृभ्याम्, इत्येकस्य लक्ष्यस्य साधु त्वमसाधुत्वञ्चेतिविरोधमित्यर्थः ।

भ्यु(१)पेत्यैव वार्तिके तदुक्तेः। अत(२)एव तदुत्तरमेवं च कृत्वा चोद्यते, इत्युक्तं भाष्ये। अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः। अनेन(३) चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र मातृग्रहणं विभ(४)क्तौ विरूपाणामुपलक्षणम्। अ(५)यं च पूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्य "एकविभक्तौ" इति पदाभावे प(६)वोपपत्तिं मत्वा

एतदर्थे भाष्यं साधकमाह—अत एवेति—लक्ष्यभेदानौचित्यादेव। एतेन प्रातिपदिकेति विशेषणोपादानमयुक्तमिति सिद्धम्। ईदृशविरुद्धमिति। एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूपविरुद्धमित्यर्थः, तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः। वस्तुतस्तथा व्याख्यात्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यत्र तात्पर्यं तद् ध्वनयन्नाह—अत एवेति। वार्तिककारस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः। तदुत्तरम्—भवतीत्युत्तरम्। चोद्यत इत्यस्य किं कर्मेत्याकांक्षायामाह—अस्येति। एतेन 'किमुच्यते' इत्यादि चोद्यान्तरं नेति ध्वनितम्। अनेन—एवञ्च कृत्वेत्यनेन भाष्येण। अस्य—प्रातिपदिकेतिशब्दघटितवार्तिकस्य। ननु तस्मिन्वार्तिके मातृशब्दस्यैवोपादानं न्यूनम्? यातृशब्दघटिते यातृभ्यां यातृभ्याञ्च देहीति वाक्येऽप्युक्तरीत्या दोषस्य सत्त्वादत आह—तत्र मातृग्रहणमिति। उक्तरीत्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेष इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेषपक्षस्याप्युपलक्षणमिति निगूढाशयः। अयञ्च पूर्वपक्षः—प्रातिपदिकैकशेष इत्यारभ्य कृतः पूर्वपक्षः।

---

१ सदसद्विवेकेनानदपि स्वीकृत्येत्यर्थः। तथा चैकदेशिना तदुक्तमितिनिरस्तमेवेतिभावः।

२ वार्तिके 'प्रातिपदि०' इत्यस्याभ्युपगमवादेनोक्तत्वादेव। भाष्ये तदुत्तरम् "इति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति" इत्युक्तयुत्तरम्। "एवञ्च कृत्वा चोद्यते" इत्युक्तम्। चोद्यते इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायामाह—अस्येति—चोद्यते-इत्यस्य। 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ मात्रोः' इत्यादि भाष्ये यदुक्तं तदेवास्य कर्मेत्यर्थः। अयम्भावः—"अथ मतमेतत् विभक्त्यन्तानाम सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति। एवञ्च कृत्वा चोद्यते, इति भाष्ये उक्तम्। अत्र 'एवञ्च कृत्वा चोद्यते' इत्यस्यायमर्थः—कस्यचिदेतन्मतं यद् विभक्त्यन्तानां सारूप्ये एकशेषो भवति। तन्मतानुसारेण तत्पक्षे एव दोषं मत्वा वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्युच्यते इति। ननु सिद्धान्ते प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तिः। तथा च प्रातिपदिकैकशेषपक्षे, सुबन्तैकशेषपक्षे च मातृमात्रोरेकशेषो नैव भवतीतिगूढाशयः।

३ एवञ्च कृत्वा चोद्यते इति कथनेनेत्यर्थः।

४ कस्याञ्चिद्विभक्तौ विरूपाणां देवरपत्नीवाचकयातृशब्द-यानकर्तृवाचकयातृशब्दादीनामित्यर्थः।

५ प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वाच्य इति पूर्वपक्ष इत्यर्थः।

६ बाध निराकरणपूर्वकं युक्तिभिर्व्याख्यानमित्यर्थः।

वेति । एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय-

कृतः । तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति । प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तद्धिते वैरूप्येणासम्भवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सरूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्तस्य स निषेधः । अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्खण्डनं कृतमित्येवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः । तं विना तावन्मात्रेण तत्खण्डनायोगात् । एतेन "एकविभक्तौ" इत्यादावर्थैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन भ्यामादावेकशेषो नौजसादा-

---

ननु विभक्ताविति पदाभावे प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य विवक्षा कुतो नेत्याशङ्कायामाह—प्रयोगेति । प्रयोगसामानाधिकरण्येन क्वचित्प्रयोग इत्यर्थकमेतत् । ग्राह्यतयेति । तेन 'हरिण्यौ' 'हरिण्यः' इत्यस्य सिद्धिः । पुंवद्भावकृतन्तद्धिते वैरूप्यन्द्रष्टव्यम् । तस्य—सामानाधिकरण्येन सारूप्यस्य । अत्रापि—मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्य एकशेषस्येति शेषः । अत एव—तदभावे एव तदुपपत्तिम्मत्वा पूर्वपक्षस्य सत्त्वादेव । अग्रे—अथानेन पक्षेणार्थः स्यादित्यादिस्थले । विभक्तेरिति । अनेकपदानुपादानेनैकपदोपादानं स्पष्टार्थमिति ध्वनितम् । एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि न तेषामेकशेष इत्यस्य स्पष्टतया लाभार्थम् वा । वस्तुतस्तु विभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्युक्तौ 'स्वसारौ' 'स्वसारः' इत्यत्रैकशेषो न स्यात्, स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात् 'कमलौ' 'कमलः' इत्यादावेव स्यात्, कृते त्वेकपदे एकसङ्ख्यावाचकविभक्तावित्यर्थलाभाद्भिन्नार्थकविभक्तौ वैरूप्येऽपि भवत्येव सः । तत्पक्षस्थापनेन—प्रातिपदिकानामेकशेष इति पक्षस्थापनेन । तत् खण्डनम् । मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतद्वार्तिकखण्डनम् । तं विना—एवकारापकर्षं विना । तावन्मात्रेण—विभक्तेः सारूप्योपलक्षणत्वमात्रेण । तत्खण्डनेति । मातृशब्दयोर्भ्यामादौ सारूप्यसद्भावादिति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादपकर्षस्यावश्यकत्वेनावृत्तेरफलत्वेनेत्यर्थः । 'ननु' वृक्षौ वृक्षा इत्यादावेकशेषानापत्तिः? वृक्षौ च वृक्षाश्चेत्यत्र प्रथमायामेव वैरूप्यदर्शनादत आह—विवक्षितायामिति । विभक्ताविति पदं विशेषणत्वमात्रतात्पर्यकमतूपलक्षणत्वतात्पर्यकमित्याशयेनाह—यस्यामित्यादि । प्रत्यासत्त्येति । अस्मिन्नर्थे

विति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपा(१)स्तम्। वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक्। एतच्चेति। एकशेषविधायकं चेत्यर्थः। ध्वनितं चेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च, "द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य"

तात्पर्यग्राहकमेकपदमिति तद्भावः। तदाशय इति। राम राम औ इति स्थितिप्रदर्शनकृदाशय इत्यर्थः। तदुक्तं = भ्यामादावेक शेष इतितत्खण्डयति—वार्तिकमत इति। प्राप्तत्वादिति। विभक्तिविशेषबोधकशब्दमनुपादाय मातृमात्रोरित्येव यतो वार्तिककृतोक्तस्ततः प्राप्तत्वादित्यर्थः।

एकशेषशब्दस्य पुंस्त्वादेकशेषपरामर्शापत्तेः तच्चेति नपुंसकोपादानन्तदसङ्गतमित्याशयेनाह—एकशेषेति। इदम्—सहविवक्षायामेव प्रवर्तन इत्येतत्। सहविवक्षापदार्थस्तु विशेष्यविशेषणभावानापन्नानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा। यद्यसहविवक्षायामप्येकशेषः स्यात्तदा तत्र द्वन्द्वाप्रसक्त्याऽनवका-

---

१ वस्तुतस्तु एवकारोपादानं न मानम्। जननी परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दयोः केवलमेकशेषः, औ, जसादिषु न इत्येव पक्षो ज्यायान्। तथाहि जननीपरिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दविषयैकशेषप्रतिषेधो यथा प्रातिपदिकैकशेषे उक्तो न तथा पक्षान्तरेषु तेषु यत्र विभक्त्यन्तानां सारूप्यं तत्रैकशेषस्येष्टत्वेन यत्रासारूप्यं तत्रैकशेषाप्राप्त्या वार्तिकानुत्थानात्। वार्तिकारम्भे तु विभक्तावित्यस्याज्ञानेन प्रातिपदिकावस्थायां सारूप्यस्य सत्त्वेन यत्र विभक्त्यन्ते वैरूप्यं तत्राप्येकशेषप्राप्त्या तन्निषेधार्थं वार्तिकम्। इति प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तिः सङ्गतैव। इत्यञ्च "इदृशाविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्तिः" इति सप्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनमेवोचितम्।

नच प्रातिपदिकैकशेषपक्षेवार्तिकमतेऽत्रैव निषेध इति भ्यामादावपि मातृमातृभ्यामिति प्राप्नोति, विभक्त्यन्तैकशेषपक्षे तु वैरूप्यात्तत्र न प्राप्नोतीति फलभेदः।

अतएवोक्तम् "सूत्रव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात्" इति वाच्यम्, उक्तफलभेदवारणाय "अथवा नमेतद् विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण" इति भाष्योक्ते वार्तिकस्य सर्वनामस्थानमात्रविषयकत्वस्वीकारेण दोषाभावात्। नच "एकविभक्तौ" इत्यनुवर्त्यापि यस्यां विभक्तौ सारूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थेन वार्तिकार्थोपसङ्ग्रह इति वाच्यम्, तावताप्यनिवृत्तेः। यत्तु "मातृमातारौ" इत्यत्र "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषवारणाय तत्रापि 'एकविभक्तौ सरूपाणामेव' इत्यनुवर्तनं इति तन्न 'तल्लक्षणश्चेद्', इत्यनुवृत्त्यैव तत्र तदप्रवृत्तेः। अर्थकृतवैरूप्यस्यापि तत्र सत्त्वात्। अतएव हंसस्य स्त्री हंसी। हंसी च हंसश्च इत्यत्र नैकशेषः पुंयोगकृतार्थभेदात्।

ननु "मातृमात्राः प्रतिषेधः" इति वार्तिके 'मातृमात्रोः' इत्यत्रैकशेषाकरणादेवकारोऽपकृष्यते इति कल्प्यते इति वाच्यम्, (मात्राः प्रतिषेधः) इत्युक्तौ समानार्थकस्यापि मातृशब्दस्यैकशेषनिषेधापत्तेः अनुकरणस्वरूपसङ्ग्रहापत्तेश्च। 'मातृमात्राः' इत्युक्तौ तु मातृग्रहणसामर्थ्याद् भिन्नार्थकयोरेव ग्रहणमिति न दोष इत्यलम्।

इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतोऽस्य विषयः । इदं च "इदितो नुम् धातोः" इति लिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथा हि—यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते

इत्याशङ्क्य "अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते" इति ग्रन्थेन भाष्ये । इतरेतरेति । "एकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽवृत्ति(१)बोधनादिति भावः । इतरान्वय इति । एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरत्रान्वय इत्यर्थः । इदिन इति । अत्र ह्यभेदेन परस्परान्वयाद्भेदघटितसाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः । एक-

—

शब्दप्रदर्शनमसङ्गतं स्यादिति भावः । इतरेतरेति । यन्मूलेऽभिहितन्तत्समाहारस्य व्यावृत्तये तत्र साधकमाह—एकवदित्यादिना । समाहारेऽवृत्तिबोधनादिति । यदि समाहारेऽप्येकशेषः स्यात्तदा तदिदं वस्त्रमित्यस्य समाहारविवक्षायामेतानीमानि वस्त्राणीत्यस्येतरेतरयोगविवक्षायां सिद्धौ विकल्पेनैकवद्भावस्य विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । एतेन समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषो भवति । अन्यथा घटघटमित्यादिसमाहारविवक्षायां स्यात् । अनभिधानेन तद्वारणन्तु न चमत्कृतिकारि । अन्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनोपपत्तावेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । नच घटघटमित्यतो यथा समाहारस्य प्रतीतिस्तथा घटमित्यस्मान्नेति कथन्तत्रैकशेष इति वाच्यम् ? प्रकरणादिना तत्प्रतीतिसम्भवात् । अत एव व्यक्तिपक्षेऽपि "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यस्य वाक्यस्य सर्वब्राह्मणविषयकत्वासिद्धिरिति परास्तम् । व्यक्तिपक्षे यत्कञ्चिद्ब्राह्मणमहत्वाऽन्यत्र कृती स्यादित्यनेन दोषमभिधाय जातिपक्षमवलम्ब्य समाधानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च । घटघटमित्यस्य वारणं त्वनभिधानेनैव । "दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्" इति यथा मूले अनेकार्थस्य मिलितस्येतरान्वयो यत्र स द्वन्द्वस्य विषय इत्युक्तं, तद्यथाश्रुतन्न युक्तम्, राजपुरुषमित्यत्रातिप्रसङ्गात् । अतो मिलितस्येत्यस्य परस्पर-

१ समाहारविषये एकशेषं कृत्वा एकवद्भावस्य इतरेतरयोगविषये एकशेषे कृते द्विवचनादेश्च विकल्पेनसिद्ध्या "नपुंसकमनपुंसकेन" इति सूत्रे विकल्पेनैकवद्भावविधानाज्ज्ञापकादितरेतरयोगद्वन्द्वविषये एवैकशेष इति तदभावे एकशेषनापत्तिरितिभावः । नच (समाहारविषये एवैकशेषः । इति ज्ञापनेनापि विकल्पेनैकवद्भावविधाने चरितार्थमिति वाच्यम्) तथासति "हलिसर्वेषाम्" इतिनिर्देशासङ्गत्यापत्तेः समाहारविषयैकशेषे एकवचनस्यैव प्राप्तेः नच, सर्वेषाम्, इत्यत्रैकशेषाभावेऽपि सर्वशब्दार्थसमूहगतोद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचनान्तत्वोपपत्तेरितिवाच्यम् "यजुष्येकेषाम्" इति निर्देशेन समाहार विषयकत्वस्य ज्ञापयितुमशक्यत्वात् ।

श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा पूर्वसूत्राद् "द्वन्द्वे" इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम् ।

रूप्येणैवेति । पुष्प(१)वन्तपद इवेति भावः । द्वन्द्वे प्रसक्ते इति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोद्धया ।

विशेषणविशेष्यभावानापन्नत्वे सति किञ्चिन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयानेकस्येत्यर्थः । अत एवाह—एकरूपेणेति । यथा "धवखदिरौ छिन्धी" इत्यादौ धवखदिरयोः समूहान्वितयोः कर्मत्वेन छेदनान्वयः । 'चैत्रमैत्रयज्ञदत्तगृहैर्मण्डितमिदन्नगरम्' इत्यत्र द्वन्द्वार्थस्य गृहपदार्थे ऽन्वयोऽस्ति तत्र न तेषामेकगृहमित्यनुपपत्तिरत—एकरूपावच्छिन्नेति । यदुक्तम्प्राग्विशेषणविशेष्यभावानापन्नेति तत्र मानमाह मूले—इदञ्चेति । भेदघटितेति । यत्रानेकपदार्थस्यान्वयितावच्छेदकविभिन्नरूपेण धवत्वखदिरत्वाभ्यामेवेतरान्वयस्तत्रैव समूहान्वितस्येतरान्वयोस्ति, तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वमिष्यते । पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वस्य साधुतानियामकः । 'ब्राह्मणवसिष्ठायायेन' इत्यत्र ब्राह्मणत्ववसिष्ठत्वयोर्यथा । पुष्पवन्तपद इवेतीति । 'एकयोक्त्या' 'पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्तत्र द्विवचननिर्देशादेकयोक्त्येत्युक्तेश्च समूहस्य शक्यतालाभेन 'पुष्पवन्तौ नमस्कुर्मः' इत्यत्र यथा समूहान्वितयोश्चन्द्रसूर्ययोः कर्मत्वेन नमस्कारान्वयित्वन्तथा सर्वत्र द्वन्द्वस्थले एकार्थीभावापन्नसमुदायोपस्थाप्यानेकस्यैकधर्मावच्छिन्ने ऽन्वयो द्रष्टव्यः । एकशेषोऽपि तादृशस्थल एवेष्यते । तत्राप्येकपदोपस्थाप्यानेकस्य समूहान्वितस्येतरान्वयो भवति । यत्र त्वेतादृशसहविवक्षाभावे द्विवचने ऽचीत्यादौ भाष्ये एकशेषनिर्देशादित्युक्तिस्तत्रैकशेषशब्दस्तन्त्रपरो लक्षणयेति बोध्यम् । समाहारद्वन्द्वादितरेतरयोगस्थले विशेषस्तु द्वन्द्ववाच्यस्य समूहस्योद्भूतावयवभेदकस्य भानम् । अत एव द्विवचनबहुवचनयोर्यथायोगमुपपत्तिः । लिङ्गन्यायाभ्यामुक्तार्थस्य झटिति प्रतिपत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन—मूले यद्वेति । तत्रैकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वप्रदर्शकवाक्यस्य नैकस्यामवस्था-

---

१—"दृविशिभ्यां झच्" (उणा. ३-१२३) इति बाहुलकाद् दवतेर्झच् पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे समासे शकन्ध्वादित्वात्पररूपे "पुष्पवन्तौ" इति । तथाचोक्तम् अमरे "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" इति । एकया शक्त्या पुष्पवन्तशब्दः युगपद् दिवाकरनिशाकरयोरुपस्थापकः ।

तथा च 'पुष्पवन्तौ नमस्कुर्मः' इत्यत्र चन्द्रत्वावच्छिन्नम्, सूर्यत्वावच्छिन्नञ्च नमस्कुर्म इत्येवबोधो नत्वेकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य, तथा एकशेषस्थलेऽपि बोध्यमितिभावः ।

स्यादेतत् । द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु । मैवम् । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तापत्तेः । करौ करा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः । सर्वे सर्वेषामित्यादौ "द्वन्द्वे च" "विभाषा जसि" इत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक् । यत्तु प्राचा राम, राम औ इति स्थिते इत्युक्तम्, एकविभक्तौ परत इति च तत्रेत्थमुक्तिसंभवः राम, राम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्त्वे ऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमितिवाच्यम् । यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्, बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया

एकवद्भावापत्तेरिति । एवं चेतरेतरयोगविषयाभावे नैकशेषानापत्तिरिति भावः । इत्यनयोरिति । "जसः शी" इत्यत्र "वा" इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति तूद्भूताव(१)यवभेदविवक्षया बहुवचने, एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणायोत्तरार्थं चेति भावः । सजा-

यामुभयोः प्राप्तिसत्त्वेन, किन्तु द्वन्द्वस्यैकशेषप्रवृत्त्युत्तरकालिकतल्लक्ष्याधिकरणकाभावप्रतियोगिप्राप्तिकत्वेनैव वाच्यम्, तस्य त्वेकशेषस्य यस्यामवस्थायामप्राप्तिस्तदा सुपो ऽभावान्न द्वंद्वस्य प्रसङ्ग इत्यत आह—विभक्त्युत्पत्ताविति ।

एवञ्च—समाहारस्य विषयतायाः सत्त्वेनैकशेषप्रतिबन्धकसत्त्वे च । नन्वस्मिन्पक्षे "जसः शी" इतिसूत्रे एव वा ग्रहणं कार्यन्तेन सर्वत्र विकल्पो भविष्यति तावतैव सिद्धौ "विभाषा जसि" इति पृथक्सूत्रकरणमेकशेषे कृते समासनिमित्तकार्यन्नेत्यर्थे ज्ञापकमस्तु । तथाच—सर्वे इत्यादौ न मूलोक्तदोषापत्तिः 'हलि सर्वेषाम्" इत्यत्र सुट् चोक्तार्थस्य ज्ञापको भविष्यतीत्यत आह—जसः शीत्यत्रेति । उद्भूतावयवभेदविवक्षया—उद्भूतः प्रकटो ऽवयवानाम्भेदो यस्य समूहस्य तादृशसमूहस्य सर्वादिशब्दवाच्यत्वविवक्षया । तत्रेति । तादृशसमूहवाचकसर्वादिशब्दघटिते जस्परकलक्ष्ये इत्यर्थः । विकल्पवारणायेति । भवत्सम्मतवाशब्दघटितन्यासेन विकल्पवारणायेत्यर्थः । उत्तरार्थम् । "प्रथमचरम्"

१ सर्वशब्दोहि समुदायबोधकः । तत्र यदा समुदायत्रयस्य विवक्षा तदा एकशेषे द्विवचनबहुवचने । एवं समुदायस्यैकत्वेऽपि अवयवगतसंख्याया विवक्षायामपि द्विवचनबहुवचने । तदा च नैकशेषादेः प्राप्तिः, उद्भूतावयवभेदविवक्षया एकस्यैव समुदायस्य बोधात् ।

औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विर्वचनाद्युत्पत्तिः। तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्मैवम्। द्वन्द्व विधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादितिदिक्। इत्थमुक्तिसम्भवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्, शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्ता-

तीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्ये ऽपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसम्भवादिति। अत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानिसरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। मानाभावादिति। भाष्ये ऽनुक्तत्वादिति भावः। किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्या भ्यामादावेक-

इत्यादिसूत्रेषु "विभाषा जसी" त्यस्यानुवृत्तय इत्यर्थः। यच्चोक्तं सुट् चोक्तार्थज्ञापक इति तदपि न तेन निर्देशेन द्वंद्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानमेव ज्ञाप्यतामपूर्वस्य ज्ञापकसिद्धस्य वचनस्य कल्पनापेक्षयाज्ञाप्यार्थस्यास्मत्सम्मतव्याख्यानेन सिद्धौ लाघवात् उद्भूतावयवभेदसमूहवाचकसर्वशब्दादामि सुटः प्रवृत्त्या तस्य निर्देशस्योपपन्नत्वाच्च मूले—प्राचेति। प्रक्रियाकृतेत्यर्थः। सम्भव इति। अस्य प्रसादकृतोक्त इति शेषः अवयवयोरिवेति। नचावयवयोः प्रातिपदिकत्वस्वीकारे ऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरपि भविष्यति तथाच नियमविषयतायाः सत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्, समुदायोत्तरोत्पन्नसुपा स्वार्थसङ्ख्यान्वयसमर्पणे प्रत्येकं सुबुत्पत्तेरप्रवृत्तिरित्याशयात्। अर्थवत्त्वादिति। अर्थस्य प्रकाशनादित्यर्थः। सजातीयेति। पदसंज्ञकपूर्वभागघटितत्वेन साजात्यस्य विवक्षणादिति भावः। सिद्धान्तभूतार्थेपि प्रक्रियोक्तस्योपपत्तिमाह—स्वातन्त्र्येणेति। अनुग्रहेति। प्रत्येकार्थस्यापि समुदायघटकतया सङ्ख्यान्वयित्वस्य सम्भवरूपानुग्रहेत्यर्थः। अत एव—तादृशानुग्रहादेव, अन्यथा एकाज्द्विर्वचनन्यायबाधाकल्पने द्वन्द्वोच्छेद इति, तथाच द्वन्द्वविधानसामर्थ्याच्चत्र तस्य बाधस्य

त्रित्यावर्त्य एवकारं चानुकृष्य, एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न, आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च, न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम्। सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेव इत्यादावतिप्र-

---

शेषापत्तिः। "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य" इति वार्तिकेन श्यामादावपि तदभावस्यैवेष्टत्वानुमानात्। फलमिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुप्तत्वाच्चेति भावः। सहविवक्षाया-मिति। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककार(१)कावेश एव भवतीति भावः।·गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्त्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासम्भवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः। नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह—देवदेव इति। असहविवक्षायामप्येकशेषतत्पुरुषा-

---

कल्पनेति भाव.। 'ननु द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन "चार्थे" इति सूत्रे सुबिति निवृत्तमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तस्य सार्थक्यम्भविष्यतीत्यत आह—नलोपाद्यसिद्धिरिति। राजसैनिकावित्यादावित्यादिः आदिना वाक्त्वचमित्यादौ कुत्वादेः सङ्ग्रहः। आवृत्त्योक्तव्याख्यानेपि वाक्यापरिसमाप्त्या न्यूनतापत्तिरत आह—तेषामिति।

'ननु यद्यपि कण्ठरवेण भाष्यकृता आवृत्तिर्नोक्ता तथापि मातृमात्रोः प्रतिषेध इत्यनेन ध्वनितेति कल्पयाम इत्यत आह-किञ्चावृत्ताविति। इत्यर्थापत्त्येति। न चास्मिन्पक्षे एवकारापकर्षवैयर्थ्यम्, मातृमातरावित्यस्यैवकारापकर्षव्यावर्त्यस्य सम्भवात्। श्याम्येकशेषस्य प्रवृत्ताविष्टापत्तिं निरस्यति—प्रातीति। तदभावस्य-एकशेषाभावस्य आवृत्तौ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामेकविभक्तावेकशेष इत्यर्थो भविष्यति। तत्राद्यवाक्यार्थस्य "पयः पयो जरयती" इत्यत्रासत्त्वमुपपादयति—समुदायादिति। द्वितीयासत्त्वमाह—विभक्तेरिति। सहविवक्षया अभावम्प्रकटयति—साचेत्यादिना। एकार्थेति। छेदनादीत्यर्थः। एककारकावेशे-एककारकशक्तिवैशिष्ट्ये। शक्तिश्च कर्तृत्वादिरूपा विवक्षिता एतेन प्रकृते

---

१ एककारकेति एकसम्बन्धस्याप्युपलक्षणम्, 'रामयोर्वस्त्रम्' इत्यादावपि सहविवक्षाया दृष्टत्वात्।

सङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्ष-मिति न सिद्ध्येत् । तथा हि–भिक्षा ३ अ इति स्थिते ऽन्तरङ्गा-नपि विधीन् बहिरङ्ग इति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्, लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । किं च रामावित्यादौ परत्वा-न्नित्यत्वाच्च "वृद्धिरेचि" इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेक-

---

द्विषये ऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्त्वात्, नन्वनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादणि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह–तथा हीत्यादि । एकशेषारम्भे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासम्भव इति भावः । विभक्तिपरत्वाभावादिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्या-भावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अविरवि(२)कन्यायेन समाधानं तु लक्षणे-

---

ऽसम्भवो ध्वनितः । एव भवतीति–क्रियान्वयित्वं यत्र तत्रैवंविधैव सहविवक्षा वाच्येति भावः । मूले—अन्यथेति । अंशद्वयसद्भाव एवैकशेषस्य प्रसङ्ग इति नियमास्वीकार इत्यर्थः । कर्तुं शक्यत्वेनेति । मूलोक्तरीत्या समुदायस्य प्राति-पदिकत्वादिति भावः ।

नचात्र यद्येकशेषस्तदा द्वयोर्गौणमुख्यकर्मणोरेकद्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम्, तन्त्रेण तस्योपपत्तेः । आवश्यकमिति–तस्य लाभस्तु तिष्येतिसूत्राद्द्व-न्द्वइत्यस्यानुवृत्त्या भविष्यति एवञ्च वृत्तिर्व्यर्थैवेति निष्कर्षः । अत्र–पयःपयो नयतीत्यत्र । लुकीति–उभयोर्नपुंसकत्वादित्यादिः, नलुमतेत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृ-त्तिस्तु प्रामाणिकप्रयोगस्थल एवेति तात्पर्यम् । नन्वत्रापीत्यादि वदता द्वन्द्वे इति नानुवर्तनीयमिति ध्वनितमिति तद्रीत्यैवातिप्रसङ्गो देवदेव इत्यत्रेत्याह–असहेति । तत्पुरुषादीति । देवस्य देवो देवदेव इत्यर्थकतत्पुरुषादीत्यर्थः । आदिना इदितो नुमिति बहुव्रीहेः सङ्ग्रहः । तत्रापि—तत्पुरुषादिघटितवाक्येऽपि । खण्डनकृदुक्ति-खण्डयितुं तदुक्तिमनुवदति । नन्वनेकेत्यादि । नचानयैव रीत्या सर्वत्र निर्वाहे एकशेषारम्भस्य तन्मते वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सर्वत्रैकशब्देनैवानेकार्थो बोधनीय

---

२ "द्विगोर्लुगनपत्ये" (पा. सू. ४-१-८८) इति सूत्रे भाष्ये "पञ्चकपाल्यां संस्कृतः" इति विग्रहमात्रं नतु ततः प्रत्ययः अनभिधानात् । किन्तु 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः' इति तद्धितार्थद्विगोरेव प्रत्यये 'पञ्चकपालः' इति सिध्यति इत्युक्त्वा दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । "द्वयोः समानार्थकयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन । तद्यथा 'अवेर्मांसं विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति 'आविकम्' इति । एवं पञ्चसुकपालेषु संस्कृत इति विगृह्य

शेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावादिति दिक्।

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकाना-

कचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम्। न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठत(१)प्रातिपदिकात्तद्धि-तोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाधिका-रात्कि तत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसम्बन्धिव-र्णमात्राश्रयतत्सम्बन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठतत्वस्यैवाश्रयणात्।

इति नियमाभावाद्। घटघटावित्यादिपाक्षिकप्राप्तिविषयानिष्टवारणाय तदारम्भात् तदुक्तिं खण्डयति—एकशेषारम्भ इति। नचानेकभिक्षाशब्दस्य "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इति परिभाषया प्रत्ययान्तत्वेन कथं समुदायादामिति वाच्यम् स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेरुक्तत्वात्। तादृशस्य—अनेकबोध-कस्यैकस्य। परोक्तं खण्डयति—नचेति। समर्थग्रहणं हि परिनिष्ठितपरन्तच्चाप्र-वृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपम्। इदञ्च यथा सन्धिकार्यात्प्राङ्नास्ति तथैकशेषविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रागपि नास्तीति तदभावः।

कृतसन्धिकार्यत्वमेवात्र परिनिष्ठितत्वम्भाष्यकारसम्मतमित्याशयेनाह—प्राति-

---

पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति इति। अविश-ब्दादनभिधानादण्न भवति। तथैव एकशेषविषयभिक्षाशब्दादण् प्रत्ययो न स्यादनभिधानात्। किन्त्वनेकभिक्षार्थकभिक्षाशब्दादेवाणस्यादितितु वक्तुमशक्यम् कस्याभिधानत्वम्, कस्यानभि-धानत्वमिति लक्षणैकचक्षुष्कैरस्माभिर्दुर्ज्ञेयत्वात् अव्यादिशब्दादनुत्पत्तौ तु भाष्यमेव मानम्।

अव्यविकन्यायेनेतिपाठः अविश्चाविकश्च अव्यविकौ तयोः शब्दयोर्न्यायः अव्यविकन्यायः। क्वचित् 'अविरविकन्यायेन' इति पाठः। तत्र 'अविः' इत्यस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथा अविशब्दो न स्वयं प्रत्ययं लभते किन्तु तेन 'अवेर्मांसम्' इति विग्रहमात्रम्। प्रत्ययस्तु अविकशब्दादेवेति। यद्वा प्रथमान्तानुकरणम् 'अविर्' इति। ततश्च प्रथमान्तानुकरणाविशब्दस्याविकशब्देन द्वन्द्वे षष्ठी समासे अविरविकन्यायः, अनुकरणाविररशब्दात्परस्य सोर्लुक्यपि नानुकरणघटकस्य सोर्लुक्, प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वादित्यलम्।

१ प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्रमाश्रयः—कार्यिमस्यतत्, तत्सम्बन्धी = प्रातिपदिकसम्बन्धी वर्णो निमित्तंयस्यतत्, प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयश्चतत् प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णनिमित्तञ्चेति कर्मधारयं कृत्वा कार्य्यशब्देन पुनः कर्मधारयः। तथा च यस्य वर्णमात्रं निमित्तम्, वर्णमात्रं कार्यि च तादृशकार्य्येणैव कृतकार्य्यकत्वं समर्थत्वमत्र गृह्यते। अन्यथा कार्य्यमात्रेण कृतकार्य्यकस्य ग्रहणे दीर्घानन्तरमेव मतुप्स्यादिति 'अग्निमान्' इति निर्देशासङ्गतिः स्यादिति भावः। न च 'अन्तरा्ङ्गानपि' इति न्यायेन दीर्घाभावान्निर्देशसङ्गतिः, समर्थग्रहणेन "अकृत" इति परिभाषाबाधवत् तस्यापि बाधात्।

मेकशेष इति । तन्न । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात् ।

अतएव "अश्विमानण्" इति सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात् । उभयत इति । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकशेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः । "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वं तु न । लोकसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनया अपि रीत्या ऽन्तवद्भावाप्रवृत्तिरित्यन्यत् । यदि त्वेकदेशविकृतन्यायेन "प्राग्दीव्यतोऽण्" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थान(१)षष्ठ्यबोधितविकारस्यापि

पदिकाधिकारेणेत्यादिना । प्रातिपदिकेत्यादि कर्मधारयः, कार्यस्य विशेषणम्, एतादृशात्परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिश्च सूत्थितिवैक्षमाणिरित्यादौ प्रसिद्धैव । वर्णमात्राश्रयेत्यनेन निमित्तकार्यिणोरुभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वम्बोधितम् । "विष्वागित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः" इति वार्तिके ऽकृतसन्धेरित्यत एव चरितार्थम् । अतएव—निमित्तकार्यिणोरुभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वाश्रयणादेव । दीर्घश्रवणमिति । नान्तलक्षणदीर्घश्रवणमित्यर्थः । प्रकृतो दीर्घस्तु न प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णनिमित्तकः, किन्तु सर्वनामस्थाननिमित्तकः । एतेन विभक्तिनिमित्तकैकशेषस्य भवत्सम्मतस्याप्रवृत्तावपि न परिनिष्ठितत्वहानिरिति ध्वनितम् । अत एव "विश्वौह आगतं विश्ववाड्रूप्यम्" इति भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । मूले न स्यादिति । एकादेशे कृते परादिवद्भावमात्राश्रयणे ऽसारूप्यादेकशेषाप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । उभयत आश्रयणं प्रकटयति—विभक्ताविति । ननु न वयमन्तादिवच्चेति सूत्रस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्मः, किन्त्वचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं वदाम,

---

१ "ऋलृक्" सूत्रे भाष्ये "यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवति, इत्युच्यते ।" "राज्ञः कच" राजकीयम् । "अल्लोपोऽनः" इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्युक्तम् । अयम्भावः—षष्ठीनिर्देशेन विहितोयो विकारस्तत्रैवायं न्यायः प्रवर्तते । 'राजकीयम्' इत्यत्रतु "राज्ञः कच" इत्यत्र "परश्च" इत्यधिकारेण । 'राज्ञः' इति पञ्चम्यन्तम् । राजन्शब्दातञ्छ प्रत्ययो भवति, कादेशश्च प्रत्यासत्त्या राज्ञ एवेति न तत्रन्यायप्रवृत्तिः । यद्यप्येतद् भाष्यप्रामाण्यात षष्ठीनिर्दिष्टविकारस्यन्ले एव प्रवृत्तिः तथापि तत्रैव भाष्ये "अथवा पुनरस्त्वविशेषेण" इत्युक्त्वा, "प्राग्दिव्यतोऽण्" इति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याच्च स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्थलेऽपि प्रवृत्तिः । प्रकृते 'राम' इति प्रकृतेः षष्ठीनिर्देशेन विकाराभावेऽपि न्यायः प्रवर्ततेति ।

ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदा मान्तस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः। अतएव तस्य पदत्वसिद्धिः। अतएव आयसावित्यत्रैकादेशे कृते नुममाशङ्क्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकशेषो न स्यात्। "विरूपाणाम्" इत्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम्।

इत्यत आह—अचः परस्मिन्निति। अस्य शास्त्रस्य—एकशेषशास्त्रस्य। विधित्वाभावादिति। अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः। अनयापि रीत्या—शास्त्रीयविधित्वाभावात्मकयुक्त्या। अपि-अपिना मूलोक्तरीतिसङ्ग्रहः। मूलोक्तदिक्पदसूचितमर्थं प्रकटयति—यदित्वित्यादिना। सूत्रस्थभाष्येति। तत्र हि दीव्यत इति दीव्यत्तिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः क्रियेत एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तम्। भाष्यप्रामाण्यात्। भाष्यसंवादात्। अशास्त्रीयस्य चेति। चाच्छास्त्रीयपरिग्रहः। अदोष इति मूलोक्तकिञ्चेत्याद्युक्तदोषाभावः। अत एव—नक्तन्यायस्याशास्त्रीयविकारेपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव। तस्य-रामावित्यादेः। पदत्वेति। कार्यकालपक्षेपीत्यादिः, अन्यथा सुप्तिङन्तम्पदमिति सूत्रेपि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यानुवृत्त्योभयत आश्रयणस्य सत्त्वेन पदत्वन्न स्यादिति भावः। अत एवेति—उक्तो ऽर्थः, आयसाविति। अयस्शब्दादपत्ये ऽणि "देविकाशिंशप" इति सूत्रेणादेराकारे ऽणंतात् द्विवचने परादिवद्भावात्सर्वनामस्थानपरत्वम्। आशङ्क्येति। यद्यशास्त्रीयविकारे तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्तदाद्यात्वस्य शास्त्रबोध्यत्वेपि स्थानिन एकारस्य या निवृत्तिस्तस्याः शास्त्रबोध्यत्वाभावात्सर्वनामस्थानस्य यतो विधानन्तत्त्वस्याभावेन नुमः प्राप्तेरेवाभावेन शङ्काया एवासम्भवः स्यादिति भावः। न स्यादिति। रामावित्यादावित्यादिः, परस्य हलन्त्यत्वादिति शेषः। न दोष इति-किञ्चेत्युक्तदोषो नेत्यर्थः। नच विरूपाणामपीति वचनस्य समानार्थविषयकत्वम्प्रकृते तु तदभाव इति कथन्तस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्मिन्वचने ऽपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्तथा चानुपूर्वीभेदे ऽप्येकार्थत्वे यथाप्रवृत्तिस्तथा ऽसारूप्ये विशेष्यार्थभेदेपि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वेपि प्रवृत्तिः, अस्ति चात्र यौगिकत्वैकध्यानकर्मत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमेकमित्याशयात्। वस्तुतस्तु तुना ऽरुचिर्ध्वनिता साच सर्वथा यत्र समानार्थत्वन्तत्रैव तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृते तदप्राप्तिरेवेति। नच घटश्च कम्बुग्रीववांश्चेति सहविवक्षायामेकशेषो न स्यात्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्कम्बुग्रीवाया अवयवसंस्थानविशेषरूपत्वादिति वाच्यम्। कृतैकशेषायत्र लुप्यमानार्थाभिधानन्तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारेण प्रकृते तदप्रवृत्तेरिष्टत्वात्, उक्तसहवि-

अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्ताना-मेकशेषः। द्वन्द्वोऽप्येवम्। तथा हि—अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैक-मनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात्। तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद् विभ-क्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति। तदपि न। जहत्स्वा-र्थायां वृत्तौ तदयोगात्। पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्व-

---

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैस्त-द्भाव इत्यर्थस्तदाह—एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तत्रैव द्वन्द्वादिप्र-वृत्तिसत्त्वात्। तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः। रामकृष्णावित्यादौ "विरूपाणामपि" इत्ये(३)कशेषस्तु न। द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्प्रा-

---

वक्षाया असम्भवेन द्वन्द्वस्याप्रसक्तेश्च। अलमिति—अनेनावयवेभ्यः सुबुत्पत्तेर्दु-र्वारत्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्त्या ततः सुपोऽसम्भवे तस्य पक्षस्य सम्भव एव नोपपद्यते। नच समुदायोत्पन्नविभक्त्या ऽवयवानां समुदाय-घटकतया सङ्ख्यान्वयसम्भवरूपानुग्रहेणावयवेभ्यः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यतीति वाच्यम्। अवयवानाम्पदसंज्ञारूपस्य तत्तदुपादानकोत्पत्तिकविभक्तिप्रयोज्यस्योपकारस्य समु-दायोत्तरोत्पन्नसुपा ऽसम्भवेन प्रत्येकं सुबुत्पत्तेः सम्भवात्। अपिच नीलं घटम्प-श्येति वाक्ये घटशब्दादुत्पन्नसुपा नीलपदार्थगतसङ्ख्याकर्मत्वम्प्रतिपाद्यते यद्यपि, तथापि साधुत्वार्थन्नीलेतिप्रातिपदिकादपि सुप् भवति तथात्रापि स्यादिति ध्वनि-तम्। मूले प्राचा व्याख्यात्रेति-प्रसादकृतेत्यर्थः।

---

१ येषां पदानामेकशेषश्चिकीर्षितस्तानि सर्वाणि पदानि एकशेषानन्तरं, यत्संख्याकार्थ-बोधकत्वमेकेनाभिष्टम् एकशेषात्प्रागपि तावत्संख्याकार्थबोधकानि। तथा च तेभ्यो द्विवचन-बहुवचनान्येव स्युरिति भावः।

२ समासबोध्यार्थस्य समासात् प्रागपि प्रत्येकपदस्य बोधकत्वे राजपदेनैव राजसम्बन्धि पुरुषरूपार्थस्यबोधाद् "उक्तार्थानाम्" इति न्यायेन पदस्य चप्राप्त्या षष्ठीसमासोच्छेदापत्ति-रिति भावः।

३ रामकृष्णौ इत्यत्र रामशब्दस्य कृष्णशब्दस्य च रामकृष्णो भयार्थबोधकत्वेन समानार्थ-त्वादेकशेषेऽनेकसुबन्तासम्भवाद् द्वन्द्वविधानवैयर्थ्यापत्त्या "विरूपाणाम्" इत्यत्रानारोपित-तुल्यार्थकानामेव ग्रहणेन च नैकशेष इति भावः।

पदस्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात्। तथा च भाष्यम् "सेयंयुगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च" इति।

कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात्। एव चैकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः। पक्षान्तरे ऽपीति। अयं भावः—अलौकिके तत्कल्पने ऽपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति। इतरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्चतदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः। सा च विभक्त्यर्थसम्बन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखा चेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वम्। न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणा ऽपि, प्लक्षन्यग्रोधा-

---

द्रव्याणामिति— वर्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः, मूले अजहत्स्वार्थायामिति। यत एकैकस्य स्वार्थप्रतिपादकता, समभिव्याहृतप्रातिपदिकान्तरार्थप्रतिपादकता चास्तीत्यतो अजहत्स्वार्थत्वव्यवहारः। एवञ्च द्वित्वादिविशिष्टार्थाभिधायकद्विवचनाद्युत्पत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। तत्कल्पनादिति। प्रत्येकमनेकार्थाभिधायकत्वस्य कल्पनादित्यर्थः॥ एतत्पक्षे प्रसक्तातिप्रसङ्गं वारयति। रामकृष्णावित्यादाविति- द्वन्द्वविधानसामर्थ्येनेति। इदमुपलक्षणम्। समानार्थानामिति। विशेषणसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम्। तत्प्राक्कालिकस्य—युगपदधिकरणत्ववचनत्वात्प्राक्कालिकस्य तत्र – वार्तिकप्रवृत्तौ निमित्तत्वादिति निमित्तत्वेनाश्रयणादित्यर्थः। मूले जहत्स्वार्थायामिति। अस्मिन्पक्षे ऽवयवानामनर्थकतया प्रत्येकन्द्विवचनाद्युत्पत्त्यसम्भवः। पक्षान्तरेपीति अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेपीत्यर्थः। प्रथममेकवचनस्य प्रवृत्तौ साधकमाह अयम्भाव इत्यादिना। तत्कल्पनेपि—अनेकार्थाभिधायित्वकल्पनेपीत्यर्थः। अनन्तरम्—सुबुत्पत्त्यनन्तरम्। तत्कल्पकेति—युगपदधिकरणताकल्पकेत्यर्थः। एवञ्च सुबुत्पत्तिकाले तयोरप्रवृत्त्या कल्पकाभावेन तदभावे च अन्तरङ्गत्वम् स्वार्थमात्रसापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्। तदिति। उत्तरपदार्थः। स्वार्थस्य—पूर्वपदार्थस्य तस्य। सम्बन्धस्य। तदन्तेति—षष्ठ्याद्यन्तेत्यर्थः, तदुच्छेदः—षष्ठीतत्पुरुषोच्छेदः। दुःखा—दुःखप्रदा झटिति प्रतीतावनुपारोहादोषाक्रान्तत्वाच्च। एतदेवाह—वृद्धव्यवहारेति। अस्य व्याकरणादिभ्यो ऽपि प्रथमप्रवृत्त्या प्राधान्यम्। ननु शक्त्यभावेपि लक्षणास्तु? इत्यत

यदपि व्याचख्युः—व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् । आकृतिपक्षे तु एके-

---

वित्यादौ बोधावृत्त्यननुभवाच्च । दुरुपपादा चेति । न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदु(१)पपादिका, समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद् द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात् । समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका । न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेऽपि एकशेषे कस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम्, तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानं न तु ततः प्रागपीति न दोषः ।

आकृत्याविनाभूतेति । नियमेनाकृतिसम्बद्धेत्यर्थः । ब्राह्मणशब्देनेवेतिभावः । नहि तत्रैकशेषः । तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासम्भवात् ।

आह—न्यग्रोधशब्देनेति । यदि भवत्सम्मतयुगपदधिकरणवचनता स्यात्तदा बोधावृत्तिः स्यात्सापि नास्तीत्याह—प्लक्षन्यग्रोधाविति । दुरुपपादेत्यस्य—दुष्टः निःसारः उपपाद उपपादनं यस्या इत्यर्थः । तस्याम्प्रमाणाशङ्कां निरस्यति—नचेति । द्विवचनेनेति द्वन्द्वोत्तरद्विवचनेनेत्यर्थः । अभिधानशक्तिमत्त्वात् । अभिधानसामर्थ्यवत्वादित्यर्थः । 'ननु' समुच्चयान्वाचययोर्द्वन्द्वापत्तिरेवोपपादिका भविष्यतीत्यत आह—समुच्चयेति । नचेति । आवश्यकमित्यत्रास्यान्वयः । अन्यत्र—द्वन्द्वे, "यः शिष्यते" इति न्यायेन कस्यचित्सर्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यवत्त्वं वक्तव्यन्तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषामेव तथात्वं वक्तव्यमिति भावः । तथासतीति । यद्येकशेषविषये तत्स्वीकारस्तदा एकेनानेकार्थबोधस्यैकशेषं विनापि सिद्धतया तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तस्मादिति एकशेषवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः, तच्छक्तीति अनेकार्थाभिधानशक्तीत्यर्थः, ततः—एकशेषात् । न दोषः । नैकशेषवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषः । एतेन प्रागेकवचनस्योत्पत्तिर्दुर्वारेति प्रतिपादितम् ।

मूले यदपि व्याचख्युरिति । प्रसादकृत इति शेषः । एवकारसङ्गतिमुपपादयन्नाह—ब्राह्मणेति । अन्यत्रापि—रामावित्यादावपि । 'नन्वेवंसति बह्वर्थस्य

१ युगपदधिकरणवचनतोपपादिकेत्यर्थः । कस्याप्येक शेषेद्वित्वादिविशिष्टार्थबोधकत्वस्य भावित्वेन ततः प्रागपि द्विवचनादिरेव स्यादिति भावः ।

नैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति । तन्न, व्यक्तिपक्षेऽपि "नब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र ब्राह्मणशब्देनैवैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात् । अन्यथा जातिपक्षे ऽपि "वामेन सम्यक्क्षम-

---

तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथान्यत्रापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वाग्रेम् । तन्त्रेण सुवचत्वादिति । अयं भावः-भाष्येऽर्थावर्थौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति उक्तम् । एवं च एकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र । अन्यथाऽभ्रियमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् । तन्त्रं(१)चात्रार्थ-

---

तन्त्रेण तत्र प्रतिपत्तिसत्वाद्बहुवचनापत्तिरत—आह—न ब्राह्मणमिति । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थाभिधायकत्वम्, अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थाभिधानमिति भाष्यविरोध इत्यत—आह—अयम्भाव इति । तत्र—"न ब्राह्मणं हन्यात्" इति दृष्टान्तस्थले । अन्यथा—अर्थावर्थावित्याद्यनङ्गीकारे, बोधेति अनेकार्थबोधेत्यर्थः । सूत्रारम्भात्सूत्रेणैकशेषेणपीष्टार्थानां बोधानुपपत्तिरिति

---

१ तन्त्रत्वञ्च अत्रशास्त्रे सकृदुच्चरितस्यानेकार्थबोधपरकत्वम्, एकोच्चारणेनानेकार्थबोधनमिति यावत् । तच्च द्विविधम्:-अर्थतन्त्रम, शब्दतन्त्रञ्च । तत्र यत्र प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छा तत्रार्थतन्त्रम् । यथाः-'घटाः' इत्यादौ । अत्र हि घटत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाघटनिष्ठनानाविशेष्यताकबोधो जायते, घटभेदेन विषयताया भेदादित्यर्थतन्त्रमत्र । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यता तत्र शब्दतन्त्रम् । यथा 'अक्षाः' इत्यादौ । अत्र अक्षत्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च त्रिविधम् शकटाक्षवृत्ति, देवनाक्षवृत्ति, बिभीतका (बहेड़ा) क्षवृत्ति च । आश्रयभेदेन विषयताया भेदात् नानाप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधो जायते इति शब्दतन्त्रमत्र । तत्रेदं फलितम्:-नानाप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नबोधकस्थले शब्दतन्त्रम्, एकप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्न बोधकस्थलेऽर्थतन्त्रमिति । तथा च चन्द्रपर्य्यायस्य कर्पूरेन्दूभयबोधकतया 'चन्द्रौ', 'चन्द्राः', इत्यादौ शब्दतन्त्रमेव । यत्रानेकार्थ बोधनाय शब्दपरिवर्तनं कर्तुंनशक्यते तत्रार्थतन्त्रम, यत्रपरिवर्तनं कर्तुंशक्यते तत्र शब्दतन्त्रम् इति तु न युक्तम् 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" (अम. का. २ व. ६) इत्यमरात् । तत्र चन्द्रसंज्ञा संज्ञा यस्य स इत्यर्थः । एतेन चन्द्रशब्दस्योभयार्थकत्वेऽपि तत्पर्य्यायस्योभयार्थकत्वेमानाभाव इत्यपास्तम् । 'चन्द्राः, इत्यस्य स्थाने 'इन्दवः, इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् तत्र सर्वसम्मतशब्द तन्त्रत्वभङ्गापत्तेः । यत्तु नानाफलक समानाकारक व्यापाराणां मध्ये अनेकफलोद्देशेनैकव्यापारकरणे तन्त्रमिति लोकसाधारणतन्त्रलक्षणं तन्न, विभिन्नक्रियारूपेषु यज्ञोपवीतादिसंस्कारेषु एककालावच्छेदेन कृतेषु तन्त्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः ।

योश्च तस्मिन्" इत्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विना ऽनिर्वाहात्। तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगान्निर्वाहेऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्पाक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः। घटोऽयं घटोऽयमिति नानाशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इति वार्तिकात्, रूप्यते बोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्ति-

---

तन्त्रम्। एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतया ऽर्थतन्त्रमेवैतत्। अक्षा इत्यादौ तु तदसहतया शब्दतन्त्रमेव। अन्यथा-तन्त्रानङ्गीकारे। क्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः। न्यायप्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वये ऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव ना(१)नभिधानादिति द्वन्द्वाप्रा-

---

भावः। तन्त्रस्य द्वौ भेदौ शास्त्रप्रसिद्धौ अर्थतन्त्रम् शब्दतन्त्रञ्चेति तत्राद्यमाह—अत्रार्थतन्त्रमिति। अत्र "न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिघटकब्राह्मणादिशब्दे सकृदुच्चरितस्यानेकार्थपरत्वं यत्र तत्र तन्त्रव्यवहारः यात्रार्थानाम्भेदेपि शब्दैक्यन्तत्र ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकपुष्पफलन्यायेनानेकार्थसंबन्धेनैकशब्देनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमिति व्यवहारः। एतदेवाह—एकत्रैवेति। अस्य लक्षणमाह—शब्दस्येति। पर्यायपरिवृत्तीति। पर्यायेण पर्यायवाचकेन परिवृत्तिरनेकार्थस्य प्रकाशनन्तत्सहत्वमित्यर्थः, स्वप्रयोगाभावेपि स्वबोध्ययावदर्थबोधकस्वपर्यायकत्वमर्थतन्त्रत्वम् अस्ति चेदम्ब्राह्मणादिशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगाभावेपि तद्बोध्यानाम्बोधनाय विप्रशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्। द्वितीयमाह-अक्षा-इत्यादाविति। अत्राक्षशब्दो देवनाक्षरथाक्षबिभीतकक्षानाम्प्रतिपादकस्तावतामन्येनाप्रतिपादनादिति भावः। प्रातिपदिकतन्त्रादयो ऽन्ये तन्त्रा अनयोरेवान्यत्र प्रतिपादिताः। तत्र क्षमयोरित्यत्र उभयवृत्त्येकजातेरत्राभावेन तन्त्रानङ्गीकारे जातिप्रकारकानेकार्थविशेष्यकप्रतीतिरत्र न सम्भवतीति बोध्यम्। उक्तरीत्या सूत्रकाराशयमुपवर्ण्य भाष्यविरोधम्परिहरति-अनभिधानमिति। पक्षद्वयेपीति।

---

१ अभिधानं शब्दप्रयोगः। तत्रार्थे तस्य प्रयोगाभावादित्यर्थः।

कार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकाराच्च । तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय पक्षद्वये ऽपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम् ।

एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचख्युः—नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि । यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ता-

---

विरेवेति तदाशयः । आवश्यकमिति । अनभिधानाज्ञाने इति शेषः ।

नानेनैकशेषो विधीयते इति । "किं तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते" इति एतच्छेषस्तद्ग्रन्थे । प्रयुक्तानामिति । अयं भावः—वृध्द्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति

जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेचेत्यर्थः । व्यक्तेर्वाच्यत्वमते ऽप्यर्थावर्थावित्याश्रयणेनैकस्यानेकार्थत्वमप्यभिधानस्वाभाव्यादिति तद्भावः । नच प्रत्येकव्यक्तेः शब्दप्रतिपाद्यत्वविवक्षायान्द्वन्द्वापत्तिवारणाय सूत्रमस्त्विति वाच्यम्, चार्थ इत्यस्य सूत्रस्य येषाञ्चार्थे वृत्तिस्तेषां संज्ञाविधायकत्वञ्चार्थः समूहः सच भिन्नानामेव, भेदश्च क्वचित्पदार्थानां स्वतः सिद्ध एव, क्वचित्तु पदार्थतावच्छेदककृत इति घटशब्देनैकेनैव, प्रतिपादनन्नतु पदार्थानाम्भेदात्साहित्यस्य प्रतीतिरित्याशयात् एतदेवाह—अनेकेति । ननूक्तरीत्या चार्थवृत्तित्वाभावेनैव पाक्षिकानिष्टवारणे सिद्धे आवश्यकमित्यनुपपन्नमतआह—अनभिधानाज्ञान इति । मूले सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधायेति अयम्भावः यद्येकार्थाभिनिवेशित्वमेव शब्दानान्तर्हि कृतेप्येकशेषे नानेकाभिधानं, शिष्यमाणेनैकेन वचनेनासत्याः शक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

यदि स्वभावादनेकार्थाभिधायकत्वं सिद्धमेव तदा सूत्रम्मास्तु एकेनानेकव्यक्तिप्रतिपादनसम्भवादिति । इत्यादीत्येतावन्मात्रमधिकसाकाङ्क्षमत—आह—किन्त्विति । एतच्चार्थत उपनिबद्धम्, तदीयग्रन्थानुपूर्वीतु किन्तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यत इति । मूले आहुरिति । प्रसादकृते इति शेषः । ननु लौकिकमिति एकशेषस्य नित्यतया तादृशप्रयोगासम्भवादिति भावः । शास्त्राप्रवृत्त्येति । वैरूप्यादित्यादिः तावदेव—रामरामावित्येतावदेव, तत्प्रक्रियावाक्ये—एकशेषस्य प्रक्रियावाक्ये, सन्दर्भविरोधमुपपादयति—एकस्यैवेति । इति सूत्रमिति । एतेन समुदायादेकविभक्तिप्रदर्श्य सूत्रस्य स्थापनम्प्रदर्शितन्ततः प्रत्याख्यानप्रकारः समुदायादित्यादि दर्शितः इदं स्वभावतो विरुद्धम्, यदि प्रत्याख्यानः कारस्यैव स्वाभिमतत्वन्तदा समुदायादेकविभक्तिप्रदर्शना-

विति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः। राम राम औ इति स्थिते इति। अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौ-

---

न तत्प्रक्रियावाक्ये वृध्यादिप्राप्तिरिति। सन्दर्भविरुद्धमिति। एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाह—प्रयुक्तानेवेति। न च यद्यादृशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृध्या दिप्रवृत्तिर्नोचिता वैष-(१)म्यादिति वाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावौ अनड्वाहावित्यादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्तिकासं(२)गत्यापत्तेरित्यलम्।

सङ्गतिस्तस्या एव युक्तत्वे प्रत्याख्यान इत्ययुक्तमिति भावः। अत्र प्रयुक्तानेवेत्यादिना यन्न्यायविरुद्धत्वस्य मूले प्रदर्शनं तदेव विरुद्धम्। परिनिष्ठितं हि द्विविधम् प्रक्रियावाक्यरूपम् लौकिकञ्चेति, तत्र प्रक्रियावाक्ये मान्धकार्यन्न प्रवर्तते! तावन्मात्रस्यैव प्रयोगार्हता स्यादिति रत्नाकरोक्तिङ्खण्डयति-नेत्यादिना। वैषम्यादिति। अत्र वृद्धिप्रवृत्तौ तावदेवोत्तरीत्या परिनिष्ठितं चेत्स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यत इति भावः। भाष्यवार्तिकेति। यद्यपि भाष्ये नावावनड्वाहाविति कण्ठरवेण नोक्तम् किन्तु ऋक्च ऋक्च ऋचौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीत्येवाभिहितम्। तथापि तदुत्तरग्रन्थे "अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्" इति वार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटेनेत्थमभिहितम्. अङ्गाश्रयकार्यञ्च भाष्ये दर्शितं, स्त्रसाच स्त्रसारौच स्त्रसा' इत्यनेन तत्र कैयटः, अङ्गाश्रयेचेति चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि यथा नौश्च नावौचेति प्राह परत्वादिनेत्यादिना। अन्तरङ्गत्वेन ऋचावित्यत्र समासान्तस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। असङ्गत्यापत्तेरिति। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये शास्त्रीयम्परिनिष्ठितत्वप्रयोजकं शास्त्रन्न प्रवर्तते इति भवन्मतन्तन्नोक्तभाष्यवार्ति-

१ वृद्धि प्रवृत्तावेकशेषाभावेन लोके प्रयोगार्हत्वाभावादित्यर्थः।

२ यादृशशास्त्रप्रवृत्त्या लोके प्रयोगयोग्यता तदेव शास्त्रं कल्पिते प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तते इति भवन्मतस्वीकारे 'आवादौ कृते एकशेषानापत्तिः, इति भाष्यविरोधः स्यात्, आवाद्यादेशस्यैकशेषप्रतिबन्धद्वारा लोके प्रयोगार्हत्वे प्रतिबन्धकत्वेना प्राप्तेरिति भावः।

किकमुत्प्रेक्ष्यते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत्।

"अमि पूर्वः" ॥ अम्यचीति। अमि योऽच् तस्मिन्। अमोऽवयवेऽचीति यावत्। तेन मकारसहितस्य न (१) पूर्वरूपम्। एवं

अमि योऽजिति। अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृत्ते शास्त्रेतिवत्सप्तमी तदाह-अमो ऽवयवे ऽचीति। "पूर्वपरयोः" इत्यधिकृतपरशब्देन

काश्याङ्कैयटीयव्याख्यानेन च विरुद्धमिति भावः। अलमिति। एतेन यथा ऽनेकव्यक्तिप्रतिपादनायानेकप्रातिपदिकस्य प्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थमस्य सूत्रस्यारम्भ इति प्रातिपदिकेषु सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथा धातुषु न भवति। एकनिष्ठानामनेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि व्यापाराणामेकधातुत एव निवृत्तभेदानाम्प्रतीत्या ऽनेकधातुप्रयोगस्याप्रसक्तेः। तदुक्तम्भाष्ये न तिङन्तान्येकशेषारम्भम्प्रयोजयन्ति यथा जातीयकानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथा जातीयकानामेकशेषः नच तिङन्तानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति किङ्कारणम् एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति। अत्र कैयटः यथा जातीयकानाम् सत्त्ववाचिनाम् एका हीति आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयत इति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यत्रानभिधानान्नैकशेषः। विंशतिश्च विंशतिश्चेत्येवं सहविवक्षायां विंशती इति त्विष्टमेव। तदुक्तम्भाष्ये 'इह कस्मान्न भवति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति," एवमाशङ्क्य सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च नैकशेषः. न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः। द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः। वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्यये नैकादि आदशानामेकशेषो न। विंशत्यादीनान्तु भवत्येवेति

१ अवयविनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। यद्वा अम्शब्दस्यावयवे लक्षणा। अम् प्रत्ययेन तदादेरुपस्थितिः। तथा च तदवयववाचकः, अमवयवेऽचिपरे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमित्यर्थः। तेन न पूर्वपरसमुदायस्यादेशः। नापि वासुदेववाचकाच्छब्दादमि 'अम्' इति जाते तस्मिन्परे 'हे राम अम' इत्यत्र पूर्वरूपम्, अम्निरूपिततदादेरकोऽभावात्। अगन्ततदादेरित्यर्थस्तुन पूर्वसमुदायस्यादेशप्रसङ्गात्।

अक्षादूहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि(१)बोध्यम्। "इको यणचि" इत्यज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। "पदास्वैरि-बाह्या-" इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम्।

"तस्माच्छसः"। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। शस इत्यवयवषष्ठी। स चावयवः परत्वेन विशेष्यते।

विशेष्यत्वादजेव गृह्यते बोद्धयम्। निर्विवादत्वादिति। उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः।

तात्पर्यार्थः। अर्थासम्प्रत्ययादित्यस्य यत्रैकः शब्दो ऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र। प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् एकावित्युक्ते असहायादिरर्थो गम्यते नतु द्वावित्यत्र तात्पर्यम्। ततो ऽर्थासंप्रत्ययेऽपि गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याविति, अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ इत्यत्रैकशेषो दृश्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तौ पृथक् परिहारौ नोपपद्येते, इत्याशयेन शङ्काङ्कृत्वा एवन्तर्हि 'नेमौ परिहारौ" एकपरिहारोयं संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति यत्र ह्यर्थासम्प्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति, तत्रैकशेषः। गार्ग्यौ विंशती इति यथेति, भाष्यीयप्रघट्टकार्थो ध्वनितः।

'नन्वचो ऽमवयवत्वादमि योजित्यनुपपन्नमत आह—अवयविन इति। उत्तरत्र सम्प्रसारणाच्च अवङ् स्फोटायनस्येत्यनयोः। अनुवृत्तेः—अत्र प्रकरणे ऽनुवृत्तौ। नन्वग्रे ऽनुवृत्तिरस्तीति चेन्मध्येऽपि सम्बन्धो भविष्यत्येव, पुनस्तत्र ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यमत आह-अनुवृत्तस्येति। भाष्ये इति। तत्र हि गामिच्छति गव्यतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन 'औतोऽम्शसोः, इत्यात्वमाशङ्क्यानल्विधाविति वचनान्न भवतीत्युक्तम्। अज्ग्रहणानुवृत्त्यभावे "अनल्विधौ" इति निषेधाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। प्रथमयोरित्यतः पूर्वसवर्णग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं राममित्यादौ द्विमात्रादेशव्यावृत्त्यर्थं। यत्तु पूर्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणमेकादेशे कृते राममित्यत्र सुपि चेति दीर्घो माभूदिति। तन्न। पूर्वान्तवद्भावेनाकारान्ते सुप् यस्माद्विधीयतेत्यस्य सद्भावेऽपि मकारमात्रे सुप्त्वाभावात्। एकदेशविकृतन्यायस्याद्धाधिकविकारेऽप्रवृत्तेः। नापि स्थानिवद्भावेनानुमानिकादेशकल्पनया

१ न चैवमूहिनीति समुदायस्य वृद्धिदाभेऽपि अक्षे तसमुदायस्य वृद्ध्यापत्तिः, अक्षस्य अः अज्वरतस्मादिति व्याख्याने नादोषात्। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। यद्वा 'अक्षात्' इतिषष्ठ्यर्थे पञ्चमी। "आद्गुणः, इत्यतः 'आत्' इत्यनुवर्तते इति दोषभावः।

पूर्वसवर्णदीर्घात(१)परस्य शसो ऽवयवस्येति । तदेतदाह—**परो यः शसः सकार इति** । परो यः शस् इति तु नोक्तम्, असंभवात । न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे परः शस् संभवति ।

"**अट्कुप्वाङ्**" ॥ **रषाभ्यामिति** पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । अत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः । क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात, "सरूपाणाम्" इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह—**व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्चेति** । नन्वेवं आदर्शेनेत्यादौ अतिप्रमङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः । अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् ।

स्पष्टं चेदम् "औतोऽम् शसोः" इत्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

अवयवषष्ठीति । अवयवावयविभावसम्बन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थः ।

तत्त्वम् , अमः स्थानित्वाभावात् । अअमित्यस्य स्थानित्वकल्पने तु सुप्त्वस्य स्थान्यवृत्तित्वं स्पष्टमेव ।

अवयवषष्ठीत्यस्यावयवत्वरूपसम्बन्धार्थिकाषष्ठीत्यर्थो वाच्यः । सच न सम्भवति । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वस्वभावतयाऽवयवत्वस्यैकमात्रसम्बन्धित्वेन सम्बन्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यद्यप्यवयविन्यपि निरूपकत्वात्मकस्तदीयः सम्बन्धो ऽस्ति, तथापि स वृत्त्यनियामक इत्याशयेनाह—**अवयवाऽवयविभावेति** । अवयवत्वावयवित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यर्थः । एवमेव स्वस्वामिभावादिस्थलेऽपि बोध्यम् ।

प्रकृतसूत्रे नुम्ग्रहणं तद्व्यवधानेपि णत्वार्थं कृतं यद्येकव्यवधान इत्यर्थः स्यात्तदा यत्र नुमा व्यवधानं तत्रैकमात्रव्यवायाभावेन तस्य वैयर्थ्यापत्तिरतस्तस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे निर्देशपर्यन्तानुधावनफलमत आह—**नुमिति** । एवञ्च मूले प्राचामनुरोधेन तथोक्तमिति भावः । नच नुम्ग्रहणस्यानावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वेन सम्भवतीति वाच्यम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानानवसरात् ।

१ पूर्वसवर्णदीर्घादिति शस एव विशेषणम्, तेन 'गाः पश्य' इत्यादौ न दोषः ।

२ 'अचि' इत्यनुवृत्तानि तस्य विशेषणत्वे अजादावित्यर्थः स्यादिति दोष तादवस्थ्यमत आह-तस्य विशेष्यत्व इति ।

सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । "व्यवायेऽपि" इत्येको योगो विध्यर्थः । "अट्कुप्वाङ्नुम्" इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । **निषेधं बाधितुमिति** । तेन पर्याणद्धमित्यत्र "उपसर्गादसमासेऽपि" इति णत्वं सिध्यतीति भावः । **नुम्ग्रहणमिति** । तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः ।

निर्देशाच्चेति । नुम्ग्रहणाच्चेत्यपि बोद्धयम् । नियमार्थ (१) इति । स च साजात्यादात्तरसमाम्नायिकविषयकः । अतो नृणामित्यादावृत्त

सच = नियमश्चेत्यर्थः, उत्तराऽभागेनेति । एतच्चाऽभागमात्रोपलक्षणम्, सर्वतोऽभागस्य सत्त्वादत एव प्रातरूतमित्यत्र रोरीति लोपे न । णत्वसिध्या—ऋकारावयवरेफात्परत्वेन णत्वस्य सिध्या— अत-एवाह—इदमिति । आदर्शेनेत्यादौ णत्वाप्रवृत्तिर्योगविभागाभावेऽपि भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपीत्यादिना । ध्वनितमिति । णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः नवा

---

१ वस्तुतस्तु 'आदर्शेन' इत्यत्र नियमेन णत्ववारणमशक्यम् । तथाहि:-द्विधाहि नियमशास्त्राणां प्रवृत्तिः । विधिमुखेन, निषेधमुखेन च । तत्राद्यपक्षे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकम्, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं यद्रूपम्, तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं संकोचं कृत्वा नियामकशास्त्रेण कार्य्यविधानम् । द्वितीयपक्षे हि नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताप्रयोजकपदस्य स्वार्थभिन्नं यन्नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नतम्, तत्रलक्षणां कृत्वा नञोऽध्याहारेण नियामकशास्त्रेण प्राप्तकार्य्यस्यनिषेधः । यथा प्रकृते नियम्यशास्त्रम् "व्यवाये" इति । तदीयोद्देश्यतावच्छेदकम् रेफषकारोत्तरत्वविशिष्टयत्किञ्चिद् व्यवहितनत्वम् नियामकम् "अट्कुप्वाङ्नुम" इति । तदीयोद्देश्यतावच्छेदकम् रेफषकारोत्तराडादिव्यवाय विशिष्टनत्वम् । तत्ररेफषकारोत्तरत्व विशिष्टयत्किञ्चिद् व्यवहित नत्वावच्छिन्ने नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यम्, नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकंयद् रेफषकारोत्तराक्षरसमाम्नायिकवर्णकर्तृकव्यवधान विशिष्टनत्वंतदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे रेफषकारोत्तरम, यत्किञ्चित्कर्तृकव्यवधान विशिष्टम्, आक्षरसमाम्नायिकवर्णकर्तृकव्यवधानविशिष्टनत्वावच्छिन्न भिन्नंयन्नत्वावच्छिन्नं तस्य णत्वम्, इत्यर्थकनियम्यशास्त्रस्य 'आदर्शेन' इत्यत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि 'अडादिकर्तृकव्यवधान विशिष्टरेफषकारोत्तरनस्यणत्वम्' इत्यर्थकस्य "अट्कुप्वाङ्नुम्" इतिनियामकशास्त्रस्यप्रवृत्तिदुर्वारैव । निषेधमुखेन प्रवृत्तिपक्षेऽपि 'अडादिकर्तृकव्यवधानविशिष्ट रेफषकारोत्तरनत्वावच्छिन्न भिन्नं यत्तादृशमाक्षरसमाम्नायिक वर्णकर्तृकव्यवधान विशिष्टनत्वावच्छिन्नं तस्यणत्वंन भवति' इत्यर्थकतया आक्षरसमाम्नायिक वर्णकर्तृकव्यवधान-

तेन "बृहि वृद्धौ" इदित्वान्नुम् । तस्यानुस्वारः । "तृंहू हिंसायां" स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । बृंहणम्, तृंहणम् । उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् । "इवि प्रीणने" प्रेन्वनम् । इह "कृत्यचः" "इजादेः

राज्भागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धया "ऋवर्णान्नस्य" इति वचनं न कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहाराह्निके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि "रषाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाये"

ऽन्येन व्यवेतत्वादिति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र=रषाभ्यामिति सूत्रे, इदमेव=योगविभागेन नियमत्वमेव, यथोत्तरम्मुनीनां प्रामाण्यात्तत्खण्डनाय प्रवृत्तेश्च । उक्तनियमं विनोक्तसादृश्यस्यालाभः स्यात् । 'ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो

विशिष्टनत्वावच्छिन्न भिन्नत्वाभावात् 'आदर्शेन' इत्यत्र निषेधा प्राप्त्या "व्यनावेऽपि" इति णत्वापत्तिस्तदवस्थैव । तस्मात् "तुशर्व्यवायेन" इति न्यासेनैवसिद्धे "अट्कुप्वाङ्नुम्" इति गुरुभूतन्यासकरणसामर्थ्यात् 'अडादिभिरेवव्यवायेणत्वम्' इतिभाष्योक्तदिशा 'आदर्शेन' इत्यत्र णत्वापत्तिः परिहरणीया । अतएव "रषाभ्याम्" (पा. सू. ८-४-१) इति सूत्रभाष्ये 'मातृणाम' इत्यादौणत्वार्थं कृतस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानाय "एवं तर्हियोगविभागः करिष्यते । रषाभ्यांनोणः समानपदे । ततः "व्यवाये" व्यवाये च रषाभ्यां नोणोभवति । ततः "अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ।" इतिनियमेन "ऋवर्णान्नस्य" इति वार्तिकं प्रत्याख्याय "अट्कुप्वाङ्नुम" इति सूत्र भाष्ये "अड्व्यवायेणत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधोवक्तव्यः । आदर्शेन, अत्तदर्शनेन । नवाऽन्येनव्यवेतत्वात् । नवावक्तव्यम् । किंकारणम् ? अन्येन व्यवेतत्वात् । अन्येनात्रव्यवायः । यद्यप्यन्येनात्रव्यवायः । अटापितु अस्तिमवायः । तत्र "अड्व्यवाय" इति प्राप्नोति । अटैवव्यवायेभवति । किंवक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानंगंस्यते । अड्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्याटा चान्येन च व्यवायेस्यादड्ग्रहण मनर्थकं स्यात् । "व्यवायेनाणोभवति" इत्येवब्रूयात् । अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? योऽनिर्दिष्टैरेवव्यवायः तत्रमाभूत् 'कृत्स्नम्' 'मृत्स्ना' इति । पक्षे तावत्प्रयोजनंस्यात् । शर्व्यवायेनेत्येव ब्रूयात् इत्युक्तम् । अत्रभाष्ये "शर्व्यवायेन" इति "तुशर्व्यवायेन" इत्यस्योप लक्षणम् । तथा च 'आध्योत्' इयादौ न दोषः । एवञ्च नियमेनैव 'आदर्शेन इत्यादौ यदि णत्ववारणं स्यात्तदा "अटाव्यवायेणत्वेऽन्यन्मवाये प्रतिषेधोवक्तव्यः इति वार्तिकोत्थानम्, अडादिग्रहणसामर्थ्या तत्प्रत्याख्यानञ्चासङ्गतंस्यात्, नियमेनैवतत्रदोषा प्राप्तेः । शेखरकृतातु 'तस्मात्' इति परिभाषया अव्यवहितपरत्वस्य 'अट्कुप्वाङ्' इति श्रुत्या अडादिव्यवहितत्वचोपस्थितयोभयो र्विरोधेन लक्षणया अडादिपदस्याडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्य परत्वमाश्रित्यः 'आदर्शेन' इत्यादौ दूषणं परिहृतं भाष्यञ्चैकदेश्युक्तिरित्युक्तम् ।

सनुमः" इति णत्वं न। यथा "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्र-दर्शने वाङ् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्त्वात्। तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थम् अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरः केणेत्यादौ विसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्येव गतिरिति

इत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतया ऽऽदर्शनेत्यादौ णत्वं सुशक(१) वारणम्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककृता, तथाऽपि तत्र नृणामित्यर्थं वचनारम्भे गौरवमितीदमेवादृतं मूलकृता। स्वाभाविक-स्येति। तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तृंहू इत्यादेरपि "नकारजावनुस्वार" इति वृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वात्, अत एव तृंहू इत्यस्य नलोपे तृढ इत्यस्य सिद्धिः। इवि प्रीणने इति। हिविदिवीति-दण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। इति दिगिति। तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं तृंहू इत्यस्य तृंहणमित्यसिद्धेः स्पष्टं चेदं भाष्ये।

दुर्लभः, "नकारजावनुस्वारपञ्चमौ" इति वृद्धोक्तेरत—आह—तद्भिन्नस्थानि-केति। 'नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वमनुपपन्नमेव नुम्भिन्नस्थानिकस्यापि लक्षण-वशसम्पन्नत्वादत—आह—पाणिनीति। एतेन स्वस्य पाणिनेराभावः उच्चारणं स यत्रास्तीति व्युत्पत्तिर्ध्वनिता। एतादृशव्याख्याने बीजमाह—तृंहू इत्यादेरिति। वृद्धोक्तेरावश्यकत्वमाह—अत एवेति। नकारस्थानिकत्वादेव, इवि प्रीणने इत्येवम्पाठाभावादाह—हिवीति। पठितस्येति—माधवादिभिरिति शेषः। एतेन स्वमते इवि व्याप्ताविति पाठेऽपि न क्षतिः। दिगर्थमाह—तद्वदिति—नुम्विसर्जनीयेतिसूत्रस्थनुम्ग्रहणवदेतत्सूत्रस्थनुमित्यर्थः। असिद्धेरिति—यदि नुम्स्थानिके लक्षणा स्यात्तदा तृंहणमित्यत्र नुम्स्थानिकानुस्वाराभावाण्णत्वस्य

वस्तुतस्तु शेखरकारोक्तमसङ्गतमेव 'तस्मात्' इति परिभाषया अव्यवहितत्वम्, परत्वम्, षष्ठ्यर्थश्चेत्यंशत्रयमुपस्थाप्यते। परन्तु यत्रयदंशो बाधितोभवति तत्र तदंशानुपस्थितिरेवेति प्रकृते व्यवाय इत्यनेन विरोधादव्यवहितांशानुपस्थितौ 'आदर्शेन' इत्यत्रणत्वस्याशक्यवार-णत्वात्, अडाद्यतिरिक्ताक्षरसमाम्नायिकवर्णव्यवधानशून्यस्यणत्वविधाने 'रषाभ्याम्' इति सूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चे त्यन्यत्र विस्तरः।

चेत्सत्यमित्याह—तच्चेति । स्यादेतत् । उक्तरीत्या "नुम्विसर्जनीय" इति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात् । तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात् । अन्यथा ऽसंभवात् । न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते । षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः । यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव, तथाऽपि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाऽऽश्रयणीयैव, व्याख्यानात् । तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् । मैवम् । उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम् । तथा हि—अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक् ।

"यस्मात्प्रत्ययविधिः" ॥ अत्र प्राचोक्तम्—यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति । तन्न । तिङन्तादीनामपि तरबादिकं प्रत्यङ्गत्वात् । सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात् । आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च । न हि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किं तु सुबन्तादिति दिक् ।

अङ्गत्वादिति । तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः । चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् । दिगिति । दिगर्थस्तु याथाकथाचमित्यादौ "यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ" इत्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वानापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेरित्यलम् ।

स्यादतः 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्यस्थकाकपदस्य दध्युपघातकसामान्ये यथा लक्षणा तथेहापि नुम्शब्दस्यानुस्वारमात्रे लक्षणा स्वीकार्येति भावः ।

तिङन्तस्य तरब्निरूपिताङ्गसंज्ञायाः फलमाह—तदनङ्गीकारे इत्यादिना । आपादनादीति—अत्रादिना तत्समाधानपरभाष्यसङ्ग्रहः एवमदुहितरामित्यत्रेटः सम्प्रसारणसंज्ञायां हल इति दीर्घः प्राप्तः स यथासंख्यविज्ञानान्नेति ग्रन्थस्य च न तस्य मते विरोधः । निपातसमुदायादिति । एतेन प्रातिपदिकत्वाभावो ध्वनितः । अलमिति । अलमर्थस्तु यदि णप्रत्ययस्य णित्वसामर्थ्याण्णित्वनिमित्तिका वृद्धिर्भविष्यतीत्याश्रीयते तदा नेदम्प्रयोजनम् । किन्तु औपगवादौ

"अतो भिस ऐस्" ॥ नन्वेस् इत्येवास्तु । न च "अतो गुणे" इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत्सत्यम्—एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावादैस् कृतः । एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहुः—ऐस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

"नामि" ॥ परिभाषाविरोधादिति । एतच्च "रुधादिभ्यः श्नम्" इति सूत्रे "श्नान्नलोपः" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । आरम्भसामर्थ्यादिति । "सुपि च" इत्यस्य तु न सामर्थ्यम् । रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः । एवं च

ऐस्कृत इति । नद्यैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्ये ।

स्पष्टमिति । "सुपि च" इत्यपेक्षया "नामि" इति तत्र नित्यमपि ध्वनितम् ।

विषयभेदादिति । तन्त्रेण ष(१)ष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्य

वृद्धिर्न स्यात् । सुबन्तात्प्रत्ययस्य विधानेनाण्प्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्य भवन्मतेऽप्राप्तेरिति बोध्यम् । यदि त्वत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेव विधानमणादेः "कुत्सित" इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तु सुबन्ताद्भवन्तीत्युच्यते तदाऽपाचितरामित्यत्र लुगापादनपरभाष्यविरोध एव मुख्यन्दूषणमिति ।

उत्तरार्थमिति बहुलञ्छन्दसीत्युत्तरसूत्रार्थमित्यर्थः ।

मूले षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इति । एतेन तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणन्तत्रास्तीति दर्शितमेतदेवाह—आदेशेत्यादिना । षष्ठीभेद इति । अत्र प्रतिपाद्यार्थस्य भेदान्ङस्द्वयोच्चारणङ्कार्यन्तच्च समुदायान्न सम्भवतीति सूत्रे तन्त्रेणो

१ अयम्भावः-सम्बन्धभेदान्ङस्द्वयोच्चारणे प्राप्ते द्वन्द्वात्परं ङसद्वयोच्चारणासम्भवेन लक्ष्यानुरोधात् तन्त्रेण सकृदुच्चरितेनौमा सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धद्वयस्य बोधनम् । ततस्तत्तल्लक्ष्यविषयकवाक्यार्थजिज्ञासायां प्रत्येकं ङसन्तोच्चारणम् । इत्येवंवाक्यार्थभेदेन श्रोतृरूपषष्ठीभेद इत्यर्थः, 'अर्थभेदात् शब्दभेदः' इति न्यायात् ।

रामशब्दे " नामि " इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदूचुस्तच्चिन्त्यम् ।

"आदेशप्रत्यययोः" ॥ एकाऽपि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे–आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यदि च प्रत्ययो यः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात् । यद्यप्येवं वैरूप्येण

स्थाने प्रत्ययावयवसस्य स्थाने च षो भवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः । ओस्संबन्धद्वयार्थकं इत्यभि(१)मानः । तिसृणामिति । तिस्रादेशे सकारोच्चारणन्तु तिस्र इत्यत्र " नरपर " इति षत्वनिषेधे चरितार्थमिति भावः । ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति । " सोष्मणः सोष्माण इति

स्वरूपस्य सकृदुच्चारणेन निर्देशः कृतः । तत्तद्विषयस्य संस्कारकाले तु प्रत्येकं ङसन्तस्योच्चारणेन वाक्यस्य कल्पना कार्येति । इत्येवंरूप इति । इत्येवं व्याख्येयवाक्यार्थ इत्यर्थः, षष्ठीभेदः वाचिकायाः षष्ठ्या भेदः, नच ङसैकस्य सम्बन्धस्य बोधनवदोसा सबन्धयोर्बोधनम्भविष्यति, किन्तन्त्र स्वीकारेणेति वाच्यम् ? प्रतियोगिन एकत्वे ङसः प्रयोगस्तयोर्द्वित्वादावोसादेरिति कल्पना तन्त्रेणैवेत्याशयात् । 'ननु' यत्र शब्दस्य सारूप्यन्तत्र तन्त्रेणोच्चारणमिति भवति प्र कृतेतु तन्नास्तीति कथन्तन्त्रेणोच्चारणम् किञ्च प्रत्ययमात्रे तन्त्रेणोच्चारणं लोके न दृष्टमत–आह–ओस्सम्बन्धेति तथाचैकस्यौसो यतः सम्बन्धद्वयार्थत्वमत एवात्र तन्त्रव्यवहार इत्याशयः । अभिमान इति । प्रकाशग्रन्थानुवादकर्तुरिति शेषः 'ननु' यदि तिसृणामित्यत्र षकारस्यापत्तिस्तदा सकारोच्चारणवैयर्थ्यमत—आह—तिस्रादेश इति । चरितार्थमिति । एतेन तिस्र इत्यत्रैव षत्वापादने कार्ये तिसृणामित्येतत्पर्यन्तानुधावनमफलमिति यत्केनचिदुक्तन्तदपास्तम् । निषेधाविषयस्य प्रदर्शनाय तावत्पर्यन्तानुधावनात् । ' ननुसकारस्य सोष्मणोऽघोषस्य तादृश एव षकार इति परोक्तानुवादङ्कृत्वा ठकारे ऽतिप्रसङ्गादिति यन्मूल-

---

१ अत्रारुचिबीजन्तु प्रत्ययमात्रे तन्त्रस्य क्वाप्यदृष्टत्वम् । एवञ्चात्र " लोपे प्रत्ययलक्षणम् " इत्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन षष्ठीप्रकृतिप्रत्ययपदप्रयोज्यविषयताश्रयत्वेन प्रत्ययावयवस्यापि ग्रहणम् , इति ज्ञापनेन प्रत्ययपदार्थस्यादेशपदार्थस्य चाभेदेनैव सकारेऽन्वय इति न दोष इति बोध्यम् । वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यरूपः सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । स च स्वतादात्म्य–स्वावयवत्वान्यतरस्वरूप इति द्वन्द्वोऽप्युपपद्यत इतिगुरवः ।

व्याख्याने सहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वो न युज्यते, तथाऽपि सौत्रत्वाद् बोध्यः। विवृताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति—सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः ष एव मूर्धन्य इति तन्न्यूनम्, ठकारेऽतिप्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशाख्यम्—

"वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्यः" इति। ननु दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं

द्वितीया" इति "स्थानेऽन्तरतम-" सूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात्। सोष्मण इत्यस्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थे ऋष्यन्तरसंवादमप्याह-तथा चेति। प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्सिचेर्विजिति भावः। केवलात्सिचेर्विचि दध्नः सेचाविति समासे तु "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य "अपदादिविधौ" इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः।

कृता ऽभिहितन्तदयुक्तं ठकारस्य सोष्मत्वानुक्तेरत आह—सोष्मण इति। तस्यापि द्वितीयस्यापि. 'ननूष्मशब्दस्य शषसहा ऊष्माण इत्यत्र धर्मिवचनत्वस्य दृष्टतया सोष्माण इत्यनुपपन्नमत आह—सोष्मण इत्यस्येति। भावप्रधानोष्मशब्देन सोष्माणावित्यत्र समास इति भावः। नचैवंसति विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयस्यापि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् ? शषसहानामेव तत्र ग्रहणात्। अन्यथा नाज्झलाविति सौत्रनिर्देशस्यानुपपत्तिः स्यात्पूर्वस्य सोष्मत्वाभावात्। हकारस्य तु सोष्मत्वेन विवृतत्वेन प्रयत्नभेदस्य जागरूकत्वात् एतदेव ध्वनयति अत्रार्थ इति। ऋष्यन्तरेति आश्वलायनप्रातिशाख्यकृत इत्यर्थः।

ननु गतिकारकेतिवचनस्य कथं दधिसेचावित्यत्र प्रसक्तिर्यावता कैयटेन सोपपदाद्विज् नास्तीत्यभिहितमत आह—सोपपदादिति। सुपीत्यनुवर्तमाने ऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेनात्र विज् इति भावः। विचीति—सतिसप्तमीयम् दृश्यन्त इति। दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारोऽत्र द्रष्टव्यः। अत एव वनिपा शर्वरीत्युदाहरणस्य सिद्धिरिति भावः। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधवचनस्याप्राप्तिमुद्घाटयति—उत्तरपदत्व इति। "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति वचनेनेह निषेधः प्रत्ययलक्षणस्य न भवति पदादिविधित्वादित्याह—तत्र—उत्तरेति।

यद्यपि कैयटेन सोपपदात्सिचेर्विजेव नानभिधाना(१)दित्युक्तं, तथाऽपि "यचि भम्" इत्यत्र "सुप्तिङन्तम्" इत्यतः "सुप्" इत्यनुवर्त्य यजादौ सर्वनामस्थाने तत्प्रकृतेर्भसंज्ञा भवति, यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञम्, तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः संज्ञा प्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा। एवं "स्वादिषु" इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाय "असर्वनामस्थाने" इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य "यचि" इत्यपकृष्य प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं न, तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदे नलो-

---

लुप्तविभक्तिकमुत्तरशब्दः समासचरमावयवे रूढे वाक्ये प्रयुज्यमाने वाक्यैकदेशस्य प्रयोग ति न्यायेन पदत्वशब्दः पदत्वव्यपदेशपरः, कर्तव्य इत्यस्याध्याहारः। नन्वत्र कैयटीयरीत्या केवलादेव विजिति पूर्वोक्तमसङ्गतमत-आह—**यद्यपीति**। तथापीति--अस्यानभिधाने न मानमिति परेणान्वयः। उत्तरपदत्वेति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—**यचिभमित्यत्रेत्यादिना**। तेन = मध्यवर्तिसुपो भसंज्ञाविधानेन। 'नन्वेवं यचिभमिति सूत्रस्य व्याख्याने वाचेत्यत्र भसंज्ञा न स्यात् मध्यवर्तिसुबन्तविरहादत—आह— **अत्रेति**। नन्वेवमसर्वनामस्थानपरत्वं यत्र तत्र भसंज्ञयेष्टसिद्धावपि यत्र सर्वनामस्थानपरत्वं सुवाचावित्यादौ तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वं दुर्वारमेवेत्यत—आह— **एवमिति**। विभज्येत्यादि।

---

(१) "नलुमताङ्गस्य" (पा. सू. १-१-६३) इति सूत्रे भाष्ये "अपदादिविधाविति किमर्थम्? 'दधिसेचौ' 'दधिसेचः'। सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथास्यात्" इत्युक्तम्। अत्र कैयटः— "दध्नः सेचाविति पष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात् पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। अनभिधानाच्च सोपपदाद् विजभावाद् दधिसेचावित्यादि प्रयोगाभावात्" इति। अयम्भावः—सोपपदाद् विचुत्सर्गाकारे "अपदादिविधौ" इत्यस्य सत्त्वेपि सुबन्तत्वाभावेन 'सेच्' इत्यस्यापदत्वात् पदादित्वाभावेन "सात्पदाद्योः" इति निषेधाप्राप्त्या षत्वस्य दुर्वारतया "अपदादिविधौ' इत्यस्य फलप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतिरिति अनभिधानात् सोपपदात् सिचो विज् न इति कैयटः। अत्र रत्नकारः—"उत्तरपदत्वे" इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्ष "दध्नः सेचौ" इति षष्ठीतत्पुरुषेऽपि "असर्वनामस्थाने" इत्यनेन सुबन्तस्यापि पदत्वनिषेधात् 'सेच्' इत्यस्य पदत्वाभावेन "सात्पदाद्योः' इति निषेधाप्राप्त्या षत्वापत्तिवारणाय "सात्पदाद्योः" इत्यत्र 'पदादादि' इति पञ्चमीसमासस्यावश्यकतया तेनैव सोपपदात् सिचो विच्यपि षत्ववारणसम्भवेऽनभिधाने न मानम्। नच "उत्तरपदत्वे" इत्यस्यारम्भपक्षे "अपदादिविधौ' इत्यस्य फलदानपरभाष्यासङ्गत्या तदनभिधानम्, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। इति।

पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्य उक्तः । ततश्चेहापि "सात्पदाद्योः" इति निषेधः स्यादिति चेत् । मैवम् । स्वादिष्विति

पादिसिद्धिः । तत्र समुदायस्य "स्वादिषु" इति प्राप्ता, अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता, श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञेष्टैव, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य प्रत्याख्याने दध्नः सेचाविति षष्ठीतत्पुरुषे ऽपि षत्वनिषेधाय पञ्चमीसमास आवश्यक इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम् । प्रत्याख्याने पञ्चमीसमासे बहुसेचावित्याद्यर्थं बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं, वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय "बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ न" इतिवत् ।

ल्यबन्तानां नेत्यर्थं इत्यस्य शेषभूतं यत्कार्यं इति पदन्तद्घटकधात्वर्थकरणक्रियाया-मन्वयः । तत्र प्रथमल्यबन्तस्य विधायेत्यत्रैवान्वयः । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येति । असमर्थसमासो ऽसर्वनामस्थान इति पद इत्याश्रित्येत्यपि बोध्यम् । तत्परम् यजादिसर्वनामस्थानपरमित्यर्थः ।

राजापुरुषादिशब्दघटकराजादिपदे निषेधातिप्रसङ्गशङ्कां वारयति सुबन्तञ्चेति । तत्र सुवाचावित्यादिशब्दे, अत्र योगविभागसामर्थ्यात् "अनन्तरस्य" इति न्यायस्य बाधो बोध्यः । यचीत्यस्यापकर्षणायम्प्रतिषेध उक्तस्तस्य फलमाह—श्रूयमाण इति । तेन = पदसंज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिभमित्यारभ्योक्तप्रकारद्वयरूपे इत्यर्थः । आवश्यक इति । अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या सेचछब्दस्य पदत्वनिषेधात् "सात्पदाद्योः" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । एवञ्चानभिधाने साधकालाभः यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याद्भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थातात्पर्यमिति तथा वदतो मूलकृत इति शेषः । उत्तरपद इति वार्तिकारम्भप्रत्याख्यानपक्षयोस्तुल्यत्वमाह—प्रत्याख्यान इति । पञ्चमीसमासे—पदादादिरिति पञ्चमीसमासे सतीति शेषः । बहुसेचाविति । अत्र बहुचः प्रत्ययतया पदत्वाभावेन "आदेश" इत्यनेन प्राप्तस्य षत्वस्याप्रवृत्तये "सात्पदाद्योः" इति सूत्रानन्तरम्बहुच्पूर्वस्य चेति पठनीयमिति तात्पर्यम् । अस्मिन् पक्षे समासचरमावयवकस्य क्वचिद्योगविभागलब्धनिषेधेन वा पदत्वाभावः । श्रूयमाणे सौ पदसंज्ञा त्विष्टैव । तत्रैव = बहुसेचावित्यत्रैव, समासाभावेन "उत्तरपदत्व" इति क्लृप्तस्य वचनस्य तत्राप्राप्तिरिति पदस्यादिरिति षष्ठीसमासेनैव षत्वस्य वारणादाह—कुत्वेति । बहुच्पूर्वस्य चेति । पदादिविधिभिन्ने पदान्तस्य बहुच्पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणन्नेति

या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । यत्त्वाहुः । प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत

इदमपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषय एव, पदान्तत्वप्रयुक्तकार्ये एव च बोद्ध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । या पदसंज्ञेति । न च राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः, अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्, सातिग्रहणेन "स्वादिषु" इति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य पत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यते इति तात्पर्यात् । प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि "स्वादिषु" इति पद-

---

तदर्थः । दधिसेचावित्यादिसमासेतु क्लृप्तवचनेनैव षत्वकुत्वयोरप्रवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे समासचरमावयवस्य पदत्वं कार्यविशेष एव, नतु सर्वत्रेति विकल्पः श्रूयमाणे सौ पदत्वं नेति निष्कर्षः । एवमारम्भप्रत्याख्यानयोः साम्यन्दर्शितम् । इदमपीति उक्तप्रकारेण भसंज्ञादिकमपीत्यर्थः । एतेन दधिसेचावित्यत्र कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधस्यावश्यकतया पदस्यादिरिति षष्ठीसमासे षत्वनिषेधानापत्तिः । वार्तिकसत्वे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्दोषाभाव इति निरस्तम् ।

केचित्तु वार्तिकारम्भपक्षे लाघवमस्ति । तथाहि प्रत्याख्यानपक्षे स्वादिष्विति योगविभागः कार्यः, असर्वनामस्थाने इति सूत्रे ऽयचीत्यस्यापकर्षो ऽसमर्थसमासश्च स्वीकार्यः, 'भद्रङ् करोषि गौः' इत्यत्र 'एचो प्रगृह्यस्ये'त्यस्याप्रवृत्तिसिद्धये वाक्यान्तः सन् यः पदान्तस्तस्येति व्याख्यानञ्च कार्यम्, बहुच्पूर्वस्य चेति सात्पदाद्योरिति सूत्रानन्तरं पठनीयम् । वार्तिकारम्भेतु तस्यारम्भ एकः 'सात्पदाद्योः" इति सूत्रे सातेः पदादिति योगविभागेन पठनीयम्, अत्र पदशब्दः शक्तस्य पदसंज्ञकस्य च बोधकः । नच शक्तम्पदमिति नात्र शास्त्रे प्रसिद्धमिति भ्रमितव्यम् । "नेर्विश" इति सूत्रे "निरपि पदं विशिरपि पदमिति" भाष्ये "सर्वे सर्वपदादेशा" इत्यत्र च तस्य प्रसिद्धत्वात् । एवञ्च बहुचः प्रत्ययस्य कुत्साद्यर्थे शक्तिः स्वीकार्येति, बहुसेचावित्यादेः सिद्धौ बहुच्पूर्वस्य चेति वचनं न कार्यम् । नचाग्निसादित्यादौ पदादित्येव सिद्धे सातिग्रहणस्यापि एवं सति वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ? "स्वादिषु" इति यस्य पदसंज्ञेति वक्ष्यमाणार्थज्ञापनाय तस्यावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु सातिग्रहणं विध्यर्थङ् कार्यम् । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रत्ययावयवस्य पदत्वमिति ज्ञापनात् । अतएव 'बुभूषति' 'राजपुरुषेषु' इत्यादेः सिद्धिः । ध्वनितञ्चेदन्तात्पर्यमित्यर्थविसूचकशब्दोपादानेन । एवञ्च मूलोक्तज्ञापकं

इति । तन्न । व्यतिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः । ननु पदस्यादिरिति पक्षे 'व्यतिसे' इत्यत्र षत्वं दुर्वारम् । न च व्यपदेशिवद्भावेन से

त्वाच्च । सर्वं चेदं " न लुमता- " इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । व्यतिसे इति । यद्यपि व्यतिहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथाऽपि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते ।

विनैव रामेषु इत्यादिसिद्धौ लाघवमिति, न चैवंसति बहुसेचावित्यत्रापि षत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? सादिति लुप्तषष्ठयन्तं, भिन्नम्पदम् पदाद्यौरित्यत्र तु पदञ्च आदिश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी आदिशब्दश्चादित्वविशिष्टबोधकशब्दपर इति, बहुचो लाभ इत्याहुः ।

पदत्वमाश्रित्येति नचोत्तरपदत्व इति वार्तिकेन निषेधः स्यादिति वाच्यम् ? उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तस्याप्राप्तेः । ननु सोः समुदायाद्विधानेन राजपुरुषेष्वित्यत्र कथमेतावता निर्वाह इत्यत आह—प्रत्याख्यानरीत्येति । अत्र प्रत्याख्यानरीत्येतिकथनेन वार्तिकारम्भपक्षस्य युक्तत्वं सूचितम्, अत एव भाष्ये उक्तरीत्या प्रत्याख्यानम्प्रदर्श्य पुनर्नञ्घटितस्य तस्य वचनस्य पाठेन तस्य सत्वन्ध्वनितम् । तस्यापि—उत्तरपदस्यापि, अयम्भावः प्रत्याख्यानं स्वादिष्विति योगविभागेन क्रियते, एवञ्चासर्वनामस्थाने यचीत्यत्र सुबित्यस्य चेत्, अनुवृत्तिस्तदा स्वादिष्वित्यत्रापि तस्य सम्बन्धः कार्यः । अन्यथा मण्डूकप्लुत्यापत्तिरिति मध्यवर्तिसुबन्तस्यापि तेन पदत्वम्भवतीति, एवञ्चेदं समाधानमपि प्रत्याख्यानानुरोधीति स्पष्टं लभ्यते । स्वादिपरत्वेन यस्य पदसंज्ञेति ज्ञाप्यतामित्येतच्च 'सात्प्रतिषेधो' ज्ञापकः, स्वादिपरत्वेन येषाम्पदसंज्ञा न तेषाम्प्रतिषेध इति कथनेन भाष्यकृता सूचितमेव । केचित्तु सातिग्रहणेन नोक्तार्थो ज्ञाप्यते किन्तु पदादेरिति प्रतिषेधः, प्रत्ययस्य षत्वे कर्त्तव्ये न प्रवर्तत इत्येव ज्ञाप्यते इति वदन्ति । तन्मतन्दूषयति । मूले यत्त्वाहुरित्यादिना । आहुरित्यस्य प्रकाशकृत इति शेषः । अनेककर्तृकेति । अयं भावः कर्तरिकर्मेतिसूत्रे कर्मशब्दः क्रियापरः व्यतीहारश्च परिवर्तनरूपः अत एव "उदीचाम्माङो व्यतीहारे" इति सूत्रस्य 'अपमित्ययाचते' इत्युदाहरणव्याख्यानावसरे याचित्वा वस्त्राणि परिवर्तयतीति कैयटेनोक्तम् । एवं स्वीयं वस्तु दत्वा परकीयस्य वस्तुनो ग्रहणमपि व्यतीहारः, प्रणिदानं व्यतीहार इत्यनर्थान्तरमिति घुसंज्ञासूत्रस्थकैयटात् । एवञ्च सम्प्रहरन्ते राजान इत्यत्रेवानेकसाध-

इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्वं शङ्क्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । अन्यथा 'रामेषु' इत्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्सत्यम् । न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः, किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप-

---

" धर्मोऽस्ति(१)सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः । ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन "—(भट्टि का.)

इति भट्टिकाव्यस्थरामवाक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्न दोषः । अथारभ्य त्वद्धर्मः कौर्यं मयि भवति, मद्धर्मोऽक्रौर्यं च त्वयि " वर्त्तमानसामीप्ये " लट् । रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम् । अन्यसम्बन्धिक्रियामितरः करोति, इतरसम्बन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसम्भवादिति

नसाध्यक्रियास्थल एव व्यतीहारसम्भव इति यत्र कर्तृभेदस्तत्रैव कर्तरिकर्मेति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । अत एवैतादृशस्थले बहुवचनान्तप्रयोग एव प्रायेण दृश्यते । क्वचिव्द्यतिलुनीत इति यत्, तदयुक्तम् । एवम्भट्टिप्रयोगो ऽप्ययुक्त एव "बाधे दृढ" इति न्यायात् । नचैवंसति "तासस्त्योः" इति सूत्रस्य यव्द्यतिसे इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणन्तत्कथं सङ्गच्छतामिति वाच्यम् ? तस्य छान्दसत्वात् । एवञ्चैकवनान्तप्रयोगो लोके ऽसाधुरेवेति । "तथापि स्वरूपव्याक्रियैव परा क्रिया" इति न्यायेन समाधत्ते तथापीत्यादिना फलतीत्यन्तेन । प्रणिहन्मि येनेत्यस्याग्रे "राजन्यबन्धुर्धृतकार्मुकेषुः" इति

चतुर्थः पादः । तव धर्मेण—देवब्राह्मणद्वेषरूपेण, येन धर्मेणेति । युक्तमिति शेषः । त्वत्सम्बन्धिन इति ब्रह्मद्विषस्त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मीति योजना । तात्पर्यार्थमाह—अथारभ्येति । ननु कौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वात्कथमत्र लडित्यत-

---

१ वस्तुतस्तु व्यतिहारः=परिवर्तनम्, "प्रणिदानम्, व्यतिहार इत्येकोऽर्थः" इति घुसंज्ञासूत्रे कैयटोक्तेः । तच्च स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्त्वङ्गीकारात्मकम् । तथा च साध्यस्वभावक्रियाणां तत्रवासम्भवेन कर्मव्यतिहारपदेनात्र तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यासः, मिथः करणं च गृह्यते तत्र वर्तमानाद्धातोरात्मनेपदमित्यर्थे तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन, भाष्ये एकवचनं परित्यज्य द्विवचनाद्यन्तोदाहरणदर्शनेन च द्विवचनाद्यन्तान्येव तस्योदाहरणानि । "बाधे दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्" इति न्यायेन "नहिकस्यचिद्ग्रन्थकृतोविपरीतलेखनं युक्तिबलाद् वस्तुसिद्धौ बाधकम्" इति गदाधरोक्तदिशा एकवचनान्तभट्टीप्रयोगोऽप्यसाधुरेवेत्याहुः ।

कृतिके प्रत्यये ऽप्यानयामः । 'रामौ' 'रामा' इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम्, एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः । न त्वेकादेशे कृते "सुप्तिङन्तम्" इत्यस्य प्राप्तिरस्ति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति सिद्धान्तात् ।

यत्तु वदन्ति । प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति । "मन्त्रेषु" "सर्वेषाम्" इत्यादिनिर्देशादिति । तन्मन्दम् । उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासम्भवादनुपयोगाच्च ।

जयमङ्गला । व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र मैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवसीत्यर्थः । यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा, यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशो वक्तुं शक्यः । रामेष्वित्यादौ त्वसहायत्वाभावान्न तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि पूर्वपदयुक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुमुपक्रमते-नवयमित्यादिना । सिद्धान्तादिति । "सुप्तिङन्तम्" इत्यत्र "यस्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अत्र कृते अप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्या मान्तस्य प्रकृतित्वात् औ इत्यस्य परादित्वं साधितम् ।

आह—"वर्तमानसामीप्य इति" । इति कर्मव्यतीहारेति इत्येवंरूपो यः कर्मव्यतीहारः तस्य सम्भवादित्यर्थः । फलतीति—तथाचात्र, यन्मूले अभिहितं तद्वृत्त्यनुरोधेनेति बोध्यम् । अस्याप्यशास्त्रीयस्य = यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयस्यापि । रामेष्वित्यादौ । प्रत्ययमात्रेतु भवदुक्तः प्रकारो नेत्याह—राम इत्यादिना । असहायत्वेति—सूत्रे एकस्मिन्नित्यस्योपादानेन लोके सजातीयसहायसद्भावे व्यपदेशिवद्भावादर्शनेनासहाय एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । पूर्वपदयुक्तमिति । व्यतिसे इति प्रयोगस्यैव लोकेऽसत्वमिति भावः । अभ्युपेत्येत्यनेन अस्मदुक्तरीत्या समाधानस्यौचित्यं ध्वनितम् । सिद्धान्तपदोपादानेन सिद्धान्तान्तरस्य स्मरणसम्भवादाह—अत्रेति रामावित्यादि लक्ष्य इत्यर्थः । एतेन यथोद्देशपक्षे निर्वाहेपि कार्यकालपक्षे कथन्निर्वाहः "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इति निषेधेनान्तादिवच्चेति सूत्रेण निर्वाहो वक्तुमशक्यः इति शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम् । उक्तरीत्या = पदत्वानयनकालोक्तरीत्या, एवं सिद्धान्तान्तरकथनेन

"सर्वादीनि सर्वनामानि" ॥ सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशात् । द्वन्द्वे चेतीति । स हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामिति वक्ष्यते । न च तदन्तविधिंविना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलम् । न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादयः

अनुपयोगाच्चेति । चेन ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्संनिधाने तेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम् । "आद्यन्तवत्-" सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति दिक् ।

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा = विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः । (१)प्रायः संयोगसमवाया-

---

भाष्यैकवाक्यतापि सिध्यतीति दर्शयति इदञ्चेति । मूले नास्तीति नास्त्येवेत्यर्थः । तत्सन्निधाने । प्रकृतिसन्निधाने तेषाम् प्रत्ययानाम्, चकारो दोषान्तरसमुच्चायक इत्याशयेनाह—चेनेति । एवञ्च मन्त्रोऽपित्रत्यादिहेतूक्तिमात्रोपपादनन्तेषामयुक्तमिति । भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु व्यनिसे इति प्रयोगस्य लौकिकस्याभावे मूलोक्तं सर्वमापातरमणीयम् । एकस्मिन्नस्य सूत्रे उपादानेनासहाय एव न्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वमिति । विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणीति शेषः । संविज्ञायन्त इति । एतेन संविपूर्वकाज्ज्ञाधातोः कर्मणि ल्युडिति ध्वनितम् । तेन तद्गुणाः सविज्ञानं यत्रेति सामानाधिकरणपदकोऽपि बहुव्रीहिः सम्भवतीति बोध्यम् । नचातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सर्वशब्दाद्यवयवकसमुदाय उद्भूतावयवभेदो अन्यपदार्थं इति लभ्यते । तथाच तस्य लक्ष्ये प्रयोगाभावात्संज्ञाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अजादिसंज्ञावत्प्रत्येकन्तद्विश्रान्तेः स्वीकारादत्रैव मानं दर्शयितुं मूले " हलि सर्वेषाम् "

---

१ बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुणसंविज्ञानः, अतद्गुणसंविज्ञानश्च, "अनेकम्" इति सूत्रे "भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति तद्गुणआनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति" इति भाष्योक्तेः । तस्य = अन्यपदार्थस्य गुणानाम् = विशेषणानां कार्य्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रेत्यर्थेन 'लम्बकर्णमानय' इत्यादावाद्यः । 'चित्रगुमानय' इत्यादावन्त्यः । नन्वेवम् 'नागयज्ञोपवीती भोज्यताम्' इत्यत्र हरिसम्मततद्गुणत्वानुपपत्तिरत आह संयोगेति संयोग–समवायान्यतररूपसम्बन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणत्वम्, तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धे यदाबहुव्रीहिस्तदा अतद्गुणत्वम् । एतेन प्रयोगकाले 'दृष्टसागरमानय' इत्यादौ सागरस्य संयोगसम्बन्धेनान्यपदार्थवैशिष्ट्ये तद्गुणत्वापत्तिरित्यपास्तम् संयोगसम्बन्धे बहुव्री-

फलम्। अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्र सिद्धेरित्यत आह—

न्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम्। तदतिरिक्त स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम्। नागयज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेऽपि त(१)त्संनिहितत्वमस्त्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम्। तत्सिद्धेरिति न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः। तदन्तसंज्ञाभावे "द्वन्द्वे च"

इति निर्देशादित्युक्तम्। एवञ्च विधेयान्वयि स्वघटकावयवार्थको बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः। यस्त्वेवन्न सोऽतद्गुणसंविज्ञानः तस्य लोके प्रवृत्त्युदाहरणमाह—प्राय इत्यादिना। लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, लम्बकर्णमानयेत्युदाहरणे लम्बकर्णम्भोजयेत्यत्र तथान्वयादर्शनादाह—प्राय इति। एतेनोक्तनियम औत्सर्गिक इति सूचितम्। इदम्भेदद्वयमनेकेतिसूत्रविहितबहुव्रीहेः। नन्वेवन्नागयज्ञोपवीती भोज्यताम्, शुक्लवाससम्भोजयतान्नागचर्मोत्तरच्छदमित्यादौ विधेयान्वयस्य विशेषणेऽदर्शनादतद्गुणत्वमेव स्यान्नचेष्टापत्तिः विशेषोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेरत आह—नागेति। तथाचैतेषु विशेषधर्मविशिष्टबोधकशब्देनोपादानसामर्थ्याद्विशेषस्य क्रियायामन्यपदार्थान्वयवेलायां सन्निधिमात्रे तद्गुणत्वव्यवहारः। एवंरीत्या तद्गुणत्वे मानन्तु हरिवंशीयो, व्यालयज्ञोपवीताश्च, केचित्तत्र महासुरा इति, बाणयुद्धप्रसङ्गसमयकालिकवर्णनपरप्रयोग एवेति। अत्र न कर्मधारयादिति निषेधस्तु असुब्वत भाष्यप्रयोग इवात्र न। अयं भावः पूर्वोक्ततद्गुणसंविज्ञानशब्दार्थनिरूपणावसरे कार्यित्वादिनेत्यत्रादिपदमुपाददानेन विधेयसमानकालिकत्वस्यापि ग्रहणमिति ध्वनितं तथाच विधेयक्रियान्वयित्वतत्कालवृत्तित्वान्यतरवत्त्व-

हेरभावात्। तथा च संयोग-समवायान्यतरसम्बन्धेन बहुव्रीहिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। संयोगसमवायातिरिक्तसम्बन्धेन बहुव्रीहिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति फलितम्। प्रकृते चावयवावयविनोः समवायसम्बन्धस्य क्लृप्ततया बहुव्रीहिघटकसर्वपदार्थस्य सर्वादिसमूहरूपान्यपदार्थे समवायसम्बन्धेन वैशिष्ट्यसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। न च 'नागयज्ञोपवीती' इत्यस्य कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययान्तत्वेन तद्गुणत्वोदाहरणत्वासंगतिरितिवाच्यम् "अनेकम्" इति सूत्रभाष्ये "मत्वर्थे यो बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्" इत्युक्तेः, मत्वर्थेयः तस्य बहुव्रीहिसंज्ञकत्वात् तत्रापि तादृशत्वस्येष्टत्वात्, नागयज्ञोपवीती भोज्यताम् इति पाठाभिप्रायेण तदुक्तेश्चेति सर्वमनवद्यम्।

१ बहुव्रीहिविशिष्टार्थबोधकत्वम् तद्गुणत्वम् व० स्वार्थान्वय्यन्वयित्व-स्वार्थान्वयकालिकस्वार्थसन्निहितत्वान्यतरसम्बन्धेनेत्यभिप्रायेणेदम्।

तेनेति । न चेहापि "प्रातिपदिकात्" इत्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम् । "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध" इत्युक्तेरिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ।

"जसः शी" ॥ अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्त्वादिति भावः । अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । अतो येषां केषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ सर्वनाम्नो विहितस्याम इति । सर्वनाम्नः परस्येति तुनोक्तम् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । "द्वन्द्वे च" इति निषेधो हि समुदायस्य न त्ववय-

---

इत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः । तसिलिति । अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति । भावः ।

घटकावयवार्थकत्वन्तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति लक्षणनिष्पत्तिः कार्येति । एवम्मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकान्मत्वर्थकल्पनाप्येवमेव कार्या । तेन दण्डी विषाणी चानीयतामित्यस्य साधुत्वस्य बोधनात् । न च दण्डिनं भोजयेत्यादेर्दण्डस्वामिनमित्यर्थोऽपि सम्भवतीति कथमनेन तद्गुणत्वलाभ इति वाच्यम् ? तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे ऽस्मिन्नित्युपादानेनाधारतावच्छेदको, यो वृत्तिनियामकः सम्बन्धः सोऽपि विवक्षितः । सच न स्वस्वामिभावः किन्तु विलक्षणो दण्डवानिति प्रतीतिनियामक इति दण्डसंयुक्तस्यैव कार्यान्वयित्वमिति तद्गुणत्वलाभात् । भोजनकालिकत्वस्य संयुक्तत्वे ऽत्रान्वयः । प्रायः पदस्यतु तद्गुणत्वमित्यत्रान्वयः । एवमतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयश्चित्रगुमानय गोमिनमानयेत्यादौ, अत्रापि प्रायःपदम्बोध्यं तेनाहिताग्निङ्गृहिणञ्चभोजयेत्यस्य तद्गुणत्वेऽपि न क्षतिः । तत्सिद्धेरिति । मूलस्य स्मायादेशस्य समुदायस्य सञ्ज्ञां विनापि तदन्तविधिना सिद्धेरित्यर्थः कार्यः । स च न सम्भवति ङिद्वचनस्य समुदायाद्विधानेनाधुना भवन्मते सर्वनाम्नो विधानाभावात्तस्य सिद्धेरप्रसङ्ग इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । अवयवनिषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादित्यादिः । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसङ्गनिवारणरूपफलाभावादित्यर्थः । ननु तदन्तविधिफलमवयवात्परत्वमाश्रित्य सिद्धमित्येतन्नास्तीत्याह—अवयवेति । प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येनाङ्गाधिकारीयकार्ये तदन्तविधिः, किं

त्वस्य। न च तस्मादयमाम् विहितः, किं तु समुदायादेवेति न सुट्। विहित(१)विशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु "दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्" इति भाष्यप्रयोग एव।

पञ्चत्रिंशदिति। पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिका-स्त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तम्। नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः। तथा सति

भाष्यप्रयोग इति। "दिङ्नामान्यन्तराले" "दक्षिणोत्तराभ्याम्" इति सूत्रस्थ इति शेषः। एवं नित्यद्विवचनान्तत्वे "स्वाङ्गशिटाम्" इत्याद्युदात्तत्वं च न फलम्। उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणे

सर्वनामबहुभ्य इत्यस्य तु नाङ्गाधिकारीयत्वमिति? सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तात्प-ञ्चम्यन्ताद्वा त्रतसिलाविति स्वीकारात्। एवमव्ययसर्वनाम्नामिति सूत्रस्याव्ययसर्व-नामप्रकृतिकसुबन्तात्कुत्साद्यर्थविवक्षायां सर्वनामाव्ययावयवटेः प्रागकजित्यर्थः। एतेन परमसर्वत्रेति त्रल् परमभवकानित्यत्राकच्च तयोरङ्गाधिकारीयत्वाभावेपि प्रातिपदिकाधिकारीयत्वेन तदन्तविधिना भविष्यतीति कस्यचिदुक्तिः परास्ता। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति तदन्तविधेः प्रतिषेधाच्च।

भाष्यप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति—दिङ्नामेति। नच विहितस्येत्य-स्याध्याहार कार्यः तथाच कथं सर्वनाम्नो विहितस्येत्यत्र पञ्चमीति वाच्यम्? यो यतो विहितस्स ततो निःसृत इत्येवं प्रतीत्या बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्वात्। नचैवमुपपदविभक्तेरिति न्यायेन दिग्योगे विहिता पञ्चम्यनुपपन्नेति वाच्यम्? तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन तस्यापि शास्त्रे स्वीकारस्य बोधनात्। एवं जसः शी सर्वनाम्नः स्मै ङसिङ्योरित्यत्रापि विहितविशेषणमेव अशोकवनिकान्यायेन त्वेकत्रोक्तिः। पाठवैयर्थ्यशंकोदयायैवमिति व्याचष्टे—नित्यद्विवचनेति। स्वरस्यसिद्धेः सज्ञाफलत्वंनिराचष्टे—स्वाङ्गेति। तत्सिद्धेरिति। आद्यु-दात्तत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः।

---

१ सर्वनाम्नो विहितो य आम् इतिरीत्येर्थः। ननु विहितविशेषणत्वे पञ्चम्यसिद्धिः। न च 'उच्चार्य' इत्यस्याध्याहारेण तद्द्वारा विहितविशेषणतया "ल्यब्लोपे" इति तत्सिद्धिः, सर्वनामशब्द-मुच्चार्य आमोविधायकाभावादितिचेद् न, 'सर्वनामसंज्ञकमुद्दिश्य=उद्देश्यताख्यविषयतया आश्रित्य विहितो य आम्' इत्यर्थेन "ल्यब्लोपे" इति पञ्चमीसिद्धेः। उद्देश्यता च येन केनापि-रूपेण सर्वनामपर्याप्ता ग्राह्येति नातिप्रसङ्ग इति दिक्।

"राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे ऽन्धकवृष्णिषु" "संख्या" इति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम् । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा च "बहुव्रीहौ संख्येये" इति सूत्रे "संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपात्" इति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः' द्वाविंशतिरिति । अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः । सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् । न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति पाक्षिकतृतीया तत्फलमितियुक्तम्, "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता "सर्वनाम्नस्तृतीयाच" इति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्, भाष्ये "हेतौ" इति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवान्नेन कारणेन वसति, अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठस्त्विति । अयच्प्रसङ्गादिति । अयं भावः । "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र "उभादुदात्त" इति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे

ऽन्तोदात्तनिपातनात्, वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसम्भवान्नासर्वनामत्वे स दोषः । अयच् स्यादिति ।

ननु कथञ्चिन्निमित्तेतिवार्तिकेन सिद्धिर्यावता तत्र प्रायपदस्य विभक्तिष्वेव सम्बन्ध इत्यत आह—प्रायदर्शनमिति । प्रायग्रहणादिति । नन्वयच् स्यादित्येव कथनं विरुद्धम्प्रतिभाति यावता द्वित्रिभ्यामिति सूत्राशयस्येत्यस्य प्रक्रान्तत्वादत आह—अत्रापीति । विभक्त्याद्यसूत्रेपीत्यर्थः । अपिनैकसूत्रसत्वसमुच्चयः द्वितीय-

ऽयच् स्यात् । उभयो मणिः । ततो "नित्यम्" । उभशब्दाद्वृत्ति-विषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयज् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति । नन्वेवं अकचि कृतेऽपि अयज् दुर्वार इति चेन्मैवम् । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रै-वायमिति व्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् । "अन्याभावो द्विव-

---

अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः । निर्देशेन चेति । वृत्तिविषये इत्यनुक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भावः । अन्याभाव इति । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः । पूर्व-पक्षिणान्तवद्भावविरहादिति वदतैकदेशविकृतन्यायो ऽशास्त्रीय-

---

सूत्रस्यादेशविधायकत्वन्तु नैव सम्भवति तस्य स्वार्थे कार्यविधायकतया तयपः स्वार्थे प्रवृत्तेः । सो ऽप्युदात्त एव । स्थानिवत्सूत्रे इति । तत्र हि तयादेशो उभयप्रतिषेधः स्थानिवद्भावेन तमयो ग्रहणेन ग्रहणाद्विभाषा प्राप्नोतीत्यभिधायाय-च्प्रत्ययान्तरमिति प्रतिपादितम् । प्रत्ययान्तरत्वमिति । अयम्भावः " उभादु-दात्त " इति सूत्रस्य विभाषाधिकारीयत्वेन तत्सम्बन्धस्यावश्यकतया नित्यग्रहणं योगविभागार्थमेव । एवंच " उभादुदात्त " इत्यत्रास्वरितत्वात् अयज्वेत्यतो वा ग्रहणसम्बोधाभावेपि महाविभाषासम्बन्धो भवत्येवेति । तेनावयववृत्तेः संख्या-वाचिन उभयशब्दादवयविन्यर्थे ऽयच् स्यात् , इत्यर्थकेन, पक्षे ऽयचपक्षे वाक्यं भवति । " नित्यं " इति सूत्रे तु वाच्यार्थविरोधान्न विभाषापदसम्बन्धः । तस्य नित्यमयचस्यादित्येवार्थ इति तत्रार्थविशेषानुपादानात्तस्य स्वार्थिकत्वमिति तत्र कैयटेन वृत्तिविषय इत्युक्तम् । तद्व्यर्थमुभाभ्यामित्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेरित्याशये-नाह–वृत्तिविषय इति । इदमेव–उभशब्दादयत्र द्विवचनन्न श्रूयते इदमेव तेनो-भयोर्वास इत्यत्र वृत्तिसत्वेपि शयवासेत्यलुग्विधानेन द्विवचनस्य श्रवणादयज्भावस्य सिद्धिः । श्रूयते इत्युपादानात् " उभयपक्षविनीतनिद्रा " इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वे ऽप्ययच्सिद्धिः । " न लुमता " इति निषेधस्तु नात्र लुप्तप्रत्यय-निमित्तककार्ये एव कर्तव्ये तेन निषेधात्—अन्येषामिति । भाष्ये ऽयचः प्रक्रमा-त्प्रकृते ऽन्यत्वप्रतियोग्याकांक्षायास्तेनैव शान्त्या ऽयचो ऽन्येषामित्यर्थः । अभाव इति । तेषामेकवचनबहुवचनयोर्विधानादिति भावः । भाष्यसिद्धान्तरीत्या शङ्कास-माधानयोरत्रानवसर इत्याशयेनाह—पूर्वपक्षिणेति । अत्र अनभ्युपेतमिति ।

चनटाब्विषयत्वात्" इति । अकचि हि सति "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये तु विहन्येतैव । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तस्तथा ऽपि नासौ विवक्षितः । टाब्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे-द्विवचनपरत्वाभावे इति । टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्त-

---

विकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते—तथापीत्यादि । उभशब्दादिति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दादित्यर्थः । यत्र लुका ऽपहृतं तत्रायजिति तु नोक्तं प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारक्विबन्ते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावात्ततेः । लुका नापहृतमिति । लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदित्यर्थः । एतेनोभ-

---

कथनेनाभ्युपगमवादेनैतदुक्तमिति सूचितम् । एकदेशविकृतन्यायेन भान्तस्योभशब्दत्वन्ततः परादिवद्भावेन द्विवचनत्वन्तस्य च श्रवणमिति तस्य सिद्धिरिति भावः । "ननु" "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन उभयत आश्रयणे ऽप्यतिदेशो भवत्येवाशेतिकल्पनया सामञ्जस्ये नञ्द्वयघटना व्यर्थेति चेन्न । " उभयपक्षविनीतनिद्रा " इत्यत्र लुपेऽपि अङ्गकार्यस्याभावेन निषेधाप्रवृत्त्या द्विवचनपरत्वं सुस्थमित्ययजनापत्तिरित्याशयेन नञर्थद्वयाभिधानात् । उत्पत्तेरिति । एवञ्चोभयशब्दादुत्पन्नमित्ययुक्तमिति भावः । उभघटितादिति । उभशब्दादित्यस्योभः शब्दो यत्रेति बहुव्रीहिणा प्रकरणादुभयशब्दस्यान्यपदार्थत्वेन उभघटितादित्यर्थकत्वम् । एवञ्च तत्रोभयशब्दादुत्पन्नद्विवचनस्य लुकापहारविषयतायाः सत्वाल्लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदन्यत्वन्तत्रास्तीति पूर्वमयच् प्रवर्त्तते । तस्मिन् कृते उभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य सत्वेन तत उत्पन्नपञ्चमीसप्तम्योः सर्वनामप्रकृतिकत्वेनोभयत, उभयत्रेत्यस्य सिद्धिः । नञर्थद्वयघटनायाः प्रयोजनमाह—यत्र लुकापहृतमिति । प्रातिपदिकेति । उभाविवाचरत्युभयतीत्यर्थे उभशब्दादाचारक्विपि उभयतीति भवति, भवन्मते तत्र द्विवचनस्योभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुकापहृतमिति नास्तीत्ययचो ऽसाधुत्वापत्तिरिति । यदीष्यतेत्यनेन अनभिधानान्नेष्यत इति ध्वनितम् । नञ्द्वयघटितवाक्यार्थस्य तत्र सत्वमस्तीत्याह—तत्रोत्पत्तेरिति । विशिष्टाभावेति लुक्कृतापहारसम्भावनाविषयत्वाभाववदुभय-

त्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणे (१)ऽन्तादिवद्भावविरहात् तथाप्युभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोर्थः। यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। तथा ऽपि प्रौढिवादमात्रं तत्। कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह

शब्दस्य पाठाभावे ऽसर्वनामत्वेन ततस्तसिलादिविवक्षायाः कर्त्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुका ऽनपहारस्यैव सत्त्वेन ततो अयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। यद्ययच् स्यात्तदा त्रलादि स्यात्तस्मिंश्च लुगपि स्यादिति लुका ऽपहारसम्भावनासत्त्वेन लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववतोऽन्यत्वात्। यद्यपि भाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकेति।

शब्दोपादानादुकापत्तिकर्तृत्वविशिष्टद्विवचनाभावस्याक्षतेरित्यर्थः। एतेनोभाभ्यामित्युभयत, उभयोरित्युभयत्र, इति रीत्या विग्रहकाले उभशब्दस्य सर्वादौ पाठः किमर्थ इति, शङ्कमते सर्वनामप्रकृतिकपञ्चम्याद्यन्तत्वस्य प्रकृते विरहात्तसिलाद्यनुत्पत्त्या, उभयत उभयत्र, इत्यादाविवेति दृष्टान्तासङ्गतिरिति शङ्कापि निरस्ता। तन्मतेपि यथा न दृष्टान्तासिद्धिस्तस्य प्रकारस्य निश्चयाय लुकानापहृतमिति मूलं व्याचष्टे—लुक्कृतेत्यादिना। अयजनापत्तौ—अयचोऽप्राप्तौ, इत्यसिद्धिरिति—इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः। सम्भावनाघटितार्थसद्भावं प्रकटयति। यद्ययजित्यादिना। एतेन "उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशेन "उभयो ऽन्यत्र" इति वार्तिकस्वारस्येन च यत्र द्विवचनविषयत्वसम्भावना तत्रोभशब्दस्य प्रयोगः। यत्र तु न तथा, तत्रोभयशब्दस्य सः, यत्र तूभयपक्षेत्यादौ लुग्भवति तत्र लुका तद्विषयत्वस्यापहार इति नासाधुता। उभावित्यत्रैकादेशात्प्रागपि तद्विषयत्वान्नायच्। एवमेव 'उभयत' उभयत्र इत्यस्य सिद्धिरित्येतद् ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तमिति भाष्यकृतः सिद्धान्तो ध्वनितः। स्वार्थिकत्वेनेति। एतेन द्विवचनशब्दो ऽत्र द्वित्वविशिष्टार्थबोधकपरो योगेन नतु द्विवचनशब्दपर इति सूचितम्।

१ यद्यपि परा दित्वद्भावेन द्विवचनत्वम्, एकदेशविकृतन्यायेनाभशब्दत्वमिति द्विवचनपरत्वं सूपपादम्, तथापि एकदेशविकृतन्यायेनाशास्त्रीयविकारविषयेऽपि अतिदेशो भवतीति पूर्वपक्षिणा नाङ्गीकृतम् इति प्रतीयते, अन्तवद्भावविरहादिति तदुक्तेरित्याह-पूर्वपक्षिणेति।

ग्रहीतुमुचितत्वात् । अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात् । ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वे ऽपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्ते इति चेद् न । कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्, पञ्चकपक्षे ऽधिकबोधकत्वप्रौढ्याच्चेति दिक् ।

नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तथा चोभयशब्दस्य

संख्यापेक्षया ऽधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः । दिगिति । दिगर्थस्तु भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यमिति । तथा हि । कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोध-

---

तेनोभयोरुभावुभोभावित्यस्यापि सिद्धिः । कप्रत्ययस्यापीति = पाठः । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः सङ्ग्रहः । द्वयोर्वचनन्द्विवचनमिति योगेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकवादविपयार्थानुबोधकत्वरूपन्द्विवचनशब्देनोच्यते । त्रलादेस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विधानात्तत्त्कारकशक्तिप्रधानत्वमिति, नोक्तन्द्विवचनत्वमत उभयत उभयत्रेत्येतयोः सिद्धिरिति भावः ।

केचित्तु यद्युभकावित्यत्राकच् सिद्धिरेवायजभावाय सर्वादावुभशब्दपाठस्य फलम् । तदा ऽकज्विधावेव "उभाव्ययसर्वनाम्नाम्" इति पठनीयन्तावतैवेष्टस्य सिद्धेरुभशब्दस्य सर्वादौ पाठो न कार्यः । सर्वनामसाहचर्यात्संज्ञादिव्यावृत्तिरपि भविष्यतीत्याहुः, तन्न । एवंसति पाठस्य क्वचित्सिद्धिरेव जातेति सूत्रे, गणे वा पाठे इत्यत्र फलतो विशेषाभावेन लाघवाभावात् । प्रत्युत साहचर्याश्रयणे गौरवमिति स्फुटमेव । नच यदि "अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्" इति वार्तिके द्विवचनशब्दो यौगिकस्तर्हि तरबादिष्वप्ययज् न स्यादिति वाच्यम्? तरबादीनाम्प्रवृत्तिनिमित्तगते तत्समानाधिकरणगुणगते वा प्रकर्षादौ विधानेन प्रकारद्वयस्याप्यत्राभावेनोभशब्दात्तरबादीनामुत्पत्तेरेवाभावात् । यद्यप्येका युपीतिवदेकस्य पुरुषस्योभयसमबलत्वप्रतिपादनायास्मात्तरप्प्राप्नोति । तथाप्यनभिधानात्तत्र तरबादिकन्न । तत्सत्वे ऽप्ययजेति वार्तिकाशयः । 'ननु मूले ज्ञाताद्यर्थबोधकत्वेनाधिकबोधकतया इत्येव कथनं युक्तमिति, पञ्चकेति कथनमफलमत -- आह—सङ्ख्येति ।

वार्तिकेति—अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः, उभयोः = अवयव्यर्थकायजन्तस्वार्थिकायजन्तयोः । तस्य = उभयशब्दस्य । तद्भावः = कैयटाशयः ।

द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इति सूत्रे "कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे" इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् । अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादि-

---

विषयार्थानुवाद (१) कत्वम् । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्वम् । कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन तत्त्वमप्तमेवेति भाष्याशय. । कल्पाद्यन्ते ऽयज्नैव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ अप्रवृत्तये अस्य " लिड्यभ्यासस्योभयेषाम् " इति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात् । कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम् ।

मूले इति भाव-इति कथनमरुचिबोधनायेत्याशयेनाह—इत्यभीति । तद्वाजन्तूक्तमिति । कैयटेनेति प्रतीकमुपादायोक्तभाष्यविरोधरूपमुक्तमित्यर्थः ।

---

१ ननु उक्तार्थाभिधानस्यैवानुवादत्वेन ' उभयारुभौ उभाभौ ' इत्यत्रायजापत्तिः । उभशब्दस्यानुवादकत्वाभावात् नचेष्टापत्तिः, " उभयारुभौ उभोभौ इत्यादौ नायच " इति शेखरविरोधात् । नन्वानुवादकत्वपदेन बोधजनकत्वस्य विवक्षणेन नोक्तदोषः, उभयोर्घटौ उभयघटौ । इत्यत्रायजनापत्तेः, घटशब्दस्यापि द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयविशेष्यत्वबोधनकत्वादितिचेत् , न, यस्य द्विवचनत्वं चिकीर्षितं तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणाया द्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यतातत्प्रयोजकत्वं द्विवचनत्वमिति स्वीकारेणादोषात् । प्रधानताच संसर्ग विशेष्योभयवृत्तिविषयताविशेषरूपा । तथा च त्रलादेः सप्तम्यन्ताद् विधानेन ' उभयत्र घट इत्यनेन द्वित्वविशिष्टनिष्ठाधारतानिरूपिताऽऽधेयतावान् घटः इति, आधाराधेयभावसम्बन्धेन द्वित्वविशिष्टविशिष्टोघट इति वा बोधेन सामानाधिकरण्यस्यैव द्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यतायाः सत्त्वेनोक्तद्विवचनत्वाभावस्त्रलादौ । कप्रत्ययस्यतु प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्या तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताप्रधानताया द्वित्वे एव सत्त्वेन द्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यतायास्तदसमानाधिकरणतया उक्तद्विवचनत्वमक्षतमेवेति ' उभकौ ' इत्यत्रनायच् । तदुक्तं भाष्ये "केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति" इति ' कप्रत्यये द्विवचनवत्कार्य्यं कर्तव्यम् , इति वचनंविनैव प्रकृते उभशब्दस्य ग्रहणेन = ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकानां कादीनां ग्रहणं भविष्यतीति केऽपिनायजिति तदर्थः । " केऽपि " इतिभाष्ये अपिना टापः परिग्रहः । वस्तुतस्तु " स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति " इति भाष्यं यदागमपरिभाषया आगमिवृत्तिधर्मस्य आगमविशिष्टे आरोप इव प्रकृतिपर्य्याप्तधर्मस्य स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टे आरोपमेव बोधयति । तथा च प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमिति फलति । वै ? त्वघटितत्व-त्वनिष्ठविधेयतानि-

वारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तयप्प्रत्ययान्ततयेति। उभयशब्दस्येति भावः। नित्यैवेति। परे ऽवरउभया अमित्रा इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्ध्यम्। अव्युत्पन्नाविति। एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम्।

कैयटेनावतारितमिति। "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिके उभयो मणिरुभयं देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इति भाव इति। इत्यभिमान इत्यर्थः। (१)तद्वीजं तूक्तम्।

अनन्वयापत्तेरिति। तेन हि वाक्यशेषेण कृष्णस्य संबोद्ध्यत्यावगत्या

कृष्णस्येति कृष्णंप्रति सखीवाक्यमेतत् अतो भवन्तमित्यनेन कृष्ण एव प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः। अत एव तद्वाक्यात्पूर्वपठितेन।

"अथ ताङ्गन्तुमशक्ताश्चिरमनुरक्तां स्वतो गृहे दृष्ट्वा।
तच्चरित गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह॥

रूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वघटकेतरत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटकेतरत्वोभयसम्बन्धेन। एवञ्चोभशब्दत्वस्योभकशब्दे आरोपेणोभकशब्दस्य द्विवचनपरत्वे उभशब्दस्यापि द्विवचनपरकत्वसत्त्वेन तत्र नाथजिति सर्वादावुभशब्दपाठो व्यर्थः। भाष्ये "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः" इत्यस्य स्वार्थिकप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। कप्रत्ययान्तजरादिशब्दस्य जरसाद्यादेशस्तु निर्दिश्यमानपरिभाषया नदप्राप्तेः। श्वशुरकशब्दात् "राजश्वशुराद्यत्" इति यत्प्रत्ययस्तु न अनभिधानात्। एवमेवान्यत्राप्यतिप्रसङ्गो वारणीयः। उपाध्यायास्तु स्वार्थिकप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे विधानेन "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिके पूर्वोक्तार्थक द्विवचनस्यग्रहणेन 'उभकौ' इत्यत्र द्विवचनपरतयाऽयचोऽप्राप्तस्यान्यायसिद्धार्थैव "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्योक्तिः। प्रत्ययान्ततदर्थौ प्रकृतिपर्य्याप्तधर्मारोपबोधकत्वे तु अपूर्ववचनत्वमेवास्य स्यादिति "वेऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति" इति भाष्योक्तिरसङ्गतैवस्यात्। किञ्च प्रकृतिपर्य्याप्तधर्मस्य तत्रारोपे "उभकौ" इत्यत्रायज्वारणातिरिक्तफलाभावेन सामान्यतः "प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्यात्तरस्वारस्यभङ्गापत्तिः किञ्च गर्गकादिरूपात्शतशः प्रातिपदिकात् स्वार्थिकप्रत्ययान्तात्प्राप्ततद्धितप्रत्ययानामनभिधानकल्पनेऽतिगौरवमितिधर्मारोपकल्पनं चिन्त्यमित्याहुः।

१ अभिमानवाजमित्यर्थः। उक्तमिति-वार्तिके स्वार्थिकस्य, अवयवार्थकस्यायचो ग्रहणेनोभयोरेव द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्त्या उमयशब्दाद् द्विवचनस्य दुर्वचत्वादित्युक्तमित्यर्थः।

एके—काशिकाकाराः । "एतन्त्वं मन्ये" इत्युदात्तस्य, उत त्वः पश्यन्" इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः-प्रथमः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वे ऽपि तान्तश्छेत्तव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् । "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि" इति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः । "स्तरीरुत्वद्भवति, सूत उत्वत्" इति । वेदभाष्यकाराश्चेत्थं व्याचख्युः—त्वादिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति। जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त । "त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्" इति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः । न तु तवा(१)धर इति, "पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्" इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—"प्र नेमस्मिन् ददृशे सोम" इति । सम इति । तथा च श्रूयते "नभन्तामन्यके समे" । "मानो वृकाय वृक्ये समस्मै" । "उरुष्याणो अघायतः समस्मात्" । "उतो समस्मिन्ना" इत्यादि । "सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः" ॥ श्रूयते च—"आद्रात्री वासस्तनुतेसिमस्मै" । "उच्छुक्रमत्कमजते

संबोद्ध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । पिबन्तं भवन्तमिति चानन्वितमिति बोद्धयम् । अत्र पक्षे त्वं इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोद्धयम् ।

इति वाक्येनैकवाक्यं भवति । युष्मदर्थत्वे इति । तवाधर इत्यत्रेति शेषः। अनन्वितमिनि । यदि युष्मदर्थ एवात्र विवक्षितः स्यात्तदा भवन्तमित्यत्र यो भवच्छब्दस्तत्प्रतिपाद्यो ऽपि कृष्ण एवेति स्वीयाधरपानं स्वकर्तृकं बाधितम् इत्यर्थं

---

१ चिरमनुरक्तां राधिकां लतागृहे दृष्ट्वा काचन सखी कृष्णं प्रति तद्दशां वर्णयति त्वदधरेति तथा च त्वदधरेत्यादि कृष्णस्य विशेषणम् । एवञ्च तवाधरइत्यर्थे युष्मच्छब्दस्य संबोध्यार्थबोधकतया प्रकृते कृष्णस्यैव संबोध्यतया तवपदेन कृष्णस्यैव ग्रहणं स्यादिति स्वाधरमधुरमधूनि पिबन्तमित्यर्थस्य स्वकर्तृकस्वीयाधरपानस्य शृङ्गार रसानङ्गत्वेन बाधिततया तत्रैव वाक्येऽनन्वयः स्यादित्यर्थः । नच मूले "पूर्ववाक्येनसहानन्वयः" इति ग्रन्थविरोधः स्ववाक्येऽपि भवन्तमित्यस्य विशेषणत्वेनैव विरोधात्तदुक्तेः ।

सिमस्मात्" । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ।

गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थे सूत्रे "अपुरि इति वक्तव्यम्" इति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः, नतु जसि विभाषाविधायकस्य, "अत" इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोद्ध्या । त्यद्, तद्, एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारः । तन्न । "स्यश्छन्दसि बहुलम्" इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

प्राप्त्यभावादिति । पूःशब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव भाष्ये "अन्तरायाम्" इति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः । केवल इति । असहाय इत्यर्थः ।

नन्वय इति भावः । अत्र पक्ष इति । एकस्य तान्तत्वमिति पक्ष इत्यर्थः । निर्देश इति । तेन एतत्त्वमिति मूलोक्तयोर्वेदवाक्ययोरुपपत्तिरिति भावः ।

पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्तिकार्थ इत्याशयेनाह–पूःशब्देनेति । एतेन गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणत्वमुक्तम् । अत एव = स्त्रीरूपस्य रूपार्थस्य विशेष्यत्वादेव । उदाहृतमिति, यद्यष्टाध्यायीस्थसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जस्परकप्रयोगमेव कुर्यात् । सप्तम्यामेवेति । अष्टाध्यायीस्थसूत्रशेषत्वे ऽप्यपुर इति वक्तव्ये, पुरीतिसमुदायोपादानेन सप्तम्युपादानेन चान्तरस्याः पुर आगत इति भवत्येवेति तात्पर्यम् । असहाय इति । एतदर्थक एकशब्द "एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम्" इत्यत्र प्रसिद्धः ।

समस्तपाठमिति । कचित्तु स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियम इत्यसमस्तपाठः, तत्रापेक्षशब्द', कर्मघञन्तो ऽवधिशब्दार्थविशेषणं यदि विवक्षितं, तदा सापेक्षत्वेन समासानुपपत्तिः । नियमशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे त्वनन्वय इति दूषणम्परिहृतम् । अपेक्षशब्दावधिशब्दयोः कर्मधारयोत्तरन्नियमपदेन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । कर्मणीति । "अकर्तरि च कारके" इति सूत्रेणेत्यादिः । 'ननु व्यवस्थायामित्यसङ्गतम्' । व्यवस्था प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वमित्यर्थः स्यात्, सत्त्वयुक्तः, तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । दिग्वाचकशब्दत्वस्यैव

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या' इत्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे—स्वस्येत्यादि । अपेक्षेति कर्मणि घञ् । व्यवस्था ऽस्त्येवेति । पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् । (१) उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवेण

दिक्शब्दत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्, अतएव "दिक्नामान्यन्तराल" इति सूत्रं सङ्गच्छत इत्यत आह—पूर्वादिशब्दैरिति । एकस्या एवेति सा च आकाशवदेकैवेति, "तर्कशास्त्रे" प्रसिद्धम् । भेदस्येति—कल्पितस्येति शेषः । ननु पृथिवीमध्यस्यावधित्वमप्रसिद्धम् 'हरिवंशादौ' पर्वतानामेव चतुर्णामवधित्वस्य प्रसिद्धत्वादत आह—रामायण इति । मध्यदेशावधिकस्यैवेति । विन्ध्यहिमालययोर्मध्यदेश आर्यावर्त्तेति, तदपेक्षया, स्वावस्थित्यधिकरणमालय-

---

१ व्यवस्थाविषये वर्तमानानां पूर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा विधीयते । अवध्यवधिमद्भावसाकाङ्क्ष यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नवाचकपूर्वादीनां व्यवस्था विषयत्वम् । पूर्वादिशब्दार्थो हि द्विविधः देशरूपः, दिग्रूपश्च । तत्र देशरूपः स एव यत्रावधिभेदेन एकत्रैव पूर्वत्व-पश्चिमत्व-दक्षिणत्वोत्तरत्व-व्यवहारः । 'काशी प्रयागात् पूर्वा, पाटलिपुत्रात् पश्चिमा, अयोध्यातः दक्षिणा, लङ्कातः उत्तरा इति व्यवहारे एकत्रैव काश्यां पूर्वत्वादि धर्मचतुष्टयवत्त्वम् । दिग्रूपेऽर्थे च एकैकधर्मवत्त्वमेव यथा 'सूर्यः पूर्वस्यां दिशि उदेति' नात्र कदाचिदपि उत्तरत्वादिकम् पूर्वपदार्थे इति । तथा च दिगर्थे पूर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्पूर्वादिशब्दानां व्यवस्था विषयत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कायां वस्तुतो दिश एकत्वेन उपाधिकृतभेदमादायैव पूर्वत्वादिभेदस्यावश्यकतया उपाधिप्रयुक्तं व्यवस्था विषयत्वमस्तीति दर्शयति-उपाधिश्चेत्यादिना ।

एवञ्च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलसन्निहितदेशरूपोपाधिविशिष्ट । दिक् संकेत सम्बन्धेन पूर्वपदवती, तदवधिका स्ताचलसंनिहितदेशरूपोपाधि विशिष्टा दिक् पश्चिमपदवती, मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकसूर्यसम्मुखयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टा दिक् उत्तरपदवती, मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकसूर्यपृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टा दिक् दक्षिणपदवतीति तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि पूर्वादिशब्दानामवधिनियमस्योपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाविषयत्वं सुलभमम् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा । न च दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन "विश्वेषां देवानाम्" इति व्याख्यातम् । वेदप्रसिद्ध-

---

मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः । पृथ्वीमध्यं च मध्याह्न-सूर्यसंयोगिदेशः । एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्त-देशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्ती-कृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्था ऽस्त्येव । उदयाचल-पर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव । मध्याह्न-सूर्यसंयोगिदेशात्तत्सन्मुखदेश उदक् । तत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये । व्यवस्थाया-मिति च विषयसप्तमीति भावस्तदाह—प्रसिद्धत्वादिति । देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम् आधुनिकसङ्केतो हीति । असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथा सर्वादीनां केवल-रूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तद्-

---

वदपेक्षया वेत्यर्थः । यत्र यस्यावस्थितिस्तदपेक्षया मध्यत्वव्यवहारो हि लौकिक-व्यवहार एव अत—आह—पृथिवीमध्यञ्चेति । एवञ्च = सुग्रीवकृतभेदप्रति-पादने च । तन्मध्यभागेति स्वावस्थितो मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशभिन्नो मध्य-देशरूपो भाग इत्यर्थः । उदयाचलादीत्यादिना—अस्ताचलपरिग्रहः । पूर्वादिशब्दानामिति । दिग्वाचकानामिति शेषः । व्यवस्थालक्षणघटनायाह—उदयाचलेति । तदाकाङ्क्षत्वञ्चेति । चो हेतौयतस्तदाकाङ्क्षत्वं अतो व्यवस्था-ऽस्त्येवेत्यन्वयः । तत्सम्मुखेति । तत्कालिकसूर्यसम्मुखेत्यर्थः । देशवृत्तीना-मिति = पूर्वादिशब्दानामिति शेषः । 'ननु रूढ्या यैः शब्दैरर्थाः प्रतिपाद्यन्ते संज्ञाशब्दा यथेन्द्रादिशब्दाः । एतेषाञ्च शब्दापेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यम्, अन्यथा शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिन्द्रशक्रादिशब्दानाम्पर्यायवाचक-तानुपपत्तिः । एकस्य धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हि - तदिति — पूर्वादिशब्दभिन्नं, किम्प्रवृत्तिनिमित्तं तेषाम् इत्याकाङ्क्षायामाह —देशवृत्तीनामिति । केवलरूढ-त्वेनेति । अत्र केवलेत्यनेन योगरूढत्वादिव्यवच्छेदः । इन्द्रादिपदानामित्य-नेन—शब्दस्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमिति ध्वनितम् । आधुनिकसंकेतस्थले

त्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दाक्षिणा गाथका इति । इहामुकस्मात् कुशला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः । अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् । कथं तर्हि "तथा परेषां युधि च" इति कालिदासः, "अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते" इत्यादि च । अत्राहुः—

सङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । व्याख्यात्रिति । कैयटादीत्यर्थः । आधुनिकसङ्केताभावादिति । किं त्वैश्वर एवेति भावः । यदि तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह—अधरे इत्यादि । अत्रापि संज्ञात्वं मत्वा ऽऽह—उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति ।

तु शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । नन्वाधुनिकसङ्केताभावे ऽपि चिरन्तनसङ्केताभावात्कथमेतदत—आह—किन्त्वैश्वरेति । तत्र-दक्षिणागाथका इत्यत्र । आग्रह इत्यनेन नियमाभावो दर्शितः । ननूपचारो हि लक्षणा सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपेति कथम्प्रकृते सा इत्यत आह—तत्त्वेति । देशनिष्ठपूर्वाक्षशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । मूले—स्वार्थविशिष्टार्थान्तरेत्यादि । स्वार्थविशिष्टं यदर्थान्तरन्तद्विशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमेवोपसर्जनत्वन्नतु लाक्षणिकत्वम् इत्यत्र भाष्यीयप्रयोग एव प्रमाणमित्याह - एतान्यपीतीति ; अत्रतच्छब्दस्यैतत्प्रतिपाद्यवस्तुनि लक्षणायामपि त्यदाद्यत्वस्य दर्शनेन लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वन्नतु लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वव्यवहारनियामकन्नेति भाव. । स्वार्थविशिष्टेस्यस्योपसर्जनपदार्थत्वमपि भाष्यकारसम्मतमिति सूचयन्नाह—इदञ्चेति । तत्र हि ञितो विकारावयवार्थकः प्रत्ययस्तस्माद्विकारावयवार्थको ञिदेव यथा स्यादित्यर्थं सूत्रम् इति प्रयोजनं तस्य सूत्रस्य उक्त्वा "समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते" इति न्यायेन विकारविकारेऽपि प्राथमिकप्रत्ययान्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति, इति सूत्रन्निष्प्रयोजनमित्यभिधाय, प्रकृतिवाचकस्य शब्दस्य यद्यपि प्रथमविकारे प्रकृतिप्रकृतिकप्रत्ययान्तस्यापि प्रवृत्तिरस्तीति, ततो विकारे प्रत्ययः प्राप्नोतीत्याशङ्क्यानभिधानात्ततो न भविष्यतीति अभिधाने हि सत्यन्यतो ऽपि मयट् न प्राप्नोति, "बैल्वस्य विकार" इति यद्यनभिधानन्नाश्रीयते, तदा "ञितश्च तत्प्रत्ययात्" इति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थन्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्भवतीत्युक्त्वा, यदि लुक् क्रियते, पालाशी समिदिति न सिध्यति । अत्र पलाशशब्दात् "पलाशादिभ्यो वा" इत्यञ्, तदन्ताद्विकारे मयटि, तस्य लुकि, अनुप-

देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः। न चैवमुपसर्जनता। न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किं तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। स च समासादिवृत्तावेव। अत एव भूवादिसूत्रे "एतान्यपीति—एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ" इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते। वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोऽर्थः। **असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः।** सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था। किं तु आधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः।

"स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्"। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची

तत्त्वारोपादिति भावः। अर्थान्तरसंक्रम इति। (१) स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं च "ञितश्च तत्प्रत्ययाद्" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। मेवार्थ इति। देशवद्वयमपि तच्छक्य इत्यर्थः। तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थ शक्य इति ध्वनितम्। सुमेरुमिति। हिमवानवधिरिति तु "ये केचन परेण हिमवन्त जनपदा उत्तरकुरव

सर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय, माभूदेवमञ् योऽनुपसर्जनमित्येवं गृह्यमाणविशेषणमनुपसर्जनादित्येतदिति पूर्वपक्षिणोक्तम्। इह तर्हि दोषः स्यात्काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा 'काशकृत्स्नी' तामधीते 'काशकृत्स्ना ब्राह्मणी' अत्राणन्तादितीकारः स्यात्तस्मादस्तु अनभिधानादित्येवेति भाष्ये उक्तम्। अनेन भाष्यग्रन्थेन स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमुपसर्जनत्वमिति ध्वनितमित्यर्थः। अयमपीति। पूर्वादिशब्दानान्दिशि दिगवच्छिन्ने च स्वभावतो वृत्त्या पूर्वाऽदिदेशो यथा शक्यस्तथा देशान्तरनिष्ठत्वविशिष्टत्वविशिष्टस्यापि दिगवच्छिन्नतया सोऽपि शक्य एवेत्यर्थः। तुल्यन्यायादिति। यथा परदिगवच्छिन्नदेशे वर्तमानानां शत्रूणां दिगवच्छिन्नत्वेन परशब्दस्य मुख्या वृत्तिः शक्तिरेव। तथा सर्वनाम एतच्छब्दस्य

१ सर्वादिविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वम्। वे. स्वाविकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितापस्थितीयप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वसम्बन्धेन। पूर्वपदेति निवेशेन "द्वीपतेरप्रत्यये द इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते" इति भाष्यविरोधो न।

स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयौ परिशिष्टाविति आशयेन व्याचष्टे-आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वेति। यत्त्वाहुः-आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः। तेन स्वे, स्वा इत्युदाहरणं तत्र न सम्भवतीति तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। "विभाषा जसि" इति प्रकरणे "स्वमात्मीये" इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्।

यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपष्टम्भार्थं—

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपि चिन्त्यम्। कोशे हि आत्मनीति पूर्वान्वयि। स्वमिति तु उत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः—

द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति।

मेदिनीकारोऽपि—

उत्तरमद्रा" इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते। उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदाऽऽह—आधुनिकेति। "उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते" इति तु कपिञ्जलाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तम्। हेमचन्द्र इति। कोशयोरविरोधे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः। यदि तु एवमन्वये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु।

इति पाठेनैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः।

बुद्धिस्थशक्ततया तत्र कैयटोक्तार्थे शक्तिरेवास्तु न लक्षणाया अवसर इति भावः।

हिमवानवधिरिति। अस्य श्रूयत इत्यत्रान्वयः क श्रूयत इत्याकांक्षायामाह—येकेचनेति। ऐतरेयब्राह्मणमाश्वलायनानाम्। तत्र 'परेणेति' एनबन्तम्, उदीच्यान्दिशि हिमवन्तम्परेण हिमवत्परभागे जनपदा ग्रामविशेषा उत्तरकुरुनामकाः उत्तरमद्रनामका इत्यर्थः। आधुनिकसंकेतत्वं व्यवस्थाविषयत्वञ्च स्पष्टयति—उत्तरा इत्यादिना। सम्भवतीति। सप्तम्यन्तात्सप्तमी, अमर इति शेषः। एतेन तत्र भिन्नार्थत्वकल्पनमन्न्याय्यमिति ध्वनितम्। आपत्तेरित्यस्या अत आत्मनि स्वमित्यन्वयेनेति विशेषः। अस्या = दमयन्त्याः मुखेन्दुना—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये ऽस्त्रियां धने ॥ इति । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥

ज्ञातिधनवाचिनास्त्विति । ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता ऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ।

---

(१)बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ॥
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ १ ॥
(नै० स० ७ श्लो० ३७) इति ।

श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्य बन्धूकबन्धूभवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्ह्यस्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुँल्लिङ्गो ऽप्यस्त्येवेति स्वे, स्वा इत्युदाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतैवेति ध्वनयन्नाह—विवरणं सम्यगेवेति । एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधो माभूदित्यर्थं चेत्यपि बोध्यम् । आत्मात्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् ।

मुखचन्द्रेण सहैव, उज्जिहाना = उदयम्प्राप्ता, अधरोष्ठलेखा = लेखाकारो ऽधरोष्ठः, रागश्रिया = स्वनिष्ठरक्तिमशोभया, बन्धूकं मध्यान्हविकसितपुष्पं तस्य बन्धुः समभवत् । अतिशयेन तत्सदृशमारक्तमिति यावत् । स्वमात्मानं शैशवयौवनस्य सम्बन्धिनीं सन्ध्या अहमेव सन्ध्येति बोधयति । बाल्यस्यान्ते तारुण्यादौ अधरोष्ठेऽधिका रक्तिमा भवतीति प्रसिद्धम् । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनान्तरसम्भवादेतदर्थमेवेत्येवकारोऽनुपपन्न-इत्याशयादाह—एतदर्थमपीति । पर्युदाससमर्पकवाक्योपादानेन तदर्थबोधनापेक्षया साक्षाद्बोध्यार्थवाचकशब्दोपादानमुचितमिति, कस्यचिदुक्तिक् खण्डयति—आत्मेति । लाघवाभावादिति । यथास्थितसूत्रापेक्षया आत्मेत्याद्युक्तौ मात्राधिक्येन लाघवाभावादित्यर्थः । पदलाघवं यद्यपि सम्भवति तथापि ज्ञातित्वेन धनत्वेनाख्यायाम्माभूदित्येवमर्थं अधुनाप्याख्याग्रहणस्यावश्यकतया लाघवन्नास्तीति भावः ।

---

१ अनेन = प्रत्यक्षदृश्येन मुखेन्दुना सहैव उज्जिहाना = उत्पद्यमाना अस्याः = दमयन्त्या अधरोष्ठलेखा = लेखाकारोऽधरोष्ठः रागश्रिया = लोहितिमशोभया बन्धूकस्य = मध्याह्नविकासिपुष्पस्य बन्धूभवत् = समानं भवत् अतिरक्तमित्यर्थः । एतत् = प्रत्यक्षदृश्यम् स्वम् = आत्मानम् शैशव, यौवनीयाम् = बाल्यतारुण्यसम्बन्धिनीम् सन्ध्याम् आह = ब्रूते अहमेव सन्ध्येति । बाल्यतारुण्ययोः सन्धौ भवनात् सन्ध्यात्वम् । शैशवान्ते यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयो लौहित्यभवनादितिभावः ।

"अन्तरं बहि(१)र्योगोपसंव्यानयोः"। बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा ऽऽह—बाह्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः। बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः।

"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा"। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं "जसः शी" इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। "वा च्छन्दसि"

बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्थमित्यर्थः उपसंव्यानशब्दोऽपीति। एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः।

महल्लाघवमिति। त्रिसूत्र्या जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधा-

उक्तबहिर्देशस्थमिति। प्राकारपरिखाद्यावृतदेशाद्बहिर्देशस्थमित्यर्थः। ननूपसंव्यानशब्दो यदि व्युत्पत्तिभ्यामुभयपरस्तर्हि तदुपादानमेव व्यर्थम्बहिर्योगेन गतार्थत्वादत—आह—एवञ्चेति। तस्योभयपरत्वे चेत्यर्थः। प्रसिद्धिमाश्रित्येति। पाणिनेः सर्वज्ञत्वस्यानुपपत्तिः स्यादिति भावः। आश्रित्येत्यनेन गतार्थत्वमभाष्योक्तन्ध्वनितम्।

ननु त्रिसूत्रीसत्त्वे ऽकच्स्वरयोरपि विकल्पयोः सिद्धिर्भवति, भवत्संमतव्याख्याने तु कथमत-आह—त्रिसूत्र्येति। जसाधार एव इत्यनेनाकजादि नित्यमेवेति सूचितम्। अव्यवस्थायां रूपद्वयापत्तिं वारयति—व्यवस्थेति। पाठविशेषणमिति। त्रिष्वपि सूत्रेषु योगविभागं कृत्वा पाठविशेषणत्वं सम्पादनीयं तिको गोत्रादिनीत्यत्रवेति भावः। यदि "जसः शी" इत्यत्रैव "पूर्वादिभ्य" इति सूत्रेपि "सर्वनाम्न" इत्यस्य सम्बन्ध इति स्वीक्रियते तदा गणे योगविभागो

---

१ यदा बहिरित्यनावृतदेश उच्यते, तदा बहिरनावृतदेशेन योगः=सम्बन्धः तत्र सर्वनामत्वम्। यथा 'अन्तरे गृहाः' इति। नगराद् बाह्याश्चाण्डालगृहा उच्यन्ते। यदा तु बहिःशब्देन बहिर्भवगृहादिरुच्यते तदा बहिर्बाह्येन गृहादिना योगे सम्बन्धे इत्यर्थः। तथा च 'अन्तरे गृहाः' इत्यनेन नगराद्बाह्या ये गृहाः तत्सम्बन्धिनो ये नगराभ्यन्तरस्था गृहास्ते उच्यन्ते। एवम् उपसंव्यानशब्देन उपसंवीयते=आच्छाद्यते यत्र तदिति कर्मणि ल्युटि 'अन्तरे शाटकाः' इत्यनेन यत्र बहूनि वस्त्राण्याच्छादितानि तत्राभ्यन्तराणि वस्त्राण्युच्यन्ते। यदातु उपसंवीयतेऽनेनेतिकरणे ल्युट् तदा उपरितनान्यपिवस्त्राण्युच्यन्ते। नचोभयोर्बहिर्योगे न गतार्थता, यत्र त्रीणि, चत्वारि वा वस्त्राणि परिहितानि तत्र सर्वतोधस्तनवस्त्रार्थकत्वे सर्वनामत्वासिद्धेः तेषां बाह्येनानावृतदेशेनवा योगाभावात्।

इत्येतव "अभि पूर्व" इत्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्यां "पूर्वपर—" इत्यादित्रिसूत्री गतार्थेति महल्लाघवम्। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ता-स्तत्र विशेषमाह—संख्यायामिति। अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तर-मपि स्यादेव। एके, एकेषामिति यथेति भावः।

"न बहुव्रीहौ"। कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। 'उपसर्ज-नीभूता न सर्वादय' इति वक्ष्यमाणत्वादत आह—**चिकीर्षिते इति**। **समासात्प्रागेवेति च**। **प्रक्रियेति**। अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकज् अत आह—**स चेति**। न च निमित्त-स्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्। 'अकृतव्यूहपरिभाषाया' अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव

नात्। "व्यवस्थायाम्" इत्यादि गणे एव पाठविशेषणमिति भावः।

वक्ष्यमाणत्वादिति। एकद्वा इति बहुव्रीहेरभिधानेऽपि तत्रैकद्व्यन्य-तरा इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव। समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वाद्यन्तत्वा-भावाच्च। समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेत्युक्तम्। चिकीर्षित इतीति। अध्याहारलभ्यमेतत्। एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये "बहुव्रीहौ" इति गुरुनिर्देश इति भावः। विनाशोन्मुखत्वादिति। यद्यप्यलौकिके एवै-

---

मास्तु, अर्थनिर्देशस्य संज्ञाप्रवृत्तावेव निमित्तत्वमस्तु, तथाच ततोऽपि लाघव-मित्यपि बोध्यम्।

ननु "संख्ययाव्यय" इति सूत्रविहितबहुव्रीहौ निरुक्तोपसर्जनत्वाभावेन तत्र निषेधार्थं सूत्रमस्त्वित्यत—आह—एकद्वेति। अत—एव तस्य विषये प्रथम-सूत्रेणैव बहुव्रीहिसंज्ञामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानं भाष्यकृत्सम्मतं सङ्गच्छते। सूत्रकार-मतेऽप्याह—समासान्त इति। "बहुव्रीहौ संख्येये डज्" इति समासान्ते कृत इत्यर्थः। तेषां समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वेन समुदायावयवत्वस्य सत्त्वादिति भावः। उक्तमिति। "अर्थवदधातुः" इति सूत्रे एवेति शेषः। एतदर्थमेव = अध्याहारार्थमेव, एवञ्च बहुव्रीहिपदं वाच्यार्थपरमेवेति भावः। अकृतव्यूहपरिभाषयैवेष्टसिद्धौ "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रे "चिकीर्षित" इति व्याख्याने व्यर्थमित्याशङ्कां निराचष्टे मूले नचेति। अलौकिकप्रक्रियावाक्ये

ज्ञापकत्वात् अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः । इष्टापत्तिं कृत्वेति । "च्छ्वोः शूठ्" इति सतुक्ग्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति

कार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथाऽपि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् । अनित्यत्वादिति । अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धिः । वस्तुतः सा भाष्यानुक्त(१)त्वान्नास्त्येवेति बोध्यम् । सतुक्ग्रहणमिति । "च्छ्वोः शूड्" इति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते । सतुक्निर्देशसामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः । वाञ्छादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षण-

---

समासप्रयोजकैकार्थीभावारोपस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वादेव निषेधस्य सिद्धौ सूत्रस्य वैयर्थ्यमेव । समाधत्ते यद्यपीत्यादिना । आरोपः = आहार्यारोपः, स्वार्थविशिष्टेति । स्वप्रधानीभूतो ऽर्थः समासात्प्राक् स्थितः स एवाधुना अर्थान्तरम्प्रति विशेषणम्भवति । अत एव भाष्ये संज्ञोपसर्जनेच विशेषे ऽवतिष्ठते इत्युक्तम् । उपसर्जनत्वाभावादिति । यद्यप्यारोपो ऽस्ति तथापि तस्यार्थबोधनाय न कस्यापि प्रयोग इति वस्तुगत्या तन्नास्तीति भावः । अतएव = अनित्यत्वादेव, सा " अकृतव्यूहपरिभाषा " " न बहुव्रीहौ " इति सूत्रसत्त्वे तदकृतेति परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकं, तस्य सूत्रस्येष्टापत्त्या प्रत्याख्यानेतु किन्तस्या अनित्यत्वे ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायां सतुक्निर्देशस्य ज्ञापकता मूले उक्ता । तामुपपादयति, "छ्वोः शूड्" इत्यादिना । सतुकेति । रूपे विद्यमानार्थकसहशब्देन बहुव्रीहिसमासे कप् । तुको ऽन्तरङ्गत्वम्प्रकृतिसम्बन्धिवर्णमात्रापेक्षत्वेन बोध्यम् । तत् —सतुक्ग्रहणम्. अलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिशङ्कां वारयति - वाञ्छा-

---

१ वस्तुतस्तु एतत्परिभाषासत्त्वे विपूर्वकभजधातोर्णिचि तृचि विभाजयितृशब्दात् "विभाजयितुर्णिलोपश्चाऽञ् च वक्तव्यः" इति वार्तिकादञि णिलोपे 'वैभाजित्रम्' इति सिध्यति । परिभाषाया अभावेऽन्तरङ्गत्वात् णेर्गुणायादेशयोः सतोरलोऽन्त्यपरिभाषया यकारमात्रस्यलोपापत्तिः । सत्यान्तु तस्यां गुणायादेशयोर्निमित्तभूतस्य णेर्लोपेन विनाशात्तन्मात्रतया पूर्वमप्रवृत्त्या णेरिकारस्यैव लोप इति न दोषः । न च 'विभाजयितुर्यलोपः, इति वक्तव्ये णिग्रहणसामर्थ्यादलान्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिः, विभाजयतीति विभाक् तस्यत्रा विभाजाति प्रातिपदिकादाचारक्विबन्तात् तृचि ततोऽञि यलोपापत्तेः । एवम् पदावधिकेऽन्वाख्याने 'घटसेदुषोः' इत्यत्र प्रथमान्तानामेव द्वन्द्वविधानात् घटश्च सेदिवांश्चेति द्वन्द्वे 'घटम् सद्वस्स् ओम्, इति दशायामन्तरङ्गत्वात्समासान्तरप्रयोगे वैरुभ्यामलोपयाविटि तदसिद्धेरिति परिभाषावश्यकीत्यन्यत्र विस्तरः ।

विषयतैव नेत्यादि(१)भाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तद् प्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादितिभावः । प्रकृतिप्रत्यापत्तीति । कंसं घातयतीत्यादौ कृल्लुकि तन्निमित्तकादेश-निवृत्तये क्रियमाणं " आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक् प्रकृतिप्रत्याप-त्तिश्च " इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्रा(२)जा, ऐनेय इत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः । " न लुमता " इति निषे-

---

दोति । न च सतुक्कनिर्देशे "राल्लोप" इति सूत्रेऽपि सतुक्कस्यैवानुवृत्तिः स्यात्तथाच हूः हुरावित्यादि न सिध्यतीति वाच्यम् ? "मूर्तौ धन." "द्रवमूर्तिस्पर्शयो" इति निर्देशेन, नक्येनिनिषेधारम्भेण, च "राल्लोप" इति सूत्रे तुग्रहितस्यानुवृत्तिस-म्भवात् । भाष्ये स्पष्टमिति–तत्र हि "उत्पुच्छयतेरप्रत्ययः, उत्पुडिति प्राप्नोति, उत्पुदिति चेष्यते, तथा वाञ्छयतेरप्रत्ययः, वान् वान्शौ वान्श इति न सिध्यति, वान्वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति, यथालक्षणमप्रयुक्त इत्युक्तम्" "उत्पुच्छयतेर-प्रत्यय" इत्यनेन पुतञ्छादयतीति विग्रहे पृषोदरादित्वात्पुतशब्दान्तलोपे छदधातो-र्डप्रत्यये निष्पन्नो यः पुच्छशब्दस्तस्मादाख्याने णिजिति दर्शनम् । तन्निमित्त-कादेशेति । "हनश्च वध" इत्यनेनाप्सन्नियोगेन वधादेशस्य विधानात्सन्नियोग-शिष्टत्वमात्रेण वधादेशस्य कृन्निमित्तत्वम् ।

इदं चिन्त्यमिति—वक्ष्यमाणं चिन्तनीयम्, दृष्टान्ते "हलङ्यादिलोपे" "यस्येतिलोपे" जातेपि प्रत्ययलक्षणेन यथा निमित्ताविनाशबुद्धिस्तथा कृल्लुक्यपि

---

१ "च्छ्वोः शूडनुनासिके,, (पा. सू. ६-४-१९) इति सूत्रे भाष्ये ' अवश्यमत्र तुगभा-वार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि लुक् प्राप्नोति । च्छ्वोरिति तुका सह सन्निपातग्रहणं क्रियते । ननु चैव मप्यन्त्यस्य प्राप्नोति । सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यङ्गस्य न भविष्यति । यद्येवमुपुच्छयतेरप्रत्यये उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते, तथा वाञ्छयतेरप्रत्यये वान्, वांशौ, वांशः इति न सिध्यति । यथा लक्षणम-प्रयुक्ते । " इत्युक्तम् ।

२ 'राजा, इत्यत्र सुलोपे, 'ऐनेयः, इत्यत्र "यस्येतिच" इताकारलोपे जातेऽपि प्रत्ययलक्षणं न निमित्तत्वमेवेति अकृतपरिभाषाया अप्राप्त्या दीर्घ-नकारयोर्यथा निवृत्तिर्न भवति तथा 'कंसं घातयति, इत्यत्रापि कृत्प्रत्ययस्य लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तत्वात् परिभाषया वधादेश-निवृत्तिर्नस्यादित्यनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययापत्तिज्ञापिका न स्यात् । न च नलुमतेतिनिषेधेन प्रत्यय-लक्षणाभावः, वधादेशस्य अप् प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेऽपिपात्तेन कृत्प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावेन प्रत्यये परे कार्ये एव प्रवर्तमानस्य नलुमतेति निषेधस्य विषयाभावात् । अत एव 'राजपुरुषः, इत्यत्र नलोपः सिध्यति इत्याह चिन्त्यमिति ।

भावः । यथोत्तरमिति । तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—बहुव्रीहौ सर्वदेः सर्वनामता न स्यात् । प्रिय-

---

धस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके "पु(१)ष्ययोगे ज्ञि" इति वचने भाष्यकृत्कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका । तत्र हि "चजोः" इति घिति परतः कुत्वमिति । भाष्यकारोक्त्येति ।

"अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ" ।

इति च तदुक्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य "धिन्विकृण्व्योर च" इति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्यात्वे ऽल्लोपे तस्य स्था·

सन्नियोगाविनाशबुध्या "अकृतेतिपरिभाषायाः" प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यभिहितम् । पूर्वकार्य एवेति । लुप्तप्रत्ययपरतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये तेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधादिति भावः यद्यप्यत्र जायमानङ् कार्यम्पूर्वस्यैव तथापि प्रत्ययसन्नियोगेन तद्विधानन्नतु तस्मिन्परतः पूर्वस्येति तत्रोक्तमिति तस्य निषेधस्यायमविषयः । तस्मात्—मूलोक्तज्ञापकासम्भवात् "पुष्ययोगे ज्ञि" इति अवशान्ति सम्पदादिक्विबन्ताद्भावाभिधायकात् ङौ रूपम् । यद्यपि "नक्षत्रयोगे ज्ञि" इति वार्तिके पाठः तथापि तत्सङ्ग्राहकवाक्यमिति तस्माल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमेतादृशङ्कल्पनीयमित्याशयेनैवमुक्तम् । नक्षत्रवाचिशब्दपूर्वपदकयोगशब्दान्तात्प्रातिपदिकाज्जानात्यर्थे णिच्, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति तदर्थः । अत्र कुत्वनिमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात् एतदेवाह—तत्र हीति । अत्र घिति परे कुत्वस्य विधानमिति "नलुमता" इतिनिषेधस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । प्रत्यङ्गमिति । प्रत्यवयवमित्यर्थः, स्वरः, "स्वाङ्गशिटाम्" इति विहितः । मुक्तसंशयमिति । क्रियाविशेषणघटितपाठान्तरम् । तदुक्तिः—भाष्यकारोक्तिः, स्मृतिद्वयप्रामाण्या-

---

१ 'हेतुमति च' (पा. सू. ३-१-२६) इति सूत्र भाष्ये "नक्षत्रयोगेज्ञि" नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्तात् णिज् वक्तव्यः, कृल्लुक्, प्रकृति प्रत्ययापत्तिः, प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यम । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति, मघाभिर्योजयति इत्युक्तम् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययापत्तिरित्यस्यानुवृत्या "च जोः" इति कुत्वं न भवति तस्य चानुवृत्तिं विनाऽपि चजोरित्यस्य परनिमित्तकतया नलुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणाभावेन कुत्वाभावस्य स्वत एव सिद्ध्या तदनुवृत्तिर्ध्वनयति परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापिकायादिति भावः ।

सर्वाय। सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता। भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे। 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्कार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। किं बहुव्रीहौ संज्ञा नेति विवक्षितम्? उत तदवयवानां सर्वादीनामिति। नाद्यः। समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च। न च तदन्तविधिना प्राप्तिः, बहुव्रीह्यवयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्। अत एव न द्वितीयोऽपि। न चोपसर्जनानां पाठात्

निवर्त्त्वेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपे ऽपि "न धातु—" इति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रम तात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमते ऽपि साध्यं न तु विपरीतं सति सम्भवे। अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम्। सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचःखण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसो ऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक्।

किमिति। बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसम्भवादिति भावः। उत्तरग्रन्थेति। न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति

द्विकल्पस्तु नेत्याशयेनाह—एतदेवेति। "यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यम्" एव। तदिति उक्तमत्वविधानमित्यर्थः। तत्प्रत्याख्याने—धात्विति सूत्रस्य प्रत्याख्यानेन धात्वितिसूत्रस्य प्रत्याख्याने। अनेन उक्तरीत्या ऽत्वविधानप्रयोजनकथनेन, कल्पनैवेति। एतेन विकल्पकल्पनानिरासः। दृष्टार्थत्वं न स्याद् दृष्टार्थत्वन्त्वस्तु न तत्र विवादः। अत एव तत्र तत्रापाणिनीयन्तु भवतीति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते। एवञ्च "न बहुव्रीहौ" इतिसूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेवेत्याशयेनाह—दिगिति।

द्वेधेति "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रे सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तेषामिति, तेषामन्येषाञ्च यो बहुव्रीहिस्तस्य वा सर्वनामसंज्ञा नेत्येवं द्वेधे-

पर्युदासो वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति वाच्यम्। अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात्। एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम्। बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः। भाष्यकारमते इत्याद्यपि न। विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत्। तच्च न, सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात्। यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्थं प्राचा व्याख्यातम्। त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां "अव्ययसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् प्रसज्येत। तस्य स्मैप्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात्। ततश्च त्वकत्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्यतेति। न्यासकृता ऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृते ऽकज् न

भावः। प्राप्तेरिति। प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः। अत एवेति। अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः। अन्वर्थेति। सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः। तस्यार्थं इति। सोऽनुचितोऽन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः सूत्रेत्यादि। तन्मते ऽन्वर्थत्वेन. वार्त्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थे न्यासकृद्ग्रन्थसंवादमाह—न्यासकृतापीति। अनपेतमेवेति। समुदाये एकार्थीभावाङ्गीकारेण

त्यर्थः। 'ननूत्तरग्रन्थस्य मतान्तराभिप्रायकत्वात्तद्विरोधो न क्षतिकरो अत–आह—न्यासकारस्यापीति। प्रतिपादने एवेति, तन्मत इति शेषः। भवन्मते ऽवयवस्यैव निषेधे तात्पर्यम्। न्यासकृतः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरिति दर्शनादिति वक्तव्यम्। एवश्चाद्यपक्षे तद्विरोधः स्पष्ट एव। तस्यार्थं इत्यस्यानन्तरं हेत्वनुपादानाकाङ्क्षाशान्तिरत—आह—सो ऽनुचित इत्यादि। तत्सम्मतत्वात् सूत्रकारासम्मतत्वात्, 'ननु "संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध" इति वार्तिककृतोक्त-न्तु सूत्रकृतेति सूत्रवार्तिकेत्यनुपपन्नमत–आह–तन्मत इति सूत्रकृन्मत इत्यर्थः। न्यासकृतापीत्यादि मूलोक्तो ऽन्यदीयो ग्रन्थ इति भ्रमनिवारणायाह–स्वोक्तेति।

भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव । तथा हि—जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव । एवं च समासान्तः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः, समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वये ऽपि व्याहतः । किं चैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः । अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणात् । त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता

समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वे ऽप्यवयवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । व्याहत इति । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वात्तेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भावः । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । युक्तिमदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् । तत्र मते हि पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा । नाद्यः, नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः । नान्त्यः, पूर्वपदार्थे विशेषणान्वयापत्तेः । विनिगमनाविरहेण पदद्वये-

---

अत्र स्वशब्दार्थो व्याख्याता प्रसादकारः । तत्त्वे—उपसर्जनत्वे, अभिमान इति । एतद्बीजमग्रे स्फुटम् । यदुक्तं प्रागभिमान इति तद्बीजमप्रकटयन्व्याघातमुपपादयति अजहदित्यादिना । विशेषणतयैवेति । परार्थाऽभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । पूर्वोक्तमुपसर्जनत्वं बहुव्रीहावेवेति सामान्यत उपसर्जनत्वस्य स्वरूपमाह—इतरार्थेति । 'नन्ववर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाङ्गीकारान्न किञ्चेत्यादिनोक्तदोष इत्यत—आह-मूले नहीति नचेति । तथा च तदीयग्रन्थे पूर्वपदग्रहणं व्यर्थम् । विनिगमकाभावेनोभयपदयोस्तुल्यत्वादिति भावः खण्डनकृदुक्तं विनिगमकं खण्डयति । नचेत्यादिना । विशेषणेति सुन्दरादिविशेषणान्वयापत्तेरित्यर्थः । पक्षद्वयसाधारणन्दोषमाह-विनीति । 'ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमिति, व्युत्पत्तिरुत्तरपदस्य लक्षणा

उत्तरपदं तु नेति युक्तमत्र । अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत् ।

यदपि व्याचख्युः—त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यते इति । तदपि न । विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम् । नाद्यः । प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात् । प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च । न द्वितीयः । तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात् ।

यदपि व्याचख्युः—नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह—अनङ्गकार्यत्वेनेति । अङ्गशब्दः समुदायपरः । तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञापेक्षिना सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात्

ऽपि लक्षणौचित्याच्च(१) । एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च तद्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । स्वोक्त्येति । एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः ।

स्वग्रन्थेति । तेनाप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः ।

साधिकास्तीत्यत आह—एकार्थीभावेति तन्मते समुदायेन शक्त्यैव भवत्सम्मतलक्ष्यार्थस्य प्रतिपादनादिति भावः । तद्घटकेति बहुव्रीहिघटकेत्यर्थः । उचित इति तथा च, बहुव्रीहावित्ति व्यर्थमेवेत्याह—दिगिति । स्वोक्तिर्न प्रकरणान्तरस्थेति विस्मृतिशङ्कापि न कार्येत्याह—एतत्प्रकरणेति ।

पुनः प्रसादकृदुक्तिं खण्डयति मूले यदपीति । तेनाप्येति । प्रकाशकृद्भि-

---

१ यत्तु " अन्यथा समुदायोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावेन तल्लक्षितार्थस्य विभक्त्यर्थेऽनन्वयापत्तिरितिभावः " इति । तेन पदद्वये लक्षणायां सदोषा नेति प्रतीयते तन्न, पदद्वयं लक्षणेत्यस्य यथा 'उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्' इत्युच्यते तथा पूर्वपदे लक्षणा उत्तरपदं तात्पर्यग्राहकम्, इत्यपि वक्तुं शक्यम् इत्यर्थ एव नतु पदद्वयात्मकसमुदाये लक्षणेति, तत्र तन्मते शक्तेरभावात् । तथा च पदद्वये लक्षणायामनन्वयापत्तिरूपो दोषो नेति चिन्त्यमेव ।

तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह तु अवयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्याद् प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात् । अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्याद् इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । अथायमाशयः । प्राक् प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तर्हि अकजपि गच्छतु । ननु कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञा ऽपेक्षिता सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत् । अस्त्वेवम् । न त्वसौ प्रकृतग्रन्थार्थः, न्यासग्रन्थविसंवादेन इति न्यासकृन्मतमिति वाक्यशेषविरोधात् । न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते । यदपि व्याचख्युः—अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः । तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि क्लिष्टं व्यर्थं च । न्यासग्रन्थासंमतं च । तथा हि ! त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्याय न्यासकार उज्जग्राह-

---

अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः । पुनः संज्ञा तु दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा । अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वन्तु स्मैभावस्य न प्रवृत्तिः । अकच्प्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तन्निवृत्तये इदं सूत्रमित्यभिमानः । गच्छत्विति । निमित्तापायपरिभाषयेति भावः । दुर्लभेति । उपसर्जननिषेधादिति भावः । इत्यर्थ इति । अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः ।

रूपेत्यर्थः । पुनरिति । समाससंज्ञोत्तरकालमित्यर्थः । न संज्ञेति = न संज्ञाकार्यमित्यर्थः । समुदायघटकस्य तदन्तस्य चेति शेषः । न प्रवृत्तिरिति = लुग्विषयतायाः सत्त्वादिति शेषः । अभिमानपदोपादानसूचितामरुचिम्प्रकटयति- निमित्तापायेति । एतेन यत्सूत्रारम्भस्य फलं "त्वत्कपितृक" इत्यादिरूपसिद्धिरिति सा अधुनापि जातेति सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः । प्राक् प्रवृत्ता संज्ञा गतेति न भ्रमो येन भवदुक्ता प्रतिबन्दिः स्यादित्याशयेन शङ्कते-मूले—'ननु कार्यकालेति ।

ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृते ऽकज् न भविष्यति। नह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति विशेषविषयत्वात्। नैतदस्ति। समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव। भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते। न हि प्रियविश्वादयः सर्वेषां नामानि। नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किं चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं मन्यते—त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज्मा भूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव।

यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरप्येतन्मतं तथाऽपि न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्थवीयः। वार्तिककृता अस्यार्थस्यास्पृष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदता त्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च।

क्लिष्टमिति। तत्त्वं तु स्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपादयति—तथा हीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थ इति। एवं चानुपदोक्ते यदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्याकचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरीत्यातदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम्।

दुर्लभेति। अतिसर्वायेत्यादाविति शेषः। मूले विरोधादिति। अनङ्गकार्यत्वेनेति हेतूक्त्या ऽऽनर्थक्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्त्वम्—क्लिष्टत्वम्।

विशेषविषयत्वमुपपादयति—अन्यपदार्थेति। तस्यैव। वृत्तिग्रन्थेति पूर्वोक्तरीत्या सूत्रस्यार्थद्वयमुक्त्वा प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्राकज्न भवतीति वृत्तिग्रन्थेत्यर्थः।

ननु यस्किञ्चित्पदोपादानेन तृतीयेत्याद्युच्चारणेन विहितत्वम्प्रतिपदोक्तत्वङ्कृत्-

यदप्याहुः । न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि । तदपि न । सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात्, भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च । तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तां तावत् ।

यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथं चिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायताम्—"ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् । अतोनिष्कर्षमाह—सूत्रकारमत इति । बहुव्रीहाविति । चिकीर्षिते सतीति शेषः । गौणत्वमात्र इति । मात्रशब्दोऽवधारणे गौणत्वे एव न तु ततः प्राक् । तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः । न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह—त्वत्कपितृक इत्यादि" । एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः । **संज्ञाकार्यमिति** । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । **अन्तर्गणकार्यमिति** । "अद्ड्डतरादिभ्यः" "त्यदादीनामः" "तदोः सस्सौ" इत्यादिकमित्यर्थः । **तृतीयासमासार्थेति** । इह "पूर्वसदृश" इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु "कर्तृकरणे कृता" इति । तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न ।

समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे

इत्यादि वदतेति । वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः ।

प्रतिपदोक्तत्वादिति । यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्य विहितत्वात् । वाक्यमपि तत्सम्बन्ध्येव, प्रत्यासत्तेरिति भावः । तेन

करण इत्यस्यापि दुर्वारमत-आह-यदन्तत्वमिति । तेन त्वयकासदृशस्त्वकत्सदृश इत्यत्र निषेधोन, अनेनायं निषेधोऽपि समुदायस्येति भाष्यीयसिद्धान्तार्थो ध्वनितः तृतीयासमासे इति सूत्रे। विभाषादिगिति सूत्रात्समास इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, पुनस्तत्र समास इत्यस्योपादानमसमास इति पदच्छेदाय, तेन समासभिन्नस्य समाससद्-

यानिसर्वादीनीति सम्बन्धः, कारकाणां क्रियथैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः, विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् । निषेद्ध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च । किं च त्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति, एकशेषेण बाधितत्वात् । ततः प्राचीनास्त्वदन्तास्तत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र" इति मात्रग्रहणं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । तस्माद् न्यायबलात्

करोतिद्वारा सामर्थ्यं मासेन कृताय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे, तत्सम्बन्धिनि वाक्ये च न । तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह—त्वयकेति । तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थेऽत्रापि स्यादिति भावः । न्याय्यत्वाच्चेति । किं चावयवमात्रनिषेधे "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" इति "येन विधिः" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः । न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वंनास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात् । लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । नापि तस्य सर्वादिपाठो निषिध्यत इति युक्तम् । तस्याऽप्रकान्तत्वादविधेयत्वाच्च । न च

शस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्य लाभ. इत्याशयेनाह—वाक्यमपीति । उभयोर्व्यावृत्तावाह—तेनेति । इति समास इति । तृतीयातत्कृतेति सूत्रविहितसमास इत्यर्थः, नत्वत्र पूर्वसदृशेत्यस्य प्रवृत्तिः, तस्य यत्र हेतौ तृतीया तत्र चरितार्थतया करोतिद्वारा सामर्थ्येन प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र = सूत्रे, तयोर्मध्य इत्यर्थो वा, तदर्थे—समासार्थे = मूले यदुक्तन्याय्यत्वादिति तद्बलस्यावयवनिषेधे फलाभावस्य किञ्चेत्यादिनोपपादने ऽपि यत्फलबलादिति तस्यानुपपादनान्न्यूनतापरिहारायाह—किञ्चावयवेति । नन्वनेन निषेधात्सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति भ्रम इत्यत—आह—न ह्यत्रेति । मानाभावादिति—संज्ञानिषेधे ऽपि स्वीयसर्वार्थवाचकत्वादित्वानपायादिति भावः । 'ननु तस्यैव निषेधः किन्न स्यादत—आह—लोकेति ।

फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति

निषेधवैयर्थ्यम् । अवयवकुत्साबोधकाकज्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यात् । तदेव ध्वनयन्नाह–फलबलाच्चेति । फलं सुवचमिति । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादावव्ययवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावः । समुदाये तद्विवक्षायान्तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् । समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा इयं सप्तमी प्रथमार्थे ।(१)

तस्य = सर्वार्थवाचकत्वस्य तस्य = द्वन्द्वान्तर्गतेतरशब्दस्य, तस्य = पाठस्य । यद्यपीत्यादिना = मूलोक्तप्रयोजनञ्खण्डयति । द्वन्द्वावयवेत्यादिना । मात्रपदं कार्त्स्न्ये, तेन समाहारेतरेतरयोगयोः सङ्ग्रहः । अभाव इति । उभयत्र समूहस्य विशेष्यतया ऽवयवस्य तद्विशेषणत्वेन पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वय इति भावः । तद्विवक्षायाम्–कुत्साद्यर्थान्वयविवक्षायाम्, तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः । एवञ्च 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायेनावयवेभ्यस्त-

---

१ "अकच्स्वरौ" इति वचनेन द्वन्द्वाद्यवयवानां सर्वनामप्रयुक्ताकच्स्वरस्येष्टत्वबोधनेन प्रथमार्थसप्तम्या 'द्वन्द्वः सर्वनामपदाभिन्नो न, इत्यर्थ इति लभ्यते । ननु द्वन्द्वे सर्वनामपदभेदस्य स्वत एव सत्त्वात् भेदविधानं व्यर्थमितिचेत् न,"सर्वादीनि' इत्यत्र तदन्तविधिना सर्वादीनि सर्वनामपदाभिन्नानि, इत्यस्यैव बोधने तत्प्राप्ताभेदस्यानेन निषेधात् । प्रायः सर्वत्र सञ्ज्ञाशास्त्रैः शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव बोध्यते । अतएव "वृद्धिरादैच्" "अदेङ्गुणः" "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः" इत्यादौ वाच्यवाचकयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगः संगच्छते । वस्तुतस्तु "व्यत्ययो बहुलम्,. (पा. सू ३-१-८५) इत्यनेन छन्दसि एव प्रथमाद्यर्थे सप्तम्यादेर्वक्तुं शक्यतया "आकाशेत्रिदिवनाको लोकस्तु भुवने जने । पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः., इत्यादौ वाचकत्वादिरूपार्थे सप्तम्या बहुशो दर्शनेन "नबहुव्रीहौ., "द्वन्द्वे च., इत्यादावपि वाचकत्वं 'सप्तम्यर्थं स्वीकृत्य. बहुव्रीहि-द्वन्द्वादिनिष्ठवाच्यतानिरूपितावाचकतावत्सर्वनामपदं न, इत्यर्थः कार्य्यः । न च वाचकत्वरूपार्थे सप्तमीविधायकाभावः, वाचकत्वस्य निरूपितत्वया वैषयिकाधारे 'सप्तम्यधिकरणे च,, इति सप्तमीविधानात् । लक्षणातु न, विभक्तौ लक्षणायास्तिरस्कृतत्वात् । किञ्च शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारे अग्न्यादिशब्देन मुखदाहादिवारणाय विकल्पात्मकज्ञानविषयत्वरूपतादात्म्यकल्पने गौरवम् । विकल्पज्ञानं तु "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः,, (पात. द. पा १-सू. ९) इति पतञ्जलिनोक्तम् । वस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणो योऽध्यवसायः सविकल्पः । यथा 'पुरुषस्य चैतन्यम्, अत्र भेदरूपषष्ठ्यर्थाभावेऽपि विकल्पज्ञानविषयभेदसम्बन्धे षष्ठी । वस्तुतस्तु चैतन्य स्वरूप एव पुरुषः । इति दिक् ।

पक्षे ऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् । तथा ऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः । सुट्प्रसङ्ग इति । वर्णा-

---

"अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ" इति भाष्योक्तैतत्प्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण, तद्विषये "न बहुव्रीहौ" इत्येतत्साहचर्येण वा एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वौचित्यात् । किं च "विभाषा जसि" इत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन च "द्वन्द्वे च" इत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य "अनद्यतने लङ्" "तुल्यास्य" "प्रत्ययस्थात्" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ

दुत्पत्तिर्वेति भावः । यद्ययम्प्रकारो भवता नाद्रियते तदा भवन्मते प्रत्येकङ्प्रत्ययो ऽपि स्यात् । चिन्त्यमेतदिति-शास्त्रस्यान्यविषयता स्यादिति कथनेन परोक्तफलस्य स्वीकरणमिति यत्तच्चिन्त्यमित्यर्थः । त्वच्छब्दस्योक्तरीत्या तान्तरय सत्त्वमस्तु तथापि तस्य सर्वादौ पाठे प्रमाणाभावः । बहूनामसम्मतश्च सः । एवञ्चावयवनिषेधे फलाभावः इत्यपि बोध्यम् । ननु यद्ययं द्वन्द्वात्मकसमुदायस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्तर्हि द्वन्द्व इति सप्तम्यनुपपन्नेत्यत—आह— समुदायनिषेधेत्विति । तद्विषयेति- भाष्योक्तिविषयेत्यर्थः । तदर्थकेति = प्रथमार्थकत्वेत्यर्थः । द्वन्द्वेचेत्यस्य समुदायस्य संज्ञाव्यावर्त्तकत्वम्प्रकारान्तरेण साधयति- किञ्चेति । फलाभावादिति । शीभावे कर्तव्ये एव तेन विकल्पविधानं शीभावस्य च सर्वनाम्नो विहितस्य जसः स्थाने प्राप्तिरिति, समुदायस्य तेन विकल्पेन संज्ञाविधानन्निषेधस्य विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन परममूले उक्तसंज्ञा वा स्यादित्युक्तमत-एवात्र निषेधाभावेनेत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः । तत्साहचर्येणेति-विभाषा जसीत्युत्तरमन्त्रसाहचर्येणेत्यर्थः । सूत्रान्तरसाहचर्यं न व्यवस्थानियामकमित्याशयेनाह—अर्थाधिकारेति । खण्डनकृदुक्तिङ्खण्डयति-एतेनेति । "अकच्स्वरौ तु कर्तव्यावित्युक्तम्" किञ्चेत्याद्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति = यदि समुदायस्यैव संज्ञानिषेधो ऽभिप्रेतः स्यात्तदा द्वन्द्वस्येत्येव वदेदिति भावः । विद्यमानानीति = अत्रबहुवचनं समूहावयवाभिप्रायम् । ' ननु द्वन्द्वे द्वन्द्वस्य वर्तमानत्वङ्कथं अभेदे आधाराधेयभावविरहादत-आह— तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ननु

श्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न च निषेधसामर्थ्यम्, अनाङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ।

स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजित्यपास्तम् । इतरकशब्देन समासेऽतिभवकानित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक् । व्यावृत्त्येति । समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः ।

भाष्यवादौ व्यपदेशिवद्भावस्यावयविभावस्याश्रयणस्थल एव प्रसिद्धिरत-आह— आधाराधेयेति । अनद्यतन इत्यादि । आद्ये अद्य ह्योऽभुक्ष्महीत्यत्र व्यामिश्रे लुङेव यथा स्यादित्येवमर्थमनद्यतन इत्यत्र बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः । अविद्यमानाद्यतने ऽनद्यतन इत्यभिधाय, यद्येवमद्यतनेपि लङ् प्राप्नोति न ह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यत इति पूर्वपक्षे अद्यतने ऽप्यद्यतनो वर्त्तते कथम् व्यपदेशिवद्भावेनेत्युक्तम् ? द्वितीये आस्यशब्दस्य मुखमात्रपरत्वोपक्रमे किमास्योपादाने प्रयोजनमिति पूर्वपक्षः । सिद्धन्त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमिति न्यासपक्षे कृतः । ततः प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति हि आस्याद्बाह्याः प्रयत्नास्ते ह्यपिता भवन्ति, इति समाधाने एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यतीत्युक्तम् । तृतीये कादित्यत्र सङ्घातग्रहणं वर्णग्रहणं वेति विचारे सङ्घातग्रहणमिति पक्षे एतिकेति न सिध्यतीति पूर्वपक्षे वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति परेणोक्ते अस्ति वचने प्रयोजनम्, किम् कारिकेति अत्राप्येकादेशे ऽपवर्गाभावान्न प्राप्नोति अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्ग इत्युक्तम् । तत्फलमिति—तादृशव्याख्यानफलमित्यर्थः । अपि—समुदायप्रयुक्तत्वपरामर्शकः अवयवस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधो यादृशरूपव्यावृत्तये भवता स्वीक्रियते, तादृशरूपन्तादृशव्याख्याने ऽपि दुर्वारमिति भवदीयन्तादृशव्याख्यानम्निष्फलमित्याह-इतरकशब्द इति । एतेनावयवस्य संज्ञानिषेधे प्रमाणाभावमाशङ्क्याकजिन्न भवतीति भाष्योक्तिरेव तत्र मानमिति कथनं परास्तम् । तस्य भाष्यस्य समुदायस्य संज्ञानिषेधे फलप्रदर्शनपरत्वात् । दिगर्थस्तु न बहुव्रीहाविति सूत्रवद् द्वन्द्वेचेति सूत्रमप्युपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । इतरेतरयोगद्वन्द्वे ऽप्युद्भूतावयवभेदसमूहस्य विशेष्यत्वसिद्धान्तादिति । समुदायादिति । ज्ञापिताद्वाचनिकाद्वा तदन्तविधेरित्यादिः ।

जसाधारमिति । यद्यपि शीभावेन जस् अपह्रियते तथाऽपि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यम् । यद्वा । जसः, इः जसिः, तस्मिन् । सौत्रः सप्तम्या लुक्, इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति ।

"**जराया जरसन्यतरस्याम्**" ॥ **विभक्ताविति** । एतच्च "अष्टन आविभक्तौ" इत्यतोऽनुवर्तते । तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । **पदेति** । पदमङ्गं च विशेष्यम् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । **तदनुसारिभिरिति** । इनातोः पूर्वविप्रतिषेध एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहितुमुचित इति तेषामाशयः । अतएव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ॥

इति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयामिति तैरुक्तम् । **एतच्चेति** । भाष्यकृता हि "टाङसि" इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्व योगविभागेन साधितम । "बहुवचने झल्येत्" "ओसि च" तत "आङि" आङि च परे ऽत एत्वं स्यात् । रामेण । तत "आपः संबुद्धौ च" एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च । न चैवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे

यद्यपीति । जसीत्याधारसप्तमीति भावः । जस इरिति । इकारेण ईकारग्रहणं बोध्यम् ।

प्रत्याख्यायेति । प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते—वक्ष्यमाणक्लेशपरिहारार्थ एवेकारो न तु फलान्तरे ऽभिनिवेष्टव्यमिति । आद्यादेशे त्वदिति

आधारसप्तमीति । आधारवाचकसप्तमीत्यर्थः । तथाच विद्यमानयोरेव पदार्थयोराधाराधेयभावस्य प्रसिद्धतया जसाधारमित्यनुपपन्नमिति भावः । ह्रस्वेकारात्मकसर्वनामकार्यस्याप्रसिद्धेराह—इकारेणेति ।

ननु भाष्यकृतेकारस्य प्रत्याख्यानमपि सूत्रकाररीत्या वृत्त्युक्तरूपमस्त्वित्यत आह—प्रत्याख्यानेनेति । वक्ष्यमाणः योगविभागादिरूपः, एतेन "यथोत्तरमु-

विशिष्य विधानात् । तथा हि । "अनापि" नकारे आपि च परेऽन् स्यादित्यर्थः । सूत्रे अ, इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः । न च ङसे-रदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्या-द्दीर्घसम्भवादिति । तथा च "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति सूत्रे उक्तम् गोनर्दीयस्त्वाह—अतिजरैरिति भावितव्यं सन्निपातपरिभाष-येति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ।

"पद्दन्नो" ॥ अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः । ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—**पाददन्तेति** । यद्यपि "शीर्षश्छन्दसि" इत्यतोऽत्र "च्छन्दसि" इत्यनुवर्तते तथा ऽपि भाषायामपि क्वचिद्भवति "मासश्छन्दसि" इति वार्तिके छन्दो-ग्रहणात् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । **प्रामादिकमिति** । तथा हि ।

च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति ।

ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थः । अनुरूपा-निति । स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः । वस्तुतो "वा शाकल्यस्य" इति वद् व्य(१)वस्थार्थमेवेति बोध्यम् । अनुवर्त्तते इति ।

नीनामप्रामाण्याद्भाष्यकारसम्मतलक्ष्यातिरिक्तस्य रूपस्यासाधुत्वमिति ध्वनितम् ।

मूले ऽत्र शस्प्रभृतय इत्यादिना स्थानिलाभोपाय उक्तस्तत्र वाक्यभेदेन तेचेत्यादिना स्थानिलाभप्रदर्शनमधिकमेकवाक्यतयाऽप्युपपादनस्य कर्तुं शक्यत्वा-देवश्चैवं कथनं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धप्रदर्शनार्थमेवेत्याशयेनाह—ये निमित्तेति । आनुरूप्यप्रयोजकधर्मन्दर्शयति—**स्वार्थेत्यादिना** । अर्थविशिष्टस्य शब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वेनाश्रयणादत्रार्थोपादानम् । चरणादिशब्दव्यावृत्तये स्वसदृशेति । अनेकधर्मस्य सादृश्यप्रयोजकस्य सम्भवे तत्त्यागो ऽनुचित इति भावः । नच

---

१ न हि पादादीनां स्थाने पदादय आदेशा अनेन विधीयन्ते किन्तु द्विविधाहि शब्दाः पादा-दयः पदादयश्च । तत्र प्रयोगनियामकमिदम् । तेन शसादिषु पादादेः पदादेश्च प्रयोगः । अन्यत्रपादादेरेव । नचोभयोः प्रयोगश्चेत्तदा शसादिष्वेवेतिनियमेन । अन्यत्रैकस्यप्रयोग इति लभ्यते तथा चान्यत्र पदादेरेव प्रयोगोस्तु न पादादेरिति वैपरीत्यमेव कुतोनेति वाच्यम्, "हिमकाषिहतिषु च" (पा० सू० ६-३-५४) इत्यादिना पच्छब्दस्य प्रयोगविधानेनान्यत्र पादादेरेव प्रयोगात् ।

"आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके" इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् । "वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्" इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं हव्या जुह्वान आसनि । आसन्यं प्राणमूचुरित्यादावपि । व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु । अतएव हरदत्तेनापि काशिकाया प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम् ।

"अल्लोपोऽनः" । अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति । तथा सति तक्ष्णा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य इति व्याख्याने तु अनसा, मनसा इत्यादौ स्यात् । तन्त्रावृत्त्यादिना ऽन्नन्तस्य भस्यानोऽका-

---

अस्येति प्राञ्च इति शेषः । ज्ञापकादिति । तन्निवृत्तेरिति भावः । अतएव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता ।

तथा सतीति । प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः। भस्येत्यनेनेति । अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः।एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययवस्वश्वशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम् । अङ्ग चेति अधिकारलब्धमिति भावः । ननु भत्वस्य तत्सूत्रे "यस्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्त्या

पदाद्यादेशानां वैकल्पिकतया चरणशब्दस्य पदादेशेऽपि पक्षे चरणशब्दस्य शसादौ प्रयोगः सिद्ध एवेति स्वसदृशवर्णवत इति व्यर्थमिति वाच्यम् ? 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इति कोशाच्चरणशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति, यद्यस्पदादेशश्चरणशब्दस्यापि स्यात्तदा 'तानि पन्दि पूजयेति प्रयोगस्याप्यापत्तिरिति स्वसदृशेत्यस्यावश्यकत्वात् । किञ्चोदकशब्दस्येवापूशब्दस्याप्युदन्नादेशे स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि न सम्भवेनास्मान्नान्तलक्षणङीबापत्तिरपि स्यात् । ननु स्वमते छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीत्यनुवर्त्तन इत्यनुपपन्नमत-आह—अस्येनीति । अत्र स्यान्तम्पृथक्पदम्, अत एव = छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तिदोषादेव ।

मूले अत्र प्राञ्च इति । काशिकाकृदादयः, तथासतीति । एतादृशव्याख्याने सतीत्यर्थकं यदुक्तन्तस्य वैयर्थ्यन्दोषोपपादनमात्रस्योचितत्वादत-आह—प्राचीनेति । एतेन यद्यपि मया तस्यादरः कृतस्तथापि तद्दुष्टमिति ध्वनितम् । एतेन = अङ्गस्येत्येतत्साहित्यकथनेन, अत एव मूले अङ्गस्येतीत्यभिहितम् अङ्गस्येत्यस्याप्रक्रान्तत्वशङ्कानिरासायाह —अधिकारेति । एवं सति वृषणश्व इत्य-

रस्येति व्याख्यानेऽपि अनस्तक्ष्णेत्यादौ अतिव्याप्तिरेवातो व्याचष्टे ऽङ्गावयव इत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन तु अकारस्य, अतो नोक्तदोष इति भावः। एतच्च "ष्यङः संप्रसारणम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

ऽङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वालाभः। किं चानो विशेषणेऽपि 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे' इति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्ष्णेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह—एतच्चेति। तथा च भाष्यम्—"एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं "भस्य" इत्युपस्थितमिदं भवति "यचि भम्" इति तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः अना चाकारम्। यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति"। तस्यायं भावः। कार्यकालपक्षे "भस्य" इति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां "यचि भम्" इत्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन

ऽल्लोपाभावो ऽपि द्रष्टव्यः अत्राङ्गस्येत्यस्याधिकारलब्धत्वकथनेन भस्येत्यस्यापि तथैव लाभ इति ध्वनितम्। नन्वत्राङ्गस्य भस्येत्यस्य च यद्यप्यधिकाराल्लाभस्तथाप्यङ्गस्य भस्यानः इत्येवार्थः स्यान्नतु प्रत्ययविशेषस्य ततो लाभः। आक्षेपेणेति। चेत्कोऽसावाक्षेपः अनुमानं वा भसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता वा। तत्राद्यः पक्षो न युक्त, इत्याशयेनाशङ्कते नन्विति। अनुमानमत्र प्रत्ययविध्युपादानम्, असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरं भाङ्गपदोद्देश्यत्वादित्येवङ्कार्यम्। तदवयवस्य तत्त्वालाभ इति। तस्य पक्षतावच्छेदकत्वन्नतु पक्षत्वमिति भावः। किञ्च पदभेदेनोद्देश्यताभेदान्न पदयोर्द्वित्वेन हेतुतावच्छेदकत्वमिति भत्वादिनैव तत्त्वं वक्तव्यम् एवञ्च वृषण्वस्वश्वयोरित्यनेन ययोर्भसंज्ञा तयोरपि भत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वसत्त्वेन तत्र निरुक्तसाध्याभावेन व्यभिचारः। एवं पदशब्दोद्देश्यत्वस्य राजभ्यामित्यत्रैव व्यभिचारः। न द्वितीयः यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य पृथगेव वाक्यार्थबोधेनैकवाक्यताया लाभात्। कार्यकालपक्षेऽपि वाक्यैकवाक्यता न पदैकवाक्यतेति निरुक्तार्थालाभाच्च। प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्चेति। परोक्तमन्विशेषणत्वमभ्युपगम्याप्याह—किञ्चेति। दोषः = अतिव्याप्तिः भाष्यमिति। एवञ्च भाष्यन्तस्मिन् सूत्रे "अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति" परिभाषायाः प्रयोजनखण्डनावसरे प्रवृत्तम्। ननु प्रत्ययस्याङ्गसाकाङ्क्षत्वमेवाङ्गस्येति सूत्रभाष्ये परस्परम्प्रत्यङ्गं प्रत्ययसंज्ञाभावादित्यनेन दर्शितमित्य-

तन्त्रादिन्यायाश्रयणाद् यचीत्यस्यान्विशेषणता ऽपि । वि(१)धौ परिभाषेति न्यायस्तु "इको गुणवृद्धी" "अचश्च" इति व्यतिरिक्ते नास्त्येव " उदात्तस्वरितयोर्यणः " इत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति । एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

यदि तु अदमुयङित्यर्थमन(२)न्त्यविकार इति परिभाषा ऽऽवश्यकी तर्हि वानस्तद्वणेत्यादौ व्यावृत्तिः । अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषा स्वीकार एवोचितः । भाष्यन्तु वार्तिकोक्तफलानां अन्यथासिद्धिप्रदर्शनमात्रपरम् । अत एव यान्ये-

---

विशेषणत्वङ्कथमत्रोक्तमत–आह–तस्यायम्भाव इति । श्रुते = अधिकारतो लब्धे, जिज्ञासायामिति = एतेन भपदस्य श्रवणमात्रेण, कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन, यस्येयं संज्ञा कृता तस्यार्थस्योपस्थितिसत्त्वात्पुनर्वाक्यार्थबोधस्य नापेक्षेति निरस्तम् । कार्यकालपक्षेण काल्यते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इति व्युत्पत्त्या कार्यविधायकशास्त्रघटकसंज्ञाशब्दघटितं यत्संज्ञासंज्ञिभावसम्बन्धबोधकं शास्त्रं तस्य जिज्ञासां जनयित्वोपस्थिति । कार्यत इत्येव, " भस्येत्युपस्थितमिदम्भवति " यचिभमिति भाष्येण लभ्यते । तच्छास्त्रोपस्थितिमात्रेण विधायकशास्त्रवाक्यार्थबोधासम्भव इति, पुनस्तत्र संज्ञासूत्रेण वृत्तिग्रहो भवति । सच प्रकृतोपयोग्येव शास्त्रान्तरे पुनस्तथा जिज्ञासायाम्पुनरप्येवमेव कल्पनेति, एतद्वाक्यार्थबोधकाले अन्विशेषणतार्पात्यपि ना ऽङ्गविशेषणतायाः समुच्चयः । एवञ्चोभयविशेषणत्वं सकृदुपस्थितिमात्रेण न सम्भवत्यतस्तन्त्रादिन्यायाश्रयणम् । अत एव भस्याङ्गस्यानो ऽकारस्यासर्वनामस्थानपरस्येति व्याख्यानस्योपपत्तिः । यदुक्तम्प्राग्विधावित्यादि तत्रेत्याह–विधाविति—एतच्च-

---

१ परिभाषोपस्थाप्यार्थस्य साक्षाद्, उद्देश्येन वा सहान्वये परिभाषायाश्चारितार्थ्ये सति उद्देश्यविशेषणे स्वोपस्थाप्यार्थान्वयनियामिका परिभाषा न भवतीत्यर्थः । तथा च "वृद्धिर्यस्याचाम्" इत्यादौ " इको गुण " इत्यस्य नोपस्थितिरिति शालीयादिसिद्धिः । अत एव " इको यण् " इत्यादौ स्वोपस्थाप्यार्थस्य विधयान्वयेन चारितार्था परिभाषा " उदीचामातः स्थाने " इत्यत्र न प्रवर्तते इति स्थाने ग्रहणं चरितार्थम् अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वस्तुतस्तु स्थाने ग्रहणं स्पष्टार्थम् । ' विधौ परिभाषा ' इति प्रवादस्तु " अचश्च " " इको गुण " इति सूत्रद्वयविषये " विधीयते " इत्यध्याहारमूलक एव । अत एव " उदात्तस्वरितयोर्यणः " इत्यादौ " षष्ठीस्थाने " इत्यस्योपस्थितिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

२ अन्त्यवृत्तिविकाराप्रयोजकेनशास्त्रेण अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवादेश इति तदर्थः । यथा ' अदमुयङ् ' अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्दकाराकारयोर्मुत्वप्राप्तावन्त्यसदेशस्यैव मुत्वम् । अन्त्यसदेशत्वञ्च यस्य कार्यं चिकीर्षितं तद्वर्णान्त्यवर्णयोरज्व्यवधानशून्यत्वम् । तेन ' अदमुयङ् ' इत्यत्र रेफेण व्यवधानेऽपि न क्षतिः ।

"रषाभ्याम्" ॥ पद इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन

तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रे "नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि" इति भाष्यं तत्तु "न सम्प्रसारणे" इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते तदाऽस्तु अङ्गविशेषणमेव तदित्याहुः ।

सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोरसम्भवादिति भावः । अखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वम्

तस्याः परिभाषयाः सार्वत्रिकत्वन्नास्तीत्येतच्च तत्र विधीयत इत्यस्याध्याहारेण तद्विषयताया उचितत्वादिति भावः अत्रेदन्तत्वम् तस्यायम्भाव इत्यत्र तच्छब्दोपादानेन " ष्यङः सम्प्रसारणम् " इति सूत्रस्थम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । आकडाराधिकारीय भपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाच्च । तथाच प्रकृतविषये दोषाभावोऽनन्त्यविकार इति परिभाषयैव सम्पादनीय इति ।

मूले सामर्थ्यादित्यस्य पदपदोपादानेत्यादिः अत एवाह—निमित्तेत्यादि । तेन विभिन्नपदस्थानाम्मातुर्नमनमित्यादौ णत्वाभावः सिद्धः । नन्वेकपदस्थत्वं यत्र निमित्तनिमित्तिनोस्तत्र णत्वमित्येतल्लब्धन्तावता रामनामेत्यत्रातिप्रसङ्गवारणासम्भव इत्यत—आह—तत्वञ्चेति । न च निमित्तिमत्वं विधीयमानस्य णकारस्य, नतु नकारस्येति । कथन्निमित्तस्थानिनोरेकपदस्थत्वस्य लाभ इति वाच्यम् ? स्वप्रयोज्यकार्योद्देश्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वमाश्रित्येति प्रत्ययस्य स्वीकारात् । निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदघटितं यत्तद्भिन्नं यत्पदन्तदवयवत्वं यत्र द्वयोस्तत्र णत्वमित्यर्थः । तेन = निमित्तिमति पदस्वविशेषणेन, तत्वाभावादिति—पदत्वाभावादित्यर्थः । "आत्मन् विश्व" इत्यनेन खप्रत्ययस्य मातृभोगशब्दाद्विधानेन तदर्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमेव, तस्य नतु भोगशब्दमात्रार्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमिति वक्ष्यमाणपदत्वाभावः स्पष्ट एव । अत एव = उक्तस्य समानपदत्वस्याश्रयणादेव, चरितार्थमिति–तावन्मात्रेणातिप्रसङ्गवारणासम्भवादणत्वमित्यावश्यकमिति भावः । इत्यादिसिद्धये = णत्वघटितप्रयोगस्य सिद्धये । नन्वत्र पदत्वस्य पारिभाषिकमुतार्थवत्त्वमात्रम्, नाद्यः गन्धर्वगानम् रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनोत्तरपदस्य पारिभाषिकपदत्वाभावाण्णत्वापत्तेः । नापि द्वितीयम् रामेणेत्यादावेव णत्वासिद्धेरत

समासे न भवति । रामनाम । यूष्ण इति । यूषो मण्डः ।

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः ॥

इति दर्शनात् । इति पक्षे त्विति । एतेन पञ्चमीसमासस्य

---

(१) । तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात् । अत एव "आत्मन्विश्वजन" इति सूत्रस्थम् "आचार्यादणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतयाऽर्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि

आह—पदञ्चात्रेति । अत्र उक्तसमानपदत्वलक्षणे, अर्थबोधकत्वम् अर्थबोधजनकसमुदायघटकत्वं, तच्च विभक्तिसहकारेण यस्य बोधकता तद्घटके खप्रत्यये ऽप्यस्तीति मातृभोगीण इत्यत्र णत्वाप्राप्तिरतो ऽभावद्वयनिवेशः । तेन = उक्तरूपस्य पदत्वस्य लक्षणघटकत्वेन, निमित्तानधिकरणत्वन्निमित्तानवयवकत्वन्तच्च मातृभोगीण इत्यत्र भोगशब्दे ऽस्तीति तदनवयवकत्वरूपरूपन्तदघटितत्वसमुदायस्य नास्तीत्यत्र णत्वन्न स्यादतो—निमित्तिमदिति । ननु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्त इति पक्षे ऋकारात्परस्य णत्वे क्षुभ्नादिगणे नृनमनशब्दपाठस्य ज्ञापकता भाष्ये उक्ता सा निरुक्तस्याखण्डपदत्वस्याश्रयणे कथं सङ्गच्छेत । तत्र भवत्सम्मताखण्डपदत्वस्याभावेन णत्वप्राप्त्यभावादाह—क्षुभ्नादिष्विति । संज्ञाभूतोऽखण्ड इत्यनेन पूर्वोत्तरसमुदायस्य संज्ञात्वसूचनेन "पूर्वपदात्संज्ञायामग" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्ध्वनिता । "छन्दस्यृदवग्रहादित्यस्य" तु न प्राप्तिरत्रावग्रहस्यादर्शनात् भाष्योक्तेति । "एङि ओङ्" सूत्रे इत्यादिः । वस्तुतस्तु यदीयमखण्डा न शब्दा-

१ ननु 'समानपदे' इत्यस्य निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वे णत्वमित्यर्थे मातृभोगीणमित्यादौ णत्वाभावेऽपि 'रामनाम' इत्यादौ णत्वापत्तिर्दुर्वारैवात आह—तत्त्वमिति । तथा च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वमदम् 'नाम' इति तद्घटितत्वान्न णत्वम् । नन्वेवमपि 'रामनरेण' 'परमाग्नीध्रेण' इत्यादौ निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वम् उदासीनम् 'नाथ' इत्यादि तदघटितत्वात् णत्वापत्तिरिति चेत् न, 'निमित्तविशिष्टस्य नस्य णत्वम्' इत्यर्थेनादोषात् । वै. स्वोत्तरत्व-स्वाघटितपदाघटकत्वोभयसम्बन्धेन एवञ्च राम—परम शब्दघटकरेफमादाय द्वितीयसम्बन्धाभावात् नराग्निशब्दघटकनकारस्य न णत्वम् । प्रथमसम्बन्धाभावात् नराग्नीध्रशब्दघटकरेफंनिमित्तीकृत्य नराग्निशब्दघटकनकारस्य णत्वाभावः । न चैवं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्य पाठवैयर्थ्यम्, ईदृशसमानपदत्वविवक्षासूचनद्वारा विधेरप्रातिबोधकत्वार्थकतयैव तच्चारितार्थ्यात् "पूर्वपदात्" इत्यत्र "समानपदे" इत्यस्यासम्बन्धेन तत्प्राप्तणत्वस्य वारणार्थत्वाच्च ।

पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् । तच्चान्यथा सिद्धम् । एकाच

णत्वं न । क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतो ऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गतेत्याहुः ।

मण्ड इति । तद्विशेष इत्यर्थः । बेभिदितेति । बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लो पयलोपयोः "एकाच उपदेशे" इति निषेधादिण् न स्यात् । पञ्चमीसमासे

न्ता संज्ञा तदा संज्ञात्वभङ्गापत्त्या तत्र णत्वाभावस्य सिद्धौ गणे तस्य पाठो व्यर्थ एव स्यादिति तस्य यौगिकत्वमेवास्ति न तु संज्ञात्वम् । नचैवं सति पाठस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् तेन निरुक्तस्याखण्डपदत्वस्य "रषाभ्याम्" इति सूत्रे सत्तास्तीति बोधनद्वारा विध्यप्राप्तिरेव बोध्यते । अत एवाह इति—भाव—इति । नन्वेतादृशाखण्डपदत्वमेव यदि णत्वप्रवृत्तिसम्पादकं, तदा सर्वनाथरघुणेत्यत्र निमित्तानधिकरणनिमित्तिमन्नाथपदघटितत्वस्य समुदाये सत्वाण्णत्वं न स्यादिति चेन्न । पदे निरुक्ताखण्डत्वमिरुच्य नकारे तत्स्थत्वनिवेशापेक्षया लाघवान्नकार एव निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदावयवत्वविशेषणविवक्षासत्वेनादोषात् । नचैवमपि रघुनरेणेत्यत्र नरशब्दावयवस्य नस्य णत्वन्दुर्वारमिति वाच्यम् ? निमित्तिमत्त्वमित्यत्र निमित्तिमत्त्वन्नकारे निविष्टन्तच्च स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन रेफषकारान्यतरत्वरूपमेव, एवञ्च यस्य स्वपदेनोपादानन्तत्र तस्यैव प्रत्यासत्त्या निमित्तानधिकरणेत्यत्र निमित्तपदेन ग्राह्यतया नरशब्दीयनकारस्य परेण रेफेण निमित्तत्वव्यवहार एव नेति यद्रेफव्यक्तिमादाय निमित्तत्वव्यवहारस्तस्य नकारस्य तद्व्यक्त्यनधिकरणत्वस्य नरशब्दे सत्त्वेनादोषात् ।

ननु मण्डशब्दस्य तण्डुलैर्निर्मिते द्रवे प्रसिद्धेर्मुद्गामलकयूषस्त्विति परवाक्यविरोधो यूषो मण्ड इति व्याख्याने प्राप्नोतीत्यत आह—तद्विशेष इति । एवञ्च यथा तण्डुलजलनिर्मिते यूषव्यवहारस्तथा मुद्गैः कृतेपि यूषव्यवहारस्यायुर्वेद एव सुप्रसिद्धतया न परवाक्यविरोध इति भावः । मूले पाक्षिकतामिति । तस्यानित्यत्वादनाश्रयणेऽपि तत्साधनीयकार्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धतामित्यर्थः । तामेवाह—तथाहीत्यादिना । तस्यानित्यत्वे प्रमाणन्तु "निष्ठायां सेटि" इति सूत्रे इटि कृते एव णिलोपो, नतु ततः प्रागिति कालावधारणार्थकसेड्ग्रहणमिति वक्ष्यते स्पष्टञ्चेदङ्कृदन्ते मूले । निषेधादिति । भिदिरेव द्विःप्रयोगसत्वेन तस्योपदेशे एकाच्त्वादिति भावः । पञ्चमीसमासात्="अचः परस्मिन्पूर्वविधौ" इति सूत्रे

उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणादेव बेभिदितेत्यत्र इण्निषेधो न। मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठकि ठस्येकादेशे "यस्येति च" इत्यल्लोपे "इसुसुक्तान्तात्कः" इति कादेशस्तु न भविष्यति, ठस्याभावात्।

त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः। एवमितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः। विहितविशेषणेति। एवं च स्थानिवत्त्वं विनाऽपि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः। विहितविशेषणत्वं चास्य "एकाचो द्वे" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। तत्र हि यङ्लोपे बेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि इट्प्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम्। तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे बिभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेऽपि सम्बन्धे बेभिदितेत्यादावपि परिहारासम्भवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम्। प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदं सूचितम्। विहितविशेषणे च बिभित्सतीत्यादावदोषेणैकाजंशे उपदेशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः। न भविष्यतीति। स्थानिवत्त्वं विनापीति शेषः। अलिविधित्वादिति। "ठस्येकः" इत्यत्र

पूर्वविधिशब्दे पूर्वस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमासात्, इतरयोः = माथितिकः अपीपचन्नित्यनयोः, तदप्रवृत्तिरिति = इण्निषेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः। यत्तु पञ्चमीसमास आवश्यक इति तेनैवेष्टसिद्धौ विहितविशेषणाश्रयणे प्रमाणाभाव इति? तन्न। बिभित्सतीत्यस्य सिध्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात्। भाष्यकारसम्मतत्वाच्च, इत्याशयेनाह—विहितविशेषणत्वञ्चेति। परिहृतमिति। अत्र ह्यावृत्त्या व्यचकमङ्गन्नत्वेकाजिति निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः। यथाश्रुतत्वे एकाचो ऽङ्गात्परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येड् न स्यादित्यर्थकत्वे—दोषवारणाय = इण्निषेधानापत्तिरूपदोषवारणायेत्यर्थः। सम्बन्ध इति = तथासति य उपदेशे एकाच्ततः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येड् न स्यादित्यर्थः। बेभिदितेत्यादावपीति सौलभ्यार्थकैवकारार्थको ऽत्रापिशब्दः, तस्य एकाचो ऽङ्गादिति भाष्यस्य आवश्यकमिति तस्य = भाष्यस्य, दोषवारणाय प्रवृत्तत्वेन यथा दोषपरिहारो भवति तदर्थकत्वन्तस्यावश्यकमिति भावः। नन्वङ्गादित्येतावन्मात्रेण कथन्तस्य लाभो ऽत—आह-प्रत्ययविधेति। यस्मात्प्रत्ययविधानन्तदादेरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रे तथोपादानादिति प्रत्ययविधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्येयमिति तात्पर्यम्। यस्मात्प्रत्ययविधानन्तद्भिन्नस्य तदादेरप्यङ्गत्वम्भवामीत्यादौ दृष्टमतः प्रायेणेति। इदमिति विहितवि-

न च स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्विधित्वात् । "ठस्येकः" इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य, चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य, च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम् ।

स्था(१)नीति प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः । आदेश एव तु विवक्षितः । अन्यथा निषादकर्षूशब्दात् "ओर्देशे" इति ठञि व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनरूपकादेशे कशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् "केऽणः" इति ह्रस्वत्वानापत्तिरिति भावः । स्थान्यादेशयोरिति । इकादेशस्थानिभूत-प्रत्यये, आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदं "ठस्येकः" इत्यत्र

शेषणमित्यर्थः । अदोषेणेति इट्प्रतिषेधानापत्तिरूपदोषाभावेनेत्यर्थः । न च विहितविशेषणपरतया तस्य भाष्यस्य योजने गोधुक्शब्दादाचारक्विबन्तादिट्प्रतिषेधो न स्यादिति वाच्यम् ? तत्र दुहित्यस्याङ्गत्वाभावेन यथाश्रुते ऽपि निषेधाप्राप्तेः । हलन्तेभ्य आचारे क्विपो ऽनभिधानाच्च । स्थानिवत्त्वमिति "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ।

ठस्येक इत्यत्राकारान्तस्य ठेत्यस्य स्थानित्वेनाश्रयणमिति कथमल्विधित्वमत-आह—ठस्येक इत्यत्रेति । प्रत्ययेषु = ठकारादिप्रत्ययेषु, एतेन ठचो व्यावृत्तिः । अन्यथेति । मूलोक्तरीत्या स्थान्यादेशयोरेव तस्याविवक्षायाम् । लाक्षणिक-त्वादिति । स्थानिबोधकं यट्ठस्येति तत्र व्यञ्जनमात्रस्य विवक्षितत्वे तस्य स्थाने ककाररूपव्यञ्जनादेशे पूर्वकालस्थिताकारान्तस्य कशब्दस्य, लक्षणद्वयानुसन्धानप्र-योज्यप्रतिपत्तिकस्वरूपत्वादित्यर्थः । अत्र ह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तावव्ययात्यप्सूत्रस्थभा-ष्यमेव मानम् । तत्र हि निषादकर्षूर्नाम देशः नैषादकर्षुकः दाक्षिकर्षुक इत्युक्तं, दाक्षिकर्षुर्नाम वाहीकग्रामः, "तत्र भव" इति ठञ् "इसुसुक्तान्तात्कः" "केऽणः" इति ह्रस्वः उक्तकल्पनायामपि मूलं नासमञ्जसमित्याह—इकादेशस्थानिभू-तेति । स्पष्टमिति । तत्र हि ठस्येत्यत्र प्रतिषेधो वर्णस्य ग्रहणं सङ्घातस्य वेति

---

१ "ठस्येकः" इति सूत्रे स्थानिबोधकतयोपात्ते 'ठस्य' इत्यत्र, प्रत्ययेषु = तत्तद्वि-धिसूत्रघटकेषु ठक्-ठञादिषु च अकारो विधेयघटकतया न विवक्षितः किन्तूच्चारणार्थ एव । नन्वेवम् प्रत्ययेषुटकारमात्रस्य विधेयत्वे प्रयोगेषु अकारश्रवणानापत्तिः, "ठस्येकः" इति सूत्रेणादन्तस्यैवेकस्यादेशस्य विधानात् । तथा चेकादेशस्यैवादन्तत्वं स्वीकृत्य ठक्ठञादिष्वकार-घटितस्य विधेयत्वं न स्वीकार्य्यमिति लाघवमिति भावः । न च स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इति मूलविरोधः, इकादेशस्थानिभूतठक्ठञादिघटकेषु, इकादेशविधायकसूत्रे "ठस्य" इत्यत्र चाकारो न विवक्षित इति तस्यार्थात् ।

विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुसविधानात। न च सिचा साहचर्याद् लुङ एव किं न स्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाहचर्यात्पर-

---

भाष्यकैयटयोः। इदमुपलक्षणम्। सन्निपातपरिभाषयापि कादेशवारणं बोध्यम्। स्पष्टं चेदं "ठक्छसोश्च" इति वार्त्तिकभाष्ये। बलीयस्त्वादिति। एतच्च "यस्य विभाषा" "वित्तो भोग –" इति सूत्रस्थकैयटे स्पष्टम्। एतत्सर्वं "अपरविधाविति तु वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्थकैयटानुरोधेन। दिगिति। दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम्। तथा हि परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे मानाभावः। विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः।

विचारे प्रथमपक्षे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, पठति पठितुम् अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् सङ्घातग्रहणञ्चेदुणादिमाथितिकानां वक्तव्यः। उणादिनान्तावत् कण्ठः शण्ठ इति इह च मथितम्पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति वर्णग्रहणे पुनः सति अल्विधिरयम्भवति, तस्माद्विशिष्टग्रहणम्, तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणङ्कर्त्तव्यम्, तस्माद्विशिष्टस्येति तद्धितस्य ठादेरिति कर्त्तव्यम्, एवञ्च ठादेरिति वचनादल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावात्कादेशाप्रसङ्गः। अस्तु तावद्वर्णग्रहणन्ननु चोक्तम्ठादेशे वर्णग्रहणञ्चेद्धात्वन्तप्रतिषेध इति, नैष दोषः, अङ्गादिति वर्तते, अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति कैयटः। एतेन वर्णमात्रस्य स्थानित्वमिति प्रतिपादितम्। इदमिति—अल्विधित्वेन समाधानमित्यर्थः। सन्निपातेति। अजादिसन्निपातेन जातस्य तान्तत्वस्य तद्विघातकादेशम्प्रत्यनिमित्तत्वमिति भावः। एतच्च = परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वञ्च कैयटे स्पष्टमिति। तत्रत्यभाष्ये भगवता बहव इमे विदयः पठ्यन्ते, तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यन्नत्वम्, कस्य विभाषा कस्य इडिति प्रश्ने।

'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विन्न इष्यते।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः॥ इत्युक्तम्' ॥

एतेन 'विद सत्तायाम्' इत्यस्मान्नत्वम् 'विद विचारणे' इति धातोर्निष्ठायान्नत्वविकल्पः। उन्दिना परेण साहचर्यात् यद्यपि "नुदविदेति" सूत्रे नुदधातुस्तौदादिक आदौ पठितस्तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहेतुर्नुदिरिति कैयटः। 'विद्लृ लाभे' इत्यस्मात्तु प्रतिषेधो भोगप्रत्यययोः, 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात्तु इटा व्यवधानान्नत्वाभावः। यस्तु तुदादौ पठ्यते तस्मात् "विभाषा गमहनविदविशाम्" इति क्वसुप्रत्यये इड्विकल्पायस्य विभाषेतीण्निषेधः,

साहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ।

" नित्यः(१)परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया ।
युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥ "

इति " अचः परस्मिन् " इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाह-

विभाषेति सूत्रे हनसाहचर्यादादादिकस्य तु न ग्रहणम्पूर्वसाहचर्यात्परसाह-चर्यस्य बलवत्त्वादिति भावः । ननु " विप्रतिषेधे परङ्कार्यम् " इति सूत्रे कार्यशब्दोपादानेनाप्राप्तस्यापूर्वस्य विधेयस्य ग्रहणमिति परसाहचर्यस्य बलवत्त्वा-श्रयणमशक्यमत-आह—एतत्सर्वमिति । अनुरोधेनेति—अयम्भावः, तेन हि पूर्वविधाविति न्यासपक्षे य आयन्धिन्वन्तीत्यादिप्रयोगस्तस्यानिर्वाह इति मनसि निधाय यद्वार्तिकमप्रवृत्तम् " अपरविधौ " इति । त्विति तस्य युक्तत्वमित्याशयेन तादृशन्यासान्तरे निमित्तापेक्षया परत्वाश्रयेण बेभिदितेत्यादिसिद्धिरुक्ता । ननु पूर्वविधाविति न्यासेनैव तेषां सिद्धिरित्यभिहितमप्रद्दीत्येति, वस्तुतस्तु पूर्वविधा-विति न्यासेनैव सर्वेष्टसिद्धिर्भवति । पञ्चमीसमासस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनानु-रोधेनावश्यकत्वात् ।

यद्यप्यस्मिन् पक्षे हेगौरित्यत्र स्थानिवद्भावेनेङ्ह्रस्वादिति लोपः प्राप्नोति । तथापि पञ्चमीसमासमाश्रित्य यः स्थानिवद्भावस्तस्यानित्यत्वेन " एङ्ह्रस्वात् " इति सूत्रे एङ्ग्रहणसामर्थ्याद्वा तत्र स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या दोषः परिहर्तुं शक्य इत्याश-येन दिगर्थमाह—दिगर्थस्त्विति । एतदर्थम् = अपीपचन्निति रूपसिद्ध्यर्थम् ।

---

१ भाष्ये " अचः परस्मिन् " इति सूत्रप्रयोजननिरूपणावसरे " इदं तर्हि प्रयोजनम् । ' पट्व्या ' ' मृद्व्या ' इति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति, ईकारयणाव्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पूर्वस्य नित्यत्वात् " इत्युक्त-मित्याह-" नित्यः परयणादेश इति ततः " आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । परयणादेशोऽपि नित्यकृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्य कृतेऽपि । परश्चासौ । व्यवस्थया " इत्युक्तम् उभयोर्नित्यत्वेन समबलतया प्रयोगगतपरतया परयणादेश एव स्यादित्याह परश्चासौ व्यवस्थयेति । ततः " न चास्ति यौगपद्येन सम्भवः । कथञ्च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति " इत्युक्तम् । अयम्भावः प्रसङ्गे आदेशविधानात् आदेश-समये स्थानिनोऽसत्त्वम्, निमित्तत्वञ्च सत्त्वे, सत्त्वासत्त्वे चैकत्रयुगपद् विरुद्धे इति युगपदुभयो-र्यणादेशः स्यादितिसम्भवो नास्तीति क्रमिकशीघ्रोपस्थितिकत्वे नान्तरङ्गतया पूर्वयणादेश एव स्या-दिति परस्य बहिरङ्गतया रूपं सिध्यतीति नास्ति सूत्रस्य प्रयोजनमित्याह युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीति । एवञ्चोक्तस्थले यथा पूर्वोपस्थितिमात्रेणान्तरङ्गत्वं तथा पूर्वसाहचर्य-स्यापि पूर्वोपस्थितिमात्रेणान्तरङ्गतया तत्साहचर्य्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति भावः ।

पूर्वत्रासिद्धे नेति । एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेश-

---

चर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च । "विभाषा गमहनविदविशाम्" इत्यत्र लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणं "नुदविदोन्दत्रा" इत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेन परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यम् । प्रत्यैपिपन्नित्यादौ लङि "उभे अभ्यस्तम्" इति सूत्रस्थभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च । पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्य-

---

शास्त्रीयस्यैव = शास्त्रविधेयस्यैव, अत्र = साहचर्यविषये । तदप्राप्तेरिति विप्रतिषेधशास्त्राप्राप्तेरित्यर्थः । सामान्यत परत्वाश्रयणेऽपि न विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—नित्यः परेत्यादिभाष्योक्तरीत्येति । पट्व्या मृद्व्येत्यादेरचः परस्मिन्निति सूत्रारम्भाभावेपि सिद्धिर्यथोक्ता तद्रीत्येत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वम् पूर्वोपस्थितत्वरूपमत्रान्तरङ्गत्वम् । नन्वेवं सति "विभाषा गम" इति सूत्रविषये परसाहचर्याश्रयणपरभाष्यविरोध इत्यत आह—विभाषेति । तथाच लुग्विकरणपरिभाषानुरोध एव तत्र परसाहचर्याश्रयणबीजं नतु तस्य बलीयस्त्वेनेति भाव. । ननु यदि पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वन्तदा "नुदविद" इतिसूत्रविषये कथम्भवन्मते लक्ष्यसिद्धिरत आह—नुदेति । परिभाषा पूर्वोपस्थितविषये प्रवर्तते, या 'बहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय' इत्येषा परिभाषा सा । अनित्यत्वादिति । "आमाङोश्च" इतिसूत्रस्थाङ्ग्रहणादित्यादिः । व्याख्यानेन पूर्वोक्ताकरसम्मतव्याख्यानेन, प्रत्यैपिपन्निति अत्र प्रतिपूर्वकात् प्रश्लिष्टेकारात्मकात् धातोः सन् तदन्तालङ् । एवमपि = परसाहचर्यस्य बलवत्वाश्रयणेऽपि, ननु परसाहचर्यस्य बलवत्त्वानाश्रयणेऽपि प्रत्यैपिपन्नित्यादेः पञ्चमीसमासानाश्रयणेनापि विलक्षणार्थग्रहणेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—पूर्वोत्तरेति । अनपहृतविकरणकेति—अत्र हि पररूपेण विकरणस्य चङो ऽपहारसत्वात्सूत्रविहितस्य जुस्भावस्य प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः । अतिक्लिष्टमिति उभयसाहचर्यस्याश्रयणापूर्वार्थाश्रयणप्रयुक्तगौरवेणातिक्लेशकरमित्यर्थः । यत्तु मूले परसाहचर्याश्रयणस्य बलवत्त्वमाश्रित्यापीपचन्नित्यस्य सिद्ध्या ऽऽश्रयणं न्यूनं, यत उक्तरीत्या जुस्वारणे ऽपि "अदभ्यस्तात्" इत्यद्भावस्यावारणादिति, तन्न झत्वाभावेन तदप्राप्तेः स्थानिवद्भावेन तु तदलभ्यमतिविधित्वात् । जुसादेशविषयेत्येवं वक्तुमशक्यत्वम् । झेरितिसमुदायाश्रयणात् । ननु यथा ऽपरविधाविति

स्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य 'पूर्वत्रासिद्धे' इत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्रयत्र । लत्वे निगाल्यते । णत्वे माषवपनी । इह "यस्येति च" इति अल्लो-

---

प्यतिक्लिष्टं ततो वरं पञ्चमीसमास एव । "अपर(१)विधाविति तु वक्तव्यम्" इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः । न्यासान्तरन्तु स्वविधेरपि सङ्ग्रहायेति स्पष्टमेव । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति ।

चक्रयत्रेति । तद्दिरत्निभ्यां णयन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावोऽपि फलम् । निगाल्यते इति । न चात्र णिलोपात्पूर्वं लत्वम् । सपादसप्ता-

---

न्यासान्तरन्तदा परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधो भविष्यतीति तदाऽपीपचन्नित्यस्य परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयेणैव सिद्धिर्भवतापि वक्तव्यमेवेत्यत आह— अपरविधाविर्तीति । परस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमासस्तदाऽपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । न्यासान्तरम् = अपरविधाविति न्यासान्तरम्, स्वविधेरपीति तेन आयन्नासन्नित्यस्य सिद्धिः । वस्तुतस्तु क्लृप्तानुपूर्वीकेन "अचः परस्मिन्" इति सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धौ न्यासान्तराश्रयणन्न कार्यमिति तुशब्दोपादानेन ध्वनितम् । ननु यदि न न्यासान्तरन्तदा कथमायन्नासन्नित्यनयोर्धिन्वन्तीत्यादेश्च सिद्धिरिति, चेन्न । असिद्धवत्सूत्रेण लावस्थायामडागमेन वाऽद्ध्ययोरचः परस्मिन्नित्यत्राभ्भावातिदेशेनान्तस्य सिद्धेः । ननु यदि पञ्चमीसमास आश्रीयते तदा त्रिगणय्येत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत-आह —अतिप्रसङ्ग इति ।

चक्रयत्रेत्यस्य यगन्तसंयोगाद्योः स्कोर्लोपो नेत्यर्थो "यणः प्रतिषेधो वाच्य" इति वार्तिकस्य क्रियते चेत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत असाधारणप्रयोजनमाह तत्रेति ।

---

१ ननु "अपरविधौ" इति न्यासे किमपेक्षया परत्वमित्याकाङ्क्षायाम् स्थान्यादेशापेक्षयैव परत्वं वक्तव्यम्, निमित्तापेक्षया परत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च "बेभिदिता" इत्यस्यासिद्धिः, स्थान्यादेशापेक्षया परस्यैवार्धधातुकस्येड्रूपविधित्वे स्थानिवत्त्वाभावादेका च इति निषेध इत्याशङ्कायामाह— न्यासान्तरेऽपि पञ्चम समास इति । एवञ्च अपरस्थान्यादेश एव तस्मात्परस्यार्धधातुकस्य विधित्वेऽपि अपरस्माद्विधाविति पञ्चमी समासेन सिद्धिरिति भावः । नचैवं तथा न्यासेपि पञ्चमीसमासाश्रयणे पूर्वविधाविति न्यासे एव पञ्चमीसमासाश्रयणेन बेभिदितेत्यादीनां सिद्धिरिति न्यासान्तरवैयर्थ्यम, "आयन्" "आसन्" इत्यादौ पूर्वदृष्टवर्णाभावेन पञ्चमीसमासेनासिद्धया तत्र स्वविधौ स्थानिवद्भावाय न्यासान्तरप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु अपरविधाविति वक्तव्यमित्यारभ्य ...र्थं यातीति स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्यन्त । एकदेश्युक्तिरेव, 'आयन्' इत्यादेः असिद्धवत्सूत्रोक्तरीत्या सिद्धेः ।

पस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद् णत्वं न।

यत्त्वाहुः—कथं चित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि यूष्ण इत्यादौ "रषाभ्याम्" इत्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेन सिद्धेः। तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमिति आकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति स

ध्यायीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। न च स्थानिवत्त्वमल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः। अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं न, नाजानन्तर्य इति तन्निषेधात्, त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं प्रायत इत्यप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम्। माषवपनीति। इह ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम्। पूर्वपदाश्रितसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन, समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समानत्वात् त्रिपादीस्थत्वाच्च बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्का नात्रेति बोध्यम्।

निगाल्यत इत्यस्यान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्प्राग्लकारादेशेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कां निराचष्टे—न चेत्यादिना। प्रवृत्तियोग्यतयेति। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थस्तस्थावित्यादिसिद्ध्यर्थमवश्यं वाच्योऽन्यथा ष्टुत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तौ ततो द्विर्वचने ऽभ्यासे टकारस्य श्रवणापत्तिः, एवमन्यत्रापि बोध्यम्। स्थानिवत्त्वमिति। प्रथमसूत्रेण स्थानिवत्त्वमित्यर्थ, विशेषणत्व इति। एतच्च प्लायत इत्यस्य सिद्ध्यर्थमावश्यकम्। नचाप्येकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वम्परादिवद्भावेन चाकारादावयवत्वमिति स्थानिवद्भावं विनापि लत्वम्भविष्यतीति वाच्यम्? अर्द्धविकारस्य सत्त्वादुपसर्गत्वस्यापरिमाणनिष्ठत्वात्। ननु माषवपनीत्यत्र माषाणां वपनीति समासे समासरूपं यत् प्रातिपदिकन्तदन्तो न नकार इति णत्वस्य प्राप्तिरेव नेति कथम्माषवपनीति णत्वोदाहरणमत—आह—इहेति। प्राक्समास इति—कणल्युडन्तवपनशब्दस्येत्यादिः। "गतिकारकोपपदानाङ् कृद्भिः सह समासस्य सुबुत्पत्तेः" ङीप्रत्ययोत्पत्तेश्च प्राक् प्रवृत्तेरिति भावः। नन्वन्तरङ्गणत्वापेक्षया बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षाल्लोपस्यासिद्धतया णत्वन्न भविष्यतीत्यत आह—तस्यापीति। णत्वस्यापीत्यर्थः। ज्ञानसापेक्षत्वेन चेति—प्राचामनुरोधेनेदम्। स्वसिद्धान्तस्त्वित्याह—त्रिपादीस्थत्वेति। मूले-कथञ्चिदिति। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादप्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः।

एवायं रभसवादः। तथा हि उत्तरार्थतया ऽपीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च पूषणः पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्" इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम्। पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात्। नस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्तिरचितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च। आकरे हि इह षग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिमतं न तु पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक्।

"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"॥ लुप्तषष्ठीके इति। सौत्रत्वान्न(१) तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वेन समासासम्भवात्, प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः, तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः। उक्तं च हरदत्तेन—विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्। तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति। यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति। यच्च व्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति।

अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेति शेषः।

सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदम्। अन्त्ये आह—पदविशेषणत्वाच्चेति। व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादिति भावः। अभेदेनैवेति। सम्बन्धान्तरासत्त्वे

एतत् रषाभ्यामिति णत्वमित्येतत् प्रागुक्तस्याभिप्रेतशब्दस्य नपुंसकत्वादाह—अभिप्रेतेति। अन्त्य इति—प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र यत्प्रातिपदिकपदन्तत्रेत्यर्थः। एतेनैकार्थीभावाभावः सूचितः। व्यधिकरणषष्ठीत्वमुपपादयति। प्रातीति। यद्यप्युभयोरपि षष्ठ्योरवयवावयविभावार्थकत्वन्तथापि व्यधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिक-

१ यद्यत्रसमासः स्यात् तदा 'नस्य लोपः न लोप इत्येकः, प्रातिपदिकस्यान्तः प्रातिपदिकान्त इत्यपरः। एवं षष्ठीतत्पुरुषद्वये 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति पूर्वपदे स्याताम् तत्विति।

तद्गौरवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गात्। व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च, यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्।

"विभाषा ङिश्योः"॥ शीति "नपुंसकाच्च" इति विहितो न तु जश्शसोः शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात्। "भस्य" इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्तदेतदाह—असर्वनामस्थानेति। अत एवेति। दोषणी इति प्रयोगात्। यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं, (१) तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्वोर्द्वित्वं च न लभ्येत इति भावः।

ऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः। शक्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वये ऽस्य तात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तम्। तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विना ऽपि सिद्धमित्यभिमानः।

भत्वासम्भवादिति। सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम्-दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सुनिर्वाहम्। न्याय्यम्। अल्पाच्तरत्वेन

त्वेन व्यधिकरणत्वन्दुष्टम्यम्, एतदेवाह—परस्परेति। अभेदस्य सम्बन्धत्वमन्यत्र निरस्तमत-आह—सम्बन्धान्तरेति। विशेष्यविशेषणभावनियामकसम्बन्धान्तरेत्यर्थः। भाष्ये उक्तमिति। एवञ्च सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमित्यसङ्गतम्। नराभ्यामित्यादौ नलोपव्यावर्तकत्वेनान्तपदस्य चरितार्थत्वात्। नचान्तपदाभावेपि नेत्यनेन प्रातिपदिकं विशेष्यताम्, पदस्येति तु व्यधिकरणमस्तु पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य लोप इत्यर्थो ऽस्तु तावतापि नराभ्यामित्यस्य व्यावृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्? लोमनिशयाभ्यामित्यादौ नलोपस्य वारणाय तस्यावश्यकत्वात्। सौत्रान्तपदस्य सत्त्वे तु चरमावयववाचकान्तपदस्यावयविसाकाङ्क्षतया प्रत्यासत्त्या पदस्येत्यस्य सम्बन्धेन पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य पदान्तस्य लोप इत्यर्थेने-

---

१ दोः शब्दस्य पुंस्त्वेऽपि ककुच्च दोश्चानयोः समाहारः ककुद्दोः। ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च इत्येकशेषे समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वेन "ककुद्दोषणी" इत्यस्य सिद्धेरितिभावः।

"तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः"

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति–

"दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्" ।

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति सम्बन्धः । अमरव्याख्यातारस्तु दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्त्वा—

"दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा" ॥

इति धनञ्जयनिघण्टुमुदाजह्रुः ।

दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च तदन्ते आदेशो दुर्लभः । विशेष्यासन्निधानादिति भावः । ककुद एकत्वमिति । प्रकरणात् श्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नामा निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह—तत्रेति । एकदेशिसमास इति । तत्प्रत्याख्याने तु कर्मधारय इति बोध्यम् ।

जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः ।

नुम्यप्यसिद्धवदिति । अयं भावः-तन्त्रेण नाभावे, नकारे च कार्ये तं

प्रसिद्धेः । तत्त्विति । वैयधिकरण्येन सम्बन्धकल्पनन्त्वित्यर्थः । मूले द्विवचनोपपत्तये-आह—समाहारेति ।

न्याय्यत्वमुपपादयति । अल्पेति । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वादाह—किञ्चेति । असन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तु सत्येव गमक इति शेषः । तत्प्रत्याख्याने=एकदेशिसमासस्य प्रत्याख्याने दिनावयवे ऽपि तदवयवसद्भावमात्रेणाप्यहरस्तीति लौकिकव्यवहारदर्शनादहःशब्दस्य प्रवृत्त्यात्र कर्मधारयः ।

मूले जहातीति हाशब्द उपपदे विच् नतु क्विप् इत्वस्य प्रसङ्गात् अमुना ब्राह्मणेनेत्यत्र नाभावे कर्तव्ये ऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधाय नुम्यप्यसिद्धवदित्यत्रापिशब्दः एवञ्च नेत्यनेन कथमुभयस्मिन्कर्तव्ये निषेधलाभ इत्यत-आह-अयम्भाव इति । तम्प्रतीति नाभावनकारोभयम्प्रतीत्यर्थः । अन्यम्प्रतीति । विभक्तिसम्बन्धि-

द्वयोरह्नोर्भव इति । "तद्धितार्थ" इति समासः, कालाट्ठञ् । "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति लुक् । "राजाहःसखिभ्यः" इति टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः" इत्यह्नादेशः । **अह्नः साय इति** । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः । "संख्याविसाय–" इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥

हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारास्तु–जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः । तन्मते प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह वर्तन्त इति साः तान् सान् इति बोध्यम् ॥ इत्यादन्ताः ॥

"**आङो नाऽस्त्रियाम्**" ॥ पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः, मुत्वस्यासिद्धत्वात् "इकोऽचि" इति नुमोऽप्राप्तेः नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने" इति निषेधात् । न च "न मु ने" इति निषेधो नुम्येव अस्तु ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् । अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

"अच्च घेः" "इदुद्भ्याम्" इति "ङे" इति "औत्" इति च

प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावो नासिद्ध इति तदर्थः । एतेन मुत्वस्यासिद्धत्वेननादेशे, गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः । उच्चारणार्थत्वादिति । तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीय नेशब्दे इत्यर्थः । अमुष्मै इति । "न मु ने" इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौमुत्वे तस्य नकारविषये

कार्यान्तरप्रतीत्यर्थं । सुपि चेतिदीर्घव्यावृत्तये आह – कृते चेति । एतेन = अन्यप्रतीति व्याख्यानेन, नुमादेरिति । पुंसि नाभावस्य सङ्ग्रहायात्रादिपदम् । नन्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनाभावस्यैव सङ्ग्रहो न स्यादत–आह–तन्त्र इति । वक्ष्यमाणयोरमूकुले ऽमुयोरित्यनयोः सङ्ग्रहायाह-विभक्तिनिमित्तेति । नचैवं

पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—"इदुद्भ्यामुत्तरस्य" इत्यादिना । घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम् । सूत्रे "घेः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् । तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् "औत्" इति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य, ङेरिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । औत्स्यादिति । अत्र व्याचख्युः—औतस्तित्त्वं स्वरितार्थम् । "न विभक्तौ" इतीत्त्वनिषेधस्तु न भवति, अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च "इदमस्थमुः" इति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । "न विभक्तौ" इति सूत्रे ङेरौतस्तकार

कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वास्य स्मैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः । आदिना अमू कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वं नुमि चानिष्टं स्पष्टमेव । "नमुटादेश" इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ।

नेत्संज्ञ इति । इयमपि तदुक्तिर्भ्रि(१)न्त्या "तस्य लोप" इति

त्यदाद्यत्वस्याप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् ? तस्याप्रवृत्तौ "न मु ने" इति सूत्रविषयत्वस्याभावेनोपजीव्यविरोधाय तद्भिन्नस्यैव ग्रहणात् । एवम्पररूपस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिर्बोध्या, तस्यापि नाभावसम्पादकत्वात् । अत एवाह—कमपीति । नुमः प्रक्रान्तत्वेन झटित्युपस्थितत्वादाह—विभक्त्यादेशमिति । अत्र वाशब्दोऽनास्थायाम् एतेनैतादृशार्थकल्पनेनादेशासङ्ग्रहापत्त्या नुम्यप्यस्त्विति पूर्वग्रन्थासङ्गतिरित्यपास्तम् । एत्वाप्रवृत्ताविति । अमू इत्यत्र 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे सति "आद् गुण" इत्येकादेशसम्पाद्यस्य एत्वस्यामुयोरित्यत्र ओसि चेत्येत्वस्य चाप्रवृत्येत्यर्थः । न्यूनतापरिहारायाह—नमुटादेश इति । एतच्च वार्तिकं 'न मु

---

१ ननु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञोचिता । अतएव "अद्डतरादि" (पा० सू० ७-१-२५) इति सूत्रे भाष्ये 'डतराभावेऽदादेशे' कतर अद्' इत्यत्रस्थायां "प्रथमयोः" इति दीर्घमाशङ्क्य "सिद्धन्त्वनुनासिकोपधात्" इति समाहितम् । अनुनासिकोपधोऽच्छब्दः करिष्यते । इत्संज्ञालोपयोः कृतयोरच्परत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति भावः । इत्संज्ञां विनैवोच्चारणार्थानां निवृत्तौ उच्चारणार्थत्वादकारस्येत्येव लाघवाद् वदेत् । किञ्चोच्चारणार्थस्येत्त्वाभावे "तस्य लोपः" (पा० सू० १-३-९) इति सूत्रस्थं भाष्यं विरुध्येत । तत्रहि अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे "सर्वादेशे च दोषो भवति । दिव औत् । औत्सर्वादेशः प्राप्नोति" इत्युक्तम् । उच्चारणार्थस्येत्वाभावे तत्पक्षे दोषप्रदर्शनमसङ्गतमेव स्यात् । वस्तुतस्तु "उच्चारणार्थः" इत्यस्य शीघ्रं गच्छतो हयस्य झटिति-

उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम्। "स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने

सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितत्व दर्शनादिति। नन्वौतः स्वरितत्वेऽपि नाग्नावित्यत्र स्वरितश्रवणमग्नि-शब्दस्यान्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। वृत्तौ "अनुदात्तस्य" इत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात्, शेष-

---

ने" इति सूत्रस्य नादेशे कृते यत्कार्यम्प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये मुत्वमसिद्धमित्येवार्थ इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तम्। टादेश इत्यस्य टाया आदेशष्टायाम्वा य आदेश इत्यर्थः। टाशब्दस्याऽजादिगणे पाठाट्टाप् स्वारस्येन आदेशपदोपादानस्वारस्येन एवम्पुंसीति न्यासे गौणेपि "षट्त्रिचतुर्भ्यः" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति मते तु प्रियत्रिणा कुलेनेत्यत्र नाभावस्याप्रवृत्त्या तस्य स्वरस्याप्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम्। एतच्च मतं हलन्त-प्रकरणे ऽष्टन्शब्दस्य निरूपणावसरे स्फुटम्।

तदुक्तिः="न विभक्तौ" इति सूत्रे प्राचामुक्तिः। इत्संज्ञकत्वस्येति। यद्युच्चारणार्थानां त्रिनैवेत्संज्ञा निवृत्तिः स्यात्तदा येषाङ्कार्यार्थानुपादानन्तेषामपीष्टन्त त्तत्कार्यसम्पादकत्वेन चरितार्थानां स्वभावत एवोच्चारणार्थकस्येव निवृत्तिसम्भवेन तस्य लोप इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। स्पष्टमुक्तत्वात् स्पष्टंध्वनित-त्वादित्यर्थः। अग्नावित्यत्र स्वरितौकारादर्शनतात्पर्यकेण स्वरितत्वादित्यनेनौत-स्तकारः उच्चारणमात्रफलकः। स्वरितत्वप्रयोजकत्वाभावादित्यनुमानंध्वनितम्। "किमोत्" इति सूत्रविधेयाच्छब्दघटकतकारो व्यतिरेके दृष्टान्त इति, तत्र स्वरित-त्वादर्शनस्योपायान्तरेणोपपत्तावुच्चारणमात्रफलकत्वकल्पनमन्याय्यमित्याशयेन श-ङ्कते नन्वित्ति। अग्निशब्दान्त्यावयवेकारस्यानुदात्ततया नात्रैकादेश उदात्तेनेत्यस्य प्राप्तिः किञ्च 'एकादेशे उदात्तेन" इति सूत्रे "उदात्तस्वरितयोः" इति सूत्रादनु-दात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिदर्शनेन न तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरित्याशयेन तदुक्तिन्दूषयति वृत्तावित्यादिना। अत्र वृत्तावित्युक्तिरूपलक्षणम्, तस्यादित उदात्तमर्द्धं ह्रस्व-मिति सूत्रस्थभाष्यमपि प्रमाणम्। तत्र हि सुब्रह्मण्योमित्यत्र सुब्रह्मणि साधुः

बरोधे क्लेशदर्शनेन शनैः शनैः प्रचारणवत्, मात्राधिकालं स्थितस्य प्राणवायोः सपद्यबरोधे क्लेशवारणाय अर्धमात्रानन्तरमवरोधे सुखार्थमेवोच्चारणं नतु प्रयोजनान्तरमित्यर्थः। तथा चोच्चा-रणमात्रफलकानां विनैवेत्संज्ञां निवृत्तिस्वीकारे न बाधकम्। "अदुङ" सूत्रभाष्यविरोधस्तु न तत्र पूर्व-सवर्णदीर्घस्यफलस्यापि सम्भवदुच्चारणमात्रफलकत्वाभावेन "अनुनासिकोऽधात्" इति भाष्योक्तेः सङ्गतत्वात्। "दिव औत्" इत्यत्र तकारस्यापि सर्वादेशत्वरूपफलसत्त्वादुच्चारणार्थत्वाभावेनेत्त्व-स्यावश्यकतया एकान्तपक्षे तदोपदानपरभाष्येण न विरोध इति तदुक्तिश्चिन्त्येत्युक्तिरेव चिन्त्येत्याहुः।

अग्नौ" इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । "अत्" इति तपरत्वं तु बुद्धावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूद् इत्येतदर्थमित्याहुः ।

निघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणं "उदात्तस्वरितयोः" इत्यादौ स्वरित-ग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वे ऽपि 'प्रत्ययाप्रत्ययोः' इत्येव सिद्धे पुनः "तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्त्तिकेनौपदेशिक-प्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या नात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्वात्तदप्राभेः । उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो नत्वन्यफलार्थ इत्यर्थः । अत एव भाष्ये औकारे ङितमाश्रित्यादिति

सुब्रह्मण्या इति स्वरितान्तः सुब्रह्मण्याशब्दः "तत्र साधु" इति यति सुब्रह्मन्शब्द-प्रकृतिकयदन्तः सुब्रह्मण्यशब्दस्तस्य टापो ऽनुदात्तस्य चैकादेश आन्तरतम्यात्स्वरित ॐशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तस्तस्यैकादेशो ऽप्युक्तरीत्या स्वरित एव तस्य स्थाने न सुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इत्युक्तम् । यद्येकादेशेति सूत्रे अनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्न स्यात्तदा भवदुक्तरीत्या सुब्रह्मण्योमितिप्रयोगघटकस्योकारस्योदात्ततया भाष्या-सङ्गतिः स्पष्टैव । एवं सति वृत्ताविति नारुचिकङ्किन्तु प्रामाण्यार्थमेवेति बोध्यम् । यदुक्तमग्निशब्दस्यानुदात्तत्वन्तदुपपादयति—शेषनिघात इति । ननु भवदुक्त-रीत्याग्निशब्देकारस्यानुदात्तत्वेपि स्वरिते उदात्तभागस्यापि सत्त्वेनैकादेश उदात्तेने-त्यनेनाग्नावित्यत्रोदात्तत्वम्भविष्यतीति स्वरितत्वादर्शनादित्यसङ्गतमत—आह—स्व-रितस्य त्विति ननूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञास्वीकारे भवन्मतेऽप्यग्नावित्यत्र स्वरि-तत्वापत्तिरस्त्येव । औतस्तकारस्येत्वादित्यत—आह—उच्चारणार्थानामिति एतेनौत-स्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति ग्रन्थः । स्वरितत्वापत्तिपरिहाराभिप्रायकोऽसङ्गत एव स्वरितत्वस्य तत्र प्राप्तेरेवाभावादिति सूचितम् । अत एव भाष्ये दित उदित्यादौ दित्वमाश्रित्य तितिप्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकम्प्रत्याख्यातम् । स्वरितत्वस्य यत्र यत्रानिष्टत्वं तत्र दित्वस्यैव स्वीकारात् । नचैवं तितिप्रत्ययग्रहणमिति वार्ति-कसद्भावे ऽग्नावित्यत्र स्वरितत्वम्प्राप्नोति दित्वपक्षेतु नेति फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्ग-तिरिति वाच्यम् ? विधानकालिकप्रत्ययत्ववतो ग्रहणमित्यत्र वार्तिकस्य तात्पर्यात् ।

ननु यद्युच्चारणार्थकवर्णविषये ऽपीत्संज्ञा तदा तत्र शास्त्रस्य व्यापारो जात एवेति तादृशकल्पनासङ्गतिः उच्चारणमेव फलं, ननु तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति यदर्थादत—आह—उच्चारणेति । वर्णान्तरेति औकारादीत्यर्थः । नत्वन्य-

तदपि चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव । लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव " कृन्मेजन्तः " इति सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाबू नेत्यु-

प्रत्याख्यातम् । न हि तदा तित्त्वमस्ति । न च डित्त्वे विंशतौ तिलोपापत्तिः । भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति(१)दिक् । अदिति । अस्य यदपीत्यादिः । दीर्घो मा भूदिति । भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति भावः । न च "श्नोऽविदर्थस्य" इति प्रकरणेन समासबाध इवानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम् । "प्रतिपदविधाना

फलार्थः । प्रयोगसम्बन्धिफलानन्तरन्तस्य नेत्यर्थः । इत्संज्ञालोपश्चेत्येतौ तु न प्रयोगसम्बन्धिनाविति तयोर्न व्यावृत्तिरिति भावः । इट्‌वृद्धौ पत्या वैश्वर्यं इत्यादि· निर्देशा अत एव सङ्गच्छन्ते । नन्वौतस्तकारस्योच्चारणार्थत्व एवोक्ता सम्भवति तन्नैव तु किम्मानमत आह—अत एव भाष्य इति । तदा डित्वपक्षे विंशताविति अर्थान्तरे विंशताविति शब्द इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन = प्रत्याख्यान· परभाष्यप्रामाण्येन । नच नस्तद्धित इति सूत्रस्थस्य तद्धित इत्यस्य मण्डूकप्लुत्या विंशतेरित्यत्रानुवृत्त्या लोपाभावेनोपपत्तावनभिधानकल्पनमन्याय्यमिति वाच्यम् । मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धतद्भावकल्पनाभ्याङ्गुरुत्वादिति भावः । परत्रोपात्तस्य तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अस्येति । ननु तपरोच्चारणे ऽणुदित्सूत्रादिप्राप्तसवर्णग्रहणस्य व्यावृत्तिरेवान्यत्र दृष्टेति टापा सह दीर्घो माभूदित्यसङ्गतमत— आह—भिन्नेति । " भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्न " इत्यनेनैव सिद्धे प्रकृतान्तकारोच्चारणमेतादृशार्थतात्पर्यकमिति भावः । मूले टाप्तु स्यादेवेति तपरस्याकारस्य विधानेन यथा तस्य श्रवणम्भवति तथैव कल्प्यतां ननु तत्स्वरूपाश्रवणप्रयोजककार्यबाध इति भावः । परोक्तं खण्डयति—नचेति । प्रकरणेन अष्टसङ्ख्या, अनेन टापोऽपीति अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः, अनेनेत्युत्तरं योज्य, यथा तत्र षष्ठ्येव यथास्यान्नतु तन्निवृत्तिप्रयोजकः समास इति कल्पना । तथात्राप्यकारनिवृत्तिप्रयोजकष्टाब्न भवतीति कल्पना भविष्यतीति भावः । नचा·

---

१ दिगर्थस्तु " तिविंशतेर्डिति " " टेः " " नस्तद्धिते " इत्यस्य स्थाने " टेर्डिति " " तिविंशतेस्तद्धिते " " नः " इति न्यासेन तद्धिते एव डिति " तिविंशतेः " इत्यस्य प्रवृत्त्या, यथाश्रुतन्यासेऽपि ह्रश्वाप्राविदिति कर्मधारयाश्रयणेन इत्संज्ञकडकारादारेव तत्प्रवृत्त्या च प्रकृते न दोष इत्यनभिधानादित्युक्तिश्चिन्त्या इति ।

क्तम् । टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति । तस्माद् औत इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम् ।

"अनङ् सौ" ॥ सोर्डेत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन उशनसः संबुद्धौ अनङ् सिद्ध्यतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । सोर्डेत्युक्ते हि "ऋदुशनस्" इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र " सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ " इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र "सान्तमहत" इति दीर्घः स्यात् । यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम् ।

षष्ठी न समस्यते" इति वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने मानाभावात् ।

अनङ् सिध्यतीति । वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः । संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पृष्टत्वादाह—अङ्गवृत्तेति । इयमगतिकगतिः । सोर्डेति न्यासे लाघवाभावश्च डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसोऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

अपि पत्या वैश्वर्यं इत्यादिनिर्देशो मानमिति वाच्यम् ? सन्निपातपरिभाषयापि तस्योपपत्तिसम्भवात् ।

प्रकाशकारोक्तिङ्खण्डयितुमुपक्रमते—सोर्डेत्येवेति । तद्भावः प्रकाशकारस्य भावः । नन्वगतिकगतित्वेपि क्वचित्तदाश्रयणमस्त्येवेत्यत—आह—सोर्डेतीति । लाघवाभावः पदलाघवाभावः । सोरिति रेफमादाय मात्रालाघवाभाव इत्यपि बोध्यम् । प्रत्युत कल्पनागौरवमित्याह—डित्वेति—एवञ्च क्लृप्तां रीतिं परित्यज्याक्लृप्तकल्पनायां ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव । ननु हलङ्याब्भ्य इत्यत्र विहितविशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि न मूलोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवसरः ? " त्यदादीनाम " इति सूत्रे विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव तस्य प्रवृत्त्याऽव्याप्तेः परिहारसम्भवात् । एवञ्च हलन्ताद्विधानाभावेन यः स इत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्या । एवमनङ्विधावपि सौ इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमेवास्त्विति कर्त्तेत्यत्राव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्येत्यत—आह—चेतीति । वक्ष्यमाण-

"हल्ङ्याब्भ्यो" ॥ दीर्घादित्येतन् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवात् इत्याह—दीर्घाविति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः, यः, स इत्यादावतिव्याप्तेः, कर्तेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः । हलिति । तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । दीर्घग्रहणं किम् अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः । ननु इह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति । न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति' इति वाच्यम् । अनुपसर्जने

चेतीति । "तस्मादित्युत्तरस्य" इति जाग्रति विहितविशेषणासम्भवश्चशब्दार्थः । एकदेशविकृतन्यायेनेति स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तेरिति(१)बोध्यम् । प्रथमान्तेनेति । यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि सम्भवति तथाऽपि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षयाऽऽगन्तुकलोपशब्दे षष्ठ्यर्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः । ननु सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याब्-

---

रीत्याऽत्रैकदेशविकृतन्यायस्याप्राप्तिमत्त्वेन तस्य चेत्याद्युक्तमूलासङ्गतिमपर्यालोच्याह-स्थानिवत्त्वेति । अर्द्धाधिकेति अर्द्धश्चाधिकश्चार्द्धाधिकौ तयोर्विकार इति समासः । एवञ्च वर्णगणनायामर्द्धस्य मात्राया गणने तु तदर्द्धस्य विकारसत्त्वेन जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवसंस्थानाभावेन, नैकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः । षष्ठ्यन्ततापीति । हलित्यस्येति शेषः । बहुष्विति = सुतिसि अपृक्तं हलित्यत्र चेत्यर्थः । नात्र दोष इति अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यत्र,

१ वस्तुतस्तु अर्धाधिकविकारेऽपि जातिव्यञ्जकावयवस्थले तन्न्यायप्रवृत्तिदर्शनेन प्रकृते 'अभवत्' 'अभवः' इत्यादौ तकारादेर्दर्शने । तस्यैव तित्वादिव्यञ्जकतयात्रैकदेशन्यायप्रवृत्तावपि बाधकाभावः ।

हि तथा । इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव । सत्यम् । तथाऽपि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । न हीदं त्रिहितविशेषणमित्यवोचाम । अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः ।

स्यादेतत् । गङ्गीयतेः क्विप् । गङ्गीः । इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेन्न । सत्यम् । ङी ई, आ आप्,

न्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याद्युपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वात् च प्रकृतेङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह-अत एवेति । एतत्सिद्ध्यर्थं "येन विधि" इति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रे ऽणन्तान्तादितिवद् ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । मालेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यादौ तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन, टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

सोर्विधानं यस्मात्तदादेराबन्तत्वङ्यन्तत्वयोरभावेन दोषाभाव इत्यर्थः । स च दोषः सोर्लोपस्य प्राप्तिरूपः । एवञ्च दीर्घग्रहणस्य कथमेतद्व्यावर्त्यमिति भावः । एतत्सिध्यर्थमिति । बहुश्रेयसीत्यस्य सिध्यर्थमित्यर्थः । अस्य आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । न च मूलविरोधः तत्रात एवेत्यस्योत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन ततः परत्वात्प्राप्तस्य सुलोपस्य व्यावृत्त्यर्थमत एवेत्युक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति वाच्यम् ? तत्रत्यस्यात एवेत्यस्य बुद्धिस्थहेतोरित्यर्थात् । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ पुन " येन विधिः " इति परिभाषया शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति योजना बोध्या । क्वचित्त्वेवमेव पाठः । उक्तम् इत्यस्य तदादेरित्येतदित्यर्थः । अत्र दोषः = अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यत्र सुलोपस्य प्राप्तिरूपो दोषः । सच दीर्घग्रहणेन परिहर्तव्य इति शेषः ।

नन्वेवं सति मालेत्यादौ तदन्तविधिद्वयलभ्यार्थाभावेन सुलोपानापत्तिरत—आह—मालेत्यादाविति । तस्येति तु व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणपक्ष इति भावः । न च व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । एतच्च ङ्याब्ग्रहणं ऽदीर्घ इति स्थानिवत्सूत्रीयवार्तिकव्याख्यानावसरे निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यत्र सुलोपापत्तिवारणन्तस्य वार्तिकस्य

इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्। भेत्ता तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत्। न चैवमपि अभैत्सीत् इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण तिभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्। भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात्। यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत्

अतिव्याप्तिरिति। अस्य स्त्री ई देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। सुरासयतीति। न च "णौ चङि" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगा-

---

फलमित्यभिधाय ननु दीर्घादित्युच्यते। तन्न वक्तव्यमित्युक्तंभाष्यकृता, तदभिप्रायेण व्याख्यातम्। तदन्तविधिद्वयाभावे ऽपि दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याशयेनाह—अविष्ठास्विति। तद्धितलुकि="अविष्ठाफल्गुनी" इति सूत्रविहिते लुकि। स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् "लुक् तद्धितलुकि" इत्यनेन। प्रत्ययलक्षणेन=स्थानिवद्भावेन दीर्घग्रहणेतु न स्थानिवत्त्वम् अल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रन्तु नियमार्थम्।

मूले गङ्गीयतेः क्विब्निति—नच पञ्चमीसमासपक्षे ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन कथमत्रातिव्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिरित्याशयेन तदभिधानात्। देवदत्तेरिति। अत्र देवदत्ते इत्येकारान्तस्य दीर्घङ्यन्तत्वम्पूर्वान्तवद्भावेन बोध्यम्। मूले ङी ई आ आबिति ङीरूपो य ईकारः आब्रूपो य आकारस्तदन्तादित्यर्थ इति भावः। ननु सूत्रकारमते दोष एव, चेष्टापत्तिः, फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवादत—आह—दीर्घग्रहण इति। उपस्थितत्वादिति। ङ्याप्पदेनोपस्थितत्वादित्यर्थः, एवञ्च ङ्याप्पदेन यस्येकारस्याकारस्य च प्रथममुपस्थितिस्तादृशो य ईकार आकारो वा तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति देवदत्तेरित्यत्र तादृशस्याभावेन न सूत्रकारमते ऽपि दोष इति भावः। एतेन कस्य स्त्री की तस्मादाचारक्विबन्ताद्विचि, गुणे केरित्यादौ सूत्रकारमते लोपो दुर्वारः। एवमतिखट्वस्य अः अतिखट्वा निष्कौशाम्बेः ई निष्कौशाम्बीः इत्यत्रापि दीर्घस्य सत्त्वाल्लोपः स्यादित्यपास्तम्। यस्य प्रथममुपस्थितिस्तस्येहाभावात्। सूत्रस्थभाष्येति। तत्र हि "णेर्णिच्युपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा

तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप् सुराः सुरासौ सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्तग्रहणमिति । तदपि न । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । हल् किम् । बिभेद ।

ननु प्रथमहल्ग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् । अत्राहुः—

भावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति । सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं चापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । वस्तुतो गङ्गीः सुरा इत्यादेरभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं

वादितवन्तम्प्रयोजितवानित्यर्थके ऽवीवददित्यत्र णिजन्ताण्णिचि लुङि च्लेस्तस्य स्थाने चङि द्वितीयणिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य निषेधे ऽपि तेनैव णिलोपे नाग्लोपित्वान्नाग्लोपीति निषेधः स्यात् । एवमुक्ते परत्वाद्वृद्धौ सत्यां णिलोप इति नेहाग्लोप्यङ्गमिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" अन्यथा ऽपपटदिति न सिध्यतीति नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारनिर्देशेन ज्ञापकेनोक्तम् । यद्यप्यरराजदित्यत्र ह्रस्वत्ववारणायाकारस्यावश्यकत्व तथापि प्रत्याहारनिर्देशो ज्ञापक एव । एतच्च ज्ञापकमिदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति कल्पनायामेव सङ्गच्छते । अन्यथा स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्, गोदुहमाख्यात् अजुगोदुहदित्यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्य चारितार्थ्येन तस्यासङ्गतिः स्यात् । उक्तञ्च तत्रानभिधानङ्क्यटेन । अत्र = सुरासयतीत्यत्र, तद्भाष्यस्य प्रत्याहारनिर्देशस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरभाष्यस्येत्यर्थः । अप्रामाणिकमिति एवञ्चानभिधानकथनपरः कैयटश्चिन्त्य इति भावः । "प्रत्ययाप्रत्यययो" इति परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेन भाष्यकृता ऽनाश्रयणादाह— सावनुनासिकेति । एवञ्च = साहचर्येण लोपाभावस्य सिद्धौ च, पूर्वोक्तानभिधानपदसूचितामरुचिन्ध्वनयति वस्तुत-इति । चिन्त्यमिति यदि तेषामभिधानं स्यात्तदा ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घं इति वार्तिकविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

मूले—अत्राहुरिति वार्तिककृत इत्यस्य शेषः । नकारविभक्त्योरिति विशेषो-

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति।
रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

तथा हि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात्। यत्त्वाहुः—हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन "संबुद्धौ वा नपुंसकानाम्—" इत्यस्यावश्यकतया च सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासम्भवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थ-

ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। "स्वमोः" इति हि तत्र लुगिति तत्र नलोप निषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुका लुप्ते इति। "ङिसंबुध्योः" इति सप्तमीति भावः। आवश्यकता चेति। "ङिसंबुध्योः" इत्यस्य षष्ठ्यन्त-

पादानसूचितमर्थम्प्रकटयति एवञ्चेति। नकारविभक्त्योरानन्तर्ये सिद्धत्वस्य ज्ञापने चेत्यर्थः। अत्र विभक्तिपदोपादानेन विभक्त्यैव संयोगान्तत्वहेतुको लोपस्तस्यैव सिद्धत्वञ्गोमानित्यत्र तल्लोपस्यासिद्धत्वन्तु भवत्येवेति भावः।

ननु गोमानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तत्वात्पुनः संयोगान्तलोपो "लक्ष्ये लक्षणस्येति" न्यायेन न भविष्यतीत्येवमभिधानमफलमत–आह—गोमानिति संयोगान्तपदत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वात्। एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकाश्रयभेदाद्भवत्येव तस्य प्रवृत्तिरित्याशयात्। मूले यत्त्वाहुरिति। प्रकाशकृत इति शेषः। तत्र हे ब्रह्मन्नित्यत्र लुगित्यनेन संयोगान्तलोपस्याभावेनासिद्धत्वशङ्काया अभावः सूचितः। ङिसम्बुध्योरिति तु षष्ठीति तद्भावः, सप्तमीति अयमेव पक्षो युक्तः। यतो ऽस्मिन् पक्षे निषेधसामर्थ्यान्नलुमतेतिनिषेधस्य वैकल्पिकस्य प्रवृत्तिरिति वा नपुंसकानामित्यस्यापूर्वत्वाभावः सिध्यतीति लाघवम्भवति। अत एव षष्ठ्यन्तत्वपक्षेपीत्यपिशब्द उपात्त.। यन्मूले आवश्यकतयेत्यभिहितन्तत्तु षष्ठीपक्ष एवेत्याशयेनाह—ङिसम्बुद्ध्योरिति। अस्मिन्पक्षे निषेधसामर्थ्यकल्पनन्न कार्यमित्ये-

त्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अबिभर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात्। "रात्सस्य" इति नियमात्।

अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः

त्यपक्षे ऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्यपि 'वा नपुंसकानाम्' इत्येवं भाष्ये पठितं सम्बुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव सम्बध्यत इति तदर्थं तच्चरितार्थं तथा ऽन्यत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकता ऽपि। सम्बुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न भ्रमितव्यम्। सूत्रस्थङिग्रहणस्य "ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरे" इति(१)वार्त्तिकस्थसंबुद्धिग्रहणस्य

तल्लाघवं यद्यपि भवति तथापि वचनान्तरानारम्भकृतं लाघवं सप्तमीपक्षे ऽस्तीति भावः। षष्ठीपक्षे शङ्कते यद्यपीति। सम्बुद्धिग्रहणञ्चेति अत्र ङिपदस्यानुपादानं भाष्यकारीयतत्प्रत्याख्यानाभिप्रायेण। अत एव "वा नपुंसकानाम्" इत्येतद्वचनोदाहरणप्रदर्शनसमये हे चर्मेति सम्बुद्धावेवोदाहृतम्। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया च तावन्मात्रस्य तत्र सम्बन्धः। तदर्थम् तत्र सम्बन्धार्थम्, अत्र पाठेन=नङीतिसूत्रे पाठेन, अन्यथा वार्तिक एव तथा पठितं स्यादिति ज्ञापकता चेह किञ्चित्त्रपो इति न्यायेन। एवञ्चान्यफलसिध्यर्थमावश्यकं सम्बुद्धिग्रहणमिति परोक्तं खण्डयति—सम्बुद्धिग्रहणमित्यादिना। सूत्रस्थङिग्रहणस्येति ङौ भसंज्ञात्वादेव न नलोपः। अल्लोपस्तु न उभयसंज्ञान्यपीतिवचनात्। वार्तिकस्थेति हे राजन्सुन्दरो ऽसीत्यत्रासामर्थ्यात्समासाप्राप्तेरत एव ङावुत्तरपदे प्रतिषेध इत्येव वाच्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। मूले तस्मादिति उक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वादित्यर्थः। न प्रयोजनमिति। हल्ङ्याबितिसूत्रारम्भस्येति शेषः। इह तर्हीत्यत्र यदिहेति तदर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—अभिन इति। व्याख्यानादिति

१ भाष्ये हि 'चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः' इत्यत्र, 'राजन् वृन्दारक राजवृन्दारक' इत्यत्र च निषेधाभावाय "न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे" इत्युक्त्वा "भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम्। उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते।...पदत्वादल्लोपोऽनः इत्यल्लोपो न, भत्वान्नलोपो न भविष्यति" इत्युक्त्या सूत्रस्थङिग्रहणस्य, "संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः। कथम्। संबुद्ध्यन्तानां न समासः" इत्युक्त्या वार्तिकस्थसंबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यातम्। इति सूत्रस्थसंबुद्धिग्रहणप्रत्याख्याने मानाभाव इति भावः।

न्याख्यानात् । अस्मिन्नेव सूत्रे 'द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति' इति भाष्यं चेह प्रमाणम् । यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात् । यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्योरसम्भव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसम्भव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लुङः तिप्सिपौ

च प्रत्याख्याने ऽपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ।

भाष्यमिति । 'यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत' इत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम् । पूर्वान्तत्वेनेति । न चैवं वृद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाऽनेति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् । अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च । अत्राबन्तात्त्विति तुना ऽरुचिर्बोधिता ।

भाष्योक्तिदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तमेव व्याख्यानमूलमाह—अस्मिन्नेवेति इह ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमित्यत्र । ननु तस्माद्भाष्यात्कथम्भवदुक्तार्थलाभ इत्यत आह—यदीत्यादि । तद्भाष्यमिति तथाच संयोगान्तलोपस्य ङ्याबन्तविषये ऽसम्भवेन ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमिति स्पष्टमेव संयोगान्तलोपोपक्रमेण भाष्यकारीयोक्तिङ्र्याबन्तात्तिस्योरनभिधानाभिप्रायिकेति बोध्यम् । अत्र इत्युपक्रम्येतिकथनेनोपक्रमोक्तेः पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनापसिद्धान्तत्वेन तद्भाष्यमूलकस्यात्रायनिष्कर्ष इति ग्रन्थस्याप्यपसिद्धान्तयुक्तित्वन्ध्वनितम् । प्रसादकारोक्तिङ् खण्डयितुमुपक्रमते—यत्त्वित्यादि । तत्र तन्नेत्यादि तदुक्त्यनुवादः । असम्भव इति शपा व्यवधानादित्यादिः । एवञ्चैतत्साहचर्यादापो ऽपि सोरेव लोप । एवम् पूर्वान्तवद्भावेनाव्यवधानोपपादने भाष्येति कृन्मेजन्तसूत्रस्थेत्यादि तत्रापि टापि सत्येकादेशे पूर्वान्तवद्भावेन सन्निपाताविघातादिति भावः । तेन पूर्वान्तवद्भावेन एतच्च सन्निपातविघातायापि पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तत्र कर्तव्ये "अन्तादिवच्च" इति शास्त्रेण प्रवर्तत—इत्याह—अशास्त्रीयत्वादिति । एतेन लोपस्य शास्त्रीयत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिः स्यादेवेति ध्वनितम् । एतावता ग्रन्थेन प्राचीनोक्त्यनुवादमुपपाद्य पूर्वोच्चारितनुशब्दसूचितामरुचिं प्रकटयति—अत्रेत्यादिना । स्थानिवद्भावोऽस्तीति तथाचाबन्तादप्यसम्भव एव । एतेन पञ्चमीसमासानावश्यकत्वाभिप्रायकप्राची-

स्त एव । अगङ्गात् अगङ्गाः इति यथा । न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ।

अत्रायं निष्कर्षः । ङ्याप: सोरित्येव सूत्रमुचितम् । न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः । ङ्याब्भ्यां पञ्चमीसमासाश्रयणे स्थानिवद्भावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढं मानम् । आबन्तेभ्य आचारक्विबेव नास्ति "आतो धातोः" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र वार्तिककृता 'आतोऽनापः' इत्युक्तमिति तद्बीजम् । आचारक्विबन्ताद्यङ्लुक्तु नास्त्येव । तेन कस्य स्त्री की कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादौ ङ्यन्तादपि सम्भव इत्यपास्तम् । ईकाररूपत्वाभावाच्च ।

नोक्त्यनुवाद एव मूलकृता कृतो ननु तत्रैव तात्पर्यमिति यत्पञ्चमीसमासावश्यकत्वेन मूलासङ्गत्यभिधानन्तदयुक्तन्तन्निरस्तमिति सूचितम् । ननु पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तौ निर्वाहो ऽत-आह—अस्येति । अस्य अगङ्गादीत्यादेः । एतेनानभिधानन्ध्वनितं तत्र बीजमाह—आबन्तेभ्य इति । सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति यदुक्तं तदुपपादयति । वार्तिककृतेति । इत्युक्तमिति रक. श्व इत्यादिरूपसिद्धय इत्यादिः । एवञ्चाबन्तेभ्य आचारे क्विप्सत्वे आतो धातोरिति न्यासे लोपो भविष्यति ।

वार्तिककारीयन्यासेतु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया तदभिधानमेव नास्तीति दर्शितम् । तद्बीजमिति अनभिधानबीजमित्यर्थः । तदुक्तन्दोषान्तरं नास्तीत्याह-आचारेति । नास्त्येवेति यङ्लुगन्तस्य छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टानुविधानस्य सत्वेन तादृशरूपस्य छन्दसि सत्वे छान्दसत्वेनैव निर्वाहः । तस्यासत्वे तु अनभिधानं स्पष्टमेव । किञ्च तस्याभिधानं ऽसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधो ऽपि भवति । तथाहि जहीत्यत्रासिद्धवत्सूत्रस्य प्रयोजनमतो हेरिति लुग्वारणरूपमुक्त्वा 'उतश्च प्रत्ययात्" इत्यतः प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धङ्कृत्वा ऽकारान्तात्प्रत्ययात्परस्य हेर्लुगित्यर्थेन जहीति प्रयोजनान्यथासिद्धिरुद्भाविता । यद्याचारक्विबन्ताद्यङ्लुक् स्यात्तदा कशब्दादाचारक्विबन्ताद्यङ्लुकि लोटि तस्य ह्यादेशे सूत्रसत्वे लुकः प्राप्तिरत इत्यत्र प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया ऽन्यथासिद्ध्युद्भावनासङ्गतिः स्पष्टैव । तेन आचारक्विबन्ताद्यङ्लुङ् नास्तीतिकथनेन कस्येति ब्रह्मण

साहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् । राजेत्यादौ नलोपस्तु "न ङिसंबुद्ध्योः" इति ज्ञापकेन साधित एव । किं चाभिनोऽत्रेति उत्वमपि सूपपादम् । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति सिद्धकाण्डे पाठात् । हरिवो मेदिनं त्वेति यथा । अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः । "रात्सस्य" इत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सस्येति च्छेदात् । ननु उखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् न, दत्वे कृते तदप्राप्तेः । असिद्धं

उत्वमपीति । अपिना पूर्वरूपम् । रोरुत्वे इति । कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः । "न मु ने" इतिवत् । हरिव इति । हरिशब्दान्मतुपि "छन्दसीरः" इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे "मतुवसोः" इति रुत्वे उत्वे गुणः । छेदादीति । कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेव न स्त, वृतेर्यङ्लुकि लङि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्रैव

इत्यर्थः शब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदं स्वादिशब्दसमुच्चायकम् । अभ्युपेत्यवादेनाप्याह—ईकाररूपत्वेति । एतेन तस्याभिधाने दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधोऽपि सूचितः ।

दीर्घग्रहणसत्वे दीर्घङ्यन्तत्वस्य सत्वात् मूले द्विहल्पृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणञ्च कर्तव्यमिति पक्षमाश्रित्याह—अत्रायमिति । एतेन पूर्वपक्ष्युक्त्यनुवादोऽयमिति लब्धम् । ङ्याब्भ्यां साहचर्यादिति । यद्यपि ङ्यापौ प्रकृतिघटकौ लोपस्तु प्रत्ययस्य चिकीर्षित इति भेदस्तथाप्येकसूत्रोपात्तत्वसत्वादित्थमुक्तम् । पूर्वोक्तभेदस्य स्फुटत्वादाह—प्रत्ययेति । "संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति"—इति पूर्वोक्तानुपपत्तिमपि परिहर्तुमाह—राजेत्यादाविति । पूर्वरूपमिति । एतेन रोरुत्वइत्यनेन रुत्वे सिद्धेऽपि पूर्वरूपे कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यादेवेति मूलासङ्गत्यभिधाननिरस्तम् । रोरुत्व इत्येव तत्रोक्तमिति पूर्वरूपे कर्तव्य इत्यस्य कथं लाभ इत्यत—आह—कृते चेति इति । वत्व इति । इवर्णान्ताद्रेफान्तात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यर्थकादित्यर्थः । हरिवान् गीर्वानित्युदाहरणे "रात्तु तेनैव लोपः स्यात्" इत्युक्तन्दोषमुद्धरति मूले अबिभरिति । तकारस्य प्रश्लेषपक्षे सम्भावितन्दोषम्परिहरति कीर्तयतेरिति । ननु संयोगान्तलोपविधायकशास्त्रदृष्ट्या संयोगादिलोपविधायकशास्त्रस्यासिद्धत्वेन ननूखास्रदित्याद्यसङ्गतमिति चेत् न पदान्तेऽनवकाशेन संयो-

दत्वमिति चेन्न । सिद्धकाण्डे 'वस्वादिषु दत्वम्' इति पाठात् । नन्वपदान्तत्वाद् दत्वं न स्यादिति चेन्न । सात्रपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् । तद्बीजन्तु "असर्वनामस्थाने यचि" इति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम् ।

न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽत्" इति सिद्धे "पथिमथि" इत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनाद् । ननु नैतज् ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात्

भाष्योक्तेः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः(१) । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् । नेति व्याख्यानमिति । उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते ।

नलोपे कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । नलोपाद्भागिति । विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषये ऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः । एतेन राजैधते, चक्रयत्र, राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियणतुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कर्त्र्येत्यादावे-

---

गादिलोपेनासिद्धत्वाभावस्य ज्ञापनादिति भावः । न च यदुक्तंभवता यङ्लुग्विषये न स्त इत्यादि तेन नामधातुस्थपरममूलेन विरोध इति वाच्यम् ? तस्य माधवमतानुसारित्वात् । यथेति । अत्र यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति छेदः तेन यादृशार्थलाभस्तमाह—अप्रयुक्त इति । तत्रैव हेतुमाह-प्रयुक्तानामिति । एतेनानभिधानन्तस्य ध्वनितम् ।

ननु नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपासिद्धत्वस्योक्तज्ञापकेन कल्पनेनादौ तस्य प्रवृत्तौ राजा इत्यस्य निर्विसर्गस्य सिद्धावपि राजैधत इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरेव, वृद्धौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादत—आह—नलोपविषय इति । एतेन यत्र लोपस्य प्राप्तिस्तत्र तस्मिन्कर्तव्ये कृते च तस्मिन्नन्यशास्त्रदृष्ट्या ऽप्यसिद्धत्वन्नेति

---

१ इदं वाक्यं द्विधा कैयटेन व्याख्यातम्. तथा हि:—"यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते" इति पाठाभिप्रायेण लक्षणस्याभावोऽलक्षणम् अर्थाभावेऽव्ययीभावः । तदनतिक्रम्य यथाऽलक्षणम् । तथा च अप्रयुक्ते क्वापि व्यवहाराविषये लक्ष्ये लक्षणाभावस्यैव योग्यता लक्षणं नैव प्रवर्तते । प्रयोग एव तस्य न भवतीत्यर्थः । अकारच्छेदे मानाभावेन लक्षणमनतिक्रम्य यथालक्षणम् । अप्रयुक्ते लक्षणे न यथा प्राप्नोति तथा कर्तव्यमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अत्राद्यव्याख्यानमेव शब्देन्दुशेखरकाराभिमतमित्यग्रेवक्ष्यते तदभिप्रेत्याह-अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैवेति ।

ह पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः । तत्र हि दीर्घः "असंबुद्धौ" इति पर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् । एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे "न ङिसंबुद्ध्योः" इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि--"ङिसम्बुद्ध्योः" इति षष्ठी न तु सप्तमी ङेर्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावात्, ङ्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्बुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मान् ङ्याप: सोरिति न्यासे न किंचिद्

कमेव यणशास्त्रं पूर्वपरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेश इति "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति तदाशयस्तेन धीमानित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य नलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन नलोपो न स्यादित्यपास्तम् । सावपि पदमिति पक्षे तु अदोषाच्च । आरोपे मानाभावाच्च । षष्ठीति । अत एव ङौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह—ङेरिति । न च "न लुमता" इति निषेधानित्यत्वान्न दोष. । तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् । सम्बुद्ध्यन्तेति ।

फलितम् । एतेनेति उक्तार्थकल्पनेनेत्यर्थः । इत्यादावित्यादिना राजाश्वः राजा इत्यादेः परिग्रहः । प्रथमे सवर्णदीर्घस्य, द्वितीये नलोपस्य च सिद्धिः । एतेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वन्तु न भवति । नलोपः सुपीति नियमात् । विषयत्वनिवेशस्य फलान्तरमप्याह—किञ्चेति । तत्र पूर्वस्मिन्निति पूर्वस्थानिके संयोगान्तलोपविधायके शास्त्रे कर्तव्ये इत्यर्थः । अन्त्य इति धीमानित्यादावित्यर्थः । अदोषादिति सुब्विषयकसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे परस्मिन्सौ तान्तस्य पदत्वमिति संयोगान्तलोपस्य सिद्धेर्दोषाभावादित्यर्थ. । नचैवं सौ पदत्वमाश्रित्य नलोपोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? तस्मिन्कर्तव्ये तलोपस्यासिद्धत्वात् । एवं पूर्वपरस्थानिभेदेनैकस्य शास्त्रस्य भेदकल्पनमपसिद्धान्त इत्यत—आह—आरोप इति । "अचः परस्मिन्" इति सूत्रविषये पूर्वपक्षिणा विषयगतपौर्वापर्यारोपेण तथोक्तावपि विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तावन्यत्राष्टाध्यायीपाठकृतम्परत्वमेव वास्तवन्नियामकमिति स्वीकारादिति भावः । अत एव षष्ठीस्वीकारादेव । सार्थक इति । एतेन ङौ निषेध एव एवोक्तार्थे सामान्यापेक्षज्ञापक इत्यत्र तात्पर्यम् ।

बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु दत्वम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धः । तर्हि हल्ङ्याप्भ्यः सोरित्येव सूत्रमस्तु । यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातम्

संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । इतिसूत्रमस्त्विति । अत एव सुपोरित्यादिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ "र्वोः" इति दीर्घो न स्यात् । "तिप्यनस्तेः" "सिपि धातो" इति सूत्राभ्यां धातुसम्बन्धिपदान्तसस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां, कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किंचिल्लाघवम् । किं च "न ङिसंबुध्द्योः" इति सप्तम्येव युक्ता । ङिग्रहणाच्च "न लुमता" इत्यस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वम् । एतन्मूलकमेव "वा नपुंस-

---

न दोष इति । न ङौ निषेधवैयर्थ्यरूपदोष इत्यर्थः । तदपेक्षया निषेधस्यानित्यत्वेन प्रकृते शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया स्थितस्य पदस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्याने लाघवमिति भावः । मूलोक्तव्याख्याने न्यूनतां परिहर्तुं व्याचष्टे सम्बुद्ध्यन्तेति । अत एव हल्पदघटितस्य सूत्रस्य करणादेव । अन्यथा हल्पदमकृत्वा संयोगान्तलोपस्यैव स्वीकारे न स्यादिति सुस्थानिकस्य रेफस्य धात्वनवयवत्वान्न स्यादित्यर्थः । ज्ञापकाभ्यान्निर्वाहशङ्कान्निरस्यति तिप्यनस्तेरित्यादिना । अत्र धातोरित्यस्य लाभस्तु अनस्तेरिति पर्युदासात् श्तिपा आक्षेपेण वा भवति । नचैवं सति "सिपि धातो" इति सूत्रे धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् ? दश्चेत्युत्तरार्थत्वात् । संयोगान्तलोपापवादस्य संयोगादिलोपस्य प्रवृत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्ववद्दत्वरुत्वयोरप्यपवादत्वमस्त्वित्यत आह—कसाहचर्येण चेति । न किञ्चिल्लाघवमिति —एवङ्कल्पनायां ज्ञानकृतगौरवस्यानुमानिकवचनकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य च स्फुटत्वादिति भावः । न ङिसम्बुध्द्योरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमवलम्ब्य कृतं व्याख्यानमभ्युपेत्य न्यासं समर्थयति किञ्चेत्यादिना । इति वार्तिकमिति । एतेन तस्यापूर्वत्वलाघवमिति ध्वनितम् । एवञ्च उक्तवार्तिकस्योक्तरीत्या ऽपूर्वत्वाभावे च अपूर्ववचनकरणेनेति "वा नपुंसकानां" इति वचनस्यापूर्वस्य करणेनेत्यर्थः । इदमेव नलोपदीर्घाद्यसाधनमेव । मूलसम्मतन्यासे न्यूनतापरिहाराय व्याचष्टे—इति सूत्रमित्यादिना । अत एव अपृक्तपदाघटितस्य सर्वस्य कृतत्वादेव । अबिभाराज्यमिति । तिप्सिपोरूपम् ।

ङ्यन्तादाबन्ताद् दीर्घाच्चेति । तन्न । ङ्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि । न च दीर्घाद् ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घो यो ङी तदन्तादि-

---

कानाम्” इति वार्त्तिकम् । एवं च ब्रह्मज्ञाप्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्याव-श्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये ‘तस्मादशक्यो हल्पृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यम्’ इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम्, हल्ङ्यापः सुतिसि हलिति सूत्रमस्त्वित्याशयात् । अत एवाबिभा राज्यमित्यादौ “ढ्लोपे” इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । दीर्घाच्चेति । हलन्तादित्यपेक्षश्च-कार इति तद्व्याख्यातारः । न तु तदन्तमपीति । तस्याऽक्षरसमुदायरू-पत्वादिति भावः । प्रत्युक्तेति । इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्ण-योरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासम्भवाच्चेति भावः ।

दीर्घसिद्धिरिति । अन्यथा तस्मिन्कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यात् । एतेनाबिभाराज्यमित्याद्यसिध्या मौलान्त्यनिष्कर्षोऽयुक्त इति परोक्तम-पास्तम् । ननु “ढ्लोपे” इति सूत्रव्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे ‘अजर्घा’ इत्यादौ “सिपि धातोरुर्वा” । इति रुत्वस्य ‘लीढ’ इत्यादौ ढत्वादीनामपितूराज्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथन्दीर्घ इत्याशङ्क्य प्रकृतसूत्रे ढग्रहणेन लगसूत्रभाष्ये ‘अजर्घा’ इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्र-स्थपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम्, तेनैव समाधानेनाबिभाराज्यमित्यस्य सिद्धाविहैतस्य सिध्यर्थं यदिति सूत्रमित्यादिनोक्तन्तत्कथफलमिति चेन्न प्रकृतसूत्र-भाष्ये उखास्रत् पर्णध्वदित्यस्य प्रकृतसूत्रे पञ्चम्यन्तहल्ग्रहणासत्त्वे संयोगान्तलो-पापवादसंयोगादिलोपे कृतेऽसिद्धिरित्याशङ्क्य संयोगादिलोपात्प्राक् दत्वस्य ‘सावपि पदमिति’ पक्षमाश्रित्य वस्त्रादिषु दत्वं सिद्धमिति वार्त्तिकोपष्टम्भेन च प्रवृत्तिरित्यु-क्ता, यदि सावपि पदम्भवति राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपे कृतेऽसिद्धिर्विभक्तेः श्रवणात्प्राप्नोतीत्यभिधाय सूत्रशेषे तस्मादशक्यो हल्पृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम्, नचेद्विज्ञायते द्विहल्पृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणङ्कर्त-व्यमित्युक्तन्तदभिप्रायेणेह भाष्यकारोक्तिम्मनसि निधाय पाणिनीयन्यासेनैवाबिभा-राज्यमित्यस्य सिद्धिरित्युपलक्षणमित्यादिना दर्शिता । वस्तुतस्तु कृतेपि द्विहल्ग्रहणे तिस्योश्च ग्रहणे पितूराज्यमित्यादेः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसिद्धिरेवेत्याशयेना-

त्यादिरर्थो लभ्यते। दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्ङ्याप्योर्विशेषणायोगात्। उक्तं हि भाष्ये—"सविशेषणानां वृत्तिर्न" "वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति। एतेन अनदीसञ्ज्ञं ह्रस्वम् इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता।

"**सख्युरसंबुद्धौ**"॥ इह "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यतः "सर्वनामस्थाने" इत्यनुवर्तते तत् "असंबुद्धौ" इत्यनेन विशेष्यते। "गोतो णित्" इति सूत्राद् 'णित्' इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—**सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति**। सख्युरसंबुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम्।

युक्तमिति। "अनङ् सौ" इत्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः। "सर्वनामस्थाने" इत्यस्य "गोतो णित्" इत्यत्र प्रथमान्ततायाः कल्प्यत्वान्न तन्निवृत्तिरित्यभिमानः।

जर्वतिभाष्यकारीयप्रयोगोपष्टम्भेन "ढ्लोप" इति सूत्रस्याग्रहणन्तत्र तत्तत्सूत्रैकवाक्यतापूर्वग्रहणेन प्रतिपादितमेतदेवाहेति दिगिति। प्राचोक्तव्याख्याने न्यूनतापरिहर्तुमाह हलन्तादित्येतदिति मूले सविशेषणानामिति। एवं च प्राचामनुरोधेनोक्तम्। एतेनास्य वचनस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यानाश्रयणपक्ष एवसत्त्वेनैतद्वचनेन प्राचोक्तव्याख्यानासङ्गतिप्रदर्शनमनुचितमित्यपास्तम्।

कार्य इति सावित्यनेन सामानाधिकरण्यसिद्धय इत्यादिः। कल्प्यत्वादिति यथा इतोदितिसूत्रस्थसर्वनामस्थानशब्दात् या सप्तमी सा पूर्वत्र चरितार्था तस्या विपरिणामेन "गोतोणित्" इतिसूत्रे णिदित्यनेन सामानाधिकरण्याय प्रथमा कल्प्यते तथेहासम्बुद्धिरिति प्रथमायाः कृतार्थाया उत्तरत्रानङ्। सावित्यत्र सप्तम्या विपरिणामः कार्य इति भावः। न तन्निवृत्तिः न सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः। अभिमान इति। अत्रारुचिबीजन्तु यद्यसम्बुद्धिरिति पठ्येत तदा भिन्नविभक्तिकत्वात् "णलुत्तमो वा" इत्यनेन विच्छेदाच्च सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति मूले पर्युदस्यमानेति संज्ञिविशेषणभेदप्रतियोगिबोधकेत्यर्थः।

"ख्यत्यात्परस्य" ॥ कृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोरनुकरणं "ख्य" इति । एवं तितीशब्दयोः "त्य" इति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः । न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् । "सख्युर्यः" "पत्युर्नः" । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" । "आपत्यस्य च तद्धिते" इत्यादिनिर्देशात् इत्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामित्यादि । परस्येतिग्रहणं "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

"औत्" ॥ एतच्च नदीसंज्ञकेषु "इदुद्भ्याम्" इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु "अच्च घेः" इत्युत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्ति । अत आह–उकारेति । यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् । तन्न । तादृशोकारस्याप्रसिद्धेः । समुदायस्येति । न च पर्युदासेऽपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शङ्क्यम्, विशेष्यासन्निधानात् । यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च ख्यत्यात्सूत्रे कैयटेन, तन्न तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ।

विशेष्यासन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्त्तकम् । किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न तु सख्यन्तभिन्नस्येति । नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः ।

यदि तदन्तविधिस्तदा सखिशब्दान्तभिन्नमित्यर्थः, इति सखिशब्दस्य घिसंज्ञा न भविष्यतीति भावः । ननु शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वमस्त्वित्यत—आह—शब्दस्वरूपमिति । अव्यावर्तकम् = सार्वत्रिकम् । ननु कार्यकालपक्षे घिसंज्ञाशास्त्रस्य विधिप्रदेशे उपस्थितावङ्गस्येति विशेष्यबोधकम्भविष्यतीत्यत—आह—किञ्च सत्यपीति । इत्येव स्यादिति प्रतियोगिबोधकस्य सखिशब्दस्य तदन्तबोधकतया एवमेव स्यादित्यर्थः । आपन्नस्येति—सखिशब्दस्येति शेषः । अन्यत्र—अङ्गे, । एवञ्च यदि सखिभिन्नान्तस्याङ्गस्येत्यर्थस्तदा केवले सखिशब्देऽतिप्रसङ्गो ऽस्येव सखिभिन्नेकारान्तत्वादिति पर्युदासस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति

गौणत्वेऽपीति । अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च "येन विधिः" इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा "द्वितीया श्रित" इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः । "मिदचोऽन्त्यात्" सूत्रे "तृज्वत्क्रोष्टुः" "स्त्रियां च" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत् । 'अनुद्युक्षो वरुण इन्द्रसखा' 'आग्नेया हि मरुत्सखा' 'तीव्रं सोमं पिबति गोसखायं' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ।

"पतिः समास एव" ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत । "धात्वादेः" इत्यादि-

---

तस्य प्रत्ययविधीति । एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः । तथा द्वितीयेति । तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्योभयं खल्वपीष्यते

भावः । भाष्याविरोधाय मूलस्य तात्पर्यार्थमाह—एवञ्चेति मूलोक्तहेतुना तदभिमतार्थस्य साधने चेत्यर्थः । इदं सर्वमिति समुदायस्येत्यादिना परममूलोक्तञ्चेत्यादिना मूलोक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणया सखिशब्दावयवभिन्नयोरिदुतोरित्येवार्थः, यथा ऽत्वसन्तस्येति सूत्रे धातुशब्दस्य तदवयवे लक्षणा भवति । अत एव पिण्डग्रहित्यत्र न दीर्घः । एवञ्च सुसखिशब्दावयवस्यापि न घिसंज्ञा, सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणायाम्मानन्तु यस्येति चेति सूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् अतिसखेरागच्छतीत्युक्तम् । अत्र सख्यशिश्वीति ङीप्रत्यये सखिशब्दान्त्यस्य लोपेन निवृत्तौ श्रूयमाण इकारो न सखिशब्दावयव इति घिसंज्ञायाङ् घेर्ङितीति गुणः सिद्धो भवति । लोपाभावे तु सवर्णदीर्घेऽन्तवद्भावेनासखिशब्दावयव एवेति घिसंज्ञा न स्यादिति तात्पर्यम् । यदि परममूलसम्मत एवार्थः स्यात्तदाऽतिसखिशब्दभिन्नतया सवर्णदीर्घेऽप्यतिसखेरित्यस्य

ज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अथ कथं–सीतायाः पतये नमः ॥ पराशरश्च—

"नष्टे मृत प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ" इति ।

उच्यते । पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे "अच इः" इत्यौणादिक इः । अयं पतिशब्दः "पतिः समास एव" इत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् । एतेन कृष्णस्य सखार्जुनः' इति भारतं 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ।

"बहुगण" ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते । न तु संघवैपुल्यवाचकेऽपि, संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् ।

सोमसखा गवांसख इति भाष्यम् । अन्ये "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यलुक् ।

संख्यावाचके इति । त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः । न तु बहुत्वं संख्या, नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये यदयमसंख्यां संख्येत्याह इत्युक्तम् । संख्या-

---

सिद्धौ भाष्योक्तलोपोदाहरणप्रदर्शनासङ्गतिः स्यात् । नच लोपे ऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः । तस्या अनित्यत्वात् । ननु "द्वितीयतृतीय" इति सूत्रस्थप्रयोगे सोमेति सम्बोधनान्तम्पृथक् पदमिति भ्रमः स्यादत—आह - तत्पुरुषेति । उभयमिति = तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्चेत्येतदुभयमित्यर्थः । सोमसखेति, बहुव्रीहिः । कप्प्रत्ययस्तु वैकल्पिकत्वान्न कृतः । अन्ये तत्पुरुषे ।

ननु संख्यात्वस्य नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपतया बहुगणयोस्तथात्वविरहेण संख्यावाचक इत्यनुपपन्नमत आह—त्र्यादीति । त्र्यादिसंख्या व्याप्या यस्य धर्मस्य तद्वाचक इत्यर्थः । अत एव = बहुत्वस्य निरुक्तसंख्यात्वविरहादेव, नियतेत्यस्य नियत इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तस्य हेतुत्वेत्यर्थः । ननु यदि बहुगणौ न तथा तर्हि वक्ष्यमाणान्वर्थसंज्ञाप्रदर्शनविरोधो ऽत—आह -साक्षादिति साक्षान्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वमेकादिशब्दानां प्रसिद्धमेव । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयकप्रश्नार्थकतया न साक्षात्परम्परया वा तथात्वमित्यत एवेत्यनुपपन्नमत—आह - बहुगणेति ।

अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते। वतुना साहचर्याच्च। न तु पातेर्डतिः।

'षड्भ्यो लुक्' ॥ षड्भ्यः परयोरिति। बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः।

यते ऽनयेति। साक्षाद्, व्याप्य(१)संख्याद्वारा वेत्यर्थः। अत एव। बहुगणसाहचर्येण संख्यासम्बन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव।

बहुवचनेति। अन्यथा षष इत्येव वदेत्। अर्थप्राधान्येति। षट् शब्देन षट्संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम् तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम्। तत्रार्थपरत्वं स्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपं गौणं तदाह—षडर्थेति। तेन गौणे न। इदं प्राचामनुरोधेन। 'षड्भ्य' इति बहुवचनं 'तिसृभ्य इतिवत्। षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च। न हि

ननु षट्शब्दस्य नित्यबहुवचनान्ततया बहुवचननिर्देश इत्याद्यनुपपन्नमत—आह—अन्यथेति अर्थपरस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि स्वस्वरूपपरस्यैकवचनान्तत्वमपि सर्वनाम्न इतिवत्सम्भाव्यते इति भावः। अर्थप्राधान्येति मूलाद्बहुवचननिर्देशसामर्थ्यादिह नार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञा, किन्तु शब्दविशिष्टार्थ इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः। पञ्चका इत्यत्र लुगापत्तेरत—आह—षट्शब्देनेत्यादि। अयम्भावः सूत्रे षड्भ्य इत्यत्र तन्त्रेण निर्देशः एकः षट्शब्दः शब्दयुक्तार्थपरः अपरोऽर्थयुक्तशब्दपरश्चेति शब्दादर्थाच्च परत्वं विवक्षितम्। उभयमपीत्यपिशब्देन समुदायस्य निमित्तत्वमिह विवक्षितन्नतु प्रत्येकम् पञ्चका इत्यस्यान्त्येन प्रियपञ्चान इत्यादेराद्येन निरासः तन्त्रनिर्देशे ऽपि न द्विवचननिर्देशः। इत्यत्र बीजमाह—तेषामिति। ननु प्रत्ययस्यार्थात्परत्वं कथमत—आह—तत्रार्थादिति। तेन = आद्येन, प्राचां प्रकाशकृताम् तैर्हि यत्र षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं, तत्र षडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जस्शसोर्लुगित्युक्तम्। यदुक्तम्प्राचामिति-तद्बीजमाह-षड्भ्य इति। तिसृभ्य इति वदिति तत्र यथा प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्याद्बहुवचनन्तद्वदित्यर्थः। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचनन्तिसृभ्य इति तु मनोरमायामुक्तम्। षट्संज्ञकानामिति एवञ्च बहुवचनं युक्तमेवेति भावः। ननु सर्वनाम्न इतिवज्जातिनिर्देश एवास्त्वित्यतआह—नहीति विनिगमकाभावात्। यदि

---

१ इदं बहुशब्दाभिप्रायेण, तस्य बहुत्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारा परिच्छेदकत्वात्।

"प्रत्ययलोपे" ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे निय(१)मार्थ-

सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचितः । आचार्यशैली वा । षष्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च । तस्मादिदं विहितविशेषणम् । परमपञ्चादीनामपि (२) संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव । लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव

सर्वत्र जातिनिर्देश एव तदोदात्तादनुदात्तस्येत्यादावपि तथात्वस्य सत्वे आनुदात्तसामान्यस्य स्वरितापत्तिः स्यात् । संज्ञास्वरूपनिर्देशे एकवचनेनैव निर्देश इत्यपिना आचार्यशैलीत्याह—आचार्येति सर्वनामानीत्यत्र व्यभिचारात् । ननु टिघुभादिवदेकवचनान्तस्य संज्ञात्वेन विनियोगेकर्तव्ये बहुवचनान्तस्य करणमर्थविशेषस्य साधकम्भविष्यतीत्यत—आह—षष्शब्दस्येति । अत्र षष्इति पृथक्षष्शब्दो नासमस्तम्, अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया निर्दिष्टमतो जश्त्वन्न । अत्र चकारो ऽनुक्तस्यापि समुच्चयार्थः । परशब्दस्य भवदुक्तार्थकत्वे प्रमाणाभावात् । षट्संज्ञकस्य स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वसम्बन्धेन विभक्तावन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्चेति कथन्तर्हि गौणव्यावृत्तिरत—आह—तस्मादिति । परमपञ्चेत्यत्राव्याप्ति

---

१ नियमाकारश्च न 'कृत्स्नप्रत्ययलोपे लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताककार्य्यमेव नान्यत्' इत्याकारकः, 'राजाश्व' इत्यादौ सवर्णदीर्घादेरप्यसिद्ध्यापत्तेः । 'कृत्स्नप्रत्ययलोपे एव लुप्तप्रत्ययवृत्ति प्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकं कार्य्यम्', इत्यपि न, 'रामः इत्यादावपि सुपत्वस्य 'दधि' इत्यत्र लुप्तप्रत्ययवृत्तितया पदत्वानापत्तेः । किन्तु नियमस्थले व्यर्थीभूतशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकम्, व्यर्थताप्रयोजकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यर्थताप्रयोजक शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचो जायते । तथा च प्रकृते व्यर्थीभूत शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं कृत्स्नप्रत्ययलोपत्वम्, तद्व्यापकम्, व्यर्थताप्रयोजकोद्देश्यतावच्छेदकमादेशत्वं तद्व्याप्यं यद्रूपं प्रत्ययलोपत्वम्, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनादेशे संकोचान्न 'सुदृष तत्प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावः, नापि प्रत्ययलक्षणम्, अस्त्वस्य प्रत्ययासाधारण धर्माभावात् । कथञ्चित् 'सुदृषत्' इत्यत्र नियमफलाभावेऽपि 'सुदृषन्नगरी' इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनोगित्वमादायङीपः, असन्तत्वमादाय विनेश्चाभावरूपं फलं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

२ ननु संख्याप्रकारकसंख्येयनिष्ठबोधजनकत्वस्यैव संख्यावाचकत्वे । 'राजानः' इत्यादौ राजादिशब्दस्यापि बहुत्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितराजादिरूपसंख्येयनिष्ठ बोधजनकतया षट्त्वापत्तिरितिचेत्, न, संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठमुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वस्यैव संख्यावाचकत्वात् 'राजानः' इत्यत्र राजन्शब्दस्य राजत्वप्रकारकोपस्थितिजनकत्वेऽपि संख्याप्रकारकोपस्थित्यजनकत्वान्न दोषः । विशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशात् 'प्रियपञ्चन्' इत्यस्य न संख्यावाचकत्वम् संख्येयनिष्ठविशेष्यतायाः अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतासामानाधिकरण्येन मुख्य-

मिदम्। प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभना

ग्रहणमित्यत्र न मानम्। उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः। स्पष्टं चेदं "सर्वादीनि" इति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम्।

सिद्ध इति। "तृणह" इति सूत्रे 'अचि' 'न' इत्यनुवृत्त्या तृणहानीत्यादिव्यावृत्तौ 'हलि' इत्यनुवृत्त्या अतृणेडित्यस्य सिद्धिः। 'शास इत्' 'अङि'। अजादौ क्ङिति चेदङ्येवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापीति भावः।

वारयति परमेत्यादिना। अपिः केवलसमुच्चायकः। जनकत्वेनेति तृतीया तु यदि बोधजनकत्वमेव शक्तिरिति मतन्तदाऽभेदे यदि शक्तिस्ततो भिन्ना तदा हेतौ ननु लोकेऽस्य गणनायामप्रसिद्धत्वात्कथङ् ग्रहणमत—आह—लोक इति। पञ्चका इत्यादौ तु षट्त्वस्यैवाभावः। स्पष्टञ्चेदमिति तत्र हि उपसर्जनाप्रतिषेधखण्डनायाङ्गाधिकारे यदुच्यते 'गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति, यद्येवम्परमपञ्चेत्यत्र लुङ्न प्राप्नोति नैष दोषः, षट्प्रधान एव समास" इत्युक्तम्। अस्माद्भाष्यान्मदुक्तार्थस्य लाभः स्पष्ट। इत्याशयेनाह—तत्त्वमिति।

नन्वतृणेडित्यत्रेमागमस्य हलादौ विधानेनाल्विधित्वात्कथं सिद्धिरत—आह—तृणहइतीति अचि नेत्यनुवृत्त्या नाभ्यस्तस्याचीति सूत्रादचीत्यस्य नेत्यस्य चानुवृत्त्या आशीरित्यस्याशासः क्वाविति वचनेन सिद्धिम्मनसि निधायाह—"शास इदिति" इदं सामान्यसूत्रम् "अङिति" तु नियमार्थमित्याह—अजादाविति। अजादिव्यावृत्तौ = आशासातइत्यादिव्यावृत्तौ, अन्यत्रापीति आर्द्रे चर्मन्नित्यत्र स्थानिवद्भावेन ङिपरत्वान्नङीति नलोपाभावस्य सिद्धिरित्यर्थः। "प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि नियमस्यैवंरूपत्वे मानमाह—इदमिति। प्रथम-

---

त्वाभावात्। नचैवम् 'दण्डप्रतियोगिकमादृश्यविशिष्टाः त्रयः' इत्यर्थके 'दण्डिन इव त्रयः त्रिदण्डिनः' इत्यत्र षट्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, यस्य संख्यवाचकत्वं निरूपितं तदन्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा या संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठा विशेष्यता, तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं संख्यावाचकत्वमितिस्वीकारेणादोषात्। 'त्रिदण्डिनः' इत्यत्र संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्ति त्रिशब्दे एव नतु त्रिदण्डिन् शब्दे इति न दोषः।

दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न ।

प्रत्ययस्यासाधारणमिति । इदं द्वितीयप्रत्यय(१)ग्रहणेन लभ्यते । यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न । राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः ।

प्रत्ययग्रहणन्तु प्रत्ययपर्याप्त्यधिकरणलोपे यथा स्यादवयवलोपे माभूदित्यर्थन्ते-नाघ्नीतेत्यत्र नानुनासिकलोपः । यदि पूर्वसूत्रस्य प्रत्ययपदस्यानुवृत्त्या तस्य लाभ इत्युच्यते, तदा तन्न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । इदमेव प्रत्ययपदमवयवेऽपि प्रत्ययव्यवहारे ज्ञापकन्तेनादेशप्रत्यययोरित्यत्र न षष्ठीभेदकल्पना कार्या, द्वितीयप्रत्ययपदाभावेतु लक्षणमित्येव वाच्यम् । करणसाधनेनानेन प्रत्यासत्त्या प्रत्ययनिमित्तककार्यस्य प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः । स्थानिवत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे इति तु नोक्तन्तादृशकल्पनायां, द्वितीयस्य प्रत्ययपदस्य वैयर्थ्यमेवेत्यस्य ध्वननार्थेति बोद्धयम् ।

---

१ "प्रत्ययलोपे" इति सूत्रे 'स्थानिवत्' इत्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं-प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताके कार्ये कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यत्र प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणात्वनिमित्तके दीर्घे प्रत्ययलक्षणं न । "प्रत्ययलोपे तद्वत्" इत्येव सिद्धे इति तु न 'नवनिर्भिन्नः' इत्यत्रेभभावार्थम् प्रत्ययनिमित्तताककार्ये एव प्रत्ययलक्षणं स्यात्तु प्रत्ययस्यानिके इत्यर्थलाभार्थं लक्षणग्रहणस्यावश्यकतया तादृशन्यासस्य वक्तुमशक्यत्वात् । "प्रत्ययलोपे लक्षणम्" इत्येव सिद्धे द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन प्राधान्येन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तता तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति ज्ञाप्यते । तेन 'चित्रायां जात चित्रा' इत्यादौ ङीपि कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न, 'अणो योऽकारः' इत्यर्थेन प्रत्ययप्राधान्याभावात् । अतएव "वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" इति परिभाषापि सिद्धेति 'गवे हितम्' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावङ् न । एवम् अभिपूर्वकादीङ्धातोः क्विपि भागुरिमते अपेरकारलोपे 'भियौ' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन लुप्ताकारमादायानेकाच्त्वात् "एरनेकाचः" इति यणभावाय, 'ननन्द' इत्यत्रेत्तो लोपे सति प्रत्ययलक्षणेन लिण्निमित्तकस्य "कास्यनेकाचः" इत्यामोऽभावाय च । "प्रत्ययस्य लुक्" इत्यतः 'प्रत्ययस्य' इत्यनुवृत्त्या "लोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणम्, 'षष्ठीनिरूपितप्रयोज्यप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयता प्रत्ययावयवेऽपि तिष्ठति' इति ज्ञापयति । अतएव "इदुदुपधस्य" इत्यत्र 'प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गः' इति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि । 'कपिभिः कृतम्' इत्यादौ षत्वाभावः सिध्यति । न च प्रकृतसूत्रभाष्ये आद्यप्रत्ययग्रहणस्य "कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथास्यादेकदेशलोपे माभूदिति । आघ्नीतेत्यत्रोपधालोपिनामेषां" इति भाष्यविरोधः, तस्यापि भाष्यस्योक्तार्थे एव तात्पर्यात् । तेन 'आघ्नीय इत्यत्रमीपुटः सवर्णलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन "अनुदात्तोपदेश" इत्यनुनासिकलोपो न । एवञ्च "आदेशप्रत्यययोः" इत्यत्र आदेशप्रत्यययोः षकारे अभेदे नान्वये द्वन्द्वोऽपि सिध्यतीति ।

यद्वा । यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रालिवधित्वे ऽपि विध्यर्थमिदम् । तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम्

दीर्घो नेति । असो लुकः स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वे ऽपीति शेषः । न चानुसाहचर्याच्छ्रूयमाणासन्त एव दीर्घ इति वाच्यम् । तदनित्यत्वस्याप्यनेन(१)ज्ञापनात् । प्राधान्येनेति । तत्त्वं च वर्णाविशेषणत्वरूपम् । एतच्च 'स्थानिवत्' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लब्धम् । इमिति । मित्रशीरित्यादौ हलादौ ङ्किति विधीयमानमित्त्वं च

प्रत्ययासाधारणमित्यस्य प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण यत्र प्रत्ययस्याश्रयणन्तत्रेति स्पष्टोऽर्थः । अन्योक्तनियमस्वरूपन्निरस्यति - यत्र प्रत्ययस्येति । पदत्वानापत्तेरिति अत्र पदसंज्ञारूपङ्कार्यन्तदन्तस्येति स्पष्टमेव । स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वे ऽपीति अत्र स्थानिवद्भावेन लुको ऽस्त्वमेवातिदिश्यते । तस्य स्वरूपमिति शास्त्राच्छास्त्रीयत्वात् । तदन्तत्वं त्वर्थसमाजग्रस्तमिति बोध्यम् । तदनित्यत्वस्य, साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्येत्यर्थः । अपिना पर्युदासानित्यत्वस्य समुच्चायकः अनेन सूत्रेण, एतेन सोर्मनसी अलोमोषसीत्यत्र पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति न सुदृपत्प्रासाद इत्यत्र स्वरस्य प्राप्तिरिति नियमो व्यर्थ एवेति निरस्तम् । एतावता प्रबन्धेन भाष्यसम्मतनियमार्थत्वपक्षसामर्थ्यंवार्तिककारसम्मतं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वपक्षमुपपादयति । मूले यद्वेति । ननु यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्र कार्यिविशेषणत्वं तस्मिन्निति परिभाषयेति, स्पष्टमेवेति तृणह इति सूत्रे प्रत्ययस्य कथम्प्राधान्यमत—आह—तत्त्वञ्चेति प्राधान्यञ्चेत्यर्थः । वर्णाविशेषणत्वम् = वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाव इत्यर्थः । एतल्लाभसाधनमाह-एतच्चेति । नच द्वितीयं प्रत्ययग्रहणङ्किमर्थमित्येव भाष्यकृतोक्तन्नतु प्रत्ययलक्षणग्रहणङ्किमर्थमित्युक्तमिति, भवदुक्तकल्पनायाः कथम्भाष्यालाभ इति वाच्यम् ? बहुव्रीहिसमासेनोक्तार्थलाभात् । वार्तिककारमते फलान्तरमप्याह-मित्रशीरिति । इत्वमिति शास इदित्यनेनेत्यर्थः । ननु यत्र वर्णस्यान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभा-

---

१ "राजपुरुषः" इत्यादि भाष्यप्रयोगात्, "नङिसम्बुद्ध्योः" इति सूत्रे ङिग्रहणाच्चात्र सूत्रे "प्रत्ययलोपे" इति सतिसप्तमी न तु औपश्लेषिकाधिकरणबोधिका । तेन 'लिड्भवति' इत्यत्र "तिङ्ङतिङः" इति निघाते कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणेन पदत्वम्, 'बेभिदीति' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन "यङो वा" इतीट् न सिध्यति । अन्यथा प्रत्ययलोपाव्यवहितपूर्वस्य कार्याभावान्न स्यादित्यत्र विस्तरः । अनयोर्विशेषो न पदान्तसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

लुप्ते ऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवङ् न । अस्मादिति । अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितं तत्तु अव्ययानां

सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्वं च । अण् योऽकार इत्याद्यर्थके "टिड्ढाणञ्" इत्यादौ "इको यणचि" इत्यादौ च । तत्रान्त्यमुदाहरति—तेनेति । आद्योदाहरणं तु चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण् योऽकारस्तदन्तादिति विहितो ङीप् नेति बोध्यम् । न च गोहितमित्यत्र "न लुमता" इति निषेधः । लुमत्प्रत्ययनिमित्तकाङ्गोद्देश्य(१)ककार्ये एव तेन

वरूपप्राधान्यं तत्रैव चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधस्तदा चित्रायाञ्जाता चित्रेत्यत्राण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानेनाकारस्य प्रातिपदिकविशेषणतया न निरुक्तं प्राधान्यमिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यादत—आह—वर्णस्य तत्त्वं चेति । क्रमेण द्विविधप्राधान्यस्योदाहरणमाह—अ यण् इत्यादिना । इत्यादौ चेति-अस्तीति शेषः, तत्र तयोर्मध्ये ।

नन्‍ु इको यणचीत्यस्य गवेहितमिति नोदाहरणमिति तेनेत्यनुपपन्नमिति चेन्न तस्योपलक्षणत्वात् । तेन हरिहितमित्यादिस्थले यणादि नेति बोध्यम् । चित्रायाञ्जातेति, "नक्षत्रेण युक्तः काल" इत्यणो लुबविशेष इति, लुपि युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वं ततो जातार्थे "सन्धिवेल" इति सूत्रेणाण्, तस्य 'चित्रारेवतीति" वार्त्तिकेन लुक् "लुक् तद्धितलुकि" इति टापो लुक्, नच जातार्थकप्रत्ययान्तात्पुनष्टाप् प्रत्ययो, "लक्ष्ये लक्षणस्येति" न्यायेन दुर्लभ इति वाच्यम् ? पूर्वकालजातस्य टापो नक्षत्रगतस्त्रीत्वद्योतकत्वेऽपि जातार्थगतस्त्रीत्वाद्योतकतया पुनस्तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् । तत्रान्त्यविवक्षया वैयर्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेति । निषेध इति । तथाच यणादेः प्राप्तिर्न भविष्यतीति भावः । समाधत्ते लुमेति निमित्ता-

---

१ नचैवम् परमत्रि(त्र) इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन आमनिमित्तकत्रयादेशः स्यात् त्रयादेशस्य निर्दिश्यमानत्रिशब्दोद्देश्यकत्वात्, प्रकृते परत्रिशब्दस्याङ्गत्वेनत्रि मात्रस्याङ्गत्वाभावात्, एवम् 'परमजरापुत्रः' इत्यत्र जरसादेशश्च स्यादिति वाच्यम्, लुमत्प्रत्ययविशिष्टविषयतके कार्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थेन दोषात् । वै० स्वाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नतरम्, स्वनिमित्तकाङ्गसंज्ञाश्रयावयवमेण साक्षात्परम्परयावाऽवच्छिन्नतामित्युभयसम्बन्धेन । तथा च 'त्रिशब्दान्त ङ्गावयवनिर्दिश्यमानस्य त्रयादेशमामि, इत्यर्थे निर्दिश्यमाननिष्ठोद्देश्यताया अङ्गपर्याप्ताङ्गत्वरूपधर्मेण परम्परयाऽवच्छिन्नत्वमस्त्वादुक्तलक्ष्येषु न दोषइत्यत्र विस्तरः ।

प्रायेण निर्लिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावा-च्चोपेक्षितम्। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्या-

---

निषेधात्। अत एवोत्कामेत्यादौ "क्रमः परस्मैपदेषु" इति दीर्घसिद्धिः। परस्मैपदपरशिन्निरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। "तस्मि(१)न्न" इति न्यासेऽपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्य एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यद्वेत्यादिनोक्तो वार्त्तिककृत्सम्मतः पक्षस्तत्फ-लानामन्यथासिध्द्या भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक्।

प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगे ऽपि त्रिषु सारूप्या-

---

न्तो बहुव्रीहिः अङ्गत्वस्य विशेषणमेतत्। तथाचाङ्गशब्दो ऽत्र संज्ञास्वरूपबोधकश-ब्दप्रकृतिक अर्शआद्यजन्तो बोध्यः। अत एव उक्तार्थकल्पनादेव यणादेर्वर्णोद्दे-श्यकत्वनत्वङ्गोद्देश्यकत्वमिति स्पष्टमेव "क्रमः परस्मैपदे" इत्यस्याङ्गाधिकारीयत्वे ऽपि यथा दीर्घस्य न लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यकत्वं तथोपपादयति परस्मैपदेति ष्ठिवुक्लमित्यतः शितीति तत्र वर्तत अत एव निश्रमनुर्निश्रमुरित्यत्र न दीर्घः। वार्तिकमते ऽप्याह—तस्मिन्नितीति। प्रकृत्युद्देश्यकेति प्रत्ययेनाक्षेपः प्रकृतेर्भ-वतीत्यभिप्रायेण। ननु भाष्यकारेण विधिपक्षं दूषयित्वा नियमार्थत्वं स्थापितमिति मूलकारस्यापि तदुपपादनमेवादौ कर्त्तुमुचितन्तथा तु न कृतं किन्तु वैपरीत्येन कृतमित्यत्र किम्बीजमिति चेत्। न भाष्यकृता प्रयोजनान्यथा सिद्धिम्प्रदर्श्य विधिपक्षो दूषितो ननु दोषेणेति नियमाद्विधेर्लघुत्वं ध्वनयितुम्मूले वैपरीत्येनाभि-धानात्। वस्तुतस्तु "यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यं" नियमपक्ष एवोचित इत्याशये-नाह—यद्वेत्यादिति।

यदुक्तम्प्रायेणेति तस्य प्रयोजनमाह—विभक्तीति। कस्याश्चित् कस्यचित् किञ्चित् रात्रौ सायम् वामित्यादेरित्यर्थः। एवञ्च परममूले लिङ्गत्रययोगेऽपि सारूप्यप्रतिपादनपरन्तु लिङ्गाभावप्रदर्शनपरम्। तथासत्यलिङ्गा इत्येव वदेत्।

---

१ उत्काम इत्यादिषु अनेन निषेधात् "क्रमः परस्मैपदेषु" इति दीर्घताभावमाशङ्क्य "न लुमता तस्मिन्" इति न्यासेन लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य कार्य्ये एव निषेध इति स्वीकृत्य समाहितम्। यथाश्रुतन्यासेऽपि "न लुमताङ्गस्य" इत्येवसिद्धम्, कथम्। न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि। योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्य्यं तन्न भवति" इत्युक्त्या 'उत्काम' इत्यादौ दीर्घस्य लुप्यमानपरस्मैपदनिमित्तकाङ्ग-कार्य्यत्वाभावान्न दोषः।

भावात् गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः अस्थ्याद्यनङ्गत्वादिति भावः ।

अकारो वक्तव्य इति तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इकारान्तः । बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमशब्दोऽन्य एव । तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः । तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति न भ्रमितव्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥

भाव इत्याशयः । अर्थप्राधान्यबोधकस्येति । अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः । बहुवचनस्येत्युपलक्षणम् । तद्बाधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्य एव न प्रातिपदिककार्ये । किं चाप्रसिद्धत्वरूपस्य वा गौणलाक्षणिकत्वस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणम् । न चायं तथा । इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वं तु न गौणत्वम् । अत एव प्रियतिस्रेत्यादौ तिस्रादयो भाष्यकृतोदाहृताः । गौणत्वे ऽपीति । उपसर्जनत्वे ऽपीत्यर्थः ।

वक्ष्यमाणरीत्या युष्मदस्मच्छब्दयोर्लिङ्गबोधकत्वमेव, "न षट्स्वस्रादिभ्य" इति ज्ञापकाच्च षट्सञ्ज्ञकानामपि तत्त्वमस्त्येव । त्रिषु सारूप्यञ्च लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य त्वयमर्थः । पदान्तरसमभिव्याहारं विना तन्मात्राल्लिङ्गविशेषस्य न प्रतीतिरिति । अव्ययस्त्वेतादृशं न, तस्य लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकानुपलम्भात् । नच "अव्ययादाप्सुपः" इति ज्ञापकस्य सूत्रस्य सदृशं त्रिषु लिङ्गेष्वित्यस्य चाव्ययानामपि लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकत्वस्यत एवेति वाच्यम् ? "अव्ययादाप्सुप" इति सूत्रस्थाप्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । सदृशमित्यादेरपि लिङ्गसङ्ख्याकारकाभावपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु बहुवचनस्यार्थप्राधान्यबोधकत्वमप्राङ् निरस्तम् इति तेन विरोधोऽत आह—बहुवचनस्येति । तद्बाधकाभावात् तद्बाधकस्य विहितविशेषणस्याभावात् । ननु गौणमुख्यन्यायेनैव तस्य गौणत्वेऽप्रवृत्तिरित्यस्य लाभो भविष्यतीत्यत—आह—गौणमुख्येति । इदञ्च न्यायस्य प्राप्तिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तु सैव नेत्याह—किञ्चेति । वाशब्दः समुच्चये तथा गौणलाक्षणिकः तादृशस्यैव गौणत्वस्य परिभाषाघटकत्वादेवोपसर्जनप्रतिषेधो वार्त्तिककृता कृतः । अत एव तादृशस्यैव गौणत्वस्य परिभाषाघटकत्वादेव । नन्वेवंसति गौणत्वेऽपीति मूलविरोधोऽत—आह—उपसर्जनेति । मूले अन्य एवेति इञ्प्रत्ययान्ताकारप्रत्ययान्तयोर्भेदस्य स्पष्टत्वादिति भावः । भ्रमनिवृत्त्य-

किदिति । तेन "आतो लोप इटि च" इत्यालोप इति भावः । यर्यीपप्यादय इति । यत्तु प्राचोक्तम् । एवं देवयज्यातिलक्ष्म्यादय इति । तन्न । देवान् यजत इति विग्रहे "इन्" इत्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योज्ज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात् । "अग्नौ द्विजान्देवयजीन्निहन्म" इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्याततत्वात् । न च यजेर्दीर्घे ईप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति । बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेद् भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं

न भ्रमितव्यमिति । एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्य व्युत्पादनमिति भावः ॥ इतीदन्ताः ॥

ह्रस्वविषयकतयैवेति । जयमङ्गलायामिति शेषः । माङ् माने इति । "घुमा स्था" इतीत्वविधायकसूत्रस्थं 'अवकारादौ' इति वार्त्तिकं भाष्ये प्रत्या(१)ख्यातमिति ईत्वं सुलभम् । शंस्थाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः । ततो विजेवेत्यन्यं । न च तेनेत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वा-

---

र्थमिति प्रत्ययविशेषोत्पत्त्यभिधानेन विशेषदर्शनस्य प्रतिपादनात्तादृशभ्रमनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु माधातोः क्विपि ईत्वमवकारादाविति वार्त्तिकादीत्वन्दुर्लभम् ङित्साहचर्यात्किदपि श्रूयमाण एव निमित्तत्वेन गृह्यतेऽत एव शंस्था इत्यत्रेत्वन्नेति केचित् । तन्न युक्तमित्याशयेनाह—मूले—एतच्चेति । ईत्वमवकारादाविति ।

वार्तिकविरोधम्परिहरति घुमेति । वस्तुतस्तु "ईत्वमवकारादौ" इति वार्तिकस्य पावान इत्यादेर्वनिपा साधनेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य च फलैक्याय प्वादिधातुभ्यः क्विपो अनभिधानमेव युक्तमित्याह—तत इति प्वादिभ्य इत्यर्थः । ननु "असिद्धवदत्राभात्" इति यणादेशे कर्तव्ये इत्वस्यासिद्धत्वम्प्राप्नोतीत्यत—

---

१ 'वसां वसापावानः पिबत' 'घृतं घृतपावानः पिबत' इत्यादावितिवारणाय कृतम् "ईत्वमवकारादाविति वाच्यम्" इति वार्तिकं भाष्यकृता 'पावानः' इत्यादि वनिपा संसाध्य प्रत्याख्यातमित्यर्थः । ननु वार्तिकाभावे 'विश्वपाः' 'शंस्थाः' इत्यादावीत्वं स्यात् तत्सत्त्वे चेत्वं नेति फलभेदः, "अवकारादौ" श्रूयमाणवकारादावीत्वं नेत्यर्थेनादोषात् । न चैवम् 'पावानः' इत्यस्य वनिपा सिद्धावपि क्वनिपि ईत्वं दुर्वारम्, तत्रेत्वस्येष्टत्वात्, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्तात् । 'विश्वपाः' 'शंस्थाः' इत्यादौ तु 'किलात्र आगनम्' इति भाष्यप्रयोगाद् लोकेऽपि विजेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

कल्पकमुपलभ्येत। वेदे ऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते। "आयर्जि त्वा मनवे जातवेदसे" इति। अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद्ध्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्यमिति न वातप्रमीसाम्यम्। एतच्च मूले एव स्पष्टीभविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्च 'माङ् माने शब्दे च' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम्। बहुश्रेयसीति। "ईयसश्च" इति न कप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः। 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात्।

"यू स्त्र्याख्यौ"। ईदूदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञे-

त्कथं यणिति वाच्यम्। क्वौ ईत्वं, विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम्। न कबिति। समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रे भाष्ये उक्तात्वस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव। "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा "नद्यृतश्च" इत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः।

ङ्यादिष्विति। बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण। शक्तीति। स्त्रीत्वनि-

---

आह—नन्वेति। व्याश्रयत्वादिति ननूभयोरप्यङ्गसम्बन्धित्वमिति कथं व्याश्रयत्वमिति चेन्न प्रत्यासन्येकनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञासम्बन्धित्वमेवोभयोस्तत्र व्याश्रयत्वाभाव इह तु न तथेत्याशयात्। अत एव विगणय्येत्यादावयादेशे कर्तव्येऽतो लोपो नासिद्ध इति भाष्यं सङ्गच्छते। ननु समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्त्या बहुश्रेयसीत्यत्र ईयसन्तोत्तरपदकत्वाभावेन कथं तेन न कबित्युक्तमत—आह—समासान्तेति। अस्य = ईयसश्चेत्यस्य, तन्निषेधकत्वेन = समासान्तनिषेधकत्वेन, एवञ्च समासान्तकर्मकविधितात्पर्यकत्व एव भाष्यस्य प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। ईयसश्चेत्यत्र बहुव्रीहिपदानुवृत्त्या ईयसन्तोत्तरपदकस्य लाभे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसग्रहणेनेयसीशब्दस्यापि ग्रहणे न निषेधस्य प्राप्तिः। ईयसश्चेत्यस्योभयनिषेधकत्वे साधकमाह—गोस्त्रियोरितीति।

यूस्त्र्याख्यावित्यनेन ईदूदन्तयोर्नदीसञ्ज्ञा भवतीत्याशयेन—सूत्रम्परम-मूले—व्याख्यातम् ईदूदन्ताविति। वर्णयोरेव सञ्ज्ञेति पक्षाभिप्रायेणाह—मूले—इह वर्णयोरेवेति। तयोः ईदूतोः स्त्र्याख्यपदस्य स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ

स्यपि पक्षोऽस्ति। "आच्छीनद्योः" इति सूत्रस्वरसात्। तयोस्स्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः, क्वचित् स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात्। तेन नद्यन्तादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णौ तदन्तं वा घिसंज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे "असखि" इत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः। न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति। तेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञाया यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्।

रूपितशक्तीत्यर्थः। तेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षे तु "शीनद्योः" इत्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा। नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वं बोध्यम्। इउवर्णाविति। अत एव 'घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन' इति सङ्(१)गच्छते। न त्वित्यादि। इदं हरदत्तानुरोधेन। न्यायसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तनद्यन्ततयैव समुदाये तत्संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभि-

---

तयोः स्त्रीत्वद्योतकत्वमतेऽपि सिद्धान्तिसम्मते द्योतनया स्त्र्याख्यत्वं बोध्यम्। स्वत इति स्त्रियामित्यधिकृत्य विधानात्। क्वचित् = श्रीभ्रूशब्दादौ, शक्तीति स्त्रीत्वनिरूपिता या शक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वस्येत्यर्थः। तेन = पर्याप्त्यधिकरणत्वानिवेशेन। नच स्त्रीबादेर्द्योतकत्वमते तत्र शक्तिर्नास्त्येवेति शक्तीत्यसङ्गतमिति वाच्यम्? बोधजनकत्वस्यैव शक्तिरूपतया लक्षणाव्यञ्जनयोरप्यत्रैवान्तर्भावात्। तदन्तसञ्ज्ञापक्षे = ईदूदन्तयोर्नदीसञ्ज्ञापक्षे। नचायम्पक्षो निर्मूल इति शङ्क्यम्? उत्तरसूत्रेऽस्त्रीतिसामानाधिकरण्येन निर्देशस्यैव मूलत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे "ह्रस्वनद्याप" इति सूत्रव्याख्यानावसरे यदुक्तन्नद्यन्तादिति तद्विरोध इत्यत— आह—नद्यन्तेति। तत्त्वम् नद्यन्तत्वम्। इउवर्णयोर्घिसञ्ज्ञायां सम्मतिमाह— अत एवेति। वर्णयोर्घिसञ्ज्ञास्वीकारादेव, इदम् नत्वित्यादिकथनम्। एतद्व्या-

---

१ यदि घिसंज्ञायां वर्णसंज्ञापक्षो न स्यात्तदा "घ्यन्तात्" इत्यत्रान्तग्रहणं विरुध्येतेति भावः।

"अचि श्नु" ॥ इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचाराद् इत्याह—इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । श्नुप्र-

---

मा(१)नेनेदम् । जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा । भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन । तस्य संज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ क्लिब्विषये आनुपूर्व्यैक्येन भेदाग्रहात्समासे तदन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम् । 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्' इति तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे न मानम् । यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति तदाशयः । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम् । अत एव क्यजाद्यन्ते

ख्यानबीजम्प्राक् प्रतिपादितम् । पूर्वं प्रवृत्तेति अर्थान्तरसङ्क्रमणात्प्राक् प्रवृत्तेत्यर्थः । इत्यभिमानेनेति अस्य तु समुदायघटकतया पुम्बोधकतापीति तन्मात्रबोधकत्वमित्याशयः । जहदिति—पदद्वयेपीत्यादिः, अभिमानोक्तिबीजम्प्रकटयति भाष्यकृतेति । यत्र रूढिर्विरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्थेति तेषामभावः । अवयवस्य, कुमारीश्रेयसीशब्दयोः, कुमार्यै इति, अत्र कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारी क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्, खरकुटीति खरकुटी वेत्यर्थे इवार्थे संज्ञायामिति कनो "लुम्मनुष्ये" इति लुप् । अत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावान्न "गोस्त्रियो" इति ह्रस्वत्वम्, पञ्चम्यन्तद्वयस्य कार्यमित्यात्रान्वयः । समासे = बहुश्रेयसीत्यादिसमासे, यथाप्रत्याख्यातन्तत्प्रकारमाह—अवयवेति । एतस्य व्याख्याऽवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति भगवता कृता, अत्र भविष्यतीति कथनेन कार्यकाले अपि सा भविष्यतीति ध्वनितम् । यदि यथोद्देशपक्ष एवाभिमतः स्यात्तदाऽवयवोऽत्र नदीसंज्ञाऽस्तीत्येव वदेत् एव व्याख्यानेनोत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावः स्पष्ट एव । नन्ववयवत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेन समासावयवसंग्रहेऽपि कुमार्यै इत्यादेः कथं संग्रहोऽत—आह— अवय-

१ अत्र प्राचीनमते प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वमिति बहुश्रेयसीशब्दस्य तत्त्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" इति । तत्रापि यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञयैव कार्य्यमिति न्यायसिद्धमिदम् । कार्य्यकाले तु समासे समुदायस्य लिङ्गान्तरानभिधायकत्वाभावात्, अवयवस्य तु जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तदबोधकत्वात्, अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे प्राधान्येन तदनभिधायकत्वाद्वा वाचनिकमिदम् । रत्नकारास्तु जहत्स्वार्थायामत्र प्रमाणाभावेन, "अवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्" इति भाष्येण तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे प्रमाणाभावेन च नदीत्वे सिद्धे तत्पक्षेऽपि फलितार्थमेव । अतएव प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

भृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्त्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः। क्षिपति, अद्युतत्, दिदिवतुः, ऊयतुः, इत्यादौ चातिव्याप्तिः। तद्वारणाय इवर्णोवर्णयोरच्परत्वेन विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः।

"एरनेकाचः"॥ "अचि श्नुधातु" इति सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशे

न दोषः। तत्रापीच्छाविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्।

श्नुप्रभृतीनामिति। तदन्ताङ्गानामित्यर्थः। दोष इति। सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम्। वैयधिकरण्ये तु भेदसम्बन्धः स चेति गौरवं दोष इत्यर्थः। दिदिवतुरिति। अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्रीत्या वैयधिकरण्यात्। यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयङ एवापत्तिः। न चेपु लोपेन निर्वाहः, प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात्। अनित्वात्तदभावे ऽप्याह—ऊयतुरिति। क्लिष्टतेति। अजा-

---

वशब्देनेति। शब्दग्रहणमिति शब्दसामान्यस्य ग्रहणमित्यर्थः। क्यजाद्यन्ते प्रागुक्ते कुमार्यै इत्यादौ, इच्छादीति। आदिपदेनाचारपरिग्रहः। एतेन कुमार्यै खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादाववयवस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यानुपलम्भान्न सूत्रेण नदीसंज्ञाप्राप्तिः। कार्यकालपक्ष इति यथोद्देशपक्षाभिप्रायक एवायं ग्रन्थ इत्यपास्तम्।

तदन्ताङ्गानामिति एतेन प्रक्रान्तस्याङ्गस्येत्यस्य विशेष्यता सूचिता। तेन सुभ्रुवावित्यादिसिद्धिः। मूले वैयधिकरण्यन्दोष इत्येवाभिहितन्नत्वत्र साधकमभिहितमिति निर्बीजाभिधानमयुक्तमित्याशङ्कावारणमाह—सामानेति। मात्रमिति। एतेन विशेष्यविशेषणभावनियामकसम्बन्धान्तरस्य व्यवच्छेदः कृतः। भेदसम्बन्धः=विशेषणविशेष्यभावनियामकः कश्चन सम्बन्धः। सच= विशेषणविशेष्यभावश्च। एवंचावयवावयविभावाद्यनपेक्षत्वेन सामानाधिकरण्येनार्थबोधकसामग्र्यास्तत्संसर्गप्रकारत्वघटिततात्पर्यज्ञानानपेक्षत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां लाघवमिति ध्वनितम्। ननु तात्पर्यज्ञानस्य नानार्थस्थल एवापेक्षा नतु सर्वत्रेत्यतस्तथाऽन्वये दोषमप्याह—क्षिपतीत्यादिना। अत्र यणापत्तिरिति—एतेन पूर्वलक्ष्ययोरियङापत्तिर्ध्वनिता। ननु यण्विधाविवर्णान्तस्याङ्गस्येत्येव व्याख्या ऽस्तीत्यत—आह—तत्रापीति। "सम्भवति सामानाधिकरण्ये" इति न्यायानुसारेणाह—यदीति लोपेन निर्वाह इति। जातेपोय-

ऽपि धातुरेवेह संबध्यते । न तु श्नुभ्रुवौ, तयोरिवर्णासम्भवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे–धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् उन्न्यौ उन्न्यः । अङ्गविशेषणन्तु हरिम् हरी हरीन् इत्यादिसिद्धये । यदि हि धातुनाऽङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि मध्यं मध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य

दिप्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः । उभयोर्विशेषणमिति । व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिरिति भावः। उन्न्याविति । अत एव स्वरपूर्वा, पदपूर्वा चोपधा यस्येवर्णस्य तस्य यणित्यर्थकं 'स्वरपदपूर्वोपधस्य' इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । तदन्तत्वादिति । न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवेकार एव सम्भवेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तद्भिन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्,

---

ङादेशे "लोपो व्योर्वलि" इति लोपेन निर्वाह इत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वेनेयङादेशस्य लोपापेक्षया बहिरङ्गत्वमित्यसिद्धपरिभाषयासिद्धत्वादित्यर्थः । तदभावेऽपीति तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । ऊयतुरितीति अत्र वल्परत्वस्याभावेन लोपसम्भावनापि नास्तीति भावः । क्लेशमुपपादयति—अजादीति । तथाच क्लृप्ताकांक्षां विहायाक्लृप्तकल्पनायाम्मनोव्यापारगौरवं स्पष्टमेवेति भावः । व्याख्यानादिति । स्वरपदपूर्व्वेति वक्ष्यमाणवार्तिकानुसारिव्याख्यानादित्यर्थः । वृत्तिरिति असंयोगपूर्वस्येत्यत्र वृत्तिरित्यर्थः । अत एव उक्तव्याख्यानेन उन्न्यावित्यादौ यणादेशस्येष्टत्वादेव । निन्यतुरित्यस्य सिद्धये स्वरपूर्व्वेति। पदपूर्व्वेति । तथाचोन्न्यावित्यादिसिद्धिः । उक्तोपायेन=धातुना संयोगविशेषणेन । तथा वृत्त्यादौ भाष्यकारोक्तिरपि प्रमाणमिति भावः । नचोन्नीशब्दादिभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपि द्विवचने वार्तिकारम्भपक्षे यण् प्राप्नोति । प्रत्याख्यानरीत्या तु नेतिफलभेदस्य स्पष्टतया कथम्प्रत्याख्यानमिति वाच्यम् ? प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विबादेरन-

"भीत्रार्थानाम्" इति सूत्रं प्रत्याख्यातं ततश्च सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः। सूत्रमतेऽप्याह। वृश्चिकसम्बन्धिनीति।

तन्त्रीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि सम्भवात्। "परिमाणाख्यायाम्" इति सूत्रे भाष्ये 'अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्' इत्युक्तं तन्मूलकेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन तु न निर्वाहः। अङ्गांशे तदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्या तेन येन नाप्राप्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्त्या "इको गुणवृद्धी" इति निर्देशोपष्टब्धया धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथाऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक्। सूत्रमतेऽपीति। "भीत्रा" इति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वैतण्डिक(१)तया ये वदन्ति तन्सिद्धसूत्रमतेऽपीत्यर्थः। वस्तुतो

भिधानमित्याशयात्। खण्डनकारोक्तिमनूद्य खण्डयति—नचेत्यादिना। न दोष इति हरिमित्यादौ न दोष इत्यर्थः भवदुक्तः संयोग एवात्र नास्तीत्याशये-नाह—तन्त्रीरित्यादाविति। तदुक्तप्रकारान्तरमपि दूषयति—परिमाणेति-सूत्रभाष्य इति। तत्र हि सर्व्वेभ्य इत्यत्र सर्व्वग्रहणस्यैकस्तण्डुलनिश्चायः द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र घञ्सिद्धिः प्रयोजनमित्यभिधाय 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यनेन सिद्धौ तन्न कार्य्यम्, न सिद्ध्यति संज्ञायामिति हि तत्रास्ति, नचैषा सञ्ज्ञा तत्प्रत्याख्यायते अथापि क्रियते तथापि न दोषः। अजपावपि सञ्ज्ञायामेवेत्याद्युक्तम्, यद्यप्ययं न्यायः भ्रमादौ व्यभिचरितस्तथाप्यत्र त्यागे न प्रमाणमत-आह-अङ्गश इत्यादि। तत्प्राप्त्या = यणादेशस्य प्राप्त्या, तेन = "एरनेकाच" इत्यनेन, प्रकारान्तरेण दोषाभावशंकामिरस्यति—यद्यपीत्यादिना। निर्देशोपेति = अन्यथा अत्रापि पूर्व्वसवर्णदीर्घबाधको यणादेशः स्यादिति भावः। आश्रितेति आवृत्तौ पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितशाब्दबोधसामग्र्याः सिद्धिरस्तीति विवक्षितविशेषणविशेष्यावगाहिविशिष्टार्थबोधो भवति। आवृत्तिमकृत्वा तन्निर्देशरूपानुमानेन धात्ववयवसंयोगपूर्व्वभिन्नस्य धात्ववयवग्रहणमित्यर्थस्य कल्पने ऽनुमितेः परामर्शादिघटिता सामग्री स्वीकार्या। ततोऽनुमितेस्ततः शाब्दबोधस्य विलक्षणस्य कल्पनेऽतिगौरवमिति भावः। दिगिति— दिगर्थस्तु धात्ववयवसंयोगपूर्व्वभिन्नस्य

---

१ स्वपक्षस्थापनहीनः परपक्षदूषणमात्रतात्पर्यको वैतण्डिकः।

अल्लोपयलोपाविति । न च परत्वात् "वेरपृक्तस्य" इति स्या-दिति वाच्यम् । 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिककारोक्तेः । क्वौ लुप्तमिति । नपुंसके भावे क्तः । क्वौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । अन-न्यतयेति । गौणत्वेऽपि अनङ्गणिस्त्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम् । दधिस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति

भयहेतुरित्युक्त्याऽस्य तृतीयाबाधकत्वं बोध्यम् । न च परत्वादिति । एवं च यलोपो दुर्लभ इति भावः । वार्त्तिककारोक्तेरिति । "लोपो व्योः" इति सूत्रे 'क्वावुपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकम् । तस्यापूर्वत्वापेक्षया क्वौ यथा लोपे दुर्लभ इष्टसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सा च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । गौणत्वेऽपीति । इच्छाकर्तृरूपार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपीति । कृतयणेति । अन्यथा खितेः परस्येत्येव वदेदिति भावः । गुणविषये इति । प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया

धात्ववयवस्यानुमानेन कल्पनायामपि उदियावित्यादौ यणापत्तिर्दुर्वारैव । यदि चानुमानेन धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवपूर्वस्य ग्रहणमित्युच्यते । तथापि लिडियावित्यादौ दोष एव । मम तु आवृत्तधातुपदाभ्यां तदर्थस्योपस्थितौ प्रत्यासत्त्या तद्धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य तद्धात्ववयवपूर्वस्य ग्रहणमिति तत्र नाति-प्रसङ्गः । यद्यनुमितिरपि तद्धातुघटितार्थस्य कल्प्यते तदा तत्पदं प्रत्येकस्य बोधक-मिति । यदि नोधातुघटितार्थविषयकानुमितिस्तदा चिच्यतुरित्यादावव्याप्तिरस्त्ये-वेति वैतण्डिकतयेति स्वपक्षस्थापनाग्रहरहितः परपक्षखण्डनतत्परो वैतण्डिकस्तस्य भावेन तादृशाग्रहेणेत्यर्थः । तन्सिद्धेति तदुक्तिसिद्धेत्यर्थः, यद्वैतण्डिकतया षष्ठी-बाधनार्थमित्युक्तन्तदेव विरुद्धमित्याह—वस्तुत इति । यत्तु विभक्तिप्रकरण एवाकर्त्तरीतिसूत्रानन्तरम्भीत्रार्थानाम्भयस्येति सूत्रं कार्यं हेतावित्यस्य पञ्चमीत्यस्य चानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भविष्यतीति तन्न कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेः । मूले परत्वा-दिति । "लोपो व्योः" इत्येतदपेक्षया परत्वादित्यर्थः । निमित्तत्वस्थानित्वयोरे-कस्मिन्कालेऽसम्भवरूप एवात्र विरोधो बोध्यः । मूले यादृशानुपूर्व्युक्ता वार्त्तिकस्य सा नोपलभ्यते इत्यत—आह—लोपो व्योरितीति । इत्यर्थं इति लाघवादुचित इति शेषः । सा च = लोपसिद्धिश्च, एवमुक्तमिति वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो

भावः । नन्वतिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत् । अस्त्वेवम् । तथाऽपि दीर्घे प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न हि ह्रस्वेषु भाव्यं दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन तत्सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्यात् । भाष्यारूढत्वाच्च । यत्तु प्राचा वेति केचित् इत्युक्त्वा सख्युः इत्याद्युक्तम् । यच्च तद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम् । यच्चात्रोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—

स(१)ख्युः पत्युः प्रसिध्द्यै यत् ख्यत्यादित्याह पाणिनिः ।
साधारणं तन्मन्वानाः सुख्युः सुत्युः सुखीः सुतीः ॥
सुखीयतिसुतीयत्योर्यौ क्विबन्तौ तयोर्विदुः ।

तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थं कृतस्यान्यसङ्ग्राहकत्वेऽपि बाधकाभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । साधारणमिति । ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः ।

विप्रतिषेधेनेत्येवमुक्तमित्यर्थः । गौणलाक्षणिकत्वरूपगौणत्वं प्रकृतेऽभावादाह—इच्छेति । अन्यथा = दीर्घस्यापि सङ्ग्रहाभावस्येष्टत्वे, प्रकृतीति अन्यथेत्यादिः, तदर्थमिति । गुणविषयव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । मूले विकृतनिर्देशश्चेत्यस्य विकृतस्य निर्देश इत्यर्थः । सचानुकरणशब्दोच्चारणरूप एवेत्याशयेनाह—यकारान्तानुकरणेति । अकारेति एतेनायं यणादेशार्थमागन्तुको निर्दिष्ट इति यत्र यणादेशस्तत्रैवास्य प्रसक्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । तथा सत्यागन्तुकाकारात्प्रागुच्चारितयोर्यदि ह्रस्वान्तत्वं तदाऽस्य दीर्घे, दीर्घान्तत्वे ह्रस्वान्ते सखिशब्दे पतिशब्दे चाप्रवृत्त्यापत्तिर्मम तु यणादेशानुकारणादुभयसङ्ग्रह इति भावः मूले इत्यादीत्यस्य विदुरित्यत्रान्वयः । ह्रस्वमात्रनिर्देशवादिन इति शेषः तदुभयमपि = भाष्यगौरवात्साध्वित्यर्थः । अतिरभसादिति = यणादेशस्य करणेने-

१ सख्युः, पत्युः, प्रसिद्ध्यै = सिद्ध्यै यत् ख्यत्यादितिपाणिनिराह-तत् साधारणम् = ह्रस्वदीर्घसाधारणं मन्वानाः प्राञ्चः, सुखीयतिसुतीयत्योर्यौ क्विबन्तौ 'सुखीः' 'सुतीः' इति तयोः 'सुख्युः' 'सुत्युः' इति रूपं विदुः । 'सुख्यः' इत्यादि च । एतदुभयं साधु भाष्यगौरवादित्यर्थः ।

निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लून्युरादिकम् ॥
सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात् ।

इति विचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सकलं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वन्तु । शुष्किय इति यत्तु शुष्क्युः, पक्व्युः, शुष्कयः, पक्वयः, इत्युदाजह्रुः । भाष्ये स्थितमिति चोपसंजह्रुः । तदतिरभसात् ॥ इति ईदन्ताः ॥

"तृज्वत् क्रोष्टुः" ॥ क्रुश आह्वाने । अस्मात् 'सितनि' इति तुनप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि सृगाल-

---

विदांकुर्वन्त्विति । भाष्येऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः । अतिरभसादिति । संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः । इयङ्यतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वात् ॥ इतीदन्ताः ।

नियमार्थमिति । फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः । तृतीयान्तादिति । तृजन्तेन तुल्यं रूपं लभत इत्यर्थः । निमित्तेत्यादि । "पूर्ववत्सन" "आद्यन्तवत्" "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्" इत्याद्यत्रयस्योदाहरणं, तत्र

त्यादिः । एतदेवाह—संयोगेति विकल्पस्य निर्मूलत्वेन रभसत्वं यणादेशकरणेन च तस्यात्यन्तिकत्वमिति भावः परममूले शुष्कीयतेः क्विपि शुष्कीः पक्कीरिति दीर्घान्तं व्युत्पाद्य इयङ् शुष्कियौ शुष्किय इति यदुक्तं तदसङ्गतमियङादेशे कर्त्तव्येऽल्लोपस्यासिद्धत्वादिति यत्केनचिदुक्तं तत्खण्डयति । इयङ्यत इति ।

ननु तुन्नन्तस्तृजन्तश्चेति द्वावप्यस्तु सृगालवचनौ तथापि यस्तुन्नन्तस्तस्य सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावः सूत्राभावेन प्राप्त इति नियमार्थमित्यसङ्गतमित्याशङ्कायामाह—फलत इति एतेन नियमार्थत्वं शाब्दीयन्यायेन नेति ध्वनितम् । रूपमिति एतच्च वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्योक्तम् निमित्तातिदेश इति । येन निमित्तेन सनः प्रकृतिभूताद्धातोरात्मनेपदमभवति तन्निमित्तं सन्नन्तेऽतिदिश्यते । पूर्ववत्सन इत्यनेन यथा चिकीर्षति चिकीर्षत इत्यत्र सन्नन्ते ञित्त्वस्यातिदेशः । यदि स्वातन्त्र्येणात्मनेपदस्य विधायकं तत्सूत्रं स्यात्तदा क्रियाफलस्य परगामित्वविवक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात्पूर्ववदिति तु परस्मैपदप्रकृतिस्वयोग्यप्रकृतिकसन्न-

वाचिनौ। तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव। तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तु तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति तुन्नन्ताद् प्रथमा। तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वे-

---

तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य, तद्व्यवहारस्य वा ऽतिदेशे आहत्य = तृच्शब्दं समुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यको "अप्तृन्" इति दीर्घ एव स्यात्। स्वौजसादिषु चानङ्गुणौ न स्याताम्। न चोत्त(१)रसूत्रद्वयेन सामर्थ्यात् "अप्तृन्" इत्यत्र क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावाद्येनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्।

न्तान्माभूदित्येतत्प्रतिपादकतया चरितार्थम्। कार्य्यसामान्यातिदेशस्तु न, प्रचिकंसत इत्यादाविट्प्रसङ्गात्। आत्मनेपदप्रकरणविरोधापत्तेश्च। नचात्मनेपदस्यैवातिदेशो अस्त्विति वाच्यम् ? कर्तृगामित्वविवक्षायामेव तस्य प्रवृत्तिरिति विशेषालाभः स्यादित्याशयात्। व्यपदेशातिदेशोदाहरणमाद्यन्तवदिति व्यपदेशस्यादित्वान्तत्वव्यवहारस्यातिदेशः। तेन यथाकर्त्तव्यमित्यादौ तव्यप्रत्यये आदित्वव्यवहारस्य मुख्यस्य सत्त्वादाद्युदात्तत्वम्भवत्येव। औपगव इत्यादावण्प्रत्ययेऽप्याद्युदात्तत्वम्भवति। तथाऽन्तत्वाऽतिदेशेन आभ्यामित्यादौ दीर्घस्य सिद्धिः। क्वचित्त्वेकस्मिन्नुभयधर्म्मातिदेशस्तेनैधत इत्यादौ टिसञ्ज्ञासिद्धिः। तादात्म्यातिदेशोदाहरणं सुबामन्त्रित इति तेन परशुना वृश्चन्नित्यत्र परशुनेत्यस्य वृश्चन्शब्दाङ्गत्वातिदेशेन पकाराकारस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति। तृज्वदित्यस्यापि निमित्तव्यपदेशातिदेशविधायकत्वशङ्कां वारयति—तत्रेति। आहत्येत्यस्य व्याख्यानं तृच्शब्दमिति अन्यथा ऋवदित्येव ब्रूयात्। आपत्ताविति अपादाने प्राप्त इत्यर्थः। गुणावादेशयोरिति प्रवृत्त्यनन्तरमिति, न स्यातामिति एतयोस्तृच्शब्दमुच्चार्य विधानाभावादिति शेषः। कार्य्यसामान्यातिदेशशङ्कान्निरस्यति—नचेति। सामर्थ्यादिति स्त्रियान्तृतीयादावचि च तृच्शब्दमुच्चार्य्य कार्य्यविशेषस्य विधानन्नास्तीति अतिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः प्रथमसूत्रविषयेऽप्याह—अप्तृन्नित्यत्रेति।

---

१ स्त्रियाम्, तृतीयादिषु च तृच् शब्दमुच्चार्य्यकार्य्याभावेन "विभाषातृतीयादिष्वचि" "स्त्रियाञ्च" इति सूत्रद्वयेन तृज्वद् विधानसामर्थ्यात्, "तृज्वत् क्रोष्टुः," इति तृज्वद्भावस्य दीर्घमात्रफलकत्वे "अप्तृन्" इति सूत्रे क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धे "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्याच्चेत्यर्थः।

नातिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किं तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्थाने इति** । नियमा-

---

तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तादात्म्यातिदेशस्त्वसम्भवी, सह प्रयोगाभावात् । शास्त्रकार्यातिदेशावपि न, तुन्नन्तस्याद्युदात्ततया तृज्वद्भावेनोकारस्य रेफरूपयणादेशे ऽपि तस्योदात्तस्थानिकयणोऽभावेन "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति स्वरानापत्तेः । अर्थातिदेशस्त्वसम्भवी तयोरैक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च । षड्विधत्वे ऽपीति । अर्थातिदेशासम्भवं मत्वेदम् । युक्त्यन्तरमाह—प्राधान्यादिति । रूपमिति । तच्च 'तृज्वत्' इत्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्टृ इति । तच्च तृज्वदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरवि-

---

सामर्थ्यादिति दीर्घप्रवृत्तिमात्रस्य फलत्वं प्रागुपपादितरीत्यास्ति तथाधुना ऽपि सिद्धमिति भावः । कार्य्यमात्रेति अत्र मात्रपदं कात्स्न्र्ये "गोतो णित्" इति सूत्रे गकारवदत्र चकारोऽपि सामर्थ्यादविवक्षितो भविष्यतीति भावः । तत्सामर्थ्येन = सूत्रत्रयसामर्थ्येन, युक्तत्वादिति—सूत्रत्रयसामर्थ्यादुच्चारितस्य चकारस्याविवक्षायाः कल्पनापेक्षया रूपातिदेशेन कस्यचिद्वैयर्थ्यशङ्केति भावः । सहप्रयोगाभावादिति—उभयोरेकार्थबोधकतया सहप्रयोगाभावादित्यर्थः । शास्त्रातिदेशोदाहरणं "कालेभ्यो भववत्" इति अनेन भवार्थे यच्छास्त्रं "तत्र भव" इत्यधिकारविहितं "कालाट्ठञ्" इति "प्रावृष एण्य" इति च तस्यातिदेशः । क्रियते तेन मासो देवताऽस्य मासिकम् प्रावृड् देवता ऽस्य प्रावृषेण्यमित्येव भवति । यदि तत्र कार्य्यातिदेश एव स्यात्तदा प्रकृतिप्रत्ययानां साङ्कर्य्यापत्त्या मासशब्दादप्येण्यः स्यात्, कार्य्यातिदेशस्तु स्थानिवद्भावस्थले प्रसिद्ध एव । आद्युदात्ततयेति निदन्तत्वेनाद्युदात्ततयेत्यर्थः । एतेनान्त्यस्याकारस्यानुदात्तत्वं सूचितम् । स्वरानापत्तेरिति क्रोष्ट्रेत्यादावित्यादिः, असम्भवीति सर्वत्रासम्भव्येवेत्यर्थः । शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः । अभ्युपेत्यवादेन प्रकृताभिप्रायेणाह—तयोरिति । यद्वा यथा स्त्रीपुंवच्चेतिसूत्रेणार्थातिदेशः क्रियते तथास्त्वित्यत आह—तयोरिति । मत्वेदमिति अत्र मत्वेतिकथनेन स्त्रीपुंवच्चेत्यस्य सत्त्वेनाहस्विध्वंसिता तथाच सप्तविधत्वेऽपीत्युचितमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सर्व्वेषां रूपातिरिक्तानां वारणे सिद्धे प्राधान्यादिति हेतूपादानस्य वैयर्थ्यमत—आह—युक्त्य-

र्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। क्रोष्टेति। अनङ्। हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। स च "सर्वनामस्थाने च" इत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् "अप्तृन्" इत्येव न्याय्यः। कृतेऽप्यनाङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात्। अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः।

"रात्सस्य"॥ इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरम्। तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थाने ङ्याप: सोरिति निष्कर्षे अबिभर्भवानित्यादि सिद्ध्यति। अजर्घर्न् इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् तलोपो न। ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्त् इह स्यादिति चेन्न। 'यथालक्षण-

---

शिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयण' इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम्। संज्ञाशब्दानामिति। उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः। अतो भ्रातृशब्दस्य दीर्घो भवत्येव। परत्वादिति। इदमग्रिमं च कार्यैकयऽसम्भवाभावे विप्रतिषेध इत्यभिमानेन। यद्वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः।

निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः। यथालक्षणमिति। अप्रयुक्ते

न्तरमिति। प्राधान्यं चास्य सर्वेष्टसम्पादकत्वेन बोध्यम्। रूपातिदेशे ऽपि प्रयोगसमवायिनः कस्य रूपस्यातिदेश इत्याशङ्कायामाह—तच्चेति-रूपञ्चेत्यर्थः, तृजन्तस्यान्वेषणार्थं शास्त्रान्तरपर्य्यालोचनापेक्षयोपस्थितत्वात्तदेव शास्त्रमधिकरणत्वेन कल्प्यत इति भावः। स्वरासिद्धिमपि वारयति तच्चेति। उणादीति। नियमस्य सजातीयापेक्षत्वप्रसिद्धमेवेत्यस्य लाभः। अतः=एतच्छेशात्। भवत्येवेति उणादिव्युत्पन्नभिन्नत्वादिति भावः। नन्वप्तृन्नित्यस्य सर्व्वनामस्थानेचेत्यस्य चैककार्य्यविधायकत्वेन विरोधाभावात्परत्वादित्यसङ्गतमत-आह-इदमिति परत्वादप्तृन्नित्यत्रोक्तमित्यर्थः। अग्रिमं चेति हे रमे इत्यत्र, हल्ङ्यादिलोपात्परत्वात्सम्बुद्धिलोप इत्यत्रोक्तमित्यर्थः। विप्रतिषेधः अनयोरपि विप्रतिषेधो बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः। अभिमानेनेति भाष्यसम्मतस्य विप्रतिषेधपदार्थस्याभावेन। विप्रतिषेध इति कथनमभिमानेनेत्यर्थः। तत्र हि द्वयोः शास्त्रयोरन्यत्र लब्धावकाशयोर्युगपत्प्राप्तयोर्युगपदसम्भवे विप्रतिषेधस्य प्रतिपादनमेवास्ति विशेषविहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेन निरवकाशत्वाभावेऽपि पूर्व्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमस्यास्त्येव।

मप्रयुक्ते' इति भाष्यम् । एतेनावर्त्त इति व्याख्यातम् । परत्वादिति । न च नुण्नित्य इति वाच्यम्, तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । नुमचिरेति । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । तथा च वक्ष्यते । 'गुणदीर्घोत्वानामपवाद' इति । एवं चाविशेषाद् नुडप्यनेन बाध्यः । तत्कथं विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम् । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा "न तिसृचतसृ" इति ज्ञापकाद् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्टव्यम् ॥ इत्युदन्ताः ॥

"हूहूरिति" । अव्युत्पन्ना संज्ञेयम् । अतिचमूशब्दे त्विति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्युक्तेः । तथा च एवमतिचम्वादय इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः ।

लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः । बाध्यसामान्यचिन्तेति । सा च तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । इवं च 'अचि र' इति सूत्रस्थं 'अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्' इति वार्त्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः । एतेन तद्वार्त्तिकबलाज्जसोऽन्यत्र प्रियतिसरमित्यादौ गुणं कल्पयन्तः परास्ताः, तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । "मपर्यन्तस्य" इति सूत्रस्थप्रियतिस्राविंत्यादिभाष्यविरोधाच्च, अनेन = रेण । विप्रतिषेध इति अचि रेणेत्यर्थः । दूषयित्वेति । यद्यपि "न तिसृ" इति ज्ञापकेन

ननु तादृशनिष्कर्षस्य दूषितत्वादिति निष्कर्ष इत्यनुचितमत—आह—भाष्यस्थेति । मूले नुण्नित्य इति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन तस्य नित्यत्वमिति भावः । तच्च कृताकृतप्रसङ्गित्वं दूषितं सन्निपातेत्यादिना रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्ता सप्रमाणा इत्याह—साचेति । एवञ्च = बाध्यसामान्यचिन्ताया भाष्यसम्मतत्वेच, अभिमानेन प्रवृत्तमिति यदि तद्विषये बाध्यविशेषचिन्ता सप्रमाणा स्यात्तदा पुरस्तादपवादन्यायेन रादेशस्य जसि यो गुणस्तद्बाधकत्वमेव स्यान्नतु सर्व्वनामस्थाने यो गुणस्तद्बाधकत्वम् । एतेन = वक्ष्यमाणदूषणेन, गुणम् = ऋतोङीतिगुणम् , तद्दूषणमेवाह—तृज्वदिति । तत्र हि "नमुचिरेति" वार्तिकव्याख्यानावसरे नुड्रेफयोर्विप्रतिषेधो न वाच्यः । किन्तर्हि नुड्विषये

"वर्षाभ्वश्च" ॥ वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम् । पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं चिन्नोज्यमिति व्याचख्युः, तद्भ्रमसात् । दर्दुरे हि पुल्लिङ्गोऽयम्—

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

इत्यमरोक्तेः । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् ।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् ॥

इति यादवकोशाच्च । दर्दुरे षणोति पाठान्तरम् । षणोति पुल्लिङ्गस्य प्राचां संज्ञा । दृभतीति । दृभी ग्रन्थे तुदादिः । व्युत्पादित इति । यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृम्फूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा

तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते । तथापि ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः । इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये । सन्तोष्टव्यमिति । अतिद्तोदस्तदंशे वार्त्तिके न कार्य इति भावः ।

दशपादीति । अत्रारुचिबीजं तु नुम्निपातनं व्यर्थम् । न च परसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम्।नुम्येव निपात्येऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति । एवं चायमूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्गा-

रादेशस्य प्रतिषेध एव वक्तव्यः । इतरथाहि सर्व्वापवादो रः स यथैव गुणं पूर्व्वसवर्णञ्च बाधते । एवन्नुटमपि बाधेतेत्युक्तम् । भाष्यान्तरविरोधमप्याह—मपर्य्यन्तस्येतीति । अचिरेणेति नुडागमस्येति शेषः । अथ न तिसृचतसृ इति सूत्रं रेफादेशस्य नुडपवादत्वाभावे एव ज्ञापकत्वमस्तु । एवञ्च विप्रतिषेधस्योपपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते—यद्यपीति । तेनैव, ज्ञापकेनैव तम् = नुटम् , तन्दूषयित्वा = विप्रतिषेधं दूषयित्वा, तृज्वत्सूत्रभाष्य इति उक्तभाष्यान्तरन्तत्र "तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधो वाच्यः, न वाच्यः, आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न रादेशो नुटम्बाधत इति । यदयन्न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम् । अतिद्तोदः अतिविचारः तदंशे = रांशे, मूले नुमागमोऽनुस्वारश्चेति परसवर्णार्थमिति शेषः । अत्र = दशपादीति विशेषतः कथने उभयेति नुमनुस्वारेत्यर्थः । अनुस्वारेति = अनुस्वारमात्रेत्यर्थः, एवञ्च = उभयथाप्यस्योकारस्योणादित्वे च, चिन्त्य इति तत्रोवङादेशस्य प्रवृत्तेरत्र तु तदभावस्येति

दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथाऽपि वृत्त्यन्तरेषु दृभी ग्रन्थे इत्यस्माद् डूप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम् । एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् । दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृम्भूः । नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातो-रित्युवङोऽप्रसङ्गाद् "इको यणचि" इति यण् । स च "अमि पूर्वः" "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशये-नोदाहरति–दृम्भूमित्यादि । न चेह 'दृन्कर' इति यण् शङ्क्यः । तत्र अर्थवत एव ग्रहणात् । अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति भावः । एवं चायं हूहूवदिति फलितम् । श्रीपतिमतेनाह–दृन्निति । माधवस्तु–'अन्दूदृम्भू' इत्यादिसूत्रेण दृढ-शब्दे उपपदे कूप्रत्ययः । उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह । दृन्भूरिति तरुः सर्पजातिभेद इति केचित् । कपिरित्यन्ये । दृन्करेति । अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः । मान्तपाठोऽपि केषांचित् । वक्तव्य इति । "वर्षाभ्वश्च" इति चकारोऽनुक्तस-मुच्चयार्थः । अनुक्तं च भाष्यवार्त्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः । तथा च वर्षाभ्वश्चेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह–अत्य-

---

ल्पमिदमुच्यते–

यणा भाव्यमिति दृन्पूर्वकभूप्रकृतिकदृन्भूशब्देन सह न रूपविशेष इति माधवश्चिन्त्यः । निपात्यत इति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः । वार्त्तिकमिति । एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणंव्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षादृभूरित्यादावपि यणिति परास्तम् । सूत्रवार्त्तिकानुरोधेन पूर्व-ग्रहणस्य परिभाषाप्राप्तार्थानुवादत्वौचित्यात् । उपेक्ष्यमिति । काराभूरि-

---

रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वादिति शेषः । कूप्रत्यय इति भुव इति शेषः तत एकादेश इति च एकादेशस्य प्रत्ययोकारेणैकादेशस्य एतेनात्र पक्षे भूशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न वार्तिकेन यणित्यपास्तम् । अतिदेशविषये "लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया" अप्रवृत्तेरन्यत्रोपपादनात् । भाष्ये पूर्व्वग्रहणमिति वर्षादृन्कारपुनर्भ्वो भुव इत्येव पाठे इष्टसिद्धेः । एतेनेत्येतद्व्याचष्टे—सूत्रेति । वर्षाभ्वश्चेति सूत्रस्य

रूपमिदमुच्यते, वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति। वामनेन तु दृन्शब्दो न पठित एव। एवं स्थिते यत्प्राचा दृक्कारेति पठितं, यच्च तत्पौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदति इत्युक्तम्। यच्चान्यैर्वार्त्तिकेन पूरितमर्थमुदाहरतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव। न च भाष्येऽपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम्। अन्दूदृन्भू इति निपातित इति माधवग्रन्थेन, कैयटादिग्रन्थैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठे इति। अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्वृत्तावुक्तम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति। तन्न। तथाप्यण्प्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। न ह्यण्प्रत्ययोऽपि विकारः। तस्माद्ह्रस्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङेव। तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङिति विवेकः। स्वयम्भूशब्दवदिति। प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृतौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ इत्यूदन्ताः॥

"नृ च"॥ इह 'छन्दस्युभयथा" इति सूत्रात् 'उभयथा' इत्यनुवर्तते। 'छन्दसि' इति तु निवृत्तम्। तेन 'चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा' 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। केचित्तु 'छन्दसि' इत्यनुवर्त्तयन्ति।

त्यत्र काराशब्दः करोतेर्ण्यन्ताद्भिदादाथ्यङि निष्पन्नो बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापा सहैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेऽपि वार्तिके ग्रहणं न, प्रसिद्धत्वेन ह्रस्वपाठैकवाक्यतया च हस्तवाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः।

वर्षाभूपुनर्भवश्चेति वार्तिकस्यानुरोधेनेत्यर्थः। यन्मूले तन्निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमित्येव वक्तव्ये उपेक्ष्यमित्युक्तन्तस्य बीजान्तरमप्याह—काराभूरित्यत्रेति अङीति = टापि चेति शेषः, एवञ्च काराशब्दो दुष्टाचरणकृतो यत्र स्थाने निग्रहो राजकर्तृकस्तद्वाचकः यत्र तु कारागृहमिति प्रयोगस्तत्र, "सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै" इतिवत्प्रयोगः तत्र यथा "कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता" इति कोशा-

तदयुक्तम् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदपि पूर्वसूत्रे 'तिसृचतसृ' इत्यनुवर्तयन्ति । तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् तथा च धाता, धातॄणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते । बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥

"ओतो णिदिति वाच्यमिति"। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्बाध्यत इति "औतोऽम्शसोः" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् । कैयटोऽपि तत्रेत्थमाह—ओत इति सूत्रे पाठ्यम् । गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्याख्येयमिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । स्मृतौरिति । यत्त्वाहुः—गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद् द्योशब्द एव लक्ष्यते । न त्वोकारान्तमात्रम् । तेन स्मृनोः स्मृतवौ स्मृतव इत्येव भवतीति । तद्भाष्यविरुद्धम् । गोद्योभ्यामेव परस्य णित्त्वाभ्युपगमे हि 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वस्य स्मृनामित्यादिरवकाशः स्यात् । तथा च गामित्यत्र

इत्यपहायेति । एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः । इत्योकारोपलक्षणतयेति । तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः । निरवकाशत्वं चेति । चो हेतौ । यतो निरवकाशत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न

स्कीचकपदस्य मारुतपूर्णरन्ध्रविशिष्टे शक्तिसत्त्वेऽपि पुनर्मारुतपूर्णरन्ध्रैरित्येतदुपपादनाद्वेणुमात्रपरत्वन्तथाऽत्र काराशब्दो बन्धनमात्रपरः । प्रसिद्धत्वमुभयत्र तुल्यमित्याशयेनाह—ह्रस्वेति । गोत इत्यपहायेति मूलोक्तरीत्या समुदायस्य त्यागो न चमत्कारकारीत्यतस्तद्व्याचष्टे—एतदवयवेति । एतन्मूलकफक्किकायां गोत इत्यवयवावयविभावार्थिका षष्ठीति भावः । कैयटोक्तप्रकारान्तरम्मूलकार—आह— गोत इत्योकार इति । एवञ्च पूर्वं गकारो यद्यपि पाणिनिनोच्चारितस्तथापि "आचार्याः कृत्वा न निवर्त्तन्त" इति न्यायेन तस्य न त्यागः कृत इत्याशयः । केचित्तु गकारोच्चारणम्मङ्गलार्थम् । ओत इति तु विवक्षितमत एव चित्रगुरित्यत्र न दोषः गकारस्य विवक्षितत्वे स्थानिवद्भावेन गुशब्दस्य गोशब्दतयाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधिसत्त्वेन गोशब्दान्तत्वेन दोषः स्यादेव मम त्वविधित्वान्न

परत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥ इत्योदन्ताः ॥

"रायो हलि" । 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरात्पुंस्त्वम् । संराया भूयसास्त्रजेत्यादिप्रयोगाच्च । 'रा यि छान्दस' इति भाष्यम् । तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तोयि' इति सूत्रे कैयटः । केवलोऽपि च्छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह । इत्यैदन्ताः ।

सङ्गच्छेतेत्यर्थः । अमरात्पुंस्त्वमिति । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः । भाष्यमिति । स्थानेऽन्तरतमसूत्रे इति भावः । क्यजन्तस्येति । रा:=रैशब्दो यि=यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्यार्थः। यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । इकार उच्चारणार्थः । प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः । तदा यादौ प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । न त्विति । अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं सङ्गच्छते, न हि विग्रहश्छन्दः । अत एव रायि आशा राय्याशा इति "अचः

सूत्रस्य प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातम् । चित्रगुरित्यत्रातिप्रसङ्गस्य तु गोः पूर्वस्वणित्वेत्यनेन स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधादेव निरासः । द्योश्च सर्व्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्यम् । ननु मूलोक्तस्याधकत्वन्निरवकाशत्वं चेत्ययुक्तञ्चकारोपादाननिरवकाशत्वाभावेऽपि बाधकत्वस्य प्रतीतेरत—आह—चो हेताविति । मूले संराया भूयसेति यद्ययं स्त्रीलिङ्गः स्यात्तदा भूयस्या इति स्यादिति भावः ।

ननु स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्याद्रैशब्दस्य छान्दसत्वप्रतीत्या वैदिकेऽस्य प्रतिपादनं युक्तमितीह तस्य कथनमयुक्तमित्याशङ्कानिवारणायाह—रायिरित्यादि । उक्तभाष्यं व्याचष्टे रा इति उच्चारणार्थं इत्यन्तो ग्रन्थेन । वस्तुतस्त्विकारः सप्तम्येकवचनरूप एवेत्याशयेनाह प्रायेणेति । अत एव केवलस्य छान्दसत्वादेव, अत एव उक्तोर्थः, मूले स एवेति कैयट एवेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । यद्ययं

'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । 'एत्येधति' इति वृद्धिः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तमिति भावः । पक्षान्तरमिति । अत्रारुचि-बीजं स्पष्टमेव ॥

॥ इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

केवलोऽपि छान्दसः स्यात्तदापिशब्दोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिः । उक्तभाष्योक्तप्रयोग-द्वयविरोधश्च स्पष्ट एवेत्यर्थः ॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गविवरणम् ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः । यत्तु आबन्तत्वादिति । यच्च व्याचख्युः–प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि पृथङ् ङ्याप्पोर्ग्रहणात् इत्यर्थ इति तन्न । ङ्याब्ग्रहणस्या-

---

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । तया परिभाषया प्रातिपदिकत्वतद्(१)व्याप्यधर्माणां विशिष्टे बोधनेन तया प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः । ध्वनितं चेदं "बहुव्रीहेरूधस" इत्यत्र भाष्ये(२) परत्वादिति । असम्बुद्धौ हल्ङ्यादिलोप-

---

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

'यत्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादिति ? तन्न युक्तम् । परिभाषया तद्विशिष्टस्य ग्रहणमेव बोध्यते इति तन्नेत्याशयेनाह तयेति । विशिष्टे—लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे बोधनेन—अतिदेशेन ध्वनितमिति नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः

---

१ प्रातिपदिकत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यकुम्भशब्दत्वादीनाञ्चेत्यर्थः । तेन 'अयस्कुम्भी' इत्यादावपि कुम्भशब्दनिमित्तकं रुत्वं सिध्यतीति भावः । नन्वेवम् "कुमारः श्रमणादिभिः" इत्यत्र ज्ञापितायामपि परिभाषायां सूत्रचारितार्थ्यम्, कुमारत्वस्य "कुमार क्रीडायाम्" इति धातावपि सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन परिभाषया कुमारीशब्दे कुमारत्वारोपासम्भवात् । न च सामर्थ्यविशिष्टकुमारत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वात्तदारोपेणादोषः, खट्वाशब्देऽदन्तप्रातिपदिकत्वस्यारोपेण "अत इनि" इतीनिप्रत्ययापत्तेः । "अत इञ्" इतीञ् तु न "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढका बाधादिति चेत् न, पदप्रतिपाद्यस्यैव प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मस्यात्र ग्रहणेनादोषात् । कुमारशब्दस्य समर्थकुमारप्रकृतिके लक्षणया समर्थकुमारत्वे पदप्रतिपाद्यत्वस्य सत्त्वेन कुमारीशब्दे तदारोपः, अदन्तप्रातिपदिकत्वस्य तु अनेकपदप्रतिपाद्यत्वेन न दोषः । यद्वा स्वान्तत्व-स्वविशिष्टादित्वोभयसम्बन्धेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे स्वविशिष्टवर्तिनो धर्मस्यारोपः । उभयत्र स्वविशिष्टत्वम् स्वाव्यवहितपूर्वत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटकत्वोभयसम्बन्धेनेत्यन्यत्र विस्तरः । प्रातिपदिकत्वस्यारोपे मानाभावेनया परिभाषया प्रातिपदिकत्वमारोप्य ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यशङ्कापरम् भाष्यम् । तद्व्याप्यारोपे च "नद्यृतश्च" इत्यस्य नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थे 'कुण्डोध्नी' इत्यादौ कबापादनपरं भाष्यम् । अन्यथा ङीब्विशिष्टे बहुव्रीहित्वाभावेन कपोऽप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः । तद्व्याप्यधर्मारोपे तु बहुव्रीहित्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यतयाऽऽरोपेण नासङ्गतिरिति दिक् ।

न्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । एङ्ह्रस्वादिति । परत्वात्प्रतिपदो-क्तत्वाच्च "सम्बुद्धौ च" इत्येतत्रे कृते हल्ङ्याब्भ्यादिलोपो न प्राप्नोति, स्थानिवद्भावादाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआबित्याकारं प्राश्लिष्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात् । यथाश्रुतेऽपि "एङ्ह्रस्वात्" इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः ।

याडापः ॥ यद्यपि याडित्येवोचितं, न च "अतो गुणे" इति पररूपापत्तिः । अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्बाधात् । तथाऽप्यु-च्चारणार्थोऽकार इति सम्भाव्येत । अतः स्पष्टार्थं याट् कृतः । वृद्धिरेचीति । यत्तु प्राचा "आटश्च" इत्युदाहृतम् ।

अग्रिमार्थः । कृते लोपे एत्वं सावकाशमित्यभिमानः । ननु 'सत्यपि सम्भवे बाधनम्' इति न्यायविरोधोऽत आह—प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति । अपवादत्वाच्चेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽपीति । आकारप्रश्लेषाभावेऽपीत्यर्थः । परत्वेनेति । यौगपद्यसम्भवेऽपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेनेदम् ।

आटश्चेत्युदाहृतमिति । समुदायावयवयोः संनिधानेऽनुबन्ध उभयो-पकारकः । न चायमनर्थकः । आटोऽर्थवतः क्वाप्यभावादिति तदाशयः । इहाटोऽभावादिति । अयं भावः । सानुबन्धकनिर्देशेषु प्रायोगिकरूपा-सम्भवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति घसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपदेशेच तेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्सं-

---

कत्वियर्थे कुण्डोध्नीत्यत्र कत्वापादनपरभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । यदुक्तं प्रागग्रि-मञ्चेति तदिह दर्शयति असम्बुद्धावित्यादिना । सावकाशमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति शेषः । अपवादत्वात्—निरवकाशत्वेनापवादत्वात् । अभिमाने-नेति एतेन पूर्वोक्तार्थः स्मारितः । प्राचामाशयमाह—

समुदायेति । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र सर्वेषु सानुबन्धकनिर्देशेषुरूपमा-श्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च नान्तरेणो लौकिकः प्रयोगस्तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानामप्रयोगो नास्तीति द्वितीयः प्रयोग उपास्यते 'को ऽसावु-पदेशो नाम ' इत्युक्तम् । तेषाम् अनुबन्धत्वेनाभिप्रेतानाम् प्रकृताभिप्रायेणाह—टकारेत्सञ्ज्ञकेति । एतेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तस्यैव तदनुबन्धक-

तन्न । याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ।

"सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च" ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । अत्र वदन्ति–सर्वनाम्नोऽसुडु चेत्येव सूत्र्यताम् । एवं च याटि परे ङित्त्वादन्त्यादेशे असुङि सर्वस्या इत्यादि सिद्धम् । स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति । अत्रेयं चिन्ता । असुङ् चेत्युक्तेऽमुष्यै इत्यादि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु आमि

ज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः । "क्तक्तवतू निष्ठा" इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशे तात्पर्येण तत्प्रयुक्तेत्सं-ज्ञकेन तस्यैव टित्त्वादिव्यवहारो नावयवस्य, तदुपदेशे तात्पर्याभा-वात् । एतेनौपदेशिकस्याच्परत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः, नेष्यते च तत्र वृद्धिः । प्रयोगे तु नाडिति "आटश्च" इत्यसङ्गतमित्य-पास्तमिति ।

याटि परे इति । अन्तरङ्गत्वापूर्वं याडिति भावः । न सिद्ध्येदिति । इत्याद्येव न सिध्येदित्यर्थः । पूर्वमसुङि असन्तत्वाभावेन मुत्वाना-पत्तिः । पूर्वं मुत्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैव । एवं चामुमुयङित्यादिवद् व्याख्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात् । मुत्वपक्षे आप्स्थानिकत्वेनासुङः

त्वव्यवहार इति निदर्शितम् , प्रकृतस्य टकारस्य तु स्याडुपदेशप्रयुक्तैवेत्सञ्ज्ञेति नाटश्चेत्यस्य प्राप्तिरिति भावः । यथा टकारस्य नाडवयवत्वं तथान्यत्राप्यनु-बन्धविषये द्रष्टव्यम् , अत एव महिङिति ङकारस्समुदायस्यैवावयव इति वव्रश्चिमह इत्यत्र सम्प्रसारणन्न । एतेन—टकारेत्सञ्ज्ञकेति व्याख्यानेन । 'नन्वाडजादीनामित्यत्राच्परत्वमस्त्येवेत्यत—आह—नेष्यत इति ।

अन्तरङ्गत्वादिति । याटः सर्वनामसञ्ज्ञानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमसुङस्तु कार्य-कालपक्षमाश्रित्य तत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । मूले इत्यादि न सिध्येदिति सर्वनाम्नो असुङादेशे सकारस्य प्रत्ययावयवत्वाभावेन षत्वाप्राप्त्या न सिध्येदित्यर्थः । 'ननु परादिवद्भावेनाकारस्य प्रत्ययतया तदादेशस्यासुङः प्रत्ययतया तदवयवस्य षत्वम्भविष्यति ? नच सर्वनामत्वम्पूर्वान्तवद्भावेन वाच्य-मित्युभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् , विभिन्न-कार्यसम्पादकशास्त्रयोः प्रवृत्तये उभयाश्रयणेऽपि तन्न्यायविषयत्वाभावाद्येक-

प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः । एवं च तत्रासन्तस्येत्यर्थ इत्यत्र स्याड्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः ।

परे तु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादमुङि रूपासिद्धिः । न च चेन याडपि विधेयोऽमुङ्चेति न्यासे इति वाच्यम् । "विभाषा द्वितीया" इति सूत्रेण विनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पे द्वितीयायै इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । किं चामुङो याडपवादत्वेन तद्विषये याट् दुर्लभः । "अचि रादेशान्नुट् पूर्वविप्रतिषेध" इत्यसङ्गतम् । रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादत्वेन नुडपवादत्वादित्याशङ्क्य 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घत्वनिषेधाद्रादेशो नुटं न बाधत इति भाष्ये उक्तं तृज्वत्सूत्रे । तस्माद्विषयभेदेऽपि येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव । यद्यप्यस्याङादेशेन सिद्ध्यति तथाप्यत्रङ्सूत्रस्थ-

---

कार्यार्थमुभयाश्रयणन्तत्रैव तस्य प्रवृत्तेरत आह—इत्याद्येवेति । पूर्वमसुङीति मुत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वमसुङीत्यर्थः । "न मुने" इति सूत्रे नेति योगविभागाभिप्रायेणाह—पूर्वम्मुत्व इति । तथाच तृतीयव्याख्यापक्षे अः सेरित्यस्य वाक्यस्य प्रवृत्त्याऽमुमुयङिति यथा भवति तथा यद्यप्यमुङादेशस्य पूर्वप्रवृत्तिपक्षे मुत्वम्भविष्यति तथाप्याद्यव्याख्यायान्न सिध्येदिति भावः । एवञ्चेति । अमुष्यै इत्यस्यैवेष्टत्वे -च । तत्र—"अदसोऽसेरिति" सूत्रे । स्याड्ग्रहणमपीति । अपिनाऽमुमुयङिति लक्ष्यस्य सङ्ग्रहः ।

सञ्ज्ञाकृतेति । "नलोपः सुब्" इतिसूत्रे कृतितुग्ग्रहणात्तदनाश्रयणं बोध्यम् । इति न्यास इति । अत्र चकारस्य विधेयबोधकपदोत्तरमुपादानेन विधेयान्तरस्य समुच्चयो भविष्यतीति भावः । उभयोरपीति—असुङो याडागमस्य चेत्यर्थः । एवञ्चास्य याडाप इति सूत्रबोध्ययाडागमस्यापि पक्षे रूपासिद्धिः स्फुटैव । इत्याद्येत्यादिपदेनामुष्यै इत्यस्य संग्रहः । नच "द्वितीयायाञ्च" इति निर्देशरूपज्ञापकान्न तस्य सूत्रस्योभयविकल्पबोधकतेति वाच्यम् ? ज्ञापकाश्रयणेन प्रतिपत्तिगौरवस्य स्फुटत्वात् । दूषणान्तरमप्याह—किञ्चेति । 'ननु विषयभेदात्कथमपवादत्वमत आह—अचिरेति । सर्वनाम्न इति सूत्रस्य याडपवादत्वेपि अस्य ङादेशेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कां निराचष्टे यद्यपीत्यादिना । ह्रस्वश्चेति न वाच्यमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । अत्रङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्येति गौरववचनं स्वरसिध्यर्थमिति वार्तिकस्य व्याख्यानावसरे उक्ता या रीतिस्तयेत्यर्थः । एवञ्च तस्यै इत्यत्र ताशब्दस्यान्तोदात्तत्वबुद्ध्या तस्य स्थाने आन्तरतम्यादन्तोदात्तेऽस्य

सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम् न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः, दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुण इत्यस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम् ।

विभाषा । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । यत्त्वाहुः "न बहुव्रीहौ" इति निषेधे प्राप्त इति । तदापाततः । तस्यालौकिकप्रक्रि-

---

भाष्यरीत्याऽऽन्तरतम्येन कदाचिदन्तस्योदात्तत्वे "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः । सामर्थ्यादेवेति । उच्चारणार्थत्वं

ङादेशेऽयन्दोषो बोध्यः । यदा स्थानिवद्भावेन आद्युदात्तत्वबुद्धिस्तदा यद्यपि सिद्धिस्तथाप्यन्तोदात्तत्वबुद्धिरपि कदाचित्स्यादिति तात्पर्यम् । अमुष्यै इत्यत्र सस्य प्रकृत्येकदेशत्व एव दूषणम् । यदि तु याट एव सुट् तदा सकारः प्रत्ययावयव इति षुत्वे कृते षत्वम्भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—मूले **वस्तुतस्त्विति** । युक्तम् आमीतिसूत्रानन्तरमेवम्पठितुम् युक्तम् सर्वनाम्न इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सर्वनाम्नः परस्य याटः सुट् ह्रस्वश्चेति तदार्थः । एवंसति सर्वनाम्न इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया स्थानित्वासम्भवेन याट इति षष्ठी यथाऽवयवावयविभावार्थिका तथा स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकाऽपि भविष्यतीत्यभिप्रायिकामाशङ्कां निराचष्टे—नचेति । दीर्घ इति—याट इत्यत्र दीर्घ इत्यर्थः । याडागमे कर्तव्य इत्यादिना । नन्वेवं यशब्दावयवो अकारोऽपदान्त इत्यतो गुण इति पररूपापत्तिरित्यत-आह-ह्रस्वोच्चारण इति । युडागमे कर्तव्ये विवक्षिताकारविशिष्टयडागमविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । याटो निष्पत्तिराबन्तादेवेति अप इत्यस्य प्रकृतस्याभावेऽप्यस्य सूत्रस्याबन्त एव प्रवृत्तिः । आमीत्यस्यास्मिन्सूत्रे न सम्बन्धः । नन्वेवंसति युडाद्यागमे यथोकार उच्चारणार्थो भवति तथा यडागमेप्यकारस्तथास्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे—उश्चेति । व्याख्यानादिति 'सेनायाव" इति सूत्रनिर्देशदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । यद्यकार उच्चारणार्थः स्यात्तदा निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव । ननु प्रकृतसूत्रवत्त्रेरित्यादावप्यमीत्यस्य तर्हि सम्बन्धो न स्यादत—आह—त्रेस्त्रय इति । मण्डूकानुवृत्तौ मानन्त्वत्रैव, त्रेरिति निर्देशश्चः सम्प्रसारणञ्चेति निर्देशश्चेति गृहाण । बहुषु सौत्रत्वकल्पनापेक्षया मण्डूकानुवृत्तिरेव ज्यायसी । मूलेऽवधेयमित्यनेनान्यदपि सूचितम् । तथाहि यदि मण्डूकप्लुतिर्मध्ये सम्बन्धाभावोऽग्रे च सम्बन्धकल्पनाभ्याङ्गुरुभूतेत्याग्रहस्तर्हि "सर्वनाम्नो याटः सुट् ह्रस्वश्च" "आमि" "त्रेस्त्रय" इति सूत्रत्रयमस्तु आमीत्यत्र आज्जसेरिति सूत्रादादित्यस्य सम्बन्धो

यावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात् । अस्य च समासविषयत्वात् । योत्तरेति । यत्त्वाहुः । या पूर्वा सोत्तराऽस्या उत्तरपूर्वेति । तद्भसात् । पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तीयस्येति । इदं हि

तु न व्याख्यानादिति भावः । "त्रेस्त्रय" इत्यत्र 'आमि' इत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम् ।

वैपरीत्यापत्तेरिति । अयं भावः । वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थात्, तत्रोत्तरापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेन पूर्वनि(१)पातः । उत्तरस्यां पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वं तु

भविष्यति । "विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्" इति सूत्रमप्यत्रैव पाठ्यम् । तत्राविशेषादुभयोरपि विधेययोर्विभाषेत्यस्य सम्बन्धः । एवञ्च 'अश्वक्षीरेति' सूत्रानन्तरं यदामीति सूत्रन्तत्रत्यं सर्वनाम्न इति पदन्तदस्तु, "याडाप इति" सूत्रानन्तरं यत्सर्वनाम्नः स्याडिति सूत्रन्तत्र कार्यमिति । एवञ्च या मण्डूकानुवृत्तिरुक्ता सा अमीति पृथक्सूत्राकरणपक्षे इति दिक् ।

"सप्तमी विशेषण" इति सूत्रेण विशेषणवाचकस्यपूर्वनिपातो विधीयते पूर्वादिशब्दयोर्दिग्वाचकतया द्रव्यार्थाभिधायकत्वेन गुणत्वाभावात्कथम्पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिरत—आह—अयम्भाव इति । वाक्य इति समासार्थप्रदर्शकलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः । प्रतीयत इति यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेः । नच यत्र यच्छब्दयोः प्राथम्यं वा तस्यैवोद्देश्यबोधकत्वमिति नियमो न सम्भवति । "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" "त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति" इत्यादौ व्यभिचारादिति वाच्यम्, तत्रापि विशिष्टस्य विधेयता आदौ प्रतीयते । तात्पर्यन्तु गुणविधान इति कल्पनायाः सम्भवात् । यद्वा पूर्वोक्ताभियुक्तवाक्ये आदिपदमुपात्तन्तेन प्राप्ताप्राप्तविवेकन्याय-

१ पूर्वनिपात इति । 'या पूर्वा सा उत्तराऽस्याः' इति बहुव्रीहौ घट-पटयोरिव पूर्वोत्तरयोरभेदेन विशेष्यविशेषणभावस्य बाधात् लक्षणया स उपपाद्यः । लक्षणा च "न विधौ परः शब्दार्थः" इति न्यायेन विधेयताप्रयोजके न सम्भवति, किन्तूद्देश्यताप्रयोजक एव । तथा च "यच्छब्दयोगः प्राथम्यं स्यादुद्देश्यस्य लक्षणम्" इति नियमात् पूर्वापदस्य पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्ये लक्षणा वाच्या । इति "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन पूर्वापदार्थस्यैव विशेषणतया तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । 'या उत्तरा सा पूर्वाऽस्याः' इति बहुव्रीहौ तु उत्तरापदार्थस्यैव विशेषणतया तस्यैव पूर्वनिपात इति 'उत्तरपूर्वा' इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ।

पुन्नपुंसकयोरावश्यकम् । अनेनैव सिद्धौ "विभाषा द्वितीयातृतीया" इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

अम्बार्थनद्योः ॥ अत्र वार्त्तिकम्–'मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते' इति । मातृशब्दस्य सम्बुद्धौ मातजादेशो भवति मात्रा पुत्रस्य

न विधेयम् । पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । "न विधौ परः शब्दार्थ' इति विधेयबोधके लक्षणानौचित्याच्च । त्वदुक्तविग्रहे तु पूर्वापदस्य यच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैव लाक्षणिकत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति । न कर्तव्यमिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । तृतीयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्य न ग्रहणम् । भागार्थे विधीयमानस्यानो भक्ते विशेष्यत्वेन न स्त्रीत्वमनभिधानात् ।

स्यापि सङ्ग्रहः कार्यः । उद्देश्यविधेयत्वमिति द्वन्द्वोत्तरन्त्वप्रत्ययः । इत्यर्थादिति अन्यथा द्वयोः पदयोः सामानाधिकरण्याभावेनानेकमन्यपदार्थे इति समासानुपपत्तिः स्यादिति शेषः ।

ननु या पूर्वा सा उत्तरेत्येव विग्रहोऽस्तु उत्तरापदमेव लाक्षणिकमस्तु तथापि बहुव्रीहिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराचष्टे–न विधाविति जैमिनिशास्त्रप्रसिद्धोऽयन्न्यायः उपक्रमोपसंहाराभ्यां यदर्थे तात्पर्यग्रहस्तत्रैवैकस्योद्देश्यत्वनपरस्य विधायकत्वम् । यदि विधायकस्यापि लाक्षणिकत्वन्तदा लक्षणाया अनुपपत्त्यादिग्रहसापेक्षत्वेन गुरुतया स्पष्टप्रतिपत्तये विवक्षितार्थबोधकस्य वाचकशब्दस्यैव प्रयोगः कर्तुमुचित इति भावः । गुणवचनतयेति गुणोपसर्जनद्रव्यावाचकतयेत्यर्थः । भाष्य इति अन्तरङ्गबहिर्योग इति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । खण्डनकृदुक्तनिरसितुम्भूमिकामारचयति । तृतीयाशब्देति । साहचर्येणेति सदृशयोरेव सहायत्वस्य लोक "विपराभ्याञ्जेः" इत्यादिसूत्रभाष्यादौ च स्पष्टत्वादिति भावः । ननु द्वितीयाविभक्तिर्द्वितीयेत्यस्तु पूरणाद्भाग इत्यन्प्रत्ययान्तोऽयं शब्दोऽस्तु एवञ्चान्नन्तस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावेन वार्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकमित्याशङ्कानुत्थानायाह–भागार्थे इति । अनभिधानादिति तत्र मानन्तु सूत्रप्रत्याख्यानपरम्भाष्यमेव । एतेन अनभिधानादस्त्रीत्वेन, तत्र अन्नन्ते, अभावादिति अनोऽभावेऽपि टाबेकादेशेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेण सूत्रसार्थक्यशङ्कां वारयति— नचेति । अङ्गीकारादिति अत एव प्राग्दिश इति सूत्रात्प्राक् तदधिकार इति वृद्धाः । सिद्धान्तिमतेनाह—आद्युदात्तस्येति ।

श्लाघ्यत्वे द्योत्ये। गार्गी माताऽस्य गार्गीमातृकः। तस्य सम्बोधनं हे गार्गीमात। "नद्यृतश्च" इति समासान्तस्यापवादोऽयम्। यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं किं तु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कबेव गार्गीमा-

---

एतेन तत्र लाक्षणिकत्वाद्वार्त्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम्। अत्र सूत्रे न सा परिभाषा प्रवर्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात्। न च महाविभाषयाऽनभावे वार्त्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धम्, अनो नित्यत्वाङ्गीकारात्। आद्युदात्तस्य तथापि रूपद्वयासिद्धेश्चेतिपरास्तमिति भावः।

अत्रोपसंख्यानादाह—सम्बुद्धाविति। अर्हन्तं पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्दः प्रयुज्यते तस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनात्समासः। अर्हत्वं च पुत्रस्य मातृद्वारकमेव तदाह—मात्रा पुत्रस्येति। अपवाद इति। यदीदं न स्यात्तदा प्राप्नोतीति भावः। वैयर्थ्यापत्तेरिति।

"मातुर्मातज्" इति वार्तिके सम्बुद्धावित्यधिकाराभावादनुपादानाच्च तस्य सम्बुद्धावेव प्रवृत्तिरिति कुत इत्यतआह—अत्रोपेति। पुत्रार्थम् इत्यस्य पुत्रायेत्यर्थः। अर्हते इति पुत्रायेत्यस्य विशेषणम्, तादर्थ्ये चतुर्थी, ब्राह्मणाय पायसम् इत्यत्रेवोपकार्योपकारकभाव ऊहनीयः। अम्बार्थेति सूत्रात्सम्बुद्धावित्यस्य सम्बन्धः। यद्वा मातुरित्यस्य प्रयुज्यमानस्येत्यादि. अभिधातुमिति तुमुन्नन्तमप्रयुज्यमानमिति "क्रियार्थोपपदस्य" इति चतुर्थी तत्फलितार्थमाह – अर्हन्तमिति। नन्वेवमर्हत इति पुत्रायेत्यस्य विशेषणमिति सापेक्षत्वात्कथमर्थशब्देन समास इत्यत आह—सापेक्षत्वेऽप्यत एवेति यः पुत्र उत्कृष्टगुणयोगादुत्तमकुलसम्भूतत्वाच्च कुलीनायाम्मातरि अवजात इति व्यपदेशयोग्यो भवति, स एव यदा गार्गी मातेत्यादिबहुव्रीहिसमासेनाभिधीयते। तदाऽयम्मातजादेश इष्यते, अत्र मातृपदार्थप्रशंसया पुत्रस्य प्रशंसा विवक्षिता, अर्हत इत्यत्राहः प्रशंसायामिति शता मातृगतप्रशंसामूलकपुत्रप्रशंसाया गम्यमानत्व एवास्य प्रवृत्तेरिष्टत्वादत एव—भाष्ये, "मातृणाम्मातच् पुत्रार्थमर्हत" इति वार्तिके मातृणामिति बहुवचनमुपात्तम्, गार्गी मातेत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः। समास इति अर्थशब्देन समासे इत्यर्थः, मातात्र जनन्येव नन्वपरमाता जनन्याः प्रत्यासत्त्योपस्थितेः मातृद्वारकप्रशंसा पुत्रस्य समासात्मकसमुदायेन प्रयुज्यमानेन गम्यते समासान्तस्य त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तिरिति नात्र, "येन नाप्राप्तिन्यायेन" अपवादत्वमत-आह-यदीदमिति तथाच "उपजनिष्यमाण" इति न्यायेन कपोऽयम्बाधकः। यत्तु

तृक । आबन्तं यदङ्गमिति, यत्तु "याडाप" इति सूत्रं व्याचक्षाणै- रुक्तम् । अतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्न याट् । एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्याडिति तद्भ्रमात् । न ह्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरि- भाषा प्रवर्तते अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः । तेन याड् दुर्वारः । स्याटस्तु प्रसङ्ग एव नास्ति, संज्ञोपसर्जनयोः पाठात् पर्युदासात् । केचित्त्विति ।

नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशयः, न च खट्वायै इत्यत्रापि याडानापत्तिः सूत्रं तु निशायै इत्यत्र (१) चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादिति

—

परैरुक्तमतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्नयाडिति तन्मतमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति ननु लाक्षणिकत्वं यदि याडप्रवृत्तिसाधकं, तर्हि खट्वायै इत्यादावपि न स्यादि- त्याशङ्कामि ाचष्टे – न चेति तैः परैः प्रकाशकारादिभिः अपिशब्दः कैयटादिपरा- मर्शकः अभिमान इति एतेनारुचिर्ध्वनिता, तथाहि "ओत" इतिसूत्रभाष्येऽदो- ऽभवदित्यसूत्रौदिति प्रगृह्यत्वप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधान- ङ्कृतं यदि वर्णग्रहणे तस्या परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तदा भाष्यविरोधः स्पष्ट एव । अत एव स्थानिवत्सूत्रभाष्य अतिखट्वायेत्यत्रापः प्रत्ययत्वात्तदन्तस्य लाभे तस्या- ङ्गविशेषणत्वेनाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थेनातिखट्वाय इत्यत्र प्राप्तस्यापि याटो "ङ्या- ब्ग्रहणेऽदीर्घ" इति वार्तिकेन समाधानेऽपि श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वमा- श्रित्य पुनरपि याटः शङ्काङ्कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषे, वार्तिकप्रत्या- ख्यानपक्षे, समाधानान्तरञ्च कृतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरेव समा- धानमिति ध्वनितम् । नचाङ्गस्येत्यस्य विशेषणत्वेनाङ्गसंज्ञकं यदाबन्तमित्यर्थ एवो- चित इति वाच्यम् ? पदाङ्गाधिकार इति वचनेन तस्य विशेष्यताया एवोक्तत्वात् ।

---

१ "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" (पा० सू० ४-१-१) इति सूत्रे आबन्ते पूर्वान्तवद्भावेनैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे आब्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कायाम् । बहुराजा इत्यादि डाबन्तविषये प्रयोजनप्रदर्शनेन 'हलन्तात् टाप्प्रत्ययो न' इति लभ्यते । अन्यथा निशावाचादिशब्देषु अन्तवद्भावाप्रवृत्त्या टाबन्ते प्रयोजनसम्भवे डाबन्तपर्यन्तानुधावनं भाष्यकृतो व्यर्थः स्यात् । तथा च 'दामायै' 'मीमायै' इत्यादौ चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'निशायै' इति तु निशधातोरिगुपध- लक्षणे के टापि पूर्वान्तवद्भावेनैव सिध्यति ।

परिशिष्टकारादयः।

"ङिति ह्रस्वश्च" ॥ अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्ताविंतरयोस्तु "नेयङुवङ्स्थानौ" इति निषेधे प्राप्त आरम्भात्। इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतो-

---

चेन्न। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः।

ह्रस्वयोरप्राप्ताविति। अत एव "यूस्त्र्याख्यौ" इति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये 'न' इति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति। भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटोक्तिरुपक्रमा-

---

अत एवार्द्धखट्वायै इत्यत्र याटः प्रवृत्तिः। एवञ्चात्रत्यम्परममूलम्मूलञ्च प्राचामनुरोधेनेति तत्त्वम्।

अत एव—ह्रस्वयोरप्राप्तेरेव, नेति निवृत्तमिति निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन "यू स्त्र्याख्यौ" इति सूत्रे च दीर्घस्य ग्रहणेन विधेरप्राप्तेर्नेति। निवृत्तमित्युचितमेवेति भावः। ननु ह्रस्वघटितवाक्यव्याख्यानावसरे तथाकथनेन दीर्घघटितेनेत्यस्य सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते। तथा च तद्घटितवाक्यस्य वा न स्यादित्येव व्याख्यानमुचितमत—आह—भावेति। भावमात्रेत्यर्थः, उभयत्र तात्पर्यकल्पनापेक्षयाऽप्राप्तभावस्यैकस्य कल्पने लाघवम्भवति। अत एव ह्रस्वघटितवाक्येनैकवाक्यतापि भवति, न च दीर्घघटितवाक्येऽपि नेत्यस्य निवृत्त्या तदंशे उभयत्र विभाषात्वमेवास्त्विति वाच्यम्? अक्लृप्तकल्पनापेक्षया क्लृप्तार्थस्य कल्पनायां लाघवात्। ननु स्त्र्याख्यपदस्य प्रक्रान्तत्वात्स्त्रियामित्यैवेत्ययुक्तमत—आह इष्वादिष्विति। उपक्रमानुरोधात् इष्वादिष्वप्राप्तिशङ्का या कृता सा आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनोपक्रमानुरोधात्। यथाहि भाष्ये आख्याग्रहणङ्किमर्थम्, नदीसञ्ज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्, स्त्रीविषयावेव यौ नित्यन्तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात्। इहमाभूत् ग्रामण्यै सेनान्यै स्त्रियै इति। अत्र कैयटः आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते। स्त्रियमेव यावाचक्षाते नतु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः। आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शकेऽस्मिन्वार्तिके विषयशब्दोऽनन्यभावे तद्योतक एवकारो व्याख्यानपरभाष्ये एवकारार्थ एवेति नित्यशब्देनाख्यातः। ग्रामाण्ये इति ग्रामाणीशब्दः क्रियाविषयत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति।

विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रिया(१)मित्येव नतु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात्, कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्, हरदत्तमतेऽपि

नुरोधाद्ध्रस्वांशमात्रविषया। "यू स्त्र्याख्यौ" इति सूत्रेऽत्रत्येयङुव-ङुस्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्ति-पूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। तदाह-अन्यथेति। कैयटरीत्येति स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमिति भाष्यस्वा-रस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनो-क्तेरिति भावः। हरदत्तमतेऽपीति। पूर्वभाष्ये एवो भिन्नक्रमः, नित्यमेव

एवम्भाष्यं व्याख्याय शङ्कितं यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानाम्पट्वादीनाञ्च-गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियां वृत्तौ "ङिति ह्रस्वश्च" इति नदी-संज्ञा न प्राप्नोति इति। ततः एवन्तर्हि "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते इति समाहितम्। क्रियाविषयत्वादित्यनेन प्रवृत्तिनिमित्तैक्यन्दर्शितम्। यत्रप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्रैव वाचकशब्दभेदः। विशेष्यभेदे लिङ्गभेदे च न तत्तद्भेदे-ऽपि शब्दभेदव्यवहाराभावात्। ततः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकेवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तना-द्दोषः इति चोक्तम्। तदुक्तह्रस्वांशमात्रपरत्वे भाष्यमेव साधकमस्तीत्यत-आह- यू स्त्र्याख्याविति। तदाहेति। ह्रस्वघटितवाक्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नेऽपि प्रवृत्तिरित्येतदाहेत्यर्थः। एवञ्चोपक्रमभाष्यं ग्रन्थस्यात्र दीर्घघटितवाक्येऽनुवृत्तं यत्स्त्र्याख्यपदं तन्नित्यस्त्रीलिङ्गबोधकावित्यर्थकमिति 'कटप्रुवे ब्राह्मण्यै' इत्यत्र नदीसंज्ञा नेति भावः। वस्तुतस्तु "ङिति" इतिसूत्रेऽनुवृत्तं यत्स्त्र्याख्यपदन्त-

१ अत्र वाक्यद्वयम् "ङिति" "ह्रस्वश्च" इति तत्राद्ये "यूस्त्र्याख्यौ नदी" "नेयङु-वङ्स्थानावस्त्री" इति "वामि" इत्यतः 'वा' इति च सम्बध्यते। तत्र स्त्र्याख्यपदं नित्यस्त्रीत्व-बोधकम्। तथा च 'इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा न स्तः' इत्यर्थः। मूले 'वा नदीसंज्ञौ' इत्युक्तिस्तु निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वाभिप्रायेण "ह्रस्वश्च" इत्यत्र 'यू' 'नदी' इति, आख्यापदरहितं स्त्रीत्वविशिष्टवाचकत्वार्थकं वा स्त्रीशब्दमात्रम् 'ङिति' इति च सम्बध्यते। "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति निवृत्तम्, भाष्ये, "ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः" इत्युक्तेः, "इयङुवङ्स्थानौ नेति निवृत्तम्" इत्युक्तेश्च। तथा च ह्रस्वांशे 'स्त्रीवाचकौ ह्रस्वाविदुतौ ङिति वा नदीसंज्ञौ स्तः' इत्येवार्थ इति अनियतलिङ्गानामिष्वादिनामपि स्त्रियां नदीसंज्ञा सिध्यति। दीर्घविषयकस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्ग एव प्रवृत्तिरिति 'कटप्रुवे' इत्यादौ नदीत्वं न।

ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्याभावात् । अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य सम्बध्यते तदेतदाह—ह्रस्वौ च इउवर्णौ

यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः, नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति वृत्त्याशयं व्याचष्टे । इत्वादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः । आख्याग्रहणमपहायेति । नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः । स्त्रीशब्दमात्रमिति ।

स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकं शब्दाधिकारानुरोधात् । तच्च ङिदाक्षिप्ताङ्गविशेषणमिति 'कटप्रुवे ब्राह्मण्यै' इत्यत्र विकल्पो भवत्येव । ङितीत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते इत्युक्तिरुभयसाधारणी । मूलन्तु प्राचामनुरोधेन । परममूलन्तूभयसाधारणम् । अत एव " ङिति ह्रस्वश्च " इति प्रतीकमुपादाय ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये चैतदिति भाष्यप्रदीपोद्योते उक्तम् । लिङ्गान्तरविशिष्टेति । अत्र प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यस्याकथनेन यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्र शब्दस्य वाचकभेद एवास्तीति ध्वनितम् । तेन कैयटेन हरदत्तसम्मतार्थस्य लाभोपायमाह—पूर्वभाष्य इति । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्य इत्यर्थः । व्याचष्टे प्रकाशयति, शब्दार्थ एव शब्दवाच्य एव । एवञ्च केवलस्यापि शब्दस्य प्रयोगे यथा स्त्रीत्वस्य प्रतीतिस्तथेष्वादिमात्रप्रयोगेऽपि भवतीति भावः । व्यावर्त्याभाव इति व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । तन्मते व्यावर्त्यन्तु अतिकौशाम्बिरित्यादिरिति यद्यपि सम्भवति तथापि वार्तिकेन "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" इत्यनेन तु दुर्वारमिति खलप्वादिकं व्यावर्त्यम्बोध्यम् । वृत्त्याशयं स इत्यनेनात्रारुचिर्ध्वनिता, उक्तभाष्याज्झटिति तादृशार्थाप्रतीतिरिति ह्रस्वघटितवाक्येऽपि स्त्र्याख्यपदमेव सम्बध्यते । ननु स्त्र्यत्येकदेश एव । अत एव " यू स्त्र्याख्यौ " इति सूत्रे ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षे शकटये इत्यत्र गुणो न प्राप्नोति । नदीसञ्ज्ञया बाधितत्वादिति शङ्कां कृत्वा " यू स्त्र्याख्यौ नदी " " नेयङुवङ्स्थानावस्त्री " " वामि " ततः " ङिति " ङितिचेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः ततः ह्रस्वौ स्त्र्याख्यौ यू ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्, ततो घिसंज्ञौ भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति इत्युक्तम् । एतत्पक्षे घिनदीसञ्ज्ञयोरेकविषयत्वादेकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्य शकटये इति भवति । एवं योगविभागेन समाधाय ह्रस्वदीर्घयोरविशेषेण नदीसंज्ञां विधाय तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका तस्मान्नित्यं प्राप्तायामियङ्ङिति विभाषा आरभ्यते इति योगविभागाभावमाश्रित्योक्तम् । एतस्मिन्भाष्यग्रन्थे ह्रस्वघटितवाक्येऽपि स्त्र्याख्यपदस्यैव सम्बन्धः कृतो नत्वेकदेशस्येति । केवलस्त्रीपदमात्रानुवृत्तौ तु

स्त्रियामिति । **औत्त्वे प्राप्त इति** । परत्वादिति भावः । यत्तु प्राचा "औत्" इति सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्षरार्थः । किं तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः । एवं च "इदुद्भ्याम्" इति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव ।

"अचि र ऋतः" ॥ **गुणादीर्घोत्वानामिति** । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र "ऋतो ङि" इति गुणस्य, तिस्रः पश्येत्यत्र "प्रथमयोः" इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य, प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत्' इत्युक्तस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः । बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः । विशेषचिन्तायां तु 'मध्येऽपवादा' इति न्यायेन दीर्घोत्त्वयोरेव बाधः स्यान्न तु गुणस्य । सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितौ

स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकाविस्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबध्यते इत्यर्थः । परत्वादिति । ङेरामपेक्षयेत्यादिः ।

तिस्रस्तिष्ठन्तीति । इदं प्रियतिस्राविस्यादेः 'मपर्यन्तस्य' इति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम् । बाध्यसामान्येति । इदं च 'तृज्वत्क्रोष्टु' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । बाध इति । अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्यैव बाधः

दुक्ता, एवंसति मूलसङ्गतिः प्राप्नोति तद्योजनायाह—नित्यत्वार्थकमिति । परत्वादित्यत्र विशेषाकाङ्क्षानिवृत्तये आह—ङेरामिति । नच परत्वादौत्वेऽपि "पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन" "ङेराम्" इत्यनेनैव सिद्धमिति "इदुद्भ्याम्" इति व्यर्थमिति वाच्यम् ? पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थंतस्य सत्वात् । तेन सकृद्गताविति नापूर्वमिति बोध्यम् ।

ननु रादेशविषये विशेषचिन्तायामपि तिस्र इत्यस्य जसि रादेशो वक्तव्यो गुणस्य परत्वादित्यर्थकेन जसि रादेशो गुणपरत्वादित्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह—इदमिति । इदम् लक्ष्यम् आदिना प्रियचतस्राविस्यस्य सङ्ग्रहः । इदञ्चेति बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणञ्चेत्यर्थः । मूले विशेषचिन्तापक्षे यो दीर्घोत्वयोर्बाध उक्तः स केवलं मध्येऽपवादन्यायमात्राश्रयणपक्षे, यदि त्वनन्तरस्येति न्यायस्यापि प्रवृत्तिचिन्तनन्तदाप्याह—अनन्तरस्येतीति । अथ विशेषचिन्ताया-

इति कैयटादौ स्पष्टम् । यत्तु व्याचख्युः-अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति । तन्निर्मूलं क्लिष्टं च । यदपि प्रसादकृतोक्तम् । गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति । तन्न । रविधेरचरितार्थत्वात् । न च टीसोश्चरितार्थता । यणा गतार्थत्वात् । त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव

स्यादिति बोध्यम् । ननु यत्रानेकविधिं प्रति येन नाप्राप्त्याऽपवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापका मध्येऽपवादा इत्यादिन्यायाः । प्रकृते च रभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न । किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयम्, उत 'ऋत उत्' इत्यपवादतया पञ्चमीषष्ठीमात्रविषयम्, उत 'ऋतो ङि' इति गुणापवादतया सर्वनामस्थानङिमात्रविषयमिति संशये व्यवस्थाकाङ्क्षया तन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । तन्निर्मूलमिति । 'जसि रादेशो वक्तव्यो गुणपरत्वात्' इत्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मूलमिति न वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य तृज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन

मपि रादेशविषयताव्यापकविषयताकत्वेन कस्याप्यस्तीति येन नाप्राप्तिन्यायविषयतया अभावात्सर्वशास्त्रस्य बाधः सिद्ध एवेति । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणं व्यर्थमित्याशङ्कते—नन्विति "येन नाप्राप्तेति" परिभाषायां येनेत्यस्य यद्धर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । एवञ्च पररूपत्वावच्छिन्नकार्ये ऽवश्यम्प्राप्ते आरभ्यमाणया वृद्ध्या पररूपसामान्यबाधे प्राप्ते व्यवस्थापकन्यायविशेषस्य सञ्चारो भवति यथा, तथात्र नास्ति । कुत्रापि शास्त्रे स्वविषयताव्यापकविषयताकत्वसत्त्वस्याभावादिति भावः । समाधत्ते किमिदमिति अयम्भावः लक्ष्यानुरोधेन प्रकृते व्यक्तिपक्ष आश्रीयते । तस्मिन्पक्षे लक्षणस्य भेदेनैकैकलक्षणेन "येन नाप्राप्तिन्यायस्य" निरूपणङ्कर्तुं शक्यमिति गुणस्य । गुणपरत्वादिति परत्वादित्यर्थः । प्राप्ताविति शेषः वक्तव्य इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेति शेष इति तदभिप्रायः । बाध्यसामान्यचिन्तेति एतेन तस्य वार्तिकस्य बाध्यविशेषचिन्तायामारम्भः कृत इति पूर्वविप्रतिषेधाभिप्रायकत्वन्तस्येति सूचितम् । किञ्च भाष्ययोरेकवाक्यत्वोपपत्तये रादेशइत्यस्य

'स्त्रियाम्' इति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः ।

प्रियत्रिरिति । अत्र व्याचक्षते–स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुन्नपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः । अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव । तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तिता सङ्गच्छतामिति । अत्रेदं तत्त्वम् । जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमता, लक्ष्यानुरोधात् । तेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्यगेव । त्रिशब्दस्य

तस्य दृढमूलत्वाभावात् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च । तदाह—क्लिष्टं चेति ।

नाङ्गस्येति । तस्याश्रुतत्वात् । स्त्रियां वर्तत एवेति । अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः । न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम् । त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षितत्वयाऽन्तरङ्गाभाव इति भावः । तत्कथमिति स्त्रियां तत्र च वृत्तिरिति पुन्नपुंसकयोरेवेति त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः । अजहत्स्वार्थापक्षे त्विति । तुनोक्तार्थेऽरुचिर्ध्वनिता,

---

बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यादौ पूर्णायमित्येव युक्तमित्याह—बाध्यसामान्येति । क्लिष्टञ्चेनेति एकेन हेतुना सर्वबाधसिद्धावनेकहेतुना तस्य कल्पनं क्लिष्टमित्यर्थः ।

अश्रुतत्वादिति अङ्गस्याश्रुतत्वात्तत्सम्बन्धस्य श्रुतत्रिचतुर्विशेषणत्वेन विशेष्याकाङ्क्षानिवृत्तेरनाकाङ्क्षत्वेनासम्भवादिति भावः । ननु स्त्रियाअन्यपदार्थत्वेन समुदायस्य स्त्रियां वृत्तिर्नत्ववयवयोस्त्रिचतुःशब्दयोरिति स्त्रियां वर्तत एवेत्यसङ्गतमतो भावं व्यनक्ति—अजहदिति । त्रिशब्देनापीति अपिनाङ्गस्य समुच्चयः । नच स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोरित्यर्थेनानयोः स्त्रियामित्येतद्विशेषणवैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ? स्त्रियां वर्तमानयोरित्यर्थस्य तद्ग्रन्थे दर्शनेन तद्व्याख्यास्य दोषस्याभिधानात् । अन्तरङ्गं यत्स्वगतं स्ववाच्यार्थगतं वा स्त्रीत्वन्तत्रैवादेशो नतु पदान्तरसन्निधानजन्यप्रतीतिविषयस्त्रीत्व इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । बहिरङ्गमिति एतेनान्तरङ्गं यत्पुंस्त्वं नपुंसकत्वन्तदेव कार्यस्य प्रयोजकन्नत्वेतादृशम्बहिरङ्गमत—एव पञ्चाशीत्यत्र न टाबिति सूचितम् तात्पर्यग्राहकान्तरानपेक्षप्रतीतिविषयत्वमन्तरङ्गत्वञ्च स्त्रीत्वे नास्तीत्याशयेन—तदुक्तिन्निरस्यति—त्रिशब्देने-

पुन्नपुंसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात। एवं प्रियातिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः। "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'

तद्बीजं तु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः। किं च जह(१)त्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाशब्दयोरवयवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतदभावावित्येवार्थस्तत्रान्त्ये स्वार्थपुमादिवृत्तः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः।

त्यादिना। ननु कथम्पुन्नपुंसकवृत्तिता सङ्गच्छतामिति मूलासङ्गतिः, यदि पुन्नपुंसकवृत्तित्वाभावस्यादेशप्रवृत्तौ निमित्तता स्यात्तदा पुन्नपुंसकवृत्तित्वाभावाभावाभिन्नस्य पुन्नपुंसकवृत्तित्वस्यादेशाभावप्रयोजकत्वं स्यात्तथातु नास्तीत्यत—आह—स्त्रियामिति। तत्र च पुन्नपुंसकयोश्च तथा च मूलग्रन्थस्य तदुक्तनियमखण्डन एव तात्पर्यमिति भावः। नच स्त्रियान्तत्र चेत्यसङ्गतम् विरुद्धलिङ्गद्वयवृत्तित्वस्यासम्भवादिति वाच्यम्? दारानित्येतस्मात्पुंस्त्वेन वस्तुतः स्त्र्यर्थस्य प्रतिपादनदर्शनेन लिङ्गयोर्विरोधस्यैव भावात्। उक्तार्थं अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिग्रन्थेनोक्तार्थे। रूढेरविरोधित्वेनेति जहत्स्वार्थातु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति वृद्धव्यवहारस्य सत्वादिति भावः। रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थाभिन्नार्था वृत्तिस्तत्रैव। जहत्स्वार्था यथा 'रथन्तरमण्डपादिषु' तथा त्विहनास्ति समुदायशक्तेस्तद्विरुद्धत्वाभावात्। ननु वृद्धोक्त्यनादरेण मूलग्रन्थस्य योजनं स्यादेवेत्यत—आह—किञ्चेति। इत्येवार्थ इति जहति पदानि स्वानि यं जहत्स्वः, सजहत्स्वोऽर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था। एवमजहत्स्वार्थेत्यत्रापि। बहुवचनं प्रयोगभेदेन अयमत्र विवेकः यत्र रूढिर्विरोधिनी तत्रावयवानां वाक्यदृष्टस्य स्वार्थस्य सर्वथा त्याग एव, समुदायशक्यैवार्थविशेषस्य प्रतीतिः यत्र तु न रूढिर्विरोधिनी राजपुरुष इत्यादौ यथा, तत्रापि राजपदस्य राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या मुख्यविशेष्यता तदवच्छिन्नोऽर्थस्तद्घटकस्य प्राधान्यांशस्य त्यागो वृत्तावेतावतैव जहत्स्वार्थावृत्तिरिति व्यवहारः। सर्वथानर्थकत्वेऽवयवशक्तिग्रहाभावेऽपि समुदायशक्तिग्रहाद्बोधा-

---

१ अत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेन पदमाह। 'जहति स्वानि यमर्थं स जहत्स्वः, जहत्स्वोऽर्थो यस्यां वृत्तौ साजहत्स्वार्था वृत्तिः। वाक्यवेलायां दृष्टार्थकमेकत्यागकर्तृपदघटिता वृत्तिरिति फलितोऽर्थः।

इत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भश्चेह प्रमाणम् । अनित्यत्वादिति । "इकोचि" इत्यज्ग्रहणं चेह लिङ्गम् । तद्धि सम्बुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम् । श्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवात् । सम्बुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या । प्रत्ययलक्षणं च "न लुमता" इति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम् । न चेदमनित्यत्वं सम्बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवे-

---

न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि स शक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात् । यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यमिति ।

तल्लोपसम्भवादिति । पञ्चत्रपुभ्य इत्यादौ समुदायभक्तो नुम् नावयवस्येगन्तत्वविघातक इतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृति-

---

पत्तिरिति । अत एवावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति वदन्ति । भाष्येपीत्थं व्युत्पाद्य पक्षान्तरमुक्तमथवाऽन्वयाद्विशेषणम्भविष्यतीति । एतत्पक्षे राजाद्युपसर्जनपदे वृत्तौ स्वार्थस्य त्यागे एव, पुरुषादिपदमेव, राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषे शक्तमिति यथा चम्पकादिपुष्पाणामभावेऽपि तदीयामोदान्वयमात्रेण चम्पकपुटमित्यादिव्यवहारस्तद्वत्पुरुषादिपदेन राजसम्बन्धवत्पुरुषादीनाम्प्रतिपादनेन राजत्वविशिष्टस्य तत्र भानाद्राजपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहारः । एतत्पक्षे जहति पदान्युपसर्जनीभूतानि स्वार्थं यस्यामिति जहत्स्वार्थेत्यस्यार्थः । अजहत्स्वार्थापक्षेतु नैवम् अजहत्स्वार्थापक्ष एव व्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यनेनोक्तः । अन्य इति अजहत्स्वार्थापक्षे प्रागुक्तार्थके सः अन्यपदार्थः इत्याशय इति स्त्रियां वर्तमानवादिन इत्यादिः तुल्यमिति तथा चाजहत्स्वार्थापक्षविशेषोपादानमफलमिति भावः । समुदायघटकत्वेन स्त्रियां यद्यपि वृत्तिस्तथापि त्रिशब्दमात्रे न पर्याप्तिसम्बन्धेन स्त्रीवाचकत्वम्, प्रकृते च तादृशी विवक्षाभिप्रेतेत्याशयेन शङ्कते—यदीति । तुल्यमिति प्रियत्रिरित्यादावुक्तयुक्तिद्वयकृतभेदाभाव इत्यर्थः एतेन ग्रन्थेन यस्त्वित्यादिना यत्प्रसादकारमतन्दर्शितन्तदेव युक्तन्नतु मूलोक्तमिति दर्शितम् ।

नन्विकोचीति सूत्रेऽज्ग्रहणाभावे श्यामादौ नुमः प्रवृत्तिस्वीकारे या इष्टापत्तिः सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवादित्यनेन दर्शिता सा न युक्ता पञ्चत्रपुभ्यामित्यादौ

ष्ठव्यम्, लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि इति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति। न चात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसृणि इत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। द्वैरत्वे सत्याविति। विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यादद्यत्वं टापो निमित्तम्,

---

स्वरेऽन्तरङ्गत्वात्, नुमः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्च। अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या। अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वादात्वं 'वृद्ध्यौत्व' इत्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति शङ्क्यम्। प्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिस्रादेश एव। एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्य व्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौ 'नुमचिर' इति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृद्गतिन्यायेन नुमोऽप्राप्त्या तत्र 'इन् हन्' इति नियमाद्दीर्घो न स्यादिति न शङ्क्यम्।

परत्वान्नुमि तस्य लोपेऽपि स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेनानिगन्तत्वादिगन्तकाले-त्यादिसूत्रविहितस्वरानापत्तेरत आह—पञ्चेति। प्रकृतिस्वर इति सिद्ध इति शेषः। अन्तरङ्गत्वादिति नुमागमापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादित्यर्थः। नुम्विभक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्ग इति भावः। एवञ्च नुम इगन्तत्वविघातकत्वमभ्युपेत्योक्तम्। नन्वकृतव्यूहपरिभाषया नहि पूर्वं स्वरो न भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—अकृतेति अनित्या छ्वोरिति सूत्रे सतुक्कग्रहणादिति शेषः। तथाचासिद्धमिति परिभाषायाः नुमः पूर्वं स्वरो भविष्यतीति भावः। नन्वेवमप्यतिराभ्यामित्यादौ नुमः समुदायभक्ततयाऽवयवस्य रैशब्दस्य हलादिविभक्तिपरत्वाभावादात्वन्न स्यादत—आह—अतिराभ्यामित्यत्रेति। नन्वाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञाकत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेनादौ नुमागम एव स्यादित्याशङ्कां वारयति—वृद्ध्याविति। उक्तरीत्या प्रियतिसृभ्यामित्यत्र तिस्रादेशप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—प्रियेति। नन्वेवमपि शुचीनामित्यादौ पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि सति नुमागमेन लोपे तस्यासिद्धत्वादिन्नन्तत्वेन दीर्घो न स्यादिति शङ्कां वारयति—शुचीति तथाच लक्ष्यानुरोधेन सकृद्गतिन्यायस्यैव प्रवृत्त्या दोषपरिहारो भविष्यतीति भावः। बहुभिरित्यत्र नुमागमेन लोपेऽपि तस्यासिद्धतया नान्तसङ्ख्यावाचकत्वेन षट्त्वात् "षट्त्रीति" स्वरापत्तिरिति शङ्कां वारयति—बहुभिरित्यादिना। षट्त्वेपि नलोपस्यासिद्धत्वात्षट्त्वेऽपि, तद-

सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् "न यासयोः" इति ज्ञापकाच्चेति भावः । इयादेश इति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ।

"नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ

बहुभिः कुलैरित्यत्र लुमि षट्त्वेऽपि 'झल्युपोत्तम' इत्यस्य प्राप्त्या तदभावे ऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः । न चोत्तरार्थं, तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । प्रियतिसृ इति । तथैव भाष्य उदाहृतत्वेनानङि 'न लुमता' इति निषेध एवेति बोध्यम् । अनित्यत्वे प्रमाणमाह—नयासेति । चो हेतौ ।

षष्ठीसमास इति । इयङादिस्थित्यधिकरणत्वेन क्वचिद्दृष्टावित्यर्थः तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः ।

भावेऽपीति अज्ग्रहणसत्त्वे तदभावेपीत्यर्थः । अन्तोदात्ततयेति पिट्त्वेनेत्यादिः । उत्तरार्थम् तृतीयादिष्विति सूत्रार्थम् । युक्तत्वात् स्वरितत्वाकल्पनेन तत्रैव पाठस्य युक्तत्वादिति शेषः । अन्यत्र भाष्यादौ । ननु निषेधानित्यत्वेन प्रियतिसृशब्दे यदि तिस्रादेशस्तदा तथैवानङपि स्यादत—आह—तथैवेति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृते ज्ञापकान्तरन्नोपन्यस्तमिति चकारासङ्गतिरत—आह—चो हेताविति । स्थानग्रहणलभ्यार्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे इयङादीनि । तेन उपलक्षणत्वस्य सूचनेन. निषेधसिद्धिरिति श्रियावित्यादाविय‍ङ स्थितेः सत्वादिति भावः । उपलक्षणत्वे मानन्तु ' यूस्त्र्याख्यौ" इति सूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि आध्यै प्रध्यै इत्यादौ आसमन्ताद्धीर्यस्येत्यर्थके ऽवयवस्य स्त्रीविषयत्वादित्यर्थेऽवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्स्थानस्य निषेधो यणस्थानेऽपि स्यादवयवस्येयङ्स्थानत्वादित्याशङ्क्य सिद्धन्त्वङ्गरूपग्रहणात् । यस्याङ्गस्य इयङवङौ भवतस्तस्येयङ्ग्रहणमिति नचैतस्याङ्गस्येयङवङौ भवत इत्युक्तम् । वामि अत्र केचित् वाचि ह्रस्वश्चेत्येकयोग एव कर्तव्ये "वामि" "ङिति ह्रस्वश्चेति" सूत्रद्वयकरणङ्किमर्थमिति ? अत्राहुः श्रियै श्रिया इत्यादावाट्सम्पादकतया नदीसञ्ज्ञायाश्चरितार्थाया श्रीणामित्यत्र नुटप्रयोजकत्वन्न स्यात्सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति सुध्यामित्यादौ नद्यन्तश्च इति कबापत्तेश्चेति परे आट परेतु सूत्रद्वयकरणमुभयोः सूत्रयोर्विभिन्नव्यवस्थासिद्धय इति कल्प्यते । वामीति सूत्रं वृत्तावङ्गस्य स्त्रीत्वेऽ-

अधिकरणे ल्युट् । इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । फलितार्थमाह—इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति । यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम् ।

"वामि" ॥ यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्राञ्चः । तथाऽपि निषेधविकल्प एव फलति । तथा च लाघवात्

ह्रस्वोऽनुपपन्न इति । 'नेयङ्' इत्यत्रेयङादिनाङ्गाक्षेपात् यत्र नदी कार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिसत्ता क्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य

स्त्रीत्वेच ङितीति सूत्रन्तु यदा वृत्तौ प्रवर्तते तदा इयङुवङ्स्थानिनोः ह्रस्वस्य च तदन्ताङ्गस्य च स्त्रीत्व एव । नचैवंसति श्रीशब्दात्कनि लुपिच श्रियै ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणायेति न स्यात् । इयङ्स्थानिनः पुंस्त्वादिति वाच्यम् । 'लुपि युक्तवत्' इत्यनेन प्रत्ययार्थनिष्ठलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशात् एवञ्च प्रत्ययार्थनिष्ठं यत्पुंस्त्वन्तत्प्रयुक्तस्याङ्गस्य स्त्रीत्व एवेति नियमभयांऽशस्य विकल्पाभावस्याभाव एव । यथा चञ्चाः पश्येत्यत्र प्रत्ययार्थनिष्ठपुंस्त्वाभावातिदेशेन नत्वाभावो भवति; तद्वत् । नचैवञ्चञ्चा अभिरूप इति भाष्यतीयप्रयोगस्याप्यसङ्गतिः ? 'विशेषणानाञ्चाजातेः' इत्यनेन विशेषणे पुंस्त्वाभावातिदेशस्य प्राप्तेरिति वाच्यम् "मनुष्यलुपि प्रतिषेधः" इत्यनेन प्रतिषेधात् । एवञ्च विशेष्यस्य न्यायप्राप्तं यत्पुंस्त्वन्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादभिरूपपदस्य पुंस्त्वम् । अत एव लुबन्ते शकट्यै ब्राह्मणायेत्यत्रापि विकल्पो भवत्येव । यथा दारादिशब्दानां शक्तिस्वाभाव्याच्छास्त्रीयोपचयरूपपुंस्त्वाभिधायकत्वन्तथा लुबन्तस्य लुपि युक्तवदित्यनेन प्रकृतिगतलिङ्गातिदेशाच्छास्त्रीयापचयरूपस्त्रीत्वाभिधायकत्वं स्वीक्रियते इति वदन्ति । ननु "ङिति" इति सूत्रेऽनुवृत्तं य्वु इति तद्विभक्तिविपरिणामेन य्वोर्ह्रस्वावित्येतदर्थकञ्जातमिति पुनर्य्वु इत्यस्य विशेष्यस्य कथं लाभ इति चेन्न । ह्रस्वश्चेति चकारस्य ह्रस्वातिरिक्तसंज्ञिसमुच्चायकतया ऽक्लृप्तकल्पनापेक्षया प्रकरणप्राप्तस्य यू इत्यस्य समुच्चये लाघवात् । 'हेसुभ्रु' इत्यत्र "नेयङुवङ" इत्यस्य यथाप्राप्तिस्तद्दर्शयति इयङादीत्यादिना । अङ्गाधिकारेऽस्य सूत्रस्यापाठादाह—आक्षेपादिति । बाधकाबाधितेति तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीः प्रध्यै इत्यत्र न निषेधस्तत्र यणादेशेनेयङो बाधस्य सत्त्वादिति भावः । नचाक्षिप्तार्थस्य शाब्दबोधे भानाभावेनाङ्गघटितवाक्यार्थबोधः कथमिति वाच्यम् । "यू स्त्र्याख्यौ" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाक्षिप्तस्याप्यङ्गस्य तत्र भाना-

स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह–वा नदीसंज्ञौ स्त इति। 'ङिति ह्रस्वश्च' इतिसूत्रेऽप्येवमेव। कथं तर्हीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः। बह्व इति। केचित्तु 'वामि' इत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। तथा सतीह नञ्ग्रहणस्य 'वामि' इत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः।

"न षट्" स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानाद् अनन्तरो ङीविव व्यवाहितष्टावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्टापौ

तदवयवस्य च निषेध इति भावः। कथं चिदिति। अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्यं सीताया एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति

ङ्गीकारात्। तत्र इक्किबलुपसमासस्थले 'कुमार्यै ब्राह्मणाय' 'खाकुट्यै ब्राह्मणाय' 'अतितन्त्र्यै' 'अतिलक्ष्म्यै' इत्यत्र च नदीसंज्ञासिद्ध्यर्थं "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" इति वार्तिककृतोक्तम् य शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह—पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तम्प्रतिपादयति तस्यापि नदीसञ्ज्ञा भवतीति तदर्थं। तर्हि "वक्तव्यञ्च वक्तव्यम् अवयव स्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्। अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भवतीत्येवंरीत्या तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानङ्कृत्वा अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यणस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गो ऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्। 'आध्यै' 'ब्राह्मण्यै' इत्याशङ्क्य सिद्धन्त्वङ्गरूपग्रहणात्। यस्याङ्गस्येयङुवङौ भवतस्येदङ्ग्रहणञ्चैतस्याङ्गस्येयङुवङौ भवत इत्युक्तमिति प्रतिपादितं। एवञ्च प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवस्य धीशब्दस्य नदीसञ्ज्ञा ऽस्त्येवेति भाव.। रामस्य वाक्ये इति रावणकृतसीतापहारे रामविलापोऽयम्, सीताया इति हेसुभ्रु इत्यस्य हेसीते इत्यर्थ एव कवितात्पर्यम्। इदमपि सामान्ये नपुंसकत्वमपि। केचित्तु सुभ्रु क्रियाविशेषणमित्याहुः तच्चिन्त्यम्। हेइत्यस्यानन्वयापत्तेः धात्वर्थफलाभेदान्वयविवक्षायाङ्क्रियाविशेषणानाङ्कर्मत्वक्लीबत्वयोरङ्गीकाराच्च। वस्तुतस्तु हापितः इति विधिना त्वयाऽहं हापितस्त्याजितः हेसुभ्रु त्वङ्क्वासि इत्येव बहु विललापेत्यर्थः। एवञ्च विरहपीडितत्वाद्-

नेति। राः पुंवदिति। रैशब्दस्य स्त्रीलिङ्गताया अपि स्मरणादिति भावः। तथा च क्षीरस्वामी। रात्येनं राः स्त्रीत्येके इति। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः।

"अतोऽम्"॥ स्वमोरिति। अमोऽमविधानं लुग्बाधनार्थम्। अम् स्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयो-

---

सूचितम्। नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वान्न लक्ष्यसंस्कारोपयोगि।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः।

झल इत्यभिप्रायेणेति। एकवाक्यतया झल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोप इति। झल्ग्रहणस्य तत्रापकर्षेऽपि वाक्यभेदेन

नवधानतया तथोक्तौ विरहस्य पुष्टता गम्यत इति काव्यगुणत्वेन यत्परममूले प्रमाद एवायमित्यनेनावधानलक्षणः प्रमादोऽभिहितः स एव समाधिर्युक्त इति बोध्यम्। अत्र प्राचीनोक्तं समाधानं निरस्यति—नञ्घटितमिति।

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गविवरणम्।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः।

वक्ष्यमाणरीत्या म् इति छेदेऽपीष्टसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—एकेति। तेनच संयोगान्तस्य झलो लोप इति वाक्येनच। पूर्ववाक्यस्य संयोगान्तस्य लोप

गान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु म् इत्येव पदच्छेदो लाघवात्। तत्र सोर्मे कृते ज्ञानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु "आदेः परस्य" इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्। यत्तु वदन्ति। एवं सति "सुपि च" इति दीर्घत्वं स्यादिति। तन्न, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत इति। तदपि न। "रुधादिभ्यः श्नम्" "श्नान्नलोप" इति सूत्रयोः "सुपि च" इति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यद-

---

सम्बन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य यणव्यतिरिक्तेऽप्यल्यपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः। सन्निपातेति। ह्रस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। परत्वाज्जरसीति। परे तु जरया इति सूत्रोक्तेनाजरांसीत्यत्र 'नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यर्थापित्तजरसादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वा ऽवश्यं

इति वाक्यस्य। क्वचिदिति एतच्च यणः प्रतिषेधो वाच्य इत्यनेन फलाभेदायोक्तम्। सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति—ह्रस्वाकारेति। जातस्येति मादेशस्येत्यर्थः मूले भाष्यकृता—ध्वनितत्वादिति। तत्र हि श्नमः शित्करणफलमर्थमिति विचारे शकाराभावेनान्तलोप इत्यस्य यज्ञानामित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य दीर्घे जाते नास्ति लोपस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते परत्वाद्दीर्घं बाधित्वा नलोपः स्यादिति सिद्धान्तिनोक्तम्। तत्र कैयटः अग्नीनामित्यत्र दीर्घस्य हिनस्तीत्यत्र नलोपस्य चरितार्थतया परत्वान्नलोपः स्यात्। यद्यपि लोपात्परत्वात्सुपिचेति दीर्घः सम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषया न भविष्यति "नामीति" दीर्घे तु सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात्। यद्यपि "कष्टाय क्रमणे" इति निर्देशेन "सुपिच" इति दीर्घेऽपि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति लभ्यते तथाप्यन्यत्रानित्यत्वे न मानमिति तात्पर्यम्। अत एव परिभाषेन्दुशेखरे यादेशः सुपिचेति दीर्घत्वेऽस्येत्युक्तम् वस्तुतस्तु "एङ ह्रस्वात्" इति सूत्रे 'हेकुल' इत्यादेः साधनाय वैयधिकरण्येनान्वयरूपस्य प्रयासस्य भाष्ये कृतत्वेनास्मिन्पक्षे तस्य वैयर्थ्यापत्त्या म् इति छेदो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम्। मूलन्दूषयति—परे-

प्याहुः—अतिजरसमिति न सिद्ध्येदिति । तदपि न । द्वितीयैकवचने हि "अतोम्" इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव, प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवेष्यते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः । अत इति तकार उ(१)

वारणया । अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्य विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'टाङसि' इति सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्न-तिजरेणातिजरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिन अतिजरसादिति गौरव-मुद्भावितवान्' इति । भवद्रीत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्याः तदभावपक्षे तस्याप्राप्त्या परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्या-

---

न्वित्यादिना । प्राप्तयोरिति । कुण्डानि अतिजरस इत्यत्र चरितार्थयोरित्यादि पूर्वम् जरसादेशात्पूर्वम् । पक्षान्तरमाह—अधिकेति अधिका व्यापिका या विभक्तिर्यस्मिन्निमित्तत्वेन स अधिकविभक्तिर्जरस् तदपेक्षयेत्यर्थः । अन्तरङ्गताचेति पाठः । अन्यथा उक्तरीत्यनङ्गीकारे, असङ्गतिरिति तदा तस्यासर्वनामस्थानत्वेन मः प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः, ममतु जरसादेशात्प्राक् शिभावे तस्य सर्वनामस्थानत्वात्तत्सङ्गतिः । अत्रापि द्वितीयैकवचनेऽपि अत इति तपरत्वस्य दीर्घव्यावृत्तिर्न फलम्, "ह्रस्वो नपुंसक" इति ह्रस्वस्यैव सत्वादत आह—अत इतीति । ननु अतोमिति सूत्रे म् इति छेदे पूर्वोक्तरीत्यासन्निपातपरिभाषा-प्रवृत्तिसम्पादनद्वारा तपरकरणञ्चरितार्थमित्युच्चारणार्थं इत्यसङ्गतमितिचेन्न तस्य

१ अन्ये तु नपुंसके ह्रस्वस्यैव सत्त्वेन तपरकरणं व्यर्थसत् 'अपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वम्' इति ज्ञापयति । तथा च अश्च आश्चेति समाहारद्वन्द्वे सुपो लुकि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अपर-निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन "ह्रस्वो नपुंसके" इति ह्रस्वे ततः सवर्णदीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्राप्त्या 'आ' इति रूपं सिध्यति । अत एव "ऊकालोऽच्" इति सूत्रे समाहारद्वन्द्वेन लाघवसत्त्वेऽपि 'उकाल' इति न कृतम्, उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति समाहारद्वन्द्वे सुपो लुकि अपर-निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वे सवर्णदीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन ह्रस्वाप्राप्तेः । अपरनिमित्तकत्व-रूपान्तरङ्गत्वाभावे तु अन्तर्भूतनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे ततो ह्रस्वे 'उकाल' इति निर्देशासङ्गतिः विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

चारणार्थः । भसंज्ञायामिति । "सुडनपुंसकस्य" इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः ।

सङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते(१)तदाऽप्यन्तरङ्गत्वादतोऽमि तया जरसभाव एवोचितः । न च तत्र नाकारान्तसन्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किं तु तदभावेऽपि । यथा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्यम् । मानाभावात् । 'टाङसि' इति सूत्रस्थेनातिजरैरित्यतद्विषयककैयटेन विरोधाच्च । एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिनादीन्बाधित्वा जरसित्यादि मूलमत्रत्यमनोरमा च प्राचामनुसारेणेति । तदाह—एकवचने त्विति । तत्रापीत्यर्थः । अत इतीति । न तु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । नपुंसके ह्रस्वावश्यम्भावाद्व्यावर्त्याप्रसिद्धेरिति भावः ।

ग्रन्थस्यामितिच्छेदाभिप्रायकत्वात् । एतेन स्वस्यामिति छेद एवाभिमत इति ध्वनितम् । पूर्वोक्तार्थं स्पष्टयति—नन्विति 'ननु विभक्तित्वस्यापेक्षायामपि तस्य नपुं-

---

१ अत्ययदातिशेषः । "विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरस्" इति प्राचीनाः । "अजरांसि" नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरस् इति भाष्योक्तेः । 'जरसादेशाद्विभक्त्यादेशाः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नवीनाः । वस्तुतस्तु विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रात्प्रागेव जरस् । क्वचित् "विप्रतिषेधे" इति सूत्रबलेन परत्वाज्जरस् । यथा 'अजरांसि' इत्यादौ श्यादेशात्परत्वाज्जरस् । क्वचित्पूर्वविप्रतिषेधेन जरस् । यथा 'जरसा' 'जरसे' । अत्र परानपि याडादीन् बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन जरस् । अतएव "जरसोऽवकाशः 'जरसा' 'जरसे' " इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा तत्रापि परत्वाद् याडादीनां प्राप्त्याऽवकाशप्रदर्शनं विरुध्येत । यद्वा "आङि चापः" इत्येत्वं नित्यत्वात्, "याडापः" इति याट प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतयाऽन्तरङ्गत्वात्, "ङेराम्" इत्याममपि नित्यत्वाज्जरसादेशो बाधेत । नचैवम् "जराया जरस्" इति सूत्रे भाष्ये "नुमोऽनङ् जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन । नुमोऽवकाशः, 'त्रपुणी' 'जतुनी' 'तुम्बुरुणी' । जरसोऽवकाशः जरसा, जरसे । इहोभयं प्राप्नोति । 'अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि ।' अनङ्जरसौ नुमो विप्रतिषेधेन" इत्युक्तं तद्विरुध्येत 'अजर अस्' इत्यवस्थायां नुमोऽप्राप्त्या श्यादेशमेव परत्वाद् बाधित्वा जरसादेशे ततः श्यादेशानन्तरं नुमः प्राप्त्या जरसादेशस्य च जातत्वात् नुम्जरसोर्विप्रतिषेधोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरिति वाच्यम्, 'अजर अस' इति दशायाम् परमपि जरसादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् श्यादेश एव कस्मान्नेति शङ्कां मनसि निधाय श्यादेशस्येव जरसादेशस्यापि नित्यत्वप्रदर्शनाय श्यादेशे कृते नुमपेक्षया परत्वाज्जरसादेश एव स्यादिति जरसा-

"यस्य" ॥ इश्च अश्च यं तस्य । तदाह–इवर्णावर्णयोरिति । औङः श्यामिति । विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

"जश्शसोः" ॥ जसा साहचर्यात् शसपि सुबेव गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ।

ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे 'म्' इति च्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणं क(१)थमिति चेन्न । यादृशशब्दसन्निपातेन सोऽऽदेशस्तस्य विनाशेनादोषात् । अत एव दात्तिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृताऽनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात् । भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपाप्राप्तिभिया 'अम्' इत्येव च्छेदमङ्गीकृत्य 'एङ्ह्रस्वात्' इत्यत्र व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम् । परिभाषाऽनित्यत्वेन तु न समाहितम् । तस्याग-

---

सकत्वेन स्त्रीत्वस्योपपादनासम्भव इत्यत आह – तद्गतेति । साहचर्यपरिभाषावन्निरनुबन्धकपरिभाषाया अपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कां वारयति –निरनुबन्धकेति । तदनुच्चारण एवेति ज्ञापकसाजात्यादिति शेषः । तेन प्राचीनोक्तसंज्ञाकरणेन सन्निपातपरिभाषयेति अस्य तृतीयान्तस्य जरसभावेऽन्वयः । मूले सान्तेति

देशस्य नित्यत्वबाधनाय तद्वार्तिकप्रवृत्त्याऽसङ्गतेरभावात् । नच जरसादेशात् प्राङ्नित्यत्वात् श्यादेशेऽपि 'अजरांसि' इत्यस्यसिद्धेर्विचारवैफल्यम् 'श्यादेशानन्तरं नित्यत्वान्नुमेव स्यादिति रूपासिद्धिरापत्तात् । न च नुमपेक्षया जरसोऽपि नित्यत्वम्, नुमि कृते निर्दिश्यमानस्य विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावेन जरसाऽप्राप्तेः । एवञ्च श्यादेशस्य जरसादेशस्य च नित्यत्वेन समतया श्यादेशं बाधित्वा परत्वाज्जरसादेशे ततः श्यादेशे नुमि च 'अजरांसि' इति रूपं सिध्यतीति भाष्याशय इति न तद्विरोधः ।

"टा ङसि" इति सूत्रस्थेन 'अतिजरेण' इत्येतद्विषयकेण "सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्" इति कैयटेनापि न विरोधः, 'अतिजर आ' इति स्थिते जरसभावपक्षे इनादौ कृते कस्मान्नजरसिति शङ्कया तत्कैयटवृत्तेरिति प्राचीनमतमेव ज्याय इति दिक् ।

१ तकारस्योच्चारणार्थत्वे शब्दतो ह्रस्वाकारस्य मादेशे निमित्तत्वमात्रेण सन्निपातपरिभाषायाश्च शब्दोपात्तसन्निपातविधानमादायैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य खण्डयति नन्वित्यादिना । शब्दानुपात्तत्वेऽपि स्वरूपेणाऽदन्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातमादाय जाताऽङ्गसंज्ञा "यस्येति च" इति लोपे निमित्तं न स्यादिति भाष्येण सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्व एव परिभाषाप्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः ।

शि ॥ शीत्यविभक्तिको निर्देशः । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । अन्यतमस्य त्विति । एवं च 'सामान्यादिष्वन्यतमत्' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । सोरमादेशे इति । यत्तु प्राचोक्तम्-स्वमोरमादेशे वा जरसिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । एवं च अजरसं वर्तते इति, हे अजरसमिति चापशब्द एव । अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः । किं तु अमादेशे कृते जरस्

निकगतित्वात् । किं च तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः । इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम् । विभक्तित्वापेक्षयेति । तद्गतविभक्तित्वाश्रयणेन विभक्ताविति विशेष्यापत्तयेत्यर्थः । सुबेवेति । निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽपि ग्रहणमिति न वाच्यम् । येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः । अनुरोधादिति । तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः । तद्भाष्येति । सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशे जरसभावस्य 'जराया' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः । पश्येति त्विति । तुनाऽत्रारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तूक्तम् । अवर्णमिति ।

पृथक्पदमिति इदमत्र बोध्यम् पृथक्पदञ्च न बहुव्रीहिसंज्ञकम् किन्तु समासात्मकलुप्तषष्ठीकपदद्वयसमुदायरूपम् अत एव हंस इत्यत्र न दीर्घः । सेति संयोगस्य समानाधिकरणं विशेषणम् तदन्तसंयोगस्य लाभः, अङ्गस्येतितु प्रकृतान्तदन्तपदार्थे चरमावयवेऽन्तपदार्थश्च सान्तसंयोगस्य विशेषणमिति सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानपरकाङ्गचरमावयवाभिन्नसान्तसंयोगस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थात् । ननु सर्वनामस्थानस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषया हंस इत्यादौ न दोष इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्य न्याय्यत्वात् । अत एवानन्त्यविकारइतिपरिभाषया हंसशिरांसीत्यादिप्रयोजनान्युपपद्यन्ते "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रभाष्ये निमित्तस्य कार्यिविशेषणत्वकल्पनेनोक्तपरिभाषाया प्रयोजनान्यथासिद्धिप्रदर्शनन्तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमत एव परिभाषाया आवश्यकत्वाभिप्रायेण तत्सूत्रव्याख्यानशेषे उदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारः कृतो भगवता । तया परिभाषया हंसो ध्वंसक इत्यत्र दोषपरिहारस्तु न सम्भवति, अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन तस्याः प्राप्त्यभावात् । न च हंसइत्येतत्सिद्धये या रीतिरुक्ता तयैव हंसशिरांसीत्यत्र दोषाभावे सिद्धेऽनन्त्यविकारइतिपरिभाषायास्तत्र सञ्चारो विफल इति वाच्यम् ? "सान्त" इतिसूत्रस्य यथा-

इति प्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जसो न्याय्यत्वात्, पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावाच्च ।

"सान्तमहतः संयोगस्य" ॥ सान्तेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येति । उपधाया इति । उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् मासश्छन्दसीति । मासित्यस्य नकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीति वाक्यार्थः । माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तव इत्युदाहरणम् ।

"ह्रस्वो नपुंसके" ॥ इह ह्रस्वश्रुत्या "अच" इत्युपस्थितम् । तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति तु न व्याख्यातम् । 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्' सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च, सन्निपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथं

ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः । यादेशोऽत इत्यनुवृत्तेस्तत्र यद्यपि 'कष्टाय' इति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशे ऽनुवर्तते, तदपि चेल्लोपेन निवर्तेत तर्हि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । भाष्ये इति । गाधातोर्ष्टे गुणेन अकारे आर्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाभावादतो लोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धौ गापोष्टकः कित्करणाल्लिङ्गादाकारस्य गुणो नेति व्यर्थं तत्रेग्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् । कैयटेनेति । सामगायेत्यत्रासति टकः

श्रुतार्थपक्षाभिप्रायकत्वात् । पारिभाषिकार्थस्य अन्त्यादव्यवहितपूर्वस्य श्रीपायेत्यत्र सन्निपातपरिभाषया दोषाभावप्रतिपादनं यत्परमूले कृतन्तदुपपादनमवर्णमाश्रित्येत्यादिना । मूले कृतन्तन्नोपपद्यते यादेशोपजीव्यस्य ह्रस्वाकारस्य दीर्घेणैव निवर्तनात्तस्यासत्त्वेन "अतो धातो" इत्यनेन तदनिवर्तनादतो भावं व्यनक्ति—ह्रस्वत्वविशिष्टमित्यादिना । तत्र श्रीपायेत्यत्र अवर्णत्वम् अत्वजातिः अनुवर्तते । अस्तिग्रहणादिति पूर्वान्तवद्भावलभ्यधात्ववयवत्वस्याचः परस्मिन्नित्यनेनाकारेऽ-

तल्लोपे निमित्तं स्यात् । एतच्च "एओङ्" सूत्रे "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति तत एवात्रधार्यम् । एवं च याधातौ शुभंयाशब्दस्य क्लीबस्य ङयि शुभंय इति माधवेनोदाहृतं तत्मादर्तव्यमिति भावः ।

क्त्वे एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् आकारस्य धात्ववयवत्वे नातो लोपः स्यात्, क्त्वेऽतु 'आतो लोप' इत्यालोपे धात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाऽक्त्वेऽपि न आतो लोप इति तेन प्रति(१)पादितम् । शब्दकौस्तुभे इति । पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः । परे(२)तु व्याप्याऽत्वजातियगादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो

निर्देशादित्यर्थः । इत्याशङ्क्येति तद्व्यावृत्त्या चरितार्थकठकः क्त्वंकथमाकारस्य गुणो नेत्यर्थे ज्ञापनम्भविष्यतीति भावः । सन्निपातपरिभाषयेति एतत्परिभाषाप्रवृत्तिश्चोक्तरीत्यैव । अक्त्वेऽपीति एतेन क्त्वस्य ज्ञापकतोपपादिता । कौस्तुभोक्तरीत्योक्तां ज्ञापकताङ्खण्डयति-परेत्वित्यादिना । व्याप्यात्वजातीति व्याप्याऽत्वजातिर्यस्मिन्नित्यर्थः । यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थः परिभाषया न लभ्यते । जातिः पदार्थ इति पक्षे तपरसूत्रस्य जातिपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणवारकत्वस्यैव सत्त्वेन यत्र यत्र तपरकरणन्तत्र सर्वत्र व्याप्यजातिनिर्देश एव बोध्यते । एवञ्च प्रकृते "ङेर्य" इत्यस्य प्रवृत्तौ यादृशव्याप्यजातिविशिष्टसन्निपातो निमित्तन्तस्य दीर्घेणैव निवर्तनात्तद्विघातकत्तन्नलोपस्यास्तीति भावः ।

---

१ 'सामगाय' इत्यत्र दीर्घेण ह्रस्वत्वविघाते जातेऽपि अत्वजातेः सत्त्वेन तत्सन्निपातविघातकः "आतो धातोः" इत्यालोपः सन्निपातपरिभाषया न भवति । अन्यथा "इको गुण" इति सूत्राभावे आकारस्य गुणे पररूपे पूर्वान्तवत्त्वेन धातोरकारस्य सत्त्वेन लोपः प्राप्नोति । "आतो लोपः" इत्यालोपे 'सामग' इत्यस्य सिद्धौ तु 'सामगाय' इत्यत्रधातोराकाराभावेन लोपो न प्राप्नोतीति फलभेदसत्त्वेन टकः क्त्करणेन आकारस्य गुणो न स्यादिति भाष्योक्तज्ञापकासङ्गतिः स्यादितिभावः ।

२ मूले 'श्रीराय' इत्यत्र ह्रस्वत्वसमानाधिकरणात्वजात्याश्रयमाश्रित्य कृतस्य यादेशस्य "कष्टाय" इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्त्या दीर्घादेशे निमित्तत्वेऽपि अत्वजातिविनाशके आलोपे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ मानाभावेन तया निमित्तत्वं न स्यादित्युक्तं तत्खण्डयन्नाह-परेत्विति । अयम्भावः-जातिपक्षे तपरसूत्रस्य जातिपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणवारकत्वमवश्यंवाच्यम् । तथा च यत्र यत्र तपरकरणं तत्र तत्र अत्वव्याप्यह्रस्वत्वम्, इत्वव्याप्यह्रस्वत्वमित्येवंरूपेण ह्रस्वत्वादिरूपव्याप्यजातिमेव बोधयति । तच्च ह्रस्वत्वं तत्तज्जातिव्याप्यं नाना । तथा च

"स्वमोर्नपुंसकात्" ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्य-

न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्नि-पातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघात-कस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'अन्तरङ्गानपि' इत्यस्योपलक्ष(३)णमिदम् । अत्रत्यवार्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तम् । 'त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति हि तत्र वार्तिकम् । तं कुलमिति स्यादिति । द्वितीयैकवचन इति शेषः

ननु परिभाषायाः सन्निपातलक्षणो विधिः स्वनिमित्तसन्निपातस्य साक्षा-त्परम्परया यद्विघातकस्तस्यानिमित्तमित्यर्थोऽस्त्विति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेत्य-तस्तत्परिभाषार्थमाह—सन्निपातपरिभाषायाश्चेति परिभाषाघटकतत्पदस्य यच्छब्दसाकाङ्क्षत्वेन यद्व्यक्तिसन्निपातनिमित्तककार्यमग्रिमकार्योपजीव्यप्रवृत्त-न्तस्य तस्य निमित्तस्य तादृशमग्रिमकार्यं विघातकन्नेत्यर्थ एव लभ्यते । एवञ्च न मूलोक्तरीतिमादाय परिभाषायाः सञ्चारः । किन्तु यजादिप्रत्ययत्वावच्छिन्नसन्निपात-निमित्तो दीर्घो लोपे निमित्तन्न भवतीत्येव परिभाषायाः प्रवृत्तिर्भवतीत्याशयः ।

ननु लुकः सर्वापेक्षया बलवत्त्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया ऽतुल्यबलत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेनेत्ययुक्तमत आह —अन्तरङ्गेति । मूलासङ्गतिम्परिहरति-अत्रेति । तत्र भाष्ये, अत्र तुना न्यायसञ्चारेणैव समाधानमुचितन्न तु विप्रतिषेधशास्त्रेणेति ध्वनितम् । मूलासङ्गतिं शेषपूरणेन परिहरति—द्वितीयेति । ननु पुंवद्भावेन

यादेशे निमित्तस्य ह्रस्वत्वसमानाधिकरणात्वस्य दीर्घेणो वहनतात् लोपस्य यादेशसन्निपातनिमित्तकत्वा-भावेन यादेशमुपजीव्यत्वेनाश्रित्य परिभाषया लोपवारणमशक्यम् । तस्माद् व्याप्यात्वजातिः=अतत्व्याप्यं ह्रस्वत्वम् व्याप्यात्वजातिश्च यजादिश्चेति व्याप्यात्वजातियजादी तयोर्यः सन्निपातस्तन्निमित्तो यो दीर्घः स संनिपातविघातकलोपनिमित्तं न स्यादित्येवंरीत्या लोपो वारणीयः । सन्निपातपरिभाषायाश्च 'सन्निपातनिमित्तकविधिप्रवृत्तेः प्राक् तादृशविधिनिमित्तभूतो यः सन्निपातस्तस्य साक्षात् विघातकं यत्स्वातिरिक्तं शास्त्रं तस्य निमित्तं न भवति' इत्येवार्थः । प्रकृते सन्निपातलक्षणो विधिर्दीर्घः तत्प्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यो ह्रस्वत्व-यजाद्योः सन्निपातस्तस्य विघातकं यत्स्वातिरिक्तम्= दीर्घातिरिक्तम् लोपरूपं कार्यम् तस्य स्वयनिमित्तं न स्यादिति लोपाभावः सिध्यति । ह्रस्वत्वयजादि सन्निपातमाश्रय जायमानो दीर्घादेशः स्वसन्निपातविघातके स्वस्मिन्नपि निमित्तं न स्यादिति दीर्घादेशानापत्तिरित्युक्तं स्वातिरिक्तेति । सूत्रारम्भसामर्थ्यात् स्वेन स्वसंनिपातविघातः सह्य एवेभाव इत्यत्र विस्तरः ।

३ वस्तुतस्तु वार्तिकमपूर्वमेव अन्यथा 'यदि लुङ न स्यात्तदा त्यदाद्यत्वेऽम् स्यात्' इति सम्भावनया चतुर्थ बाधबीजेनाभोऽस्वात्वेन लुकोऽप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः ।

त्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वेऽम्भावेन तं कुलमिति स्यात् ।

वृद्ध्यौत्त्वेति । अतिसखीनि कुलानीत्यत्र "सख्युरसम्बुद्धौ" इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु "अच्च घेः" इत्यौत्वम्, प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह—नामीति । नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात् तस्मिन् सति दीर्घो न स्यादिति भावः ।

"तृतीयादिषु" ॥ पुंवदिति । अर्थान्नुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधोऽयम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम् । फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथाऽपि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

"अस्थिदधि" ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । यत्तु प्रियदध्नेति "उरःप्रभृतिषु" दधिमधुशलीति पाठात् नित्यः कप् प्राप्तः, भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्दे न भवतीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात् ।

प्रथमैकवचने तु सं कुलमिति स्यादिति बोध्यम् । नुम्ह्रस्वयोरिति । पुंसि विहितस्य भावस्यातिदेश्यस्याभावात् ह्रस्वनुमोर्निषेधोऽतिदेशसा(१)मर्थ्याद् व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः । 'नब्विषयस्य' इति

पुंसि यत्कार्यं विहितन्तद् भाव एव लभ्यते नत्वभावातिदेश इत्यत आह—पुंसीति । अभावद्वयातिदेशे हेतुमाह—व्याप्तिन्यायादिति । स्वराभावस्याप्यतिदेशो भविष्यतीति शङ्कां वारयति—नब्विति भिन्नेति पाणिनिभिन्नशान्तनवकर्तृकत्वादित्यर्थः । ननु पाणिनिना यथा "अयामन्त" इतिसूत्रेणान्याचार्यविहितप्रत्ययानुवादेनादेशविधानकृतन्तथात्रान्यविहितस्वराभावस्याप्यतिदेशः स्यादत आह—

---

१ नेति वक्तव्ये पुंवद्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । लाघवादाह-व्याप्तिन्यायेति—विनिगमनाविरहात्पुंसि यस्य यस्य नपुंसककार्यस्याभावः प्राप्नोति तस्य तस्य सर्वस्याप्यभावोऽतिदिश्यत इति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रियदध्न्या प्रियदध्न्यै इति केचित् । तन्न । सान्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । तस्मात् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव बोद्धयम् ।

सुधिनी इति । परत्वान्नुमा इयङ् बाद्ध्यते । **सुधियेति** । पुंवत्त्वपक्षे नुमोऽभावादियङ् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तत् बहुश्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः । अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव निषिद्ध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रे-

---

स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृकत्वात् । विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च । नुमोऽभावादिति । ह्रस्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयङिति भावः । उपसर्जनह्रस्व एवेति । 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्' इति हि भाष्ये पठितम् । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंविषयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथाऽस्यापीति तदर्थः ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तबहुव्रीहौ पुंवदिति तु नार्थः, बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेऽपि उपसर्जनस्य श्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेः । एवं च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकार्यांस्त्रियोग्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः । तद्-

---

विषयपदेनेति । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्विषयपदोपादानसामर्थ्येनातिदेशिकलिङ्गान्तरयोगाय तत्प्रवृत्तिरित्यर्थो भविष्यतीति भाव. । न्यूनतापरिहर्तुमाह—ह्रस्वाभावेनेति एतेन नुमाऽभावेऽपि परत्वान्नाभावेनयङादेशस्य बाधापत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । उपसर्जनह्रस्वस्यैव यथाबाधकस्तथोपपादयति—ईयसइत्यादिना प्रत्यासत्त्या तत्र पाठात्तच्छेषत्वस्य झटिति प्रतीतिरित्येवम्प्रत्यासत्त्या तदेव तद्वार्त्तिकमेव एवञ्चानुपूर्व्याव्यत्यास एवात्र नत्वर्थभेद इति "ईयसो बहुव्रीहेर्न" इति वचनन्निर्मूलमिति शङ्का न कार्येति सूचितम् । अन्योक्तसाधकन्निरस्यति—नचेति व्यर्थमिति एवञ्च तृतीयादिष्विति सूत्रस्थपुंवदिति पदे इवात्रापि तथास्त्विति भावः । वार्तिकेष्विति एतद्विशेषोपादानेन सूत्रेषु लाघवगौरवविचारार्थं वार्तिककारस्य भाष्यकारस्य च

यसि बहुश्रेयासिनी इत्याद्याहुः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः। तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—स्नूनि सानूनीति। पुंसि शम्भुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टूणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्।

यत्तु व्याचख्युः "विभाषा तृतीयादिष्वचि" इत्येतद्विषयको

वार्थतोऽत्र पठितम्। न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोद्धव्यम्।

इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु 'ईयसश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्। बहुश्रेयसी, पुंवद्वचनात्सिद्धम्' इत्युक्तं, तेनास्य नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते। अन्यथा वच(१)नेन वचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। ममतु मते नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति दिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति। अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रहणेन यदागमा इति न्यायेन

प्रवृत्त्या तत्र तथाकल्पनमुचितमिति ध्वनितम्।

अत्र आहुरित्युपादानविषये तदिति पुंवद्वचनमित्यर्थः। तेन तादृशभाष्येण, अस्य उपक्रान्तदीर्घत्ववचनस्य, ननु दीर्घत्वविधायकवचनस्याप्युभयबोधकत्वमस्त्वत्यत आह—दीर्घत्वं हीति। प्रत्यासत्त्या उपसर्जनपदोपादानरूपप्रत्यासत्तिनिमित्तेन प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन पुंवद्भावबोधकवचनस्थले न प्रत्यासत्तिर्विवक्षिता, अत्र तु सा विवक्षितेतिभावः। नचैवम्पुंवद्भावेन ह्रस्वमात्रबाधवत् "जश्शसोः शिः" इत्यादिबाधोऽपि स्यादिति बहुश्रेयसीनी बहुश्रेयसीनीत्यादिरूपाणामसिध्यापत्तिरिति वाच्यम्? ह्रस्वप्रकरणे पाठे तत्तदभावबोधकत्वस्यैव

१ "ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्" इति वचनेन "ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्" इति वचनं भगवता प्रत्याख्यातम्। उपसर्जनह्रस्वमात्रस्य पुंवद्भावेनापि निषेधे प्रत्याख्यातवैफल्यं स्यात्। मन्मते तु नपुंसकह्रस्वनिवृत्तये पुंवद्वचनस्यावश्यकतया तेन तत्प्रत्याख्यानं संगच्छत इति नपुंसकह्रस्वस्याप्यनेन निषेध इति सिध्यतीति भावः।

विप्रतिषेधः। भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः—न चोदाहरणमादरणीयमिति। किं च पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधत्वात्। न च प्रियक्रोष्ट्रित्यादि-

---

नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्या(१)भावेऽपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तृज्वत्त्वाभावः। अत्रानयोर्यौगपद्यासम्भवेन विरोध इति भावः। इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे—तृज्वत्त्वाभावपक्षे। उदाहृतत्वाच्चेति। न च प्रियक्रोष्ट्रूणि इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टु प

कल्पनात्। अत एवाह—दिगिति। मूले—पूर्वविप्रतिषेधेति वृध्यौत्वेति पूर्वविप्रतिषेधसूचकभाष्येत्यर्थः।

ननु पूर्वविप्रतिषेधादस्तु नुमागमस्तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषया चोक्तः रूपं स्यादेवेति शङ्कानिरासायाह—अङ्गाधिकारेति। सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावेनेति कथनेन तस्याः परिभाषाया अत्र विषयतैव नास्तीति सूचितम्। एतेन नुम्नित्यः तृज्वद्भावस्तु कृते नुमि तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्य इति नित्यानित्ययोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधासङ्गतिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। अत्रानयोः वार्तिकबोध्यलक्ष्यनुमतृज्वत्त्वयोः। असम्भवेनेति स्वस्वनिमित्तानन्तर्यविघातकत्वेनेत्यादिः। अन्यथा "तृज्वत् क्रोष्टुः" इतिसूत्रविहि-

१ "तृज्वत्" इति सूत्रे यदि षष्ठ्यन्तं पदं स्यात्तदातिदिश्यमानपरिभाषोपस्थित्या नुमा व्यवधानान्नुमि कृते निर्दिश्यमानक्रोष्टुशब्दस्य विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावेन तृज्वद्भावो न स्यादिति वक्तुंशक्यम्। तथा तु नात्रेति तृज्वद्भावः स्यादिति मतं खण्डयितुं निर्दिश्यमानपरिभाषानुपस्थित्या तृज्वद्भावाभावसाधकस्य "नुमा व्यवधानम्" इति वचनस्य विषयाभावेऽपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यादत्रसकृद्गतिन्यायाश्रयणेन तृज्वद्भावो नैव स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति सूत्रे 'क्रोष्टुः' इति षष्ठ्यन्तमेव। अत एव "भस्य क्रोष्टुस्तृज्वद् भवति" इति भाष्यं संगच्छते। क्रोष्टुशब्दान्ङसि तृज्वत्त्वे 'क्रोष्टुः' इति षष्ठ्यन्तं सिध्यति। तथा च निर्दिश्यमानपरिभाषयोपस्थितौ निर्दिश्यमानस्य विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावेनैव तृज्वद्भावा-
।रणं बोध्यम्।

निवृत्तिस्तत्फलम् । पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात् । स्वयमपि तथो-दाहृतत्वाच्च । न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम् । एवमपि भाष्योदाहरणासामञ्जस्यात् । उपलक्षणं तदिति चेत्, हन्तैवं प्रियक्रोष्टूनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक् ।

सुल्वेति । पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण् । सुलुनेति । "ओः

इत्यवस्थायां नुम् तृज्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्वे सकृद्गतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षया सकृद्गतीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः । पुंवद्भावाभावादिति । भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः । इत्येवेति । इत्य(१)पीत्यर्थः । प्रातिपदिकांशेति । प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः ।

इति दिगिति । दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षेऽनभिधानेन तृज्वत्वाभावकल्पना न्याय्या, भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं, तथाऽपि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थान-

---

तबाधकत्वस्यापि कल्पने मूले उदाहृतत्वाच्चेत्यन्तेन भवदुक्त्या पूर्वविप्रतिषेधपरवचनस्य चारितार्थ्यन्न सम्भवतीति प्रतिपादितन्तत्रान्यकृतशङ्कां वारयति—नचेति । वचनेति पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । भाषितेत्यादिसमाहारे द्विगौ तस्य सनपुंसकत्वविधानादिति भावः । प्रियक्रोष्टूनीत्येवेत्येवकारेण नित्यतृज्वद्भावविषयकत्वन्तस्येति लभ्यते । तच्चायुक्तम् । प्रागुक्तभाष्यीयप्रयोगविरोधात् अत आह—इत्यपीति । प्रातिपदिकांशस्यापीति अपिना तदवयवस्य परिग्रहः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुनेत्यस्योपादानेपि मूले प्रियक्रोष्टने इत्युदाहृतम् । एतच्च मूलग्रन्थसङ्गमनायोक्तम् वस्तुतस्त्वेवङ्कल्पनोचिता ।

भाष्यकृतोऽज्ञानकल्पनापत्तेरतो दिगर्थमाह—दिगर्थस्त्विवति । अभावकल्पनेति अभावस्यैव कल्पनेत्यर्थः । तदुदाहृतमिति चतुर्थ्यन्तमुदाहृतमित्यर्थः ।

---

१ अपिना 'पञ्चक्रोष्टुने' इत्यादेः सङ्ग्रहः । वस्तुतस्तु उपलक्षणत्वं न युक्तम् , भाष्यकारीयाज्ञानकल्पनापेक्षया अनभिधानस्यैवौचित्यादिति गुरवः ।

सुपि" इति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् । यदिगन्तामिति । एतच्च रा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम् । अन्ये तु सुध्रीशब्दो भाषितपुंस्कः । स एवेदानीमिगन्तः, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः । तथा च

विषयकताऽप्यस्य न्याय्या, उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बो(१)ध्यम् । एकदेशविकृतस्येति । स च न्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति 'प्राग्दीव्यत' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वादिति भावः पुंवद्भाव इति । तेन सुन्दरभार्य इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनात्रापि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिः ।

ननूपजी(२)व्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः । अत एव 'समासस्य'

अस्य उक्तवार्तिकस्य । न्याय्या स्वार्थसिध्यर्थमारब्धस्याहावस्य पान्थोपकारकत्वे ऽधिकाभ्युदयवदेषा न्याय्या । न चोदाहरणेतिग्रन्थस्योदाहरणत्यागः कार्य इत्यर्थो यद्यप्यागतः प्रतीयते तथापि तदुदाहरणप्रदर्शनान्यथानुपपत्त्या स नोचित, इत्याशयेनाह—उदाहृतेति ननु सुध्रीशब्दनिष्ठस्य भाषितपुंस्कत्वस्य सुधशब्देऽतिदेश एकदेशविकृतन्यायेनेति वक्तव्यन्तच्च नोचितम्भाषितपुंस्कत्वस्याशास्त्रीयत्वादत आह—स चेति । विकारे चेतीति चकारेण शास्त्रीयविकारसमुच्चयः । भाष्यसम्मतत्वादिति तत्रहि "दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः क्रियते एतदेव ज्ञापयत्याचार्य्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति" अत एव रामावित्यादौ मकाराद्यन्ते यस्माद्विहितस्तत्वस्यातिदेशेन पदत्वस्य सिद्धिः । ननु पुंवद्भावेन जातस्य ह्रस्वत्वस्य निवृत्ति रित्ये-

१ उपाध्यायास्तु प्रथमोपस्थित 'प्रियक्रोष्टूनि' इत्यस्य त्यागे बीजाभावेन 'प्रियक्रोष्टुने' इत्युदाहरणदानपरभाष्यादस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावविषयकत्वमिति प्राचामाशयः न तु 'प्रियक्रोष्टूनि' इत्युदाहरणादानेनेति 'न चोदाहरणमादरणीयम्' इति भाष्यबलेन तत्खण्डनमयुक्तम् । किन्तु 'प्रियक्रोष्टुने' इत्यस्य 'पञ्चक्रोष्टुने' इत्युपलक्षणापेक्षया भाष्योक्तप्रियक्रोष्टुघटितस्य 'प्रियक्रोष्टूनि' इत्यस्यैवोपलक्षणत्वं युक्तम्, उपस्थितप्रातिपदिकांशत्यागे मानाभावादित्याहुः ।

२ ह्रस्वान्तमङ्गमुपजीव्य जायमानः पुंवद्भावः तद्विघाते न प्रवर्तेतेति भावः । न च स्वातिरिक्तस्येति निवेशेन परिभाषाया अप्राप्तिः, यत्र सन्निपातविरोधेन तद्विघातकशास्त्रवैयर्थ्यं तत्रैव तन्निवेशात् ।

रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः। तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो

इति सूत्रे भाष्ये 'यतोऽनाव' इत्यनाव इति प्रतिषेधो 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनविद्यमानवत्' इत्यस्य ज्ञापक उक्तः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरित्यनाव इति निषेधो ऽनर्थकः। न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्तु, यदन्तस्य द्व्यच्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च 'यतोनाव' इत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवं हि निमित्तभूतद्व्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न। माध (२)

तदयुक्तम् 'भुक्तवन्तं' इति न्यायविरोधादित्यत आह—जातनिवृत्तेरिति जातस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेरित्यर्थः।

उपजीव्यविरोधेन पुंवद्भावस्य प्रवृत्ताविह यदुपजीव्यमिगन्तत्वं तद्विरोधेन। अत एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वादेव। अनाव इति प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति नाव्यमित्यादावित्यादिना यत्रयत्रोदात्तादिविधानन्तत्र गुणविधानस्याशक्यत्वात्तत्तद्धर्मविशिष्टधर्मिविधानमेवेत्याशयेनाशङ्क्य निराचष्टे—नचेति। अन्तरतमाज्रूपः स्थानतो ऽन्तरतमलृकाररूपादेशनिवर्त्योऽस्तु। एवं हि नकारस्य स्थाने तादृशादेशकल्पने हि। निमित्तभूतेति यतो ऽनाव इति सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तभूतेत्यर्थ.। तदाशयः उक्तस्यानाव इति प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनाशयः। माधवाद्यनुरोधेनेति अयमाशयः यदि नुटि कृते ऽप्यात्वन्तदा सन्निपातपरिभाषा नुड्विषये न प्रवर्तते इति वक्तव्यम् नचैवं सति रामाणामित्यादौ सुपि चेत्येव दीर्घे नामीत्यस्योपन्यासो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम्? नित्यत्वेन तदुपन्यासात्। एवञ्च यथा ऽनित्यायास्तस्याः कार्यसम्पत्त्यर्थं प्रवृत्त्यप्रवृत्तिमध्ये

---

२ माधवाद्यनुरोधेनेत्यस्यायमभिप्रायः "माधवेन यथा नुड्विधायके संकोचसामान्याभावः स्वीकृतस्तथा पुंवद्भावविधायकेऽपि स्यादिति 'सुधी' शब्दस्य पुंवद्भावः" इति केनचिदुक्तमिति शेषः। अन्यथा माधवमते पुंवद्भावस्वीकारे "तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति" इति मूलग्रन्थेन विरोधः स्यात्।

माधवमते नास्ति, मतान्तरे त्वस्ति । अतः मद्यत्वा मराया सुनावे-त्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

लिडिति । लिह आस्वादने क्विप् । लिट्सु लिट्त्स्विति । ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य "खरि च" इति चर्त्वेन टः' तस्यासिद्ध-त्वात् "डः सि" इति धुट्, चर्त्वम् तकारः । "न पदान्ताट्टोः" इति

वाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्वात् ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

धुडिति । "डः सि' इति सूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदा-वयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः । एके द्वितीयमिति । अत्रत्यवार्तिककारा

आत्वायाप्रवृत्तिकल्पना तथेहापि पुंवद्भावेन जातह्रस्वनिवृत्तये तस्या अप्रवृत्तिकल्प-ना स्यादिति ।

इत्यजन्तनपुंसकविवरणम् ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

यत्तु "डः सि धुट्" इति सूत्रे सप्तमीनिर्देशत्वेन सादेः पदस्येत्यर्थकल्पनात्क-थमत्र धुडिति कस्यचिदुक्तिः सा नोचिता विशेषणबोधकस्य सप्तम्यन्तस्य तदादि-बोधकत्वं सप्तम्यन्तविशेष्यबोधकसन्निधान एवेति सिद्धान्तादितीह पदस्येति व्य-धिकरणमेवेत्याह—डः सीतीति । एक इत्येतदर्थस्यान्यत्वविशिष्टस्याभियुक्तत्व-

ष्टुत्वनिषेधः । 'चयो द्वितीया' इति तु नेह प्रवर्तते । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिड्स्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तव प्रत्युक्तम् । तथा च प्रातिशाख्येऽपि "ऊष्मो(१)दयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्" इति श्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणं सङ्गच्छते ।

"दादेर्धातोर्घः" ॥ धातोरित्यावर्त्तते । तत्रैकमतिरिच्यनामुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । आवृत्तिफलं

इत्यर्थः । अपदान्तभाजमिति । इदमचर्त्वभाजमित्यर्थोपल(२)क्षकम् । पदान्ते प्रायो जश्त्वप्राप्त्या चर्त्वं विना चयोऽलाभात् । तथा चेति वदता मूलकृता अस्यार्थस्य सूचनात् । अत एव सुगणठ्षष्ठ इत्यादौ भवत्येव । टुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वस्याप्यभावादिति भावः ।

धातोरित्यावर्तते इति । इदं प्राचामनुरोधेन । दादेरित्यावर्तते इति युक्तम् । धातोरित्यनेन हि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहो

सूचनायाह—अत्रत्येति । अपदान्तभाजमित्यपदान्तशब्दस्य भावप्रधाननिर्देशेन पदान्तत्वपरतया पदान्तत्वरहितमित्यर्थः स्यात्तथाच सुगणठ्षष्ठ इत्यस्य सिद्धिरतस्तदर्थमाह—इदमचर्त्वेति ।

धातुपदस्य दादेरिति सूत्रे स्थितस्य धातुप्रकृतिककर्तृक्विबन्तदामलिहादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्येनोपदेश इत्यर्थलाभप्रयोजकत्वन्न नस्यादत आह मूले धातोरित्यावर्तते इति अयम्भावः सौत्रन्धातोरिति पदमेकाच इत्युत्तरसूत्रस्य तद्वाट्शब्दावयवाद्वाह इत्यस्यैकाचः सत्वेन दस्य धकारवारणायावश्यकमिति प्रकृतसूत्रेप्युपकारकोऽस्तु तावताप्युपदेशकाल इत्यर्थालाभः स्यादत आवृत्तिर्युक्तेति प्राचाम्

---

१ उष्मा उदयः = परो यस्य स्पर्शवर्णस्य तमपदान्तभाजं स्पर्शम् एके = अन्ये द्वितीयम् = प्रथमस्पर्शस्थाने खफादिकमाहुरित्यर्थः । तथा च पदान्तस्य 'लिट्सु' इत्यत्र द्वितीयादेशकरणमप्रकृतमिति भावः ।

२ एवञ्च लाघवान् न्यायप्राप्तस्यैवानुवादकम् 'अपदान्तभाजम्' इति । तस्माद् यत्र जश्त्वाप्राप्तिस्तत्र पदान्तेऽपि 'सुगण्ष्षः' इत्यादौ चर्त्वं विनैव स्पर्शस्य जाभाद् द्वितीयादेशो भवत्येव ।

पृच्छति । उपदेशे किमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—अधोगित्यादिना ।

व्यावृत्तावपि अधोगिति न संगृह्येत । दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थकेनोभयं सिध्यति । उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः । उपदेशे दादेरिति तु फलितोऽर्थः । वाच्या(१)र्थत्वे षष्ठ्यन्तस्य सप्तम्या विपरिणामोऽपि कर्तव्यः स्यादिति गौरवम् । धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेऽपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम् । अत एव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्धुगित्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधायाथवा एवं वक्ष्यामि हो ढोऽदादेरिति, ततो धातोरिति दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् । द्रुहेस्तु 'वा द्रुह' इत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात् ध्रुडित्यादौ न दोषः इति तदाशयः । तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृत्कृतदादेरित्य-

---

हरदत्तादीनाम् प्राचामित्युक्तिबीजम्प्रकटयति—धातोरिति । न संगृह्येतेति तथाचाव्याप्तिरस्त्येवेति भावः । कालमात्रे लक्षणायामपीष्टासिद्धिरत आह—तत्कालिकमिति । एवञ्चोपदेशकालपदे बहुव्रीहिरिति स्वीकार्यम् उपदेशकालिकदादित्ववतो धातोरिति सूत्रार्थः वाच्यार्थत्वे मूलवाक्यवाच्यार्थपरत्वे सप्तम्या तदन्तेन अपिना आवृत्तिलक्षणायाः समुच्चयः । मूलसङ्गतिम्परिहरन्नाह —धातोरित्यस्यैवेति । अत एव दादिपदस्यैवौपदेशिकदादित्ववत इत्यर्थकत्वादेव । एतेन स्वोक्तव्याख्या भाष्यकारसम्मतेति दर्शयति-अपवादत्वेनेति । दादेरिति विशेषत उपादानेन विधीयमानघत्वानिरवकाशत्वेन ढत्वस्य बाधकमिति भावः । अथवेति संहितया सूत्रपाठाभिप्रायेण होढोऽदादेरिति पृथक्करणम्, तथाच दुहधातोर्दादित्वान्न ढत्वप्राप्तियोग्यतेति धुगित्यत्र घत्वमेव भविष्यति । अस्मिन्पक्षे घत्वमुत्सर्गः, ढत्वमदादिधातोर्विहितमपवाद इति घत्वमर्थाद्दादिधातोरेव भविष्यतीति दादिपदं यथाश्रुतार्थकमनर्थकमिति भावः । ततो धातोरितीत्यस्य धातोर्घ इत्यर्थः । नन्वेवन्न्यासे द्रुहधातोः "वाद्रुह" इति सूत्रविहितघत्वाभावपक्षे ढत्वन्न स्यादत आह—द्रुहेस्त्विति । तत्रोपात्तो वाशब्दस्समुच्चयार्थ इति व्याख्यास्यत इति भावः । तदाशयः भाष्याशयः तत्र अन्त्यपक्षे फलान्तराभावेन अदादित्या-

---

१ 'धातोः' इत्यस्योपदेशकालमात्रार्थकत्वेऽन्वयाप्रत्या सप्तम्यन्तेन विपरिणमय्यार्थकल्पने गौरवमिति तत्कालिके लक्षणया उपदेशकालिकाभिन्नस्य धातोरित्यर्थेनान्वयः सिध्यतीति भावः । औपदेशिकत्वञ्च धातुपाठपठितसजातीयत्वम् ।

नुवृत्तेः फलान्त (१) राभावेन तदुपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात्। अर्थाधिकारानुरोधाच्च। पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवम्। अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ। एवं च तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आवृत्त्याश्रयणं तु बालानां स्फुटं तत्प्रतिपत्तय इति बोध्यम्(२)। न चोपदेश इत्येव कुतो नोक्तम्, गौरवापत्तेः। धातोरिति तु तद्धाडित्यादिव्यावृत्तये उत्तरत्रावश्यकम्। अव्याप्तेरिति। अधोगि-

---

वृत्तिरूपफलाभावेन असिद्धत्वेनादादौ तस्याप्रवृत्तिः सिद्धवेति भावः। तत् दादिपदम् नन्वेवमुत्तरसूत्रेऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाक्षणिकमस्तु पूर्वसूत्रे तु दादिव्यावर्तकत्वेन चरितार्थमिति दामलिडित्यादौ ढत्वम् प्राप्नोतीत्यत आह—अर्थाधिकारेति। चस्त्वर्थे एवम् औपदेशिकदादित्वबलक्षकम्। अत एव उक्तार्थलाक्षिकत्वादेव, यद्यप्यन्यत्रोपदेशोद्देशपदविषयसङ्कीर्णता दर्शिता तथाप्यत्र दादिपदसामर्थ्याद्भेदः कल्प्यत इति भावः। एवञ्च = उक्तरीत्येष्टसिद्धौ च, तदेकवाक्यतया = उत्तरपदैकवाक्यतया, उचितेति द्वयोः पक्षयोः फलैक्यस्यौचित्यप्रयोजकत्वम्। नन्वेवमावृत्तिकथनविरोधो अत आह—आवृत्त्येति। स्फुटप्रतिपत्तये उपदेशे इत्येव वाच्यमिति कस्यचिच्छङ्कानिरस्यति—नचेति। गौरवेति पदगौरवेत्यर्थः। नन्वेवमुपदेशे दादिर्धातुरेवेति धातोरिति व्यर्थमत आह—धातोरिति। त्विति इत्यादि-

---

१ "धातोर्घः" इत्यस्य दादिधातौ चारितार्थ्येनादादावुभयोः प्राप्तया घत्वविधेरसिद्धत्वेन ढत्वसिद्धया तदनुवृत्तेः दादिभिन्ने घत्ववारणरूपफलान्तराभावेनेत्यर्थः।

अत्रायं सारः - मनोरमाकृता 'धातोः' इत्यस्यावृत्तिं कृत्वा एकस्य धातोरित्यस्यौपदेशकालिकस्येत्यर्थं लक्षणया कृत्वा दादेरित्यत्रान्वयेन औपदेशकालिकस्य दादेर्धातोरित्यर्थो मन्यते। रत्नकृता च यदि आवृत्तिराश्रीयते तदा 'दादेः' इत्यस्यैवावृत्त्या औपदेशिकदादेरित्यर्थो विधेयः, आवृत्त्या लब्धार्थस्यावृत्तपदार्थे एव प्रत्यारूपस्यान्वयौचित्यात्। धातोरित्यस्यावृत्त्या तथार्थकत्वे औपदेशिकधातोरित्यर्थ एव स्यादिति 'दामलिट्' इत्यत्र घत्वं न स्यात्। 'अधोक्' इत्यत्र तु घत्वासिद्धिरेव स्यात्। वस्तुतस्तु "होढोऽदादेः" "धातोर्घः" इति न्यासे 'दादेः' इत्यस्यानुवृत्तिसामर्थ्याद्यथा औपदेशिकदादौ लक्षणा तथा यथाश्रुतन्यासेऽपि तत्पक्षफलैक्यायदादिपदस्यैवौपदेशिकदादेरित्यर्थकत्वमितिदिक्।

२ वस्तुतस्तु 'दादेः' इत्यस्यानुवृत्तिं धातोरवयवो यो दादिरिति वैयधिकरण्येनान्वयलाभाय। न चानुवृत्तिमकृत्वा वैयधिकरण्येनान्वयाभावेऽपि 'अधोक्' इत्यादेः सिद्धावनुवृत्तिवैयर्थ्यम्, अर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वत्रापि तथार्थकत्वेन धात्ववयवो यो दादिस्तदवयवभिन्नस्यैव हस्य ढत्वविधानेन 'दामलिक्' इत्यत्र ढत्वाभावस्यैवेष्टापत्त्या फलसम्भवेनानुवृत्तेश्चारितार्थ्यात्। अत एव भाष्ये "एवमपि 'दोदादेः' इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। अधोक्। किं तर्हि स्यात् मास्मधोक्। नैष

"एकाचो बशो भष्" । झलीति निवृ(?)त्तमिति ।

त्यादौ सा । ननु धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थं इदं सिद्धं, वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं, दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम् । स्पष्टं चेदं भाष्येऽत आह—अतिव्याप्तीति । दामलिडित्यादौ सा । न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोऽनुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत 'एवमपि घोऽदादेरित्युच्यते । तत्राधोक् न सिद्ध्यति' इति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतुं दादिपदलक्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं

व्यावृत्तये इत्यादौ भष्भावलक्ष्यत्वस्य व्यावृत्तये । अधोगित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याशङ्क्य—नन्विति । यदि दादिपदमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकन्तदोत्तरभाष्यविरोध इति शङ्कान्निरस्यति—नचेति । प्रागुक्तभाष्येति घत्वस्यासिद्धत्वादित्यादि निवृत्तिमित्यन्तभाष्येत्यर्थः । व्यर्थमिति आवश्यकदादिपदलक्षणयैवेष्टसिद्धया तद्व्यर्थमिति भावः । तथोक्तेरिति वैयधिकरण्येनान्वयोक्तेरित्यर्थ अत एव पूर्वसूत्रे समानाधिकरण्येनोक्तरीत्या ससम्बन्धेऽपीष्टसिद्धेरेव ।

दापः । धातोरिति नषादादि समानाधिकरणा षष्ठी दादेर्धातोरिति । का तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्यो दादिरवयव इति " इति वैयधिकरण्येनान्वयद्वारा समाधानोक्तिः संगच्छते । दादिपदस्यौपदेशिकार्थकत्वे तु सामानाधिकरण्यान्वयेनैव सिद्धे भाष्योक्तिरसङ्गता स्यात् । तस्माल्लक्षणया तथार्थकल्पनं न युक्तम् । अत एवात्र ' धातोः ' इत्यस्य सार्थक्यम् । अन्यथा औपदेशिकदादित्वविशिष्टस्य धातोरेव सम्भवेन व्यभिचाराप्रसक्त्या धातोरित्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति सुधीभिराकलनीयम् । केचित्तु ' धातोर्दाद्घः ' इति न्यासेन धात्ववयवद कारात्परस्य प्रत्यासत्त्या धात्ववयवस्य पदान्तस्य हस्य घ इत्यर्थेन सिद्धिमाहुः । सामर्थ्याद्दकारात्परत्व हकारस्यैकवर्णव्यवधानेनापि ग्राह्यम् । यत्तु ' अधोक् ' इत्यादौ आगमविशिष्टे धातुत्ववत् दादित्वस्यापि लाभसम्भवेन वैयधिकरण्यान्वयपरोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति तन्न, वर्णत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मातिदेशे यदागमपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

१ ननु " दधस्तथोश्च " (पा० सू० ८-२-३८) इति सूत्रे भाष्ये " तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । झलि झषन्तस्येत्युच्यते । तथोश्चायं झलि झषन्तो भवति नान्यत्र " इत्युक्तं तद्विरुध्येत झलीत्यस्य निवृत्ताविति चेत्, न, झलाद्योः स्ध्वोरिति विशेष्यविशेषणभावेन भष्भावविधानात् तद्भिन्ने झलि अस्याप्रवृत्त्या ' झलीति निवृत्तम् , इत्यस्य स्ध्वभिन्ने झलि, इति = इदं सूत्रं निवृत्तम् = न प्रवर्तते इत्यर्थः । एवञ्च नानेन ' झलि ' इत्यस्य निवृत्तिर्बोध्यते इति न भाष्यविरोध इति भावः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलि परतः पदान्ते चेति। तत्प्रामादिकमेव। अधोक् अधोग् अजर्घा इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपि तत्पौत्रेण व्याख्यातम्। झलि परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। **भष्भाव इति।** जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। **षत्वचर्त्वे इति।** चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं षत्वं, ततश्चर्त्वमिति भावः।

"वा द्रुह" द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र

च तथोक्तेः। अत एवाग्रे वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम्।

तत्प्रामादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः। उपेक्ष्यमिति। 'एतेन एकाचो बश' इति सूत्रे 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च। तत्र धातोः पदान्त एव, प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च। तद्धाट्(१)तद्धाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक्।

निषेधादिति। भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणेऽपि अजर्घा इति भाष्योदा-

यत्त्वदीयव्याख्यानफलन्तदन्यथासिद्धमित्याह—धुग्भ्यामिति। खण्डनकृदुक्तिन्निरस्यति—एतेनेति निष्फलत्वकथनेन, वस्तुतः स्वरितत्वाभावादाह—कल्पनेति।

ननु यदि वितपाशपेत्याश्रीयते, तर्हि भष्भावोऽपि न स्यादत आह—भष्-

---

१ ननु जातेऽप्यत्र भष्भावे जश्त्वेन सिद्धमिति चेत्, न, तकारं दूयते इत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थकात् तकारोपपदाद् "दूङ् परितापे" इति दैवादिकात् क्विपि निष्पन्नतदूपपदाद्दाङ्पूर्वकादह धातोः क्विपि 'तद्धाड' इत्यत्र दोषापत्तेरित्याशयात्। आदिना यद्गुन्होतीति 'यद्धाड' इत्यस्य संग्रहः।

वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिः, तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । मैवम् । तथा हि सति यङ्लुकि न स्यात् । 'निर्दिष्टं यद्गुणेन च' इति निषेधात् । दोध्रुक्, दोध्रुट् ।

इग्यणः ॥ यण स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः ।

"वाह ऊठ्" । "वसोः सम्प्रसारणम्" इत्यतोऽनुवृत्तं सम्प्रसारणमूठो विशेषणम् । तेन "अलोऽन्त्यस्य" इति न । यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम् । नासौ सूत्रार्थः । किन्तु कथं चित्फलितार्थकथनपरतया नेयम् । छन्दस्येवेति । "छन्दसि सहः" "वहश्च" इति सूत्रे छन्दसी(१)त्यनुवृत्तेरिति भावः । यत्तु ऊठि कृते सव-

---

हरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः । शितपाशपेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्याय तु तथा नोक्तमित्यन्ये ।

सत्रशाटकवदिति । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ 'यदि वातव्यो न शाटको यदि शाटको न वातव्यः' इति विरोधमाशङ्क्य 'मन्ये स वातव्यो यस्योतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवति' इति भाष्ये उक्तम् । तथा प्रकृते ऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य सम्प्रसारणशब्देन(२)

भावस्त्विति स्वसिद्धान्तरीत्याह— शितपा शपेति । वैचित्र्यायेति लघुना शब्देनेष्टार्थस्य लाभेपि क्वचित् स्पष्टप्रतिपत्तये गुरुभूतशब्दोच्चारणमपि साध्वित्येव वैचित्र्यमिति भाव । तथा मूलोक्तरीत्या न्यायस्य स्वरूपन्दर्शयति— अस्येत्यादिना । तेन = सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति व्याख्यानेन ।

---

१ वस्तुतस्तु "वहश्च" इत्यत्र छन्दोग्रहणं नानुवर्तते, 'विभाषा पूर्वाह्ण' (पा० सू० ४-२ २४) इत्यत्र सूत्रे भाष्ये "प्रष्ठौह आगतम प्रष्ठवाड्रूप्यम्' इति लौकिकप्रयोगदर्शनात् । न च एतन्नेन सिद्धिः णिलोपस्य स्थानिवद्भावेनोठोऽप्राप्तेः ।

२ अयम्भावः—प्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे सम्प्रसारणग्रहणेन सम्प्रसारणजातस्य ग्रहणमिति भाष्योक्तत्याह सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति । नन्वेवमपि सम्प्रसारणपदशक्तिज्ञानमन्तरा "वाक्यार्थबोधे पदार्थोपस्थितिः कारणम्" न्यायेन "वसोः सम्प्रसारणम्" इत्यादीनां वाक्यार्थबोधो न स्यात् । वाक्यार्थबोधं विना सम्प्रसारणशब्देन जातत्वज्ञानं न स्यात् । शक्तिज्ञानाभावेन सम्प्रसारणशब्देन जातत्वज्ञानाभावे वाक्यार्थबोधो न स्यादित्यन्योऽन्याश्रयस्-

र्णदीर्घः भूहः, भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम् । तथा हि । उठ्ग्रहणं मास्तु । सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । तस्य लघूपधगुणे कृते "वृद्धिरेचि" इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि । एवं स्थिते क्रियमाणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्मैवम् । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः । एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः । अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम् ।

जातस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः । तेन दिव उतो न सम्प्रसारणत्वम् ।

फलितार्थेति । सम्प्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः । ऊठि कृते इति । भूवाट्शब्दे इति शेषः । क्रियमाणमिति । उठ्ग्रहणमित्यर्थः । तादृशस्थले

ननुपरममूलोक्तोदाहरणे ऊठि कृते न सवर्णदीर्घस्य प्राप्तिरत आह—भूवाडिति । अनकारान्तोपपद इत्यर्थ भ्रमवारणाय—भत्वेति एतेन सर्वत्र तदभाव इति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता यावता विना ऽनुपपत्तिस्तावत एव ज्ञाप्यत्वात् । मूले अथवा ऊहतेरिति एतच्च समाधानं वार्यूह इत्येतद्विषयम् । नच प्रौह इत्यत्राप्यस्त्विति वाच्यम् । अस्याकारान्तस्योहशब्दस्याकृदन्तत्वात्प्रादूहोढो इत्यत्र ढसा-

---

द्वस्य एङीति चेत्, न, सम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणपदप्रयोगार्थविधेयताश्रये, यणस्थानिकेकृत्वावच्छिन्ने च एकवृत्तिगतशक्तिद्वयस्वीकारेण यणङ्गः एकशक्तिस्वीकारेण यत्र सम्प्रसारणपदं विधेयतासमर्पकम् यथा "वसोः सम्प्रसारणम्" इत्यादौ तत्र 'भूमौ पङ्कजमुत्पन्नम्' इतिवत् सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयांशस्य बोधेन यणस्थानिकेकृत्वावच्छिन्नमात्रस्योपस्थितिरिति सम्प्रसारणशब्देन जातस्वज्ञानमन्तरापि यणस्थानिकत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इत्यनेन बोधसम्भवात् "वसोः सम्प्रसारणम्" इत्यस्य तावदंशविषयकशक्तिज्ञानमादाय वाक्यार्थबोधसम्भवात् । यत्रोद्देश्यदलप्रविष्टं सम्प्रसारणपदं तत्र तु उभयांशोपस्थित्या 'शुश्रूयाम्' इत्यादौ "हलः" इति दीर्घो न । सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वांशे लक्षितयणस्थानिकेकृत्वावच्छिन्ने शक्तिबोधनाद्वाऽदोष इति दिक् ।

"**वसुस्रंसु**" । वसुः प्रत्ययः । तेन तदन्तं ग्राह्यम् । "ससजुषोरुः" इति सूत्रात् 'स' इत्यनुवर्तते । तच्च वसोरेव विशेषणम् । न तु स्रंसुध्वंस्वोः ।

अव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः । असम्भवादित्यभिप्रेत्याह—**सान्तवस्वन्तस्येति । पदान्ते इति** । झलीति तु प्राचः प्रमादः । स्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः ।

"**सहेः साडः सः**" सहेरिति किम् । सह डेन वर्तत इति सडः । यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥ इति हान्ताः ॥

इति भत्वविषये इत्यर्थः । भूवाडित्यादि तु भवत्येव । ऊहतेरिति । एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम् ।

अव्यभिचारादिति । स्रंसुध्वंस्वोर्विच् तु नास्त्यनभिधानात् । अतः संयोगान्तलोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तम् । अतएव भाष्यकृता सस्येत्यननुवृत्तौ पपिवान् इत्य(१)त्रैव दत्वशङ्का कृता, अनुवृत्तौ चानडुद्भ्यामित्यत्रैव दत्वाभावशङ्का कृतेति दिक् ।

हचर्येण कृदन्तस्यैव ग्रहणात् । अर्थवत एव तत्र ग्रहणाच्च । अस्यानर्थक्यन्तु स्पष्टमेवेति आह—एतदिति ।

ननु स्रंसुध्वंस्वोरपि विचि हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपयोः कृतयोः सकारान्तत्वाभावाद्व्यभिचारसम्भवादव्यभिचारादित्यसङ्गतमत आह—स्रंस्वित्यादि । अत एव अनुवर्तमानसग्रहणस्य वसुमात्रविशेषणत्वस्य तादृशस्थले विचोऽनभिधानस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु नचोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन वस्वन्तोदाहरण·

१ न च "नचोदाहरणमादरणीयम्" इति भाष्योक्तेः विजन्तयोः 'स्रन्' 'ध्वन्' इत्यनयोरप्युपलक्षणं तदित्यनभिधाने न मानम् 'सः' इत्यस्यानुवृत्तौ "वसुस्रंसु" इति सूत्रे स्रंसुध्वंस्वोः प्रथमोपात्तत्वात्, उपलक्षणतयोपस्थितत्वाच्च 'स्रन्' 'ध्वन्' इत्यादौ दत्वाभावफलसत्त्वात्तत्परिहाय 'अनडुद्भ्याम्' इत्यत्रदत्वाभावफलशङ्काकरणेनानभिधानं कल्प्यते इति न "नचोदाहरणम्" इत्यस्य विषय इत्यभिप्रायात् । न च तयोर्दत्वस्यानिष्टत्वादेव न शङ्केत्यनभिधानासिद्धिः, अभिधाने सम्भवव्यभिचारसत्त्वेन तस्यापि तद्विशेषणतयाऽनिष्टत्वस्य दुर्निश्चेयत्वादिति दिक् ।

"दिव औत्" । प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य, दिवेर्डिविः' इति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा, न तु 'दिवु क्रीडायाम्' इति धातोः । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया । तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति । औतस्तकार उच्चारणार्थः । सुद्युभ्यामिति । उकारस्य सम्प्रसारणत्वात् "हल" इति दीर्घः प्राप्त 'उत्' इति तपरत्वसामर्थ्यान्न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्–'दिवो वा आत्वममि' इति तदुपेक्षितम् । मुनित्रयानुक्तेर्निष्फलत्वाच्च । द्यामिति रूपम् द्योशब्दस्यैवेति बोध्यम् ॥ इति वान्ताः ।

न्यासोहितेति । न्यासकृदूहितेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । डिवः प्रत्ययस्य सानुबन्धकत्वेऽपि तदन्तस्यात(१)थात्वादिति भावः । इदं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । उच्चारणार्थ इति । न तु स्वरितार्थः । उच्चारणार्थानामित्सञ्ज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः । सम्प्रसारणत्वादिति । अतद्भावितस्यापि सञ्ज्ञेति पक्षे इदम् ।

मुपलक्षणमस्त्वित्यत आह—अनुवृत्ताविति यद्युपलक्षणत्वमभिप्रेतं स्यात्तदा प्रथमस्परित्यज्याग्रिमकथनं सन्दर्भविरुद्धं स्यादिति भावः ।

न्यासपदस्य ग्रन्थाभिधायकत्वेन न्यासो हि नेत्यसङ्गतमत आह—न्यासकृदिति । अतथात्वादिति सानुबन्धकत्वाभावादित्यर्थः । डकारस्य प्रत्ययोपदेशमादायेत्संज्ञाप्रवृत्त्या तदनुबन्धत्वमेवेति ध्वनितम् । अक्षद्यूरित्यर्थं निरनुबन्धकपरिभाषाया दोषाभावप्रतिपादनमसङ्गतं तत्रत्यस्योर्दिवप्रकृतिकत्वविरहादेवाप्राप्तेरिति तु न शङ्कनीयम् अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणस्य सम्भवात् । अत एव परमद्यौरित्यत्र भवति सूत्रप्रवृत्तिरत एवाह—इदञ्चेति । एतेन सा परिभाषा भाष्यप्रामाण्यादप्रत्ययग्रहणेति प्रवर्तते इति ध्वनितम् । उच्चारणार्थ इति शब्द उच्चारणमेवार्थ इत्येवकारगर्भबहुव्रीहिसञ्ज्ञकस्तत्रैवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—नत्विति । तदप्र-

---

१ यस्य यदुपदेशप्रयुक्तेत्संज्ञा तस्य तदनुबन्धकत्वमेवेति भावः । अत एव "अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य" इति परिभाषया भाष्ये धातोरग्रहणोक्तिः संगच्छते । अन्यथा प्रातिपदिकस्याप्यग्रहणापत्तौ सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या धातोरग्रहणपरा भाष्योक्तिरसङ्गतैव स्यात् ।

"षट्चतुर्भ्यश्च" ॥ बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकम् । तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ । तदेतद्वक्ष्यति गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इत्यादिना । द्वित्वमिति । "अचो रहाभ्या" मित्यनेन । रान्ताः ॥

कमला लक्ष्मीः ॥ लान्ताः ॥

"मो नो धातोः" ॥ पदान्त इति । झलीति तु यद्यपि प्राचाऽनुवर्तितं, तथाऽपि काशिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

शब्दद्वारकमिति । न चैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातम् । ततश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । एतत्सा(१)मर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात् ।

इदं प्राचामनुरोधेन । द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्सञ्ज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः । किं च 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनस्येव 'तिसृभ्यो जस' इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम् । किं च 'नामि' इति सूत्रे भाष्ये "आमि" इत्येव सूत्रमस्तु । न च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात् ।

वृत्तिः स्वराप्रवृत्तिः । ननु सुद्युभ्यामित्यत्र दीर्घप्रवृत्तिसञ्चार एवासङ्गतः सम्प्रसारणशब्देन जातस्यैव संप्रसारणशब्देन ग्रहणादत आह—अतदिति ।

अत्र पक्षे इत्युपदानम्भाष्यकारसिद्धान्तविरुद्धत्वेन तस्य पक्षस्य स्वानभिमतत्वसूचनाय अथ प्रत्ययस्य शब्दादेव परत्वान्नत्वर्थादिति शब्दस्य द्वारत्वकल्पना कृता । तथा च प्रियपञ्चन्शब्दे दोष इत्याशङ्क्य निराचष्टे—नचैवमित्यादिना ।

इदम् बहुवचननिर्देशेनार्थविशेषस्य कल्पनम्, ननु द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारद्वन्द्वेनैकवचननिर्देश एवास्त्वित्यत आह—समाहारेणेति ननु सर्वत्र तथानिर्देशाभावेऽपि "स्तोश्चुनाश्चुः" इतिसूत्रे तथानिर्देशो दृश्यत एवेत्यत आह—षट्संज्ञकानामिति । ननु संज्ञिनाम्बहुत्वेऽप्येकवचनं बुद्धिर्यस्याचामादि-

---

१ बहुवचननिर्देशसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

"किमः क" ॥ ननु इम इत्येव सूच्यताम् । त्यदादीनामि-

ह्रस्वान्ताद् नुडित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः । न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यम् । नैकमुदाहरणं योगा(१)रम्भं प्रयोजयति । नृनद्याप(२)इत्येव ब्रूयात् । न च तिसृणामित्यत्र चारितार्थ्यम् । षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेः' इत्युक्तम् । गौणेऽस्याप्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्येन भाष्यासङ्गतेः । ऋन्नद्याप इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्य्यं त्रिशब्दानुवृत्तिपरभाष्यासङ्गतेः । नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च । गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च, न चैवं पदांदतामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणे ऽतिप्रसङ्गः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाच्त्वम् । तत्र सामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूताच्त्वांशेऽपीत्यदोषादिति दिक् ।

इम इति । अत्र 'त्यदादीनामः' इत्यनुवर्तते तदाह-त्यदादीनामिति ।

रित्यादौ दृश्यत एवेत्यत आह—किञ्चेति । ननु बहुवचनस्योक्तरीत्योपपत्तावपि गौणस्य वारणान्न स्यादितिचेन्न विहितविशेषणाश्रयणेन तस्यापि सम्भवात् । तद्वच्चेति बहुवचनवच्चेत्यर्थः । अत्र इम इति सूत्रे ।

अनुवर्तत इति अत एव क्विबन्तनियमादावतिप्रसङ्गो न । नन्वनुवृत्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवमत आह—अत एवेति तदनुवृत्तिसत्वादेवेत्यर्थः । एवङ्कल्पनायां

---

१ एकमुदाहरणम्=एकानुपूर्व्यवच्छिन्नोदाहरणम् व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं न प्रयोजयतीत्यर्थः । तथा च नृत्वावच्छिन्नोदाहरणम् तद्व्यापकह्रस्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं न प्रयोजयेदिति भावः । एतेन "आग्नेयम्" इत्याद्येकलक्ष्यप्रयोज्यस्य "अग्नेर्ढक्" इत्यादिसूत्रकरणस्य नासङ्गतिः ।

२ ननु 'आमि' इति न्यासे "ह्रस्वनद्यापः" इति कल्पे 'नृ आम्' इति स्थिते प्रतिपदोक्तत्वात् 'नृ च' इति दीर्घे नुटोऽप्राप्त्या णत्वे 'नॄणाम्' इति, दीर्घाभावे 'नृणाम्' इति रूपद्वयम्. "नृनद्यापः" इति पक्षे तु एकदेशविकृतन्यायेन दीर्घेऽपि नृशब्दतयोभयत्र नुटि 'नॄणाम्' इत्येकमेव रूपमिति फलभेदः । किञ्च नृशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तुकि 'नृत्आम्' इत्यत्र नुडापत्तिः । एवं नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे 'नॄआम्' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणे 'नाम्' इति रूपं नृग्रहणे च 'नॄणाम्' इति फलभेद इति चेत्, न, "नृनद्यापः" इति भाष्यस्य "नृन्नद्यापः" इत्यत्र तात्पर्य्यात् । तपरकरणसामर्थ्याच्च ह्रस्वान्त नृशब्दस्यैव ग्रहणेन दोषाभावात् । न च 'नृताम्' इत्यत्र यदागमपरिभाषया ह्रस्वान्तनृशब्दत्वस्य सत्वेन दोषतादवस्थ्यम्, वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मानयने तदप्रवृत्तेः ।

मोऽःस्याद् इति व्याख्यास्यते। किंशब्दश्च द्वेःप्राक् पठिष्यते। 'नानर्थक' इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति, तत् किं कादेशेनेत्याशङ्क्याह-अकच्सहितस्यापीति। टेरत्वे

अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः। द्वेः प्रागिति। तेन द्विपर्य्यन्तानां त्यदादित्वेऽपि न दोषः। 'किंसर्वनामबहुभ्य' इत्यत्र किंग्रहणं न कार्यमिति भावः। न चेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः। 'अङ्गकार्य कृते' इति निषेधात्। आरम्भसामर्थ्याचेति। 'त्यदादीनामः' इत्यनेनैवान्त्यादेशे सिद्धे इम इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। कक इति स्यादिति। मम तु तन्मध्यपतित इति न्यायेन साकच्कस्य किं शब्दत्वात्सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते कादेशविधानसामर्थ्यात् (१)। न

लाघवमप्यस्तीत्याशयेनाह—किं सर्वनामेति। ननु किम्शब्दस्य द्वेः प्राक् पाठस्य करणकथनमसङ्गतम्, त्यदादीनिचेत्यत्र व्यभिचारादिति चेन्न। सर्वत्र तादृशनियमाभावेऽपि "त्यदादीनाम" इति सूत्रे त्यदादिपदस्य द्विपर्यन्तबोधकत्वमेव भाष्यकारेष्टयाऽस्तीत्यर्थाधिकारानुरोधादत्रापि तथाभविष्यतीत्यतस्तथापाठकल्पनमुचितमित्याशयात्। इमाविति विभक्त्या सहैकादेशेऽपि परादिवद्भावेन विभक्तिपरत्वमस्तीति भावः। अङ्गकार्यमत्रात्वम्मत्वञ्च बोध्यम्। नच "अचः परस्मिन्" इत्येकादेशस्य स्थानिवद्भावेन न विभक्तिपरत्वमिम् इत्यस्येति वाच्यम्? विभक्तावित्यस्याङ्गविशेषणत्वात्। नानर्थकपरिभाषाया भाष्यकृता प्रत्याख्यानादाह–मूले आरम्भेति। इदमुपलक्षणम् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि तत्रातिप्रसङ्गवारयसम्भवात्। ममतु ''किमः क'' इति क इति समुदायरूपादेशविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। अत्र किम्शब्दोपादानसामर्थ्यादिति तु नोक्तम् तस्योत्तरार्थत्वात्। ननु यदर्थमयम्प्रयासस्तस्य प्राकारान्तरेण दुर्वारतया प्रयासवैयर्थ्यमित्याशङ्कानिरा-

---

ननु 'हुझल्भ्यो हेर्धिः" (पा० सू० ६-४-१०४) इति सूत्रे भाष्ये 'रुदिहि' इत्यत्र धित्वं कस्मान्न भवतीति शङ्कायाम् 'अथवा' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इत्येवं न भविष्यति। यस्तर्हिनिर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। इटा व्यवहितत्वात्। यद्येवम् 'भिन्धकि' 'छिन्धकि' इत्यत्र धित्वंन प्राप्नोति। एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज् भविष्यति।...परत्वाद् धित्वम्। धित्वेकृतेऽकज् भविष्यति" इति भाष्योक्त्या अकज्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावबोधनेन प्रकृते निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थित्याऽकज्विशिष्टस्यादेशो न स्यादत आह निर्दिश्यमानस्येति। कैयटस्तु "अवश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम्। "कुतिहोः" "काति" इति। कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः। कः, कौ, के, "इत्येवमर्थम्" इतिभाष्यमुपादाय "ननु निर्दिश्यमानस्या-

कक इति स्यात्। "कुतिहोः" इत्याद्यर्थं च किम इत्यवश्यं वक्त-

च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते

व्यं—नचेति। सुबन्तादिति कुत्सितइतिसूत्रस्थभाष्यात्तथालाभादिति भावः।

देशा भवन्तीति साकच्कस्य कादेशो न प्राप्नोति। न च शक्यं वक्तुं किमः क इति वचनसामर्थ्याद्भवतीति, किम इति स्थानिनिर्देशस्योत्तरार्थत्वात्। एवं तर्हि तन्त्राश्रयणात्साकच्कस्यापि भवतीत्य दोष इत्युक्तवान् "त्यदादीनाम" इति सूत्रे। नन्वेवं साकच्कस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे "अनाप्यकः" इति सूत्रे 'अकः' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्, न, अकज्विशिष्टस्यानिवर्तको य आदेशस्तद्विषये निर्दिश्यमानन्यायस्याप्रवृत्तिज्ञापनेन चारितार्थ्यात्। एवञ्च "अनाप्यकः" इति सूत्रेण इदकम् शब्दघटकेद्भागस्यानादेशविधानानेनादेशस्याकज्विशिष्टस्यानिवर्तकतया परिभाषाया अप्रवृत्त्या प्राप्तादेशवारणाय 'अकः' इति चरितार्थम्। तेन इदकम् शब्दात्सौ 'अयकम्', इति सिध्यति। निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तु अयादेशो न स्यात्। अतएव भिन्धकि, इत्यत्र च तन्मध्यपतितन्यायेन हकिशब्दे हित्वातिदेशेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य धयादेशो अकज्विशिष्टस्यनिवर्तकत्वात् निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्त्या अकचि कृते 'भिन्धकि' इत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति इति भाष्यमपि संगच्छते। एवम् 'अनेषकः' इत्यत्र सत्वञ्च सिद्धम्। 'सर्वकदा' इत्यत्र "सर्वस्यसोऽन्यतरस्यांदि" इति दादेशो न अकज् विशिष्टस्यापहारकत्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेः।

वस्तुतस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। वै० स्व पर्य्याप्तोद्देश्यतानिरूपित विधेयताश्रयत्व - स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्व–स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। इति 'भिन्धकि' इत्यत्र "तिङश्च" इत्यकचो विधानात् तिङन्तत्वादिपर्य्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतया तिङन्तपर्य्याप्तधर्मारोपेऽपि हकिशब्दे हित्वारोपेमानाभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषया धित्वाप्राप्त्या "धित्वं न प्राप्नोति" इति भाष्योक्तिर्युक्तैव। इदकम् शब्देऽकच्तु "अव्ययसर्वनाम्नाम्" इत्यनेन विधानात् सर्वनामपर्य्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतया तन्मध्यपतितन्यायेन निर्दिश्यमानत्वस्यातिदेशात् "अनाप्यकः" इतिप्राप्तानादेशवारणाय 'अकः' इति चरितार्थम्। तन्मध्यपतितन्यायेन बोधितस्य निर्दिश्यमानग्रहणेन ग्रहणे मानन्तु अक इत्यादिपर्य्युदास एव। 'सर्वकदा' इत्यत्रापि सादेशो भवत्येव।

एवञ्च "भिन्धकि" इति भाष्यानुरोधेन साकच्कापहारकादेशविषयेऽकज्विशिष्टेनिर्दिश्यमानत्वंन, "अनाप्यकः" इत्यत्राग्ग्रहणेन साकच्कानपहारकादेशविषयेऽकज्विशिष्टेनिर्दिश्यमानत्वंतिष्ठतीत्यादिकल्पनाव्यर्था। "निर्दिश्यमानस्येति परिभाषातु नात्र प्रवर्तते" इति शब्दरत्नकारोक्तेस्तु परमकिशब्दात्कुत्साविवक्षायामकच्त्तस्य किंशब्दपर्य्याप्तोद्देश्यतानिरूपित विधेयताश्रय त्वाभावेनाकज्विशिष्टे तन्मध्यपतितन्यायेन निर्दिश्यमानत्वाबोधनात् निर्दिश्यमान परिभाषयाऽकज्विशिष्टस्यादेशोन प्राप्नोतीतिकादेशविधानसामर्थ्यात् परमककिशब्दघटककिं शब्दस्यादेशेकर्तव्ये परिभाषा न प्रवर्तते इत्यर्थः। तथा च "नात्रप्रवर्तते" इति शब्दरत्ने 'अत्र' पदेन परमककिंशब्दस्य ग्रहणमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः।

त्वामिति भावः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेऽपि स्यात्। मैवम्। त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किम इति व्याख्यानात्। अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमस्य त्यागात्। उत्सर्गे इति। तेन "तदोः सः सौ" इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम्। हे स इति भाष्यं, भो अच्युत इति च न विरुद्ध्यत इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्त्वाहुः—

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्॥ १॥

इति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदा-

ऽकचि कक इत्येव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकादित्यधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाऽकचोऽन्तरङ्गत्वादिति भावः। किम इत्यवश्यमिति। 'कुतिहोः' 'क्वाति' इत्ययादेशे कद्वयश्रवणापत्तिः। उतिहोरिति न्यासे उकारस्यान्त्यादेशत्वापत्तिरेतदर्थं 'नानर्थक' इत्यारम्भे गौरवम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया क्वेत्यत्र गुणस्य वारणं च क्लेश इति भावः। किमो ढेरनन्तरं पाठेऽपि

यद्यपि जयमानस्तद्धित उक्तरीत्या सुबन्ताद्भवति तथापि शब्दतस्तथा नोक्तमित्याशयेन समाधत्ते—प्रातिपदिकादित्यादिना। अनाश्रयणादिति सुप इत्यर्थासम्भव इति शेषः। ननूक्तरीत्या तस्य लाभः स्यादेवेत्यत आह—अङ्गसंज्ञेति। उत्तरार्थत्वमुपपादयति—कुतिहोरिति। उतिहोरिति अत्र उ इति लुप्तप्रथमान्तम् तादौ हादौ चेम उः स्यादिति प्रथमस्य अतिचेम उः स्यादिति द्वितीयस्यार्थो भविष्यति सच न युक्त इत्याह—उकारस्येति। गुणस्य "ओर्गुणः" इति गुणस्य, च क्लेश इत्यत्र यश्चकारस्तस्य क्लेशपदोत्तरं योजना कार्या अङ्गवृत्तपरिभाषाया भाष्यकृता लक्ष्यसिध्यर्थमनाश्रितत्वाद्भवता तस्या इहार्थंकल्पनायाङ्क्लेश इति भावः। पूर्वग्रन्थाविरोधायाह—किम इति। अयम्प्रयोगः भोअच्युत इति प्रयोगः, वार्तिकमित्यस्य मतुवसोरितिसूत्रमित्यादिः। मूले इदमस्त्वित्यादिः अत्र विषयपदाध्याहारेण सन्निकृष्टं वस्त्विदमो विषय इत्यर्थः। एवमदस इत्यस्यापि अभिमुखीकरणेत्यादि सम्यक् ज्ञापनं हि सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयो-

पाततः । सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि सम्बोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् । विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनाच्च । तथा च भट्टिः—

'हापितः कासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स' इति ।

"अनाप्यकः" ॥ प्रत्याहार इति । न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादिति भावः । अनभ्यासविकार इति । तेन "भृञामित्" । "अर्तिपिपर्त्योश्च" इतीत्वेऽलोन्त्यविधिरस्त्येव बिभर्ति पिपर्ति । ननु स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह-नित्यत्वात् ङेः स्मै इति । कार्यं विधातुमिति अपूर्वं बाधयितु-

---

दोषाभावमाह—अनुवृत्तीति । इति च न विरुद्ध्यत इति । यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति तथापि 'विभाषा भवत्' इति वार्त्तिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यम् । विप्रकृष्टस्यापीति । परोक्षस्य चेत्यपि बोध्यम् । पिपर्त्योरिति । अयं निर्देश एवा(१)स्यांशस्य ज्ञापक इत्याहुः । अनादेशः स्यादिति । तत्र कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनः स्मै न स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैवात्र ग्रहणान्नऽनादेशो नित्य इति भावः । अपूर्वं बाधयितुमिति । अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं, न तु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः । न विधीयन्ते नाज्ञाता

गस्य फलन्तच्च दूरदेशस्थत्वेऽपरोक्षत्वे चोचितमिति भावः । न्यूनतापरिहर्तुमाह-परोक्षस्यचेति । अस्यांशस्य अनभ्यासविकार इत्यंशस्य, नन्वनादेशोत्तरम्भवतु—स्मैभावस्ततो हलि लोपेनेष्टसिद्धिः स्यादत आह—तत्र कृत इति । ननु नित्यत्वमनित्यापेक्षया बलवत्वप्रयोजकमिह तु अनादेशस्य स्मैभावे कृतेऽपि प्राप्तिरित्युभयोर्नित्यत्वमिति नित्यत्वादित्यनुपपन्नमत आह—लक्ष्येति । प्रसङ्गस्य कृताकृतप्रसङ्गस्य, अत्र प्रकृतप्रयोगे. ज्ञापनमेवेति । एवकारेण इदमेव यत्र कथनन्तत्रेत्यस्यानादरो ध्वनितः । उभयत्रापि कार्यं विधातुङ्कार्यान्तरं विधातुमित्यनयोः नाग्रह इति । अत एव (१) 'वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य' 'अथैन-

---

१ "नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः" इत्यंशे ज्ञापकं तु "नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा" इति सूत्रेऽन्त्यग्रहणमेव । अन्यथा "अलोन्त्यस्य" इति परिभाषयैवान्त्यस्य पररूपादेशे सिद्धेऽन्त्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

मित्यर्थः । 'ईषदर्थे क्रियायोग' इति श्लोके तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते । किं त्वनूद्यन्ते । तेन एनादेशो न । एतेन—

नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।

इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥

मुगाणिति ॥ "अनुनासिकस्य क्विझलो" रिति दीर्घः न च तस्मिन् कर्तव्ये ऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्चेति भावः । एतेन मुगण्णिश इति प्राचो ग्रन्थं गणयतेः क्विबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । तदीयो ग्रन्थोऽपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं

बोध्यन्ते । अनुवाद्यत्वेनेति । सखीवाक्यमिदम् । तत्र कृष्णे आरोपितभीरुत्वं भाविकाभिव्यवहारसङ्गोपनायानु(१)वाद्यत्वेनैव विवक्षितमिति भावः । नन्दनिदेशत इति नन्दनीयनिदेशादित्यर्थकं बोध्यम् ।

दीर्घविधाविति । न पदान्तसूत्रे सवादसवादृध्यायीस्थदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य "चिरणमुलोः" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः । उपेक्ष्या इति । दोषप्राप्तेरिति भावः ।

मद्रेस्तनया शुशोच' इत्यस्योपपत्तिरिति भावः । ननु विधानस्य परित्यक्तत्वान्न विधीयन्त इत्यनुपपन्नमत आह—नाज्ञातेति । यत्तु नन्दस्य निदेशत इति तस्य यद्यस्य व्याख्यानन्तदसङ्गतम् चिरकालोकरहः केळानान्तात्पर्यविषयत्वानुपपत्तेरत आह—सखीवाक्यमिति ।

ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याश्रयणेन दीर्घग्रहणस्यापि प्रत्याख्यानाद्दीर्घविधावित्यनुपपन्नमत आह—नपदान्तसूत्र इति । दीर्घस्यापीति अपिना त्रैपादिकस्य परिग्रहः । ध्वनितत्वादिति तत्र हि शंशमयतेः अशंशमि अशशामि शंशमम् शंशामम् शंशामित्यत्र विकल्पेन दीर्घसिध्यर्थं यङ्लोपे उपसं-

---

१ भीरुत्वस्य ज्ञाततया भारारेव परामर्शकस्य 'इमम्' इतिपदस्याज्ञातार्थबोधकत्वाभावेनाज्ञातज्ञापनविपर्यार्थकत्वाभावान्नादेश इति भावः । यत्र यम्प्रति किञ्चिद् बोध्यते तेन किञ्चित् पूर्वं बुद्धञ्चेत्तदा तत्रादेशः । अत्र मूलं मृग्यम् । "इदमोऽन्वादेशे" इति सूत्रे भाष्ये तु "अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्द्वेष्यं विजानीयादिदमाकथितमिदमेवयदानुकथ्यन इति" इत्युक्तम् । नानेनाज्ञातज्ञापनस्थले एवान्वादेश इति लभ्यते ।

समर्थ्यताम्—सर्वलोपित्वेन क्विबिवाचरतीति क्विप् । क्विप्शब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप् तेन विजित्यर्थः ॥ णान्ताः ॥

उपधादीर्घ इति ॥ "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" इत्यनेन । ङौसम्बुद्धौ चेति । प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम् । ङ्यन्तस्य सम्बुद्ध्यन्तस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानं तूचितम् । एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्यः । पूर्वस्मादपि विधौस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—न चेति । षष्ठीमिति । "वाह ऊठ्" इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः । इत्यसिद्धत्वादिति । नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता चेति पक्षस्य "द्युद्भ्यो लुङि" इति

व्याख्यानं त्विति । तुनाऽरुचिर्बोधिता । सप्तम्यन्तपाठेऽपि "न लुमता" इति निषेधानित्यत्वेन "वा नपुंसकानाम्" इत्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति । औचित्यमेव दर्शयति—एवं हीति । सामान्यशास्त्रेति । प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामा (१) न्यशास्त्रस्य सङ्कोचस्तदित

ख्यानमिति वार्तिककृतोक्तम्, तदभिप्राये 'यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो न तस्मिन्नङ्गमित्युक्त्वा लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवतीत्याशंक्य स्थानिवद्भावान्नचिण्णमुल्परः । ननु च प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः, दीर्घविधिम्प्रति स्थानिवदिति समाहितम् । अत्र "नपदान्त" सूत्रस्योपन्यासेन सपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापि तेन दीर्घशब्देन ग्रहणम्भवतीति ध्वनितत्वादित्यर्थः । "वरे यलोपस्वरवर्जन्द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानि" इत्यत्र वर्ज्यकोको (?) दीर्घस्यापि तस्य वाक्यस्योपलक्षणतया सङ्ग्रहः कार्यः ।

पाठेऽपीति अस्य लाघवमस्तीत्यत्रान्वयः । तथाच षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानपक्षे निषेधसामर्थ्यं यद्यपि नाश्रयणीयन्तथापि "वा नपुंसकानाम्" इति वचनारम्भः कार्यं इति गौरवं, सप्तम्यन्ततया व्याख्यानेतु निषेधवचनारम्भेण "नलुमता" इत्यस्याऽनित्यत्वमात्रकल्पयन्तावतैव "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति वचनस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति, "वा नपुंसकानाम्" इति नापूर्वमिति लाघवात्सप्तम्यन्ततया व्याख्या-

---

१ नियम्यशास्त्रस्येत्यर्थः ।

(१)रपरतारूप इत्यर्थः।संकोचश्चनलोपविधौ“पूर्वत्रासिद्धम्”इत्यस्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। ए(२)वं चास्य विधित्वं स्पष्टम्। इद(३)मेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरुत्वम्। निषेधवादिनोऽप्य(४)स्यावश्यकत्वम्। अन्यथा विकल्पा-

---

नमुचिततरमिति भावः। प्राप्तस्य “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इतिसूत्रेऽनुवर्तमानं पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सुबादिविधौ प्राप्तस्यासिद्धत्वस्य संकोचस्य स्वरूपमाह—तदितरपरतेति। तथाच पूर्वत्रासिद्धमिति नलोपातिरिक्तविषयकमिति लब्धम्। एवञ्च यथाफलितन्तथाह—सङ्कोचश्चेत्यादिना। दृष्टान्तप्रदर्शनेनोक्तार्थदार्ढ्यायान्यत्रापि सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचमाह—अर्थवत्सूत्रेति। एवञ्च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नलोपाविषयत्वसिद्धौच अस्य “नलोपः सुप्” इतिसूत्रस्य इदमेव च नियमशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकत्वरूपमेवच न केवलन्नियमशास्त्राणां विधायकत्ववादिमत एवैषा कल्पना किन्तु तेषान्निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति वादिमतेऽपीत्याह—निषेधवादिति। अस्य इतरसङ्कोचस्य, अन्यथा सामान्यशास्त्रस्य निषेधविषयविषयकत्वस्यापि कल्पने, विकल्पापत्तेरिति षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पापत्तेरित्यर्थः। ननु यदि नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिस्तदा “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इतिसूत्रे ‘षष्ठयाः प्रतिषेध’ ‘कादिप्रयोगेऽप्रतिषेध’ इति वार्तिककारीयप्रतिषेधस्य कथनासङ्गतिरत आह—सामान्याशास्त्रेत्यादि। अन्यत्र

---

१ व्यर्थीभूतशास्त्रायोद्देश्यतावच्छेदकरूपव्यापकरूपावच्छिन्नेतरतारूप इत्यर्थः। प्रकृते च पूर्वत्वविशिष्टसुबादिविधित्वव्यापकम् पूर्वविधित्वं तदितरत्वेन पूर्वत्रेत्यत्र संकोचे नलोपविधायके “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यस्यानुपस्थितिरेव फलतीत्याह—अनुपस्थितिरूप इति। तथा च “पूर्वत्र” इत्यनेन नलोपासिद्धत्वाप्राप्तया “नलोपः सुप्स्वर” इत्यस्य सुबादिविधौ नलोपासिद्धत्वविधानेन विधित्वम्। सुबादिविधिभिन्ने च केनाप्यसिद्धत्वाप्राप्तया फलितार्थतयाऽस्य प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि।

२ नलोपविधायके पूर्वत्रेत्यस्यानुपस्थितौ चेत्यर्थः।

३ ननु नियमशास्त्रस्यापि विधित्वे विधिनियमयोर्भेदसङ्गोऽत आह- इदमेव चेति —इतरसंकोचकत्वमेव नियमे गुरुत्वमिति तदेव भेदकमिति भावः।

४ निषेधमुखेन प्रवृत्तिपक्षेऽपि नियम्य शास्त्रे संकोचस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। अन्यथा=संकोचाभावे। “उदिते जुहोति” “अनुदिते जुहोति” “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यादि श्रुतिद्वयबलाद्यथा विकल्पस्तथा सामान्यशास्त्र संकोचाभावेन तेन विधिः प्राप्नोति, नियमशास्त्रेण निषेधश्चेतिवचनद्वयबलाद्विकल्पः स्यादिति भावः षोडशी च सोमरसस्थापनार्थ पात्रविशेषः। अतिरात्रे = यागविशेषे।

प्तेः। सामान्यशास्त्रसङ्कोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेरथ-सिद्धं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि। कृत्तद्धितेति-सूत्रस्थसमासग्रहणकृतनियमेन बाध्यसामान्यचिन्तया कृ(१)दंशस्यापि सङ्कोच इति मलकेनोपदंशमित्यादौ न कृदन्तत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम्। पञ्च(२)पञ्चनखा भक्ष्या इति शास्त्रेणापि(३)प्रापकप्रमाणरागप्राप्तभक्षण(४)स्य तदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनम्। तेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च "पतिः समास एव"

कर्मातिरिक्ते कर्तरि, तदभावस्य पष्ठ्यभावस्य, प्रकृतसूत्रविषयेतु सुबादिचतुष्कादिभ्यो ऽन्यत्रेति कल्प्यम्। तम् निषेधम्। एवञ्च तत्रतत्र प्रतिषेधत्वव्यवहारः फलितार्थकथनपरो नतु शब्दार्थपर इति भावः। नन्वेवं समासग्रहणकृतनियमेन सामान्यशास्त्रस्यार्थवत्सूत्रस्यैवसङ्कोचः स्यान्नतु कृद्ग्रहणस्येति मूलकेनोपदंशमित्यादौ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकेक" इति परिभाषया दोषः स्यादेवेत्यत आह—कृत्तद्धितेतीति। बाध्येति। लक्ष्यानुसारादित्यादिः नायम्प्रकारः पाणिनीयनियमशास्त्रविषय एव किन्तु स्मृतावपीत्याह—पञ्चपञ्चेति। प्रमाणरागेति प्रमाणपदान्तस्य रागपदेन कर्मधारयः। तदितरेति शशकादिपञ्चनखेतरपञ्चनखकर्मकत्वाभावरूप इत्यर्थः। नन्वेवं पतिः समासएव इति सूत्रे एवकार विनापीष्ट-

---

१ अर्थवति, कृदन्ते च पदत्वयोग्यपूर्वोत्तरभागघटितार्थवत् समुदायभिन्नत्वेन संकोच इत्यर्थः।

२ नायं प्रकारोऽत्रशास्त्रे एव किन्त्वन्यत्रापीत्याह–पञ्च पञ्चनख इति।

३ वस्तुतस्त्वत्र सर्वत्रोद्देश्यदले एव संकोचदर्शनेन न भक्षणे संकोचः किन्तु पञ्चसंख्याकपञ्चनखविषयकरागेतरपरत्वेन प्रापकरागे एव संकोचो युक्तः। पञ्च पञ्चनखाश्च:—

शशकः शल्लकी गोधा खड्गः कूर्मश्च पञ्चमः। इति।

४ गम्यते इत्युक्त्या 'अन्य भक्षणनिवृत्तिरार्थिका' इति ध्वन्यते। तथा च "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यादौ पञ्चपदस्य अवधारणविषयबुद्धिस्थवृत्तिपञ्चत्वसंख्यावति लक्षणा। अवधारणञ्चात्र स्वातिरिक्तसंख्याधिकरणासम्बन्धिसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपम्। क्वचिदेवकारः प्रयुज्यते, क्वचित्तदर्थे लक्षणाक्रियते। अवधारणविषयो यो बुद्धिस्थः=शशकादिः तद्वृत्तिर्या पञ्चत्वसंख्या तद्वान् शशकादिरेव तत्र लक्षणेत्यर्थः। स्वम् = शशकादिवृत्तिपञ्चत्वसंख्या, तदतिरिक्ता संख्या = श्वादिवृत्तिः, तदधिकरणं श्वादय एव तदसम्बन्धिसमभिव्याहृतपदार्थः = भक्ष्यत्वम्, तत्प्रकारकं ज्ञानम् श्वाद्यसम्बन्धिभक्ष्यत्वविशिष्टाः पञ्च पञ्चनखाः' इति। तेन श्वादयोऽभक्ष्याः इति फलति। एवकारस्य तदर्थलक्षणायाः फलन्तु प्रापकप्रमाणबोधितस्य तदतिरिक्त विषयत्वाभावकल्पनम्।

यत्तु एवकारार्थोन्ययोगव्यवच्छेदः। 'पृथिव्यामेव गन्धः' इत्यादौ पृथिव्यामित्यस्यैवका-

रार्थेऽन्यतके गन्धेचान्वयः। पृथिव्यन्यावृत्तिः। पृथिवीवृत्तिर्गन्ध इत्यादिक्रमेणबोधः। विभक्त्यर्थ-रहितस्यापि पृथिवीपदार्थस्यान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति। तन्न, अनेकव्युत्पत्तिवैचित्र्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, तादृशेऽर्थे विभक्तेः साधुत्वमात्रार्थिकाया अनन्वाख्यानाच्च। अतएव एवकार समभिव्याहारेप्यार्थ्येवपरिसंख्या। अतएव भाष्यम् भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतत् अतोऽन्येऽभक्ष्या इति। अत्र 'गम्यते' इत्युक्त्या शाब्दबोधाविषयत्वेध्वनितम् अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः "यथा" "इकोयणचि" "अष्टकाः कर्तव्याः" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रपाणं नियमः। यथा "समे यजेत" इति, यागविधिना कुत्रचिद् यागोविधेय इति समेदेशेऽपि प्राप्त एव। परन्तु विषमे यागकरणे समस्य त्यागः प्राप्तः एतं पूरयति समे एव नान्यत्रेति। व्याकरण-शास्त्रे नियमोदाहरण नास्ति समासस्थलेऽपि "अर्थवत्" सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नतु समदेश इव कदाचिदप्राप्ति। कथञ्चिद् विकल्पेन विहितकार्यस्य पुनर्नित्यविधानस्थले "इन्द्रे च" इत्यादौ नियमो वक्तुं शक्यते। परिसंख्या च एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र वचनम्। यथा "पञ्चपञ्चनखाः भक्ष्याः" "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति। रागतःश्वादिष्वपि भक्षणं प्राप्तम्, 'पञ्चपञ्चनखाः' इत्यनेनोक्तरीत्या निवृत्ति र्बोध्यते। "अर्थवत्" सूत्रेण वाक्यस्यापि प्रातिपदिक संज्ञा प्राप्ता समासग्रहणेन निवर्त्यते। तदुक्तम्:-विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिकेसति। तत्रचान्यत्र च प्राप्तोपरिसंख्येतिगीयते। यद्यपि नियमस्थलेऽपि आर्थिकी अन्यनिवृत्तिर भवति तथापि यत्र यद्विषयस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्र नियमः यस्याकरण प्रत्यवायो नास्ति तत्र परिसंख्या। पञ्चनखाभक्षणे प्रत्यवायः शास्त्रे न श्रूयते इति तत्रपरिसंख्या। विषमस्थले यागे प्रत्यवायः श्रूयते इति तत्र नियमः। व्याकरण परिसंख्याया अपि नियमसादृश्यात् तत्र तत्र नियमत्वेन व्यवहारो भाष्यादौ। समासविषयक प्रातिपदिकसंज्ञाया परिसंख्या विषयत्वेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाया अकरणे अपदं न प्रयुञ्जीत इति निषेधश्रवणात् नियमसादृश्यम्।

ननु शशकाद्यतिरिक्तभक्षणाभावस्यार्थिकस्य करणे यथा प्रत्यवायस्तथा शाब्दबोधविषयी-भूतस्य पञ्चनखभक्षणस्याकरणे कथं न प्रत्यवायः तत्रापि विध्युल्लङ्घन सत्त्वादितिचेत्, न, प्रापकप्रमाणस्य यत्र नियतत्वं तत्रैव तदकरणे प्रत्यवायस्वीकारात्, यथा "व्रीहीनवहन्ति" इति नियमस्थले पुरोडाशविधिरूपं प्रापकप्रमाणं नियतम्, यथावा "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य" इतिमन्त्रस्य विनियोगोऽश्वरशनादाने, गर्दभरशनादाने च लिङ्गात् प्राप्नोति। तत्र 'अश्वाभिधानी मादत्ते" इति श्रुत्या अश्वरशनादाने विनियोगेबोधिते परिसंख्यया गर्दभरशनादानान्निवर्ततेऽत्र लिङ्गरूपं प्रापकप्रमाणं नियतमिति मन्त्रं विनाऽश्वरशनादाने प्रत्यवायः। प्रकृते तु रागरूपं प्रापकप्रमाणं न नियतं हिंसायां दोषदर्शनात् रागस्य निवृत्तिसम्भवादिति नात्र पञ्चनख-भक्षणस्यावश्यानुष्ठेयत्वम्। "पञ्चपञ्चनखाः भक्ष्याः" इति विधिस्तु अन्यनिवृत्तिफलकएव। भक्षणस्य तु रागरूपप्रमाणेन प्राप्तत्वादभ्यनुज्ञामात्रं करोतीति तेन बोधितभक्षणस्यनावश्यकत्वम्। अभ्यनुज्ञाविधेश्च स्वविधेयस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वाभावमात्रबोधकत्वं ननु-प्रवृत्तिप्रयोजकेष्टसाधनत्व प्रत्यायकत्वमिति न तद् भक्षणस्यधर्मत्वम्। तथा च रागरहितानां पञ्च-नखभक्षणाभावेऽपि न प्रत्यवायः। अतएव "ऋतौ भार्यामुपेयात्" इति विधिमूलकविवाहा-द्यावश्यकत्वकल्पनाऽपि प्रत्युक्ता, तस्याभ्यनुज्ञामात्रप्रयोजकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः। निषेधरूपेणप्रवृत्तिरिति पक्षे

इत्यादौ एवकारो घिसंज्ञाशास्त्रस्य समासाघटकपतिशब्दाविषयकत्व-रूपसंकोचस्य स्फुटं द्योत(१)नाय। पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचो मा भूदिति। अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम्। द्युद्भ्यो लुङि। "द्युद्भ्यो लुङि" इति सूत्रमुपक्रम्य "अनुपरा(२)भ्याम्" इति सूत्र इत्यर्थः। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो

सिद्धावेवकारवैयर्थ्यमत आह—पतिरिति। स्फुटमिति। समासपदोत्तरमेवकारोपादानेन यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति सामान्यतः क्लृप्तो यो व्यवहारस्तद्विषयतायाः सत्वेनेष्टार्थसिद्धिः स्फुटेति भावः। तान्त्रिकव्यवहारस्थाप्युपपत्तिमाह—अन्ययोगेति अत्र तुना प्रकारान्तरेण तस्यायुक्तत्वमेवेति ध्वनितम्। 'द्युद्भ्यो लुङि" इति सूत्रस्याव्याख्यानादाह—द्युद्भ्य इति। तत्रहि 'अनुपराभ्याम्" इति सूत्रस्य प्रयोजनकथनावसरे "स्वरितञित" इत्यनेन परस्मैपदस्य प्रतिषेधात्कृञादिष्वनेन परस्मैपदं विधीयते इत्युक्त्वा यद्यनेन परस्मैपदं विधीयते तर्हि आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति पूर्वपक्षे 'नवा द्युतादिभ्यो वावचनात् यदयं द्युतादिभ्यो वावचनङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न 'परस्मैपदविषयं आत्मनेपदम्भवति" इत्युक्त्वा यद्वा यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते, एवम्परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदम्बाधिष्यत इति, "कृञादिभ्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो न वाच्य" इत्युक्तम् यदि नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिः स्यात्तदा निषेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यत इत्युक्तिरसङ्गता स्यात्, नियमस्थले प्रतिषेधत्वव्यवहारो गम्यमानार्थमादाय नतु शब्दार्थमादायेत्यत्र भाष्यमपि प्रमाणमित्याह—पञ्चपञ्चेति। नच पञ्चपञ्चेत्यस्य परिसङ्ख्योदाहरणत्वात्कथन्नियमत्वव्यवहारः परिसङ्ख्यातो

---

१ नियमस्थले उक्तरीत्या लक्षणयाऽवधारणगर्भितार्थलाभसम्भवेऽपि "समासाघटकपत्यवयवभिन्नौ यौ विदुतौ तौ घिसंज्ञकौ" इति संकुचितार्थबोधनादित्यर्थः।" समासे घिसंज्ञा चेत्पतिशब्दस्यैव इति नियमेन पतिघटितसमासादन्योयः समासस्तदविषयकः संकोचः। समासाघटकाविदुतौ घिसंज्ञौ' इत्येवंरूपः संकोचो माभूदित्यर्थः।

२ "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन कर्त्रभिप्राये परस्मैपदस्य विधानेऽपि "स्वरितञित" इत्यनेनात्मनेपदं कस्मान्नेति शङ्कायाम् "परस्मैपदेनात्मनेपदं बाधिष्यते" इत्युक्तं भाष्ये। निषेधमुखेन प्रवृत्तौतु "अनुपराभ्याम्" इत्यस्य नियमार्थतया परस्मैपदविधानाभावेन "परस्मैपदेनात्मनेपदं बाधिष्यते" इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात्।

तु "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेनेति बोध्यम् । सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्यादिना । स्वरविधौ तु पञ्चार्मम् । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासे नलोपे कृते अत्रर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति "अर्मे

गम्यते इति ग्रन्थेन पस्पशायां च भाष्ये स्पष्टमेतत् । भङ्ग्यनियमे = प्राप्तभङ्गस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः । निषेधरूपेणेति । सुबादिपदस्य स्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः । नि(१)षेधश्च नलोपविधावनुवर्त्तमानपूर्वत्रासिद्धत्वस्य । अत एवात्र स्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते, परिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियते इति बोध्यम् । इति पक्षे त्विति । अनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तु लक्ष(२)णायां गौरवं फलाभावश्च,

---

नियमेऽस्ति विशेषः पाक्षिकप्राप्तिकांशपरिपूरणफलो नियमः, परिसङ्ख्यातु अन्यनिवृत्तिफलेति वाच्यम् ? नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणेनार्थिकान्यनिवृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्य परिसङ्ख्याविषयेऽप्यत्र शास्त्रे नियमत्वव्यवहारस्य कृतत्वात् । प्रकृते नियमश्चात्मनेपदादिविधायकादीनारभोध्यः निषेधरूपेण प्रवृत्तिप्रकारन्दर्शयति—सुबादिति ।

नन्वत्र निषेध्याभावादेतदयुक्तमत आह—निषेधश्चेति । अत एव निषेधरूपेण प्रवृत्तौ लक्षणाङ्गीकारादेव, अत्रेति अस्य मीमांसकैरुच्यत इत्यत्रान्वयः । अत्रेत्यस्य परिसङ्ख्यायामित्यर्थः । अयम् नियमः यद्यपि मीमांसकमते भेदस्तथाप्युक्तभाष्यादस्मच्छास्त्रे नियमोऽपि तादृश एवेति परिसङ्ख्याविषयेऽपि नियमत्वव्यवहारः । ननु निषेधरूपेण नियमशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति पक्षेऽस्तु तथा विधिरूपेण

---

१ 'सुबादिविध्यतिरिक्तविधौ पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धं न' इति निषेधश्चेत्यर्थः । स्वार्थहानिः = अतिरिक्तार्थे लक्षणया सुबादिविधिशब्दशक्यार्थस्य त्यागः । बाधः = प्राप्तासिद्धत्वस्य निषेधः, परार्थ कल्पना = लक्ष्यार्थकल्पना, इति दोषत्रयं निषेधमुखेन प्रवृत्तौ मीमांसकैरुच्यते, परिसंख्यापदेन व्यवह्रियते च । वैयाकरणैश्च परिसंख्यापि नियमेइव स्वार्थस्य तात्पर्यलभ्यान्यनिवृत्तेश्चात्रावश्यकरणीयतायाः प्रतीतेः नियमसमत्वान्नियमशब्देन व्यवह्रियते । "पञ्चपञ्चनखाः" इत्यस्य परिसंख्यात्वेऽपि भाष्ये नियमत्वेन व्यवहारस्तु अन्यनिवृत्त्या साम्यमात्रेण ।

२ विधिमुखेन प्रवृत्तिपक्षेऽपि अवधारणगर्भितार्थे लक्षणायाः सत्वात् "लक्षणायाम्" इत्यस्य सुबादिशब्दे—भवति शब्दे चानेकत्र लक्षणायामित्यर्थः ।

वस्तुतोदोषत्रयं विधिमुखेन प्रवृत्तावपि तथाहि:—स्वार्थे तात्पर्य्याभावात्पर्य्यत्यागः, पूर्वत्र सङ्कोचरूपान्यार्थे तात्पर्य्याङ्गीकारेण तात्पर्य्यतः परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च, इति वक्तुं शक्यते । परन्तु निषेधपक्षेसाक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया विधिमुखेन प्रवृत्तिरेवन्याय्या ।

चावर्णे द्व्यच्त्र्यज्" इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं, नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। सञ्ज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्। "ह्रस्वस्य पिति" इति तुग् न। कृति किम्। वृत्रहच्छत्रम्। "छे च" इति तुक् स्यादेव। प्रतिदीव्यति। "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" इति

तदभावे लक्षणाया अनौचि(३)त्यं चेति। इति समासे इति। इत्यनुवर्तमाने'तद्धितार्थ' इति समासे इत्यर्थः। 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति तु नात्र। तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः। "नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु" इति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तर(४)पदप्रकृतिस्वरनिषेधके पृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मि(५)ग्राहकस्य तथैव सत्त्वात्। अत एव "अचः कर्तृयकि" "शतुरनुमो नद्यजादी" इत्यादौ "अच" ति"अजादी"इत्यादि च चरितार्थम्। अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वाद् "अन्तोऽवत्या" इति स्वरो न।

ऽवृत्तिरितिपक्षे तु कथमुभयोरभेदलाभ इति चेच्छृणु, यथाश्रुतशब्दात्प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्याभावात्तात्पर्यं तस्त्यागः। अन्यार्थे तात्पर्यकल्पनेन तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तस्यार्थस्य बाधश्चेति लक्षणायाम् उभयत्र लक्षणायाम् फलाभावः। विधिरूपेण प्रवृत्तिस्वीकारेणोपपत्तौ पक्षान्तरं स्वीकृत्य लक्षणाकल्पने फलाभावः। तदभावे फलस्याभावे रूढ्यन्यलक्षणायाः फलवत्त्वनियमादिति भावः। ननु लोपस्यासिद्धत्वेऽपि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेनावर्णान्तरत्वमस्त्येवेत्यत आह-स्वरविधाविति। स्वरोद्देश्यविधित्वञ्च स्वरविशेषानुवादेन विधित्वम् तत्र मानमाह—नोत्तरपद इति। अत्रानुदात्ताविति कथनेन स्वरोद्देश्यकविधित्वं स्पष्टमेव। व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावाभावे पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। स्वरोद्देश्यकविधावेव तस्य प्रवृत्तौ गमकान्तरमाह—अत एवेति। तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। "अचः कर्तृयकि" अजन्तानामित्यर्थः स्वरकर्मकविधावप्यविद्यमानवद्भावेऽज्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव उक्तोऽर्थः अस्याकर इत्यत्रान्वयः।

३ रूढ्यन्यलक्षणायाः फलवत्त्वनियमादिति भावः।

४ पूर्वोत्तरपदस्वरनिषेधकेति पाठः, पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्राप्तप्रकृतिस्वरस्य निषेधकत्वात्।

५ तत्रैव प्रवृत्तिर्धर्मः सोऽस्त्यस्येति धर्मी परिभाषारूप इत्यर्थः।

कनिन्। "हलि च" इति दीर्घः। यत्तु "उपधायां च" इत्युपन्यस्तम्। तन्न। दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्।

"इन्हन्" ॥ उपधाया इति। उपधादीर्घस्यैवायं नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्र "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घो भवत्येव। तथा वृत्रहणाइत्यत्र "अनुनासिकस्य क्विझलो" रिति यो दीर्घः

उदश्वित्वानित्यत्र "ह्रस्वनुड्भ्याम्" इति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं "समासस्य" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इदमेवाभिसंधाय "यतोऽनाव" इत्येतन्निषेधमूलकं, 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्ट(१)मुक्तम्। अनुप(२)धात्वादिति। धातोरुपधाभूतरेफवकारयोर्हल्परयोरिति तदर्थादिति भावः॥ प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घ

इदमिति प्रागुक्तमित्यर्थः। इदमेव स्वरविधाविति परिभाषायाः स्वरोद्देश्यकविधौ प्रवर्तनमेव। तत्रैव समासस्येतिसूत्रभाष्य एव परिभाषान्तरस्य प्रयोजनन्तु राजदृषदित्यादि।

ननु प्रतिदीव्न इत्यत्रानुपधात्वादिति कथनमसङ्गतन्तस्योपधात्वस्य स्पष्टत्वादित्यत आह—धातोरिति। एतेन मूलेऽनुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादिः सूचितः। यत्तु प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि यत्र क्विप् तत्परएवायङ्ग्रन्थ इति कश्चित्। तन्नेत्याह—प्रतिदिवन्नित्यादि। अन्यत्र "ह्रस्वनद्याप" इति सूत्रस्थ विवरणे, तत्र सूत्रभाष्ये कासुप्रत्ययादिति विहितस्यामो "ह्रस्वनद्याप" इति सूत्रे ग्रहणमाशङ्क्याकारेणानुबन्धेनास्थामः सानुबन्धकत्वात्समाधायाकारोऽनुबन्धो न कार्यः। न च तदभावे मस्येत्वापत्तिः फलाभावादित्सञ्ज्ञा न भविष्यतीति

---

१ न च "अभ्यस्तानामादिः" इत्याद्युदात्तके 'दधती' इत्यत्रोदात्तत्ववारणाय "अन्तोदात्तात्" (पा० सू० ६—१—१६९) इत्यतोऽन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेराव श्यकतया "शतुरनुमः" इत्यस्यापिस्वरोद्देश्यकत्वेनाजादिग्रहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम्, स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्न विषयतायाः प्रतिबन्धकं व्यञ्जनं न भवतीतिपरिभाषार्थं स्वीकारेणादोषात्। 'तुदद्भ्याम्' इत्यादौदान्तेऽन्तोदात्तत्वावच्छिन्न विषयतायाः परिभाषयाः परिभाषया बोधनेऽपि भ्यामादौ व्यञ्जनस्याजादित्व बुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वस्य तयाबोधयितु मशक्यत्वात्।

२ ननु 'प्रतिदिवन्' इति समुदाये वस्यानुपधात्वं ब्रह्मणापि दुर्वचमतआह-धातोरिति। तथा च वकारे धातूपधात्वेनास्तीत्यर्थः।

सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः। "हन्तेरत्पूर्वस्य" इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्ट—हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह—प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमाह—

अत्पूर्वस्य॥ एकाजुत्तरेति। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्। 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः। यत्तु "अट्कुप्वाङ्" इति सूत्रे वृत्रघ्न इति

इदं रूपं दुर्लभम्। वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमन्यत्रोक्तम्।

तथेति। यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणास(१)म्बद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः।

पञ्चमीसमासो मास्त्विति। सार्वत्रिको मास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाच्त्वाभावादेव 'एकाजुत्तर' इति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः। णत्वग्रहणमिति। मापवपनीत्येतद्धि तत्प्रयोजनम्। तच्च बहिरङ्गतया "यस्येति च" इत्यल्लोपासिद्धत्वेनापि

कथिते मिदचोन्त्यात्परत्वप्रयोजनम्भविष्यतीत्याशङ्कायां "प्रत्ययादयमाम् विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोन्त्यात्परत्वे वा" इत्युक्तम् यदि हलन्तेभ्य आचारे क्विप्स्यात्तदा विशेषः स्पष्ट एवेति तथाकथनेनाभिधानन्ध्वनितमिति भावः।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकत्वाभावात्तथेत्यनुपपन्नमतस्तद्योजयति–यथोपधेति। एवञ्च वैधर्म्येऽयन्दृष्टान्तः। नन्वेवंसति पथीनति मथीनतीत्यादावप्युपधादीर्घो न स्यादिति नामधातुस्थपरममूलविरोध इति चेन्न माधवानुरोधेन तस्य ग्रन्थस्य सत्वात्। अयंहि तदाशयः नियमस्य सजातीयापेक्षत्वं सुप्रसिद्धमिति सर्वनामस्थाननिष्ठसर्वनामस्थानत्वस्यैवानपेक्षा ननु तद्गतमुप्त्वस्येति सुबानन्तर्य एव नियमफलनिषेधस्य प्रवृत्तिरिति परेतु तेषामप्युक्तरीत्यानभिधानमेवेत्याहुः।

मूले पञ्चमीसमासो मास्त्विति 'बेभिदिता' 'माथितिको' 'अपीपचन्' इत्येतदुदाहरणानामन्यथासिद्धेः प्रदर्शनान्मास्त्वित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रत्यैषिषन्नित्यादे-

१ तत्सम्बद्धानुवृत्तौतु व्यावृत्ति र्दुर्वचा। एतेन नामधातुप्रक्रियायाम् 'पथीनति' इत्याद्युदाहरणानि परास्तानि, पूर्वापरग्रन्थविरुद्धानि च।

भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं "प्रातिपदिकान्त" इति णत्वप्रसङ्ग इति तत्र पञ्चमीसमासो माऽस्त्वित्याशयेन, तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं माऽस्त्वित्याशयेन वा बोध्यम् । णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु "कुमति च" इति नित्यंणत्वमिह न्याय्यम् । सर्वथाऽपि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम् ।

भाष्ये तु 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किंप्रयोजनम्?

सिद्धमिति तन्माऽस्त्विति भावः । इदं त्रिपाद्यां तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन । भाष्ये ध्वनितमिति । अन्यथासिद्धमाष्यपनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः । न्याय्यमिति । तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यस्यापवादत्वादिति भावः । न च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः । सवर्णत्वेषु कवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वा(१)वश्यकत्वात् ।

हादेशेष्विति । हादेशकवर्गव्यवाये इत्यर्थः । आ(२)र्षत्वाद्वार्तिके

उक्तरीत्या तदुदाहरणत्वसम्भवेन तस्यावश्यकत्वेऽपि "निष्ठायां सेटि" इति सूत्रे सेड्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञापितमिति स सार्वत्रिको नेति माऽस्त्वित्यस्य इहेत्यादिः पूरणीय इत्याशयेनाह—सार्वत्रिक इति । तस्य दोष इति वचनस्थणत्वग्रहणस्याभावेऽपि तदीयप्रयोजनान्यासिद्धिमुपपादयति—भाष्येत्यादिना । इदम् बहिरङ्गत्वेन यस्येतिचेति लोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनम्, अन्यथासिद्धेति उक्तरीत्या ऽन्यथासिद्धेरित्यर्थः । अभिमान इति एतद्बीजन्तु त्रिपाद्यां, सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इत्यसकृदावेदितमिति न्याय्यत्वे साधकमाह—तस्येति । रत्नाकरोक्तं खण्डयति—नचेति सन्निपातपरिभाषया णत्वस्य नकारसन्निपातजन्यतयेति भावः । तदप्राप्तिः कुमतिचेत्यस्याप्राप्तिः, सर्वेति "अट्कुप्वाङ्नुम्" ग्रहणस्य सर्वत्र

---

१ वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरेव, फलाभावात्, दोषस्यैव बाहुल्याच्च ।

२ हादेशस्याभेदेन कुपदार्थेऽन्वयेन "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो न" इति वार्तिकात् "कुव्यवाये" इत्यत्र समासाप्राप्तय ऽऽह—आर्षत्वादिति । अन्येतु कुव्यवाय निमित्तके णत्वे हस्थाने आदेशेषु प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु णत्वप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तत्फलितमाह-हादेश इति । तथा च आर्षत्वाद्वार्तिके समास इति चिन्त्यम् ।

वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानि, "हन्तेरत्पूर्वस्य" इति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । माधवेनोक्तमिति ।

समासः । वार्तिके हादेशेत्युक्तेर्द्रुघण इत्यादौ 'पूर्वपदात्' इति णत्वं सिद्ध्यति । तत्र हि हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च । अत एव "अगारैकदेश" इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम् । तत्रापि हन्तेर्घनघानादेशविधानात् । न्याय्यत्वादिति । न च वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति णत्वमायाति सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्याय-(१) स्त्वात्कथं न्याय्यत्वं, बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राघ्नानीत्यत्र दोषः । तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्तिक-

---

सम्बन्धादिति भावः । तद्विषये णत्वविषये, अनित्यत्वावश्यकत्वादिति यदि तस्या अनित्यत्वादप्रवृत्तिर्न स्वीक्रियत इति तदा णत्वमात्रस्य कवर्गनिमित्तकत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादत्पूर्वग्रहणस्य हादेशेतिवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

हादेशेष्वितीति । कुव्यवायनिमित्तके णत्वे हस्थानिकेषु आदेशे प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः । फलितार्थमाह—हादेशेत्यादिना । हादेशेष्वित्युक्तेरिति हकारविशिष्टादेशपदोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च विशेषणाभिधानफलप्रदर्शनमेतदिति लब्धम् । घनादेशश्चेति करणेऽयोविद्रुष्वि-

---

१ योगविभागापेक्षया कुव्यवायेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्यायस्त्वम्, उत्तरमुनिप्रणीतत्वात्, योगविभागेन नियमे स्वार्थहानि—परार्थकल्पना—शास्त्रबाधदोषत्रयापत्तेः, हस्थानिककवर्गवद्धन्तेरुपलक्षणत्वे मानाभावाच्च । असिद्धत्वेत्विति तुनाऽरुचिः सूचिता अन्तरङ्गपरिभाषाया अस्यमतेऽत्र बाधाप्रवृत्तेः, यथोद्देशपक्षे दोषाभावाच्च ।

ननु 'प्रघनाघनः' इत्यत्र हनधातोर्चि "हन्तेर्घत्वञ्च" इति "नन्दिग्रहि" इति सूत्रस्थवार्तिके न हन्तेर्घत्वमच्याक् चाभ्यासस्येत्यर्थकेन "अभ्यासाच्च" इत्यभ्यासात्परस्य कुत्वेन च सिद्ध्या हस्थानिककवर्गसत्त्वेन "कुव्यवाय" इति वार्तिकसत्त्वे णत्वं न भवति योगविभागे तु प्राप्नोतीति फलभेद इति चेन्न, प्रघण प्रघाण इत्यत्र णत्वनिपातनेन "अत्पूर्वस्य" इत्यस्य हस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणत्वकल्पनात् । स्वमतमाह-त्वन्निपातनेनेति, णयथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्, दोषत्रयापत्तेः, योगविभाग-ज्ञापकत्वोपलक्षणत्वनियमत्वदोषापेक्षया लाघवाच्च वार्तिकमेव ज्यायः ।

इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः 'भसञ्ज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्यात् । स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाभावात् "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" इति विकल्पो भवति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति । तद्भाष्येति । किं चाल्विध्यर्थमेव "अचः परस्मिन्" इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । विकल्प इत्यसङ्गतम् । "कुमति च" इति सूत्रस्य दुर्वारत्वादित्यवधेयम् ।

"मघवा बहुलम्" ॥ "अर्वणस्त्रसावनञः" इति सूत्रात् तृ इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह—मघवन्शब्दस्येति । अधातोरिति । अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः ।

रीत्या तु नेति वाच्यम् । 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन हस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात् । कृतणत्वयो 'रगारैकदेशे' इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वे मानम् । णत्वनिपातनकल्पनापेक्षयोक्तार्थाग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद् ध्वनयतोक्तम्—वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्येति ।

भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां बीजमाह—अञ्चतिग्रहणं[1]इति ।

त्यनेन साधित इति शेषः । अत एवेति तत्र तादृशोक्तेरेवेत्यर्थः । सूत्रेण वार्तिककारोक्तस्यार्थस्य सम्भव एव चेत्तदा न्याय्यत्वमित्याशङ्कां निराचष्टे—नचेत्यादिना । बहिरङ्गत्वेनेति यथोद्देशपक्षे त्रिपाद्यान्तस्या अप्रवृत्तिः कार्यकालपक्षेतु प्रवृत्तिरिति भावः । दोषः णत्वापत्तिरूपो दोषः । उपलक्षणेनेति । अत्र मानन्तु अत इति पञ्चम्यैव निर्वाहे पूर्वग्रहणम्भूमार्थकबहुव्रीहिलाभार्थम्, अकारः पूर्वो यस्माद्धन्ति नकारादिति तेन लब्धन्तथाचोपलक्षणत्वं स्फुटमिति भावः । मानान्तरमप्याह—प्रग्राणप्रघ्नणयोरिति ।

नलोपिन इति विशेषणविशिष्टाञ्चतिपरमत्राञ्चतिपदमित्यत्र साधकमाह—नलोपेनेति । एतेन "उगिदचाम्" इति सूत्रव्याख्यानावसरे नलोपिनोऽञ्चतेरिति यत्परममूले उक्तन्तेनैकवाक्यता भवतीति ध्वन्यते । नचैवंसति नलोपिन एव यथास्यान्न पूजार्थस्येत्यस्य लाभार्थमञ्चतिग्रहणञ्चरितार्थमिति कथम्मूलायुक्तनियमलाभ

---

१ नकारे परे कुत्वविधानसामर्थ्यरूपमूलोक्तयुक्त्यन्तरस्येत्यर्थः ।

अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम् । धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ सम्प्रति धातुत्वेऽपि विद्ध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । ननु कुर्वन् इत्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह–इहेति । बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । निपातनादिति । महेर्हकारस्य घकारो ऽवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । तथा च "छन्दसीवनिपौ" इत्यत्र कैयटेनोक्तम्–"मघवा बहुलम्" इत्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति ।

यत्त्वत्र वार्तिककृतोक्तम्—

अञ्चतेरिति । नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् । सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वद् गोमत्यनेः क्विपि गोमानित्यादावुगितश्चेति ङीबपि नेति दिक् । स्पष्टं चेदं भाष्ये 'उगितश्चे' ति सूत्रे । कैयटेनेति । अयं च कैयटः "केशाद्व" इति सूत्रस्थः । अर्वणस्तृ इत्यादि । अर्वणो मघोनश्च तृ न शिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बाधितानां-

इति वाच्यम् ? भाष्यप्रामाण्येनाचामित्यस्यावृत्त्योभयार्थलाभ इत्याशयात् । तत्रैको नियमो मूले एव दर्शितो द्वितीयस्तु अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति बोध्य इति तेन नियमस्य सामान्यापेक्षत्वेन । एतच्चाविकलक्ष्यसङ्ग्रहस्योचितत्वात्सामान्यापेक्षनियम एवोचित इति भावः । ङीबपीति अपिना नुमः परिग्रहः दिगिति । दिगर्थस्तु प्रथमनियमेन पर्णध्वदित्यत्रैव गोमानित्यत्रापि ङीम । किञ्च प्रकृतसूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण नुम् झलन्तलक्षण एव ग्राह्यः, तेन शमी शमिनावित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । अत्र भाष्य इति तत्र मूलोक्तरीत्या स्पष्टम् । 'अन्त्ये धातोरुगितः प्रतिषेधः कार्यः, अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्, प्राचीनोभयङ्कर्त्तव्यम्, उक्तनियमेन सिद्धिः' इत्युक्तम् । कैयटग्रन्थस्य तादृशस्याप्रद्धित्वशङ्कां वारयति—अयञ्चेति । तृइति इदञ्च स्वरूपपरन्नपुंसकम् । ननु तृविधायकसूत्रयोश्छन्दसीत्यस्यानुक्तेश्छान्दसमित्यसङ्गतमत—आह—सामान्यत इति । अत एव तृञ्वत्सूत्रे भाष्य-

अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥ इति

यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनि-

मपि केषांचिद् धृधात्वादिवन्नियतविषयत्वादित्यर्थः। एवं च छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भ इति तात्पर्यम् । एव हि छान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेणापि सिद्धिमाह—मतुब्वन्योरिति । ऋधातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः । ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तृ आदेशोऽर्वणः, प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोऽपीत्यत आह—छान्दस्युभयेति । आदेशतदभावेत्यर्थः । तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति । एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारोदात्तत्वं च लभ्यते । एतेनास्य छान्दसत्वाच्छन्दसि आदेशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं तच्च मत्वन्तस्य छान्दसत्वाद्दीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम् । वार्तिकात्तरस्वारस्येन तथा प्रतीतेर्मघवानृजापीत्यादौ वेदेऽपि दीर्घस्यपठ्यमानत्वाच्च । तदेतत्कैयटेनोक्तं—भाषयामसाधुतेति । "केशाद्ध" इति सूत्रस्थ उक्तकैयटस्तु एतत्सूत्रस्थवार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयम् ।

यत्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग

कृतोक्तम् 'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते' इति तथाच मतुपः सामान्यतो विधानेऽपि अर्वन्मघवच्छब्दयोश्छन्दस्येव प्रयोगो भविष्यतीति भावः । एवंहीति उक्तसूत्रद्वयवद्धि, विजन्तादिति ऋधातोर्यो विच् तदन्तादित्यर्थः । नित्य इति विकल्पबोधकस्य पदस्य तत्रानुक्तेर्नित्य इत्यर्थः । तदभावोऽपीति उक्तरीत्येतिभावः । उक्तरीत्या प्रत्याख्याने फलान्तरस्यापि सिद्धिमाह-एतदिति । दीर्घः अत्वसन्तेति विहितः, उदात्तत्वमिति ह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्य मतुपे उदात्तत्वस्य नगोश्वन्निति प्रतिषेधे तस्य पित्वादनुदात्तत्वे फिट्स्वरस्यैवावस्थानादिति भावः । एतेन उक्तव्याख्याने अस्य मघवेतिसूत्रस्य इत्येवेति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तदा दीर्घाप्राप्तेरित्येवेत्यर्थः । तथाऽप्रतीतेरिति मघवेति सूत्रस्य छान्दसत्वाप्रतीतेः । किन्तु तत्साध्यप्रयोगस्यैव प्रतीतेः । नन्वेवम्पूर्वोक्तकैयटविरोध इत्यत आह—केशाद्ध इतीति ।

अन्योक्ताङ्कैयटासङ्गतिङ्खण्डयति—यत्त्विति । इत्याश्रित्येति इति परिभा-

वन्तमद्ध्योदात्तमघवनशब्दविषयकम् । छन्दस्येव वनिब्विधानात् । अतो न कैयटस्य पूर्वापरविरोध इति ध्वनयन्नाह—छन्दसीत्यादि । अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्वं लभ्यते तथापि "उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतो नयतु, अग्निर्मूर्धा, निर्मज्जानं न पर्वणो जभार, त्वमर्यमा भवसि यत्, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः । "मघवा बहुलम्" इति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय

इति । तन्न । तज्ज्ञा(१)पकस्य "वयस्यासु मूर्ध्नो मतुब्" इति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्याऽन्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः । तद्वनिबन्तेति । इदं चिन्त्यं 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसङ्कोचे न मानत्वमिति

षामाश्रित्येत्यर्थः । वयस्यास्विति अत्र तद्वानासामिति मतुपो लुक् यत्प्रत्ययश्च तस्य सूत्रस्य छन्दस्येव प्रवृत्त्या छन्दोभिन्ने सूत्रे तथोच्चारणेन सा ज्ञाप्यत इति तद्भावः । इदञ्चिन्त्यमिति विशेषोपादानञ्चिन्त्यमित्यर्थः । सङ्कोचे वनिबन्तविषयकत्वकल्पने, बहुश इति बहूनामित्यर्थः । तस्पातयाम्प्रथममासेत्यादिनां यथा । आर्षवचनेति वार्तिककारीयवचनेत्यर्थः । दिगर्थस्तु येषां छान्दसत्वन्तेषाम्भाषायां सर्वथा ऽप्रयोग एव । कविना ऋषिभिन्नेन प्रयोगेतु तस्य प्रयोगस्यासाधुत्वमेव । यदि मघवन्शब्दो वनिबन्तस्तदा मघोन इत्यादौ "यस्येतिच" इति लोपापत्तिरपि न, छान्दसत्वात् । अत एव मघोनामिति सूत्रनिर्देशस्याप्युपपत्तिः । 'यस्येति" लोपे आभीयासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वात् । नच तत्र लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वम्, 'असिद्धमिति' परिभाषाया "वाह

१ "वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्" इति सूत्रे 'वयस्यासु' इति पदं वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु इत्यर्थकम् । तच्च "तद्वान् आसाम्" इति सूत्रेण वयश्शब्दवान्मन्त्र उपधानो यासामिष्टकानाम् इत्यर्थे वयस्वत् शब्दान्मतुबन्तात् छन्दसि सिध्यति । 'न च सूत्रं छन्द इति 'वयस्यासु' इति निर्देश एव "छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायाम्" इति परिभाषां ज्ञापयति' इति प्राचीनैरुक्तम् तत्खण्डयति तज्ज्ञापकस्येति ।

मघशब्दस्याकारस्य "यस्य" इति लोपमाशङ्क्य नैतदस्ति अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते इति वदन्न्यासकारोऽपि मघवन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मतुपमाश्रित्य त्रादेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घं स्वीकुरुत एव। फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसम्मतमेव।

यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्यस्याशय इति। तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन श्वन्नुक्षन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादेशे दीर्घाभावान्न मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्त्रसूत्रं 'मौ मघवान् मघवाच' इति। विचारचिन्तामणावपि 'मघवानेव मघवे' त्युक्तम्। काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना।

दिक्। उचित इति भाव इति। तथा च "वनो र च" इति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति।

प्रायुङ्क्तेति। "अत्र यद्वक्तव्यं तदु(१)क्तम्। इति पक्षे इति।

ऊठ्" इति सूत्रस्थोठ्ग्रहणेन ज्ञापितायास्तस्या अप्याभीयतया तत्प्रवृत्तिकाले आभीयस्याऽन्तरङ्गस्यासिद्धत्वेन तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेः। समानाश्रयत्वन्त्वन्तरङ्गस्य शास्त्रस्य य आश्रयः स एव परिभाषाया अप्याश्रय इति कनिन्प्रत्यय एवोचित इति व्युत्पत्तिपक्षे। वस्तुतस्तूणादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव सिद्धान्तिसम्मततया तत्र प्रत्ययकल्पना नोचिता, अत्र भाष्यमपि साधकमित्याह—तथाचेति। प्राप्नोतीति ङीब्रादेशश्चेत्यादिः। अत्र कविप्रयोगविषयं एतेन कविप्रयोगदर्शनेनार्थविशेषस्य कल्पनाः प्रत्युक्ताः।

---

१ "न शिष्यंछान्दसं हि तत्" इति सामान्यप्रवृत्तवाक्यस्य वनिबन्तमध्योदात्तविषयकत्वेन सङ्कोचे मानाभावात् कविप्रयोगाहरणं बहुशः पामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसङ्कोचे न मानत्वमित्युक्तमित्यर्थः।

"अर्वणस्तृ" ॥ ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिपि वेदे भवति । लोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति । रूढिशब्दश्चायम् । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय' इत्यमरकोशात् । अतोऽर्थोऽपि न भिद्यते । तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति त्रिसूत्रीवत् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामसाधुत्वमेव । अर्वणस्तृ मघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति । तदापाततः । भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । तथा च श्रीहर्षः—वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त ।

ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽपि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह—आआदिति । यत्त्वाहुः । इहानुनासिको न । अनण्त्वेन सवर्णग्रहणाभावात् । न च तपरस्तत्कालस्येति अनणि विध्यर्थमिति वाच्यम् । भाष्यमानः

"अस्थिदधि" इत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रे विना यत्नं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षयाऽभेदकत्वज्ञापनादिति भावः । "उञः ऊँ इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं

ननु गुणा अभेदका इत्यस्योदात्तत्वादयो गुणा उच्चार्यमाणा अपि न विवक्षिता इत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते निरनुनासिकस्यैवोच्चारणाद्विशेषस्यानुपादानात्कथमविवक्षेत्यत आह—अस्थिदधीत्यादि । उदात्तपाठेन उदात्तत्वगुणयुक्तस्याकारस्य पाठेन, तथाच गुणकृतभेदाभाव एव ज्ञाप्यते, नतु भवदुक्तोऽर्थ इति भावः । यत्नः उदात्तादिशब्दोच्चारणेन बोधनरूपः, अविवक्षयाऽभेदकत्वमित्यत्र तृतीयाऽभेदे प्रकृत्यादित्वात् तथा निर्गुणस्योच्चारणमशक्यमिति निरनुनासिकत्वस्य भेदकत्वञ्च स्यादिति नकारस्य स्थानेऽनुनासिकः प्राप्नोतीति भावः । यद्वा स्वरूपेण नान्तरीयकतया उच्चारितस्यापि गुणस्याविवक्षया व्यावर्तकत्वाविवक्षया अभेदकत्वं स एवायमित्याकारा या प्रत्यभिज्ञा तद्विषयत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । एवञ्चाविवक्षयेत्यत्र तृतीया हेतौ, नचास्थ्यादीनामन्त्यानुदात्तत्वात्तदनुरूपेऽनुदात्त एवोच्चारयितव्ये

सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात् । गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अनणि विध्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसङ्गतम् । तस्याणविषयत्वात् । यदाहुः—भाव्यमानोऽणित्यादि । अन्यथा "चोः कु" रित्यादावपि निषेधापत्तेः । तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत् । किमनेन बकब(१)न्धनप्रयासेन । "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वाच्च । किं च शुद्धैक-

---

विवक्षितमिति सर्वेषां समानम् । भेदकत्वे ऽपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोषः। तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यम्।

उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम्भविष्यतीति कथमुदात्त इति शब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ? परमास्थ्यादिशब्दान्त्यस्योदात्ततया उदात्तत्वगुणकोच्चारणमपि स्थान्यनुरूपमेवेति उदात्तशब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । ननु यत्रोदात्तादिशब्दोच्चारणन्तत्रैव भेदप्रतीतिर्यत्र तेषां शब्दानामनुच्चारणन्तत्र यत्नाभावादविवक्षेति चेत् "उञ ऊम्" इत्यत्र उदात्तादिशब्दोच्चारणभावादननासिकोच्चारणेऽपि निरननासिकः स्यादत आह—उञ ऊमिति । एतेन उदात्तादिशब्दोच्चारणमेव, न यत्नः । किन्तु प्रयत्नाधिक्यमेव विवक्षितमिति यत्र प्रयत्नाधिक्याभावस्तत्राविवक्षाऽन्यत्रतु विवक्षैन्येव ज्ञाप्यशरीरमित्यनुनासिकस्य ऊमित्यस्योच्चारणं विवक्षार्थम्भवतीति भावः । अत एव चतसर्याद्युदात्तनिपातनङ्करिष्यत इत्यादीनामुपपत्तिः सर्वेषाम् सर्वव्याख्यातॄणाम् । ननु यदि निपातस्थले विशेषोच्चारणमेव विवक्षाहेतुस्तदा पथ्यादीनामन्त्यस्यानुनासिकत्वात्तदनुरूपेऽनुनासिक एवोच्चारयितव्ये निरनुनासिकोच्चारणमेव विवक्षाया हेतुर्भविष्यतीति प्रश्लेषोव्यर्थ इत्यत आह—भेदकत्वेऽपीति । दोष इति स्यादिति शेषः ।

---

१ बकबन्धनसमानप्रयासेत्यर्थः । बकग्रहणे क उपाय इति केनचित्पृष्टे खरतरदिनकरकरसंस्पर्शात् तन्मस्तकनिहितनवनीतबिन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्ग्रहणं सुकरमिति कश्चित्तुच्छमतिः प्रतिवक्ति । न च तदुपपद्यते, बकग्रहणमन्तरेण तन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपानुपपत्तेः तस्मिंश्च गृहीते तत्प्रक्षेपोऽपि मुधा इति "भाव्यमानेन" इत्यस्यानणविषयकत्वमप्याश्रित्योदित्करणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तिकल्पनमिति गुरुभूतबकबन्धनप्रयास इत्यणविषयकत्वकल्पने एव लाघवमिति भावः ।

व्यक्तेरित्यसङ्गतम् । अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धत्वात् । एका व्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव सङ्गच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् । एतेन भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । दीर्घस्यानण्त्वेन मूलशैथिल्यात् ।

"थो न्थः" ॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ । थेन्थ इत्येव सिद्ध इतोऽद्वचनं ऋभुक्षिन्नर्थम् । न्थादेश इति । केचित्तु अन्थादेशमाहुः । तत्राकारप्रश्लेषो व्यर्थः । यत्तु न्यासकृता 'प्राचा चोक्तमनेकाल्त्वेऽपि थकारमात्रस्यायमादेशो निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति । तन्न । तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । सुपथीति । "इनः स्त्रियाम्" इति तु कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात् । "युवोरनाकौ" इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च । "न पूजनात्" इति निषेधस्य तु नायं विषयः । पचः प्राचीनेष्वेव स इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थो न्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति । शाविति । यत्तु प्राचा "इतोऽ-

---

अननुवर्तितत्वाच्चेति । एवं च तत्र सूत्रे तत्सम्बन्धे मानाभावः एवं च भेदकत्वेऽपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोष इति भावः । नान्यथेति । एवं च गुणानामभेदकत्वेऽपि इत्युपक्रम्य तादृश्युक्तिरसङ्गतेति भावः । मूलशैथिल्यादिति । सवर्णग्रहणाप्राप्तेरिति भावः । तद्विशिष्टस्येति । थ इति

ननु तपरसूत्रेऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तिरस्तु तन्मयच भाव्यमानभिन्नबोधकतास्त्विति नानुनासिकस्य प्राप्तिरत आह—तत्रेति । तत्र तपरसूत्रे तथा तपरसूत्रमनणीव विधीयमानेऽपि विध्यर्थमस्त्विति भावः । एवञ्च तस्य तत्रानुवृत्त्यभावस्य भाष्यकारसम्मतत्वेच तत्सम्बन्धे अप्रत्ययग्रहणसम्बन्धे भेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेरुच्चारणस्य भेदकत्वेऽपीत्यर्थः । अतादृग्युक्तिः सर्वेषां सकृद्ग्रहप्रतिपादकशब्दानुच्चारणरूपा उक्तिः निषेधादाकारो नानुनासिक इत्यसङ्गतम् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वक-

रसर्वनामस्थाने "थो न्थ" इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातम्। तदसत् निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबे औङः श्यां सुपथी इत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः।

अत्रेदमवधेयम्। पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति। ततः क्विप्। अलोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथी-त्यात्वम् थो न्थः पन्था। "इतोत्सर्वनामस्थान" इत्यत्वं न

स्थानिश्रवणात्तदन्तविध्यभावाच्चेति भावः। अयम्–इनः स्त्रियामि-त्येषः। एवं च "ऋकॄ" रित्येव तेन निषेधेनापि वारयितुं शक्य इति भावः।

थो न्थश्चेति। थो न्थ इति सूत्रमित्यर्थः। चाट्टिलोपः प्राप्तमिति। तदन्तग्रहणादिति भावः। न भवतीति। न च टिलोपो न विभक्तिनि-मित्तकोऽन्यत्रापि तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनि-मित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः। अत एव 'युवोरनाकौ' इति सूत्रभाष्ये श्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः सङ्गच्छते। परत्वादित्यभ्यु-

---

त्वेन प्रकृते प्राप्तेरेवाभावेन तथाभिधानमसङ्गतमित्याह—सवर्णेति। मूले तद्विशिष्टस्येति घटकत्वसम्बन्धेन थकारविशिष्टसमुदायस्येत्यर्थः।

अनयोस्तदंतविधिना समुदायस्य प्राप्तिमाह—तदन्तेति। विभक्ताविति परिभाषाया यस्मिन्कार्ये विभक्तिरेव निमित्तन्तत्रैव। प्रवृत्तिरित्याशङ्कान्निरा-चष्टे—नचेति। अन्यत्र विभक्तिभिन्ने, प्रातिपदिकप्रकृतिकार्णाचि विभक्तिनि-मित्तत्वमात्रेति विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेत्यर्थः। अत एव तावतैव परिभाषायाः प्रवृत्तिसत्त्वादेव, श्वयुवेत्यादेरिति श्वयुवेत्यादिशब्दनिमित्तस्य नगोश्वन्निति निषे-धस्य सम्प्रसारणस्य चेत्यर्थः। शुन्याइत्यादि प्रथमस्योदाहरणं युवतीः पश्येत्यादि द्वितीयोदाहरणम् द्वितीयाविधायकसूत्रेऽतिप्रसङ्गपरिहाराय "अल्लोपोन" इतिसूत्रा-दन इत्यस्यापकर्षो नाश्रयणीयः। शुन्येत्यादौ निषेधस्य निवृत्तये सा परिभाषाऽ-वश्यमाश्रयणीया तयैव निर्वाहादिति भावः। अत्रोभयोरपि सूत्रयोर्विभक्तौ प्रवृत्ति-मात्रेण परिभाषायाः प्रवृत्तिः। मूले ऽन्यः पन्था इति नचास्य स्वीकारे "युवोर-नाकौ" इति सूत्रभाष्ये विभक्ताविति परिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे पथीमथी इत्यत्रात्वन्नेत्युदाहरणत्वेनोपन्यस्तम् ततः परेण 'न केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्ति इत्युक्तन्तदस्य पथीशब्दस्य स्त्रियां सत्त्वसम्भवाद्विरुध्यत इतिचेन्न एतदजानताएक-

भवति। इत इति तपरकरणात्। "एरनेकाच" इति यणं बाधित्वा परत्वाद् नित्यत्वाच्च थो न्थः। संयोगपूर्वकत्वान्न यण्। पन्थियौ, पन्थियः, पन्थियं, पन्थियौ। भस्य टेर्लोपः। पथः पथीभ्याम्

श्चयः। न चाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेनकथमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः। तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तपरकरणादनित्यत्वेन चेहाप्रवृत्तेः। न च केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्तीति "युवोरनाका" विति सूत्र-स्थभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानमिति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽप्यक्षतेः। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण-मित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे हि भाष्ये तदुक्तम्। न यणिति। ननु तद-भावेऽपीयङ् दुर्लभः। सुब्विधावन्तवर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्ध-

---

देशिना तथोक्त्वात्। ततो भगवता सुपथीत्युदाहृतम्। केवलं स्त्रियां वृत्यभावे-ऽपि तदन्तस्य सम्भवति तत्र प्रयोग इत्याशयः। नचैतदाचारक्विपोऽपि सम्भव-तीति वाच्यम्? हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानात्। यद्वा न केवलेत्यस्य स्त्रीबोधकप्रत्ययान्तो नेत्याशयः कल्प्यः। वस्तुतो झटिति प्रतीयमानतदर्थविरोधा-देतदसङ्गतमिति अस्याप्यभिधाने न दृढम्मानमिति बोध्यम्। ननु समबलस्थले व्यवस्थापकत्वम्परत्वस्य नित्यानित्ययोस्तु तथात्वविरहात्कथन्तत्र परत्वस्य नियामक-त्वमत आह—अभ्युच्चय इति। अर्थवादवाक्यवत्प्रकर्षमात्रतात्पर्यकस्तथावादो नतु स्वार्थतात्पर्यक इति भावः। अभिव्यक्तेति न्यायस्य सामान्यतः प्रवृत्त्यभि-मानः। शङ्कान्निरस्यति—नचेति। स्वीयसिद्धान्ताभिप्रायेणाह—तस्येति। प्राचीनरीत्याऽऽह-तपरकरणादिति। पूर्वक्तार्थन्दृढयितुं शङ्कासमाधाने करोति-नचेत्यादिना। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्येति एतेन स्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रकृतिको नास्तीत्यर्थः सूचितः तथाच तादृशस्त्रीप्रत्ययान्तो नास्तीति फलितम्। मूले पन्थियावित्यत्र न्थादेशकल्पने थेन्थ इत्येवसिद्धे इतोद्वचनमृभुक्षिन्नर्थमिति पूर्वग्रन्थविरोध, इति तु न वाच्यं। ऋभुक्षिन्नर्थमित्यस्यैतदुपलक्षणत्वात्। सुपनिमित्तकविधावित्यथ-मात्राभिप्रायिकामाशङ्कान्निरस्यति—नन्वित्यादिना। अत एव "नलोपः सुब" इति सूत्रे सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नविधेरेव ग्रहणादेव षत्व इति कर्तव्य इति शेषः। असिद्धत्वन्नेति सुब्विधावसिद्धत्वस्यापूर्वविधित्वन्नेत्यर्थः एतेन षत्वविधिः परो नलोपशास्त्रन्तु पूर्वमिति कथं षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वस्य प्राप्तिरिति परास्तम्। अस्य ग्रन्थस्य स्वरादिविधौ यथा नियमत्वन्तथा सुब्विधावपि तदेक-

पथीभिः । इत्यादि । एतेन "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः ।

त्वेनेवर्णान्ताङ्गाभावादिति वाच्यम् । सुप्त्व (१) तद्व्याप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेव ग्रहणात् । अत एव दण्डिष्वित्यादौ षत्वेनलोपस्यासिद्धत्वं न । न च न्थादेशेऽङ्गवृत्तपरिभाषया नेयङ् । तस्या अनित्यत्वात् । न चेयङि कृतेऽत्वं दुर्वारम् । संनिपातपरिभाषया स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य बाधनाददोषादिति भावः । न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषा-

---

वाक्यतया नियमत्वमेवेत्याशयात् । तच्च नियमत्वं सुब्विधिशब्दस्य सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधावित्यर्थकत्व एव सङ्गच्छत इति तात्पर्यम् । तस्याः अङ्गवृत्तपरिभाषायाः, अत्वं दुर्वारमिति एतदवयवस्य ह्रस्वेकारस्य सन्निपातपरिभाषयेति इयङादेशे ह्रस्वावच्छिन्नस्य सत्त्वन्निमित्तन्तच्चेयङादेशेऽप्यनुवर्तत एव यद्यस्येकारस्यात्वं स्यात्तदा तद्विघातः स्पष्ट एवेति भावः । मतान्तरङ्खण्डयति—नचेति । प्रकृतीत्यादेः पथ्यादिप्रकृतिसर्वनामस्थानरूपप्रत्ययविशेषापेक्षेत्यर्थः । यण्विधौ चेवर्णान्तधात्वादिरूपसामान्यस्याजादिप्रत्ययरूपसामान्यस्याचापेक्षेति यणन्तरङ्ग इति भावः । यत्र विशेषापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वं सामान्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वस्य व्याप्यं तत्रैव सामान्यापेक्षेऽधिकस्याप्यपेक्षासत्त्वेन बहिरङ्गत्वव्यवहारः । प्रकृते तु तथा नेत्याशयेनाह—प्रातिपदिकेति । अत्र "थोन्थ" इत्यत्र प्रकृतित्वेन सर्वनामस्थानप्रकृतित्ववत्त्वेन हलादेः सोः यण्प्रकृतीति यणादेशशास्त्रोक्तप्रकृतित्वतन्त्रत्यनिमित्तप्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । एतेन सामान्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वाभावः सूचितः । विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्यतु यत्र सामान्यपेक्षे विशेषापेक्षशास्त्रीयनिमित्तस्य ततोऽधिकस्य चापेक्षा तत्रैवोक्तव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः सत्त्वात्प्रवृत्तिरित्यभिप्रायः । परिभाषाया

---

१ वस्तुतस्तु एवमर्थस्वीकारे "इकोऽचि" इत्यस्य सुब् विधित्वाभावेन 'अचि' इत्यस्य सुब्विधित्वाभावेन 'अचि' इत्यस्याभावे नपुंसके 'दण्डिभ्याम्' इत्यत्र नलोपे नुमि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्नलोपाप्राप्त्या नकारश्रवणम्, "अचि" इत्यस्य सत्त्वे नकाराश्रवणमिति फलभेदात् "इह किञ्चित् त्रयो" इति "नज्ञुमता" इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनपरभाष्यासङ्गतिरिति "नलोपः सुप्स्वर" इति सूत्रे "पूर्वत्र" इत्यनुवर्त्य 'पूर्वेषु सुबादिविधिषु कर्तव्येषु न लोपोऽसिद्धः' इत्यर्थेन षत्वस्य पूर्वत्वाभावेनासिद्धत्वाप्राप्त्या सुप्त्वतद्व्याप्येत्याद्यर्थो विफल एव ।

यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोऽन्ये च सुखीः सुतीरितिवत् पथीः पथ्यौ पथ्य इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिन्त्यम् । सावात्वस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतादिति । तदप्यनर्थकम् । एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात् । पन्था इत्यत्रापि नित्यत्वात् विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्त्वे कृतेऽनान्तत्वेन न्थादेशाप्रसङ्गाच्च ।

पेक्षनादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृतित्वेन हलादेरपि तन्निमित्तत्वेन यण्प्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात् 'तदोः सः सौ' इति सूत्रेऽनन्त्ययोरित्युक्त्या तत्प्रत्याख्यानाय भाष्यकृताऽदस इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाश्चेति बोधनात् । सावात्वस्येति । न्थादेशस्याप्यु-

---

एतादृशार्थबोधिकायाः प्रवृत्तिस्तु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यत्र स्फुटा । तत्रहि रुदादित्वं सार्वधातुकत्वञ्च निमित्ततावच्छेदकम्, तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानम्प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्ग एतन्निमित्ततावच्छेदकधातुत्वप्रत्ययत्वरूपसामान्यधर्मनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यता रुदादित्वसार्वधातुकत्वयोरस्ति, वस्तुतस्तु तत्र नित्यत्वाद्यासुडित्येव । नत्वन्तरङ्गत्वात् विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावात्, अत एव भाष्यकृतैतादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्यासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौ हेतुता नोक्ता, न भाष्यानुक्तत्वमात्रन्तादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्यानाश्रयणे बीजङ्किन्तु भाष्यान्तरमपि तत्र बीजमित्याह—तदोः सः सावितीति । तत्रहि विभक्तित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकमत्वं तदोरिति तु साविति विशेषापेक्षमिति यथाश्रुतार्थकया तया परिभाषया ऽत्वस्यान्तरङ्गतया पूर्वम्प्रवृत्तावनन्त्यस्यैव भविष्यतीत्यनन्त्ययोरिति व्यर्थं स्यात् । एवं योगविभागेन गुरुभूतेन तत्प्रत्याख्यानमपि वृथा स्यात्, उक्तरीत्याऽनन्त्यस्यैव सिद्धेरिति भावः । सर्वत्रेति एवमुक्तिस्तु कैयटेन "अनुदात्तङित" इतिसूत्रे लादेशानापूर्वम्प्रवृत्तये एषोक्तेत्यभिप्रायेण । यत्तु आत्वात्मके सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वे नस्यात्वे पन्थ्या इति रूपमिति तन्न सुपि यो विधिर्नकारेण स्वसत्तया प्रतिबध्यते तस्यैव तत्र ग्रहणात्स्वरसाहचर्येण तादृशस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्, "थोन्थ" इत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकानुपलम्भेनात्वमात्राभिधाने न्यूनतेत्यत आह—न्थादेशस्येति । वैयात्यादिति धाष्टर्यादित्यर्थः । नात्रातिदेश इति अल्विधावेकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तिरप्यनिष्टेति तद्भावः । एतदयुक्तम्, नान्त-

यदप्याहुः--अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति नेहाश्रीयते इति । तदपि चिन्त्यम् तथा सति यण्प्रसङ्गात् । ख्यत्यादिति सूत्रे सुखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिराश्रितत्वात् । इतोऽदित्यत्र तपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इहानुकूलत्वाच्च । तस्मादात्वं न्थादेशश्च न्याय्य एवेति स्थितम् । एतेन मथीः मथ्यौ मथ्य इत्याद्यपि प्रत्युक्तम् । मन्थाः मान्थर्यौ मन्थिय इत्यादेरेव न्याय्य-

---

पलक्षणम् । यदि वैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्तत्राप्याह-पन्था इति । न्थादेशेति । अत्वस्याप्युपलक्षणम् । नात्वादिति । न च न. पदान्तेति निषेधः । अनान्ततया 'नः क्ये' इति नियमेन संज्ञाविधौ नलोपासिद्ध-त्वेन चकारान्ते पदत्वाभावात् । एतेन पदान्तत्वात् 'इकोऽसवर्णे' इति ह्रस्वेऽत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः । आश्रितत्वादिति । तत्प्रकृतिक-सख्युरिति रूपे ङसिनिमित्तो यण् । क्यजकारनिमित्तकत्वे हि क्विनि-मित्तकलोपापत्तिः । ङसिनिमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न

प्रकृत्यनुकरणेऽपि नान्तानाम्पथ्यादीनामित्यर्थे मानाभावेन विकृतावयवनिबन्धन-कार्याभावेन तेन न्यायेन पथिन्शब्दत्वातिदेशस्य दुर्वारत्वात् न्यूनतापरिहारायाह—अत्वस्येति । निषेध इति पदस्यान्तः पदान्त इत्यर्थाभिप्रायेणेयमाशङ्का । अनान्ततयेति सम्प्रतीत्यादिः । पदत्वाभावादिति कार्यकालपक्षाभिप्रायेणेदम् । नचाकडाराधिकारस्थभपदसञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव स्वसिद्धान्ते सत्वेनेदमस-ङ्गतमिति वाच्यम् ? यत्र तदधिकारीयसञ्ज्ञाद्वयप्रसक्तिस्तत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयण-मिह तु न तथेत्याशयात् । अत्र उक्तरूपेषु । वस्तुतस्तु पदे ऽन्तः पदान्त इति भाष्यकारीयोक्त्या परपदस्थाजादेशस्यैव स्थानिवत्वस्य तेन सूत्रेण निषेधादेतत्सर्वं प्राचीनरीत्येति न कापि क्षतिः. इह तद्रीत्या ग्रन्थसङ्गमनमिति बोध्यम् । सखी यतः सख्युरिति भाष्यकारोक्त्यभिप्रायेणाह—तत्प्रकृतिकेति । यण् एरनेकाजिति यण्, अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादाह—क्यजेति । अधुना यण्तु "इको यणचि" इति बोध्यः । नचास्मिन्कर्तव्ये क्विनिमित्तकयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं स्यादिति वाच्यम् । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात् । लोपापत्तिः "लोपो व्योः" इति लोपापत्तिः । नच स्थानिवद्भावयलोपे तन्निषेधादपूर्वविधित्वाच्च निमित्तकस्य त्विति

त्वात् । यदपि ऋभुक्षीः ऋभुक्ष्यौ ऋभुक्ष्य इत्यादि । तत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव । औङादिषु यण् तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् । तस्मात् ऋभुक्षाः ऋभुक्षियौ इत्यादि बोध्यम् ।

"ष्णान्ता षट्" । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् । तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं सम्पद्यत इत्याशयेनाह—संख्येति । यत्तु प्राचा उपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम् । तत्पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम् । सम्प्रत्यनान्तत्वेऽपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति

लोपः । स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् । अनुकूलत्वाच्चेति । आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः ।

विशेषयितुमिति । विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः । तत्सामर्थ्याच्चेति । ष्णान्तेत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । संख्याशब्देतस्यासम्भवादिति भावः । इहेति । अनुवृत्तमिति शेषः । संज्ञिपरमिति । यद्यपि संज्ञिषु बहुगणवतुडतिष्वपि तदसम्भवस्तथापि लोके संख्याप्रकारक-

---

यण इति शेषः । इदङ् क्वावुपसङ्ख्यातमिति वार्तिकाभिप्रायेण । अन्यथा ङस्निमित्तकस्य वल्परत्वन्नास्तीति लोपस्य प्राप्तेरेवाभावेनेदमनुपपन्नं स्यात् । वार्तिकप्रत्याख्यानं तु "वेरपृक्तस्य" इति सूत्रे वेरिति योगं विभज्य तत्र व्योरित्यनुवर्त्य विप्रत्ययान्तयोर्व्योरिति व्याख्यानेन लोपो बोध्यः । स्थानिवत्त्वेहीति क्यजल्लोपस्येत्यादिः । व्यवधानादिति तेनैव व्यवधानादित्यर्थः । तन्निमित्तकः ङस्निमित्तक इत्यर्थः । तस्माद्भाष्यप्रामाण्यात्क्यजाद्यल्लोपे स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः । आत्वादिति आदिना त्वन्थादेशयोः सङ्ग्रहः । न्यायानामिति अभिव्यक्तेति न्यायस्येत्यर्थः । न्यायानामिति बहुवचनं स्थानिवद्भावसङ्ग्रहाय । एवङ् क्वौ लुप्तमिति न सार्वत्रिकम् किन्तु क्वौ विधिम्प्रतीत्येव तु तथेत्यपि बोध्यम् ।

मूले स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति बहुव्रीह्युत्तरस्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यर्थः । अत एवाह—विशेष्येति । सञ्ज्ञिपरमित्यत्र यः सञ्ज्ञाशब्दः स एतच्छास्त्रीयसञ्ज्ञापरो भविष्यति कृत्रिमाकृत्रिमन्यायात् । तथाच न तद्बोध्यार्थस्य ष्णान्तत्वमित्याशङ्कते—यद्यपीति । तत्वेन सञ्ज्ञित्वेन, विवक्षिता इतीति "उभयगतिरिह भवति"

किमसिद्धत्वेन । नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः ।
"बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि बोध्यताम्" इति न्यायात् ।

यत्तु व्याचख्युः उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः । देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् समुदायेन सम्बन्धान्नासमर्थमास इति । तदापाततः । अवयवेन सम्बन्धं व्याख्याय समुदायेन सम्बन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् । किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः ससम्बन्धिकस्तत्र द्वयीविधा । सापेक्षोऽपि समस्यत इत्येका । प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेगु(१)र्वादिनेव देवदत्तादिनाऽपि सम्बन्धः । स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भो देवदत्तेन सह तु तदीयगुरूत्पाद्यत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा । उक्तं च हरिणा—

बोधजनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोध्यम् । किमसिद्धत्वेनेति । नलोपे कृते ऽपोत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः । बाधे—दूषणे । अवयवेनेति । ष्णान्तपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः । समुदायेन—ष्णान्तपदेन । ससम्बन्धिकः—नित्यं सम्बन्ध्यन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादिः । सापेक्षोऽपीति । सापेक्षस्यसमासे हिं ततो बोधाभावो बीजं । न च नित्यसापेक्षे तद्बीजमस्तीति भावः । तदेवाह—वाक्यवदिति ।

इति परिभाषयेति शेषः । प्रतिपादितेनेति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थेनेति शेषः । मूले बाधे दृढ इति अत्र बाधे दृढ इति छेदः । तत्र तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धिविषयबाधस्यानुपयोगादाह—दूषण इति । ननु विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धित्वात् सर्वत्र ससम्बन्धिकत्वमत आह—नित्यमिति नित्यसापेक्षस्थले समासस्य प्रवृत्तौ बीजन्दर्शयति—सापेक्षस्येति । ततः वाक्यात् पूर्वार्द्धोक्तेऽर्थे साधकमाह—तदेवा-

---

१ गुरोर्यथा उत्पाद्यत्वसम्बन्धेन कुले विशेषणता तथा देवदत्तादेरपि स्वनिरूपितगुरुत्ववदुत्पाद्यत्वसम्बन्धेन कुले पदान्वयः । तथा च "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इत्यत्र सामान्याप्रयोगग्रहणज्ञापकात् 'राजपुरुषः सुन्दरः' इति वत् प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि समासो भवत्येव ।

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ॥
समुदायेन[1] सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥ इति च ॥

अत्र उपसर्जनं न ससम्बन्धिकम् । येन द्वयी विधाऽवकाशमासादयेत् । नन्विहाप्यन्तशब्दः ससम्बन्धिकार्थोऽस्तीति चेत् । उपदेशकाले यौ षकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् । अन्यथा हि उपदेशकालेऽन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात् । वस्तुतस्तु तदपि न । अन्तशब्दो हि अवयविनि साकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्रचित् । अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् । राज्ञोऽपि ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात् "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो" रिति कोशात् । यदि तु ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षतेति ब्रूषे तर्हि समं प्रकृतेऽपि संनिपातेति । तथा चोपदेशकाल इति व्या-

व्यपेक्षा—आकाङ्क्षा । अवयवान्—गुर्वादीन् । संस्पृश्य युज्यन्ते इत्यस्य तद्द्वारकसम्बन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः । उपसर्जनम्—गौणपदम् । न ससम्बन्धिक न सम्बन्धद्वयंशे नित्यसाकाङ्क्षम् । साकाङ्क्षो—नित्य

हेति । व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्य वाक्य एव सम्भवादाह—आकाङ्क्षेति । तथा चैतादृशस्थले बोधो भवत्येवेति न वृत्तिप्रतिबन्धः । गुर्वादीनिति गुरुकुलेति समुदायावयवत्वञ्च गुरोः समुदायजन्यशाब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रयत्वात् । एवञ्चैतादृशस्थले चैत्रादिपदादिपदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण कुलेनान्वयस्वीकारेण यद्यपि निर्वाहः संस्पृश्येत्यक्षरस्यञ्चोपपद्यते, तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आह—तद्द्वारकेत्यादि गुरुद्वारकसम्बन्धश्च स्वीयगुरूत्पाद्यत्वरूपो बोध्यः । वस्तुतस्तु

1 समुदायार्थेन गुरुकुलादिना येषाम् = देवदत्तादीनां सम्बन्धस्ते = देवदत्तादयोऽवयवान् = गुर्वादीन् संस्पृश्य = सम्बन्धघटकतयाऽभ्यन्तरीकृत्य तद्वता = गुर्वाद्यवयवविशिष्टेन कुलादिना सहयुज्यते = सम्बध्यत इत्यर्थः । नित्यसाकाङ्क्षत्वञ्च सम्बन्धिविषयकोत्थिताकाङ्क्षाप्रयोजकत्वम् ।

ख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्त्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तत् साहसमात्रम्। इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निष्फलत्वापत्तेः। किं चोपदेश इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसम्पादनेन च सामर्थ्योपक्षयात्।

"**नोपधायाः**"। नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम्॥ **गौणत्वे त्विति**॥ बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः॥ **प्रियपञ्चानामिति**। अकारद्वयमध्ये चकारः।

साकाङ्क्षः। ईशितव्यम्—प्रजभूम्यादि। सम प्रकृतेऽपीति। अन्तशब्दस्य उपदेशकालं प्रति न नित्य(१)साकाङ्क्षतेति भावः। संज्ञिपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणं समाससम्पादनद्वाराऽन्यपदार्थबोधकत्वेन तत्सम्पादकमिति भावः। किं चान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतया सप्तम्यन्तत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां वोपदेशाभावेन त्वदुक्तार्थासङ्गतिश्चेत्यपि बोध्यम् उपदेशग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकाले ष्णान्तेत्यर्थः। त्वया तु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथाऽन्वयो वक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्।

नित्यसाकाङ्क्षत्वमेव, नतादृशरीत्याऽन्वयेऽपि वृत्तिप्रयोजकं किन्तु गमकत्वमेवेत्यन्यत्र निरूपितम्। इहोपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह—ष्णापदमिति नित्यसाकाङ्क्षत्वमेवैतादृशस्थले समासप्रयोजकमित्येतेन दर्शितम्। नित्यसाकाङ्क्षत्वञ्च सम्बन्धविषयकोत्थिताकाङ्क्षाप्रयोजकत्वम्। एतेन यादृशस्थले नोत्थिताकाङ्क्षा किन्तूत्थाप्या तत्र न समास इति दर्शितम्भवति। राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा। मूले सङ्ख्येत्यस्येति अन्तपदाभावे ष्णाइत्येव यद्युच्येत तदा पदान्तरसन्निधानाभावेन बहुव्रीह्यर्थस्यालाभः स्यात्। ष्णापदोपादानसामर्थ्यादिदम्पदं षकारनकारान्तस्त्रीशब्दबोधकमिति यदि ब्रूषे, तर्हि तादृशशब्दमात्रस्य ग्रहणापत्तिः। एवञ्चातिषडादिशब्देऽतिप्रसङ्ग इत्यन्तपदं सूत्रे सार्थकम्। एतदेवाह—**अन्तग्रहणमित्यादिना**। तत्सम्पादकम् आकृष्टस्य संख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवेन तस्य तत्संज्ञिपरत्वसम्पादकम्।

---

१ यदर्थं प्रति यस्य नित्यसाकाङ्क्षता तस्यैव तत्रान्वय इति भावः।

"अष्टन आ" ॥ हलादाविति । रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः । तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, नतु प्राक् । अन्यथा, अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽना-

हलीत्यपकृष्यत इति । हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः। संनिपातेति । नान्तत्वप्रयुक्तपदसञ्ज्ञकसंनिपातेन जातस्य नुटस्तद्विघातकत्वमिति प्राप्तिः । अनित्यत्वादिति । न च (१) नुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपेनाष्टानामित्यस्यसिद्धेः किमनित्यत्वेन । न च नलोपस्यापि सनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तिः नलोपस्याऽसिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम् । कृन्मे (२) जन्तसूत्रभाष्ये संनिपातपरिभाषादोषनिरूप-

ननु स्वरितत्वं संख्यापदस्य कल्प्यताम् शब्दाधिकारश्च कल्प्य इति प्रकृतसूत्रेऽन्तपदाभावेऽपि तत्सम्पादनीयार्थलाभेऽन्तपदमुक्तार्थगमकम्भविष्यतीत्यत आह—किञ्चेति । तदर्थत्वे उपदेशकाले इत्यर्थकत्वे, पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वेऽप्याह— उणादीनामिति । नन्वेवंसत्युपदेशग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्तिकासङ्गतिरत आह—उपेति । स्वप्रकृतिकेति षकारनकारान्तप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु मयाप्येवं सुवचमत आह—त्वयात्विति ।

हलीत्यस्यापकर्षे प्रमाणमाह—हलीत्युभयोरिति । नुटि कृते कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—नान्तत्वेत्यादि । ननु सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वमिति स्वीकारो व्यर्थः, इष्टस्याष्टानामित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तिरिति नान्तसन्निपातेन पदसंज्ञायान्नुटि सति भसञ्ज्ञाप्रतिबन्धेन पदसञ्ज्ञाप्रवृत्तिस्ततो नलोपस्य प्राप्तिरिति परम्परया नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाप्राप्तिरिति भावः । असिद्धत्वेनेति सन्निपातपरिभाषायाः कृन्मेजन्त-

१ नचेत्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः ।

२ ननु नलोपस्यासिद्धत्वम् परिभाषादृष्ट्या उत संनिपातलक्षणतुल्यविधि दृष्ट्या ? तत्राद्ये आह—कृन्मेजन्त इति—कृन्मेजन्तसूत्रे परिभाषोक्तेः परिभाषास्तत्रत्यतया, 'तिसृणाम्' इत्यत्रान्तरङ्गत्वान्ङीपि दीर्घे फलाभावेन 'न तिसृ' इत्यस्याप्राप्तयातद्वैयर्थ्येन ज्ञापिततया तत्रस्थत्वेन वा परिभाषा दृष्ट्या नलोपस्यासिद्धतयाऽसिद्धत्वातिदेशसिद्ध संनिपात-विघाताभावमादाय परिभाषाया अप्रवृत्तौ भाष्येऽनित्यत्वोदाहरणे "हे गौरि" इत्यत्रापि स्थानिवत्त्वेन संनिपातविघाताभावात् परिभाषाया अप्राप्त्याऽनित्यत्वोदाहरणं विरुध्येत ।

न्तत्वे षट्संज्ञाभावान्नुट् न स्यात् । न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदेश विकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति

णावसरे हे गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रातिव्याप्तिपरभाष्यासङ्गतेः । संनिपातस्याशास्त्रीयत्वान्न स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । किञ्च पूर्वत्र कर्त्तव्ये तदसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । अन्यथा-हलीत्यस्यात्राऽसम्बन्धे । पग्त्वादित्यभ्युच्चयः । नित्यत्वाच्चेति । कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विधेयकवाक्यतया षट्त्वात्वयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः । अल्विधाविति । षट्संज्ञाया

सूत्रभाष्ये पाठेनास्याः सपादसप्ताध्यायीस्थत्वादिति तद्दृष्ट्या सन्निपातविघातकशास्त्रासिद्धत्वेनेत्यर्थः । अत्रासिद्धत्वङ्किम्परिभाषादृष्ट्या, उत सन्निपातनिमित्तकनुड्विधिदृष्ट्या, इति वितर्क्य दूषणम्प्रथमपक्षे दोषमाह—कृदिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षाभिप्रायेणाह—स्थानीति । अभावादित्यान्तस्याङ्गतौ हेतुत्वम् तत्र गौरीत्यादौ । भाष्येति नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्येति भाष्येत्यर्थ. । यदि दोषनिरूपणपरभाष्यसङ्गमनाय तत्राशास्त्रीयत्वं स्थानिवद्भावरूपातिदेशस्याप्रवृत्तौ हेतुस्तर्हीहापि नलोपस्यासिद्धत्वातिदेशः कथमिति परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वमप्रयोजकमिति भावः । द्वितीये आह— किञ्चेति । तत्र कृते पूर्वस्मिन् कृते, एवञ्च नुट्प्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिकर्तृकनलोपशास्त्रस्य नुटम्प्रत्यसिद्धत्वस्याप्राप्तिरेवेति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव नलोपो वाच्य इति चेन्न लोपस्यासिद्धत्वेन परिभाषाया अनित्यत्वादात्वमिति युक्तमिति भावः । नन्वेवं षट्सञ्ज्ञाया अपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यतया नित्यत्वादित्यसङ्गतमत आह—कार्यकालपक्ष इति । तथाच षट्सञ्ज्ञाया नुडेकवाक्यतापन्नत्वेन तत्कालप्रवृत्तिकतया आत्वे कृते न षट्सञ्ज्ञैकवाक्यतापन्ननुड्प्राप्तिरिति कृताकृतप्रसङ्गित्वमधुना आत्वस्यैवेति तस्यैव नित्यत्वम् । नच नित्यादप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वमित्यपरनिमित्तकत्वेन षट्सञ्ज्ञान्तरङ्गा आत्वात्प्राग् भविष्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे षट्सञ्ज्ञाया

नुड्विधायकशास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वे आह—किञ्चेति । नुटि कृते । 'मत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवर्तमानेन मदीयसन्निपातविघातकातिरिक्तेन यद्बाध्यते तदपि साधु' इति कल्पिताभ्यनुज्ञावाक्येननुट्सन्निपातविघातकनलोपाप्राप्तया "पूर्वत्र" इत्यनेन नलोपस्य नुड्विधायकदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन नलोपे जातेऽपि सन्निपातस्याविघात एवेति वक्तुमशक्यम् "पूर्वत्र" इत्यनेन कृते पूर्वस्मिन् परस्यासिद्धत्वप्रतिपादकत्वाभावादित्याह किञ्चेति ।

वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भावः ।

"अष्टाभ्य औश्" ॥ कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं, तत् कथं कृताकारतेत्यत आह–अष्टभ्य इति । कृतात्वस्येदमनुकरणं, न तु लक्षणवशसम्पन्नमात्वम् । तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य(१)इत्येव ब्रूया-

अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः । यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलधर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन च नुट् सुलभस्तर्हि मुख्ये कार्यकालपक्षे

नुडेकवाक्यतया तस्यच प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षया आत्वसमलक्षतया षट्त्वमपि बहिरङ्गमित्याशयात् । ननु कार्यकालपक्षे लक्ष्यासिद्धिश्चेत्तर्हि यथोद्देशपक्ष एवास्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे—मूले नचेति । सुलभेति तथाच नुड् भविष्यतीति शेषः नुड्विधायकशास्त्रस्य नाल्विधित्वमितिचेत्तत्राह-षट्सञ्ज्ञाया इति । अल्विधित्वमिति तथाचैतत्पक्षेऽपि हलीति प्रकृतसूत्रेऽपकृष्टव्यमिति भावः । अभिमानपदसूचितामरुचिम्प्रकटयति—यदित्विति । अत्र रूपस्येत्यन्तम्परिचायकं षट्त्वस्य । ननु विशेषणन्तेन स्थानिवद्भावस्य षट्त्वबुद्धिसम्पादनायापेक्षा । ननु तादृशविशेषणविशिष्टषट्त्वसम्पादनायेति विशेषणतयाऽलाश्रयणमस्त्येवेति न शङ्क्यम्, स्थानिवत्त्वेनेति 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेनादेशकल्पनया स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । तदभावेप्याह—एकदेशेति । एतेन षट्त्वमात्रसन्निपातनिमित्तक इह नुट् स च न सन्निपातपरिभाषाया इह प्रवृत्तिसम्पादकः आत्वनलोपयोः षट्त्वाविघातकत्वादिति मूलोक्तस्य सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्य नोपयोग इति

१ मूलेऽष्टभ्य इत्येवेति—'अष्टाभ्यः" इति सूत्रे कृतात्वानुकरणाद्भ्यसो निर्देशेन 'अष्टाशब्दात्परयोर्जश्शसोरौशविधानेन जश्शसोरात्वाप्राप्त्या व्यर्थं सत्तत्रात्वं ज्ञापयतीति भावः । न च कृतात्वानुकरणे प्रमाणाभावः, भाष्यस्यैव मानत्वात् । तथाहि—"अथेह कस्मान्न भवत्यौश्त्वम् । अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्येति । आत्वन्तु यत्रतत्रौश्त्वम् । यत्रैवात्वं तत्रैवौश्त्वेन भवितव्यम् । कुत एतत् । यथान्यस्य ग्रहः कृतः । तथाहि आत्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते "अष्टाभ्यः" इति । न नु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्य्यः विभाषा आत्वमिति । यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति 'अष्टाभ्यः' इति । इतरथा 'अष्टनः' इत्येव ब्रूयात् । पर्य्यायवाचकशब्दानाम्" इति परिभाषा तु नोपतिष्ठते, ज्ञापकसाजात्या, भाष्यप्रामाण्येन चानादिसंकेतितेष्वेव प्रवृत्तेः ।

दिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात् किम् अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि" रिति बाधित्वा "झल्युपोत्तम" मित्यस्य प्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पद उपोत्तमम् उदात्तं स्यादिति तस्यार्थः। एवं स्थिते ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः। पूर्वस्मादपीति।

तत्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बाध्यम्।

श्रुतं हलादौ, अनुमितं जश्शसोः। ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वेऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। व्यर्थं स्यादिति। ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थमेव तत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वाज्झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे, सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न। दीर्घ(२)ग्रहणेनैव सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। यद्वाऽत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते। तत्रात्वस्य बहिरङ्गतया प्राक्

ध्वनितम्। तत्सिद्धिरिति अष्टानामित्यस्य सिद्धिरित्यर्थः। हलीत्युभयोः शेष इति भाष्यमपि कार्यकालपक्षाभिप्रायकम्। अनुवृत्तेरिति अनु पश्चाद्वृत्तेः सम्बन्धस्येत्यर्थः।

जश्शसोरिति तथाचेह ज्ञापकं सामान्यापेक्षं सामान्ये प्रमाणानाम्पक्षपातादिति भावः। पर्यवसितार्थाभिप्रायेणाह—ह्रस्वेऽन्तोदात्तेति। सावकाशस्येति कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन षट्सञ्ज्ञाया अत्राप्राप्त्या षट्त्रीत्यादेरप्राप्त्या सावकाशस्येत्यर्थः। षट्स्वरस्तु पञ्चभिरित्यादौ चरितार्थः अप्रवृत्तेरिति अष्टन इति सूत्रस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः। कार्यकालपक्षमभिप्रेत्यैव समाधत्ते—दीर्घेति। न्यायानित्यत्वस्यापीति एवञ्च तस्यानित्यतया तदप्रवृत्तौ पुनःप्रसङ्गविज्ञानन्यायस्येह प्रवृत्तेरिति भावः। ननु पूर्वोपपादितरीत्याऽष्टभिरित्यस्य दीर्घग्रहणव्यावर्त्यता सिद्धेति तद्वैकल्पिकत्वे ज्ञापकत्वङ्कथमिति चेन्न, यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वमिति न्यायेनोभयत्र दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वात्। अत एवाह—

१ 'यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यते' इति न्यायादिति भावः

एवञ्च प्रियाष्टृण इति हरदत्तोदाहृतं ष्टुत्वं न संभवतीति भावः। न

षट्त्वे जाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्याऽलधर्मत्वाभावेन स्वरादेरलविधित्वाभावात्। स्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन वाऽकारान्तस्यापि षट्त्वेन तत्रापि 'झल्युपोत्तम' मित्यस्य प्राप्त्याऽष्टन्स्वरस्य तदपवा(१)दत्वात्। तत्र पक्षे भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वात्। स्पष्टं चेदं षट्संज्ञासूत्रेऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः। आकारान्तस्य षट्त्वेऽप्यौशविधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुक् न।

अपीति। अत्रेदम्बोध्यम् यद्युभयोर्ज्ञाप्यता स्वीक्रियते, तदा लाघवाभावात्कृतात्वस्य षट्सञ्ज्ञासत्त्वे आत्वस्य वैकल्पिकत्वे च तज्ज्ञापकमस्तु, एतावतापीष्टार्थसिद्धिर्भवतीति पूर्वोक्तरीत्या दीर्घग्रहणं वैकल्पिकत्वे ज्ञापकम्। कार्यकालपक्षे यदि त्विह यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते, तदा हलीत्यस्यात्वविधायकसूत्रेऽपकर्षो न कार्यः। एवञ्च लाघवम्भवतीत्याशयेनाह—यद्वेति। अत्र षट्सञ्ज्ञायाम् पक्ष एव इत्येवकारेण सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्य कृतात्वस्य षट्सञ्ज्ञा भवतीति कल्पनस्य च निरासः। अस्मिन्पक्षे "अष्टनो दीर्घात्" इति दीर्घग्रहणस्यात्ववैकल्पिकत्वमात्रांशे ज्ञापकता कल्प्या बहिरङ्गतया विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालिकतया प्रागितिविभक्त्युत्पत्तेरिति शेषः। जात इति ततो विभक्तिस्ततं आत्वमिति प्रक्रियात्र एवञ्चाष्टाभिरित्यत्रापि षट्त्रीतिसूत्रस्य प्राप्त्या "अष्टन" इतिसूत्रस्याचारितार्थ्येनापवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभिरित्यत्रापि स्यादिति दीर्घग्रहणमिति भावः। स्वरादेरिति षट्त्रीति झल्युपोत्तममिति वा विहितस्वरादेरित्यर्थः आदिना ऽष्टानामित्यत्र नुटः परिग्रहः। स्थानिवद्भावेनेति 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन समुदायस्यादेशत्वकल्पनया स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। एकदेशविकृतन्यायेन वेति नहीदानीन्नान्तत्वस्यापेक्षा किन्तु षट्त्वमात्रस्य। इत्थञ्च विकृतावयवत्वस्य नानयनमित्येकदेशविकृतन्या यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः। ननु विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् षट्त्वस्य न फलमत आह—तत्र पक्षे। ननु कृतात्वेऽपि चेत्षट्त्वन्तदाऽष्टावित्यत्रापि लुक्स्यादत आह—औशविधिसामर्थ्यादिति।

१ ननु 'अष्टानाम्' इत्यत्र झलादित्वाभावेन "झल्युपोत्तमम्" इत्यस्याप्राप्त्या तत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्ये नापवादत्वाप्राप्तिः, तत्रापि "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" इत्यस्य प्राप्त्या बाध्यसामान्यचिन्तापक्षाश्रयणे नाष्टन्स्वरस्यापवादत्वापत्तेः।

नन्वेमष्टावित्यत्राष्टनस्वरस्य चारितार्थ्यम् । हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्राप्राप्तेः । नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः । स्वरात् पूर्वं सन्धिकार्याप्रवृत्तेरेहीत्यत्राङ्निमित्तनिघातसिद्धये "यद्धि तु पर" मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनशब्दस्य (१) घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेनोदात्त" इत्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः । ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः । षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तदप्राप्तेः ।

एवमिति औङ्विधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुगभाव इत्यर्थ । अष्टावित्यत्र द्वितीयाबहुवचने, व्यपवर्गाभाव इति अन्तरङ्गत्वादेकादेशे षट्सञ्ज्ञकात्परत्वाभाव इत्यर्थः । अप्रवृत्तेरिति अस्य ध्वनितत्वादित्यत्रान्वयः । एही यत्रेति तत्र भाष्ये रोहावैहीतिप्रयोगे रोहावएहीतिस्थिते आङः परत्वमेहीत्यस्येति । "तिङ्ङतिङ" इति प्राप्तस्य निघातस्य "लोट्च" गत्यर्थलोटा युक्तइतिच निषेधमाशङ्क्य छान्दसत्वेन समाहितम् । कैयटश्च तत्र नित्यत्वादेकादेशे निघाताप्राप्तिमाशङ्क्य एवंविधभाष्यविचारात्पूर्वं सन्धिकार्याप्रवृत्तिरनुमीयत इत्याह नेन्द्रस्य परस्येति ।

सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति तदाशयः एतद्भाष्येति दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । पाठादन्तोदात्तत्वमिति अन्यथा नृःसङ्ख्याया इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । तत्र अष्टावित्यत्र, नन्विति एवमपीति शेष, षट्स्वरविधायके षष्संज्ञकात्परत्वमाश्रित्य प्राप्तस्वरविधायकसूत्रद्वये, अत एव विहितविशेषणाश्रवणादेवाच्य इति अन्यथा शसि कृतान्तोदात्तत्वकचतुरशब्दस्य स्थाने चतस्रादेशोऽप्यन्तोदात्तः स्यात्तथाच "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति स्वरः स्यात् । यदि तु शब्दान्तरप्राप्त्योभयोरनित्यत्वेन स्वरविधायकशास्त्रात्परत्वात्त्रिचतुरोरित्यस्याचिर ऋत इत्यस्यच प्राक्प्रवृत्तिस्तस्य स्थानिवत्वेन चतुरशब्दत्वाच्चतुरः शसीत्यस्य प्रवृत्तौ

---

१ अष्टन् शब्दाच्छसि 'अष्टौ' इत्यत्राष्टन्शब्दात्परस्य शस उदात्तत्वविधानाय "अष्टनः" इत्यस्य चारितार्थ्येन 'अष्टभिः' इत्यत्र परत्वात् "झल्युपोत्तमम्" इत्यस्य प्रवृत्तौ सकृद्गतिन्यायेन "अष्टनः" इत्यस्याप्राप्तया स्वांशे चारितार्थ्याभावेन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे दीर्घादित्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतिरेव स्यादिति घृतादिपाठेनैव 'अष्टौ' इत्यत्रान्तोदात्तत्वसिद्धया "अष्टनः" इत्यस्य चारितार्थ्याभावेन "झल्युपोत्तमम्" इत्यस्य बाधात् 'अष्टभिः' इत्यत्र ह्रस्वान्तेऽपि स्वराभावार्थं दीर्घादित्यस्य चारितार्थ्यमित्याशयपरकत्वं भाष्यस्येत्याह—घृतादीति । न च फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्व सिद्धे घृतादित्वकल्पनं व्यर्थम् "नृः संख्यायाः" इत्यनेन फिट्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वापत्तेः ।

अत एव "चतुरः शसि" इति सूत्रे "स्त्रियां प्रतिषेधो वाच्यः, चतस्रः पश्य, चतसर्याद्युदात्तनिपातनात्तत् सिद्धम्। तन्निपातनेऽपि चतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः, षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वज्ञापनात्। आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदतश्चतसृशब्दादिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा प्रियाष्टान इत्यादेः सम्भवेन तदसङ्गतिः। अष्टौ परमाष्टावित्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धः। न च कद(१)ष्टावित्यादिव्यावर्त्यं संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयोत्तरपदार्थप्रधानसमासे समुदायस्यापि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वादी-

---

तकाराकारस्योदात्तत्वं स्यात्। आद्युदात्तनिपातनादिति समासत्वात्सूत्रेऽन्तोदात्तपाठे कर्तव्ये चतसृशब्दावयवचकारस्योदात्तस्य पाठादित्यर्थः। ननु वार्तिकारम्भे चतुरः शसीत्यस्यैवाप्रवृत्तिः निपातनेतु तस्य सर्वबाधकतया षट्त्रीत्यस्यापि बाधापत्तिरत आह-तन्निपातनेऽपीति। अपिर्वार्तिकारम्भसमुच्चायकः विभक्तिस्वरः विभक्तेरुदात्तत्वम्। निपाते हीति निपातनस्य सर्वबाधकत्वे हीत्यर्थः। चतसृशब्दादिति एतत्सम्बन्ध्यजादिविभक्तिवारकतयैव तस्य चारितार्थ्यमस्ति। यदि निपातनस्य सर्वबाधकत्वन्तदा तद्व्यर्थमेव स्यादिति। अयम्भावः "षट्त्रिचतुर्भ्य" एकवचनद्विवचने न भवत एवं षड्भ्यो जश्शसोर्लुगेव अन्याः सर्वा हलादिविभक्तय एव त्रिचतुरोर्जसितु न प्रयोजनम्। अन्चेश्छन्दसीतिसूत्रादसर्वनामस्थानग्रहणस्य षट्त्रीतिसूत्रेऽनुवर्तनात् त्रीनित्यत्र शसितु "एकादेशउदात्तेन" इतिसिद्धम्। तिस्रः पश्येत्यत्र तु "उदात्तयण" इत्येव सिद्धम्। चतुरः पश्येत्यपि न व्यावर्त्यम्, चतुरः शसीत्यस्यारम्भात्। तस्माच्चतस्रः पश्येत्येव व्यावर्त्यमिति। यदि निपातनस्वरस्य सर्वबाधकत्वन्तर्हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एतेन प्रकारेण निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वे ज्ञापिते चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्ध इति। अन्यथा विहितविशेषणानाश्रयणे, तदसङ्गतिः। नह्यन्यदिति ग्रन्थासङ्गतिः। अष्टावित्याद्यपि न व्यावर्त्यमित्याह—अष्टावित्यादि। न चेति वाच्यमिति परेणान्वयः। कदष्टावित्यस्य प्रदर्शनम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात्र

---

१ नन्वत्रापि समासान्तोदात्तत्वे "एकादेश" इत्येकादेशस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेत्, न, "तत्पुरुषे तुल्यार्थ तृतीयासप्तम्युपमानाव्यय" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेन "निपाता आद्युदात्ताः" इत्यनेन कुशब्दस्याद्युदात्तत्वेन 'कदष्टन्' इत्यस्याद्युदात्तत्वात्। न च "अव्यये नञ्कुनिपातानाम्" इति परिगणनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः, कदित्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन कुशब्दत्वात्।

नीत्यत्र भाष्ये । ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न । एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टन इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन समासेऽप्रवृत्तेः । प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्सञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च । "तिसृभ्यो जस" इति सूत्रस्थेनापसमस्तार्थमेकइति भाष्येण तुल्यन्यायात् षट्स्वरस्यापि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च । "चतुरः शसि" इति सूत्रस्थन्तु वा(२)र्तिकं

प्रवृत्त्या एकादेशस्वरेणासिद्धिप्रदर्शनाय, ततः षट्संज्ञकात् । एतद्भाष्येति चतुरः शसीत्यत्रोक्तभाष्येत्यर्थः । तदनभिधानम् कदष्टावित्याद्यनभिधानम्, एतज्ज्ञापकेति दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । वस्तुत एतत्सर्वमभ्युपेत्यवादेन सिद्धान्तंत्वनभिधानमेवेत्याह—प्रियाष्टादीनामिति । तिसृभ्य इति तत्रहि जसग्रहणङ्किमर्थमिति प्रश्ने तिसृकेति कन्प्रत्ययान्तम्प्रत्युदाहरणमुक्त्वा जसग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादित्युक्तम् । अस्य नित्यम्बहुवचनान्ततया तदन्ययोरभाव एव शसितूदात्तयणइत्येव सिद्धम् । अन्याः सर्वा हलादयस्तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यं इत्येव भविष्यति । तिसृकेत्यपि न प्रयोजनम् । मध्येऽपवादन्यायेन "तिसृभ्य" इत्यस्यानुदात्तौ "सुप्पिता" इत्येतद्बाधकतया नित्स्वरेण 'तिसृभ्य" इत्यस्य बाधो भविष्यतीत्युक्त्वा 'उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति, अतितिस्रौ अतितिस्रः' इति जसग्रहणस्य व्यावर्त्यन्दर्शितम् । यद्यपि वार्तिककृता तत्खण्डितन्तथाप्याचार्यान्तरसंवादेन जसग्रहणस्य प्रयोजनम्भाष्यकारोऽभिहितवान् । तच्च प्रयोजनं विहितविशेषणसत्वेतु नोपपद्यत इति, परत्वमेव नियामकमिति जसग्रहणाभावे विभक्तेरुदात्तत्वं स्याज्जसग्रहणसत्वेतु तस्याप्रवृत्तौ समासस्वरबाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधकेनातेरकृत्पदइत्यनेनातेः परमकृदन्तम्पदशब्दश्चान्तोदात्त इत्यर्थकेनान्तोदात्तत्वे कृते उदात्तस्य ऋकारस्य यणादेशे "उदात्तस्वरितयो" इति स्वरित औकारोऽकारश्च

---

२ " विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् " इति वार्तिकमित्यर्थः । अयम्भावः यथा निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधते तथा 'चतसृणाम्, इत्यत्र 'षट्त्रि" इति विभक्तिस्वरमपि बाधेतेत्याशङ्कायाम् " विभक्तिस्वरभावश्च हलादि ग्रहणात् " विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः " षट्त्रि " इति सूत्रे हलादि ग्रहणात् । आद्युदात्तनिपातने हलादिग्रहणानर्थक्यम् इति हलादिग्रहणात् विभक्तिस्वरं निपातस्वरो न बाधेतेत्याशयेन " विभक्तिस्वर " इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तदपि वार्तिकम् " उपसमस्तार्थमेके " इति सिद्धान्तवार्तिकेन " जसग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात् " इति वार्तिकं यथा दूषितं तथा " विभक्तिस्वर " इति वार्तिकमपि तुल्यन्यायाद् हलादिग्रहणस्याप्युपसमस्तार्थत्वाद्दूष्यमिति ।

च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोष इति सापवादत्वात् । ननु रषाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र ग्रहीष्यामः । न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत् । मैवम् । भाष्यमते तदयोगात् । तथा हि । रषाभ्यामिति सूत्रे "अपदान्तस्य मूर्द्धन्य" इति सूत्रमनुवर्त्य णग्रहणं "पदान्तस्य" इति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यं सुवचम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः । शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्र णत्व(१)ग्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृतस्तद्रीत्या-

---

जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादिति तिसृभ्य इति सूत्रस्थवार्तिकवदेव दृष्यम् । एके इति च मुख्यार्थकमिति दिक् ।

प्रतिपदोक्तमिति । संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्येवेति भावः । प्रत्याख्यातमिति । तदेकवाक्यतयात्रानित्यत्वेन णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरि-

---

भवति तुल्यन्यायादिति, यथा 'तिसृभ्यो जस' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिविषये व्यवस्था तद्वत् अपिना अष्टनूस्वरस्य परिग्रह. ।

नन्वेवं विशेषणाश्रयणबोधकोक्तभाष्यस्य का गतिरत आह—चतुरइति । वार्तिकम् विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादित्येतत् । दृष्यमिति जस्ग्रहणस्योपसमस्तार्थत्ववत्तत्र सूत्रे हलादिग्रहणस्यापि समस्ते प्रियत्रीनित्यादौ प्रयोजनलाभाद्दृष्यम् । नन्वेवमेके इत्युक्त्वा तस्य सिद्धान्त्युक्तित्वङ्कथमत आह—एके इतीति । दिगिति दिगर्थस्तु "चतुरः शसि" इति सूत्रस्थं "स्त्रियामप्रतिषेधो वाच्य" इति वार्तिकमपि न कार्यम् चतस्त्र. पश्येत्यत्र स्वररेफादेशयोः प्राप्तौ परत्वाद्रेफादेशे तस्य स्थानिवत्वेन व्यवधानात्तकाराकारस्य स्वराप्राप्तेः । नच रेफस्यैव स्वरो भवत्विति वाच्यम् ? हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावात् । नच स्थानि-

१ "तस्यदोष इति वार्तिके णत्वग्रहणम् । 'माषवपनो' इत्यत्र "प्रातिपदिकान्त" इति प्राप्तणत्ववारणाय "पूर्वत्रासिद्धेन" इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थम् । तत्र च कार्यकालपक्षे अन्तरङ्ग परिभाषया "यस्येति च" इत्यलोपस्यासिद्धत्या प्रातिपदिकान्तत्वाभावेन णत्वाप्राप्त्यैव सिद्धमिति वार्तिके णत्वग्रहणं प्रत्याख्यातम् । यथोद्देशपक्षं स्वीकृत्यान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या "पूर्वत्रासिद्धे" इति स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या च 'प्रियाष्टनः' इत्यत्र णत्वस्वीकारे तु वार्तिके णत्वग्रहणेऽत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णत्वाभाव इति फलभेदः स्यादित्याह फलभेद इति ।

प्याह—कार्यकालपक्ष इति । न च यथोद्देशमाश्रित्य ष्टुत्वमस्त्विति वाच्यम् । फलभेदे प्रत्याख्यान(१)संभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपष्टम्भेनापि ष्टुत्वं प्रत्याशा न कार्या । फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वे-

भागासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः । प्रत्याख्यानेन च तयोरुपादानं स्पष्टार्थमेव न तु फलान्तराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते । प्रत्याख्यानासम्भवेनेति । उक्तरीत्या भाष्य(२)ध्वनितणत्वग्रहणेत्यादिः । णग्रहणेति वा । पञ्चमीसमासेति । अपरविधाविति वक्तव्यमिति 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्थवार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटध्वनितेत्यर्थः । वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ् निरूपितम् । तत्प्रत्या-

---

वद्भावस्य स्वरे कर्तव्ये निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवद्भावनिषेधात् । एवमाद्युदात्तयोश्चतुरोरान्तरतम्यादाद्युदात्ते आद्युदात्तनिपातनमपि न कार्यम् । हलोऽन्त्यस्यापकर्षस्तु प्रतिपत्तिलाघवायेति ।

वर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमतेऽप्याह—संयोगादीति । तदेकवाक्यतया प्रत्याख्यानैकवाक्यतया, अत्र सूत्रे णग्रहणस्य सत्वपक्षे, यत्तु णग्रहणं संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वबोधनाय । तेन दुर्भवानीत्यत्र णत्वन्न एवं पदान्तस्येतिसूत्रमपि नन्वघटितमनित्यमित्येतद्बोधनद्वारा सार्थकम् । तेन हेप्राणित्यस्यासिद्धिरित्याहुस्तन्न युक्तमित्यत आह—प्रत्याख्यानेनचेति । फलान्तरेति निरुक्तयेत्यर्थः । णत्वग्रहणप्रत्याख्यानस्य भाष्यानारूढत्वादाह—णग्रहणेति ।

१ अत्र केचित् फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवेनेत्यस्य "रषाभ्याम्" इतिसूत्रे णग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोः वार्तिके णत्वग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोः, पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोश्च फलैक्यायेत्यर्थमाहुः तत्र पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोरित्यर्थो न युक्तः पञ्चमीसमासप्रत्याख्यानाभावस्य शब्दरत्नकृतापूर्वं स्थापितत्वादित्याह—भाष्यध्वनितेति ।

२—कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे परिभाषाया अप्रवृत्त्या तया वार्तिके णत्वग्रहणप्रत्याख्यानस्य भाष्यासम्मततयाऽऽह—णग्रहणेति । "रषाभ्याम्" इत्यत्रणग्रहणप्रत्याख्यानासम्भवेनेत्यर्थः । भाष्यमते प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या "तस्य दोषः" इतिवार्तिकेन ष्टुत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन णत्वाप्राप्तिः । णग्रहणारम्भपक्षे तु प्रतिपदोक्तपरिभाषया वार्तिकाप्रवृत्त्या, यथोद्देशपक्षेणान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या च णत्वप्राप्तिरिति फलभेदः स्यादिति भावः । वस्तुतस्त्विदमपि चिन्त्यमेव क्वचिदपि पक्षे त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति दिक् ।

नासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् । 'निष्ठायां सेटि' इति सेड्ग्रहणाज् ज्ञापकात् पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतया नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदुत्प्रेक्षा यदि लक्ष्ये ष्टुत्वं प्रमितं (१) स्यात् । लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत् ।

"जश्शसोरिति" । औश्त्वं हि लुग्नुटाविव गौणत्वे (२) न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वा-

ख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते । फलैक्यायेति । प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वनयन् पञ्चमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते—निष्ठायामिति । तत्र हि सेड्ग्रहणं नानिड्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तात्तदसम्भवात् । न च ज्ञपेः 'सनीवन्त' तीड्विकल्पात्संज्ञपित इत्यादौ "यस्य विभाषा" इतीण्निषेधे तत्सम्भवतीति वाच्यम् । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रातेरपि सनि विकल्पितेट्त्वेन दरिद्रित इतीण्न स्यात् । "वा दान्त" इति सूत्रे ज्ञप्ता इति निपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च । तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिटि कृते एव णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वा नित्यत्वाण्णिलोपे एकाच इतीण्निषेधः स्यात्पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे त्वप्राप्त एव निषेधो णिचा व्यवधानादिति भावः । यदि तु 'एकाच उपदेशे' इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति

कैयटध्वनितेति प्रागुक्तरीत्या कैयटध्वनितप्रत्याख्यानेत्यर्थः । अत्र कैयटेत्युपादानमरुचिबोधनायात एवाह—वस्तुत इति । प्रागिति यूरग इत्येतन्निरूपणावसरे इत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति पञ्चमीसमासस्येत्यादिः । तत्सम्भवतीति अनिट्त्वं सम्भवतीत्यर्थः, विकल्पितेट्त्वेन तनिपर्तीति विकल्पितेट्त्वेन, ननु वादान्तेतिसूत्रेण विकल्पेनेड्विधानात्तदभावे णिजन्तात्तत्सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं सेड्ग्रहणमस्तु तत्सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेणापि न णिलोप इत्यत आह—वादान्तेति सिद्धान्त-

---

१ प्रमात्मकज्ञानविषयीभूतम् निश्चितमिति यावत् ।

२ चिन्त्यमिदम् 'अष्टाभ्यऔश्' इति सूत्रे भाष्ये 'विभाषा आत्वंयदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति 'अष्टाभ्यः' इति । अन्यथा 'अष्टनः' इत्येव ब्रूयात् । इत्युक्तम् । कैयटरीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचनस्यावश्यकतया भाष्यासङ्गत्यापत्तेः ।

नुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति, अष्ट इति वा । एतच्च ष्णान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा च औश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम् । तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्कयोक्तं

चिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रतिगणय्येति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वम् । अन्यथा ऽल्लोपस्या स्थानिवत्त्वात् 'ल्यपि लघुपूर्वा' दिति णेरयादेशो न स्यात् । ल्यपीति सूत्रं प्रशमय्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् । स्पष्टमिति । वस्तुतस्तु 'षड्भ्यो लुक्' इत्येतत्साहचर्यादस्य गौणे न प्रवृत्तिः । तस्य च विहितविशेषणाद्गौणेऽप्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गौणे औशोऽप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमिति नेति बोध्यम् । इत्येव स्यादिति । यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टाविति न सिध्यति प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । तथापि अपकर्षाभावे ऽप्यात्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेवगर्भतया तद् व्याख्यानम् । प्रियाष्टा इतीति । आवादेशे वकारस्य 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः । अत्र गौणत्वे ऽप्यौश्त्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसङ्गतमेवेति भावः । कैयट इति । अत्रारुचिबीजं तु यथालक्षणमित्यस्य तत्कृता नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रव-

---

माह—यदित्विति विहितविशेषणपक्ष इति, एतच्च प्राङ्निरूपितम्—भाष्योदाहरणादिति प्रगदय्य प्रस्तनय्येत्यस्याप्युपलक्षणम् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन तस्यैव लघुपूर्वत्वमाश्रित्य णेरयादेश इति तु न सत् पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेनाकारस्य सम्प्रत्यश्रवणात्तादृशव्यवहारासम्भवात् । नापि स्थानिवत्वेन पूर्वस्य परस्य वा विधौ स्थानिवत्वस्य प्रवृत्तिर्ननु स्वस्यैव व्यवहाराविशेष इति स्पष्टमेव । ननु बहुवचननिर्देशस्य साधकत्वमन्यत्र निराकृतमत आह — वस्तुत इति । इत्येतत्साहचर्यादिति यथा तत्सूत्रङ्गौणे न तथेदमपि तत्र न प्रवर्तते । नच सूत्रान्तरसाहचर्यस्यानियामकत्वमिद्धान्तादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । षड्ग्रहणस्य ततोऽपकर्षं कृत्वा तत्सूत्रस्थं षड्ग्रहणं वक्ष्यमाणरीत्या प्रधानीभूतार्थबोधकमितोऽपि तादृशस्यैव बोधनमुचितमित्यभिप्रायात् । तस्य गौणे ऽप्रवृत्तिं स्पष्टयति—तस्य चेति । भाष्ये एवकारादर्शनेनैवकारघटितं व्याख्यानं भाष्यविरुद्धमित्याशङ्कानिवृत्तये—आह—यद्यपीत्यादि । अत्र न भवत्येवेति व्याख्याने युक्तेति यथालक्षणमित्यस्य लक्षण-

भाष्ये "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति । न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः । वामनोऽपि "अष्टाभ्य औश्" इति सूत्रे तदन्तग्रहणात्पर-माष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वं न भवतीत्याह । हरदत्तस्तु तत्रैव 'प्रियाष्टान इत्यत्र' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा

र्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्यैव युक्ता । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः । प्रयुक्तेऽपि लक्षणान-तिक्रमसत्त्वात् । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च । यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृ-त्तेरित्यक्षरार्थः (१) । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवैव व्याख्योचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च । तस्मादत्रत्यं मूलं टीका चैवं-

---

मनतिक्रम्येत्यर्थः । प्रथमव्याख्यायाम् द्वितीयव्याख्यायान्तु यथेति पृथक्पदम्, अलक्षणमिति छेदः यथाशब्दो योग्यतार्थकः लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः । आद्य-व्याख्यायां भाष्यकाराभिप्रेतत्वे दृष्यत एवैनदिति ब्रूयादिति भावः । प्रकारान्तरेण तस्य व्याख्यानस्यासाङ्गत्यमाह—आद्येति तादृशव्याख्यानमनुचितमपीत्याह— किञ्चेति । मूलकौमुदीस्थो गौणत्वेतित्यारभ्य इतीत्यन्तो ग्रन्थः टीका मनोरमा पूर्वस्मादित्यारभ्य प्रियाष्टन इतीत्यन्तो सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यानुरोधेनाह–वस्तुत इति । दिगिति दिगर्थस्तु बहुवचननिर्देशाद्गौणे नेत्येतद्व्याख्यानम् "अष्टाभ्य

---

१ 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यस्य व्याख्याद्वयं कैयटेन प्रदर्शितम् ॥ तथाहि—'लक्षणमन-तिक्रम्य यथालक्षणमिति यथार्थेऽव्ययीभावेन यस्य लक्ष्यस्य क्वचिदपि प्रयोगो नोपलभ्यते तत्र लक्षणमनतिक्रम्य कार्यं कर्तव्यम् लक्षणेन यथा प्राप्नोति तथैव तत्स्वरूपं बोध्यमिति फलति' इति । यद्वा 'लक्षणस्याभावोऽलक्षणम' इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावं कृत्वा पुनर्यथार्थेऽव्ययीभावेन अप्रयुक्तलक्ष्ये लक्षणप्रवृत्त्यभावस्य योग्यता अप्रयुक्तलक्ष्ये किञ्चिदपि लक्षणं नैव प्रवर्तते इत्यर्थः' इति च । तथा च प्रियाष्टादीनामप्रयोग एवेति भावः । वस्तुतस्तु लक्ष्ये लक्षणाभावस्य स्वत एव सत्त्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यात् लक्षणप्रवृत्तौ लक्षणायाम्, वाग्द्वयमव्ययीभावस्वीकारे च गौरवादाद्यव्याख्यैव युक्ता । द्वितीयव्याख्यानन्तु सम्भवमात्रेण मतान्तरपरतयेति न कैयटमते एकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वप्रसङ्गः । न च 'अप्रयुक्ते' इति वाक्यशेषासङ्गतिः, अप्रयुक्तस्यैव प्रक्रान्तत्वेन तदुक्तेरविरोधात् । न च 'प्रयुक्तानामन्वाख्यानं व्याकरणम्' इत्यभियुक्तोक्तिविरोधः, प्रयुक्ता-नामित्यस्य साधूनामेवान्वाख्यानमित्यर्थेनादोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जनेऽप्यात्वम्, भविषये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादि वदन् पूर्वप्रतिज्ञानार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः। **हलादावेवेति**। यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वाऽपि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते। तथाऽपि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्राति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम्। उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्टन् इति॥ नान्ताः॥

भुदिति। बुध्यतेः क्विप्॥ धान्ताः॥

ऋत्विग्दधृक्॥ **किं चिदिति**॥ ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। धृष्णोतेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च, सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च।

व्याख्यातृकैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक्।

आत्वस्याभावादौत्वं नेति। अत्र वृत्तिकृता औशोऽभावादात्वं नेति वक्तुं युक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हल्ङ्यादिलोपात् परत्वादात्वे सोर्लोपाप्राप्त्या रुत्वविसर्गौ। न च लोपोऽन्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः।

नलोपाभावस्त्विति। बुध्धातुर्नोपध इति संमताकारीयधातुवृत्त्यनु-

---

औशः" इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमपि तत्रहि 'विभाषा आत्वं यदयमाचभूतस्य ग्रहणङ्करोत्यष्टाभ्य इति अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्' इत्युक्तम्। यदि कैयटकरीत्या गौणेऽस्याप्रवृत्तिरिष्टा स्यात्तदाऽष्टन इत्येव ब्रूयादित्यसङ्गतं स्यादिति।

"अष्टाभ्य" इति सूत्रस्य प्राधान्येनौशादेशविधायकत्वमेवात्वन्त्वनुमीयत इत्याशयेनाह—अत्र वृत्तिकृनेत्यादि। अन्तरङ्ग इति अङ्गाधिकारस्थभिन्नत्वादित्याशयः। समत्वादिति अत एव भाष्यकृता तदुपन्यासो न कृत इति शेषः। अभिमान इति एवङ्कथनबीजन्तु यथालक्ष्यमप्रयुक्त इत्येतत्सूचितानभिधानमेवेति प्रागुक्तम्।

ननु "परेश्च घाङ्कयोः" इति सूत्रस्थवक्ष्यमाणभाष्यविरुद्धम्मूलोक्तन्नलोपा-

दिशेः कर्मणि । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् उपसर्गान्तलोपः षत्वम् । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् चेत्यर्थः । युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः कनाविति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । सन्निहिते इति । यत्तु प्राञ्चस्तृतीये धात्वधिकारे इति । तन्न । सन्विधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ।

"युजेरसमासे" ॥ सर्वेति । यत्तु प्राचोक्तं सुटीति । तन्न सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् । लक्षणायां बीजाभावात् । क्लीबे युजी इति द्विवचनेऽतिव्याप्तेश्च । यत्तु वदन्ति नपुंसके शसि

सारेणेदम् । 'परेश्च' इति सूत्रभाष्यात्तु अयं ओपध इति लभ्यते । तत्र हि क्रुञ्चेत्यत्र कुत्वमाशङ्क्य क्रुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम् । तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः । निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपात्यत इति क्रुङित्यादौ कुत्वं भवत्येव तदा लोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् । उच्चारणार्थ इति । न तु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमतो विशिष्य तस्य नोक्ता सा । उच्चारणे सहायसम्पादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्ये, विधेये तदपगममात्रफलिका तु सा ऽस्त्येवेति न 'तस्य

भावस्त्वधिक इति व्याख्यानमत आह—क्रुञ्चधातुरिति । सम्मताकारो ग्रन्थकारविशेषः । ओपध इति उपदेश इत्यादिः, अत एव कुञ्च्यादौ नकारस्य श्रवणं सिध्यति नोपधत्वे नलोपः स्यात् । ननु निपातनस्य बाधकतया यदि कुत्वाभावो निपात्यते तदा क्रुङ् इत्यत्रापि कुत्वन्न स्यादत आह—निर्देशेनचेति । चयोग इति तथाच झलनिमित्तककुत्वस्याभावो निपात्यत इति । क्विन्प्रत्ययस्येति भवत्येवेति भावः, केचित्तु सामान्यतो ञकारोच्चारणेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वाभावोऽनुमीयत इत्याहुः, तन्न क्रुङित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । उच्चारणार्थानामपि इत्संज्ञयैव निवृत्तिरिति सिद्धान्तेनाह—नतु तदिति । तस्य इकारस्य सा इत्संज्ञा. भाष्यविरोध इति तत्रहि अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः 'न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसज्यति, केन निवृत्तिङ्करोतीत्याशङ्क्य भावेहि कार्यार्थो ऽनन्यार्थो लोपः कार्यङ्करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते, कार्यादन्यन्माभूदिति लोप' इत्युक्तम् :एतेन यस्योच्चारणार्थं उपदेशस्तस्योच्चारणे सहायकत्वात्प्रयोगे इत्संज्ञायाः सत्वेन निवृत्तेन्याय्यत्वादश्रवणम्भवतीति सूचितम् ।

युञ्जीत्यत्र नुम् न स्यादिति । तन्न । "नपुंसकस्य झलच" इति नुमः सम्भवात् । सुलोप इति । कुत्वस्यासिद्धत्वात् परत्वादादौ नुम् । ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः ।

"क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ॥ पदान्ते इति । यत्तु प्राचोक्तं झलीति । तन्न । झलीत्यस्यासन्निहितत्वात् । निष्फलत्वाच्च । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—"झलो झलि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमाने ऽपि न कश्चिद्दोषः । इति तन्न । स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः ॥ खन् इति । खञ्जतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये । परौ व्रजेः । दीर्घश्चेति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं विणूणित्त्वादुपधावृद्धि-

---

लोप' इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोध्यम् ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । 'चोः कुः' इति कुत्वस्येत्यर्थः । इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम् । परत्वादिति । हल्ङ्यादिलोपादित्यर्थः ।

असंनिहितत्वादिति । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो बश इत्यतस्तन्निवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । एतेनात्रैव चोरिति वक्तव्यं । तत्रैव वा क्विन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । चाग्नित्यत्र तत्सम्बन्धादत्र तदसम्बन्धाच्च । निष्फलत्वा-

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति सम्प्रति कुत्वं "क्विन्प्रत्यये" इति सूत्रेण न प्राप्नोतीत्याशयेनाह—चोः कुरितीति । नन्वत्र प्रथमतश्चोः कुरित्यस्य प्रवृत्तिर्भवतु ततः सुलोपप्रत्ययलक्षणयोर्नुमि लोपकुत्वाभ्यां युङिति निर्बाधमत आह—इदमिति । परत्वादित्यस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह—हलिति ।

ननु झलो झलीतिप्रक्रान्तं सन्निहितमेवेति मूलेऽसन्निहितत्वादित्यनुपपन्नमत आह—स्ध्वोर्ग्रहणेति । ननु मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धो ऽस्त्वित्यत आह—निष्ठादेशेति । तथाच प्रकरणव्यवधानेनानुवृत्तिः क्वापि न दृष्टा सा इह कथम्भविष्यतीति भावः । एतेन वक्ष्यमाणविशेषेण अत्रैव क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्रैव, तत्रैव चोः कुरित्यत्रैव, कुग्रहणमिति एकेनैव कुग्रहणेन निर्वाहे द्वितीयं व्यर्थमित्यर्थः । तत्सम्बन्धात् झलीत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव पक्तेत्यादेः सिद्धिः । अत्र क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र, तदसम्बन्धादिति अत्र तदसम्बन्धे हेतुः प्रागुक्तः ननु [illegible]फलसम्पादनार्थमेव तस्य सम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह—सिद्धान्तिसम्म-

रिति। तन्न। पञ्चपाद्यां दशपाद्याञ्चानेन क्विब्दीर्घयोरेव विधानात्।

"स्कोः" ॥ संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे—पदान्ते इत्यादिना। भृज्जतीति भृट्। क्विप्। सस्येति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्तात् "भ्राजभास" इत्यादिना क्विप्। णिलोपः। स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जान्तेष्वव्यया

न्चेति। सिद्धान्तसम्मतफलाभावादित्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह—अतिव्याप्तेरिति।

लुप्तषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्ते झलि च यो स्को संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः। संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसम्भवात्। तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक् पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं। तत्र श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च। अस्य नलोपेऽपि न वृद्धिः। 'उक्थशस्शब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो

तेति। प्रत्युत तत्सम्बन्धो ऽनिष्टफलसम्पादक इत्याह—मूले—स्पृष्ट इत्यादाविति। "स्पृशोऽनुदके क्विन्" इत्यस्मात्क्विनो विधानादस्यात्र प्राप्तिः।

एतेन पृथक्पदत्वस्वीकारेण, उपसर्जनस्य संयोगस्य, ननु नोपसर्जनविशेषणत्वमत्राभिमतङ्किन्तु विशेष्यस्यादिपदार्थस्यैवेत्यत आह—पदान्त इत्यादि। मूले प्राचो विपरीतोक्तिरिति सस्य दत्वं श्चुत्वमिति प्रसादोक्तिरित्यर्थः। यत्तु "नमुन" इति योगविभागान्न जश्त्वासिद्धत्वमिति। तन्न योगविभागस्यादर्शनात्। "ङसो नावेयज" इतिसूत्रविहिताण्विन्प्रत्ययमात्रापवादत्वमत आह—सूत्रद्वयेति। प्रसङ्गादाह—तत्रेति। तत्र ङस्विधायकवचनबाध्यसूत्रयोर्मध्ये, पृथगिति कोटिद्वयेनेत्यर्थः। समुदायोच्चारणमिति धातूपपदसमुदायोच्चारणमित्यर्थः। तत्र प्रथमसूत्रे प्रतिपादितानान्त्रयाणाम्मध्ये सूत्रे श्वेतवहशब्दे ऽकार उच्चारणार्थः। कर्मणि प्रत्यय इति श्वेतैरुह्यतइत्यर्थः। उक्थइति साम-

इति नोदाहृतम् । मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य "अवे यज" इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्च छान्दसत्वात् । यत्तु श्वेतवाडुक्थशास्पुरोडाशवयाजां डसिति प्राचोक्तम् । तन्न । डसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् । यदपि अवया इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम् । तन्न । अपवादस्य डसो विषये उत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः ।

"तदोः सः सावनन्त्ययोः" ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे

न तस्य निपातनं क्रियते' इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात् । दाशृ दाने इत्यस्मात्पुरःपूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि, दाश आदेर्डत्वं चेति । वहियज्योरिति । शंसेरप्युपलक्षणमिदम् । किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामसङ्गतम् । न च डस्न विधेयः अवया श्वेतवाः पुरोडाश्चेति पदान्तविषये रुत्वे रूपसिद्धेरिति वाच्यम् । वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिध्द्यापत्तेः । अप्रवृत्तेरिति । ननु पदान्तविषये वासरूपन्यायेन ण्विनप्यस्तु निपातनं चेदमुभयोरत एव रुप्रकरणे अवया इति सूत्रपाठः । अन्यथा डसन्ते 'ससजुषो रुः' रिति रुत्वे सिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति चेन्न । 'डस् वक्तव्यः । किं

विशेषबोधकइति शेषः । शंसेः प्रत्ययइति कर्तरीति शेषः । अस्य शंसेः, तस्य शे. एतेनान्येषान्निपातनमिति ध्वनितम् । विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायात् । दाशृ दान इति पुरो दाश्यत इति विग्रहः । उक्तभाष्यादिति उक्थशस्शब्दस्येत्यादिभाष्यादित्यर्थः । परस्य शङ्कान्निराचष्टे-नचेति । रुत्व इति हादीनामिति शेषः । वृद्धिस्तु ण्विन्प्रत्ययनिमित्तिकासिद्धैवेति भावः । पदान्त एव निपातनेनापदान्ते श्वेतवाहावित्यादौ दोषाभावादाह— वृद्धाविति प्रकाशकारोक्तिसमर्थनायाह—नन्विति । उभयोः ण्विनन्तडसन्तयोः, अत एव ण्विनः सत्वादुभयोर्निपातनादेव, अन्यथा ण्विनो सत्वे तत्प्रकरणे दीर्घप्रकरणेऽवर्थन्निपातनमिति हादीनामेव रुत्वविधानार्थमित्यर्थः । तन्नेति डसैव रूपस्य सिद्धत्वादवया इति निपातनन्न कर्तव्यमित्यर्थः । तद्वक्तव्यम् निपातनं वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पदान्ते वासरूपन्यायेन ण्विनोऽपि सत्वे, तस्य

स। परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात्। ततो हल्ङ्यादि-लोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्। किं च स्त्रियां सेति न स्यात्। वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न चोक्तदोषः। पुनः प्रसङ्ग-विज्ञाने त्यदाद्यत्वसम्भवात्। सकृद्गताविति पक्षेऽपि "तदोः सः

प्रयोजनं वर्थम्। क्रियते वर्थं निपातनम्। अवयाः श्वेतवा इति। तन्न वक्तव्यम्। अवश्यं तद्वक्तव्यं डसारम्भेऽपि सम्बुद्धौ दीर्घार्थं, तर्हि डस्न वक्तव्यः डसपि वक्तव्यः, श्वेतवोभ्यामित्यर्थम्' इति भाष्यविरोधात्। अन्यथा णिवन्पक्षे रुत्वार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन सम्बुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः। तस्मादत्र वार्तिकनये वासरूपन्यायाप्रवृत्तिः। क्तादिष्विव व्यवस्थितविभाषाऽङ्गीकार्या। रुप्रकरणे सूत्रं तु सूत्रकृता डसोऽकरणात् कृतं, णिवनन्ते रुत्वमात्र-स्यैव तदिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृन्न जानात्ये-वेति स्पष्टं भाष्यविदाम्। केचित्तु णिवन आदेशो डस 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य' इति वार्त्तिकात्। एतत्सम्बन्धिनो णिवनः प्रत्ययस्य डस् तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः। अत एव वृत्तिकृता णिवनं प्रक्रम्यश्वेतवा इत्युदाहृतमेवं च वासरूपन्यायस्यान्न विषय एव नेत्याहुः।

परत्वादिति। नित्यत्वं तु नात्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः। सत्वं स्यादिति। उभयोरपीति भावः। असौ लाक्षणिकत्वेन 'अत्वसन्तस्य'

निपातनस्य, अत्र डस्विषये। नन्वेवंसति रुत्वस्य सिध्या दीर्घप्रकरण एव तत्सूत्रम्पठनीयमत आह—रुप्रकरण इति। मात्रपदेन दीर्घनिरासः। तदिष्टत्वात् सूत्रकृदिष्टत्वात्। नन्वेवमुक्तरीत्या श्वेतवोभ्यामित्येतन्न स्यादत आह—श्वेतवोभ्यामितीति। उक्तभाष्यानुसारिसिद्धान्तिमतमाह—केचित्त्विति। श्वेतवहादीनामित्यनन्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठी अत एवाह—एतत्सम्बन्धिन इति। ननु डसुत्पत्तिवेलायाम्पदत्वङ्कथमत आह—तदन्त इति अत एव डसो ण्विनादेशत्वादेव, एवञ्चेति तस्य सूत्र-स्यापवादविषय एव प्रवृत्तेरिति भावः।

मूले हे स इति नाचसम्बुद्धेः पुरः स्फूर्तिकत्वात्तदुपेक्षा नोचितेति वाच्यम्? सत्यप्यन्तस्य सत्वे हल्ङ्यादिलोपरुत्वविसर्गैरिष्टस्य रूपस्य सिद्धेः। नच "अत्वसन्तस्य इति दीर्घापत्तिरिति वाच्यम्? प्रतिपदोक्तस्यासन्तस्यानुसाहचर्येण

मौ" इत्यस्यानन्तरमदस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्त्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात् । ननु यथान्यासे द्रीयतेः क्विपि स्र इति प्राप्नोति, नियमे तु द्र इति स्यादिति चेन्मैवम् । गौणे अत्वमत्वयोरसम्भवेन द्रीरित्यस्यैव न्याय्यत्वात् ।

"ङे प्रथमयोरम्" ॥ ङ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौ(१)ण इति व्याचष्टे—ङे

इत्यस्य न प्रवृत्तिः । न च प्रत्ययविशेषापेक्षसत्त्वापेक्षयाऽन्तर(२)ङ्गत्वादत्वे रूपासिद्धयेदं व्यर्थम् । तादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणज्ञापनार्थत्वादत एव भाष्ये ईदृशमन्तरङ्गत्वं न क्वाप्याश्रितम् । पुनः प्रसङ्गेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यतायां सा(३)पि सुवचा । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह—सकृदिति । अनन्त्ययोरित्येतदेव सकृद्गतिन्यायज्ञापकमिति तदाशयः ।

ग्रहणात् । ननु नित्यान्न परस्य बलवत्त्वमत आह—नित्यत्वमिति । एकस्यैव सत्वमित्यत्र नियामकाभावादाह—उभयोरपीति । सामान्यापेक्षस्यान्तरङ्गत्वाभिमानिनः शङ्कान्निराचष्टे—नचेति तादृशान्तरङ्गत्वस्य सामान्यापेक्षान्तरङ्गत्वस्य न्यूनतांपरिहर्तुमाह—कृताकृतेति । पूर्वोक्तरीत्या अनित्यत्वेऽप्याह—शब्दान्तरेति । अभ्युपेत्येनोक्तस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वस्याश्रयणे लाघवमिति दर्शितम्—तदाशयः भाष्याशयः । कैयटोक्तद्वितीयव्याख्यानुसारेणाह—वस्तुत इति ।

अत्र पृथक्पदत्वे, गौरवमिति तदा ङेशब्दादुत्पन्नषष्ठ्या लुक्कल्पना एकस्य प्रथमाशब्दस्य द्वितीयायां लक्षणाङ्कृत्वा एकशेषस्य कल्पना ततो द्वन्द्वस्य कल्पनेति गौरवमित्यर्थः । मत्वेति एतेन प्रथमपक्ष एव भाष्यसम्मत इति

---

१ प्रकृतसूत्रे भाष्ये 'प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोः ? विभक्त्योः । वचनयोस्तु न ग्रहणम् 'शसोन' इति लिङ्गात्', इत्युक्तिः संगच्छते ।

२ विशेषस्य निमित्तत्वे व्याप्यव्यापकयोरुभयोरपि धर्मयोरपेक्षितत्वेन प्रकृते सत्वस्य सुत्वविभक्तित्वोभयापेक्षतया विशेषापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वसत्त्वेऽत्वस्य विभक्तित्वमात्रापेक्षत्वेन सामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वादिति भावः ।

३ अत्वप्रवृत्तिरपीत्यर्थः ।

इत्यस्येत्यादिना। ङेप्सुटोरम् इति सुवचम्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात्। न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः।

न्याय्यत्वादिति। वस्तुत एषामनभिधानमेव। एतदाशङ्क्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थश्चाष्टन्शब्दे उक्तः।

द्विवचनोपपत्तये आह—पृथक्पदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह—प्रथमाशब्द इति एवं च तस्यैकत्वान्डेशब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्यापीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम् (१)। किं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः। अन्त्यलोपे ऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्त

ध्वनितम्। तत्रहि 'प्रथमयोरित्युच्यते, कयोः प्रथमयोः, विभक्त्योः वचनयोस्तु न ग्रहणम् द्वितीयायाञ्चेति लिङ्गात्" इति कथितम्। ननु तस्यापीत्यसङ्गतम् एकस्मिन्काले पक्षद्वयाङ्गीकारस्यानुचितत्वादत आह—अन्त्यलोपेति। अपरेवार्थं इति भावः। ननु शेषग्रहणेन बोधितत्वाट्टिलोपपक्षो ऽपि सूत्रकारसम्मत एवेत्यत आह—किञ्चेति। ननु त्वमित्यादौ टाबभाव एव फलमत आह—अन्त्यलोप इति। अस्य अन्त्यलोपस्य, बुद्धावित्यत्रेवेति इदञ्च "कृन्मेजन्त" सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तत्रहि सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे "शकटौ पद्धतौ अत्वे कृते "अत" इति टाप् प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तन्तद्विघातस्येति न दोषो भवति" इत्युक्तम् एतेन "नयासयोः" इति लिङ्गाट्टाब्विषये

---

१ अतएव 'लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्, इति 'साम आकम्' इत्यत्र भाष्ये उक्तम्। 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रभाष्ये 'शिशालुङ्नुम्वधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेन लिङ्गान्तरत्वे तु 'लिङ्गाभावात्' इति भाष्योक्तिः सन्निपातपरिभाषाया उपलक्षणम्। 'नयासयोः' इति निर्देशात् 'टाब्विषये सन्निपातपरिभाषा न' इति तु न, 'बुद्धौ' इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्य 'कृन्मेजन्तः' इति भाष्ये उक्तत्वेन तन्निर्देशस्यानित्यत्वमात्रपरकत्वसम्भवेन 'टाब्विषये' इति नियम्य वक्तुमशक्यत्वात्। ननु 'टिलोपष्टाबभावार्थः शेषेलोप इति स्मृतः। लुप्तशिष्टे हि नस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः' इति 'त्यदादीनामः' इति सूत्रस्थं भाष्यम्, लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन् कार्यस्य-टाबभावस्य तस्य—शेषे इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थकं विरुध्येतेति चेन्न तद्वचनस्यैकदेश्युक्तत्वात् सन्निपातपरिभाषासिद्धफलदानेन तस्य तथात्वावश्यकत्वात्।

'साम आक' मिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। युवं वस्त्राणीति।

शेषे लोपः॥ यत्तु काशिकायामुक्तम्—

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि।
यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते॥

इति तद्भाषापेक्षया। छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम्। मपर्यन्तस्य किमिति। अधिकार-

---

कत्वात्सन्निपातपरिभाषया वृद्धावित्यत्रैव टापो निवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। ससुड्निर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया ऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः। 'त्यदादीनाम' इति सूत्रभाष्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाहुरित्युक्त्या (२) बोधिताऽरुचिक इत्यन्यत्र निरूपितम्।

अन्त्यस्य। अङ्गवृत्तशास्त्रस्य। दीर्घो भविष्यतीति। जानानीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थ इति न तद्विरोधः। नन्वनेन दीर्घे पचामि भो इतिवद् जानामि भा इत्यादावनन्त्यस्याऽपोति प्लुतो न स्यात्। अत

सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति परास्तम्। तेन निर्देशेनानित्यत्वस्परं ज्ञाप्यतान्तस्याः सर्वथाऽप्रवृत्तिकथनमयुक्तमेव। नन्वेकस्य प्रत्याख्याने ससुटकनिर्देश एव प्रत्याख्यायतामत आह—ज्याय इति। ससुटकनिर्देशस्य करणे लाघवादस्य ज्यायस्त्वम्। ननु "त्यदादीनाम" इति सूत्रभाष्ये

'टिलोपटाबभावार्थः शेषे लोप इति स्मृतः।
लुप्तशिष्टेहि तस्याहुः कार्यसिद्धिम्मनीषिणः'॥ इत्युक्तम्।

लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य टाबभावस्य सिद्धिं तस्य शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थः। यदि टिलोपो नैव स्वीक्रियते तदैतद्विरोध इत्यत आह—"त्यदादीनाम" इतीति। बोधिताऽरुचिक इति एतद्बीजन्तु गौरवरूपमुक्तमेव अन्यत्र उद्योते।

ननु यदि जानातीत्यत्र जादेशे कृतेऽपि "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घस्तर्हि जानानीत्यत्र घ्वादित्वाद्ध्रस्वत्वमाशङ्क्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इत्युक्तं तद्विरुध्यत इति चेन्न। तस्य ग्रन्थस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थात्।

सूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । अङ्गकार्ये इति । एतेन 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम् । तस्मिन् कृते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति हि तस्या अर्थः । एषा च परिभाषा "ज्यादादीयसः" "ज्ञाजनोर्जा" इति सूत्रद्वयेऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । "बहोर्लोप" इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत् । "अकृत्सार्व" इति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति । ज्ञाजनोश्च जं विदध्यात । "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते "सुपि च" इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात ।

आदित्येव सिद्धे तत्रान्त्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् । न चानन्त्यस्य पदस्य च टेरिति तदर्थात्कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय एव तत्सम्बन्धात् । वाक्यटयोः क्लृप्तसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न प्लुतनिवृत्तिः प्लुतस्यासिद्धत्वात् । अत एव गीः पूरित्यादौ दीर्घः । अन्यथा तस्यापोदुदिति तपरत्वसामर्थ्याद्प्रवृत्त्यापत्तिः, दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः । अकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टम्,

---

"अतो दीर्घो यञि" इतिसूत्रीयग्रन्थविरोधोद्भावनमन्यकृतं स्वमते नास्तीत्येतद्वक्तुमुपक्रमते—नन्विति । तत्सम्बन्धादिति टिसम्बन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य टेरनन्त्यस्य पदस्याचश्चेत्यर्थादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—वाक्येति । क्लृप्तसम्बन्धेति "वाक्यस्य टेः" इति सूत्रे क्लृप्तसम्बन्धेत्यर्थः । यथा तदत्यागस्तथा दर्शयति तेनेति । पदस्येति अच इति शेषः । तत्वात इति तपरकरणेन प्लुतव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—तपरकरणेनेति । अत एव त्रैपादिकस्यासिद्धत्वेन तपरकरणेन तद्व्यावृत्तेरेव । दीर्घः "र्वोरुपधाया" इति दीर्घः । ननु दीर्घविधायकशास्त्रदृष्ट्यापि प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथन्तेन तद्व्यावृत्तिरत आह—दीर्घग्रहणेत्विति । क्लिष्टमिति तत्र तात्पर्य-

यत्तु केचित् परिनिष्ठितस्येति पठन्ति। द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति। तद्भाष्यविरुद्धम्। ज्यायान्, जानाति, ज्ञायते, इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु "भ्यसोऽभ्यम्" इति सूत्रे भाष्येऽपि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः। अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तत्, न तु

अस्तु वा तदुपायान्तरमिति चेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्तु प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये प्लुताप्रवृत्तेः। 'अतो दीर्घ' इत्यत्र दीर्घग्रहणं 'हलि लोप' इति सूत्रे हल्यशिति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्सत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक् (१)। निर्देशेनेति। अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः। वाचनिकत्वे गौरवं

ग्राहकाभावेन स्वकल्पनया तथाकल्पनङ् क्लेशकरमित्यर्थः। ननु लाघवमेव तात्पर्यग्राहकम्भविष्यतीत्यत आह—अस्तुवेति। उक्तज्ञापकेति "ज्ञाजनोर्जा" इति दीर्घनिर्देशस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या दीर्घग्रहणस्यावश्यकतया ज्ञापकतापरभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। तत्र पचामि अजानामीत्यादौ, वैकल्पिकत्वादिति तदुक्तम्भाष्ये "सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य" इति। नन्वेवन्दीर्घग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह-"अतो दीर्घ" इत्यत्रेति। अस्य नार्थसाधकमित्यत्रान्वयः। यथा तदनेकपदघटितसूत्रे पदलाघवगौरवविचार एव मुख्यो, मात्रागौरवन्तु क्वचिदेव दृष्टमित्यर्थबोधकन्तथेदमपि भविष्यतीति भावः। सत्त्वेनेति दीर्घग्रहणस्येति शेषः। वस्तुतस्त्वत्रत्यन्दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरम्मूलम्भाष्यस्थज्ञापनपरैकदेशिमतानुसारेण। अत एव भाष्ये पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः। स न वक्तव्यो भवतीत्येव तस्य प्रयोजनमुक्तमत्वसाधारणलक्ष्यसिद्धिरूपमिति दिगित्यनेन दर्शितम्। वाचनिकत्व इति परिनिष्ठित-

---

१ वस्तुतस्तु सति दीर्घग्रहणे तस्य 'सुपि च' इत्यत्र सम्बन्धेन तिसृशब्दादाचष्टाणण्यन्तात् क्विपि तिसृशब्दाद्भ्यामि दीर्घग्रहणसत्त्वे नपदान्तेतिस्थानिवद्भावनिषेधेन टिलोपणिलोपयोः स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या 'सुपि च' इति दीर्घे 'तिसाभ्याम्' इति। दीर्घग्रहणाभावे 'आत्' इति न्यासे तु तस्यैव तत्रापि सम्बन्धेन स्थानिवत्त्वनिषेधाप्राप्त्या दीर्घासिद्धिवारणाय तच्चारितार्थ्येन तस्य प्लुतनिवर्तकत्वं दुर्वचमिति दिगर्थोऽवसेयः।

ज्ञाप्यांशप्रविष्टमिति वास्तु । एवं तु काशिकादिग्रन्थोऽपि कथं चिन्नेतुं शक्य इति दिक् । मकारान्तरमित्युपलक्षणम् । "जमः शी" इत्यत्र जसः स् इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानाद् "अतोऽम्" इति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ।

"**अविभक्तिकमिति**" । तथा च "ङे प्रथमयोः" इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्तेर्युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा । अलिङ्गत्वे युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

"**योऽचि**" ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र "रायो हलि" इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति माऽस्तु परिशेषादेव सिद्धेः ।

"**युष्मदस्मदोः**" ॥ **हलादाविति** । योऽचीत्यज्ग्रहणात् परिशेषात्सिद्धमिदम् । रायो हलीत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा । नन्वेवं क्विमनादेशग्रहणेन न त्वादेशो हलादिरस्ति । मैवम् । भ्यमः सत्त्वात । अभ्यम्पक्षे तु योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् । **पक्षद्वयेऽपीति** । न चान्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः

ज्ञापकद्वयशैथिल्यं चापरिहृतमित्यत आह—अनित्यत्वबलेति ।

अनुवृत्त्यर्थमिति । स्पष्टमेतद्भाष्येऽत्रैव । अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वं ध्वनयन् शङ्कते—न चेति । अत एव 'युष्मदस्मदो' रिति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं सङ्गच्छते । एत्वनिवृत्त्येति । अङ्गवृत्त-

स्येत्यस्येति शेषः । ज्ञाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह—ज्ञापकद्वयेति ।

अभ्यमिति छेदस्यैव मुख्यतान्ध्वनयितुमाह—स्पष्टञ्चेदमिति । अत एव अभ्यमिति छेदस्यैव मुख्यत्वादेव, नन्वङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वस्य निवृत्तिः सिद्धेत्यकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादत आह—अङ्गवृत्तपरिभाषेति । द्वयो-

स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । एत्वनिवृत्त्या ऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् ।

"युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्" ॥ शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेः परस्येति स्यात्, न च वैयर्थ्यम्, आदेशव्यपदेशेन

परिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः । एवं च पररूपेण बाधान्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यम् ।

वैयर्थ्यमिति । अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्त्यस्यैवाकारेऽतो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्त्व मत्यर्थः । न च पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानं स्यादिति वाच्यम् । विधिबाधापेक्षया ऽऽदेः परस्येति परिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वात् । आदेशेति । आदेर्विधानेऽप्यादेशत्वसम्पादनेन यत्वनिवृत्त्या शेषे लोपार्थमकारविधानं चरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्य बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्त्वमिति भावः । न च योऽचीत्यङसोत्युक्त्यैव यत्वनिरासशेषलोपौ सिद्धाविति वाच्यम् । पर्युदासे एकवचनेत्यादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः 'युष्मदस्मदो' रित्यात्वस्य प्राप्तेश्च । हलादाविति हि परिशेषसिद्धोऽर्थस्तत्रेति भावः । अनादेशनाऽस्येवेति । अनादेश इति हि तत्पुरुषो लाघवात् ।

रिति निर्देशवदिदमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः । एवञ्च परिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वाराऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वेच ।

वैयर्थ्येनेति । एवञ्च 'आदेःपरस्य'' इत्यस्यानुपस्थितिरित्यत्र तात्पर्यम् । लक्षणैकचक्षुष्कशङ्कां वारयति—नचेति । न्याय्यत्वादिति गुणे त्वन्यायकल्पनेतिपरिभाषाबाधो न्यायानुगृहीत एवेति तात्पर्यम् । शित्वस्य यथा चारितार्थ्यन्तत्प्रकारमाह—आदेरित्यादिना उक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिवादिनः शङ्कां निरस्यति—नच योऽचीति । एकवचनत्वादिनेति आदिना ङित्वपरिग्रहः । एवञ्च युवयोरित्याद्यसिद्धिरिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे आह—युष्मदस्मदोरिति । नन्वात्व हलादिहेतुकमिति कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—हलादाविती ति । योऽचीत्यज्ग्रहणपरिशेषसिद्धेः इत्यर्थः । एवञ्च ङसोऽपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्यात्वापत्तिरिति भावः । यदितु युष्मदस्मदोरित्यत्र हलीत्यस्यानुवृत्तिरिति स्वीक्रियते तदा ' योऽचि'' इति सूत्रेऽज्ग्रहणाभावेनैतादृशस्य न्यासस्य कारणासम्भव इति बोध्यम् । नमूक्तरीत्या आदेशस्य सत्वात्कथमनादेशता इत्यत आह—

यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यम् । 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिच्चङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्याः ।

इदं त्ववधेयम् । अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तोऽङ्गवृत्त-

---

एवं च त्वमहमित्यादौ सम्पूर्णविभक्त्यादेशे यत्वाभावसम्पादकमनादेश इति प्रकृते यत्वं स्यादेव ।

नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्यस्य स्यात् तत्र च 'अतो गुणे' इति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वाप्राप्तिः । न च वार्णादाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वं यत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । वार्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्वे एव धर्मिग्राहकमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेन विहितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणेनान्त्यादेशे पररूपेऽपि तादृशविभक्तेरभावेन यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । पररूपादेशस्तु न तथेति भावः । सर्वे सर्वेति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं चाकारविधानेऽपि यत्वव्यावृत्त्या तस्य

अनादेश इति । हीति तत्पुरुषः कर्मघञन्तादेशशब्दस्य नञ्समासः । लाघवादिति अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीह्यपेक्षया वर्तिपदार्थमात्रबोधकत्वेन तत्पुरुषत्वे लाघवादित्यर्थः । एवञ्च तत्पुरुषत्वेच प्रकृते आदिस्थानिकादेशघटिते ।

एवम् उक्तस्थले कृतेऽप्यादेशे यत्वापत्तौ आदेरकारविधानम् ''आदेः परस्य'' इति शास्त्रैकवाक्यतया आदिस्थानिकाकारकर्मकं विधानम् । तत्र तस्मिन्नन्त्यस्थानिकाकारे । पररूप इति । प्रत्ययावयवमात्रसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्कृत इति शेषः । अन्तरङ्गपरिभाषाबाधकपरिभाषया यत्केनचित्कृतं समाधानन्तन्निरस्यति—नत्वेति । एकस्थानिकत्वे अङ्गसम्बन्धिन्याङ्गे अत्रैकस्थानिकत्वे एवेत्युपादानमेकनिमित्तकत्वादिमतनिरासाय —धर्मिग्राहकेति । धर्मी ''वार्णादाङ्गं बलीय'' इति परिभाषाबोध्यार्थः । तद्ग्राहकेति तज्ज्ञापकेत्यर्थः । यदि समाननिमित्तकत्वम् परिभाषाप्रवृत्तौ नियामकं स्यात्तदा द्व्यायेत्यादावुभयोस्समाननिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तौ सम्पूर्णसूत्रस्य चारितार्थ्यन्दुरुपपादमिति भावः । तत्प्राप्तेः परिभाषायाः प्राप्तेः, युष्मदस्मदादिग्रहणेन युष्मदादिशब्द-

परिभाषया वारणीयः । यदि त्वङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारमात्रगेति दुराग्रहस्तर्हि आशित्यत्र "अतो गुण" इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एव अशू भवति, न विक्रियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽशिति । तन्न । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः ॥

भाविन इति ॥ कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषे

चारितार्थ्येनादेः परस्येत्येतद्बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्त्वं सार्थकमिति भावः । अत्र पदशब्देनार्थवद् गृह्यत इत्याह—अर्थवत्येवेति । अर्थवत्त्वं च कल्पितमेव गृह्यते । एतेन कृत्वा इत्यस्य कृयइत्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययसम्मोहे ह्रस्वस्येति तुग्न स्यादित्यपास्तम् । सिजादीनां कल्पितोऽप्यर्थो नास्तीत्यत आह—सिच्चङादय इति । योग्यार्थेन सोऽप्यर्थवानित्यन्ये ॥ दुराग्रह इति । ज्यादादीयस इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम् ॥

अकारान्तत्वात् प्राप्त इति । ससुट्कनिर्देशाभावे इति शेषः ॥ निर्देशसामर्थ्यादिति । अयं भावः—सामः प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थः । तेन आम्सकारयोरत्र विषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभा-

मुच्चार्य, न तथेति न युष्मदादिशब्दोच्चारणेन विहितादेशरूपविभक्तिरूप इत्यर्थः । एवञ्च उक्तसिद्धान्ताङ्गीकारेच, अत्र उक्तपद्ये, अर्थवद्गृह्यत इति पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । एतेनेति कल्पितार्थवत्त्वस्य ग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययस्यापि भावाभिधायकतया तस्य यादेशे स्थानिवद्भावेन कृत्वा तुकः सिद्धिरिति भावः । ननूक्तपदशब्दार्थाभिन्नदिच्छनास्तीति तस्य सिजादयो न स्युरित्यत आह—सिजादीनामिति । सोऽपि च्लिरपि, एवञ्च मूलच्छिन्नस्यमिति भावः । इत्यस्य इत्याकारविधानस्य भाष्यविरोधादिति ज्यायानित्यत्रेयस आदेर्लोपे प्रकृते दीर्घे सति व्यर्थं यदाकारविधानन्तस्य स्वविषये चारितार्थ्यन्न स्यात्, लोपदीर्घयोरङ्गसम्बन्धित्वाभावेन परिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

लोपश्चिलोप इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेव । आकामि दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसाम-

र्थ्यविषये सर्वत्रैवमेव । यथाऽऽर्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगो भुवः प्रयोगश्चाऽस्तेर्भूः इत्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात् । अत्र सामः स्थानित्वोक्त्याऽऽकमि स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव, न त्वाम्त्वम् । अत एवातित्वाकमित्यादौ 'प्रत्ययोत्तरपदयो' रिति सूत्रभाष्योदाहृते आकम्नुडभावौ सिद्धौ । आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः । आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र न नुट् । न च यत्र भावी सुट् तत्रैवायम् ।

ननु ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यादित्यनुपपन्नं वक्ष्यमाणरीत्या गौणव्यावर्तकत्वेन ससुटकनिर्देशस्य चारितार्थ्यादत आह—अयम्भाव इति । इति सूत्रार्थ इति भाष्यकारीयसिद्धान्तरीत्या इति सूत्रार्थः । तेन प्रसज्यमानतादृशसमुदायस्य स्थानित्वकल्पनेन, न केवलमत्रैवेयं रीतिः किन्तु स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रेत्याशयम्प्रकटयति—यथेत्यादिना । अत्र "इको यणचि" इत्यस्यैव दृष्टान्तत्वेनोपादाने कर्तव्ये आर्द्धधातुकाधिकारो यादेशस्य प्रदर्शनं समुदायादेशत्वेनाष्टाध्यायीपाठेनच पुरःस्फूर्तिकतयेति बोध्यम् नतु सतः । निवृत्तिरिति आदेशेन विद्यमानस्य स्थानिनो विवृत्तिर्नेत्यर्थः । प्रसङ्गादिति निवृत्तेर्ध्वंसरूपतया विद्यमानस्य ध्वंसकल्पने घटादिपदार्थवदनित्यत्वापत्तेरिति भावः । प्रसक्तबुद्धेरिति स्थानित्वेनाभिप्रेतस्येत्यादिः । एवञ्च बुद्धिनिष्ठनिवर्त्यनिवर्तकभावस्य बुद्धिविषये आरोपः सर्वत्र कल्प्य इति भावः । प्रकृतार्थमाह—तत्रेति । बुद्धिद्वयमध्ये । नन्वेवमपि कथम्प्रकृते तद्बुद्धिनिवृत्तिरत आह—तन्निवृत्तिश्चेति । ननु स्थानिवद्भावेनाम्त्वज्ञानम्भविष्यतीत्यत आह—अत्रेति प्रकृतसूत्र इत्यर्थः । उक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वननायाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्वेन कथं सामः स्थानित्वकथनसङ्गतिरत आह—आम्येवेति । अत्रारोपस्य फलन्तु यत्र मुख्यता तत्राकमादेशे कृते सुटोऽप्रवृत्तिर्नुडभावस्य लाभस्त्वधिक इत्याशयेनाह—आदेशस्येति । परोक्तन्दूषयितुमुपक्रमते—नचेति ।

र्थ्यम् । एत्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ।

इह "युवावौ द्विवचने" "त्वमावेकवचने" इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ, किं त्वर्थपराविति व्याख्यातम् । तत्फलं दर्शयति समस्यमान इत्यादिना । दूव्येकत्वेति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । समासार्थो—मुख्यविशेष्यम् । अन्यसंख्यश्चेत्—युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः । त्त इति । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूत-

---

सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् (१)

किं त्वर्थपराविति । व्याख्यानमत्र शरणम् । द्वयोरेकस्य वचनेबोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाच्योऽर्थः । भूतपूर्वेति । जहत्स्वार्था

व्याख्यानमिति लक्ष्यानुसारित्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणन्द्रष्टव्यमिति भाष्यकारोक्त्यनुसारिनियामकमित्यर्थः । अर्थपरत्वाश्रयणेऽन्वयानुपपत्तिरितितु नेत्याशयेनाह—द्वयोरेकस्येति । वाच्योऽर्थ इति सूत्रद्वयस्येत्यादिः । अभिमानेनेदमिति एतेन सा अत्र नोचितेति ध्वनितम् । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति सिद्धान्तात् । नच वृत्तौ सङ्ख्याविशेष-

---

१ परेतु 'साम आकम्' इत्यनेन आदेशद्वयं विधीयते । तथ हि:—साश्च मचानयाः समाहारः साम् । तस्य सामः 'आक च अम चानयोः समाहारः आकम्' सौत्रत्वाज्जश्त्वाभावः । तथा चान्त्यलोपे सुटि 'सा' इत्यस्याकि 'म्' इत्यस्यामि चादेशे आमः स्थानित्वाभावेनाकमिनागमारोपः । न चादेशात्प्राक् 'योऽचि' इत्यस्य प्राप्तया सुटो दुर्लभत्वेन तदसिद्धिः, ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादेव 'योऽचि' इत्यस्य बाधात् । ससुट्कनिर्देशस्यात्रैव तात्पर्यग्राहकत्वादित्याहुः ।

यद्वा साश्च म च साम्–तस्य । आकश्च म च आकम् । इति 'सा' इत्यस्य 'आक' इति, 'म्' इत्यस्य 'म्' इत्यादेश इति जश्त्वाप्राप्तिः ।

यद्वा 'साम आकम्' इत्यत्र सामः पूर्वं नलोपेन 'न्' इति, 'स्' इत्यतः परम् आमः पूर्वं च निषेधार्थकम् 'अ' इति प्रश्लिष्य नकारसकाराभ्यां नुट्सुटावुपलक्ष्य 'युष्मदस्मद्भ्यां परस्यामो नुट्सुटौ न भवतः, आमः स्थाने आकम् च' इत्यर्थ इति न दोषः ।

पूर्वगतेरपि स्वीकारात् । प्रत्ययपरत्वं तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् । न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्यत्र ब्रूयात् । द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसम्भवादिति भावः ॥

अतित्वाकमतिमाकमिति । यत्तु वदन्ति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुड्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं, बाधात् । तथाऽपि उपलक्षणं भवति । तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम् । न चैतद् गौणत्वे सम्भवति इत्याकम् न प्रवर्त्तते । न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति । न च सुडामोः पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते । चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात् । यदि तु सु च आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत, योग्यताबलाच्च सुशब्देन सुडेव गृह्येत । तथापि यदि

वृत्तिरित्यभिमानेनेदम् । सामर्थ्यादेव तद्बाधादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्योक्तेश्चेति तत्त्वम् । अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्नित्युक्त्यैव युष्मदादिविशेषणतया सिद्धे वचनग्रहणसामर्थ्यं दुरुपपादमिति बोध्यम् । बाधादिति । आकमुत्पत्तिकालेऽन्त्यलोपाभावेन सुटोऽसत्त्वादिति भावः ।

स्याभानेन द्वित्वैकत्ववाचकत्वमसङ्गतमिति वाच्यम् ? यत्र सङ्ख्याविशेषणभानं साधकाभावस्तत्रैव तथा, इहतु सङ्ख्याभासकस्यादेशस्य तदभावस्य वा सत्वात्सा भासत एवेति विशेषात् । यत्तु द्वयोरेकस्मिन्नित्युक्ते सन्निहितत्वात्तयोर्युष्मदादिविशेषणत्वापत्तिरतो वचनग्रहणन्तथाच कृत्रिमयोरेव ग्रहणमिति विपरीतमपि सम्भाव्यत इति । मूलोक्तञ्चिन्त्यमिति मतन्तत्खण्डयितुमाह—उभयगतिरिहेति । अन्यथा उक्तप्रकारानङ्गीकारे, मूलोक्तस्यैवादरे युष्मदादिविशेषणत्वञ्चोक्तभाष्याद्वचनग्रहणसत्वेऽपि ननु तदन्तविशेषणत्वमिति बोध्यम् । मूले स्थानि-

सुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टं ततः समासो न स्यात् । अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यस्यामः सुडग्रे भावीत्यादि तावद् बाधितम् । आकमाऽपहृतस्य सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भवतीति चेत् तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासम्बन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेत् । हन्तैवं युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत । साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयते इति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । यदपि समाहारद्वन्द्वं प्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वे दूषणाभिधानम् । तदप्यसम्भवदुक्तिकम् । साहित्यविवक्षया केवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते । तदपि न । प्रक्रियादशायां स्थितस्याम उत्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटश्चैकबुद्ध्युपारोहणैव साहित्याभ्युपगमात् । अतीतानागतयोरयं द्रष्टेतिवत् । तत्रोभयोरेकस्मिन् दर्शने सम्बन्ध इति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेश इति

न च तद्गौणत्वे इति । सर्वनामत्वाभावादिति भावः । योग्यताबलाच्चेति । आम्समभिव्याहारे युष्मदस्मद्भ्यां तस्यैव सम्भवादिति भावः ।

साहित्याभ्युपगमादिति । समूहाभ्युपगमादित्यर्थः । कृत्स्वेति । तेभ्यो लिट इति निषेधादिति भावः । उभयत्र तुल्येति । एवञ्च पूर्वमाम आकमि

विशेषणमिति तदाहि सुट्साहित्यावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यात्तथाचोद्देश्याप्रसिद्धिः स्यादिति तात्पर्यमाह—बाधादिति । बाधमुपपादयति—आकमिति द्वन्द्वनिर्देशरूपतृतीयप्रकारसत्त्वशङ्कान्निराचष्टे—मूले नच सुडामोरिति । योग्यताबलादिति साहित्यान्वययोग्यताबलादित्यर्थः । तां योग्यतामुपपादयति—आम्समभिहार इति ।

युष्मदस्मद्भ्यामिति परस्येति शेषः । साहित्यं यदि सहितधर्मस्तदा सहितपदार्थाप्रसिद्ध्या तद्धर्माप्रसिद्धिरत आह—समूहेति प्रसादकारोक्तं द्वन्द्वपक्षे समाहारद्वन्द्वपक्षे प्रक्रान्तदोषं खण्डयित्वा मूलतात्पर्यमाह—एवञ्चेति । उक्त-

तुल्यम् । तथाच "इरयोः" इति सूत्रे दध्र इत्यादौ धात्वो ह्रस्य इरेचि आतो लोपे रेभावे तस्य कृसृभृप्रभृतिषु चरितार्थतया इटि कृते इरयोः इति द्विवचननिर्देशाल्लाक्षणिकस्यापि रेभावः पुनः क्रियते इति स्थितमाकरे । इरयोरित्येकशेषः । साम इति तु द्वन्द्वः । मत्वविवक्षा तूभयत्र तुल्यैव ।

वस्तुतस्तु साम आकमिति सूत्रे केवलोऽप्याम तन्त्रेण निर्दिष्टः । तस्याकमि स्थानिवद्भावेनामृत्वात् ससुट्कत्वाच्च साम इति प्रवर्तते । गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानम् । अत एव शेषे लोपाट्टिलोप इति पक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्ध्यति । सर्वथाऽपि

ततः सुटि तद्विशिष्टस्य पुनराकम् मुख्ये । गौणत्वे त्वाम एव । सूत्रे सकारग्रहणं तु सुड्विशिष्टपरमिति भावः । एवं परोक्तसमाहार-द्वन्द्वेऽपि गौणं आकममुपपाद्य सपदस्य सुड्विशिष्टे लक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तं प्रकारान्तरमपि स्वरूपव्याकियैव पराकियेतिन्यायेन दुष्टमिति बोधयन्ननुवदति— वस्तुत इत्यादिना । फलैक्यमिति । तत्पक्षेऽपि

रीत्या समाहारद्वन्द्वाङ्गीकारेच तत इति स्थानिवद्भावेनेति शेषः । ननु पुनराकमादेशः सकारमात्रस्यैव स्यान्नतु तद्विशिष्टस्य साधकाभावादत आह—सकार-ग्रहणमिति । एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः । तदीयैः समाहारद्वन्द्वाङ्गीकर्तृ-सम्बन्धिभिः । मूले तन्त्रेणेति ननु साम इति द्वन्द्वः । तथासति स्थानिभेदा-दादेशद्वयापत्तेः । तथा पूर्वपरयोरिति, द्विवचननिर्देशादादेशद्वयवारणायैकः पूर्व-परयोरित्यत्रैकग्रहणङ्कृतमिति 'सन्नियोगशिष्टन्यायेन' गौणे आकमभावापत्तेश्च । यदितु सहित आम् सामिति मध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकारस्तदा सूत्रस्यैव स्थान्यलाभाद्वैयर्थ्यापत्तौ लक्ष्यासिद्धिरेव स्यादिति भावः । दुष्टमिति अयम्भावः एवंविधद्वन्द्वपक्ष एतादृशतन्त्रस्य शास्त्रे प्रसिद्धिसत्वे उपपादयितुं शक्यः । स एवतु नास्ति, तन्त्रस्वीकारोहि यत्रोपात्तशब्दस्य तदर्थाभिधायकता तत्र सम्भवति। नहि साम् शब्दस्याम् शब्दोऽपि वाच्यः, तथासति नाम् शब्दोऽपि केवलामो बोधकः स्यादिति चर्मणामित्यत्र "नोपधाया" इति दीर्घापत्तिः स्यादिति । मूले अत एव तन्त्रनिर्देशाङ्गीकारादेव सिध्यतीति अन्यथा टिलोपपक्षे सुटः सर्वथा

अतित्वयामतिमयामिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यम् । अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक् ॥

प्रथमप्रवृत्तस्यैव पर्यवसानादिति भावः । सिद्ध्यतीत्यस्यैवं त्वदीयैरुक्तमिति शेषः । एतेन साम्पदस्याम्पदेन न तन्त्रमसारूप्यात् । सारूप्यस्यैव तद्बीजतया हर्यादिभिरुक्तेः । पूर्वं तन्त्रं कृत्वा ततः सुपदेन समास उभयोरपि तत्सम्बन्धबोधापत्तिः । किञ्चैवमपि गौणे नुड् वारयितुमशक्यः । न चामासहितस्यामश्चाकमित्यर्थः । गौणे नुटि तत्सहितस्याप्याकमिति वाच्यम् । प्रथमप्रवृत्त्यैवेत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । तन्त्रे एत्रमर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेऽप्यदोषात् । तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनम् । तदेतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहरति—सर्वथेति अत्र नुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक् ।

ऽसम्भवित्वेनाकमनापत्तौ फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः । एवञ्च टिलोपपक्षे यथा न फलभेदस्तथाह—तत्पक्षेऽपीति । सिध्यतीत्येवमभिधानेन तस्य व्याख्यानस्यास्वाभिमतत्वमेवेति भ्रमनिवृत्तये आह—सिध्यतीत्यस्येति । त्वदीयैरित्यनेन स्वानभिमतत्वन्दर्शितम् । एतेन त्वदीयैरिति कथनेन । पूर्वन्तन्त्रङ् कृत्वा आम्पदमात्रे तन्त्रं कृत्वा, ततः समासे सुपदेन समासे, तत्सम्बन्ध इति स सम्बन्ध इत्यर्थः । आपत्तिरिति तथाच सूत्रासङ्गतिरेव स्यात् । तुष्यतु दुर्जनन्यायेनैकत्रैव । तत्सम्बन्धाभ्युपगमेऽप्याह—किञ्चैवमिति । एवमपि एकत्रैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमेऽपि गौणे अतित्वाकमित्यादौ अशक्य इति केवलस्यामः स्थानित्वेनाकमादेशेऽपि स्थानिवत्त्वेनाम्त्वान्नुटः प्राप्तेरिति भावः । गौणे नुडवारणाय परो हितकल्पनान्निरसितुमाह—नचेत्यादिना । आमा सहितो वर्त्तत इति साम् इति "तेन सहेति तुल्ययोग" इति बहुव्रीहिः । एवन्नुट् सुट् सहितस्यामः पुनरादेशः असङ्गत्यापत्तेरिति तत्राप्युभयवाक्यार्थविषयतया वारद्वयमादेशकल्पनादिति भावः । अशक्यत्वादिति सामपदे तन्त्रस्वीकारेऽप्येकत्र साहित्यप्रतिपत्तिरन्यत्र नेत्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः अदोषादिति प्रागुक्तसिद्धान्ते दोषाभावादित्यर्थः । ननु खण्डनानुवादकरणमफलमत आह—तदनुवादेति । तेषामिति प्रसादकृतान्तदीयानाञ्च, परमतदूषणम् प्रसादकारमतदूषणमित्यर्थः । अत्र गौणे सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति मूलग्रन्थस्य सर्वस्य

षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ एतच्च सर्वस्य पदस्येत्याधिकाराल्लभ्यते । स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति । **वेदैरशेषैरिति** । युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु इति तु प्राचः पाठस्त्यक्तोऽस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाऽप्राप्तेः । **स्थग्रहणादिति** । तिष्ठतिरिहाऽहानौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्यादीनजहतोरेवादेशा इत्यर्थः । **इति युष्मत्पुत्र इति** । युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः । पदात् परत्वं सम्पादयितुमिति शब्दः । प्राचा तु नासौ प्रयुक्तः, तत्र पदात् परत्वाभावादेवादेशो न भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन ॥

ननु पदस्येत्यधिकारेऽपि युष्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ सम्भवाद्विशिष्टयोरित्यर्थालाभः । षष्ठीद्वितीययोरसम्भवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेऽपि त्वदुक्तार्थे न मानम् । न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः । तदनुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह—सर्वस्येति । तत्सामर्थ्याद्युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः । अतएव युवाभ्यामित्यादौप्रकृतिभागस्य न । असहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावात् । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदाये एव

पदस्येत्युभयाधिकारादित्यर्थ इति ध्वननाय शङ्कते—नन्विति । ननु चतुर्थ्यां विभक्त्यविशिष्टस्य पदत्वलाभेऽपि षष्ठीद्वितीययोर्विभक्तिविष्टयोरेव पदत्वलाभेन तत्साहचर्याच्चतुर्थ्यामपि विभक्तिविशिष्टस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीत्यत आह—षष्ठीति । अवयवयोरिति युष्मदस्मदोरितिशेषः त्वदुक्तार्थे विभक्तिविशिष्टयोरित्यर्थे न मानमिति तथाच प्रकृतमात्रस्यादेशापत्तिः । परोक्तन्निरस्यति—नचेति । तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् पदस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् । तदर्थलाभः मूलोक्तार्थलाभः । उत्तरत्र तिङ्ङतिङ इत्यादौ । तत्सामर्थ्यात् उभयाधिकारसामर्थ्यात् । अत्र सर्वस्येत्यस्यानुपादानात्कथन्तादृशोभयाधिकारलाभ इति तु न शङ्कनीयम् ? अनुदात्तं सर्वमित्यतः सर्वमित्यनुवर्त्तते विभक्तिविपरिणामश्चेत्याशयात् । अत एव उक्तार्थकरणादेव । प्रकृतिभागस्य प्रकृतिभागमात्रस्य, ननु युवाभ्यामित्यादौ प्रकृति-

न चवा ॥ चादिपञ्चकेति ॥ पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः ॥ युक्त इति नपुंसके भावे क्तः ॥

"**पश्यार्थैः**" ॥ अत एव निपातनाद्भावे शः । दर्शनं पश्यः । तच्चेह ज्ञानमात्रम् । "अदर्शनं लोप" इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव । अनालोचन इति निषेधात् । तदेतदाह—**अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति** । **भक्त इत्यादि** । अत्र व्याचख्युः—येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम् । यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्यते ततः सापेक्ष(१)विधाने त्वमेव तदिममितिवदन्वादेशो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वं नास्ति इति तावदसङ्गतम् । आदेशो हि विधिः । किञ्चिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशो, न तु निरपेक्षत्वगर्भोऽ-

तत्प्रवृत्तेश्च । अनितवेत्यादीनां तु न त इत्याद्यादेशाः । षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । तेनैव कारणेनेति । श्लोकस्थं तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः । विधिरिति । स चाज्ञातज्ञापनरूपोऽत्र, न तु प्रवर्तनारूपः ।

भागमात्रे युष्मदाद्यवयवकत्वं व्यपदेशिवद्भावेनास्तीति दोषस्तदवस्थ एवेति शङ्कां वारयति—असहाय एवेति । अभ्युपेत्यवादेनाह— एकाजिति । ननु युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थे ऽनितवेत्यादावत्यादिविशिष्टस्य प्राप्नोतीति शङ्कां वारयति—अतीत्यादिना । प्रकृतिकस्येति षष्ठ्यादेरित्यर्थः । भक्तत्वे हेतुकथनमिति । सर्वनाम्नाम्प्रक्रान्तपरामर्शकत्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भाव. ।

अज्ञातज्ञापनरूप. यः पुरुषो बोधयितुमिष्टस्तेनाज्ञातस्य ज्ञापनरूपः मूले प्रक्रान्तार्थत्वाच्चेत्यादिः । अत एव सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशकृता प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्दोपादानेन यच्छब्दापेक्षेत्युक्तम् । हेत्वाकाङ्क्षाया अभाव

---

१ 'तेन' इत्यनेन निर्दिष्टो यो भक्तत्वरूपो हेतुस्तदपेक्षत्राणविधाने त्राणरूपविधेयस्य भक्तत्वरूपहेत्वपेक्षतया सापेक्षत्वेनान्वादेशत्वं न स्यादिति भावः । तन्मते हि निरपेक्षविधाने एवान्वादेशत्वम् ।

शब्दार्थत्वात् । शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च । न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम् । वन्याद्द्विपेनोन्मथिता त्वगस्य*अथैनमद्रेस्तनया शुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात् । तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात् । नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः किं त्वनुवादः । अतस्तदिममिति न विरुध्यते एवं स्थिते येन त्वं भक्त इति यच्छब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः । किन्तु तेन त्रायत इत्येव सम्बन्धः । प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् ।

अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्यादेशः । तथा त्रायत(१)इत्यस्मात् परं स इति प्रथमान्तम् ।

दिगिति । तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावः । त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तथापि दुर्निवारं च । शब्दमर्यादया तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति । न चेति । त्रायत इत्यस्य हरिस्त्वामित्यनेन शाब्दोऽन्वयः । स मामित्यत्राध्याहारः । वैपरीत्यं तु न । अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात् । किञ्चाध्याहृतस्यागन्तूनामन्ते निवेश इति

इति । तथाच तेन कारणेन भक्त इत्यर्थासम्भव इति भावः । हेत्वर्थकस्येति । शब्दस्येति शेषः । तेन भक्तत्वेनेतिशब्दाध्याहारपक्ष इति भावः । अध्याह्रियमाणशब्दार्थे तेनेत्यस्यान्वये कारकाणाङ्क्रियंयैव सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात्क्लृप्तनियमभङ्ग इति बोध्यमित्याशयेनाह—शब्दमर्यादयेति । भक्तस्त्वमप्यहन्तेनेति पद्ये स मामित्यस्य त्रायत इत्येतद्ग्रहणेन यद्विद्यमानपूर्वत्वापपादनन्तन्न युक्तमित्यभिप्रायिकामाशङ्कान्निराचष्टे—मूले न चेति । शङ्काभिप्रायमाविष्करोति—त्रायत इत्यस्येति । अध्याहार इति । एवञ्चोच्चारितभिन्नवाक्यस्थमिति तात्पर्यम् । युक्तत्वादिति यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानन्तत्राध्याहारस्तच्चाग्र एवेति तत्रैवाध्याहार

---

१ श्रूयमाण 'त्रायते' इत्यस्मात्परमित्यर्थः । एकत्रैव त्वामित्यस्य मामित्यस्य च सम्बन्ध इति भावः । अध्याहारपक्षस्तु न युक्त इत्याह-किञ्चेत्यादिना ।

न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यम्। स हरिस्त्वां मां त्रायत इति तन्त्रेणानेककारकसम्बन्धात्। अनुषङ्गाभ्युपगमेऽप्येकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितवाक्यत्वानपायाच्च।

"सामन्त्रितम्" ॥ संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्या-

न्यायेनान्त एव निवेशेन स मामित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेन च स इत्यस्य विद्यमानपूर्वकत्वाभावः। श्रूयमा(१)णं तु न समानवाक्यस्थमिति भावः। अनुषङ्गेति। अनुषङ्गो हि तत्सजातीयशब्दान्तरकल्पना, उपा(२)त्तस्यैव तदर्थकत्वं वा। तत्रोपात्तस्या-

---

इति भावः। ननु शब्दाध्याहारे तत्सम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह—किञ्चेति। स्वसिद्धान्तसिद्धाध्याहारपदार्थमाह—समामित्यस्येति। तथा परंसम्मताध्याहारपक्षे, स मां त्रायत इति वाक्यरचना स्याद्। द्वितीयपक्षेतु स मामित्येव। तदर्थकमिति विद्यमानपूर्वकत्वाभावः स्पष्टः। ननु त्रायत इत्यन्तमेव पूर्वं विद्यमानमिति नानुपपत्तिरत आह—श्रूयमाणमिति। एतेन समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वकत्वमुपपादनीयन्तच्च त्रायत इत्यन्तेन न सम्भवतीति भावः शङ्काया निराकरणाभिप्रायमाह—स हरिरित्यादिना। मूले—तन्त्रेणानेककारकेति। एतेन त्रायते इत्यस्य कर्मभेदेन वस्तुतो भिन्नो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकत्वेऽप्येकत्वान्न वाक्यान्तरस्थत्वमिति तात्पर्यम्। एतेन प्रकृतप्रयोगान्यथानुपपत्त्या निषेधविधायकवाक्ये समानवाक्ये इत्यस्यासम्बन्ध इति कल्पयन्तः पूर्ववाक्यस्थत्रायत इति पदमादायैव विद्यमानपूर्वकत्वं स मामित्यत्रास्तीति कथयन्तो निरस्ताः। स्वाभिमतप्रकारेण समानवाक्यस्थत्वमुपपाद्य परोहि तत्रीत्या समानवाक्यस्थत्वोपपादनन्त्वयुक्तमिति ध्वनयन्स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन तदुक्तमनुवदति—मूलकारोऽनुषङ्गेत्यादिना। अस्य युक्तत्वञ्चापिशब्दोपादानेन ध्वनितम्। तदेतद्विशदयति—अनुषङ्गोहीत्यादिना। तत्र प्रथमपक्षे उपात्तस्य श्रूयमाणस्य त्रायत इत्यस्य अन्वयाभावेनेत्यनेन कल्पितस्य शब्दान्तरस्यैव तत्रान्वय इत्येतत्सूचितम्। द्वितीयपक्षे त्रायत इति शब्दस्य तद्वाक्यघटकता नास्तीतितु स्फुटमेवेति भावः 'एकतिङ् वाक्यमि' त्यत्रैकशब्दस्य स्वसजातीयद्वितीयरहित-

---

१ एतच्च तदन्वयाभावे।

२ 'समाम्' इत्यस्य तदर्थकत्वम्=त्रायतघटितार्थकत्वम्, इति त्रायते इत्यस्य सम्बन्धाभाव एवेति भावः।

त्तदन्तग्रहणम् । आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह— तदन्तमिति ।

"आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" ॥ यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वं सम्बोधनेतरपूर्वं च सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात् सम्बोधनात् परयोर्नैत आदेशा इति केचिदिति । तत्र केचिदित्यनुचितम् । उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् । यच्च व्याचख्युः—त्रिसूत्र्या अयमर्थ इति तन्न । तृतीयसूत्रार्थस्य तेनासंस्पर्शात् ।

"पादः पत्" ॥ तदवयवस्येति । निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते ॥ दान्ताः ॥

न्वयाभावेन सामनवाक्यत्वं दुरुपपादमिति भावः । एकतिङिति । एकशब्दो हि तत्र समानवाचीति भावः ।

केचित्तु पूर्वस्यैवेति । अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वमिति पृथग्वाक्यम् । तेन कदाचित् पूर्वस्येति तदाशयः । उपेक्षितमिति । केचिदन्त्य(१)स-

---

त्वरूपत्वे ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यस्यैकवाक्यत्वन्न स्यादत आह – एकशब्दोहीति । तथा च समानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमिति फलितम् । एतच्च स्वशास्त्रीयकार्योपयोगा तेन पचति भवतीत्यत्र लौकिकवाक्यत्ववति नाव्याप्तिः । लौकिकवाक्यत्वन्तु 'सुप्ति- ङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्यनेन दर्शितम् एतादृशमेकवाक्यत्वमय- न्दण्डो हरानेनेत्यत्र नास्तीति हरत्यस्य न निघातापत्तिरिति भावः । मूले त्रिसू- त्रीसिद्धत्वादिति अयम्भावः यत्र सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य विशेष्यपूर्वत्वमग्ने तेजस्विन्नित्यादौ तत्राविद्यमानवद्भावस्य नामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यनेन निषे- धाद्भवत्येव निघातः । 'हरे दयालो नः पाहि' इत्यत्र न सादेशश्च एवं सम्बोधने- तरपूर्वस्थले 'इमम्मे गङ्गे यमुने सरस्वति इत्यादौ सम्बोधनेतरपूर्वत्वाद्भवत्येव देवाः शरण्या वो भज' इत्यत्रतु विभाषितसूत्रस्य प्राप्त्या ऽविद्यमानवद्भावाभाव- पक्षे आदेशो भवति यत्रतु नोक्तः प्रकारो देव माम्पाहीत्यादौ तत्र निषेधाप्राप्त्या देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेन मामित्यस्यादेशो नेति ।

---

१ अन्त्यसदृशत्वञ्च कार्यिव्यवधानशून्यत्वरूपम् । तेन 'ऊदमुयङ्' इत्यत्र रेफव्यवधा- नेऽपि न क्षतिः ।

अग्निं मन्थतीति । मथ्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् । इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थौ अग्निमन्थः ॥ थान्ताः॥

ङकार इति । आन्तरतम्यादिति भावः । ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । उक्तं चेति । वार्त्तिककृतेति शेषः । केचित्तु पूर्वस्यैव मुत्वादमुद्र्यङित्युदाहरन्ति । तद्भाष्याऽऽदौ नोक्तमित्युपेक्षितम् ।

"उद ईत्" ॥ अच इत्यस्यापवादः ॥ चान्ताः ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः" ॥ इहाधातोरिति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधो, नात्वन्तस्येति कैयटहरदत्तादयः । तदेतद्दर्शयति—धातुभिन्नासन्तस्येति ॥

देशस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ।

विभज्यत इति । तत्र चासन्तस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावत एव तत्र सम्बन्ध इति भावः । अतु इति वा लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् ॥ कैयटेति । 'उगिदचा' मिति सूत्रे हि तेनेदमुक्तम् ।

परममूलोक्ते ऽदसोद्रेः पृथङ्मुत्वमिति वाक्ये त्वत्वत्केचिदिच्छन्तीत्यत्र केचिदित्यस्यानन्त्यविकार इति परिभाषायाः प्रवृत्तिमविचार्य इत्यर्थः । केचिदन्त्यसदेशस्येतितु तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिवादिमतेन नेत्येक इति । स्फुटमेव पूर्वस्यैव मुत्वमिति हेतुरहितम् तादृशवार्तिकासम्मतमितितु न वाच्यङ्किन्तु वार्तिकसम्मतमेवेति तन्मतोपपत्तये आह—केचित्तु पूर्वस्यैवेनीति । तदाशयः पूर्वस्यैवेति वदत आशयः । उपेक्षाबीजमाह—केचिदन्त्येति । पूर्वोक्तरीत्यैव तद्भाष्यार्थलाभादिति भावः । तथावादिनोऽभिप्रायस्तु प्रथमोपस्थितत्वात्प्रथमोच्चारितस्य मुत्वमादौ भवति ततो लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात्पुनर्न भवतीति परन्त्विदम्प्रथमोपस्थितत्वन्न नियामकम् " निजान्त्रयाणाम् " इति सूत्रे त्रयाणाङ्ग्रहणात् उद्देश्यस्य भेदेन पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावाच्चेति । अत एवाहुः अदसोद्रेः पृथक् मुत्वमिति तत्र विभक्ते ऽधातोरिति सूत्रे मूलाशयं वर्णयित्वा भाष्यसिद्धान्तरीत्याह—अन्त्विति । सौत्रश्चशब्दस्त्वर्थे द्रष्टव्यः । अतु इत्यस्य पृथक्पदत्वादेव गोमत्यतेरप्रत्यय गोमानिति भाष्यकारीयप्रयोगः सङ्गच्छते । इदम् अधातोरिति योगविभागेनोक्तासन्तघटितवाक्य एवाधातुरित्यस्य सम्बन्ध इत्येतत् ।

"उभे अभ्यस्तम्" ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—उभे समुदिते इति अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्राऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

द्वे इत्यनुवृत्त्यैवेति । अनुवृत्तं च पूर्वोऽभ्यास इत्यादाविवानुवाद्यमिति भावः । समुदायेति । (१)गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रेवेति भावः । अन्यथा ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः । अन्यथा-

---

यद्यपि द्वे इत्येतदेकाच इति सूत्रे विधेयबोधकन्तथापि पूर्वो ऽभ्यास इत्यत्र द्वे इत्यस्य विधेयाबोधकताया दर्शनादिह तथात्वन्न भविष्यति । किन्त्वनुवाद्यत्व-मित्याशयेनाह—अनुवृत्तमिति । पूर्वो ऽभ्यास इति सूत्रात्पूर्वं इत्येतत्त न सम्बध्यते ऽस्वरितत्वात्सञ्ज्ञान्तरकरणसामर्थ्याच्च । यत्त्वत्रोभे ग्रहणाभावेऽपि द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुभेग्रहणं सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकमिति । तन्न । तादृशार्थस्य शक्त्या अलाभात् । अत एव भाष्ये समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्येतत्तात्प-र्यकस्य "उभे ऽभ्यस्तं" "सहेतिवक्तव्यम्" इति वार्तिकस्थसहग्रहणस्य प्रत्याख्या-नाय गर्गदण्डनन्यायो दर्शितस्तदेवाह—गर्गा इति । अन्यथा एतन्न्यायान-ङ्गीकारे, एतेनोक्तवार्तिकस्थसहग्रहणवदुभेग्रहणमपि तेन न्यायेन प्रत्याख्येयमिति ध्वनितम् । मूले अन्यथेत्यस्य शतभोजनन्यायस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः । इत्ये-तत्तात्पर्येणाह—प्रत्येकमिति ।

---

१ उद्देश्यताप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मः, विधेयप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयो-गितावच्छेदकधर्मश्च यत्र एक एव तत्र गर्गदण्डनन्यायप्रवृत्तिः । यत्र च तयोर्भेदस्तत्र ब्राह्मणभोजनन्यायप्रवृत्तिः । यथा 'ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्' इत्यत्र बहुत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि भोजनस्य स्वनिरूपितकर्तृत्वसम्बन्धेन विधेयत्वात्, तादृशकर्तृत्वस्य ब्राह्मणसमुदाये बाधेन पर्य्याप्तिसम्बन्धेनापि प्रत्येकमन्वयात् विधेयप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य ब्राह्मण-वृत्तितद्व्यक्तित्वे एव सत्त्वेन प्रत्येकमेव भुजिः परिसमाप्यते । प्रकृते च द्वित्वावच्छेदेन अभ्यस्तसंज्ञा विधीयते इति द्वित्वे एवोद्देश्यताप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य, अभ्यस्तसंज्ञारूपविधेयप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेन भोजनन्यायाप्रवृत्त्या गर्गदण्डनन्यायेन बहुत्वस्यत्र गर्गनिष्ठोद्देश्यतायाः, दण्डनरूपविधेयस्य च पर्य्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकत्ववत् प्रकृते द्वित्वस्यैवोद्देश्यतायाः, अभ्यस्तसंज्ञारूपविधेयस्य च पर्य्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकत्वमिति समुदायस्यैवाभ्यस्तसंज्ञा न प्रत्येकमिति भावः । न चैतन्न्यायप्रवृत्तावुद्देश्य-तावच्छेदकधर्मैक्यप्रतीतिः, उद्देश्यतावच्छेदकधर्मैक्यप्रतीतौ च तन्न्यायप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः, तादृशावच्छेदकधर्मयोरैक्यं यत्रेष्टं तत्रैव तन्न्यायप्रवृत्त्या इष्टसिद्धिर्विधेयेति तदभिप्रायात् । इष्टत्वञ्च व्याख्यानतो निर्णेयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

"जक्षित्यादयः षट्" ॥ जक्ष् इति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षितिरेव परामृश्यते, इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तदेतदाह षड् धातवोऽन्य इति ॥ तान्ताः ॥

गोपायतीति गुप् । क्विपि विवक्षिते "आयादय आर्द्धधातुके वा" इत्यायाभावः ॥ पान्ताः ॥

"त्यदादिषु" ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताऽप्यवयवार्थेन व्युत्पा-

---

प्रत्येकं संज्ञायाम् । अभ्यस्तानामिति । अनिटि अजादौ लसार्वधातुकेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तइति तदर्थः ।

इति आदिरिति । आदिशब्दः पूर्ववर्त्तिवाची ।

भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शितेति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स(१)इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तम् । तत्राध्यारोपितप्रेषणपक्षे कर्मकर्त्तृत्वं, पश्यतीत्यस्य च दर्शयतीत्यर्थ

यद्यपि जक्ष् इति पृथक् पदन्तथापि इतिशब्दस्योपस्थितपरामर्शकतया जक्ष इत्यस्यैव परामर्शे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यङ्गीकारे षण्णामेव लाभः स्यादतोऽत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरेव स्वीकार्यः। सचादिशब्दस्यावयववाचकत्वेऽनुपपन्न इत्याशयेनाह—आदिशब्द इति । जक्षित्यस्य पृथक्पदत्वेन समवायसम्बन्धेन सम्बन्धी नान्यपदार्थ इत्यतद्गुणत्वम् सुलभम् ।

भाष्ये कर्मणीत्येतदधिकाराबाधाय व्युत्पत्त्यन्तरन्दर्शितन्तत्र तमिवेत्येतत्पूरणेन व्याख्यातुं शक्यमित्याशयेन व्याचष्टे—तमिवेत्यादिना । पश्यन्तीत्यत्र दृशधातुश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारार्थकः । तत्र भाष्योक्तौ अध्यारोपितप्रेषणपक्षे, दृशधातोरेव कर्मनिष्ठो यो विलक्षणो व्यापारस्तस्य पूर्वोक्तव्यापारानुकूलत्वविवक्षया चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारार्थकत्वविवक्षापक्षे । तत्र कर्मणः कर्तृत्वे, अधिकेन विपर्यीकरणापेक्षया तदनुकूलव्यापाररूपाधिकार्थकत्वादित्यर्थः । अत्र नार्थ-

---

१ कर्मण एव प्रयोजकत्वविवक्षया 'तमिवात्मानं पश्यति' इत्यस्य स तमिवात्मानं जनान् दर्शयति इत्यर्थः । कर्मण्येव प्रयोजकत्वारोपः । इदम् अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्यभिप्रायेण ।

यन्ते। अत एव अज्ञानार्थाद् दृशेरिति सङ्गच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः। स इवायं पश्यति। ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात्। तत्र विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्थादिति सङ्गच्छते॥

"नशेर्वा"। अत्र झल्यपीत्यपाणिनीयम्। नष्टमित्यादावतिप्रसक्तं च। नगिति। षडगकाः प्राग्वत्॥ शान्ताः।

"नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि"॥ ष्टुत्वेनेति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः "वा शरि" इति विकल्पात् पक्षे सकारः। तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं, न त्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे शर्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्॥

व्याख्यानादिति। असम्भवादिति हरदत्तोक्तिर्नादर्त्तव्या। सुहिन्सु इत्यत्र सम्भवादिति भावः॥ संयोगान्तेति। न चास्मिन् कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्। पदसंज्ञासापे-

---

इति स्पष्टमेव। तत्राधिकार्थत्वादज्ञानार्थत्वं बोध्यम्। निवृ(१)त्तप्रेषणकर्मकर्त्तर्यपि सौकर्याय व्युत्पत्तिं दर्शयति। तमिवेममित्यादि। अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादिति बोद्धयम्।

पूर्वस्य—विसर्गस्थानिकसस्य।

अस्मिन्—संयोगान्तलोपे। पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येति भावः। पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति। बहिर्भूतसुब्विभक्त्यादिः। तदपेक्षया बह्वपेक्ष-

---

त्वम् प्रधानीभूतवाक्षुरज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारभिन्नार्थकत्वम्, न केवलमध्यारोपितप्रेषणपक्ष एव भाष्यसङ्गमनङ्किन्तु पक्षान्तरेऽपीत्याशयेनाह—निवृत्तप्रेषणेति। सामर्थ्यादिति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः।

अत्र पक्षे पूर्वकालस्थितप्रधानीभूतव्यापारस्य त्यागेनाज्ञानार्थत्वं स्पष्टमेव। पूर्वम्पूर्वमित्यस्य पूर्वम्पूर्वं शास्त्रमित्यर्थभ्रमवारणायाह—पूर्वम्पूर्वमिति। पूर्वपूर्व-

१ कर्तरि ज्ञानानुकूलव्यापारस्याविवक्षया धातोर्ज्ञानविषयीभवनमात्रार्थत्वेन कर्मण एव प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य विवक्षणादिति भावः।

क्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वात् । कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शाल्वं वाऽऽचक्षाणे संयोगान्तलोपो नेति प्रागुक्तमितिचेन्न । तत्र 'यणः प्रतिषेधो' 'न वा झलो लोपा' दिति पक्षद्वयेऽपि लोपाभावे निर्णीते तदैकरूप्याय पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम् । अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्प्रयुक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात् । इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

तक्षिरक्षिभ्यामित्यादि । यत्तु वदन्ति—शुक्रं चक्रं शुक्रं वाऽऽचक्षाणेषु कलोपः । शुल् । शुक्रौ । शुल्भ्याम् । चः । चक्रौ । चाभ्याम् । शूः । शुक्रौ । शूभ्यामित्यादि, तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम् । अयं तु विशेषः तग्रागित्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः । तत्र तु सोऽपि दुर्लभ इति । दिधगिति । यत्तु दहेर्हो ढः "षढोः" इति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे ढस्य जश्त्वे दिधडिति नैमिषीयेणोक्तम् । तत्प्रामादिकम् । "दादेर्घ" इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात् ॥ षान्ताः ॥

त्वरूपं बहिरङ्गत्वं प्रबलमिति भावः । प्रागुक्तमिति । पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादि । अतिदेशेनेति । विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः । लक्ष्यपूर्वभागे इति । काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे याद्यन्ते इत्यर्थः । बहिर्भूतेति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तेषामनभिधानमेव । पूर्वं पूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । दुर्लभ इति । यणत्वादझल्त्वाच्चेति भावः ।

स्थानिकमित्यर्थः । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वादाह—बहिर्भूतेति । तदपेक्षया पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्येतदपेक्षया अत्र सुबन्ताण्णिचो भावेनातिदेशेन लभ्यस्येत्यधिकमतस्तन्मूलं योजयति—विभक्त्याश्रयेति । अनभिधाने हेतुमाह—पूर्वम्पूर्वमित्यस्य । चेति चोह्यर्थे, इत्येवेति भाष्यसम्मतत्वादिति शेषः । अन्यत्र शेखरादौ,

विद्वानिति । विदेः शतुर्वसुः अदादित्वाच्छपो लुक् । सेदिवानिति । "भाषायां सदवसश्रुव" इति क्वसुः । **सेदुष इति** । ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया "विदेः शतुर्वसुः" इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न तु क्वसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतश्छान्दसत्वात् । कथवस्तु प्रयुञ्जते । 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीति 'मासश्छन्दसि' इति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य कथं चित्समाधेयम् ।

"पुंसोऽसुङ्" ॥ विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति ।

स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति । ङित्त्ववदिति भावः । न च तदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत् । निरनुबन्धकत्वेनापि तत्सिद्धेः । कथं चिदिति । तेन 'पद्दन' इति सूत्रे छन्दसीति निवृत्तिकल्पनया तस्य चारितार्थ्येनैतदर्थज्ञापकत्वासम्भव इति सूचितम् ।

प्रागेवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । निवर्तयिष्यते इति । अकृतव्यू-

---

स्थानिवद्भावेनापीत्यपिशब्दसमुच्चयार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—ङित्त्ववदिति । अनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति भावः । तदिति उदित्वमित्यर्थः, तत्सिद्धेरिति तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेर्यत्फलन्तस्य सिद्धेरित्यर्थः । वस्तुतस्तु वसुसादेशेनास्यापि क्व्यनुबन्धकत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् तेन "मासश्छन्दसि" इति वार्तिकस्थछन्दोग्रहणेन, कल्पनयेति तृतीयान्तपदघटककल्पना शब्दार्थे ह्यय हेतुः । क्वचित्त एतेनेति पाठः । तत्रैतेनेत्यस्य कथञ्चित्पदोल्लेखेनेत्यर्थ. तस्य मासश्छन्दसीतिवार्तिकस्थछन्दोग्रहणस्य, कथञ्चित्पदस्वारस्येनायमेव पाठो युक्तः । एवञ्च कविप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु 'निरङ्कुशा' इति न्यायेन कार्या ।

मूले तेनेति विवक्षितइत्यर्थकरणेन, परत्वादिति समासान्तोदात्तत्वादित्यादिः । वक्ष्यमाणमूलोक्तप्रकारस्यायुक्तत्वध्वननायाह—अन्तरङ्गत्वादिति ।

परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात्। न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्त्तयिष्यते। असुङश्चान्त्यत्वात् करिष्यत इति वाच्यम्। अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः। एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तम्।

वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम्। नन्वेवमसमासेऽप्यसुङि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादसुङ उदात्तत्वं स्यात्, इष्यते तूकारस्य। पुमान् पुमांसं परिपाहीत्यादौ

हपरिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यते इति भावः। अन्तरङ्गे इति। अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः। तदेवाह—कैयटेत्यादि। भाष्येऽप्युपदेशिवद्भाववचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया इति। सत्त्वे इति शेषः। नन्वेतदिति। अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः। फिट्स्वरस्यैवात्र प्राप्तेरिति भावः। इदम् डुम्सुनो नित्त्वम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्त्वाभावेऽपि फिषोऽन्त इति

कृतमपीति परिभाषाया गुरुत्वेन खण्डनादाह—अकृतव्यूहेति। अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य तद्बाध्यासिद्धपरिभाषया निराकरणं। यन्मूले कृतन्तदयुक्तमिति भ्रान्तिनिवारणाय मूलकारस्य भावं व्याचष्टे अकृतेत्यादि। तदेवाह उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाह विवक्षितव्याख्यानस्य निरालम्बनत्वशङ्कानिवारणायाह—भाष्येऽप्युपेतिकर्त्तव्यमिति। अस्य स्वरसिध्यर्थम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति शेषः। एतेनोपदेशिवद्वचनारम्भ एव युक्तः। विवक्षित इति व्याख्यानेऽपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेनासुङादेशस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गत्वेन समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वम् प्रवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषः स्यादेवेति सूचितम्। अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य कृतस्य वस्तुतस्त्वित्यारभ्यावधेयमित्यन्तग्रन्थेन परसप्तमीपक्षसमर्थनस्यापसिद्धान्तत्वमिति ध्वननायाह—सत्व इतीति मूले नन्वेवमिति एवम् असुङादेशोत्तरं स्वरस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे, नन्वेतदित्यत्र यदेतदिति तदर्थमाह—अन्तोदात्तत्वेत्यादि एतेन हरदत्तोक्तत्वस्यैतच्छब्दार्थत्वमिति शङ्काया निरासः।

तथैव पाठादिति चेत्सत्यम् । डुमसुनो नित्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तः । नन्वेतदयुक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिष इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम् । क चित्सखण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम् । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्येवेदं सिद्धं, तथाऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः । उच्चारणार्थ इति । यत्तु प्राचोक्तमुङावितावति, यच्च तत्पौत्रेण व्याख्यातमुकार उगित्कार्यार्थ इति तदसङ्गतमिति भावः । हे पुमन्निति । असम्बुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः । पुंस्विति । संयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणान्नुमाविसर्जनीयेति न पत्वम् । अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । यत्तु हरदत्तादय आहुः—सोऽर्डेति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति । तत्तु प्रागेव दूषितम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम् ।

कर्तव्ये असुङो बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे एव स्थिते ततोऽसुङ्ङनुदात्त एवेति भावः । नित्करणमिति । व्युत्पत्तिपक्ष इत्यादिः । उङावितावित । लोपेतरेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः । तद् ध्वनयन् तद्व्याख्यामाह—उगित्कार्यार्थमिति ।

एतदित्यस्य प्रातिपदिकत्वप्रयुक्तेत्यादिः । तत्र हेतुमाह—फिडिति । यद्यपीति शङ्काया भावार्थमाह—नित्वाभावेऽपीत्यादिना । निष्कर्षान्तग्रन्थेन कृतस्य सिद्धान्तस्यापसिद्धान्तत्वध्वननायाह—व्युत्पत्तिपक्ष इतीति । साच "पूञो डुम्सुन्" इति पाते डुम्सुन्निति वा "स्त्रियाम्" इति सूत्रस्थभाष्यकारकृता सूतेः सस्यपो ह्रस्वोस्सुन् प्रत्यय इति बोध्या । वस्तुतस्तूणादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितयान्तरङ्गतयोदात्तत्वमुकारस्यादौ भवति । ततो ऽसुङ्ङनुदात्त एवेत्युकारस्योदात्तस्य श्रवणसिद्धिरिति उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञयैव निवृत्तिरिति सिद्धान्तात्प्रक्रियोक्तरीत्या ग्रन्थसङ्गमनं युक्तमेवेति । मूलमसङ्गतमिति केनचिदुक्तन्तत्प्रक्रियोक्त्याशयानभिज्ञतयेति ध्वननायाह लोपेतरदिति । तद्व्याख्याता प्रक्रियाव्याख्याता प्रकाशकारः ।

"अदस औ सुलोपश्च" ॥ ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति सिद्धे किं सुलोपविधानेन मैवम् । असकौ स्त्रीत्यत्र टापि "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वप्रसङ्गात् । अमुक इति । औत्वाभावे त्वादाद्यत्वं सादुत्वम् । अमुक इति त्वसाधुः । सत्वेन

इत्वप्रसङ्गादिति । न चेत्त्वविधायके आआपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्ने-त्वम् । कारिके इत्यादावपि इत्त्वानापत्तेः । तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एतेन विभक्तावित्यस्य 'त्यदादीनाम' इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तम् । एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदा-द्यत्वे टापि सावदस इत्यन्त्यस्यौत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनाप्त्वादित्वापत्तेः ।

—

असकावित्यत्रेत्वापत्तिरूपदोषस्य प्रकारान्तरेण परिहारशङ्कां निरस्यति—नचे-त्यादिना । नेत्वमिति अस्य वार्णपरिभाषया वृद्धेः प्रागित्यादेः । नन्वेवं सति प्रश्लेषो व्यर्थ एव स्यादिति तत्सामर्थ्याद्वार्णपरिभाषा बाध्यतामत आह—कारिके । इत्यादाविति अत्रापि प्रश्लेषसामर्थ्यात्प्राग्विभक्तिकार्ये कृते आकार-रूपाप्परत्वाभावेनेत्वानापत्तेरिति भावः । अत्रैव अदस आवितिसूत्र एव, एतेनेति वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । यदि विभक्ताविति विषयसप्तमी तदाऽन्तरङ्गत्वादत्वे टापि विभक्तावेकादेशे आकाररूपस्यापोऽभावेन नेत्वस्य प्राप्तिरिति भावः । तद्दोषमेवाह—एवंहीत्यादिना । सिद्धान्तेऽप्यत्यादिः अन्त्यस्य आकारस्य वस्तुतस्तादृशं व्या-ख्यानमेवासङ्गतमित्याह —निर्दिष्टेति । प्रमाणसत्त्व एवैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिः । प्रमाणाभावेतु सर्वत्र प्रवर्तत एवेति भावः । एतेनादसो डौरिति सूत्रम्पाठ्यम् , विभक्तावितितु विषयसप्तमी । एवञ्च विभक्त्युत्पत्तेः प्रागत्वेऽपि सोर्डौ आदेशे टिलोपेच रूपस्य सिद्धिरिति परास्तम् । विषयसप्तमीत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । दिगिति दिगर्थस्तु "वार्णादाङ्गं बलीय" इति परिभाषामाश्रित्यासकावित्यत्रेत्वा-पादनमसङ्गतम् । तस्याः परिभाषायाः समानकार्यित्व एव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात् । 'असो ब्राह्मणि' इत्यत्र "सम्बुद्धौ च" इतिसूत्रेणेत्वस्य प्राप्तिरेव स्यादितितु वक्तुमशक्यम् । तत्र बहुवचने "झल्येत्" इति सूत्राज्झलीत्यस्य सम्बन्धात् । हे असावित्यत्र "एङ् ह्रस्वात्" इतिलोपापत्तिरपि न हल्ग्रहणस्य तत्र सम्बन्धात् । असकौ ब्राह्मणीत्यत्र प्रत्ययः स्यादितीकारादेशवारणाय तत्राकारस्य प्रश्लेषः कल्प्यते चेत्कारिके इत्याद्यसिद्धिरिति नन्वसुक इत्यत्र सत्वेन मुत्वस्यास्तु बाधः, तथाप्यदकः शर्मेत्यत्र न सत्वस्य प्राप्तिरित्येवमिति शब्दस्य प्रयोगासङ्गतिरत

मुत्वस्य बाधात्। एवममुकी अमुकशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव। अमुका अदकः शर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात्।

"एत ईद् बहुवचने" ॥ पारि(१)भाषिकस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्ध्येत्। न ह्यत्रेकारस्य बहुवचनपरता ऽस्त्यतो व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति।

न मु ने ॥ ने(२)इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्त्तव्ये इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति। संनिपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेतिवदमुनेति वक्तव्ये न मु न

निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्याववक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्।
न्याय्यत्वादिति। क्व चित्सान्तत्वेन मुत्वाप्राप्तेः। क्वचित्सत्त्वेन बाधादिति भावः।

-

आह—क्वचिदिति। अदक इत्यत्र सान्तत्वेन मुत्वाप्राप्तिः, अमुकीत्यत्र तु सत्त्वेन मुत्वस्य बाध इत्येवंशब्द उभयत्र मुत्वाप्राप्तिसूचक इति भावः। यत्र तु प्रामाणिकोऽमुकशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र तस्याव्युत्पन्नत्वमिति वाच्यम्। मूले अन्यथेति विषयसप्तमीत्वानङ्गीकार इत्यर्थः। 'नाभावे कर्तव्य' इत्यर्थस्वीकारे नाभावस्य सिद्धावपि मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशगुणौ स्यातामिति रूपासिद्धिरेव दोष इति सूत्रासङ्गतिरस्त्येवेति विषयसप्तमीत्वमावश्यकन्तथाच नाभावविषये मुत्वमसिद्धमित्यर्थः। एवञ्चैनादेशगुणदृष्ट्याप्यसिद्धत्वन्नेति फलितम्। तरुमूलमित्यत्र "ह्रशि च" इत्यस्य व्यावृत्तिर्यथानुनासिकनिर्देशस्य फलन्तथा तवेर्थमित्यत्रातो रोरिति सूत्रस्य प्रवृत्तिवारणमपि फलमिति प्रथमस्य तस्य त्यागे

---

१ बहुवचनसंज्ञकस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। "नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि अन्वर्थग्रहणमेतत् बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं बहुवचन इति" इति भाष्यात्।

२ भाष्यात्तु 'ने' इति परसप्तमीति लभ्यते। तथा हि—"इह ने प्रतिकार्यं प्राप्नोतीत्यप्रतिमुभावो नाभिद्ध इतीयत्युच्यमाने नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोति। नैष दोषः। तदेतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभाव इति। यदयं नेपरतोऽसिद्धत्वं शास्ति" इति भाष्ये उक्तम्। विषयसप्तमीत्वे 'नेपरतोऽसिद्धत्वं शास्ति' इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यादित्युपाध्यायाः।

इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था। तेन रामो रामेभ्य इत्यादि सिध्यति। अन्यथा रोरासिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम्। तरुमूलमित्यादौ "हशि च" इत्यस्य व्यावृत्तयेऽतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। न चाऽतो रोरित्यत्र मास्त्वनुनासिकः प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्। एवमपि दिव रुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात्। राम इत्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थत्वस्य सुवचत्वाच्च। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोऽपि लभ्यते।

न स्यादिति। इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोद्धव्यम्। हशिचेत्यस्येति। तदर्थमित्यादावतो रोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोद्धव्यम्। तत्रैव चरितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोत्वं सर्वादेशः। एवं च—

बीजाभाव इत्यत आह—तदर्थमिति। आदिना तदर्थरीत्यादेःसङ्ग्रहः। अत्र योगविभागाभावे इत्संज्ञालोपौ प्रति चोत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्याप्यसिद्धत्वं स्यादित्युत्वविधायकसूत्रमेवासम्बद्धं स्यादिति तत्सामर्थ्यादुत्वं सर्वादेशः स्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु 'आदेः परस्य" इति शास्त्रैकवाक्यतया तदर्थमित्यादावादौ रेफस्योत्वं स्यादिति बोध्यम्। ननूत्वविधायकशास्त्रस्थरुशब्दः प्रतिपदोक्तस्य बोधको भविष्यतीति न तदर्थमित्यादौ दोष इति शङ्कानिरस्यति मूले—नचेति। एवमपि प्रतिपदोक्तस्य रुशब्दस्य ग्रहणेऽपि, रुहीति अत्र रुशब्दः प्रतिपदोक्त एवेति भावः। रुहीत्यत्र रुशब्द इति रुधातुः लोडन्तमेतत्। मूले एवञ्चेति योगविभागेनान्यत्राप्यसिद्धत्वन्नेत्यर्थकल्पने चेत्यर्थः। स्थानिवत्सूत्रस्यापीति अन्यथा एतद्दृष्ट्याप्यसिद्धत्वं स्यादिति स्थानिवद्भावानापत्तिः स्यात्। दिगर्थस्तु यद्यपि योगविभागः प्रकृतसूत्रेऽप्रामाणिक इति शङ्का भवति, तथापि यत्वविधावग्रहणाल्लिङ्गात्क्वचिदसिद्धत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते। तथाहि प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाद्विसर्गविधावेवासिद्धत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते इति यद्यपि सम्भवति, तथापि "भोभगो" इति सूत्रेऽश्ग्रहणन्देवाः सन्तीत्यादौ यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वाद्यत्वम्माभूदित्येवमर्थङ्कृतम्। तच्च त्रैपादिकस्य शास्त्र-

"प्रत्ययः" "परश्च" इत्यादिनिर्देशा यत्वविधावशूग्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च । अश्ग्रहणं चेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ॥

इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

स्यासिद्धत्वे व्यर्थमिति तत्कचिदसिद्धत्वमित्यंशे लिङ्गमिति अश्ग्रहणमनर्थकमिति रीत्या तत्प्रत्याख्यानेतु हलोऽनन्तरा इत्यादि निर्देशाः, पदान्तत्वप्रयुक्तपूर्वरूपप्रवृ-त्त्योपपाद्यमानाः प्रकृतार्थज्ञापका भविष्यन्ति । अत एव तेष्वनन्तरा इत्यादीना-मुपपत्तिर्भवतीति अत्र अश्ग्रहणविषये योगविभागविषये च तदुक्तमिति अश्ग्रहणं व्यर्थमेव । योगविभागोऽप्यप्रामाणिक एवेति सर्वं सन्धिप्रकरणे उक्तमित्यर्थः ।

इति हलन्तपुँल्लिङ्गविवरणम् ॥

नहो धः ॥ द इत्येव नोक्तम् । तथा हि सति नद्धमित्यत्र "रदाभ्या" मिति नत्वं स्यात् " झषस्तथोः " इति च न स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानित्यादि पुंवदेव रूपम् । यत्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनडुवाहीत्युदाजहुस्तच्चिन्त्यम् " अनुपसर्जनाद् " इत्यधिकारविरोधात् । गीरिति । गॄ निगरणे शब्दे च क्विप् । " ऋत इ " दितीत्त्वम् र्वोरुपधाया दीर्घः । पूरिति । पॄ पालनपूरणयोः । " उदोष्ठ्यपूर्वस्य " त्युत्त्वम् । आशिषाविति । आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वम् । "शासिवसी" ति षत्वम् ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

ननु संनिपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह—झष इति । धत्वे कृते संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्धमित्यादौ जश्त्वं बोध्यम् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

प्रक्रियालाघवमूलिकामाशङ्कांनिरस्यति - मूले-द इत्येव नोक्तमिति । सन्निपातपरिभाषयेति या ह्यसिद्धत्वविषयेऽपि भवतीति प्रागुक्तम् । ननु हस्य धकारादेशेऽपि नद्धमित्यत्र जश्त्वं सन्निपातपरिभाषया न स्यादसिद्धत्वादत आह— अनित्यत्वादिति अत एव पास्पर्द्धीत्यादौ जश्त्वमाधवादिभिरुक्तम् । न च दइतिन्यासे सन्निपातपरिभाषया नत्वं वार्यते धइतिन्यासेतु तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिं स्वीकृत्य जश्त्वमुपपाद्यत इति पूर्वापरविरोध इति वाच्यम् ? इष्टानुरोधेनानित्यस्य वचनस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः स्वीकारस्य सुप्रसिद्धत्वात् । मूले गॄ निगरण इति तुदादिरयम्, शब्देचेति अयङ्क्र्यादिः ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविवरणम् ।

अन्वादेशइति। अयं चाम्येवेति व्याख्यातारः। तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तु सूत्रे एवैनद्वक्तव्यः। एनम् एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्। क्लीवेऽमि लुका लुप्तेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। न चैत्रमेतच्छ्रितकइत्यत्रापि तदापत्तिः। एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्व-

अम्येवेति। औशसादिष्वेनेनैव सिद्धिरितिभावः। त्यदाद्यत्वेनेति। न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैनदस्त्यदाद्यत्वापवा(१)दत्वेन तत्र कृते कथं त्यदाद्यत्वम्। न चोपसर्जन एनच्चरितार्थः। त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एनदोऽप्युपसर्जने 'एतदस्त्रतसो' रिति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात्। न च नपुंसकेऽमि तच्चारितार्थ्यं द्वितीयादिग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थ्यादिति वाच्यम्। 'आर्धधातुके' इत्येतत्साहचर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं 'भाष्यं यद्येनत् क्रियत' इत्याद्येकदेशयुक्त्याध्वनितम्।

अम्येवेतीति यद्येनादेश. क्रियते तदाऽतोमित्यमि कृते एनमिति स्यादत एनद्विधिरिति भावः। औशसावित्यत्रादिना ओसोर्ग्रहणम् एतेनैव सिद्धिरिति विशेषविहितत्वात्। नचेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। अपवादत्वेनेति अत्वे कृतेऽकृतेवा एनदादेशे विशेषाभावादिति भावः। उपसर्जनेऽसर्वनामत्वेनान्तर्गणकार्याप्रवृत्तेरपि स्वीकारे तदपवादत्वमेनदादेशस्य न सम्भवतीति शङ्कां वारयति—नचोपेति। भाष्यासङ्गत्यापत्तेरिति। एतदस्त्रतसोरिति पूर्वसूत्रस्य त्रतसोरित्येतदनुवादेन सर्वनामत्व एव प्रवृत्तिस्वीकारेणतच्छब्दस्यानुपसर्जनार्थप्रतिपादकस्यैव तत्र ग्रहणादर्थाधिकारानुरोधादनुपसर्जनस्यैवेहाऽपि ग्रहणमिति भावः। उक्ताशयादेवाह—एनदोऽप्युपेति। तच्चारितार्थ्यमिति। तत्र लुग्विधेः प्रवृत्त्याऽत्वस्याप्राप्तेरिति भावः। द्वितीयादिग्रहणस्य तत्सूत्रपठितद्वितीयादिग्रहणस्य

---

१ वस्तुतस्तु त्यदाद्यत्वविषये तत्कन्यायप्रवृत्तिस्वीकारे "तदोः सः" इति सत्वस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन 'सः' इत्यत्र त्यदाद्यत्वाप्राप्तया रूपासिद्धिरिति तद्विषये तत्कन्यायाप्रवृत्तिरेव। अत एव भाष्ये "यद्येनत् क्रियते एनो न वक्तव्यः। का रूपसिद्धिः। अथो एनम् अथो एने अथो एनानीति। त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्" इत्युक्तिः संगच्छते। न च यदिगर्भस्थत्वेनैकदेश्युक्तिः, यदि गर्भस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे मानाभावात्, तदुत्तरं शङ्काया अकरणेन भाष्यान्तरविरोधाभावेन च सिद्धान्त्युक्तित्वस्यैवौचित्यात्, विषयसप्तम्याश्रयणेनापवादत्वाप्राप्तेश्च।

मोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः।

"रोऽसुपि"॥ अहर्भातीति। प्राचा तु "अहन्" इत्युपन्यस्तं तदिहानुचितम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथं चिद्योज्यम्। असृक्शब्दास्त्विति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् बहूर्जीति, अन्त्यादिति च वाचनिकम्। तथा च वार्तिकम्—

स्वमोर्लुकेति। तद्विषये 'न लुमता' इति निषेधबाधेन चारितार्थ्येन बहिरङ्गलुग्विषये तद्बाधे न मानमिति भावः।

वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोधेन। तकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि सामर्थ्यादेवैनत्प्रवृत्तेः। न च बहिरङ्गत्वम्। लुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः। अत एवैनदादेशे एतच्छ्रितक इति न सिद्ध्यति, एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यं सङ्गच्छते। एनद्विधानेन एतत्सूत्रविषये 'न लुमता' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः। वस्तुत एषामभिधा(१)नमेव। अस्यां शङ्कायां 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति

पूर्वमेव प्रवृत्तेरिति आर्द्धधातुके इतिवद् द्वितीयाटौस्स्वितिविषयसप्तमीति भावः। उक्तार्थस्याग्रे निराकरिष्यमाणतयाऽनभिमतत्वं सूचयन्नाह—एतत्सर्वमिति। तद्विषयेति स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रविषयेत्यर्थः। बहिरङ्गलुग्विषयेति बहिरङ्गो यो द्वितीयाश्रितेति समासस्तत्प्रयुक्त "सुपो धातु" ति लुग्विषये "नलुमतेति" सूत्रबाध इत्यर्थः। अत्रापि समासिकलुक्यपि, सामर्थ्यादिति स्पष्टार्थमुनरुपादानम् परिभाषाऽप्रवृत्तेः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावात्। अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति भावः। अत एव तत्र तदप्रवृत्तेरेव, एनदादेश इति सेत्रेण क्रियमाण इति शेष.। एतच्छ्रितक इति पाठः एनत्सूत्रेति प्रकान्तर्द्वितीयाटौस्स्वेनदिति सूत्रेत्यर्थः। तदाशयः भाष्याशयः, एवमेकदेशयुक्त्या मूलन्दूषयित्वा सिद्धान्तमाह—एषामिति। अन्वादेशविषये इदमेतदोः "द्वितीयाश्रित" इति समाससञ्ज्ञकसमुदायानामित्यर्थः। अस्याम् यथेनदित्यादिना सूचितायाम्। यदा-

---

१ वस्तुतस्तु अनभिधानोक्तिश्चिन्त्या "यथा लक्षणमप्रयुक्ते" इत्यस्य अप्रयुक्ते लक्षणेन यथा प्राप्नोति तथैव कर्तव्यमित्यर्थस्यैव सिद्धान्तसिद्धत्वेन तान्तादेशविधानसामर्थ्येनान्तरङ्ग नपुंसकलुकि आदेशप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि बहिरङ्गसामासिकलुकि तत्प्रवृत्तौ मानाभावेन 'एनच्छ्रितकः' इत्यस्य न्यायप्राप्ततयाऽनभिधाने मानाभावादिति गुरवः।

'बहूर्जि प्रतिषेधः' 'अन्त्यात्पूर्वो नुममित्येके' इति। भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। एवं तु उर्द माने, गर्द गर्हायामित्यादीनामपि क्विबन्तानां नुमा न भाव्यमेव। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिति दिक्। अल्लोपस्येति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते। तस्य

भाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यां मानाभावेत्त्वैनैनतौ पृथग्वक्तव्यौ इत्याहुः।

अचः पर इति। 'नपुंसकस्य' इति सूत्रेऽज्ग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्या ऽच इत्यस्य झल्विशेषणत्वम्। अन्यथेगन्तानामिकोचीत्येव सिद्धया एजन्तेषु नपुंसकह्रस्वत्वेन चाकारग्रहणमेव कुर्यात्। आवृत्तौ मानं च 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे हिरण्मयानीतिनिर्देश एव। काष्ठतक्षीत्यादौ झल्त्वजातेरच. परत्वाद्भवत्येव नुम्। ऊर्क्शब्दादौ तु नेति भावस्तदाह--एवमिति। एतेन युजूशब्दाद् 'नपुंसकस्य' इति 'युजेः' इति च नुमृद्वयमित्यपास्तम्। 'युजे' रित्यस्य नित्यत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ अचः परझलोऽभावेन 'नपुंसकस्य' त्यस्याप्राप्तेः। वस्तुत ऊर्जादेः क्विपि नपुंसके नुम्विषये ऽनभिधानमेव वार्तिकानुरोधात्। अन्यथा

र्धधातुक इत्यादिना प्रागुक्तन्तद्दूषयति-विषयेति। आर्द्धधातुक इत्यत्र विषयसप्तम्या भाष्यसम्मतत्वेऽपीह तदाश्रयणे मानाभाव इति भावः। पृथगिति अन्यथोक्तरूपाणामसिद्धि. स्यात्। अत एव भाष्ये नपुंसकैकवचने एनद् वक्तव्यः, कुण्डमानय प्रक्षालयैनदित्युक्तम्। अत्र नपुंसकैकवचने इत्युक्त्याऽन्यत्रैनादेशो वाच्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना। इत्याहुरिति भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः।

"नपुंसकस्य" इति सूत्रेऽच इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात्कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—नपुंसकस्येतीति। अन्यथा-उभयविशेषणत्वानङ्गीकारे, झल्विशेषणत्वे प्रमाणन्तु प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेव अङ्गविशेषणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह-आवृत्तादिति। अच इत्यस्य झल्विशेषणत्वेऽव्याप्तिशङ्कां वारयति—काष्ठेत्यादिना। "दिव औत्" इति सूत्रीयभाष्यस्थोऽयम्प्रयोगः। ऊर्गशब्दादाविति। रेफे झल्त्वजातेरभावात् एतेन वक्ष्यमाणदोषेण, तद्दूषणमुपपादयति— युजेरित्यस्येति स्वीयसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति। नुम्विषय इति यदंशे फलभेदस्तत्रैवानभिधानमिति भावः। अन्यथा अनभिधानाकल्पने, फलभेदेति वार्ति-

काचित्कत्वात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वा-दिति स्पष्टमाकरे ।

अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । तथा हि—सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वेऽष्टादश । औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि अद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि । टायां चतुर्दश । भ्यामि अष्टच-त्वारिंशत् । भप्राग्वर्ण-य-मानां द्वित्वात् । भिसि चतुर्विंशतिः । ङयि सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानणुत्वात् । भ्यसि भ्याम्वत् । ङसौ ङसादिपञ्चके चतुर्दश । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः । एवं कुक्पक्षे षण्णां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् । कुगभावे त्रयाणा ङकारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश । सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकम् १४ सुप् ४८ । अत्रेदम-

---

भाष्यवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । आकरे इति । 'दीधीवेवीटा'मिति सूत्रे न पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थः ।

सङ्कलनयेति । तत्कृत्यं मन्दबोधनम् । चतुर्दशेति । पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वात् सप्तानामनुनासिकविकल्पाच्च चतुर्विंशतिरिति । भप्राग्वर्तिवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गे तु नानुनासिकः अप्रगृह्यत्वे,

---

कमते बहूर्जिशब्द एव नुम्प्रतिषेधो नोर्दादौ भाष्यमतेतु तत्रापि नुमोऽप्राप्तिरिति फलभेदापत्तिरित्यर्थः । आकर इति एतेन भाष्यकैयटादिग्रन्थस्य प्रामाण्यलाभः । तत्कृत्यमिति सङ्कलनाकृत्यमित्यर्थः । मूले हेत्वकथनादाह— पूजेति विसर्गस्या-कारोपरि पाठेनाणुत्वादनुनासिकापत्तिं वारयति—विसर्गेत्विति भाष्यव्यतिरिक्त-मित्यनेन भाष्यासम्मतत्वमुक्तन्तदुपपादयति—भाष्यमत इत्यादिना । मूले

वधेयम् । पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य पाक्षिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपषट्कम् । एवं शस्यपीति सङ्कलनया द्वादश । तथा च रूपं ग्रहाग्नि ५३९ भूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् यत्तु वदन्ति—

ऊह्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः ।
अष्टपञ्चाशतो वृध्या त्रिसप्तत्यधिकं शतम् ॥ इति ।

तच्चिन्त्यम् । पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्, रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च । अष्टपञ्चाशतो वृद्धावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक् ।

तिरश्ची इति । भत्वादच इत्यल्लोपः । अलोप इति वचनात्तिर्यादेशाभावः । **स्वाबिनि** । शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । "ऋक्पूः" इति समासान्ते प्राप्ते "न पूजनात्" इति निषेधः । यत्त्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं, तत्प्रामादिकम् । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य" इति तु न भवति । तत्रापि इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् । **सुपुमांसीति** । "पुंसोऽसुङ्" इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिध्येत् । औङि

ति पर्युदासेनात्तरसमाम्नायिकेष्वेव तत्प्रवृत्तेः । ङपयोरिति । पकारद्वित्वं 'शरः खय' इत्यनेन । भाष्यव्यतिरिक्तमते इति । भाष्यमतेऽचः परो यो झलित्यर्थेन प्रकृते ऽचः परझल्त्वजातेरभावान्नुमोऽप्राप्तेरेव

त्रिसप्तत्यधिकमिति परममूलोक्तानि नवाधिकशतरूपाणि । नचेह षण्णामाधिक्यमिति शङ्काग्रन्थरीत्या षट् अष्टपञ्चाशदधिकानि प्रक्रियाप्रकाशे उक्तानि एवं सङ्कलनयाऽष्टपञ्चाशतो रूपाणां वृद्धौ त्रिसप्तत्यधिकशतरूपाणि सम्पद्यन्त इत्यभिप्रायः । तावतामेव रूपाणां वृद्धिरित्यत्र प्रमाणाभावेन भवदुक्ता सङ्ख्या अनुपपन्नेत्याशयेन दूषयति—अष्टापञ्चाशत इति । ननूक्तरीत्योपपत्तिः सम्भवत्ये-

चातिव्याप्तिः । अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथाव्ययप्रकरणम्

"स्वरादिनिपातमव्ययम्" ॥ स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्वरिति स्वर्गे, परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरिति अप्रथमे विशेषे च । सुनुतर् अन्तर्धाने, स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः ॥ उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्द्ये । ऋधक् सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते वर्जने । युगपदित्येककाले । आराद् दूरसमीपयोः । पृथक्

चैतान्यसाधून्येवेति भावः । उपपत्त्यभावादिति । नियमे मानाभावादिति भावः ।

प्रामादिकमिति । शास्त्रेणैव सिद्धेरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

वेत्यत—आह—नियम इति । अष्टापञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे मानाभाव इति भावः । प्रामादिकत्वे हेत्वनुक्तेर्न्यूनतेत्यत आह—शास्त्रेणैवेति ।

इति नपुंसकलिङ्गविवरणम् ॥

भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽह्नि । श्वस् अनागतेऽह्नि । दिवा दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक् ईषत् इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । बहिस् अवस् इमौ बाह्ये । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यान्तिके । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञ् निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धा इति स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीत्यर्द्धजुगुप्सयोः । वत् "तेन तुल्यम्" इत्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः । यस्तु "उपसर्गाद्धात्वर्थ" इति विहितः स नेह गृह्यते, 'यदुद्वतो निवतो यासि' । सना सनत् इत्येते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्योगिति काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । शं सुखे । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने । अन्यदित्यन्यार्थे । अस्तीति सत्तायाम् । उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस् एतौ रहस्सहार्थयोः । प्रायस् इति बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रवाहुकं समकाले सिद्धार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये साकं सार्द्धमेतौ सहार्थौ । नमस् नतौ । हिरुक् वर्जने । धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । अम् शैघ्र्येऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । "किमेत्तिङव्यय" इति

"कात्प्रत्ययात्" इत्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययोऽपीह गृह्यते इत्येके। पपाचतराम्। कारयामास। प्रताम ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे मा माङ् एतौ शङ्कानिषेधयोः।

आकृतिगण इति। तेनान्येऽपि ज्ञेयाः। तथा हि कामं स्वाच्छन्द्ये। प्रकाममित्यतिशये। भूय इति पुनरर्थे। साम्प्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात्प्रत्यक्षे। साचि तिर्यगर्थे। सत्यामित्यर्द्धाङ्गीकारे। मङ्क्षु आशु एतौ शैघ्र्ये। सम्वत वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदि शैघ्र्ये। बलवदित्यतिशये। प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदा अजस्रं सन्ततं एते सातत्ये। उषेति रात्रौ। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ॐ इत्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्याम्। भुव इत्यन्तरिक्षे। झगिति झटिति। तरसा इति शैघ्र्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्ठु अतिकष्टे। सु पूजायाम्। अह आश्चर्ये। कु इति कुत्सितेपदर्थयोः। अञ्जसा तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। माजक् इति शैघ्र्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरात् इत्येते चिरार्थकाः। अस्तमिति विनाशे। आनुपक् आनुपूर्व्ये। अनुपक् अनुमाने। अम्नस् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। स्थाने इति युक्ते। वरमितीषदुत्कर्षे। सुदि शुक्लपक्षे। वदि कृष्णपक्षे इत्यादि।

वेति समुच्चयादिषु। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये'। हेति प्रसिद्धौ। अहेति पूजायाम्। एवेत्यवधारणेऽनव-

---

इत्यादिभिरिति। आदिना 'तत्र तस्येव' तदर्हम्। इत्येकइति। अत्रा-रुचिबीजं 'किमेत्तिङ' इति विहितस्य 'तद्धितश्च' इत्यनेन सिद्धिः 'कास्प्रत्यया' दिति विहितात्परस्य 'आम' इत्यनेन लुक्सिद्धया तस्य

तदर्हमिति अस्य अनयोर्ग्रहणमिति शेषः। विहितस्येति आम इति शेषः। आम इति लेरिति तत्र नानुवर्तत इति भावः। तस्य तद्विहितस्यामः, तत्वे

त्करुमौ । च एवमिति उक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदिति ऐककाल्ये । भूयस् पुनरर्थे आधिक्येच । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूत्यर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्काप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु । चेदिति यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे णित् । समुच्चयादौ तदनुबन्धः । कच्चिदिति इष्टप्रश्ने । यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्रभवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्ययारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादे अनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकिं नाकिरिति त्रयोऽपि वर्जने ।

माङ्नञौ स्वरादिषु उक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वार्थः । तेन आद्युदात्तत्वं सिध्यतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः । यदप्याहुः—सत्त्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थः स्वरादिपाठ इति तदपि चिन्त्यम् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम् ।

यावत् तावत् एतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ—यावत् गन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं करिष्यसि । श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः । तुमिति तुङ्कारे । गुरुं तुङ्कृत्य हुंकृत्य । तथाहि निदर्शने । खलु

तत्वे फलाभाव इति । अनुपसर्गत्वादिति । अवदत्तं चेत्यादि भाष्ये

अव्ययत्वे, चण् अयञ्चेदर्थे णिदिति मूले उक्तम् । "निपातैर्यद्यदि" इति सूत्रेऽस्य ग्रहणम् । अवेत्यस्य प्रादिपठितावशब्दसमानानुपूर्वीकत्वेऽप्युपसर्गत्वाभावे मान-

निषेधे वाक्यालङ्कारे निश्चये च । किलेति वार्त्तायामलीके च । अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादिरपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति। तथा च श्रीहर्षः—

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे ।
यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्धिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम् ॥

अत्र हि स्नपयाम्बभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत । सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु ।

अवदत्तमिति । इहानुपसर्गत्वात् "अच उपसर्गात्त" इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् । एतेन 'गये केन विनीतौ वा' मिति व्याख्यातम् । युवामर्थे हि वामित्यव्ययम् । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवमस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि वच्मि । आहेत्युवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे-इत्यादि ।

अ इति सम्बोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ इति सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने । पशु सम्यगर्थे । पशु मन्यमानाः । शुकं शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट प्याट् अङ्ग हे है भो अये एते सम्बोधने। ह्येनि हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे एकपदे इत्यकस्मा-

---

नकाराकरणेन गुणभूतोपसर्गत्वबाधो बोद्धयत इति भावः । यदपीति । स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्त इति काशिकायाम् । प्रामादिक-

---

माह—अवदत्तमित्यादि । गुणभूतेति "अच उपसर्गात्त" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तांशविशेषणीभूतेत्यर्थः । क्रियायोगसत्त्वेनोपसर्गत्वेऽपि तत्त्वस्य भाष्यकारीयप्रवृत्तिरिति यदि ब्रूषे तदा तत्त्वस्य विधेयत्वेन प्राधान्यात्तस्य बाधोऽनुचित इति गुणबाध एवोचित इति भावः । स्वरादीनिति अत्र स्वरादिशब्दो

दित्यर्थे । पुव कुत्सायां हेतौ । आत इतोऽपीत्यर्थे । आकृतिगण इति । तद्यथा । यत तत इति हेतौ । आहोस्वित विकल्पे । सिम सर्वतोभावे । कं पादपूरणे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्के । शम्बत् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रियवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि ।

अत्रेदमवधेयम् । स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वरो दृष्टस्ते चादिषु । अन्ये स्वरादिषु । स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोद्धव्याः । यथा उतशब्दः स्वरादिषु । 'ईड्यो नूतनैरुत' इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । यत्तु उतशब्दस्य स्वरादितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्भ्रमसात् । स्वरादेरनिपातत्वात् । अन्तोदात्तत्वनिपातवैयर्थ्याच्च । यदपि काशिकायामुक्तम् । स्वर शनैस् ऋधक् दिवा दृथा नक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति यच्च सनत् सनात एवमादाय आद्युदात्ता इति । तत्सर्वम् प्रामादिकम् । लक्ष्यविसम्वादान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपाञ्चितम् ।

"तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" ॥ सर्वेति । वचनत्रया-

मिति । 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' इति फिट्सूत्रेण स्वरितत्वात् । 'सनाच्च होता नव्यः निरः पुरूचिदश्विना' इत्यादौ सनात्तिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च । निर्मूलत्वाच्चेति । आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः ।

सिद्धान्तादिति । व्यत्ययेन यगभाव इति भावः । अन्तग्रहणमिति ।

मूलपठितस्वरादिसमुदायपरः तेन पुनःशब्दस्य निरासः । यदुक्तं लक्ष्यविसम्वादादिति तस्य लक्ष्यविसम्वादस्य बोधनायाह—न्यङ्स्वराविति एतेन स्वरशब्दस्य स्वरितत्वविज्ञानेनान्तोदात्ता इत्ययुक्तमिति भावः इदमुपलक्षणहन्तरिक्षमथो स्वरितस्य प्रयोगोऽपि बोध्यः । अन्ये लक्ष्यविसम्वादमाह—सनादिति । शास्त्राभावादिति एतेन निपातनेन कल्पनायान्दृढतरमानसत्वे साधुत्वमिति दर्शितम् ।

तिमिकेत्यर्थः। नेति। किं तु एकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः। ताद्धितः किम्। एकः द्वौ त्रयः। असर्वेत्यादि किम्। औपगवः।

"**कृन्मेजन्तः**" ॥ **जीवसे इति**। "तुमर्थे सेसेन्" इति असेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तेनैव शध्यैप्रत्ययः "पाघ्रे" ति पिबादेशः। यत्त्वाहुः—कर्त्तरि शबिति। तद्भ्रमसात्। अव्ययकृतो भावे इति सिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न। आधये। चिकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसान्निपातपरिभाषाभ्याम्। सिद्धेऽप्येतयोरनित्यत्वज्ञापनायेदम्।

"**क्त्वातोसुनकसुनः**" ॥ **उदेतोरिति**। उत्पूर्वादिणो "भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्"। विसृप इति। सृपितृदोः कसुन्"। **आम्ग्रहणमिति**। तथा च वार्त्तिकम्—अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति। सूत्रस्योक्तिसम्भवस्तु "स्त्रियाम्" इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षे गृहीत्वा बोद्धव्यः। स च न स्थितः। भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावत्र-

---

मेजभ्यां कृतो विशेषणात्तदन्तलाभे सिद्धे इत्यादिः। लक्षणेति। क्वचिद्वर्णग्रहणेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः। तत्राप्रवृत्तिज्ञापकं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमिति भावः। भूतमिति। भूतशब्दः चैतन्यवृत्ति-

---

ननु यदि शध्यैप्रत्ययो भावे भवति तदा सार्वधातुके यगित्यस्यापत्तिरत आह—व्यत्ययेनेति। यत्तु शप्यपि "पुगन्तम्" इति गुणापत्तिमाशङ्क्य व्यत्ययेन गुणाभाव इति, तन्न भावे प्रत्ययसत्त्वेन शपः प्राप्तेरेवाभावात्। नन्वन्तग्रहणस्य वैयर्थ्ये सति ज्ञापकता वाच्या, सत्त्वं तु कुत इत्यत आह—मेजभ्यामिति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वर्णग्रहणेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वान्मूलं युक्तमेवेत्याह—**क्वचिदिति**। वर्णग्रहणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिमभ्युपेत्याह—**सन्निपातेति**। **भूतमियम्**। इत्यत्र भूतशब्दः स्त्रियाङ् क्लीबेवा भावे भूतेयमिति स्यात्, अन्यथे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षे टाप्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—भूतशब्द इति। पौतन्यस्पूतनाया भावः पूतना-

तिव्याप्तेः । अलिङ्गत्वे आथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह— **सदृशमिति** । **लिङ्गकारकेति** । विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः । **यथा वाचेति** परिगणनामिदामित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः । वगाह इति आदिरेवाकारो लुप्यते नान्त्यः । अपिना साहचर्यात् ॥

इत्यव्ययानि ॥

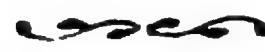

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

ग्वट्वेति । " अशूप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन् " । **पश्चाजीति** । न च तदन्तविधिविरहादेव टाबनेति वाच्यम् ।

नित्यनपुंसकस्तत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे शब्दान्तरसन्निधानोत्तरं टापि लदोलक्षणस्येतिन्यायेन न पुनर्ह्रस्व इति भावः ।

इत्यव्ययानि ॥

अनुपसर्जनाधिकारेण चेति । तस्य हि बहुकुरुचरा व्यावर्त्या । एवं च

वृत्त्यसाधारणो धर्मः सामान्ये नपुंसकम् धर्मधर्मिणोश्चाभेदेन ब्राह्मणीपदेन सामाधिकरण्यम् । अन्तरङ्गात्वादिना । टाबपेक्षयेत्यादिः, लक्ष्य इति विकारस्यानुपूर्व्यैकेन लक्ष्यभेदाभावादिति भावः आदिना ब्राह्मणोभिर्दारैरित्यस्य सङ्ग्रहः ।

इत्यव्ययानां विवरणम् ।

तस्यहि अनुपसर्जनाधिकारस्यहि, हिशब्द एवार्थः एतेनापिशलिना प्रोक्तम-

अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण (१) च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात् । मूषिकेति । "वृश्चिकृषोः किकन्" इत्यधिकारे "मुषेर्दीर्घश्च" इति किकनि इकारमध्यो मूषिकशब्दः । यस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वमिति तु विशेषः । यत्तु

'वनो र च' इत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिरिति भावः । जातित्वानपायादिति ।

धीते आपिशलमिति न व्यावर्त्यम्, प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तमानात् । अध्येत्रणस्तु लुप्तः अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय श्रूयमाणाणन्तात्प्रत्ययस्तु न स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना

---

१ ग्रन्थकृता स्वयमेव अमहत्पूर्वग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादाह—अनुपसर्जनाधिकारेणेति । न च आचारक्विबन्तप्रकृतिककुरुचरशब्दात् ङीपोऽभावाय तदधिकारः, टिड्ढेति सूत्रेऽत इत्यनुवृत्त्या क्विपि अतोलोपेनानदन्ततया ङीपोऽप्राप्तेः । न च कुरुचरं याति यत्कुलं तत्कुरुचरं तदिवाचरतीत्यर्थे कर्तरि क्विपि अतोलोपयलोपयोः स्त्रीत्वविवक्षायां ङीपो वारणाय तदधिकारः, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन चारितार्थ्ययोग्यलक्ष्याणामनभिधानात्, दृश्यन्ते प्रयोगा न तु इति चेष्यते इति भाष्यप्रामाण्येन स्वेतरत्व-स्वान्तसमुदायत्वघटितोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता समानाधिकरणविशेष्यताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्वीकारेण तादृशोपसर्जनोपसर्जनत्वाभावेन ङीबादीनामिष्टतया चारितार्थ्याभावाच्च । एतेन गौरमतिक्रान्ते इति गौरा, बहवस्तानि बहून्, बहुशब्दस्योपशब्देन समासे बहूः इत्यादिषु चारितार्थ्यं वदन्तः परास्ताः । न च पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्चगवशब्दान्ङीपो वारणाय तदावश्यकम्, एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तितरेत्यादिरूपार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावान्ङीपोऽप्राप्तेः । आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र तु न ङाप्, प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तनात् । अध्येत्रणमादाय तु न ङाप्, तदणो लुप्तत्वेन स्त्रियां वर्तमानो योऽण् तद्घटको योऽकारस्तदन्तान्ङीबित्यर्थेन तदप्राप्तेः । न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधात् । अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङाप् । न च मीमांसार्थगतस्त्रीत्वमादाय प्रोक्तार्थाणः सत्त्वेन ङीबापत्तिः, तदणमादाय जातस्य ङीपो 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुप्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनरप्राप्तेः । तस्माद् बहुकुरुचरा इत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तत्र च तदन्तविधिं विना ङीपोऽप्राप्तया तदन्तविधिं ज्ञापयति । नचैवमपि स्त्रियामितिश्रुतानुमितयोरितिन्यायेन तेनो विशेषणं स्यादिति बहुकुरुचरशब्दान्ङीपोऽप्राप्तया स्वांशे चारितार्थ्याभावः, प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन, पुनर्वैयर्थ्येन च स्त्रियामित्यस्याङ्गविशेषणतया ङीपः प्राप्तत्वात् वारणाय तच्चारितार्थ्यात् । नचैवमेव अनुपसर्जनादित्यस्य अङ्गविशेषणतयाकृतेऽपि तस्मिन् बहुकुरुचरा इति समुदायस्यानुपसर्जनतया ङीब् दुर्वारः, पुनस्तद्वैयर्थ्येन अनुपसर्जनादितिश्रुतस्यैव विशेषणमिति ज्ञापनेनादोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

क्वुन्नन्तोऽसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते। तस्य जातिलक्षण-ङीष्बाधानार्थत्वात्, संज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात्।

भस्त्राफलेति। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। ङ्यापोरिति। एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम्। भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते।

प्रत्यक्पुष्पेति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। तेन सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्तव्यः।

शूद्रा चेति। शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिं(१)श्चेत्। महत्पूर्वस्तु न। जातिश्चेदितीहापि सम्बध्यते। पुंयोगे त्विति। पुंयोगो दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि।

क्वुनादिविधौ संज्ञापदेन रूढिरेव गृह्यते न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं संज्ञात्वं गृह्यते। अत एव 'घ्रः संज्ञायाम्' इत्यादिना व्याघ्रा-

---

ब्राह्मणी अत्राध्येत्रर्थकस्याणो लुकापहारे "लुकृतद्धित" इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लक्ष्ये लक्षणम्' इति न्यायेन पुनर्न ङीबिति नान्यव्यावर्तकत्वेन तदधिकारचारितार्थ्यमिति ध्वनितम्। एवञ्च बहुकुरुचरेत्यस्य तदन्तविधिंविना ऽनुपपन्नत्वेच "वनोरच" इतिसूत्रे तदन्तविधेः "वनोरच" इतिसूत्रे स्पष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तता। ननु संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तन्न जातिरिति मूषकशब्दस्य संज्ञायां व्युत्पादितस्य कथञ्जातिवाचकत्वमत आह—क्वुनादिति। अतएव संज्ञापदेन रूढिग्रहणादेव, साच रूढिर्व्याघ्रत्वजात्यवच्छिन्न एवेति व्याघ्रीत्यस्य सिद्धिः। दिगिति दिगर्थस्तु त्रयीशब्दानाम्प्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति पक्षे सर्वेषां संज्ञाशब्दानाञ्जातिशब्दत्वमेवेति तदा शङ्कैव नास्ति।

मूले तेनेति। जन्यजनकभावरूपस्यापि पुंयोगस्य ग्रहणादेव यदि दाम्पत्यभावरूप एव पुंयोगो विवक्षितः स्यात्तदा वैश्यीशूद्रोरित्यनुपपन्नं स्यात्, या शूद्रेण

---

१ अनारोपितशूद्रत्वावच्छिन्नं यत् स्त्रीत्वविशिष्टं तद्बोधकात् शूद्रशब्दाट्टाबित्यर्थः। तेन पुंयोगहेतुकारोपितशूद्रत्वावच्छिन्नं यत् स्त्रीत्वविशिष्टं तद्बोधकाट्टापोऽभावः सिध्यतीति भावः।

तेन 'वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ' इति सिद्धम्। महाशूद्रीति। 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः। अत्रेदमवधेयम्। अजादिगणे शूद्रेत्यत्र पाठ्यम्। जातिरिति व्यर्थम्। मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीषेव बाधिष्यते। पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः। अमहदित्याद्यपि व्यर्थम्। महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थ-

---

दिसिद्धिरिति दिक्। गौणी वृत्तिरिति। लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौणत्व-मित्यभिमानेनेदम्। सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौणत्वम्। गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयोऽत एवाजस्य स्त्रीत्यर्थेऽजेत्येवेति सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति बोद्धव्यम्। जात्यन्तर इति। ब्राह्म-णादुग्रजातिकन्यायामुत्पन्ने आभीरजाताविन्यर्थः। नृपात् शूद्राया-मुत्पन्नोग्रजातिकन्या। न तु शूद्रत्वं तत्रास्ति। अत एव शूद्रसधर्मा-णस्ते इत्येव स्मृतिषूक्तं न तु शूद्रा इति। इष्यत एवेति। अतस्तद्व्या-

---

विवाहिता सा राजन्येन विवाहिता न भवति माहिष्यादिव्यवहारश्च विवाहितायामुत्प-न्नानामेव विप्रास्वेषविधिः स्मृततत्प्रकरणशेषात्। गौणी वृत्तिरिति तथाच गौणमुख्य न्यायेन सिद्धे जातिरिति व्यर्थमिति भावः। ननु सादृश्याद्यत्र प्रयोगस्तत्रैव गौणत्वव्यवहाराद्गौणीत्यनुपपन्नमत आह— लाक्षणिकत्वेति अभिमानपदसूचि-तामरुचिं सूचयन् सिद्धान्तार्थमाह—सदृशेति। एवञ्च गौणमुख्यन्यायस्य नात्र विषयता यत्र पुंयोगाज्जातिवाचकस्य शब्दस्य स्त्रियां वृत्तिस्तत्र तस्य शब्दस्यारोपेण प्रवृत्तेः स्वीकाराच्च वस्तुतः शूद्रत्वजातिसत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनियामकत्वमिति प्रकृते जातिरित्यस्याभावे टाप्स्यादिति जातिरित्यावश्यकमित्याशयः। गौणत्वमभ्युपेत्या-प्याह—पदकार्येति। अतएव वस्तुतः शूद्रत्वस्य महाशूद्रशब्दवाच्येऽसत्त्वादेव, स्मृतिषूक्तमिति।

'शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः'॥ इति॥

अपध्वंसः। शूद्राविवाह इति तद्व्याख्यातारः, नतु शूद्रा इति। वस्तुतः शूद्रत्वजातिशून्या इत्यर्थः। अत एव तेषां शूद्रकर्मणि नाधिकारः। मूले यातु महति शूद्रेति अत्र शूद्रशब्दः शूद्रत्वजातिविशिष्टायामेव महच्छब्दार्थस्तत्राभेदेन विशेषणम्। नतु समुदायस्य जात्यन्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वम्। नैतदिति नामहत्पूर्वग्रहण मित्यर्थः। समासात्प्रागन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य टापो वारणासम्भवात्। भाष्यवार्ति-

कतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसङ्ग एव नास्ति। या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रीष्यत एव। क्रुञ्चेत्यादि त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके। 'क्रुञ्चानालभेत' 'उष्णिहककुभौ' इत्यादि-प्रयोगमुदाहृत्यादन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः। पुंयोगेऽपीति।

वृत्त्यर्थं नैतदिति भावः। भाष्यवार्तिककारौ तु—शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्येव टापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति। शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकताऽपि भाष्योक्ता नासङ्गता। अत एव शङ्खेन मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मण-

---

ककागाविति इति मन्येते इत्यत्रान्वयः। शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेनेति शूद्रशब्दः शूद्रत्वात्मधर्मपरस्तद्बोधकस्य जातिपदेन सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिस्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वृत्तिपदेन "षष्ठी" इतिसूत्रेण समासान्मतुपि त्वः प्रत्ययः वृत्तिशब्दश्च जीवनो-पायपरः। शूद्राणां या जीवनोपायः स एवैषामित्यत्र मानन्तु 'शूद्राणान्तु सधर्माण' इति पूर्वोक्ता स्मृतिरेव। तथाच शूद्रसमानधर्मवत्त्वमूलकशूद्रत्वजात्या-रोपविषयत्वेन तत्र शूद्रशब्दस्य प्रयोग इति भावः। टापः प्राप्तिरिति = महा-शूद्राशब्द इति शेषः। अयम्भावः यद्यपि।

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नामजायत। इति।
अनेन संज्ञान्तरमेषामिति बोधितन्तथापि।
आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा इति॥

कोषेण महाशूद्रशब्दस्य तत्र वृत्तिर्बोध्यते एवञ्च महाशूद्रशब्दः पङ्कजशब्द-वद्योगरूढस्तत्र नतु केवलरूढः प्रवीणादिशब्द इव, इति शूद्रशब्दोप्यर्थवानेव अजहत्स्वार्थैव वृत्तिरत्रास्त्येतिप्रसङ्गवारणायामहत्पूर्वेत्यावश्यकमिति भावः। नन्वेवं-सत्यमहत्पूर्वग्रहणस्य चारितार्थ्यात्तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता कथं सङ्गच्छतामत आह—शूद्रशब्दार्थेति। अत एव अनुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वादेव, शङ्खेनेत्यस्य इत्युक्तमित्यत्रान्वयः। मातृजात्यारोपेणेति मातरि वर्तमाना या जातिस्तस्या आरोपेणेत्यर्थः। प्रागुक्तशूद्रसधर्माण इति स्मृतिरारोपितशूद्रत्ववत्त्वं तत्र, नतु वास्तवं शूद्रत्ववत्त्वमिति बोधयितुम्प्रवृत्तेति भावः। शूद्राचामहत्पूर्वा जातिरित्यत्र शूद्रा जातिरित्येकं वाक्यम्। अमहत्पूर्वेति द्वितीयम्। जातिरिति द्वितीयस्यापि-

यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यत इति सूचयितुमपिशब्दः। मूलाभावः।

क्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तम्। तत्र जातिरि(१)त्यस्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप् न स्यादिति मन्यते इत्यन्यत्र विस्तरः।

व्युत्पादितश्चेति। न्यासकृतेति शेषः। इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकम् भाष्यासंमतेः।

शेषः। तत्र द्वितीयवाक्ये, कुक्कुटाण्डवदिति यथा कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्वित्यनेन पुंवद्भावेन साधनीयप्रयोगाणाङ् कुक्कुटत्वं जात्यवच्छिन्नस्याण्डमित्यर्थविवक्षया समासेन साधयित्वा तद्वचनप्रत्याख्यानन्तथेत्यर्थः। शूद्रशब्देनेति शूद्रत्वजातिमात्रविवक्षयेत्यादि। ततः समासोत्तरम् पूर्वं शूद्रशब्दस्य प्रवृत्तिस्तु जात्यन्तरनिवृत्तितात्पर्याभिप्रायेणाप्यपि स्त्रीत्वविवक्षायान्तु महती शूद्रा इत्यर्थोऽभिप्रेतः। टाम्नस्यादिति महाशूद्राइत्येव तत्रेष्यते याहि महती शूद्रा महाशूद्रेत्येव सा भवतीति भाष्यात् द्वितीयवाक्ये जातिरित्यस्य सम्बन्धेतु न निषेधः विशिष्टस्य जातिवाचकत्वाभावादिति भावः। अन्यत्र उद्योतादौ, मूले ऽदन्ता अपीति अपिना हलन्तानां सङ्ग्रहः। भाष्ये ङ्याप्सूत्रभाष्ये, एतञ्च गणे तन्त्रेणोभयोर्ग्रहणम्। तत्रादन्तानाङ्ग्रहणन्तु स्त्रीत्वविवक्षायाञ्जातिलक्षणङीष्बाधनार्थमिति

---

१ अयं भावः जातिरित्यस्यासम्बन्धे महत्पूर्वशूद्रशब्दाट्टाप् न स्यादित्येवार्थः स्यात्। तथा च पूर्वं जातिमात्रविवक्षया, लिङ्गाविवक्षया च महच्छब्देन शूद्रशब्दस्य समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां टाबभवति स न स्यादिति तत्र टाप्सिद्ध्यर्थं जातिरित्यस्यावश्यकत्वम्। तत्सम्बन्धे तु महत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितशूद्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वासमानाधिकरणशूद्रत्वरूपजातिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वात् शूद्रशब्दाट्टाम् नेत्यर्थेन उक्तमहाशूद्रशब्दस्यानथात्वेन टाप्सिद्धिः। आभीरार्थकमहाशूद्रशब्दस्य शूद्रविशेषे रूढतया महत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितशूद्रत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकत्वाभावात् तत्र टापोनिषेधेन महाशूद्रीति जातिलक्षणङीषापि सिध्यति। केचित्तु यत्र शूद्रशब्दस्य महच्छब्देन समासो विवक्षितस्तत्र समासात्प्रागपि उपसर्जनिष्यमाणन्यायेन टाम्निषेधो माभूदिति जातिरित्यस्य सम्बन्ध इत्याहुस्तन्न उपसर्जनिष्यमाणन्यायेन भविष्यत्त्ववाद विषयातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचेऽपि तदपवादकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे मानाभावेन तत्र इत्पूर्वेतिनिषेधाप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।

नञः किम् शतमूली । अमूलेति । ओषधिजातिरियम् ।

" उगितश्च " ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतु इत्युदित्पठितो 'भातेर्डवतु' रिति व्युत्पादितश्च । शत्रन्तात्तु ङीपि " शप्श्यनोः " इति नित्यो नुम् ।

" वनो र च " ॥ सुत्वानमिति । सुयजोर्ङ्वनिप् । अतिधीवरीति । दधातेः क्वनिप् । शार्वरीति । शृधातोर्वनिप् ।

दधातेः क्वनिबिति । 'घुमास्था' इतीत्वम् । पावान इत्यस्य वनिपासिद्धिमाश्रित्य 'ईत्वमवकारादौ' इत्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् 'स्थःक च' इति सूत्रभाष्यस्थे शंस्था इत्यत्र, 'अम्बाम्बे' ति सूत्रभाष्यस्थे सव्येष्ठा इत्यत्र च 'स्यसिच्' इत्यतो वाग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः । तत्र विजेवेत्यन्ये । अत एव 'धीङ्धर्यायतेर्दधातेर्वे' ति 'ध्यायतेः सम्प्रसारण' मिति वार्तिकस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । 'घुमास्थे' इत्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थात्

भावः । भाष्ये भवती, अतिभवती, महती, अतिमहतीति प्रयोग " उगितश्च " इति सूत्रे दृश्यते । यद्ययं व्युत्पन्न एव तदोगित्वस्य प्रत्ययमात्रसम्बन्धित्वेन 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषया' अतिमहतीत्यत्र ङीम्नस्यादिति भवच्छब्दस्याव्युत्पन्नोगित्वं स्वीकार्यमिति व्युत्पादितश्चेत्यसङ्गतमत आह न्यासकृतेति । भाष्यासङ्गतेरिति उक्तरीत्या भाष्यविरोधादित्यर्थः क्वनिबिति । " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इत्यनेन भाषायामपि क्वनिप्प्रत्ययः । ईत्वमवकारादाविति वार्तिकम्पावानइति प्रयोगसाधनायारब्धन्तद्विरोधात्कथं " घुमास्थ " इतीत्वमित्याशङ्कायामाह—पावान इत्यस्येति । उपायस्योपायान्तरापकर्षकत्वादाह—स्थः क चेतीत्यादिना । तदभाव इति इत्वाभाव इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषापरिगणितस्थल एवेत्याशयेमाह—तत्रेत्यादि । तत्र शंस्थासव्येष्ठाशब्दयोः, ईत्वमवकारादाविति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य सिद्धान्तत्वन्दृढयितुमाह—अत एवेति । तत्प्रत्याख्यानादेव अत्र दधातेर्वेत्युक्तिर्वार्तिकासत्त्व एव सङ्गच्छते । ननु धीरित्यत्र क्विपो लोपे हलादिकृङित्परत्वाभावात्कथमीत्वम्, नच स्थानिवद्भावेन विशेषणतया ऽलाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणमत्रन्तु नियमार्थमत आह—घुमास्थेत्यत्रेति । अनजादावित्यस्य, अजादौ नेत्यर्थः । लक्षणायामानन्तूक्तभाष्यमेव । वस्तुतस्तु हलीतिसूत्रे न पाठ्यम्, " दीङो युडचि " इत्यतो ऽचीत्यप्यनुवर्तनीयम्

गुणे कृते हशन्तात्परत्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावाद् ङीब्रयोर्निषेधो न । **अवावेति** । न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं निषेधः । तेन अवावरीत्याह न त्वेतद्भाष्यादौ दृष्टम् । **पक्षे डाविति** । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ।

"**टावृचि**" ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । **आसिद्ध-त्वादिति** । कार्यकालपक्षेणेदम् । यदि तु यथोद्देशं षट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले ष्णान्तेति व्याख्यानं तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः । वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पठ्यते । आदेश-ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य आनुमानिकोऽप्या-

---

प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक् । निषेधो नेति । 'वनो न हश' इति वार्तिके विहितविशेषणस्येद-मेव फलमिति भावः । न त्वेतदिति । अतोऽप्रमाणमिति भावः ।

व्याख्यानमिति । 'उपदेश इति वक्तव्य' मिति वदतो वार्तिककार-स्येति भावः । आनुमानिकोऽपीति । 'एकः' इत्यनेन तेस्तोरनुमानादिति

"न ल्यपि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या नेत्यस्यापि सम्बन्धश्च वाक्यभेदेन । तेन प्रस-ज्यप्रतिषेधलाभ इति बोध्यम् । नियमार्थत्वेऽपि = इत्यपिना विध्यर्थत्वपक्षस-मुच्चयः । कार्यमिति — धीरित्यत्रेत्वरूपकार्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि क्त्वेऽनल्वि-धाविति निषेधात्कथन्तल्लाभ इतिचेन्न । 'नल्यपि" इतिनिषेधेनानुबन्धकार्येऽ-नल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । एवञ्च 'ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च' इति वार्तिकमपि न कार्यम् । अत एवाह — दिगिति । ननु भाष्यकारादिभ्योऽधिकदर्शित्वन्तस्या-स्त्वित्यत आह — अत इति । अप्रमाणम् भाष्यासम्मतस्यार्थस्याप्रमाणत्वं सर्व-सम्मतमिति भावः । ष्णान्तेति सूत्रेऽन्तशब्दोपादानेनोपदेशकाल इत्यस्य लाभ इत्येतद्दूषितमिति व्याख्यानमिदमसङ्गतमत आह — उपदेश इतीति । मूले अल्विधाविति विशेषणतयाऽलाश्रयके विधावित्यर्थः । नान्तत्वसामानाधिकरण्य विशिष्टसंख्यावाचकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टषट्त्वस्य स्थानिवद्भावेनानयनन्म

देशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते । उभयथाऽपि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः । एतच्च आकरे स्पष्टम् । बहुयज्वानाविति । "न संयोगात्" इति निषेधान्नायमुपधालोपी तेन "अन उपधालोपिन" इति न प्रवर्तते ।

"डाबुभाभ्याम्" ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । "अन्यतरस्याम्" इति योगो विभज्यते । तत्र "मनः" इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब् वा स्यात् । ङीपा सह विकल्पलाभार्थमिदम् । "अन उपधालोपिन" इति सूत्रे तु

भावः । एतच्चाकर इति । अत्रारुचिर्बीजं तु षट्त्वं नालधर्म इति तदाश्रयविधीनां नाल्विधित्वमिति ।

सिद्ध इति । एवं चान्यतरस्याङ्ग्रहणं किमर्थमिति भावः । ङीपेति । 'ऋन्नेभ्य' इति विहितेन । अनो योऽसौ विकल्प इति । 'अन्यतरस्याम्' इति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः । 'अन' इति सूत्रेऽपि 'अन्यतरस्या' मित्यस्य सत्त्वाद्विकल्पनियमलाभोऽन्यथा स नित्यार्थो विधिरेव स्या-

---

सम्भवति नकारस्याल आश्रयणादिति भावः । नालधर्म इति = नान्तसंख्यावाचकत्वं षडिति संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगि आदेशे आनयनन्तु षट्त्वमात्रस्य तस्य समुदायधर्मतया नाल्विधित्वमिति भावः ।

मूले वचनसामर्थ्यादिति = सूत्रत्रयकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि डापो नित्यत्वन्तदा मनो ङीप अनो बहुव्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । एवञ्च उक्तरीत्या तस्य सिद्धत्वेचेत्यर्थः । मूले मन इति निवृत्तम् योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादिति शेषः । तेन दाम्नीनि न प्रयोग इति भावः । अन उपधेत्यस्य प्रागुपात्तत्वेन योऽसावित्येतच्छब्देन तस्य बोधनमिति भ्रमवारणायाह–अन्यतरस्यामितीति । ननु विभक्तसूत्रेण विकल्पसिद्धावन उपधेत्यत्रान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमत आह— अन इति । सूत्र इति । विकल्पनियमलाभ इति विकल्पस्य विभक्तसूत्रेण प्राप्तस्य नियमलाभ इत्यर्थः । अन्यथा तत्र सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्याभावे, तस्य सूत्रस्यानुपसर्जनाधिकारे पाठादाह—अनुपसर्जनस्य । बहुव्रीहेरिति अत्रानुपसर्जनग्रहणस्य बहुव्रीहिविशेषणत्वाद्बहूनि दामानि सन्ति येषु तानि बहुदामानि

नियमार्थम् । अतो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम् । बहुराज्ञीत्यादौ तु "ऋन्नेभ्य" इत्येव ङीप् । तेन बहुधीवरी सिध्यति । "ऋन्नेभ्य" इति हि ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन

दिति भावः । स उपधेति । स उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः । निषेधार्थमिति । योगविभागेन पक्षे प्राप्तस्य 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप इत्यर्थः । इत्येव ङीबिति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् । तेनेति । 'अन उपधे' त्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः । ऋन्नेभ्य इति । अस्यान्यथेत्यादिः । 'अन उपधे' त्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः । प्रकरणान्तरस्थेनेति । तेनान्तरत्वं बोधितम् । गौरवादिति । मम तु 'ऋन्नेभ्य' इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविधा-

---

बहुदामान्यतिक्रान्ता नगरी अतिबहुदामेत्यत्र ङीप्न । नच शेखरेऽनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चान्नन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवादित्युक्तन्तदेवंसति विरुध्येतेति वाच्यम् ? तस्य ग्रन्थस्य भाष्यकाराभिधानसंवादित्वात् । अत एव तत्रत्यशेखर एव स्वोक्त्युपष्टम्भाय ध्वनितञ्चेदं "वनोरच" इतिसूत्रभाष्ये तत्र ह्यनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनोवेति न्यासो दर्शित इत्युक्तम् । अत्रत्यमनुपसर्जनस्येत्यस्य सम्बन्धेन व्याख्यानन्तु मूलकारतात्पर्यवर्णनपरमतो न विरोध इति । निषेधार्थमित्यत्र प्रतियोग्याकाङ्क्षायामाह—योगविभागेनेति । निषेधार्थकमित्यस्य निषेधतात्पर्यकमित्यर्थः । यथाश्रुताभिप्रायेणाह—नियमशास्त्राणामिति । अन उपधेत्यस्य विध्यर्थत्वे बहुधीवरीत्यत्र योगविभागमात्रेण "ऋन्नेभ्य" इत्येतद्विषयता न सिध्यतीत्यत आह–अन उपधेत्यस्येति । अयमभिसन्धिः विभक्तान्यतरस्यामित्यनेन "ऋन्नेभ्य" इत्यस्यैव पक्षे प्रवृत्तिरभ्यनुज्ञायते अन उपधेतितु तस्यानुवादः । एवञ्च "ऋन्नेभ्य" इति सूत्रविहितङीबनुवादेन विहितो रेफादेशः सिध्यति । बहुव्रीहौवेतितु न वक्तव्यमिति शेषभूतान्यथेत्यस्यार्थमाह—अन उपधेति । तेन प्रकरणान्तरस्थत्वकथनेन । अनन्तरत्वमिति अन उपधेत्यस्येति शेषः । ममतु अन्यतरस्यामित्यस्य "ऋन्नेभ्य" इति सूत्रप्राप्तङीप उपजीवकत्ववादिना ममतु । न केवलमस्मिन्पक्षे लाघवमेव फलं किन्तु फलान्तरमपीत्याह—वनोरच्चेत्यादिना । अनन्तरत्वात् अनन्तोद्देश्यकप्राप्तियोग्यविधिसूत्राव्यवहितभिन्न-

ङीपि कृते न सिध्येत् । ननु "वनो र च" इति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किंचैवं ङीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः । सन्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन

यकं तदिति भावः । ननु 'वनो र च' त्यस्योभयविधायकत्वे 'अनो बहुव्रीहे' रित्यनन्तरत्वादस्यनिषेधकमुत येनेति न्यायेन 'ऋन्नेभ्य' इत्यस्य, नाद्य इत्याह—किं चेति । 'अन उपधे' त्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः । किं चैवं बहुश्वेत्यत्र 'ऋन्नेभ्य' इति ङीब्रापत्तिः । किं च 'बहुव्रीहौ वे'ति वार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपर्वन् शब्दे ङीब्रयोरापत्तिः । सिद्धान्ते तु 'अन उपधे' त्येतत्प्रापितङीबनुवादेन रभावस्य तेन विधानान्न दोषः । एतेनान्त्यपक्षो बाध्यसामान्यचिन्तयोभयबाधकमिति पक्षश्च परास्तः । 'बहुव्रीहौ वा' इत्यनेन सुपर्वन्शब्दे ङीब्रयोरापत्तेरिति दिक् । इत्यस्यानन्तरमिति । अनो बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्याम् अनुपसर्जनात् उपधालोपिना वेति पाठ्य-

---

त्वात् । मूले निषिद्धे रोऽपीति अपिशब्दो निषिद्ध इत्यनन्तरन्बोध्यः । "वनोरच" इतिसूत्रविहितस्य ङीपो निषेधे तत्सन्नियोगशिष्टस्य रेफादेशस्याप्रवृत्तौ प्रकरणान्तरस्थेन "अन उपध" इत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ इति योजना । ननु बहुधीवरीत्यत्र बहुव्रीहौवेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादेव तत्रापि "अन उपधा" इतिसूत्रवद्विधायकत्वादत आह - किञ्चेति । एवम् "अनो बहुव्रीहे" रित्यस्य "वनोरच" इति सूत्रमात्रनिषेधकत्वे बहुश्वन्शब्दो न वन्नन्त इति निषेधाविषयतयाऽनन्तरेण 'ऋन्नेभ्य" इत्यनेन ङीप्स्यादिति भावः । नन्वेवम् "अनो बहुव्रीहे" रिति बाध्यसामान्यचिन्तयोभयोर्निषेधकमिति स्वीकुर्म इत्यत-आह-किञ्चेति । अपिना वनोरचेत्यस्य समुच्चयः । अपूर्वेत्यस्य ङीब्रयोरित्यादिः, तस्य वार्तिकस्य "वनोरच" इति सूत्रस्थत्वादुभयविधायकत्वमिति अन्यासिपरिहारेऽप्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । सिद्धान्ते । "वनोरच" इत्यस्य 'ऋन्नेभ्य" इत्येतत्प्रापितङीबनुवादेन रभावमात्रविधायकत्वसिद्धान्ते । तेन बहुव्रीहौ वार्तिकेन अन्तपक्षः "अनो बहुव्रीहे" रिति "ऋन्नेभ्य" इत्यस्यैव बाधकमिति पक्षः । एतेनेत्यस्यार्थमाह--बहुव्रीहौ वेत्यनेनेति । दिगिति दिगर्थस्तु आद्यपक्षे "अनो बहुव्रीहे." इत्यस्य बहुव्रीहौ वेतिवार्तिकसत्त्वेन वैयर्थ्यम् । किञ्च बहुराज्ञीत्यादौ "ऋन्नेभ्य" इत्यनेन ङीपः सिध्या "अन उपधा" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः ।

समाहितम् । तद्यथा—"अनो बहुव्रीहेः" इत्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु । "अन उपधा" इत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्र डाप्सूत्रे "अन्यतरस्यां" ग्रहणं च मास्तु इति ।

मिति भावः । यथाश्रुते 'अनुपसर्जना' दित्यस्य सम्बन्धो दुर्घटः । अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीन्न । ग्रहणं चेति । चेन 'बहुव्रीहौ वे' त्यस्यापि संग्रहः । पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः ।

तस्मादन्यतरस्यामित्येतद्विधायकम्, वनोरचेतितु नोभयविधायकम् "अन उपधा" इतिनियामकमेव । बहुव्रीहौवेतितु नापूर्वमिति । ननु मूलोक्तरीत्या भाष्यसम्मतः सूत्रभङ्गेन पाठश्चेत्तदा "अन उपधा" इत्यस्यानुपसर्जनाधिकारे प्रागुक्तफलं तस्य निर्वाहः कथमत आह—अन इत्यादि । अस्मिन्पक्षे ऽन्यतरस्याङ्ग्रहण मनावश्यकमतस्तस्यानुपादानम् । उपधालोपिनो वेत्यत्र "अनो बहुव्रीहौ" इत्यनुवर्तते तथाचात्र बहुव्रीहेरुपधालोपिनोऽनुपसर्जनान्ङीप्स्यादित्यर्थः । अत्र वाग्रहणम् 'ऋन्नेभ्य" इति ङीपासह विकल्पलाभार्थम् एवञ्चानुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नित्यस्य ङीपः प्रतिषेधेन डापोऽभावः सिद्धः । यश्चोपधालोपी बहुराजन्शब्दस्तस्योक्तरीत्या रूपत्रयम् । एवं बहुधीवर्यादौ डाप्समुच्चितस्य 'ऋन्नेभ्य" इति ङीपः प्रवृत्त्या तत्सन्नियोगशिष्टो रेफादेशः सिद्धः । अस्मिन्पक्षे ङीपः प्रकरणान्तरत्वस्य शङ्कैव न । यथाश्रुते मूलोक्तपाठस्यैवाश्रयणे । अत एव अनुपसर्जनादित्यस्य करणादेव, तस्य सम्बन्धे त्वनुपसर्जनं योऽन्नन्त उपधालोपी बहुव्रीहिस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । वस्तुतस्त्वेनत्सूत्राशयवर्णनमात्रन्न तु भाष्यकारीयसिद्धान्तरीत्या । तत्रहि-"अनो बहुव्रीहेः" इत्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः । तदोपधालोपिन इति वाक्येऽनुपसर्जनपदसम्बन्धसम्भव एव नेति तद्भाष्यैकवाक्यतयाऽनुपसर्जनाधिकारे "अन उपधालोपिन" इति सूत्रस्य स्थितिपक्षेऽप्यनुपसर्जनस्येत्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वं वक्तव्यम् । गृह्यमाणश्चान्नन्तञ्च बहुव्रीहावुपसर्जनमेवेति बाधापत्त्या तत्रानुपसर्जनस्येत्यस्यासम्बन्ध एव । एवञ्च बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यर्थप्रयोगे सत्यभिधाने डाभवत्येव । नचैतदर्थकवाक्यप्रयोग एवेति बोध्यम् । यदर्थोऽयम्भाष्यकारीयप्रयासस्तदनुक्तेन्यूनतापत्तिरिति तत्परिहारायाह—चेनेति । ननु मूले ऽन्यतरस्यामित्यस्य पृथक्करणेन पृथग्व्यवस्थामुक्त्वा भाष्येत्वित्यादिना भाष्यसम्मतमार्गो दर्शितस्तेन पूर्वोक्तो न भाष्यसम्मत इति प्रतीयते, सचायुक्तः "वनोरच" इतिसूत्रभाष्ये

"अन उपधा" ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं "संख्याऽव्ययादेर्ङीप्" इत्यतो ङीप् चानुवर्तते इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः ।

"प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्य" ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरन्तीत्यादौ अकचि न स्यादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णनिर्देशे हि

इत्युक्तमिति । डाप्सूत्रे 'अन्यतरस्यामि' ति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः । पूर्वेणेति । उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः ।

अकचि न स्यादिति । तदकारो हि पचतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोग-

बहुव्रीहेश्चेतिवचनस्य प्रत्याख्यानाय भगवता तस्य प्रदर्शनादत आह—पूर्वोक्तेति । गुरुभूत इति एतेन तस्यासिद्धान्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्त इति भाष्याशय इत्यनेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु मूले भाष्येत्वित्यत्र तुशब्दोपादानेन तस्य पक्षस्यारुचिग्रस्तत्वन्ध्वनितम् । साच सूत्राक्षरमर्यादया समीहितार्थलाभे सम्भवति सति सूत्रभङ्गकल्पनमन्याय्यमिति । एवञ्च समाहितमित्यस्य वार्तिककृतेति शेषः । अत एव भगवता सूत्रभङ्गस्योपपादनङ्कृत्वा तत्तऽीत्यादिना पूर्वोक्तः प्रकारो दर्शितः । तथाच पूर्वोक्तप्रकार एव भगवतो निर्भर इति पर्यवसितम् । एतेन सूत्रभङ्गेन समाधानं वार्तिककाराभिमतन्नतु भाष्यकारस्येति भाष्येत्वित्याद्यभिधानमयुक्तमिति कस्यचित्प्रलपितमपास्तम् ।

परममूले अन उपधेत्यस्य नियमार्थत्वन्नोक्तमितीत्युक्तमित्यसङ्गतमत आह—डाप्सूत्र इति ।

नन्वकचि ककारादुत्तरत्राकारस्योपलम्भादकचि न स्यादित्युक्तमत आह—तदकार इति । पचतकीत्यादीति तिङश्चेति टेः प्रागकच् न प्रयोगसमवायीति न लौकिकप्रयोगघटकाकप्रत्ययावयवकोत्तरकालिकश्रुतिविषय इत्यर्थः । किन्तूच्चारणार्थत्वादविवक्षितः । अत एव "नयासयो." इतिसूत्रं सार्थकम् । ननु वर्णत्वपर्य्याप्त्यधिकरणस्य बोधने "वर्णात्कार' इत्यनेन विधीयमानकारप्रत्ययः समुदायाच्च

कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु "उच्चैस्तरां वा वषट्कार" इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः। आपि पर इति। एतच्च अकारस्य विशेषणम्। तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति। न तु रथकट्येत्यादौ चित्रगुवादिव्यवाये। अत एव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति। तदेतदुक्तम्—

समवायीति भावः। यत्नसाध्य इति। एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। संनिहितत्वात्, साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः। तत्र सामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेण व्यवधानं सह्यते। आबकारयोस्त्वेकादेशे कृते 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि श्रौताव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः। अकारशब्देनात्वजातिग्रहणम्। तेनैतिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न

स्यादतो-मूले उक्तं यत्नसाध्य इति। तावता सौत्रप्रयोगोपपत्तावपि चकारएव कारइत्यादिप्रयोगाणाङ्का गतिरत आह—एतत्प्रयोगेति। तथाच वषट्कार इति निर्देशः समुदायादपि कारप्रत्ययः क्वचिद्भवतीत्यर्थे ज्ञापक इति कल्प्यते। अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्कार्य इति भावः। आपः प्रत्ययतया तस्याङ्गविशेषणत्वन्न्याय्यन्तस्य त्यागेतु किम्बीजमत आह—सन्निहितेति। मूले तत्र सामर्थ्यादिति तत्र आपीत्यस्याकारविशेषणत्वे सामर्थ्यात् सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत एव ककाराकारमात्रव्यवधाने प्रवृत्तिस्त्वाकारादेव, आद्याकारस्य सकाराकारस्य, नच कात्पूर्वस्येत्यनेन कादव्यवहितपूर्वस्यैव स्यादिति कथमाद्याकारस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् तत्राव्यवधानांशलाभे मानाभावात्। एतच्च पाणिन्युच्चारितानुपूर्वीकसूत्राभिप्रायेणोपपादनम्। प्रत्ययस्थादिति तु—स्वोत्प्रेक्षामात्रमतो न विरोधः। तत्र सूत्रारम्भसामर्थ्यात्ककारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिः। अकारविषयेतु काद्वैलक्षण्यमित्याशयेनाह—आबकारयोरिति। अकारशब्देन ककाराकाराभ्यामित्येतद्वाक्यघटकाकारशब्देन। एतच्च यथाश्रुतमूलरीत्या यदितु श्रौताव्यवधानमकारांशे गृह्यते तदातु न जातिग्रहणस्य प्रयोजनम्। एवमुपपादनं वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिमभ्युपेत्य यदितु तस्याः प्रवृत्तिस्तदाऽकारव्यवधाने प्रवृत्तिरपि सामर्थ्यादेवेति बोध्यम्। अत एव अकारांशे जातिग्रहणादेव, ननु मूलोक्तरीत्यास्यैतिकेत्यत्र त्रिव्यवधाने प्रवृत्तिर्दृश्यत एवेत्यत आह—श्रौतत्रीति।

अकारस्येकारः स्यादापि पर इति । ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परात्ककारात् पूर्वस्यात इत्यवक्ष्यत् ।

यत्तु प्राञ्चः—आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति । तन्न रथकट्यादावतिप्रसङ्गात् । व्यवहितस्यापि

त्तितिरिति भावः । अत एव 'न यासयोः' इति चरितार्थम् । त्रिचतुरादीति । श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः । आद्याकारस्येति । इदं च कात्पूर्वस्येत्यंशेऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोद्धव्यम् ।

वचनसामर्थ्यादिति । श्रौताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः । अनूद्यमानस्येति । सा(१)त्वादनूद्यमानविशेषणतया ऽनूद्यमानस्येत्यर्थः । विशेषणेषु.

ननूत्तरस्येत्यंशविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितावाद्याकारस्य कथमप्राप्तिरत आह—इदञ्चेति । अत्र मत इत्युपादानात्तस्याः परिभाषाया असत्वं सूचितम् । वस्तुतः पूर्वस्य कार्यविधानादुत्तरस्येत्यस्यानुपस्थितावव्यवधानांशस्याप्यनुपस्थितेः कल्पेति तात्पर्यम् । मूले आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वपक्षे रथकट्येत्यत्र दोषोपपादनमनूद्यमानविशेषणनियामिका ।

अत्र "तस्मिन्" इतिपरिभाषा न भवतीतिमतेन साच परिभाषा साक्षादनूद्यमानविशेषणे "इको यणचि" इत्यादौ दृष्टैवेत्यत आह—अनूद्यमानविशेषणतयेति । एवञ्चानूद्यमानविशेष्यविशेषणनियामिका परिभाषा न भवतीति तदर्थः । अस्तिच प्राचीनसम्मतव्याख्याने आपीत्यस्यानूद्यमानाकारविशेषणककारविशेषणत्वमिति भावः । मूले शालीयादिसिद्धिरिति यद्यनूद्यमानविशेषविशेषणनियामिकापि परिभाषा स्यात्तदा गुणो वृद्धिरिति यत्रोच्यते तत्रैवपरिभाषोपतिष्ठत इति "इको गुणवृद्धी" इतिसूत्रार्थमाश्रित्य "वृद्धिर्यस्य" इति सूत्रेपीक्परिभाषोपतिष्ठेत ।

१ साक्षादनुद्यमानस्य विशेषणेषु, अनुद्यमानस्य विशेषणतया अनुद्यमानस्य विशेषणेषु वा परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यर्थः । आद्यस्योदाहरणम्—" वृद्धिर्यस्याचामादिः " इति । अत्रानुद्यमानं समुदायस्तद्विशेषणं वृद्धिः ।

द्वितीयस्य " उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च " इति । अत्र वृद्धिमदुत्तरपदाव्यवहित सर्वशब्दस्यान्तोदात्तोविधीयते । तथा च अनुद्यमानम्=विधेयविशेषणं सर्वशब्दः । तद्विशेषणतयाऽनुद्यमानमुत्तरपदं तद्विशेषणं वृद्धिरिति उभयत्रापि " इकोगुणवृद्धी " इत्यस्या नोपस्थितिः ।

परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । अनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति हि तदर्थः । अत्र च "उदीचामात" इति सूत्रे स्थानेग्रहणं लिङ्गम् । फलं तु वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः ।

आर्पीन्यादिषु । सिद्धिरिति । अस्य तैरुक्तमिति शेषः । अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं वर्णयतोऽत्र चैवं वदतस्तव पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यदि त्वन्तरङ्गत्वेन स्थानसम्बन्धलाभ इत्यर्थः 'षष्ठीस्थाने' इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थानेग्रहणं व्यर्थमेव । तस्य परिभाषालभ्यत्वा-

---

तथाच यत्समुदायाद्यजभिन्नेक्स्थानिका वृद्धिरिति सूत्रार्थः स्यात्तथाचौपगवादि-शब्दस्यैव वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावौपगवीय इत्यादिसिद्धावपि शालीयादिसिद्धिर्न स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणरीत्या मूलासङ्गतिपरिहारायाह—अस्येति । अस्य रथेत्यारभ्य सिद्धिरित्यन्तग्रन्थस्येत्यर्थः । तैः प्रकाशकृद्भिः । उक्तम् वृद्धिर्यस्येतिसूत्रे उक्तमिति शेषः । यद्यप्यनूद्यमानविशेषणेष्विति तेन नोक्तन्तथाप्यन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इति तदपि तदनुमतमेवेति भावः । ननु निष्प्रयोजनकानुवादो नोचितोऽत आह—अनेनेति । तादृशोक्तानुवादेन तत्र सूत्रे "वृद्धिर्यस्य" इतिसूत्रे, एतस्यैव स्थानेग्रहणस्यैव, अत्रच प्रकृतसूत्रेच, एवम् अनूद्यमानविशेषणेष्वित्यभिप्रायक-मनुवादे इत्येवम् । यदि स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकता तदा साक्षादनूद्यमानविशेषण-नियामिका नेत्यर्थो भविष्यति तथासति प्रकृतानुपयोगः "इको यणचि" इत्यादौ दोषश्च स्यात् । अनूद्यमानविशेषणविशेषनियामिका सा नेति तदर्थश्चेत्तदाऽस्या न ज्ञापकसाध्यत्वमिति पूर्वापरविरोधस्तवेति भावः । इति भाव इत्यत्र यदितीति तस्य ध्वनितमिति शेषः ।

शेषपूरणे फलमाह—यदित्यादिना । स्थानसम्बन्धलाभः स्थानपदार्थ-निरूपितसम्बन्धलाभः । भाष्ये स्पष्ट इति तत्रहि यद्यपि लोके बहवः सम्बन्धा दृष्टास्तथापि शब्दस्य शब्देन कोन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यत्, अतः स्थानात् यद्यप्यानन्तर्यादयोऽपि सम्बन्धास्तथापि तस्यैवान्तरङ्गत्वाद्ग्रहणमिति प्रतिपादितम् । "अस्तेर्भूः" रित्यादौ स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वं षष्ठ्या इत्यत्र 'स्थानिवदादेश" इति "हल" इतिच सूत्रं ज्ञापकमप्यस्ति ज्ञापका-सम्भवात् ज्ञापकत्वासम्भवात् । ननु यदि सा परिभाषा न स्वीक्रियते तदा

यदप्याहुः—आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति । तत्स्थवीयः । आपीत्यस्याङ्गविशेषणत्वं त्वनाशङ्क्यमेव । रथकट्याापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात् । शाकेति । पचाद्यच् । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

भावेन ज्ञापकासम्भवात् । वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु "मालादीनां च" इति ज्ञापकात् । तद्धि 'प्रस्थेऽवृद्धम्' इति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्यते । अनुवाद इति च निर्मूलम् । यद्वा इक्परिभाषाच्परिभाषयोर्विधीयते इत्यद्ध्याहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेव अत एव 'अल्लोपोऽन' इत्यत्र यजादिस्वादिपर इत्यस्यान्विशेषणत्वेऽपि अव्यवधानलाभ इति 'ष्यङ' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छते इति विभाव्यते तदा संनिहितत्वादिनैवापीत्यस्याकारविशेषणतेति बोद्धयम् । तत्स्थवीय इति । विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासम्भवायायोगादिति भावः । अनाशङ्क्यमेवेति । श्रुतेनान्वयसम्भवे

"वृद्धिर्यस्य" इत्यत्र पूर्वोक्तानुपपत्तिरेवेत्यत आह—वृद्धसंज्ञायामिति । ज्ञापकादिति प्रस्थे-वृद्धमित्यनेन प्रस्थशब्दे उत्तरपदे परे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धम्पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थकेन मालाप्रस्थ इत्यत्राद्युदात्तत्वे सिद्धे "मालादीनां" इति सूत्रे वृद्धार्थमारब्धं यत्तद्रूपज्ञापकादित्यर्थः । एवञ्च 'उदीचाम्" इति सूत्रे स्थानेग्रहणं स्पष्टार्थमेव । "षष्ठीस्थान" इति सूत्रन्तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषार्थलाभायेति बोध्यम् । निर्मूलमिति यदि परिभाषा न ज्ञापकसाध्या तदा निर्मूलमित्यर्थः । भाष्यकारानुक्तत्वन्तस्य सत्वे बाधकमपि द्रष्टव्यम् । प्राचात्तादृशोद्घोषस्य तस्य का गतिरत आह—यद्वेति । तत्र वृद्धसञ्ज्ञायाम्, तस्याः इक्परिभाषायाः, विधौ परिभाषोपतिष्ठत इत्युक्तसूत्रद्वयविषयकमेवेत्यत्र साधकमाह—अत एवेति । तस्यानिर्मूलत्वात्तदुभयविषयकत्वादेव वेत्यर्थः । विभाव्यत इति तथाचापीत्यस्य ककारविशेषणत्वेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया रथकट्यादावदोष एवेति भावः । ननु यद्यनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा आपीत्यस्याकारविशेषणत्वस्वीकारे किम्बीजमत आह—सन्नीति । आदिपदेन साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वप्रयुक्तप्रधान्यस्य परिग्रहः । मूले स्थवीये इत्येवोक्तमतु तत्र हेतुरुपात्त इति तत्र हेतुमाह – विधेयस्येति । श्रुतेनेति श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषया तथा प्रतिपादनादिति भावः । ननु ककारमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययस्य विशेष्यत्वमेवास्तु कादितितु विशेषणन्तदन्तपरम-

ककारमात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्स्थ्यलाभात् । पूर्वस्य (१) किम् । सर्विकेत्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वा कात्परस्य मा भूत् । "तस्मादित्युत्तरस्य" इति परिभाषणात् । यत्तु वार्णादाङ्गमिति

अश्रुतेनान्वयायोगादिति भावः । लक्ष्यविसंवादमप्याह—रथेत्यादि । तात्स्थ्यलाभादिति । कान्तात्प्रत्ययादिति तु नार्थः । क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अपवादे इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकविषये

स्थित्यन आह—कान्तादिति । तादृशार्थकल्पने सर्विकेत्यादावकचि पूर्वसूत्रस्याचरितार्थ्येऽपि कारिकेत्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदन्तविधिर्न । वस्तुतः प्रत्ययस्य विशेषणत्वमेवाभिमतम् । "क्षिपकादीनाञ्च" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्याह—क्षिपकादीनामिति । तेषामिकारादेशनिषेधकस्य क्षिपकादीनाञ्चेतिसूत्रस्येत्यर्थः । तेनैव न्यायेन येन नाप्राप्तिन्यायेन, वस्तुत इदानीमित्वान्तरवकाशत्वेनैकादेशस्य बाधकम् । येन नाप्राप्तिन्यायस्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकतया तस्य यत्रोत्सर्ग-

---

१ कादित्यपञ्चम्याश्रुत्या 'तस्मात्' इतिपरिभाषया परस्योपस्थित्या वन्तरङ्गत्वात्प्राप्त सवर्णदीर्घस्य येननाप्राप्तिन्यायेन शास्त्रबाधकत्वकल्पनापत्तया 'नित्यक्रीडाजीविकयोः' इत्यादिनिर्देशेन सामान्यदिग्वाचकशब्दाध्याहारेण ककारात्पूर्वाकारस्येत्वविधानं स्यात् । तथा च सर्विकेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वाकारस्यैव स्यादिति तत्र दोषाभावेन कौमुद्यामुक्तं कटुकेति यत्तु अङ्गादेव टापो विधानेन ककाराव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य आव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य अकारस्यैव सम्भवेन सद्ग्रहणवैयर्थ्यात्स्था तस्मादितिपरिभाषया नोपस्थितिरिति तन्न भवतु भवत्याः शस्तिङन्तादकचि भवन्कुशब्दस्य अ इत्याकारआ इत्यनेन आख्यातमाख्यातेनेतिसमासे स्त्रीत्वविवक्षायां टापि 'भवनका' इत्यत्रेत्ववारणाय अत इत्यस्य चारितार्थ्यात् न च सवर्णदीर्घस्य स्थानिवद्भावेनाप्यवत्वाभावः पदान्तस्येत्वप्रसक्त्या नपदान्तेति निषेधात् । न च ककारात्परस्येत्वविधानेऽप्रतइत्यत्र तकारककारगावैयर्थ्यं, अकजन्तस्य भविनकेति तिङन्तस्य तिङन्तेन अशब्देन समासे 'भविनका' इति तिङन्तस्य 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' प्लुतादेशे 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावेन सवर्णदीर्घाप्राप्तया टापि 'भवितका आ' इत्यत्र दीर्घाकारस्येत्व वारणाय तपरत्वस्य चारितार्थ्यात् । न च प्रकृतिभावेनेत्वस्यापि बाधः, अनन्तरस्येतिन्यायेन सन्धिकार्यस्यैव तेन बाधात् । वस्तुतस्तु "पूर्वस्य किम् सर्विकेत्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वा कात्परस्य माभूत्" इति मनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया कौमुद्याम् "पूर्वस्य किं परस्य माभूत्कटुका" इति प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्, मूलेऽनुक्तस्थले एव टीकायां प्रत्युदाहरणदानस्य ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वात् सामान्यदिग्वाचकयोगे पञ्चम्यदर्शनात् सर्विकेत्यादावुत्तराकारस्य माभूदित्येव प्रत्युदाहरणं युक्तम् । जीविकेत्यादिनिर्देशास्तु छान्दसत्वादपि साधयितुं शक्या इति दिक् ।

परिभाषया एकादेशो बाद्ध्यं इत्याहुः। तन्न अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्फलत्वात्। वस्तुतस्तु प्रत्ययस्थे कि इति सप्तमीनिर्देश एवोचितः। पूर्वग्रहणं च मुत्यजम्। अत इति तपरः किम्। "कुडाधाराचिकलिभ्यः कः"। धाका। राका। मामिकेति। "केवलमामक" इत्यादिना सञ्ज्ञाच्छन्दसोरवेति नियमान्न ङीप्। त्यक्त्यपोश्चेति। "उदीचामातः स्थाने" इति विकल्पस्यापवादः। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा आ(२)जन्तः। दक्षिणा भवेति विग्रहः। यत्तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति प्राचा विगृहीतम्। तन्न। त्यग्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात्। अन्यथा–'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावापत्तेश्च। यत्तु समासे एव पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते। त्यकि 'कितिच' इत्यादिवृद्धौ टाप्, ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः "केऽण" इति ह्रस्वष्टाप्। इहात्यिकेति। अव्ययात्त्यप्।

तेनैव न्यायेन बाधसिद्धेरिति भावः। प्रत्ययस्थे कीति। प्रत्यये कीत्येव युक्तं 'न यासयोः' इति ज्ञापकात् कादौ प्रत्यये इति नार्थ इति बोद्धयम्। एवं चात्परस्य प्रत्ययस्थककारपरस्य चात इदित्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादात्परत्वांशे ककारव्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः। विग्रह इति। 'दक्षिणापश्चात्' इति त्यक्। अन्यथा–दिग्वाचकस्यापि

प्रवृत्त्युत्तरमपि प्रवृत्तिस्तत्र प्रवृत्तेः स्वीकारादिति तद्विषयताया इहाभाव इति बोध्यम्। बाधकत्वमुभयथेति साधर्म्यादेवमुक्तम्। मूले प्रत्यये के इति क्वचित्पाठः सत्वयुक्तः। केतिसमुदायस्य प्रत्ययस्य यत्राज्ञाताद्यर्थे कस्तत्र सत्वेऽपि सर्विकाकारिकेत्यादावप्राप्तेः। किन्तु बहुषु प्रत्ययस्थे के इत्येव पाठः। ततोऽपि लाघवादाह—प्रत्ययेकीति। व्यधिकरणे सप्तम्यौ नतु समानाधिकरणे अतस्तदादिविधिशङ्कैव नास्ति। अत एव "नयासयो" इति चरितार्थम्। तथाच प्रत्यय इति ककारस्य विशेषणमेव सामर्थ्यात्। कीत्युक्तिसामर्थ्यात् तत्र कपरत्वमव्यवहितत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टपूर्वत्वात्मकम्। अकारव्यवधानांशेतु गतिरुक्तैव। दिग्वाचकस्यापीति अपिना आजन्तपरिग्रहः। मूले यत्त्विति प्रक्रियोक्ति·

"न यासयोः" ॥ अत्र न्यामकारः । या इत्येतस्य "उदीचामातः स्थाने" इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति । तन्न । 'आतः स्थाने' इत्यंशस्येहाभावात् । या सेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—**यत्तदोरिति** । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति । **यकां तकामिति** । यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितम् । **उपत्यकेति** । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" । क्षिपकादीनां च । नेत्यनुषज्यते । **क्षिपकेति** । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततोऽज्ञातादौ कः । चट भेदने । पचाद्यच् । ततः कः । तारकेति । तरतेर्ण्वुल् । ज्योतिर्नक्षत्रं, नेत्रकनीनिका च । वर्णका प्रावारविशेषः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । "ओरञ्" **अन्यत्र वर्णिकेति** । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या । स्तोत्रकर्त्री च । वर्तयतीति वर्तका, शकुनौ इत्वं वा । अन्यत्र नित्यमेव । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवतास्तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् "देवतान्तात्तादर्थ्ये य" दिति यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका । इष्यशिभ्यां तकन् । **अष्टिकान्येति** । अष्टौ परिमाणमस्याः । "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्" । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारेऽध्यारोप्य "यकपूर्वाया" इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह—**स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति** । **साङ्काश्यिकेति** । सङ्काशेन निर्वृत्तं साङ्काश्यम् । वुञ्छणादिसूत्रेण सङ्काशादिभ्यो ण्यः । ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् । अकादेशः । स च साङ्काश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत, तस्मादात इत्युक्तम् ।

ग्रहणे । येन साहचर्यन्यागे मानाभावः संगृहीतः ।

इहाभावादिति । अकचः सत्त्वादिति भावः । प्रावारविशेष इति । वर्ण-

---

रियम् साहचर्यानाश्रयणे विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । सङ्गृहीत इति तथाच नोभयोर्ग्रहणशङ्केति भावः । वर्णयतीति चौरादिकाद्वर्णधातोर्ण्व-

ननु यथायमकारो नाकारस्थानिक एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्वयङ्गविकलमेतत् । अत्राहुः—सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते । असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावल्लभ्येत ततः साङ्काश्यिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानेशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वं गम्यताम् । न च वुञः स्थानेऽयमिति वाच्यम् । अकेति समुदायस्य तथात्वेऽपि आकाररूपावयवस्यातथात्वात् । वुञो यकपूर्वत्वाभावाच्च । नहि तस्यामवस्थायां "यस्ये" ति लोपोऽपि लभ्यते । किं च प्रातिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थविहितस्य वुञादः प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव । आश्विकेति । कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्येऽश्वशब्दमपि पठन्तोऽस्यापि विकल्पमिच्छन्ति । शुभं यातीति शुभंयाः । विच् । ततः कः । केऽणः । शुभमिति मान्तो निपातः । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः ।

न्याच्छादयतीति व्युत्पत्तेः । जागरूके इति । स्थानेपदाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसम्बन्धस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्य तदनुपादानात् कथं तल्लाभ इति चिन्त्यम् । इच्छन्तीति । तद्भाष्यादावदर्शनादयुक्तं । शुभंयाः विच् ततः क इति । नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्-आदन्तेभ्यः

न्ताण्ण्वुल् । मूले अत्राहुरिति प्रकाशकृत इति शेषः । स्थानेशब्दे जागरूकइति स्थानेशब्दो विधाविति परिभाषाज्ञापकत्वेन स्थापित इत्यभिप्रायेणेत्थमुक्तिः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या तस्यानावश्यकत्वादाह—स्थाने । पदेति स्थाने इति पद इत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वस्थानिकाकारस्येति वाक्यार्थः । यकपूर्वत्वञ्चाव्यवहितमेव गृह्यते, यकौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहे उत्तरगङ्गविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया अनुवादेप्युदात्तस्वरितयोरित्यादाविव वृत्त्या तत्समानार्थकवृत्तेरपि तदर्थकत्वात् । तेन कृशशब्दादल्पे कुत्सायां वा के ह्रस्वस्य विकल्पो न । विहितस्य । टाबादेरिति शेषः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाघटकस्य प्रतिपदोक्तस्ये-

"भस्त्रैषा" ॥ तदन्तेति । आङ्गत्वादिति भावः । एवं चेति । उक्तं च हरदत्तेन—

अत्रातः स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥
द्वैषयोः सम्भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥ इति ॥

इह स्वशब्दस्येत्यस्यानन्तरमत इति शेषो बोद्ध्यः । एतच्च इह मूलेऽपि ध्वनितम् । एवं च 'इमं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमिवस्विकाया' मिति श्रीहर्षश्लोके 'भस्त्रे' ति वैकल्पिक-

किपोऽनभिधानाद्विजुकः । तत्र हि 'स्त्र्याख्यौ' इति पदे आदन्तलक्षणो विजुको न तु किप् इत्याहुः । कैयटस्तु शुभं याति क्विप् शुभमिति निपातोऽज्ञानादौ कः "केऽणः" इति ह्रस्व इत्याह ।

मूलेऽपि ध्वनितमिति । स्वशब्दस्यातो विशेषणमित्यादिना भवत्युदाहरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । स्विकायामितीति । स्वशब्दादत्यन्तस्वार्थिके के इत्वे साधुः । न ह्यकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः । व्याचक्षाणा इति । अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्वं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । स्त्रीत्वमेव नास्तीति ।

त्यस्य साक्षादुच्चारितस्य तत्तच्छब्दानुवादेन वा विहितस्येत्यर्थ इत्याशयेनाह—विशिष्येति । ननु क्विप्प्रत्यय एव याधातोर्वक्तुमुचित इत्याशङ्कान्निरस्यति—नदीसञ्ज्ञेति । तत्रहि तत्सूत्रभाष्येहि, तथाच यथा तत्र छान्दसत्वाद्विजुक्तस्तथाऽत्रापि छान्दसत्वाद्विजेवोचितः । लोकेत्वीदृशानामनभिधानम् । कैयट इति उक्तभाष्यविरोधरूपाऽरुचिरनेन ध्वनिता ।

ध्वनने कर्त्राकाङ्क्षायामाह—स्वशब्दस्येति ननु स्वशब्दस्यात्मीयवाचिनः सर्वनामत्वादकचि तद्विशिष्टाट्टापः सत्वे "सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च" इति स्यादिति स्विकायामित्यनुपपन्नमत आह—स्वाशब्दादिति । तथाच कान्तस्यासर्वनामत्वेन नेह स्याटः प्राप्तिरत्र कात्पूर्वोऽकार आकारस्थानिकोऽपि भवतीति युक्तमस्योदाहरणत्वमत एवाह—साध्विति । अकचः स्वार्थिककापवादत्ववदत्यन्तस्वार्थिककापवादत्वमस्तीति शङ्कां वारयति—नह्यकजिति । अकचो ऽपवादत्वमस्तकौण्ड-

मित्त्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। आत्मीयायामिति। आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः। यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वका स्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तादृशस्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिङ्गानुशासनविरोधाच्च। यत्तु स्वका स्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्सञ्ज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविषयकम्। यदपि स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति परिजहुः। तदपि चिन्त्यम्—उक्तरीत्या कप्रत्ययान्ताट्टाप्सम्भवेऽपि प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया आतः स्थाने इत्यंशस्य दुरुपपा-

---

'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने'

इति कोशादिति भावः। सञ्ज्ञाविषयकमिति। सञ्ज्ञाया अपि 'सञ्ज्ञापूरण्योश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधेन भाषितपुंस्कत्वबोधनात् 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेन न सिद्धिरिति भावः। अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयं चेत्यपि बोद्धव्यम्। उपलक्षणमिति। भस्त्राशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणमत एव 'एषाद्वे नञ्पूर्वे उदा-

---

न्यन्यायेन वाच्यन्तच्च न सम्भवति कुत्साद्यर्थविवक्षायामकचः प्राप्तिस्तदातु नात्यन्तस्वार्थिकस्य विवक्षेति भावः। 'नन्वेवं स्विकायामिति प्रयोगवद्व्याख्यातृग्रन्थस्याप्युपपत्तिर्भवतीति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति मूलासङ्गतिरत आह- अकचमिति। स्त्रीत्वाभावे साधकमाह—स्वो ज्ञातावात्मनीत्यादि। ननु संज्ञाभूतस्य कथमेतत्सूत्रोदाहरणत्वन्तस्याभाषितपुंस्कत्वादत आह सञ्ज्ञाया अपीति। पुंवत्वनिषेधोहि पुंवत्वस्य प्राप्तिपूर्वकस्तस्य प्राप्तिश्च भाषितपुंस्कत्वं विना नेति भावः। ननु तेन निषेधो न सञ्ज्ञाभूतस्याभाषितपुस्कत्वमेव बोध्यते। सिद्धानुवादत्वे लाघवात्। किञ्च "क्तिच् क्तौचेति संज्ञायां" विहितस्य क्तप्रत्ययस्य देवदत्तादिशब्दे सत्वेन क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य सत्वेन च तस्यास्तु भाषितपुंस्कत्वमस्यतु तथात्वे न प्रमाणम् यद्यस्यात्मीयत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य संज्ञात्वेन विनियोग इति ब्रूषे तदा सर्वनामत्वादकजपि स्यादित्यात. स्थानिकाकारस्यालाभ इत्यत आह—अत्यन्तस्वार्थिकेति। अत्रेदं बोध्यम् अत्यन्तस्वार्थिककान्तमपि तस्योदाहरणन्न सम्भवति तस्य ङ्याद्युत्पत्तेः प्रागुत्पत्तेरातः स्थानिकत्वस्येहालाभः। एवञ्च तत्र नित्यमेवेत्वम्। व्याख्यातृग्रन्थस्योपेक्षणीयत्वञ्च पूर्वोक्तरीत्या काशिको-

दत्वात् । प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह **निर्भस्त्रिकेत्यादि** । निष्क्रान्ता भस्त्राया निर्भस्त्रा । उपसर्जनह्रस्वः । टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । **कृतषत्वेति** । सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु 'न यासयो' रितिवदुपलक्षणमिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । तेनेह न । शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः । प्रियो ज्ञोऽस्याःप्रियज्ञिकेति ।

"**अभाषित**" ॥ विहितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह-**बहुव्रीहेरिति**।**नित्यमिति**। अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्था' दित्युत्सर्ग एव प्रवर्तत इत्यर्थः । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादिति भावः । बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनाति खट्वाविकेत्यादावपि नित्यमेव **शैषिकेकपीति** । आपोऽन्यतरस्या" मिति ह्रस्वपक्षे इति भावः । **अभिव्याप्येति** । अत एव बहुयुवा

हरण'मिति भाष्ये ऽप्येपेत्येवोक्तम् । अन्यथा एतद्दृष्टान्येव वदेदिति भावः । शुभ्राजिकेति । बहुव्रीहेरत्रापि ततः स्वार्थिकः क इति भावः । एतेनातः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम् ।

परविशेषणत्वे त्विति । समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वे ऽपि तदवयवस्य खट्वशब्दस्यातथात्वेन ततः परत्वात् परविशेषणे दोषः स्यादेवेति भावः । ह्रस्वपक्षे इति । बहु जस् खट्वा जस्, इत्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात् समाससंज्ञायां 'समासान्ता' इति शास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया-

---

किन्तु संज्ञाविषयिण्येवेति विकृतनिर्देशस्य विवक्षितविषयत्वे मानमाह—भस्त्राशब्देति । एवञ्च भस्त्राशब्दस्य निर्णायकतयाभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः सङ्गच्छते । साहचर्यस्य सर्वत्र व्यवस्थापकत्वे .मानाभावादाह—व्याख्यानेनचेति । शिष्टकृतव्याख्यानेनचेत्यर्थः । तेषां व्याख्यानं सप्रमाणमित्याशयेनाह —अत एवेति । तादृशस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । अन्यथा उपलक्षणत्वे, एतेन उक्तरीत्या साधुत्वस्य व्युत्पादनेन, अतत्त्वेन अभाषितपुंस्कत्वेन । ह्रस्वात्वपक्षे विकल्पस्योपपत्तिमाह—

शालेत्यत्र "यूनास्ति" रूपसर्जनत्वान्नेति प्राञ्च आहुः ।

"टिड्ढा" ॥ इह वृत्तिकृता सूत्रे ख्युनापि प्रक्षिप्तः । औत्सीति । उत्से भवा । "उत्सादिभ्योऽञ्" । न च

न्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद् 'गोस्त्रियो' रिति ह्रस्वत्वाभावे 'केऽण' इति ह्रस्वत्वे च न कपी' ति निषिद्धे 'आपोऽन्यरस्या' मिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः । ह्रस्वाभावे तु बहुखट्वाकेतीति भावः ।

प्राञ्च आहुरिति । न च 'स्त्रिया' मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्र दोषः । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौ स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्च ज्ञापनेनादोषात् । अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीति सिद्ध्यति । प्राधान्येन तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्च ।

बह्वीति । मूले अत एवेति । यूनस्तिरिति सूत्रमभिव्याप्यानुपसर्जनादित्यधिकारस्य सत्वादेव ।

गृह्यमाणेति श्रुतानुमितयोरिति न्यायादिति भावः । नात्र दोष इति बहुयुवा शालेत्यत्राव्याप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । नन्वेवमनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यमत आह—अनुपसर्जनेति । सहि बहुकुरुचरा इत्यादौ ङीपः प्रवृत्तिवारणायारब्धः । यदि स्त्रियामिति गृह्यमाणस्यैव विशेषणं स्यात्तदा टितः स्त्रियामवर्तमानान्ङीपः प्राप्तिर्नास्तीति तदधिकारो व्यर्थः स्यादिति 'यावता विना' इति न्यायेनोभयोरपि ज्ञाप्यत्वमिति भावः । अदोषादिति नचेत्याद्युक्तदोषाभावादित्यर्थः । अत एव स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणत्वादेव । यदि श्रुतविशेषणत्वमेव स्यात्तदा वन एव श्रुतत्वात्तद्विशेषणत्वं स्त्रियामित्यस्य स्यादित्यत्र वन्नन्तस्य स्त्रियामवर्तमानात् "वनोरच" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । न केवलं लक्ष्यानुरोध, एवं स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणतया तात्पर्यग्राहकः । किन्तु प्रधानाप्रधानयोः प्रधानानुरोध एव प्रबल इति न्यायोऽपि स्त्रियामित्यस्य तत्त्वे नियामक इत्याशयेनाह—प्राधान्येनेति । साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेनोपात्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपमस्य प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । नन्वेवमनुपसर्जनादित्यपि प्रधानस्यैव विशेषणं स्यादिति बहुकुरुचरेत्यस्य तद्व्यावर्त्यत्वानुपपत्तिरिति तदधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वानुपपत्तिरत आह—अनुपसर्जनादितित्विति । विशेषणमिति अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविधि-

'अनुपसर्जना' दिति तु गृह्यमाणस्यैव विशेषणम्। अत एव कौम्भकारेय(१)सिद्धिः। अन्यथा कुम्भकारेयोऽप्यापद्येत (२)। कुम्भेन समासेऽपि

ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादिति शेषः। अत एव अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधेर्ज्ञापनादेव। सिद्धिरिति। तन्मात्रस्य सिद्धिरित्यर्थः। व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेनोक्तार्थत्वन्द्रढयति - अन्यथेति। अन्यथा तज्ज्ञापिततदन्तविध्यभावे। अपिशब्दोऽनेष्टसिद्धिसमुच्चायकः, सा च तदन्तविध्यभावे केवलात्कारशब्दान्ङीप्यप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततया ततो ढकि

१ न च कुम्भकारीशब्दाद्ढकोऽप्राप्तिस्तस्य शिल्पिवाचकत्वेन "सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च" इति ण्यप्रत्ययेन बाधितत्वादिति वाच्यम्, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषयैव शिल्पिवाचकत्वस्य ङ्यन्ते सम्पादनतया तस्याश्चानित्यत्वेन शिल्पिवाचकत्वानारोपात्। यत्तु हिंसार्थककृधातोरणि निष्पन्नस्य घटस्फोटकवाचकस्य यौगिकार्थस्यान्यार्थकस्य वाऽत्र कुम्भकारीशब्दग्रहणं तु ण्यस्याप्राप्तया रूपसिद्धिरिति तन्न, शिल्पिवाचकतावच्छेदकानुपूर्वीसत्त्वे तत्रापि शिल्पिवाचकत्वप्रतीतेः। न च शिल्पविषयकशाब्दबोधजनकान् ण्य इत्यर्थेन तत्र ण्यस्याप्राप्तत्या ढकारूपसिद्धिः, तादृशार्थे प्रमाणाभावादित्युपाध्यायाः।

२ ननु राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे पुरुषशब्दात्, सूत्रनडस्यापत्यमित्यर्थे नडशब्दाच्च ढक्फकोर्वारणाय प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणप्रातिपदिकात् प्रत्यया भवन्तीति नियमस्यावश्यकतया प्रकृते ढक्प्रत्ययार्थोत्यानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्य्याप्त्यधिकरणं कुम्भकारीति समुदाय एव न तु कारीमात्रमिति भवत्युक्ता तन्मात्रादपि ढगापत्तिरसङ्गतेति चेन्न, उक्तनियमस्य प्रत्ययावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयप्रत्ययविधानातिरिक्तस्थल एव स्वीकारात्। प्रकृते "स्त्रीभ्यो ढक्" इति विहितढक्प्रत्ययस्तु स्त्रीप्रत्ययान्तमुद्दिश्य विधीयते इति प्रत्ययावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय एवेति नियमाप्रवृत्तेः। अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमितिविग्रहे एकदेशभूताद्गार्ग्यशब्दात् "यञिञोश्च" इति फकि 'परमगार्ग्यायणः' इति भाष्यप्रयोगसिद्धिः फकोऽपि प्रत्ययावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वात्। एवमेव "अयःशूल" इति सूत्रभाष्ये प्रयुक्तस्य शिवभागवत इत्यस्य सिद्धिः, तद्भाष्यबलादेव "भक्तिः" इति सूत्रे 'मत्वन्तभगवतः' इति वचनकल्पनया मत्वन्तभगवच्छब्दाद् ग्रहण इत्यर्थात्।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, ग्रन्थेऽपि प्रतिपादकत्वहेतुकसेवकत्वोपचारेण च तत्प्रयोगसाधुत्वम्। "ढकि लोपः" "मातृष्वसुश्च" इति सूत्राभ्यां ढकि पितृष्वसृमातृष्वसृशब्दयोर्लोपविधानसामर्थ्येन "स्त्रीभ्यो ढक्" इत्यस्य स्त्रीवाचकेभ्यो ढगित्यर्थे तु प्रत्ययावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयप्रत्ययविधेयकत्वाभावादुक्तनियमस्य चाप्रवृत्त्या परमगार्ग्यायणः, शिवभागवतः, इत्यादिभाष्यप्रयोगबलादेव प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेतिनियमस्यानित्यत्वमाश्रित्य कारीशब्दात् ढगापत्तिरुपपादनीया। तथा च शिवभागवत इत्यस्य शिवो भगवान् भक्तिरस्येत्यर्थकस्योपपत्तये "भक्तिः" इतिसूत्रे 'मत्वन्तभगवतः' इति वचनकल्पनापि न कार्य्येति लाघवमिति दिक्।

केवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततो ङीपि कुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनापि योगे कदाचित्ततो ढकि विशिष्टस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन कुम्भशब्दाकारे वृद्ध्यनापत्तेः । निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वे न मानम् । समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । न च समुदायान्ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तत्रापीति वाच्यम् । एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव

बोध्या । न च समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽपि न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्धात् । अन्यथा ङ्याब्ग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकतयाऽन्यार्थत्ववर्णनपरङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोधः स्यादिति आपाद्यं रूपं व्युत्पादयति—कुम्भेनेत्यादिना । समासेऽपीति अपिशब्दोऽप्यङ्कारस्येत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन कारशब्दस्य समासात्मकसमुदायस्य च प्रातिपदिकत्वलाभः । तदर्थस्यापीति अपिशब्दः समुदायपरामर्शकः । एकार्थीभूतस्यापीति अस्य तस्येत्यत्रान्वयः । विशिष्टस्य ङीप्विशिष्टस्य, तस्य कारीशब्दस्य, अयोगस्य तदर्थेनायोगस्य, अपत्यार्थेनसहेत्यादिः वक्तुमशक्यत्वादिति अजहत्स्वार्थवृत्तिसद्भावात् जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी' इति सिद्धान्तात् । तेनापियोगे तदर्थेनापत्यार्थेन योगे, एवञ्चोभाभ्यामप्रत्ययोत्पत्तिसम्भव इत्याशयेनाह—कदाचिदिति । विशिष्टस्य समासात्मकसमुदायस्य ।

ननु कुम्भेनैकार्थीभूतस्य तस्य कथमपत्येन योगोऽत–आह–निष्कृष्येकेति । न मानमिति अत एव तद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदे परे समासविधानं सङ्गच्छते । अत एवच "येन विधिः" इतिसूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रयोजनङ्गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इत्युपात्तम् । कृद्ग्रहणपरिभाषात्वत्र न प्रवर्तते । कृन्मात्रग्रहणाभावात् कस्यांचिच्छङ्कां न्नरस्यति—नचेति । एतदधिकारसामर्थ्येन अनुपसर्जनाधिकारसामर्थ्येन, नतु न्यूनस्येति तदाशयः, चातुर्थिकस्यानुपसर्जनादित्येतत्प्रयोजननिरूपणपरग्रन्थेन तदन्तविधिर्यथा स्यादित्येतद्भाष्यस्याशयः । नच तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन कारीशब्दस्याण्णन्तत्वात्कुम्भकारेयो दुर्वार इति वाच्यम् । एतदधिकारसामर्थ्यादसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः तत एव स्वस्यचेत्यपि न प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्नतु न्यूनस्येतितु युक्तमेव । अतएव अस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे इञि "यस्य" इति लोपेऽपि यूनि फक्सिद्धिः ।

कार्यं बोद्धयते, न तु न्यूनस्येत्यदोषादिति तदाशयो विस्त (१) रस्त्व- न्यत्र बोद्धयः।

ननु कुम्भेन समासेऽपि केवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेनेन्यसङ्गतम्। शेखरोक्तरीत्या केवलस्य सूत्रद्वयसाधारणपारिभाषिकार्थवत्वाभावात्। प्रत्ययान्तत्वेन पूर्वसूत्रस्याप्राप्तेश्च। नच कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण प्रातिपदिकत्वम्। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वरूपप्रशस्तार्थवत्वाभावेनोत्तरसूत्राप्राप्तेः इतिचेन्न व्याघ्री अश्वक्रीती कच्छपी इत्यत्र 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य प्रयोजननिरूपणावसरे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् यथा घ्रशब्दादीनां प्रातिपदिकत्वन्तथाऽत्र कारशब्दस्याऽपि भविष्यति, "कृत्तद्धित" इतिसूत्रस्यैवच प्रवृत्तिरत्राभिप्रेता विभिन्नवृत्तिद्वयस्यात्र सत्वेन तन्मात्रवृत्त्येकार्थीभावस्यात्र सत्वमस्ति पञ्चगवधन' इत्यत्रतु समासद्वयरूपा सजातीया वृत्तिरित्येकार्थीभाव एकएवेत्याशयात्।

ननु "सर्वादीनि" इतिसूत्र भाष्येऽनुपसर्जनादिति योगः प्रत्याख्यायत इत्युक्तम्, इहतु प्रधानेन तदन्तविधिर्यथास्यादित्यनुपसर्जनादित्यस्य प्रयोजनमुक्तमित्येतद्द्वयं विरुद्धमितिचेत्, अत्राहुः कैयटादयः, प्रत्याख्यायत इत्युक्तिः सिद्धान्तिनः प्रकृतसूत्रस्थापनपरा, चतुर्थाध्यायस्थातु एकदेशिनः तदन्तविध्यभावेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदन्तविध्यभावेन कुम्भकारीतिसमुदायादवयवात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तावपि ढक् भविष्यति, एकाजिद्वर्वचनन्यायात्। नच केवलकारीशब्दादपि कदाचित्स्यादिति वाच्यम्। कुम्भेनैनमरभूतत्पनिष्कृष्यापत्येनानन्वयात्। अन्यथातदन्तविधावपि केवलकारशब्दादपि कदाचित्स्त्रीप्रत्यये सति ततो ढकि कुम्भमारित्यादुत्तरएव स्यात्। नच पुण्यस्ययथाकारीत्यस्य न योगस्तथाकारेत्यस्य स्त्रीत्वेन कथं योग इति वाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात्। नचास्य सूत्रस्यानारम्भे स्यपतशब्दो ङीबापत्तिरिति वाच्यम्। टिड्ढाणञित्यादावुपात्तस्य स्त्रीत्वेन विशेषणात्। पूर्वत्रतूपात्तन्तदन्तञ्च तथा व्याख्यानात्। व्याख्यानञ्च प्रामाणिकस्त्रीप्रत्ययोत्पत्तानावश्यकमेव। अत एव पञ्चाजीत्यत्र टाम्नेत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रत्याख्यायत इत्युक्तिर्वार्तिकरीत्या चतुर्थेतु भाष्यकारीयसिद्धान्तः निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिप्रयोजक इति न भाष्यकारस्य सम्मतम्। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचिदवयवादपि ढक् स्यादेव। यदपि समुदायादेव प्रत्ययो-

---

१ केचित्त्वत्र तदन्तविधिद्वयेन कुम्भकारीति समुदायान्ङाप्यपि अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कारीशब्दात्प्राप्तं ढकं वृक्षप्रचलनन्यायेन वारयन्ति तदसत्, वृक्षप्रचलनन्यायविषयाभावात्। तथा हि स न्यायः यथा वृक्षे कम्पिते तच्छाखा अपि कम्पन्ते कस्याश्चित् शाखायां कम्पितायामपि वृक्षो न कम्पते। तथा समुदायस्य कार्यसम्बन्धेऽवयवस्य कार्यसम्बन्धो

"शार्ङ्गरवाद्यञ्" इति ङीना सिद्धमिदमिति वाच्यम्। तत्र "जाते" रित्यनुवृत्तेः। अन्यथा पुंयोगेऽपि स्यात्। एतेन इह अञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः। इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्ज-

---

पुंयोगेऽपि स्यादिति। इष्यते तु ङीपित्यर्थः। प्रत्युक्त इति अनेनैव सिद्धे तत्राञ्ग्रहणं तूत्सस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षणङीष्बाधनार्थमिति बोद्धव्यम्। अत्र हीति न चैवमनुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्ये मूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम्। लक्ष्यानुसारि-

---

त्वत्तावेकाजद्विर्वचनन्यायोपन्यसनन्तत्र युक्तम्। यत्र युगपद्विवक्षा समुदायकार्येणावयवानुग्रहश्च तत्र तन्न्यायप्रवृत्ते। कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीतितु वक्तुमशक्यम्। तस्याः परिभाषायाः कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्तेः सिद्धान्तात्। यदितु तदन्तविधिरमहत्पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यते, तदा बहुकुरुचरेत्यत्र ङीपोऽभावायानुपसर्जनादित्यावश्यकम्। स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणतायान्तस्यानुपदं ज्ञापकत्वस्याभिधास्यमानत्वादित्येवंरीत्या भाष्ययोरविरोध उपपादनीयः तदेतद् ध्वनयन्नाह—विस्तरस्त्विति।

मूले अन्यथेति ङीन् विधायके जातेरित्यस्याऽननुवृत्तावित्यर्थः। पुंयोगेऽपीति ङीपम्बाधित्वा परत्वादिति शेषः। नह्येवंमति फलाविशेषः अजन्तान्ङीनि समुदायस्याद्युदात्तत्वमेव भविष्यति ङीषितु सतिशिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्टत्वात्। तत्रेष्टापत्तिंनिराचष्टे—इष्यत इति। इत्यर्थः इति तात्पर्यार्थः। ननु "टिड्ढेति" सूत्रस्थाञ्ग्रहणेनाजन्तान्ङीष्यप्यौत्सीत्यादेः सिद्धौ "शार्ङ्गरवेति" सूत्रेऽञ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यमत आह—अनेनैवेति। अपत्यं स्त्रीति गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थः। एतेन गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वमस्तीति सूचितम्। मूले इहानेकमिति नच "ऋन्नेभ्य" इत्यादावपि लक्ष्यभेदेनानेकवाक्यताऽस्त्येवेति वाच्यम्। तत्र सङ्ग्राहकवाक्यस्यैकत्वमिहतु तस्य नानात्वमित्याशयात्। अतएव पञ्चाश्वेत्यत्र न ङीप्। नचैवमिति एवम् आपिशलमधीते आपिशलेत्यस्य

नान्तरीयको भवति, अवयवस्य कार्यसम्बन्धे समुदायस्य कार्यसम्बन्धो नान्तरीयको न भवति स एव तन्न्यायविषयः।

प्रकृते तु ढग्रूपकार्यस्य अवयवेन कारीशब्देन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धे समुदायेन कुम्भकारीशब्देनाप्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धस्य ढकि जातत्वात्, ढक्प्रयोज्यादिवृद्धिरूपकार्यस्य समुदायेन कुम्भकारीशब्देन सह सम्बन्धस्य जातत्वेऽपि अवयवेन कारीशब्देन वृद्धिरूपकार्य्यस्याजातत्वाच्च वैषम्येण नात्र तन्न्यायविषय इत्येव विस्तर इत्यन्यत्र विस्तरः।

नमण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थेऽण् उपसर्जनम् । अध्ये-त्रण् तु लुप्तः । वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् । अतष्टाबेव भवति । ताच्छीलिकेति । अयं भावः । "शीलं" "छत्रादिभ्यो णः" इति यो णस्तस्मिन् अणूकार्यं भवति । कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् । अनेन हि "अन्" इति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते । चौरीति । चुरा शीलमस्याः ।

"हलस्तद्धितस्य" ॥ उपधाभूतस्येति । ननु "यस्येति च" इति यत्राऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव

व्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतयाऽपि तद्वारणसम्भवात् । तस्माद्बहुकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तच्च तदन्तविधिं विना नोपपद्यते इति तज्ज्ञापकत्वं, स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वं चेति बोद्धव्यम् । तत्करणे एतद्व्यावृत्तिरपि अनेनैव उपसर्जनप-

---

व्यावर्त्यस्य लाभे व्याख्यानेनेति मूलोक्तरीत्या ऽनुपसर्जनादित्यस्य प्रयोजनमुक्त्वा 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् स्त्रियामिति वर्त्तते नाणं विशेषयिष्यामः, स्त्रियां योऽण विहितः एवमपि "काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते 'काशकृत्स्ना' ब्राह्मणी अत्र प्राप्नोति, नैष दोषः अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्, पश्चादध्येत्र्यामभिधेयायामण लुप्तः, सः यश्च श्रूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति पुनर्न "भविष्यतीति" भाष्यकृदुक्तग्रन्थ-मूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः । तस्मात् उक्तरीत्या तद्वारणात्, एतच्चेति तस्य तद्व्या-वर्त्यत्वञ्चेत्यर्थ । नन्वेवमुक्तरीत्या तस्य तदन्तविधिज्ञापनेऽपि स्वविषये चारितार्थ्यन्दुरुपपादमिति कथं ज्ञापकत्वमत आह—स्त्रियामित्यस्येति । तत्करणे तद्व्यावृत्त्यर्थमनुपसर्जनादित्यस्य करणे. एतद्व्यावृत्तिरपीति आपिशला काश-कृत्स्ना एतयोरपीत्यर्थः । अनेनैवेति प्रक्रान्तेनानुपसर्जनाधिकारेणेत्यर्थः । ननु प्रतियोगिसमर्पकमुपसर्जनपदं शास्त्रीयोपसर्जनबोधकमिति कथं व्यावृत्तिरत आह—उपसर्जनेति । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायात्रोनुपसर्जनाधिकारप्रयोजनप्रदर्शन-परभाष्यप्रामाण्येन बाध्यत इति भावः । इत्याशयादिति मूलस्येति शेषः । अण्कार्यमित्यत्राणरूपं कार्यमित्यर्थस्य भ्रमवारणायाह—ङीबित्यर्थ इति । इद-

किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः । यलोपे तन्निषेधात् । मैवम् । यलोपे कार्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । अनपत्येति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्य' मिति वार्तिकं तथाऽपि अपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञत्र न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्य-कृता कञ्कपोऽयञश्चेति, गर्गादिभ्योऽयञिति च अकारः प्रश्लिष्टः । यस्कादिभ्यो गोत्रेऽयञञोश्चेति सूत्रेऽप्येवम् ।

"प्राचां ष्फ" ॥ तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । ननु

देनोभयोरपि ग्रहणमित्याशयात् । अण्कार्यमिति । ङीबित्यर्थः । ताच्छी-लिके इत्युक्तेः 'तदस्यां प्रहरण' मिति णे दाण्डेत्येव ।

अकारः प्रश्लिष्ट इति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेति शेषः । 'अभिजि-द्विदभृ' दित्यादिसूत्रेऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेऽपि न तत्र ङीप् सिद्धान्तेऽपीष्टः । 'संघाङ्के'ति सूत्रे एतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानु-

---

मुपलक्षणम् "अणो द्व्यच" इति फिञ्सिद्धिरपि प्रयोजनम् । एतेन यदि ङीप्सि-द्धिरेव प्रयोजनन्तदा स्वातन्त्र्येण ङीप्विधानेन सिद्धे ज्ञापनस्य नोपयोग इति परास्तम् । नच छत्रादिभ्यो लाघवादगेव कार्यः किमनया कुसृष्टयेति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन छात्रेत्यस्य सिध्यर्थमेवमभिधानात् । दण्डेत्येवेति एवन्ताच्छीलिकइत्युक्तौ तत्पदोपादानेन यत्र प्रथमान्तात्ताच्छीलार्थे णस्तत्रैवाण्कार्य-मित्यपि बोधितम् त एव शीलिकामीतिवार्तिकस्य मांसशीला मांसकामेत्याद्ये-वोदाहृतम् । मूले अत एवेति आपत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वादेव अय-जिति अयमकारो ऽनुनासिकस्तस्येत्संज्ञया निवृत्तिरिति बोध्यम् ।

अकारप्रश्लेषस्य फलमाह —तद्वार्त्तिकेति । एवञ्च तद्वार्तिकप्रत्याख्यान-परभाष्यमेवापत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वे मानमिति दर्शितम् । ननु स्थलत्रय एव यञकारस्य प्रश्लेषस्तत्राभिजिदितिसूत्रविहितयञन्तान्ङीब्वनापत्तिरत आह —अभिजिदिति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति "व्रातच्फञ्" इतिसूत्रा-दित्यादिः । साच मण्डूकप्लुत्या कार्या, गोत्रार्थकत्वेऽपीति किमत्रमानमिति चेत् तत्सूत्रभाष्यप्रघट्टकमेव । तथाहि "तत्रगोत्रमिति वक्तव्यम्, अस्य गोत्रत्व-प्रयुक्तङ्कार्यम्भवतीति तदर्थः, किम्प्रयोजनम् आभिजितकः, आभिजिदित्यस्याय-

तां विनाऽपि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीप् भविष्यति । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित् ष्फ इति ज्ञापयति । यञन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात् । तेन 'आसुरेरुपसंख्यान' मिति वक्ष्यमाणं सिध्यति ।

"आयने"॥ फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। आयनीनोर्नकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् ।

बन्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्या गर्गादियञ एव ग्रहणमिति भावः । एवमिति । अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति । तत्फलं च ङीपिति भावः । न लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः एतत्सूत्रस्थैतत्समाधानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे ऽनुपस्थितेः । सामर्थ्यादेवेति । अप्रातिपदिकत्वेऽपीति भावः ।

उच्चारणार्थ इति । तेन ढूक आदेशसिद्धिः । नित्करणेति । असञ्जात-

---

मित्यत्र गोत्रचरणादिति वुञ् यथास्यात्, तच्चाकर्तुं शक्यम्, गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रे एव भवति" अत्र भाष्ये वुञ् एव फलत्वेनोक्तो न तु ङीप् । एतेन गर्गादिभ्योऽञित्यत्रेवाभिजिदितिसूत्रेऽप्यकारप्रश्लेष इति वदन्तः परास्ताः । पीष्ट इति एवञ्च स्त्रियां यञेव स नास्तीति न तत्र ङीपः सम्भावना, किन्तु गोत्रार्थबोधकत्वातिदेशाज्जातिलक्षणङीष एवेति न तत्राकारस्य प्रश्लेषः स्त्रियामित्यस्यासम्बन्धेऽपि। ननु "गर्गादिभ्य" इतिसूत्रे ऽकारस्य प्रश्लेषे "सङ्घाङ्केति" सूत्रेऽस्य द्व्यनुबन्धकत्वाद्ग्रहणन्न स्यादत आह—सङ्घाङ्केतीति । एतद्भाष्येति सङ्घाङ्केतिसूत्रे गार्गो घोषः गार्गोऽङ्क इत्युदाहरणपरभाष्येत्यर्थः । अभिजिदित्यस्याधिकारपठितभिन्नत्वात्तत्र गोत्रपदेन ऋष्यपत्यरूपं लौकिकं गोत्रमिति बोध्यम् ।

कस्यचिदुक्तिङ्खण्डयति—नचेति । एतत्समानार्थेति 'तद्धितेति किमर्थम् । पितः प्रातिपदिकाधिकारार्थम्, नैतदस्ति प्रयोजनम्, षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यतीति" भाष्येत्यर्थः । अस्याः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया इत्यर्थः ।

तेन अकारस्योच्चारणार्थत्वेन, तदकारस्य विवक्षितार्थत्वे रेफपरस्याकारान्तत्वाभावेनादेशो न स्यादिति भावः । उच्चारणार्थत्वे मानन्तु फढखच्छघामिति निर्देश एव । अत्र ढूक इति फिनोऽप्युपलक्षणम्, मूले फिनो नित्करणादिति

"कौरव्य" ॥ कथं तर्हि 'यद्यसो कूपमाण्डूकि तवैतावतिकः स्मय' इति भट्टिः । अत्राहुः—कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम् । इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति "तस्येद" मित्यण् । कुमारीति । प्रथमवयोवाची एष शब्दः । न त्वनूढत्व-प्रयुक्तः । वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः । त्र्यनीकेति । त्रयाणा-मनीकानां समाहारः । अत्राजादेराकृतिगणत्वात् टाबिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

विरोधन्यायसहकृतेत्यर्थः ।

न त्विति । अल्पवयस्यूढायामपि प्रयोगादिति भावः । गौण इति । पुंसाऽसंप्रयोगरूपसादृश्यादिति भावः ।

यद्यायनादेशावयवस्य नस्येत्संज्ञा स्यात्तदाऽनेनैव "ञ्नित्यादि" रित्यस्य प्रवृत्ति-सिद्धौ फिनो नित्वं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

ननु आयनो नित्करणसामर्थ्यात्फिनो नस्य नेत्त्वमिति वैपरीत्यमेव कुतो नेष्यत आह—असञ्जातेति । असञ्जातविरोधात्सञ्जातविरोधस्य सङ्कोच एवोचित इति न्यायेत्यर्थः । न सञ्जातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कया विरोधो यस्य तस्येत्यर्थः । उत्तरकालिकप्रतीतिविषये यदीत्संज्ञा तदा प्राथमिकप्रतीतिविषये फिनि नित्वार्थं नकारोच्चारणं व्यर्थमिति शङ्का भवतीति तत्रेत्संज्ञाप्रापकशास्त्रसङ्कोच एवोचित इति भावः । एवञ्च तादृशन्यासस‌हकृतं यन्नित्करणन्तत्सामर्थ्यादिति फलितम् ।

अल्पवयसि प्रथमवयसि, अपिना ऽनूढासमुच्चयः. एवञ्च या ऽल्पवयस्का ऊढाच तस्यान्तादृशप्रयोगदर्शनेनास्य प्रथमवयसः प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमावश्यकम् । नन्वेवंसति वृद्धकुमारीत्येवम्प्रयोगो "नमुन" इतिभाष्ये दृश्यते तस्य कथमुप-पत्तिरित्यत आह—मूले वृद्धकुमारीति । गौणः लाक्षणिकः, लक्षणाप्रयो-जकसम्बन्धमाह—पुंसाऽसम्प्रयोगइति । कौमारयौवनवृद्धत्वात्मकानि त्रीणि वयांसि यथाहुः ।

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

केचित्तु बाल्यमध्यत्ववृद्धत्वात्त्रीणि

'आषोडशाद्भवेद्बालो यावत्क्षीरान्नवर्तकः ।
मध्यमः सप्तर्तिं यावत्परतो वृद्ध उच्यते' । इत्याहुः

पञ्चाश्वेति । नन्वत्र "द्विगो" रिति ङीप् मा भूत् ठगन्तत्वात्तु स्यादेवेति चेत् । न । ठको योऽकार इति व्याख्यानात् । **द्विबिस्तेति** । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे इत्यमरः । आचितो दश भारा स्युः । **द्विकम्बल्येति** । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । 'कम्बलाच्च संज्ञाया' मिति यत् । क्रीतार्थस्य ठञोलुक् । **द्व्याढकीति** । द्वावाढकौ पचती "आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्" "द्विगोष्ठंश्च" ति खठञ्भ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् तस्य लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता ।

"काण्डान्तात्" ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धस्तथाऽपि अन्तग्रहणे असति

ठगन्तत्वादिति । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यादौ निषेधश्च रितार्थः । अत्र हि कनो लुक् ।

कम्बल्यमिति । अपरिमाणत्वेऽप्येतयोर्ग्रहणं नियमार्थमुन्मानस्य चेद्बिस्तकम्बल्ययोरेवेति । तेनान्यत्रोन्माने द्विपली द्विनिष्कीत्यादिसिद्धिः ।

श्रुतत्वादिति । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं 'येन विधि' रित्यस्य

आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारीत्यन्ये यथाहुः

'आद्ये वयसि नाधीतन्द्वितीये नार्जितन्धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तञ्चतुर्थे किं करिष्यति ॥ इति'

वयस्यचरम इति वार्तिकं सर्वथा ऽऽरब्धव्यमेवेति बोध्यम् ।

ननु पञ्चाश्वेत्यत्र यदि ठगन्तत्वान्ङीपः प्राप्तिस्तदा निषेधवैयर्थ्यमत आह—द्वाभ्यां शताभ्यामिति । आदिना पञ्चानामजानांन्निमित्तं धनपतिसंयोगइत्यर्थे "गोद्व्यच" इति यतो "अध्यर्द्धेति" लुकि पञ्चाजेत्यस्य सङ्ग्रहः । अपरिमाणे" इति सूत्रे परिमाणशब्दः पारिभाषिकस्यार्थस्य बोधकः ।

यथाहुः

उद्ध्वंमानङ्किलोन्मानम्परिमाणन्तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्यातु सर्वतः ॥ इति ।

अत एव द्वे वर्षे भूता द्वाभ्यां शताभ्याङ्क्रीता द्विवर्षा द्विशतेत्यादौ तिर्यङ्माने

क्षेत्र इत्येतत् श्रुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तदन्तस्य। ततश्चेहापि स्यात्। द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी। वडवेति। इह तु न स्यात्। द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति। अतोऽन्तग्रहणम्। मात्र च इति। यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति। तन्न।

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम।

इति सिद्धान्तात्। द्विकाण्डी रज्जुरिति। नन्विहापिपरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्। काण्डशब्दस्यायामपरतयाऽपरिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणमाढककुडवादि। न तु यथाकथं चित्परिच्छेदकमात्रम्। यदाहुः—

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः॥ इति।

अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीब् न। अत्राहुः—निय-

प्रवृत्तेस्तत्काले श्रुतत्वात्तेनैव सम्बन्धे जाते पश्चात्तदन्तविधावपि पुनर्व्यापारे मानाभाव इति भावः। इहापीति। इहैवेत्यर्थः। सिद्धान्तादिति। षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थकाण्डशब्दस्तु तिर्यङ्मानमिति न तस्योर्ध्वमानत्वमिति भावः।

द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधस्य सिद्धिः। नन्वेवंसत्युन्मानवाचकौ विस्तकाम्बल्यशब्दौ नोपादेयावपरिमाणत्वादेव सिद्धेरत आह—अपरिमाणेति।

ननु श्रुतस्य शब्दस्य तदन्तपरतया श्रुतत्वादित्येतन्मात्रोपादानेन कथमिष्टसिद्धिरत आह—अवान्तरेति। तत्काले अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले। अयम्भाव. "येनविधिरि"त्यस्य प्रवृत्तिर्विशेषणज्ञानाधीना तज्ज्ञानञ्चमवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवेति। मानाभावइति प्रत्युत निराकाङ्क्षत्वमत्र प्रतिबन्धकमस्तीति बोध्यम्। अपिशब्दोपादाने इहतु न स्यादित्युत्तरवाक्यासङ्गतिरत आह—इहैवेति तथाचापिशब्द एवार्थे इति भावः। तिर्यगिति प्रकृत इत्यादिः। आयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाण-

मार्थमिदम् । क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति । अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रस्य फलमिति ।

"**पुरुषात्प्रमाणे**" ॥ यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथाऽपि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्यं प्रमाणे वर्तते एव । प्रमाणशब्द-सामानाधिकरण्यात् । वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव । तथा च शुल्ब-सूत्रम् । "पञ्चारत्निः पुरुष" इति । **द्विपुरुषीति** । अत्र न्यास-कारः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य' मिति द्वयसचो लुगित्याह । तन्न । पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन 'प्रमाणे ल' इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैतत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् ।

प्रमाणं वर्तत एवेति । परिच्छेदके वर्त्तत इत्यर्थः । तत्स्वभावादिति । वृत्तिस्वभावादित्यर्थः । द्वयसचो लुगिति । तस्यायं भावः—आयामो दैर्घ्यं तच्च द्विविधम् । तिर्यगूर्ध्वं च । उन्मानं च तुलादावारोप्य येन मीयते तदिदं च विनिगमनाविरहादिति । प्रमाणवाचित्वाभावेनेति । तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात् । तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाण-लक्षणे ग्रहणं न तूर्ध्वमानस्य । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमित्युक्तेरिति भावः । द्विगोर्लुगित्यंशेऽपि प्रमाणे इत्यनुवर्त्तत एवेति तात्पर्यम् । प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति । तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । शमादी-नामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽ-

---

वाचित्वादिति भावः । मूले आयामपरतया आयामपरिच्छेदकपरतया, आरो-हतः उच्छ्रायात् परिणाहतः विस्तारात्, अत एव आयामपरिच्छेदकस्यापरिमा-णार्थत्वादेव, येन कर्षादिना, इदञ्च ऊर्द्ध्वायामपरिच्छेदकञ्च, एवञ्चास्य द्विरूप-त्वमिति फलितम् । ननु पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेनेत्यसङ्गतम्पूर्वग्रन्थ-विरोधादत आह—तिर्यङ्मानस्यैवेति । इत्युक्तेः इति पृथगुक्तेः, ननु श्लोक-वार्तिके प्रमाणे ल इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वेन तत्प्रकृतेर्निर्धायतया तदुक्तिरदुष्टैवेत्यत आह—द्विगोरिति । शमादीनाम्पुरुषतुल्यत्वशङ्कां वारयति-शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवाची 'पाणिः शमः शयो हस्त' इत्यमरोक्तेः 'पञ्चशाखः शमः पाणिरिति' पाठान्तराच्च आदिना ऽङ्गुल्यादीनाङ्ग्रहणम् । वस्तुतोऽपीति अत

स्पष्टं चेदं "पुरुषहस्तिभ्यामण् च" ति सूत्रे पदमजर्याम् । न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् । ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात् । एवं "पुरुषात्प्रमाणे" इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्—तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते इति । तदपि चिन्त्यम् । मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात् । यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणैरुक्तं "पुरुषहस्तिभ्या" मित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति । तदपि रभसोक्तिमात्रम् । उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु "पुरुषात्प्रमाणे" इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते । हरदत्तोक्तिरपि कथं चिदेवं परतयैव नेयेति

पि परिच्छेदकत्वात्तत्त्वेन सिद्धिरुक्तता । अन्यथेति । न च 'प्रमाणे ल' इत्यत्र 'समर्थानां प्रथमाद्वे' त्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः । आद्यपदयोरननुवर्तनेन वेत्यस्याप्यसम्बन्धात् । लुक् स्यादिति । शम इत्यादाविवेति भावः । सामर्थ्यादिति । तिर्यगवस्थितवस्त्वपरिच्छेदकत्वेऽपि सामर्थ्यात्प्रमाणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः । लुगप्याक्षिप्यत इति । इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमात्रम् वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे 'तदस्य परिमाण' मिति ठकष्ठञो वा 'अद्धयर्द्धे'ति

एव द्विशमी द्विशमेति तत्र रूपद्वयम्भवति । वस्तुत आद्ये लुगप्राप्त्या द्विशमद्वयसीत्येव । तत्त्वेन तिर्यङ्मानत्वेन, अत एव वितस्तिहादिशाङ्गुल इति प्रसिद्धिः । पुरुषशब्दस्यतु ऊर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन क्वचिदपि न प्रमाणवाचकत्वम् । प्रयोगसिद्धिरिति लुको वैकल्पिकतयोक्तप्रयोगसिद्धिः । आद्यपदयोः समर्थानाम्प्रथमादित्यनयोः, तयोः प्रत्ययविधावुपयुक्तत्वेनायोग्यत्वादत्रा सम्बन्ध इति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्टन्यायोऽत्र साधक इति भावः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथितस्य दार्ढ्यम्भवतीत्याशयेनाह—शमइत्यादाविवेति । सामर्थ्यं स्पष्टयति–तिर्यगेवेति । सामर्थ्यात् तदुपादानसामर्थ्यात्, इदमपि वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलोक्तमपि, उपादानसामर्थ्यमेव नास्तीत्याह—

सहृदयैराकलनीयम् । प्रमाणेकिम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी ।

"ऊधसोऽनङ्" ॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं "धनुषश्च" इत्येतदर्थम् ।

"दाम" ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । संख्यादेरिति । स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ।

"केवलमामक" ॥ इत्यादीति । अदुध्यस्यां मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । अनिषेध्यास्तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । शिवा रुद्रस्य भेषजी । प्रत्युदाहरणं त्विति ।

लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्यात् तदाक्षेपे न मानम् । तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ।

नादेशेनेति । अत एव "ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे" इति वार्तिककृतोक्तम् । एतेन लाक्षणिकत्वादस्यानो 'अल्लोपोऽन' इति न स्यात् । कुण्डोध्न्यादिभ्य आचारक्विप्यात्मनेपदार्थं च ङकार इत्यपास्तम् । अत्रत्यवार्त्तिकभाष्यप्रामाण्येनान्ग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया आचा-

---

वस्तुत इति । आर्हादितिसूत्रे परिमाणम्पारिभाषिकमेवेत्याशयेनाह–ढक इति । उन्मानस्याग्रहणमिति मतेनाह—ढञ इति । उत्तरसूत्रेति सङ्ख्यायाः "संज्ञासङ्घे" तिसूत्रेत्यर्थः । संख्या बाह्यातु सर्वत इत्युक्तेस्तद्वाचकस्यापरिमाणवाचकत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरन्यथा स्यादिति भावः । अत एव षष्टिर्जीवितपरिमाणस्य षाष्टिक इत्यस्य सिद्धिः ।

मूलस्थपूर्वपक्षदार्ढ्यायाह—अत एवेति । नादेशेन सिद्धत्वादेव, एतेन उक्तार्थस्य वार्तिककारसम्मतत्वेन न स्यादिति एतेनाकारोच्चारणस्य फलमुक्तम् । ङकारोच्चारणस्य फलमाह—कुण्डोध्न्यादिभ्य इति । एतेनेत्येतदर्थं स्पष्टयति—अत्रत्येति । अन्ग्रहण इति अर्थवत्परिभाषावदिति शेषः । तङभावकल्पनमात्रेणोपपत्तौ क्विबभावकल्पनस्त्रोचितमित्याशयेनाह—आत्मनेपदेति । मूले सुमङ्गलीरियमिति अत्र सुमङ्गलीइत्युदाहरणम्बोध्यम् । सुमङ्गलीरियमिति स्त्रीप्रत्ययान्तप्रसङ्गादुच्चारितम् । क्वचित्तु सुमङ्गली शिवेति पाठः । यदितु सुमङ्गलीरित्येवोदा

यत्तु प्राचाऽन्तर्वत्नी पतिवत्नीति प्रत्युदाहृतम् । तदयुक्तमिति भावः । व्यस्ते कथमिति । यत्तु प्राचा समस्ते ऽप्युपचार इति वर्णितं तन्मुधेति भावः ।

"पूतक्रतोरै च" ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तर-सूत्रे उदात्त इत्युक्तेः । न त्विति । अन्यथा 'वृषाकपिशब्दो "लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु" रिति मद्ध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति अग्न्यादिषु त्रिषु "स्थाने ऽन्तरतम" इत्येव सिद्ध' मिति प्राचां ग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ।

उदात्तैकार इति । मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः । शृस्वृस्निही-त्यादौ मनेरुप्रत्ययविधायके सूत्रे धान्ये निदित्यधिकारात् । समास-निर्देशेनैतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्त्तमानं सम्बद्धानुवृत्तेरैकारेणैव सम्बध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्च यदुक्तं प्राचा ऐकारौकारा-

---

रक्विवभावस्य च तदन्ते आत्मनेपदाभावस्य वा कल्पनात् ।

तदयुक्तमिति । अन्तर्वत्नीत्यत्र मतुपो ऽप्राप्तेरिति भावः । तन्मुधेति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यत्र यज्ञसंयोग इत्यस्यासम्बन्धात् । अतएवा-शायाः पतिराशापत्नीति तत्रोदाहृतं भाष्ये । आशापूरकत्वेन कस्या-श्चित्तत्पतित्वमिति भावः ।

इत्युक्तेरिति । प्रत्ययत्वे हि 'आद्युदात्तश्चे' त्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । न त्वौकारेणेति । ततश्च स आन्तरतम्यादनुदात्त एवेति भावः । इतरद् द्वयम्—मनावी मनुरित्येतत् । समस्तस्येति । एतच्च

हरणमित्याग्रहस्तदा छान्दसत्वात्सुलोपाभाव इति बोध्यम् ।

अनुक्तत्वे हेतुमाह—अन्तरिति । ननु न तन्मुधा यज्ञसंयोगाभावादत आह—विभाषेति । अत एव यज्ञसंयोग इत्यस्य तत्रासम्बन्धादेव,

तद्वैयर्थ्यम् । उदात्तशब्दोपादानवैयर्थ्यम्, ततश्च मनुशब्दस्याद्युदात्तत्वे नान्त्यस्यानुदात्ततयाच, एतच्च समासात्मकसमुदायस्यानुपसर्जनत्वस्य प्रदर्शनञ्च ।-गृह्यवृत्त्यनुसारेणेति तत्र हि नारायणेन बहुव्रीहिङ्कृत्वा ऽनेन ङीबित्युक्तम् ।

वुदात्तौ स्त इति तदुपेक्ष्यम् । वृत्तिपदमअर्यादिविरोधादिति भावः । **मनायीति** । मध्योदात्तम् । इतरद् द्वयमाद्युदात्तम् । एता—कर्बुरा । **वर्णानामिति** । एतः, शोणः, शितिः, पृश्निः, पृषन् इत्युदाहरणानि । **त्र्येण्येति** । अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेऽपि समस्तस्य अनुपस(१)र्जनत्वमिति भावः । सञ्ज्ञात्वादणत्वं छान्दसत्वाद्वा ।

क्रमेके इति । अत्र च्छन्दसीति भाष्योक्तर्लोके 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकाना' मित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु छन्दस्येके इत्यन्वयात् भाषायामपि इति भाष्याभिप्रेतम् । अन्यथा एकग्रहणं न कुर्यात् । न हि 'छन्दसि पलिक्नीरियुवतय' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । **विशुद्धवाचीति** । दैप् शोधने इति स्मरणात् । 'अवदातः सितो गौर' इति कोशे तु विशुद्धत्व-

---

गृह्यवृत्यनुसारेणोक्तम् । 'टिड्ढाणञि' त्यादाविवात्रापि गृह्यमाणविशेषणत्वमेवेति "उपमानानी" ति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे त्रिषु स्थानेषु एनी त्र्येणीति बोध्यम् । छान्दसत्वाद्वाङीप् । तद् ध्वनयन्सञ्ज्ञात्वानङ्गीकारे आह—छान्दसत्वाद्वेति । ङीप् णत्वं चेति शेषः ।

प्राञ्च इति । कैयटादय इत्यर्थः । छान्दसेषु सूत्रेषु वाग्रहणवदिदमेक इत्यपीति तेषां भावः । न प्रत्यय इति । दशपाद्यनुसारेणेदम् । तत्र हि

भाष्यसम्मत इति तत्र हि शस्त्री श्यामा इत्यत्र श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते । उपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्री श्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वञ्च सिध्यति । यद्युपसर्जनह्रस्वत्वन्तदा कुम्भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण इकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम्, त्रिषु एनीत्यत्र "सुप्सुपेति" समासः । "सुप्सुपेति" समासकल्पनस्यागतिकगतित्वादाह—छांदसत्वादिति । आर्षत्वादित्यर्थः । असंज्ञात्वादाह—णत्वञ्चेति । यदित्वस्य संज्ञारूपत्वन्तदा छान्दसत्वन्ङीबंशे एव हेतुः ।

वस्तुतस्त्वित्युक्तरीत्या कैयटमते एक इत्यस्य वैयर्थ्यम्प्राप्नोतीत्यतः कैयटाद्याशयमाह—छान्दसेष्विति । तेषाम् कैयटादीनाम्, तत्रहि दशपाद्यांहि,

---

१ वस्तुतस्तु टिड्ढेतिसूत्रे अनुपसर्जनादिति गृह्यमाणस्यैव विशेषणमित्यस्य सिद्धान्तसिद्धतया वर्णादितिसूत्रेऽपि अनुपसर्जनं यो वर्णवाची तदन्तादित्येवार्थः । न च 'त्र्येणी' इत्यस्या सिद्धिः, त्रिषु स्थानेषु एनी—एतवर्णविशिष्टा इति तत्पुरुषसमासेन तत्सिद्धेः ।

साधर्म्यात् प्रयोगे उपनिबद्ध इति भावः । लघाविति । अन्ते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बह्वषो बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां सञ्ज्ञा । कृष्णेति । कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ।

"षिद्गौरादिभ्यश्च" ॥श्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते । तेन ऋन्नेभ्यो ङीष्" इत्यत्र यत्प्राचा शुनीत्युदाहृतं तत्प्रामादिकम् । यत्तु व्याचक्षते—श्वानमाचष्ट श्वेवाचरतीति वार्थे णिचः क्विपो वा क्वौ उपसर्जनत्वात् ङीषभावे निः शुनीत्यादिवत् ङीबिति । तन्न । णिचि सम्प्रसारणटिलोपयोरुक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभम् । अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ।

नप्रत्ययप्रकरणे "तृषिशुषिरसिकृषेश्च कि" दिति, इलच्प्रकरणे कपेश्चेति पठितम् । कपिः सौत्र इति चोक्तम् । पञ्चपाद्यां "तु कृषेर्वर्णे" इति नक्प्रत्ययः कमेः पश्चेति इलजित्युक्तम् ।

पठ्यत इति । इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उक्तं रूपमिति । नान्तं रूपमित्यर्थः । णिचि "नस्तद्धिते" इति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव । न च 'नस्तद्धित' इति टिलोपो नेष्ठवद्भावेन । 'टे' रिति तु

"षिद्गौरादिभ्यश्च" अस्मिन्गणे गवयादीनामपि पाठ इति कस्यचिन्मतन्तन्न युक्तम् 'जातेरस्त्री" तिसूत्रे योपधप्रतिषेधे 'हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध' इति वार्त्तिकविरोधादिति कैयटः । एवञ्चात्र "सूर्यतिष्य" इतिसूत्रस्य लेखो गौरादिषु मत्स्यशब्दस्य पाठभ्रमादिति बोध्यम् ।

उक्तरूपमित्यस्य शुनीतिरूपमिति नार्थः । ङीप एवाप्राप्तेरत आह—नान्तमिति । एवञ्च नान्तत्वाभावेन "ऋन्नेभ्य" इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । एतदेवोपपादयति—णिचीत्यादिना । तदभावः नान्तरूपाभावः, खण्डनकारोक्तिन्निरस्यति—नचेति । नेष्ठवद्भावेनेति यदिष्ठनि दृष्टन्तस्यातिदेशो ह्यनेन क्रियते नस्तद्धितटिलोपस्तु न, दृष्टरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । परत्वाद्ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ दर्शनात् । निषिद्धमिति प्रकृतिभावे हि तस्य प्रवृत्तिर्भवतीति निषेधफलसम्पत्त्या निषिद्ध-

'प्रकृत्यैकाजि' त निषिद्धमिति वाच्यम् । अस्य मतस्य नामधातौ दूषयिष्यमाणत्वात् । तद् ध्वनयतोक्तम्—मुख्यमते इति । 'नस्तद्धित' इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति 'षपूर्वे' ति 'प्रकृत्यैकाजि' ति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्वं टिलोपाभावेऽपि सम्प्रसारणे 'वार्णादाङ्गमिति पररूपात्पूर्वं टिलोप इति इति तस्य दौर्लभ्यम् । तदुक्तं—सम्प्रसारणटिलोपयोरिति । अन्यत्र = क्विबन्तात् क्वौ । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घेऽपि एकदेशविकृतन्यायेनान्त्वमिति सम्प्रसारणं भवतीति भावः । कथंचिदिति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्बीजमेषामनभिधानम् । अन्यथा 'अनुपसर्जना' दिति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता भज्येत ।

मित्युक्तम् । नच प्रकृतिभावेनैव "नस्तद्धित" इत्यस्यापि प्रवृत्त्यभावे सिद्धे "नस्तद्धित" इति न दृष्ट इति हेतूपन्यासोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'येन नाप्राप्तिन्यायेन' प्रकृतिभावस्य 'टे'रिति सूत्रबाधकत्वस्यैव निर्णयात् । एवञ्च प्रकृतिभावाट्टिलोपासम्भवान्नान्तस्य लाभ इति मूलच्छिन्स्यमिति तदाशयः । अस्य मतस्य = प्रकृतिभावस्य टेरिति सूत्रमात्रबाधकत्वमिति मतस्य, यदि प्रकृतिभावष्टेरित्यस्यैव बाधकस्तदा नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृत्येत्येतदुपादानस्य वैयर्थ्यमिति भावः । प्रकृतिभावस्य सर्वबाधकत्वादेव "अल्लोपोऽन" इत्यल्लोपोऽपि तद्विषये नेतिप्रतिपादितम् । प्रकृत्येत्येतदुपादानसामर्थ्यात्तद्विषये न्यायाप्रवृत्तिरित्याशयः अत एवाह—नस्तद्धितइत्यस्यापीति अपिना टिलोपसामान्यसङ्ग्रहः । षपूर्वेतीति तत्रहि "किमिदं षपूर्वादीनाम्पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम्, कथंवा अल्लोपार्थम् कथंवा नियमार्थम्, यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम्" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र कैयटः प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन्नभेदेनवेति पक्षद्वयोपपत्तिरित्याह—अविशेषेणेति अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते भेदेनेत्यनेन बाध्यविशेषचिन्तोक्ता तदा अनन्तरस्येतिन्यायाट्टिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः अस्मिन्पक्षे ऽल्लोपोन इति सिद्धे नियमार्थम् यदि बाध्यसामान्यचिन्ता तदा प्रकृतिभावस्य सर्वबाधकतयाऽल्लोपस्यापि प्रकृतिभावेन निवृत्तौ प्राप्तायां विध्यर्थमिदं सूत्रम् । अत्र भाष्ये ऽल्लोपटिलोपयोरिति बाध्यसामान्यचिन्ताभिप्रायेणोक्तन्तदा "नस्तद्धित" इत्यस्यापि प्रकृतिभावेन निवृत्तिरिति युक्तमेव । अत एव नैकाजितिना सूत्रीयकृत्यैकाजितीति तत्रहि प्रकृत्यैकाजिति किमिष्टेमेयस्सु ? आहोस्विदाविशेषेण ? किन्त्वतः, यद्यविशेषेण स्रौस्रीशौवमधुना अत्रापि प्राप्नोति, तद्धितसामान्ये प्रकृतिभावविधानात् " अत इनिठना " विति

आवपनं चेदिति। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् गोणान्येति। यस्या यादृच्छिकं नाम। अकृत्रिमेति। यथा—"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्" इति। स्थलान्येति। कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता। यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति। श्रा।णा-पका। अयोविकार इति। फाल इति प्रसिद्धः। कुशान्येति। छन्दोगाः स्तोत्रीयगणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति। "अतः कृकमी" ति सूत्रे "हानौ तुगाय ने" ति

किं चाचक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापि स्वशब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्त्येव ङीषः प्राप्तिः। अभिव्यक्तेति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति।

खखशब्दयोरिनौ प्रकृतिभावे सति "यस्येति" लोपाप्रसङ्गः, शौवमित्यत्र शुनां विकारावयवयोः प्राण्यञि कृते "नस्तद्धित" इति टिलोपो न प्राप्नोति अधुनेत्यत्र इदमः इशादेशोऽधुना प्रत्ययश्चेति," यदा प्रक्रिया तदा "यस्येति" लोपाप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे 'एकाक्षरात्कृतो जातेः संख्यायाश्च न तौ स्मृताविं' त्यनेन खिखिनोरनभिधानम्प्रतिपाद्य शौवमित्यस्य श्वन्शब्दादञि द्वारादित्वादैजागमस्य टिलोपस्यच प्राप्तौ, परत्वादैजागमे प्रकृतिभावस्याप्राप्तौ 'पुनः प्रसङ्गविज्ञाना' ट्टिलोपस्या प्रवृत्त्या सिद्धिमुक्त्वाऽधुनेत्यत्र सम्प्रत्ययकस्य स्थाने निपातनङ्क्रियते इत्युक्त्वा तस्य सिद्धिरुक्ता। तत्रान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानेप्यारम्भपक्षे प्रकृतिभावस्य "नस्तद्धित" इति टिलोपबाधकत्वं शौवमित्युदाहरणप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः। तस्य नान्तरूपस्य, तदुक्तमिति तदेतदभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। अनेन कथञ्चिदित्युपादानेन, एषाम् क्विबन्तात्क्विबन्तानाम्, भव्येनेति यद्यस्याभिधानं स्यात्तदैतद्वारकतया तदधिकारस्य प्रकृतसूत्रे चरितार्थतया वैयर्थ्याभावेन ज्ञापकता भज्येतेत्यर्थः। अभिधानमभ्युपेत्याह—किञ्चेति। आचक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्य आचक्षाणरूपो यः कर्त्रादिरूपो ऽर्थस्तस्य, स्वशब्दार्थत्वेनेति यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन, श्वन्शब्देनैव श्वकर्मकाख्यानकर्तुः प्रतिपादनादिति भावः। एवञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्येनोपसर्जनत्वान्ङीपभाव इत्युपादानं विरुद्धमिति तात्पर्यम्। नन्वभिव्यक्तेतिन्यायेनैतादृशस्य श्वन्शब्दस्य गणपठितशब्देन बोधनेऽपि ततो ङीष्

(१) व्याससूत्रे "कुशा वानस्पत्या स्थ ता मा पाते" ति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम् ।

पतिंवरेति । तथा च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ।

इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं त्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिप-

---

न भविष्यतीत्यत आह—अभिव्यक्तेनीति । " ह्रस्वनद्याप " इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्विबभावाच्चेदृशानामनभिधानमित्यपि बोध्यम् ।

मूले उत्तरार्थमिति नित्यञ्छन्दसीति सूत्रार्थमित्यर्थः । अत्रेति आहुरिति कथने- अतिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्येति तत्रहि कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानीत्युपक्रम्य "बाध्याः बाधिकाश्च सञ्ज्ञा दर्शिताः । तन्मध्ये या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वा सावकाशाश्च बाधन्ते" इत्युक्त्वा " अर्थवत्प्रातिपदिकम् गुणवचनञ्च गुणवचनसञ्ज्ञकञ्च भवत्यर्थंव " दित्युक्तम् । अत्र चकारोपादानेन प्रातिपदिकगुणवचनसञ्ज्ञयोः समावेशो दर्शितः । ततः समासकृत्तद्धिताव्यय-

---

१ सूत्रं ज्ञानिनमुपक्रम्य द्विधा श्रुतिः 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि, इति (छा. ८-१३-१) 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति च (कौ १—४) क्वचित् पुण्यपापयोर्हानमेवोच्यते, क्वचित्तु सुहृदादिभिरुपादानमेव । तत्र यत्र हानमात्रं श्रूयते तत्र हानेनोपादानमाक्षिप्यते नवेति संशये सूत्रम् 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्' इति अयमभावः - यत्र श्रुतौ हानमात्रमुपात्तं तत्र श्रुत्यन्तरोक्तमुपायनमाक्षिप्यते । यथा—भाल्लविशाखायाम् (कुशा वानस्पत्याःस्थ ता मा पात) इति । कुशा उद्गातॄणां स्तोत्रगणनार्थां दारुमय्यः शलाकाः । भो कुशा यूयं वनस्थमहावृक्षप्रभवाः ता मा पात रक्षत । अत्र वनस्पतिप्रभवत्वमात्रमुक्तम् । परन्तु उदुम्बरवनस्पतिप्रभवा एव ता गृह्यन्ते, 'औदुम्बराः कुशाः' इति शाट्यायनिश्रुतेरौदुम्बरत्वप्रतिपादनात् ।

'छन्दोभिः स्तुवते' इत्यत्र पूर्वं देवच्छन्दसा स्तुतिः, असुरच्छन्दसा वा इति संशये 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैङ्गिश्रुतेः पूर्वत्वग्रहः । षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणे स्तोत्रमुक्तं कदा स्तुतिरित्याकाङ्क्षायाम् । 'समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इति तैत्तिरीयश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्तिः । 'ऋत्विज उपगायन्ति' इति सामान्येनोपगानम् । 'अध्वर्यु-रुपगायति, इति श्रुत्याऽध्वर्युकर्तृकत्वमेव तत्र । तथा हानश्रुतावपि हानौ केवलायां श्रूयमाणायामपि उपायनं सन्निपतति । हानशब्दशेषत्वादुपायनस्य । यत्र हानं तत्रोपायनं श्रुत्यन्तरान्निपतनादित्यन्यत्र विस्तरः ।

"बह्वादिभ्यश्च" ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो "नित्यं छन्दसी" त्युत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि व्यर्थमेव । सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ।

दिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा कृता । बहुशब्दश्च संख्या । अत्रार्थे बहुग्रहणमपि मानम् । सत्त्वे निविशतइत्यादि गुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । व्यर्थमेवेति । उत्तरार्थमिति वदतां मत इति शेषः ।

सर्वनामासर्वलिङ्गाजातिरिति क्रमेण दर्शिताः । तत एतच्च वक्तव्यमित्युक्त्वा "संख्या संख्यासञ्ज्ञा वक्तव्या डुच डुसञ्ज्ञका वक्तव्या, का पुनर्डुसञ्ज्ञा षट्सञ्ज्ञा एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् , किमर्थमिदमुच्यते यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञा क्रियन्ते, सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः, अपिच एतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टानाम्बाधनं यथास्यात् , गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चैताभिः सञ्ज्ञाभिर्बाधनं यथास्यादि" त्युक्तम् । एवक्रमेण बाध्यबाधकभावे पाणिनेरपि सम्मतिमाह — अत्रार्थ इति । नचैवंसति राजपौरोहित्यादौ समाससञ्ज्ञया गुणवचनसञ्ज्ञया बाधात्कथं ष्यञिति वाच्यम् । ब्राह्मणादित्वात् । ननु बहुशब्दस्य "वोतो गुणवचना" दितिसूत्रभाष्योक्तगुणलक्षणकान्तत्वाद्गुणवचनत्वमस्त्येवेत्यत आह—सत्व इति ।

'सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः' । इति ।

गुणलक्षणमप्याकडारसूत्रस्थगुणवचनलक्षणैकवाक्यतापन्नमिति संख्यासञ्ज्ञयास्या बाधः स्यादेवेति भावः । सत्वेनिविशते द्रव्ये निविशते प्रवर्तते अपैति द्रव्यस्य सत्वेऽपि नाशो भवति एताभ्यां विशेषणाभ्यां सञ्ज्ञाया जातेश्च निरासः । नहि सञ्ज्ञा जातिश्चाश्रयस्य द्रव्यस्य सद्भावेऽपि रक्तादिशब्दवाच्यवत्कदाचित्प्रवर्तते । कदाचिन्नेति पृथग्जातिषु दृश्यते जात्याश्रयेषु पृथग्भिन्नो ऽभिन्नश्च शब्दो दृश्यते । एतेन सर्वनाम्नो निवृत्तिः यथा शुक्लादिगुणः गोत्वेऽपि गोत्वाश्रये शुक्ल इत्येवादवेतु कर्क इति व्यवह्रियते नैवं सर्वनामशब्दाः एवञ्जातिरूपं यद्द्रव्यत्वन्तद्वाचकस्य द्रव्यशब्दस्य घटपटादिषु विभिन्नजातीयेषु प्रवृत्तिदर्शनेऽपि कदाचिदपैतीत्येतन्नास्ति तेन तस्यापि निरासः । आधेयः यत्नेन निष्पाद्यः यथा

पुंयोगादीति । तथा च गौणी वृत्तिरिति भावः । यदा तु मुख्यार्थात् "तस्येदम्" इत्यण् तदा गौपीत्येव भवति । योगश्चेह दम्पतिभाव एवेत्येके । वस्तुतस्तु सङ्कोचे मानाभावाज्जन्यजनकभावोऽपीह गृह्यते । तथा च भट्टिः—

कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ॥

इति । केकयदुहिता केकयी । "जनपदशब्दा" दित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति स्यात् । न च तस्य "अतश्च" इति लुक् । "न प्राच्यभर्गादि" इति निषेधात् । तथा च कालिदासः—"कैकेयि कामाः फलितास्तवेति" । एतेन देवकी व्याख्याता ।

गौणी वृत्तिरिति । लक्षणेत्यर्थः । न त्वेषा गौणी सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वात् ।

रूपादिगुणा आश्रयसद्भावेऽपि यत्नेन निष्पाद्या भवन्ति एतेन संख्याया निरासः । अक्रियाजश्चेत्यनेन कृदन्तनिरासः क्रियाबोधकधात्वर्थवाच्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्पाचकादिशब्दानामिति । तेषां क्रियाजत्वं प्रसिद्धमेव सोऽसत्वप्रकृतिरित्यनेन सत्ववाचकप्रकृतिभिन्न इत्यर्थकेन समासतद्धितान्तयोर्निरासः । यद्वा द्रव्यस्वभाव इति तदर्थः । यथा द्रव्यस्यासमवायिकारणन्तु संयोगनिवृत्तेर्नाशस्तथा यो न भवति स इति । अन्यत्र भाष्यप्रदीपोद्योते, प्रपञ्चितमिति यथासम्भव विशेषणानां सार्थक्यमुपपाद्य तस्य लक्षणस्यैकदेशयुक्तित्वङ्कथितमित्यर्थः । तथाहि आधेयश्चाक्रियाजश्चेत्येव लक्षणं कार्यम् , आधेय इत्यनेनानित्यत्वस्याक्रियाजश्चेत्यनेन नित्यत्वस्य लाभे सति नित्यानित्यवृत्तिजातिमत्त्वमित्येव वक्तव्यम् । नचैवन्नादृशसत्ताजातिमत्त्वं क्रियायामपि वर्तत इत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यावृत्तित्वेनापि जातेर्विशेषणात् । एतेनैव सर्वगुणसङ्ग्रहे सत्वे निविशत इत्याद्युक्तिर्विफलेति तद्भाष्यमेकदेशयुक्तिः अत एव तथापाठोत्तरन्तेषां विशेषणानां व्याख्यानेन सार्थक्यञ्च प्रदर्शितम्भगवता मूले इत्येक इति । यथेयम्भर्तृपापकृतान्वधादीन् लभते तथा तच्छब्दमपीति भाष्याक्षरस्वारस्यविदः । अपरेतु तद्भाष्यमुपलक्षणमित्याशयेन जन्यजनकभावात्मकोऽपि पुंयोगो ग्राह्य इति मेनिरे । तन्मतन्दर्शयति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । देवकी व्याख्यातेति जनपदशब्दादित्यञन्तस्तु वाच्यन्देवकस्य जनपदवाचकत्वाभावात् । न्यूनतापरिहारायाह—उत्तरार्धं-

दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव तस्य दोषः यदुक्तायवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः । ङीष् वाच्य इति । इदञ्च तृतीये भाष्ये "इङश्च" इति सूत्रे स्थितम् । कथमिति । यत्तु वदन्ति–दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् आ अनुक् इति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेश-विधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते । तेन ब्रह्माणी सिध्यतीति । तच्चिन्त्यम् । अनुकि कृते "अतो गुणे" इति पररूप-

इङश्चेति सूत्रे इति । 'अपादाने स्त्रियां घञ उपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' इति तत्रोक्तम् । उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः । दीर्घोच्चारणेति । न चेन्द्रादिशब्देभ्य आचक्षाणणिचि टिलोपे इन्द्राणीति सिध्यर्थं तत् । अदन्तत्वाभावेन तत्राप्राप्तेः । पदं विभज्यते इति । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोऽनुगिति

मितीति । सादृश्यसम्बन्धमूलेति बहुव्रीहिः । लक्षणाहि शक्यतावच्छेदकारोपात्मिका तत्र सादृश्यसम्बन्धो यत्र मूलन्तत्रैव लोके गौणीतिव्यवहार इति भावः । प्रसादोक्तिमूले खण्डयति – यत्त्वित्यादिना । तत्र अजादिइति लुप्तपञ्चम्यन्तन्, दीर्घोच्चारणस्य परोक्तरीत्या सार्थक्यं खण्डयति—न चेति तन् दीर्घोच्चारणम्, अदन्तत्वाभावेनेति नच ब्राह्मणीत्येतत्सिद्धितात्पर्यकदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारोऽपि बाध्यतामिति वाच्यम् । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन नान्तप्रकृतिकब्रह्माणीत्यस्य साधकवाक्येऽत इत्यधिकारबाधेऽप्यन्यत्र तद्बाधे मानाभाव इत्याशयात् । ननु पदविभागेऽपि पूर्वमनुगागमस्ततोऽन्त्यस्याकारादेश इत्येव प्रक्रिया कुतो नेत्यत आह तत्रेत्यादि । तत्र अनुकि यद्यागमोत्तरमाकारादेशः स्यात्तदा नकारस्यैवादेशः स्यादिति नकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । नन्विन्द्रादिशब्दे फलाभावादाकारादेशाभावेन तेष्वेव नकारोच्चारणञ्चरितार्थमित्यत आह—श्रुतक्रमेति यथा "धिन्विकृण्व्योरच" इति सूत्रोदाहरणे श्रुतक्रमानुरोधेनादेशस्य प्रवृत्तिरादौ भवति तथेहाप्याश्रीयत इति तात्पर्यम् । ननु ह्रस्वाकारादेश एव विधेयस्तेन ब्रह्मन्शब्दान्त्यनकारस्य निवृत्तौ तेन सह पररूपेऽपि अनुगागमाकारेण सह सवर्णदीर्घेण रूपस्य सिद्धौ दीर्घाकारस्य विधानवैयर्थ्यमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति । सामर्थ्यात्पररूपबाधकल्पनापेक्षया दीर्घादेशो तच्छक्त्यैव नोदेतीति भावः । उक्त

प्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्यात् दीर्घो भविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेन्न । "अल्लोपोऽन" इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । "पत्युर्न" इनिवदादेशे कर्त्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति । "न संयोगात्" इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति । एतेनानुक् ह्रस्वादिरेव लाघवाद्रक्तव्य

बोध्यम् । स्पष्टार्थं दीर्घाकार आदेश उक्तः । प्रसङ्गादिति । इन्द्रादिशब्दे इति भावः । अकारोच्चारणेति अनुकीति शेषः । अल्लोपोऽन इत्यस्य बाधेनेति । 'अल्लोपोऽन' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः "बहुव्रीहेरूधस" इति सूत्रभाष्यसंमततया ऽकाराभावे ऽवश्यप्राप्तस्य 'अल्लोपोऽन' इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यादित्यर्थः । न भविष्यतीति । एवं च न तद्बाधनार्थाकारोच्चारणमिति पररूपस्य तेन बाधादिति भावः । पररूपबाधनार्थमिति । अल्लोपबाधेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाभावेनेन्द्रशब्दे पररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन

इति प्रकाशकृतेति शेषः । पररूपप्रसङ्गादिति यद्यपि ब्रह्माणीत्यत्राकारादेशेन सिद्धिस्तथापि भवतैवेन्द्रादिशब्देऽगाकारादेशस्याकल्पनेन मूलोक्ता पररूपापत्तिरिन्द्रादिशब्देष्विवस्यन आह—इन्द्रादिशब्द इति । अकारोच्चारणे सन्दिग्धमत आह—अनुकीतीति । यत्तु नुगागमेऽनो लाक्षणिकत्वेन "अल्लोपोन" इत्येनन्न स्यादिति मूलञ्चिन्त्यमित्याहुस्तदुक्तिन्निरस्यति—अल्लोपोन इत्यत्रेति । सूत्रभाष्येति ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकार इत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रतिपादितमेतत् । अकाराभावे अनुक्यकाराभावे, अवश्यप्राप्तस्येति पररूपस्यतु नावश्यप्राप्तत्वमिति तद्बाधे मानाभाव इति भावः । एवञ्च आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्येनाल्लोपाप्रवृत्तिसिद्धौचेत्यर्थः । तद्बाधनार्थम् अल्लोपबाधनार्थम् , पररूपस्येति स्वाभावे प्राप्तस्यापीत्यादिः तेन अकारोच्चारणेन, अल्लोपबाधनेनेति स्वाभावे ऽवश्यप्राप्तिकस्याल्लोपस्य बाधनेन, चरितार्थस्याकारस्य सत्वेतु 'वार्णादाङ्गमि' ति न्यायेनैकादेशात्पूर्वंप्राप्तस्याल्लोपस्य बाधनेनेत्यर्थः । नचासमाननिमित्तकत्वात् कथं वार्णपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एव प्रवृत्तेः

इति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता । कर्मण्यणीति । तदन्तान् ङीप् "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" इति णत्वम् ।

वस्त्रक्रीतीति । वस्त्र भिस् क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वान् ङीष् । क्वचिन्नेति । "कर्तृकरणे कृता" इति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टाप्, ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीष् इति भावः ।

तेन बह्विति । अयं भावः "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" "नञ्सुभ्याम्" "जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः" । इति ह्यदन्तोदात्ततविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थादुद्व्युदास इति । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमित्याह—ऊरुभिन्नीति । जातान्तादिति । "वर्णादनुदात्ता" दितिवद् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रातिपत्त्यर्थम् । "वा जाते" इति नु वैकल्पिकत्वदुक्तकल्पनानवकाश इति भावः । ङीबिति । 'इन्द्रवरुण' ति सूत्रं त्विन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भावः ।

सुबुत्पत्तेरिति । टाबुत्पत्तेश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । बहुलग्रहणादिति । तत एव गतिकारके' त्यादेरनित्यत्वेनावृत्तिरिति भावः । सुखादिभ्य

स्वीकारात् त्वदुक्तेति प्रकाशायुक्तपूर्वोक्तेत्यर्थः । ननु यथा ब्रह्माणीत्यस्य सिद्धिः कृता तथैवेन्द्राणीत्यादिसिद्धौ "इन्द्रवरुण" इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह—इन्द्रवरुणेतीति । इन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थम् पुंयोगे प्राप्तस्येन्द्रीत्यादेर्व्यावृत्त्यर्थम् । यत्त सूत्रारम्भे इन्द्राणीत्यन्तोदात्तमिन्द्रमानयतीति रीत्या तत्साधनेतु ङीबन्तत्वेनानुदात्तान्तत्वमिति स्वरेऽपि विशेष इति तन्नेत्याशयेनाह—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति ।

वस्त्रेण क्रीता इति विग्रहस्थले ऽलौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि टाबुत्पत्त्यनन्तरं यदि समासस्तदा वस्त्रक्रीतीत्यस्यासिद्धिरत आह—टाबुत्पत्तेरिति । एवञ्च 'गतिकारकोपपदाना' मिति वचने सुब्ग्रहणं स्त्रीप्रत्यय-

उदात्तो न तु नित्य इति भावः। सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखी कारणमुखी चावनस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम्।

उरः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽदन्तत्वाद् ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु—न ना क्रोडं भुजान्तरमित्याह रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम्। माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जनइति धातावाह—क्रोडः घञ्। क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठाद् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणङीप्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडा मयूरीति।

ङीषो ङीबादेश इति। "दिक्पूर्वपदात्" इति पञ्चम्या ङीपिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात् तदा प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्य निषेधांशं

इति। सुखादयश्च 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयः।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तं द्वितीयं लक्षणम्। तत्राख्यातमुपदेश इत्याशयेनाह—एकस्यामित्यादीति। ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ

स्याप्युपलक्षणम्। वचनान्तरानारम्भकृतलाघवन्दर्शयति—तत एवेति। बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः। गणपाठे सुखादिप्रदर्शनाभावादाह—सुखादयश्चेति। कृच्छ्रादय इत्यत्रादिना आस्त्रअलीकादयो विवक्षिताः। तथा च "जातिकालसुखादिभ्य" इत्यत्र गणपाठाप्रदर्शनेऽपि "सुखादिभ्य" इति सूत्रे ये निदर्शितास्तेऽत्र ग्राह्या इति भावः।

लिङ्गानाञ्च न सर्वभागित्येव द्वितीयलक्षणमिति भ्रमवारणायाह—सकृदित्यन्तमिति। तत्र लक्षणे, आख्यातपदन्न तिङन्तपरमित्याह—तत्रेति। लिङ्गानाञ्चेति चशब्दनिर्ग्राह्येत्यनन्तरम्बोध्यं उपदेश इति कथनमित्यर्थः। परममूले "जातेरस्त्री" इतिसूत्रे द्वितीयलक्षणलक्ष्यप्रदर्शनावसरे वृषलीति प्रदर्शितन्तेन ब्राह्म-

चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भावः। वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विना तस्य सुग्रहत्वादिति भावः। औपगवीति। अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय "टिड्ढाणञ् इति ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः।

कुरूरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। प्राचा तु "अ-

सुग्रहमिति बोध्यम्। इयं च नाकृतिग्रहणा ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम्। बाधत इति। गोत्राणीति शेषः। प्रतीकमुपादायेति। औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेन विशिष्य इति तदुक्तिरुपेक्ष्येत्यर्थः। एतेन जातिलक्षणे 'एको गोत्रे' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम्। अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण

णत्वन्न जातिरिति भ्रमः स्यादत आह—ब्राह्मणत्वमप्येवमिति। अपिना क्षत्रियत्ववैश्यत्वयोर्ग्रहणम्। वक्ष्यमाणदोषस्य प्रकृतेऽभावायाह—गोत्रेति गोत्रार्थकेऽणीत्यर्थः। एको गोत्र इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनापत्यप्रत्ययान्त इत्येतन्मात्राभिधानं यत्परममूले कृतन्तदयुक्तमिति यत्केनचिदुक्तन्तदयुक्तमित्याह एतेनेति। परममूलस्यापि भाष्यसम्मतरीत्या व्याख्यानेनेत्यर्थः। जातिलक्षणे "जातेरस्त्रीति" जातिलक्षणे, भाष्यप्रामाण्येनेति तत्रहि "गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियान्तु लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्राण योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति माभूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येकदेशिनोक्तं तदभ्युपेत्य, इह तर्हि औपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवम् वृद्धिनिमित्तस्येत्येवम्भविष्यति एवन्तर्हि ग्लुचुकायनीभार्य इत्यत्र दोष इत्यनेन युवापत्यप्रत्ययान्तेऽजातित्वाद्दोषाधानकृतम्। तत्र औपगवी माणविकेत्यत्र "टिड्ढेति" सूत्राजातेरिति सूत्रस्य परत्वात्तस्यैव प्रवृत्त्यभिधाने कर्त्तव्ये "टिड्ढ" इत्येतदभिधानमपत्यसामान्यस्य जातिलक्षणे ग्रहणे विरुध्येत, एवञ्जातिलक्षणपुंवत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यपि विरुध्येत, नन्वेवमवन्तीत्यत्रानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते "वृद्धेत्कोसल" इत्यनेन ञ्यङि तस्य 'स्त्रियामवन्ती" त्यनेन लुकि "इतो मनुष्यजातेः" इति "ङीषित्यनुपसर्जनादिति" सूत्रभाष्ये उक्तम् तद्विरुध्येतेत्यत आह—अवन्ती-

न्तादिवच्च" इति सूत्रमुपन्यस्याद्यन्तवद्भावात्स्वादय इत्युक्तम् । अत्रेदं

जातिन्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तत्वपरादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावान्नात्रेयमिति । तन्न । इन्द्राणीत्यसिध्द्यापत्तेः । तस्मात् प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् । नापि लिङ्गविशि-

---

त्यादेरिति । गोत्रत्वारोपेणेति यथाश्वत्थाम्नि द्रौणायनित्वारोपस्तद्वत् यूनितु न गोत्रत्वस्यारोपः तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमस्य प्रदर्शनात् । प्राचीनोक्तम् । प्रकाशकृदुक्तम्, अदुष्टमिति । "एको गोत्र" इत्यत्र परिभाषिकस्य ग्रहणेऽपि प्रकृते पारिभाषिकस्यैव गोत्रत्वे मानाभाव इति तदाशयः । किञ्चात्र तैः साधारण्येनोक्तं तत्रतु विशिष्येति तेषाम्पूर्वापरविरोधोऽपि दोष. ।

खण्डनकृता लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति मूलोक्तमर्थतो व्याख्याय खण्डितन्तन्न युक्तमित्येतद्बोधयितुं तदुक्तमनूद्य दूषयति—यत्त्वित्यादिना वैपरीत्येनान्वयोऽत्र बोध्यः । अयम्भावः यत्र प्रकृतौ प्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्यच सत्ता तत्र तादृशसमुदायस्य तया परिभाषया ग्रहणम्बोध्यते । यथा पक्त्री दण्डिनीत्यादौ सद्भाव उभयोरस्तीति तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम्भवतीति । नात्रेति कुमारीत्यत्र तथा नास्तीत्यर्थः । अत्राह पूर्वान्तवद्भावं विना प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावं विना लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्यच सत्ता नास्तीत्यु-भयोरावश्यकतया 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवदि' ति निषेधः प्रवर्तत इति यत्र न पूर्वान्तवत्वपरादिवत्वयोरुपयोगः, तस्य ग्रहणम्परिभाषया भवतीति भवदुक्तमिन्द्राणीत्यादौ नास्ति । अत्र ङीप्प्रत्ययान्तसमुदाये प्रातिपदिकत्वमस्ति, यत्रच प्रकृतिभागे प्रातिपदिकत्वमस्ति, तत्र तादृशप्रत्ययान्तत्वमस्ति । अन्तशब्दस्य चरमावयववाचकत्वात् । इन्द्राणीत्येतदेकदेशाभावोदाहरणोपलक्षणम्, तेन दण्डिनीत्यादेरपि भवदुक्तरीत्या ग्रहणन्न स्यादिति 'प्रातिपदिकग्रहण' इति परिभाषा निष्फला स्यादिति भावः । तस्मात् । परिभाषया यस्य समुदायस्य ग्रहणम्भवता बोधनीयन्तस्यैव ग्रहणाभावापत्तिसद्भावात् । उपयोग इति । परिभाषायाः प्रवृत्तिकोटावित्यादिः । नन्वन्तशब्दो न सर्वत्र चरमावयवस्यैव बोधकोऽस्ति । अतोलाम्तस्येत्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु समीपवाच्यपि । तथाच परिभाषाघटकं यद्विशिष्टपदन्तस्यान्तपरत्वे'पि तदर्थः समीपे इत्येव । एवञ्च गृह्यते येन तद्ग्रहणम्, प्रातिपदिकस्य ग्रहणम्प्रातिपदिकग्रहणमिति, समासाश्रयणेन प्रातिपदिकवाचकः

वक्तव्यम्—परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते। तथा चेहाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादयः। यत्तु व्याचख्युः—आदिः ऊङपेक्षया पूर्वः प्रातिपदिकं, तद्वद्भावात् तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति। तदपि क्लिष्टं स्वपरग्रन्थविरुद्धम्। उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्य इत्यादावप्येकवचनमुत्सर्गत इति सुः प्रवर्तेत। तद्वारणाय चाप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एव आवश्यकत्वाच्च। यत्तु

ष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते। तया प्रातिदिकत्वतद्व्याप्य-धर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशाच्चेति दिक्।

ननु 'सप्तम्यधिकरणे चे' ति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वा-

---

शब्दो बोध्यते। तस्मिन् लिङ्गबोधकप्रत्ययः समीपो यस्य, तद्ग्रहणमात्रम्परिभाषया बोध्यत इति नेन्द्राणीत्याद्यसङ्ग्रहः। इत्यत आह—नापीति। इदम्भवदुक्तन्तादृशपाठसत्त्वे वक्तुं शक्यं वस्तुतो यत्परिभाषायाः कृत्यन्तदाह—तयेति। दिगिति दिगर्थस्तु 'प्रातिपदिकग्रहण' इति सप्तमी कर्त्रर्थे व्यत्ययेन, प्रातिपदिकपदञ्च प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यान्तरधर्मविशिष्टपरम्। तथाच प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मविशिष्टस्य ग्रहणं यत्र शास्त्रे तेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणम्बोधनम्भवतीत्येव परिभाषार्थः, इति न कुरूरित्यत्रादिवत्त्वोपयोगः, इति कुरूरित्यस्य साधुत्वञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया भवतीति भ्रमः। किन्तु 'अन्तादिवच्च" इति सूत्रेणेति वक्ष्यामः। अत आदिवद्भावादिति पदं यदर्थकन्तदाह मूले—यत्तु व्याचख्युरित्यादिना। तदपि तादृशव्याख्यानमपि, क्लिष्टम् आदिशब्दस्याद्यावयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्या "आद्यन्तौ टकितौ" इत्यत्र क्लृप्तस्य त्यागेन क्लिष्टमित्यर्थः। स्वपरग्रन्थेति स्वस्य व्याख्यातुर्यः परग्रन्थस्तद्विरोध इत्यर्थः। काण्डे कुड्ये इत्यत्र यथा प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण भवता सुबुत्पत्त्यापत्तिरूपो दोषो वार्यते, तथा कुरूरित्यादावपि सुबभावापत्तिः स्यादित्याह—उक्तरीत्येति।

प्रक्रियाव्याख्यानपरप्रकाशग्रन्थे यथा न स्वपरग्रन्थविरोधात्मको दोष आपतति, तथा शङ्कते—नन्विति। ज्ञापनादित्यन्तेन मूलोक्तप्रकारमुद्भाव्य सिद्धान्तरीत्याह—उत्सर्गेत्यादि। असार्वत्रिकत्वादिति गमकसद्भाव एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः। सत्त्वप्रधान एवेति "ह्रस्वो नपुंसके"

तत्र "श्वशुरः श्वश्र्वा" इति निर्देशात्स्वादय इति तन्न । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । "विपराभ्यां जे" "ङ्यः" इतिवत् ।

श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् । तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य न त्वादेः । एतच्च वचनं "श्वशुरः श्वश्र्वा" इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ।

उपमानवाचि पूर्वपदमिति । 'धात्रीकराभ्यां करभोपमोरु' रित्यत्र तु न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात् । **शफौ खुराविति** । यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्य-

---

भावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्तेश्च काण्डे इत्यादौ न दोषोऽत आह श्वश्रूरित्यत्रेति ।

वचनमिति । वृत्त्यादिपठितमित्यर्थः । उपमानं सादृश्यं तदभावात्

यत्तस्येति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकलाभार्थमिति भावः । मूले आवश्यकत्वाच्चेति तथाच लिङ्गविशिष्टपरिभाषासञ्चारस्यावश्यकतया तथैव कुरूरित्यस्यापि सिद्धावादिवज्ञावादिति कथनस्य नोपयोग इति भावः । परोक्तां श्वश्रूरित्येतत्साधकरीतिमनूद्य दूषयति — यत्त्विति । भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भादाह — वृत्त्यादीति ।

मूले अन्तोऽपीति अतः "श्वश्रुरः श्वश्र्वा" इतिनिर्देशात्, अपिना ऊङ्सन्निहितत्वस्य समुच्चायकः, ङ्यापसूत्रस्थभाष्यस्वारस्यात्त श्वशुरशब्दादूङि श्वश्रूशब्दस्य सिद्धिरिति न. किन्त्वव्युत्पन्नोयमिति, तत्रहि "ङ्याब्ग्रहणङ्किमर्थम्, न, प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम्, न सिध्यति अप्रत्यय इति, प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति, यद्येव ङ्याब्ग्रहणे हेतुः, रित्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्, तावपिहि प्रत्ययौ तिग्रहणे तावद्वार्तम्, तद्धितः प्रातिपदिकमिति, प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, ऊङ्ग्रहणेचापि वार्तम्, उवर्णान्तादूङ् विधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृते पूर्वस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति" एवमूङ्ग्रहणस्याकर्तव्यतोक्ता । यदि मूलोक्तरीत्याऽस्य सिद्धिस्तदा तत्रोक्तैकादेशाभावेनैतदर्थमूङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन पूर्वान्तवद्भावेन तस्यानावश्यकत्वप्रतिपादनं विरुध्येतेति । ननु वस्तुत उपमानसत्वादुपमानाभावादित्यसङ्गतम् । किञ्च "ऊरूत्तरपद" इतिसूत्रे उपमानेति शब्दो

परः । तथाऽपि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतम् । शफाविव जर्भुराणेति श्रुतौ "ग्राम्यपशुसंघेषु" इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्याच्च । 'शफो भुजो गुदं घोणे'ति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च 'शफः खुरं गवादीनां मूले विटपिनामपी' ति हेमचन्द्रकोशाच्च । विश्वकोशे च पुन्नपुंसकतोक्ता । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः । इह सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः । कथं तर्हि 'पीवरोरु पिबतीव बर्हिण' इति कुमारः । प्रमाद एवायम् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्सम्बुद्धिगुणो नेत्येके । हितेन सहेति । 'समो वा हिततयो' रिति

तस्य समासावाच्यत्वादित्यर्थः । यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः । शफोरूरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफत्वारोपो न तु तत्प्रतीतिरिति भावः । एवं च करभोरुशब्दे आरोपविवक्षायामूङ् न भवत्येव । एतेन

नोपात्त, इत्युपमानाभावादित्यसङ्गतमत आह—उपमा उपमानमिति । उपमानशब्दे भावे ल्युडिति ध्वननायोपमा उपमानमित्युक्तम् अत एवाह—सादृश्यमिति । ननु करभोरूरित्यत्रोदाहरणे पीवरशब्दस्योपमावाचकस्याभावादुपमायाः कथम्प्रतीतिः तस्येवादिशब्दसत्त्व एव प्रतीतेरत आह –तस्येति । सादृश्यस्येत्यर्थः । एवञ्च करभोरूरित्यत्र सादृश्यान्तर्भावेन वृत्तिस्वीकारादुपमायाः प्रतीतिरस्ति करभोपमोरूरित्यत्रनु सादृश्यस्य समासवाच्यत्वन्नास्तीति भावः । मूलस्थोपमानशब्दः करणल्युडन्त एवास्त्वित्याशयेनाह -- यद्वेति । प्रतीत्यभावादिति पूर्वपदार्थस्येत्यादिः । एवञ्चोपमीयतेऽनया सा उपमा उपमानत्वम् सादृश्यमित्यर्थः । तद्बोधकम्, उरूत्तरपदप्रातिपदिकमत्र नास्ति यादृशस्थले समासस्य सादृश्यान्तर्भावेण शक्तिस्तत्रेष्यते सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उर्वन्तादित्येव वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणेन पूर्वपदस्याक्षेपाद्यत्र पूर्वपदस्योपमावाचकत्वन्तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यत्तु खण्डनकृदाह – शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारादिति चिन्त्यम् । उपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वव्याघातात्पूर्वसूत्रेणैव सिध्येह शफग्रहणवैयर्थ्यम् । अतः संहितवाचकः शफशब्द इति तन्नेत्याशयेनाह— शफोरूरित्यत्रेति । एवञ्च शफतावच्छेदकस्यारोपोऽत्र नतु सादृश्यान्तर्भावेण

व्युत्पादितः संहितशब्दस्तु नेह गृह्यते। एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः।

अत्र योऽकार इति। अत्रा अकारविशेषणं किम्। शूरसेनी। "जनपदशब्दात्" इत्यञो "अतश्च" इति लुकि जातिलक्षणो ङीष्। **शार्ङ्गरवीति।** शृङ्गरुशब्दादपत्यार्थे अण्। **नृनरयोरिति।** नृशब्दाद् "ऋन्नेभ्य" इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम्। ननु नरशब्देऽलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात। यत्त्वाहुः—अन्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्य-

---

करोरुभिरिति व्याख्यातम्। एके इति। तस्य भाष्यानुक्तत्वात् साधुत्वे न नियामकतेत्यरुचिरत्र।

ङीषिति। अत एव 'न प्राच्य' इति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थम्। तद्धि 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ' इति स्वार्थिकाञो 'अतश्च' इति प्राप्तलुको निषेधार्थम्। तत्फलं चाऽऽन्तत्वान्ङीन्यथा स्यात्। ढगन्तत्वान् ङीप् माभूदिति। नरशब्दादिति। यद्यपि नृशब्देन नारी सिद्धा, नरी च पुंयोगे दुर्वारा, तथाऽपि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायां नरीत्यस्य

वृत्तिरिति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिः। एवञ्च। पूर्वत्रारोपस्य सिद्धौ च, करभोरुभिरिति। व्याख्यानमिति 'विचकर च करेण करोरुभिः' इतिमाघस्थपद्य इति आदिः। तस्य संज्ञापूर्वकइतिवचनस्य, न नियामकतेति यद्वि वचनम्भाष्यकारसम्मतन्तस्यैव साधुतानियामकत्वमिति भावः।

अत्र्यो ऽकार इति व्याख्याने साधकमाह—अत एवेति शूरसेनीत्यत्रातिव्याप्तिवारकतया तादृशव्याख्यानस्यावश्यकत्वादेव। तद्धि यौधेयादिग्रहणंहि, "अणञौ" इतीति, इति सूत्रेण विहितेत्यर्थः। तत्फलम् निषेधस्य फलम्। ढगन्तत्वादिति युवाशुक्राशब्दाभ्यां "द्व्यच" इतिसूत्रविहितढकः सत्त्वात्। यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा वर्णप्राधान्यं प्रत्ययलक्षणाभावेन ङीप् स्यादिति भावः। नृनरयोरित्यत्र नरशब्दोपादानाभावेऽपि नारीतिरूपन्नृशब्दोपादानमात्रेण सिद्धम्। नरीतिरूपव्यावृत्तिस्तदुपादानस्य फलमित्यपि न पुंयोगे तस्यैव दुर्वारत्वादित्याक्षिप्य समाधत्ते - यद्यपीत्यादिना। पुंयोगे नरीतिप्रयोगोऽपि दृश्यते किन्नरीणान्नरीणाम् इति। जातिमात्रेति अत्र मात्रपदेन पुंयोगस्य व्यवच्छेदः। नृशब्दावयव-

कारस्य वृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति । तन्न । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्यात् । किं चास्तु कथंचिल्लोपस्तथाऽपि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्न त्वकारस्य । अन्तरतमपरिभाषापेक्षया ऽचालोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात् । अपि चान्तरतमपरिभाषाऽसदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानिनं नियच्छति । तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः । किं च गुणे त्वन्या-

वारणार्थं नरग्रहणं बोध्यम् । ननु वृद्धिविधानसामर्थ्याल्लोपबाधोऽत आह—गुणेत्विति । अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्य इति भावः । अन्तरङ्गत्वेनेति । सामर्थ्याद्बाधो ह्यनुचितः । न्यायप्राप्तबाधस्तूचित एवेति भावः । कथं चिदिति । संनियोगशिष्टत्वानङ्गीकारेणेत्यर्थः । तत्कथमिति । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रे-

---

ऋकारस्य यथा "अलोन्त्य" परिभाषया वृद्धिर्भवति तथा नरशब्देऽपि प्राप्नोतीत्याक्षेपः । मूले नन्विति तत्र "स्थानेन्तरतम" इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेण समाधानवादिमतमनुवदति—यत्त्वत्राहुरित्यादिना । अन्त्याकारस्य वृद्धौ यदि "यस्येतिच" इत्यनेन तस्य लोपस्तर्हि वृद्धिविधानं व्यर्थमिति । तत्सामर्थ्याल्लोपस्य बाधोऽस्त्वित्याक्षिपति—नन्विति । यद्यलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतयाऽन्त्यस्य वृद्धौ तत्सामर्थ्याल्लोपस्य बाधस्तदा साक्षाद्विधिशास्त्रस्य बाधस्तदपेक्षया लोपस्यादौ प्रवृत्तावपि योऽन्तरतमोऽवशिष्टावयवस्तस्य स्थाने वृद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह—गुणे त्वन्याय्येति । गुणे गुणीभूतशास्त्रे, परिभाषारूपे ऽन्याय्यस्याप्रवर्त्तनस्य कल्पना उचितेति शेषः । तथाप्यादौ वृद्धेरेव प्रवृत्तिः स्यात्, तस्याश्च सामर्थ्यान्निवृत्तिर्न स्यादिति भावेन समाधत्ते—तन्नेति । अन्तरङ्गत्वे सन्नियोगशिष्टत्वमत्र हेतुः, एवञ्चादौ वृद्धेरन्तरङ्गा या अन्तरतमपरिभाषाऽलोन्त्यपरिभाषाभ्यामेकवाक्यतया प्रवृत्तिस्ततो लोपस्य यदि प्रवृत्तिः स्यात्तदा वृद्धिविधानवैयर्थ्यम्, इति सामर्थ्यात्परस्यापि लोपस्य बाधेन वृद्धेः श्रवणं स्यात्, नह्यत्र केवलान्तरङ्गपरिभाषाया एव प्रवृत्तिः, किन्तूक्तयोरपीति न्यायप्राप्त एव लोपस्य बाधः सामर्थ्यादिति तात्पर्यम् । कथञ्चिदित्युक्तेस्तात्पर्यमाह- सन्नियोगशिष्टेति । तथाच वस्तुतः सन्नियोगशिष्टत्वेऽपि यदि तस्यानङ्गीकारस्तदा क्लेशः स्पष्ट एव ।

ग्येति न्यायोपन्यसनं स्थवीय एव । परिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावायोगात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । नर् इति रान्तलुप्ताकारानुकरणं । नरः अः नरः । ना च नरश्च तयोरिति व्याख्येयम् । यद्वा नरस्य अः नरः कतन्तवत् पररूपम् ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । नरस्य च प्रथम

त्यादौ यणापत्त्या दूषितत्वादिति भावः । परिभाषयोरिति । तद्व्याख्यातृग्रन्थानुसारेणेदम । तर्हि अलोन्त्यस्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषाया इति व्याख्यातम् ।

व्याख्येयमिति । नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ताभ्यां ङीन्, नुर्नरोऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थः इति भावः । अत एव वानर-

---

तथाच परलोपोत्तरपूर्वान्तरतमपरिभाषापेक्षया परत्वेन बलवती याऽलोन्त्यपरिभाषा सैव वृद्धे रेफस्थानिकत्वे नियामिका स्यादित्यनिष्टापत्तिः । नन्वत्र गुणेत्वन्याय्येति पूर्वोक्तन्यायेनालोन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिः कल्प्यतेऽन्तरतमपरिभाषातु प्रवर्तत इति तदेकवाक्यतया नकाराकारस्य वृद्धिः स्यादितीष्टसिद्धिरत आह—मूले—अपिचेति । ननु स्थानिनमिति, कुमार्यत्रेत्यादौ दीर्घस्य स्थाने यणादेशः "स्थानेन्तरतमे" इति सप्तम्यन्तपाठे न स्यात् । तादृशपाठे स्थानिनः सङ्कोचादिति स पाठो नोचितः । किन्तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति प्रथमान्तपाठ एव तथाचान्तरतमादेशस्य निवृत्तिरित्यादेशसङ्कोच एवेति भावः । एतावता परोक्तरीत्याऽलोन्त्यपरिभाषाया बाधमभ्युपेत्यान्तरतमपरिभाषयापि नेष्टसिद्धिरित्यभिहितम् । वस्तुतस्तु परोक्ता गुणेत्वन्याय्येति रीतिरत्र प्रकृते युक्ता, परिभाषयोः समत्वात् किन्तु परत्वमलोन्त्यपरिभाषाया इति सैव प्रवर्त्ततेत्याशयेनाह—किञ्चेति । ननु परिभाषयोर्गुणगुणिभावोऽत्र न केनाप्युक्त इति कथमेवं वदसीत्यत आह—तद्व्याख्यातृेति प्रक्रियाव्याख्यातृग्रन्थानुसारेणेत्यर्थः । यद्वा तच्छब्दोऽत्र बुद्धिस्थायाः प्रक्रियाया बोधक । एवञ्च प्रक्रियाया व्याख्यातॄणां ये ग्रन्थाः प्रकाशप्रदीपादयस्तदनुसारेणेत्यर्थः ।

परोक्तप्रकारं सन्दूष्य युक्तं समाधानमाह—अत्रेदमित्यादिना लुप्तेति "यस्येतिच" इति सूत्रेण लुप्तेत्यर्थः । एवं व्याख्याने यस्मात्प्रत्ययस्य विधानन्तस्य स्थानित्वेन निर्देशो न जात इति वानरशब्देऽतिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह—यद्वेति । मूलोक्ताभ्यामकाराभ्यां वृद्धिरूपादेशस्य स्थानिनो निश्चयेऽपि प्रत्ययविधानावधे-

एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः । प्रश्लेषसामर्थ्यात् । अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यम् । पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते । शैलपुत्री, पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति, कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । अत एव "प्रत्ययस्थात्" इतीत्त्वप्रकरणे 'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणा' मिति वार्तिकं च सङ्गच्छते । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्त्तते इति तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । इत्वप्रकरणस्थस्वग्रन्थाविरोधाच्च ।

इदं तु चिन्त्यम् । "कारे सत्यागदस्य" इति सूत्रे 'सूतोग्र-

शब्दे नातिप्रसङ्गः। यतो नरशब्दान्ङीन् तदीयरेफान्तसम्बन्ध्यकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो न ङीनिति बोध्यम् । तदाह—अधिकमिति अमरोक्तेरिति । तत्र स्त्रीत्वबोध ईकारसमभिव्याहार-स्तन्त्रम् । केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकोऽत एव स पुत्र इत्यतो न सन्देहः । 'पुमांसं पुत्रमाधेहि, इत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः ।

चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं तु सूतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पु-

---

रुषाभ इत्यत—आह—नृनरयोरित्याद्यवर्तत इति । अत एव द्वितीयपक्षाश्र-यणेनावृत्त्याचार्थविशेषस्य स्वीकारादेव तदेव स्फुटयति—यत इति । ततः वानरशब्दावयवनरशब्दात्, नन्वात्मज इति कोशबलात्सर्वेषां दुहितृप्रतिपादकतया स्त्रीत्वविवक्षायामप्यकारान्तपुत्रशब्दस्य प्रयोगापत्तिरत आह—तत्रेति पुत्रशब्द इत्यर्थः । पुत्रशब्दनिष्ठईकारसमभिव्याहारे ईकाराव्यवहितपूर्वोच्चरितत्वम्, पुत्र-शब्देन स्त्रीत्वबोधे तन्त्रंनियामकमित्यर्थः । पुत्रशब्देनेति । स्त्रीत्वबोध इत्य-स्यादिः । अतएव केवलाकारान्तस्य पुंस्त्वविशिष्टप्रतिपादकत्वादेव, ननु भवदु-क्तार्थस्वीकारे 'पुमांसम्पुत्रमाधेहि इति श्रुतौ पुमांसमिति विशेषणोपादानमनर्थक-मापद्येतेत्यत आह—पुमांसमित्यादि अतिशयितपुंस्त्वम् पराक्रमातिशयः, एवञ्च स्त्रियामपि वृत्तिरकारान्तपुत्रशब्दस्यैव परं तु स्त्रीत्वे बोधनीये स्त्रीप्रत्ययसमभिव्या-हारो द्योतक इति सिद्धम् ।

अत एवाह मूले—यत्त्वत्रेत्यादिना । इदन्तु चिन्त्यमिति इदं वक्ष्य-

राजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति वार्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति। तन्न। टित्वान् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्ते ङीनन्तेन तत्पुरुषेऽपि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात्। यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इति। तदपि न। उदाहृतप्रयोगविरोधात्। वा सूतकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। आम्बष्ठ्येति। "वृद्धेत्कोसल—" इति यङ्। करीषस्येव

रुषे 'पुत्रः पुम्भ्यः' इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्वम्। पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति। 'नाद्न्यिाक्रोशे पुत्रस्य' इत्यस्य पुत्रटि अप्रवृत्तिस्तु न फलम्। एत सम्बन्ध्यचः परस्य यर आदिनीशब्दपरत्वासम्भवात्। पुत्रटः स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेऽपि 'न षट्' इति निषेधो न। तस्य 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्मात्रबाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च। इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्त्तते 'कारे सत्या' इति सूत्रे

माणम्, खण्डनकारोक्तञ्चिन्ताबीजमाह—चिन्ताबीजमिति। पुंशब्देभ्यः पुंवाचकशब्देभ्यः, ङीनन्ते तत्पुरुषे ङीनन्तोत्तरपदकतत्पुरुषे कृते सूतपुत्रीत्यादाविति शेषः। ननु पुत्रीशब्दः पुत्रशब्दाभिन्नएवेत्यत आह—लिङ्गेति। उदात्तत्वमिति भवतीति शेषः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण टित्वान्ङीपि कृतेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेनेत्यादिः। यत्त कश्चित् पुत्रडादेशपक्षे 'सूतपुत्र्यादिनी त्वमसि पापे' इति प्रयोगे सानुबन्धकत्वादपुत्रस्य 'नाद्न्यिाक्रोश" इति सूत्रे न प्रवृत्तिमित्येव चिन्ताबीजमिति तदपेशलमित्याह—नाद्न्येति। आदिनीशब्दपरत्वासम्भवादिति ङीमात्रव्यवधानेन येन नाव्यवधानन्यायेन रेफाकारमात्रव्यवधान एव तस्य प्रवृत्तेरिति भावः। ननु पुत्रडादेशपक्षे सूतपुत्रीत्यत्र स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वान्नषड्विति निषेधः स्यादत आह—पुत्रट इति। ऋन्नेभ्य इतीति 'येन नाप्राप्ति' न्यायेनेत्यादिः। ननु टापोऽपि निषेधस्य सिध्यर्थन्तत्र षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च यत्प्राप्तमिति प्राग्व्याख्यातमिति "टिड्ढ" इत्यस्यापि निषेधः स्यादेवेत्यत आह—टित्वसामर्थ्यादिति। "कारेसत्या" इतिसूत्रस्य तत्पुरुषे एव प्रवृत्तौ साधकमाह—तच्चेति "कारेसत्या" इतिसूत्रस्येत्यर्थः। पूर्वोक्तरेति।

गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । उपमानाच्च" इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री । अण् । "अणिञो"रिति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथाऽपि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । पौतिमाष्येति । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ।

"तद्धिताः" ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां सङ्ग्रहार्थं, महासञ्ज्ञाकरणं चान्वर्थत्वाय । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता

उपसंख्यानात् नचान्यासम्भवात् पूर्वोक्तसाहचर्येण च तत्पुरुष एव । एतेन बहुव्रीहौ ङीबर्थमिदमित्यपास्तम । इति उपसर्जनत्वेन तत्र ङीपोऽप्राप्तेश्चेति दिक् । ङित्करणसामर्थ्यादिति । यङश्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

अनुक्तानामिति । तेन अल्पार्थे ग्रामटिकादयः साधवः । इदन्तु भाष्ये न दृश्यते । टापः प्रागिति । ङीबादिषु ङस्येत्सञ्ज्ञा तु चुटू

'वाचंयमेति" "श्येनतिले" तिसूत्रयोरित्यर्थः । एतेनोग्रजातीया कन्येत्यस्य सम्भवादन्यासम्भवादित्यसङ्गतमिति तत्परास्तम् । साहचर्यस्य बलवत्त्वप्रयोजकताया दर्शनात । एतेनउक्तरीत्या मृतोग्रेत्यस्य वार्तिकस्य तत्पुरुषसमासे एव प्रवृत्तेरेव बहुव्रीहौ ङीबर्थमित्यर्थः । यद्येतद्वार्तिकन्न स्यात्तदा मृता पुत्री यस्येत्येव विग्रहे समासो वाच्यस्तथासति नद्यतश्चेति नित्यकबापत्तिः स्यादिति तात्पर्यम् । ङीबर्थमित्यस्यसङ्गतमित्याह—उपसर्जनत्वेऽपीति । मूले ङित्करणसामर्थ्यादिति ॥ ष्यङो ङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । एतद्भावमाह—यङश्चेत्यत्रेति । प्रकारान्तरेणाप्युक्तार्थानामिति न्यायस्यात्राप्रवृत्तिमाह-द्योतकत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययस्य द्योतकत्वादित्यर्थः । द्योतकविषये-द्वौब्राह्मणावित्यादौ पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे द्वित्वसंख्यायाः प्रकृत्याऽभिधानेपि तत्र समुच्चयस्य दर्शनादिति भावः ।

तेन अनुक्तानामिति व्याख्यानेन, ग्रामटिकेति अल्पो ग्रामो ग्रामटिका ग्रामशब्दाट्टिकच्प्रत्ययस्य प्रयोगः । इदम् बहुवचनोपादानेनानुक्तानां सङ्ग्रह इत्येतत् । ननु टापः प्रागधिकारकरणे ङीबाद्यवयवङकारस्यातद्धित इति निषेधादित्संज्ञा न स्यादत आह—ङीबादिष्विति । ननु "चुटू" इति सूत्रे ङकारोच्चारणे गौरवमत आह—टीबादयइति ङकारस्य स्थाने टकारस्यैवोच्चारणमस्त्वित्यभिप्रायः ।

इति तेन यथाऽभिधानमेवस्तु। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकारोऽस्तु ष्फविधौ ताद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेत्। मैवम्। पद्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। यौति

इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति, टाबादय एव वा ते सन्तु। तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे ऽपि फिट्स्वरो न। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्ये एव तत्प्रवृत्तेः। पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च। अत एव सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः। ङप्प्रत्ययेविजातीयङकारानुबन्धश्च न कार्य इत्यपरं लाघवम्। टिलोपस्य 'नस्तद्धित' इत्यनेनैव सिद्धेः। यस्येति लोपे इति। ओङः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति। न च ईद्ग्रहणं ङीबादिषु तद्धितकार्याभावज्ञापनार्थं तेन पद्व्यान्यादौ नोर्गुण इति वाच्यम्। कुरूरित्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्फे ऽपि यस्येति लोपानापत्तेः। अत एव दण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक्। मिश्री-

टाबादीनान्तद्धितसंज्ञायान्तदन्तप्रातिपदिकत्वापत्त्या "फिषोन्त उदात्त" इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्याशङ्कां वारयति—तद्धितान्तेति। नन्वेवंसति सर्वनामधातुजमाह—निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य तोकमिति शाकटायनमतं सर्वत्रैव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्भवात्तादृशसमुदायस्याप्रसिद्धिरत आह—पकारेति। पकारषकाररूपौ यौ भिन्नावनुबन्धौ तत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। यदि सर्वत्र फिट्स्वरः स्यात्तदान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति तयोर्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव तादृशेष्वेव फिट्स्वरस्य प्रवृत्तिर्स्वीकारादेव। सिद्धान्ते यूनस्तिरिति सूत्रात्प्रागेव पाठरूपसिद्धान्ते टापः प्राक् तद्धिताधिकारकरणे लाघवान्तरमप्याह—ङाप्प्रत्यय इति "यस्येतिच" इति सूत्रे ईकारग्रहणाभावे ओङः श्यामिति वार्तिकमपि न कार्यमित्याह—ओङ इति। ईद्ग्रहणमिति यस्येतिचेति सूत्रे ईद्ग्रहणमित्यर्थः। ईद्ग्रहणेन ईकारादौ स्त्रीप्रत्यये एव साजात्यात्तद्धितकार्याभावकल्पने कुरूरित्यादौ तद्धित कार्यापत्तिरतः स्त्रीप्रत्ययत्वेन साजात्यमादाय ज्ञाप्यं वचनं स्वीकार्यम्। तथाचाव्याप्तिरित्याह—कुरूरित्यादौति। अत एव टापः प्राक् तदधिकारादेव, दिगिति दिगर्थस्तु ईद्ग्रहणेनाजरूपस्त्रीप्रत्यये तद्धितकार्याभावो ज्ञाप्यतान्तथापि वासुरायणीत्यादिसिद्धिर्यद्यपि भविष्यति तथापि ज्ञापकसिद्धवचनान्तरकल्पनापेक्षया यथाश्रुतमेव

मिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः । केचित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति । उभयथाऽपि युवतीनां समूहो यौवतं, त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा । भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

करोतीति । आत्मानमिति शेषः । दिगिति । दिगर्थस्तु-विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः । अत एव युवतीकरनिर्मथितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः । युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यं सिद्धेऽत्र 'तद्धिता' इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

लघु । इति योगार्थमात्रं वृद्धायामतिप्रसक्तमत आह—आत्मानमितीति । मूले उभयथेति शत्रन्तस्य कतिप्रत्ययान्तस्य च सत्वेऽपि यौवनमिति "भस्याढे" इति पुंवद्भावः अनयोरयं विशेषः शत्रन्तात् "उगितश्च" इति ङीप् कतिप्रत्ययान्तात्तु "कृदिकारात् इति ङीष् आद्ये "शतुरनुम" इत्यस्य प्रवृत्त्या नद्या उदात्तत्वमिति वृत्युक्तन्दूषयति—भिक्षादीति । अत एव पूर्वोक्तरीत्या युवतीत्याकारकस्य शब्दद्वयस्य स्वीकारादेव, ननु यूनस्तिरितिसूत्रात्प्राक् तद्धिता इत्यस्य पाठो न कार्यः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धेरत आह—युवतिशब्द इति । दिगिति दिगर्थस्तु "ऋन्नेभ्य" इति ङीपि यूनीशब्दोऽपि साधुरिति कश्चित् । तन्न 'येननाप्राप्ति' न्यायेन "यूनस्तिः" इत्यस्य "ऋन्नेभ्य" इति सूत्रापवादत्वात् कृतेऽपि ङीपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽस्य प्राप्तेरिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविवरणम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः (कारकप्रकरणम्)।

(१) **मात्रशब्दस्येति** । तस्य चावधारणमर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । **कृष्ण इति** । यद्यपि नीलरूपवत्परोऽयमनियतलिङ्गस्तथाऽपि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः । **ज्ञानमिति** । भावे ल्युट् । **द्रोण इति** । न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यम् । तथा

नीलरूपवदिति । 'प्रत्ययस्थात्, इति सूत्रस्थेनासुब्वत इति भाष्यप्रयोगेण क्वचिदव्ययानादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोऽपि क्वचिदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति बोद्धव्यम् । नामार्थयोरिति ।

अथ स्वौजसमौड्ट्यादिना विहितानाम्प्रत्ययानामर्थविशेषे व्यवस्थान्दर्शयति—प्रातिपदिकार्थेति । मूले मात्रशब्दस्येति अत्र शब्दशब्दोपादानेन नायम्मात्रच्प्रत्यय इति स्पष्टयति—अस्वपदविग्रह इति । मयूरव्यंसकादिसमासस्य विभाषाधिकारीयत्वेऽपि मात्रशब्दस्य शब्दशक्तिस्वभावाद्वृत्तिविषयत्वमेवेत्येवमुक्तम् । अत एव कार्त्स्न्यार्थकमात्रशब्देन घटमात्रं रूपवदित्यादौ सर्वे घटा इति वृद्धानां विग्रहः । इदमपि सूत्रङ्क्रियायोगे एव प्रवर्तते । लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकोक्तेः । ननु 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर' इति वचनं वृत्तिद्वयाकल्पनमूलकमस्ति यथा नीलघटवत्तलमित्येव प्रयोगो, न तु नीलघटवदिति, मत्वर्थबहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभात् । बहुव्रीहिश्चेदित्युपादानात्कृष्णसर्पवानित्यादि भवत्येव अत्र कृष्णसर्पशब्दस्य कर्मधारयसञ्ज्ञकस्य जातिविशेषावच्छिन्ने रूढिर्बहुव्रीहिस्तु न तादृशजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिपादकः । एवञ्च तद्वचनविरोधान्नीलरूपवदित्यनुपपन्नमत आह—नीलरूपवदितीति । भाष्यप्रयोगेणेति तत्राहि असुप इति किम्बहुव्रीहिः न विद्यते सुप्सुबन्तं यस्मिन्नङ्गे तदसुबिति आहोस्विन्नसुप् असुबिति तत्पुरुष इति वितर्क्य 'यदि विज्ञायते असुब्वतो ऽङ्गस्येति बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वन्न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । आति परे यदङ्गमविद्यमानसुबन्तकन्तदवयवाकारस्य प्रत्ययस्थकात्पूर्वस्येत्वमिति सूत्रार्थस्य

सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्ग एवेति व्युत्पत्तेः। न चाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारः।

नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्ग इति। यद्यप्यभेदो न संसर्गः, राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथाऽपि इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोष इति बोद्धव्यम् व्युत्पत्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौ तथा क्लृप्तत्वादिति भावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति। अत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभि-

---

तदानीन्निष्पत्तेः। तत्र लाघवानादरेण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्बहुव्रीहेर्मतुपि असुब्वत इति दर्शितमिति लाघवानादरो भाष्यसंमत एवेति भावः। नामार्थयोरित्यस्य नाम्न अर्थाविति समासं कृत्वाऽभेदः संसर्गः प्रतिपाद्यत इति वाच्यन्तदनुपपन्नम् पुष्पवन्तपदार्थयोः सूर्याचन्द्रमसोरभेदाप्रतीतेरत आह—नामार्थश्चेत्यादि नच नाम्नोरर्थौ नामार्थौ तयोरिति षष्ठीतत्पुरुषोऽस्त्विति वाच्यम्। वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याया यत्नं विना भानस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वेन द्विवचना तेन समासासम्भवात्तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धिनो यत्र भेदस्तत्रैव विशिष्टबुद्ध्युपपत्तयेऽङ्गीकार इति सिद्धान्तात्कथमभेदः संसर्ग इत्याशङ्कते—यद्यप्यभेद इति। औपाधिकभेदेनेति दिवसाद्यवच्छिन्नो राहुशब्दार्थो घट्याद्यवच्छिन्नः शिरःशब्दार्थ इति कल्पनया ऽवयवावयविभावरूपसम्बन्धोपपादनेनेत्यर्थः। किञ्चाभेदो यदि संसर्गस्तदा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दान्नियमेन षष्ठी स्यादिति तादृशवाक्योच्छेदापत्तिः। नचैवंसति समानाधिकरणाधिकारे समासविधानानुपपत्तिरिति वाच्यम्। विशेषणवाचकप्रातिपदिकात्षष्ठीसत्त्वेऽपि विरुद्धविभक्त्यर्थानवरुद्धत्वे सत्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपादनसम्भवेन तस्य सार्थक्यात्। अत एव तक्षकस्य सर्पस्येत्यादौ समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेधस्याप्युपपत्तिः। किञ्चाभेदस्य संसर्गत्वे कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययो नेति सिद्धान्ताद्राजपौरुष्यमित्यादौ भावप्रत्ययेन सम्बन्धस्येव नीलोत्पलत्वमित्यादावपि सम्बन्धाभिधानापत्तिः। नचाभेदसंसर्गः प्रथमावाच्य एवेति भ्रमितव्यम्। धान्येन धनवान्नीलङ्घटम्पश्येत्यादावपि तदभिधानदर्शनात्। सम्बन्धानवच्छिन्नेति यत्राभेदः संसर्ग इति व्यवहारस्तत्र विशेषणतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नायाः सम्बन्धघटकतया भानेन सम्बधानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावे एव पदार्थयोः संसर्गत्वेन व्यवह्रियत इति भावः। अयमपि

चारात्। एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः। न च व्यपेक्षावादेऽपि प्राप्तपदादिविषये पचतीत्यादौ क्लृप्तत्यागस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य वृत्तौ त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रोद-

---

विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मभेदमूलकारोपित आश्रययोर्भेदो यत्र तत्रैव संसर्गतया भासते तेन घटोघटइत्यादि न प्रयोगः। तादृशसम्बन्धस्य भाने दृष्टान्तमाह—नीलमुत्पलमिति प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तादृशनियमे व्यभिचाराशङ्कान्निरस्यति—मूले नचेति। षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिश्चित्रगुरित्यादौ तज्जन्यबोधश्चित्राभिन्न गोसम्बन्धीत्याद्याकारकस्तत्र पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशसम्बन्धस्य विशेषणतानियामकत्वदर्शनादषष्ठ्यर्थे इति अत्र उक्तनियमे अव्यभिचारादिति वीररूपस्य पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशसम्बन्धेन विशेषणतया भानस्य दर्शनादिति भावः। प्राप्तोदकादाविति प्राप्तमुदकं यमिति वाक्याद्यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमिति बोधः। समासात्तूदककर्तृकप्राप्तिकर्मेतिरीत्या बोधस्तत्रोदकस्य प्राप्तौ कर्तृतयान्वयदर्शनेन व्यभिचार इत्यर्थः। व्यपेक्षारूपस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वं समास इति मतमाश्रित्य शङ्कामाशङ्कान्निराचष्टे—नचेति। क्लृप्तत्यागस्येति वक्ष्यमाणेन भावप्रधानमाख्यातमिति वचनेन प्रत्ययार्थकर्तुः प्रकृत्यर्थक्रियायां विशेषणतया भावस्यानुभवसिद्धत्वादिति। यद्यपि कृदन्ततद्धितान्तजन्यबोधे प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिता प्रत्ययार्थनिष्ठा विशेष्यता तथाऽपि तिङन्तजन्यबोधे प्रत्ययार्थो विशेषणतयैव भासते। उक्तवचनबलात्। तद्वद्वृत्तिजन्यबोधेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य वैपरीत्यं कल्प्यते। विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यञ्च, भवतामपि क्लृप्तमेव। चित्रगुरित्यादौ विग्रहवाक्यजन्यबोधस्य गोपदार्थे मुख्यविशेष्यकस्य समासजन्यस्यतु गोविशेषणकान्यपदार्थमुख्यविशेष्यकस्य दर्शनात्। प्रकारीभूतकेति गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन कर्तरि क्तप्रत्ययस्य विधानात्। उक्तदृष्टान्तेन प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया भानस्वीकारे प्रत्ययार्थस्य तत्र विशेषणत्वन्तस्मिन्कर्तरि उदकशब्दार्थो विशेषणमिति न व्यभिचार इति भावः। नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ नामपदं सुबन्तपरमेवेति स्फुटीभविष्यति। एवञ्च तज्जन्यबोधविशेष्यताऽधुना कर्तृविशिष्टप्राप्तिक्रियायां सम्पन्नेति तादृश्यांक्रियायामेवान्वयो वाच्यः। सच भवता परित्यक्त इति व्यभिचारो दुरुद्धरः। विशेष्यस्यैव ग्रहणे सार्वभौमाच गौर्नित्या परशुपशुरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणाय स्वीकृतायाः 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेन इति व्युत्पत्तिः सैवेत्याशयेन दूषयति—नामजन्येत्यादिना। इत्येतन्सिद्धइति एतेनेयं व्युत्पत्तिर्यद्यपि लौकिकी तथापि सहकारित्वेनाश्रीयते नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोर्भेदसम्बन्धेनापि राज्ञः पुरुषइत्यादावन्वयो भवति यद्यपि, तथापि अत्र

एकार्थीभावाभ्युपगमात् । नापि निपातार्थे । तेषां द्योतकताभ्युपग-

---

कस्याभेदेनैवान्वयात् क्व व्यभिचार इति वाच्यम् । नामजन्यप्रतीति-विशेष्ययोरेवान्वयः । स चाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धो नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथाऽन्वयनियमस्य व्यभिचार इत्याशयात् । पचतीत्यादौ तिङां द्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेऽप्यत्र तत्त्यागे मानाभाव इत्यन्ये । प्रामावुदकस्य कर्तृतयाऽन्वयः । क्तस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम् । अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात् । एकार्थीभावेति । एवं चैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्च भिन्नोपस्थितिविषया इति न दोष इति भावः । एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः । राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् । सम्बन्धिलक्ष-

---

सामानाधिकरण्यन्तत्राभेदेनैव भेदसम्बन्धेनाऽप्येतादृशस्थले तत्स्वीकारे राजा पुरुष इति वाक्यादपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधापत्तिरिति भावः । परोक्तरीत्या क्तप्रत्ययार्थकर्तुर्विशेषणत्वमभ्युपगम्याप्युक्तरीत्यान्वयबोधानुपपत्तिर्दर्शिता । वस्तुतः प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वे एव न किञ्चिदत्र साधकमित्याशयेनाह —पचतीत्यादौ । तिङामिति अयम्भावः श्रूयमाणानामनेकतिबादीनां कर्त्रादौ शक्तिकल्पनापेक्षायाम्प्रत्ययानुपूर्व्या नानात्वाच्छक्ततावच्छेदकता नानाधर्मे कल्पनीयेति गौरवम्, तत्प्रकृतिभूतैकानुपूर्व्यवच्छिन्नधातोरेव शक्तिः पचसु कल्प्यते चेल्लाघवम्भवति तिङान्तु द्योतकतैवेति काल इव द्योत्यः कर्ता तत्र विशेषणमित्यस्तु अत एव 'अधोक्' 'अलेट्' इत्यादौ धातुमात्रादपि कर्तृविशेषणकधात्वर्थक्रियाविशेष्यकबोधोपपत्तिः । द्योत्यार्थस्य विशेषणताच "हेतुमतिच" इतिसूत्रभाष्ये स्पष्टा । अत एव "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्ये स्त्रीत्वस्य टाबादिवाच्यत्वपक्षे तस्य प्राधान्यापत्तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरुक्ता नतु स्त्रीत्वस्य प्रत्ययद्योत्यत्वपक्षे । यत्रतु प्रत्ययार्थप्राधान्ये साधकमस्ति तत्रतु तस्य विशेष्यत्वमेव । एवञ्च तयोरेवेति "कर्तरि कृत्" इति गत्यर्थाकर्मकेत्यादिशास्त्रबलात्कृत्प्रत्ययसमभिव्याहारे तस्य कर्तुर्विशेष्यत्वमेवोचितमिति ।

ननु नात्र प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागः प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणाया अभ्युपगमाद्विशेषणीभूतक्रियायाङ्कर्तृतासम्बन्धेनोदकस्यान्वय इति नानुभवसिद्धशाब्दबोधानुपपत्तिरिति यत्केनचिदुक्तन्तद्दूषयति—प्रातावुदकस्येति । दुरुपपादत्वादिति भवदुक्तरीत्या कर्मणोऽन्यपदार्थत्वेनाभिप्रेतस्य प्राप्तपदेनैव लाभादिति भावः । एवम्बहुव्रीहुयपजीव्यस्यैकधर्मिविशेष्यकबोधजनकत्वस्य भवदुक्तरीत्या

भाव । न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः,

---

णायां तु न मानमित्यपास्तम् । नापीति । घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसम्बन्धेनान्वयादिति भावः । द्योतकत्वेति । घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः । अत एवानुभूयते

त्यागेन बहुव्रीहिसमासानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एकार्थीभावेति इति वाक्ये पृथगर्थबोधकत्वेन दृष्टानाम्पदानामेकशक्त्या विशिष्टविषयैकोपस्थितिजनकत्वमेवैकार्थीभावः स एवात्र समर्थः पदविधिरिति शास्त्रादाश्रीयते । व्युत्पत्तयः नामार्थयोरित्यादय, भिन्नोपस्थितिविषयाः विभिन्नशब्दाभ्याञ्जनिता या भिन्नशक्त्योपस्थितिस्तद्विषयाः, एतेन एकार्थीभावाभ्युपगमेन, व्यभिचार इति तत्पुरुषे एव व्यभिचारदर्शनाद्बहुव्रीहिपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम् व्यपेक्षावादेप्यपष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारप्रदर्शनं, वृत्तिवाक्ययोः समानार्थबोधकत्वमिति नियमस्य त्यागेन वस्तुतस्तु तादृशनियमानुरोधेन प्राप्तोदकेत्यादिसमुदायाद्वाक्याच्च प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदककर्मत्येव बोधः । अत एव पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्ये एव, विहितबहुव्रीहिसमासस्योपपत्तिः । अत एव प्राप्तभार्य इत्यादौ प्राप्तिकर्माभिन्नभार्याकर्त्रेतिबोधात्प्राप्तपदभार्यापदयोः सामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावस्य सिद्धिः । उदकादौ कर्तृतानिरूपकत्वबोधेऽपि विशेषणीभूतक्रियया-न्तत्पर्यवसानम्बोध्यम् । शिखी ध्वस्त इतिवत् शाब्दबोधस्तु विशिष्टे आरोपेणोपपाद्य इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । मूलेनापि निपातार्थ इति व्यभिचार इति शेषः । यथा घटः पटश्चेत्यत्रच शब्दार्थसमुच्चये पटस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयदर्शनात् तेषाम् निपातानाम् । एवञ्च पटसमुच्चितः पटशब्दार्थ एव तस्य घटेऽभेदेवान्वयान्न व्यभिचार इति भावः । एवञ्च घटः पटश्चेत्यादौ पृथग्बुद्धेन संसर्गो यत्र तत्रान्वयबोध इति व्यवहारेण नानुपपत्तिरिति भाव इति । अत एव निपातानान्द्योतकत्वाभ्युपगमादेव, सकर्मकत्वमिति प्रकृते भूधातुरनित्युपसर्गसमभिव्याहारादनुभवानुकूलव्यापारबोधक इति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वात्स कर्मकत्वमित्यर्थः । केचित्तु निपातानां वाचकत्वेऽपि नानुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्मकत्वस्य सुखादेः कर्मत्वस्यच नानुपपत्तिः । स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य सकर्मकत्वरूपत्वात्कर्मत्वस्याप्युक्तान्यतरार्थफलसम्बन्धित्वेनोद्देश्यत्वरूपत्वात् । एवञ्च सुखादेर्धातुयुक्तनिपातार्थफलसम्बन्धित्वात्कर्मणि लकारसिद्धिरितिचेन्न । वैकुण्ठमधिशेते हरिरध्यासिता भूमय इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वैकुण्ठादेर्भवदुक्तकर्मत्वस्यासम्भवात् । तस्मादेतच्छाखीयकर्मसञ्ज्ञा-

अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति

इत्यादौ सकर्मकत्वम् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोष इत्यन्ये । देवतार्थकेति । 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदन्त्येवैष तद्धित' इति मीमांसकमते इति शेषः । एकार्थीभाववादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव । द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादि त्वनभिधा-

---

कार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वमेतच्छास्त्रबोधितकर्मसञ्ज्ञकत्वङ्कर्मत्वमित्येव युक्तम् । धात्वर्थान्वयित्वविवक्षायान्द्योतकत्वमेव तदतिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपि । अतएवाव्ययंविभक्त्यादि सङ्गच्छते । एवञ्चानुभूयते सुखमित्यादावेतच्छास्त्रीयकर्मसञ्ज्ञाया उपपत्तयेऽन्वित्यस्य द्योतकत्वमेव । एवं 'शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यवाचकपदयोरेकविभक्तिकत्वोपपत्तये द्योतकत्वमेव घटः पटश्चेत्यादावपि वाचकत्वस्वीकारे निपातार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया द्योतकत्वमेव युक्तम् । सङ्कटमुद्धृतमित्यादौतु वाचकतेति नानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । अन्येतु घटः पटश्चेत्यादौ चाद्यर्थे पटादेरन्वयोपपत्तये वाचकत्वपक्षेऽपि निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधोऽनुपपन्न इति निपातातिरिक्तत्वन्नाम्नि विशेषणन्देयमिति वदन्ति । तन्मतमाह—निपातातिरिक्तत्वेनेति । अन्ये इत्यरुचिबीजन्तुतादृशस्थले द्योतकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवमिति, मूले सिद्धान्तेऽपीति परिमाणाधिक्ये प्रथमेति सिद्धान्ते इत्यर्थः । देवतार्थकेत्यादि प्रथमान्तात्प्रातिपदिकाद्देवतासम्बन्धिन्यर्थेऽणिति "सास्य देवता" इति सूत्रार्थाद्देवतायाः प्रत्ययार्थत्वम् । तत्रैकदेशान्वयस्वीकारे देवताविशिष्टन्देयम्प्रत्ययार्थः । तदस्वीकारेतु देवतादेयञ्च प्रत्ययार्थ इति विभिन्नशक्तिः स्वीकार्या । अत एवाह – आमिक्षामित्यादि वस्तुतस्तु तन्न स्वमतमित्याह—एकार्थीभाव इति । ननु द्रोणो व्रीहिरित्यादौ परिमाणरूपप्रत्ययार्थे द्रोणादेस्तस्यच व्रीह्यादावन्वयोपगमे 'द्रोणपदव्रीहिपदयोः सामानाधिकरण्याभावेन व्रीहिपदार्थस्य क्रियान्तरम्प्रति कर्मत्वविवक्षायान्द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—द्रोणो व्रीहिमिति । अनभिधानादिति प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण समानविभक्तिकनामान्तरार्थे भेदेनान्वयविवक्षायामेव परिमाणाधिक्ये प्रथमायाः स्वीकारात् । एवञ्च प्रथमान्तार्थस्य द्रोणाभिन्नपरिमाणस्य प्रथमान्तार्थे व्रीह्यादौ भेदेनान्वयेऽपि व्रीहिपदस्य तिङ्सामानाधिकरण्यादभिहिते प्रथमा । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिककारोक्तेः । नन्वेवं सर्पिः कुडवमित्यादौ कुडवाभिन्नपरि-

भावः । वचनं सङ्ख्येति । तथैव प्राचां व्यवहारात् ।

नान्न । सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वविकल्पोऽपि व्यवस्थितविभाषया नेति दिक् ।

वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणाद् । द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्ति-

---

माणस्य सर्पिःपदार्थेऽन्वयात् "इसुसोः सामर्थ्ये" इति षत्वापत्तिरत आह—सर्पिरिति । दिगिति दिगर्थस्तु तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया नीलो घट इत्यादावुभयत्र प्रथमायाः साधुत्वोपपत्तये समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयादुभयत्र तिङ्समानाधिकरण्यं तथा यथा यत्र परिमाणाधिक्ये प्रथमा. तत्रापि परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यत्र प्रथमा तत्रापि तत्साहचर्यान्नामान्तरार्थे भेदसम्बन्धेन नान्वयः किन्त्वभेदेनैवेति ।

द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्य नापत्तिरिति सिद्धान्तार्थमाह—वस्तुतस्त्विति । परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् यत्र प्रथमा तत्रापि परिमाणत्वेन परिमाणप्रकृत्यर्थे प्रकारतया भासत इति द्रोण. खारी आढकमित्याद्येवोदाहरणम् । एतेभ्यः परिमाणाभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारक एव बोधः । यत्र च तिङन्तम्पदन्न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्योक्तेरस्तीत्यस्याध्याहारेण तिङ्सामानाधिकरण्यम् । हरीतकीम्भुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीमित्यादिरसाधुरेव । नच तिङ्सामानाधिकरण्ये एव चेत्प्रथमा तदा ऽधिकरणशक्तिप्रधानेभ्य उच्चैरादिभ्यः कथम्प्रथमासिद्धिः । तिङ्सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । "अव्ययादाप्सुप" इति ज्ञापकात्तदुपपत्ते. तिङ्सामानाधिकरण्ये प्रथमैवेति नियमाद्वा । ननु द्रोणादिशब्दानाम्परिमाणत्वेन परिमाणमपि वाच्यमिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्येव सिद्धे परिमाणग्रहणमनर्थकमित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । द्रव्ययोरेवेति एवकारेण लिङ्गव्यवच्छेदः । यद्यपि पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थं, तथापि प्रकृतसूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरेव ग्रहणम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्योदाहरणम् । उच्चैर्नीचैरित्याद्यलिङ्गाः, कश्चित्पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकञ्च, कृष्णः श्रीः ज्ञानम् तटस्तटी तटमित्यादीनि च लिङ्गाधिक्ये इत्यस्या अथ परिमाणग्रहणस्य सार्थक्यमाह—द्रोणादिपदानामिति । द्रोणत्वाद्येवेति लाघवादित्यादिः, एवकारेण तादृशाखण्डोपाधिसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयमानं यदियत्ता-

निमित्तं, परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव । द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम् । द्रोणत्वादि चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मः । द्रोणः खारी आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु । द्रोणो व्रीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिवल्लक्षणया साधु । लक्षणा

विशेषावच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तघटकत्वस्य व्यवच्छेदः । एतेन द्रोणत्वादिना प्रतीयमानेऽर्थे यत्परिमाणत्वेन परिमाणम्भासते तस्याधिक्यात्प्रथमासिध्यर्थम्परिमाणग्रहणमिति ध्वनितम् । यद्यपि परिमाणन्तदर्थन्तथापि तस्याभेदेन द्रोणत्वावच्छिन्ने द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ विशेषणतया भानम् । ननु यदि द्रोण इति शब्दमात्रात्परिमाणाभिन्नो द्रोण इति प्रतीतिस्तदोक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायाद् । द्रोणः परिमाणमिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—द्रोणः परिमाणमिति । त्विति इति वदिति तत्र यथा द्विवचनेन द्वित्वस्योपस्थितिरस्ति यद्यपि । तथापि सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन द्विशब्दप्रयोगस्योपपत्तिस्तथा परिमाणशब्दस्यापि प्रयोग उपपद्यते । इदमत्र बोध्यम् । धान्यपरिच्छेदके 'परिमाणन्तु सर्वत' इति लक्षणलक्षिते परिमाणविशेषे एव द्रोणादिशब्दानाम्प्रयोगः तदुक्तम् 'अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौतु पुष्कलः, पुष्कलानितु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोण. । इत्येतन्मानलक्षणमिति धान्यपरिच्छेदके एवैषाम्प्रवृत्तौ मानन्तु 'पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एवच, धान्यमानेषु विज्ञेयाः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । इति' । आढकद्रोणशब्दावर्द्धर्चादौ तदुक्तममरसिंहेन 'अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारीवाहो निकुञ्चिकः । कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथगिति' पलन्निकुञ्चिकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते । सार्द्धः शूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता । तामेव भारञ्चानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुष्कमेयेष्विदम्मानन्द्विगुणन्तद्द्रवेषुत्विति' सूत्रे परिमाणग्रहणमुन्मानप्रमाणयोरप्युपलक्षणम् । अत एव तुलादिशब्देभ्यः प्रथमासिद्धिः । ननु लक्षणया साधुत्वमनुपपन्नं लक्ष्यार्थानामनियततया प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वस्य तत्रासत्त्वादत आह—लक्षणाचेति । तथाच यस्य पदस्य लक्षणया वाक्यार्थबोधजनकता तत्पदशक्यतावच्छेदकस्यारोपो लक्ष्ये आदौ भवतीति कल्पनीयम् । सचारोपो मुख्यार्थबाधज्ञानानन्तरमिति मुख्यार्थबाधज्ञानमस्याः कारणम्मुख्यार्थसम्बन्धग्रहश्च तथा लक्षणाच स्वरूपसती हेतुर्नतु शक्तिवज्ज्ञाताशाब्दबोधहेतुपदपदार्थसम्बन्धत्वस्यैव वृत्तित्वात् । गङ्गायाङ् घोष इति वाक्याद्गङ्गावृत्तिर्घोष इत्येव

इह सूत्रेऽर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम्। इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम्। तथा हि। अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव। स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते। तदर्थत्वञ्च ततो नियतोपस्थिति-

---

च शक्यतावच्छेदकारोप एव। एवंच प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य। परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तद् ध्वनयन्नाह— एतावदेव सुवचमिति।

बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया' इति अत्र मुख्यार्थबाधादित्रितयं हेतुः। आरोपिता क्रिया आरोपितो व्यापार इति तद्व्याख्यातारः। एवञ्च मुख्यार्थबाधज्ञानञ्च, मुख्यार्थोपस्थितिसाध्यमिति मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितिः पदादेव भवति तच्च पदं स्वार्थ एव प्रथमतः संस्कृतम्भवतीति पदे एव लक्षणा, सिंहो माणवक इत्यत्र मुख्यार्थस्य सिंहस्य क्रौर्यादयो ये गुणास्तत्सजातीयगुणानाम्माणवके दर्शनेन सिंहत्वस्य तत्रारोपो भवति। सिंह इति पदञ्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रातिपदिकार्थे एव संस्कृतम्भवति यथा तथा द्रोणो व्रीहिरित्यादावपि। व्रीहौ द्रोणत्वारोपानन्तरं द्रोणाभिन्नो व्रीहिरित्याकारकबोधः। एवं एतेभ्य आरोपितद्रोणत्ववान्व्रीहिरित्याद्याकारक एव बोध इति केचित्। तन्न। कथतस्यति वदनमित्यादिभ्यश्चमत्काराभावापत्तेः। एतेन द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेद्यो व्रीहिरिति बोधोपपत्तये देवतार्थकतद्धितादि दृष्टान्तोपादानमयुक्तमिति ध्वनितम्। एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणस्य सिद्धौच। अलिङ्गाः अव्ययानि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः लिङ्गमेव प्रवृत्तिनिमित्तं येषान्ते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति। यथा अन्ये सर्वे कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादयः। उपलक्षणमिति। तेन यौतवन्द्रुवय्यपाय्यमित्यादिसङ्ग्रहः।

तद् ध्वनयन् द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेद्यो व्रीहिरिति रीत्या शब्दबोधकृतवैलक्षण्यानादरन्ध्वनयन्—तद्धश्चेति तज्जन्यनियतोपस्थितिकत्ववत्त्वेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपलिङ्गस्याप्युपलक्षणम् तेन यत्र दारानित्यादौ लिङ्गस्यापि नियमेन प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वन्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यनेनैव प्रथमासिद्धिः परिमाणग्रहणस्यानावश्यकत्वं स्पष्टयति—परिमाणञ्चेति। प्राति-

कत्वमेव । एवं च मृडानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि ङ्यन्तान्नियत-

---

नियतोपस्थितिकत्वमिति । तद्धश्च प्रवृत्तिनिमि(१)त्ततदाश्रयरूपम् । परिमाणश्च प्रातिपदिकांशे । लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्त्वादिकं

पदिकांश इत्यस्य नियतोपस्थितिकमित्यत्रान्वयः । यदि कृष्णादिशब्दजन्योपस्थितौ लिङ्गस्यापि नियमेन मानन्तदा तस्योऽपि प्रातिपदिकार्थ इत्येवसिद्धमित्याशयेनाह-

१ प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च वाच्यत्वेसति वाच्यवृत्तित्वेसति वाच्योपस्थितीयप्रकारतावत्त्वम् । घटत्वादौ घटपदवाच्यत्वस्य, घटरूपवाच्यवृत्तित्वस्य, घटपदवाच्योपस्थितीय प्रकारतावत्त्वस्य च सत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सिद्धम् । वाच्यत्व विशेषणदानेनाकाशपदावाच्य शब्दाश्रयत्वे नातिव्याप्तिः । नचोपस्थितीय प्रकारतावत्वे वाच्यत्वस्यापि नियतत्वेन शब्दाश्रयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, वाच्यपदेनशाब्दबोध विषयस्यैवग्रहणेन आकाशपदेन स्वरूपत आकाशस्यैव शाब्दबोधस्य प्राचीनाभिमतत्वेन शक्ति ज्ञानोपस्थित्योः प्रकारतयाभानेऽपि वाच्यत्वाभावादितिशक्तिवादतो द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु संसर्गानवगाहिज्ञानस्य शाब्दत्वाभावेन शब्दाश्रयत्वेनैवाकाशस्यभानम् । अतएव दीधितिकृता गुणटिप्पण्यां रूपग्रन्थे "अभेदत्वम्" इत्यादिना गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्याविशेषं प्रतिपाद्य पक्षधरमिश्रकृत प्रकाशग्रन्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वाच्यत्वोपादानं दूषितमेव ।

"व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" इति (न्या० द० अ० २ आ० सू० ६७) न्याय सूत्रानुरोधेन गवादिपदवाच्यावयव संयोगविशेषरूपा कृतावयवनिष्ठायां नातिव्याप्तिः, गोवृत्तित्वाभावात् । वाच्योपस्थितीय प्रकारतावत्त्वनिवेशात् हर्यादिपदवाच्याश्ववृत्ति हर्यादिपदवाच्येन्द्रादौ मृत्पदवाच्यघटादौ च नातिव्याप्तिः । नन्वेवं पुंस्त्वादिलिङ्गस्य विशेषणत्वेन विशिष्टस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, लिङ्गग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न, स्वविशिष्टत्वं स्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपरिष्कारेणादोषात् । वै० स्ववाच्यत्व स्ववाच्य निष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीय प्रकारतावत्त्व स्व प्रयोज्यधर्मितानिरूपित प्रकारतानवच्छेदकत्वत्रितयसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धदानात् पुंस्त्वादौ, तृतीय सम्बन्धोपादानात् पुंस्त्वत्वादौ न नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं राजपुरुषवाच्यराजत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न स्यात् पुरुषत्वावच्छिन्न धर्मितानिरूपित राजनिष्ठप्रकारतावच्छेदकत्वादितिचेन्न, तृतीयसम्बन्धस्थाने स्वविशिष्टप्रकारतानवच्छेदकत्वस्य निवेशेनाव्याप्तेरभावात् । वै० स्वप्रयोज्य धर्मितानिरूपितत्व-स्वनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितीय संसर्गत्वाप्रयोज्य संसर्गतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्च राजपुरुषादिप्रयोज्य राजनिष्ठप्रकारतया उपस्थितीय स्वत्वनिभाव संसर्गत्वप्रयोज्य संसर्गतानिरूपितत्वेन राजत्वस्य तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वेऽपि उपस्थितीय संसर्गत्वाप्रयोज्य संसर्गतानिरूपित प्रकारताया अनवच्छेदकतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वे बाधकाभावात् । नन्वेवमपि एवकारार्थान्ययोगत्वस्योपस्थितीयसंसर्गत्वा प्रयोज्याकाङ्क्षा भास्यप्रतियोगितानिरूपकत्व संसर्गतानिरूपितान्ययोगनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न स्यादिति प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयातिरिक्तान्ययोगत्वस्य बोधकतया एव शब्दात् प्रथमा नस्यादितिचेन्न,

तमानेन प्रथमा सिद्ध्यतीति अपरमनुकूलम् । यथान्यासे तु सा न स्यात् । यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः । वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा

च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते । लिङ्गोदाहरणं तटस्तटमिति बोद्धयम् । अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभावात् सा न स्यादिति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः । यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्गग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात् । द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थं एवेति

लिङ्गप्रत्ययेति । यत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टाद्रमागौरीत्यादेर्लिङ्गमात्रमधिकं बुध्यते, तत्र तावन्मात्रस्य । यत्र तु पुंयोमहत्वादिकमपि यस्मात्प्रथमा विधीयते तज्जन्यनियतोपस्थितिकमिति, तत्रापि तावन्मात्रेणैव प्रथमायाः सिद्धिरिति भावः। ननु लिङ्गग्रहणन्तर्हि व्यर्थमेव स्यात्तत्राह—लिङ्गोदाहरणमिति । अत्र किमपि लिङ्गस्य प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकमिति लिङ्गग्रहणेनैव तादृशेभ्यः प्रथमासिद्धिः । मूले यथान्यास इति प्रातिपदिकपदघटितन्यास इत्यर्थः । लिङ्गग्रहणेनेति मात्रपदसहितेनेति शेषः । अर्थं लिङ्गं चेत्येतावन्मात्रोपादानेऽपि यथान्यासे यत्परिमाणग्रहणोपादानस्य फलन्तदन्यथासिद्धमित्याशयेनाह — द्रोणादिशब्देभ्य इति । प्रथमासिद्धिरिति एवञ्च परिमाणग्रहणमनर्थकमिति शेषः । तथाबोधार्थम् द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेद्यो व्रीहिरित्येतादृशबोधार्थम् । स्पष्टेनेति

एवपदस्य अन्ययोगे व्यवच्छेदे च तात्पर्यात् शक्तिस्वीकारेऽपि सत्पदार्थे एव अन्वयसम्बन्धस्य सत्त्वेन अन्ययोग व्यवच्छेदप्रसिद्धिरेव स्यादितिमदपार्थादिः प्रतियोगितयाऽन्वयं कृत्वा पार्थप्रतियोगिकभेदत्वप्रतियोगिकतादात्म्य सम्बन्धाभाववान् धनुर्धर इति 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यनेन बोधात् । स्वविशिष्ट प्रकारतायाः स्वेतरप्रातिपदिक प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मान वच्छिन्नाया एव ग्रहणात् । अन्ययोग निष्ठप्रकारता च स्वेतरप्रातिपदिकार्थपार्थत्वेन परम्परया वच्छिन्नैवेति न दोषः । तथा च स्वविशिष्टत्वं स्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वं लभ्यम् । वै० स्ववाच्यत्वत्ववाच्यनिष्ठ विशेष्यतानिरूपित प्रकारतावत्त्व-स्वविशिष्टत्वेतरप्रातिपदिकप्रतिपाद्यतावच्छेदक धर्मानवच्छिन्न प्रकारतानवच्छेदकत्वत्रितयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटक वैशिष्ट्यश्च प्रकारतायाम स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितत्वस्वनिष्ठवृत्ति ज्ञानाधीनोपस्थितीय संसर्गत्वा प्रयोज्य संसर्गतानिरूपितत्वो भयसम्बन्धेन । स्ववाच्यत्वनिवेशात् । 'घटो द्रव्यपदवाच्यः' इतिघटत्वोपलक्षितशक्तिज्ञानजन्योपस्थितीय प्रकारतावति घटत्वादौ द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव इत्यन्यत्र विस्तरः ।

च । गौणी तु लक्षणान्तर्भूता पृथग्वाऽस्तु । त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिङ्गेत्यपि मास्तु लक्ष्याणां विचित्रत्वेऽपि न

तेभ्यः प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैव । लक्षणा चेति । इदं च स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि । पदस्य स्वार्थे एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् । लक्षणान्तर्भूतेति । सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः । पृथग्वेति । मीमांसकरीत्येदम् । त्रिकम् । स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि । इत्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारम्भेऽस्यानाश्रयणं ध्वनितम् । एवं च लिङ्ग-

---

एवञ्च मूलं यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनपरमिति भावः । मूले यदित्विन्यादिना लिङ्गग्रहणमपि न कार्यमिति प्रतिपादितन्तत्र पूर्वंलक्षणारम्भपक्षे शक्यार्थस्यार्थ-पदेन ग्रहणन्नियमांशस्य प्रवेशो द्विकञ्च प्रातिपदिकार्थ इति पक्षः, तदा लिङ्ग-ग्रहणङ्कर्तव्यम् । यदि नियमांशस्य त्यागस्त्रिकन्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षोऽर्थ शब्दश्च वृत्तिविषयसामान्यपर इति पक्षस्तदा लिङ्गग्रहणन्न कार्यमिति प्रतीयते इति यत्केनचिदुक्तन्तदाशयाज्ञानेनेति ध्वनयन्नाह—इदमिति । इदम् लक्षणाया वृत्ति-शब्दप्रतिपाद्यत्वप्रदर्शनम् । प्रकृतोपयोगित्वाभावन्दर्शयति—पदस्येत्यादिना । स्वार्थे प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपे पदान्तरसमभिव्याहारे स्वार्थान्वयित्वेनाभिप्रेतो योऽर्थस्तद्वाचकसमभिव्याहारे मुख्यार्थबाधग्रहसत्वेचेति शेषः । इति सिद्धान्ता-दिति तथाच पदसंस्कारवेलायां लक्षणाया अवसर एव नास्तीति लक्षणाया गौण्याश्च वृत्तिशब्दवाच्यत्वव्यवस्थापनम्प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः । मूलकेति लक्षणा न शक्यासम्बन्धरूपा किन्तु शक्यार्थसम्बन्धज्ञानोत्तरज्ञायमानो यः शक्य-तावच्छेदकारोपस्तद्रूपा, तत्र पूर्वकालिकसम्बन्धग्रहविषयः सम्बन्धो यदि सादृश्य-रूपस्तदोत्तरकालिकारोप एव गौणीत्वेन व्यवह्रियते । यथा त्वन्यस्तदा लक्षणेत्येव व्यवहार इति भावः । मीमांसकरीत्येति अभिधायाः पदार्थान्तरत्ववत्तदनुपप-त्तिज्ञानोत्तरं जायमानज्ञानविषयस्यापि पदार्थान्तरत्वमिति तेषामपि मते लक्षणाया मुख्यार्थबाधादिर्नियामकमस्ति । तत्र यदि सादृश्यात्मकसम्बन्धज्ञानम्पूर्वम्भवति तदा गौणीव्यवहारो ऽन्यदाशुद्धेति । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अस्य त्रिकपक्षस्य, एतेन सूत्रारम्भे द्विकपक्षमाश्रित्यैव लिङ्गग्रहणस्य सत्वात्तदा प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोर्ग्रहणमिति यत्तन्मूलकाराभिप्रेतमेवेति ध्वनितम् । एवञ्च

क्षतिः। नियमांशत्यागात्। तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम्। द्रोणो

स्यापि 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः। विचित्रत्वे पीति। क्वचिल्लिङ्गस्य नियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेऽपीत्यर्थः। तदाह—नियमांशेति। नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः।

इत्येव सारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविध्येकवाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽप्राप्त्या तेभ्यो विधानार्थत्वं वदता 'तद्धितश्चा-

---

अर्थशब्दमात्रस्योपादानेन च शास्त्रबलेनेति नपुंसकशब्दस्य नपुंसकाभिधायकशब्दपरतया लिङ्गस्य यस्मात्स्वादयो विधीयन्ते तदर्थत्वेन सूत्रे लिङ्गपदाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। क्वचित् कृष्णः श्रीः ज्ञानम् गौरी मृडानी दारा इत्यादौ, क्वचित् तटस्तटी तटमित्यादौ, तदाह—तदभिप्रायेणाह, तदर्थत्वं तज्जन्यबोधविषयत्वमात्रं तच्च सर्वसाधारणम्।

ननु प्रकृतसूत्रभाष्ये कस्यापि पदस्याप्रत्याख्यानात्तत्तदुक्त्या यद्यपि प्रातिपदिकादिपदानामनावश्यकत्वस्य लाभस्तथापि तेषां प्रत्याख्यानं भाष्यविरुद्धमत आह—प्रातिपदिकग्रहणस्येति। सूत्रोपक्रमे सूत्रार्थकथनप्रारम्भे, एतदग्रे प्रातिपदिकग्रहणस्येत्यस्य विधानार्थत्वमित्यत्रान्वयः। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इतिसूत्रे-

---

अवधारणार्थत्वं व्यवच्छेद, योगः सम्बन्धः। व्यवच्छेदोऽभावः। तथा च भेदवत्सम्बन्धाभाव इत्यर्थः सम्पन्नः। भेदस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षतया प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रातिपदिकार्थादेः प्रतियोगितयाऽन्वयः। सम्बन्धाभाव इत्यत्र सम्बन्धश्च भेदप्रतियोगिनो येन सम्बन्धेनान्वयश्चिकीर्षितः स एव। सम्बन्धाभावस्यापि प्रातिपदिकार्थान्वयिप्रातिके स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः। एवञ्च बोधकत्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थविशिष्टं यत् प्रातिपदिकार्थप्रतियोगिकभेदाश्रयविषयकबोधजनकत्वसम्बन्धाभाववत्प्रातिपदिकं तस्मात्प्रथमेति फलितम्। एवं स्वविषयकबोधजनकत्वसम्बन्धेन लिङ्गविशिष्टं यत् लिङ्गप्रतियोगिकभेदाश्रयः प्रातिपदिकार्थस्तदन्यतदविषयकबोधजनकत्वसम्बन्धाभाववत्प्रातिपदिकं तस्मात्प्रथमेत्यादिरूपेण लिङ्गमात्रे विद्यमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यादीनामर्थो बोध्यः।

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादेरपि प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इत्येव लिङ्गाद्यर्थेऽपि प्रथमायाः सिद्धया लिङ्गादिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, तत्सामर्थ्यादेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन नियतोपस्थितिकस्यैव ग्रहणात्। तदाह—नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इति। अर्थे नियतोपस्थितिकत्वञ्च निपूर्वकयमधातोर्व्यापकत्वार्थकतया, क्तप्रत्ययस्याश्रयार्थकतया, बहुव्रीह्यर्थषष्ठ्यर्थस्य विषयतया, व्यापकत्वस्याश्रयपदार्थैकदेशाश्रयतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन, आश्रयस्याभेदेनोपस्थितौ, उपस्थितेश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयतायाम्, तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धेनार्थे च विशेषणतया,

व्यापकतानिरूपिताश्रयतावद्भिन्नोपस्थितिविषयताश्रयत्वरूपम् । तत्र व्यापकत्वस्य व्याप्यतानिरूपितत्वेन प्रत्यासत्त्या प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितैव व्यापकता ग्राह्या ।

यत्तु प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठा व्याप्यतेति तन्न प्रातिपदिकोच्चारणत्वस्य स्वकर्मप्रातिपदिकनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वादिसम्बन्धस्य च व्याप्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यता च तत्तदानुपूर्वीरूपधर्मावच्छिन्ना स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वस्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना च ग्राह्या । तेन शक्तिज्ञानशून्यपुरुषम्, बधिरात्मानम्, शुकात्मानञ्चादाय न दोषः । किञ्च प्रातिपदिकस्याकाशगुणतयाऽऽकाशस्थत्वेन, उपस्थितेश्च ज्ञानरूपतयाऽऽत्मस्थत्वेन व्यधिकरणत्वात् स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकत्वं दुर्घटमित्यपास्तम्, पूर्वोक्तसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावे बाधकाभावात् । ननु प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिविषयत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वे घटपदस्य पटोऽपि प्रातिपदिकार्थः स्यात् । यत्र घटपदेन घटोपस्थितावुद्बोधकान्तरवशात् पटस्यापि भानं तत्र समूहालम्बनरूपैकोपस्थितौ घटपदनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावद्घटविषयकोपस्थितिः तद्विषयता यथा घटे तथा पटेऽप्यस्तीति तस्यापि तदर्थत्वापत्तिरच्चैवेति चेन्न, प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितोपस्थितिनिष्ठव्यापकतावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनादोषात् । घटोपस्थितिनिष्ठव्यापकतावच्छेदिका च विषयता घट-घटत्व—पुंस्त्वत्वपुंस्त्वसमवायनिष्ठैव, समनियतविषयताया एवावच्छेदकतया यत्र घटपदेन घटोपस्थितिस्तत्र तत्र पटोपस्थितेरभावात्तन्निष्ठविषयताया व्यापकतानवच्छेदकत्वात् । नचोपस्थितिनिष्ठव्यापकताया विषयनिष्ठ विषयता वैयधिकरण्यादवच्छेदिका न स्यादिति वाच्यम्, स्वरूपसम्बन्धेन विषयताया विषयनिष्ठत्वेऽपि निरूपकतासम्बन्धेनोपस्थितिवृत्तित्वात् । तथा च निरूपकता सम्बन्ध एव विषयतानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकः । ननु प्रकृते उपस्थिति शब्देन नैयायिकाभिमतस्मृतेर्ग्रहणम्, शाब्दबुद्धेर्वा । नाद्यः, तटादिपदजन्योपस्थितौ लिङ्गत्रयभाननैयत्येन लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । नान्त्यः, तटादिपदजन्यशाब्दबोधस्य तत्तदाकाङ्क्षादिसहकारेणैकैकलिङ्गविषयकतया शाब्दबोधनिष्ठव्यापकताया लिङ्गनिष्ठविषयताया अनवच्छेदकत्वेन लिङ्गग्रहणस्य सार्थक्येऽपि 'घटः कर्मत्वम् आनयनं कृतिः' इत्यनेनाकाङ्क्षाऽभावेन प्रातिपदिकस्य सत्त्वेऽपि शाब्दबोधाभावात् शाब्दबोधस्य व्यापकत्वानुपपत्तेरिति चेन्न, व्याप्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारेत्यस्य स्थाने स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वरूपसम्बन्धस्य निवेशेनाकाङ्क्षाघटितसम्बन्धेनोक्तस्थले प्रातिपदिकस्याप्यभावेनोपस्थितिशब्देन शाब्दबोधस्य ग्रहणेऽपि तत्र व्यापकत्वाक्षतेः । ननु 'सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते' इति न्यायेन क्रियाबोधस्यापि घटादिप्रातिपदिकव्यापकतया क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति चेन्न, स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यापि दानेनादोषात् । एवञ्च स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वस्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितशाब्दबोधनिष्ठ व्यापकतावच्छेदक विषयतावत्त्वे सति प्रातिपदिकनिष्ठ शक्तिनिरूपकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं सिद्धम् ।

ननु हर्यादिनानार्थकशब्दस्थले सूर्याद्यन्यतमयत्किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिशाब्दसामग्रीसमवायिनः पुंसस्तदितरविषयकशाब्दबोधानुदयेन तत्र इन्द्रविषयकशाब्दबोधो नास्तीत्यस्य

वक्तुं शक्यत्वेन, एवं हरिशब्देनैवेन्द्रविषयकशाब्दबोधसामग्रीसमवायिनि सूर्य्यविषयकबोधो नास्तीत्यादिबोधाभावस्य सत्त्वेन चालनीन्यायेन तज्जन्यसर्वबोधस्य तदव्यापकतया कस्याप्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्। न च व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धकुक्षौ तत्तदर्थं निवेश्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितशाब्दबोधनिष्ठव्यापकतावच्छेदकविषयतावत्त्वे सति प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमित्यस्य स्वीकारेणादोष इति वाच्यम्, पुंस्त्वविशिष्टतटविषयकशाब्दसामग्रीसमवायिनि पुरुषे पुंस्त्वविषयकबोधस्य नियमेनोदयात् पुंस्त्वनिष्ठविषयताया अपि तादृशबोधनिष्ठव्यापकतावच्छेदकतया प्रातिपदिकार्थत्वादेव लिङ्गार्थेऽपि प्रथमायाः सिद्ध्या लिङ्गग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न प्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणार्थविशेष्यकशक्तीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति स्वीकारेणादोषात्। वै० स्वाश्रयत्व–स्वाश्रयावच्छिन्नविषयतावत्त्वान्यतरसम्बन्धेन। तथा च तटपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा शक्तीयविशेष्यता तटनिष्ठैव न पुंस्त्वादिनिष्ठा तन्निरूपितप्रकारता तटत्वनिष्ठा तदाश्रयतया तस्य तदाश्रयतटत्वावच्छिन्न–पुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताख्यविषयताश्रयतया तटस्य च प्रातिपदिकार्थत्वं सिद्ध्यति। नचैवं घटादिपदस्यापि पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तिः, घटादिनियतलिङ्गकस्य पुंस्त्वादिलिङ्गघटत्वाद्युभयविशिष्टे एव घटादौ शक्तिस्वीकारेण लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात्। प्रकारतावत्त्वञ्च स्वरूप—स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वान्यतरसम्बन्धेन तेन पुंस्त्वत्वादौनाव्याप्तिः। अनियतलिङ्गस्थले तु तटादिशब्दस्य तटत्वादिविशिष्टे तटादौ, पुंस्त्वत्वादिविशिष्टे पुंस्त्वादौ च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण बोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयतटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः पुंस्त्वादावभावेन न दोषः। नन्वेवमपि अन्ययोगव्यवच्छेदरूपविशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या एवशब्दस्यान्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यताया व्यवच्छेदे एव सत्त्वेन तत्समानाधिकरणशक्तीयविशेष्यता व्यवच्छेदनिष्ठैव तन्निरूपितप्रकारता व्यवच्छेदत्वे न तु अन्ययोगे इति अन्ययोगस्य प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तिरिति चेन्न, स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्य्यविषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वस्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् इत्यत्र तात्पर्यात्। अभावश्च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्व – स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः। शक्तिवैशिष्ट्यञ्चावच्छेदकतायां स्वविषयविषयतानिरूपितनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नत्व – स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। लक्षणसमन्वयो यथा श्रीशब्दस्य श्रीत्वश्री–स्त्रीत्वत्व-स्त्रीत्वरूपार्थः प्रातिपदिकार्थः। तत्र स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्य्यम् 'श्रीत्वं श्रीपदजन्यबोधीयविषयतावद्भवतु, एवं श्रीः श्रीपदजन्यबोधीयविषयतावती भवतु इत्यादिरूपम्। तदीयविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं श्रीत्वादिषु। स्वाभाववत्त्वञ्च तेषु तथाहि—श्रीपदनिष्ठा शक्तिः श्रीत्वावच्छिन्ननिरूपिता तद्विशिष्टावच्छेदकताऽप्रसिद्धा तादृशावच्छेदकतावत्त्वं तेषु नास्तीति तेन सम्बन्धेन श्रीरूपप्रातिपदिकाभावस्तत्र। 'श्रीत्वावच्छिन्नो बोधः पटविषयतावान् न' इति भेदस्य श्रीपदनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठत्वेऽपि, पटविषयतावन्निष्ठभेदीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः पटविषयतायां सत्त्वेऽपि, श्रीपदनिष्ठशक्तिविषयश्रीत्वादिनिष्ठविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धाव-

च्छिन्नत्वं नास्ति किन्तु घटपदनिष्ठशक्तिविषयघटत्वादिविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेवेति यथा संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं गुणनिष्ठवृत्तितायां नास्ति तथा तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां तादृशनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नास्तीति तादृशावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वं श्रीत्वादिषु नास्तीति तेन सम्बन्धेन श्रीरूपप्रातिपदिकाभावस्तेषुमर्वेषु । एवं श्रीरूपप्रातिपदिकं तत्प्रयोज्या धर्मिता स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारनिरूपिता श्रीत्वावच्छिन्ना श्रीनिष्ठा तन्निरूपितप्रकारतावत्त्वं यद्यपि स्त्रीत्वे-स्त्रीत्वत्वेन जातमिति तेन प्रातिपदिकाभावो नास्ति तथापि पूर्वोक्तसम्बन्धस्य तत्राभावादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति रीत्या श्रीरूपप्रातिपदिकाभावस्तेषु इत्युभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टतया प्रातिपदिकार्थत्वं तेषामेवात्र बोध्यम् । तटादिप्रातिपदिकस्थले लिङ्गे प्रातिपदिकविशिष्टत्वं न जातमिति प्रातिपदिकार्थत्वाभावस्तस्य । तथा हि 'तटः' इत्यत्र 'पुंस्त्वं तटपदजन्यबोधीयविषयतावद्भवतु' इति तात्पर्यीयविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य पुंस्त्वे सत्त्वेऽपि स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धाभावान्न प्रातिपदिकार्थत्वम् । तथाहि—यदा तटशब्देन नपुंसकत्वविशिष्टबोधस्तत्र 'नपुंसकत्वविशिष्टतटविषयको बोधः पुंस्त्वविषयतावान्न' इतिभेदीयप्रतियोगितानिरूपितपुंस्त्वविषयतानिष्ठावच्छेदकतायां तटपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधनिष्ठभेदीयप्रतियोगितानिरूपितत्वस्य, तटपदनिष्ठशक्तिविषयपुंस्त्वादिनिष्ठविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् पुंस्त्वस्य शक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाभावः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । प्रथमसम्बन्धोपादानादश्वविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितहरिपदादिन्द्ररूपार्थे प्रथमाऽभावः । स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धोपादानाल्लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धोपादानात् तटादिशब्दस्थले घटादेः प्रातिपदिकार्थत्वं सिध्यति । प्रतियोगितावच्छेदकद्वितीयसम्बन्धोपादानान्नियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धेन नियतलिङ्गस्थले 'प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयतावान्न' इति भेदमादाय पुंस्त्वादौ नाव्याप्तिः, प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदीयपुंस्त्वनिष्ठविषयताया घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयत्वाभावात् । पुंस्त्वत्वेनैव घटादिपदशक्तिविषयत्वात् । शक्तिवैशिष्ट्यघटकद्वितीयसम्बन्धस्यापि नियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिरेव फलम् । अन्यथा पदान्तरज्ञानादिप्रयोज्यनपुंसकत्वविशिष्टबोधे पुंस्त्वविषयतावान्नेति भेदमादाय प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः ।

ननु वासुदेवपरककृष्णशब्दवाच्यपुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्प्रातिपदिक वैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वाभाववत्त्वरूप द्वितीय सम्बन्धाभावात् । वासुदेववाचक कृष्णशब्दे नीलगुणत्वनिरूपितशक्तेरपि सत्त्वात् तादृशशक्तिजन्यनपुंसकत्वविशिष्टबोधनिष्ठभेदीय पुंस्त्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताया उभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टतया तादृशावच्छेदकता वद्विषयतावत्त्वस्यैव पुंस्त्वे सत्त्वादितिचेन्न, स्वाभाववत्त्व सम्बन्धमपहाय स्वनिष्ठशक्त्यभाववत्त्वस्य निवेशेनादोषात् । वासुदेवत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमादाय पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वोपपादनात् । स्वनिष्ठशक्तिविषयतात्तदर्थनिष्ठविषयत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्यैव ग्रहणेन पुंस्त्वविशिष्टघटसंयुक्तपटादिविषयतावान्नेतिभेदमादाय घटादिपदवाच्यपुंस्त्वादौ नाव्याप्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धम् । गौर्वाहीक इतिवत् । एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम् । अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकमात्रप्रयोगस्य

सर्वविभक्तिः' 'बहुषु' इत्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता । स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षया यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः । उपचारात्-द्रोणत्वारोपात् । इतिवदिति । अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत् । वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह—एक इत्यादि । एतत् 'अनभिहिते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

कवाक्यतया अर्थे प्रथमेत्यस्य एकत्वे द्वित्वे बहुत्वेचैकवचनादीत्यर्थे प्रत्ययनियमपक्षेऽन्येभ्यः प्राप्तावप्यव्ययेभ्यस्तेषामप्राप्त्या तेभ्यः प्रथमासिध्यर्थम्प्रातिपदिकग्रहणं विध्यर्थमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण एकत्वादावेकवचनमेवेत्यादिरीत्या ऽर्थनियमेन प्रत्याख्यातम् । तत्फलस्यान्यथासिध्या प्रत्याख्यातप्रायम् । आरोपादिति । एवञ्च यस्यारोपविषयता तद्धर्मप्रकारिका प्रतीतिः शब्दबोधरूपा भवतीति प्रत्याख्यानम्भाष्यसम्मतमेवेति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति तत्रहि एको द्वावित्यादौ प्रातिपदिकोक्तत्वाद्विभक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यअर्थतः समयाद्भविष्यतीत्युक्त्या भगवता वचनग्रहणमपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । अर्थत इत्यस्यानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमित्यर्थ इति कैयटः । इदम् अनन्वितार्थकेतियुक्तेराश्रयणम् । यथान्यासइति वचनग्रहणस्य सत्वे, अन्यथा तस्यानादरे, दुर्वारइति सङ्ख्यामात्र इत्यनेन विधीयमाना प्रथमा एकादिशब्देभ्यो वचनवैपरीत्येनापि स्यादिति भावः । मूले सम्बोधनेचेतीति अर्थे प्रथमेति प्रथमा सम्बोधनाधिक्येऽपि भविष्यतीति तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं तस्य ज्ञापकत्वमित्यर्थः । नच तेन सूत्रेण प्रथमायां सामन्त्रितमित्यामन्त्रितसञ्ज्ञा भवति तस्य सूत्रस्याभावे उद्देश्यतावच्छेदकरूपापरिचयात्कथन्तन्निर्वाह इति वाच्यम् । सम्बोधने आमन्त्रितमित्येकयोगः कार्यः, प्रथमेत्यस्यानुवृत्तिश्च सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितमित्यर्थः । महासञ्ज्ञाकरणेन प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तविधिः । एवञ्च योगविभागो व्यर्थं इति तत्सामर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।

अत्र केचित् "स्वौजसमौड्" ति सामान्यसूत्रेण सिद्धेऽर्थं इत्येतन्नियमार्थम्प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमेति । तेन प्रथमाया अर्थान्तरसम्बन्धनिवृत्त्या कर्मसम्बन्धाभावे सिद्धे योगविभागकरणस्य ज्ञापकत्वाश्रयणमयुक्तमिति तन्मतमनूद्य दूषयति—

न्याय्यत्वात्। एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थम्। 'सम्बोधने च" इति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः।

न्याय्यत्वादिति। इदं च यथान्यासेऽप्यावश्यकम्। अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादिति भावः। ज्ञापकेनेति।

ननु प्रातिपदिकार्थएवेति नियमात्तदाधिक्येऽप्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेन्न। यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य। अत एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति, तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भावः। न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिध्द्या नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम्।

नन्वित्यादिना। अर्थ इति सूत्रवत्कर्मणीत्याद्यपि सूत्रन्नियमार्थमिति तत्र प्रत्ययनियमपक्षे व्यवस्था तथैवात्रापि स्यादित्याशयेनाह—यथा कर्मण्येवेति। कर्मत्वाभावसमानाधिकरणस्य कर्मत्वशक्तिप्रकारकज्ञानासमानाधिकरणशक्त्यन्तरप्रकारकज्ञानविशेष्यस्य, नत्विति कर्मत्वज्ञानसमानाधिकरणशक्त्यन्तरज्ञानविषयस्य न व्यावृत्तिरित्यर्थः। सामानाधिकरण्यञ्चैककालावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन, तत्रार्थे " आकडारादेका " इति सूत्रस्थभाष्यं मानमित्याह—अत एवेति। उक्तनियमादेवेत्यर्थः। द्वितीया भवतीति। अपादानमुत्तराणि कारकाणि गान्दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यमत्र मानमिति शेषः। अपादानत्वादि शक्तिबोधेऽपीति विभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। गोर्विभागावधित्वादपादानत्वम्प्राप्तम्प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यविभागाश्रयत्वात्कर्तुरिति कर्मत्वम्प्राप्तमुभयविवक्षाच तत्र कर्मसञ्ज्ञायाः परत्वात्सैव भवति। तत्र शक्तिद्वयज्ञानयोः सत्वेऽपि न नियमेनोक्तरीत्या व्यावृत्तिरिति भावः। यथा यत्र सूत्रे नियमस्तथा प्रातिपदिकार्थसूत्रेऽपि स्यादित्याह—तथेति। अत्राहि प्रातिपदिकार्थसत्व एव प्रथमा नतु तदसत्वे इत्याकारको नियमः स्यात्। तेन यस्य व्यावृत्तिस्तमाह—प्रातिपदिकार्थत्वाभावेति। तत्सत्वे प्रातिपदिकार्थत्वसत्वे, इतिभावइति "सम्बोधनेच" इत्यस्य ज्ञापकत्वं वर्णयतो भाव इत्यर्थः। तत्समानाधिकरणेति प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः। अपिरेवार्थः अर्थान्तरकर्मत्वादिप्रत्ययनियमपक्षे तादृश-

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्च व्याख्यातं योऽर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी स विवक्षितः। यथाऽव्ययार्थः। यथाऽव्ययार्थो हि केवल-

---

प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात्। तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः। संख्याधिक्ये तु भवत्येव 'द्व्येकयो' रित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात्। वार्त्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं 'सम्बोधने च' इति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्।

जात्यादिरूप इति। जात्यादिना रूप्यतइति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तत् व्याचष्टे—न लिङ्गेति। ईदृशस्तादृश

नियमसामर्थ्यादन्ययोगव्यवच्छेदेन कर्मत्वाद्याधिक्य इव सम्बोधनाधिक्येऽपि सा न स्यादिति "सम्बोधनेच" इतिसूत्रे विध्यर्थङ्कार्यमिति भावः। सजातीयापेक्षोऽत्र नियमः स्यादित्याशयेनाह—प्रातिपदिकार्थ एवेति। नच निरर्थका प्रसिद्धिः। चैवतुहीत्यादिपादपूरणार्थानामनर्थकनिपातानाञ्च सत्वात्। नचेष्टापत्तिः, धार्मिकोऽसि वै त्वा सुखम्प्राप्नोतीत्यादौ सपूर्वाया विभाषेत्येतत्प्राप्तेरेव फलत्वात्। तत्सत्वेतु ज्ञापकसत्वेतु, न दोष इति अनर्थकेभ्यः प्रथमाया अप्रातिरूपो दोषो नेत्यर्थः। ननु पूर्वोक्तनियमस्वीकारे पञ्चकप्रातिपदिकार्थं इति पक्षे सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा न स्यादत आह—सङ्ख्याधिक्य इति। एकवाक्यत्वादिति एकत्वादिविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेदित्येवन्नियमादिति भावः। अर्थनियममिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव न द्वितीयादीत्येवंरूपोऽर्थनियममित्यर्थः। तदानींविभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्नत्वर्थान्तरसम्बन्धस्येति सम्बोधने लिङ्गाधिक्येच प्रथमा भविष्यति कर्मत्वाद्याधिक्येतु कर्मादौ द्वितीयाद्येवेत्येवंरूपनियमार्थक् "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रमिति द्वितीयाद्येव भवति। दिगिति दिगर्थस्तु यद्यपि प्रत्ययनियमः सूत्रकारसम्मतस्तथाप्यर्थनियमपक्षे लाघवमित्ययमेव युक्त इति। मूले सन्नित्येव केवलमिति स न वर्तमानइत्याकारा या प्रतीतिस्तद्विषयो भवति।

केवलपदार्थमाह—न जात्यादिरूप इति। अत्रैव पदादिपदन्तद्वोध्यार्थमाह—न लिङ्गसङ्ख्याकारकेति। तत्र न जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादिस्वरूप इत्यर्थोऽपि सम्भाव्येत। नचेष्टापत्तिः, सन्नित्येव केवलमित्यनेन विरोधात्।

मस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न । उच्चैर्नीचै-रित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतन्त्रविरुद्ध-त्वात् । अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् । न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च । पदान्तरोपस्था-पितस्य अस्तिसमानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न । तस्य अव्यावर्तक-त्वात् । न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च । कृष्णः श्रीरित्यादाव-

---

इति । अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः । ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावेऽपि अस्तिसामानाधिकरण्यं स्यादत आह—अस्त्यादीति । विरोधाच्चेति । सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः । वाक्यशेषविरोधाच्चेति । तत्सत्वे लिङ्गादेरपि सम्भवेन तद्विरोध इति भावः । अव्याप्तेश्चेति । ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः ।

तादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानपायादत आह—जात्यादिनेति । तथाच वर्तमानत्वमाधेयत्वन्धर्मिणि सत्ता तया सद्भासते इत्येव विवक्षितम् धर्मीतु न धर्मिणि स तया भासते इति तद्व्युदास इति भावः । ननु जात्यादीत्यत्रादिनाऽ-खण्डोपाधेरपि ग्रहणं स्यात्तथाच सर्वस्यैव जात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतया लक्ष्याप्र-सिद्धिरित्याशयेनाह—ननूच्चैरादीनामिति । तद्व्याचष्टे इति सन्नित्येतत्पदं व्याचष्ट इत्यर्थः । एवञ्च जात्यादिपदं लिङ्गादेरुपलक्षणम् । लिङ्गादिविशिष्टोऽर्थो यो न भवतीत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । न जात्यादिरूप इत्यस्य न लिङ्गादिविशिष्ट इत्येवार्थं इत्येतद् ध्वनयति मूले—अव्ययार्थो हीत्यादिना । अमुकलिङ्गा-दिरित्यत्रादिना संख्यायाः परिग्रहः । अव्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गो नपुंसकलिङ्गः एकत्वादियुक्त इत्येवं वक्तुं न शक्यते । इत्यर्थ इति इति तात्पर्यार्थः, सन्नित्येव केवलम्भासते इत्यस्य प्रातिपदिकजन्या या सन्नित्याकारिका प्रतीतिस्तद्विषय इति अस्तिसामानाधिकरण्येन यो भासते इत्यर्थोवा तत्र नाद्य इत्याह—मूले उच्चैर्नी-चैरित्यादीति । न द्वितीय इत्याह—अस्त्यादीति । दुर्लभत्वादिति यदि अस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा कारकत्वं सम्पन्नमित्यसत्वार्थकत्वस्यैव हानिः स्यादिति भावः । ननु नास्तिसामानाधिकरण्यमात्रेणासत्त्वार्थकत्वस्य हानिः स्वरादिषु स्वोऽस्ति स्वः पश्येत्यादिदर्शनात्तेषामप्यस्तिसामानाधिकरण्यस्य सुलभत्वादत आह—न लिङ्गसंख्येति । यद्यस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा तदर्थस्य कारकत्वमिति न लिङ्गेत्या-द्युक्तिविरोधः स्पष्ट एव । एवम्प्रकारेण स्वरादीनामस्तिसामानाधिकरण्यस्य वक्तुं

व्याप्तेश्च । न च लिङ्गग्रहणात्तत्सिद्धिः । मात्रशब्देनाधिक्यव्यवच्छेदात् ।

यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथा उच्चैर्नीचैरिति अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षम् स्वार्थमाहतुरिति तदपि न । प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूय भासते तथा च तन्मात्रबोधोऽसम्भवी । यदि सोऽपीष्टस्तर्हि घटादिशब्देभ्योऽपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वय एव स्यात् ।

अधिकव्यवच्छेदादिति । कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः ।

अलिङ्गेति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याहतुरित्यन्वयः । असम्भवीति । प्रकारताया

शक्यत्वेऽपि चवाशब्दयोरुच्चैरादिशब्दानामधिकरणशक्तिप्रधानानामस्तिसामानाधिकरण्यन्दुरुपपादमित्यपि बोध्यम् । ननु तै प्रतिपादिता येऽर्थास्ते यदा समुच्चयविकल्पाधिकरणादिपदै प्रतिपादिता भवन्ति तदाऽस्तिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यस्तिसमानाधिकरणार्थप्रतिपादकत्वं सर्वत्र सुलभमत आह—पदांतरोपेति । तस्य पदांतरोपस्थितिमादायास्तिसामानाधिकरण्यस्य, अव्यावर्तकत्वादिति सर्वत्रैव तस्य सत्वेन व्यावर्तकत्वाभावात् । तत्सत्वे पदान्तरोपस्थापितस्य तस्यास्तिसामानाधिकरण्यसत्वे, लिङ्गादेरपीति गृहस्योच्चैः पताका ऽस्तीत्यस्यार्थस्य विवरणे ऊर्ध्वदेशेऽस्तीत्यादौ ऊर्ध्वदेशनिष्ठाधिकरणतायाः प्रतिपादक उच्चैः शब्द इत्यादौच पदान्तरोपस्थिताधिकरणतायां लिङ्गसङ्ख्ययोः सम्भवेनेत्यर्थः । ननु यदि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याव्ययान्येवोदाहरणानि तदा कृष्ण इत्यादीनि कस्योदाहरणानि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिङ्ग इत्यस्यवा तत्र नाद्यस्येत्याह मूले—कृष्ण इत्यादि । अव्याप्तिमुपपादयति—तत इति । योर्थः सन्नित्येव केवलम्भासत इत्यस्य यतः सन्नित्याकारा प्रतीतिर्भवति तस्य प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यत्र प्रातिपदिकपदेन ग्रहणादिति भावः । न द्वितीयस्येत्याह—मूले नच लिङ्गग्रहणादिति । कृष्णत्वादेरिति भवदुक्तव्याख्यानेन प्रातिपदिकार्थपदस्य सत्ताबोधकतया लिङ्ग इत्यस्य सत्तापेक्षया लिङ्गमात्रं यत्राधिकम्भासत इत्येवं वचननिष्पत्तिर्भवदुक्तरीत्या स्यात् । तथा च कृष्ण-

यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्प्रवर्तते, तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति। तन्न। पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धान्तात्।

विशेष्यतानिरूपितत्वात्। कारकादीत्यादिना लिङ्गम्।

सिद्धान्तादिति। ओत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तं विशिष्ट-

---

स्यादेरधिकस्य तज्जन्यबोधे भानेन तेष्वव्याप्तिरिति भावः।

ननु प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्यत्र सत्तापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव बोधकन्नतु तद्भिन्नसत्ताबोधकमिति न भवदुक्तो दोष इत्यर्थमनूद्य दूषयति—मूले—यदपि प्राचेति। जात्यादीति आदिनोपाधिपरिग्रहः तथाचोच्चैरादीनामूर्ध्वदेशनिष्ठाधारताद्यन्याधारतात्वात्मकप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादकतया नाव्याप्तिरित्याशयः। इत्यन्वय इत्यनेन जात्यादीति निरपेक्षमितिच भिन्ने पदे इति ध्वनितम्। प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं यज्जन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः स्यात् तथाचासम्भव इत्याशयेन दूषयति—मूले—प्रवृत्तिनिमित्तं हीति तन्मात्रबोधासम्भवमुपपादयति प्रकारतया इति। नच प्रातिपदिकजन्यनिर्विकल्पके प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य भानं स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकजन्यज्ञानस्य स्मृतिरूपता शाब्दबोधरूपता वोभयथाऽपि विशेष्यविशेषणोभयविषयकत्वस्यानपायादिति भाव.।

कैयटे स्फुटमिति तत्र भाष्यकृता ध्वनितङ्कैयटेन प्रकटीकृतमित्यर्थ.। तत्र भाष्ये अनदः अदः समभवत् अदोभवदित्यत्र प्रगृह्यत्ववारणाय वार्तिककृता 'ओतश्च्विप्रतिषेधः' इत्युक्तन्तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धमित्यनेन प्रत्याख्याने एवमप्यगौगौ. समभवद्गोभवदित्यत्र प्राप्नोतीति शङ्कायां गौणमुख्यन्यायेन समाधाने कृते कथन्तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवत इति परेण शङ्किते अर्थाश्रये एतदेवम्भवति शब्दाश्रयेच वृद्ध्यात्वे, इति समाहितम्। एतेन यत्रार्थविशेषपुरस्कारेण कार्यं विधीयते तत्र मुख्यार्थः प्रथमम्बुध्यारूढो भवति। गौणार्थप्रतीतिस्तु पदान्तरसम्बन्धवेलायामिति पदकार्यविषयकत्वमस्य न्यायस्येति ध्वनितम्। कैयटेनतु स्पष्टतयैवोक्तम्। अर्थाश्रय इत्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय इत्यर्थः। मूले सिद्धान्तादित्यनेन यत्र तस्य न्यायस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्र तेन न्यायेन कार्यनिष्पत्तिर्वाच्या। वस्तुतस्तु प्रकृते तत्प्रवृत्तियोग्यतैव नेति ध्वनितन्तदेतत्स्पष्टयति—इदमेवेति। इदमेव गौणमुख्यन्यायाविषयत्वमेव। युक्तत्वे हेतुमाह—विशिष्टेति अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टेत्यर्थः। गौणमुख्येति न्यायोऽर्थवद्ग्रहण-

अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

यदप्याहुः—द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति, परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेः परिमाणग्रहणमिति । तदपि न । गौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवको मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिष्वव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेऽपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्यां नियतोपस्थितिक एवेति यदि । तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेऽपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति तुल्यम् ।

"संबोधने च" । मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्ये न प्राप्नोतीत्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषण-

---

रूपोपादानाभावादस्या अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेऽपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

सम्बोधनपदमिति । अत्र पुञ्जराजः 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं(१) तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति

परिभाषामूलकः, सा परिभाषा यत्र विशिष्टरूपोपादानन्तत्रैव प्रवर्तते । तत्रैवार्थोपस्थितिसत्त्वेनोपस्थितस्यार्थस्य शब्दम्प्रति विशेषणत्वसम्भवात् । एतेनापदस्य प्रयोगानर्हत्वेन पदस्यैव पदान्तरार्थसम्बन्धवेलायां गौणार्थत्वावगतिरिति द्रोणादिपदानां स्वार्थ एव साधुत्वान्वाख्यानङ्कार्यम् । तदानीन्तु मूलभूता याऽर्थवत्परिभाषा तद्विषयतैव नास्ति—उपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं रूपं यत्र तत्रैव तस्याः प्रवृत्तेः । प्रकृतसूत्रे तु न तादृशरूपोपादानमिति परिमाणग्रहणनर्थकमिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु परसम्मतगौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य प्रातिपदिकसंस्कारवेलायान्तस्याः प्रकृते प्रवृत्त्यभावकथनमित्याशयेनाह—द्रोणादिशब्दानामिति । गौणत्वाभावादिति सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वादिति शेषः ।

यदुक्तं सम्बोधनपदस्य क्रियाविशेषणत्वन्तत्र साधकमाह—अत्रेति । सवि-

---

१ इदञ्च समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् । इदञ्च लौकिकम्, 'साकाङ्क्षावयवम्भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥' 'अर्थादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इत्याद्युक्तलक्षणसाम्यात् । अतएव 'पचतिभवति' इत्यादेरप्येकवाक्यम्, सविशेषणाख्यातस्यैकत्वेन

वार्तिकोक्तस्याप्यत्रैवतात्पर्यम् । अजानि देवदत्त इत्यनेन 'देवदत्तसम्बन्धि सम्बोधनविषयो मत्कर्तृकं प्राप्तकालिकं गमनम्' इति बोधः । अत्रेदं बोध्यम्-संबोधनमभिमुखीभावः = प्रयोक्तृवचनार्थ-ग्रहणे सादरत्वमननम् । तद्व्यञ्जकश्च मुखपरावृत्त्यादि । तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती । तस्मात् सम्बोधन विभक्तिरनुवाद्यविषयैव, सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तस्यासम्भवात् । अतएव कुमारावस्थायां राजन् भवयुध्यस्व इति न प्रयोगः । एवञ्चानुवाद्यस्य विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठतया तत्रैवोद्देश्यतयान्वयः । तदुक्तम्:—'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्योह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते । सम्बोधनं न वाक्यार्थं इति वृद्धेभ्य आगमः । इति । प्राप्ताभिमुख्यः = मुखपरावृत्त्यादिनाऽभिमुखीभूतः, अर्थात्मा = प्रयोक्तृवचनार्थ-ज्ञानवान् । प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु विनियुज्यते = प्रेर्यते । एतेन सम्बोध्यस्य प्रवर्तनाविषयक्रियायामे-वान्वयइति बोधितम् । एवञ्च क्रियासु प्रवृत्तिनिवृत्तिफलकोऽभिमुखीभावः सम्बोधनमिति फलितम् । एवञ्च सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रतिविशेषणं तद्विभक्त्यन्तार्थश्च क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धम् । तथा च 'अभिमुखीभवद्रामोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणम्' इति बोधः 'राम मां पाहि' इत्यनेन।

असन्निकृष्टेऽचेतने च सम्बोध्यत्वारोपेण गौणः प्रयोगः । एवञ्च अजानीत्यादौ सम्बोध्यस्य अजनक्रियायां विनियोगाभावेन सम्बोध्यत्वानुपपत्तौ तद्विभक्त्यनुपपत्तिरित्यतआह—वस्तुतो ऽजानीति । प्राप्तकालिकलोडन्तअजनक्रियायामन्वये तु 'क्रियासु विनियुज्यते' इति हरिविरोधः स्यादितिभावः । सम्बोधनं न वाक्यार्थ इत्यस्य अभिमुखीभवनानुकूलसम्बोधनविभक्त्यन्तशब्द-प्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येण प्रतीतेरुद्देश्यविधेयभावरूपवाक्यार्थपरत्वं न सम्बोधनपदस्य किन्तु उक्तव्यापारपरत्वमेवेत्यर्थः । अतएव 'धिङ्मूर्खं' इत्यत्र गच्छेत्यस्याध्याहारे सम्बोधनपदार्थस्य गमनक्रियायामन्वयात्प्रथमा, अनध्याहारेतु द्वितीयेति सङ्गच्छते । तथा च 'अजानि देवदत्त' इत्यनेन 'अभिमुखीभवद्देवदत्तोद्देश्यकोमत्कर्तृकप्राप्तकालिकगमनकर्मकः प्रवर्तनाविषयो बोधः' इति बोधः । न च जानीहीत्यस्याध्याहारे एकतिङ्वाक्यमित्येकवाक्यस्थत्वाभावान्निघातासिद्धिः तस्यैकतिङर्थमुख्यविशेष्यकार्थपरत्वात् , वाक्यैकदेशन्यायेन अजानीत्यस्यैव प्रवर्तनाविषयज्ञान-घटितार्थपरत्वात्, श्रूयमाणैकतिङन्तघटितमित्यर्थाच्च ।

अत्र प्राचीनमते 'बोधनाय सम्मुखीकरणं सम्बोधनम्' इति व्युत्पत्त्या सम्बोध्यनिष्ठाभि मुखीभावरूपव्यापारानुकूलेच्छारूपो व्यापारः सम्बोधकनिष्ठो विभक्त्यर्थः । तस्य च विषयता सम्बन्धेन सम्बोधनपदञ्च यतक्रियायां विशेषणम् इत्युक्तेः, श्रुतत्वाच्च श्रूयमाणअजनादिक्रियाया-मेवान्वयः । विभक्त्यर्थे च प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेनान्वयः । तथा च 'अजानि देवदत्त' इत्यत्र निघातः सिध्यति ।

अध्याहृतक्रियान्वयेतु क्रियाविशिष्टप्रकारताप्रयोजकत्व रूपैकवाक्यत्वाभावात् स न स्यात् । वे० स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन । उद्देश्यविधेयभावस्तु न सम्बोधनम् , सम्बोधनं न वाक्यार्थः इति हर्युक्तेरिति ।

नवीनास्तु संबोध्यनिष्ठोऽभिमुखीभाव एव सम्बोधनम् , 'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः, इति हर्युक्तेः । तस्याश्रयत्व सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः, 'प्राप्ताभिमुख्योह्यर्थात्मा' इति हरिवचनात् ।

मिति सिद्धान्तः । उक्तं च-

संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ।

समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति भाव' इति । वस्तुतस्तु एवं सति नद्या यत् कूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थके नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियायां विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्य तत्रानापत्तिः । तस्मात् सविशेषणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः । एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियन्ते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यपास्तम् । वस्तुतो व्रजानि

शेषणम् । साक्षात्परम्परयाच यद्यद्विशेषणन्तद्बोधकसहितम् । तेन गभीरायान्नद्याम्मीनोऽस्तीत्यस्यैकवाक्यत्वम् । तत्र "सम्बोधनेच" इतिसूत्रविहितप्रथमान्तपदघटितसमुदायमध्ये, अस्य देवदत्तेत्यादिपदस्य, निघातो न स्यादिति भाष्टमिकेन "आमन्त्रितस्यच" इत्यनेन समानवाक्यस्थस्यामन्त्रितस्य पदात्परस्यैव निघातविधानादिति भावः । व्रजानि देवदत्तेत्यस्मात्पुअराजसम्मतो देवदत्तसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकगमनमिति शाब्दबोधः । तत्र साक्षाद्यत्क्रियाम्प्रति विशेषणं तत्सहितस्यैवैकवाक्यत्वमिति कश्चित् । तन्न युक्तमित्याशयेनाह–वस्तुतस्त्विति । एतेन उक्तसमर्थसूत्रसम्मतनिघाताप्राप्तिरूपदोषेण, नियम इति 'समानवाक्ये' इति वार्तिकबोध्य इति शेषः । यत्तु सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य विधेयभूतक्रियायामेवान्वयः, स एव निघातस्य प्रयोजको, वक्ष्यमाणहरिग्रन्थस्वारस्यात् । एवञ्च व्रजानि देवदत्तेत्यत्र व्रजनस्य विधेयत्वाभावेन कथमत्र निघात-

---

प्रकृत्यर्थस्य च स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनायामन्वयः । न च 'क्रियासु विनियुज्यते' इत्युक्त्या, 'सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम्' इत्युक्त्या च विरोधः; प्रवर्तनान्वय द्वाराऽन्वये एव तत्तात्पर्य्यात् । नामार्थधात्वर्थयोः भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव 'तण्डुलं पचति' इत्यर्थे 'तण्डुलः पचति' इत्यस्य न साधुत्वम् । 'क्रियासु विनियुज्यते' इत्युक्तेः विधेय प्रवर्तनायाश्च विषयत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयस्तथा च 'व्रजानि देवदत्त' इत्यत्र-जानीहि' इति शेषः । 'राम मां पाहि' इत्यनेन 'अभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं त्वत्कर्तृकं रक्षणमिति बोधः । एकवाक्यत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणाख्यातार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपमित्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणमर्थः ॥

इति प्रथमा ॥

देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः । प्राप्तकालेऽत्र लोट् इति दिक् ॥

इति प्रथमा ॥

सिद्धेः फलत्वेन कथनमिति केचित् । तन्मतेऽपि निघातसिद्धये आह—वस्तुतो व्रजानीत्यादि । न दोष इति व्रजनस्याविधेयतया देवदत्तेत्यनेनान्वयाभावान्निघाताप्राप्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । अवबोधनरूपा या क्रिया विधेयत्वेन विवक्षिता तस्यामुभयोरन्वयेन समानवाक्यत्वस्य सत्वात् । नच जानीहीत्यस्य शेषत्वे तिङन्तद्वयघटितवाक्यस्यैकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितं यन्निघातोपयोग्यैकवाक्यत्वन्तदभावे न दोषोऽस्त्येवेति वाच्यम् । जानीहीति शेष इत्यस्य, व्रजानि देवदत्त इति समुदायस्य व्रजानि देवदत्त जानीहीत्यस्य योऽर्थस्तत्र वृत्तिर्वाक्यैकदेशन्यायेनेति श्रूयमाणैकतिङ्घटितत्वेन निघातस्य प्राप्तिरित्याशयात् । अभिमुखीभव देवदत्तोद्देश्यकं मत्कर्तृकं प्राप्तकालाधिकरणकगमनकर्मकप्रेरणाविषयो ज्ञानमित्याकारको ह्यस्माच्छाब्दबोधः प्राप्तकाल इति गमनयोग्यस्य कालस्य प्राप्तिविवक्षायामित्यर्थः । लोट् "प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च" इत्यनेन लोट् । दिगिति दिगर्थस्तु यत्र विधेयभूतक्रियावाचकम्पदन्नास्ति केवलसम्बोधनविभक्त्यन्तन्तस्यैवात्र प्रयोगस्तत्र तादृशक्रियावाचकपदाध्याहारेण शाब्दबोधः । यथा मूर्खेत्यादौ अत्र सम्यगाचरेतिपदाध्याहारे सति मूर्खोद्देश्यकं सम्यगाचरणप्रेरणाविषयइति बोधो भवति । सम्बोधनन्त्वभिमुखीकरणम्, तच्च प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणेआदरत्वसम्पादनम्, तत्फलप्रवृत्तिनिवृत्तीमुखपराकृत्यादिकन्तु तस्याभिव्यञ्जकम् । सादरत्वसम्पत्त्यनुकूलो व्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोग एव । उद्देश्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धश्च यदा ज्ञातो भवति, तदा तद्धर्मावच्छिन्नोद्देशेन क्रिया विधीयत इति सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धत्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगे नियामकम् अतो व्यवस्थयैव राजन्युध्यस्व राजा युध्यस्वेत्यनयोः प्रयोगाः । तदुक्तं हरिणा—

> सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।
> प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ इति ॥

"कर्तुरीप्सिततमं कर्म" ॥ कर्तु(१)रिति "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन्नन्तात् "मतिबुद्धिपूजा-

---

आप्नोतेरित्यादि । अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवात्रेप्सितशब्दो न त्वभिप्रेतपरो रूढ इति सूचयति । आप्तुमिति । संबन्द्धुमित्यर्थः ।

सिद्धस्य-सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य अभिमुखीभावमात्रमित्यनेन फलनिर्देशः । मुखपरावृत्त्यादिना सम्बोध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यदा फलवत्त्वेना-नुमितो भवति, तदा क्रिया विधीयते तदाह—प्राप्ताभिमुख्य इति । आभिमुख्यं, सादरत्वम् प्राप्तमाभिमुख्यं येन स एवार्थः, अर्थपूर्णः, आत्मा, सम्बोध्यः, बहु-मुखवत्समासः प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान् क्रियासु बोधनीयक्रियासु विनियुज्यते प्रवर्त्यते । एवञ्च सम्बोधनमभिमुखीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इति फलितम् । यत्र सम्बोध्योऽसन्निकृष्टोऽचेतनोवा तत्र सन्निकृष्टत्वारोपेण चेतनत्वारोपेण च गौणः सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दस्य प्रयोग इति । किञ्च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकस्वारस्यात्प्रथमापि क्रियाजनकरूप-कारकार्थिका विभक्तिः । अत एव " सहयुक्ते प्रधाने " इतिसूत्रे ऽप्रधानग्रहणस्या-कर्तव्यत्वमप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । नचैवम्पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र पितुरपि तृतीयापत्तिः, "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति" इति प्रथमा भविष्यती-त्यभिहितम्भाष्ये 'उपपदविभक्ते' रिति परिभाषातु वाचनिकीति दिक् ।

इति प्रथमाविवरणम् ।

अनेनेति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य सूचयतीत्यत्र व्याख्यानादित्यस्यतु रूढिरित्यत्रान्वयः । रूढ इति नच 'अभीष्टमीप्सितं हृद्यन्दयितं वल्लभं प्रियम्'

---

१ कर्तृशब्दोऽत्र प्रकृतधात्वात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रपरः । कर्तृसंज्ञकपरस्तु न, 'शत्रूनगमयत्' इत्यादौ शत्रुवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयतया ग्रामादेः कर्तुरित्यनेन कर्मत्वा-नापत्तेः । अतएव 'सार्थाद्धीयते' इत्यत्र अपादानाद्धीयरहोः' इत्यनेन अहीय इति पर्य्यु-दासात्तेरभावेऽपि कर्मणि लकारः सिध्यति । कर्तृषष्ठ्या आश्रयमात्रमर्थः, 'अनन्यलभ्योहि शब्दार्थः' इति न्यायेन व्यापाराश्रयरूपकर्तरि षष्ठीविधानेऽपि व्यापारस्य धातुलभ्यत्वात् । प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयस्य षष्ठ्यर्थाश्रयेऽभेदेनान्वयः । नचाश्रयत्वस्यैव प्रकारताविशेष्यतावच्छेदक-तया घटो घट इति वदवच्छेदकधर्मभेदाभावादभेदेन शाब्दबोधानापत्तिः नीलघटोघटः इति वद्विधेयांशेऽधिकावगाहिशाब्दस्थले तन्नियमाभावात्, प्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म-

र्थेभ्यश्च'' इति वर्तमाने क्तः। मतिरिच्छा न तु बुद्धिः । पुनर्बुद्धिग्रहणात् । एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। कर्ता च

केनेति करणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्। विशेषणीभूतेनेति । कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति

इति कोशे पाठाद्रूढिरेवाभिप्रेतेति वाच्यम्। योगरूढेः स्वीकारात्। अत्र मानन्तु ''वारणार्थानामीप्सित'' इतिसूत्रस्थभाष्यमेव तथाहि ''किमुदाहरणम् माषेभ्यो

भेदस्य सत्त्वाच्च। एवमेव शब्दोऽपि शाब्दबोधेभासते इति सिद्धान्ते शब्दाभेदेनाप्यवच्छेदकभेदो बोध्यः।

आप्धात्वर्थो व्याख्यानादुपस्थितत्वाच्च कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलवत्त्वरूपः सम्बन्धः । वै० स्वयोज्यत्व-स्ववाचकधातुवाच्यत्वाभ्याम्। सम्बन्धघटकफलत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्। सन्नर्थ इच्छा। तत्र विशिष्टफलवत्त्वसम्बन्धस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्व स्वघटकफलनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावद्व्यापाराश्रयसमवेतत्वोभयसम्बन्धेनान्वयः। क्तप्रत्ययार्थ उद्देश्यताख्यविषयताश्रयः। तदेकदेशोद्देश्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः। तमबर्थः प्रकर्षः। तेन प्रयोज्यत्वलाभः। तथा च 'प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रय वृत्तिव्यापारविशिष्टफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नफलाश्रयत्वसम्बन्धविशिष्टेच्छानिरूपितोद्देश्यताश्रयः संकेतसम्बन्धेनकर्मपदवान्, इति सूत्रार्थः फलति। प्रथम वै० स्वप्रयोज्यत्व—स्ववाचकधातुवाच्यत्वाभ्याम्। द्वितीयवै० स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्व—स्वघटकफलप्रयोजक व्यापाराश्रयसमवेतत्वाभ्याम्।

ननु क्तार्थवर्तमानत्वस्येच्छायामन्वयात् पाणिनिकर्तृकेप्सधातूच्चारणकालिकेच्छोद्देश्यस्यैव कर्मत्वप्राप्त्या साम्प्रतं तण्डुलंपचति इत्यादेरसिद्धिरितिचेन्न वर्तमानत्वस्येहाविवक्षितत्वात्। ननु वर्तमानकालविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यीयविशेष्यतावत्क्तान्तयोगे षष्ठीत्यर्थकेन ''क्तस्य च वर्तमाने'' इत्यनेन षष्ठ्यनापत्तिः, कर्मपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेच्छाविशेषणतया वर्तमानत्वं न विवक्षितमित्यत्रैव ''वर्तमानत्वं तु नेह विवक्षितम्'' इत्यस्य तात्पर्यात्। तथा च कर्मपदशक्तिग्राहककर्तुरि सूत्ररूपवाक्यजन्यबोधविषयतावच्छेदकतयावर्तमानत्वस्य विवक्षासत्त्वेनषष्ठी सिध्यतीतिभावः। न च कर्मपदशक्यतानवच्छेदकत्वे तन्निष्ठशक्तिग्राहक वाक्यजन्यबोधीयविषयत्वानापत्तिः, घटपदं घटत्वावच्छिन्नविषयक बोधजनकतावत्' इति वाक्यजन्यबोधीयविषयतावत्त्वेऽपि बोधादेर्घटपदशक्यतानवच्छेदकत्वदर्शनात्। एवञ्च शक्तिग्राहकवाक्यजन्यबोधीयविषयताश्रयस्य शक्यत्वं भवत्येवेति नियमाभाव इति भावः। एवमेवोद्देश्यविधेयस्थलेऽपि उद्देश्यदलप्रविष्टधर्ममात्रस्य विधेयेऽपि प्रतीतिरितिनियमाभावः। अतएव घटपदाद्घटो बोद्धव्य इत्यत्र घटत्वस्य विधेयबोधीयविषयतावच्छेदकत्वं भवति, 'पुष्पवन्तपदात् चन्द्रसूर्य्यौ बोद्धव्यौ' इत्यत्र द्वित्वस्य साहित्यस्य चोद्देश्यविशेषणतयोपस्थितिविषयत्वेऽपि विधेयबोधीय विषयतावच्छेदकत्वाभावः।

धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते । तदेतदाह—क्रिययेति ।

भावः । लभ्यते इति । एवं चेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफला(१)श्रय उच्यते यथा तण्डुलं पचतीति । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन

गा वारयति भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः, ईप्सितशब्दस्याभिप्रेते रूढत्वाभिप्रायेण यस्य स्वामिनः पुरुषस्य माषास्तस्य त एव ईप्सिताः । पूर्वोक्तमेवार्थं द्रढयितुमाह—यस्यतु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः तस्यापि माषा एवेप्सिताः ईप्सितशब्द· क्रियाशब्द आश्रीयते तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते इत्येभ्योऽसौ गा वारयतीति कैयटः । माषा एवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । माषा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अत एव भाष्यकार आह—आर्तश्चेप्सिताः यवेभ्यो गा वारयति पूर्वापेक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्याभिप्रायेण पुनराह—इह कूपादन्धं वारयतीति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति नहि तस्य कूप ईप्सितः कस्तर्ह्यन्धः न प्राप्नोतीति अन्धसम्बन्धे सति कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः, कस्तर्ह्यन्ध इति तत्प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वम्मन्यते तस्यापि कूप एव ईप्सितः, पश्यत्ययमन्धः कूपम्मा प्रापदिति । तस्यापीति वारणक्रियया आप्तुमिष्ट इत्यर्थः । एतेन ईप्सितशब्दस्य क्रियाशब्दतया कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयतया कूपस्येप्सितत्वमस्त्येवेति प्रघट्टकेन ईप्सितशब्दो यौगिक इति सूचितम् । एकदेश्याह—इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति सिद्धान्त्याह—कर्मसंज्ञा बाधिका भविष्यतीति ईप्सितमात्रे सावकाशा अपादानसंज्ञा परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञया बाध्यत इति भाव । करणाकाङ्क्षा सन्प्रकृतेरप्राप्तेः करणाकाङ्क्षा मानाभावादिति यथा 'सोमेन यजेत' इत्यत्र भावनायाः करणाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्फलांशस्य करणत्वेनान्वयो भवति तथा प्रकृतेऽपि । कारकाधिकारात्कर्तृग्रहणस्य सूत्रे सत्वाच्च । कर्तृकारकवृत्तिव्यापारस्यैव तथान्वय इति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाभ इति भावः । ईप्सितपदेनेति ननु

१ आश्रयत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन । अन्यथा कालिकसम्बन्धेन मद्वृत्तिव्यापारजन्यविक्लित्याश्रयः पाषाणं भवत्वितीच्छया पाषाणं पचतीत्यापत्तेः, कालिकसम्बन्धेन विक्लित्याश्रयः तण्डुलः कालश्चभवत्वितीच्छया तण्डुलं पचति, कालं पचतीत्यापत्तेश्च । न च समवायसम्बन्धेनैव फलाश्रयस्य कर्मत्वम्, 'घटं नाशयति' इत्यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन घटं जानाति,

इच्छति, इत्यादौ ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे विषयतासम्बन्धेन, विषयतानिरूपकज्ञानेच्छार्थकत्वे स्वरूपसम्बन्धेन फलाश्रयस्य घटादेः कर्मत्वानापत्तेः । कालिकान्यसम्बन्धेनैव फलाश्रयस्य कर्मत्वे जनकत्वसम्बन्धेन व्यापारः फलाश्रयो भवत्वितीच्छया व्यापारं पचतीत्यापत्तेः । कालिकातिरिक्तवृत्तितानियामकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वस्य निवेशे जनकत्वस्य वृत्तित्वानियामकतयोक्तस्थले दोषाभावेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटाश्रयोज्ञानम् इति प्रतीतेः विषयितासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया विषयितासम्बन्धेन विक्लित्याश्रयो ज्ञानं भवत्वितीच्छया 'ज्ञानं पचति ' इत्यापत्तेः ।

फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति धातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयः । सर्वेषां धातूनां फलविशिष्टव्यापारे शक्तिः । वै० स्वानुकूलत्व-स्वाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । तथा च पचधातोर्विक्लित्तिविशिष्टव्यापारोऽर्थः । वै० स्वानुकूलत्व—स्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । अत्र फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकीभूतः धातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयश्च समवाय एव । तेन सम्बन्धेन विक्लित्याश्रयश्च तण्डुलादिरेव न तु कालपापाणादिरिति न तस्य कर्मत्वम् ।

एवं नाशविशिष्टो व्यापारो नाशेरर्थः । वै० स्वानुकूलत्व-स्वनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वाभ्याम् । अत्र प्रतियोगितासम्बन्धः फलतावच्छेदकः । जानाति, इच्छति, इत्यादौ ज्ञानविशिष्टः, इच्छाविशिष्टो व्यापारो धात्वर्थः । वै० स्वजनकत्व—स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयता निरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वाभ्याम् । इति विषयतासम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वम् । ' फलाश्रयः कर्म ' इत्यस्य फलतावच्छेदक-तादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन फलविशिष्टस्य कर्मत्वमिति स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेः कर्मत्वसिद्धिः । धातूनां फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिरिति मते तु तत्तत्सम्बन्धेऽपि खण्डशः शक्तिरेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

२ ननु तादात्म्यस्य फलतानवच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन फलस्य फलाश्रयत्वे कर्मत्वानुपपत्तिः। किञ्च व्यपदेशिवद्भावेन पचकत्व-घटितत्वयोरेवातिदेश इति सिद्धान्तात् आश्रयत्वातिदेशोऽपि न स्यादिति चेन्न, तुल्यास्यसूत्रभाष्ये "सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते ' आस्ये येषां तुल्यो देशः इति ' । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति " इत्युक्तया घटकत्वघटितत्वयोरिवाश्रयत्वस्याप्यतिदेशात् , विक्लिरेरिव विक्लित्तित्वस्यापीच्छोद्देश्यताश्रयतया फलत्वेन तन्निष्ठेच्छीयोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायादेस्स्वरूपसम्बन्धस्य फलतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन विक्लित्तित्वाश्रयस्य कर्मत्वसिद्धेः, फलस्य साध्यसाधनभावेन व्यापारेऽन्वयात् धात्वर्थप्रयोज्यत्वे सति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रयत्वरूपफलत्वस्य साध्यत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां सत्वात् साध्यत्वरूपफलाश्रयतया कर्मत्वसिद्धेश्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचती-

सूत्रस्थकर्तृपदेनेति पूर्वोक्तरीत्या वक्ष्यते ईप्सिततमपदेनेति पूर्वविलक्षणमिति चेन्न । यथा 'वारणार्थानामीप्सित' इति सूत्रे कर्तृपदाभावेऽपि कर्मणि क्तप्रत्ययस्येप्सित इत्यत्र सत्वात्कर्मण कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वज्ञानमत्र एव तदुपपत्तिरित्यर्थ्या-हारेण कर्तुर्लाभस्तथा प्रकृतसूत्रे-पीप्सितपदेनैव विवक्षितार्थस्य लाभे कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमिति ध्वननायेत्थमभिधानात् । ननु "वारण" इतिसूत्रे वारणेत्यस्य विशेषत उपादानात्तदर्थभूतो यः प्रधानीभूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाश्रयस्यैव काभावानामेवेप्सितपदेन ग्रहणमिति तेषामेवापादानसंज्ञा नत्वाक्षिप्तकर्तृपदार्थ-सामान्यस्य । यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलस्य अन्यथोक्तदेशनिष्ठसंयोगानुकूलव्या-पारवता गवादेर्यथा यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौ कर्तृत्वसत्वात्तन्निष्ठव्यापारजन्यफ-लाश्रययवादीनामपादानत्वप्रसक्ति, तथा वारणकर्तुरप्याक्षिप्तकर्तृपदार्थतया तद्वृत्ति-व्यापारजन्यफलाश्रययवादीनामप्यपादानत्वं स्यात् । भक्षणादिफलानुकूलव्यापार-वत्वेन यथागवादीनां कर्तृत्वं तथापराङ्मुख्यादिफलानुकूलव्यापारवत्त्वाद्धारयितुरपि परावर्तयतीत्यत्र कर्तृत्वदर्शनात् । तथा प्रकृतसूत्रे न धात्वर्थविशेषोपादानमिति माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारवतोऽश्वस्यापि आक्षिप्तकर्तृप-दार्थतया तन्निष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयमाषाणामपि कर्मत्वापत्तेर्वारणायान्यानधीनस्व कर्तुरेव कर्तृपदेन ग्रहणार्थं कर्तृपदमस्त्विति चेन्न प्रकृतसूत्रे प्रकर्षार्थकतमप उपादानात् । प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारवत एवाक्षिप्तकर्तृपदेन लाभसम्भ-वात् । एवञ्च माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र प्रकृतधातुर्बन्धधातुस्तदर्थो देशान्तरसञ्चार-विरोधिशङ्क्वादिसंयोगानुकूलव्यापारस्तदाश्रयचैत्रादेराक्षिप्तकर्तृपदार्थत्वमिति कर्तृ-व्यापारप्रयोज्यफलाश्रय इति अत्र प्रयोज्यत्वनिवेशस्य फलन्तु न साक्षात्प्रधानीभू-तव्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणङ्किन्तु तज्जन्यजन्यस्यापि ग्रहणमिति सूचनाय । तेन यत्र माषभक्षणेन पुष्टिर्जायतामितीच्छया माषक्षेत्र एवाश्वस्य बन्धनन्तत्रापि माषे-ष्वश्वं बध्नातीति प्रयोग इष्यते । अत्र प्रकृतधातुर्बन्धधातुस्तदर्थव्यापारप्रयोज्य-फलङ्गलाधःसंयोगोऽपि तदाश्रयत्वान्माषाणामपि कर्मत्वापत्तिः, अत फलेऽपि प्रकृतधात्वर्थत्वन्निवेशनीयमिति ध्वननमेव । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्य प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यैवेप्सिततमपदेन ग्रहणमिति तदाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा भवति नचोक्तरीत्या फले प्रकृतत्वनिवेशनस्य प्रयोज्यनिवेशे एव चेत्सार्थक्यं यदि, तदा प्रकृतधात्वर्थजन्यत्वमेव निवेश्यताम्, फले प्रकृतत्वं त्यज्यतामिति वाच्यम् । भाष्य-पठितदुहादिभिन्नानामिन्द्रकर्मत्वस्यानुपपत्तेः । व्यापारद्वयार्थकत्वेनैव तेषान्तत्वस्यो-पपादनीयत्वात् । अत एव दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मयोरिति "सृजियुज्योः श्यंस्तु"

क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम् तेन कटं कृतवान् कटं करिष्यतीत्यादि सिद्ध्यति ।

त्यादौ कर्मत्वासिद्धिः । वाक्यं भित्त्वेति । योगविभागेनेत्यर्थः । सञ्ज्ञा

इत्यस्योपपत्तिरिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा तण्डुलम्पचतीति । अत्र प्रकृतो धातुः पचिति तदर्थे । पूर्वकालस्थितरूपादिनिवृत्तिपूर्वकरूपाद्यन्तरोत्पत्तिरूपफलानुकूलव्यापार इति प्रधानव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थतादृशरूपाद्यन्तराश्रयत्वात् तण्डुलानाङ्कर्मता तण्डुलपदञ्च तण्डुलावयवे लाक्षणिकम् । घटम्पचतीत्यादौतु पिठरपाकवादिमते घटपदङ्घटपरमेव पीलुपाकवादिमतेतु घटावयवे लाक्षणिकम् । भूतानि कालः पचतीत्यादौ वैलक्ष्यनिष्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचधात्वर्थ इति यथायथमूहनीयम् । नन्वेवन्तण्डुलपदार्थे कर्मत्वसिद्धावपि स्तोकम्पचतीत्यादौ स्तोकादेर्न तादृशफलाश्रयत्वमिति कथन्तेषाङ्कर्मत्वसिद्धिः । नच स्तोकपदार्थे भेदेन फलवत्त्वसत्त्वात्स्यादेव कर्मत्वमिति वाच्यम् । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वात् । अन्यथा पवनस्यापि कालिकसम्बन्धेन विक्लित्याश्रयत्वात्पवनम्पचतीत्याद्यापत्ते फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकृते समवाय एवात आह—फलस्यापीति । स्वज्ञानस्य क्रियोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्फलस्य कारकत्वम्बोध्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनेति अत्र मानन्तु 'ओज सहोम्भसा वर्तते" इति प्रकृते 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूल" मित्यनेन द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययविधानमेव अत एव प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकमिति व्याख्यानं सङ्गच्छते । अत एव फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वस्य स्वीकारादेव, एतेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति वचनमुक्तयुक्तिमूलकमेव नत्वपूर्वमिति बोध्यम् । एतच्च न सर्वदा किन्तु विवक्षाधीनमन्यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमपदात्तृतीयानापत्तिः स्यात् । ममतु धात्वर्थफलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वविवक्षा यदा तदा कर्मत्वं यदातु भावनाम्प्रति भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वविवक्षा तदा करणत्वस्य सत्त्वेन अभेदेन तदन्वययर्थवाचकात्तृतीया भवति । अत एव भाष्यकृता क्रियाविशेषणानाङ्कर्मत्वमिति वचनन्न पठितम् । अपूर्ववचनसत्त्वेतु तेन बाधस्य प्राप्तेस्तृतीयाया अनुपपत्तिः स्यात् । ननु वाक्यभेदेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि संज्ञाद्वयसमावेशः कथमत आह—योगविभागेनेति । एतेन यदि योगविभागो न स्यात्तदा द्वितीयवाक्ये कारकस्योद्देश्यत्वालाभः स्यान्नचैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति न्यायादिति ध्वनितम् । कारक इति सप्तमीतु प्रथमार्थ इत्याशयः । तदुक्तम् । कारकइत्यस्य कारकसंज्ञाविधायकत्वमुक्तम्, एवमपि योगविभागेन संज्ञाद्वय-

कारकमिति । एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तद्यथा । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततः अपा-

---

विधीयते इति । तदुक्तं भाष्ये 'किमिदं कारक इति सञ्ज्ञानिर्देश' इति । वाक्यभेदं दर्शयति—अपाये इत्यादिना । नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः । न च क्रियाजनकानां सञ्ज्ञिनामाक्षेपेण तेषां योगविभागानुवृत्तिभ्यां विनाऽपि कारकसञ्ज्ञाविधानेन पर्याये सिद्धे योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सञ्ज्ञाविधानं समावेशार्थमिति वाच्यम् । आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सञ्ज्ञापत्तौ नटश्रुतमित्यादौ

विधानेऽपि, प्रथमवाक्ये ध्रुवमित्यस्योपादानं संज्ञिनिर्देशार्थम् । पर्यायापत्तिरिति कारकसंज्ञयेत्यादिः, परोक्तं संज्ञाद्वयसमावेशप्रकारन्दूषयति—नचेत्यादिना । अयंहि तेषामभावः व्यत्ययेन कारक इति सप्तमी प्रथमार्थे एव तथाच कारकमित्येवैकं वाक्यम् तत्र संज्ञिलाभस्त्वाक्षेपादिति । इयं च सञ्ज्ञान्वर्था-करोतीति कारकम् । निर्वर्तयतीत्यर्थः । निर्वर्तनञ्च साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियाया एवेति क्रियावाचकपदाक्षेपो भविष्यति द्रव्यगुणयो पदान्तरसमभिव्याहारेणैवार्थिकसाध्यत्वस्य प्रतीतिर्मनसा भवति । क्रियायान्तु शब्दतः साध्यत्वस्य प्रतीतिरिति शेषः । तथाच क्रियाजनकमित्यस्यचाक्षेपाल्लाभ इति । योगविभागेनेति "ध्रुवमपाये" इति योगविभागेनेत्यर्थ । अनुवृत्त्या—कारकइत्यस्यानुवृत्त्या । आक्षेपे महासंज्ञाबलादाक्षेपे । नटश्रुतमित्यादावित्यिति । अत्र नटशब्दात्कारकवाचकादपि सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीङ्कृत्वा षष्ठीसमासः । कर्तरि षष्ठीतु न, नटशब्दात् "न लोक" इति निषेधात् । श्रुतशब्दो हि नटेन श्रावितमित्यर्थविवक्षया ऽन्तर्भावितण्यर्थाच्छ्रुधातोः 'क्तिच्क्तौच संज्ञायाम्" इत्यनेन गतिरूपे कर्मणि विवक्षिते कर्मक्तान्तो "निष्ठाच द्व्यजनाम्" इत्यनेन निष्ठान्तस्य द्व्यच आकारभिन्न आदिरुदात्तइत्यर्थकेनाद्युदात्तः । स्वरवारणायेति । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधक "गतिकारक" इतिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्ते प्राप्ते-तम्बाधित्वा "कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि" इत्यनेन आशिषि संज्ञायान्दत्तश्रुतयोरन्त उदात्त इत्यर्थकेनान्तोदात्तत्वम्प्राप्तं तद्वारणायेत्यर्थः । स्वरितपाठेति । कारकशब्दस्य स्वरितस्य पाठ आश्रयणीय इत्यर्थ । नच कारकशब्दे "लिति" इतिसूत्रेणाकारस्य स्थाने उदात्ते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन रेफाकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्ये-

दानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृ-

स्वरवारणाय 'कारकाद्दत्त' इत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्रयणेऽधिकगौर-
वादित्यत आह—पुनः कारकेति । विभक्तेष्वपादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या

त्यनेन स्वरितत्वन्तस्य भवत्येवेति कथमेतद्दोषावसर इति वाच्यम् । "स्वरितेना-
धिकार" इतिसूत्रघटकं स्वरितपदन्न समाहारः स्वरितसूत्रबोध्यपरम्, किन्तु
दोषविशेषपरम्, तादृशदोषविशिष्टरकारघटितस्य कारकशब्दस्य पाठः कार्य इत्या-
शयात् । आदिपदेन 'अधिकः कारोऽधिकारः' सच कारकाधिकारीयापादानादि-
संज्ञाप्रवृत्तिरूपो यत्रास्ति तस्य ग्रहणङ्कार्यमित्येवंरूपस्तस्यान्यत्राश्रितस्य परिग्रहः ।
कारकत्वन्तु नटशब्दार्थेऽस्त्येव, "आख्यातोपयोग" इतिसूत्रे उपयोगग्रहण प्रत्युदा-
हरणपरत्वेनास्योपन्यासस्येदृशस्थले करणात् । तत्रहि—उपयोगे किम् ? नटस्य
शृणोति" इत्युक्तम् ।

ननु कारकशब्दानुवृत्तिर्गृहस्य द्वारादागतः इत्यत्र गृहस्यापादानत्ववारणाय
चरितार्था । किञ्च पुनः कारकेतिमूलात्तत्रैव पुनरनुवर्तमानस्यावृत्तिरित्यर्थः ।
प्रतीयते सचायुक्तः आवृत्तेर्व्यर्थत्वादत आह—विभक्तेष्वपादानेति । एतेन
तस्य मूलस्य विभक्तेषु पश्चादुच्चारितसूत्रेष्वित्यर्थ इति सूचितम् । तदनुवादेनेति ।
पूर्वसूत्रवदस्यापि कारकसंज्ञानिष्ठविधेयताशालिशाब्दबोधस्य जनकत्वेनेत्यर्थः ।
अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानं स्यादित्येवंवचनकल्पनयेति तात्पर्यम् । तत्र कारकसं-
ज्ञाया विहिताया एव पुनर्विधानेन तस्या अनुवादः सम्पद्यते "वनोरच" इतिसूत्रेण
ङीब्रयोर्विधानेऽपि ङीबनुवादेनेति व्यवहारवत् । केचित्तु पूर्वसूत्रविहितसंज्ञाविशिष्ट-
स्योद्देश्यत्वकल्पनेन तदनुवादेनेत्युक्तमिति, तन्न । एकसंज्ञाधिकारबाधापत्त्या
पर्यायत्वापत्तेः । एवञ्च 'प्रकल्प्यापवादविषयम्' इति न्यायेनोद्देश्यतावच्छेदककार-
कसंज्ञावैशिष्ट्यमपवादतत्तत्संज्ञाविधानकाले प्रसिद्धमिति शङ्कायां अवकाशोऽपि
न । नचैवंसति योगविभागो न कार्यः, प्रथमार्थसप्तम्यन्तस्य 'कारक' इत्यस्योत्तर-
सूत्रेष्वनुवृत्तिङ्कृत्वा 'अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानम्' इति व्याख्यानङ्कार्यमिति
समावेशो भविष्यतीति वाच्यम् । विधेयभेदे सति वाक्यभेदस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्ध-
त्वेन फलतो योगविभाग एव पर्यवसानम्' । इतीह योगविभागस्य कथनमित्या-
शयात् । उत्तरसूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेश इति तु न युक्तम् ।
ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानम्पृच्छतीत्यादौ क्रियानन्वयिनाम्ब्राह्मणादीनाम् "अकथितञ्च"
इत्यनेन कर्मसंज्ञावारकत्वेन 'कारक' इति शब्दानुवृत्तेः सफलत्वात् । अत एव
सर्वथाऽपादानत्वादीनां यत्राप्रसक्तिस्तत्र कारकसंज्ञाया "आख्यातोपयोगे" इति

त्तिसामर्थ्यात् विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः। अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति। तेन क्रियानन्वयिनो न भवति ब्राह्मणस्य

तदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः। समावेशफलं तु ग्रामेवास इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यम्। करोतीति। क्रियाञ्जनयतीत्यर्थः। तज्जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति। क्रियानन्वयिन इति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववत इत्यर्थः। ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत्यनेन पृच्छिकर्मपुत्रनिमि-

---

सूत्रे-उपयोगपदोपादानेन सत्त्वात् "अकथितञ्च" इत्यनेन कर्मत्वम्प्राप्नोति" इत्याशङ्क्य, दुह्यादिपरिगणनेन भाष्ये समाहितम्। उपयोगाभावादपादानत्वमपि न तादृशमुदाहरणन्नटस्य शृणोतीति।

यत्तु कैयटेन कारकसंज्ञायां विभक्तसूत्रेण सत्यस्य प्रयोजनन्नटश्रवणमित्युक्तं, नटश्रवणनटश्रवणमित्यनयोरुपलक्षणम्। अत्र हि कारकसंज्ञाया असत्त्वे समासस्यान्तोदात्तत्वं, सतितु तस्मिन्गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्टत्वात्। उभयोरपि नित्स्वरलित्स्वराभ्यामाद्युदात्तत्वात्। नटश्रवमित्येवतु न युक्तङ्कारकसंज्ञायाः सत्त्वेऽसत्त्वे वा तत्र विशेषस्याभावात्। तथाहि—तस्याः सत्त्वं गतिकारकोपपदादित्येतद्बाधक "थाथादि" स्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सत्त्वात्, तस्या असत्त्वेतु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधकयोः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरथाथादिस्वरयोरप्राप्त्या अन्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः। कैयटेनतु श्रवतेति समुदायस्य सञ्ज्ञात्वमाशीर्विषयत्वञ्चाभ्युपेत्य "कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि" इत्यन्तोदात्तत्वमपादानादिसञ्ज्ञाया विषये एव जायत इतिच स्वीकृत्योक्तम्। तत्र "सञ्ज्ञायामनाचित" इतिसूत्रात्सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः। वस्तुतस्तु तादृशसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धतया तस्योदाहरणस्योपलक्षणत्वमेव युक्तमिति ध्येयम्।

ग्रामे वास इति। "शयवास" इति सप्तम्या अलुक्। "कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च" इति अस्य समासस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधक "तत्पुरुषे तुल्यार्थेति" पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधकस्य "गतिकारकोपपदात्कृत्" इतिसूत्रविहितकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या, वासशब्दस्य घञन्तत्वेन मध्योदात्तत्वमिति, नार्थ., गतिकारकेत्येतद्बाधकस्य "थाथेति" सूत्रस्य प्राप्तिः, किन्तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तेर्निदानस्य कारकत्वस्य सत्त्वेन "थाथा" इत्यनेनान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। तत्रापि कारकादित्यनुवृत्तेः। नच "भीत्रार्थानाम्भयहेतुरि" त्यादावुक्तरीत्या योगविभागासम्भवेन कथं सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इति वाच्यम्। तेपु कारकशब्दस्यावृत्त्याऽर्थाधिकाराद्वाक्य-

पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी।

यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः। करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्यो-

---

त्तस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजनकत्वं तु न तस्य। पुत्रेणान्यथासिद्धेः। अकथितं च' इत्येतत् प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तते । अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह—न त्विति ।

करोतीति। स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये

भेदेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इत्याशयात् । क्रियामिति स्वभावतः साध्यत्वेन प्रतीयमानामप्रधानीभूतव्यापारात्मकक्रियामित्यर्थः । एवञ्च कारकस्य प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वय इत्याह—तज्जनकञ्चेति । ननु क्रियानन्वयिन इति मूलग्रन्थात् क्रियान्वयित्वङ्कारकत्वमिति प्रतीयते इति मूलविरोध इत्यत आह—तदन्वयेति । यदि क्रियान्वयित्वङ्कारकत्वं स्यात्तदा कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति वाक्यस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन 'घटोघट' इति वाक्यस्येवाबोधकत्वापत्तिरिति क्रियाजनकत्वङ्कारकत्वमित्येवयुक्तमिति भाव. । ब्राह्मणस्य पुत्रमित्यादिवाक्येऽतिप्रसङ्गमुपपादयति—अत्रेत्यादिना । निमित्तस्येति अनेन दुहादिपरिगणनलभ्यस्योपयोगनिमित्तमित्यस्य सत्त्वन्ध्वनितम् । अन्यथासिद्धेरिति । अन्यथासिद्धस्य न कारणत्वम् ।

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वम्भवेत्—

इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्रान्यथासिद्धिरन्यम्प्रतिपूर्वभावइति न पुत्रजनकत्वघटितधर्मेण पूर्ववर्तित्वस्याकल्पनात् । किन्तु जनकम्प्रतीति तुरीया अवश्यक्लृप्तेति पञ्चमीवा ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानम्पृच्छतीत्यत्र प्रश्नपदार्थः, स्ववृत्तिजिज्ञासाज्ञानानुकूलशब्दोच्चारणरूपव्यापारात्मिका क्रिया, तद्विशेषणज्ञानाश्रयत्वात्कारकत्वम्पुत्रस्य, पथस्तु जिज्ञासाविषयत्वात्पृच्छिकर्मत्वन्तदाश्रयेण स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वम्ब्राह्मणस्येति स्वसमवेतज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन कर्मयुक्त्वम् । एतेन प्रश्नक्रियाजनकत्वेन ब्राह्मणे कर्मत्वम्प्राप्नोतीति शङ्का निरस्ता। नन्वकथितञ्चेतिसूत्रे ऽकथितशब्दोपादानेन यत्रापादानत्वादीनामप्रसक्तौ तदविवक्षायामत्र तस्य प्रवृत्तिरिति कथन्तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरत आह—अकथितञ्चेत्येतदिति । तदप्राप्तौ अपादानत्वादीनामप्राप्तौ ।

पस्थितया क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयन्ते । "कारकाद्दत्तश्रुतयो" रित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते । तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते । अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य

यावद् ब्रूयाद् क्रियायामिति तावत्कारके इति'। क्रियायां विषय इत्यर्थः। विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम् । क्रियान्वयिनामिति । क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः । गृह्यते इति । अत एव नटश्रुतमित्यादौ न दोषः । क्रियान्वयीत्यर्थ इति । तदन्वययोग्यतावच्छेद-

---

अत एवाकथितशब्दस्यासङ्कीर्तितपरता वक्ष्यमाणा साधु सङ्गच्छते । सर्वथा तदविवक्षायामपि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ प्रमाणन्तु 'नटस्य शृणोति' इत्यादौ सर्वथा तदविवक्षाविषये ऽस्य सूत्रस्य प्राप्तिमाशङ्क्य, दुहादिपरिगणनेन समाधानपरम्भाष्यम् । अत एव — ब्राह्मणस्योक्तकारकत्वाभावादेव । अस्य—ब्राह्मणस्य, पुत्रस्यतु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारस्य पृच्छार्थतया तद्घटकज्ञानजनकत्वेन । एवञ्च पुत्रपदार्थस्याश्रयतया ज्ञाने ऽन्वयः ।

स्वजनकत्वेन—क्रियाजनकत्वेन । एनान् — कर्त्रादिरूपान् । द्वितीयव्याख्यायाम्भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति । सप्तम्यन्तार्थान्वयाकाङ्क्षाशान्तये आह—विषय इति अत्र विषयता न ज्ञानादिसम्बन्धरूपा क्रियायास्तादृशविषयत्वाप्रसिद्धेः, किन्तु जनकतारूपैव । क्रियायामिति । सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य जनकपदार्थैकदेशजनकतायामन्वयः । ध्रुवमित्यादिसूत्राणामपाये यद्ध्रुवत्क्रियाजनकमिति रीत्यार्थ कार्यः । पूर्वकल्पवदत्र पक्षे न वाक्यभेदादिकल्पनेति लाघवम् अत्र पक्षे पूर्वोक्ताभिप्रायेण व्याचष्टे—क्रियान्वययोग्येनेत्यादि । अत एव—स्वरितत्वप्रतिज्ञया कर्त्रादिषट्कस्य ग्रहणादेव । नटश्रुतमित्यादाविति । गीतद्वारा नटस्य क्रियाजनकत्वेऽपि उक्तषट्कभिन्नत्वेनातिप्रसङ्गो नेति भावः । क्रियान्वयीति । यथाश्रुतमूलन्दूषयति —तदन्वयेत्यादिना । तुल्यतापत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनाबोधकत्वापत्तेरित्यर्थः । अत एव तस्य वाक्यस्यानर्थक्यापत्तेरेव । तज्जनकत्वञ्च— क्रियाजनकत्वञ्च । अत एव "कारके" इतिसूत्रभाष्ये करोति क्रियान्निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनङ्कृतम् । तत्क्रियोपयोगीति । धात्वर्थक्रियोपयोगीत्यर्थ । तदुपयोगिक्रिया तु स्वस्वावान्तरक्रिया बोध्या । अत एव - क्रियाजनकत्वरूपस्य कारकत्वस्य ग्रहणादेव । क्रियान्वयः—क्रियायामेवान्वयः । तत्र प्रमाणम्परस्पराकाङ्क्षारूपन्दर्शयति—

क्रियान्वयीत्यर्थः । आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात् । तच्च कारकं

कक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तं(१)कारकाणां भावना-

क्रियाजनकमित्यादिना । ननु सन्निहितेन सम्प्रदानेन 'मह्यन्देहि' इतिशब्दोच्चारणादिरूपव्यापारेण दातुः प्रवृत्तिर्जन्यत इति, तस्यास्तु तज्जनकत्वम् अस-

१ अयुक्तत्वे हेतुमाह - कारकाणामिति—अयम्भावः — उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यज्ञाने सत्येव किञ्चिद् विधीयते । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये उद्देश्यतावच्छेदकस्य ज्ञातत्वात्तत्रापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वासम्भवः । यथा 'घटत्ववतां घटत्ववत्ता' इत्यत्र घटत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया तस्य विधेयत्वासम्भवेनान्वयबोधो न भवति तथा 'कारकाणां भावनान्वयः' इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थकत्वे क्रियान्वयस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तस्य विधेयत्वासम्भवादन्वयबोधो न स्यादिति ।

अत्र मनोरमाकारादयः महासंज्ञाबलादन्वर्थत्वाश्रयणेन करोति=स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपतां सम्पादयतीतिव्युत्पत्त्या क्रियान्वयिन एव कारकसंज्ञा कर्मादिसंज्ञाश्चेति क्रियान्वयित्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्, "अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारक इति । एवञ्च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति । इतरथाहि कारकेष्विति ब्रूयात्" इति भाष्यात्तथा करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानितिव्युत्पत्त्या कारकपदस्य क्रियापरत्वपक्षे शास्त्रोपस्थितत्वेन अन्वयीत्यध्याहारेण क्रियान्वयित्वस्यैव कर्मादि संज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेः । न चैवं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्येन बाधानुपपत्तिः, कारकपदस्य रूढत्वपक्षे संकेतसम्बन्धेन कारकपदवत्त्वस्य कारकपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य वा रूढ्यर्थतावच्छेदकतयाऽन्वयबोधे बाधकाभावात् । एवञ्चासन्निहितविप्रादिरूपसम्प्रदानस्थले क्रियाजनकत्वं कारकत्वमितिपक्षे विप्रादेः दानाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन पूर्ववृत्तित्वाभावेन क्रियाजनकत्वाभावात्सम्प्रदानत्वाप्राप्तावपूर्वद्वारायागस्येव स्वविषयकज्ञानद्वारा, ज्ञानगतजनकत्वस्य विप्रे आरोपेण, बौद्धविप्रस्य पूर्ववृत्तित्वेन वा संप्रदानादिसंज्ञोत्पादनक्लेशो न कर्तव्यः, क्रियान्वयित्वमात्रेणैव तदुपपत्तेः । न चाधिकरणकारकस्यापि कर्तृकर्मघटितसम्बन्धेनैव साक्षादेव क्रियान्वये 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र सप्तम्यन्तार्थस्य शौण्डपदार्थेऽन्वयाभावात्समासानुपपत्तिः, शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षणया आसक्तिक्रियारूपशौण्डपदार्थैकदेशेऽन्वयेन तदुपपत्तेरिति ।

रत्नकारास्तु भाष्ये "करोति क्रियां निर्वर्तयति" इति व्युत्पत्तिदर्शनात् क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वम् । अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वय इति क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वमप्यस्ति 'अक्षशौण्डः' इत्यादौ शौण्डपदार्थेऽन्वयेन सामर्थ्यसत्त्वात् लक्षणां विनैव समासशुद्धिः । अत एवाक्षविषयकशौण्डत्ववान् इति स्वारसिकबोधोपपत्तिः । ननु अक्षशौण्डस्य धनमित्यादौ कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाभावात् समासानुपपत्तिरिति चेन्न तत्र शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षणया दोषाभावात् । 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायरूपबाधकसत्त्वेन लक्षणाया असम्भवेऽपि अत्र लक्षणायां बाधकाभावादित्याहुरिति दिक् ।

कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम् ।

अनभिहिते ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वाद्यथा

न्वय इति वाक्यस्य घटत्ववतां घटत्ववत्तेति तुल्यतापत्तेः । अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् । तज्जनकत्वं चैषां तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम् । अत एवैषां क्रियान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् ।

तिङादिभिरिति । तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य

विहितस्य तु तत्कथमत आह—अविद्यमानस्येति । स्वज्ञानद्वारा दातृसमवेतं यत्क्रियाहेतुभूतप्रवृत्तिपूर्वकालिकममदीयामदन्द्रव्यन्तत्स्वत्ववद्भवत्वित्यादीच्छाजनकज्ञानन्तद्द्वारा । एवमेव क्रियाविशेषणानां शोभनादीनामपि बोध्यम् । नच घटङ्करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजनकत्वन्नोपपद्यते, तेषां क्रियोत्तरकालिकत्वादिति वाच्यम् । तद्विषयकस्मृतेः क्रियापूर्वकालिकत्वेन विषयेऽपि तत्क्रियापूर्वकालिकत्वव्यवहारात् । सत्कार्यवादसिद्धान्ताच्च । नचैवमपि सर्वेषाङ्कारकाणां स्वस्वक्रियाजनने स्वातन्त्र्यात्कर्मणः कर्तृसंज्ञाऽपि प्राप्नोतीति वाच्यम् । "स्वतन्त्रः कर्ता" इतिसूत्रे "कारके" इत्यस्य सम्बन्धेन स्वातन्त्र्ये उक्तरूपात्मके लब्धे पुनः स्वतन्त्रपदोपादानं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यमपितद्व्यावृत्त्यर्थमित्याशयात् ।

अत्रेदम्बोध्यम् यस्य यस्य ज्ञानं क्रियापूर्वकालिकन्तेषां सर्वेषाङ्कारकत्वमिति, ब्राह्मणस्य पुत्रमपन्थानम्पृच्छतीत्यत्र पुत्रज्ञानवत्कदाचिद्ब्राह्मणज्ञानस्यापि क्रियापूर्वकालिकत्वसम्भवादतिव्याप्तेः । किन्तु क्रियान्वयित्वविवक्षापि प्रयोजिका । क्रिया च धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाररूपैव । कर्मणस्तत्क्रियाजनकत्वम्फलद्वारा । अधिकरणस्य तु कर्तृकर्मद्वारा । यदि साक्षाज्जनकत्वमात्रं विवक्षितं स्यात्तदा ग्रामङ्गच्छति, ग्रामे गच्छतीति, प्रयोगद्वैविध्यमङ्गति स्यात् । फलस्य क्रियात्वस्वीकारस्तु प्राचामनुरोधेन । धात्वर्थप्रधानव्यापारान्वयित्वञ्च न विशेषणतयैव, किन्तु क्वचिद्विशेष्यतयापि । अत एव 'पाचकस्य स्थिति', इत्यादौ स्थितिक्रियाम्प्रति विशेषणत्वेऽपि पाचकस्य पुरुषस्य ग्राममित्यादौ कर्तृकारके ण्वुल्प्रत्ययोपपत्तिः । एवञ्च कारकाधिकारपठितसञ्ज्ञावत्त्वं यस्य तस्य प्रधानीभूतव्यापारान्वयित्वात्कारकपदेन ग्रहणम्, नतु यथाकथञ्चित्क्रियान्वयिनामिति । यत्तु तदधिकारपठितापादानादिसञ्ज्ञकत्वमेव

कल्पबादयो न, एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वा-द्द्वितीया न भविष्यति, किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कुतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात्। न च वृक्ष इत्यादिरवकाशः। तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात्। अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ

उद्भूततच्छक्तावृत्तेः कर्मणि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेऽपि तद-नापत्तिरिति भावः अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्। सावकाशेति। मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः।

कारकत्वम्। अन्यथा "सम्बोधनान्तकृत्वोर्था कारकप्रथमोवतिः" इत्यत्र स-म्बोधनान्तस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तिः। कृत्वसुजर्थकप्रत्ययान्तानाङ्कारकत्वापत्तिश्च। एवम्प्रथमवत्यन्तेऽपि। नचेष्टापत्तिः, 'द्विध्यानकर्तारं' इत्यर्थे ध्यायतेः क्विपि 'द्विधियौ' 'द्विधिय' इत्यादौ ब्राह्मणवद्धीरित्यादौच कारकपूर्वत्वेन "एरनेकाच" इति यणापत्तिरिति केचित्। तन्न। कारकशब्दस्य करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तेर्भा-व्यकृतैव दर्शनात्। प्रथमान्तस्य कारकार्थत्वमिष्टमेव। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन सम्बोधनान्तस्य कृत्वोर्थानाङ्क्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थत्वं नतु क्रियाजनकत्वम्। एवमेव वत्यन्तस्यापीति, न यणापत्तिरित्याशयेनाह—अलमिति।

ननु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे प्रातिपदिकेन कर्मादावुक्तेऽपि यथा द्वितीयादि भवति तथा क्रियते कट इत्यादावपि स्यात्। द्विर्बद्धं सुबद्धम्भवतीति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणावित्यादौ समावेशस्य दृष्टत्वात्। विभक्तिसमभिव्याहाराभावे कारकप्रतीत्यभावेन तद्विभक्तीनान्तत्तदर्थद्योतकत्वम्। कचित्तु 'सत्यपि सम्भवे' इति न्यायेन द्योतकविषयेऽपि बाध्यबाधकभावः। यथा श्नम्यासुडभ्यां सीयुटः शपश्च बाध इत्यत आह—तैरेवेति। तिङादिभिरेवेत्यर्थः तस्याः शक्तेः—कर्मादिशक्तेः। उक्तौ वाचकत्वेन द्योतकत्वेनवोद्भूततया बोधने उद्भूते कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् द्वितीयेतिरीत्या कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणामर्थादिति भावः। नन्वेवम् "अनभिहिते" इतिसूत्रन्तर्हि व्यर्थमेव स्यादत—आह—अनभि-हितसूत्रमपीति। अभिधानविषये—तिङादिभिर्यत्र बोधन्तद्विषये। ननु कटङ्करोतीत्यादावपि प्रातिपदिकार्थसद्भावात्प्रथमा प्राप्नोतीति कथं सावकाशत्वमत आह—मात्रग्रहणेनेति। सम्बोधनेचेत्यस्योपलक्षणमेतत्। अत एव—प्रतीय-

विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमाऽस्तु । एवं चानभिहिताधिकारो वृथेति चेत् ।

मैवम् । संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इति हि वाक्यार्थः ।

प्रतीयमानामिति । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकन्यासः सङ्गच्छते । अनावश्यकत्वादिति । तदभिमानादित्यर्थः ।

सङ्ख्येति । द्व्येकयोः, कर्मणि, स्वौजसित्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वये कर्मणोनिसन्नम्या द्व्येकयोरिति सूत्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थं हि सा विभक्त्यर्थ इति पक्षः । न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि एकत्वे चामित्येवार्थ उचितः, सङ्ख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तार्थोऽसंगत इति

मानक्रियासत्वादेव । अस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायस्याभियुक्तानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

नन्वनावश्यकत्वकथनमसङ्गतमुक्तन्यायस्य जागरूकत्वादत आह—तदभिमानेति । सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वमुपपादयति—द्व्येकयोरित्यादिना । न च संख्याया नित्यपरतन्त्रतया एकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवम्परतयैवार्थं उचित इति वाच्यम्, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विभक्तिविधानानुपयोगात्संख्याया विशेष्यत्वकल्पनया तत्र विधानं युक्तमित्याशयात् । यत्तु "द्व्येकयोः" इति षष्ठीति, तन्न । बहुष्वित्यादिभिर्वैरूप्यापत्तेः । सप्तम्यर्थस्तु वाचकत्वम् । इयं च वाक्यैकवाक्यतया ऽन्वयपक्षे स्वीकार्या । परन्त्वेवमर्थकल्पनेन सूत्राणां स्वत एव लक्ष्यसंस्कारकत्वं, किन्तु तदनन्तरं कल्पितकर्मणि यदेकत्वमित्येवंरीत्या यद्वाक्यन्तद्द्वारेति गौरवमतः पदैकवाक्यतयैवादौ नित्यसाकाङ्क्षयोः सङ्ख्यासंख्येययोरन्वय इति दर्शयति—सङ्ख्येत्यादिना । पदैकवाक्यतातु कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्रगतैकत्वे प्रथमैकवचने सुर्भवति कर्मत्वशक्तिसमानाधिकरणैकत्वे द्वितीयैकवचनमिति स्वीकार्या । गुणानाञ्चेति न्यायसञ्चारस्तु यत्रानेकगुणोपस्थितिर्नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावश्च तत्रैव । "अरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यादौ यथा । तत्र ह्यनेकगुणवाचकपदश्रवणेन परस्परनिरपेक्षाणान्तेषां प्रधानीभूतभाव-

तथा सति कृतः कट इत्यादौ च क्तेन-कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः। परत्वात्प्रथमेत्यपि न। कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात्। कारकं

वाच्यम्। सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशे विषये गुणयोरपि परस्परान्वयाङ्गीकारात्। स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे। तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति भावः(१)। कर्तव्यः कट इति। न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तामपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात् प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम्।

नायामेवारुण्यादिकरणिका सोमकर्मकक्रयकरणिका भावनेतिरीत्यान्वयः। नत्वारुण्यपिङ्गाक्षित्वैकहायिनीत्वविशिष्टैकद्रव्यकरणिका भावनेति बोधः। उक्तन्यायविरोधादिति नचैवमत्रेति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति। उक्तरीत्या सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वप्रतिपादनं स्पष्टमित्यर्थः। अत्रैव—"अनभिहित" इतिसूत्र एव। पूर्वोक्तरीत्या न्यायेन नात्र पक्षे निर्वाह इति दर्शयति—उक्तार्थानामितीति। विशेषणार्थमिति। सूत्रजन्यशाब्दबोधविषयप्रधानार्थं उक्तेन न्यायेन वारणं युक्तमप्रधानकर्मादिरूपार्थोक्तौ तु तुल्यार्थस्याप्रधानत्वादेव न्यायाप्रवृत्तिरित्याह—न्यायश्चेति। एवञ्चातिव्याप्तिवारणाय सूत्रमावश्यकम्। यदि तस्य न्यायस्याप्रधानार्थविषयत्वमपि स्यात्तदा एकन्द्वौ त्रीन् पश्येत्यत्रैकवचनादेरुत्पत्तिर्न स्यात्, प्रकृत्या सङ्ख्याया उक्तत्वात्। दर्शनक्रियाकर्मगतमेकत्वन्तु प्रकृत्या नोक्तमिति भवत्येव। विभक्तिः सङ्ख्यया विभक्त्यर्थत्वञ्च "कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे" इत्यादिभाष्येण ध्वनितमेव। कैयटेन तत्प्रकटीकृतमत एवाह—कैयट इति।

प्रधानप्रत्ययार्थेति। प्रधानीभूतो यः प्रत्ययार्थः सङ्ख्यारूपस्तस्येत्यर्थः। एवञ्च—उक्तरीत्या तत्तत्सूत्राणामेकवाक्यत्वसत्त्वेच। अप्रधानेतिसूत्रजन्यशाब्दबोधविषयेत्यादिः। मूले—परत्वात्प्रथमेति। अत्र परत्वादिति पदं विप्रतिषेधसूत्रेऽस्तीति तत्स्मरणेनोक्तम्। ततोपीऽति। प्रथमायाः परत्वेनेत्यर्थः। निषेधापत्तिरिति। प्रथमाबाधकषष्ठ्या इत्यादिः।' कर्तव्यः कटश्चैत्रेणेति शेषपूरणेनो-

१ सूत्रजन्यबोधे यत्किञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया भासमानार्थस्य शब्दान्तरेणोक्तौ तदर्थे शब्दान्तरं साधुत्वेन न बोध्यत इति भावः।

अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयत्वसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठ्युपपत्तौ 'कर्तृकर्मणो' रिति सूत्रस्थकर्तृग्रहणस्यो 'भयप्राप्ता' विति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या 'आत्ममाने खश्च' इति 'सूत्रस्थभा-

भयत्र प्राप्स्युद्भावनमेतत्। ननु कर्मण उक्तत्वात्र कर्मणि षष्ठीप्राप्तिरितिचेत् शृणु, अनभिहिताधिकाराभावेकर्तरिकर्मणि यदेकत्वन्तत्र कप्, इतिरीत्या तस्यापि सूत्रस्यार्थात्। सर्वत्रैवेति। नच सकर्मकधातुप्रकृतिककृत्यप्रयोगे भवेदुक्तरीत्या यद्यप्युभयप्राप्तिसत्त्वन्तथाप्यकर्मकप्रकृतिककृत्प्रयोगे यत्रास्य शायिका मैत्रस्यासिकेत्यादावुभयोः सत्त्वस्यैवाभावेन सर्वत्रेत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। वक्ष्यमाणरीत्या देशकालादिकर्मसत्त्वस्य तत्रापि सम्भवात्। नच यत्र स्वार्थव्यापारकरणकेऽर्थे धातोर्न वृत्तिस्तत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगे नोभयप्राप्तिरिति वाच्यम्। 'देश कालो भावो गन्तव्योऽध्वाच" इति वार्तिकात्सर्वत्र तथा कल्पनात् वैयर्थ्यापत्तेरिति। भवदुक्तरीत्याऽवच्छेदकावच्छेदेनोभयप्राप्तिसम्भवेन कर्तरि षष्ठीनिषेधस्य प्राप्त्या कर्तृग्रहणस्याऽव्यावर्त्यं कत्वतयोभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रस्यच वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः। भाष्यप्रामाण्येनेति। इत्थं हि तत्र भाष्यम्—'आत्ममान इति किमर्थम्? परमाने माभूत्, कृतेऽपि तत्र प्राप्नोति, कुत एतत्! आत्मन इति कर्तरि षष्ठी, मान इत्यकारो भावे, स्वकर्मकमानवत्परकर्मकमानोऽपि स्वकर्तृक एव भवति, नैष दोषः आत्मन इति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति। 'ननु च कर्तर्यपि तेनैव विधीयते तत्र कुत एतत कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरि एवन्तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते"। अत्र कैयटः—आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनः परस्य व्यावृत्तिङ्करोति. तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसम्बन्धाव्यभिचारान्मननक्रियाया" इति। अत्र भाष्ये आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि षष्ठी प्रतिपादिता, नतूभयप्राप्ताविति कर्तरि निषेधेन। तस्माद्यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रोभयोः प्राप्तिरिति सामर्थ्यपर्यन्तकथनेन कल्प्यते।

स्यादेतत्। सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति नोचितम्, कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रेषु कर्मणीत्यादिसप्तम्याः "श्रुतानुमितयोः" इति न्यायेन श्रुतद्वितीयादिभिरेव सम्बन्धस्य युक्तत्वात्। एकत्वादिकन्तु शास्त्रान्तरैकवाक्यतया लभ्यते। किञ्च सङ्ख्यायाः सङ्ख्येयपरतन्त्रतया विशेषणत्वस्यैव घटो स्ति पटो स्ती त्यादौ दृष्टत्वेनैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवार्थ उचितः। किञ्च "स्वौजसमौट्" इतिसूत्रेण द्वितीयायाः कर्मणिसिद्धतया द्वितीयेतिसूत्रं नियमार्थमिति भाष्यसिद्धान्तः। अत एव।

'सुपाङ्कर्मादयोप्यर्थाः सङ्ख्याचैव तथा तिङाम्।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥

विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातप्रायमेव । हरिं भजतीति

ष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्याशयात् । आकृष्टव्या ग्रामं शाखेत्यत्र 'कृत्यानाम्' मिति विभक्तसूत्रस्थभाष्योदाहरणे आश्चर्यपदकर्तृपदे अध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या । इत्यादाविति । आदिना भवतो लाभोऽश्वः क इत्येतत् । कारकमिति । संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे

इति' भाष्ये उक्तम् । सच नियमो ऽर्थस्य वा, प्रत्ययस्यवेत्यन्यदेतत् । यत्तु देशकालादकर्मणः सर्वत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगे 'अकर्मकधातुयोगे देशः कालो भावो गन्तव्यो ऽध्वाच कर्मसंज्ञकः" इति वार्तिकात्सम्भव इति प्रागभिहितम् । तन्न । तादृशवार्तिकानुपलम्भात् । "भावकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् देशश्च" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र हिन दोग्धादानेन यदा धात्वर्थकरणव्यापने थें धातोर्वृत्तिस्तदा तेषाङ्कर्मत्वस्य प्रसक्तत्वम्भवनिताम् । यदातु जननादिरूपार्थमात्रस्य धात्वर्थविवक्षा तदा न तेषाङ्कर्मत्वम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'समायां समायां विजायते' इति विग्रहप्रदर्शनम्भाष्ये संगच्छते तादृशवार्तिकसत्त्वे तत द्वितीयायास्तत्र साधुत्वस्य बोधनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नच "केचित्कालादिभिरकर्मका" इति भाष्यस्य तदसङ्गतिरिति वाच्यम् । धातुमात्रस्य स्वार्थकरणकव्यापने वृत्त्या केचिदपि कालादिकर्मसम्बन्धाभाववन्तो नेति तदर्थात् । एवञ्च कालादिकर्मणाम्प्रयोगत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । एवञ्च खड्ग्या विभक्त्यर्थ इति पक्षो न युक्त इति । अत एव वक्ष्यति कारकं विभक्त्यर्थं इति पक्ष इत्यादि ।

ननु यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैव चेदुभयप्राप्तिस्तदा कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य यदुदाहरणं भाष्योक्तं 'ग्राममाकृष्टव्या शाखा' इति तस्य कथमुपपत्तिरत आह— आकृष्टव्येति । आश्चर्यपदाध्याहारस्य प्रयोजनन्तु, यत्राश्चर्यम्प्रतिपाद्यन्तत्र कर्त्ता ऽसमर्थ आकर्षणक्रियायां दुराकर्षा च शाखा । परन्तु सा तादृशेन कर्त्रा आकृष्यत इत्यर्थस्य प्रतिपत्तिस्तदैव तत्प्रतिपत्तिरिति । इत्थम्भाष्यकारमतेनोदाहरणं सयोज्य मुनित्रयमतेनाह —आदिनेति । 'अकर्तरिच कारके संज्ञायाम्" इति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात् 'लाभ' इत्यत्र "कर्मणि घञ्" भवन्निष्ठव्यापारजन्यलाभाश्रयो जिज्ञासाविषयोऽश्वः । क इति । ततः शाब्दबोधः अत्राश्वपदादनभिहिताधिकाराभावे षष्ठी स्यात्, संख्यायाः कर्मनिष्ठाया अनभिधानादतः सूत्रमावश्यकमिति ।

यत्कर्मेत्यर्थः। वृक्षे शाखेतिवदेकत्वे इति सप्तमी आधेयस्याधारत्व-विवक्षया। एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्यर्थः इति भावः। प्रत्याख्यात-

---

'सुपाङ्कर्मादयोऽप्यर्था संख्याचैव तथा तिङामिति'

भाष्योक्तरीत्या कर्मादीनां विभक्तिवाच्यत्वे तथा वाक्यनिष्पत्तिस्तथाह— सङ्ख्याया। इति। विभक्तिद्योत्यसङ्ख्याया इत्यर्थः। विशेषणतया भाना-दिति नच घटपटादिशब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तशब्दजन्यशाब्दबोधो यद्यपि सङ्ख्या-प्रकारको जायते। तथापि सङ्ख्यावाचकेभ्यो यत्र विभक्तिस्तत्र सर्वत्र न विभक्त्य-र्थसङ्ख्याया प्रकारत्वानुभव इति वाच्यम्। आदेशतः "सङ्ख्यायाः सङ्ख्येये" इति सिद्धान्तात्तेभ्यो विभक्तौ सङ्ख्यायाः प्रकारता स्पष्टैव। यत्रतु ब्राह्मणानां विंशतिरिति सङ्ख्यानार्थकशब्दादेकवचनन्तत्रापि विभक्तिद्योत्यमेकत्वम्प्रकृत्यर्थे तादृ-शसमुदाये प्रकारतया भासत एवेत्याशयात्। ननु सङ्ख्येयार्थकशब्दाद्भावप्रत्यये सति तज्जन्यशाब्दबोधेन सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम्। नच तस्माद्विभक्तावेकत्वं पश्ये-त्यादौ विभक्त्यर्थैकत्वप्रकारतया भासत एवेति वाच्यम्। तत्रापि प्रत्ययार्थसङ्ख्याया प्रकृत्यर्थसङ्ख्यातोऽनतिरेकात्। एवन्द्व्येकयोरित्यत्रापि न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम्। नचादेशतः संख्याः संख्येय इति "संख्ययाव्यय" इति सूत्रस्थसिद्धान्तविरोध इति वाच्यम्। तेषां संख्येयार्थकत्वस्य बहुषु प्रसिद्धं, संख्यार्थकत्वात्तु क्वचिदेवेत्याशयात्। एवञ्च सर्वत्रेत्यसङ्गतमितिचेन्न। सर्वत्रेत्यस्यानेकप्रयोगेष्वित्यर्थात्। नन्वेकत्वस्याधे-यतया एकत्ववद्यत्कर्मेत्येव व्याख्यानमुचितमित्यत आह—वृक्षे शाखेति तत्र यथा शाखाया वृक्षावयवत्वेन समवायिकारणतया शाखैव वृक्षाधारस्तथापि स्वनि-ष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन सा। वृक्षनिष्ठेति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्व वृक्षस्य विवक्षितमिति वृक्ष इति सप्तमी तथात्रापीति भावः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवं विवक्षया प्रसिद्धस्य लौकिकप्रयोगस्योपपत्तिः कार्या नतु सर्वत्र। तेन शुक्ले वर्णे घट इति न प्रयोगः। किन्तु घटस्य शुक्ल इति वा भवति। एतञ्च अधिकरणसप्तम्यङ्गीकारेच प्रत्याख्यातमित्यत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह-न्यायेनैवेति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनेत्यर्थः। नच द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोः समुच्चयो दृष्टः, द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीत इत्यादौ यथा, उक्तार्थानामितितु तत्र न प्रवर्तते। द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायात्। तथा कृतः कटः क्रियते कट इत्यादावपि स्यादिति अनभिहितइतिसूत्रङ्कर्तव्यमिति वाच्यम्। यद्यपि क्वचित्समुच्चयो दृष्ट इत्यत्रापि तथा स्यादिति वक्तुमशक्यमन्यथोक्तार्थानामिति न्यायस्य निर्विषयत्वापत्तिरिति लक्ष्यानुरोधेन प्रकृते तस्य न्यायस्याश्रयणं युक्तमित्याशयात्। अत एव 'प्राप्तोदको ग्राम' इत्यादौ समासेन कर्मादेरुक्तत्वात्सा सा विभक्तिर्न भवति। अत्रेदं बोध्यम्

मिति । न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽप्यावश्यकता सूचिता । तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्तेऽपि स्यादस्तद्वारणार्थमिदम् ।

कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव युक्तम् । यथैकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रकारतया भानस्यानुभवसिद्धतया तेषान्द्योत्यत्वन्तथा हरिम्भजतीत्यादिभ्यः कर्मीभूतहरिकर्मकम्भजनमित्येवंरीत्या शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । "सुपां कर्मादयोऽप्यर्था" इत्यादिभाष्ये ऽर्थपदन्द्योत्यतया तेषाम्बोध्यत्वेन निर्वाह्यम् । अत एव कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्राणान्नियमार्थत्ववर्णनं सङ्गच्छते । उक्तार्थानामिति न्यायसञ्चारस्तु "प्रातिपदिकार्थलिङ्ग" इति सूत्रव्याख्यानावसरे विभक्तेरुक्तार्थत्वादप्राप्तौ वचनमित्यनेन परममूले एव कृत इति । ननु मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भादित्यनेन सङ्ख्यातिरिक्तश्चतुष्कम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रारम्भस्यावश्यकता लभ्यते । तत्र देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्यादौ विशेषविधिर्निषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन यथा दक्षिणेन न पश्यतीति लभ्यते, तथात्रापि कारकस्य विभक्त्यर्थतापक्षे सूत्रारम्भस्यानावश्यकता लभ्यत एवेति कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे इति विशेषाभिधानमनर्थकमत आह — अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थेनेत्यर्थः । पञ्चकेति । अयम्पक्षः "कुत्सित" इति सूत्रभाष्य एवोक्तः । तत्रहि स्वार्थमभिधाय शब्दो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य वचने लिङ्गसङ्ख्या विभक्तिश्च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणान्नियमार्थत्ववर्णनमपि पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे साधु सङ्गच्छते । सामान्यसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन विभक्तेर्विशेषाभिधायकताया लाभात् । अत एव यत्र न विभक्तेः श्रवणन्दधिराजेत्यादौ तत्रापि पञ्चकप्रतीतिः । लोपमजानतोऽपि बोधाल्लुप्तविभक्तिस्मरणेन सर्वेषाम्बोध इति तु न युक्तम् । अत एव "क्रीतात्करणपूर्वा" दिति सूत्रभाष्ये गवा क्रीतेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानान्नेति समाहितम् । यदि करणस्य विभक्त्यर्थत्वं स्यात्तदा विभक्त्यन्तस्य करणार्थतया समाधानासङ्गतिः स्पष्टैव । अपिशब्दो मूलोक्तसङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षसमुच्चायकः । तत्रेति । पञ्चकपक्षेत्यर्थः उक्तेऽपि स्यादिति । समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । पूर्वोपात्तापिशब्दसमुच्चितार्थस्पष्टप्रतिपत्तये पुनराह–एवमिति । पञ्चकपक्षवदित्यर्थः । पञ्चकपक्षस्य मुख्यत्वसूचनायात्र सादृश्यप्रदर्शनम् । तत् अनभिहित इति सूत्रम् । एवञ्च मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः ।

भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाऽव्याप्यत्वेन

एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः। संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षे ऽप्यावश्यकं तत्। एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्राना(१)वश्यकमिति सूचितम् प्रीतेरिति। तत्प्रीतिरेव

ननु तद्वत्कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थस्यापि कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यर्थो लभ्यते स च न युक्तः स्वार्थादित्रयस्य प्रातिपदिकार्थत्वपक्षेप्यनावश्यकत्वस्य लाभादत आह– एवञ्चेति। यत्रयत्र पक्षे इति। त्रिकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याकारके विभक्तिवाच्ये एव सङ्ख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षेचेत्यर्थः। अनावश्यकमिति। उक्तार्थानामिति न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः। यद्यपि यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेर्यत्र द्विरुक्तयत्पदेन नानाव्यक्तीनामुपस्थितिस्तत्र तावन्निष्ठोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेयसंसर्गो भासते। एतद्भासनार्थमेव वीप्सायान्द्विर्वचनम्। एवञ्चकेन तत्पदेन तावद्व्यक्तिपरामर्शेन निरुक्तव्यापकत्वलाभान्न तत्पदे वीप्सा अत एव "अकथितञ्च" इति सूत्रभाष्ये।

कारकञ्चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

इत्यत्र वीप्साया विवक्षितत्वेऽपि तत्पदे द्विर्वचनन्न कृतम्। अत एव च यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति नैयायिकवृद्धप्रयोगसङ्गतिः। एवञ्च तत्र तत्रेत्यनुपपन्नम्,

तथापि

यं यन्देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः।
स स तस्याङ्गपातेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥

इति रामायणीयप्रयोगाः

यां यां प्रियः पश्यति कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव। इति।

महाकविप्रयोगाश्च। तत्पदेऽपि द्विर्वचनप्रवृत्तिः स्पष्टप्रतिपत्तये भवतीति न दोषः। तत्प्रीतिरेवेति। हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः। एवकारेण तदनुकूलव्यापारनिरासः ननु क्रियाव्याप्यत्वेनेति मूलमसङ्गतम् क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः

१ विभक्त्यर्थकारकस्य कृदादिनोक्तत्वादुक्तार्थानामितिन्यायेन तदर्थे विभक्त्यप्राप्तेः अनभिहित इति सूत्रमनर्थकम्। कारकस्य विभक्त्यर्थत्वाभावे तु कारकेतरार्थानां कृदादिनोक्त्यसम्भवादुक्तार्थानामिति न्यायविषयाभावेन सूत्रं सार्थकमिति भावः।

हरिः कर्म । तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येव-

---

च शुभफलजनिकेति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेति । क्रियासंबन्धित्वेने-त्यर्थः । तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम् । एवमेवेति । धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु व्यापारांश इति । अत एव 'सुप आत्मन' इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति । यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्य-जिति कैयटश्च । यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाऽप्यत्रापि

कर्मण्यसत्त्वादत आह—क्रियासम्बन्धित्वेन इति तथाचात्र व्याप्तिसम्बन्ध एव विवक्षितः । ननु क्रियाशब्दः कर्तृनिष्ठव्यापारबोधकस्तत्सम्बन्धित्वञ्च न कर्मण इत्यत आह—तज्जन्येति । तत्त्वम् सम्बन्धित्वम् । एवमेवेति मौलप्र-योगाद्व्यापारविशेष्यकः शाब्दबोधः कर्माख्यातेऽपीति प्रतीयते यद्यपि, तथाप्येवन्ता-त्पर्येण न मूलकृता तथोक्तमित्याशयेनाह—धात्वर्थेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्या-हाराद्व्यापारविशेष्यकफलप्रकारकः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहाराच्च व्यापारप्रकारकफल-विशेष्यकः शाब्दबोधः । उभयथाऽपि धात्वर्थविशेष्यकत्वस्य न क्षतिरिति भावः । पक्वस्तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधः सर्वानुभवसिद्ध एव । अत एव प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयार्थप्रतिपादकत्वमिति नियमस्य न त्यागः । स्वाभि-मतेऽर्थे साधकमप्याह —अत एवेति । भिन्नार्थत्वादिति अस्य वृत्तिबोध्यार्थबोधक-वाक्यादित्यादिः समानविशेष्यबोधजनकत्वं हि समानार्थत्वन्तच्चात्र नास्तीत्येवंवि-ग्रहे न क्यच् । किन्तु पुत्रमिच्छतीति विग्रह एवेति तत्त्वम् । नच कर्माणि यत्र कृत्प्रत्ययस्तत्र फलस्यास्तु व्यापारविशेष्यता कर्माख्याते तु तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम् । इष्टः पुत्र इत्यत्र यथोभयोः पदयोः सामानाधिकरण्यन्तथा इष्यते कल्प-स्पुत्रइत्यत्रापि सामानाधिकरण्यमिति । फलस्य विशेष्यत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अत एव भाष्यकृता "अथेह कस्मान्न भवति इष्टः पुत्र इष्यत पुत्र इति" इत्याशङ्क्य भिन्नार्थत्वादित्येकमेव समाधानङ्कृतम् । वाक्यमेवेति इष्टः पुत्र इत्यादि, ननु क्यच् क्यजन्तस्याकर्मकतया ततः कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति भावः । तस्याकर्मक-त्वन्तु धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेन बहिर्भूतकर्माकांक्षाया अभावाच्च यत्र कर्मणि लकारस्तत्रैकाश्रयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिका इच्छेति बोधः । पुत्रमिच्छतीत्यस्मात्तु एकाश्रयकपुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोध इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । प्रतीकान्तर इति स्वशब्देनोक्तत्वादित्येतद्ग्रटकस्वशब्देनेति प्रतीक इत्यर्थः ।

मेव । क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया स एवार्थ उचितः । अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्तमित्यत आह—क्रियाप्रधानमिति । इदं च रूपप्सूत्रे भाष्ये ।

अत्रापीति भिन्नार्थत्वोपपादके इह भवन्त इत्यादिप्रतीक इत्यर्थः । प्रतीकान्तरे एतदर्थकथनम्प्रासङ्गिकमत्रतु तस्यावश्यकत्वमेवेत्याशयेनाह—अत्रैववेति । नच हरि. सेव्यत इत्यस्माद्यदि फलविशेष्यकबोधस्तदा फलस्यैव प्राधान्येन कालान्वयोऽपि तत्रैव स्यादिति वाच्यम् । व्यापारेणैव तस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणीयभूतेऽपि तस्मिन्कालान्वयात् । अत एव 'क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति' हरिणोक्तम् । नचैवम्फलानुत्पत्तौ व्यापारस्य सत्वे पच्यत इति स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते. । पचतीत्यादिभ्यो व्यापारविशेष्यकबोधस्येष्टतया प्रधानभूते तस्मिन्कालान्वय उचित एव । नच पच्यते तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्वीकारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वे तण्डुलस्य कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यस्यापि तत्र निवेशात् । अत्र "लः कर्मणि" इत्यनेन कर्मणि लकारविधानमेव मानम् । एतेन पच्यत इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्वीकारे फले कालान्वयः स्यात् । एवञ्चक्रियाप्रधानमाख्यातमिति वचनविरोधश्च क्रियापदस्य व्यापार एव प्रसिद्धः । किञ्च प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयस्य कर्तृत्वेन प्रधानफलाश्रयतण्डुलादेरेव कर्तृत्वापत्तौ देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र देवदत्तपदात्तृतीयानुपपत्तिः । किञ्च पाकानुकूलक्रियाम्पश्येत्यर्थे पचति पश्येतिवत्पच्यते पश्येत्यपीष्यते तच्च फलस्य प्राधान्ये न स्यात् । क्रियायाः फलविशेषणत्वात् । नाप्यस्मिन्मते "सुप आत्मन" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । पुत्रीयतीति शब्दजन्यशाब्दबोध एकाश्रयकव्यापारजन्यापुत्रकर्मिकेच्छेत्याकारकस्तस्मिन् कर्तुः कर्मण इच्छाया विषयता इष्यते पुत्र इत्यस्मात्तु जातशाब्दबोधेन कर्तुः विषयत्वमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेवेति परास्तम् । उक्तरीत्या ऽनुपपत्तिपरिहाराय, विशेषणीभूतेऽपि व्यापारे कालान्वयस्य स्वीकारात् । भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीत्यस्य यास्कीयवचनस्य भावपदस्य धात्वर्थपरतया क्रियाप्रधानमिति वचने क्रियापदस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानार्थपरतया चोपपत्तेश्च तण्डुलादेः कर्तृत्वापत्तिस्तु न कर्मणि लकारविधानानुपपत्तेरिति प्रागेवावेदितम् अस्मादेव ज्ञापकात्कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयस्यैव कर्तृत्वमिति स्वीकारात् । किञ्च वृत्तिः क्यजन्तात्तदर्थमध्ये न कर्तुः प्रवेशो यथा तथा पुत्र अम् इष इति समुदायार्थेऽपि न तस्य

तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थंप्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः।

क्रियेति धात्वर्थांशद्वय(१)स्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। तस्यार्थं इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्त 'माख्यातमाख्यातेने' त्यादौ तथा प्रतीतेः। रूपप्सूत्रे कैयटोऽपि

प्रवेशः एवमिष्यते पुत्र इत्यर्थेऽपि न तस्य प्रवेश इति कर्तारङ्गृहीत्वा भिन्नार्थत्वोपपादनमयुक्तमेव। विक्लित्यनुकूलक्रियाम्पश्येत्यर्थे पच्यते पश्येत्यस्य साधुत्वे मानाभावाच्च।

यत्तूक्तम्प्राक् धात्वर्थ एव विशेष्य इति तद्घटकैवकारेण प्रथमान्तार्थस्याऽपि निरासे ध्वनिते प्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारे दोषोऽप्यस्तीति प्रतिपादयितुं शङ्कते—नन्वित्यादिना। नव्यपदोपादानेन तच्चिरन्तनमतेऽस्मदभिमतरीत्यैवं बोध इति ध्वनितम्। इदञ्चेति सिद्धान्तार्थसूचकवाक्यञ्चेत्यर्थः। रूपप्सूत्रे भाष्य इति तत्रहि पचतिरूपम्पचतोरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातन्द्रव्यप्रधानन्नाम यतः क्रियाम्पृष्टस्तिङाचष्टे किञ्चैत्रः करोति पचतीतिद्रव्यम्पृष्टः कृताचष्टे कतरश्चैत्रो यः पाचक इत्युक्तम्। अत्र कृतेत्यस्य कृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः कृत्पदञ्च तद्धितादेरप्युपलक्षणम्। "ह्रस्वो नपुंसक" इति सूत्रभाष्येऽपि प्रातिपदिकग्रहणं तावन्न व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यं रमते काण्डे इत्यभिधाय रमते इति क्रियाप्रधानम्। काण्ड इति विभक्त्यर्थप्रधानन्नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्तीत्युक्तम्। ननु पूर्वोक्तभाष्यद्वयेऽपि क्रियापदस्यैव सत्वेन व्यापारविशेष्यकबोध एवायातीत्यत आह—अंशद्वयस्यापीति। क्रियायाः प्राधान्यन्तु प्रत्ययार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वम्, नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वञ्च आद्यं यथा पचति देवदत्त इत्यादौ, अन्त्यम्भूयते घटेनेत्यादौ, अत्रेदं बोध्यम् धातोः फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारस्य कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारेतु फलस्य प्राधान्यमिति सम्प्रदायः। परेतु फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेच पृथक्शक्तिः तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्विशेष्यकबोधनियामकः प्रामाणिकगौरवन्न दोषायेत्याहुः। द्रष्टव्य इति। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरमित्यत्र "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रिया" मित्यत्रच हरिग्रन्थइत्यर्थः। अत्र क्रियात्वसाध्यत्वेन प्रतीयमानस्वरूपम् तेन हिरुगादिषु नातिव्याप्तिः। तेषु क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामा-

१ फलरूपांशस्य, व्यापाररूपांशस्य चेत्यर्थः। अत एव कर्मणि लकारे फलविशेष्यकबोधस्वीकारेऽपि क्रियाप्रधानमाख्यातमित्यनेन न विरोध इति भावः।

अत एव पाचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् ।

आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेऽपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति । नामान्याख्यात(१)जानीति शाकटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः । अत एव सर्वं नामधातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । नैकं वाक्यमिति । साधु इति शेषः । प्रथमा-

---

प्रविशेषणत्वेनोपपाद्यः , सिद्धान्तत्वेनाप्रतीयमानत्वेनवेति उक्तद्विविधक्रियायाङ्कारकान्वयः । यत्तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वजात्यावच्छिन्ने कारकान्वय इति, तन्न । ओदनम्भुक्त्वा ग्राममञ्चच्छतीत्यादौ क्त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयानापत्तेः । अन्येतु यद्यप्याख्यानमाख्यातेनेत्यत्राख्यातपदन्तिङन्तपरम् । तथाऽपि आख्यायते सर्वप्रधानीभूतोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या ऽऽख्यातपदेन धातुरेवोच्यते । अत एव "नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवोल्लेखः कृतः । अत एव नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तेरप्युपपत्तिः अत एव "उणादयो बहुल" मिति सूत्रे भाष्ये सर्वन्नामधातुजमाह—निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमित्युक्तम् । एतेन कृतिराख्यातार्थः, भावना आख्यातार्थः इति नैयायिकानाम्प्रवादो न श्रद्धेयः । "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौत्वाख्यातपदन्धातुप्रकृतिकतिङन्ते लाक्षणिकमिति । एवञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन कारकप्रकारकशब्दबुद्धिम्प्रति धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः कर्तृकर्मोभयसाधारण एव । नचोक्तकार्यकारणभावात्पक्वस्तण्डुल इत्यत्रापि न तण्डुलपदार्थस्य धात्वर्थविशेषणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'सत्वप्रधानानि नामानि' इति विशेषवचनेन द्रव्यप्राधान्यस्योपपत्तेरित्यूचुः । वस्तुतस्तु धातुमात्रस्योक्तव्युत्पत्त्या आख्यानपदेन ग्रहणे आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र लक्षणाया आपत्तेः शिश्ये इत्यादि तिङन्तेऽतिव्याप्तेश्चाख्यातपदन्तिङन्तपरमेवेत्याशयेन व्याचष्टे—आख्यातशब्देनेति । अत एव आख्यानपदस्याख्यातावयवधातुलाक्षणिकत्वादेव, मूले अत एवेति । धात्वर्थविशेष्यकबोधस्वीकारादेव । एकवाक्यत्वाभावमुपपादयति—पाककर्तृकेति । ननु नैकं वाक्यमित्युक्तम्पदसमूहस्यैव वाक्यत्वादत आह—साधु इति । शेषे इति लौकिकवाक्यत्वलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः । लौकिकैकवाक्यत्वञ्च ।

सुप्तिङन्तचयो वाक्यङ् क्रिया वा कारकान्विता ॥

इत्यनेनामरसिंहेनोक्तम् । अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । एवञ्च कारकान्वितक्रिया-

१ नन्वाख्यातपदेन तिङन्तस्य ग्रहणे नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तिविरोधः न हि नामानि तिङन्तजानीति चेन्न, शाकटायनोक्ताख्यातपदस्य तिङन्तावयवधातौ लाक्षणिकत्वात् ।

पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्तृका पचिक्रिया गमिक्रिया च पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः। एवं च प्रथमान्तविशेष्यको

न्तविशेष्यके बोधे तु तत्वं दुर्वारमिति भावः। एवं च अस्य साधुत्वा-

बोधकत्वे सति सुप्तिङन्तचयो वाक्यमिति फलितम्। सुप्तिङन्तचय इत्यस्य सुबन्तचयतिङन्तचयइति सुप्तिङन्तचय इत्यर्थः। कारकपदार्थस्तु क्वचित्सुबन्तवाच्यः क्वचित्तिङन्तवाच्यश्च। आद्यं यथा देवदत्तेन शयितव्यमिति अत्रास्तीत्यस्याध्याहारलभ्यत्वेऽपि तदननुपादानात्सुबन्तचयत्वमव्याहतम्। द्वितीयं यथा पचतिभवतीत्यादि तृतीयन्तु चैत्रः पचतीत्यादि क्रियावा कारकान्वितत्येतदुपादानन्तु 'दशदाडिमानि षडपूपा" इत्यादीनां समुदायस्यैकवाक्यत्वव्यवहारापत्तिवारणाय। एकतिङ् वाक्यमितितु "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः" इत्येतद्विषयं। क्वचित्तिङन्तस्य ब्रूहिब्रूहीत्यस्य यत्र द्विर्वचनन्तत्र प्रश्नोत्तरत्वेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यनेन यत्र प्लुतस्तद्विषयञ्च जैमिनिनातु अर्थैक्यापादकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यादित्युक्तम्। विभागे पृथक्प्रयोगे यदि साकाङ्क्षं स्यात्तदा तादृशसाकाङ्क्षपदसमुदायस्यार्थैक्यादेकविशेष्यकविशिष्टार्थविषयकप्रतीतिजनकत्वादेकवाक्यत्वव्यवहार इति तदर्थः। अत्र कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयस्य देवदत्तः पचतीत्यस्यैकवाक्यत्वं सर्वमतसिद्धान्तञ्च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकर्तृमते नोपपद्यते, इति तेषान्तादृशोद्घोषो नादर्तव्य इति बोध्यम्। यदि तेषास्मतसिद्धमेवैकवाक्यत्वं शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसम्पादकं स्यात्तदा वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्विर्वचनस्य देवदत्त शिश्ये त्वयैत्यादौ चरितार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा यत्र लकारस्तत्र प्रवृत्तिर्नस्यात्। यत्तु क्रियावेत्यनेनार्थनिष्ठैकवाक्यत्वसूचकं लक्षणान्तरङ्कृतमिति तन्न। 'वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम्' इति कुत्वनिषेधेन तत्र वाच्यत्वव्यवहारस्यैव मुनिसम्मतत्वादत एवोक्तं—साधु इति शेष इति। तस्य तत्वमिति एकवाक्यत्वमित्यर्थः। चैत्र॰इत्यस्याध्याहारेण पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रो व्रजनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधस्य सम्भवेनैकवाक्यत्वन्दुर्वारमिति भावः। नच प्रथमान्तपदाध्याहाराभावेनैकवाक्यत्वाभावस्योपपत्तिर्भवत्येवेति वाच्यम्। कर्तुराख्यातार्थत्वेन तस्य विशेष्यत्वस्प्रत्ययार्थत्वेन स्यादिति पाककर्ता व्रजनकर्त्रभिन्न इति बोधस्यैकविशेष्यकस्य सम्भवात्। कृतिराख्यातार्थ इति तु न युक्तम्। आख्यातवाच्यसङ्ख्यायाः स्वान्वययोग्यस्य शब्दानुपस्थितत्वेनानन्वितत्वापत्तेः संख्यापि नाख्यातवाच्येतिचेत्पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तरङ्कर्ता एक अनेकोवेति संशयापत्तिः, पचति

बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। यास्को ऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि'। पश्य मृगो

पत्तेश्च। भावप्रधानमिति। भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह—नामानीति। नामपदेन सुबन्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम्। तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। नमन्त्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवन्तीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्ये दर्शिता। किं चैतन्नि(१)रुक्तोत्तरं यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तम्। यत्रोभे नामाख्याते

पचत इत्यादीनामपर्यायत्वापत्तिश्च स्यात्। क्रियाप्राधान्यबोधक "ह्रस्वोनपुंसक" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिश्चेति दिक्। मूले नैयायिकोद्घोष इति कर्तुर्वाच्यत्वेऽवाच्यत्वे चेति शेषः। अस्य साधुत्वापत्तेश्चेति। पचतिव्रजतीत्यस्य साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः तद्भाष्यकार यास्कोक्तिभाष्यकारः। तच्च नामच अतिरिक्तमिति। एवञ्च तयोः सत्वप्राधान्याभावेऽपि न क्षतिः। यदितु पचति व्रजति चेति चकारः प्रयुज्यते। तदा चशब्दार्थस्योभयोर्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं दुर्वारमेव। एतेन भवन्मतेऽपि पचतिव्रजतीत्यनयोरेकवाक्यत्वापत्तिर्दुर्वारैव। एककर्तृका पचिक्रिया व्रजिक्रिया चेति बोधस्य सम्भवात्। भवन्मतादस्मन्मते एतावानेव विशेषः। भवन्मते एकप्रकारकोभयविशेष्यकोऽस्माकम्मते तूभयप्रकारकैकविशेष्यक इति मूलोक्तञ्चिन्त्यमिति परानुयायिप्रतिपादितमपास्तम्। चकारं विना जायमानस्य बोधस्योभयविशेष्यकतया ऽथैक्याभावेन वाक्यभेदस्य सत्वात्। चकारस्य सत्वेतु समुच्चयस्यैकस्य विशेष्यतया ऽस्त्येवैकवाक्यत्वमिति प्रागेवाभिहितम्। नामपदस्य सुबन्तपरत्वे साधकमाह—नमन्त्याख्यातेति।

ननु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे यथा द्रव्यस्य स्वार्थादिनिरूपितम्प्राधान्यन्तथा क्रियात्वक्रियाकालकारकसङ्ख्येतिपञ्चकस्य धात्वर्थत्वमिति क्रियाप्रधानमाख्यातं "सत्वप्रधानानि नामानि" इत्यस्यास्मन्मतेऽपि नासङ्गतिरत आह—किञ्चेति। तन्निरुक्तोत्तरम्। भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तोत्तरम्। अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने आख्यातार्थप्रधाने वाक्ये ह्याख्यातम्प्रधानन्तदर्थत्वाद्गुणभूतन्नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्ग-

---

१ 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति निरुक्तोत्तरमित्यर्थः। निरुक्तं नाम वैदिकशब्दकोपनिषण्डुव्याख्यारूपो वेदाङ्गभूतो यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषः।

धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म । प्रधानं

भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद् व्याख्या(१)तम् । अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्या(२)नान्तरं नादरणीयम् । किं च कर्त्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनं देवदत्तं पश्येति प्रयोगः शतृविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया बलवतीति तदाशयः तदनुसारेणाह—

त्वादेवन्तावद्वाक्ये आख्यातम्प्रधानमिति' यन्निरुक्तन्तस्य यो ऽर्थः शेषपूरणेन व्याख्यातस्तन्दर्शयति । यत्रोभे इति व्याख्यानान्तरम् । पूर्वोक्तं व्याख्यानम्, एवञ्चोत्तरनिरुक्तानुरोधेन पूर्वनिरुक्तस्यापि तथैवार्थः कल्पनीय इति स्वीयसिद्धान्त इति भावः । एवंसति प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थम्ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यौत्सर्गिकस्य नियमस्य तिङन्ते त्यागः उक्तनिरुक्तवाक्यत्वात् । स्वकल्पितव्याख्यानेतु स्वीयभाष्यविरोधोऽप्यस्तीत्याह—किञ्च । कर्तृविशेष्यकेति औत्सर्गिकनियमानुरोधेन कर्तृविशेष्यकबोध इत्यर्थः । आपादित इति ओदनकर्मकविक्लित्यनुकूलभूतकालिकैकत्वसङ्ख्यावद्व्यापाराश्रयाभिन्नदेवदत्तकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयकप्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिमांश्चैत्र इति हि तस्माद्बोधः स्यात् एवञ्चात्र शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति इति ध्वनितम् । ननु कर्त्तुः प्रथमोपस्थितत्वात्तन्निमित्ता प्रथमा पूर्वम्भविष्यति ततो दर्शनक्रियायां सम्बन्धेऽपि जातसंस्कारस्य बाधनन्न सम्भवतीति भाष्याद्यसङ्गतिरत आह—यद्यप्यन्तरङ्गेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वं "हेतुमतिच" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाशयः उक्तभाष्याशयः, तदनुसारेण उक्तभाष्यानुसारेण, अत्राऽपि मृगशब्दाद् द्वितीयापादानमुक्तरीत्यैवेत्याह—मृग-

१ "तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः" एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यम्, एकस्य द्रव्यप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः । क्वपुनरेते उभेभवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधानमर्थः; कस्य गुणभूत इति । शृणु, भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानम्, तदर्थत्वाद्गुणभूतं नाम' इति नामार्थनिरूपितं भावस्य प्राधान्यं स्पष्टमेव निरुक्ते व्याख्यातमित्यर्थः ।

२ यथा पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति मते द्रव्यस्य प्राधान्यं स्वार्थादीनां तद्विशेषणत्वम्, तथा क्रियात्व–क्रिया–काल–कारक–संख्येति पञ्चकं धात्वर्थं इति पक्षे क्रियाया एव प्राधान्यं क्रियात्वादीनान्तु तद्विशेषणत्वमेवेत्यर्थकम् ' भावप्रधानमाख्यातम् ' इति वचनम् । तथा च नामार्थस्य क्रियापेक्षयाप्राधान्येऽपि न निरुक्तविरोधो नैयायिकानाम् । इत्यर्थकव्याख्यानान्तरमित्यर्थः ।

दृशिक्रियैव । उक्तं च ।

पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनीद्वितीयैव स्यादिति भावः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः । पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये । योऽश्वमेधेन

स्येति । धावनक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य कर्मत्वे विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकान्मृगस्य दर्शनक्रियाविषयत्वात्कर्मत्वमस्त्येवेति भावः । धातूपस्थितक्रियायाः क्रियान्तरविशेषणत्वे हरिसम्मतिरस्तीत्याह—हरिणेतीति ।

ननु राज्ञो दण्डधरम्पुरुषम्पश्येत्यादौ राजन्शब्दादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीया प्राप्नोति राजसम्बन्धविशिष्टदण्डधराभिन्नस्य पुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोऽपि तद्विषयत्वसम्भवादितिचेन्न । अभेदसम्बन्धेन विशेष्यान्वयि यद्विशेषणन्तद्वाचकादपि विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्त्युत्पत्तिस्वीकारात् । कटम्भीष्मङ्कुर्वित्यादौ यथा, विशेषणस्यतु कारकाधिकारीयसंज्ञाविशिष्टत्वन्तद्बोधिका विभक्तिर्भवत्येवेति भवन्मते मृगस्य विशेष्यतया कर्मत्वेन तद्वाचकात् द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ।

'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यन्तथाचोत्पत्तयः शुभाः ॥

इतिस्वार्षम् क्रियाया ईप्सितत्वे मानन्तु कर्मणा यमभिप्रैतीतिसूत्रस्थकृक्रियाऽपि क्रियया ईप्सिता भवति ' कया क्रियया सन्दर्शनादिक्रियया इति भाष्यमेव मन्मते धावनस्य प्राधान्यात्तस्य कर्मत्वेऽपि तद्वाचकस्याप्रातिपदिकत्वन्न ततो द्वितीया । सुबन्ततिङन्तशब्दौ रामः पचतीत्यादिशब्दपरौ, तयोश्च न विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्ध इत्यत आह—तिङन्तेत्यादि । स्वोक्तार्थे प्रामाण्यम्प्रदर्शयितुमाह—स्पष्टम्भूवादिसूत्रभाष्ये इति । तत्र क्रियावचनो धातुरिति न्यासे "कथम्पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति प्रश्ने यदेतेषाङ्करोतिना सामानाधिकरण्यम् किङ्करोति, पचति, किङ्करिष्यति, पक्ष्यति, किमकार्षीत् अपाक्षीदित्युक्तम्" "ततः शङ्कितम् अस्तिभवतिविद्यतीनान्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति यथाहि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यन्दर्शितन्न तथा ऽस्त्यादीनान्निदर्श्यते नहि भवति किङ्करोति अस्तीति" इत्याद्युक्त्वा यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेतेत्युक्तम् । कथम्पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादयः यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यम्, भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति कथितम् । तादृशन्यासे पचादीनान्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथाहि भवता क्रियावचने धातौ

सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।
तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।
एवं पचति भवतीत्यस्य पाचिक्रिया भवतीत्यर्थः ।
अयं तु विशेषः । तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति

यजते स ब्रह्महत्यां तरतीत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरण-क्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

करोतिना सामानाधिकरण्यन्निदर्शितन्न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तन्ते । भवति पुनर्वर्तमान-कालश्चैकत्वञ्च तत्र कैयटः । भवति पुनरिति नहि भवति पक्ष्यति अभूदपाक्षीत् भवतः पचतः भवन्ति पचन्ति । ततो भाष्यकृतोक्तम् "कातर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति प्रश्ने एवैषा वाचोयुक्तिः पचादयः क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवन्ति यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् यत्रान्या चान्याच क्रिया यत्रतु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति अत्रैकैव क्रिया तस्याः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । अत्राप्यन्यत्वमस्ति कुतः कालभेदात्साधनभेदाच्च एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनम्, सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्य बाह्यं साधनम्, वर्तमानकालश्च प्रत्ययः यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवति क्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीत्युक्तम् ।

ननु यो ऽश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यान्तरतीति वाक्यादश्वमेधयागकर्ता यः स ब्रह्महत्यातरणकर्तेति बोधो जायत इति । क्रियाविशेष्यक एव शाब्दबोध इति सिद्धान्तो व्यभिचरित इत्यत आह—यो ऽश्वमेधेनेति । इत्येव बोध इति एवञ्च न सिद्धान्तभङ्ग इति भावः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्य मनसा निश्चीयत एव । नन्वेवम्पचतिभवतीत्यादिभ्योऽपि यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका भवनक्रियेति बोधः कस्मान्न भवतीतिचेन्न तत्र तादृशशाब्दबोधजनन-गमकयत्तत्पदस्य सत्वादत्र गमकाभावात् । किञ्च पचतीत्यनेनेव पचिक्रियाकर्तुर्वर्तमानसत्वमवगतमिति भवतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । अत एव भविष्यति पक्ष्यसि अभूदपाक्षीदिति न भवति नैयायिकमतेतु तस्यापत्तिरुक्तभाष्यविरोधश्चेति दिक् अन्यत्र उद्योतादौ ।

ननु पदार्थत्वम्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वन्तदभावश्च न प्रकारत्वाभावसाधकः घटादिशब्दजन्यशाब्दबोधे घटत्वादेः प्रकारत्वमस्ति पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतातु

विशेषणत्वे ऽपि शब्दाद्ध्या(१)हारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव, न तु प्रकारः। अपदार्थत्वात्। अर्थाध्या (२) हारवादे तु प्रकारत्वे ऽपीष्टापत्तिः।

अपदार्थत्वादिति। तन्नये पदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासम्भवादिति भावः। प्रकारत्वे ऽपीति। अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः। शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं

तेषान्नास्तीत्यत आह—तन्नय इति। शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति नय इत्यर्थः। एवञ्चापदार्थत्वादित्यस्य पदजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावादित्येवार्थः। ननु तन्नयेऽपि धेहीत्यादिभ्यो द्वारमित्यादिशब्दाध्याहाराद्यथा शाब्दबोधस्तथात्रापि तामित्यादिशब्दाध्याहारेण शाब्दबोधो भवत्वित्यत आह—पदाध्याहारस्येति। अत्र धावति पश्य पचति भवतीत्यादौ। असम्भवादिति। यद्यत्र तामित्यादिपदमध्याह्रियते तदा वाक्यभेदः स्यान्नत्वेकवाक्यतेति पदाध्याहारेप्येकवाक्यताया असम्भवादिति भावः। सर्वपक्षे शब्दाध्याहारार्थाध्याहारोभयपक्षे संसर्गत्वम्। संसर्गत्वमेव समर्थसूत्रेत्यादि राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका 'काष्ठं श्रित' इत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति भाष्याक्षरस्वारस्येन सर्वत्र विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमेव स्वीक्रियत इति भावः। ननु विभक्तिजन्योपस्थितिविषयस्य पदार्थत्वात्प्रकारत्वमेव न्याय्यमत आह—शब्दोपस्थितस्यापीति। तथाच पदादनुपस्थितस्य प्रकारत्वन्नेत्येव नियमः इति भाव। मूले फलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्थेति शब्दाध्याहारवादे फलस्य कर्मतासम्बन्धेन व्यापारविशेषणत्वमर्थाध्याहारवादे कर्मत्वस्य प्रकारत्वमपि सम्भवति विक्लित्त्यादिकर्मिका भावनेति शाब्दबोधस्य सम्भवादिति भावः। नच फलस्य कर्मत्वानङ्गीकारेऽपि शोभनादिपदार्थस्य धात्वर्थफलसमानाधिकरणस्य

---

१ 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र धावनक्रियाया दर्शनक्रियायामन्वये कर्मत्ववाचकशब्दमध्याहृत्यैव बोध इति शब्दाध्याहारवादस्तदाऽमादेरेव कर्मत्ववाचकतया 'धावतिपदस्याप्रातिपदिकतयाऽमादेरध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वेनाकाङ्क्षावारस्य संसर्गतयैव भानमित्याह—' संसर्ग एवेति।

२ यदा वाक्यस्य वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यार्थे शक्तिरितिमतं तदा 'पश्य मृगो धावति' इत्यस्यैव मृगकर्तृकधावनकर्मत्वमर्थः 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इतिवत्। कर्मत्वस्यापि पदजन्योपस्थितिविषयत्वात्प्रकारतयाभानेऽपि न क्षतिः। यत्र वाक्यशक्त्या वाक्यार्थबोधस्तत्राऽर्थाध्याहार इति व्यवहारः।

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्था । अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च सङ्गच्छते । न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकाद्दार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः

षष्ठ्यां सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः । फलस्यापीति । अग्निना पक्व इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः । तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् । इत्थमेव । कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः । व्यवस्थेति । सर्वसम्मतेति शेषः । तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः । वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् । अत एव ।

कारकत्वाभावात्तत औत्सर्गिकमेकवचनम्प्रथमायाः अस्तु नपुंसकत्वञ्चास्त्विति वाच्यम् । 'निपुणस्त्वम्पचसि' 'मृदु त्वा राजा द्रविणेन योजयति' इत्यत्र ''त्वामौ द्वितीयायाः'' इत्यस्यैव प्रवृत्तिर्भवति । प्रथमान्तत्वे तु सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यस्य भवन्मते प्रवृत्तिः स्यात् त्वां वेत्यपि स्यादिति शोभनादिपदाद् द्वितीयैव भवतापि स्वीकार्येत्याशयात् । सङ्ग्रह इति । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यानुभवसिद्धत्वेन फलनिरूपिता प्रकारता व्यापारेऽस्ति तस्य तत्प्रति कर्तृत्वमप्यस्तु भावनाकर्तृका विक्लित्तिरित्यादिप्रकारेण शाब्दबोधोऽस्तु तत्कर्तृत्वविषये मानव्यवस्थातूक्तरीत्यैव स्वीकार्येति भावः । स्यादेतत् शोभनम्पचतीत्यादौ कर्मणि फलेऽभेदेनान्वितशोभनार्थवाचकाद् द्वितीयावज्ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ करणफलान्वयिवाचकात्तृतीयावच्च शोभनेन पक्व इत्यादौ शोभनादिपदार्थस्य कर्तृव्यापारेऽभेदेनान्वितस्य कर्तृत्वमिति तद्वाचकात्तृतीयाया अपि साधुत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रव्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे स्तोकम्पाक इत्यादौ स्तोकपदात्षष्ठीवारणाय धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयि यत्कर्म तद्वाचकात्षष्ठी भवति कर्तृसाहचर्यादित्युक्तन्तद्विरोधापत्तेः । भवन्मते कर्तुरप्यभेदेनान्वयस्य दर्शनादितिचेत् सत्यम् । परेत्वित्यादिनोपदर्शितं यन्मतम्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले धातोः पृथक्शक्तिः कर्तृकर्मवाचकप्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तदर्थोपस्थितौ तात्पर्यग्राहक इति, तद्रीत्या पक्व इत्यत्र व्यापारस्य विशेषणतया भासमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्राभेदेन शोभनाद्यन्वयासम्भवात् । नच शोभनम्पचतीत्यत्र फलावच्छिन्नव्यापारस्योपस्थितिरस्तीति तत्रापि फलस्य पदार्थैकदेश-

सुब्विभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात् नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः । तथा हि—धावन्तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् । न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम् । एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र वाक्यभेद एव पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात् । पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थेऽनिष्टमेवेति चेत् ।

फलस्य कर्मत्वादेव । तृतीयेति । तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति भावः । दृष्टान्ते इति । शोभनं पचतीत्यादौ । तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् । पश्य मृग इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम् । दार्ष्टान्तिके । पश्य मृगो धावति, पचतिभवतीत्यादौ । विशेषणसमर्पकादिति । अन्वयबोधकाले इत्यादिः दुरुपपादत्वादिति । एवं च तथा प्रयोगविलय एव स्यादिति भावः ।

तया तत्र कथं शोभनादिपदार्थान्वय इति वाच्यम् । तत्र तत्प्रत्ययानुपूर्वमित्युक्तज्ञापकात्तथान्वयस्वीकारेऽपि प्रकृते पदार्थैकदेशव्यापारे तथान्वयस्वीकारे मानाभाव इत्याशयात् । ननु पचतिभवतीत्यादौ पृथक्पदाभ्यामुपस्थितयोस्तथान्वयोऽस्तु नाम, पक्व इत्यादौ त्वेकेनैव पदेनोपस्थितयोस्तथान्वयस्यादृष्टतया अध्याहारस्यासम्भवदुक्तिकतया चेत्थमेवेत्यनुपपन्नमित्यत आह—सर्वसम्मत इति । प्रकृतेऽपीति पश्य मृगो धावतीत्यादावपि भाष्यसम्मतरीत्याह—वस्तुत इति । तत्रापि पचतीत्यादिस्थलेऽपि, संसर्गतैवेति कर्मत्वस्येति शेषः । पदाध्याहारस्य सम्भवे कदाचिद्विशेषणत्वसम्भावनास्यात्तस्यात्रासम्भव एवेत्याह—उपस्थितिपूर्वकमिति । तत्र भावनायाम्, तस्य फलस्य वादिप्रतिवाद्युभयसम्मतस्य दृष्टान्तत्वमित्याशयेन शोभनम्पचतीत्यादेर्दृष्टान्तत्वमित्याह—तत्र नव्येत्यादिना । धावतीत्येतद्घटकधातुजन्योपस्थितिविषयक्रियायाः सर्वदा न विशेषणत्वमत आह—अन्वयबोधकाल इति । एवञ्च द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वेन, तथा प्रयोगविलय एव पश्य मृगो धावतीति प्रयोगविलय एव । यत्तु वासरूपन्यायेन तिङ्

नैवम् । अध्याहारे गौरवात् । तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् । त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् । अपि च आपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहि इत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । एक-

---

गौरवादिति । एकवाक्यतयाऽन्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—तस्य चेति । शतृसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिवचनेन विरोध इति बोध्यम् । अकिञ्चित्करत्वादिति ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छासत्त्वे इत्यादिः । नास्तीति । एवं च तत्र द्वितीया दुर्वारेति भावः । न चेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं,

---

भविष्यति मृगपदादन्तरङ्गत्वात्प्रथमास्त्विति न प्रयोगविलय इति । तन्न लादेशेषु वासरूपन्यायाभावस्य भाष्यकारमतसिद्धत्वात् । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वस्य "हेतुमति च" इतिसूत्रभाष्यसम्मतत्वाच्च । अध्याहारेणेति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन य इत्यस्य तमित्यस्य वाध्याहारेणेत्यर्थः । वाक्यभेद इति यो धावति मृगस्तम्पश्येत्येवंरूपवाक्यभेद इत्यर्थः । प्रामाणिकमिति प्रामाणिकस्य पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्यस्योपपत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । शतृसूत्रस्थेनेति शतृविधायकसूत्रस्थेनेत्यर्थः । तत्राह लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिरिति वार्तिकम् । अयम्भावः 'लः कर्मणि" इत्यनेन विधीयमानो लकारः क्रियाप्रधानीभूताम्प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । एवञ्चैकविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयाऽयोगादप्रथमासामानाधिकरण्यन्नोपपद्यत इति । एवम्पूर्वपक्षे अभ्युपेत्यवादेन "अथ मतमेतत् भवति योग इति चेत् अन्यत्रापि योगः स्यात् । क्वान्यत्र, लङि 'अपचदोदनन्देवदत्त' इति अत्रापि लवाच्यसाधनस्य देवदत्तेन सामानाधिकरण्ये सति अपचदोदनन्देवदत्तम्पश्येति प्रयोगापत्तिरिति भावः । एवञ्चेदं सूत्रमनुपपन्नं स्यादिति समाहितम् । अथवा आदेशे सामानाधिकरण्यन्दृष्ट्वाऽनुमानाद्धन्तव्यम्प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति शत्राद्यादेशयोग्यो लकारः अप्रथमासमानाधिकरणः । अप्रथमासमानाधिकरणादेशस्थानित्वात् तादृशलकारो यद्यप्रथमासमानाधिकरणो न स्यात्तदाऽप्रथमासमानाधिकरणत्वेन शास्त्रानुवादविषयो न स्यादित्यनुकूलस्तर्कः । भूवादिसूत्रस्थेन का तर्हीत्यादिना कथितेन मुनिवचनेन यथाक्रमं वार्तिकभाष्यकारवचनेन उभयसङ्ग्रहार्थमेवात्र मुनिपदोपादानम् । नव्यनैयायिका-

वाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम् । न च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जायत एवेति वाच्यम् । तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् । ईदृशेऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि

विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः, 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा' इतिवदिति वाच्यम् । नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः । श्रुत्वेत्यादि त्वार्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण । क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यते ऽतो दृश्यादिकं प्रति

नामपि शास्त्रार्थनिर्णायकतया तान्प्रति स्वदीयेतिकथनमनुचितमित्याह—ऋषीणामिति । द्वितीया दुर्वारेति देवदत्तशब्दादिति शेषः । नैयायिकानुयायिनः शङ्कान्निरस्यति —नचेत्यादिना । विशिष्टस्येति पाकानुकूलभूतकालिकव्यापारविशिष्टस्य देवदत्तस्य धावनानुकूलवर्तमानव्यापारविशिष्टस्य मृगस्येत्यर्थः । एवञ्च यात्रावयवस्य कर्मत्वादिकमस्ति द्वितीयादिनु न दृश्यते तत्रायमेव प्रकारो बोध्यः । अत्र साधकन्दृष्टान्तमाह—श्रुत्वेत्यादिना । द्वितीयानापत्तेरिति । तस्माद्विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि वाक्यावयवस्य प्रातिपदिकस्य तत्तच्छक्तियोग्यतायां तत्तद्बोधिका विभक्तिर्भवत्येवेति कल्पनीयम् । अत एव कटम्भीष्मम् उदारं शोभनमित्यत्र द्वितीयोपपादकभाष्यसङ्गतिः । तस्माद्विशेष्यवाचकाद्यत्र द्वितीयादिविभक्तिस्तत्र तत्समानाधिकरणविशेषणवाचकेभ्योऽपि सा भवति । राज्ञः पुरुषम्पश्येत्यत्रतु राज्ञ इति व्यधिकरणमेव । श्रुत्वेत्यादेरुपपत्तिमाह—आर्षमिति । एवञ्चार्षत्वाद्व्यत्ययेन द्वितीयास्थाने प्रथमा पूर्वसवर्णदीर्घाप्रवृत्तिश्च्यत एव बोध्या ।

पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः ॥

इत्यादावपीयमेव गतिः । सति सम्भवे नोचेदसाधुत्वमेव नच पश्य मृगो धावतीत्यादौ क्रियाया एव कर्मत्वे तण्डुलमपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहीत्यादौ तण्डुलादीनां कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सूत्रेण सम्प्रदानसञ्ज्ञायाञ्चतुर्थी स्यादिति वाच्यम् । एतादृशे स्थले स्वार्थे परिपूर्णस्यार्थान्तराकाङ्क्षेति न्यायेनान्तरङ्गत्वादेकक्रियासम्बन्धेन कर्मत्वादिकम्भवत्येव । अत एव घटन्न पश्यामि इत्यत्र पश्चान्नञर्थान्वयः पुरीमवस्कन्देत्यादौ पुर्यादिपदोत्तरद्वितीयाङ्कृत्वा तद्विशिष्टार्थस्यास्वास्थ्यपदार्थान्वय इत्याशयादित्याशयेनाह—अलमिति । धावनादिक्रियायाः क्रियान्तरम्प्रति विशेषणत्वेऽपि न यास्कवचनविरोध इत्याशयेनाह—क्रियाप्रधानमि-

न । साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तेरेव तस्य स्वीकारात् । धातुसंबन्धाधिकारव्युत्पादिते 'पुरीमवस्कन्द' इत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न । लिङ्गसङ्ख्ययोः कर्तृकर्मेतरकारकस्य (१) चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः । कर्मत्वस्य प्रकारतया

धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । भाष्येति । भूवादिसूत्रस्थं भाष्यम्, पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तम् । वार्त्तिकम्—शतृविधायकस्थम् । तस्य—क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य । कर्मत्वस्वीकारे इति । क्रियान्तरनिरूपिततत् - स्वीकारे इत्यर्थः । कारकस्य । करणादिकारकशक्तेः । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ

त्यत्रेति । नैयायिकानुयायिनस्तु पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगादेर्दर्शनक्रियाम्प्रति कर्मतासम्बन्धेन विशेषणत्वम् । नच नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयबोधो व्युत्पन्न इति व्युत्पत्तिविरोधः । विशिष्टस्य नामार्थत्वाभावात् । नच शुभ्रस्तण्डुलः पचतीत्यप्येवंसति स्यादिति वाच्यम् । प्रामाणिकप्रयोगस्थल एवैतादृशकल्पना नतु सर्वत्रेति स्वीकारात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकाराद्राक्षसो धावति न पश्येत्यादौ नानुपपत्तिरित्याहुः । तन्न । तादृशकल्पनायामपि भावप्रधानमाख्यातमित्यादिवाक्यस्य भाष्यादिसम्मतार्थकस्य विरोधो दुर्वार एवेत्याशयेनाह—दिगिति । शतृविधायकस्थमिति तच्च प्रदर्शितमधस्तात् । ननु धातूपस्थितफलव्यापारयोरन्यतरस्यान्यतरम्प्रति कर्मत्वकरणत्वकर्तृत्वस्य स्वीकारादिदन्नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकमत आह—क्रियान्तरेति । तथाच तयोरन्यतरस्य परस्परम्प्रति तथात्वेऽपि क्रियान्तरनिरूपिततत्त्वम्प्रतिबन्धकं स्यादेवेति भावः । ननु कारकशब्दस्य शक्ति-

---

१ तथा चोक्तं हरिणा:—

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥ इति ॥

ननु सर्वेषां कारकाणां क्रियावत्त्वनियमात् क्रियानाधारेत्यसङ्गतमितिचेन्न, क्रियापदेन धातुवाच्यफलव्यापारयोरेव ग्रहणेन तदाधारत्वस्य कर्तृकर्मणोरेव सत्त्वेन तदितरकारकाणां क्रियानाधारत्वाक्षतेः । तथा च लिङ्गानन्वयित्वे सति कर्तृकर्मेतरकारकानन्वयित्वमसत्त्वभूतत्वमिति फलितम् ।

अनभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः । अभिहिते त्विति । नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया नस्यादिति चेत् । मैवम् । इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । उक्तं च हरिणा ।

हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचक(१)धात्वर्थंप्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः शोभनं पचति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । अन्यत्रेति । कर्मत्वस्य सर्वत्र(२) संसर्गतैवेति भाष्यसंमतपक्षे त्वा(३)द्यमेव सारम् । अभिहिते त्विति । तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थे वर्त्तमानत्वाभावाद् द्वितीयादेः कर्मादि-

---

मत्परत्वे न पूर्वपक्षविरोधापत्तिरत आह—करणादीति । भिन्नपदोपात्तक्रियान्तरानिरूपितेत्यादि । अत एव वक्ष्यति स्ववाचकेत्यादि । ननु क्रियान्तरम्प्रति क्रियायाः करणत्वं हरिन्नमेदित्यत्र भुक्त्वा तृप्तो न पीत्वेत्यत्रच नमनभोजनयोरिष्टमेवेत्यत आह—हरिन्नमेदित्यादि । दर्शनादिति । एवञ्च पृथक्पदोपात्तक्रियानिरूपितकरणत्वाद्ययोगित्वमसत्त्वरूपत्वमिति फलितम् । सर्वत्र तद्वाचकविभक्तेः सत्त्वे ऽसत्त्वे वा आद्यमेवेति इदञ्च सामान्यतो ऽभिहितम् । वस्तुतस्तु लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वङ्करणादिशक्तिरूपेण भिन्नपदोपात्तक्रियायामनन्वयित्वं वाऽसत्त्वरूपत्वमिति लक्षणद्वयमेव बोध्यम् । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे उक्तार्थानामिति न्यायेनाभिधानस्थले विभक्तेरप्राप्तावपि सङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रस्यावश्यकतोक्तैवेत्यत आह-तिङादिभिरिति । भाष्यकृत्परिगणनलब्धमिदम् । उद्भूते उद्भूतकर्मत्वादिशक्तिके ऽर्थे वर्तमानादित्यर्थे ऽनभिहित इति सूत्रात्तात्पर्यग्राहकमिति भावः । उद्भूतत्वञ्च तिङाद्यद्योत्यत्वम् । प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थस्याभिधानेऽपि भवत्येव । अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकमभिहितं । ततः सो ऽर्थो ऽन्तर्भूतः

१ स्वस्य = विक्लित्त्यादिरूपफलादेर्वाचको यो धातुस्तदर्थं प्रति तदर्थव्यापारादिकं प्रतीत्यर्थः । तथा च ‘ भिन्नपदोपात्तक्रियानिरूपितकरणत्वाद्ययोगित्वमेवासत्त्वभूतत्वम् ’ इति भावः ।

२ कर्मत्वादिवाचकविभक्तेः सत्त्वेऽसत्त्वे चेत्यर्थः ।

३ ननु सर्वत्र कर्मत्वादेः संसर्गतया भानस्वीकारे हर्य्यादिपदार्थस्याप्यसत्त्वापत्तिरत आह—आद्यमेवेति—लिङ्गसंख्यान्वयित्वमेवेत्यर्थः । एतेन लक्षणद्वयं सूचितम् । लक्षणैक्ये तु विशेष्यविशेषणभावस्य विनिगमनाविरहेण व्यत्यासे गौरवं स्यादिति भावः ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

शब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति भावः । न स्यादितीति । पचधातूक्तरनिष्ठया ऽभिधानादिति भावः । गुणाश्रया—गुणनिरूपिता । प्रधानम्—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् । अनुरोधमेव विशदयति । प्रधानविषयेति । गुणेऽनुक्ताऽपि तद्वदुक्तवत् प्रतीयते । तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिताउक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशत इति । अत एव प्रासादे आस्ते इत्यादौ सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसिद्धिः । इदं च "स्वादुमि णमुलि' ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यो चेमे हरिकारिके इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति । यथा ग्रामाय गन्तुमिच्छति ग्रामं गन्तुमिच्छतीति च । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यादौ प्रधानेषिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थीद्वितीये । गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभे कर्मणी इति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं चोभयत्राप्यावृत्त्या शाब्दोऽन्वय इत्येव प्रतीयते अत्र प्रयोगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न कदा ऽपि भवत इति कैयटात् । एवं चेतद्विरोधादोदनं पक्त्वेत्यपीष्टमेवेति यत्केन चित्

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । अभिधानादिति ओदनपदार्थगतकर्मत्वशक्तेरित्यर्थः । प्रधानविषयेत्यादिना प्रदर्शितानुरोधेन प्रक्रान्ताशङ्कासमाधानासम्भवादाह—तुल्यन्यायादिति । अत एव उक्तानुरोधस्य सत्त्वादेव । सदिनिरूपितेति प्रआङ्पूर्वात्सदधातोरधिकरणे घञ् आदिना शयने आस्त इत्यस्य सङ्ग्रहः । "स्वादुमि णमुलि" ति सूत्रे भाष्ये इति इदमनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । अनुरोधमेव विशदयति—एवमुभयेति । इतिचेति । गत्यर्थकर्मणीति । द्वितीयाचतुर्थ्यौ प्रकृतार्थं भाष्यान्तरतो द्रढयति—इष्यत इति । न कदापि गन्तुमित्यत्र ग्रामपदार्थस्यान्वयकाले एतेनार्थान्वयः । शाब्दान्वयो वोभयथा चतुर्थीद्वितीययोरप्रवृत्तिर्ध्वनिता । स च शाब्दो ऽन्वयः सकृच्छ्रुतस्य न सम्भवतीत्यावृत्तिरपि सूचिता कदापीत्यस्योपादानात् । तत्सूत्र इति सन्निधायके

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥ इति ॥

अत एव पक्त्वौदनो भुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमैव पचेरप्राधान्यात् । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोऽन्वयः किं त्वन्यतरेण शाब्दोऽपरे-

---

प्राचीनेन वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिना साध्वित्यन्तेनोक्तं तदतितुच्छमिति बोध्यम् । स्वरूपव्याक्रियैव च पराक्रियेति न्यायेन तथैवानुवदति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । अत एव 'स्वादुमी' ति सूत्रे भा(१)ष्ये तुमुन्क्त्वाणमुलादयःस्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यादावोदने द्वितीया न । अन्यथा कृत्वादस्य कर्त्तर्यापत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेवेत्युक्त्वा न वक्तव्यमव्ययकृतां

धातोः कर्मण इति सूत्र इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वित्यादिना यन्मनोरमायामभिहितन्तत्स्वादुमीतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति केचित् तन्न मनोरमाकारस्य तत्र निर्भराभावादिति सूचयन्नाह–एवञ्चैतद्विरोधादिति । अत्र प्रयोग इत्यारभ्य यत्कैयटेनोक्तन्तद्विरोधात् । यद्यपि स्वादुमीतिसूत्रस्थभाष्यमादावेव वक्तुमुचितन्तथापि कैयटोक्तमपि सप्रमाणमिति बोधयितुं तद्भाष्यमाह—अत एवेत्यादिना उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । "आचतुमुनः समानाधिकरणे प्रत्यया" इति हि तत्र वार्तिकन्तस्य व्याख्यानपरम्भाष्यमाह –तुमुन् क्त्वेति । तुमुनस्तत्रत्यमुदाहरणं भोक्तुमोदनः पच्यत इति वार्तिकस्थं यत्समानाधिकरणपदन्तदर्थस्य प्रतियोग्याकांक्षाशान्त्यर्थंस्पूरणेन यद्भाष्यकृतोक्तन्तदाह–स्वान्वयिनेति । तुमुनादिप्रकृत्यर्थान्वयिनेत्यर्थः । एतस्यैव विवरणं समभिव्याहृतेनेत्यारभ्यानुप्रयुज्यमानेनेत्यन्तम् । आख्यातेनेति

---

१ 'आ च तुमुनः समानाधिकरणे ' आ च तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम् । केन ? अनुप्रयोगेण । किंप्रयोजनम् । स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । .... तत्तर्हि वक्तव्यमाच तुमुनः समानाधिकरणे इति । न वक्तव्यम् । अव्ययकृतोभावे भवन्तीतिभावे भविष्यन्ति । कि वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तुमर्थे इति वर्तते । तुमर्थश्च कः । भावः । ' इति भाष्येण आचतुमुनः इति वार्तिकसत्त्वे भुज्यते इत्यनेन सामानाधिकरण्याय णमुलः कर्मणि विधाने यवागूपदाद्द्वितीया नैव प्राप्नोति । णमुलादिप्रकृत्यर्थेऽन्वये द्वितीयास्वीकर्तृमते च ' स्वादुंकारं यवागूं भुज्यते ' इत्यस्य दुर्वारतयाऽऽरम्भ प्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति फलभेदवारणायोभयत्रावृत्त्या शाब्दान्वयेन द्वितीया नैव भवतीतिभावः ।

णार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव । तद्यथा पक्त्वा भुज्यते ओदनः । किं पक्त्वा अर्थादोदनम् । यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते । एवं च विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यत हरिर्हरिं वेत्युभयं साधु । प्राप्तानन्द इति । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ।

भावे विधानादित्युक्तम् । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय एव लभ्यते । तत्र वचनारम्भ एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानेऽपि हर्युक्तरीत्या सनादिसूत्रस्थभाष्यसम्मत्याऽभाव एवोचितः । एवं च कैयटोक्तं क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यप्यासाध्वेव वचनारम्भेऽसिद्धेः । तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरयं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरण-गुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहित-त्वेन वा प्रकाश इति सुधियो विभावयन्तु ।

शेषः समानाधिकरण इति समानमेकं यदधिकरणन्द्रव्यरूपङ्कारकन्तस्मिन्नि-त्यर्थः । अत एवाह—तद्वाच्येति । एवञ्चाख्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत्क्त्वादि-प्रकृत्यर्थकारकन्तस्मिन्निति फलितम् । कारकभेदेतु गुणीभूतक्रियाकर्मत्वबोधिका द्वितीया भवत्येव पक्त्वौदनङ्ग्रामो गम्यत इति यथा पूर्वोक्तवचनारम्भफलमाह—तेनेति । द्वितीया नेति पच्धात्वर्थकर्मत्वबोधिकेति शेषः । न वक्तव्यमिति उक्तार्थकन्तद्वार्तिकमित्यर्थः । विधानादिति अव्ययकृतो भावे इति वचनादित्यर्थः । लभ्यते इति अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यात् एतदेवोपपादयति—तत्रेति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये, एषाम् मूलोक्तानाम्, सनादीति आदिना स्वादुमीत्यस्य सङ्ग्रहः । असाध्वेवेति अत एव क्षत्प्रतिहन्तुं शक्यमिति भाष्यकारीयप्रयोगस्य सङ्गतिः । एवञ्चोक्तभाष्यद्वयबलाद्यत्फलितं तद्दर्शयति—तुमुनाद्यन्वयीति । स्वसमानाधिकरणेति अत्र स्वपदं शक्तिपरम् ।

तद्वदेवेति । खण्डनीयमेवेत्यर्थः । नैवमित्युक्त्वा शाब्दबोधवैलक्षण्यसूचनाय कर्त्तुरीप्सिततममित्यस्यारम्भ इति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाराय स्वयमाह—ग्राममिति । ईप्सिततमत्वोपलक्षितमिति इच्छार्थकसन्प्रत्ययसत्वात् तेनोद्देश्यत्वं

यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—क्वचिदिति। विष(१) वृक्ष इति। यदि तु वर्धिच्छिद्योरन्यतरेण सह कर्मतया ऽन्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम्। तृणं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः।

अन्यतरेण सहेति। इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्वदेवेति बोध्यम्।

मैवमिति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं

लक्ष्यते। अत एव उद्देश्यत्वस्य भानादेव। गामिति अस्य विप्रायेत्यादिः। गोरपीत्यपिना विप्रसमुच्चयः। तत्रैव गव्येव, अयम्भाव: काकेन पुण्डरीकादिकं यथा परिचाय्यते तेन गृहविशेषस्य प्रतीतिस्तथा ईप्सिततमशब्दस्येच्छार्थकसन्प्रत्ययघटितत्वात्तेनोद्देश्यत्वमुपलक्ष्यते। अत एव प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमीप्सिततमत्वमिति कथयन्ति। तथाच विप्राय गान्ददातीत्यत्र स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया इच्छारूपतादृशव्यापारस्य विप्रविषयकत्वेन विप्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा जायते। कर्मणेत्यस्य सत्त्वे तदभावेतु यमभिप्रैति यं फलाश्रयत्वेनाभिसम्बन्धुमिच्छतीत्यर्थः

१ परेतु निपातेनानभिधानस्य कारकविभक्तिप्रयोजकत्वे न फलम्, विषवृक्ष इत्यत्र तु 'छेत्तुम्' इत्यत्र तुमुनः साधुत्वाय क्रियाध्याहार आवश्यक इति "समानकर्तृकेषु" इत्यनेन तुमुन्विधानाय 'इष्यते' इत्यध्याहरणीयम्। तथा च 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतम्' इत्यर्थेनाध्याहृततिङा कर्मण उक्तत्वान्न द्वितीया। "नारद इत्यबोधि सः" इत्यत्रतु 'अबोधि' इत्यस्य बुध्यमित्येव कर्म। 'अमुमागच्छन्तं पदार्थम् अबोधि' इत्यनेन 'अदःपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपकातीतकालिकहरिनिष्ठज्ञानानुकूलो व्यापारः इति बोधः। तत्र ज्ञानाकाराकाङ्क्षायाम् 'नारदः' इति ज्ञानाकारनिर्देशः। ननु नारद इत्यस्याभेदेन ज्ञानान्वये फलस्यापि फलाश्रयत्वेन कर्मतया द्वितीया दुर्वारा इति चेन्न, 'नारदः' इति प्रथमान्तस्यैव ज्ञानाकारत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदप्राप्तेः। किञ्च 'अधिहरि' इत्यादौ प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थेऽव्ययं तद्विभक्त्यन्तेनैव समासविधानात् तत्राधिशब्देनाधारत्वस्योक्ततया सप्तम्यप्राप्त्या 'वचनसामर्थ्यात्सप्तमी' इत्यपि न कल्पनीयम्, निपातेनाभिधानेऽपि विभक्तिस्वीकारे बाधकाभावात्। अतएव 'अत्र औँ अपः' इत्यत्र 'औँ' इति निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽपि अत्रशब्दात्सप्तमी सिध्यतीत्याहुः।

स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलशालि कर्मेत्येवाऽस्तु । किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत् । मैवम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थाना' मिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततम' मिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदा-

---

भासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् । अत एव 'कर्मणा यमभिप्रैती' ति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे गां ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसञ्ज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः । फलान्तरमप्याह—अग्नेरिति । ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः । न चाग्नौ तच्चरितार्थम् । तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रय-

---

स्यात् । तथाच गोः सम्प्रदानत्वस्य प्राप्तिरिति दाधातुप्रयोग एव सम्प्रदानसंज्ञा भवतीत्यस्यानाश्रयणाद्धात्वन्तरार्थयोगेऽपि तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—पर्यायेणेति । तदनाश्रयणे मानन्तु प्रकृतभाष्यमेव, यमभिप्रैतीत्यत्र कर्तृबोधकतिङ्सत्वात्केनाभिप्रैतीत्याकाङ्क्षायां स्वनिष्ठक्रिययेति प्रतीतं स्यात् तया क्रियया प्रथमतो गौरभिप्रेयते पश्चाद्गत्वा विप्र इति गोरन्तरङ्गत्वात्सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्तिः । एतेन विप्रे सम्प्रदानसंज्ञा चरितार्था, धात्वन्तरार्थयोगे कर्मत्वञ्चरितार्थमिति परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञैव स्यादिति कर्मण एव स्यादिति भाष्यस्य तात्पर्यमिति ध्वनितम् । उद्देश्यत्वञ्च फलात्मकधात्वर्थे ग्राह्यम् । क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् । तदाश्रयत्वाद्ग्रामादेरप्युद्देश्यत्वव्यवहारः । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वार्थकत्व एवोक्तभाष्यसङ्गतिरित्याशयेनाह—चतुर्थ्या इति । शक्तिः सम्प्रदानत्वशक्तिः । उद्देश्यत्वन्तु उद्देश्यपदशक्यतावच्छेदकम्पदार्थान्तरम् । यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति तन्न । घटो द्रव्यमित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति व्यवहारस्येच्छाविषयत्वस्याप्रतीतावपि दर्शनात् । उद्देश्यत्वमेव चतुर्थीवाच्यमिति प्राचीनमतन्तत्समानाधिकरणं सम्प्रदानत्वमिति प्राचीननवीनोभयसम्मतमित्याशयेनाह—सर्वसम्मतमिति । एतेन प्रघट्टकेनोद्देश्यत्वस्य भानार्थङ्कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रमनुद्देश्यत्वभानार्थन्तथायुक्तमितिसूत्रमितिसूत्रकाराशयो वर्णितः । विप्राय गान्ददातीति शब्दाद्विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकन्दानमिति सम्प्रदानविप्रीयं विप्रसम्प्रदानकमितिवा बोधः । फलान्तरम् पृथक्सूत्रद्वयोपादानस्य फलान्तरम् ।

सीनयोः संग्रहार्थं 'तथा युक्त' मित्यस्याप्यावश्यकत्वात् । अनी-

---

त्वात् । वारयतेश्च सयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः । ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् । अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः । न त्वावश्यकमिति । क्लेष्य-

---

यदुक्तम्मूले माणवकस्यापादानत्वम्प्राप्तमिति तदाशयमाह—ईप्सिततमपदाभाव इत्यादिना तदपवादत्वापत्तेः वारणार्थकधातुयोगे ईप्सितस्यापि कर्मत्वं प्राप्तमिति निरवकाशतया कर्मसंज्ञापवादत्वापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि "वारणार्थाना" मिति सूत्रेऽपि अत एव कूपादन्धं वारयतीत्यादौ कूपादेरपादानत्वस्य सिद्धिः । यदीप्सितशब्द इच्छाविषयपरः स्यात्तदा तत्र कूपस्येच्छाविषयत्वाभावान्न स्यात् । ईप्सिततममित्युक्तामिति वारणार्थकधातुयोगे माणवकादेः कर्मणो ऽपवादत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणायेप्सिततममित्येतत्पदघटितसूत्रकरणे इत्यर्थः । सावकाशस्येति अयम्भावः शुक्लतमः पट इत्यादौ यथाप्रवृत्तिनिमित्तशौक्ल्यगतप्रकर्षे तमप्प्रत्ययो भवति तथात्रापीप्सितशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तमाप्तीच्छा तस्याः प्रकर्षे तमपा भवितव्यमिच्छायाः प्रकर्षस्तु यद्यपि स्वतः सम्भवति तथापि व्याख्यानात्तद्विशेषणाप्तिगतः प्रकर्ष इह विवक्षितः । आप्तिश्च धात्वर्थफलानुकूलव्यापारात्मकः सम्बन्धस्तत्प्रकर्षश्च प्रकृते तादृशसम्बन्धघटकफले धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपः । एवञ्च वारयतेरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थकतया तद्घटकतादृशव्यापाराभावात्मकफले प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तदाश्रयमाणवकादौ कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौतु भक्षणानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारात्मकः प्रवृत्तिविघात एतद्घटकप्रधानव्यापारप्रयोज्यभक्षणानुकूलव्यापाराभावात्मकफलाश्रयत्वाद्गोः कर्मत्वम्भवति । ईप्सिततमशब्दघटकेन सना इच्छार्थकेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमिति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वङ्कर्मसंज्ञाप्रयोजकन्तच्च न कूपादाविति, तेष्वपादानसंज्ञा चरितार्थेति सा ईदृशप्रकर्षयुक्तफलाश्रये कर्मसंज्ञया बाध्यते । "वारणार्थाना" मिति सूत्रघटकेप्सितशब्दार्थस्तु वारणार्थकधातूपस्थाप्यफलाश्रयत्वरूपः । एतद्घटकाभावप्रतियोगित्वव्यापारप्रयोज्यं यत्फलमुत्तरदेशसंयोगादि तदाश्रयत्वादग्निकूपादावपादानसंज्ञा भवतीति ततः सन्प्रत्ययेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमत एवाह—अत एवेति । यत ईप्सिततमत्वमुक्तरूपात्मकं विवक्षितमत एवेत्यर्थः । तत्र अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र

प्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम् ।

संग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः । तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात् ।

उक्तरूपात्मिकेप्सिततमशब्दार्थघटकफलव्यापारयोः प्रकृतत्वन्तु प्रत्यासत्त्या लब्धम् । तत्फलन्तु यदा माषभक्षणेनाश्वस्य पुष्टिर्जायतामितीच्छया माषक्षेत्र एवाश्वबन्धनकृतेनापि पुरुषेण कृतन्तत्र माषेष्वश्वम्बध्नातीति प्रयोगो भवति तादृशस्थले कर्तृसमवेतो यः प्रधानीभूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलङ्गलाधःसंयोगोऽपि तदाश्रयत्वान्माषाणाङ्कर्मसंज्ञा स्यादिति तद्वारणम् । भक्षणरूपफलस्य बन्धधात्वर्थत्वाभावात् । उक्तरीत्या ईप्सिततमपदघटितसूत्रे कृते द्वेष्यस्योदासीनस्यच कर्मसंज्ञासिध्यर्थन्तथायुक्तमिति सूत्रमपि कार्यम् तच्चेप्सिततमभिन्नसङ्ग्रहार्थमिति द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहः । इत्याशयेनाह—द्वेष्यसंग्रहोऽपीति ।

नन्वत्रनीप्सितपदाभावे तथायुक्तमित्यस्येप्सिततमक्रियायुक्तं क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्यर्थः स्यात् । एवञ्च कूपादन्धं वारयतीत्यादौ कूपादेर्निरुक्तेप्सिततमभिन्नत्वात्पुनरपि वारणार्थानामिति सूत्रान्निरवकाशमिति वाच्यम् । द्वेष्योदासीनयोरेव कर्मसञ्ज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमनीप्सितपदमपि कर्त्तव्यन्तदर्थश्चेप्सिततमभिन्नमित्येव न किन्तु नञो ऽसुराधर्मादिपदघटकनञ्वदीप्सिततमविरोधीत्यर्थः । तद्विरोधश्च द्वेष्योदासीनयोः तत्रोदासीनत्वमिच्छाद्वेषयोर्यत्राभावस्तत्त्वमेवञ्च कूपादेर्निरुक्तोदासीनत्ववत्त्वेऽपि प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं तथायुक्तत्वमिह विवक्षितमिति । तथायुक्तत्वाभाववत्त्वेन न तथायुक्तमित्यस्य प्राप्तिरित्याशयात् । नचैवन्तथायुक्तमित्येवास्त्विति वाच्यम् । पयसः करणत्वविवक्षया पयसा ओदनं भुंक्त इति यत्र प्रयोगस्तत्र पयसः कर्मत्ववारणाय तथायुक्तञ्चानीप्सितमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् । नचैवन्नत्वावश्यकमिति मूलविरोध इति वाच्यम् । मूलस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । अत एवेहोक्तम्भाव इति मूलकारस्य भावः । वस्तुतस्तु तदावश्यकमित्यत्र तात्पर्यम् । पयसो यदा करणत्वमात्रविवक्षा तदा प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यता पयसो नेति तस्य न कर्मसञ्ज्ञा । द्वेष्योदाहरणञ्चोरान्पश्यतीति अत्र चोराणामिन्द्रियसंयोगाद् दृश्यमानत्वेऽपि न ते दर्शनोद्देश्या इति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । व्याख्यानादेवेति । तथाशब्दोपादानमूलकादित्यर्थः । केचित्तु प्रकृतधात्वर्थफलवत्कर्मेत्येव सूत्रङ्कार्यन्तथायुक्तमिति न वाच्यमिति लाघवम् । नचैवम्मूलोक्तरीत्या 'वारणार्थानामीप्सितं" इति सूत्रमनवकाशतया कर्मसञ्ज्ञया वारणार्थकधातुप्रयोगे बाधकं स्या-

इदं त्ववधेयम् । ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोध एकरूप एव । ईप्सानीप्सादेरधिशीङादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेऽपि द्वितीया-वाच्यकोटावप्रवेशात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे हि तत्तत्सूत्रैर्यावतां कर्मसञ्ज्ञा विहिता ते सर्वे तेन रूपेणोपस्थिताः । तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका

एकरूप एवेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः । तदाहेप्सानीप्सादेरिति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोः । आदिनाईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः । उपयोगेऽपीति । स्वरूपतः सत्तयेति भावः । तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह अनन्यलभ्य-स्यैवेति । भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थात् इच्छाविषयत्वादिला-भादिति भावः । आधारवाचिकेति । इदमुपलक्षणं दिवो योगे करणवा-चकत्वात् । आधारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीप्सित-

---

दिति वाच्यम् । प्रवृत्तिविघातोहि वारणम् प्रवृत्तिविघातश्च प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापार एव सएवच सर्वत्र वारयतेरर्थः । एवञ्च कूपादन्धादौ नैतादृशधात्वर्थफलाश्रयत्वमिति कूपादेर्न कर्मत्वप्राप्तिरिति वारणार्थानामित्यस्य चरितार्थत्वात् । द्वेष्योदासीनयोस्तु धात्वर्थफलाश्रयत्वाद्भविष्यति कर्मत्वमित्याहुः । तदपेशलम् उक्तरीत्या शाब्दबोध-कृतवैलक्षण्यसम्पादनाय सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात् । किञ्च यदा न गवि प्रवृत्तिः किन्तु सम्भावितप्रवृत्तिप्रागभावस्यात्यन्ताभावस्यवा विवक्षा तादृशस्थले ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रवृत्तिध्वंसस्य सम्भवाद्यवेभ्यो गां वारयतीति प्रयोगानुपपत्ति-रिति प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापारमात्रस्य वारयत्यर्थत्वमयुक्तमेव द्वेष्योदाहरणञ्चोरा-न्पश्यति व्याघ्रान्पश्यतीत्याद्येव नतु विषम्भुङ्क्त इति । महाभयादिभ्यो दुःखस्य सम्भावितस्य निवृत्त्यर्थं यदा विषम्भक्षयति, तदा भक्षणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वादुद्दे-श्यत्वाच्च तस्य कर्तुरित्येव कर्मत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एव "य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते, अतस्तचेप्सितं यत्तद्भक्षयतीति" भाष्यकारेणोक्तम् । उदासीनोदाहरणन्तृणं स्पृशती-त्याद्येव । यद्यपि द्वेष्योदासीनयोः प्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वन्तथापि तेषाञ्च मुख्योद्देश्यत्वमिति कर्तुरित्यस्य तत्राप्राप्तिरिति बोध्यम् ।

वैरूप्यरहितइति तेनोद्देश्यत्वभानकृतवैरूप्यस्य सत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। भासत एवेति एतच्च कर्मणा यमभिप्रैतीतिसूत्रस्थभाष्याल्लभ्यत इति प्रागेवा-

लाघवात् । क्रियाया धातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्लाभात् इष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः । यद्यपि कर्मणि कर्त्तरि आधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थ इति तुल्यम् । तथा ऽपि तन्निरूपकं फलं, व्यापारः, स्वाश्रयद्वारा

तममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेवं शक्यमस्त्वित्यत आह—क्रियाया इति । फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः । देवदत्तादिशब्दैरिति । आदिना तिङन्तम् । नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः । आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न लभते इत्यत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाद् विशेषणान्वयश्च युक्तमिति चिन्त्यम् । अभेद इति । विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति । हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः । फलमिति । कर्त्तुरित्यादिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः । व्यापार इति । कर्तृविषये । स्वाश्रयेति । स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मद्वारा ऽधिकरणं भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराऽधिकरणम् । फलीभूते इति । पदजन्योपस्थितावविशेषे ऽपि तत्फलभूते शाब्दबोधे

भिहितम् । ईप्सागतेति इच्छाविशेषणीभूतव्याप्तिगतेत्यर्थः ननु सर्वत्राधारवाचकत्वमनुपपन्नं "दिवः कर्म च" इतिसूत्रविषये आधारप्रतीत्यभावादत आह—इदमुपलक्षणमिति । नन्वेवमिति एवम् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे । तस्यैव आधारत्वस्यैव, शक्तिविशेषरूपस्य अखण्डोपाधिरूपस्य. चिन्त्यमिति चिन्ताबीजन्तु अखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यत्वे तस्य विशेषणतया शाब्दबोधविषयत्वकल्पनेन प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायविरोधः । "कर्मणि द्वितीये" तिसूत्रस्य "सुपां कर्मादयो ऽप्यर्था" इति भाष्यस्य च विरोधापत्तिरिति । किञ्च धर्मस्याखण्डोपाधिरूपस्य वाच्यत्वे तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तस्य च कर्मेतरावृत्तित्वविशिष्टसकलकर्मवृत्तित्वरूपत्वे महागौरवं तस्याप्यखण्डोपाधिरूपत्वे तदाश्रयाखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं युक्तमिति । वस्तुतस्तु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षस्य मुख्यतया कर्मादीनां द्योत्यत्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव युक्तम् । विशेष्यविशेषणभाव इति इतरसम्बन्धानवच्छिन्नेत्यादिः । पदजन्योपस्थितविशेषेऽपि फलव्यापारयोर्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वस्य समानत्वेऽपि । इदमुपलक्षण-

तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं सङ्गच्छते। न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौरवात्। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह—'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां' इति। न च तिङो ऽपि धर्ममात्रमर्थः। कर्तरि कृत्, लः कर्मणि च, तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः, इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः। पाचको देवदत्तः, पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव

इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं संज्ञयार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिकैवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारेतरावृत्तित्वे सति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः। आधारता तु शक्तिविशेषरूपाऽखण्डैवेत्याशयः। नत्वाधारतैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आह—कर्मणीति। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्टत्वेन सूत्रेऽपि तत्परतैवोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमान्न शक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम्। कर्मादयोऽपीति। अपिना संख्या। सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता। शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यतइति बोध्यम्। संख्या चेति। चेन

मिति फलभूतशाब्दबोधवैलक्षण्यप्रतिपादनमुपलक्षणमित्यर्थः। सञ्ज्ञया कर्मादिसञ्ज्ञया, अर्थस्य सञ्ज्ञिनः, निमित्तत्व इति शाब्दबोधजनकोपस्थितिनिमित्तत्वं इत्यर्थः। तत्रापि पदार्थोपस्थितावपि, इत्याशय इति आधारादिरूपधर्मिण एव वाच्यत्वमिति प्रतिपादकमूलस्याशय इत्यर्थः। निरूपकाश्रयसम्बन्धभेदेन क्वचिदाश्रयतानिरूपकं विक्लित्तिरूपम् फलङ् क्वचित्संयोगः क्वचिद्विभाग इति यथायथमूहनीयमित्यर्थः। आश्रयः तण्डुलादिः। सम्बन्धभेदेनेति पचति गच्छतीत्यादौ फलाधारता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना यवेभ्यो गां वारयतीत्यादावभावरूपफलाधारता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नेति भेदेनेत्यर्थः। नन्वेवमाधारस्य शक्यत्वे तन्निष्ठाधारत्वस्योक्तरीत्या भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिरत आह—आधारत्वस्य शक्यत्व इति। आधारता-

वाच्यम् । अकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथाऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव । न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम् । प्रपञ्चितश्चैतच्छब्दकौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता।

परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । गां दोग्धीति । गोसम्बन्धिपयःकर्मकं दोहनमर्थः । स्यादेतत् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सित, मिति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत तथा हि । त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः ।

कर्त्तृकर्मणी । वैरूप्यापत्तेरिति । कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्विषये धर्मपरतेति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह—पाचक इत्यादि । स्वीकारादिति । कृतामिति शेषः । प्रपञ्चितमिति । लादेशशत्रादेस्तिङां च वैषम्यं सर्वथा दुरुपपादमित्यब्दीति भावः ।

तेन नटस्येति । अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयथाऽपि गृह्यते । प्रकृते चान्त्या । गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रक्लृप्तक्रियाजनकत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावः । तदंशस्यापि परिगणनलभ्य-

---

त्वेन अखण्डोपाधिरूपेणेति शेषः । अनुगमादिति अनुगताकारप्रतीतिविषयत्वात् । अनुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकतया एकत्वेन शक्तेरेकत्वमिति व्यवहार इति भावः । शक्तिरपि कर्मत्वादिरूपा शक्तिरपि । एतैः कर्मादिपदैः धर्म्यभेदम् शक्तिमदभेदम् । एवञ्च कर्मत्वादिशक्तिमान् द्वितीयार्थ इति रीत्या स्वीकार्यमिति भाष्यसम्मतमेव युक्तमिति बोध्यम् । यत्प्रपञ्चितन्तदाह—लादेशेति ।

नटस्य शृणोतीत्यादौ यथा नटे ऽतिप्रसङ्गप्राप्तिस्तथाह—अपादानादीति । अन्त्येति सर्वथा ऽप्रसक्त्या ऽविवक्षारूपा इति शास्त्रक्लृप्तमिति उपयोगग्रहणस्य नटे ऽपादानसञ्ज्ञाव्यावर्त्तकत्वेन भाष्यकृता चारितार्थ्यस्योक्तत्वेन तच्छास्त्रक्लृप्तमित्यर्थः । नच नटीयगीतेन श्रवणक्रियासम्भवे तद्विषयस्य तटस्यान्यथासिद्धतया क्रियाजनकत्वमिति वाच्यम् । द्वारेण द्वारिणो ऽन्यथासिद्धत्वाभावात् । तदंशस्य कर्मयुगित्यंशस्य, नच दुहादिपरिगणने कृतेऽपि स्थाल्याम्पयोऽधि पच इत्यत्र स्थाल्या अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मसञ्ज्ञा स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापारात्प्राक्कर्मयुक्तस्य सञ्ज्ञानिमित्तत्वात् । द्विविधा ऽविवक्षायाः प्रकृतसूत्रे ग्रहणे मानन्तु

दापनमङ्गीकरणं च याचेः । विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरित्यादि । एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत् त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अत एव हि अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः । अत एव चाकडारसूत्रे 'अपादानमुत्तराणि' । गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति

त्वात् । न च नटान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वविवक्षैवात्रेति वाच्यम् । 'आख्यातोपयोग' इति सूत्रउपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणयापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः । गोसम्बन्धीति । गोकर्मकं पयःकर्मकं चेत्यर्थः । तत्र पयस एवेप्सिततमत्वे आह—तथा युक्तमिति । त्यजनोपसर्जनमिति । गौः पयस्त्यजति । गवा पयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः । न्यायसिद्धतयेति । व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः । प्राचाम्—'हेतुमति चे' ति सूत्रेभाष्यकृताम् परत्वादिति । ग्रामादायातीत्यादौ सञ्ज्ञान्तराप्राप्तावपादानत्वं सावकाशम् । कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ । भाष्यमिति । तच्च

गान्दोग्धि पय इत्युदाहरणपरम्प्रकृतसूत्रभाष्यन्नटस्य शृणोतीति प्रत्युदाहरणपरञ्च भाष्यमेव । ननु नटस्य शृणोतीत्यत्रान्त्या ऽविवक्षा स्वीकृता सा न सङ्गच्छते । श्रुधातोर्निःसरणविशिष्टश्रवणार्थकत्वेन प्रथमाया अपि तस्याः सम्भवादिति कस्यचिच्छङ्कान्निरस्यति—नचेत्यादिना । अनिष्टत्वेति यदि निःसरणावधित्वाविवक्षायान्नटस्येति षष्ठी तदा निस्सरणावधित्वविवक्षायान्नटाच्छृणोतीत्यस्याप्यापत्त्या "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रस्थोपयोगग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति श्रुधातोर्लक्षणया तादृशार्थबोधकत्वन्नेति कल्पनीयमिति भावः । "अकथितञ्च" इति सूत्रस्य षष्ठीबाधनार्थमारम्भेणतत्सूत्रसाध्यकर्मसञ्ज्ञायां या द्वितीया सा सम्बन्धार्थिकेति प्राञ्चस्तन्न युक्तं सर्वकारकविषयेऽप्येवमपवादत्वस्य सम्भवेन सम्बन्धार्थकत्वापत्तेरित्याशयेन व्याचष्टे—गोकर्मकमिति । स्यादेतदित्यादिना शङ्काकरणसमये "अकथितञ्चे"ति सूत्रस्योपन्यासः कृतस्तत्प्रयोजनन्दर्शयति—तत्र पयस एवेति । ईप्सिततमत्वे तदुपलक्षितोद्देश्यत्वे अत्र यत्र यत्रोद्देश्यत्वन्तत्र कर्तुरित्यस्य, यत्र तदभावः, तत्राकथितञ्चेत्यस्य प्राप्तिरिति विवेकः । इति प्रतीतेरिति एतेन व्यापारद्वयार्थकत्वन्दर्शितम् । विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहि दुहेरर्थ इति भावः ।

पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद् विवक्षायां चेदम्। अवधिभूता, या

भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम्। 'अस्यापादनत्वाविवक्षायां प्राप्त्या परत्वादित्युक्त्यसंगतेस्तद् ध्वनयन्नाह—पञ्चकमित्यादि। अवधित्वेत्यादि। अ(१)पादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः। ईदृशे च विषये

यदुक्तन्न्यायसिद्धतयेति तत्रान्यन्यायासम्भवादाह—सूत्रद्वयेति। "गतिबुद्धीति" सूत्रस्य नियमार्थत्वम्भाष्यकारमतसिद्धमिति प्राचामित्यसङ्गतमत आह-हेतुमतिचेतीति। एतञ्च भाष्यम् अपादानमुत्तराणीति भाष्यम्। अस्य "अकथितञ्च" इतिसूत्रस्य। असङ्गतेरिति पूर्वस्य परस्य च यत्र प्राप्तिस्तत्रैव विप्रतिषेधसूत्रस्य प्राप्तिरिति कर्तरीत्यादिसूत्रद्वयविषयकमेव। तथाचाकथितमिति सूत्रन्नकार्यमित्येतदभिप्रायकमिति भावः। पञ्चकमित्यादीति एतेन पञ्चम्या अवधित्वन्द्वितीयाया फलाश्रयत्वम्प्रतिपाद्यमित्युभयविवक्षा वक्तुमशक्येति शङ्काया नावकाश इति सूचितम्। गोशब्दस्यैव शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वसम्भवात्। पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिविशिष्टार्थाभिधायकत्वमिति सिद्धान्ताभिप्रायेणाह—अपादानत्वेति। ननु यदि शक्तिद्वयविवक्षा तदा शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वं विभक्तेरुपपादनीयन्तच्च न सम्भवति परत्वाज्जातकर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वमात्रस्य द्वितीयया प्रतिपादनसम्भवादत आह—ईदृ-

---

१ अपादानत्वकर्मत्वे तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वसमानाधिकरणविश्लेषाश्रयत्व—धात्वर्थफलाश्रयत्वादि धर्माभिव्यङ्ग्यशक्तिविशेषरूपे एव। अतएव फलाश्रयत्वात् कर्मत्वम्. विश्लेषाश्रयत्वादपादानत्वमित्यादिव्यवहारसङ्गतिः। अन्यथा कर्मत्वादेः फलाश्रयत्वादिरूपत्वे 'फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्' इत्यस्य फलाश्रयत्वात्फलाश्रयत्वमित्यर्थकत्वापत्त्या शाब्दबोधानापत्तिः, स्वस्मिन्स्वस्य हेतुत्वासम्भवात्। एवञ्च "क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका" इति समर्थसूत्रभाष्यात् सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमान्, क्रियाकारकसम्बन्धश्चार्थः। अत एव 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैकरूपेण द्वितीयाविधानं सङ्गच्छते। अन्यथा 'अधिशीङ्' 'दिवः कर्म च' 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यादिभिरुद्देश्यतावच्छेदकभेदेन कर्मसंज्ञा विधानात् कर्मपदस्य नानार्थकतया "कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यावृत्तिमन्तरा तत्तत्कर्मत्वबोधकद्वितीयाद्यसिद्धिः।

कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन द्वितीयाविधानेतु नावृत्तिः, कर्मसंज्ञाज्ञाप्यतादृशशक्तेः सर्वविधकर्मसु सत्त्वात्। तथा च "अकथितञ्च" इति सूत्रविहितद्वितीयायाः षष्ठीविभक्तेरिव सम्बन्धमात्रमर्थः। तत्तत्सूत्र विहितकर्मसंज्ञकार्थक द्वितीयायाश्च विभिन्नरूपेणैव कर्मबोधकत्वमिति च मनोरमोक्तिशिरस्कस्येति शब्दरत्नग्रन्थाकूतम् इत्याह अत्रारुचिबीजन्त्वित्यादि।

मनोरमाकारास्तु 'उद्देश्यतावच्छेदकफलाश्रयत्वादिरूपं नानारूपं कर्मत्वं विभक्तिवाच्यम नहि तदतिरिक्तं कर्मत्वशक्तिरूपं कर्मत्वम्, प्रमाणाभावात्। न च 'फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्'

गौस्तन्निष्ठो यः पयःक्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात्। तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्। अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठी प्राप्ता

आकडारसूत्र तद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः। इति स्थितमिति। प्राचां ग्रन्थे इति शेषः।

अत्रारुचिबीजं तु यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदा ऽपादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि। किं च कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवाद एव। तदभावे तद्विषये ऽपि षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न सम्बन्ध-

---

शेचेति। उभयोः शक्त्योः प्रातिपदिकेन प्रतिपादनविवक्षा जाता त्वेकैव विभक्तिस्तादृशविषय इत्यर्थः। इति स्थितमित्यस्माद्भाष्ये स्थितमित्यर्थः प्रतीयते। परन्त्वेवं वक्तुमशक्यम्। वक्ष्यमाणानुपपत्तेरत आह—प्राचाङ्ग्रन्थ इति।

अत्र प्राचामित्यनेन प्रतिपादेन अपादानत्वविवक्षायां गोः पयो दोग्धीत्येव भवतीत्याशयेनाह—अपादानत्वाविवक्षायामिति। अन्येन शास्त्रान्तरेण, असिद्धेरिति कर्मसंज्ञाया इति शेषः। एकव्यापारार्थकत्वं यदा पचादिधातूनान्तदा तत्कारकस्य कर्मसंज्ञार्थम् "अकथितञ्च" इति सूत्रम्। यदुक्तम्प्राक् षष्ठीबाधनार्थमिदं सूत्रमित्येतत्साध्यविभक्तेः सम्बन्धार्थकत्वमिति तद्दूषयति—किञ्चेति। क्रियाजनकतासमानाधिकरणेति। एतेन कारकत्वमपि शक्तिविशेष एव।

इत्यस्यासङ्गतिः, कर्मत्वमित्यस्य कर्मसंज्ञकत्वमित्यर्थेनादोषात्। "एकः पूर्वपरयोः" इतिसूत्रभाष्योक्तगुणविधायकशास्त्रावृत्तिवत् "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्यावृत्तिरिष्टैव, तत्र-द्वितीयया विभिन्नरूपेण बोधस्यानुभविकत्वात्।

यत्तु शब्दरत्नकाराः 'शेषत्वेन विवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुम् 'अकथितञ्चेति सूत्रम्। तथा चेहषष्ठीवत् सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थः' इति मनोरमाखण्डनाय "किञ्च कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषयेऽपि षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न सम्बन्धत्वेन बोधकतोचिता" इत्याहुः तन्न युक्तम् कर्तुरितिसूत्राभावे शेषषष्ठ्याः प्राप्तिसम्भवेऽपि तस्सत्वे कर्मत्वादि विवक्षायामेव कर्तुरित्यस्य प्राप्तया तदानीं शेषत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्तौ "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य तदपवादत्वासम्भवेन तद्वि तद्द्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वाभावेऽपि "अकथितञ्च" इत्यस्यापादानत्वाद्यविवक्षायां प्रवृत्त्या तदानीं "षष्ठी शेषे" इत्यस्यापि प्राप्तया 'येननाप्राप्ते' इति न्यायेनापवादतया तद्विहितद्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुस्तत्त्वविदः।

तां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथा चेह षष्ठीवत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गोः

त्वेन बोधकतोचिता । तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम् ।

व्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुरीप्सिततम' मित्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनाम् । तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः ।

प्रधानकर्मण्या(१) ख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥

तेनैव रूपेण शाब्दबोधविषयता संज्ञिन इति ध्वनितम् । अपादानसम्प्रदानाधिकरणानामपादानत्वादिनाऽविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव शाब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । मूलङ्खण्डयितुमुपक्रमते—व्यापारद्वयेनि । अपिः "तथायुक्त" मिति सूत्रसमुच्चायकः । यथाप्रयोगमित्यनेनातिप्रसङ्गो वारितः । बहूनामिति मूलपरिगणितभिन्नानामपि, ग्रहणमित्यनेनोक्तम् । उक्तरीत्या धातूनान्द्विकर्मकत्वे बोधिते लकाराद्युत्पत्तिविषये व्यवस्थामाह—तत्रेत्यादिना । ये दुहादयः पच्यादयश्च इत्युक्तेरिति इति भाष्यकारोक्तेरित्यर्थः । इष्टव्यवस्थासिद्धये प्रधानकर्मत्वन्दर्शयति—प्रधानेति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्यशाब्दबोधे यः

---

१ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥ इति भाष्यकारिका । अस्या अर्थः - प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां न्यादिधातूनां लादयो भवन्ति । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्रामम् । दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । दुह्यते गौः पयः । ण्यन्ते प्रयोज्यकर्तृरूपकर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन । इति ।

ननु अनुपदमेव शब्दरत्ने 'एकव्यापारार्थत्वे दुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि' इत्युक्त्या व्यापारद्वयार्थकदुहादियोगेऽपि कर्तृनिष्ठ प्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयरूपप्रधानकर्मणि प्रत्यय इति प्रतीयते तच्चानुचितम्, "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति भाष्योक्तेरिति चेन्न, दुहादीनां [illegible] द्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलैकव्यापारार्थकत्वपक्षे "अकथितञ्च" इति सूत्रसत्त्वपक्षे एव "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति भाष्योक्तेः सत्त्वात् । तत्र पक्षे "प्रधानकर्मण्याख्येये" इत्यनेनासंग्रहात् पूर्वोक्तप्रधानकर्मत्वस्य दुहादीनां गवादिरूपकर्मणि अभावात्तत्संग्रहाय तदुक्तेः । व्यापारद्वयार्थकत्वे तु उक्तप्रधानकर्मत्वस्य गवादौ सत्त्वेन "प्रधानकर्मण्याख्येये" इत्यनेनैव दुहादिकर्मणः संग्रहात् तत्पक्षे "अप्रधाने दुहादीनाम्" इत्युक्तौ भाष्यतात्पर्याभावात् । विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकतया कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणप्रथमव्यापाराश्रयस्य गोः प्रधानकर्मत्वाच्चेतः ।

क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी । तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधु-

---

वात् । एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने(१) पाठोऽयुक्तः । अर्थनि-

---

कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षत इत्यर्थविवक्षा दर्शिता तदाऽनुदाहरणत्वं, यदातु प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायन्धात्वर्थस्तदभिप्रायेण न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे तदाऽपायेन युज्यते" इत्युक्तमनेन सर्वथाऽविवक्षायामुदाहरणत्वम्पृच्छेर्दर्शितम् । भिक्षि 'पौरवं गां भिक्षते नैतदस्ति कथितात्र पूर्वाऽपादानसञ्ज्ञा न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति तदाऽपायेन युज्यते" अनेन भिक्षधातुविषये याचिधातुवदुदाहरणमनुदाहरणत्वञ्च कल्पनीयमिति कथितम् । चिञ् वृक्षमवचिनोति फलानि वृक्षस्यापादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । नैतदस्ति कथितात्र पूर्वाऽपादानसञ्ज्ञा वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थावगमात् । एतेनात्रापादानत्वाविवक्षैव नास्तीति निदर्शितम् । ब्रुवि शासि "पुत्रन्धर्मं ब्रूते पुत्रन्धर्ममनुशास्ति पुत्रो धर्मम्प्रतिपद्यते" पुत्रन्धर्मम्प्रतिपादयतीत्यर्थ । अनेन सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणत्वमित्युक्तम् । नैतदस्ति कथितात्र पूर्वा सम्प्रदानसंज्ञा वचनानुशासनकर्मणा धर्मेण पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्सम्प्रदानत्वम् । तस्याविवक्षाचात्र नास्तीति प्रदर्शितम् । तस्मात् त्रीण्येवोदाहरणानि पौरवं गां याचते माणवकम्पन्थानम्पृच्छति पौरवं गां भिक्षत इति । इतिचायुक्तमिति भाष्योक्तपरिगणनपरवाक्ये याचधातुसमानार्थकभिक्षेरुपादानादिति शेषः । एवन्दूद्यर्थत्वेन दुहादिवद्दूद्यर्थत्वेन, अतिप्रसङ्ग इति गमादिधातूनां संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराद्यर्थकतामाश्रित्य भृत्यङ् ग्रामङ्ग-

---

१ " अकथितञ्च " इति सूत्रे भाष्ये:-

> दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
> ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । अत्रोपयोगेत्यादेरयमर्थः—उपयुज्यत इत्युपयोगः = पयःफलादि । तस्य निमित्तम् = गोवृक्षादि, तत् । ब्रुविशास्योर्गुणः = साधनम् प्रधानकर्म क्रियायाः प्राधान्याद्गुणत्वं कारकाणाम् । तेन यत्सचते = सम्बध्यते नच अपूर्वविधौ = पूर्वसंज्ञानामपादानादीनां विधौ = विषयाभावे, यद्वा कर्मापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः = एकव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाविवक्षायां कर्मत्वविवक्षायां चेति यावत् । अकीर्तितम = अकथित कर्मेति । " आख्यातोपयोगे " इत्यत्रापि " नटस्य शृणोति " इत्यत्र " अकथितञ्च " इति कर्मसंज्ञामाशङ्क्य " नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते " दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति " इत्युक्तम् । अत्रापि परिगणने न सन्ति पच्यादय इत्युक्तम् भाष्यानुक्तानामिति ।

रेव । एवमग्रेऽप्यूह्यम् (१) । यत्तु प्राचोक्तम् ।

बन्धनेयं सञ्ज्ञेति चायुक्तम्(२) । एवं द्व्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रसङ्गस्त्वनभिधानेन वारणीय इति दिक् ।

अपादानत्वमात्रेति । विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षाया-मिति भावः । गोः क्षीरेति । न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वविवक्षाया सेति

च्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरूपो ऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्य इत्याशयेनाह—दिगिति ।

१ अत्रोहश्चेत्थम्ः—अकथितशब्दोऽप्रधानवाची, असंकीर्तितवाची च । तत्र "केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकथाभिः" इति भाष्यादसंकीर्तितपर एव न त्वप्रधानपरो ग्राह्यः, गच्छतीत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षा सत्त्वेऽपि गच्छतीति व्युत्पत्तिकगोपदं केनेत्याकाङ्क्षया अदर्शनेनेव कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलानाश्रयरूपाप्रधानार्थकस्याकथितपदे केनेत्याकाङ्क्षया अनुत्थानाद् भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । क्रियाप्रधानार्थकस्य ग्रहणे 'गां दोग्धि पयः' इत्यादावपादानत्वादिविवक्षायामपि उक्तव्यापारविशेषणफलानाश्रयत्वरूपाप्रधानत्वस्य गवि सत्त्वेनापादानत्वाद्यविवक्षायां चरितार्थं कर्मत्वमपादानत्वादिबाधकं स्यादिति तद्वारणायाकीर्तितपरत्वाश्रयणम् । तथाचापादानत्वादिविवक्षायां कर्मत्वाप्राप्त्या नापत्तिरिति भावः । असंकीर्तितत्वञ्च द्विधा पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकापादानत्वाद्यविवक्षया, सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्त्या च । तत्राद्ये गां दोग्धि पय इत्यादि । द्वितीये याचि प्रच्छिभिक्षियोगे बलिं याचते वसुधामित्यादि । पूर्वत्रापादानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् । तद्विवक्षायामपादानत्वम् । इति गां दोग्धि, गोर्दोग्धि, इत्युभयं साधु । उत्तरत्र पूर्वविषयस्य कस्याप्यप्राप्तेः बलिं याचते इत्येकमेव साधु । न चापादानत्वप्राप्तिः, विभागस्यधात्वर्थत्वे एव तत्प्रवृत्तेः याचेश्च परस्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापारार्थकत्वात् । अत एव कैयटेनोक्तम् "असंकीर्तितपर्य्याया कथितग्रहणे गां दोग्धि, गोर्दोग्धि इति च । याचि पृच्छिभिक्षियोगे कर्मसंज्ञैवेति व्यवस्थेति" इति । तथाच मनोरमाकारमते एकव्यापारार्थकत्वे सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठीप्राप्तौ तद्बाधनार्थं सूत्रम् । रत्नाकरमतेऽपादानत्वाद्यविवक्षायां केनापि कर्मत्वाप्राप्त्या कर्मत्वविवक्षायां कर्मसंज्ञार्थं सूत्रम् । इति दिक् ।

२—अत एव प्रकृतसूत्रे, "अकथितञ्च" इतिसूत्रे च भाष्ये दुह्यादीनां परिगणने परस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापारार्थकस्य, इद 'मवश्यं वक्ष्यामि' इतिवाक्योच्चारणजनकज्ञानविशेषरूपस्वीकारानुकूलव्यापारार्थकस्य च याचेरेव ग्रहणेन भिक्षेः कर्मत्वासिद्धौ तत्परिगणनं संगच्छते । अन्यथोभयार्थकयाचिनैव भिक्षियोगेऽपि कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अर्थनिबन्धनत्वे भाष्योक्तपरिगणनभङ्गरूपदोषस्तु न परिगणितार्थकानामेव कर्मत्वविधानार्थं परिगणनस्य चारितार्थ्यात् । न च "अहमपीदमचोद्यमचोद्यं" इति भाष्यप्रयोगविरोधः, व्यापारद्वयार्थकत्वेनबहूनां द्विकर्मकत्वस्येष्टत्वेन तदुपपत्तेः ।

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
नीहृकृष्वहां कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहः पाठो निर्मूलः । जग्राह च्युतरं शङ्क-

---

वाच्यम् । षष्ठ्यन्तार्थकस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगेषष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्त्तयती' त्युक्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्तमिति दिक् । निर्मूल इति । अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्सम्बन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः । द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थतया बोद्धव्यम् । उदाहरणमप्य-

ननु क्रियायामन्वयेऽपि कदाचित्षष्ठीसम्भवात्क्षीरविशेषणत्वमात्रेण षष्ठीप्रतिपादनमयुक्तमित्याशयेनाशङ्कामकृत्वा तन्निराचष्टे—नचेति । षष्ठ्यन्तार्थस्येति शेषेत्यादिः । स्वान्वययोग्यानामभिव्याहारइति कथनेन यत्र तत्समभिव्याहाराभावः क्रियायामन्वयविवक्षाच शेषत्वविवक्षाच तत्र षष्ठी भवत्येव । मातुः स्मरति नटस्य शृणोतीत्यादौ यथा इति व्युत्पत्तेरिति । एतेन पयः पदसमभिव्याहारे धात्वर्थानन्वय इति दर्शितम् । अत एवेति उक्तव्युत्पत्तिसत्त्वादेव, आदिना तण्डुलानोदनम्पचतीत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र निर्वर्तनं विक्लेदनंच पचेरर्थः । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनन्निर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । इत्युक्तम्भाष्य इति "कर्तुरीप्सिततमम्" ति सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । तत्रहि "अथेह कथम्भवितव्यम् तण्डुलानोदनम्पचतीति आहोस्वित्तण्डुलानामोदनम्पचतीति उभयथा भवितव्यम्, कथम् इह तण्डुलानोदनम्पचतीति द्व्यर्थः पचिः तण्डुलान्पचन्नोदनन्निर्वर्तयतीति इहेदानीन्तण्डुलानामोदनम्पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिः विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनन्निर्वर्तयति" इत्युक्तम् । यद्यपि फलव्यापारावादाय सर्वेषामेव धातूनान्द्व्यर्थत्वमितीह द्व्यर्थत्वाभिधानमनुपयुक्तमिति शङ्का भवति तथापि विक्लेदनविशिष्टन्निर्वर्तनम्पचेरर्थ इत्यर्थाभिप्रायेण द्व्यर्थत्वाभिधानम् । विक्लेदनवैशिष्ट्यञ्च क्वचित्सामानाधिकरण्येन यथा आद्ये तत्र विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुलानान्निर्वृत्तिरूपफलाश्रयत्वात्तु ओदनस्य कर्मता द्वितीयप्रयोगेतु करणत्वेन विक्लित्तिविशिष्टन्निर्वर्तनम्पचेरर्थः । तत्र तण्डुलानान्धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वाभावान्न कर्मत्वङ्किन्तु विकारयोगविवक्षया शेषे षष्ठीतिबोध्यम् । विक्लित्तेश्च सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां सन्निधाना तण्डुलसम्बन्धिनी सेति विज्ञायते । अत्र भाष्ये यथा मातुः स्मरतीत्यत्र कर्मणः

मित्युदाहरणमप्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथा ऽपि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि । दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम् ।

न्यादयो ण्यन्तानिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ इति ।

एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता (२) मिति भाष्यं विरुद्ध्येत । शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिश्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् । तथा मन्थेरपि

युक्तमिति । शक्रात् द्युतरुञ्जग्राहेत्येव प्रतीतेः । पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार द्युतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः । द्विकर्मकत्वमिति । अकथितसूत्रविषयतयेत्यर्थः । कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः । अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह—एवं चेत्यादिना । प्रधानमिति । उद्देश्यत्वादिति भावः । तस्योद्देश्यत्वे मानमाह—अर्थिनश्चेति । न तु निग्रहार्थ इति । शरीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः । तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः । एतत्सर्वं

शेषत्वविवक्षया षष्ठी भवति, तथैव तण्डुलपदादपि सा सिद्धेवेति विशिष्य विकारयोगे षष्ठीत्यभिधानेन षष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यानामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तिः सूचिता । मूलन्नास्तीति भाष्यानुक्तत्वादिति हेतुः पूरणीयः अत एवाह—द्विकर्मत्वमिति । ननूक्तरीत्या द्विकर्मकत्वे साधितमेवेति कथम्प्रक्रियाकृदुक्तोदाहरणस्यायुक्तत्वाभिधानमित्याकाङ्क्षायामाह—शक्रादिति । एतेन तादृशप्रयोगाभाव एवेति ध्वनितम् । इतरेषान्द्विकर्मकत्वम् व्यापारद्वयार्थत्वेनाभिहितमित्याशयेनाह—अकथितेति । ननु भाष्यानुक्तत्वेनेतरेषान्द्विकर्मकत्वस्य प्रामाणिकत्वाभिधानमयुक्तमत आह—कैयटेति । तद्रीत्यैवेति कैयटाद्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु ग्रहणार्थत्वेऽपि निग्रहार्थत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—शारीरेति । तस्मादेवेति अर्थिनश्चेत्येतस्मादित्यर्थः । एवञ्च मूले

प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः "येनापविद्धस-लिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" इति । अत्रामृतं मुख्यम् । उद्देश्यत्वात् । अम्बुनिधिस्तु गौणः ।

यदपि व्याख्यातार आहुः—द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति । तद्भ्रमात् । तथा हि । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयो' रिति वार्तिके तद्भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां तत्रैव स्फुटीकृता माधवोऽप्याह—जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि । उदाजहार च—तण्डुलानो-दनं पचतीति ।

माधवादिरीत्या लाद्युत्पत्तिनियामकम् । यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यम् ।

द्विकर्मकेष्विति । अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः । पचेरप्रामाणिकत्व-दूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—कैयटेति । अत्रारुचिबीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततममिति कर्मणो वृत्तस्यैकव्यापारप-रित्यागेन कर्तृत्वविवक्षयाऽपि भाष्यस्य सूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वे न मानमिति

अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषादित्यन्तन्देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति । मूलादि खण्ड-यितुमुपक्रमते—एतत्सर्वमिति । सर्वम् मूलस्परममूलं श्लोकस्य पठनम्प्राची-नखण्डनम्प्रागुक्तं वक्ष्यमाणञ्च सर्वम् । प्रागुक्तमिति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापारविशेषणेत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः ।

ननु 'कर्तुरीप्सिततममि" तिसूत्रस्थप्रागुक्तभाष्यसम्मतमेव पचेर्द्विकर्मकत्व-मिति कथमप्रामाणिकत्वाभिधानमत आह—अकथितसूत्रेति । अत्रेति कैयटे-त्यादिकथने व्यापारद्वयार्थत्वे फलपाकानुकूलव्यापारार्थत्वे इत्यर्थः । तदाद्युदुम्बर-म्फलम्पचतीति प्रयोगः एकव्यापारेति फलपाकानुकूलव्यापार एव पचेरर्थः । तदा-द्युदुम्बरः फलम्पच्यत इति प्रयोगः कालनिष्ठस्य द्वितीयस्य व्यापारस्याधुना परि-त्यागः । भाष्यस्य "दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति भाष्यस्य । एतच्च भाष्यं कर्मवदिति प्राप्तकर्मवद्भावस्य सकर्मकाणाम्प्रतिषेध इत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते कर्मवद्भा-वविधायकम् । एतत्सूत्रेति । "अकथितञ्च" इति सूत्रेत्यर्थः ।

यत्त्वकथितञ्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—अकथितशब्दो यद्य-प्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात् । करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरव-काशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गोदुह्यादिपरिगणनादिति । तन्मतान्तरा-भिप्रायेण । अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्यास्तां तावत् । शतं जयतीति । जि अभिभवे । यत्तु जि जय इति व्याख्यातं तन्न । तस्याकर्मकत्वात् यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथाऽपि चकारेण सङ्गृह्यन्त इति कैयटः ।

अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अहमपीदमचोद्यं चोद्य' इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वद-र्शनादिति भावः । तथा च भट्टिः—स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद

तन्मतान्तरेति । पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः । भाष्यानु-क्तानां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति । उदाहृतस्वपरग्रन्थाश्च यथाश्रुतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । कैयट इति । अत्रारुचिबीजमुक्तम् ।

इति भाव इति । अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति वदतां कैयटादीनामि-त्यादिः । द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ।

यदुक्तम्मूले मतान्तरेति तदयुक्तम्प्रागुक्तं यद्भाष्यसम्मतम्मतन्तद्रीत्या तस्य युक्तत्वमेवेत्याशयेनाह—पूर्वोपपादितेति । एवञ्च हरदत्तोक्तमसङ्गतमिति भावः । ध्वनितमिति मतान्तरेत्यभिधानेन ध्वनितमित्यर्थः । उक्तमिति "अकथितञ्च" इति सूत्रविषयत्वं यदि जयत्यादीनाम्भाष्यकाराभिमतन्तदा चकारेण तेषां सङ्ग्रह उचितस्तत्रैवेतु न मानमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ।

ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यार्थनिबन्धनार्थत्वाभावेनाप्राप्तिस्तदा द्विकर्मकत्वङ्कथमनु-क्तानामित्याकाङ्क्षायामाह—द्विकर्मकत्वन्त्विति । यथा-प्रयोगव्यापारद्वयार्थ-कत्वं कल्पनीयमिति भावः । कुरुपञ्चालादेरेव देशपदेन ग्रहणे किम्मानमत आह—व्याख्यानादिति । "अधिशीङ्स्थासामि" त्यादिसूत्रारम्भमूलकाद्व्याख्याना-दित्यर्थः । तथैव कुरुपञ्चालादिशब्दानामेव देशवाचकत्वेनोदाहरणात् । मूलमि-

मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोऽपि–शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव । भारविश्च–उदारचेता गिरिमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः । देश इति । कुरुपञ्चालादिरेव गृह्यते । तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्न वैयर्थ्यम् । गोदोह इति । न चेह कालत्वातिसिद्धिः । लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति । यत्तु प्राचोक्तम् । अकर्मकधातु-

कुरुपञ्चालादिरिति । व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः । नवैयर्थ्यमिति । शीङादेरपि शयनपूर्वके व्यापने वृत्त्या कर्त्तुरित्येव कर्मत्वस्याऽऽस्यादियोग इव सिद्धत्वादिति भावः । एवं चैवं कल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति । प्रसिद्धस्येति । क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । तेनेति । देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः । यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति । तन्न । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वाभावात् । यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादिना न तस्य कालत्वम् ।

त्यादेरित्यत्रादिपदेन "समानोदरे शयित ओचोदात्त" इति निर्देशस्य सङ्ग्रहः "अकर्मकधातुभिर्योग" इति वार्तिकमेव स्वातन्त्र्येण न कर्मसञ्ज्ञाविधायकङ्किन्तु स्वार्थकरणकव्यापने धातूनां वृत्तिकल्पनेन सिद्धकर्मत्वानुवादकमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेणाह—शीङादेरपीति । शयनपूर्वके शयनादिकरणके नन्वेवन्तादृशदेशग्रहणेऽपि तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमेवातस्तत्फलितमेवैतदित्याह—एवञ्चेति । तादृशदेशग्रहणेचेत्यर्थः । एवं कल्पनया स्वकरणकव्यापने वृत्तिकल्पनया, उक्तदेशादीनाम् कुरुपञ्चालादीनाम्, एवकारेण वैकुण्ठादीनां व्यवच्छेदः । मूलादुक्तार्थस्य न झटिति प्रतीतिरत आह –सूचयतीति । ननु क्रियापि काल एव प्रसिद्धपरिमाणासूर्यक्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्काल एवेत्युक्तेरत आह—क्रियाया इति । जन्यमात्रङ्कालोपाधिरित्यस्य जन्यमात्रन्तत्तत्पदार्थनिष्ठाधेयतानिरूपिता या कालनिष्ठा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकमित्यर्थः । क्रियाया इव जन्यघटादेरपि मासादिपदव्यवहार्यत्वम् "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" इति सूत्रोदाहरणसिद्धये स्वीकार्यमेवेत्याशयेनाह—यदित्विति । न कालत्वम् न कालपद-

भिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचित् । नदीमास्ते इत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । आस्यते मास इति यथा । केचिदित्यप्यसङ्गतम् । द्वितीयाया भाष्यसम्मतत्वात् । नदीमित्युदाहरणमप्यसङ्गतम् । ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशमात्रम् । तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम् । अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात् । अत एवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति व्याख्यातम् ।

"गतिबुद्धि" ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । न त्विह 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' इति वत् कर्मशब्दः क्रियापरः । कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-

किं तु मासत्वादिनैवेति भावः । एतच्च नापूर्वं वचनमित्याकरे स्पष्टम् । अध्वानं स्वपितीति । स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ।

कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययस्योचित्यादित्यर्थः । ननु 'कर्त्तरि

व्यवहार्यत्वम् ननु स्वपूधातोर्यदा स्वापकरणकव्यापने वृत्तिस्तदा ऽध्वानं स्वपितीतीष्टमेवेत्यत आह—स्वापमात्रेति । "एतेनाकर्मकधातुभिर्योग" इति मौलवचनस्यापूर्वत्वशङ्कां वारयति-"अकथितञ्च" इतिसूत्रे ऽकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथन्त्विकर्मकत्वमिति प्रश्ने ? 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा, मित्यत्र प्रसिद्धत्वसूचकहिशब्दोपादानेन सर्वत्र स्वार्थकरणकव्यापने वृत्या कालादिकर्मकत्वसम्भवस्य सूचनात् । अकर्मणामित्युपलक्षणम्, सकर्मकाणामप्येवङ्कल्पनया कालादिकर्मकत्वस्य सम्भवात् ।

'कृत्रिमाऽकृत्रिमयो' रिति परिभाषया कृत्रिमाधिकरणकं कार्यजातमुक्तम्तु तत्र हेतुलक इत्यग्रग्रन्थस्य हेतुपरत्वमेवेत्याशये—कार्यसम्प्रत्ययस्येति । एवञ्चौचित्येन हेतुनोक्तार्थः साधनीय इति भावः । कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिति तत्र गन्तुमिच्छतीत्यप्राप्त्यैव एवं सर्वत्र सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायारम्भनिवृत्तेः सत्वेन तत्तन्निरूपितकर्मत्वमस्त्येवेति कृतिमत्कर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च कृत्रिमाकृत्रिम-

र्थाकर्मकाणा' मित्येवावक्ष्यत् । नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिध्यति । उक्तं च ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।
नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ इति ।

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च । स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन सम्बद्ध्यते । हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एवोपजीव्याऽपि कर्तृसञ्ज्ञा । एवं च ।

कर्मे" ति सूत्रे क्रियाया अपि कृतिकर्मत्वोक्तेरिदमसङ्गतमत आह— कर्मेति । प्राञ्च इति । 'हेतुमति च' इत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः । गुणक्रियायाम्— णिच्प्रकृत्यर्थक्रियायाम् । स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं, कर्मसञ्ज्ञानियमस्य च । प्रेषणे—ण्यर्थे । तृतीययेति । स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः । विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह— हेतुमतीति । अन्तरङ्गत्वादिति । एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः । अस्य

न्यायेन कर्मकारकस्यैव ग्रहणमिति नियमासिद्धिरित्याह—इदमसङ्गतमिति । प्राञ्च इत्यभिधानम्मूलकारस्य यथारुचिबोधनाय तदा तस्यार्थस्य भाष्यकारसम्मतत्वादेवकथनमसङ्गतमेवेत्यत आह— हेतुमतीति । हरिकारिकायां स्वातन्त्र्यादित्यनेन कर्मत्वप्राप्तिहेत्वभिधानकृतमिति भ्रमनिवारणायाह—स्वातन्त्र्यादित्यस्येति । स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृवृत्तिधर्मेण कर्तृत्वेनेत्यर्थे तृतीयया इत्यस्य न लाभ इत्यत आह—स्वकार्येणेत्यर्थ इति । एवञ्च तृतीययेति फलितार्थकथनमिति भावः । मूलेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति । हेतुमति णिज्विधानादित्यनेन यद्युपजीव्यत्वमेवोपपादितमिति ज्ञायते तदाऽत एवेत्यनेन पुनरुपजीव्येत्यभिधाने पौनरुक्त्यमत आह—विशिष्टाया इति । स्वकारकविशिष्टाया णिजर्थेन सम्बन्ध इत्यर्थः । मूले अत एवेत्यस्योक्तहेतोरेवेत्यर्थः । एवञ्च अन्तरङ्गत्वसत्त्वेच "गति-

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।
प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥ इति ॥

अस्त्वेवम् । लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् । नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत् । शृणु । णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्याद् विप्रतिषेध एव नास्ति । अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसंभवः । अर्थप्राधान्य-

विधित्वमित्ययं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः । तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसाम-र्थ्यादित्यर्थं मन्यते ।

पुरस्कारे त्विति । तुनाऽरुचिः सूचिता । प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीन-त्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थ-प्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति । किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रोपलक्षणं न तु

बुद्धीतिसूत्रस्य नियमार्थम्भाष्यकाराभिमतमिति विधित्वपक्षस्य निर्मूलस्य कथनम-सङ्गतमत आह—अस्येति । अस्य गतिबुद्धीतिसूत्रस्य तदेवाह—तत्र हीति । "आकडारादि" तिसूत्र इत्यर्थः । कर्मेति प्रथमान्तम् मन्यत इति मूलकृदिति शेषः । अरुचिरभिमान इति मन्यत इत्याभ्यां सूचिता सा ऽनुपदमेव व्यक्तीभवि-ष्यति । मूले शाब्दम्प्राधान्यम्पुरस्कृत्येति प्रासङ्गिया इति शेषः । न प्राबल्यम्प्रयोजत इति लौकिको दृष्टान्तोऽत्र साधकः, यथा ऽन्तरङ्गामात्यादिकार्यम्प्रधानराजाज्ञया बाध्यत इति' इह शास्त्रे शब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधिकर्मत्वस्य राजवत्प्राबल्यमिति ।

ननु यथाशाब्दम्प्राधान्यम्प्रयोजकव्यापारे तथोद्देश्यत्वलक्षणमार्थप्राधान्यम्प्र-योज्यव्यापार इति द्वयोः समत्वमेवेति अर्थादित्याशयेनाह-अन्यानधीनत्वेति । एवञ्च द्विविधप्राधान्यन्तत्रास्तीति प्रयोजकव्यापार एव प्रबल इति भावः । परो-क्तमुपजीव्यत्वमपि खण्डयति—किञ्चेत्यादिना । भाष्यस्य परोक्तस्य तर्हि

पुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम् शत्रूनिति । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः । नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म, न च शत्रवः कर्त्तारः । तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् मैवम् ।

तत्सञ्ज्ञकपरम् । अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम् । आकडारसूत्र(१)स्थस्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमार्थतैवोचिता । एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न । 'प्राक् कडारा'दिति शास्त्रबाधापत्तेः । स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे । नन्विहेति । तथायु-

---

कागतिरत आह—आकडारेति । तस्य सूत्रस्य पाठभेदेऽप्यस्य नियमार्थत्वमेवेत्याह—किञ्चेति विपरीतनियमशङ्कां वारयति—एषामिति । योगे कर्तुरिति शेषः । तद्धि गत्याद्यर्थानामणौ कर्तुर्णौ यदि भवति तदा कर्मसंज्ञैवेति नियमाकारः । शास्त्रबाधापत्तेरिति तादृशनियमेन कर्तृसंज्ञाया व्यावृत्त्या परकार्यस्य विधानाभावादिति भावः । किञ्च भवदुक्तो नियमाकारश्चेत्पाचयत्यादियोगेऽपि कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्यापारस्योक्तद्विविधप्राधान्यस्य सत्त्वात्प्राप्नोति नचेष्टापत्तिः । आक-

१—अयम्भावः "आकडारात्' इति सूत्रे भाष्ये 'लोके व्याकरणे च इन्द्रः, शक्रः पुरुहूतः । कन्दुः, कोष्ठः, कुसूलः इत्येकस्य द्रव्यस्य, कर्तव्यम्, हर्तव्यम् इत्यत्रैकस्य प्रत्ययस्य प्रत्यय-कृत्-कृत्यसंज्ञकस्य च बहुसंज्ञादर्शनादाकडारादेष्वपि संज्ञानां समावेश एव स्यान्न बाध इति आकडारादिति सूत्रम् । तत्र पुनः शङ्कितम् । "आकडारादेका संज्ञा" इति, "प्राक्कडारात्परं कार्यम्" इति, वा सूत्रं कर्तव्यम् । अत्र कैयटः 'एका संज्ञा' इति पाठे संज्ञाद्वयसमावेशस्य प्राप्ततया 'एकैव संज्ञा न द्वितीया' इति नियमार्थमेव सूत्रम् "प्राक्कडारात्परं कार्य्यम्' इति पाठे तु परशब्देन संज्ञाप्रकरणात् संज्ञारूपं परकार्य्यमेव ग्राह्यम् । तथा च परभूताया यस्याः संज्ञाया पूर्वसंज्ञया बाधः प्राप्नोति तत्र पराऽनेन माध्यते इति विध्यर्थं सूत्रम् । नन्वत्रापि पाठे संज्ञयोर्विशेषाभावेन पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वसंज्ञाया अपि चारितार्थ्यसम्भवेनोभयोः प्रसक्तौ नियमार्थमेवस्यात्परमेव नपूर्वमिति वाच्यम्, नियमेऽनुवाद दोषप्रसङ्गाद्बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्वस्यौचित्येन 'अत्रप्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावोऽनेन' इतिकल्पनेनादोषात् । तेन परयाऽनवकाशया पूर्वासावकाशा बाध्यते । द्वयोश्चानवकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यते । इत्येतदत्रवस्तुतत्त्वम् । तत्र 'एकासंज्ञा' इति कल्पे "अङ्गसंज्ञया भसंज्ञयोः समावेशः, 'कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम्', 'गतिदिवः कर्महेतुमत्सु चग्रहणम्', गुरुलघुसंज्ञे, नदीघिसंज्ञे" 'परस्मैपदसंज्ञापुरुषसंज्ञा,' 'गतिबुद्ध्यादानां

ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम्', इत्यादिवार्तिकैर्दूषणान्युक्तानि । ततः "गतिबुद्ध्यादीनाण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञाप्राप्नोति ।" इतिभाष्येउक्तम् । अत्रकैयटः "एकसंज्ञाधिकारे गत्यादि सूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारेस्वतन्त्रः, प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एक संज्ञाधिकारादन्यतरेण भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसन्निधौप्रधानस्य प्रयोजकत्वेसम्भवति पृथग्गुणास्तदिच्छ्या स्वकार्यं न प्रयुञ्जयते । ततश्चसिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्तार्ण्यन्तानां कर्मसंज्ञोभवतिनान्येषामितिनियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदातु 'परंकार्यम्' इतिपाठस्तदाऽविरोधात् (एकसंज्ञानियमराहित्यात्) सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादानामेवेति नियमेन एयन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञाव्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्गः । एषां कर्मसंज्ञैव इति नियमस्तु न "प्राक्कडारात्परं कार्य्यम्" इति शास्त्रबाधापत्तेः । ननु भाष्ये 'आरम्भसामर्थ्यात्' इत्यनेन विधायकत्वप्रतीत्या गत्यादिसूत्रस्य नियमपक्षे तद्विरोधोऽत आह रत्ने 'आरम्भसामर्थ्यादित्यस्य एतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति । यद्वा हेतुमतिचेति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रस्य नियमत्वोक्त्या कर्तुरित्यस्य एयन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन एयन्तधातुविषयस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । किञ्च 'परंकार्य्यम्' इति पाठे विधायकत्वं दुरुपपादम्, उभयोरप्यविरोधदप्राप्तेः । अत एवाग्रे भाष्ये "नैषदोषः । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयम् "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति । " यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्राप्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रावकरिष्येताम् नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थ इति कैयटः । 'परं कार्य्यम्' इति पाठेऽपि नियमेन वारणे तु भाष्यकैयटादिकमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

अत्रेदं तत्त्वम् यद्यपि शाब्दबोधेयमुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपं शाब्दप्राधान्यं णिजर्थव्यापारस्यैवेति लोके राजमन्त्रिणोरिव प्रधानकार्य्यं सर्वतोबलवदिति न्यायेन उपजीव्यामन्तरङ्गामपि कर्तृसंज्ञां बाधित्वा कर्मसंज्ञैव स्यदिति गत्यादिसूत्रस्य नियमत्वं प्राप्तं तथापि राजकुमाराध्यापकयोरिव, आरम्भसामर्थ्यादित्याकडारादितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्, विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति न्यायात्, लोकव्यवहाराचोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्येव शाब्दप्राधान्यापेक्षया बलवत्त्वमिति कर्तृसंज्ञा स्यादिति तद्बाधनार्थं गत्यादिसूत्रमिति विधित्वमेवास्येति प्राचीनाः । नवीनास्तु शाब्दप्राधान्यस्य, अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य च णिजर्थव्यापारे सत्त्वात्, हेतुमतिचेति सूत्रभाष्ये "एतेषामेव एयन्तानां यः कर्ता सणौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति" इत्युक्तेश्च नियमार्थत्वमेव गत्यादिसूत्रस्य । आकडारादितिसूत्रस्थभाष्यन्तु नियमसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकम्, एयन्तविषयककर्तुरिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकं वेति न तद्विरोधः ।

तथा च णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वञ्चेत्तदा गत्याद्यर्थकणिजन्तधातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव नान्यस्येति कर्तुरितिसूत्रेणिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयातिरिक्तस्येप्सिततमस्य ग्रहणान्न देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्मत्वमित्याहुः । अत्र नियमार्थत्वपक्ष एव श्रेयान् भाष्यस्वरसादिति दिक् ।

कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव । न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीना' मित्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात् । ननु स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति

कमित्यनेनापि न । तस्यानीप्सितत्वाभावात् । तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्च । लक्षणां विनेति । कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः । अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम् । 'तत्प्रयोजको हेतु' रिति

डारादिति न्यासान्तरेण वैरूप्यापत्तेः । नचाणौ यः कर्ता स एव णौ कर्म भवति नतु तद्भिन्न इति विपरीतनियमः कस्मान्न भवतीति वाच्यम् । लक्ष्यविसंवादापत्तेः । ण्यन्ते कर्मान्तरस्य भवन्मतेऽभावेन ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्च कर्मान्तरसम्भावनाया अभावेन सौत्राकर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । अनीप्सितत्वाभावादिति प्रकृतिजन्यशाब्दबोधे प्रधानीभूतो यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वस्य सत्त्वेनोद्देश्यत्वाभावात्मकानीप्सितत्वाभावादित्यर्थः । ननु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रयोजकव्यापारस्य प्रवृत्तेर्लौकिकमनीप्सितत्व स्वर्गादीनामस्त्येवेत्यत आह—तत्रापीति कर्तुः क्रियया तथायुक्तमित्येवंसूत्रार्थस्य सत्त्वात् । मूले स्वतन्त्रोपलक्षणमिति स्वतन्त्रे लाक्षणिकमित्यर्थः । कर्तृपदस्य शक्तिविशेषावच्छिन्ने परिभाषितत्वादिति भावः । अत एव कर्तृपदस्य तत्र लक्षणासत्त्वादेव, हाधातोर्विभागानुकूलव्यापारोऽर्थः । तादृशविभागावधित्वस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वस्य च प्राप्तौ परत्वात्कर्तृसंज्ञैव सार्थस्य स्यान्नत्वपादानत्वमिति कथमत्र पञ्चमीति न शङ्क्यम् । "अपादाने चाहीयरुहो"रिति ज्ञापकादिति गृहाण । "अपादाने या पञ्चमी" भवति तदन्ताद्वा तसिः स्यात् तच्चेत् अपादानं हीयरुहसम्बन्धि न चेदिति तदर्थः । ग्रामादग्रामतो वा गच्छतीति तदुदाहरणम् । अत्र हीयेति कर्मप्रत्यये सति हीयते इति यद्भवति तदेकदेशानुकरणमतस्तेन पर्युदासरूपज्ञापकेन कर्मप्रत्ययान्तहाधातुयोगे विप्रतिषेध इति शास्त्रप्रवृ-

चेत्सञ्ज्ञान्तरा(१)नुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि ।

नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथाऽपि

सूत्रेऽप्येवमेवात एव णिच्सिद्धिः । अवधेहीति । किं च प्रयोजककर्तृ-व्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाप्ततं कर्मत्वम् । किं च णिजु-त्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वस-त्त्वात् । अकृतव्यूहा इति त्वनित्या । नास्त्येव वा ।

प्रापणमिति । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि तत् । तथाऽपीति । अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथं चिद् गत्यर्थानामप्यत्र

स्याऽपादानत्वम्भवति । सार्थ एनं जहाति अयं सार्थाद्धीयते इति सम्प्रत्ययात् । हीयत इति कर्मकर्तरि लः हीयतेऽपगच्छतीत्यर्थः । न केवलङ्गतिबुद्धीतिसूत्र एव कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणङ्किन्त्वन्यत्राऽपीत्याह—तत्प्रयोजक इति । एवमेव तत्पदमपि स्वतन्त्रपरामर्शकमेव । "कर्तुरीप्सिततमम्" इति सूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणां विनापि निर्वाह इत्याशयेनाह—किञ्च प्रयोजकेति । एतत्सर्वङ्कर्मसंज्ञाया प्रागप्रवृत्तिम-भ्युपेत्य वस्तुतस्तु गतिबुद्धीतिसूत्रस्य णिचि कृते प्रवृत्तिः । "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यस्यतु प्रागेव प्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिगन्धोऽपि नेत्याह—किञ्च णिजुत्पत्तेरिति । ननु कृतमपि कार्यन्निवर्तयन्तीत्यर्थका कृतेति न्यायेन प्राक् प्रवृत्तायाः संज्ञाया अपगमे पुनस्तस्याः प्रवृत्तिरभिप्रेता, अथवा प्रयोज्यस्य कर्तृत्वन्नइक्षयतीति स्वर्गा-दीनाङ्कर्मसंज्ञा प्राङ्नभविष्यतीत्यत आह—अकृतेति । अनित्यमिति "छ्वोरि" ति सूत्रे सतुक्ग्रहणात् एतत्कैयटानुरोधेन । स्वमतेनाह—नास्त्येवेति ।

गतिरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रम् प्रापणन्तु तादृशव्यापारानुकूलव्या-पार इत्याह—उत्तरदेशेति । अत एव प्रतिषेधादिति नीवह्योरित्यस्मादेव प्रतिषेधादित्यर्थः । यथाकथञ्चित् विशेषणतया जातिविशिष्टस्य शब्दार्थत्वेऽपि जातिशब्दत्वंव्यवहारवत् अपिना विशेष्यतयेत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र गतीतिसूत्रे अत

---

१ ननु कर्मसंज्ञोद्देश्यकोटौ संज्ञान्तरानुपहितत्वस्याप्रवेशात् तेन रूपेण कर्तृपदस्याबोधकतया 'संज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य' इत्यसङ्गतमिति • चेन्न, कर्तृपदस्य संकेतसम्बन्धेन कर्तृ-पदवत्त्वेन शक्ततया धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वतन्त्रत्वावच्छिन्ने संज्ञान्तरापादानाद्युपहितानु-पहिते लक्षणेति तदर्थत्वेनादोषात् । तथा च कर्तृपदेन धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य ग्रहणेन सार्थाद्धीयते इत्यादावपि नासङ्गतिरिति भावः ।

गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः। नियन्त्रिति। नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव। तेन वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्यति। अनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। सूत इति।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः।

ग्रहणमिति भावः। प्राप्तिं मत्वेति। न वेति सूत्रे भाष्ये हृकोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्तेऽभ्यवहरतिमुदाहृत्याप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात्। विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्रत्यकैयटाच्च। न गतीतिसूत्रभाष्ये 'हृक्रोरप्रतिषेधः' सम्प्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे एव उदाहरणाच्च। तत्रैव वहिर्न गत्यर्थः देशान्तरप्रापणं वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च सम्बन्धमात्रं न संयोग एव। सुखं प्राप्तो, धनं प्राप्तो, भूःप्राप्तेत्यादिव्यवहा-

---

एव णिजन्तस्य गत्याद्यर्थकत्वमुपजीव्य गत्याद्यर्थानामणौ कर्ता यः स णाविति व्याख्यानमपि सुष्टु सङ्गच्छते। एतावता प्रबन्धेन मूलं संयोज्य सिद्धान्तरीत्या मूलं खण्डयितुमुपक्रमते—नवेति। सूत्र इत्यादिना अभ्यवहरतिम्, अभ्यवपूर्वकहृधातुम् प्रत्यवसानार्थत्वाद्धि प्राप्तिरत्र अप्राप्त इति संयोगानुकूलव्यापारमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकस्य गत्यर्थत्वमिति तदाशयः। उदाहरणादिति प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वेऽप्राप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः। विपूर्वइति। विहरति देशन्तुरग इति शब्दात्सञ्चरगच्छतीत्यर्थावगमात् केवलस्य गत्यर्थत्वे विपूर्व इति न वदेदिति भावः। अभ्यवपूर्व इति हरतिरित्यस्यानुषङ्गः अप्रतिषेध इति नगतीतिप्रतिषेधो नेत्यर्थः। प्रापणं यदि गतिः स्यात्तदा प्रतिषेधाभावाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः। नन्वेतावता हरतेरस्तु तथा वहतेस्तु गत्यर्थत्वाभावे किम्मानमत आह—तत्रैवेति। नगतीतिसूत्रएवेत्यर्थः। इति भाष्येणेति वार्तिकस्थवाहग्रहणप्रत्याख्यानपरेणेति शेषः। वहधातोर्गत्यर्थत्वाभावे हेतुमाह—प्राप्तिश्चेति। एवञ्च संयोगत्वेन संयोगस्य तन्मध्ये ऽप्रवेशान्न गत्यर्थत्वमिति भावः। सुखम्प्राप्त इति अत्र समवायत्वेन सम्बन्धस्योत्तरत्र स्वस्वामिभावत्वेन सम्बन्धस्य प्रवेश इति विवेकः। गत्यर्थत्वाभावे कर्तरि क्तप्रत्यय एव कथमत आह—आदिकर्मणीति। चस्त्वर्थे। नन्वेवन्तर्हि 'नीवह्यो' रिति वार्तिकस्य

आदयतीति । अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव । तदपवादस्य 'निगरणचलनार्थेभ्यश्चे' त्यस्य 'अदेः प्रतिषेध' इति निषिद्धत्वात् । सस्यमिति । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । स्मारयतीति ।

यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मस्स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोद्धव्यम् ।

शब्दायतेरिति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरे' त्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमण्णिच् । धात्वर्थेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै

रात् । आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः । देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपपत्त्या क्वचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्त्येव तादृशमपि गत्यर्थकत्वमभिमत्य वार्तिकारम्भः । वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम् हिंसेति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेर्वृत्तिर्बोध्या । भाष्यप्रयोगादेवेति । आध्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः ।

परास्ता इति । इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतः शब्दक्रिया-

का गतिरत आह—देशान्तरप्राप्तेरिति । परं केवलं सुखम्प्राप्त इत्यत्र तथावगत्यभावादाह—क्वचिदिति । ग्रामम्प्राप्त इत्यादौ नान्तरीयकतया तस्य प्रतीतिः इत्यभिमत्य एवमङ्गीकृत्य उक्तभाष्यविरोधो ह्यभिमानत्वोक्तौ हेतुः । एवञ्च न्यायसिद्धार्थानुवाद एव वार्तिककृता कृत इति तत्त्वम् । ननु क्षेत्रस्थानां यवानाम्भक्षणे यवानां यद्यपि प्राणवियोगसत्त्वाद्धिंसा भवति तथापि धातोस्तदर्थत्वाभावान्न निषेधस्य प्राप्तिरत आह—हिंसाङ्गेति । हिंसाया अङ्गं विशेषणमिति वाच्यार्थः । भक्षणकरणकहिंसने धातोर्वृत्तिरिति भावः । भक्षयतेः स्वार्थणिजन्तप्रकृतिकहेतुमण्णिजन्तस्य भक्षयतेः अस्मादेव निषेधात् "गतिबुद्धि इतिसूत्रेऽणीत्यत्र हेतुमण्णिच एव ग्रहणम् । मूले—स्मारयतीति चिन्तनार्थोऽयन्न मित् । ननु यदि भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वन्तदा स्मारयति देवदत्तेनेत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह—आध्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरतेः—चिन्तनार्थस्य स्मरतेः ।

वक्ष्यमाणरीत्या ऽयुक्तम्मूलं योजयति—इदमिति । शब्दायतेरिति वचनमि-

रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा भय, क्रन्द, शब्दाय, ह्वेञां नेत्युक्तम्। तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियात्वमात्रेण प्राप्तिसम्भावना। वस्तुतस्तु नासौ सूत्रार्थ इत्युक्तम्। यदपि श्रु, ग्रह, दृशा, मिति कर्मत्वमुक्तम्। तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथाऽपि बहूनामसंमतम्। अत एव 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचख्युः। तथा अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति। युक्तं चैतत्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र

णामिति पक्षे भाष्ये ह्वाययति, शब्दाययति, क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे। एवं च तत्र पक्षे शब्दायतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानम्। शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वे ऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावे न मानमिति बोध्यम्। व्याचख्युरिति। तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम्। अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ग्राहेः—बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः। ततश्चेति। एवं व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। प्रतिग्राहिते इति। अस्य जाययेत्यादिः।

त्यर्थः। कैयटपदसूचितामरुचिमाह—वस्तुत इत्यादिना। एवञ्च। तत्र पक्षे प्रतिषेधानुक्तौच। तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे। ननु धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वमेव मानम्भविष्यतीत्यत आह—शब्दस्येत्यादि। बहिर्भूतेति अन्तर्भूतशब्दात्मककर्मण इत्यादिः। तेन—एवं व्याख्यानेन। बोधनार्थस्य बुध्यर्थकत्वेन गतिबुद्धीतिसूत्रस्य प्राप्तिरन्यार्थकत्वेतु नेति भावः। अन्यथा अन्यार्थस्यापि द्विकर्मकत्वस्य प्रामाणिकत्वे। एवञ्चेति—धेनोरभिधानेच। अन्यपदार्थत्वाभावादिति। धेनोः केनाभिधानादिति भावः। तत्र जाययेत्यास्यादित्वे तृतीयान्तस्य व्यधिकरणत्वाद्बहुव्रीहिघटकत्वन्न सम्भवतीत्यत आह—तृतीयातत्पुरुषमिति। बहुव्रीहिरिति। जायाप्रतिग्राहितशब्दस्य द्वन्द्वसंज्ञकगन्धमाल्यशब्देन

क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावेणेव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् ।

तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः । बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात् । अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च । तदाह—जायानिष्ठेति । ननु द्विकर्मकत्वेऽपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति चेन्न । णिजुत्पत्त्यर्थं प्रयोजकजायाया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं तन्निष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवैतत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषये कर्मत्वविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् । कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असम्भव इत्यभिमानात् । न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिजिति गन्धमाल्यकर्मण्येव क्ते

बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः । ननु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेत्यर्थे बहुव्रीहिं कृत्वा तेन जाययेति तृतीयान्तस्य तत्पुरुषोऽस्त्वित्यत आह—बहुव्रीहिणेति । विधायकाभावादिति । समुदायार्थस्य तृतीयान्तार्थकृतत्वाभावेन 'तृतीयातत्कृतेति" सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः । ननु अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय "सुप्सुपा" इतिसमासोऽस्त्वित्यत आह—अवयवेनेति । द्विकर्मकत्वेऽपीति । बोधनातिरिक्तार्थस्य ग्राहेर्द्विकर्मकत्वेऽपीत्यर्थः । कर्मत्वाविवक्षायामिति । सम्बन्धित्वेन विवक्षायामित्यर्थः । इष्टसिद्धिरिति । जायया प्रतिग्राहिते इत्यर्थे तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा जायाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यस्या इत्यर्थे बहुव्रीहिसमासेनेष्टसिद्धिरिति भावः । हेतुत्वार्थमिति । हेतुसंज्ञार्थमित्यर्थः । कर्तृत्वार्थमिति । कर्तृसंज्ञासिध्यर्थमित्यर्थः । ईदृशार्थस्य—तादृशव्यापाररूपार्थस्य । एतत्कर्मसंज्ञेति । धेनोः कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेत्यर्थः । ईदृशविषये—कर्तुः कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरन्यतरस्य सत्वमस्तु, अन्यतरस्य विवक्षास्त्वित्यत आह—कर्मत्वशक्तेरपीति । तत्समनियतत्वेन—कर्तृत्वसमनियतत्वेन । अभि-

अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम् ।

अभिनि ॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं तादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह-**संघातपूर्वकस्येति** । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखा पदे इति । **क्वचिन्नेति** । 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना' मिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम् । उपपदविभक्तिमाह-**उभसर्वतसोरित्यादिना** । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । **अत्र प्राञ्चः**-उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते । अन्यथा तसोऽसम्भवादित्याहुः । वस्तुतस्तु वृत्ति-

---

इष्टसिद्धिर्जायापदेन षष्ठीसमास इति वाच्यम् । प्रकृत्यैव तदर्थलाभाण्णिजुपादानस्यायुष्टतापत्तेः । ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेऽन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहिन्शब्दस्यधेनुपरत्वेऽपि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह—अन्यपदार्थेति । तदन्तर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिबलेनाङ्गीकारे ऽप्यन्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः । अभिवादयतेरिति । वदि अभिवादन इति ण्यन्तस्येत्यर्थः ।

व्याख्यानात् सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभावं दर्शयति- पूर्वनिपातेति ।

निविशतइति । अत एव सत्त्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । भाष्यप्रयोग इति समर्थसूत्रस्थ इति शेषः । उभसर्वयोस्तसा-

मानादित्यभिधानमरुचिसूचनाय, तद्बीजन्तु शक्त्योर्भेदे तथा विवक्षा सम्भवत्येवेति ।

निवृत्तप्रेषणग्रहधातोः स्वीकारमात्रार्थकग्रहधातोः णिचि तादृशस्वीकारानुकूल व्यापाररूपार्थे णिचि उच्छृङ्खलस्य शङ्कां वारयितुमुपक्रमते—नन्वित्यादिना । अन्यान्तर्भावेणेति वृत्तौ विग्रहघटकपदार्थातिरिक्तार्थस्यान्यपदार्थभिन्नस्य बोधकः शब्द इत्यर्थे मानाभाव इति भावः । व्याख्यानादिति । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । बीजाभावमिति पूर्वनिपातप्रकरणस्यानियतत्वात्पूर्वनिनिपातस्य संघातविवक्षासाधकत्वाभावाद्बीजाभासत्वमित्यर्थः ।

अत एव—संघातस्य विवक्षायाः सत्त्वादेव । भाष्यप्रयोग--बोतोगुणव-

विषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तम् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु। धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः। तन्न। तथा सति अपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्ये' त्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यम्। 'कस्य च द' इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात्। तस्माद् धिगिति विभक्त्यन्तमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपो लुक्। उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य

विति। उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम्। उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषयेऽपि नायच् वार्त्तिके। उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवायचि तत उभयशब्दात्तस्यापि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः। वृत्तिविषये इति। वृत्तौ कृतायामित्यर्थः। प्राचीनैर्हि 'उभौ साभ्यासस्ये' ति निर्देशेन वृत्तिघटके परत एवायजिति व्याख्यातं तदाह—उभशब्दादित्यादि। एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः। अविभक्तिक इति। अनुत्पन्नविभक्तिक इति व्याख्यातारः। दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादित्यभिप्रेत्याह—जश्त्वस्येति। अतिदेशादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वा-

---

चनादितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः। ननु नित्यमितिसूत्रेणायचो वृत्तिविषये विधानादुभशब्दोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति वक्तुमशक्यमित्यत आह—उभांश इति। ननु मौलवचने तर्हि कुतो नायजित्यत आह—उभशब्दस्येति। यत्र संख्येयपरतास्ति तत्र ''उभादुदात्त'' इत्यस्य प्रवृत्त्या नित्यमित्यस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः। प्राचीनसम्मतव्याख्यानानुरोधेनाह—वृत्तौ कृतेति। धिगित्यत्र विभक्त्यश्रवणेनाविभक्तिकत्वं स्पष्टमेवेत्यत आह—अनुत्पन्नेति। सूत्रेणैव तसिल्प्रत्ययस्योपपत्तावाद्यादित्वकल्पनमनुचितमित्यभिप्रायेणाह—कृष्णसम्बन्धीति। ननु सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वन्तस्य सम्बन्धत्वन्तु 'नीलो घट' इत्यादौ बाधितन्द्वयोरभेदादत आह—विनापीति। सम्बन्धम्—सम्बन्धविशेषम्। षष्ठ्याः शब्दरूपतया सम्बन्धत्वन्न सम्भवतीत्यत आह—भेदसम्बन्धेति। भेदप्रयोज्यसम्बन्धेत्यर्थः। स च स्वस्वामिभावादिरूपः। ननु नाम्नोरेव द्विधाऽभिसम्बन्धाभिधानमसङ्गतम् क्रिययोरपि द्विधा सम्बन्धस्य दर्शनात्। 'एधाञ्चक्रे' इत्यादौ,

पार्श्वद्वये ऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ।

नाम्नोर्द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वाऽपि क्वचिद्भवेत् ॥

इति वृद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम् । द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या । षष्ठीतदपवादयोरेककोटितया वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । कथं धिङ्मूर्खेति, सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तत्वा

दिति । कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये । सामानाधिकरण्येन—विनाऽपि सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावेन । षष्ठ्येति । भेदसम्बन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । नाम्नोरित्य(१)नेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वय इति सूचितम् । वैयधिकरण्येति । षष्ठ्या वेत्येतद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः । क्रियान्वय इति । बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः । धिक्शब्द-

---

'पुरीमवस्कन्द' इत्यादौ चाभेदस्य, 'कृष्णन्नमेच्चेत्सुखं यायात्' इत्यादौ भेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावस्य, प्रतीतेरत आह–नाम्नोरित्यनेनेति । एवञ्च नाम्नोरेव द्विधा सम्बन्धप्रतिपादनेन तात्पर्यङ्किन्तु क्रियाकारयोर्विशेषसम्बन्धाभिधाने तात्पर्यमिति भावः । ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यपदानुक्तेः कथमेवमभिधानमत आह—षष्ठ्या वेत्येतदिति । बोधनीयेति । विधेयभूतेत्यर्थः । एवञ्च 'धिक् मूर्ख' इत्यत्र जीवसीत्यादि विधेयक्रियायाम्मूर्खत्वस्यान्वयस्तस्यामेव धिक्शब्दार्थनिन्द्यत्वस्यान्वय इति क्रियाया निन्द्यत्वस्य प्रतीतिर्नतु मूर्खत्वस्येति भावः । तथाच यस्मिन्वाक्ये सम्बोधनेन विभक्त्यन्तस्य क्रियावाचकस्य च तादृशस्य प्रयोगस्तत्र तस्याङ्क्रियायामन्वयो यत्रतु सम्बोधनविभक्त्यन्तमात्रस्याप्रयोगस्तत्र

---

१ न च 'लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति,' 'पुरीमवस्कन्द' 'पथांचक्रे,' 'कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्' इत्यादौ द्विधान्वयस्येष्टत्वात्तत्संग्रहाय नाम्नोरित्युपलक्षणं वाच्यमिति क्रिययोरिव क्रियाकारकयोरपि द्विधा सम्बन्धः स्यादिति वाच्यम्, तस्य सजातीययोरेव प्रत्ययनुयोगिनोरुपलक्षणत्वात् । साजात्यञ्चाख्यातस्वरूपत्वेनेत्याह-क्रियाकारकयोरिति । 'स्तोकं पचति' इत्यादावभेदेनाप्यन्वयदर्शनात् क्रियापदेन व्यापार एव ग्राह्यः ।

धिक्शब्दयोगाभावात् । क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्य- न्यदेतत् । तथा च मूर्खसम्बोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यत इति वाक्यार्थः । एतेन हा तात हा देवि धीरा भवेत्यादि व्याख्यातम् ।

यत्त्वाहुः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति सम्बोधने प्रथमैव भवति सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति । तन्मन्दम् । सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसम्भवाभावात् । देव प्रसीदे- त्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेत् नैतावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते । किं च देव त्वां भजे त्वां भजन्तीत्यादौ सम्बोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् । उपर्युपरीति । कथं तर्हि

योगाभावादिति संबोधनस्य क्रियान्वयात् क्रिययैव धिको योगो न तेना- पीति भावः । व्याख्यातमिति । तातेत्यादेर्हाशब्देन न योग इति भावः । हापदस्य चाध्याहृतत्वामित्यनेन मामित्यनेनवान्वय इति तात्पर्यम् । कारकविभक्तित्वमिति । कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः । संबोधनपदार्थस्य

विधेयक्रियावाचकपदमध्याहर्तव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । यत्र धिङ् मूर्ख जीवसीति प्रयुज्यते तत्र जीवनरूपा क्रिया न विधेया तस्याः सिद्धत्वात्किन्तु जानीहीत्यस्य शेषता कल्पनीया । अभिमुखीभवन्मूर्खोद्देश्यकं जीवनसम्बन्धि निन्दाकर्मकं यज्ज्ञानन्तदनुकूलप्रवर्तनाविषयो व्यापार इति शाब्दबोधः ।

न योग इति । किन्तु जानीहीत्येतदर्थे तातेत्यस्य । त्वां हा, मां वा हा, इति वाक्यद्वयमेवात्र बोध्यम् । हापदस्येति । खेदार्थकस्येति शेषः । ननु सम्बोधनपदार्थस्य क्रियायामन्वयस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन तिङसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य सत्वाच्च तन्मन्द- मित्यादिना प्रतिपादितमसङ्गतमत आह—कर्तृकारकेति । ननु यदि कारकत्व- न्तर्हितस्य कर्तृत्वमप्यस्त्वित्यत आह—सम्बोधनपदार्थस्येति । देव त्वम्प्र- सीदेति वाक्य इत्यादिः । त्वमित्यनेन -एतदर्थेन । अभेदेपीति—फलिता- भेदेपीत्यर्थः । शब्दत इति । सम्बोधनपदार्थे इत्यादिः । उद्देश्यतयैव तस्य तत्रा- न्वयस्य स्वीकारादिति भावः । ननु तस्मिन् वाक्ये त्वमित्येतदर्थेन सह देवेत्यस्या- भेदस्य सत्वाद्वस्तुगत्या ऽऽश्रयत्वमप्यस्तीत्यत आह—वास्तवेति । बहूपप्लव इति वचनपुरुषाद्यव्यवस्थारूप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाक्यैकदेशन्यायेन 'प्रजानि

'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः'। उच्यते। उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः। एवं च आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम्। तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति–**अभितः परित इति। प्रतिभातीति**। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। न तु

देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्त्तृत्वं दुर्लभम्। वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्त्तृत्वे तु बहूपप्लव इति भावः। नास्य प्रवृत्तिरिति। अत एव 'सर्वेषामयमम्लानामुपर्युपरि वर्त्तते' इत्यादौ न द्वितीया। अत्र ह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोऽर्थो न सामीप्यम्। वीप्साद्विर्वचनं चात्रेति बोध्यम्। उपसर्ग इति। बुभुक्षितान्वितप्रत्ययार्थसम्बन्धस्य क्रियागतत्वात्

देवदत्त' इत्यस्य व्रजानि देवदत्त जानीहीत्येतदर्थकतास्ति। एकतिङ्वाक्यमित्यस्य श्रूयमाणैकतिङ्वाक्यमित्यर्थं इति निघातस्य सिद्धिरप्यस्ति। अत एव सम्बोधनस्य कर्तृकारकवाचित्वव्यवहारोऽपि प्राचाम् देवदत्तेत्यस्योक्तन्यायेन देवदत्त त्वआनीहीत्येतदर्थकत्वेन विधेयक्रियाकर्तृकारकवाचित्वात्। अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकस्याप्युपपत्तिः। यत्र क्रियावाचकम्पदन्न श्रूयते तत्रापि "अस्तिर्भवन्तीपर" इति न्यायेन गम्यमानक्रियान्वयोऽस्त्येव। भवन्तीपर इत्यस्य लट्पर इत्यर्थः। अत्र भवन्तीत्युपलक्षणम्, लकारान्तरस्यापि क्वचित्सम्भवादत आह—इति भाव इति। एवञ्च मूलोक्तञ्चिन्त्यमित्यत्र तात्पर्यम्। ननु प्रथमसमाधानेन उपर्युपरि बुद्धीनामित्यस्य सूपपादत्वेन यद्वेत्यादिनोक्तद्वितीयसमाधानस्य नोपयोगः। किञ्च बुद्धीनाम् इना, श्रेष्ठा बुद्धीना तामुपर्युपरीत्येवन्द्वितीयापि वक्तुं शक्येत्यत आह—अत एवेति। द्वितीयसमाधानादेवेत्यर्थः। एतदेवाहात्रेति। उक्तवाक्ये इत्यर्थः। अतिशय इति। यथा 'उपर्युपरि लोकं हरिः' इत्यादौ द्विरुक्तस्योपर्युपरीत्यस्य समीपोर्ध्वदेशवृत्तित्वमर्थः। प्रतियोगिस्वरूपः सम्बन्धो लोकपदोत्तरद्वितीयार्थः। लोकप्रतियोगिकसामीप्यवदूर्ध्वदेशवृत्तिर्हरिरित्यर्थः प्रतीयते, न तथा प्रकृते, किन्तु बुद्धीनां लौकिकपुरुषबुद्धीनामुपर्युपरि तदवधिकातिशयविशिष्टाश्चरन्तीत्यर्थं इति न द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः। द्विर्वचनञ्चात्रेति। चस्त्वर्थे। ननु 'बुभुक्षितन्न प्रतिभाति' इत्यत्र कर्मप्रवचनीययुक्त

कर्मप्रवचनीयः। अन्तरा त्वां मामिति। तव मम च मध्ये इत्यर्थः। **सामर्थ्यादिति**। अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः। **नदीमन्विति**। द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः। स चेह (१)साहित्यरूप इत्यनुना द्योत्यते।

लक्षणेत्थम् ॥ **वृक्षं प्रतीति**। वृक्षसम्बन्धि विद्योतनमर्थः। सम्बन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति। **भक्तो विष्णुं प्रतीति**। विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः। **लक्ष्मीरिति**। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। **वृक्षं वृक्षमिति**। (२)इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते।

बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः। मध्य इति। अन्तरा इति हि मध्ये इत्यर्थकम्।

इत्येव द्वितीयां सिद्धा प्रतिशब्दस्येत्थम्भूताख्याने तस्याः संज्ञायाः प्राप्तेरन आह—बुभुक्षितेति। बुभुक्षितेनान्वितो यः प्रत्यर्थः प्रतिद्योत्यस्तद्रूपो यः सम्बन्धस्तस्य क्रियागतत्वमित्यर्थः। सच प्रतिभात्वरूप एव। एतच्च झटिति स्फूर्तिकत्वमेव एतस्य सम्बन्धस्य प्रतिद्योत्यता, वाच्यस्तु स धातोरेवेति सूचनाय बुभुक्षितस्य न भातीत्यस्य प्रतिशब्दाघटितस्य लेखः। कर्मप्रवचनीयत्वेतु तस्याप्युपादानङ्कृतं स्यात्। एवञ्च बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभाव इति बोधः। अन्तराशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह—अन्तरा इतिहीति। मध्यस्वान्वय्यवधिस्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः। अन्तरान्तरेणेति सूत्रे परस्परसाहचर्यादव्यययोरेव ग्रहणन्तु टाबन्ततृतीयान्तयोः।

१ "पुरस्तादपवादा अनन्तरान्" इति न्यायेन "सहयुक्ते" इत्यस्यैवापवादतया अपवादानामुत्सर्गसमानदेशत्वस्यौचित्येन तृतीयापदेनात्र तत्सूत्रोपात्तसहशब्दो लक्ष्यते। तदर्थश्चात्र समानकालिकक्रियागुणद्रव्यादिरूपसाहित्यमेव गृह्यते तदर्थत्वेन तस्यैव प्रसिद्धत्वात्, नतु सादृश्यादिरूपम्। अतएव 'सहार्थे' इत्यनुक्त्वा 'तृतीयार्थे' इत्युक्तिः संगच्छते।

२ ननु "अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्" इति सरूपसूत्रस्थभाष्याद्यत्र वीप्सावाचकत्वमव्ययस्य तत्र "अव्ययं विभक्ति" इति नित्यसमासप्राप्तया पर्यादेर्वीप्सावाचकत्वे 'वृक्षंवृक्षं सिञ्चति' इत्यत्र नित्यसमासापत्तिः। द्योतकत्वपक्षे "अर्थमर्थं प्रति" इति भाष्यासङ्गत्यापत्ते द्विर्वचनस्यैव वीप्सावृत्तित्वात् प्रतिशब्दस्य तत्रावृत्तेः समासाभावेऽपि 'वृक्षंपरिषिञ्चति' इत्यादौ वीप्साया

परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया बाधात् षत्वं न। एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता

लक्ष्यलक्षणेति। वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानात् वृक्षो ल(१)क्षणं विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम्। कर्मणीति। वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्मत्वात्। अत एव वृक्षस्य प्रतिसेचनमित्यादौ षष्ठीति भावः। विषयत-

अत एवेति—कर्मणि द्वितीयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। षष्ठीति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रविहिता षष्ठीत्यर्थः। एतेनास्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञया षत्वाभावो यथा भवति तथा कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीयापि सिद्धैवेति "कर्मणिद्वितीया" इत्ययुक्तमिति परास्तम्। "शेषे षष्ठी" तु वक्तुमशक्या कर्मप्रवचनीययोगविहितद्वितीयायास्तद्बाधकत्वात्। ननु लक्षणादीनां विषयत्वन्द्योत्यत्वेन वाच्यत्वेन वा वक्तव्यन्तच्चान्यतरदप्यत्र न वीप्सायान्द्विर्वचनस्य स्वीकारादत आह—अन्यद्योत्याया इति। द्विर्वचनद्योत्याया इत्यर्थः। विषयत्वन्तु तद्घटितवाक्यजन्यशाब्दबोधविषयत्वाद्बोध्यम्। वीप्साया विषयत्वबोधनाय सूत्रे वीप्सापदम्प्रत्यादिसान्निध्येनोपात्तम्। इतरे वीप्स्यातः। ननु परिशब्दस्य क्रियया सम्बन्धो, नतु वृक्षेणेति कथम्पत्वस्यापत्तिः कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगिनस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वादत आह—विशिष्टक्रियासम्बन्धे इति। परिद्योत्य सर्वतो भावविशिष्टक्रियासम्बन्धे इत्यर्थः। यदि क्रियया सम्बन्धो न स्यात्तदा कर्मत्वाभावाद् द्वितीयापि न स्यात्। एवञ्च कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धा-

अप्रतीतेः, 'वृक्षं वृक्षं परिसिञ्चति' इत्यत्र वीप्साया प्रतीतेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विर्वचनस्यैव वीप्साया मुख्यद्योतकत्वमिति पर्य्यादेर्वीप्साद्योतकत्वेऽपि न मानमत आह–इह वीप्साद्विर्वचनेनैव द्योत्यते, परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते इति, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति, व्याख्यातमाकरे इति चेति।

१ ननु लक्ष्यलक्षणत्वस्य ज्ञाप्यज्ञापकत्वरूपत्वे वैपरीत्येन विद्युत्पदादेव द्वितीयाप्रवृत्तिरत आह-वृक्षप्रकाशेनेति। तथा च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्, ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्यत्वमिति भावः। वृक्षगतप्रकाशज्ञानेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानात् स्वविषयप्रकाशाश्रयत्वसम्बन्धेन वृक्षविषयकं यज्ज्ञानं तज्जन्यं यत् स्वविषयदेशवृत्तित्वसम्बन्धेन प्रकाशविषयकंज्ञानं तादृशज्ञानविषयत्वात् वृक्षस्य लक्षणत्वम्, विद्युत्प्रकाशस्य च लक्ष्यत्वं बोध्यम्।

इति व्याख्यातमाकरे। 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' रिति तु न भवति।

येति। अन्यं(१)द्योत्याया अपि वीप्सायाः सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः। इतरे लक्षणादयस्तु द्योत्या एवेति बोध्यम्। इति तु न भवतीति विशिष्टक्रियासम्बन्धे विशेषणेनापि सम्बन्धात्प्राप्तिरिति भावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। (२) कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थं

श्रयान्वितस्वरूपमिह कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमस्तीति भावः। अभ्युपेत्यवादोऽयमिति ध्वनयन्नाह—एतत्सर्वमिति। एतत्सर्वम्—इह वीप्सेत्यादिनोक्तम्। हरदत्तानुरोधेनेति। उपपदविभक्तेरिति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेतिहि तेनोक्तम्। कर्मत्वाविवक्षायामिति तादृशशक्तिमत्त्वेन

---

१ ननु विषयताया अपि वीप्साया वाच्यत्वद्योत्यत्वान्यतरप्रयोज्याया एव सम्भवेनोभयोरभावे विषयताया अप्यसम्भवोऽत आह-अन्यद्योत्याया इति। तथा च कर्मप्रवचनीयसंज्ञानिमित्तत्वेन वीप्साया अपि निमित्ततारूयविषयताऽस्तीति भावः।

२ अयम्भावः 'प्रतिमासम्' इत्यादौ प्रतेरपि वीप्साद्योतकत्वस्य दृष्टतया 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति' इत्यादावपि प्रतिशब्दद्विर्वचनयोरुभयोरपि द्योतकत्वमेव। न चान्यतरवैयर्थ्यम्, 'व्यतिलुनीते' इतिवदुपपत्तेः, लक्षणादीनां द्योत्यत्वेन तत्साहचर्य्याद् वीप्साया अपि द्योत्यत्वौचित्याच्च। अत एव 'वृक्षं वृक्षम्' इत्यत्र द्वितीयासिद्धिः। न च कर्मणि द्वितीया, तस्य कर्मत्वे सेचनेऽन्वयेन वृक्षेण सामर्थ्याभावात् 'प्रति वृक्षम्' इत्यादौ समासानापत्तेः, कर्मप्रवचनीय संज्ञाया द्वितीयार्थकत्वादेव भाष्ये "किमर्थम्पुनरिदमुच्यते? नचोपसर्गभावार्थम्, क्रियायोगाभावात् इत्युक्त्वा "द्वितीयार्थम्" इति सिद्धान्तितम्। अत एव "अर्थमर्थं प्रति" इति भाष्यं सङ्गच्छते। इति नवीनाः।

प्राचीनास्तु द्वितीयार्थः कर्म। तस्य च प्रकृतबुद्धिस्थयावन्निष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतासम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः। प्रत्यादयः क्रियाविशेषका एव। संज्ञाफलन्तु षत्वाभावः। प्रतिना समासस्तु न प्रतेस्तदर्थकत्वात्, क्रियान्वयेन सामर्थ्याभावाच्चेत्याहुः।

अत्र प्राचीनमतमेव ज्यायः। तथाहि—उपपदविभक्तेरिति न्यायात् कर्मण्येव द्वितीया। वीप्साविषये कर्मत्वाविवक्षा तु कर्तुमशक्या, द्विरुच्चारणकर्मीभूतनिष्ठादसंज्ञा प्रयोजकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकपदस्यैव प्रत्यासत्त्या "नित्यवीप्सयोः" इत्यनेन तद्विधानात् कर्मत्वविवक्षायां द्वित्वस्यैवानापत्तेः। अत एव कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया द्विर्वचनेन बुबोधयिषया 'वृक्षो वृक्षः सिञ्चति' इति न प्रयोगः। अतस्तादृशपदत्वसम्पादनाय पूर्वं कर्मणि द्वितीया ततो व्यापकत्वद्योतकत्व प्रयुक्तया प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया षत्वाभावोऽपि सिद्ध्यति। एवञ्च कर्मत्वाविवक्षायां वृक्षशब्दस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकत्वाभावाद्द्वितीयातः प्राग् द्वित्वासम्भवः। वृत्तेरन्यत्र व्यापकताबोधकत्वस्य द्विर्वचनं विना प्रतेरदर्शनेन द्वित्वाभावे वीप्साया अप्रतीत्या कर्मप्रवचनीय

वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् । ममाभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । मामभिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां

सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात् । किं च परैः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्रार्थे भागाप्रतीत्या

विवक्षायां "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति स्पष्टमेव । अनापत्तिरिति । कर्मप्रवचनीय इत्यत्र बाहुलकात्कर्तरि भूते ऽनीयर् । कर्मशब्दोऽत्र क्रियागतविशेषस्य बोधकः । ये कर्म प्रोक्तवन्तः, सम्प्रतितु न तथा, किंत्वप्रयुज्यमानक्रियाकृतसम्बन्धविशेषस्य द्योतका इति लब्धम् । एवञ्च यदि प्रयुज्यमानसेचनक्रियागतविशेषद्योतका एते, तदा अप्रयुज्यमानक्रियाकृतविशेषाद्योतकत्वात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव न स्यान्महासंज्ञाकरणादिति भावः । ननु भवन्मते कथमत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञेतिचेदित्थम्—वृक्षम्प्रति विद्योतते विदुर्यदित्यत्र प्राप्तिरूपायाऽविद्यमाना क्रिया तत्कृतो यो विलक्षणो वृक्षविद्योतनयोर्लक्ष्यलक्षणभावाख्यः सम्बन्धस्तद्द्योतकत्वमस्ति ।

इत्थम्भूताख्याने उदाहरणम् । 'अस्मिन्देशे प्रतिपुरुषं सौन्दर्यमास्ति' इत्यादौ प्राप्तिक्रियाजनिताधाराधेयभावाख्यस्य पुरुषसौन्दर्ययोः सम्बन्धस्य द्योतकतास्ति । भागे—'वृक्षम्प्रति फलानि तिष्ठन्ति' अत्राप्रयुज्यमानप्राप्तिक्रियाजनितो योऽवयवावयविभावो जन्यजनकभावो वा सम्बन्धस्तत्परिच्छेदकतास्ति । वीप्सायाम्—'वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चति' इत्यत्र । वृक्षस्य जलसंयोगाख्यसेचनस्य च यो व्याप्यव्यापकभावाख्यः सम्बन्धः सोऽप्रयुज्यमानतत्तद्वृक्षावच्छिन्नोत्पत्तिकृत इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च यद्यत्र वृक्षस्य क्रियाकर्मत्वमाश्रित्य कर्मणि द्वितीया प्रतेः सेचनगतसर्वतोभावरूपसम्बन्धद्योतकता च कल्प्यते, तदा, ऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यत्र

संज्ञापि न स्यात् । कर्मत्वाविवक्षायामपि प्रतेरेव व्यापकतार्थकत्वस्वीकारेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञया द्वितीयास्वीकारे तु 'वृक्षो वृक्षः प्रतिसिच्यते' इत्यादावपि द्वितीयापत्तिः । न च तिङा कर्मत्वस्योक्तत्वया प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमायाः सत्त्व द्विभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वयाभावेन द्वित्वयोग्यपदाभावेन द्वित्वस्याप्यनापत्तिः, अभिहितकारके विहितप्रथमाया अनुदभूतशक्तिमत्त्वेन कर्मत्वादिबोधकतया सुरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेन सेचनेऽन्वयाभावेऽपि द्विरुच्चारणीयपदघटकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकतया प्रकृतवृक्षशब्देऽक्षतत्वात् । "द्वितीयार्थम्" इति भाष्योक्त्या तु न विरोधः, 'वृक्षं प्रति विद्योतते' इत्यकर्मकधातुसमभिव्याहाराभिप्रायेण तद्भाष्यप्रवृत्तेः । तथा च कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धया प्राचीनोक्तफलाभाव एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः फलमिति परे । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

माप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् । अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे 'उपसर्गप्रादुर्भ्या' मिति षत्वम् । पूजायां चेति । 'सुः पूजाया' मिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते ।

कथं निषेधोऽत आह—अत्र चेति । अर्थतो भागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ।

समासानापत्तिः । अत एव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थस्याभिधानमिति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः । अन्यथा प्रतेर्भवदुक्तरीत्यानिवेशेनान्वयित्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यात् । अत एवैतत्सूत्रभाष्ये—"कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते वृक्षादीनाम् । किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तम्प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । नच वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदन्तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्षम्प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते" इति प्रघट्टकेनच वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग इत्यनेन वृक्षप्रतिशब्दयोः सम्बन्धो दर्शितः कर्मप्रवचनीययोगेन द्वितीयाच स्पष्टमभिहिता । किञ्चोक्तोदाहरणे द्युतेरकर्मकत्वात्कर्मणि द्वितीया वक्तुमप्यशक्येति बोध्यम् । मूले प्राञ्च इत्यस्य प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । तस्योपपत्तिरपि तत्रेत्यनेन दर्शिता । तत्र तस्मिन्प्रत्युदाहरणे । अत्रार्थे माम्प्राप्नुयादित्यत्रार्थे । यन्माम्प्राप्नुयात्तद्दीयतामित्युक्ते भाग एव वक्तृतात्पर्यावगमः । यदितु यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकत्वेन भागवाचकत्वमेव प्रकृतेऽस्त्विति स्वीक्रियते, तदातु न कापि शङ्केति बोध्यम् ।

कालाध्वनोर्यात्यन्तसंयोगः सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभावस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकाद् द्वितीयेत्यर्थे केनात्यन्तसंयोग इत्याकाङ्क्षायाङ्गुणेन क्रियया अभावेन वा सति सम्भवक्तीति तेषां लाभे प्रत्यासत्त्या 'कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीया' इति यद्यपि लभ्यते, तथाप्यन्यकालेनात्यन्तसम्बन्धो ऽन्यकालप्रतिपादकात्तु सेति कुतो नेत्यत आह—येन कालेनेति । संयोग इति । गुणादीनामिति—अभावोदाहरणं 'मासम्भोजनाभाव' इति । ननु यन्मूले समासनिवृत्तेरेव फलत्वादित्युक्त्वा तस्मादित्युपसंहृतन्तदयुक्तमन्यार्थङ्कृतस्य कुल्यादेरन्योपकारकत्वस्य दृष्टतया तिङन्तेन योगे कृत्वोऽर्थप्रयोगसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादत आह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । अल्पा-

कालाध्वनोः। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो(१)निरन्तरसान्निकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति–श्रुतत्वाद कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण' इति षष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात्। तस्मादिह 'षष्ठी शेष' इतिसूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम्॥

॥ इति द्वितीया ॥

कालाध्वेति। येन कालेनाध्वना वा ऽत्यन्तसंयोगस्तत्वृत्तिभ्यामित्यर्थः। तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतेन शेषग्रहणाननुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्॥

इति द्वितीया॥

पेक्षस्वरूपज्ञात्रान्तरङ्गत्वम्। नच विशेषविहितत्वेनान्तरङ्गादपि तत्सूत्रम्बलवद्भविष्यतीति वाच्यम्। अचारितार्थ्यविषयतायास्तस्योक्तेरिति भावः। एतेन—अन्तरङ्गत्वेन। अननुवृत्ताविति। "कृत्वोऽर्थ" इति सूत्र इत्यादिः। एवञ्च वक्ष्यमाणरीत्या सप्तसूत्र्यामेव शेषग्रहणानुवृत्तिः। तेनैव—कृत्वोऽर्थ इत्यनेनैव। परास्तमिति। अल्पापेक्षस्यान्तरङ्गत्वन्तत्सम्मतमिति तद्रीत्यैव तदुक्तमपास्तमित्यर्थः। यदितु तादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावो न सिद्धान्तिसम्मत इत्युच्यते तदातु तेनैव द्वितीयेति तत्त्वम्॥

इति द्वितीयाविवरणम्॥

---

१ गुणेन, क्रियया, द्रव्येण, अभावेन वा निरन्तरसम्बन्ध इत्यर्थः। सम्बन्धे निरन्तरत्वञ्च गुणाद्यनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वेन विवक्षितबुद्धिस्थयावदवयववृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपम्।

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥ इति ।

प्रधानीभूतेति । प्राधान्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे(१)धात्वर्थ-

---

ननु प्राधान्यम्मुख्यविशेष्यत्वरूपञ्चेत्प्रयोज्यव्यापारे तदभावात्प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं णिच्समभिव्याहारे कर्मणि यत्र प्रत्ययस्तत्र चैत्रेण पक्त्र इत्यादौ च फलव्यापारयोर्व्यत्यासात्तत्र कर्तृत्वं कस्यापि स्यादत आह—प्राधान्यञ्चेति । 'देवदत्तेन पच्यते तण्डुल' इत्यादौ देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारस्य 'गोः पयो दोग्धि चैत्रः' इत्यत्र दुहधात्वर्थत्वात्तत्र क्षरणे

---

१ रत्नकारमते कर्मप्रत्ययस्थले फलविशेष्यकबोधस्वीकारेण 'देवदत्तेनौदनः पच्यते' इत्यादौ 'देवदत्ताभिन्नकर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्या, ओदनाभिन्नकर्मनिष्ठा विक्लित्तिः' इति बोधेन व्यापारे फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः सत्त्वेन तादृशव्यापाराश्रयेऽव्याप्तिवारणाय कर्तृप्रत्ययसमभिहार इति । इदमुपलक्षणं न तु विशेषणम् इति भावः । न च प्राधान्यलक्षणस्य कर्तृपदार्थघटिततया कर्तृलक्षणस्य च प्राधान्यपदार्थघटिततया प्राधान्यज्ञानकर्तृज्ञानयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, कर्तृप्रत्ययसमभिहारे इत्यपहाय तृच्समभिहारे इत्यस्य निवेशेनादोषात् । नचैवमपि 'देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयति' इत्यादौ प्रयोज्यव्यापारस्य प्रकारताश्रयतया अव्याप्तिः, तत्र णिचोऽपि प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्वीकारेण पचधात्वर्थव्यापारमादाय प्रयोज्यस्य, पाचिधात्वर्थव्यापारमादाय प्रयोजकस्य च कर्तृत्वापत्तेः । नन्वेवमपि तृच्समभिहारज्ञानं विनापि कर्तृत्वज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वेन तदुपलक्षणत्वमप्ययुक्तमिति चेन्न, धातुविशिष्ट व्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वेनादोषात् । वै० स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयत्वस्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वम् । नचैवमपि 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र वारिधातोः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थकतया संयोगानुकूलव्यापारस्य जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वात्तदाश्रयस्य माणवकस्य कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम्, स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतजन्यत्वेन प्रतीयमानाभावप्रतियोगित्वरूपतृतीयसम्बन्धस्यापि दानेनोक्तापत्त्यभावात् । ननूक्तरीत्योक्तदोषवारणेऽपि ण्यन्तात् णिचि पाचिधातोरेव विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकतया द्वितीयव्यापारस्य जन्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तदाश्रये प्रयोजकेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, धातुनिष्ठशक्तिविशिष्टव्यापाराश्रयत्वप्रकारकेच्छीय विशेष्यताश्रयस्य कर्तृत्वस्वीकारात् । वै० पूर्वोक्तसम्बन्धैरेव । तथाचानेकव्यापारार्थकस्यापि पाचिधातोः शक्तिभेदेनादोष इति दिक् ।

साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति ध्वनयति । आह च—

निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वम् । धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृत्वेष्यते इत्यन्वयः ।

यद्व्यापारादिति । अनन्तरशब्दयोगे 'दूरान्तिकार्थै' रिति सूत्रेण पञ्चमी । यत्र = येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः । वस्तुत इति । वस्तु-

ऽतिव्याप्तिरिति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वनिवेशः । अत्र धातौ तत्त्वन्निवेशनीयम् । अन्यथा णिजन्तजन्यशाब्दबोधे प्रयोज्यव्यापारस्य प्रयोजकव्यापारविशेषणत्वात्तत्र णिच्प्रकृतिकधात्वर्थस्य प्राधान्यव्यवहारो न स्यात् । नचेष्टापत्तिः । 'चैत्रेण पाचयति तण्डुलं यज्ञदत्त.' इत्यत्र चैत्रेऽव्याप्तेः । णिचतु प्रयोजकव्यापारवाचक एव । एवञ्च णिजन्ततत्प्रकृतिकधात्वोर्भिन्नतया तदुभयार्थव्यापारयोः स्वस्वार्थम्प्रति प्राधान्यस्य सत्त्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः । "कारके" इति सूत्रस्थभाष्यात्तु तत्तद्धात्वर्थकारकचक्रप्रवर्तकत्वं कर्तृत्वमिति लभ्यते । तच्चारोपितमनारोपितं वेत्यन्यदेतत् । स्थाली पचतीत्यादावाद्यम् । चैत्रः पचतीत्यादावन्त्यम् । यद्व्यापारस्यान्यव्यापारप्रवर्तकत्वविवक्षा तदा तद्व्यापार एव धात्वर्थः । मूलोक्तार्थस्तु न युक्तः तस्मिन्नर्थे भाष्यकृता स्वतन्त्रपदस्यापरिभाषणात् । कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वन्तु कर्तृत्वम् । साचोक्तस्वतन्त्रे तिष्ठति, तस्या विभक्तिद्योत्यत्वात्प्रकृत्यर्थविशेषणता, कर्तृक्रियाभावसम्बन्धस्तु तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तद्घटककर्त्रर्थंभेदेन विशेषणता । एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादिभ्यः कर्तृचैत्राभिन्नकर्तृकः पाक इतिरीत्या बोधः । धातुना नित्यमुक्तक्रिय इति भ्रमवारणायाह—धातुनोक्तेति । अत्र क्रियापदम्प्रधानव्यापारपरन्तदाश्रयस्य कर्तृसञ्ज्ञैव, नतु कर्मसञ्ज्ञेत्यस्यार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये नित्यपदम् ।

अनन्तरशब्दार्थेन योगे षष्ठी प्राप्ता, तान्बाधित्वा पञ्चमीत्याशयेनाह अनन्तरशब्देति । मूलपठितवचने यदेत्येतदपेक्षया यत्रेत्यधिकमत आह—यत्रेति ।

व(१)स्तुतस्तदानिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किंचित्प्रत्यगौरितिवद् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकामिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता । व्यापारव्याधिकरणफलाश्रयः कर्म । कर्तृकर्मद्वारासम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम् । पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च(२)पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः । स्थाल्यां पचतीत्यत्र तृतीयोपात्त-

नीत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम् इदं वस्तु कर्तैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः । हि=यतो वस्तु, तत्तद्रूपेण न व्यवस्थितम् । तामेवाव्यवस्थां दर्शयति— स्थाल्येत्यादि । कारकत्वमिति । विशेषणत्वादि यथा खञ्जकुब्जादावव्यवस्थितमेवं कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः । तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र कारकस्यापि तण्डुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन षष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः । प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति । प्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः । अनेकधात्वमेव दर्शयति—एवं च पचेरिति । तण्डुलधारणादिपरत्वे इति । आदिना आपाकस-

अधिकरणादीनामित्यर्थः । अव्यवस्थान्दर्शयति—तण्डुलानोदनमित्यादिना । कर्मणः कर्तृत्वस्थलमाह—कर्म कर्तरीति । कारकसामान्यस्य न कर्तृत्वविवक्षे-

१ वस्तु विशेषमात्रनिष्ठत्वेन गोत्वादिवत् तत् = कारणत्वं निर्देष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
२ कर्तृत्वादीनां वैवक्षिकत्वे चेत्यर्थः ।

व्यापाराश्रयाऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्। तथा—आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म। अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि। एतेन(१) ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे क(२)र्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्।

मानिधारणम्। अवयविभागादीनि। आदिना रोटिकाद्यवयवमेलनम्। तण्डुलाः कर्तार इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः। संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोध्यम्।

त्याशयेनाह—सम्प्रदानेति। अपादानग्रहणं, तत्रार्थकर्मकत्व सम्भवतीत्यत आह-उक्त इति।

मूले—आदिखादिभ्यामित्यादिना केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनैकस्यैव शब्दभेदेन सञ्ज्ञाभेदः प्रदर्शितः। गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारो यद्यपि णिच्प्रकृत्यदधातुना, खादधातुना, चाभिधीयते, स एवच भक्षधातुनापि, तथापि "आदिखाद्योर्न" इति निषेधात्ताभ्यां णिचि सति प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृसञ्ज्ञैव भवति, नतु कर्मसञ्ज्ञा, यदातु भक्षधातोर्णिचि सति सएवार्थो भक्षयतिनाऽभिधीयते, तदा निषेधवचनाभावात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञा भवतीति प्रकारेण शब्दविशेषनिमित्तकत्वं सञ्ज्ञायाः। एतेनेति—वक्ष्यमाणपरिहारेणेत्यर्थः। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व इति। एतादृशो व्यवहारो वेदान्तिनामस्ति, तस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति केषाञ्चिदुक्तिरियम्। स्वप्रकाशशब्दस्य स्वमात्मानम्प्रकाशयति विषयीकरोतीत्यर्थः कार्यः। एवञ्चैकस्य कर्मत्वकर्तृत्वञ्च बाधितं। कर्तृसञ्ज्ञायाः कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वादिति तेषामभावः। नच तेजसो यथा ग्राह्यत्वन्द्रव्यत्वेन ग्राहकत्वन्तूद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वेनोपाधिना भवति, उपाधिभेदस्यैवोभयव्यवहारनियामकत्वात्, तथा ज्ञानस्यापि भविष्यतीति वाच्यम्। "नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" इति श्रुत्या ज्ञानपदवाच्यम्ब्रह्मैव। तच्च-"नेहनानास्तिकिञ्चन" इति श्रुत्या धर्मरहितत्वेन प्रतिपादितमित्युपाधिभेदस्यैवा-

१ कर्तृत्वादेः शब्दविशेषनिमित्तकत्वव्यवस्थापनाद् निर्धर्मणि ब्रह्मणि तदसम्भवरूप वक्ष्यमाण परिहारेणेत्यर्थः।

२ कर्तृत्वकर्मत्वविरोध इत्यर्थः, सहानवस्थानरूपविरोधस्य कर्तृकर्मणोरभावात्।

शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिसम्भवाभावात् ।

उपात्ते—उक्ते इत्यर्थः । स्वप्र(१)काशत्वे—ज्ञानविषयत्वे । कर्तृकर्मविरोध इति । (२)अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः शब्द(३)विशेषोपाधिकस्य—(४)

भावात् । अन्यथाऽद्वैतानापत्तिः । नच लौकिकोपाध्यभावस्य तत्र भवन्मते सत्वात्कथन्निर्धर्मिकत्वमिति वाच्यम् । अभावस्याधिकरणात्मकतयास्वभिन्नधर्मशून्यत्वसत्वादित्याह—ज्ञानविषयत्व इति । आधाराधेयभावस्ये त्यनेन कर्तृत्वखण्डनम् । विषयविषयिभावस्येति कर्मत्वखण्डनम् । एवञ्च ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वप्रकाशत्वमिति व्यवहारासङ्गतिः ।

उक्तविरोधस्य परिहारमाह—मूले शब्दविशेषोपाधिकस्येति । अत्रोपा-

---

१ स्वप्रकाशत्वञ्च अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वरूपम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अतीतानागतयोर्नित्यानुमेयेषु धर्मादिषु चातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । न च तेषामप्यागमादि वेद्यत्वेन नातिव्याप्तिरितिवाच्यम्, फलव्याप्यतारूपवेद्यत्वस्य लक्षणे निविष्टत्वेन तस्य तत्राभावादनिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । विषयावच्छिन्नमभिव्यक्तिविशिष्टं चैतन्यं फलम् । अभिव्यक्तिश्चेन्द्रियद्वारा अर्थसंनिकृष्टमनःपरिणामविशेषः सचादृष्टादिषु न सम्भवति तेषामिन्द्रियागोचरत्वात् ।

२ आधाराधेययो विषयविषयिणोश्चैक्ये इत्यर्थः । अयम्भावः—प्रपूर्वककाशधातो ज्ञानविषयीकरणमर्थः । तथा च स्वमात्मानं प्रकाशयतियज्ज्ञानं तत्स्वप्रकाशमित्युच्यते । एवञ्च ज्ञानस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च प्राप्नोति । तच्च न सम्भवति कर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञाया बाधादित्युक्तं केन चित् । तदुक्तिं खण्डयति-अभेदे इत्यादिना । आधाराधेयभावस्येत्यनेन कर्तृत्वं खण्ड्यते स्वनिष्ठाधेयतानिरूपितस्वनिष्ठाधारत्वस्यादर्शनात् । विषयविषयिभावस्येत्यनेन कर्मत्वं निरासितं स्वनिष्ठविषयतानिरूपितस्वनिष्ठविषयित्वस्याप्र्यसिद्धेः । नानेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः खण्ड्यते । किन्तु निर्धर्मणि ब्रह्मणि कर्तृत्वकर्मत्वयोरसम्भवेन कर्तृकर्मशब्दप्रयोगः खण्ड्यते ?

३ अत्रोपाधिशब्देन निमित्तं लक्ष्यते. कर्तृत्वादिनिरूपितोपाधित्वस्य धातुरूपशब्दविशेषे बाधात् । स्वगतधर्मस्यान्यत्रावभासक उपाधिरिति वेदान्तिमतम् । नहि धातुरूपः शब्दः स्वगतधर्मं कर्तृत्वादावभासयति ।

साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपस्य नैयायिकाभिमतोपाधेरप्यत्रासम्भव एव । कर्तृत्वादौ धातूनां निमित्तत्वन्त्वक्षतमेवेत्याह—शब्दविशेषनिमित्तकस्येति । कर्तृत्वस्य धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्मत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वेन विवक्षाधीनत्वात् ।

४ 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः ब्रह्मणो घटादीनामिव प्रत्यक्षविषयत्वेन न प्रत्यक्षत्वं किन्तु स्वात्मकप्रकाशरूपत्वेनेति प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवाभावादित्यनेन द्योत्यते । आदिनाऽनुमित्यादेः संग्रहः ।

एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् अपादानेऽति-

शब्दविशेषनिमित्तकस्य । कर्तृ(१)कर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे, स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे वा लक्षणैव दोष इति बोध्यम् । परेति कर्मत्वाभिमतापेक्षया परेत्यर्थः । गम्यादिकर्तर्यतिव्याप्तिवारणायेदम् । अपादाने इति । प्रया

धिशब्दो निमित्तपरः, इत्याशयेनाह—शब्दविशेषनिमित्तकस्येति । यद्धात्वर्थक्रियया यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा स तद्धात्वर्थकर्ता, यद्धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वविवक्षा यस्य तत् तत्कर्मेतिरीत्या धातुस्वरूपो यः शब्दस्तन्निमित्तकत्वन्तयोरित्यर्थः । प्रत्यक्षादाविति मूलेन ब्रह्मणः प्रत्यक्षरूपत्वन्दर्शितम् । तस्यायम्भावः । यथा घटादिविषयाणां स्वभिन्नापरोक्षज्ञानविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्तथा न ब्रह्मणः, किन्तु स्वात्मकस्वप्रकाशः । स एव प्रत्यक्षपदेन व्यवह्रियते, इति । "यत्साक्षादपरोक्षात्" इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु ब्रह्म यदि न जन्यज्ञानविषयस्तदा तस्मिन्स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽपि कथमितिचेत् ? शृणु, किम्ब्रह्म यद्यवेद्यं स्यात्तदा तादृशव्यवहारविषयो न स्यादिति तर्केण तादृशव्यवहारं खण्डयसि, उत स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽस्माकमित्येतादृशव्यवहारविषयत्वेन हेतुना अवेद्यत्वाभावानुमानङ्गोपि । नाद्यः, आपाद्यापादकयोर्द्वयोरपि ब्रह्मणि सत्त्वाबोधकम् । न द्वितीयः-हेत्वसिद्ध्यास्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणः शब्दावेद्यत्वात् । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । ननु भवन्मते ब्रह्मस्वप्रकाशमितिवाक्यघटकः स्वप्रकाशशब्दो यौगिको रूढो वा । आद्ये स्वम्प्रकाशयतीति व्युत्पत्त्या स्वपदार्थस्य कर्मत्वम्प्रकाशशब्दार्थस्य प्रकाशकत्रर्थकत्वं वाच्यम्, तच्च विषयत्वाश्रयरूपम्, उभयथाप्यनुपपत्तिः । निर्धर्मिकत्वबोधकश्रुतिविरोधात् । द्वितीये स्वप्रकाशशब्दः स्वप्रकाशशब्दव्यवहार्य इत्यर्थको वाच्यः, तत्रापि तच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह—कर्तृकर्मशब्दयोरिति ।

१ ननु 'कर्तृकर्मविरोधः' इति ग्रन्थो मास्तु कर्तृत्वकर्मत्वविरोधपरः तयोरेव तत्राभावाद् विरोधस्य दूरापास्तत्वात् । परन्तु कर्तृकर्मपदयोः क्रमेण विषयिविषययोरुपलक्षकत्वेन विरोधपरोऽस्तु स्वंप्रकाशयतीति व्युत्पत्त्या कर्तृत्वकर्मत्वप्रतीतावपि कर्तृकर्मपदयोर्विषयिविषययोरुपलक्षकत्वात् । नन्वेवं स्वपदार्थस्याकर्मत्वे 'कर्मण्यण्' इति अणोऽप्राप्त्या स्वप्रकाशशब्दस्यासाधुत्वापत्तिरत आह—स्वप्रकाशशब्दस्वेति—स्वप्रकाशशब्दस्य स्वपदव्यवहार्यत्वे लक्षणयोक्तदोषाभाव इति भावः । तत्पक्षेऽप्याह लक्षणैव दोष इति । तथा च कर्तृकर्मविरोध इति ग्रन्थोऽसंगत एवेति भावः ।

व्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मेति परिष्कुर्वन्तोऽपि प्रत्युक्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि त(१)त्त्वानवच्छेदकत्वात् । तत्र णिचो

गात् काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । धात्वर्थनावच्छेदकेति । संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः । तत्वे वेति । ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वे वेत्यर्थः । वचनबलात् । गत्यादिनियमबलात् । ननु विभागस्य तत्त्वेन 'कर्तु' रिति 'तथायुक्त' मिति च प्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽवध्यन्वयिनो विभागस्य

ननु भवन्मते तस्य वाक्यस्य का गतिः ? इति चेदित्थम्—स्वश्चासौ प्रकाशश्चेति कर्मधारयः । प्रकाशशब्दो भावघञन्तः । स्वाभिन्नः प्रकाशः, तस्य भावः स्वप्रकाशत्वम् । "कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेन" इति सिद्धान्तात् । त्वप्रत्ययार्थोऽत्र स्वाभेद एव । सच नातिरिक्त इति यत्किञ्चिदपेक्षया परत्वमव्यावर्तकमत आह—कर्मत्वाभिमतेति । फलाश्रयत्वेनास्योपस्थितत्वादित्यर्थः । कर्मापेक्षयेतितु नोक्तम्, एतावत्पर्यन्तङ्कर्मत्वस्यासिद्धेः । अतिव्याप्तीति । 'ग्रामङ्गच्छति चैत्रः' इत्यत्र चैत्रे गमनक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र फले तद्धात्वर्थत्वमपि विशेषणन्देयम् । तेन स्यन्देन पूर्वोत्तरदेशयोः कर्मत्वापत्तिः । काशीङ्गच्छतीति । अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य गम् धात्वर्थत्वमिति विभागस्य धात्वर्थत्वमस्तीति भावः । एतन्मते भेदः आधेयत्वञ्च द्वितीयार्थः । भेदे प्रकृत्यर्थस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयः । तस्यच भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । ग्रामपदार्थस्याधेयत्वेऽप्यन्वयः । ग्रामपदार्थस्यच द्वेधा भानमिति ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलाग्रामभेदविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः परमते । स्वमतेतु कर्तृविशिष्टस्तादृशव्यापार इत्याकारकः । संयोगस्यैव तथात्वमिति गम्धातोः संयोगावच्छिन्नव्यापार एव शक्तिरिति भावः । धात्वर्थनावच्छेदकेत्यत्र धातुपदङ्गणपठितधातुपरम्, उत तद्भिन्नस्यापि बोधकम् ? नाद्यः, इत्याह—ग्रामङ्गमयतीति । तन्मते—नैयायिकमते । गमनस्य संयोगावच्छिन्नव्यापारस्य । न द्वितीयः, इत्याह—तत्त्वेवेति ।

---

१ धात्वर्थत्वानवच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

व्यापारार्थकत्वं न प्रकृतेः। तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। पारि(१)भाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेत्। अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवधेहि। एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशाया बाधात्। अत एवात्मानमा-

धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—एकसञ्ज्ञेति। सावकाशाया इति। विषं भुङ्क्ते इत्यादौ सावकाशाया इत्यर्थः। 'कर्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञात्वपादानसंज्ञायाः परत्वाद् बाधिका। अत एव ग्रामं त्यजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यम्। अपादाननिष्ठविभागीय-

मूले—अपादानेऽपि तर्हीति। एवञ्च तद्व्यावृत्तये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविशेषणनिवेशपर्यन्तानुधावनं विफलमिति भावः। एवंसति परया कर्तृसंज्ञया बाधेन चैत्रश्चैत्रङ्गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणेन यद्भेदेऽपि द्वितीयायाः शक्तिरिति प्रागुक्तन्तन्नोचितमिति च 'वचनबलादि'त्यनेन सूचितम्।

ननु स्वमते यदि सूत्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तिनिर्णयस्तदाऽपादानस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कते—नन्वित्विति। तत्त्वेन—धात्वर्थकुक्षिप्रवेशेन। विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्याशयः। उद्देश्यतानुद्देश्यत्वभेदेन सूत्रद्वयोपन्यासः, द्वितीयसूत्राभिप्रायेणेदमुक्तमित्याशयेनाह-विषम्भुङ्क्त इत्यादाविति। आदिनोदासीनतृणादिसङ्ग्रहः। आद्यसूत्रस्य यत्र फलाश्रयत्वेनोद्देश्यता तत्र प्रवृत्त्या विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यसंयोगाश्रयत्वेन प्रयागात्काशीङ्गच्छतीत्यत्र काश्या एवोद्देश्यता, नतु प्रयागस्येति तत्र प्रयागे सावकाशाऽपादानसंज्ञा ग्रामन्त्यजतीत्यत्र कर्मसञ्ज्ञया बाध्यते। अतएव-प्रथमसूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञाबाधकत्वादेव। प्रकारान्तरेणाप्यतिप्रसङ्गं वारयति—अपादाननिष्ठेति। 'ग्रामाद् गृहमायाति' इत्यत्र यद्यपि विभागावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थस्तथापि संयोगीयो, यो ऽनुयोगितारूपः सम्बन्धः स एव फलतावच्छेदको, नतु विभागीयः। फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमेव कर्मसंज्ञाप्रयोजकम्। अन्यथा कालिकसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वस्य पर्वतादावपि सत्वेन 'ग्रामम्पर्वताद्गच्छति' इति यत्र, तत्र पर्वतं गच्छतीति स्यात्। यत्र विभागावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थस्तत्राप्यनुयोगितासम्बन्ध एव फलतावच्छेदको, नतु

१ आधुनिकसंकेतः 'परिभाषा' तद्विषयीभूतमित्यर्थः।

त्मना हन्तीत्यादौ परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये ।

रामेणेति । इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथाऽपि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः ।

सम्बन्धस्य फल(१)तानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्यपि बोध्यम् । अत एव एकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव । अहंकारादीति । आदिना शरीरम् ।

विभक्त्युपस्थितानामिति । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदन्तोपस्थि-

---

प्रतियोगितालक्षणः । अत एव 'वृक्षाद्विभजते' इत्यादौ वृक्षादिशब्देभ्यः पञ्चमीसिद्धिः । नच "आत्मानमात्मना हन्ति" इतिवच्चैत्रश्चैत्रङ्गच्छतीति प्रयोगापत्तिः ? तत्रापि शरीराद्युपाधिभेदेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्य कल्पनासम्भवादिति वाच्यम् । प्रामाणिकप्रयोगस्योपपत्तये एवङ्कल्पनायाः सत्त्वात् ।

स्वसिद्धान्ते पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्तिद्योत्यकारकाणाम्प्रातिपदिकार्थविशेषणतैव, नतु क्रियाविशेषणत्वमिति प्रसक्ताम्मूलासङ्गतिम्परिहरति—विभक्त्यर्थस्येत्यादिना । एवञ्च द्विभक्त्यन्तेनोपस्थितानान्तत्तद्विभक्त्यर्थसम्बन्धेन क्रियाविशेषणत्वं स्पष्टमेव । तद्व्यत्यासेन—फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेच धातोः शक्तिः । कर्तृकर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्तद्बोधतात्पर्यग्राहक इति स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेदम् । तत्र कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे—मूले—रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयत्वम्फल-

---

१ फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च तत्तद्धातुसमभिव्याहारे फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वेन प्रतीतिविषयीभूतसम्बन्धविशेष एव । स च वृत्तितानियामकः कालिक विषयितासम्बन्धातिरिक्त एवेति न दोषः । यद्वा फलविशिष्टव्यापारवाचकत्वमेवधातूनाम् वै० स्वजनकत्वेन प्रतीति विषयत्व—स्वनिष्ठतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेनेति तत्तद्धातुनिष्ठवृत्तीयफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकसम्बन्ध एव फलतावच्छेदकसम्बन्धो बोध्य इति नातिप्रसङ्गः ।

यत्तु वाजपेयाधि (१) करणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाक इत्यपि स्या (२) दिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम् । 'कर्तृकरणे कृता बहुलं' 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विनोक्तिसम्भवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम् ।

तानामित्यर्थः । व्यत्यास इति । तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः । तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ।

तदिष्टापत्तीति । तत्प्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः । तत्रैव मानमाह—कर्त्रित्यादि यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिकान्वयात् तेषां चारितार्थ्यमिति । तन्न । भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्त्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्या

भूतधात्वर्थे उक्तं, तच्च स्वोत्पादकप्रवृत्त्युद्देश्यत्वरूपम्बोध्यम् । एवम्प्राणवियोगात्मकफले वागव्यापारसाध्यत्वाभिधानङ् कृतन्तेन करणकारकस्य सर्वत्र स्वव्यापारद्वारा फलम्प्रत्येव जनकत्वात्तत्रैवान्वय इति ध्वनितम् । मीमांसकैर्यदुक्तं 'काष्ठैः पाकः' इत्यपि स्यादिति तत्पाकक्रियायाः सिद्धावस्थापन्नाया एव पाकपदेनाभिधानात्कारकान्वयोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेनानभिधानेन नात्र कारकान्वय इत्यभिमानेन ।

वस्तुतस्तु पाकादिशब्दघटकधातुना अत्रापि साध्यत्वेनैव क्रियाया अभिधानेन तस्यां कारकान्वये बाधकाभाव इत्याशयेनाह—तदिष्टापत्तीति । तत्रैव प्रकृत्या तेन रूपेणाभिधाने । भवति क्रियायामिति । 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ यद्यपि भवतिक्रियाबोधकपदन्नास्ति तथापि "अस्तिभवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यकारोक्तेरत्रापि सा प्रतीयत एवेत्याशयेनेदम् । कर्तुरुक्तत्वादिति ।

---

१ अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्नित्यधिकरणम् । विषय-संशय-पूर्वपक्ष-सिद्धान्त—निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमूहात्मकं महावाक्यमितियावत् । विचारणीयं वाक्यं विषयः । सिद्धान्त उत्तरपक्षः । वस्तुतत्त्वावधारणं निर्णयः । शेषं स्पष्टम् ।

२ तन्मते भावघञन्तेन सिद्धरूपाया एव क्रियाया अभिधानात् कारकाणाञ्च साध्यरूपक्रियायामेवान्वयस्य नियमात् 'काष्ठैः पाकः' इति न भवतीतिभावः । वस्तुतस्तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यादिसूत्राणां भावार्थकप्रत्ययान्तयोगे एव प्रवृत्त्या तत्रापि धातुना साध्यरूपक्रियाया अभिधानमावश्यकम् । तत्र साध्यरूपप्रकृत्यर्थक्रियायाः सिद्धरूपधात्वर्थक्रियायामन्वयस्तु स्ववृत्तिक्रियात्वत्वसम्बन्धेन बोध्यः । एतेन साध्यरूपक्रियायाः सिद्धरूपक्रियायामनन्वय एवस्यादित्यपि परास्तम् ।

अनभिहिते किम् ? हरिः करोति । जीवन्त्यनेन जीवनः । शाब्दिकः । शब्दं दर्दुरं करोतीति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त' इत्यादि बोध्यम् । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसम्बन्धिधान्यमित्यर्थः । चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या 'परि-

---

हरिणा त्रात इत्यसिध्यापत्तेः । करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः कर्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेश्च ।

यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारे न मानमत आह—अषष्ठ्यर्थेति । आकृतीति । इदं च यथायथं सर्वविभक्त्यपवादः । नाम्नेति । नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः । करणशब्दानुवृत्त्येति । एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम् । ननु मनसादेव

प्रधानेतरयोरिति न्यायेन प्रधानेभवतिक्रियाकर्तृत्वस्याभिधानेन गुणभूतपचिक्रियाकर्तृत्वमप्यभिहितमिति भावः । ननु न प्रधानक्रियायाङ्कर्तृत्वेनान्वयः किन्तु करणत्वेनेति तदनुयायिनः शङ्कां वारयति—करणत्वेनेति । पार्ष्णिकस्यापीति । इदङ्कर्मण इत्यत्र समानाधिकरण्येनान्वयि तद्विषयकबोधस्य पश्चाद्भवता तद्विषयेऽपि पार्ष्णिकत्वव्यपदेशः । नन्वेतादृशे स्थले हरिकर्तृकत्राणबोधाभावे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह—कर्तृतृतीयान्तेनेति । असङ्गतेरिति । तद्घटककर्तृपदांशस्यासङ्गत्यापत्तेरित्यर्थः । विग्रहवाक्यजेति । लौकिकविग्रहवाक्यजेत्यर्थः । इदञ्चेति । "प्रकृत्यादिभ्यः" इति वार्तिकञ्चेत्यर्थः । आदिशब्दोऽत्र प्रकारे । तेन 'वन्हित्वेन घटाभावः' 'दण्डत्वेन कारणता' इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिः । नामसम्बन्धीति । नामज्ञाप्यमित्यर्थः । वन्हित्वेनेत्यादौ त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्तृतीयार्थः । ननु "दिवः" इति सूत्रे करणशब्दानुवृत्त्या संज्ञयोः समावेशो भविष्यतीत्यत आह—एकेति । मूले–'यन्मनसा देव' इत्येतत्सिद्धिरूपं संज्ञाद्वयसमावेशफलमुक्तन्तद् सङ्गतमिति हरदत्तानुयायिन उक्तिं खण्डयति—नन्वित्यादिना । षष्ठ्या प्राप्तेरिति । यथा 'अक्षाणान्देविता' इत्यत्रापवादत्वात्तृतीया बाध्यते । तद्वदिति शेषः ।

क्रयणे सम्प्रदान' मित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे समावेशार्थश्चकारः तेन मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति। 'मनसः सञ्ज्ञाया'

इत्यसङ्गतं कृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः। न च कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम्। अतः स्तोकं पाक इत्यादौ षष्ठी नेति वाच्यम्। धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रे कैयटे। तादृशसञ्ज्ञासत्त्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह—किं चेति। कर्मत्वं

तत्र-"कर्तृकर्मणोः कृति" इति सूत्रे। कर्तृसाहचर्यादिति। यथा धातुप्रतिपाद्यप्रधानव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणन्तथामुख्यतया तदर्थफलाश्रयस्य तत्र ग्रहणमित्यत्र साहचर्यं हेतुत्वेनाभिहितम्। मुख्यत्वाभिधानं व्यपदेशिवद्भावेन यस्य कर्मत्वन्तद्व्युदासाय। अत एव—तादृशकर्मणो ग्रहणादेव। अत्र स्तोकपदार्थस्य व्यपदेशिवद्भावेन यत्कर्मत्ववत्तत्राभेदेनान्वयात्कर्मत्वं, नतु मुख्यं कर्मत्वमस्तीति न षष्ठीति भावः। "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रेतु मुख्यकर्मणो ग्रहणमित्यत्र साधकाभावाद्व्यपदेशिवद्भावलब्धकर्मत्ववतोऽपि ग्रहणमिति द्वितीया भवति धात्वर्थे फले भेदेन क्रियाकारकभावसम्बन्धेन तदुपपत्तौ स्तोकम्पाक इत्यत्र षष्ठ्यभावोपपत्तौ तत्र स्तोकपदार्थस्य फलेऽभेदेनान्वयादिति भाव। अत्र—मनसादेव इत्यत्र। अप्रवृत्ताविति। "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्याप्रवृत्तौ। अत्र प्रमाणमाह—ध्वनितञ्चेदमिति। तत्रहि—अक्षाणान्देवितेत्यत्रापवादत्वाद् द्वितीयायाः षष्ठी बाधिका, तृतीयायास्तु परत्वादिति प्रतिपादितम्। अत्र षष्ठ्याः "कर्तृकर्मणोः" इति विहिता या तृतीया बाधकत्वाभिधानेन मनसा देव इत्यत्रापि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्यैवेति ध्वनितमित्यर्थः।

ननु "कर्तृकर्मणोः कृति" इति सूत्रे धात्वर्थफलाश्रयकर्मण एव ग्रहणमिति कल्पनया न षष्ठीप्राप्तिरत आह-तादृशसंज्ञासत्त्व इति। समाविष्टकर्मकरणसंज्ञाद्वयसत्त्वे इत्यर्थः। नचैवंसति 'मनसादेव' इति प्रयोगस्यैव तदुच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। "हेतौ" इति सूत्रविहिततृतीयान्तस्य पचाद्यजन्तादेवशब्देन समासात्प्रयोगोपपत्तेः। "दिवः कर्म च" इति सूत्रे संज्ञाद्वयसमावेशफलकचकाराभावेऽपि किञ्चेत्यादिनोक्तफलमन्यथासिद्धमित्याशयकशङ्कानिरासितुमाह—नचेति। वैकल्पिकत्वेऽप्येवेति। चकाराभावे कर्मकरणसञ्ज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्त्या वैकल्पिकत्वेऽ

मित्यलुक् । किं चाक्षैर्देव्यते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणि कर्तुर्णौ कर्मत्वं न । 'अणावकर्मका' दिति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः ।

यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम् । तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम् ।

स्यादेतत् । करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः । करणे ल्युट् । कर्मसञ्ज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः । कर्मणि लट् । अक्षैर्दीव्यतीत्यत्र तु सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव

नेति । न च वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावात् कर्मत्वाभावः 'सिद्ध इति वाच्यम् । तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः । फलान्तरमाह—अणाविति । दीव्यतेऽक्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम् ।

पीत्यर्थः । अपिना समावेशसमुच्चयः । "येषान्देशकालादिभिन्नकर्म न सम्भवति त एवाकर्मकपदेन गृह्यन्ते" इति तैरुक्तम् । कर्मत्वाभाव इति । गतिबुद्धीतिसूत्रविहितेत्यादिः । अन्यत्र निरूपितत्वादिति । अत्र शास्त्रेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकाणामप्यकर्मकपदेनग्रहणम् । अत एव भाष्यकृता 'कृतपूर्वीकटम्' 'भुक्तपूर्वीओदनम्' इत्युदाहृतम् । अत एव "णेरणौ" इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'लावयति केदारन्देवदत्त' इति प्रयोगे—लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि द्वितीया कैयटेन स्वीकृता । अत एव "अधीगर्थ" इति सूत्रभाष्ये—कर्मणः शेषत्वविवक्षया 'मातुः स्मर्यते' इत्यत्र भावे लकार उदाहृतः । फलान्तरमिति । संज्ञयोः समावेशस्येत्यादिः । स्वयम्फलान्तरमाह—दीव्यन इत्यादिना । ननु स्थलत्रयेऽपि कर्मसंज्ञायाः फलमुक्तं, ननु करणसंज्ञाया इत्यत आह—करणत्वाच्चेति । चकारोभिन्नक्रमेण तृतीयापदानन्तरन्द्रष्टव्यः । मूले-यत्तु प्राचेति । प्रक्रियाकृतेत्यर्थः । अस्योपस्थानमिति । "दिवः कर्म च" इत्यस्योपस्थानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु मूलोक्तरीत्याऽक्षैरक्षानित्यस्योपपत्तिरयुक्ता । कार्यकालपक्षविशेषकथनेन 'देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यति' इत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति यथा गम्यते, तथा यथोद्देशपक्षेनासिद्धिरिति गम्येत तदसंगतम् । यथोद्देशपक्षेऽपि "प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदम्प्रयुञ्जत" इति "क्ङिति च" इति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या

"सहयुक्ते" ॥ पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रियया संबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्रधान्यम्। अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः। तत्र प्रातिपदिकार्थ-

बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसम्बन्ध एव सम्भव इति पश्चात्तस्यापि मानसस्तत्सम्बन्धबोध इति भावः। शाब्दत्वं च विवक्षानिबन्धनमेवं चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। सहैव पुत्रैर्दश-भिर्भारं वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्व-रूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपी-

गुणाद्यन्वयित्वमित्यत्रादिना द्रव्यक्रिययोः संग्रहः। न चैवंसति द्रव्याद्यन्वयित्वाभाव इत्येव द्रव्यपदार्थस्य प्रथमन्तन्त्रान्ते प्रतिपादनादुचितमिति वाच्यम्। "गुणसमुदायो द्रव्यम्" इति पतञ्जल्युक्त्यनुसारेणैवमभिधानात्। गुणोदाहरणं 'पुत्रेण स्थूलः' इति। द्रव्योदाहरणं 'पुत्रेण सह पितुर्धनमिति। क्रियोदाहरणं 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादिप्रसिद्धमेव। एषु शाब्दक्रगुणान्वयित्वं पितर्येवेति पुत्रस्याप्राधान्यम्। आर्थिकगुणाद्यन्वयित्वन्तु तत्रापि। अत एव पुत्रेण सहागमनम्पितु-रित्यत्र पितरि शाब्दस्य कृत्प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य सत्वेन "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी भवति। शाब्दत्वन्तु इतरसम्बन्धं विनापि वाक्यजन्यशाब्दबोधे भासमानत्वमेव। सहार्थः—साहित्यम्'—तच्च स्वसमभिव्याहृतशब्दजन्योपस्थितिविषयगुणादि-समानाधिकरणगुणाद्यन्वयित्वमेव। सामानाधिकरण्यमत्र कालिकप्रत्यासत्त्या क्वचित् यत्र क्षेत्रे तिलवापोत्तरम्माषवापस्तत्र 'तिलैः सह माषान्वपति' इति प्रयोगाद्दैशिकमपि क्वचित्। एतत्तृतीयार्थस्तु क्रियावाचकशब्दसत्वे प्रतीयमानतादृशक्रियान्वयित्वमेव। यत्र तु गुणद्रव्ययोरुपस्थितिस्तत्र सहशब्दस्य प्रयोगबला-त्प्रतीयमानतत्तत्पदार्थसम्बन्धित्वमेव। एवञ्च 'पुत्रेण सह पितुर्धनम्' इति शब्दा-त्पुत्रस्वामित्वसमानकालिकपितृस्वामित्ववद्धनमिति बोधः। 'पुत्रेण सह स्थूल' इति शब्दात्तु पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान्पितेति बोधः। 'पुत्रादेः सहार्थयोगस्तु तत्तद्द्वारक एवेति विभावनीयम्। एतत्सर्वं हृदि निधायाह—आर्थ इतीत्यादिना। तस्यापि—पुत्रस्यापि। तत्सम्बन्धबोधः—गुणादि-सम्बन्धबोधः। अप्रधानत्वाभिमते यथा विशिष्टाभावस्य सत्तास्ति तथोपपादयति—शाब्दत्वरूपेत्यादिना। विवक्षानिबन्धनत्वकथनेन पित्रा सहागतः पुत्र इत्या-द्यपि भवतीति सूचितम्। विशेष्याभावकृत इति। विशेष्याभावकृतोऽपीत्यर्थः।

त्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः।

वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। प्रथमायाश्च कारकविभक्तित्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च। अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम् षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वमित्यस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन च प्रथमापवादस्यैव वाऽऽपत्तेः। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन वाचनिके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्बोधितेऽर्थाच्छेषषष्ठ्यपवादत्वमुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते। किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्

अपिनोभयोरभावयोः समुच्चयः। अन्यत्र—शेखरादौ। वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमूलमसङ्गतमत आह—प्राचीनैरिति। सीरदेवादिभिरित्यर्थः। क्रियाकारकयोः साक्षात्सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा उपपदपदार्थेनतु यत्किञ्चित्क्रियाद्वारकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति तेषामभावः। परन्त्विदमयुक्तम्। 'नमस्यति देवान्' इत्यत्र नम शब्दार्थयोगसत्त्वाच्चतुर्थीप्राप्तिमाशङ्क्यानेन न्यायेन द्वितीयासाधनपराकरविरोधात्। प्रकृते नमः पदार्थस्य क्रियात्वमस्तीत्युभयोरपि समत्वात्। यथा मुण्डयतौ मुण्डस्य क्रियात्वन्तद्वत्।

अत एवाह—वस्तुत इति। तदिति—उपपदविभक्तेरिति वाक्यमित्यर्थः। अत एव सत्सप्तम्यपेक्षया ऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वन्तत्रच दीयत इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितम्' कैयटेनतु स्पष्टीकृतन्तत्सङ्गच्छते। एवन्तर्हि मूलमसङ्गतमेव स्यादत आह—अन्तरङ्गत्वमिति। ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे पाठाभावेनाकारकविभक्तित्वात्कथन्तेन वचनेन प्रथमासाधनमत आह—प्रथमायाश्चेति। कारकविभक्तित्वंहि क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं, तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरेव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिककारोक्तेः। अन्यत्र—उद्योतादौ। नन्वस्य वचनस्यापूर्वत्वकल्पनापेक्षया पूर्वोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वमूलकत्वमेवास्त्वित्यत आह—अन्तरङ्गत्वं त्विति। प्रथमापवादत्वस्येति। यदि प्रकृतसूत्रे प्रधानग्रहणन्न क्रियते तदा सहार्थकशब्दयोगे षष्ठ्या इव प्रथमाया अपि प्राप्त्या बाध्यसामान्यचिन्तायामुभयापवादत्वापत्तिः। अन्तरङ्गादप्यपवादस्य बलवत्त्वादिति भावः। नन्वत्र बाध्यविशेषचिन्तैव तर्ह्यस्त्वित्यत आह—अनन्तरस्येति। षष्ठीविधायकसूत्रापेक्षया प्रथमाविधायकसूत्रस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तदपवादकत्वापत्तेरित्यर्थः। एवञ्चेष्टव्यवस्थाया असिध्या अप्रधानग्रहणस्यावश्यकत्वेन तेन न्यायेन तत्खण्डनासङ्गतिः।

कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्वं दुरुपपादम् । न च सम्बन्धस्य क्रिया(१)कारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं बहिरङ्गं पुत्रेऽपि तृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वात्साहित्यस्य । क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम् । अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् । तदेव ध्वनयन्नाह—इत्यादौ कारकविभक्तेरिति ।

तस्य वचनस्यापूर्वत्वे तु तेन वचनेनेष्टस्य सिद्धया तत्खण्डनमुचितमिति मनसि निधायाह—उपपदेत्यादि । न्यायेनचेत्यत्र चस्त्वर्थे । अर्थादिति । परिशेषादित्यर्थः । इदं सर्वमन्तरङ्गत्वाभ्युपगमेन । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह—किञ्चेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थ । एवञ्चान्तरङ्गत्वमनैमित्तिकत्वरूपमल्पापेक्षत्वरूपं वा भवता वाच्यन्तदुभयमपि न सम्भवति, अन्यादृशन्तु तद्वक्तुमशक्यमिति भावः । तत्वम्—अन्तरङ्गत्वम् । प्राचीनोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वङ् खण्डयति-नचेति । सम्बन्धस्येत्यस्य उपपदार्थेन सहेत्यादिः । क्रियेत्यस्य यत्किञ्चिदित्यादिः । तत्प्रयुक्तमिति । उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः कार्यम्—विभक्तिरूपम् । अस्य बहिरङ्गत्वोपपादनेन क्रियाकारकभावात्मकसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तं विभक्तिरूपङ्कार्यमन्तरङ्गमित्यर्थादुक्तम् । एवमभिधाने सर्माहिता सिद्धिरित्याह पुत्रेऽपीति । अपिशब्दः पितृसमुच्चायकः । तृतीयानापत्तेरिति । "सहयुक्त" इति सूत्रविहिततृतीयानापत्तेरित्यर्थः । एतदुपपादयति—एकेति । यत्क्रियाकर्तृत्वम्पितुस्तत्क्रियाकर्तृत्वमेव पुत्रस्येत्युभयत्रोपपदार्थसम्बन्धस्य समतया पुत्रशब्दादप्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमा स्यादिति भावः । नचैवंसति "सहयुक्ते" इति सूत्रवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्, द्रव्यगुणयोगे चारितार्थ्यात् । केचित्तु प्रधानीभूता या क्रिया तत्सम्बन्धनिमित्तकङ्कार्यमन्तरङ्गमिति तन्न्यायार्थः । कारकविभक्तेः प्रधाननिमित्तकत्वेन प्राबल्यादित्याहुस्तन्मतङ्खण्डयति—क्रियाया इत्यादिना । यदि प्रधानक्रियायामेव कारकान्वयनियमः स्यात्तदा भवदुक्तेः सम्भवः स्यात्स एवतु नास्तीत्याशयेनाह—अप्रधानक्रियायामपीति । पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ भावल्युडन्तप्रतिपाद्या क्रिया यद्यपि प्रधानीभूता तथापि पुत्रेण सहागत इत्यत्र

---

१ सम्बन्धमात्रं क्रियाकारकभावमूलकम् । तथाहि—'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजकर्मकं पुरुषकर्तृकं यदा सेवनं तदेव स्वस्वामिभावस्तयोः । 'देवदत्तस्य छात्रः' इत्यत्र यदा देवदत्तकर्तृकं छात्रकर्मकमध्यापनं तदा गुरुशिष्यभावस्तयोः । एवमेव सर्वत्रोह्यम् ।

मात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च ।

"येनाङ्गविकारः" ॥ अङ्गशब्दोऽर्श आद्यजन्तस्तदाह—

अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

अर्श आद्यजन्त इति । व्या(१)ख्यानादिति भावः । अन्यथा येन गुणेन काणत्वादिनाऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्याऽक्षि काणमस्येत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेव स्यात्,

---

कर्त्तरिकृत्प्रत्ययत्व सत्वेनतदर्थस्यैव प्राधान्येन क्रियायास्तत्राप्राधान्येन भवदुक्तो नियम एव नास्तीति भावः ।

मूले—पुत्रेण सहागत इत्यत्र पितृशब्दादन्तरङ्गत्वात्प्रथमामुपपाद्य तद्भिन्नरीत्या पितुरागमनमित्यत्र कर्तृषष्ठ्याः कारकत्वमुक्तमिति प्रथमा न कारकविभक्तिरिति कश्चिद् भ्राम्येतेति. तद्भ्रमनिरासार्थमुक्तम्–तदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । अत एवाह—अत्रादिनेति । उक्तवाक्य इत्यर्थः । नचैवंसति प्राबल्यञ्चेति चकारासङ्गतिरिति वाच्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् । यतो वचनेनापूर्वेण कारकविभक्तेः प्राबल्यमुक्तमतोऽप्रधानग्रहणं सक्यमकर्तुमित्यन्वयः । एतेन द्रव्यगुणयोगे तृतीयासिद्ध्यर्थमावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रं तद्विशेषविहितत्वेन परमपि कर्तृकर्मणोरितिसूत्रम्बाधित्वा पितुरागमनमित्यत्र पितृशब्दात्तृतीयाविधायकं स्यादिति अप्रधानग्रहणमावश्यकमिति परास्तम् । वाचनिकेन तेन न्यायेन कारकविभक्तेरेवैतादृशस्थले प्रबलाया. प्रवृत्तिबोधनेन विशेषविहितत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च नमस्यति देवानित्यत्र नमः शब्दयोगेन परत्वात्प्राप्तामपि चतुर्थीम्बाधित्वा द्वितीया यथास्यादित्येतदर्थं वचनमावश्यकम् । अत एव 'गाः स्वामी गच्छति' इत्यत्र "स्वामीश्वर" इति षष्ठीं बाधित्वा धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन गवां कर्मत्वाद् द्वितीया भवतीत्याशयेनाह—अलमिति ।

व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अत एव "अङ्गशब्दोऽयम् । समुदायशब्दः" इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा—अजन्तत्वाभावे । अङ्गशब्दस्यावयवे सुप्रसिद्धतया गुणवाचकस्यैव प्रत्यासत्त्योपस्थितिः स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते तद्वाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः स्यादि-

---

१ 'अङ्गशब्दोऽयं समुदायवचनः । (अर्शआद्यजन्तः) येनेति च करणे एषा तृतीया । येनावयवेनाङ्गं = समुदायो द्योत्यते तस्मिन् भवितव्यम्' इति भाष्यकारीयव्याख्यानादित्यर्थः ।

अङ्गिन इति । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते सन्निधानात् । सचार्थादविकृत एव नह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति । तदेतदाह—**येनाङ्गेन विकृतेनेति ।** **संजानीत इति ।** 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । कृद्योगे परत्वात् षष्ठी 'पितुः सञ्ज्ञाता' । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—आध्याने परत्वात् 'अधीगर्थ' इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् ।

द्रव्यादीति । उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ॥ इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥ इति च ।

अक्ष्णा काण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम् । प्रकृत्यर्थेति । अर्शआद्यच् कृतेरित्यर्थः । शरीरस्येत्यवयव्युपलक्षणम् । सम्भवतीति । लक्ष्य सम्भवतीत्यर्थः । द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये । एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वम् । नियतक्रियमिति क्रियया नियतमित्यर्थः । क्रियामात्रविषयमिति यावत् । हेतुकरणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह —अना-

---

ख्याशयेनाह —येन गुणेनेति । लक्ष्यत इति । तद्वाचकात्तृतीयेति शेषः । अक्ष्णा काण इत्यादाविति । आदिना पादेन खञ्ज इत्यस्य सङ्ग्रहः । यदि तु सूत्रेऽङ्गशब्दस्थपरिस्यज्य गुणिशब्दः स्वोपादीयते तदा तु न दोष इत्यवधेयम् । प्रकृतित्वस्याव्यावर्तकतया संदेहनिवृत्तये आह—अर्शआद्यजिति । यद्यप्यक्ष्येव काणस्तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा शरीरावच्छिन्नात्मन्यपि व्यवहारस्य दर्शनादाह-शरीरस्येत्यवयव्युपेति । विकारसम्भवस्य सूत्राप्रतिपाद्यत्वाद्विकारः सम्भवतीत्युक्तेरनुपपत्तिरत आह—लक्ष्यतइति । **त्रितयसाधारणमिति ।** त्रितयनिरूपितमित्यर्थः एवं क्रियामात्रविषयमित्यत्र विषयशब्दो निरूपितार्थकः, तस्य करणत्वेऽन्वयः । अथवा विषयशब्दो जनकार्थकः । **वैषम्यान्तरमिति ।** एतेन यत्क्रियाजनकङ्करणन्तत्राप्यनेनैव तृतीया भविष्यतीति "कर्तृकरणयोः" इति सूत्रे करणशब्दो नोपादेय इति परास्तम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । **एवञ्च-व्यापारवदेव । करणमिति ।** भेदेचेत्यर्थः । **एवञ्च करणत्वशक्त्यपेक्षया हेतुत्वशक्तिर्विलक्षणा तृतीयार्थ इति भावः ।** ननु तृतीया

फलमपीति। एतच्च 'प्रत्यय' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते। अध्ययनाय वसति। अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन

श्रिते त्विति। एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः। विकल्प्यत इति। तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या, हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्तविवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्पव्यवहार इति बोध्यम्। फलेन सहेति। तच्च फलं फल(१)

विकल्प्यते इति मूलमसङ्गतम्? समानार्थत्व एव विकल्पव्यवहारात्। अत एव "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति जैमिनिनाप्युक्तम्। यथा "व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेत" "उदिते नुदिते वा जुहोति" इत्यत्र। अन्यथा द्वितीयादिभ्योऽपि विकल्पव्यवहारः स्यादत आह-तदर्थत्वेनेति तादर्थ्येनेत्यर्थः। एवञ्च विकल्पत इत्यस्य विवक्षाभेदेन भवतीत्यर्थः।

फलमपीह हेतुरिति परममूले उक्तम्, तत्र यदिहेति तस्य-इह सूत्र इत्यर्थः। केषाञ्चिन्मते मतान्तरेतु इहेत्यस्यैतत्सूत्रोदाहरणे इत्यर्थः। आद्यमते तृतीयार्थः फलत्वेन फलन्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, तस्यतु जनकतासम्बन्धेन वासादावन्वय, इत्यध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोधः। अन्यमते तु फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासादिहेतुत्वविवक्षा यत्र तत्राध्ययनाय वसतीति प्रयोगादध्ययनस्य हेतुरूपतृतीयार्थेऽभेदेनान्वयः। तृतीयार्थस्यतु जन्यतासम्बन्धेन वासेऽन्वय, इत्यध्ययनाभिन्नहेतुजन्यो वास इति बोधः। तदेतदुपपादयति-तच्चफलमित्यादिना।

---

१ 'फलमपीह हेतुः' इति मूले यदा 'इह' पदेन 'हेतौ' इति सूत्रं विवक्ष्यते तदा इह सूत्रे हेतुपदेन फलत्वेन फलमप्युच्यत इत्यर्थः। तथा च फलं तृतीयार्थः। तथा चाध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति 'अध्ययनेन वसति' इत्यनेन बोधः। यदा च 'इह' इत्यस्योदाहरणे इत्यर्थः। तदा हेतुत्वेन रूपेण फलमपि तृतीयार्थ इत्यर्थः। उभयत्रापि प्रकृत्यर्थाध्ययनस्य तृतीयार्थेऽभेदेनान्वयः। इत्यभेदः संसर्ग इत्यन्तग्रन्थाभिप्रायः। चतुर्थ्या अर्थमाह—उपकारकत्वेनेति—यदा तादर्थ्यपदेन उपकारकत्वं गृह्यते तदाऽध्ययनस्य निरूपकता सम्बन्धेन (स्वनिष्ठोपकार्य्यतानिरूपितनिरूपकतासम्बन्धेन) उपकारकत्वरूपचतुर्थ्यर्थे, तस्य स्वरूपसम्बन्धेन वासेऽन्वयः। तथा च अध्ययननिरूपितनिरूपितावदुपकारकत्ववान् वास इति बोधः। 'इतिमते इदम्' इत्यन्त शब्दरत्नाशयः।

यदातु उपकार्य्यश्चतुर्थ्यर्थस्तदाध्ययनस्याभेदेनैव उपकार्येऽन्वयः, तस्य च स्वनिष्ठोपकार्य्यतानिरूपितोपकारकत्वसम्बन्धेन वासेऽन्वयः। तदाह अध्ययनोपकार्य्यक इति।

सह तु निरूपकतेति । **गम्यमानेति** । न तु श्रूयमाणैवेत्याग्रह इति भावः । **साधनेति** । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थे प्रतीति

त्वेन तृतीयार्थ इत्येके । हेतुत्वेनैवेत्यन्ये । अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मते इदम् । अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदेनभानमेवेति बोध्यम् । गम्यमानेति । श्रमेणेत्यादिपदजबो-

---

हेतुत्वेनैवेत्येवकारेणास्य मतस्य मुख्यत्वन्दर्शितम् । यदातु तादर्थ्ये चतुर्थी तदापि मतभेदेन शाब्दबोधे वैलक्षण्यमित्याह **चतुर्थ्यामिति** । आद्यमते उपकारकत्व-ञ्चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः । प्रत्यया-र्थस्यत्वाश्रयतया वासेऽन्वयः । द्वितीयमते उपकार्यश्चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्या-भेदेन, तस्यतु स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्वेन वासेऽन्वय इति मतभेद इति बोध्यम् ।

नन्वलं श्रमेणेत्यत्र क्रियावाचकपदाप्रयोगात्कथं कारकविभक्तिः? यदितु तद्वि-नाऽपि कारकविभक्तिस्तदर्थस्य यत्र कुत्रचिदन्वयस्तदा कारकाणां क्रियामात्रान्वयि-त्वनियमभङ्गः स्यात आह—**गम्यमानेनेति** । अत्र प्राञ्चः अलंशब्दो निषेधार्थः । अलम्भोजनेनेत्यादौ तथा दर्शनात् । निषेधस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वात्प्रतियोगिवा-चकम्पदं स्मर्यते । तच्च योग्यत्वादिह—**साध्यमिति** । तदर्थान्वयित्वेन श्रमेणेति तृतीया । नचाध्याह्रियमाणं यत्साध्यमिति तस्य नामत्वात्तदर्थो न क्रियेति कथन्तत्र तृतीयान्तार्थान्वय इति वाच्यम् । विशिष्टार्थस्याक्रियात्वेऽपि तद्घटककृत्प्रकृत्य-र्थस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य क्रियात्वात्तम्प्राक्कृणकारकान्वये बाधकाभावात् । गम्यमानेत्यस्य स्मर्यमाणपदजन्यबोधविषयेत्यर्थ इति । वस्तुत इदन्न युक्तम् । साध्यमिति पदं स्मृतिविषयो, मानसज्ञानविषयो वा ? भवतूभयथापि, तस्यानुच्चा-रितत्वात्प्रत्यायकता बाधिता । "उच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति भाष्यकारोक्तेः । तस्माद्यथा पदार्थे पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि शक्तिग्रह इति पदैकदेशादपि तस्यार्थस्योपस्थितिः । सत्या, भामा, भीमादिभ्यो यथा, तथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशपदस्यापि शक्तिग्रह इति तस्माद्वाक्यार्थस्योपस्थितिः । एवञ्च श्रमेण साध्यमिति वाक्यार्थे श्रमेणेत्यस्य 'शक्तिरिति श्रमेणेत्येतत्पदजन्यबोधविषय-त्वमभ्याहतमिति भाव ।

अस्य सिद्धान्तत्वसूचनायाह—**स्पष्टञ्चेदमिति** । '"इग्यणः सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रभाष्येऽपि । तत्र हि—वाक्यस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां "सम्प्रसारणाच्च"

भावः । 'मा चापलायेति गणान् व्यनैषी' दित्यत्र तु यतध्वमिति शेषः । **अशिष्टेति** । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥

इति तृतीया ॥

ध्यविषयेत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सहयुक्त' इत्यत्र भाष्ये तदाह – न तु श्रूयमाणेति । श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः । ज्ञाप्यते इति । चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ताद्दाण आत्मनेपदमिति तदर्थः । सा चेदित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः ।

इति तृतीया ।

इत्यादावनुवादप्रदेशे वाक्यात्परस्यानुपपत्तिप्रसक्त्या सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणशब्देन गृह्यत इत्युक्तम् । परममूलस्य तु स्वत्राश्यक्रियाम्प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः । नन्वेवंसति श्रूयमाणपदजन्यबोधविषयत्वमेवागतमिति न तु श्रूयमाणेत्यसङ्गतमेवेत्यत आह–श्रूयमाणस्वमात्रवाचकेति । स्वमात्रवाचकम्पदम्प्राधान्येन क्रियाबोधकम् । तेन चतुर्थ्यर्थे ज्ञापिततृतीयायाः क्वाचित्कत्वेन अशिष्टव्यवहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति, अभिधानस्वाभाव्यादयमंशः सिद्ध इति भावः । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकस्य प्रयोगे यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वनिर्णयस्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया भवतीति वार्तिकार्थः । अत्र दाण्धात्वर्थो दानपूर्वक उपभोगः कामुककर्तृको दासीसम्प्रदानकदानपूर्वक उपभोग इति बोधः । दास्यै दत्त्वा तामुपभुङ्क्त इति फलितम् ।

इति तृतीयाविवरणम् ।

अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह—दानस्येति । तेन अजां नयति ग्रामं, हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम् । भाक्त इति । अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'न शूद्राय मतिं दद्या'दित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । आग्रह इति । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्या(१)ख्यातम् । भाष्यान्तरमाह—खण्डिकेत्यादि । चपेटां

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो यदि दाणधात्वर्थस्तदा कर्मणि स्वत्वनिवृत्तिः प्रधानव्यापारेण सम्पन्नेति पुनर्ग्रहणाशक्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह इदञ्चेति । अपुनर्ग्रहणायेत्यस्योपादानञ्चेत्यर्थः । वाच्यता—दाणधातुवाच्यता । भाक्तत्वम्—गौणत्वं, तच्च किञ्चिन्निरूपितमेवेति निरूपकाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह अधीनीकरणरूप इति । ननु स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एव चेद्दानन्तदा "न शूद्राय मतिन्दद्यात् इत्यत्रानुपपत्तिः ? मतिशब्दार्थे व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवेन द्वितीयाया अनुपपत्तेरत आह—नशूद्रायेति । तज्जनकम्—मतिजनकम् । शास्त्रम् वेदादिरूपम् क्रिया ग्रहणमिति "कर्मणा यमभिप्रैति" इतिसूत्रे कर्मणेति परित्यज्य क्रिययेति वक्तव्यमि-

---

१ अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वार्थं वार्तिकम् । तत्र शयनादिक्रियाया अपि प्रतीयमानपतिकर्तृकदर्शनकर्मत्वेन यदा विवक्षा तदा शयनस्यापि दर्शनकर्मतया शयनरूपेण कर्मणा (कर्मसंज्ञकेन) करणभूतेन यं पतिं संयोगादिसम्बन्धेन सम्बन्धुमिच्छति तस्य सूत्रेणैव सम्प्रदानत्वं स्यादिति वार्तिकं व्यर्थमिति भाष्याशयः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणे इदं भाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति भावः । एवञ्च 'पत्ये शेते' इत्यनेन पतिसम्प्रदानकदर्शनादिकर्मीभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमितिबोधः । क्रियामात्रकर्मणोग्रहणेन 'शिष्याय शास्त्रमुपदिशति' इत्यादावपि सम्प्रदाने चतुर्थी सिध्यति । तादर्थ्यचतुर्थ्यैवसिद्धे सम्प्रदानसंज्ञा 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्येतदर्था, सम्प्रदानत्वेनबोधार्था चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रसङ्गः । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय इति । बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर् ।

ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषि(१)त्वमुद्देश्यत्वम् । शेषत्वमप्रधानत्वरूपम् । शेषित्वं नास्तीति । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव परत्वात् 'कर्त्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञया बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

त्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म, कया क्रियया ? सन्दर्शनादिक्रियया इत्यादिना प्रत्याख्यातम् । 'पत्ये शेते' इत्यस्मात्पतिसम्प्रदानकपत्नीकर्तृकं शयनमिति शाब्दबोधः । यदि वृत्तिकारमतार्थ एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतः स्यात्तदा सूत्रस्थकर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र न सम्भवतीति पत्ये शेते इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपादनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे—चपेटामिति । चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकरतलम् । संयोग इति । कपोलप्रसृतकरतलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । शेषित्वप्रधानत्वन्तच्चोद्देश्यस्यैव सम्भवतीति फलितार्थमाह—उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह—शेषत्वमप्रधानत्वमिति । एवञ्च कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिनाऽभिसम्बन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदर्थादिति भावः । ग्रामसंस्कारश्च तदीयपुरीषसम्बन्धेनाधिकसस्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विलक्षणा सुषमा । बाधादिति । सम्प्रदानसंज्ञया इति शेषः न दोषः । नातिप्रसङ्गः । सम्प्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थ्यर्थः । आद्यस्य तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयो यस्तस्मिन्विशेषणता । एवञ्च सम्प्रदानविप्रसम्बन्धि गोकर्मकन्दानमिति शाब्दबोधः ।

---

१ शेषित्वम्=प्रधानत्वं 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः' इति, यस्त्वत्र 'परार्थत्वं शेष इति भ्रम इति च शबरोक्तेः ।

अत्र कर्मणेतिनिर्दिष्टस्य शेषत्व 'कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते' इति भाष्यात् । यमितिनिर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वम । तथा च कर्मप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगितया यमिच्छतितत्सम्प्रदानसम्प्रदानत्वम् 'अजांग्रामं नयति' इत्यनेन 'अजाग्रामयोः संयोगो भवतु' इति विवक्षाया न कर्मत्वम्, 'अजासम्बद्धो ग्रामो भवतु' इति ग्रामस्योपकार्य्यत्वविवक्षायान्तु सम्प्रदानत्वं प्राप्नोत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह—दानस्येति । तेन अजां नयति ग्रामं, हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम् । भाक्त इति । अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'न शूद्राय मतिं दद्या'दित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । आग्रह इति । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्या(१)ख्यातम् । भाष्यान्तरमाह—खण्डिकेत्यादि । चपेटां

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो यदि दाण्धात्वर्थस्तदा कर्मणि स्वत्वनिवृत्तिः प्रधानव्यापारेण सम्पन्नेति पुनर्ग्रहणासक्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह इदञ्चेति । अपुनर्ग्रहणायेत्यस्योपादानञ्चेत्यर्थः । वाच्यता—दाण्धातुवाच्यता । भाक्तत्वम्—गौणत्वं, तच्च किञ्चिन्निरूपितमेवेति निरूपकाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह अधीनीकरणरूप इति । ननु स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एव चेद्दानन्तदा "न शूद्राय मतिन्दद्यात् इत्यत्रानुपपत्तिः ? मतिशब्दार्थे व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवेन द्वितीयाया अनुपपत्तेरत आह—नशूद्रायेति । तज्जनकम्—मतिजनकम् । शास्त्रम् वेदादिरूपम् क्रिय ग्रहणमिति "कर्मणा यमभिप्रैति" इतिसूत्रे कर्मणेति परित्यज्य क्रिययेति वक्तव्यमि-

---

१ अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वार्थं वार्तिकम् । तत्र शयनादिक्रियाया अपि प्रतीयमानपतिकर्तृकदर्शनकर्मत्वेन यदा विवक्षा तदा शयनस्यापि दर्शनकर्मतया शयनरूपेण कर्मणा (कर्मसंज्ञकेन) करणभूतेन यं पतिं संयोगादिसम्बन्धेन सम्बन्धुमिच्छति तस्य सूत्रेणैव सम्प्रदानत्वं स्यादिति वार्तिकं व्यर्थमिति भाष्याशयः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणे इदं भाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति भावः । एवञ्च 'पत्ये शेते' इत्यनेन पतिसम्प्रदानकदर्शनादिकर्मीभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमितिबोधः । क्रियामात्रकर्मणोग्रहणेन 'शिष्याय शास्त्रमुपदिशति' इत्यादावपि सम्प्रदाने चतुर्थी सिध्यति । तादर्थ्यचतुर्थ्यैवसिद्धे सम्प्रदानसंज्ञा 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्येतदर्था, सम्प्रदानत्वेनबोधार्था चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रसङ्गः। यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति। दानीय इति। बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर्।

ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः। शेषि(१)त्वमुद्देश्यत्वम्। शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्। शेषित्वं नास्तीति। यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव परत्वात् 'कर्त्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञया बाधान्न दोष इति तत्त्वम्।

त्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म, कया क्रियया? सन्दर्शनादिक्रियया इत्यादिना प्रत्याख्यानम्। 'पत्ये शेते' इत्यस्मात्पतिसम्प्रदानकपत्नीकर्तृकं शयनमिति शाब्दबोधः। यदि वृत्तिकारमतार्थ एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतः स्यात्तदा सूत्रस्थकर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र न सम्भवतीति पत्ये शेते इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपादनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे—चपेटामिति। चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकरतलम्। संयोग इति। कपोलप्रसृतकरतलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः। शेषित्वमप्रधानत्वन्तच्चोद्देश्यस्यैव सम्भवतीति फलितार्थमाह—उद्देश्यत्वमिति। अत एवाह—शेषत्वमप्रधानत्वमिति। एवञ्च कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिनाऽभिसम्बन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदर्थादिति भावः। ग्रामसंस्कारश्च तदीयपुरीषसम्बन्धेनाधिकसस्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विलक्षणा सुषमा। बाधादिति। सम्प्रदानसंज्ञया इति शेषः न दोषः। नातिप्रसङ्गः। सम्प्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थ्यर्थः। आद्यस्य तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयो यस्तस्मिन्विशेषणता। एवञ्च सम्प्रदानविप्रसंबन्धि गोकर्मकन्दानमिति शाब्दबोधः।

---

१ शेषित्वम्=प्रधानत्वं 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः' इति, यस्त्वत्र 'परार्थत्वं शेष इति भ्रम इति च शबरोक्तेः।

अत्र कर्मणेतिनिर्दिष्टस्य शेषत्वं 'कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते' इति भाष्यात्। यमितिनिर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वम। तथा च कर्मप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगितया यमिच्छतितत्सम्प्रदानसम्प्रदानत्वम्'अजांग्रामं नयति' इत्यनेन 'अजाग्रामयोः संयोगो भवतु' इति विवक्षाया न कर्मत्वम्, 'अजासम्बद्धो ग्रामो भवतु' इति ग्रामस्योपकार्य्यत्वविवक्षायान्तु सम्प्रदानत्वं प्राप्नोत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

"रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" ॥ प्रीञ् तर्पणे । अस्मात् कर्मणि लट् । हरये रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम् (१) प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते

अस्मात्कर्मणीति । क्र्यादेश्चुरादेर्वेत्यर्थः । प्रीङ् प्रीताविति दैवादिकादित्यपि कश्चित् । हरिं प्रीणयतीति । 'प्रीयमाण' इति निर्देशेन प्रीधा-

---

प्रीञ्धातोर्गणद्वये पाठादाह—क्र्यादेश्चुरादेर्वेति । परन्त्विदमबोध्यम्, यदा चुरादेः क्रियते तदा आधृषीयत्वाण्णिजभावे इदम् । कश्चिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लडसम्भव इति । ननु हरिम्प्रीणयतीत्यनुपपन्नम्प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वेन सम्प्रदानसञ्ज्ञायाः प्राप्तेरत आह—प्रीयमाण इति । निर्देशेनेति । अत्र कर्मणि प्रत्ययो दृश्यते यदि रुच्यर्थकत्वमात्रेण तदर्थयोगे सम्प्रदानसञ्ज्ञा स्यात्तदा कर्मणि शानच् प्रत्ययो न स्यादित्याशयः । इदम्प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वाभिमानेन ज्ञापकप्रदर्शनम् । वस्तुतस्तु नात्र ज्ञापनोपयोगः । प्रीधातोः कर्मार्थकप्रत्ययप्रकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावादेव प्रीयमाण इति निर्देशस्योपपत्तेः । तथाहि—'हरये रोचते भक्तिः' इति प्रयोगघटको रुच्धातुरकर्मक इति फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलसामानाधिकरणस्य व्यापारे उपपत्तये विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारो धातुवाच्य इति वक्तव्यम् । एवञ्च फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रीतेर्भक्तिमात्रनिष्ठत्वेन व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यादकर्मकता । स च व्यापारः स्वमात्रसाध्यकव्यापारप्रयोज्यतारूप एव । हरिम्प्रीणयतीत्यत्र तु समवायावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थ इति फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयो हरिरिति फलवैयधिकरण्यस्य व्यापारे सत्वाद्धातोः सकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययस्य प्रीधातोः प्रकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावस्य चोपपत्तिः; अत एवाह—इति भाव इति । एतदेव परममूले ऽन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचि-

---

१ तत्त्वविदस्तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिसमानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः । एवञ्च रुचेरकर्मकत्वात् समवायेन रुच्यर्थप्रीतिरूपफले हरेरन्वयविवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इति षष्ठ्यां प्राप्तायामनेन सम्प्रदानत्वं विधीयत इति शेषषष्ठ्यपवादत्वमेवैतस्य । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽभिलषतेरर्थ इति न तद्योगे सम्प्रदानत्वम् । प्रीधातोस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थः । तथा च रुच्यर्थत्वाभावात्सकर्मकत्वात् कर्मणि लटि शानजादेशे च 'प्रीयमाणः' इति निर्देशस्य सिद्धया 'प्रीयमाणः' इति सौत्रनिर्देशेन तद्योगे सम्प्रदानत्वाभावकल्पनं चिन्त्यमेव । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायामिति मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेत्याहुः ।

मोदकः पथि । अत्र पथो मा भूत् ।

"श्लाघह्नुङ्" ॥ श्लाघा स्तुतिः । कृष्णाय श्लाघते कृष्णं

त्वर्थकर्मणः सम्प्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न सम्प्रदानत्वमिति भावः । अत्र पथ इति । न च तदभावे सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येनपरत्वात्तया बाधसिद्धिरिति वाच्यम् । देवदत्तं गोचत

रित्यनेनाभिहितम् । 'हरिम्प्रीणयति भक्तिः' इतिशब्दाद्धरिनिष्ठा या प्रीतिस्तदनुकूलो भक्त्याश्रयको व्यापार इति बोधः । एवञ्चोक्तप्रीधात्वर्थफलस्य फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनाश्रयो हरिरिति तस्य प्रीयमाणपदबोध्यत्वमिति सम्प्रदानसंज्ञा हरेर्भवति । एतत्सूत्राभावे 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ "शेषे षष्ठी" हरिशब्दात्प्राप्नोति, तत्सूत्रापवादत्वमस्य । ननु प्रीयमाणपदाभावे पथः सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्तिर्या मूलेऽभिहिता सा न सङ्गच्छते, अधिकरणसंज्ञया अस्या बाधसम्भवादित्याशयकशङ्कां निरस्यति—नचेत्यादिना । एतदभावे—प्रीयमाणपदाभावे । शेषत्वविवक्षायाम् । यत्र क्रियाजनकत्वमात्रस्य विवक्षा शक्त्यन्तरस्यत्वविवक्षा तत्र । तयेति अधिकरणसञ्ज्ञयेत्यर्थः । एवञ्च प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति भावः । इत्यस्याप्यापत्तेरिति । विनिगमनाविरहाद्यथाऽधिकरणत्वविवक्षायामधिकरणसंज्ञाया शेषत्वविवक्षायाञ्चरितार्थाया: सम्प्रदानसंज्ञाया बाधः, तथा कर्मत्वविवक्षायाङ्कर्मसञ्ज्ञया बाधापत्तावस्याप्यापत्तेरिति भावः । एतेन—कारकपदसम्बन्धेन । क्रियाजनकस्यैतत्सञ्ज्ञाप्रवृत्त्या शेषत्वविवक्षायाञ्चारितार्थ्यप्रदर्शनमसङ्गतमिति परास्तम् । इत्यस्यापीत्यपिना देवदत्तं रोचते मोदकः पथीत्यस्य सङ्ग्रहः । एवञ्च कर्मसञ्ज्ञापवादत्वमस्याः संज्ञायाः । अन्यथोक्तरीत्या कर्माधिकरणसंज्ञाभ्यामेतद्विषयस्य व्याप्तत्वाद्दोषः स्यादिति मूलाशयः ।

"श्लाघह्नुङ्" अत्र ज्ञापनवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् । अत्र णिच्प्रकृतिणिजन्तौ द्वावपि धातू सकर्मकाविति कस्मिन् कर्मणि शानजित्याकाङ्क्षायां णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणि सन्नन्तार्थकर्मणि वा प्रत्यय इति मतभेदः । श्लाघृधात्वर्थो विशिष्टगुणत्वप्रतिपत्त्यनुकूलशब्दप्रयोग एव । एवञ्च यदा स्तुतिमात्रस्य धातुवाच्यत्वविवक्षा तदा फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तादृशप्रतिपत्तिरूपफलाश्रयत्वात्कृष्णस्य कर्मत्वमिति—'कृष्णं श्लाघते' इति भवत्येव । यदा तु तादृशस्तुतिपूर्विका बोधना धात्वर्थस्तदा 'कृष्णाय श्लाघते' इति प्रयोगस्य सिद्धये सूत्रमित्याशयेनाह—स्तुत्येति । अत्रापि स्तुतिः कृष्णस्यैव । स्वगादिति पञ्चमी हेतौ । परस्मै—स्वसखीजनाय । स्तुतिपूर्विका बोधना स्तुतिपूर्वकबोधानुकूल-

स्तौतीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथय-

इत्यस्याप्यापत्तेः (१) ।

कृष्णं स्तौतीति । स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानपदेन

व्यापारानुकूलव्यापारः । प्रथमोपस्थितत्वाण्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मण्येव शानजिति प्रथममतेन यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य ज्ञीप्स्यमानत्वमिति, प्रकृते कृष्णविषयकसखीजनसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन कृष्णस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । ननु यस्माद्धातोः कर्मणि प्रत्ययो भवति तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वन्तत्र चेत्तदा तत्र तेन प्रत्ययेन भवितव्यम्, प्रकृते तु भवता णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणि प्रत्ययः कृतः, सच सन्नन्तादित्येवं कथमित्यत आह— तस्यापीति । णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपीत्यर्थः ।

ज्ञापनविषयेच्छेति । विषयतासम्बन्धेन तादृशपदार्थविशिष्टं यज्ज्ञानन्तदनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयकेच्छाविषयत्वादित्यर्थः । विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमस्त्येव । प्रयोज्यसखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारो मदिष्टसाधनमिति ज्ञानात्सखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो जायतामित्याकारेच्छा गोप्या, अस्तीति, तादृशेच्छाविषयव्यापारप्रयोज्यव्यापारजन्यज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाज्ज्ञीप्स्यमानपदेन तस्य बोधनं सम्भवतीति भावः । कृष्णस्य कर्मत्वप्राप्तावनेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । श्लाघृधातुयोगे विवरणवाक्ये परस्मै कथयतीत्यत्र कथधातोरपि । स एवार्थः, इति कर्मसञ्ज्ञा "गतिबुद्धि" इत्यनेन ।

१ वस्तुतस्तु शेषत्वविवक्षायांनास्य चारितार्थ्यम्, 'कारके' इत्यधिकारात्कारकत्वविवक्षायामेवास्य प्राप्तया तत्र शेषषष्ठ्यविषयत्वात् । कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिशक्त्यभावे कारकत्वाभावस्यापि नियतत्वात् । नचैवम् 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रे 'उपयोगे इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति' इति भाष्यं विरुध्येत, तत्रापि कारकाधिकारात्कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिशक्तेरभावेनापादानत्वाप्राप्तेरितिवाच्यम्, उपयोगग्रहणसामर्थ्यात्तत्र व्याप्यशक्तेरभावे कारकत्वरूपव्यापकशक्तिस्वीकारेऽप्यन्यत्र तथा कल्पनेमानाभावात्फलाभावाच्च । तथा च कारकत्वविवक्षायां कर्मत्वादिरूपव्याप्यशक्तेरपि विवक्षाया आवश्यकत्वात् तत्तत्संज्ञाया एतद्विषयेऽवश्यं प्राप्तत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादतया पक्षश्चतुर्थ्यापत्तिरेव दोषः । अतएव तमब्ग्रहणाभावे वारणार्थानामिति सूत्रस्य कर्मसंज्ञाया अपवादत्वोक्तिरपि संगच्छते । अन्यथा कारकत्वमात्रविवक्षायां चारितार्थ्यात्तदसङ्गतिः स्यात् । किञ्च सत्यपि प्रीयमाणग्रहणे कारकत्वमात्रविवक्षायामस्य चारितार्थ्येन शेषत्वमात्रविवक्षायाम् 'भक्तिर्हरेरोचते' इत्यनिष्टापत्तिर्दुष्परिहरैव स्यात् परत्वात्षष्ठ्यापत्तेः । कर्मत्वापत्तिस्तु न सिद्धान्ते रोचतेरकर्मकत्वादितिविभावयन्तु सुधियः ।

तीत्यर्थ इति । तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात्

प्रथमोपस्थितत्वाण्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्रा(१)ह्यम् । तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छ्लाघनज्ञुपपत्तिरिति भावः । हनुङादेरपि हनुत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम् । अन्ये त्विति । प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेन ण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः । तदेवाह-कृष्णायेति ।

परशब्दार्थस्य सखीजनस्यतु न भवति, तत्र ज्ञानसामान्यस्य बुद्धिपदेन ग्रहणात् । अत्र कथयास्त्वर्थत्वेन चाक्षुषज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । किन्तु कर्मणा कृष्णेन सखीजनमभिसम्बन्धुमिच्छतीति सम्प्रदानसञ्ज्ञा तस्य भवति कृष्णेनाभिसम्बन्धस्तुकृष्णविषयकचाक्षुषज्ञानाश्रयत्वमेव । अत एव परशब्दाच्चतुर्थी कृता ।

ननु यदि णिच्प्रकृत्यर्थकर्मत्वमेव ज्ञीप्स्यमानपदस्य तत्र प्रवृत्तये विवक्षितञ्चेत्तदा जिज्ञास्यमान इत्येवोच्यताम्, तावतापि सनर्थेच्छाविषयज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाज्जिज्ञास्यमानत्वस्य सत्त्वादिष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—मूले—अन्येत्विति । एतत्पक्षे कृष्णस्य ज्ञानकर्मत्वं, न विवक्षितं, किन्तु ज्ञानाश्रयत्वमिति णिजन्तार्थकर्मणि ज्ञीप्स्यमान इत्यत्र शानच् । तदेवाह—प्राधान्यादिति । णिजर्थस्य प्रकृत्यर्थम्प्रति प्राधान्यादित्यर्थः । ज्ञानकर्माकाङ्क्षानिवृत्तये आह—आत्मानम्परंवेति । मूले नन्वस्मिन्पक्षे कृष्णस्य प्रकृत्यर्थकर्मणा आत्मना परेण वाऽभिसम्बन्धेच्छासत्त्वात्सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्राप्नोत्येवेति प्रकृतसूत्रस्य नोपयोग इत्यत आह—कारकशेषत्वादिति ।

ननु एतन्नोपपद्यते सम्प्रदानत्वप्राप्तेर्जागरूकत्वादत आह—कर्मणेति । अत्र

---

१ ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयकेच्छाविषयताश्रयरूपकर्मणः श्लाघादिधातुयोगे सम्प्रदानत्वं विधीयते ज्ञीप्स्यमानपदेन तादृशकर्मोपस्थितेः । अत्र 'ज्ञीप्स' इति ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्तस्य कर्मद्वयम् । एकं विषयतासम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टं णिच्प्रकृतेः कर्म । द्वितीयं समवायसम्बन्धेन ज्ञानाश्रयस्तदनुकूलव्यापाराश्रयश्च । तत्र विनिगमनाविरहादुभयं कर्मप्रत्ययान्तेनापस्थाप्यते इत्युभयोः पक्षभेदेन सम्प्रदानत्वम् श्लाघादेश्च श्लाघादिपूर्वकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारोऽर्थः प्रकृते । यदा कृष्णस्य विषयतया ज्ञानान्वितत्वेन णिच्प्रकृतिकर्मत्वं ज्ञीप्स्यमानपदेन बोध्यते तदा 'कृष्णाय श्लाघते' इत्यस्य स्वनिष्ठानुरागसूचकश्लाघापूर्वककृष्णविषयकज्ञानानुकूलपर (सखी) समवेतव्यापारानुकूलः गोपीनिष्ठो व्यापार इत्यर्थः । यदा तु ण्यन्तार्थकर्मणो ग्रहणं तदा ज्ञाने विषयतया परस्यात्मनो वान्वये, समवायसम्बन्धेन ज्ञाने व्यापारे च कृष्णस्यान्वयस्तदाऽपि ण्यन्तार्थकर्मणः कृष्णस्य सम्प्रदानत्वम् तथा च स्वानुरागसूचकस्वपरान्यतराभिन्नश्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकज्ञानानुकूल कृष्णनिष्ठव्यापारानुकूलः गोपीनिष्ठो व्यापार इत्यर्थो बोध्यः । एवं 'कृष्णाय न्हुते' इत्यत्रापि बोधद्वयमूह्यम् ।

षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । ह्नुतइति । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्य चित् ह्नुतइति वा । तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ् ।

कारकशेषत्वादिति । 'कर्मणा यमभिप्रैती'ति सम्प्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः । सपत्नीभ्य इति । तत्र ह्नुवानेत्यन्तमार्थिकार्थकथनम् । स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । एवं शपते इत्यपि व्याख्येयम् ।

पक्षे श्लाघादेर्धातोः श्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधने वृत्तिर्बोध्या, तच्च श्लाघ्यत्वं स्वनिष्ठमन्यनिष्ठंवेत्यन्यदेतत् । एवञ्च यदि गोपीकर्तृकस्वात्मपरान्यतरनिष्ठश्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधनेन कृष्णो व्याप्रियते तदा सम्प्रदानत्वस्य "कर्मणा" इति सूत्रेणास्त्येव प्राप्तिः । यदि तस्याविवक्षा, किन्तु सम्बन्धसामान्यस्य विवक्षा, तदा षष्ठ्यांप्राप्तायां सम्प्रदानत्वं विधीयते । अत्रेदं बोध्यम् । द्वितीयमते ज्ञाप्यमान इत्येवसिद्धे सन्प्रत्ययोपादानमनर्थकमिति णिचसनोरुभयोरुपादानात्पाणिनेर्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणो णिजन्तार्थकर्मणो वा ग्रहणपक्षभेदेनेष्टमिति मतद्वयमपि सप्रमाणमेवेति । ननु ह्नुङ्धात्वर्थोऽत्र ह्नुतिपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इति ह्नुवानेत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह—तत्र ह्नुवानेत्यन्तमिति । अत्र ह्नुतिकर्त्राकाङ्क्षाशान्तये ह्नुवानेत्युक्तं, नतु कर्तुरपि धात्वर्थकुक्षौ निवेश इति भावः । मूले—तमेवार्थमिति । ह्नुतिरूपमेवार्थमित्यर्थः । कृष्णमित्यस्यान्यस्मै जनायेत्यादिः । एवञ्च प्रथमपक्षाभिप्रायेणेदं व्याख्यानम् । द्वितीयमतेनाह—यस्यकस्येति । मूलकाराभिप्रेतार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—स्वाभिप्रायमिति । एवञ्चात्रोभयविषयकबोधनेच्छा समर्थः । तत्र प्रथमपक्षे स्वकर्तृकह्नुतिकृष्णोभयकर्मकत्वं ज्ञाने द्वितीयपक्षेतु यत्किञ्चित्कर्तृकह्नुतिरात्माचेत्युभयं ज्ञानकर्मत्वेन विवक्षितमिति भावः । तिष्ठत इत्यत्र स्थाधातुः स्थितिपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकः । आद्यमते बोधे स्वकर्तृका स्थितिः, कृष्णश्च कर्म । द्वितीयमतेतु स्वकर्तृका स्थितिरात्माच बोधे कर्म । प्रथममते बोधे सखीजननिष्ठत्वस्य विवक्षा । द्वितीयमते तु बोधे तादृशे कृष्णनिष्ठत्वस्य विवक्षेति बोध्यम् । शपते इत्यत्र शप् । धात्वर्थस्तु स्वनिष्ठानुरागाज्ञानसूचकशब्दोच्चारणपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार एव । तत्राद्यमते बोधे तादृशाक्रोशस्य कृष्णस्यच कर्मत्वविवक्षा । सखीजननिष्ठत्वस्यच विवक्षा । द्वितीयमते तु बोधे कृष्णनिष्ठ-

"धारेरुत्तमर्णः" ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ।

स्पृहेरीप्सितः ॥ परत्वा(१)दिति । तेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभं, स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि' रित्यादि सिद्धम् । यदा

सिद्धमिति । स्पृहणीये कर्मण्यनीयरिति भावः । यदा त्विति । कर्मणः

त्वस्य तादृशाक्रोशकर्मकत्वस्य स्वात्मकर्मकत्वस्य च विवक्षा बोध्येत्याशयेनाह-एवमिति ॥

"धारेरुत्तमर्णः" । धृङ् अवस्थानार्थकस्तस्माण्णिचि अवस्थानानुकूलो व्यापारः प्रतीयते । स एव धारयतेरर्थं उत्तमर्णश्चावस्थित्याश्रयसम्बन्धी "देवदत्ताय शतन्धारयति चैत्र" इत्यत्र देवदत्त उत्तमर्णः । यतो द्रव्यञ्चैत्रेण गृहीतमपि देवदत्तसम्बन्धित्वेनैवावतिष्ठते । चैत्रकर्तृको देवदत्तसम्प्रदानकः शतकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधः । अवस्थितिश्चान्यस्वामिकत्वानुत्पत्तिः । षष्ठी प्रकृतसूत्राभावे उत्तमर्णस्य नामार्थान्वयित्वेन प्राप्तेति तदपवादोऽयम् । ननु ऋणन्नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानं, तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि 'भक्ताय धारयति मोक्षं हरि.' इत्यत्रानुपपत्तिः' मोक्षस्योक्तऋणत्वाभावादितिचेन्न । उत्तमर्णायाधमर्णेन तदवश्यमेव देयमिति तत्र ऋणत्वव्यवहारात् । यद्यस्यावश्यकं देयं, तत्र ऋणत्वव्यवहारस्य पितृऋणापाकरणे पुत्रोऽधिकारीत्यत्र प्रसिद्धिरस्त्येव ॥

"स्पृहेरीप्सितः" । अत्र स्पृहधातुरिच्छायास्तदनुकूलव्यापारस्य च वाचकः । ईप्सितत्वञ्च—धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । तच्च फलम्प्रकृतधातु-

१ प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्मत्वम् । प्रकर्षविवक्षायामित्यस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलात्ममनःसंयोगरूपव्यापारवाचित्वविवक्षायामित्यर्थः । विषयतारूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेनेच्छारूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्पुष्पादेस्तत्र कर्मत्वम्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलेच्छासमानाधिकरणव्यापारवाचित्व एव स्पृहधातोः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्यत्र लक्ष्यानुरोधाद्ग्रहणात् । तथा चाकर्मकस्थले एव सम्प्रदानत्वप्राप्तेरिति तत्त्वम् । परन्त्वेवं योजने परत्वादित्यस्यासङ्गतिरेव । यद्वा स्पृहिरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची च । तथा च प्रथमार्थे फलस्य धात्वर्थत्वाभावेन कर्मत्वाप्राप्त्या सम्प्रदानत्वम् । द्वितीयार्थे उभयोः प्राप्तौ परत्वात्कर्मत्वमिति केचित् । अत्रापि धातुमात्रस्य फलव्यापारोभयार्थकत्वमिति प्रतिज्ञाभङ्गः । यद्वा विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे परत्वात्कर्मत्वम् । इच्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे शक्तिभास्यसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकतयाऽत्र तस्याभावेन कर्मत्वाप्राप्त्या सम्प्रदानत्वमित्युपाध्यायाः ।

तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे'ति सिद्धम्। एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीयहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं सम्प्रदानसञ्ज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इतिवत् सम्प्रदाने कृत्यः। कुमार्य इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्।

"क्रुधद्रुह" ॥ क्रुध कोपे, द्रुह द्रोहे, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। असूयेति कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः।

शेषत्वेन विवक्षेत्यर्थः। इति स्थितमिति। शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वायोगोऽत्रारुचिः। सम्प्रदाने इति। बाहुलकादिति भावः। व्याख्येयमिति। षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्त्तुमशक्येत्यभिमानः।

वाच्यमेव ग्राह्यमिति न नियम इति। यदा स्पृहधात्वर्थेच्छाजन्यस्वीकारस्य विवक्षा तदा कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वाप्राप्त्या "शेषे षष्ठी" स्यादित्यस्य सूत्रस्यारम्भः। पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति वाक्यात्पुष्पे सम्प्रदानिका इच्छेति बोधः। यदा तु विषयत्वावच्छिन्नेच्छायानुकूलव्यापारस्य स्पृहधातुवाच्यत्वविवक्षा तदा फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य पुष्पेषु सत्त्वात्पुष्पाणाङ्कर्मसञ्ज्ञा भवति–पुष्पाणि स्पृहयतीति। एतदेवाह–मूले–तेनेति। किं सिद्धमित्याकांक्षायामाह—स्पृहणीय इति। इतिस्थितमितीति। हेलाराजीयग्रन्थ इति शेषः। तत्रहि उभयबाधकत्वोक्त्याऽस्य सूत्रस्य निरवकाशत्वमभिप्रेतम्। तच्च न युक्तम्, यदा इच्छाया एव धातुवाच्यत्वविवक्षा धात्ववाच्यस्यैव फलस्यच विवक्षा तदा कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या शेषषष्ठीबाधकत्वेनास्य चारितार्थ्यादित्याह—शेषत्वविवक्षायामित्यादिना'। अभिमान इति। यथा मातृशब्दार्थस्य कर्मत्वेऽपि तस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षायां 'मातुः स्मरति' इत्यत्र षष्ठी भवति तथाऽस्य सूत्रस्य शेषषष्ठ्यपवादत्वेऽपि सम्प्रदानत्वाविवक्षायां शेषत्वविवक्षाया तादृशप्रयोगस्य निर्वाहे सति विभक्तिविपरिणामकल्पनमन्याय्यमित्येतद्बीजम् ॥

"क्रुधद्रुहेर्ष्या"। क्रोधादीनामेतत्सूत्रघटकधात्वर्थानां सर्वेषाङ् कोपप्रभवानामेव ग्रहणस्याभिप्रेतत्वेऽपि सामग्रीवैजात्याद्वैजात्यमतस्तेषां स्वरूपमाह मूले–

तत्र क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या असहनम् । असूया तु गुणेषु दोषारोपः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठी प्राप्ता, अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ।

"राधीक्ष्योः" । कारकमिति । कर्मकारकमिति तु प्राचः

अमर्ष इति । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप इत्यर्थः । अपकार इति । अपकारविषयेच्छेत्यर्थः । असहनम्—उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलो व्यापारः । गुणेषु—गुणविषये । दोषारोपः—दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः । अकर्मकत्वादिति । क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः । द्वितीयेति । तत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

क्रोधोऽमर्ष इत्यादिना । प्ररूढकोपः—आधिक्यम्प्राप्तः कोप इत्यर्थः । अपकारः—दुःखजनिका क्रिया । गुणविषये—गुणात्मकविशेष्ये । दोषत्वारोपः—दम्भादिकृतत्वारोपः । फलस्य दुःखस्य तस्य फलस्य धातुवाच्यत्वेतु सकर्मकत्वं स्यादिति भावः । मूले—सकर्मकत्वादिति । उत्कर्षविरोधिधर्मारोपस्य विशेष्यतासम्बन्धेन व्यापारवैयधिकरण्यादाद्यः सकर्मकः, द्वितीयस्तु स्वीयविशेष्यताश्रयगुणवत्त्वसम्बन्धेन तादृशारोपात्मकफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वात्सकर्मक इति भावः । द्वितीया प्राप्तेति—मूले । उक्तन्तच्चायुक्तन्द्वितीयारूपस्य फलस्य सञ्ज्ञया विरोधाभावादिति तत्पदन्तत्प्रयोजकसञ्ज्ञोपलक्षणमित्याशयेनाह—तत्प्रयोजिकेति । सर्वेषाङ्कोपप्रभवाणामेवैतत्सञ्ज्ञानिर्मित्तत्वमतश्चेतनस्य यत्र कर्तृत्वन्तत्रैतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ न काचित्क्षतिः । यत्रत्वचेतने कर्तृत्वविवक्षा 'मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि' इत्यादौ यथा तत्र चेतनत्वारोपेण प्रयोगः ।

'अप्रतिकोप' इत्येतद्विशेषणस्य यत्प्रयोजनम्परममूलेऽभिहितं—भार्यामीर्ष्यतीत्यादि, तत्रान्यकर्तृकदर्शनासहनजन्यतद्दर्शनविरोधिभार्याकर्तृकावृतदेशस्थित्यादिप्रयोजकज्ञानानुकूलव्यापार एव ईर्ष्यधात्वर्थ इति । तत्र फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन भार्यायास्तादृशज्ञानाश्रयत्वात्कर्मता । द्विष्धातुस्तु न क्रुधादिसमानार्थक इति तदर्थयोगेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा । औषधन्द्वेष्टीत्यादौ यथा । अत्र द्विष्धात्वर्थो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्यो यो विलक्षणो ऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः स एवेति, न क्रुधादिसमानार्थकतादृशवृत्तिविशेष एवानभिनन्दनशब्दार्थः । अत एव "यो ऽस्मान्द्वेष्टि" इत्यादौ नैतत्सूत्रस्य प्रवृत्तिः ॥

प्रमादः एकसञ्ज्ञाधिकारात् । न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णसम्बन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः ।

"अनुप्रति" । गृण इति श्नान्तस्यानुकरणात् षष्ठी । होत्रे इति । कर्मत्वे प्राप्ते ।

"परिक्रयणे" । क्रयो धनाद्यर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम् । तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे—नियतेति । भृत्या—वेतनादिना । तादर्थ्ये इति । तस्मै

प्राथमिकेति । राध्यीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः, तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । इत्यर्थाभ्युपगमेनेति । तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ।

कर्मत्वे प्राप्ते इति । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं

"राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः" । एतयोर्योगे यत्सम्बन्धी विविधः प्रश्नस्तस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । मूलेऽन्यमतोपपादनावसरे कर्मसञ्ज्ञायाः प्राथमिकप्राप्तिः कथिता तस्या उपपत्तिमाह—प्रश्नविषयेति । प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः । पर्यालोचनन्तु अज्ञानविरोधिज्ञानानुकूलव्यापार एव । प्राचीनोक्तकर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—प्रश्नविषयरूपफलेति । तच्च फलं शुभाशुभरूपम् । तस्य शुभाशुभरूपफलस्य कर्मसञ्ज्ञा यादृशफलाश्रयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाद्भवन्मते प्राप्ता तच्च फलन्न प्रधानीभूतव्यापारजन्यं, यच्च फलम्पर्यालोचनाख्यप्रधानव्यापारप्रयोज्यन्तत्कर्मणो शुभाशुभयोर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादेतावकर्मकाविति भावः । अत एव श्यन् राध्योऽकर्मकादेवेत्युक्तेः ।

"प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" अत्र सोपसर्गश्रुधातोः प्रवर्तनाजन्यो ऽभ्युपगमो ऽर्थः । विप्राय गाम्प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ विप्रस्य प्रवर्त्तनान्वयित्वेन षष्ठी प्राप्ता तां सम्प्रदानसञ्ज्ञा बाधते । विप्रसम्प्रदानकप्रत्याश्रवणमिति बोधः ।

"अनुप्रतिगृणश्च" । अत्रानुप्रतिपूर्वकगृधातोः शंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारात्मकप्रोत्साहनमर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यानेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा विधीयते । होतुः कर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—शंसितुरिति । शंसनं सूक्तादिना इन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानम्, तद्विषयो यो हर्षो ऽन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषस्तदनुकूलोऽध्वर्यु-

कार्यायेदं तदर्थं कारणम् । तस्य भावस्तादर्थ्यम् । अथवा उपकार-कत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिमानं भावप्रत्ययेने'ति सिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चानेकधा । तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति । यदा तु 'जनिकर्तु'रिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञान-

---

प्रोत्साहनं तयोरर्थः । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मतयाऽन्वयः होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात् कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ।

धनादीति । आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम् । अनेकधेति । साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः । ब्राह्मणाय दधीत्यादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम् । ज्ञानात्मनेति । आत्मशब्दस्तद्धृतिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न चतुर्थी, किन्तु

निष्ठो व्यापारः स एव प्रतीयते । स च व्यापार 'आथामोदइव' इत्यादिशब्दप्रयोगरूपः । शंसनविषयकहर्षरूपफलात्मकप्रोत्साहनन्तु शंसितरि होतरि वर्तते, होत्रभेदस्तु शंसितरि कर्मणि वर्तत इति कर्मसामानाधिकरण्यमस्तीति बोध्यम् । एवञ्च मुख्यकर्मत्वस्य शसितरि सत्त्वेच " परिक्रयणे सम्प्रदानम् " " साधकतमम् " इत्यनुवर्तते ॥

लोके धनशब्दस्य रूपकादौ रूढ्या प्रयोगस्य दर्शनादादिपदम्मूलेऽभिहितं, तत्सङ्ग्राह्यमाह—आदिनेति । शतस्य दानात्मकव्यापारद्वारा क्रयणक्रियाजनकम् । यदुक्तम्मूले उपकारकत्वञ्चानेकधेति तस्यानेकधात्वन्दर्शयति – साक्षादित्यादिना । साक्षादुपकारकत्वस्योदाहरणं– यूपाय दार्विति, परममूले दर्शितमेवेति परम्परयेत्यस्योदाहरणमाह—ब्राह्मणायेति । तच्छब्दो ब्राह्मणबोधकः । एतेन यत्र प्रकृतिविकृतिभाव एव तत्रानेन वार्तिकेन चतुर्थीति वदन्तः परास्ताः । क्लृपीत्यर्थग्रहणम् उत्पत्तिश्च क्लृपेरर्थः । क्लृप्त्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीति वार्तिकार्थः । उत्पद्यमानार्थवाचकञ्च विकारवाचकमेवेति तद्वाचकाच्चतुर्थी सर्वत्रोदाहृता । ननु ज्ञानात्मशब्दो यदि ज्ञानस्वरूपस्य बोधकस्तदा विध्रियमाण-

स्याऽभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । 'क्लृपी'त्यर्थग्रहण-मित्याशयेनाह—सम्पद्यत इत्यादि ।

उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभ(१)सूचकों भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । **वातायेति** । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । **हितेति** । समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः । एवं सुखयोगेऽपि बोद्धयम् । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया' मिति

प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिभक्तिकर्त्तृकेति यावत् । रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमैवेति । भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः ।

समासविधानादिति । 'चतुर्थी तदर्थे' ति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । तदाह—एवमिति । वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्न 'चतुर्थी

वाक्ये ज्ञानशब्दाच्चतुर्थी विवरणवाक्ये ज्ञानशब्दात्तृतीयेति कथमत आह—आत्मशब्द इति । तद्वृत्तीति । ज्ञानवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च—आत्मनशब्दस्य धर्मपरत्वेच । तस्य—आत्मन् शब्दस्य । ज्ञानत्वेनेति तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम्, परिणामो रूपान्तरप्राप्तिः, तथाच यादृशो वाक्यार्थबोधस्तमाह—ज्ञानत्ववि-शिष्टेति मूले—परत्वादिति । चतुर्थ्यपेक्षयेत्यादिः । 'भक्तिर्ज्ञानङ्कल्पत' इत्यस्य भक्त्यभिन्नो ज्ञानरूपः परिणाम इत्यर्थः । भक्तिरत्र मननजन्यनिदिध्यासनम् । एतस्यैवाविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिसाधनब्रह्मज्ञानसाधनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् । यातु देवविशेष्यकाराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपा भक्तिस्तस्याः साक्षान्न तत्त्वज्ञानसाधन-त्वङ्किन्तु परम्परयैव ॥

मूले—शुभाशुभेति । सुखदु:खेत्यर्थः । भूतविकारः—भूतानां विकारः । यदि समासविधानाज्ज्ञापकाद्धितशब्दयोग एव चतुर्थी तदा, एवं सुखयोगेऽपीत्यु-त्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह—चतुर्थी तदर्थेति हितशब्दार्थोऽऽिष्टसाधनम् । ब्राह्मणाय हितमध्ययनमित्यत्र चतुर्थ्यर्थः सम्बन्धस्तस्य हितपदार्थैकदेशे इष्टेऽन्वयः यत्तु "चतुर्थीचाशिषि" इति सूत्रेण विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासविधायक-

१ अशुभसूचको भूतविकार एवोत्पातः, शुभसूचकस्योत्पातत्वे प्रमाणाभावाल्लोके तादृशार्थे तत्प्रयोगादर्शनाच्चेत्युपाध्यायाः ।

सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः। तुमुनिति ण्वुलोऽप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहरक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः।

यत्तु प्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तन्न। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न च तादर्थ्ये इति प्राप्तिः। न हि फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववच-

चाशिषि' ति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः। आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते। न च वृत्तौ तथाऽन्वयो व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक्। न हि फलार्थेति। यद्यपि

त्वेन "चतुर्थी तदर्थ" इति सूत्रञ्चरितार्थमिति न ज्ञापकत्वसम्भव इति, तदेतत्खण्डयति—वृत्ताविति। हितयोग इत्यत्र हितशब्दः सुखशब्दस्याप्युपलक्षणम्। आशीरर्थप्रतीतिमुपपादयति—अशीरर्थयोग इत्यादिना। आशीरर्थकभूयादिस्यादिपदयोग इत्यर्थः। विषयस्य—धनपुत्रादेः। तदाश्रयस्य—तत्सम्बन्धिनो देवदत्तादेः। नचेति। नहीत्यर्थः। तथान्वयः—उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वये भेदेनोपस्थितेः कारणत्वात्। हरदत्त इति। अत्रारुचिबीजन्तु वृत्तौ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति न नियमः। "लोहितोष्णीषा ऋत्विज" इति वाक्यबोधितोष्णीषानुवादेन लोहितविधायकतायाः प्राप्ताप्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन सम्प्रदायसिद्धत्वात्। नचैवं सति "चतुर्थी तदर्थ" इति सूत्रस्य 'चतुर्थी चाशिषि" इति सूत्रविहितचतुर्थ्यन्तस्य समासविधायकत्वेन चारितार्थ्याज्ज्ञापकत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति वाच्यम्, चतुर्थीविधायकस्य तस्य सूत्रस्य हि आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात्क्रियाद्वारके आयुष्यादियोगे षष्ठीचतुर्थ्याविित्यर्थ, इति उभयोरपि क्रियायामन्वय, इति देवदत्ताय सुखम्भूयादित्यत्र देवदत्तायेत्यनेन सह सुखमित्यस्य सामर्थ्याभावेन समासाप्राप्तेरिति नानेन यत्र

नग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह—इति सूत्रेणेति । न च तादर्थ्ये इत्यत्र गतार्थता शङ्क्या । भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतिततया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् ।

यत्तु प्राचोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न । ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात् गुणीभूतयानस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् । ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठ्येवास्तु । अलंशब्दस्तु पर्याप्तिगतार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह-तस्मै प्रभवतीति ।

ब्राह्मणस्य दधीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथाऽपि फलेनाहरणद्वारा न कोऽपि यानक्रियोपकारकं इत्याशयः । तुमुनेवेति । भाववचनघञादीनां तुमुनपवादतया तत्समानार्थत्वात् । एवं चेदं प्रथमापवाद इति भावः । 'द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत' इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी, विघातार्थं यद्विधानं तदर्थं इच्छावत इत्यर्थः । एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वा-

---

चतुर्थी तत्र समासविधायकता तस्य सूत्रस्येति, चतुर्थी तदर्थेति सूत्रस्य ज्ञापकत्वोक्तिर्युक्तैवेत्याशयात् ।

मूले—यत्तु प्राचेति । प्रसादकृतेत्यर्थः । पूर्वोक्तस्वग्रन्थविरोधशङ्कापरिहर्तुमाशङ्कते यद्यपीत्यादिना । यानक्रियोपकारः—यानक्रियाकृतोपकारः इत्यर्थः । इत्याशय इति । अनेनारुचिर्ध्वनिता, तद्बीजन्तु यानक्रियाकृत उपकारः फले विक्रयभक्षणादिकर्मत्वरूपः सम्भवत्येवेति । नचैवं "तादर्थ्ये चतुर्थी" इत्यनेनैव चतुर्थी सिद्धेति प्रकृतसूत्रस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । फलानामाहरणकर्मत्वेन द्वितीया प्राप्तेति तद्बाधनार्थमस्यारम्भात् । ननु, भाववचनघञादीनान्तादर्थ्यद्योतकत्वं सूत्रान्न लभ्यत इत्यत आह—भाववचनेति । तत्समानार्थत्वात्—तुमुन् समानार्थत्वात् । अत्रार्थशब्दो नाभिधेयवाची, उभयोरपि भावाभिधायकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । किन्तु प्रयोजनवाची । एवञ्च तुमुनपवादत्वेन तुमुन्समानफलकत्वमस्येति बोध्यम् । नन्वेवं यत्र तुमुन् तत्र तुमुनैव तादर्थ्यन्द्योतितमिति 'द्विषां विघाताय' इति चतुर्थ्यनुपपत्तिरत आह—द्विषामित्यादि । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उक्तेति । विधानेषणयोरित्यर्थः । तद्द्योतनेति । तस्य

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थी भाव्यम् । मैवम् । अनादर इति हि कर्मणो (१) विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥

इति चतुर्थी ।

त्कथं चतुर्थीत्यपास्तम् । उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेऽपिपूर्वक्रिययोस्तद्द्योतनात् । कर्तुःप्राधान्यादिति । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्रप्राप्तेर्नियमासम्भव इति भावः । विभक्त्यर्थेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ।

इति चतुर्थी ।

द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । पूर्वेति हननविधानयोरित्यर्थः । एवञ्च — कर्तुः प्राधान्येच । तत्र—पाचको व्रजतीत्यत्र । विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्यर्थान्वये विशेषणस्याप्यन्वयोऽस्त्येवेत्याशङ्काकरणायोक्तं मूले—गुणीभूतेति । एतेन एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयाकाङ्क्षैव नास्तीतिसूचितम् ।

इति चतुर्थीविवरणम् ।

---

१ अनादर इत्यत्र विरुद्धार्थो नञ् तेन आदरविरुद्धे तिरस्कारे विद्यमानं यत्कर्म ततश्चतुर्थीत्यर्थः । तिरस्कारे विद्यमानत्वञ्च तद्द्योतकत्वेनेति युष्मदस्तिरस्काराद्योतकत्वान्न चतुर्थी । नन्वेवमपि 'तृणं मन्ये तृणाय वा' इत्येवोदाह्रियतां कृतं नञः प्रयोगेणेतिचेन्न, 'मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणम्' इति वार्तिकप्रामाण्येन यतश्चतुर्थी विधीयते अतः प्रकर्षेण (अपकृष्टनिष्ठोपमानतानिरूपितोपमेयत्वाभाववत्त्वेन) यदा कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी नतु साम्यविवक्षायामित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तादृशप्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहारे एव । अतएव नञ्घटितमेवोदाहृतम् । एवञ्च तृणाय मत्वा रघुनन्दन इत्यादावपि नञ्पदमध्याहार्य्यम् ।

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुवं स्थिरम्—प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः । तच्चार्थादवधेरेवेत्याह—**अवधिभूतमिति** । **धावत् इति** । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानाद् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च—

प्रकृतेति । कर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था । कर्मणि ग्रामेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । अवधित्वं न विरुध्यत इति । तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । न विरुद्ध्यते—तदनाश्रयत्वादिति

कर्तरीति । प्रयागात्काशीङ्गच्छतीति यत्र प्रयोगस्तत्र गन्तरि चैत्रादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रकृतेति धात्वर्थस्य विशेषणम् । तच्च शब्दप्रयोगाधिकरणकालिकविवक्षाविषयत्वम् । न तु तत्तद्धातुवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वम् । यत्तु प्रकृतेति धातोर्विशेषणमिति, तन्न । ''अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते'' इति भाष्यकारोक्तिविरोधापत्तेः । तथाहि—'धनुषा विध्यति' इत्यत्र यदा निःसरणपूर्वकव्यधने धातोर्वृत्तिस्तदा धनुषो निःसरणावधित्वात्प्राप्तापादानसञ्ज्ञाम्बाधित्वा व्यधनम्प्रति करणत्वेन विवक्षितत्वात्परत्वात्करणसञ्ज्ञा भवतीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । यदि धातुविशेषणमेव पूर्वोक्तम्प्रकृतत्वं स्यात्तदा धनुर्विध्यतीत्यत्र यादृशव्यापाराश्रयत्वेन तस्य कर्तृत्वम्भवति तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वोपपत्तये व्यधधातुवाच्यत्वमावश्यकन्तद्व्यापारद्वारैव करणत्वस्य वाच्यतया तदनाश्रयत्वस्य धनुष्यभावेनापादानत्वाप्रसक्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवङ्करणसञ्ज्ञावत्कर्तृसञ्ज्ञाप्यपादानसञ्ज्ञाया बाधिका भविष्यतीति—सत्यन्तविशेषणं व्यर्थमेवेत्यत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । अपाययत्कारकन्तद्रूपक्रियाजनकमित्यर्थापत्त्या विशेषविहितत्वेनेति शेषः । ननु कर्तृसञ्ज्ञा तर्हि निरवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा त्विति । कर्मणीति । प्रयागात्काशीङ्गच्छतीति यत्र प्रयोगस्तत्र काश्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदुपात्तेति । धावनाश्रयत्वेऽपि यत्धात्वर्थानाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तदनाश्रयत्वादितीति ।

अ(१)पाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन

भावः । अतदावेशादिति । तद्धातूपात्तगत्यनावेशादित्यर्थः । तदावेशादिति पाठे तन्मात्रावेशाद् विभागमात्रावेशादित्यर्थः । विशेषणमिति ।

एकस्य मेषस्यापादानत्वेन विवक्षितस्य कर्तृत्वाभिप्रेतनिष्ठगत्यनाश्रयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नातौ तत्वं विशेषणन्देयमित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वेवमपि निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य सधातुना प्रतिपादनात्सधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वं न सम्भवति "नवैतिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्" इति भाष्यकारोक्तेः, द्विवचनन्त्वाश्रयगतभेदारोपेण भवति । एवञ्च प्रकृते कथमपादानसंज्ञेतिचेन्न । 'आत्मानमात्मना वेत्ति" इत्यादावारोपितभेदेन कर्मत्वकर्तृत्ववत्परस्परशब्दोपात्तयोरपादानत्वकर्तृत्वम्मेषशब्दोपात्तयोरिति शब्दभेदात्क्रियाया अपि भेदात । अत एव चैत्रमैत्रावन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यत्र तयोः कर्मत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृसंज्ञैव स्यात् । शब्दाल्लिङ्गि, तस्यैव हि सर्वत्रार्थस्य भानम् ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते

इति हर्युक्तेः ।

उक्तञ्चेत्यादिना प्रतिपादितहर्युक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अतदावेशादिति पाठे विभागस्य तच्छब्देन परामर्शोऽसङ्गतस्त आह—तद्धातूपात्तेति । प्रकृतधातूपात्तेत्यर्थः । गतिशब्दः स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियाया बोधकः । क्वचित्तु ध्रुवमेव तदावेशादिति पाठस्तदा तच्छब्देन यदि प्रकृतधातूपात्तगतिरेव परामृश्यते तदा कर्तरि तस्य सत्वेन ध्रुवत्वस्य सम्पादकत्वं न ध्रुवत्वस्यानिष्टत्वात् । यदि विभागस्तच्छ-

---

१ अपाये = विश्लेषहेतुक्रियायाम् । सती सप्तमी चेयम् । उदासीनम् = विश्लेषहेतुधात्वर्थक्रियानाश्रयः । तथा च तद्विश्लेषहेतुतत्क्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वमपादानत्वमिति फलितम् ।

संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां, स च धर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतायाः निर्विवादत्वात्। उद्धृतौदना स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधि-

---

वस्तुतोऽवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेनावधिक्रिययोरन्वय-

ब्दार्थस्तदा तस्योभयवृत्तित्वादतिप्रसङ्गो न वारित इत्यत आह—तन्मात्रेति। तत्पदार्थमाह—विभागमात्रेति। मात्रपदेन गतेर्निरासः। अचलस्य—ग्रामादेः क्रियानाविष्टत्वन्तु स्पष्टमेव। अश्वात्पतित इत्यत्राश्वे यद्यपि क्रियाश्रयत्वन्तथापि पतधातूपात्तगत्याश्रयत्वन्नास्तीति ध्रुवत्वमक्षतमिति भावः।

अत्रेदम्बोध्यम्। एवंव्याख्याने भाष्यसम्मतध्रुवपदार्थस्त्यक्त एव। तथाहि—तत्र त्रस्तादश्वात्पतितः, धावतोऽश्वात्पतित, इत्यादावश्वे ध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य "अध्रौव्यमविवक्षितमत्र यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति, 'अलोमिका एडका' 'अनुदरा कन्या' इति, असतश्च विवक्षा भवति, "समुद्रः कुण्डिकाविन्ध्यो वर्द्धितकम्" इति। असतश्चेत्यादिनिदर्शनार्थमुक्तं, नत्वस्य प्रकृते उपयोगः। सतोऽप्यविवक्षेत्येवनु प्रकृतोपयोगि। तत्र कैयटोक्तस्याध्रुवत्वस्याविवक्षा, तदा भाष्यासङ्गतिः। तेनहि त्रस्तादश्वात्पतित इत्यत्राव्याप्त्युपपादनावसरे अचलन्ध्रुवमेकरूपञ्च परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीत्युक्तम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनान्त्रासपूर्वकपरिस्पन्दे त्रसिर्वर्त्तत इति नाश्वस्य ध्रुवत्वम्। नवाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्यादिना समाधानावसरे ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते। अपाये यदनाविष्टन्तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्तृके पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायावेशाभावाद् ध्रुवत्वम्। एतत्कैयटप्रदर्शितरीत्या मूलेऽप्युक्तम्। तत्र पद्धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वस्य त्रस्तेऽश्वे सत्वाद् ध्रुवत्वमिति यदि ब्रूपे तदाऽध्रौव्यमश्वे नास्त्येवेति सतोऽप्यविवक्षेत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव। किञ्च सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवत्वमेव वक्तव्यन्तच्च नोक्तमिति भाष्ये न्यूनतापत्तिः। तस्मात्प्रकृतसूत्रे ध्रुवपदार्थो ऽवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदन्यस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रय इति। अपायः—विभागजन्यसंयोगानुकूलो ऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेष एव। अत एव

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।

इति हरिणाप्युक्तम्। अवधिना विना गतिर्नापाय इति योजना। अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापाय इति तदर्थः। एवञ्च त्रासस्यावधित्वोपयोगित्वाभिप्रायेण त्रस्तादश्वात्पतित इत्यत्राव्याप्तिशङ्का सदपि त्रासस्योपयोगित्वन्न विवक्षितम्। यतः प्रवीणत्रस्तादपि न पतत्यतोऽप्रावीण्यमेवावधित्वोपयोगि

भूतेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकानिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि।

"भीत्रा"। कथं तर्हि "कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति रामायणम्। अत्राहुः—कस्य संयुग इति। न चैवं संयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञापत्तिः। परयाऽधिकरणसंज्ञया बाधात्।

इत्यन्यत्र निरूपितम्। सा च क्रिया विभागरूपा। कालिकसम्बन्धेन फलाश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वाद्धेत्यन्यत्र

व्यापारपदेन विवक्षितम्। हरिकारिकायामतदावेशादित्यस्य तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः। अपादानावृशक्तिमानवध्यवधिमद्भावरूपसम्बन्धश्च पञ्चम्यर्थः। इयञ्च शक्तिः प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणा, अतो यत्रापादानस्य सत्ता तत्र विभागोऽपि धात्वर्थः। अन्यथा यत्र वृक्षमजहदपि पर्णम्भूमिं स्पृशति तत्र वृक्षस्य पर्णम्पततीत्येव भवति, नतु वृक्षादिति।

अत एवाह—वस्तुत इति। ननु वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्राधोदेशसंयोगानुकूलविभागो धात्वर्थस्तत्र विशेषणीभूतसंयोगस्य वृक्षावृत्तित्वादसम्भव इत्यत आह—साचेति। एवञ्च विभागानुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः। नन्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वाद्वृक्षस्यकर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह-कालिकेति। न तदाश्रयस्य कर्मत्वमिति। एवञ्चानुयोगित्वावच्छिन्नविभागानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः। वस्तुतस्तु कर्मत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—विभागजन्यसंयोगेति। एवञ्च पञ्चम्यर्थस्य विभागेऽन्वयः। फलत्वञ्च संयोगस्य, नतु विभागस्येति न कर्मत्वापत्तिरिति भावः ग्रामादायातीत्यादौ तु विभागजन्योत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। वृक्षन्त्यजतीत्यत्रतु विभागानुकूलस्तद्व्यधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः। प्रतियोगिता फलतावच्छेदकसम्बन्धः। ननु निवृत्तेर्यत्नविशेषतया तन्मात्रे लक्षणायामपि नापायलाभ इत्यत आह—विश्लेष इति। बौद्धो विभाग इत्यर्थः। तदुक्तम्भाष्ये—"अयं योगः शक्यो वक्तुं, कथं वृकेभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायत इति, इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति, ध्रुवो मे मृत्युरिति बुध्या सम्प्राप्य निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्। चोरे-

अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तिः । अध्ययनादिति । अध्ययनसम्बन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ।

"जनिकर्तुः" ॥ जननं जानिरुत्पत्तिः । 'इञजादिभ्य' इति जनेर्भावे इञ् । 'जनिघसिभ्यामिण्' इत्युणादिसूत्रेण इण् वा । 'जनिवद्ध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः । तथा च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसी'ति यथा तदेतदाह-जायमानस्येति । एते(१)न 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देश' इति

विस्तरः । निवृत्तीति । विश्लेषेत्यर्थः ।

इष्टापत्तिरिति । शेषत्वविवक्षया कस्येति षष्ठीत्यन्ये । सम्बन्धिनीति । तज्जन्येत्यर्थः ।

अर्थासङ्गतिमिति । न हि धातुं प्रति कर्तृत्वं किं तु तद्वाच्यक्रियां

भ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयति, तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्" इति । एवञ्चेदृशे विषये बिभेत्यादयो भयपूर्वकनिवृत्तिरूपपदार्थे लाक्षणिका इत्यर्थादुक्तम्भवति । कस्य संयुग इत्येवमन्वये भयहेतुविषयकत्वं जिज्ञासायां स्पष्टतया न लभ्यते इति संयुगे कस्य बिभ्यतीत्येवमेवान्वयः ।

षष्ठीनु क्रियाजनकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षायाञ्चेत्याशयेनाह-शेषत्वे इति । अन्य इत्युपादानमरुचिबोधनाय । तद्बीजन्तु "भीत्रार्थानाम्" इति सूत्रस्य बुद्धिकृतापायमाश्रित्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानङ्कृतमिति यत्र तस्य विवक्षा तत्र पञ्चमी भवति पञ्चमी, यत्रतु न दृश्यते तत्र बौद्धविश्लेषाविवक्षया षष्ठीयुक्तैवेति । तज्जन्येति — अध्ययनजन्येत्यर्थः । कारकाधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठेन जन्यजनकभावसम्बन्धेनान्वय उचित एवेत्याशयः । मूलन्तु प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु "पराजेः" इति सूत्रस्य य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वबुद्ध्या ततो निवर्त्तत, इति प्रत्याख्यानैकवाक्यतया यो ऽध्ययनार्थमप्रवृत्तस्तत्राप्ययम्प्रयोग इष्ट एवेति परापूर्वकजीधातोरनिष्टसाधनत्व प्रकार-

---

१ जनिशब्दस्य भावार्थकप्रत्ययान्तत्वस्वीकारेणेत्यर्थः ।

इका निर्देशोऽयमित्याश्रित्य 'गमहने'त्युपधालोपप्रसङ्ग, मर्थासङ्गतिं, समासानुपपत्तिं, चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात्। उपा(१)दानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः। स च हेतु(२)रेव न तूपादानम्। किं च ब्रह्म माया(३) शबलम्। तद्धि सर्वकार्य्योपादानमिति (४) वेदान्तसिद्धान्तः।

प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिः, तृजकाभ्या' मिति निषेधात्। उपधालोपप्रसङ्गस्तु 'गमेरिडि' त्यादाविव 'जनिघसिभ्या' मित्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न कृत इत्यन्ये। सौत्रत्वादिति परे। भाष्य-

---

ज्ञानमर्थः। अध्ययनपदस्याध्ययनज्ञाने लक्षणा। एवञ्चाध्ययनज्ञानजन्यमध्ययनविशेष्यकमनिष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानमिति फलितम्। अतस्तस्मान्निवर्त्तत इति।

"जनिकर्तुः" इति प्रयोगे उपधालोपप्रसङ्गस्य प्रकारान्तरेणाऽपि वारणं सम्भवतीत्याशयेनाह — उपधालोपप्रसङ्गस्त्विति। "हलः श्नः शानच्" इति सूत्रेऽनुकार्यस्वरूपभङ्गेऽपि शास्त्रीयकार्यकरणमेवेत्याशयेनाह—सौत्रत्वादितीति। मूले—भाष्यकैयटमतमिति तत्र भाष्ये — "अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् कथङ्गोमयाद्वृश्चिको जायते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः" इत्युक्तम्। तत्रापक्रामन्तीति प्रतीतिमुपादाय 'लोकप्रसिद्धयाश्रयेणेतदुच्यते, लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छति' इति कैयटेन व्याख्यातम्। यदि प्रकृतिशब्दः

---

१ उपादानम्=समवायिकारणम्।

२ निमित्तकारणमेव।

३ अनादित्वे सति भावरूपं विज्ञाननिरस्यमज्ञानं मायेत्युच्यते। तच्छबलम्=रचित्रितम् तदुपहितमितियावत्।

४ प्रकृत्यधिकरणे 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्' (अ० १ पा० ४ सू० २३) इति सूत्रे ब्रह्म प्रकृतिः=उपादानकारणम्। चात् निमित्तकारणम्। 'स ईक्षां चक्रे' 'स प्राणमसृजत्' (प्र० ६-३-४) इत्यादिश्रुतेर्निमित्तत्वम्, 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' (वृ० ४-५-६-८) इति श्रौतप्रतिज्ञायाः, 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम्' इति दृष्टान्तस्य च अनुपरोधात्=अविरोधात् निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च वेदान्तसिद्धान्तसिद्धमिति भावः।

"भुवः" ॥ भवनं भूरिति । सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते । स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । ल्यब्लोप इति । ल्य-

---

कैयटेति । इदमेव युक्तम् । प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च । किं च वृत्तिमते कारक इत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसम्भवी न हि कारणानां मध्ये उपादानकारणमितिवत्कारणानां मध्येकारणमितिसम्भवति ।

भावे क्विबिति । व्याख्यानाज्जनिसाहचर्याच्चेति भावः । प्रभवतीति । प्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः । सूत्रे भवनमप्येतदेव । अप्रयोग इति । तदन्तशब्दाज्ञानेऽपि तदर्थज्ञाने इत्यर्थः । यथाप्रविशपि-

---

कारणमात्रपरः स्यात्तदा दण्डादिनिमित्तकारणवाचकादपि सूत्रसत्त्वे पञ्चमी स्यात्, प्रत्याख्यानपक्षेतु ततः कार्यस्य निर्गमाभावात्प्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एवेति सूत्रे प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपर इति लभ्यते । अत एवाह इदमेवेति । इदमेव भाष्यकैयटमतमेव । तत्रैव— उपादानकारण एव । अत एव मूलोक्तब्रह्मण इत्युदाहरणं वेदान्तसिद्धान्तानुसार्येवोपात्तम् । अत एव "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतौ 'यत.' इति पञ्चमी दृश्यते । वृत्तिकारमतेतु वाक्यार्थानुपपत्तिरस्तीत्याह— किञ्चेत्यादिना । इतिवदिति । व्यतिरेकविषये दृष्टान्तोऽयम् । ननु यदि प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपरस्तर्हि 'पुत्रात्प्रमोदः' इत्याद्युदाहरणानाङ्गतिरितिचेत् ; पुत्रे उपादानत्वारोपेणेति गृहाण । कारकाधिकारेऽस्य पाठकरणेन यथा न सूत्रजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिस्तथैवार्थकल्पना उचितेति भावः ।

व्याख्यानादिति । प्राचां व्याख्यानादित्यर्थ. ननु यदि कर्तरि क्विप् तदा पूर्वसूत्रादेकदेशस्य कर्तृपदस्यानुवृत्तिर्न स्वीकर्तव्येति लाघवमत आह—जनिसाहचर्यादिति । भावविहितप्रत्ययान्तजनिशब्दस्योपादानपूर्वसूत्रेऽस्तीति तत्तुल्यत्वादित्यर्थ. । प्रथम प्रकाश इति । "हिमवतो गङ्गा प्रभवति" इति भाष्योदाहरणात् । सूत्रे प्रशब्दोपादानाच्च हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमप्रकाश इति बोधः । भाष्यरीत्यातु हिमवतो निःसरमाणा गङ्गा प्रकाशत इति बोधः । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्युक्तं तदयुक्तं, उच्चारितस्यैव शब्दस्य प्रत्यायकतायाः भाष्यकारसम्मतत्वात् । अत एव पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधम्प्रति हेतुरिति नैयायिकानां व्यवहारोऽत आह —तदन्तेति । ल्यबन्तेत्यर्थः ।

बन्तस्य गम्यमानार्थकत्वादप्रयोगे इत्यर्थः । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः । कालादिति । तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते । प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदंग्रहणमिति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

एडीमित्यादौ 'इग्यण' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्यैकदेशप्रयोगस्त-(१)स्यैव च पदस्यावृत्त्या सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेऽपीति बोध्यम् । एवं फलेभ्यो यातीत्यादावपि । अर्थद्वारा युक्तादिति । तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः । सिद्धत्वादिति । अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः ।

तदर्थज्ञानस्योपायमाह—यथेति । तथा प्रकृतेऽपीति । 'प्रासादात्प्रेक्षते' इति समुदायस्य प्रासादकर्मकपूर्वकालावच्छिन्नारोहणकर्तृकर्तृकन्तदुत्तरकालिकप्रेक्षणमित्यर्थे शक्तिः । एतच्छास्त्रमेव तत्र शक्तिग्राहकम् । यत्र तु ल्यबन्तस्य साक्षात्प्रयोगस्तत्र तु न पञ्चमी लोपग्रहणात् । एतत्पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तार्थक्रियायाः कर्म, अधिकरणं वा । 'आसनात्प्रेक्षते' इत्येतस्मादासनाधिकरणकपूर्वकालावच्छिन्नोपवेशनकर्तृकन्तदुत्तरकालिकं वर्त्तमानम्प्रेक्षणमिति बोधः यत्रयत्रानेन पञ्चमी तत्र सर्वत्र 'फलेभ्यो याति' इत्यत्रेव बोधप्रक्रियेति सूचयितुमाह एवमिति । तस्माद्वाक्यात्फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः तादृशार्थे 'फलेभ्यो याति' इत्यस्य शक्तिः । निर्मीयमाणाध्ववाचिनः शब्दस्य पञ्चम्यन्तेनार्थद्वारा यो योगस्तस्य स्वरूपमाह—तदर्थेति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव सम्बन्ध इति भावः । यथेतरशब्दस्य नीचार्थकस्य योगे "पञ्चमी विभक्ते" इत्यनेन सिद्धिस्तथान्यशब्दयोगेऽपि तेन सूत्रेण सिद्धौ प्रकृतसूत्रे ऽन्यशब्दग्रहणमपि न कार्यमितितु नेत्याशयेनाह—अन्यार्थयोगेत्विति ।

१ यथा वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादिपदस्यैव वाक्यार्थनिरूपितवृत्तिमत्त्वस्वीकारस्तथा ल्यब्लोपपञ्चम्यन्तस्थलेऽपि पञ्चम्यन्तस्यैव ल्यबन्तार्थविशिष्टस्वार्थे शक्त्या तावन्मात्रेणैव विशिष्टार्थबोध इति भावः ।

यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते। तद्यथा—चैत्रः शूरः इतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति। तन्मन्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षाया उभयत्र तुल्यत्वात्। उदाहृतकोशविरोधाच्च। ऋते कृष्णादिति। कथन्तर्हि 'पुरुषाराधनमृते' इति। प्रमादोऽयमित्येके। अन्ये तु 'उभसर्वतसो'रित्यत्र दृशिग्रहणात् चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयादिः साधुरित्याहुः। युक्तं चैतत्। 'ऋते द्वितीया चे'ति चान्द्रसूत्रात्। प्रभृतियोग इति। (१) प्रभृत्यर्थैर्योगइत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वन्

निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेना(२)निर्धारकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति

अनभिधानात्—अनुक्तेरित्यर्थः। यस्मान्निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरित्येतत् त्रितयसन्निधाने एव निर्द्धारणस्य प्रतीत्या 'तत्रैव तेन सूत्रेण पञ्चमी भवति। एतेन यत्र नीचार्थकस्येतरशब्दस्य प्रयोगस्तत्रापि त्रितयप्रयोगो भवतीति ध्वनितम्। चैत्रादितरो मैत्रो मौढ्येनेति यथा। ननु यथा नीचार्थकशब्दप्रयोगे निर्द्धारणस्योक्तिस्तथाभेदविशिष्टवाचकान्यशब्दस्य योगेऽपि कुतो न निर्धारणभेदस्यैव निर्द्धारकत्वसम्भवादत आह—परस्परेति। एतेन भेदस्य

---

१ अयम्भावः—"अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रे भाष्ये "यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी" इति वार्तिकम् "इदमत्र प्रयोक्तव्य मत्र प्रयुज्यते" 'कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी मासे' इत्युक्त्वा प्रत्याख्यातम्। नच 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी' इति वचनमन्तरा न संगच्छते। प्रभृतिशब्दप्रयोगेऽपि तद्योगे पञ्चमीविधायकवचनान्तराभावात्। नच तद्भाष्यात् 'प्रभृतियोगे पञ्चमी' इत्येव कल्प्यम्, प्रभृतिपदमात्रे पञ्चम्यर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यानासङ्गतेः।

वस्तुतस्तु 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी' इति वचनेन पञ्चमीबोधने न भाष्यतात्पर्यम्, सिद्धवार्तिकस्य कल्प्यवचनेनैव प्रत्याख्याने भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एवञ्च गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमादायात्र पञ्चमी सिद्धेत्यत्रैव भाष्यतात्पर्यम्। अतएव शेखरे 'अपादानत्वादेवात्र पञ्चमी सिद्धा। कार्तिकीतोविभक्तेऽत एव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्तिकीमादाय गते आग्रहायणीति बोध इत्याद्युक्तम् इति।

२ यथा 'नरेभ्यो राक्षस इतरः' इत्यत्र इतरत्वं (नीचत्वम्) राक्षसे एव नतु नरे तथा 'नरादन्यो राक्षसः' इत्यत्र भेदो राक्षसे एव नतु नरे इति नहि वक्तुं शक्यते परस्परभेदस्य परस्परवृत्तित्वेन स्वेतरव्यावृत्तत्वाभावादनिर्धारकत्वादिति भावः।

कैयटः प्रायुङ्क्त तत आरभ्येत्यर्थ इति । वचनग्रहणादिति । सामर्थ्याद्द्व्यवधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनाति विशेषणाशस्तु नेति भावः । यद्वा मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिंस्तन्मर्यादावचनम् । 'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं' तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः । परि हरेरिति । "परेर्वर्जने वा वचनम्" इति वार्त्ति-

---

पातञ्जलभाष्यप्रयोगोऽपि बोद्धव्यः । आरभ्येति । (१) अवधिमादायेत्यर्थकं तत् । आदिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी माना-

---

साधारणधर्मसम्बन्धनिता । तद्वत्—चैत्रः शूरः इतरः कातर इतिवत् । अपिशब्देनान्यार्थकपरापरशब्दप्रयोगेऽपि बोध्यमिति बोधितम् । आरभ्येति । मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तङ्ग्रहनक्षत्रतारागणचित्रितोऽन्तरिक्षलोक इति. तत्र प्रयोगः कैयटोक्तेरनार्षत्वादित्यैमुक्तिः । ननु प्रभृत्यर्थस्य तादृशव्याख्यानेऽपि कस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति स्पष्टतया न प्रतीयत इत्यत आह—अवधिमिति । तत्—प्रभृतिपदम् । एवञ्च प्रभृतिपदस्यारभ्येत्यर्थकत्वे आरभ्येत्यस्य प्रभृत्यर्थकत्वव्याख्यानमनुचितमिति भावः । ननु प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे चेत्पञ्चमी तदा यत्र आद्यर्थकस्य प्रकारार्थकस्यवा तस्य प्रयोगस्तत्रापि पञ्चमी स्यादत आह—आदीति । एवञ्च यत्रावधिमादायेत्यर्थकस्य प्रभृतिशब्दस्य प्रयोगस्तत्रावध्यवभेदेन पञ्चम्यन्तार्थस्यान्वयः । पञ्चमीतु साधुत्वार्था । नचावधिमादायेत्यत्रावधेरादानकर्मत्वे तद्विशेषणवाचकादपि द्वितीया युक्तेति वाच्यम् । "अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रे "यतश्चाध्वकालनिर्माणम्" इति वार्तिकव्याख्यानाय चेदमत्र प्रयोक्तव्यं मत्वा प्रयुज्यते "कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास" इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमी भवतीति वचनस्य बोधनात् । अन्यथा तादृशस्थले तत्पदाभावे पञ्चम्यर्थं वचनारम्भस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । यत्रतु न तदर्थस्य सत्ता, तत्रतु न पञ्चमीत्याशयेनादीत्याद्युक्तमिति भावः । प्रकारः—सादृश्यम् । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेति यत्रार्थस्तत्रतु ग्रहणकर्मवाचकाद् द्वितीयैव भवति, आङ्पूर्वकाद्रभधातोस्तादृशोऽर्थो ज्ञायत इति क्रियायां योगस-

---

१ ननु प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीस्वीकारे 'अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोकः' इति पातञ्जलभाष्ये द्वितीयाया अनुपपत्तिरारभ्य शब्दस्य प्रभृत्यर्थकत्वादिति चेन्न, 'अवधिमादाय' इत्यर्थकस्यैव प्रभृत्यर्थकस्य ग्रहणात्' । द्वितीयासमभिव्याहारे आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थकत्वात् ।

कात्पक्षे द्विर्वचनाभावः। **परिरभ्रेति**। अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः।

"प्रतिनिधिप्रतिदाने" च ॥ अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्।

"अकर्तरि" ॥ **पञ्चमी स्यादिति**। तृतीयापवादोऽयम्। **शतेनेति**। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणम्। 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति चकारेण कर्तृसञ्ज्ञा च। **योगविभागादिति**। एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्य' इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। **स्त्रियां चेति**।

भावादित्यन्यत्र विस्तरः। विशेषणांशस्तु नेति। तेन विनेति मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ताविति भावः।

अस्मादेव निर्देशादिति। यत्त्वनेन सूत्रेणैवेति। तन्न एतद्द्वयटकीभूतप्रत्योः प्रतिनिद्ध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपादीयते इत्यस्य य इत्यादिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं परावृत्त्य दानम्।

तृतीयेति। हेतुतृतीयेत्यर्थः। हरदत्तग्रन्थेति। भाष्ये तु न दृश्यते।

त्वात्। यत्रतुप्रभृतिशब्दस्यैव प्रयोगस्तत्रतु न द्वितीया क्रियायोगाभावात्। अन्यत्र—शेखरादौ। कुत्र विशेषणांश इत्यपेक्षायामाह—तेन विनेति। तद्राहित्यतत्साहित्यरूपविशेषणांश इत्यर्थः।

प्राचामुक्तिंखण्डयति—यत्त्विति। आदिना प्रतिदानपरिग्रहः। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति' अत्र प्रतिशब्दः प्रतिनिध्यर्थकः। तत्र प्रतिनिपूर्वकधाधातोः कर्मणि क्विप्रत्ययः। प्रतिदानशब्देच भावे ल्युट्। एवञ्च यत्सम्बन्धिनी एते ततस्तद्युक्तात्पञ्चमीति सूत्रार्थः। उपादीयते इति साकाङ्क्षमत आह—य इति। यद्दत्तन्तस्यैव प्रतिदानम्बाधितन्तस्य विनष्टत्वादत आह— तत्तुल्येति। मूल्यादेरित्यादिना तत्सदृशवस्त्वन्तरपरिग्रहः।

"कर्तृकरणयोरिति" सूत्रविहिततृतीयापवादत्वन्न सम्भवतीत्याशयेनाह—हेतुतृतीयेति। हरदत्त इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति—भाष्येत्विति।

'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे'रिति वार्त्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः।

"पृथग्विना"॥ समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पञ्चमीति। तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी। द्वितीया तु सन्निहितैव। दूरं दूरेण चेति। इह सप्तम्यपि वक्ष्यते। किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्य' इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणे ऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते 'दूरादावसथान्मूत्र'मिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः। असत्त्वेति। सत्त्ववचनत्वं च

इह—अगुणे स्त्रियां चेत्यत्र।

सन्निहितैवेति। (१)उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम्। सप्तम्यमीति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः। तद्विशेष्यकत्वमिति। सत्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः। 'दूरान्तिकार्थेभ्य' इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचिता बोध्या। 'सप्तम्यधिकरणे च'

इहेत्यस्य स्त्रियामित्येवार्थं इति भ्रमवारणायाह—अगुणइत्यादि। एवञ्च तादृशवार्तिकनिर्देशात्सूत्रे यद्विशेषणद्वयन्तत्प्रायिकमिति कल्पनीयमिति भावः।

ननु सन्निहितत्वाद् द्वितीयाया एव समुच्चयः स्यादत आह—उभयोरिति। व्याख्यानादिति। अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति भाष्योक्तिरूपादित्यर्थः। अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह — प्रातिपदिकार्थ इति। विशेषणत्वमिति। अभेदेनेति शेषः। एतच्च सत्त्वन्तद्वाचकत्वं यत्रास्ति तत्र सत्त्ववचनत्वव्यवहारः। उदाहरणे इति। 'ग्रामस्य दूरन्दूराद्दूरेणवा' इत्यत्र। दूरादीनामस्त्यादिक्रियान्वयित्वेनासत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः।

---

१ वस्तुतस्तत्र द्वितीया न समुच्चायते, 'अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् पञ्चमी भविष्यति' इति भाष्यात्, 'फलति पुरुषाराधनमृते' 'आरभ्य तस्यां दशमी तु यावत्' इत्यादौ 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनेन द्वितीयावत् 'विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना विना जलप्रवाहेण केनेमौ पातितौ द्रुमौ' इत्यत्रापि तेनैव द्वितीयायाः सिद्धत्वेन समुच्चये फलाभावाच्च। अतएव 'करणे च' इति सूत्रेण तृतीयापञ्चम्योरेव विधानोक्तिः। यद्यत्र द्वितीयासमुच्चयः स्यात्तदा 'करणे च' इति सूत्रेऽपि पञ्चमीसमुच्चयार्थमन्यतरस्यांग्रहणसम्बन्धावश्यकत्वेन तत्रापि द्वितीयासमुच्चयः स्यात्। किञ्च 'पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिके द्वितीयायाः प्रथमोपादानेन "षष्ठ्यतसर्थ" इत्यतः प्राग् "एनपा द्वितीया" इत्यस्य पाठानुमानाद्द्वितीयायाः समुच्चयासम्भव इति तत्त्वविदः।

तद्विशेष्यकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते । तदाह-दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोके' ति सूत्रे 'करणे किम्-क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं पचति, क्रिया न द्रव्य'मिति प्राचां ग्रन्थो व्याख्यातः । यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यम्भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेव चिन्त्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कृदभिहितभाववल्लिङ्गसङ्ख्याद्ययोगित्वमात्रेण तदुपपत्तेः । यद्यपि 'हनशायिकाः शय्यन्ते' इत्यादौ भाष्ये

त्यत्र तु नास्य सम्बन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम् । क्रिया न द्रव्यमिति । एवं च तत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः । तमनूद्येति । प्राचां ग्रन्थमनूद्येत्यर्थः । तदनुपपत्तिः— असत्त्वानुपपत्तिः । कृदभिहितभाववदिति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । यद्वा पक्त्वा पक्तुमित्यादिकृदभिहितभाववेत्यर्थः । इत्यादाविति । इदमुपलक्षणं पच-

---

नन्वेवंसति "सप्तम्यधिकरणेच" इतिसूत्रे तस्यानुवृत्तावपि दूरादावसथादित्यत्र दूरशब्दस्य देशविशेषप्रतिपादकतया सत्ववचनत्वात्पञ्चमी न स्यादत आह--सप्तम्यधीति । अनुवृत्तेतु—अनुवृत्ते "दूरान्तिकार्थेभ्यः" इत्यस्मिन् । अस्य-असत्ववचनेत्यस्य । व्याख्यानादिति । आकरोक्तनादशोदाहरणप्रदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क्रियाया द्रव्यत्वाभावेऽपि कथं तद्ग्रन्थस्योपपत्तिरत आह-एवञ्चेति । क्रियाया अद्रव्यत्वेच क्रियायां पदभेदेन विशेषणमपत्वावच्छिन्नतद्वाचकस्य स्तोकादिशब्दस्यासत्ववचनत्वमस्तीति भावः । तमनूद्येत्यस्य व्याख्यातत्व-विशिष्टमनूद्येत्यर्थ इति भ्रमवारणायाह—प्राचामिति । असत्वानुपपत्तिरिति । विशेष्यन्द्रव्यमिति लक्षणस्य करणादिति भावः । ननु कृदभिहितो भावः 'पाकः' इत्यादावस्ति. तत्र लिङ्गसंख्यायोगित्वमेवास्ति, अतस्तत्र कथमसत्ववचनत्वमिति दृष्टान्तासंगतिरत आह—वैधर्म्ये दृष्टान्त इति । एवञ्च पाक इत्यत्र भावो यत्प्रतिपाद्यो यथा द्रव्यवत्प्रकाशते तथा प्रकृते नेत्यर्थं कार्यः । साधर्म्येऽपि दृष्टान्तत्वस्य सम्भवे वैधर्म्यपर्यन्तस्यानुचितत्वमित्याशयेनाह—यद्वेति । "अव्ययकृतो भावे" इति सिद्धान्तात्पकादिशब्दप्रतिपाद्यक्रियाया यथा ऽद्रव्यत्वन्तथा धातूपस्थाप्यफलस्यापि तथात्वमस्तीति दृष्टान्तत्वं साधर्म्ये द्रष्टव्यम् । इत्यादौ

संख्यान्वयः स्वीकृतः। पचति भवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वान्वयश्च तथाऽपि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाऽभावो निर्बाध एव। उक्तञ्च—

तीत्यादावपि कारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्य तत्रैव तदन्वयस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। भवतीत्यादाविति। पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः। लिङ्गस्येति। तन्निरूपितविशेष्यतायामेव द्रव्यत्वमिति

इत्यादिना "उष्ट्रासिका आस्यन्त" इत्यस्य परिग्रहः। प्रसिद्धस्थलं विहायाप्रसिद्धस्य प्रदर्शनमनुचितमित्याशयेनाह—इदमुपेति। सङ्ख्यामिति। द्वित्वादिरूपामित्यादिः। एकत्वन्त्वनारोपितमस्त्येव। "एका क्रिया" इति भूवादिसूत्रस्थभाष्यात्। तत्रैव—क्रियायामेव। तदन्वयस्येति—प्रत्ययार्थद्वित्वादीनामन्वयस्येत्यर्थः। ङ्याप्सूत्र इति। तत्रहि प्रातिपदिकाधिकारस्य प्रयोजनकथनावसरे धातोः स्वाद्युत्पत्तिशंकाया अपवादैस्तव्यदादिभिर्बाधप्रतिपादनेन निवारणे कृते "तिङन्तात्तर्हि माभूवन्" इति परेणोक्ते, "एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेचात्र तिङोक्ता एकत्वादय." इति कृत्वा, "उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति. टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। नच तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति" इति भाष्ये उक्तम्। तत्र टाबादयस्तर्हीति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्तं 'यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वन्तिङान्तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति' भावः। नच तिङन्तस्येति—क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्वभूतत्वात्सत्वधर्मेण लिङ्गेनायोगः। नच द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वन्नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति। भाव इति। अत्र भाष्यकृता तिङन्ताट्टाबादिशङ्कायाः स्त्रीत्वेन योगाभावेन तथा वारणङ्कृतन्तथा तिङन्तात्सुबुत्पत्तिरपि संख्यायोगाभावेन न वारिता, किन्तु तिङा उक्तत्वादिनिरीत्या वारिता। तेन साधनाश्रयसंख्यासम्बन्धयोग्यता तिङन्तवाच्यक्रियाया अस्तीति ध्वनितम्। तदुक्तं हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया।
भिद्यते नतु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥

इति भाष्यप्रदीपोद्योतेऽप्युक्तम्। अत्रेदं—स्वरसात्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः। आरोपमूलतयाच कर्तुरप्येकत्वप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावाच्च। स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्रारोपः। तेन भावेन द्विवचनापत्तिः। यत्रातु तत्र प्रकारान्तरेण संख्यावगमस्तदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव हतशायिकाः शय्यन्ते' इति यथा। अत्रहि उपमानबहुत्वाद्धात्वर्थे बहुत्वावगतिः। नचैवं 'पचतः कल्पम्' इत्यत्र द्विवचनापत्तिः, संख्यायास्तिङोक्तत्वात्। एकवचनन्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः, तदपि प्रथमाया

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥

इति पञ्चमी ॥

भावः । क्रियानाधारेति । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः । करणत्वादिभिरिति यावत् । स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितक रणत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः । इयमेव—लिङ्गकरणत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव । असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमी ॥

एव, नान्यासामनभिधानात् । यदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्यापि तत्रैव स्यादिति वैषम्यन्दुरुपपादम् । एतच्च भाष्यकृता "संख्याया अभावात्" इति नोक्तङ्क्तिूक्तार्थत्वादित्यभिहितन्ततः कल्प्यते इति । एतेन प्रत्ययार्थसंख्यायाः प्रत्ययार्थकर्त्रादावन्वयस्वीकारः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि निरस्तम् । तिङन्तार्थक्रियायाङ्कर्मत्वान्वयस्योदाहरणमाह—पश्य मृगो धावतीत्यादीति । अत्र धावनक्रियाया दृशिक्रियाकर्मत्वमस्ति, एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितेत्यर्थः । वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इत्यत्र भेद्यत्वेनेति यदुक्तन्तदविरोधसम्पादनायैवमुक्तम् । भेद्यत्वेनेत्यस्यात्रिशेष्यत्वेनेत्यर्थात् । एवकारेण लिङ्गनिरूपितविशेष्यताशून्यत्वमेवासत्त्वमित्युक्तम् । क्रियाशब्दस्य व्यापारमात्रे प्रसिद्धेर्व्यापारानाधारकारकङ्कर्मकारकमपि तदनन्वयित्वं वक्तुमशक्यम् 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र कर्मत्वान्वयस्य स्वीकारादत आह—धात्वर्थेति । कारकपदमत्र कारकशक्तिपरम्, तत्फलितार्थमाह—करणेति । नन्वेवमपि "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ आख्यातोपात्तभावनायां यजधात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनान्वयोऽपि दृष्ट इति दोष इत्यत आह—स्वातिरिक्तेति । अत्र स्वपदङ्करणत्वाश्रयबोधकपदपरम् । पदान्तरेत्यनेन स्वस्यापि पदव्यवहार्यत्वंध्वनितम् । एवञ्च—लिङ्गञ्च, क्रियानाधारकाणि—कारकाणिच, एतैः क्रिया न युज्यत इति यदियमेवासत्त्वरूपतेति कारिकार्थः । एतत्कारिकायां यदियमेवेत्युक्तं तत्कथमिदंशब्दस्य युजधात्वर्थस्यारोपितत्वविशिष्टस्य परामर्शे र तस्यासत्त्वरूपत्वेन नपुंसकत्वस्य प्राप्तेरत आह—लिङ्गेत्यादि । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यम् ।

इति पञ्चमीविवरणम्

राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद् प्रधानादेव षष्ठी, तदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानात्तु न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् । शेषत्वा(१)भावाच्च । पुरुषशब्दो हि यथा-

---

प्रत्ययार्थस्य—सम्बन्धस्य । प्रकृत्यर्थम्—राजार्थम् । प्राधान्यादिति । संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । तदर्थश्च—प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम्—षष्ठ्यर्थसम्बन्धेनेति भावः । यत्तु तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः सम्बन्ध इति । तन्न । तस्य संसर्गविध-

---

'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र "षष्ठी शेषे" इति सूत्रेण षष्ठी राजन्शब्दादेव भवति, नतु पुरुषशब्दादत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह—मूले—प्रत्ययार्थस्येत्यादिना । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति न्यायस्तिङन्ते व्यभिचरितोऽत आह—संसर्गेत्यादि । प्रत्ययार्थः—स्वस्वामिभावरूपः, संसर्गः-विशेष्यः पुरुषः, एतद्द्वयनिष्ठा या विषयता—संसर्गतारूपा विषयता, विशेष्यत्वाख्या—विषयता च, एतद्द्वयनिरूपितत्वस्य राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । विशेषणतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमादाह—षष्ठ्यर्थसम्बन्धेनेति । यतो राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायामुभयनिरूपितत्वमतः सम्बन्धनिष्ठविषयतापि प्रकारतानिरूपितेति गौणस्तत्र प्रकृत्यर्थम्प्रति प्राधान्यव्यवहारः । भाष्यादीति । समर्थसूत्रस्थभाष्यादित्यर्थः । "षष्ठी शेषे" इति सूत्रेण "षष्ठीविशेषणत्वेन विवक्षितादेव, नतु विशेष्यत्वेनाभिहितादिति प्रतिपादयन्ति—मूले—प्रधानादिति । "प्रधानत्वेन विवक्षितवाचकात्पुरुषशब्दादित्यर्थः । उक्तन्यायेति । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति न्यायेनेत्यर्थः । अयन्न्यायस्तिङन्ते व्यभिचरितोऽतो भावार्थमाह—प्रकृत्यर्थस्यैवेति ।

---

१. अयम्भावः—भेदे सति सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन तदाकाङ्क्षितत्वाद्यत्र सम्बन्धो व्यतिरिच्यते = तद्भूततया प्रतीयते तत्रैव षष्ठी । विशेष्यस्य तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वरूपनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा । तत्र सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वाद्विशेष्ये सत्त्वेऽपि नोद्भूततया प्रतीतिरित्याह—शेषत्वाभावाच्चेति । शेषत्वाभावादित्यस्य सम्बन्धे विद्यमानत्वाभावादित्यर्थ इति यावत् ।

अतएव अत्र भाष्ये विशेष्यवाचकात् षष्ठीमाशङ्क्य 'यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः' कुतो नु खल्वेतत् पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् ? अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते' इत्युक्तिः संगच्छते इति ।

यथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा। यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव। यत्त्वप्रधानं शेष इति तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात्। न च प्रथ-

यैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात्। उक्तन्यायेनेति। प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थं प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः। राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधादिति भावः। शेषत्वाभावमुपपादयति—पुरुषशब्द इति। इदमपि-

अयम्भावः, यदा राजा स्वामित्वेन, पुरुषस्तु स्वत्ववत्त्वेन विवक्षितस्तदा राजसम्बन्धी पुरुष इति बोधो भवति यदि षष्ठी पुरुषशब्दात् क्रियेत तदा प्रकृत्यर्थस्य पुरुषशब्दार्थस्य प्रत्ययार्थनिरूपितप्राधान्यापत्तिरिति। इदञ्च समाधानं षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकारतया भानमभ्युपेत्य। यदि तु षष्ठ्यर्थस्य संसर्गतयैव भानं भाष्यसम्मतमिति तथैव स्वीक्रियते। अत एव "षष्ठी शेषे" इति सूत्रभाष्ये 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजा विशेषणम्पुरुषो विशेष्य इत्युक्तमन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादित्युच्यते तदाप्याह-मूले -शेषत्वाभावाच्चेति। पुरुषपदार्थस्य शेषत्वाभावादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिरिति। स्वार्थस्य प्राधान्यविवक्षायाम्प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः क्रियाविशेषणत्वविवक्षायाङ्कारकार्थकः। एवञ्च प्रथमादिभिर्बाधान्न तस्मादनेन षष्ठी इति भावः। नैवमिति उक्तद्वविध्यरहितः। षष्ठी भवत्येवेति। राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा। विशेषण इति। शुक्लशब्दे इत्यर्थः। प्रकृतित्वेन विवक्षिते इति शेषः। प्राधान्ये चरितार्थत्वादिति। एवञ्च प्रधाने 'घटः' इत्यत्र चरितार्थाया प्रथमाया 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राज्ञ इति भागे चरितार्थया षष्ठ्या विशेषणे परत्वाद्बाधापत्तिरिति भावः। षष्ठीवाच्यः सम्बन्धः स्वस्वामिभावादि, स च स्वस्वामित्वसमूहरूप एव, न तु स्वत्वमात्रम् स्वामित्वमात्रं वा। तस्यैकव्यक्तिमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात्। सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यामभिन्नः उभयसम्बन्धी भवति। न चान्यतरस्य षष्ठीवाच्यत्वेऽपि तत्र आश्रयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेनोभयसम्बन्धिवृत्तित्वमस्तीति वाच्यम्। निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयोभयत्र सम्बन्धवत्त्वप्रतीत्यसम्भवात्। उक्तसमूहस्य वाच्यत्वे तु तस्य सम्बन्ध्यभिन्नतया राज्ञि स्वामित्वस्य सत्त्वं पुरुषे स्वत्वस्य सत्त्वमाश्रयतयैव वर्त्तत इति सम्बन्धिद्वयवृत्तित्वनिर्वाहः। समूहस्यैव वाच्यत्वे "यस्मादधिकं" "यस्य चेश्वरवचनं" तत्र सप्तमीति सूत्रभाष्यमपि साधकम्। तत्र हि—'अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः' इत्यत्रानेन सूत्रेण ब्रह्मदत्तशब्दात्सप्तम्यापञ्चालशब्दात्कर्मप्रवच-

यथा वाच्यः। तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानितीति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः।

कर्मादीनां सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि

नीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया प्राप्नोति, अभिघोत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठसम्बन्धस्य ससम्योक्तत्वेऽपि तद्धात्वस्य पञ्चालनिष्ठसम्बन्धस्य तथाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम्। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन समाहितमिति त्वन्यत्। अत एव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभाव आधाराधेयभाव प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावादिः सम्बन्ध इति प्रमाणिकानां व्यवहारः सङ्गच्छते। हरिकारिकयाप्येतत्स्फुटम्, तत्रहि –

> द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते।
> तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते॥

इत्युक्तम्। अत्र द्विष्ठत्वकथनेन वृत्तिनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धस्योभयवृत्तित्वमावश्यकमिति स्पष्टमेव। असौ –सम्बन्धः, पर विशेषणत्वम्, अर्थः– प्रयोजनं, यस्य तत्त्वाद्विशेषणतानियामकत्वाद्, गुणेषु –विशेषणतया विवक्षितेषु राजप्रभृतिषु, व्यतिरिच्यते –उद्भूततया प्रतीयते भेदे सति विशेषणतया यो विवक्षितस्तस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन सम्बन्धाकाङ्क्षायाः सत्वात्तत्रैवोद्भूततया प्रतीयते। विशेष्ये तु पदान्तरसमभिव्याहारे स्वप्रवृत्तिनिमित्तनिरूपितविशेष्यतया प्रतीयमानस्य न बहिर्भूतसम्बन्धाकाङ्क्षेति न सम्बन्धस्य विशेष्यतानियामकत्वव्यवहार इत्याह – तत्राभिधीयमानेत्यादिना। प्रधाने उपकारश्च पदान्तरसमभिव्याहारे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतया भासमानत्वरूप एव। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वभावत्वादिति भावः। एतेन 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ राज्ञ' इति पदान्तरसमभिव्याहारे सत्येव पुरुषे स्वत्वम्प्रतीयते नत्वन्यथा. राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वस्य प्रतीतिरिति राजनि तादृशसम्बन्धैकदेश स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतस्तस्य तादृशसम्बन्धाश्रयत्वम्बहिरङ्गमिति पुरुषात्प्रथमैव भवतीत्यवधेयम्। पुरुषादिपदाप्रयोगे किन्तदिति जिज्ञासा भवति, सा पुरुष इत्युक्ते निवर्त्तत इति। परममूले—षष्ठ्येवेत्युक्तम्,

सतामिति। एवं च 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चे'ति 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वे'ति च प्राचां ग्रन्थे पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति भावः। सर्पिष इति। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे, अधीगर्थदयेशां कर्मणि, कृञः प्रतियत्ने, रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः, आशिषि नाथः, जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्, व्यवहृपणोः समर्थयोः, कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे, इत्यष्टसूत्री तु नेह(१) व्याख्याता, तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा

नापूर्वमिति। 'षष्ठीशेष' इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः। अष्टसूत्रीति। 'कृत्वोर्थे' ति सूत्रं वृत्तिरीत्योधृतम्। वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्त्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये। तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम्। अनुवर्त्तत इति। अत एव 'अधीगार्थे'ति सूत्रे 'शेष' इति वर्त्ततइति भाष्ये

तत्रत्या षष्ठी यदीदमापरामृश्यते तदा इयमर्पात्युचितन्नत्विदमपीत्यतो व्याचष्टे—इदमपीत्यादिना।

नापूर्वं वचनमित्यत्र हेतुः स्पष्टतया नोपन्यस्त इति हेत्वाकाङ्क्षानुपपत्तये आह—शेषे षष्ठीति। ननु परममूले 'सर्पिषो जानीते' 'मातुः स्मरति' 'एधोदकस्योपस्कुरुत' इत्युदाहरणानि "षष्ठी शेषे" इत्यस्यैवोक्तानि, इदमनुपपन्नम्—"षष्ठी शेषे" इति सूत्राव्यवधानेन "ज्ञो विदर्थस्य" इत्यादि सप्तसूत्र्या अष्टाध्याय्यामपाठात् तत्र ज्ञाधात्वादीनां विशिष्यपाठात्तदुदाहरणत्वस्यैव युक्तत्वात्। किञ्च व्यवहितसूत्राण्युपेक्ष्य व्यवहितपूर्वस्य षष्ठी हेतुप्रयोग इत्यादिसूत्रस्य धारणमप्यनुपपन्नम्। "षष्ठी शेष" इतिसूत्रस्य व्याख्यानोत्तरं "ज्ञो विदर्थस्य" इत्यादिसूत्रव्याख्यानस्योचितत्वादित्याकाङ्क्षायामाह—मूले—ज्ञो विदर्थस्येत्यादि। इहेति। सर्पिषो जानीते इत्याद्युदाहरणावपर इत्यर्थः। यथाश्रुतमूलासङ्गतिपरिहारार्थमाह—कृत्वो·

---

१ ननु 'सर्पिषः' इति प्रतीकमादाय 'अष्टसूत्रीतु नेह व्याख्याता' इत्यसङ्गतमत्राष्टसूत्र्या व्याख्यानस्याप्रसक्तत्वादितिचेन्न, 'सर्पिषो जानीते' 'मातुः स्मरति' इत्यादिषु 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादीनां विषयत्वेन तद्व्याख्यानस्याकाङ्क्षितत्वात्। यद्वा इह=मूले अष्टसूत्री तिङन्तोदाहरणपरतया नव्याख्यातेति तदर्थः। अतएव 'तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्' इत्युक्तिः संगच्छते इति तदाशयः।

हि—तत्र शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव। तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति। तथा च वार्त्तिकम्—प्रतिपद-विधाना चेत्यादि हरिश्चाह—

कारकैर्व्यपदिष्टं च श्रूयमाणक्रिये पुनः।
प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये॥ इति।

तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्य-

उक्तम्। तद्बलाल्लुगभावोऽस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह। तथा चेति। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात्तथा कल्पनेति भावः। वस्तुतो निषेधवार्त्तिकेऽनुवादायेमानि सूत्राणीति बोद्धव्यम्।

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योगषष्ठ्येति। अत एव समासनिषे-

धेतीति। मूलासङ्गतिमेवाह—वस्तुत इति। तत्र कृत्वोर्थ इति सूत्रे। मध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रेषु। अन्ये—भाष्यकृतः। तेषामिति। मत इति शेषः। अत एव—"ज्ञो विदर्थस्य" इत्यादिसूत्रेषु शेष इत्यस्यानुवृत्तिसत्त्वादेव। तद्बलात्—षष्ठी शेषसूत्रसिद्धषष्ठ्याः पुनर्विधानबलात्। कुत इति यदि समासबाधस्यापि कल्पना तदा लक्षणद्वयबाधः स्यात्, मन्मते त्वेकस्यैव बाध इति लाघवमिति भावः। तथाचेतीति। इदञ्च तथाच वार्तिकमित्यत्र यस्तथा चशब्दस्तस्य प्रतीकधारणम्। वार्तिकबलादिति कथनेन तस्य वार्तिकस्यापूर्वत्वमिति प्रतीयते। एतच्च न युक्तमित्याशयेनाह—वस्तुत इति। मूले—कारकैरिति। करणकर्मकारकैः, व्यपदिष्टं—अत्र व्यपदिष्ट इत्यत्र भूते क्तप्रत्ययः। एतेन यदा शेषत्वेन विवक्षा तदा तादृशापदेशस्य निवृत्तिरिति ध्वनितम्। श्रूयमाणक्रियबहुव्रीहिसमासोऽयम्। अधीगर्थेत्यादिसूत्रमन्यपदार्थः। प्रतिपदम् पदम्पदमुच्चार्य या विहिता सा समासस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

करणे ल्युडिति। समस्तेऽसमस्तेचेति शेषः। अत एव—कृद्योगलक्षणषष्ठ्या समासस्येष्टत्वादेव। न केवलन्निषेधप्रकरणे एषाम्पाठेऽनिष्टमेव, किन्तु गौरवमपीत्याह—दिवस्तदर्थेति। अत्रैषाम्पाठेतु "अधीगर्थे इति सूत्रात्कर्मणीत्यस्य सम्बन्धस्तत्रेति भावः। नच "षष्ठी शेषे" "उभयप्राप्तौ कर्मणि"

समस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शेषषष्ठ्या समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च स्वरार्थमेव सूत्रमिति परमनिष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलम् । न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते । 'न लोके' ति निषेधात् । आह च—

धप्रकरणे एतानि नोक्तानि । तथा सति कर्माद्यर्थकषष्ठ्यामपि समासनिषेधापत्तेः । 'दिवस्तदर्थस्ये' त्यत्र 'कर्मणी' त्यस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्च । ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे 'अधीगर्थे' त्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह—तत्र चेति । करणल्युडन्तस्मरणादिशब्दैः कृद्योगषष्ठ्या समासे 'अनो भावकर्मवचन' इत्यस्या-

---

"दिवस्तदर्थस्य" "विभाषोपसर्गे" "द्वितीया ब्राह्मणे" इत्यादि कृत्वोर्थेत्यन्तं पठित्वा क्तस्येत्यादिपठनीयम् । तथाच "दिव" इति सूत्रे कर्मणीत्यस्यानुवृत्त्या लाभो भविष्यतीति वाच्यम् । एवमपि तदर्थपदेनेष्टार्थस्य लाभानापत्तेः । यथास्थितपाठेऽपि विशेष वक्तुं शङ्कते—नन्विति । वैकल्पिकेति स्वरूपकीर्तनम्नतु एवङ्कथनेन विशेषप्रयोजनसूचनम् । मूले तत्रचेति—हरिस्मरणमित्यादौ कृद्योगषष्ठ्या समासाङ्गीकारेच । कृदुत्तरेति गतिकारकोपपदादित्यनेनेत्यादिः । ननु नायं विशेषः कृद्योगषष्ठ्यासमासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरम्बाधित्वाऽतो भावेत्यस्य प्रवृत्त्यान्तोदात्तत्वमेव भविष्यतीति शङ्कामपाकरोति—करणल्युडन्तेति । अप्राप्तिरिति । कारकात्परमनान्तम्भावकर्मवचनमन्तोदात्तमिति तस्य सूत्रस्यार्थादिति शेषः । ननु कर्मण एव शेषत्वविवक्षेति शेषषष्ठ्या समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या विशेषाभावः, इतिचेन्न । स्वरविधायके कारकशब्दस्य कर्तृत्वादिशक्तिप्रकारकबोधजनकपरत्वाच्छेषत्वविवक्षायां हर्यादिशब्दानामतथात्वात् । ननु मातुः स्मृतमित्यादौ 'अधीगर्थ' इत्यादिसूत्राणामप्रवृत्तिर्न सम्भवति, स्मृधातोः सकर्मकतया भावे क्तप्रत्ययासम्भवेन कर्मणि क्तो वाच्यः, तेनच कर्मण उक्तत्वादनभिहितत्वाभावादत आह—आदिकर्मणीति । आदिभूतव्यापारस्यातीतत्वेऽपि भूतार्थकस्य क्तस्य साधनायारब्धं यद् "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि" इति तेन कर्तरि क्तप्रत्यय इत्यर्थः । एवञ्च कर्मणोऽनभिधानादस्यैवाधीगर्थेति-

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।
शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ इति ।

एवं स्थिते वृत्त्यादिबहुग्रन्थेषु इह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यतिङन्तं दृश्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः ।

"सर्वनाम्नस्तृतीया च" ॥ इह सर्वनाम्न इति षष्ठी ।

प्राप्तिरिति भावः । मातुः स्मृतमिति । आ(१)दिकर्मणि कर्त्र्यत्र क्तः । प्रशब्दं विनाऽपि अनुदत्तादौ आदिकर्मबोधवदत्रापि प्रकरणादिना तद्बोधसम्भवः । एतेन 'अत्र कर्मणि क्ते कर्मण उक्तत्वादध्यीगर्थेत्यस्य विषय एव न । भावे तु क्तो दुर्लभः । सकर्मकत्वात् । गत्याद्यर्थकत्वाभावाच्च कर्तरि स दुर्लभ' इत्यपास्तम् । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च । षष्ठी चेति । चस्त्वर्थे । एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः । दुर्लभमिति । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तु कमथमित्युचितम् । प्रथमा-

---

सूत्रस्य प्राप्तिरिति भावः । नन्वादिक्रियाया अतीतत्वद्योतकप्रशब्दाभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—प्रशब्दमिति । अनुदत्तादाविति । अनुपूर्वाद्दादातोरादिकर्मणि क्तः । आदिना विदत्तादिसङ्ग्रहः । एषु प्रशब्दाभावेऽपि ।

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते ॥

इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः । प्रकारान्तरेणाप्यधीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिमाह—कर्मण इति । एतेन भाष्यप्रामाण्यादनुदत्तादावस्तु "आदिकर्मणि क्तः," प्रकृतेतु क्तस्य तथात्वे मानाभाव इति परास्तम् । उक्तरीत्या भावे क्तस्य सत्त्वेनादोषात् । एवञ्च—तत्र कर्मषष्ठीनिषेधे च । ननु किंशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वेन किमः क्लीबत्वन्दुर्लभमित्यसङ्गतमतस्तदाशयम्प्रकटयति—अर्थशब्दस्येति । अयम्भावः,

---

१ प्रारब्धं कर्म आदिकर्मेत्युच्यते । तत्र सर्वक्रियायाः समाप्तेरभावाद्भूतार्थकक्तप्रत्ययस्याप्राप्त्या 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' इति वार्तिकम् । तच्च कर्तरि विधायकम्, ' आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ' इति सूत्रालिङ्गात् ।

सर्वनाम्नः प्रयोगे इति। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः। **निमित्तपर्यायेति**। पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति—**एवमित्यादिना**। भाषा तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम्। सामान्ये नपुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिद्वा नेयम्। **असर्वनाम्न इति** 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां

न्तत्वे ऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः। कथं चिदिति। आद्ये क्लिष्टमन्त्ये लक्षणाभावोऽर्थासङ्गतिश्च। कोऽर्थः किमर्थमिति

प्रकृतोदाहरणेऽर्थशब्दसमानाधिकरणः किंशब्दः, एवञ्चार्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वम्प्रथमान्तत्वंवा वाच्यमुभयथा ऽस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिहास्तीति अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तत्समानाधिकरणः किंशब्दोऽपि द्वितीयान्त एव वाच्यः। एवञ्च "किमः क" इति सूत्रेण कादेशे—'कमर्थमिति' स्यादर्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वे तस्य नपुंसकत्वानुपपत्त्या तत्समानाधिकरणकिंशब्दस्यापि नपुंसकत्वानुपपत्तिः। अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वमेव यदि, तदा ऽर्थमित्यस्योपपत्तावपि किमित्यस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति।

आद्ये क्लिष्टमिति। सामान्ये नपुंसकत्वमगतिकगतिकम्। किञ्च शब्दप्रयोगस्य स्वायत्तत्वादेवम्प्रयोगो न युक्तः कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। अन्त्ये— समासपक्षे। लक्षणाभाव इति अत्र समासपदम्बहुव्रीहिसमासपरम्, उत चतुर्थीसमासपरम्। आद्ये, लक्षणाभाव इत्यस्य निमित्तपर्यायप्रयोग इति लक्षणस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभाव इत्यर्थः। समासे पूर्वपदार्थस्य पृथगुपस्थित्यभावेन तत्र सङ्ख्याया मानाभावादिति भावः। नान्त्यः, तस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्तेरिष्टतया तत्प्रवृत्तिसम्पादकलक्षणाभाव इत्यर्थः। बहुव्रीहिसमासपक्षे एव दूषणान्तरमाह—**अर्थासङ्गतिरिति**। हरौ शब्दायमाने, 'हरिस्तत्र गतः' तन्दृष्ट्वा हरिर्हरौ गतः तदनन्तरं हरिरुदासीनः सम्पन्नः, इत्यत्र कस्य हरिशब्दस्य कोऽर्थ इत्यत्र नानार्थगततच्छब्दबुबोधयिषाभिप्रायेणायम्प्रयोगः। बहुव्रीहिसमासेतु अन्यपदार्थस्य प्राधान्येन विवक्षितार्थलाभासङ्गतिरिति भावः। ननु समासपदन्नचतुर्थीसमासबहुव्रीह्यन्यतरपरम्, किन्तु कर्मधारयपरमत आह—**को ऽर्थः। किमर्थमितीति** विग्रहवाक्यसमासयोः समानार्थकत्वस्य न्यायसिद्धतया विग्रहे पुंस्त्वस्य सत्वम्, अर्थपदार्थे समासेतु यद्यप्युत्तरपदार्थस्य प्राधान्यन्तथापि लिङ्गविशेषविवक्षाराहित्यमित्ययक्लेश इति भावः। चकारेण पूर्वपदार्थे पृथक्सङ्ख्याप्रतीत्यभावेन वार्त्तिको-

प्रायदर्शन' मिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथाऽपि भाष्यकृता 'हेतौ' इत्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्त्तेत किं तु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः । वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति ।

"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" ॥ पञ्चम्या इति । कथं तर्हि ततः पश्चादिति । ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः ।

तेनेति । यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीया प्रयोजनं 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे' ति । तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते । अत एव सूत्रोपन्यासः । न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम् । कैयटादिविरोधात् 'हेतौ' इत्यत्रोपन्यासस्य निर्बीजत्वापत्तेश्चेति बोद्धयम् ।

दाहरणत्वासङ्गतिरपीत्यस्य सङ्ग्रहः ॥

भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्रेदम्पठितमिति यत्र सर्वनाम्नोऽप्रयोगः' तत्रापि चेद्वार्तिकस्य प्रवृत्तिस्तदा सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधः प्राप्नोतीत्याशङ्काम्परिहरति । यत्त्विति । यथाश्रुतसूत्रमते—वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते । अत एव—यथाश्रुतसूत्राभिप्रायकत्वादेव । सूत्रोपन्यासः—"सर्वनाम्नः" इति सूत्रोपन्यासः । "ततः पश्चात्" इति भाष्यप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तिरित्याह—अत्र सार्वविभक्तिक इति । मूले—प्रत्ययग्रहणञ्चिन्त्यप्रयोजनमिति ।

ननु प्रत्ययस्यातसर्थकस्य यत्र श्रवणन्तत्र यथास्यादित्यस्य लाभार्थम्प्रत्ययग्रहणमस्तु प्रत्ययशब्दस्य सामर्थ्यात् श्रूयमाणत्वविशिष्टप्रत्ययलाक्षणिकत्वादिति चेन्न । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्' इत्यत्र षष्ठीव्यावृत्तिः प्रत्ययग्रहणस्य फलमिति भवता वक्तव्यन्तच्चान्यथासिद्धम् "अन्यारात्" इति सूत्रे दिक्शब्दग्रहणेनैव सिद्धे ऽञ्चूत्तरपदग्रहणामतसर्थप्रत्ययान्तस्य दिक्शब्दस्य योगे या षष्ठी विहिता तस्याः प्रवृत्त्यर्थमिति पूर्वसूत्रेण पञ्चम्यैव सिद्धेः । नच पूर्वसूत्रे एवाञ्चूत्तरपदग्रहणमदिक्शब्दस्याञ्चूत्तरपदस्य ग्रहणार्थमिति कस्मान्न भवति 'सध्र्यक् देवदत्तेन' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्पञ्चमीसिद्धिस्तत्प्रयोजनम्भविष्यतीति वाच्यम्, दिक्शब्दसाहचर्यात्पूर्वसूत्रेऽञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दस्यैव ग्रहणमवन्यस्येत्यस्यान्यस्य प्रयोजनस्य सत्त्वात् । अत

"एनपा" ॥ कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय'मिति । उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् ।

"दूरान्तिकार्थैः" ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं(१)समुच्चयार्थम् । तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात् । न तु षष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदेतदाह—पञ्चमी चेति ।

पञ्चम्यपीति । अत्र सार्वविभक्तिक षष्ठ्यन्तात्तसिरित्यन्ये । चिन्त्यप्रयोजनमिति । इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समानाधिकरण बोध्यमिति । स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नेत्यत्र परेणेति तृतीया । ततः परेण शास्त्रेण वा सरूपसंबन्धो नेत्यर्थः । ततः परेण नायमनुवर्त्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरिति बोध्यम् ।

एवाह—इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि-"अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? इह माभूत् प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्" अञ्चूत्तरपदग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं तत्रान्यतरच्छक्यमकर्तुमिति कथितम् । एनबन्तेन योगे या द्वितीया तस्या गृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यत्रोत्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वसूचनेन वारणवदन्यत्राप्यतिप्रसङ्गः प्राप्तस्तद्वारणं सूत्रकृता न कृतमिति स्पष्टतयाप्रकटयन्नन्यत्राप्यतिप्रसङ्गं वारयति—स्त्र्यधिकारात्परेणेत्यादिना । परेण-शास्त्रेणेति । सहेति शेषः । विनापि तद्योगात्तृतीया । "वृद्धो यूना" इतिवत् । ततः परेण नायमनुवर्तत इत्यत्रतु परेणेति यद्यप्येनबन्तन्तथापि नासङ्गतिरित्याशयेनाह—तत इति । षष्ठ्यन्तादिति । परममूलप्रदर्शितेन पुनःपरविभक्तसूत्रेण षष्ठ्यन्तादित्यर्थः । वस्तुतस्त्वेनपेतिसूत्रेण योगविभागो भाष्ये न दृश्यते ततः परेणेत्यत्र न षष्ठ्यन्तात्तसिः, किन्तु पञ्चम्यन्तादेव "पृथग्विना" इतिसूत्रभाष्ये सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनावसरे 'षष्ठ्यन्तमर्थं तत्प्रयेन" अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । एनपाद् द्वितीया, अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमीति प्रदर्शितन्तेनेनबन्तत्वेऽपि पञ्चम्याः प्रवृत्तेः ।

---

१ पृथग्विनेतिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वेन तत्सूत्रसाहचर्यात् . 'षष्ठी च' इति न्यासेन सिद्धे 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणसामर्थ्याच्च विप्रकृष्टाऽपि पञ्चमी समुच्चीयते । नतु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये । इति पदमञ्जर्यां हरदत्तमिश्राः । वस्तुतस्तु पृथग्विनेति सूत्रे 'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति भाष्यात् 'पञ्चमी' इत्यस्यानुवृत्तावपि 'अस्त्यन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते मा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायामनन्तरः षष्ठ्याम्' इति भाष्येण न तत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वमिति तत्साहचर्यं चिन्त्यम् ।

"दिवस्तदर्थस्य" ॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह—द्यूते इति। कर्मणीति। 'इह शेष' इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति भावः। अत एवेह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदा-

---

समुच्चीयत इति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः। न तु षष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठीद्वितीयातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्योपात्ता अन्त्ये समुच्चेये इति बोध्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम्।

उत्तरसूत्रद्वयेति। अयं भा(१)वः। अत्र 'शेष' इत्यस्य संबन्धे 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र 'शेष' इति संबध्यते, उत न। नाद्यः। 'दिवस्तद-

---

अतः—समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणात्पञ्चम्या एव समुच्चयात्। मूले—व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यादिः। चिरकृतापि पञ्चम्यः समुच्चीयते, ननु षष्ठी द्वितीया तृतीया इति पाठः। तथात्र षष्ठ्या अप्यत्र समुच्चयो निषेध्य इति प्रतीयते। एतदयुक्तम्। षष्ठीपदस्य सूत्रे एव सत्त्वादित्याशङ्कापरिहाराय शेषपूरयति विधीयन्त इति। 'शेष' इति स्पष्टप्रतिपत्तये, तदर्थमाह—षष्ठीद्वितीयेत्यादिना। तत्र विशेषमाह—तत्राद्योपात्तेति। आद्या षष्ठी। नन्वेवमपि। निषेधप्रतियोगिविधानकर्मत्वं षष्ठ्या अपि प्रतीयते, तच्चायुक्तम्, "दूरान्तिक" इति सूत्रेण षष्ठीविधानस्य सत्त्वादत आह—समुदायेति। एकसत्त्वेऽपि द्वयोरभावेन त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वादिति भावः।

मूलाशयम्प्रकटयति—अयम्भाव इत्यादिना एतच्च पक्षभेदेनोत्तरसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमिति भावः। अत्र—दिवस्तदर्थस्येत्यत्र। नाद्य इति। "विभाषोपसर्गे" इत्यत्र शेष इति सम्बध्यत इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः। समासाभावस्य—

---

१ केचित्तु 'ऊकाल' 'अपृक्त एकाल' इत्यादिसूत्रभाष्यदर्शितरीत्या मात्रालाघवात्पदलाघवस्य गरीयस्त्वेन 'नोपसर्गे' इत्यत्र 'विभाषोपसर्गे' इत्यतः पदलाघवाभावात्, तिङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्याभावेन तेन शेष इत्यस्य सम्बन्धाभावो दुरुपपादः। कृति तु प्रतिपदविधानेति निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव। अत एव तद् भाष्यकृता न प्रत्याख्यातम्। तस्माद्योगविभागसामर्थ्यादेव 'शेषे' इति न सम्बध्यते इति व्याख्येयम्। अन्यथा पूर्वत्रैव दिवग्रहणं कुर्यात्तदर्थस्येति च न कार्य्यमिति लाघवम्। नचोत्तरार्थो योगविभागः, संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वात्, इत्याहुः।

र्थस्ये' त्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। न च पक्षे 'षष्ठी शेष' इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समासप्रवृत्तिः फलम्। नोपसर्ग इति न्यासेन 'दिव' इत्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात्। नान्त्यः। वेदेऽपि 'विभाषोपसर्गे' इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न च तन्निरुपसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यम्। कर्मत्वविवक्षायां 'दिव'

तस्मिन्सूत्रे शेषपदसम्बन्धफलस्य समासाभावस्य। ननु तस्य सूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन यदा न तस्य प्रवृत्तिस्तदा "षष्ठी शेष" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तदा षष्ठीसमासप्रवृत्तिरिति फलमस्त्येवेत्याशङ्कान्निराचष्टे—**न चेति**। पक्षे—'विभाषोपसर्गे' इति सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे। पूर्वशङ्कानिरसनोपायमाह—**नोपसर्ग इत्यादिना**। विभाषापदोच्चारणेन निषेधविकल्पयोरुपस्थितिकल्पनापेक्षया निषेधमात्रोपस्थापको नकारो विभाषापदमनुच्चार्य तत्र पठनीय इति भावः। नचैवंसति सोपसर्गदिवधात्वर्थकर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी नेत्यर्थस्याभिव्यक्त्या षष्ठीप्रवृत्तिरेव न स्यादिति वाच्यम्। अनन्तरस्य" इति न्यायेन निषेधो दिव इति सूत्रविहितषष्ठ्या एव स्यादित्याशयात्। तथापि—'नोपसर्ग' इति न्यासकरणेऽपि। नच पदलाघवाभावः, मात्रालाघवस्य सत्वात्। नचैवङ्कल्पनायामपि सूत्रद्वयमस्त्येवेत्युत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति मूलस्य का गतिरिति वाच्यम्। पाणिनिपठितानुपूर्वीकोत्तरसूत्रद्वयारम्भादित्यर्थात्। **नान्त्य इति** "विभाषा" इति सूत्रे शेष इति न सम्बध्यत इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः।

वेदेऽपीति। अपिना ब्राह्मण इत्यस्य समुच्चयः। "द्वितीया ब्राह्मण" इति सूत्रस्य यत्फलम्ब्राह्मणे द्वितीयायाः सिद्धिरेवेति तदपि "विभाषोपसर्गे" इति सूत्रेणैव सिध्यतीति ध्वनयितुमपिशब्दः। **द्वितीयायाः सिद्धत्वादिति**। "कर्तृकर्मणोः" इति सूत्रविहितषष्ठीबाधिकेत्यादिः विभाषापदबोध्यनिषेधः पक्षे यायाः। साचाधुना कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेणैव। ननु "दिव" इतिसूत्रेण "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रसाध्यद्वितीयायाः प्रवृत्तिः, कर्मणः कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन विवक्षायाम्। न च तदा 'दिवस्तदर्थस्य" इत्यस्य प्राप्तिः तत्र 'शेष' इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः। **तत्—"द्वितीया ब्राह्मण" इति सूत्रम्**। उपसर्गानुच्चारणे "विभाषोपसर्ग" इति सूत्राप्राप्त्या "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्य बाधनार्थन्तस्य सूत्रस्यावश्यकत्वात्। **अप्रवृत्त्येति**। तत्र 'शेषः' इत्यस्यासम्बन्धेनाप्रवृत्त्यर्थात्, वैयर्थ्यस्य 'द्वितीया

हराति शतस्य दीव्यतीति ।

"प्रेष्यब्रुवोः" ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं 'प्रेष्य' इति । तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव

इत्यस्याप्रवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवसिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न च 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रे शेषे इत्यनुवर्त्तते तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीयार्थमिति वाच्यम् । विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वात् । वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृति त्विदं न प्रवर्त्तते इति पुनर्विधानं समासाभावार्थमित्यपि न वाच्यम् । अत एव द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रे भाष्यम् । किमुदाहरणम् । गां प्रतिदीव्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् । इदन्तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुरिति । दिवस्तदर्थस्ये ' ति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति इति कैयटश्चेति ।

ब्राह्मणे" इति सूत्रे इत्यादिः । न च "कर्तृकर्मणो" इति सूत्रस्य बाधनार्थमेवास्त्विति वाच्यम् । वक्ष्यमाणप्रकारेण तिङन्ते एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या तत्र लादेशयोगे "नलोक" इति निषेधेन "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्याप्रवृत्तेः । ननु द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे शेषे इत्यस्य सम्बन्धेन "दिव" इति सूत्रबाधनार्थमेव तदस्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे-नच द्वितीयेति । द्वितीयार्थमिति शेषत्वेन विवक्षायामिति शेषः । विच्छिन्नत्वेन 'विभाषोपसर्गे' इति सूत्रेणेत्यादिः ।

ननु मण्डूकप्लुत्या तत्र शेष इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—वक्ष्यमाण इति । ननु कृदन्तेन योगे समासाभावार्थं तत्सूत्रमस्त्वित्याशङ्काम्परिहरति— कृति त्विदमिति । तादृशलक्ष्याभावादिति शेषः । अत्र हेतुम्प्रदर्शयन् स्वोक्तार्थे भाष्यकारसम्मतिमाह—अत एवेति–कृत्यप्रवर्तनादेव । भाष्यमिति । दृश्यत इति शेषः । 'पूर्वेण—"विभाषोपसर्गे" इत्यनेन । अत्र लादेशयोगस्य सत्वेन "नलोक" इतिनिषेधस्य प्रवृत्त्या "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्याप्राप्त्या "दिव" इति सूत्रस्य बाधनार्थमेव "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रमारब्धम् । भवन्मते "दिव" इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धेन तस्याप्राप्त्या "कर्मणि द्वितीया" इत्यनेन द्वितीयायाः सिद्ध्या "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रस्य भवन्मते वैयर्थ्यमिति भावः । भाष्यमात्रन्न प्रमाणङ्किन्तु कैयटोऽप्युक्तार्थे प्रमाणमित्याशयेनाह—दिव इति । कैयटश्चेति । प्रमाणमिति शेषः ।

गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ।

"कर्तृकर्मणोः कृति" ॥ गुणेति ।

तदुक्तम्—

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

कृत पूर्वीति ॥ कृतपूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानि-

त्रिसूत्र्यामिति तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पाद्यन्तस्य तु न प्रैषे प्रयोग इति भावः । उभयथा षष्ठीतदभावौ । इदं चाकथितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

मूलेऽत एवेह त्रिसूत्र्यामित्युक्तं, तदनुपपन्नम्, तृतीयसूत्रस्येहानुपन्यासादित्यत आह—तृतीयमपीति । एवञ्चेहेत्यनेन बुद्धिस्था सम्पूर्णा कौमुदी परामृश्यते, तस्या आरब्धाया असमाप्तत्वादुदाहरतीति लटो नानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वेऽपि तिङन्तप्रकृतिककल्पप्प्रत्ययान्तेन समासस्य प्रसङ्गोऽस्त्येवेत्यत आह-कल्पाद्यन्तस्येति । न प्रैषे प्रयोग इति । अनभिधानादिति शेषः । प्रकृतसूत्रे शेषग्रहणासम्बन्धे भाष्यमपि प्रमाणम् । तत्रहि—हविषोऽप्रस्थितस्य हविषः प्रस्थितं नेति वक्तव्यम्" यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः । अप्रस्थितत्वेन विशेषितं यद्धविस्तद्वाचकात्तु भवत्येव षष्ठीति फलितम् । इन्द्राग्निभ्याञ्छागं' 'हविर्वपाम्मेदः' 'प्रस्थितम्प्रेष्य' इत्येतदस्योदाहरणम्भाष्ये । अत्र छागमित्यादौ द्वितीया दृश्यते यदि "प्रेष्यब्रुव" इतिसूत्रस्य शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तिस्तदाऽनेन वार्तिकेनैतत्सूत्राप्रवृत्तिसम्पादनेऽपि "षष्ठी शेषे" इति सूत्रेण षष्ठ्या दुर्वारत्वेनोदाहरणासङ्गतिः स्पष्टैव । नच वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्ययन्निषेध इति वाच्यम् । सामर्थ्यकल्पनापेक्षया शेषग्रहणासम्बन्ध एव लाघवमित्यत्र तात्पर्यात् । उभयथा शब्दस्येह भावाभावबोधकत्वन्तु द्वाभ्याम्प्रकाराभ्यामित्यर्थ इति सूचयन्नाह—षष्ठीतदभावाविति । ननु परममूले 'गुणकर्मणि वेष्यत' इत्युक्तन्तादृशी इष्टिश्च "कर्तृकर्मणोरि" ति सूत्रे न दृश्यत इत्यत आह—इदञ्चेति । तत्रहि—' अथेह कथम्भवितव्यन्नेताश्वस्य स्रुघ्नमाहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति उभयथा गौणिकापुत्र" इत्युक्तम् ॥

त्यर्थः। अविवक्षितकर्मकतया भावे क्तः। "सुप्सुपेति" समासः। 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति कर्तरि इनिः। तद्विधौ 'श्राद्धमनेने'ति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। अथ कथं 'धायैरामोदमुत्तम'मिति भट्टिः।

अविवक्षितेति। तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेनेत्यर्थः। पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोद्धव्यम्। अयं च प्रकारस्तद्धितविषय एव। तेन

ननु कर्मणो यद्यविवक्षा तदा कटमित्यस्य कथम्प्रयोग इत्यत आह—तद्धितवृत्तेरिति। पश्चात्—इन्प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं कर्मयोगः कटादिकर्मयोगः। नन्विह कटस्य कृत्प्रकृतिकधात्वर्थोत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वमस्त्येवेति कथं षष्ठी कटशब्दान्न भवति? कृद्ग्रहणेन तद्धिते माभूदित्यस्यच कथं लाभ? इतिचेत् इत्थम्-प्रकृतसूत्रभाष्ये—"धातोर्द्वौ यौ प्रत्ययौ विधीयेते तिङः कृतश्च तत्र कृत्प्रयोगे इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते" इत्यनेन कर्मत्वस्य धात्वर्थनिरूपिततया परिशेषात्कृदन्तयोगे एव षष्ठी भविष्यतीति कृद्ग्रहणानर्थक्यम्प्रतिपाद्य "कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथास्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति, 'कृतपूर्वीकटम्' भुक्तपूर्वीओदनम्' इत्युक्तं, तेन विवक्षितोऽर्थो लभ्यते। अयम्भावः, एतद्वृत्तिविषय एव सकर्मकस्यापि कृधातोर्भुजधातोश्च कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वं सम्पाद्य ताभ्याम्भावे प्रत्यये सति ततः समासतद्धितवृत्त्योः प्रवृत्त्यनन्तरङ्कर्मत्वशक्यवच्छिन्नान्वयविवक्षास्तीति कटस्य तद्धितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमेवास्ति, नतु कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमिति नात्र षष्ठी, किन्तु द्वितीया। कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयकर्तृकर्मणोर्ग्रहणात्। तण्डुलानाम्पाचकतर इत्यत्र तद्धिताधिक्यसत्त्वेऽपि पाचकादेः पृथक् प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन तच्छक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वङ्क्रियाया अस्तीति षष्ठी भवत्येव। नचात्र "नलोक" इति निषेधः शङ्क्यः, तस्य प्रत्यासत्त्या निष्ठान्तशक्तिग्रहोपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणि निषेधविधायकत्वात्। तद्धितविषये—दृश्यमानप्रयोगसम्बन्धिवृत्तिविषये। ननु "नपुंसके भावे क्तः" इति क्तप्रत्ययेनेष्टस्य सिद्धौ क्लेशेन भावार्थकप्रत्ययोपपादनमफलमत आह—नपुंसक इति। अकर्मकेभ्य एवेति। सकर्मकस्याविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मत्वं संसाध्य भावे क्तप्रत्ययप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्यादेवङ्कल्पनात्। नन्वेवंसति भ्रान्तन्देशमनेकदुर्गविषममित्यस्य का गतिरत आह—भ्रान्तमिति। भ्रम् धातोर्गत्यर्थत्वात् तस्य भावेऽपि प्रत्ययविधायकत्वङ्कथमत आह—तत्सूत्रोपात्तेति। चेन—तत्सू-

अत्राहुः—अनित्यमिदम् । 'तदर्ह' मिति निर्देशात् । स्त्रीप्रत्यय-

---

घटं क्रियते इत्यादि न नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव । भ्रान्तं देशमित्यादि तु 'गत्यर्थाकर्मके' ति क्तेन निर्बाधम् । तत्सूत्रोपात्त-धातुभ्यश्चेन तस्य भावे ऽपि विधानादित्यन्यत्र विस्तरः । धायै रामोदमुत्तममिति । दधातेः 'ददातिदधात्योर्विभाषे' ति णः 'आतो युगि' ति युगिति जयमङ्गला । धयैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात् । उत्तम-पुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थाभिमानेन प्रश्नः । यदि त्वामो-

---

त्रोपात्तेन चेन । अन्यथा तस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिः । अपिशब्दः "कर्तृकर्मणोः समुच्चायकः । अत एव "अजर्यं सङ्गतम्" इति सौत्रनिर्देशः सङ्गच्छते । ननु 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्युपसङ्ख्यान' मिति वार्तिकेन "गतन्तिरश्चीनमनूरुसारथेः" इत्यत्र कर्तरि षष्ठीवद्भ्रान्तं देशमित्यत्रापि कर्मणि देशशब्दात् षष्ठी स्यात् ।

यदि तु शेषत्वविवक्षया षष्ठीसाधनेन तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानपक्षस्तदाऽनूरुसारथिशब्दादिव भ्रान्तन्देशमित्यत्र देशशब्दादपि शेषत्वविवक्षया षष्ठ्या आपत्तिरिति, चेन्न । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तप्रत्ययाऽकर्मकेभ्य एवेति सामान्यतो न नियमः, किन्तु नपुंसके भावे क्त इत्यनेन क्तोऽकर्मकेभ्य एवेति नियम्यते । गतन्तिरश्चीनमित्यत्राविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकाद्गम्धातोर्नपुंसके भावे क्त इत्यनेनैव क्तः । अत एवानूरुसारथिशब्दात्षष्ठी, "नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिके प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे इति विहितक्तस्यैव ग्रहणमिति सर्वं सामञ्जस्यं स्यात् । नन्वेवन्तर्हि गतन्तिरश्चीनमितिवदत्रापि नपुंसके भावे क्तो दुर्वार इति चेन्न । 'कृतपूर्वीकटं' 'भुक्तपूर्व्योदनम्' इत्येतद्वृत्तिविषय एवायम्प्रागकर्मकः, पश्चात्तस्य कर्मसम्बन्धेनैतच्छास्त्रीयकर्मसञ्ज्ञकार्थानन्वय्यर्थकत्वरूपाकर्मकत्वाभावेन तस्यात्राप्राप्तेरिति ।

ण इति । तस्य विकल्पेन शप्रत्ययविधायकतया तदभावे "श्याद्व्यध" इति सूत्रेणाकारान्तलक्षणो ण इत्यर्थः । प्रमादादिति । नच "पाघ्राध्माधेट्" इति शप्रत्यये तथा भविष्यतीति वाच्यम् । तस्मिन्कर्तरि शपि तस्य "जुहोत्यादिभ्यः" इति श्लौ द्वित्वे दधेरिति स्यादिति भावः । पचादित्वेनाचि धाभिरिति धैरिति स्यात् । अत्रामोदशब्दात् "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी कुतो न ? इति प्रश्नः । आमोदस्य गुणत्वाद्द्रव्याकाङ्क्षाशान्तये आह —पुष्पादीनामिति ।

योरिति। कथं तर्हि 'सुट्तिथो'रिति सूत्रे सुटा सीयुटो बाधो नेति

दं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाव्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काप्यनुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयं भावः। तत्रेव, तस्य, अर्ह, इति सूत्रत्रयं कार्यम्। अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि षष्ठीति 'तस्य भाव' इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम्। एवं सिद्धेतदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। एतेन सूत्रे कर्मोपपदादण्-प्रत्यये उपपदसमासो, अजन्तस्य कर्मषष्ठ्या वा समास इति निर-

---

अभिमानपदोपादानसूचितामरुचिम्प्रकटयति—यद्वित्वामोदमिति। जयम-ङ्गलाव्याख्यातरीत्येति।

'ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम्।
लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः॥

इति पद्यम्। इदञ्च तत्रैव व्याख्यातम्। मादृग्भ्यो दुःखन्ददद्भिरुत्तमामोदम्पुष्पादीनाङ्गृहीत्वा मादृशां दत्तस्य दुःखस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पद्भिरिव वातैः को मादृग् विरहाग्निव्याप्तश्चेतयः चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति। स्यादिति। दाधातोः पोषणार्थाद्धाञश्च "ददातिदधात्योर्विभाषा" इति शणौ, "लिम्पेः शः" "ज्वलेर्णः"। न काप्यनुपपत्तिरिति। अध्याह्रियमाणस्य गृहीत्वेत्यस्यामोदपदार्थः कर्मेति "नलोके" इतिषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया भवति। एतेन आमोदम्प्रगृह्य धायैरित्यर्थविवक्षायां 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यत्रेव "ल्यब्लोप" इति वचनेनामोदशब्दात्पञ्चम्या आपत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। गृहीत्वाशब्दस्यैवात्राध्याहारात्। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे इति पञ्चमीतु ल्यबन्तं विना तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। प्रकृतेतु ल्यबन्तं विना आमोदस्य धात्वर्थकर्मत्वस्य झटिति प्रतीतिरिति न तेन पञ्चमीप्राप्तिः। अत एव "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इत्यत्र वक्षःशब्दान्न पञ्चमी।

'तदर्हम्" इति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्योपपदोरनित्यत्वज्ञापकत्वन्नेत्याशङ्कां वारयति—अयम्भाव इत्यादिना। तत्रेव। सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिः, तस्य षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिः, अर्हम् तस्येत्यनुवर्तते, शब्दाधिकारोऽत्र, एवञ्चेदं कर्मषष्ठ्यन्तमिति तत्कर्मकार्हणकर्तरि वतिरित्यर्थः। एवं योगविभागे गौरवपरिहारायाह—तस्य भाव इत्यत्रेति। चस्त्वर्थे। असमस्तेति इदन्द्वितीयान्तत्वस्य स्फोरणाय यदुक्तम्प्राग्वक्ष्यमाणरीत्येति तामाह—एतेनेति। निरस्तमित्यत्रान्वयः।

वृत्तिः। करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण।

"न लोकाव्ययनिष्ठा" ॥ उश्च उकश्च उकौ, लश्च उकौ चेति विग्रहः। उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह—**हरिं दिदृक्षुरलङ्करिष्णवेति। शेषे षष्ठी त्विति।** एतेन 'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः' 'अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मय' मित्यादि व्याख्यानम्। यद्वा इक्ष्वाकूणां

स्तम्। अत एव द्वितीयासमर्थादिति व्याख्यायते। राजानमर्हतीति च विगृह्यते। तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति। भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति बोद्धव्यम्।

ऊकौ चेति। अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम्। तदन्तविधिरिति। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम्। ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न। तत्प्रत्याख्याने

तदिति द्वितीयान्तम्। अर्हमिति पचाद्यजन्तम्। नच तदर्हमिति निर्देशस्य सौत्रत्वेनोपपत्तिरस्त्विति वाच्यम्। सौत्रत्वकल्पनापेक्षया ऽनेकप्रयोगसाधकानित्यत्वकल्पनस्य न्याय्यत्वादिति भावः। अत एव—तदित्यस्य द्वितीयान्तत्वादेव। षष्ठ्यन्तत्वे तु षष्ठी समर्थादिति स्यात्। अत एव विधिमर्हतीति विग्रहः। तत्फलन्तु—असमस्तद्वितीयान्तत्वफलन्तु। मूले—अत्राहुरित्युपादानमरुचिबोधनाय, तां प्रकटयति—भाष्ये त्विति। एतत्—अनित्यत्वम् नेति भट्टिप्रयोगस्यांकरीत्योपपत्तिः। तदर्हमिति तु कर्मोपपदाण्प्रत्ययान्तम्। किञ्चोक्तरीत्या योगविभागेन व्याख्याने यद्यपि पुनस्तस्येत्यस्यानुपादाने शब्दलाघवन्तथापि तस्येत्यत्र स्वरितत्वस्य निर्हेतुकशब्दाधिकारस्य चाश्रयणमिति ज्ञानजनकमनोव्यापारस्य गौरवमस्त्येवेति।

मूले—" लश्च " इति पृथक्कृत्वा, विग्रहघटकत्वेन प्रदर्शितम्। लश्च उश्च उकश्चेति तु नोक्तम्। "इण्किशीनाम्" इति न्यायेन रूपासिद्धिप्रसङ्गादत एवाह—ऊकौ चेतीति। अव्ययपदमुक्तद्वन्द्वाघटकमिति भ्रमवारणायाह—अव्ययमिति। ननु यद्युकारेण तदन्तविधिस्तदा हरिं दिदृक्षुरित्यत्र न स्यादत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेध इति कथनेन शेषषष्ठ्यनङ्गीकारे दुरापशब्दस्य खल्प्रत्ययान्ततया षष्ठी न स्यादिति भावः। 'इक्ष्वाकूणान्दुराप' इत्यादीनां शेषत्वविवक्षया साधनन्दुर्बलमिति सूचयन्नाह—

सिद्धय इत्यन्वयः । न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयः । न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति ।

"**तुल्यार्थैः**" ॥ कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति कालिदासः । 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुने'ति माघश्च । उच्यते । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । 'स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्येव तुलाभिलाषिण' इत्यत्र यथा । उक्तं हि—विनापि तद्योगे तृतीयेति । व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥

त्वनभिधानात्कातिरिक्तविषये सा न । अत एव 'पूरणगुणे' ति सूत्रे सद्ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्ये ध्वनितमित्यरुचेराह–यद्वेति । सहयुक्त इति । स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ॥

इति षष्ठी ॥

नन्विति । वार्तिकादिति षष्ठीतिनिषेधस्य बाधकादिति शेषः । तत्प्रत्याख्यान इति शेषत्वविवक्षयेत्यादिः । सा नेति—शेषत्वविवक्षा नेत्यर्थः । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैस्यायैवमेव कल्पनादिति भावः तत्रार्थे प्रमाणान्तरमाह—पूरणेत्यादि । ध्वनितमिति । तत्रहि—"सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नैतदस्ति, कारकषष्ठ्या निषेधात् । शेषषष्ठ्यान्तु ब्राह्मणस्य कटमित्यर्थेनासामर्थ्यादसतीति व्यर्थं न्" इत्युक्तम् । यदि कारकषष्ठीविषयेऽपि शेषत्वविवक्षा स्यात्तदा कुर्वन्नित्येनयोगेऽपि शेषत्वविवक्षा सम्भवतीति कटादियोगेनासामर्थ्यप्रदर्शनमसङ्गतं स्यात्तेनेदन्ध्वनितमित्यर्थः । यदि स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दः कर्माङन्तस्तदा 'भूतिसितेन शम्भुना' इति करणतृतीयैव युक्ता, कारकविभक्तेर्बलवत्त्वादत आह—स्फुटोपमेति । भावसाधन इति । भावेऽभिधेये प्रत्यय इति भावः साधनत्वेन व्यपदिश्यते । एवञ्च भावेऽङ्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थोपमानक्रियायाश्चारदस्य शब्दो ऽन्वयः शम्भोश्चार्थः । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्यत्रतु तुलोपमाशब्दो कर्मसाधनाङन्तौ सादृश्यानुयोगिवाचकौ । सादृश्यमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोध्यम् ।

इति षष्ठीविवरणम् ।

आधारस्त्रिधेति । एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः । किं च 'दूरान्तिके'ति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादाधिकरणे ऽप्येता बोद्धयाः । क्तस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः ।

प्रातिपदिकार्थमात्र इति । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्ताश्च तिस्रः इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया बाधिकेति भावः । वृत्तिभूमिर्यस्येति । यत् क्तान्तनिरूपि-

---

ननु चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यो ऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽपि कथं विभक्तिचतुष्टयमत आह—सप्तम्यधीति । सिद्धत्वादिति । एतेन तत्र न चकारेण सप्तमीविधानं किन्तु प्रथमोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थस्यान्तरङ्गत्वात्तत्र सप्तमी विधीयते । साच कस्मादित्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योपस्थानात्तेभ्यः सप्तमीत्यस्य लाभः । अत एवाह—प्रागुक्ता इति । ननु प्रातिपदिकार्थ इति सूत्रस्य परत्वात्तेन परत्वाद्बाधिका प्रथमैव स्यादिति कथञ्चतस्रो विभक्तय इत्यत आह—इयञ्चेति । अपीति । तेनान्तरङ्गायाः समुच्चयः । एतेभ्योऽधिकरणकारकेऽपि सप्तमी भवति, प्रथमायास्तत्र मात्रपदेन व्यावृत्तेः । मूले—त्रैविध्यमाधारस्य दर्शितन्तत्र सम्मतिरुक्ता-संहितायामितीति । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमधिकरणशब्दस्याधिकरणत्वमेव तच्चैकमिति कथमाधारस्य त्रैविध्यमिति, चेन्न । आधारतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वानियमेनोपकारकसम्बन्धभेदादधिकरणं त्रिविधमित्युच्यते यत्राधारत्वाभिमतपदार्थीययत्किञ्चिदवयवावच्छेदेन संयोगे सति कर्तृकर्मसमवेतक्रियानिरूपिताधारत्वविवक्षास्ति सः । यत्र वा उप समीपे श्लेष इति व्युत्पत्त्या व्यवहितसामीप्यसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितकर्तृकर्मसमवेतक्रियानिरूपिताधारत्वस्यविवक्षास्ति, सच औपश्लेषिकाधार इत्युच्यते । अत एव भृत्येभ्यो यन्मासिकन्दीयते तत्र मासे दीयते 'मासिकम्' इति व्युत्पत्तिः "तत्रच दीयते" इति सूत्रसम्मता भवति । अत्र बुद्धिस्थदिवसपरिच्छिन्नमासस्य दाधात्वर्थफलविशिष्टाधारकालस्यचोपश्लेषोऽस्तीति मास औपश्लेषिकमधिकरणम् । मासे ऽतिक्रान्ते दीयते उत्तरकाले दीयत इत्यर्थः स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते फलितार्थसूचनाय ।

ननु संयोगसमवायान्यन्तरसम्बन्धेन यः कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारस्तत्र रूढिसत्त्वाद्योगार्थमादाय सामीप्यमादाय व्यवहितस्य कथङ्ग्रहणमितिचेन्न । 'गङ्गायां

हेतौतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोद्धव्यम् । सीमेत्यादि ।

तपरार्थाभिधायकत्वाश्रयइन्नन्तः शब्द इत्यर्थः । अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येति षष्ठीतत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः । तादर्थ्ये इति ।

गावः' 'कूपे गर्गकुलम्' इति भाष्यकारीयव्यवहारबलेन तस्यापि ग्रहणात् । अत एव "इको यणचि" इत्यादिसूत्राणामजुपश्लिष्टस्येक इत्यर्थविवरणं सुष्ठु सङ्गच्छते । अत एव च "शब्दस्य शब्देन कोऽन्यो ऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः उपश्लेषात्" इति भाष्योक्तिरप्युपपद्यते । साक्षात्क्रियाधारस्य कर्मकर्तृसंज्ञा ऽधिकरणसंज्ञाया बाधिका भवतीति परम्परया क्रियाधारस्य सा भवति । साच परम्परा क्वचित्संयोगघटिता क्वचित्समवायघटिता क्वचित्तदन्यतरातिरिक्तविशेषणतासम्बन्धघटिता । आद्या, 'कटे शेते' 'स्थाल्यान्तण्डुलं पचति' इत्यादौ । 'पटे शौक्ल्यं' 'द्रव्यादिषु जातिः' इत्यादौ द्वितीया । तृतीयातु घटाभावे पटाभाव इत्यादौ । तदुक्तं हरिणा—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । अत्र व्यवहितामित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिः परम्परयैवान्वयसूचनाय । अत एव 'अक्षेषु शौण्डः' इति विग्रहे "सप्तमी शौण्डैः" इति समासः । वैषयिकाधारस्तु मोक्षे इच्छास्तीत्यादौ । यत्र सर्वावयवावच्छेदेन सम्बन्धोऽस्ति स एवाभिव्यापकाधार इत्युच्यते-'तिलेषु तैलं' 'दध्नि सर्पिः' इत्यादौ यथा । अत्रायं विशेषः इच्छा इत्यादौ धात्वर्थेच्छाविषयता यदा मोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षमिच्छतीत्येवान्तरङ्गत्वेन कर्मसंज्ञया भवति । यदातु प्रत्ययार्थसिद्धावस्थापन्नार्थविषयतामोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षे इच्छास्तीति भवति । अत्रापि प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाविषयत्वविवक्षायाङ्कर्मणि षष्ठी भवति । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

क्तस्येन् विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमित्यत्र विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरत्वेन मूले व्याख्यातस्तदर्थङ्कथयितुमाह—यत् क्तान्तेति । यत् क्तान्तर्थात्यर्थः । वार्त्तिके क्तशब्दः क्तान्तपरः । एवमिन् शब्दोऽपि तदन्तपरः । विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरः । एतदर्थः—परार्थाभिधायकत्वाश्रयः । एवञ्चेन्नन्तः शब्दः परार्थाभिधायकत्वाश्रयो यस्य क्तान्तार्थस्येत्यर्थः फलितः । यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निरूप्यनिरूपकभावः । यत् क्तान्तार्थनिरूपिताभिन्नपरार्थाभिधायकत्वाश्रय इन्नन्तः शब्दस्तस्य क्तान्तस्य कर्मणि सप्तमी भवतीत्यर्थः सिद्धः । एवम्बहुव्रीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य

एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम् । मेदिनीकारोऽप्याह—
सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति ।
अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः ॥ इति च ।

फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वाच्च करणस्येति भावः ।

ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावो भूयोदर्शनाश्रयो द्रष्टस्त-

---

देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिरेव देशपरत्वेन गृह्यत इत्याशयेन व्याचष्टे-इनो-विषयेति । एवञ्च बहुव्रीह्यपेक्षया षष्ठीतत्पुरुषे लाघवमिति भावः । 'अधीती व्याकरणे' इति शब्दाद्भूतकालिकव्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेतिबोधः । इन्विषयस्य कर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः कालादिभिन्नकर्मबोधकः । तेन मासमधीती व्याकरण इत्यस्योपपत्तिः ।

"निमित्तात्कर्मयोगे" अत्र निमित्तपदं क्रियाजनकप्रवृत्तिकारणज्ञानविषय-लाक्षणिकम् । फलज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वम्प्रसिद्धमेवेत्यभिप्रायेण परममूले निमित्त-मिह फलमित्युक्तम् । कर्मयोग इत्यस्य क्रियाकर्मणा योगः सम्बन्धस्तस्मिन्नित्यर्थः । सतीति शेषः । फलञ्चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ सप्तम्यर्थः । तस्य फलत्वन्तु हननक्रिया-यास्तल्लाभेच्छाधीनत्वाद्बोध्यम् । एवञ्च 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इतिशब्दाच्चर्महेतुकं यद्द्वीपिकर्मकं हननन्तद्विशेष्यकः कर्तृप्रकारकः शाब्दबोधः । अत्र परममूले हेतुतृतीयेत्यभिधानं "हेतौ" इतिसूत्रे फलस्यापि हेतुपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायेण । एवञ्च फलार्थकत्वमपि हननस्य सम्भवतीत्याशयेनाह-मूले—तादर्थ्यचतुर्थ्य-पीति । एतदेव प्रकटयति—फलस्येति । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इत्यत्र, 'सीम्नि पुष्कलको हतः' इत्यत्र, पुष्कलकशब्दस्याण्डकोशार्थकत्वे कर्मणा योगः-समवायः । 'दन्तयोर्हन्ति कुञ्जर' मित्यत्र 'केशेषु चमरीं हन्ति' इत्यत्र पुष्कलशब्दस्य शंकुपरत्वे सीमशब्दस्य परिच्छिन्नदेशपरत्वेच संयोगात्मकः कर्मयोगो बोध्यः । "यस्यच भावेन भावलक्षणम्" इत्यत्र भावशब्दः क्रियाया बोधकः । एवञ्च यत्सम्बन्धिक्रियया यस्य क्रिया लक्ष्यते ततः सप्तमीत्यर्थः ।

नन्वस्य सूत्रस्य यत्र क्रिययोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावस्तत्रैवचेत्प्र-वृत्तिस्तदा ह्यत्र ज्ञापकत्वोपपादिका भूयोदर्शनादिघटिता सामग्री सम्भवति तत्रैव प्रवृत्तिः स्यान्नत्वन्यत्रेत्याशयेन शङ्कते—नन्विति । भूयोदर्शनाश्रयः । साध्य-साधनयोः सामानाधिकरण्यस्य भूयांसि यानि दर्शनानि तत्प्रयोज्यः यथा वन्हि-धूमयोः । नन्वस्तु भूयोदर्शनाश्रयस्त्वच्छिन्नविच्छन्नमत आह-ततश्चेति । तदन्नी-

हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतो निखात इत्याहुः ।

यस्य च ॥ निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम् । तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्र्युदाहरणम् । कर्म-

तश्चोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात्र तु प्रकृते कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यत आह निर्ज्ञातकालेति कालो देशस्या-प्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति तदाश्रययोरिति ।

कारेचेत्यर्थः । प्रकृते—'गोषु दुह्यमानासु गत' इत्यादौ इदं वाक्यङ्गृहिणम्प्रति आगन्तुकपुरुषकर्तृक गमनक्रियोत्पत्त्यधिकरणकालज्ञानेच्छया आगन्तुकः कदा गत इति यः प्रश्नस्तस्योत्तरभूतम् । एवञ्चात्र न निरुक्तभूयोदर्शनसम्भव इत्याह—कदाचिद्धीति । मूले—निर्ज्ञातकालेति बहुव्रीहिः । क्रिया अन्यपदार्थः । एवञ्च निर्ज्ञातकाला या दोहनक्रिया सा अनिर्ज्ञातकाला या गमनक्रिया तस्या लक्षणम्भवति । मूलस्य न्यूनतामपरिहर्तुमाह—कालो देशस्येति । एवञ्च निर्ज्ञातदेशा क्रिया अनिर्ज्ञातदेशाया लक्षणमिति बोध्यम् । एवञ्च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितं यज्ज्ञापकत्वन्तदेतच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकन्नत्वत्र भूयोदर्शनापेक्षेति तात्पर्यम् । सति गुण इति । अत्र गुणसत्त्वक्रियाधिकरणदेशः पृथिव्यादिर्ज्ञात इति गुणसत्त्वक्रिया द्रव्यत्वसत्त्वक्रियाया लक्षणम् यत्सम्बन्धिक्रियेत्यत्र यत्पदबोध्यः क्वचित्कर्म क्वचित्कर्ता ।

अत एवोक्तम्मूले-तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोरिति, कर्तुः कर्मणश्च यदुदाहरणं तत्र, तयोः कृदन्तबोध्यत्वात्प्राधान्यं क्रियायास्तु विशेषणत्वमिति प्रधानस्यैव लक्षणत्वमर्तातिरित्याशयेनोक्तम्-इति । कर्तृकर्मबोधकप्रत्ययानन्तर्घटितोदाहरण-द्वये प्रतीयमानमिति उभयत्र सप्तम्यर्थो ज्ञाप्यज्ञापकभावः । दोहनादिक्रियाधि-करणकालसम्बन्धश्च । तस्य प्रकारत्वमतं गोभिरित्यादिवाक्यात्तत्कालीनकालावच्छिन्न-व्यापारजन्यदोहनाश्रयगोनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यताविशिष्टो दोहनाधिकरण-कालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोध्यः । सप्त-म्यर्थस्य संसर्गत्वमेतच्चोक्तोभयसम्बन्धेन तादृशगवीविशिष्टगमनकर्त्रभिन्नश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोध्यः । न द्रव्ययोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावः, किन्तु क्रियाविशिष्टयोरेव । अन्यथा 'गोषु चैत्र' इति शब्दादपि गोज्ञाप्यश्चैत्र इति बोधः स्यात् । एवञ्च

ण्याह–गोष्विति। इह अधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनगोदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति। भेद एवेति। न तु(१)शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रा-

---

क्रियाश्रययोरित्यर्थः। विशेषणीभूतयोरिति। शिखी ध्वस्त इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवेषेणैव (२) तस्य लक्षकत्वात्

यद्धर्मविशिष्टयोस्तथात्वसम्भवस्तद्धर्मयोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो मानसज्ञानविषयः। व्यञ्जनाया अपि वृत्तित्वमते शाब्दबोधविषयो वेत्याशयेनोक्तं–विशेषणीभूतयोरित्यादि। अत एवोक्तं सूत्रकृता "यस्य च भावेन" इति। तद्विवरणे–निर्ज्ञातकालेति। स कालो यदि प्रातः समयरूपस्तदा तस्यैव पक्षत्वं। कालिकसम्बन्धेन गमनक्रियाविशिष्टस्य साध्यता। कालिकसम्बन्धेनैव दोहनकर्माभिन्नगवीनां हेतुता बोध्या। विशेषणांशे पर्यवसानविषये दृष्टान्तमाह–शिखी ध्वस्त इत्यादाविति। इदम्पर्यवसानं यदा शिखाविशिष्टस्य पुरुषस्य जीवननिश्चयस्तस्मिन्समये भवति।

ननु क्रियाया एव लक्षकत्वं सूत्रकृतोक्तमिति तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यतआह विशिष्टवेषेणेति। अभेदसम्बन्धेन गमनादिक्रियाविशिष्टगवादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनेत्यर्थः। धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं वक्तुमशक्यम्, असत्वभूतत्वात्, किन्त्वाश्रयद्वारैवात एव 'तदाश्रयद्वारेण' इति मूलेऽभिहितम्। एतेन क्रिययोः साक्षात्तदाश्रययोस्तद्द्वारेति कस्यचिदुक्तिर्निरस्ता। इदञ्च सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालदेशान्यतरघटितसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते।

अत्रेदम्बोध्यम्। काचित्क्रिया स्वाधारकालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति, यथा—गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ। काचित्स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नामन्यां लक्षयति, यथा—गोषु धोक्ष्यमाणास्वागतश्चैत्र इत्यादौ। काचित्तु

---

१ यतो निर्धार्य्यते, यश्च निर्धार्य्यते, येन रूपेण निर्धार्य्यते एतत्त्रितयवाचकशब्दसमभिव्याहारे एव पञ्चम्यादिविधानम्। एवञ्चावधि (भेदप्रतियोगि) वाचकपदोपात्तधर्मानाक्रान्तत्वं यत्र निर्धार्य्यमाणस्य तत्रैव पञ्चमी, नतु तादृशधर्माक्रान्तत्वे तदाह–शब्दान्तरेति प्रकृतभेदप्रतियोगि वाचकशब्दोपात्तेत्यर्थः।

२ अध्ययनक्रियाशून्यकालिक ब्राह्मणानां लक्षकत्वाभावेनाध्ययनक्रियायां लक्षणत्वं विश्राम्यति। तदाह विशिष्टवेषेणेति–अध्ययनक्रियाविशिष्टरूपेणेत्यर्थः। धातूस्थाप्यक्रियाया असत्वभूततया साक्षाल्लक्षणत्वासम्भवः। सिद्धक्रियास्थलेतु अधिकरणे सप्तमी बोध्या।

न्ततेति भावः । माथुरा इति । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

नन्विति । गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तता यथेति भावः । तदाह—न

स्वाधारकालानन्तरकालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति, यथा—गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ । लक्षकक्रियाश्रयवाचकत्वन्द्वयोरपि गोशब्ददुह्यमानशब्दयोरित्युभाभ्यां सप्तमी । ननु यत्र क्रियावाचकम्पदन्न प्रयुज्यते—विवाहे नान्दीमुखङ् कुर्यादित्यादौ, तत्र कथं सप्तमीति, चेदित्थम् । अत्र विवाहपदस्य विवाहप्राक्काले लाक्षणिकत्वात् "सप्तम्यधिकरणेच" इति सप्तमी । "राहूपरागे स्नायात्" इत्यादौ राहूपरागपदस्य राहूपरागकाले लक्षणा । तस्य सप्तम्यर्थाधारतायामन्वयस्तस्यास्तु स्वनिरूपिताधेयतासम्बन्धेन स्नाधात्वर्थेऽन्वये सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन राहूपरागस्नानयोर्निमित्तनिमित्तभावे पर्यवसानम् ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

अत्राङ्गादिपदमङ्गादिदेशपरम् । अधिकरण एव सप्तमी, तस्य गमनेऽन्वयः । तस्य स्वसमानकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन पुनः संस्कारयोग्यतायामन्वयो ऽवच्छेदकावच्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वम्फलति ।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' ॥

परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषयकदर्शने अहम्ब्रह्मास्मीत्याकारकापरोक्षज्ञाने ईदृशज्ञानोत्तरकालेऽस्य द्रष्टुः पुरुषस्य हृदयग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारो भिद्यते, सर्वसंशयास्तादृशसंस्कारप्रभवसंशयाश्छिद्यन्ते, जाता नश्यन्ति, पुनरुत्पत्तिस्तु तेषान्न भवति सामग्र्यभावात् । अत एव सर्वपदम् अस्य कर्माणि सञ्चितान्यदृष्टानि क्षीयन्ते नश्यन्ति । प्रारब्धानान्तु भोगान्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः. दृष्टपदन्तादृशदर्शनोत्तरकाललाक्षणिकमौपश्लेषिकाधारे एव सप्तमी । मासिकादौ यथा, तथैव बोध्या । एवं हृदयग्रन्थिशब्देन सङ्गभयद्वेषमोहशोकादि यद्यत् तत्सर्वं ग्राह्यम् । अविद्याया नाशे तत्कार्याणान्नाशात् । भिद्यत इत्यत्र कर्मकर्तरि लट् ।

मूले—वृक्षे न कपिसंयोग इत्यत्र मूलपदात्सप्तम्यस्यौपश्लेषिकाधारे, अवच्छेदकतासम्बन्धस्याप्याधारतानियामकत्वात् । अत एव 'शिरसि वेदना' 'पादे मे सुख' मिति व्यवहारे यथायथमवधातव्यम् ।

निपुणो राज्ञ इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना ऽपि सप्तमी भवत्येव। "साध्वसाधुप्रयोगे च" इति वार्त्तिकात्। प्रसित इति। तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः। मूलेनेति। नक्षत्रेण युक्तः काल

इत्रेति। वार्त्तिकादिति। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधु। प्रत्यासत्त्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन

अत्रेदमवधेयम्। उक्तत्रिविधाधिकरणेषु मुख्यमधिकरणमभिव्यापकं सर्वावयवावच्छेदेन यत्राधेयस्य सम्बन्धस्तदेव अत एव "स्वरितेनाधिकार" इति सूत्रभाष्ये आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यम्मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्म व्याप्त इत्युक्तम्। अस्य न्याय्यत्वन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्भानाद्भवति अन्यदधिकरणङ्गौणम्। सप्तमीतु सर्वस्मिन्नप्यधिकरणे सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्राधिकरणपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्भवति अत एव गङ्गायाङ्घोषः कूपे गर्गकुलमित्यत्र गौणाधारे सप्तम्युदाहृता भाष्ये। पञ्चमी विभक्ते यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते, अत्र विभक्तशब्दार्थो भेदः एवञ्च यतो निर्धारणम्भेदश्च ततः पञ्चमीत्यर्थः। यत्र निर्धारणं तत्र भेदस्य सर्वत्रसत्त्वात्। विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्भेद एवेति नियमलाभः। भेद एवेत्यस्य भिन्नधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमेव एवकारेणाभेदस्य व्यवच्छेदः। स च निर्द्धार्यमाणस्य क्वापि नास्तीति नियमप्रदर्शनवैयर्थ्यम्प्राप्नोतीत्याकाङ्क्षायामाह—मूले नतु शब्दान्तरेति। तदुदाहरणं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—गवामिति। उक्तस्य विभक्तपदार्थस्य सत्त्वमुदाहरणे प्रदर्शितम्मूले—नक्षत्रेत्यादिना। यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र विशेषस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमस्त्येव प्रकृतेतु निर्द्धार्यमाणेषु पाटलिपुत्रकत्वान्नास्तीति भेदस्यैव सत्त्वमावश्यकमिति भावः। अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयत्वम् पाटलिपुत्रकावधिकनिर्द्धारणविषयामाथुरा आढ्यतरा इति बोधः। "साधुनिपुणाभ्यामितिसूत्रस्थस्यार्चायामित्यस्य व्यावर्त्यप्रदर्शनसमये साधुशब्दम्परित्यज्य निपुणशब्द एवोक्तस्तद्बीजमाह—वार्त्तिकादितीति। नन्वेवं साधुर्भृत्यो राज्ञ इत्यस्य वृत्तिप्रदर्शितप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह—साधुर्भृत्य इति। नन्वेवमन्यविषयकमपि साधुत्वङ्गम्येतेत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति। एवञ्च यद्विषयकसाधुत्वं शब्दतो बुध्यते तद्वाचकादेव वार्त्तिकेन सप्तमीति भावः। अत एव तत्र वार्त्तिके प्रकृष्टयोगात्मकप्रयोगग्रहणम्। ननु यदि साधुशब्दार्थस्यार्थिको योगो राजनि गम्यत इति भवत्सम्मतन्तदा वृत्तिप्रदर्शितम्प्रथमोपस्थितं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति प्रत्युदाहरणमपि सम्यगेव। प्रकृतसूत्रेऽर्चाया-

इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुप् । **पर्यायेणेति** । ईश्वरशब्दो भावसाधनः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् । यस्येति स्वं निर्दिश्यते । यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम् । एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः । सा च विशेषणात षष्ठीवदिति भावः ॥

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां
कारकप्रकरणम् ॥

तत् स्पृश्यते । अर्चायां प्रतियोगिनिषेधार्थं त्वत्र साधुग्रहणमिति तत्त्वम् । तत्परे इति । रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम् । तेन प्रकर्षेण सित इत्यर्थे न ॥

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकप्रकरणम् ॥

मित्यस्याभावे "साधुनिपुणाभ्या" मिति तृतीयया योगमात्राक्षेपादिति तत्त्यागानौचित्यमेवेत्यत आह—अर्चायामप्रतियोग इति । साधुर्मातरम्प्रतिपर्यनु इत्यत्र यदा ऽर्चा विवक्षिता तदा मातृशब्दात्सप्तमी प्राप्ता परन्तु प्रतियोगसत्वान्न भवति । एतेन प्रकृतसूत्रे साधुग्रहणमनर्थकम् । साधुशब्दप्रयोगे "साध्वसाधुप्रयोग" इति वार्तिकेन सप्तम्या दुर्वारत्वादिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता प्रकृतसूत्रे पुनः साधुशब्दोपादानसामर्थ्यात्प्रत्यादिभिर्योगे साधुशब्दे प्रकृतसूत्रेण वार्तिकेन वा प्राप्ता सप्तमी न भवतीति भावः । अप्रतेरिति । शब्दे समस्तः प्रतिशब्दो "लक्षणेत्थम्भूत" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाघटकप्रत्यादिलाक्षणिक इत्याशयेन वार्तिककृतोक्तमप्रत्यादिभिरिति । नन्वेवंसति प्रकृतसूत्रे एव साधुशब्दोपादानमस्तु प्रत्यादियोगाभावे प्रकृतसूत्रेणैव साधुशब्दप्रयोगे सप्तम्याः सिद्धौ वार्तिके साधुग्रहणमनर्थकमितिचेन्न । साधुः कृष्णो मातरीत्यत्र तत्वकथने ऽर्चाया अभावे ऽपि सप्तमीसिद्ध्यर्थन्तस्य सत्वात् । एवञ्च प्रकृतसूत्रे ऽर्चाग्रहणन्निपुणार्थ-

मेवेति ध्वनयन्नाह—तत्त्वमिति। अत एव सप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रस्थसाध्वसाधुप्रयोग इति वार्तिकव्याख्यानावसरे साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणन्तेन तत्त्वकथने 'साधुशब्दयोगे सप्तमी भवति, अर्चाग्रहणन्तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव' इति कैयटः सङ्गच्छते। मूले "प्रसितोत्सुकाभ्याम्" एतद्व्याख्यानावसरे तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरप्रदर्शनं रूढस्यैव प्रसितशब्दस्य ग्रहणन्तु यौगिकस्येति प्रदर्शनायेत्याशयेनाह—रूढत्वादिति। प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायस्यापि प्रसिद्धत्व एव तात्पर्यम्। एतदर्थस्य—एतदर्थकस्य। सितशब्दो गौरवाची। इत्यर्थे इति। सतीति शेषः। परममूले "यस्मादधिकं यस्यचेश्वरवचनम्" इति सूत्रस्य व्याख्यानम्मङ्गलाय "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्यात्। तत्र यस्यचेश्वरवचनमितिशब्दस्य यस्य स्वस्य ईश्वरः कथ्यते तद्वाचकादित्यर्थे स्ववाचकात्सप्तमी यदास्वीश्वरशब्दो भावप्रधाननिर्देशेनेश्वरत्ववचनस्तदा स्वामिवाचकात्सा भवति। अधिभुवि रामः, अधिरामे भूरित्यत्र यथा।

इति सप्तमीविवरणम्।

इति श्रीमहामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितायां शब्दरत्नव्याख्यायाम्

कारकान्तं प्रकरणं सम्पूर्णम्।

इति शम्।

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित (१) इति । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति

१ स्वौजसमौडित्यादिविहितस्वादीनामर्थविशेषान् कारकान्तेन निरूप्य प्रसङ्गसङ्गत्या समासंज्ञां निरूपयितुं तदुपयोगिपरिभाषासूत्रं व्याचष्टे समर्थाश्रित इति । यद्यपि सूत्रे समर्थ इत्येव श्रूयते तथापि अत्र समर्थ इत्यस्य समाससंज्ञारूपपदविधेः साक्षाद्विशेषणत्वासम्भवात्सामर्थ्याश्रिते लक्षणया सिद्धार्थमाह समर्थाश्रित इति । अत्रापि समर्थपदं सामर्थ्यं लाक्षणिकमिति भावः । सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षारूपमेकार्थीभावरूपञ्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां शब्दानामाकाङ्क्षावशाद्यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । सा च वाक्ये एव । समासादिवृत्तौ च एकार्थीभावरूपसामर्थ्यमेव गृह्यते, 'पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते । क्व पृथगर्थानि क्वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि 'राज्ञः पुरुषः' इति । समासे पुनरेकार्थानि 'राजपुरुषः' इति, इति, 'संसृष्टार्थं समर्थम्' इति च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात् । एवञ्च 'यत्किञ्चिद्दजन्यपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोके दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । घट इत्यादौ वारणाय दृष्टानामित्यन्तम् । औपगवादौ प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेनोऽव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चिद्दजन्येति विशेषणम् । अपत्यरूपार्थस्य उपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथादर्शनसत्त्वात् तत्त्वम् । विभक्त्यर्थस्यतु न तथात्वम् तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभावादिति मञ्जूषाशयः । नन्वेवमपि पशुशब्दस्य लोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्ने शक्तत्वेनातिव्याप्तिरितिचेन्न, शक्तिर्विशिष्टत्वम् एकार्थीभाव इति स्वीकारात् । वै० स्वपर्याप्त्यधिकरणघटितत्वम् , स्वनिरूपकेतरनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणघटितत्वम् , स्वज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम् एतत्त्रितयसम्बन्धेन । अन्त्यसम्बन्धाभावेन रथन्तरमण्डूकसरसादिसंज्ञाशब्देषु तु न दोषः, तादृशार्थे तेषां रूढत्वस्वीकारात् ।

एवञ्च विशिष्टार्थघटकनिरूपितां शक्तिमादाय लक्षणसमन्वयो विधेयः । तथाहि:—'राजपुरुषः' इत्यत्र स्वं राजत्वावच्छिन्ननिरूपिता शक्तिः, तत्पर्याप्त्यधिकरणं राजपदं तद्घटितत्वस्य, स्वनिरूपको राजरूपोऽर्थस्तदितरः पुरुषरूपार्थः तन्निरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं पुरुष इति पदं तद्घटितत्वस्य, राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानप्रयोज्यं राजसम्बन्धभिन्नपुरुषत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानं तज्ज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य 'राजपुरुष' इति समुदाये सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्रान्त्यसम्बन्धदानाद्घटादिपदे वाक्ये च नातिव्याप्तिः । आद्यं सम्बन्धद्वयन्तु स्वरूपकीर्तनमात्रपरम् । 'लिट्' इत्यादावपि आस्वादनत्वावच्छिन्ननिरूपितां शक्तिमादाय लक्षणसमन्वयः तथाहि:—स्वं लेहनत्वावच्छिन्ननिरूपिताशक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणलिड्घटितत्वस्य, स्वनिरूपकेतरकर्तृरूपार्थनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणलिड्घटितत्वस्य च व्यपदेशिवद्भावेन, यः शिष्यते स लुप्यमानेनेत्यायेन च, अन्त्यसम्बन्धस्य च स्वत एव सत्त्वादेकार्थीभाववत्त्वं स्वत एवोपपन्नमिति आरोपस्य नोपयोगः ।

भावः। कतिपयेति। यद्यपि उदा(१)त्तवता गतिमता च तिङा गतेः

नन्वेवमपि वाक्यशक्तिनये वाक्ये, वाक्यैकदेशस्य वाक्यार्थे शक्तिरिति मते 'दधि भुङ्क्ष्व' इत्यर्थे 'दधि' इत्यत्र चातिव्याप्तिरितिचेन्न, अन्वयसम्बन्धघटकस्वज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतायाः शक्तेरारोपिताया एव ग्रहणेनादोषात्। एकार्थीभाव इत्यत्र च्विनिर्देशेनारोपितस्यैवैकार्थत्वस्यवृत्तौ 'वृत्तिप्रयोजकतत्तत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन स्वीकारात्। वाक्ये, वाक्यैकदेशे च वास्तविकशक्तेः सत्त्वादित्यलं पल्लवितेन।

१ कुगतिप्रादय इति सूत्रभाष्ये गतेस्तिङन्तेन सह समासविधानायेदं वार्तिकम्। उदात्तवता गतिमता च तिङा गतिः समस्यते इत्यर्थः। तत्रोदात्तवतेत्यस्योदाहरणम्। 'पर्यारयन्ति' इति। अत्र 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधेनान्तोदात्तस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ततया परिरूपगतेरुदात्तवता 'यन्ति' इत्यनेन समासः।

'अनुव्यचलत्' इत्यादौ 'वि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन 'अनु' इत्यस्य 'व्यचलत्' इत्यनेन समासः। अत्र परत्वात् 'तिङ्ङतिङः' इत्यनेन निघाते 'उदात्तवता' इत्यस्या प्राप्तया गतिमता चेत्युक्तम्। अत्र गतिविशिष्टतिङन्ते न समासविधानाज्ज्ञापकाद् 'व्यचलत्' इत्यत्र तिङन्तत्वारोपेणानु इत्यस्य समासो बोध्यः। वार्तिकारम्भे 'वि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन तु न समासः, उदात्तवत्त्वगतिमत्त्वयोरभावात्। 'अनुव्यचलत्' इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु न 'गतिर्गतौ' इत्यनेनानु इत्यस्यानुदात्तत्वेन 'तत्पुरुषेतुल्यार्थ' इत्यत्रोदात्तस्वरितेत्यस्य सम्बन्धेन उदात्तस्वरितयोगिपूर्वपदके एव तत्प्रवृत्तेः किन्तु समासान्तोदात्तत्वमेव।

ननु पदसम्बन्धिविधेरेवैकार्थीभावरूपसामर्थ्याश्रितत्वं लभ्यत इतीच्छार्थकसन् विधायकस्य पदविधित्वाभावेन सामर्थ्याश्रितत्वं न स्यात्। तथा च 'इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। तत्र वाक्यवचनानर्थक्यं नित्यत्वात्सनः' इति भाष्यं विरुध्येतेतिचेन्न, पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितस्यापि ग्रहणात्। सहचरितत्वञ्च स्वघटितपादघटकशास्त्रविधेयत्वरूपम्, पदोद्देश्यकविधिविधायकशास्त्रसम्पाद्यशाब्दबोधप्रयोजकपदानुपूर्वीकपदघटितशास्त्रविधेयत्वरूपं वा बोध्यम्।

यद्वा पदत्वप्रयोजकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकसंज्ञायोद्देश्यतावच्छेदकसम्पादकशास्त्रविधेयत्वरूपं पदविधित्वम्। एवञ्च पदत्वप्रयोजकप्रत्ययः सुप्तिङ्रूपः। तन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतसंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञा धातुसंज्ञा च।

तादृशसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकं कृदन्तत्वम्, तद्धितान्तत्वम्, समासत्वम्, सनाद्यन्तत्वञ्च। तत्सम्पादकशास्त्रं कृद्विधायकम्, तद्धितविधायकम्, समासविधायकम्, सनादिविधायकञ्च। तद्विधेयत्वं कृत्तद्धितसमाससनादीनामितिपदविधित्वेन सामर्थ्याश्रितत्वं तेषाम्। एकशेषस्योक्तपदविधित्वाभावेऽपि 'अपवाद एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते' इति भाष्येण द्वन्द्वविषयकतया सामर्थ्याश्रितत्वलाभेन वृत्तित्वव्यवहारः।

अत एव 'समासेऽङ्गुलेस्सङ्गः' इत्यत्र समासग्रहणस्य, 'पदान्ताद्वा' इत्यत्रान्तग्रहणस्य च न वैयर्थ्यम्। एवञ्च 'नपदान्ताट्टोरनाम्' इत्यादावसमासामर्थ्येऽपि प्रवृत्तिः सिध्यति। इति दिक्। वृत्तावेकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्वीकारादेव राजपुरुषादिवृत्तिघटकराजादिपदार्थादौ न ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयः, पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेन' इत्यनुभवसिद्धसिद्धान्तात्। पदार्थश्च

समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः। तथा ऽपि नासौ नियतः। य आव्रयत, अभिप्रभरधृषते, त्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता 'सह' इति योगविभागेनायं साधितः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। स चेति। एतदपि योगविभा(१)गस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते। एतच्च सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम्। यदि हि लोके ऽपि स्यात् तर्हि अभिप्रैति इत्यादौ समासत्वादयः स्युः। पचतिकल्पमित्यादौ तद्धितान्ताद्यथा। न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः। प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वा-

---

नित्याधिकारे इति। उपपदमतिङित्यत्रेत्यर्थः। नियत इति। अप्रति-(२)बद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थः। एवं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं तदंशे न संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यति। एतदपीति। छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः। एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात्(३)। एतच्चेति। उक्तच्छान्दसत्वमित्यर्थः। निर्वाह इति। शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि

स्वीयवृत्तिग्रहविशेष्य एव। एवञ्च 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो न,' इत्यादि समासादिवृत्तौ विशिष्टशक्तिस्वीकर्तृवैयाकरणनये न्यायसिद्धमेव। अत एव 'अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः' इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते, एकार्थीभावरूपसामर्थ्यपक्षे तादृशविशेषस्यावक्तव्यत्वसूचनात्। नचैवं 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'चैत्रस्य दासभार्या' इत्यादौ देवदत्तस्य गुरुत्वे, चैत्रस्य दासत्वे चान्वयेनोक्तन्यायविरोधात्तादृश-वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिः, स्वनिरूपकाकाङ्क्षाव्याप्यज्ञानविषयत्वरूपनित्यसाकाङ्क्षत्वानाक्रान्त पदार्थैकदेशान्वयस्थलेऽनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेः। नच समासस्य समुदायशक्त्या बोधकत्वेऽवयवस्यानर्थकतया ऽर्थवन्महदादीनामात्वादिविधायकशास्त्राप्रवृत्त्या 'महादेवः' 'अष्टाकपालः' इत्यादावात्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, सूत्रारम्भसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणेनादोषात्। तथा च वृत्तौ सत्यामपृथगुपस्थित्यजनकत्वेऽपि व्यपेक्षाकालिकार्थवत्त्वमादायात्वादिकार्ये सत्यभाव इति भावः।

१ योगविभागेनेष्टसिद्धिरेव नत्वनिष्टापादानम्। तत्समानविधेयताकद्वितीययोगेन विभक्त-योगस्यानित्यतया 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' इत्यस्य फलितत्वात्। अत एव 'आतः' इतियोगविभागेन 'वस्वः' इत्यादावेव लोपो नतु साशब्दादाविति भावः।

२ अप्रतिबद्धप्रवृत्तिक इत्यर्थः।

३ क्वचित्पुस्तके 'एतदपीति' इति प्रतीकोत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकं लभ्यते तच्चासङ्गतम् एतदपीतिप्रतीकस्यैव तदर्थकत्वात्।

पत्तेः। प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषे ऽपि उपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वर्थ(१.)त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः।

इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्क्वा(२)चित्क एव।

प्रातिपदिकत्वे तत्त्वेन लुका तदश्रवणादित्यर्थः। अन्यथेति। सुबन्तमित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः। पूर्वशब्दस्यैवेति। तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः। क्वाचित्क इति। कादाचित्क इत्यपि बोद्धव्यम्। योगविभागसिद्धत्वात्

---

१ 'अप्रधानमुपसर्जनम्' इति पूर्वाचार्यवचनेन। 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इति पाणिनिवचनेन च उपसर्जनपदस्याप्रधानार्थकतयाऽप्रधानस्यैवोपसर्जनसंज्ञकत्वात्। 'क्रियाभेदाय कालः स्यात्' इति हरिकारिकया कालस्य क्रियाविशेषणतया 'पूर्वं भूतः' इत्यत्र पूर्वशब्दस्यैव कालवाचकत्वेनाप्रधानार्थकतयोपसर्जनत्वमिति भावः।

ननु विशेषणवाचकस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनस्वीकारे पूर्वकायाद्यसिद्धिः पूर्वपदस्य विशेष्यवाचकत्वादिति चेन्न समासशास्त्रे यं शब्दं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनमित्यर्थेन 'अनेनासाकं भवानपि मद्गृहमागच्छतु' इत्युक्ते प्रथमान्तार्थस्य दुःखदर्शनेन प्रथमान्तार्थे तृतीयान्तार्थाधीनत्वरूपाप्राधान्यस्य दर्शनात् तादृशाप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे एव सत्त्वेन पूर्वकायादिसिद्धेः। नन्वेवं सति पूर्वं भूत इति विग्रहे उभयोरपि तादृशाप्राधान्यस्य सम्भवादुभयोरपि पूर्वनिपातप्राप्त्या 'भूतपूर्वे चरट्' इति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपात इतिग्रन्थासङ्गतिः प्रथमान्तार्थानन्वयानधीनत्वरूपाप्राधान्यासमानाधिकरणस्यैव तृतीयान्तार्थाधीनत्वरूपाप्राधान्यस्य ग्रहणात्, 'भूतपूर्वे चरट्' 'गोआन्वक्ष भूतपूर्वे' 'पूर्वं भूतपूर्वे' इत्यादौ सर्वत्र भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातदर्शनेन लक्ष्यानुरोधात्तत्र विशेषणत्वरूपलौकिकाप्राधान्यस्यैव ग्रहणात्, पदार्थैकदेशभवनक्रियायामेव पूर्वपदार्थस्यान्वयेन समासाप्राप्त्या 'भूतपूर्वे' इत्यादिनिर्देशज्ञापितसमासस्य भूतशब्दाद्यवयवकसमासे एव कल्पनेन पूर्वशब्दाद्यवयवकसमासाप्राप्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

२ क्वाचित्कमिति इदं च न समासविधायकं किन्तु सुपेति विभक्तयोगसिद्धसमासानुवादेन विभक्त्यलोपमात्रविधायकम्, महासुपेतिसूत्रभाष्ये एवैतस्यपाठात्तदाहक्वाचित्क इति। अस्य क्वाचित्कत्वेऽपि 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्यस्यासाधुत्वमेव, उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमात्, 'लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इतिवार्तिकात्, प्रथमायाः कारकविभक्तित्वपरकभाष्याच्च क्रियायोगे एव प्रथमायाः साधुत्वलाभात्। नचैवं 'चैत्रइव मैत्रोगच्छति' इत्यादौ चैत्रादेरिवार्थेऽन्वयात् क्रियायोगाभावेन प्रथमाया असिद्धिः, इव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकतया चैत्रशब्दस्यैव चैत्रसदृशार्थकत्वेन मैत्रार्थेऽभेदान्वये क्रियायोगसत्त्वात्।

तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः। उद्बाहुरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते।

"गोस्त्रियोः"। उपसर्जनं य इति। यत्तु प्राचा गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम्। तन्न। चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वात्। गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च। कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत्। शृणु। उपसर्जनस्य ससम्बन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति उत्तरपदयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वम् (१)

तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः। व्यस्तप्रयोग इति। समासे हीवस्य परनिपातः स्यादिति भावः। अयं लोपश्च प्रत्यासत्त्या समासावयवविभक्तेरेव। तेन समासादुत्पन्नस्य 'अव्ययात्' इति लुग्भवत्येव।

ननु गोपदार्थस्येव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यरुचेराह–गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्व-

एतेन 'मातेव' इत्यस्य इवेनेति समासे समस्तस्य हितकारिणी इत्यनेन विशेषणसमासे तत्साधुत्वमेवेतिपरास्तम्। मातेत्यस्य विभक्त्युन्तप्रयुक्ताव्ययत्वेतु कथञ्चित्साधुत्वं वक्तुं शक्यमित्युपाध्यायाः।

१ तदुक्तं भाष्ये 'अप्रधानम्' उपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत् सोऽन्तोभवति' इति। तत्प्रथमया निर्दिष्टं तस्य=तद्घटितसमासस्य चेत्सः=अप्रधानशब्दोऽन्तो भवतीतिभाष्यार्थः। उपसर्जनवदेनात्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहणम्। अत एव 'इद्गोण्याः' इति सूत्रभाष्ये 'गोण्या न' इत्येव वक्तव्यम् किमर्थमित्त्वं विधीयते। 'पञ्चगोणिः' इत्यादौ 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुकिप्रतिषिद्धे 'एकविभक्ति' इत्यनेनोपसर्जनत्वाद् गोणीशब्दस्य ह्रस्वत्वं सिध्यतीति किमर्थमित्त्वमित्याशङ्क्य 'गोणीमात्रमिदं गोणिः' इत्यत्रमात्रच्प्रत्ययस्य 'प्रमाणे लः' इति लुकि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावाद् ह्रस्वो न स्यादित्यभिप्रायेण ह्रस्वविधानमित्युक्तम्। तस्मात् शास्त्रीयोपसर्जनस्यैवात्र ग्रहणमितिस्पष्टमेव लभ्यते।

अतएव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी, गोवष्क्रयणी, इत्यादौ लौकिकोपसर्जनत्वस्येतरविशेषणत्वरूपस्य कुमारीवष्क्रयणीशब्दयोः सत्त्वेऽपि ह्रस्वत्वाभावः। गोशब्दे शास्त्रीयोपसर्जनत्वसत्त्वेऽपि तदन्तसमासत्वाभावान्नदोषः।

दिश(१)योरिति । दिशोरिति हलन्तेन विग्रहे ऽप्येतदेव रूपम् । दिश्शब्दस्य शरदादित्वाट्टच् ।

वचनसामर्थ्यादिति । विभक्तीत्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासस्तद्घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् । तदर्थद्योतकश्चाधिरिति भावः । परिशिष्टे तु प्रथमान्तेनायं समासः, षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितम् । यत्तु प्राचोक्तं हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरावधीति स्थिते इति । तन्न । नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात् । यदाहुः–अविग्रहो नित्यसमास इति । नन्वस्वपदविग्रहोऽपि स्वीक्रियते । कुम्भं करोतीति यथा । अयमपि तथाऽस्तु अधिकृत्येति ल्यबन्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्त्वादिति चेन्न । समासार्थलेशमपि अबोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासम्भवात् ।

करणम् । उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूप(२)कथनम् । उत्तरपदस्यैव तथात्वसंभवात् । टजिति । यतश्च अत एतदेव रूपमित्यन्वयः । संनिधानादिति । उपस्थितत्वादित्यर्थः । परिशिष्टे त्विति । अत्रा(३)-

---

२ यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनापीदं सिध्यति तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकस्य गोस्त्रियोरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया परत्वात्तत्प्रवृत्तेरेवौचित्येन तदुपन्यासः ।

शरदादिषु दिक्शब्दस्य पाठेऽपि दिशाशब्दस्य तत्राभावान्न टच् । नच लिङ्गविशिष्ट परिभाषया दिशाशब्देन समासेऽपि टजुपपत्तिः, समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ।

एतेन, टचि कृते ' यस्येति चेति च ' इति सूत्रेणाकारलोपे प्रकृते ह्रस्वस्य विषयाभावात् ' गोस्त्रियोः ' इत्यस्योपन्यासोऽत्रचिन्त्य इत्यपास्तम् । टाबन्तदिशाशब्दस्य भाष्यसम्मतादन्तप्रकृतिकत्वे तु टचः प्राप्तिरेव न । इदं व्याख्यानम् ' दिशयोर्मध्ये ' इति विग्रहाभिप्रायेण । ' क्लीबाव्ययन्त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियाम् ' इति अमरस्वरसात् दिक्शब्देन विग्रहे तु टचासिद्ध्या न ह्रस्वप्रयोजनम् इत्याह दिशोरितीति ।

१ 'अप्रधानमुपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनम् । तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति भाष्योक्तेस्तादृशस्यैव ह्रस्वप्राप्तेरिति भावः ।

२ सन्निधानाद्यद्विभक्त्यर्थेऽव्ययं तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तं तस्यैव सूत्रे ग्रहणे नान्यसुबन्तेन समासाप्राप्तिविषयिणी स्पष्टैवेति भावः ।

यत्तु व्याचख्युः । विग्रहः इव विग्रहः अर्थकथनमात्रम् । तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमविरुद्धम् । अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकं वाक्यान्तरं दर्शयति । हरौ अधीति स्थित इतीति । अत्रेदं वक्तव्यम्—विग्रह इवेत्यसङ्गतम् । अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् । अर्थकथनमात्रमित्यपि न । ल्यबन्तेन समासार्थाऽसंस्पर्शात् । यच्च हरौ अधीति अलौकिकमित्युक्तम् । तदपि न । तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात् । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्लभत्वापत्तेश्च ।

यदपि व्याचख्युः—अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेऽपि सप्तमी अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति । तदप्यापातत: । अलौकिकत्वं हि नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठि-

रुचिः स्पष्टैव । द्योतक(१)समभिव्याहारे षष्ठ्या अप्राप्तेश्च । वाचकत्वेऽपि संनिधानत्यागे न मानमिति । विग्रहायोगादिति । एवं च विग्रहे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः । प्रवेशस्यैवेति । एवं च तादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमिति भावः । असंस्पर्शादिति । एवं च तत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेति भावः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । कृतात्वेन कृतैकादेशौकारस्यैव लुकापहारेणेति भावः । वैकल्पिकेडा-

१ चिन्त्यमिदम् भाष्ये 'इहकस्मान्न भवति' 'सुमद्राः' सुमगधाः, इति अथवा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किंतर्हि । अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यते' इत्युक्तेः । अत्र कैयटः—अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाऽव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टार्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः, इति । एतद्भाष्यकैयटाभ्यामव्ययीभावविषये वाचकत्वमेवाव्ययानाम् । अत एव 'वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वं एवाव्ययीभाव' इति शेखरोक्तं सङ्गच्छते ।

किञ्चाव्ययीभावस्य भाष्योक्तौत्सर्गिकपूर्वपदार्थप्रधानत्वस्यापि वाचकत्वे एव सङ्गतिः, द्योत्यार्थस्य क्वचिदपि विशेष्यत्वादर्शनात् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे 'स्त्रियामितिस्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः' इति भाष्यवार्तिकपर्यालोचनयापि द्योत्यार्थस्य विशेष्यत्वासम्भव एव लभ्यते, वाचकत्वे एव स्त्रीत्वस्य विशेष्यतया दोषोक्तेरिति दिक् ।

तत्वम् न त्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः। अतिप्रसङ्गात् । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिना ऽभिहिते ऽपि सप्तमीति । तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्या(१)तत्वात् । 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । 'कृपादमुं नारद इत्यबोधि स' इत्यादि(२)प्रयोगविरोधाच्च ।

"द्वितीयापञ्चम्योः" इति एतच्च रक्षितग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु वदन्ति चैत्रस्य वनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति । तच्चिन्त्यम् । नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासम्भवात् । उक्तं

दिविषये सेडेत्यादावलौकिकत्ववारणाय नित्येति । आकरे—अनभिहितसूत्रे भाष्ये । परिगणनफलस्य भीष्मं कटमित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ।

रक्षितग्रन्थे इति । अत्रारुचिबीजं तु मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीया-

---

१ परिगणनफलस्य 'भीष्मं कटं कुरु' इत्यादौ विशेष्यवाचककटशब्दोत्तरद्वितीयया कर्मण उक्तत्वेऽपि भीष्मशब्दादुत्पद्यमानस्य द्वितीयारूपस्य 'कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि' इत्यादिना कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टनिष्ठकर्मणोऽनुक्ततया 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायाप्रसत्त्याऽन्यथासिद्ध्या, परिगणने दोषाप्रदर्शनेन च परिगणनस्य निष्फलत्वमात्रे भाष्यतात्पर्ये परिगणने निपातेनाभिधानेऽपि द्वितीयादुर्वारतया प्रत्याख्यानेऽपि फलैक्यात् नेनाभिधाने द्वितीयादि प्रवृत्त्यौचित्येन निपातेनाभिधाने कारकविभक्त्यनुत्पत्त्यभिधानं चिन्त्यम् ।

२ वस्तुतस्तु 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इत्यादौ तुमुनः साधुत्वाय 'इष्यते' इत्यस्याध्याहारेण कर्मणस्तिङोक्तत्वाद् द्वितीयाया अप्राप्तिः । 'नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ 'नारदः' इति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणम् । इति 'नारदः' इत्यस्य कर्मत्वेऽपि प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकतया न तत्र द्वितीया । यद्वा नारदोऽत्रेति तदर्थः । नारदपदकर्मेति शब्दस्य तदर्थत्वे तात्पर्यग्राहकम् । इतिपदमेव कर्मवाचकम् । ततश्चोत्पन्नाया द्वितीयाया अव्ययत्वाल्लुक् । 'नारद इत्यबोधि' इत्यस्य साधुत्वम् । अन्ये तु इति शब्दस्य कर्मत्वमात्रद्योतकत्वे विद्यमानतया 'इति नारदम्' इत्येव स्यात् । न चाव्ययमिति सूत्रे विभक्तिपदेन डिविभक्तेरेव ग्रहणम् , 'डिसमृद्धि' इत्येव वक्तव्ये विभक्तिपदेन विभक्तिमात्रस्य ग्रहणादिति वदन्ति । उपाध्यायास्तु कर्मत्वद्योतकत्वेऽपि नात्राव्ययीभावः, वाचकाव्ययस्यैवाव्ययीभावस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादित्याहुः ।

हि भाष्ये—'वृत्तस्य विशेषणयोगो ने' ति। ननु 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्सत्यम्। अनित्यसमासविषयं तत्। नित्यसमासस्यापि सविशेषणेष्वप्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योप इत्याद्यापद्येत। यत्तु प्राचा कृष्णस्योपेत्युक्तम्। यच्च व्याचख्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति। तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादि-

---

विधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति (१)। प्रागुक्तरीत्या—अधिहरीत्यत्रोक्तया। अधिकरणशक्तेति। काल-

---

१ नन्वेवं 'समयाग्रामम्' 'आराद्वनात्' इत्यादावव्ययीभावो दुर्वार इति चेन्न, अबभक्ष-वायुभक्षन्यायेन 'अप एव यो भक्षयति, वायुमेव यो भक्षयति' इत्यवधारणगर्भार्थकेन मत्स्य वायुमात्र-बोधवत् तेनैव न्यायेन विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावविधानात्। समयाऽराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावात्समासाप्राप्तेः। समया-ग्रामम्, आराद्वनात्, इत्यनयोर्ग्रामस्य समीपे, वनस्य समीपे इति चार्थः। 'उपकृष्णम्' इत्यादेस्तु कृष्णसामीप्यवन्त इत्यर्थेन समीपमात्रवचनोऽत्रोपशब्द इत्यव्ययीभावाप्राप्तेरि-त्यन्यत्र विस्तरः।

सिद्धान्तविदस्तु समीपार्थकनिकषाशब्दमाहचर्यान्मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीया नैव-जायते। न च अन्यारादितिपञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे चारितार्थ्येन समीपार्थकारा-च्छब्दयोगेऽव्ययीभावसमासो दुर्वार इति वाच्यम्, 'आजाहिभिः' इति तृतीयान्तनिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिलाभेनाराच्छब्दमात्रयोगे पञ्चमीविधानबोधनात्समीपार्थाराच्छब्द-योगेऽपि पञ्चम्या विशिष्टविधानसत्त्वेन तत्सामर्थ्यादव्ययीभावस्य बाधात्। अन्यथा 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्, इत्यनेन षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोः नित्यपञ्चमीविधानस्य समीपार्थकाराच्छब्दयोगे वैयर्थ्यापत्तेः। नित्यसमासेऽपि षष्ठीपञ्चम्योर्विशेषाभावात्। अतएव 'अव्ययम्' इति विभक्त-सूत्रेणापि नाव्ययीभावः, अब्भक्षवायुभक्षन्यायेन समीपार्थकत्वमादायाव्ययीभाववारणेऽपि 'अव्ययम्' इति विभक्तसूत्रेण समासो दुर्वार एव स्यात्। न च योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया तत्सिद्धिः, लक्षणैकचक्षुष्काणामिष्टत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात्। किञ्च पदान्तरसमभिव्याहार एवाधिकरण-त्वस्य संसर्गतया प्रतीत्या 'अब्भक्षन्यायेनाव्ययीभावाभावेऽपि पदान्तरासमभिव्याहारे समीप-मात्रार्थकत्वेनाव्ययीभावस्य दुर्वारत्वम्। किञ्च वृत्तिविषयेऽधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दादेः प्रातःकालमित्यादावधिकरणताविशिष्टबोधकत्वस्य दर्शनात्समयादेरपि पदान्तरासमभिव्याहारेऽधि-करणताविशिष्टसमीपमात्रार्थबोधकत्वयोगन्यायेन समासवारणासम्भवान्मूलोक्ताद्द्वितीयापञ्चम्यो-र्विधानसामर्थ्यादेव समासवारणं युक्तमित्याहुः।

कमेव । सम्प्रति नेति । सम्प्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्रतीति । समासवृत्तौ तु युजिक्रियान्तर्भवति । दध्योदन इत्यत्र सेकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इति । तन्न । अधिकरणस्य निषेधं प्रति योगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं

वाचकत्वादित्यपि बोध्यम् । क्रियापदेनैवेति । कर्तृकर्मद्वारेति भावः । निषेधोऽपीति । अत्य(१)न्ताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । न वा युक्तमिति । उक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतला-

---

१ अत्राभावपदेनात्यन्ताभाव एव गृह्यते, अभावेत्येव वक्तव्येऽर्थग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रागभावार्थेन निरादिना नाव्ययीभावः । अत एवात्ययग्रहणमपि चरितार्थम् । अन्यथा ध्वंसस्याप्यभावतया तेनैव सिद्धेऽत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्यन्ताभावोऽपि समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिक एव ग्राह्यः, अन्यथा 'दुर्यवनम्' इत्यादावर्थाभावेनैव सिद्धे व्यृद्धिग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि 'न पचतितराम्' 'घटो न पटः' इत्यादौ समासो दुर्वार इति चेन्न 'ततः पश्चात्' इति भाष्यप्रयोगेण सूत्र गृहीताव्ययेन समासाभावात् अभावपदेन अत्यगृहीतत्वात् । अर्थग्रहणेनात्र लिङ्गसंख्यान्वयि समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणाद्वा । पचतितरामित्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावात्, 'नपटः' इत्यत्र नञो भेदार्थकतया भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतपटत्वेन सह विरोधेऽपि पटपदजन्यप्रतीतिविशेष्यपटेनसह विरोधाभावाच्च तत्र समासाप्राप्तेः । 'घटो नास्ति' इत्यादौ तु नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया क्रियायामन्वयेन घटेन सामर्थ्याभावान्न समासः । नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन क्रियोपस्थितेः कारणत्वाद् घटो नास्तीत्यनेन घटसत्ताभाव एव प्रतीयते । घटात्यन्ताभावबोधकत्वार्थः, समानियताभावानामैक्येन घटसत्ताभावस्य घटात्यन्ताभावरूपतया तन्मूलको वा । 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगास्तु 'सामान्येनपुंसकम्' इत्याश्रित्य नञ्तत्पुरुषेणोपपाद्याः । वस्तुतस्तु 'अविघ्नम' इत्यत्राव्ययीभाव एव । सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेति तु न युक्तमिति 'यथाऽसादृश्ये' इत्यत्र वक्ष्यते । क्रियायामन्वयेनासामर्थ्यन्तु न लक्षणया विघ्नशब्दार्थ एव क्रियाया अन्तर्भावात् ।

निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत्। इति हरीति। स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः। प्रतिशब्दस्येति। यत्त्वाहुः—ग्रामस्य वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति। तत्प्रागेव दूषितम्(१)।

हरदत्तस्त्वाह—अर्थमर्थं प्रतीति(२)भाष्यकारप्रयोगाद् वाक्यमपि साधु। यद्वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति।

सह पूर्वाह्णमिति। साकल्येऽव्ययीभावः। गुणभूतेऽपीति। यदि सादृश्य इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव(३) स्यात्।

धारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोध्यम्।

भाष्यकारेति। सञ्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावार्थेति तदाशयः। अत्र—अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये। प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोध्यम्।

१ नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति ग्रामस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासम्भवादिनिरीत्या दूषितमिति भावः।

२ वस्तुतस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः 'प्रतिस्थानम्' इत्यादौ षत्वाभावसम्पादनेन चरितार्थतया 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' इति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगाद्यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात् समासाप्राप्तया वाक्यं साध्विति तत्त्वम। वृत्तौ द्विर्वचनन्तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वादिति इयत्राष्टसूत्रे कैयटः। पतिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वमिति शेखरकाराः।

३ यथार्थत्वेनेति भावः। वस्तुतस्तु यथार्थपदेन सादृश्यस्य न ग्रहणमिति यथार्थत्वेन समासाप्राप्तिः। तथाहि यथा शब्दो द्विविधः। व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नश्च। तत्र व्युत्पन्नस्थाल्प्रत्ययान्तः सादृश्यवाची। तस्य च न समासः, उत्तरमतेऽसादृश्ये इति निषेधात्।

अव्युत्पन्नश्च योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिपदार्थत्रितयवाच्येव न सादृश्यवाची तत्त्वे प्रमाणाभावात्। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यनेन योग्यताद्यर्थस्यापि यथाशब्दस्य न समासः, ततः पश्चात्, सर्वपश्चात्, इत्यादिभाष्यप्रयोगेणैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन समासाभावज्ञापनात्। यस्मिन्यस्मिन्नर्थे विद्यमानस्याव्ययस्य समास इष्यते तत्तदर्थबोधाभिप्रायेण सूत्रेउपात्तोयः शब्दस्तद्घटकतयागृहीतेन तत्तदर्थकेनाव्ययेनेनायं समास इत्यर्थः। अत्रतत्तदर्थकेनेत्युपादानात् सम्प्रत्यर्थं बोधाभिप्रायेण कृतस्य वृत्तिकाराद्यभिप्रेतस्य 'अतिहिमम्' इत्यादेरुपपत्तिः।

परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षितः। स चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथाऽपि साहित्यमात्रे तथा। अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः। यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात। अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात। तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च। सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च। **यावच्छ्लोकमिति**। यावदित्यव्ययं (१)समस्यते विग्रहस्तु तद्धितेनेत्यस्वपदत्वं बोद्धव्यम्।

ध्ययननमंस्तीत्यत आह–इदानीमिति। तदर्थे–तत्प्रतिपादके। अन्तत्वविवक्षायाम्–तस्यापि विवक्षायामित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्वस्यसुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अन्तत्वस्येत्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात् अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवताऽपि तस्य स्वीकारात्। अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह-सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसङ्गतम्। (२) साहित्य च सहशब्दार्थः। तत्र च सूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्थकसहशब्दस्य

---

१ अवधारणे इति शेषः। संख्यादिना इयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम्। अनव्यययावच्छब्दव्यावृत्तये 'अव्ययम्' इत्यनुवृत्त्या यावदित्यव्ययस्यैव समासः। तेन 'यावन्तः श्लोकाः' इत्यस्वपदविग्रहे समासस्य नित्यत्वेऽपिसमासाभावः, तत्रयावदित्यस्यानव्ययत्वात्। अवधारणंकिम् यावद्दत्तंतावद्भुक्तम् इत्यत्रमाभूत्। कियद्दत्तंकियद्भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः।

२ तच्च स्वसमभिव्याहृत पदप्रतिपाद्यक्रियादि समानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वरूपम्।

“विभाषा.” ॥ एतदिति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । टिघुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विद्ध्यन्तराणामिव सञ्ज्ञानामपि विकल्पा(१)लाभात् ।

ग्रहणमिति भावः । साकल्यस्यैवेति । यस्तृणानि भक्षयेत् स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः । एवं च यत्र 'न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्य' मिति ग्रन्थसूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र कथं न तृतीयेति तात्पर्यम् । साहित्यद्योत्यतयेति । (२) साहित्यवद् द्योत्यतया बोद्धयतयेत्यर्थः । मयूरव्यंसका-

---

१ यथा टिघ्वादि संज्ञानाम् 'असति यत्ने उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते' इति नियमान्नित्यत्वम् । तथा समाससंज्ञाया उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वेनैव नित्यत्वं स्यात् । तदुद्देश्यतावच्छेदकञ्चैकार्थीभावघटितम् । तस्य च 'स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेति' इति भाष्यादैकालिकत्वेन एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थम्, एकार्थीभाव एव समाससंज्ञादिविकल्पार्थं तु न, 'न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते' इति भाष्योक्तेः । एकार्थीभावे एव समाससंज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इति तदर्थः । एवं सति समासनिषेधकसूत्राणि, 'नित्यं क्रीडा' इत्यादिषु नित्यग्रहणञ्च व्यर्थम्, निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः । नित्याधिकारविषयेऽन्यथा भावेन वाक्याप्राप्तेश्च । तथापि लक्षणैकचक्षुष्कान् मन्दान्प्रतिक्वैकार्थीभावो नित्यः, क्व पाक्षिकः, क्व नास्त्येवं बोधनार्थं सर्वमावश्यकम् । ध्वनितं चेदम् 'समर्थानाम्' इति सूत्रे भाष्ये । लक्ष्यैकचक्षुष्कं प्रति तु 'समर्थः' इति सूत्रे भाष्ये तत् प्रत्याख्यानम् । एवञ्च विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विकल्पबोधकानीमानि । अत एव 'पारे मध्ये' इति सूत्रे भाष्ये 'एकया वृत्तिर्विभाषा, परया वृत्तिविषमेऽनित्योऽपवादः' इत्युक्तम् । तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः । इति शेखरकाराः ।

२ साहित्यद्योत्यतयेत्यस्य साहित्यमिवान्तत्वमपि द्योत्यमेवेत्येवार्थः । ननु साहित्येन द्योत्यम् यत्र ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययनमात्रं तत्रापि साहित्यसत्त्वेनान्तत्वाप्रतीत्या व्यभिचरितत्वात् । तथा च साहित्यमन्तत्वञ्च सहशब्दबोध्यम् अग्निपदमग्निग्रन्थे लाक्षणिकम् । तथा च 'साग्नि' इत्यनेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः । अग्निटा सहेत्यलौकिकम् । अधीते इत्यस्य प्रमाणाभावेन समासेऽनन्तर्भावात् 'साग्नि' इत्यस्य 'अधीते' इति शेषः । यद्वा अध्ययनार्थेऽपि तस्य 'सर्वादेः' सादेश्च लुग्वक्तव्यः' इति लुकि साधु ।

स्यादेतत्(१)। 'सुप्सुपा' इत्यपि तर्हि नित्यं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। तथा हि—चरट्सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे 'सिन्नित्य-समासयोः शाकलप्रतिषेधः' इत्यत्र 'नित्यग्रहणेन नार्थ इदमपि सिद्धं

द्वित्वात्सुप्सुपेति वा समासः। यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययनेऽपि साहित्यप्रतीतिर्जायते न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तदद्योत्यतो-क्तिरसङ्गतैव स्यादिति दिक्।

न्यायसिद्धत्वमे(२)वाह—वचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः। नित्यत्वादिति। वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमाससदृशत्वेन नित्यत्वादि-

---

१ वक्ष्यमाणं सम्भाव्यत इत्यर्थः। सहसुपा इत्यतः प्रागकृत्वा अत्र 'विभाषा' इत्यधिकारकरणसामर्थ्यादितः प्राक् तदसम्बन्धेन तेषां नित्यत्वम् प्रतीयते इति भावः। नन्वेवं 'सुपा' इत्यस्यापि नित्यत्वापत्तिः। तथा च भाष्ये 'सुपा' इत्यस्योदाहरणभूते 'विस्पष्टपटुः' इत्यत्र 'विस्पष्टं पटुः' इति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतिः, नित्यसमासस्याविग्रहकत्वात्, अस्वपदविग्रहकत्वाद्वेति चेन्न, एतद्विहित-समासानुवादेनाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानेन 'सुपा' इति विहितसमासस्यानित्यत्वज्ञापनात्। न च 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादि सूत्रैः 'सुपा' इति विहितसमासानुवादेनाव्ययीभावमात्र-विधानेन सिद्धे समाससंज्ञाविधाने प्रमाणाभावः, 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणे कृता' 'आख्या-तमाख्यातेन' इत्यादिविषये 'सुपा' इत्यस्याप्राप्तया तत्राधिकृतस्य 'समासः' इत्यस्य विधायकत्वपरत्वस्यावश्यकतयाऽर्थाधिकारानुरोधात् 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादौ सर्वत्र विधेयसमर्पकत्वात्, 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रभाष्ये 'एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यते' इत्युक्तेश्च तेषां समास-विधायकत्वस्य स्पष्टत्वाच्च। न च तैरव्ययीभावादिसंज्ञामात्रविधाने तेषां समाससंज्ञाविधायकशास्त्रत्वाभावेन 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यस्याप्राप्तया उपसर्जनसंज्ञानापत्तिः, तत्र 'समासे' इत्यस्य समासत्वव्याप्य संज्ञाविधायकशास्त्रे लक्षणया प्रथमानिर्दिष्टाव्ययादेरुपसर्जनत्वस्य साधयितुं शक्यत्वात्। 'सुपा' इति सूत्रभाष्ये 'विस्पष्टं पटुः' इति विग्रहदर्शनादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम्।

२ स्वभावसिद्धमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये 'इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्ति-पक्षश्च। तत्र स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेति' इति।

भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्–वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः 'सञ्ज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 'असिद्धवदत्र' इत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम्। अत आह—**सुप्सुपेतीति। समासेति**। योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य काचित्कतां ज्ञापयति। एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुद्वाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथाऽपि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इवेन समासस्य छान्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठादिति दिक्।

"अपपरिबहिः"॥ अत एव ज्ञापकाद्(१)बहिर्योगे पञ्चमी।

त्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससञ्ज्ञाया इति भावः। अन्यथा तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवादेनाव्ययीभावादिसञ्ज्ञामेव विदध्यात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम्। न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधा प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इवेन समासस्य क्वाचित्कत्वे हेतुमाह जीमूतस्येवेति।

अत एव ज्ञापकादिति। बहिर्योगे पञ्चम्या समासविधानाज् ज्ञाप-

---

१ अयम्भावः—अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्यादपपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव गृह्येते। तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रात्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया अपपरिशब्दमुच्चार्य विहितसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्चम्यैव समासः स्यादिति तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि पञ्चम्यैव समासे सिद्धेऽत्र सूत्रे 'पञ्चम्या' इति व्यर्थं सद् बहिःशब्दस्य पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा तद्योगे पञ्चमीं ज्ञापयति। इदञ्च 'अपपरिबहिः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्।

ज्ञापकसिद्धं(१) न सर्वत्र । तेन 'करस्य करभो बहि'रिति सिद्धम् । आबालमिति । यत्तु आ परमाणोः आच भूगोलकामिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम् । समासमध्ये चकारप्रयोगासम्भवात् । आचभूगोलकादिति तु पाठ्यम् । यंपदार्थमिति । सूत्रे यदिति सामान्ये नपुंसकम्(२) । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् । अनुगङ्ग-

---

कादित्यर्थः । लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन सम्बन्धेनान्वयस्तदाह—अव्ययमिति । अनोः समीपार्थत्वादिति भावः । वनस्यान्विति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र । तद्द्योत्यन लक्ष्यलक्षणभावेनतरत्रान्वयाभावात् । वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः । तेन सम्बन्धेना-

---

१ ननु ज्ञापकेन चेत्पञ्चमी स्वीक्रियते तदा पञ्चमीप्रकरणे 'अन्याराादितरर्ते' इति सूत्रे एव बहिःशब्दः कुतो न पठ्यते तत्र बहिःशब्दपाठस्य, ज्ञापकस्य चाश्रयणे गौरवादत आह ज्ञापकसिद्धमिति । लाघवात् पञ्चमीविधायके एव बहि शब्दे पठनीयेऽनुमानाद्बोधनस्यासार्वत्रिकत्वमिति तात्पर्यमूलकमेतद्वचनमिति भावः ।

२ लक्षणेनेत्यनुवर्तते । समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । समीपे इति तदर्थः । सूत्रे यदिति सामान्ये नपुंसकं द्वितीयान्तम्, 'अभितः परितः' इति वचनात् । तथा च यत्सामीप्यमनुना द्योत्यते तद्वाचकेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते इत्यर्थः । वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा । वनं स्वसामीप्येनाशनिदेशं ज्ञापयति । दाहं प्रति वह्निरिव लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तम्, नतु लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनाशनिकर्तृकगमनक्रियायामन्वयः । एवञ्च वनस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्नात्र द्वितीया, कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगिवाचकादेव द्वितीयाया विधानात् । अत एव षष्ठ्यन्तेनैव समासात् तदभावे 'वनस्यानु' इति मनोरमोक्तविग्रहः सङ्गच्छते । एतेन '(वनस्य अनु' इति विग्रहे षष्ठी दुर्लभेति तत्त्वबोधिन्यां दण्डयुक्तमपास्तम् । अनुद्योत्यलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनान्वये तु 'वनमनु' इत्यपि विग्रहः । अत एव 'लक्षणेनाभि' इति सूत्रे 'अग्निमभि' इति द्वितीयान्तेन विग्रहस्यापि सङ्गतिः । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । वनज्ञानेन देशविशेषविशिष्टमशनिकर्तृकगमनं ज्ञाप्यते । तेन वनस्य लक्षणत्वम् ।

३ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

मिति । इहाऽऽयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः, श्रेष्ठोदकं, तस्यादूरभवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण् । आदिवृद्धिः । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया' मिति णत्वम् । अणन्तत्वान्ङीप् ।

"नदीभिश्च" ॥ स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात्(१) । किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा

न्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यम् अग्निमभीतिवत् । अनुना द्योत्यत इति । दीर्घगङ्गासदृशीति वाच्योऽर्थः(२) । गङ्गादैर्घ्येत्यादिः फलितोऽर्थः । द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव सर्वसम्मतत्वात् । यद्वा द्योत्यते इत्यस्य बोध्यते इत्यर्थः । स च शक्त्यैवेति बोध्यम् । लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तम् । एवं चात्रापि तेन सम्बन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया । सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरं नियमेन मनसा तद्गतज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुद्योत्यतोक्ता । यथा

---

१ 'अशब्दसंज्ञा' इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । अतएव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाश्रयणे भाष्ये दोषमाशङ्क्योक्तम् । 'इह तर्हि प्राप्नोति नदीभिश्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ।' इति ।

ननु 'नदीभिश्च' इति सूत्रं समानाधिकरणसमासमात्रस्य बाधकमुत पुरस्तादपवादन्यायेन 'पूर्वकालैक' इत्यस्य बाधकम् । उभयथापि 'एकनदीतरः' इति प्रयोगानुपपत्तिरतो मूले उक्तम् 'समाहारे चायमिष्यते' इति । समाहारे एवेत्यर्थः । तथा च समाहारे द्विगोरपवादत्वात्तदभावे 'पूर्वकालैक' इति समासे 'एकनदीतरः' इति सिध्यतीतिभावः । अन्यथा समानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वापत्तिः टजापत्तिश्च एकनदीतरः इत्यत्र समाहाराभावान्न दोष इति भावः । अन्येतु 'गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि' इत्यभियुक्तोक्तः समासान्तोऽच् 'अच्प्रत्यन्वव' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागेन साध्यते । स च योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया 'एकनदीतरः'

इत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु 'पञ्चनदम्' इत्यत्र भवत्येवेत्याहुस्तत्र भाष्ये तदनुक्तेरितिदिक् ।

२ दीर्घा या गङ्गा तत्सदृशेत्यर्थः, अनुद्योत्यदीर्घत्वस्य विशेषणत्वेनैव पूर्वौचित्यात् । यद्वा मूले 'द्योत्यते' इत्यस्य शक्त्यैव बोध्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'अनुगङ्गं वाराणसी' इत्यत्र दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमनुबोध्यम् । तदेकदेशे प्रथमदैर्घ्ये गङ्गापदार्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वय इति कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्न द्वितीया किन्तु षष्ठ्येव तदाह—तेन सम्बन्धेनेति । अत्रापि लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तम् नत्वनोर्द्योत्यम् । तथा च 'गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टा वाराणसी' इति बोधे गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य, 'अनुवनम्' इत्यनेन 'वनसमीपं गतः' इति बोधे च वने ज्ञापकत्वस्य नियमेन मनसा बोधादन्यलभ्यत्वेन नात्र लक्षणत्वमनोर्द्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन सम्बन्धेनान्वये तु 'गङ्गामनु' 'वनमनु' इति द्वितीयैव । 'निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूम्' इति रामायणे प्रयोगात् । ननु ज्ञाप्यत्वं ज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव । तच्चाज्ञातस्यैव सम्भवति । प्रकृते च असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्यादिवाक्यैर्वाराणसी ज्ञातैवेति चेन्न, स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि 'प्राक्पश्चिमायता, दक्षिणोत्तरायता वा वाराणसी' इत्येवं प्रश्ने 'अनुगङ्गं वाराणसी' इत्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते । असीवरणामध्यदेशावच्छिन्नगङ्गादैर्घ्यस्य ज्ञाततया तेन तत्सदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वज्ञानात् गङ्गादैर्घ्यस्य च दक्षिणोत्तरायतत्वाद् वाराणसी दक्षिणोत्तरायतेति ज्ञानं जायते विशालत्वञ्चाप्यादृतमिति गम्यते । तदुक्तं भाष्ये "अनुगङ्गं हास्तिनपुरम्, अनुगङ्गं वाराणसी, अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता, वाराणस्याप्यायता तत्र कुत एतत् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गा चैव लक्षणं न वाराणसी । अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते । गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ।

अत्र कैयटः—'लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्पृच्छति किमुदाहरणमिति । गङ्गा चैव लक्षणमिति—अनेकदेशव्यापितयाऽनेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमप्यायामवत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किन्तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथवेति लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्याविनाऽपीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते । न्यूनगुणश्चोपमेयं परिपूर्णगुणश्चोपमानम् । तत्र सम्पूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण सम्बन्धो नेतरस्य' इति ।

भवति । अतस्तद्वाचिनामयं समासः । ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोऽपि । नित्यसमास(१) इति । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् । नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्मैवम् । यस्यत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अत एव सञ्ज्ञानवगमात् इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सञ्ज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः । अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—

प्रारभ्यत इति क्रियाध्याहारकतयाऽथशब्दस्य प्रारम्भद्योतकता इति बोध्यम् ।

सामान्यशब्दोऽपीति । तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः । पदान्तरसमभिव्याहारेणेति । तद्घटितमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्तिपदार्थघटितमिति भावः ।

समासस्येति । इदं च 'समासान्ता' 'अन्त' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । समासार्थोत्तरपदस्य वेति । अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः । परं तु चिन्त्यः । समासपदस्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावात् । तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव 'गोस्त्रियो'

१ तत्सदृश इत्यर्थः । तत्सादृश्यञ्च समाससमानार्थकलौकिकवाक्याभावेन । एवञ्च नित्यसमासस्थले विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । प्रकृते तु विशेष्यांशसत्त्वेऽपि तस्य संज्ञिनोऽबोधकतया विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः । लौकिकेत्युक्तेरलौकिकविग्रहवाक्यसत्त्वेऽपि न दोषः । तथा च लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्याभावेन सादृश्यं बोध्यम् । समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्त्येव, महाविभाषाया सम्बन्धाभावे मानाभावात् । अत एव 'द्वितीय तृतीय' इति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणेन । 'उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिः' इत्यर्थे ज्ञापिते 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्युदाहृतम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्री हर्नेति चोक्तं भाष्ये । अस्य नित्यत्वे 'अव्ययीभावेन मुक्ते' इत्यसङ्गतमेव स्यात् । एवमेवान्यत्रापि महाविभाषाधिकारे संज्ञायां समासे बोध्यम् ।

"अव्ययी"॥ समासान्त इति । समासस्य(१) समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्यरिति भाष्ये उक्तत्वाच्च । 'अन्त' इति सूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदावयवत्व-

१ 'समासान्ताः' इत्यस्य समासस्य चरमावयवा इत्यर्थः । अत्र समासपदं समासार्थविग्रहवाक्यपरम् । तथा च समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यान्तावयवा इति फलति । तेन बहुकुमारिकः' इत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न, समासात् प्राक् तत्समकालं वा समुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तसमासाभिन्नाजन्त प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थकस्याप्राप्तेः कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् । तदुक्तं भाष्ये कपि ह्रस्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । न वक्तव्यः कपिकृतेऽनन्त्यत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । परत्वात्कप् । समाससामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद् भवति कपं तावत्प्रतीक्षते' इति । 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये च किं समासस्यान्त उदात्त आहोस्विदुत्तरपदस्य । आद्ये 'इदम्प्रथमकाः' इत्यादौ कपि पूर्वस्योपसङ्ख्यानङ्कर्तव्यम् । अन्त्ये 'अनृचः' इत्यादौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्यनेनान्त्याकारस्योदात्तत्वानापत्तिः ।' इत्युक्तम् । यदि समासे कृते समासान्तः प्रवर्तेत तदा 'इदम्प्रथमकाः' इत्यत्र समासे कृते समासान्तापेक्षया परत्वात् 'बहुव्रीहाविदमेतद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने' इत्यनेन स्वरे कृते ततः कपि दोषाभावसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यघटकोत्तरपदावयवाः समासान्ताः । अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे "ऋक् च ऋक् च ऋचौ" "असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इत्युक्तिः संगच्छते । ऋच्छब्दयोर्द्वन्द्वे कृते 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यचि 'ऋच् ऋच औ' इत्यवस्थायामसारूप्यादेकशेषो नस्यादिति भाष्यार्थः । समासावयवत्वे द्वयोः शब्दयोः सारूप्यसत्त्वेन 'असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति' इति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्याह 'समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इति । अतएव 'द्विधुरी' 'द्विपुरी' इत्यादि सिध्यति । समासावयवत्वेतु उत्तरपदस्यादन्तत्वाभावात् 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यस्याप्राप्त्या ङीत्वं न स्यात् । नच समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वे 'उपशरदम्' इत्यत्र अव्ययीभावस्यादन्तत्वाभावेन 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यमादेशानापत्तिः' 'अवयवावयवः समुदायावयवः' इति न्यायेनाव्ययीभावस्याप्यदन्तत्वेन तत्सिद्धेरिति प्राञ्चः । अत्र नव्याः 'समासान्ताः'

इत्यत्र 'तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्' इति भाष्यप्रामाण्यात् समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्रहवाक्ये लाक्षणिकतया समुदायचरमावयवत्वमेव । अतएव 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये 'इदम्प्रथमकाः' इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाऽन्त्ये 'अनृचः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्युक्त्वा लक्ष्यानुरोधात्क्वचिदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं क्वचित्समासान्तोदात्तत्वमित्युक्तिः संगच्छते । द्विपुरीत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन लोकादेव सिद्धः । अत एव 'परवल्लिङ्गम्' इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । अतएव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः इत्यत्र उत्तरपदग्रहणस्य 'पञ्चराजम्' इत्यादौ स्त्रीत्वाभावरूपं फलं संगच्छते । अतएव 'उपशरदम्' इत्यत्र 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्, 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपाभावश्च सिद्धः, पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् । न च समुदावयवत्वे सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधः. समुदायावयवत्वेऽपि तद्भाष्यविरोधाभावात् । तथाहि:—'ऋक्च ऋक्च ऋचौ' असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति' इति भाष्यम् । विभक्तौ परतः कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे समासान्त प्रागिभागस्य विभक्त्यव्यवहित पूर्वत्वाभावः । तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमित्युक्तम् भाष्ये 'असारूप्यात्' इति । किञ्चोत्तरपदावयवत्वे 'समासान्ताः' इत्यत्र समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्र वाक्यघटकोत्तरपदे लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदके गौरवञ्चेत्याहुः । अन्ये तु 'ऋक् ऋक च ऋचौ' असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति' इति भाष्ये एकशेषाप्राप्तौ 'ऋच' इत्यस्यानर्थकत्वरूपहेतोरनुक्त्योत्तरपदावयवत्वमेव । अन्यथा भाष्यस्य न्यूनतापत्तिः । उत्तरपदावयवत्वे तु 'ऋच' इत्यत्रार्थवत्त्वस्यैव सत्त्वेन न्यूनत्वाभावः । न च विशिष्टरूपोपादानाभावेन 'अर्थवद्ग्रहणे' इति परिभाषाया अप्राप्तया 'सरूपाणाम्' इति सूत्रेणार्थवतामेवैकशेष इत्यत्र प्रमाणाभावः, सहविवक्षायामेवैकशेषस्य प्रमाणसिद्धत्वेन समुदितार्थ वपयकबोधतात्पर्येणोच्चरितानां सरूपाणामेवैकशेषोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततयाऽर्थवत्त्वाभावे च तद्व्याप्यस्य समुदितार्थबोधकत्वस्य सुतरामभावेन समुदितार्थबोधकत्वरूपव्याप्यधर्मेण हेतुना व्यापकस्यावयवार्थवत्त्वस्यानुमानेन तस्यैव प्रमाणत्वात् । अतएव 'काक्षः' इति बहुव्रीहौ 'कापथ्यक्षयोः' इत्यनेन षच्प्रत्ययान्तस्यार्थवत्त्वेन कादेशः सिध्यति । समुदायावयवत्वे तु अक्षशब्दस्यात्रानर्थकतया कादेशानापत्तिः । न च प्रतिपदोक्तपरिभाषया षच्प्रत्ययान्ते कादेशाप्राप्तिः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'कुगतिप्रादयः' इति विहितसमासे एव 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इत्यस्य प्रवृत्त्या समासान्तरे दोषाभावेन 'तत्पुरुषे' इत्यस्य चारिता-

यीभावात् इत्यम् द्विपुरीत्यादौ 'द्विगोः' इति ङीप् च सिध्यति। जराया इति । गणसूत्रम् । प्रतिपरेति । अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषयेऽक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपर:

पक्षस्य विरोधाच्च । सरूपसूत्रस्थभाष्यं(१)तु समासावयवत्वपक्षेऽपि सुयोजं सुधियाम् । तद् ध्वनयन्नाद्यपक्ष एव फलद्वयमाह—तेनेति । अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम्, अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तो ङीप् चेत्यर्थः । न च द्विपुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेन चात्रत्यद्विगौ स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात् । तदुक्तं 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति 'समासान्ता' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये । न चोत्तरपदावयवत्वेऽपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यम् । 'अन्त' इति सूत्रे समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदंप्रथमका

र्थायात्र प्रकरणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् । उत्तरपदावयवत्वादेव 'अन्तरीपम्' इत्यत्र 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इत्यनेनार्थवदपशब्दमादाय ईदादेशः सिध्यति । ईद्विधानसामर्थ्यादर्थवत्परिभाषायाअप्रवृत्तिकल्पनन्तु न युक्तम्, सामर्थ्यादप्रवृत्तिकल्पनापेक्षयोत्तरपदावयवत्वस्वीकारस्यैवौचित्यादिति वदन्ति । उपाध्यायास्तु समासान्ता समासावयवा एव, 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वपक्षे 'अनृच.' इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरूपदोषोक्तेः । अन्यथोत्तरपदावयत्वे चशब्दाकारस्योत्तरपदावयवतयोदात्तत्वसिद्धया भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । किञ्चोत्तरपदावयवत्वे 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते' इति वार्तिके उत्तरपदग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, तत्फलस्य 'पञ्चराजम्' इत्यत्र स्त्रीत्वाभावस्य तत्सत्त्वेऽप्यशक्यवारणत्वात् 'सरूपाणाम्' इति सूत्रभाष्यासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । 'ऋक् च ऋक् च ऋचौ' इत्यत्र विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्यनेनैकशेषस्य सिद्धतया भाष्योक्तैकशेषानापत्तिरूपदोषासङ्गत्यापत्तेश्च समुदायावयवत्वेतु 'ऋच' इत्यस्यानर्थकतया 'विरूपाणाम्' इत्यस्या प्राप्तया नासङ्गतिः । किञ्च 'सरूपाणाम्' इत्यनेनार्थवतामेवैकशेष इत्यत्र प्रमाणाभावः, व्याप्येनसमुदितार्थवत्त्वेनावयवार्थवत्त्वस्य सत्त्वेऽपि अनुमितस्य तस्य 'सरूपाणाम्' इतिवाक्यार्थे प्रवेशाभावेनार्थवतामेवैकशेष इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचानर्थकस्यैकशेषे तेनार्थबोधानापत्तिः, 'यःशिष्यते' इति न्यायेन तद्बोधकत्वोपपत्तेरित्याहुरिति सुधियो विभावयन्तु ।

समक्षमिति। अक्ष्णो योगम्।

"नदी"॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सञ्ज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात(१)। उपनदीति। टजभावे नपुंसकह्रस्वः। इदं त्ववधेयम्। 'नदीभिश्च' इति सूत्रे विशेषाणामिव स्वरूपस्य ग्रहणं, विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तम्। तेन पञ्चनदमिति सिध्यति। अत्र च नित्योऽच्। तदुक्तम्—

गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि॥ इति।

एतच्च 'अच्प्रत्यन्वव' इत्यत्राजिति योगविभागात्सिद्धम्। पूजार्थमिति। अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति(२) भावः॥

इत्यव्ययीभावः॥

इत्यादौ कर्मोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वा तत्पक्षे ऽनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरितीत्यर्थपरभाष्यविरोधेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्त्तुमशक्यत्वादित्यलम्। इन्द्रियमात्रपर इति। बाह्येन्द्रियेत्यर्थः। सर्वबाह्येन्द्रियाविषये परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः।

न सञ्ज्ञाया इति। तत्संज्ञकस्येत्यर्थः। नपुंसकह्रस्व इति। उपलक्षणमेतत् उपसर्जनह्रस्वस्यापि। तदुक्तमिति। माधवादिभिरिति भावः।

---

१ नन्वनयोरुपादानं नियमार्थमस्तु 'ईकारान्तस्य चेदनयोरेव' इति चेन्न, 'ऊनदीपौर्णमासी' इत्येवसिद्धे नदीग्रहणस्य ज्ञापकत्वे बाधाभावात्। न च 'ऊ' इत्यस्य ग्रहणेऽनदीसंज्ञकानामप्यूकारान्तानां ग्रहणापत्तिः, नदीसाहचर्याद्रूपदेनापि नदीसंज्ञकोकारान्तानामेव ग्रहणात्। नचास्यवैकल्पिकत्वेऽपि व्यवस्थितविभाषात्वाश्रयणेन विपाट्शब्दान्ते नित्यप्रवृत्त्या नोक्तभाष्यविरोधः, तथात्वे 'देवत्रातः' इत्यादीनां व्यवस्थितविभाषाविषयत्वेन परिगणनपरभाष्यविरोधापत्तेरिति दिक्।

२ 'वा' इति करणेनैव सिद्धे सेनकग्रहणं पूजार्थमपीतिभावः। अत एव 'नदीपौर्णमासी' इति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शारदादिषु विपाट् शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वं संख्यासंज्ञासूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। 'नदीपौर्णमासी' इत्यस्य वैकल्पिकत्वे तु नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतयाभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। नचैवमन्यतरस्यामित्यस्यात्रासम्बन्धे उत्तरत्र 'झय' इत्यत्राप्यसम्बन्धेनानेनैव शरदादि

'नदीभिश्च' इत्यत्र कैयटोऽप्येवम् (१)। परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण 'नदीपौर्णमासी' त्यनेन बाधः कथं नेत्यत्र दृढं मानं फलं च चिन्त्यं तदेतत्तदुक्तमित्यनेन ध्वनितम् ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

झयन्ताव्ययीभावात् टचि सिद्धे शरदादिषु झयन्तपाठवैयर्थ्यम्, तत्रझयन्तपाठस्य प्रपञ्चार्थत्वादिति सेनकग्रहणस्य पूजार्थत्वं विकल्पार्थत्वञ्चोभयमपि फलमितिभावः।

१ 'नदीभिश्च' इति सूत्रभाष्यव्याख्यावसरे 'एकनदी' इति प्रतीकमादाय 'यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा 'पुरस्तादपवादाः' इति न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात्। ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावेकृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वञ्च। यस्तु गोदावर्य्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्तः सोऽच् प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते। सचेष्टप्रसिद्ध्यर्थं इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते। अव्ययीभावेतु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येवैकापूपीवत् समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः।' अत्र 'एकापूपीवत्समाहारविवक्षायाम् 'एकनदम्' 'एकनदि' इति भवति इति चिन्त्यम् एकत्वसंख्यामादाय समाहारासम्भवादित्युपाध्यायाः।

यदीयशिक्षाव्रततिः प्रसूते तर्कप्रसूनं बुधमोदखेलम्।
समर्च्य रत्नप्रभया तदङ्घ्रि सभापतिर्नौति नतोऽनुवेलम् ॥

इति बलियाप्रान्तवास्तव्यसरयूपारीणसभापतिशर्मोपाध्यायविरचितायां

मनोरमाशब्दरत्नटिप्पन्यां रत्नप्रभायामव्ययीभावप्रकरणम्।

॥ शङ्करोतु शङ्करः ॥

सुधियः प्रार्थये भूयः क्षन्तव्यास्त्रुटयो यदि।
सन्तोऽप्यसन्तो दोषाः स्युः प्रपञ्चोऽद्वैतिनामिव ॥

॥ इति शम् ॥

शुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
८	टिप्पणी	५	पंन्थानम्	पन्थानम्
१०	टि०	१०	विशिष्टव	विशिष्टत्व
११	टि०	२	भजस्य	भजस्व
१४	टि०	१७	उपशूरदम्	उपशरदम्
२१	टि०	७	सास्यमाह	साम्यमाह
२३	शब्दरत्न	३	तदाभिप्राय	तदभिप्राय
२६	टि०	१४	अवययित्वा	अवयवित्वा
२८	टि०	१०	समुदायरूप	समुदायघटकरूप
३१	श०	३	किनतु	किन्तु
३२	टि०	१	ज्याख्याता	व्याख्याता
३८	टि०	६	लृटः सद्वा	तौ सत्
३८	टि०	६	निष्ठा	क्त क्तवत् निष्ठा
४७	टि०	३	आपास्तम्	अपास्तम्
४८	टि०	८	चतुर्णा	चतुर्णाम्
४८	टि०	६	एव त अ	अतएव
५१	मूल	४	किमिविशेषेण	किमविशेषेण
५२	मूल	६	एकदेशस्तु	एकादेशस्तु
५८	श०	३	दीर्घाकारस्य	दीर्घकारस्य
७६	टि०	२१	विधेयते	विधीयते
,,	टि०	,,	मात्राभार्थ	मात्रार्थ
६१	टि०	१४	शाब्दात्वा	शाब्दत्वा
१०३	टि०	४	अष्टादेशेकारा	अष्टादशेकारा
११३	श०	४	सूत्रेऽग्रह	सूत्रेऽएग्रह
११६	श०	३	इत्यरय	इत्यस्य
१२१	टि०	११	बुद्धे	बुद्धौ
१३३	टि०	५	स्थानि स्थानिवत्वेन	स्थानिवत्त्वेन

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
१३४	टि०	१	उभयानिमित	उभयनिमित्त
१४५	टि०	८	यद्येकैकस्य	यद्येकैकस्य
१४७	टि०	५	पस्तस्य	यस्तस्य
१४६	टि०	७	वंर्धी	वर्धी
१५०	टि०	५	प्राप्त्या	प्राप्त्या
१५५	टि०	८	एतत्रिवेशे	एतन्निवेशे
१५५	टि०	१४	वारणापर	वारणपर
१५७	टि०	४	नमित्तक	नैमित्तिक
,,	टि०	७	उद्भिजा	उद्भिदा
,,	टि०	२०	प्रास्येत्प्येवोक्त	प्राप्येत्येवोक्त
१६२	टि०	४	द्वीर्वचन	द्विर्वचन
१६७	मूल	४	साक्षाच्छ्रनर्न	साक्षाच्छ्रुतेन
१७६	शा०	६	जनो	जनौ
१६०	शा०	५	वर्णद्वयापत्त	वर्णद्वयापेक्ष
१६७	टि०	१	पशधातोः	स्पशधातोः
,,	,,	,,	यति	घञि
,,	,,	,,	यथा	यया
२०८	मूल	८	माणीवादीनां	मणीवादीनां
२०८	मूल	११	वत्सरतौ	वत्सतरौ
२११	टि०	१	एकाज्रूयस्य	एकाजूरूपस्य
२११	टि०	४	प्रत्ययस्यैनर्थवत्त्व	प्रत्ययस्यैवानर्थवत्त्व
२१७	टि०	२	पहत्र	वहुत्र
२२१	टि०	४	स्तेः	स्तोः
२२६	टि०	२	भवतति	भवतीति
२२७	मू०	२	संख्यस्येष्टत्वा	संख्यस्येष्टत्वात्
२३३	शा०	४	मननति	मनति
२४२	मू०	८	ख्यातात्यत्र	ख्यातीत्यत्र
२४३	शा०	३	पुण्डरीकत्त	पुण्डरीकात्त
२५१	टि०	१०	शास्त्रीस्थ	शास्त्रस्थ

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
,,	टि०	३	स्थानिनि	आदेशे
,,	टि०	४	स्थानिनि	आदेशे
२५२	टि०	७	संनिपातलत्तणे	संनिपातलक्षणो
२६३	टि०	२	सात्ताच्छास्त्राबाधा	साक्षाच्छास्त्रबाधा
			अथ अजन्तपुँल्लिङ्ग	
१०	टि०	५	समुदायस्या	समुदायस्य
१२	श०	२	पदस्येव	पदमिव
१२	श०	५	अध्यागीष्ट्र	अध्यगीष्ट्र
१३	श०	५	वोनित्य	वानित्य
१४	श०	२	परिभापाया	परिभाषया
१५	टि०	११	कुगाड्ये	कुड्ये
२६	टि०	६	भाष्येणव	भाष्येणैव
३२	टि०	१	प्रकृतिप्रत्ययभावाना-पन्नत्वं	प्रकृतिप्रत्ययभावा-पन्नत्वं
,,	टि०	१७	उच्चारणाम्	उच्चारणम्
३७	टि०	४	एत्	ऐत
४२	श०	१	एवच्च	एवञ्च
४५	टि०	२	गोमत् अस्	चर्मन् अस्
४७	टि०	१	परामर्शयोग्य	परामर्शायोग्य
४७	टि०	२	आर्यिः	आर्यिके
५०	टि०	मू० ६	त्रीजि	त्रीणि
५४	टि०	८	वृकृत्या	वृत्त्या
५४	टि०	१५	संजाताय	सजातीय
५४	टि०	१५	विभक्त्यवहित	विभक्त्यव्यवहित
५४	टि०	१८	कस्यपि	कस्यापि
५५	टि०	७	भाष्योक्तः	भाष्योक्तेः
५८	टि०	२	पक्षा	पक्षौ
५६	टि०	५	असंगत्यपत्तेः	असंगत्यापत्तेः
६०	मूल	१	देक	दैक

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
६०	टि०	१	बाहुलकाद्	बाहुलका
६१	मू०	१	मवम्	मैवम्
६५	टि०	६	अविर् रशब्दात्	अविश्शब्दात्
६५	टि०	११	काप्पि	कार्यि
६५	टि०	१६	अन्तराङ्ग	अन्तरङ्गा
६६	टि०	६	स्थन्ले	स्थले
६६	टि०	६	पुवर्त्तर्तति	प्रवर्ततेति
६८	टि०	६	नैकशंष	नैकशेष
७४	टि०	२	प्रयगयाग्यता	प्रयोगयोग्यता
७५	मू०	३	परिनिष्ठिते	परिनिष्ठित
७५	टि०	४	पारे	परे
७६	टि०	३	दोपभाव:	दोषाभावः
७७	श०	२	वत्यवि	वयवि
७८	टि०	४	अवच्छिन्नं	अवच्छिन्ने
७८	टि०	७	निहम्य	नियम्य
७६	टि०	४	रयाभ्याम्	रषाभ्याम्
७६	टि०	१६	आध्यांत्	आध्नोत्
८०	टि०	५	वैमर्थ्या	वैयर्थ्या
८२	श०	३	नित्यमपि	नित्यमित्यपि
८५	श०	३	यजादौसर्व	यजादावसर्व
६४	मू०	५	पञ्चाग्रिकास्त्रिशत्	पञ्चाधिका त्रिंशत्
६५	मू०	३	लिङ्गस्य	लिलङ्गस्य
६६	टि०	१	नाभ	नोभ
६६	श०	४	विशेष्यक	मुख्यविशेष्यक
१००	टि०	४	वाधतक	वोधजनक
१००	टि०	१८	विशिष्टं	विशिष्टे
१००	टि०	१६	बाधयति	बोधयति
१०१	श०	६	सम्बोद्धयत्या	सम्बोद्धयत्वा
१०४	टि०	७	संभवत	संभवती

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
१०५	श०	३	द्यवस्था	द्व्यवस्था
११२	श०	४	प्रष्ठेत्यादो	पृष्ठ इत्यादौ
११२	टि०	२	सध्यति	सिध्यति
११२	टि०	४	सत्यन्तु	सत्यान्तु
११२	टि०	७	तताञ्जि	ततोऽञ्जि
११४	मू०	३	सर्वदेः	सर्वादेः
११४	टि०	२	प्रत्ययापत्तिः	प्रत्यापत्तिः
११४	टि०	४	प्रत्ययापत्त्यिस्था	प्रत्यापत्तीत्यस्यानुवृत्त्य
१२५	मू०	८	ग्रहितुम्	ग्रहीतुम्
१३०	टि०	४	विधयान्वयेन	विधेयान्वयेन
१३२	टि०	३	निमित्तिमत्पमदम्	निमित्तिमत्पदम्
१५२	श०	२	ज्ञापकात्वा	ज्ञापकत्व
१५८	टि०	२	राजान्त्र	राजात्र
१७०	टि०	१०	पियो	पिदियो
१७२	टि०	७	इत्यत्र	इत्यन्यत्र
१७५	टि०	१	इत्यादावित्व	इत्यादावीत्व
१७६	श०	८	अनित्वा	अनित्यत्वा
१८३	मू०	३	दीर्घेषु	न दीर्घेषु
१९५	टि०	१०	ङ्गबाधक	लिङ्गबाधक
२०३	टि०	२	प्रातिपदिकने	प्रातिपदिकत्वे
२१६	टि०	७	प्रामथ्यऽवकाश	प्रामथ्याऽवकाश
२१६	टि०	१२	विप्रतिषेधंन	विप्रतिषेधेन
२२३	टि०	२	िघातक	विघातक
२२३	टि०	३	लो.	लोपः
२२४	टि०	१	लायस्य	लोपस्य
२२५	टि०	२	तस्त	तस्य
२३६	टि०	१	नशादादि	नैशादादि
२३६	टि०	७	दकारात् रत्वं	दकारात्परत्वं
२३६	टि०	४	प्रयाज्यविधयता	प्रयोज्यविधेयता

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
२४३	टि०	११	तादवस्थ्य	तादवस्थ्यम्
२४३	श०	१०	भूतर्व	भूतपूर्व
२४५	टि०	६	अताप्यक	अनाप्यक
२४५	टि०	२२	नशहारका	नपहारका
२४७	टि०	२	त्यस्य	न्यस्य
२४७	श०	७	बाधयितुम्	बोधयितुम्
२४७	मू०	९	बाधयितम्	बोधयितुम्
२४८	टि०	१	भारोरेव	भीरोरेव
२४८	टि०	३	अन्वाशश्च	अन्वादेशश्च
२४९	श०	४	सात्मान्य	सामान्य
२५३	टि०	२	बोवनाय	बोधनाय
२५५	श०	७	श्रच ॥ तिं ॥ अजादि	अच ॥ अजादि
२५६	श०	३	हल्स्वरप्रामो	हल्स्वरप्राप्तौ
२५६	श०	५	धातारूपधा	धातोरूपधा
२५६	टि०	६	बोधपितु	बोधयितु
२५८	श०	५	सवर्णत्वेषु	सवर्णत्वेषु
२५९	टि०	१	वार्तिकारम्भस्येव	वार्तिकारम्भस्यैव
२६०	मू०	५	इत्यस्यारम्भत्	इत्यस्यारम्भात्
२७०	टि०	४	त्रयो	त्रपो
२७४	मू०	५	समर्थमास	समर्थसमास
२७६	श०	२	प्रजभूम्यादि	प्रजाभूम्यादि
२७४	मू०	२	वोध्यनाम्	बाध्यताम्
२७९	टि०	१	कृतन्वानु	कृतान्वानु
२८०	श०	१	बाध्यम्	बोध्यम्
२८१	श०	३	विकृतयायेन	विकृतन्यायेन
२७९	टि०	६	लक्षणयाम्	लक्षणायाम्
२८९	मू०	४	ग्रन्थपादाय	ग्रन्थमुपादाय
२९१	श०	५	लापस्य	लोपस्य
३०२	श०	३	शित्पामत्यर्थः	शित्त्वमित्यर्थः

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
३२५	टि०	३	परमममीति	परसममीति
३२५	टि०	५	नेपातो	नेपरतो
३३३	श०	२	व्यतिरिक्तते	व्यतिरिक्तमते
३४२	टि०	२	ङीपोभवाय	ङीपोऽभावाय
३४६	टि०	६	अभीरार्थक	आभीरार्थक
२४६	टि०	७	प्रयोजत्रत्वात्	प्रयोजकत्वात्
३४६	टि०	८	ध्यति	सिध्यति
३४६	टि०	११	तत्रहत्पूर्वेति	तत्रामहत्पूर्वेति
३४८	मू०	४	यथोद्धेशं	यथोद्देशं
३६१	मू०	१०	पुन्नादः	पुन्नादेः
३६६	टि०	६	त्ययार्थः	प्रत्ययार्थः
३६६	टि०	१०	प्रकाता	प्रकारता
३६६	टि०	१२	त्ययः	प्रत्ययः
३८२	मू०	१	त	ति
३८५	मू०	३	निकपानाम्	विकल्पानाम्
३६४	मू०	८	काभशब्द	करभशब्द
३६७	मू०	२	यदुक्ताथवत्व	यदुक्तयवत्व
३६६	मू०	५	प्रत्ययथात्	प्रत्ययस्थात्
३६६	श०	३	पुमसं	पुमासं
४००	मू०	६	कैयहरदत्त	कैयटहरदत्त
४०२	श०	४	डप्प्रत्यये	डाप्प्रत्ययं
४१३	टि०	१६	धनिना	धर्मिता
४१३	टि०	२२	स्वस्वनि	स्वस्वामि
४१८	टि०	७	नादयात्	नोदयात्
४१८	टि०	१०	स्वाश्रयावच्छि	स्वाश्रयावच्छिन्न
४२६	टि०	१	समर्थः	समर्थः
४२६	टि०	२	वकय	वाक्य
४२७	टि०	१	विषया	विषयो
४२८	टि०	७	सात्तत्परं	सात्तात्परम्
४३०	टि०	७	नोलघटो	नीलोघटो

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
४३१	टि०	५	नन्वयः	नान्वयः
४६६	टि०	५	संख्यान्वयि	संख्यानन्वयि
४७०	मू०	४	गङ्गादे	ग्रामादे
४७४	श०	२	विषयत्वयोः	विषयत्वयोरित्यर्थ
४७४	श०	३	प्रकर्षस्येत्यर्थः	प्रकर्षस्यसंग्रहः
४७६	श०	५	नवाधार	नत्वाधार
४७६	श०	७	आधारस्य	आधारत्वस्य
४७६	श०	७	नानन्ता	त्वनन्ता
४८१	टि०	७	तच्चाङ्गतम्	तच्चासङ्गतम्
४९१	श०	३	स्योचित्यात्	स्यौचित्यात्
४९४	टि०	८	पऽनेन	पराऽनेन
४९५	टि०	१३	प्रतात्या	प्रतीत्या
५०९	टि०	१६	वीसा	वीप्सा
५४१	टि०	७	वषयक	विषयक
५६१	मू०	२	विशंषणा	विशेषणा
५६४	मू०	५	त्यूच	त्यूचु
५७०	मू०	३	नापू	नापूर्वा
५७०	मू०	२	करणं	करणे
५७०	मू०	६	कालं	काले
५७०	मू०	७	नित्रृत्तफल	निवृत्तिफल
५७६	मू०	२	ममानाधिकरणं	समानाधिकरणं
५७६	मू०	३	ममुच्चयार्थम्	समुच्चयार्थम्
५७६	मू०	४	विप्रकृष्टा	विप्रकृष्टापि
५७६	मू०	४	पञ्चमी	पञ्चमी
५८६	श०	५	साव	सार्व
५८४	मू०	५	इक्ष्वाकृणां	इक्ष्वाकूणां
६००	टि०	४	शब्दन	शब्देन
६००	टि०	१०	गनव्यं	गन्तव्यं
६०१	टि०	३	विभक्तपदयो	विभक्त्यादयो

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
६०१	टि०	८	मङ्गतिः	सङ्गतिः
६०२	टि०	१४	द्यातकत्वे	द्योतकत्वे
६०३	टि०	१	अवभंक्ष	अब्भक्ष
६०३	टि०	२	अयष्व	अप एव
६०३	टि०	११	विशिप्न	विशिष्य
६०६	टि०	१८	तस्यू	तस्य
६०६	टि०	२१	अद्दृश्ये	असादृश्ये
६०७	टि०	१६	अमहंभवामि	अनहंभवामि